

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1967 X. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LAOKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I. Úri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Mekfelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40.— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Katus László</i> : A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez	1
<i>Györffy György</i> : A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához	46
<i>Jemnitz János</i> : F. Adler és G. B. Shaw vitája az olasz fasizmusról	57
<i>Vida István</i> : A Független Kisgazdapárt 1930. évi békési programja	76

SZEMLE

<i>II. Haraszi Éva</i> : Az angol kormány erőszakszervezeteinek működése a chartizmus éveiben	101
<i>E. J. Hobsbawm</i> : Egy közönség növekedése	113

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

55676

A TÖRTÉNELMI SZEMLE IX. (1966-OS) ÉVFOLYAMÁNAK
TARTALOMJEGYZÉKE

Molnár Erik 1894—1966	133
-----------------------------	-----

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Berend T. Iván—Ránki György</i> : Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914	187
<i>Bouvier, Jean</i> : A XIX. századi franciaországi kapitalista profitra vonatkozó adatgyűjtés problémái és eredményei	36
<i>Gábor Sándorné</i> : A német-osztrák köztársaság és a magyar tanács hatalom államközi gazdasági kapcsolatairól	325
<i>Gerics József</i> : A Tátony-nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez)	1
<i>Győrffy György</i> : Egy krónikahely magyarázatához	25
<i>Heckenast Gusztáv</i> : A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete	135
<i>Kővágó László</i> : Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején	298
<i>Orbán Sándor</i> : Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához	85
<i>Ságvári Ágnes</i> : Népfrent és proletárdiktatúra	204
<i>Sipos Péter</i> : Az Imrédy-kormány válsága és bukása	42
<i>Szabó Ágnes</i> : Politikai-elméleti kérdések a magyar kommunista emigrációban 1919—1920	368
<i>Szücs Jenő</i> : A magyar szellem-történet nemzet-koncepciójának tipológiájához	245
<i>Tóth Gábor</i> : Az MSZMP falusi szervező munkája és tevékenysége Hajdú megyében a gazdasági válság éveiben	397
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez	270
<i>Vörös Antal</i> : A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914	162

VITA

<i>Simon Péter</i> : Nyilatkozat Berend T. Iván vitacikkéről	116
<i>Tolnai György</i> : Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban (Válasz Berend T. Ivánnak)	98

SZEMLE

<i>Bartha Antal</i> : A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései. (B. F. Porsnyev új művéről)	423
<i>Nagy László</i> : A nemzetfogalom alakulásáról folyó vitához	227
<i>Sugár Péter</i> : Közép- és Kelet-Európa történetének kutatása az Északamerikai Egyesült Államokban	119
Vita dr. Paulinyi Oszkár: Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán c. monográfiájáról (<i>Tömöry Márta</i>)	228
HÍREK	125, 427
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	232, 433

KATUS LÁSZLÓ

A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez

Tolnai György könyve — az 1840-es évek magyarországi paraszti szövő-fonóiparáról és textilmanufaktúrájáról — koncepciójával és szűkebb témakörén túlmenő általános következtetéseivel érdekes vitát váltott ki a magyarországi — szélesebben a kelet-európai — tőkés iparfejlődés lehetőségei és útjai, a gazdasági növekedés sajátos modellje és tényezői körül. Berend T. Iván, Ránki György, Simon Péter és Tolnai György vitacikkei tételesen és polémikusan kifejtették a szembenálló álláspontokat. Úgy vélem, hogy a vitában előbbre jutni most már csak konkrét, tényszerű — lehetőleg kvantitatív módszereket alkalmazó — összehasonlítással lehet, s ilyen irányban szeretnék szerény igényű kísérletet tenni.¹

Mivel Tolnai György a ténylegesen megvalósult folyamattal egy — potenciálisan adott, de idő előtt elvetélt — feltételezett fejlődésmenetet állít szembe, csakis összehasonlító módszerrel dönthető el, vajon reálisnak tekinthető-e az a feltevés, hogy az 1840-es évek magyarországi textiliparában adva volt egy másik, a megvalósultnál lényegesen kedvezőbb tőkés fejlődési út lehetősége — amelyet a szerző „az önálló tőkés fejlődés” útjának nevez —, s ez csak bizonyos politikai feltételek hiánya miatt nem valósulhatott meg.

A tanulmány első négy fejezete ilyen összehasonlító vizsgálatok eredményeit foglalja össze. Az összehasonlítás kiterjed a falusi textiliparban kialakult korai kapitalista szervezet fontosabb európai példáira, s részletesebben kitér a magyarországi, az angliai és az oroszországi ipari forradalom és tőkés iparfejlődés egybevetésére, valamint a textiliparnak, mint az ipari növekedés vezető szektorának vizsgálatára. Az utolsó fejezetben kísérletet teszek a konkrét összehasonlító elemzés tanulságainak általánosítására. E tanulmány keretei között természetesen nincs lehetőség arra, hogy a kelet-európai iparosodás és a tőkés növekedés egész bonyolult és összetett problematikáját áttekinthessük, csupán azokra a kérdésekre térhetünk ki, amelyek a vitában előtérbe kerültek, elsősorban az ún. „önálló tőkés fejlődés” kérdéskomplexumára. Figyelmünket az „önálló tőkés fejlődés” gazdasági és politikai feltételeire és tényezőire, az előbbieik közül is a statisztikailag mérhető és ellenőrizhető jelenségekre és összefüggésekre — tehát az ipari növekedés modelljének kvantitatív változóira — összpontosítjuk, s csak futólag utalunk egyéb — társadalmi, intézményes és tudati — feltételekre és tényezőkre anélkül, hogy ezzel ezek fontosságát tagadnánk vagy csökkenteni igyekeznénk.

¹ Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Bpest, 1964. — Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban. Történelmi Szemle 1966. 1. sz. 98—118. l.

A kvantitatív módszerekkel végzett történeti összehasonlítás mellett figyelembe veszem az utóbbi évtizedek elméleti és alkalmazott közgazdaságtudományának azon eredményeit és korszerű módszereit is, amelyeket a szóbanforgó kérdések vizsgálatánál ma már a történész sem nélkülözhet.

1.

A falusi iparúzés — különösen a textilipar — és a benne kialakult és elterjedt kapitalista jellegű szervezeti formák gazdaságtörténeti jelentősége tagadhatatlan. Ezt bizonyítja a kérdés immáron kis könyvtáryívá nőtt szakirodalma, s az a körülmény, hogy az 1962-ben Aix-en-Provence-ban tartott második nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia egyik főtárgykörét a falusi iparok és iparúzők problémája képezte.² Ennek következtében ma már elég tiszta képet alkothatunk magunknak a falusi ipari kisáru-termelés kialakulásának okairól, körülményeiről, a tőkés iparfejlődésben játszott szerepéről.

A falusi ipar kérdése — kisebb vagy nagyobb hangsúllyal — minden olyan országban felmerül — Angliától Oroszorszáig és Bulgáriáig, Amerikától Japánig, sőt a mai elmaradott országokig — ahol a tradicionális gazdaság valamely (feudális vagy nem feudális) formájából a tőkés gazdaságba való átmenet napirendre kerül. A falusi iparoknak a tőkés fejlődés korai szakaszaiban betöltött funkciója azonban korántsem azonos minden országban és minden időben. Ez a funkció annak a függvénye, hogy a kapitalizmusba való átmenet milyen időpontban, milyen szűkebb és szélesebb gazdasági környezetben, a gazdasági fejlettség (az egy főre eső reáljövedelem, termékmennyiség és a termelékenység) milyen szintjén, a termelőerők, a termelési és növekedési tényezők milyen állapota mellett megy végbe, a falusi ipar milyen termelési, piaci és forgalmi szerkezetbe, társadalmi strukturába illeszkedik bele. Ez a megállapítás szélesebb értelemben is érvényes: a textiliparra és a modern iparosodás (az ipari forradalom) egész folyamatára.

A falusi iparban végbemenő tőkés fejlődésnek vannak bizonyos általános okai és feltételei, amelyekkel minden időben és helyen találkozunk. Tolnai koncepciója szerint a falusi ipar a tőkés iparfejlődés kiindulópontja és főútja, amely a háziipar felbomlásától közvetlen szükségyszerűséggel elvezet a gépi nagyiparig. A Történelmi Szemlében közzétett vitacikkében különösen kiélezett formában hangsúlyozza ezt: a kapitalista fejlődés bonyolult, soktényezős folyamatának rendkívül leegyszerűsített, egyetlen tényező önmozgására redukált sémáját vázolja fel. E koncepció szerint, ha bárhol, bármilyen méretű kisáru-termelés létrejön, akkor abból — bizonyos kedvező nem-gazdasági feltételek megléte esetén — spontán módon kifejlődik a modern nagyipari kapitalizmus.

² Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique. Aix-en-Provence 1962. Vol. II Paris—La Haye. 1965. 365—484. I. Rural Industries and Artisans. E tárgykörben a következő előadások hangzottak el: V. K. Yatsounsky: Formation en Russie de la grande industrie textile sur la base de la production rurale (365—376. l.). — H. Kellenbenz: Ländliches Gewerbe und bäuerliches Unternehmertum in Westeuropa vom Spätmittelalter bis ins 18. Jahrhundert (377—427. l.). — J. D. Chambers: The Rural Domestic Industries during the Period of Transition to the Factory System, with Special Reference to the Midland Counties of England (429—455. l.). — H. Ótsuka: The Market Structure of Rural Industry in the Early Stages of the Development of Modern Capitalism (457—472. l.). — A. Klíma: The Domestic Industry and the Putting-out System (Verlag-System) in the Period of Transition from Feudalism to Capitalism (477—481. l.). — B. F. Hoselitz: Rural Industries in Developing Countries: Contrasts and Similarities with the West (483—484. l.).

Olesó érv lenne ezzel szemben arra hivatkozni, hogy már az ókorban és a keleti társadalmakban is volt fejlett ipari kisárutermelés, mégsem szült kapitalizmust. Számos példát hozhatnánk fel az európai falusi textilipar történetéből is: Franciaország egyes vidékeit, vagy az észak-angliai, yorkshirei széles posztó-ipart, amely évszázadokig megmaradt a kisárutermelés keretei között, anélkül, hogy a tőkés szervezeti és termelési formák spontánul kialakultak volna benne. De a mai elmaradott országok esete is bizonyítja, hogy a gazdasági növekedés megindulása, az egyszerű újratermelésről a bővített újratermelésre való áttérés nem spontán és automatikus folyamat. Csak bizonyos gazdasági és nem gazdasági feltételek együttes megléte, sokféle ok és tényező kumulatív hatása teszi lehetővé a tradicionális gazdaság — korlátozott termelési függvény határai között mozgó — körforgásából, a stagnálás, vagy a lassú, a népszaporodással lépést nem tartó növekedés állapotából való kitörést, a tartós és gyors növekedésbe való átmenetet, ami a modern ipari kapitalizmus egyik legjellemzőbb sajátja.

Ebben az összefüggésben a falusi ipart nem tekinthetjük a tőkés fejlődés kiindulópontjának, szülőanyjának és motorjának, hanem a falusi ipar egyes ágaiban — elsősorban a textiliparban — végbemenő tőkés fejlődés inkább okozatnak, másodlagos jelenségnek tűnik. Divatos közgazdasági terminussal élve: nem autonóm, hanem *indukált* folyamattal van dolgunk. Ez nem jelenti a falusi ipar fontos szerepének tagadását a korai kapitalista iparfejlődésben. Csupán annyit jelent, hogy ezt a szerepet csak bizonyos feltételek megvalósulása esetén tölthette be, s a falusi ipar fellendülése és tőkés fejlődése mögött a kapitalizmus kialakulásának elsődlegesebb okait és jelenségeit kell keresnünk. A vitában gyakran használt képpel élve: előbb meg kellett termékenyülnie, hogy szülhesse a kapitalizmust. A megtermékenyítő csírák a gazdaság más szektoraiból érkeztek, s indukáló tényezőknek is nevezhetnénk őket. Három ilyen *indukáló tényezőt* szeretnénk kiemelni, amelyeknek jelenléte és elsődleges volta csaknem mindenütt forrás- és ténszerűen kimutatható, ahol a XIV. és XIX. század között a falusi textilipar tőkés szervezete kiemelkedő jelentőségre tett szert:

1. A kereskedelmi tőke elsődleges és gyors felhalmozódása a nemzetközi áruforgalomban.

2. A tőkés viszonyok kialakulása a középkori városgazdaság, a városi céhes ipar keretei között. Ez a folyamat Itáliában és Németalföldön a XIII., Angliában és Dél-Németországban a XIV. századtól, Közép-Európa iparvidékein a XV—XVI. században, Bulgáriában viszont csak a XVIII—XIX. század fordulója táján ment végbe, de mindenütt megelőzte — és kezdeményezte — a falusi ipari árutermelés fellendülését, kiterjedését és tőkés megszervezését.

3. Széles, gyorsan és folyamatosan bővülő exportpiacok megnyílása, amelyek tartósan növekvő, elasztikus keresletükkel ösztönözték az ipari árutermelés korai kapitalista formáinak kialakulását és kiterjedését.

És végül egy fontos körülmény, amely azonban nem tekinthető indukáló tényezőnek, csupán olyan feltételnek, amely lehetővé tette és megkönnyítette a falusi ipar fejlődését: az agrárviszonyok kedvező állapota. Mit értünk ezen? A feudális viszonyok teljes vagy részleges felbomlását (mint Nyugat-Európában), vagy a függőség lazább formáit, amelyek lehetővé tették a paraszti tömegek szabad mozgását, az ipari tevékenységek felé áramlását (mint Bulgáriában a Balkán és a Rhodope hegység falvaiban, vagy Oroszország központi nemfeketőföldes és északi kormányzóságáiban, ahol az obrok — a feudális járadék pénzformája — volt túlsúlyban a barsecinával, a robotjáradékkal szemben). A mező-

gazdasági ártermelés bizonyos minimumát, helyi és regionális piaci körzetek kialakulását.

A falusi ipar akkor tesz szert jelentőségre, akkor kapcsolódik be a kialakuló tőkés gazdaság áramlatába, midőn a városi iparban végbemenő tőkés iparfejlődés ütemében lassúnak, volumenében pedig kicsinynek mutatkozik a táguló világgpiac kereskedelmi szükségleteihez képest. A tőkés termelési, felvásárlási és értékesítési szervezet ekkor áttöri a városok falait, kiterjeszkedik a vidékre is. Ahol van már falusi ipar, azt bekapcsolja a tőkés felvásárlás vagy a szétszórt manufaktúra szervezetébe, ahol nincs, ott munka- és jövedelemkínálattal maga hozza létre és szervezi meg azt. Miután a falusi ipar egyszer már bekapcsolódott a tőkés viszonyokba, természetesen maga is részt vesz azok folyamatos újratermelésében, kibővítésében. Ekkor már a falusi ipar keretei között is számtalanszor megismétlődik a tőkés vállalkozó kiemelkedésének folyamata, nemcsak Oroszországban, hanem Angliában, Csehországban vagy Bulgáriában is. Bizonyos feltételek megléte, a kapitalista környezet minimuma, a fejlett ártermelés és áruforgalom, a széles belső vagy külső piaci kereslet ösztönzése kell ahhoz, hogy a falusi kisártermelés valóban folyamatosan, napról-napra szülje a kapitalizmust. Azt hiszem így értendő Lenin sokat idézett mondatja. Lenin a kusztáripart és az abban kialakuló kapitalista viszonyokat a jobbágyreform utáni időszakban, a már uralkodóvá vált tőkés termelési viszonyok keretei között elemzi.³

A fentiekben felvázolt folyamat az angol textilipar különböző ágaiban többször is megismétlődött, különböző időben és helyeken. Ugyanez ment végbe a közép-európai lenvászonipar területén, Szászországban, Lausitzban, Sziléziában és Csehországban. A XV—XVII. század folyamán a német kereskedőtöke a városi céhes ipart szervezte meg — az ún. Zunftverkauf formájában — főleg a tengerentúli exportpiacok folyamatos áruellátására. A harmincéves háborúban azonban a városi ipar elpusztult, s így került sor a XVII. század második felében és a XVIII. században a falusi ipar tőkés megszerzésére, amely részben magának a falusi iparüzésnek a létrehozását is jelentette olyan területen, ahol az agrárviszonyokban rejlő kedvező feltételek megvoltak.⁴ Külső kereslet — a török birodalom széles piaca és a török hadsereg igénye — volt az ösztönzője a bulgár posztóipar XIX. századi fellendülésének is, s a falusi ipart itt szintén a városi posztóiparból kinőtt vállalkozók (az abadzsi-basik) szervezték meg.⁵

Az európai összehasonlítás tükrében az orosz iparfejlődés valóban sajátos, egyedi vonásokat mutat — ebben egyet kell értenünk Berend T. Ivánnal, valamint e sajátosságok okaira vonatkozó fejtegetéseivel is. De még itt is számos példát hozhatnánk fel annak demonstrálására, hogy a kusztár-ipar jelentős

³ B. F. Porsnyev: Feodalizm i narodnue maszszü. Moszkva, 1964. 192. l.

⁴ G. Aubin—A. Kunze: Leinernerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteleuropa zur Zeit der Zunftkäufe. Stuttgart 1940. — A. Klüna: Zur Frage des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in der Industrieproduktion in Mitteleuropa (vom 16. bis 18. Jh.). Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und West-Europa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Berlin, 1960. 103—124. l.

⁵ I. Iwantschoff: Primitive Formen des Gewerbebetriebs in Bulgarien. Leipzig, 1896. — Sz. Sztoneff: Das Gewerwesen und die Gewerbepolitik in Bulgarien. Rutschuk. 1901. — N. Todorov: La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire Ottoman au cours de la première moitié du XIXe siècle. Études historiques. Sofia, 1960. 221—251. l. — Hasonló volt a helyzet a XVIII. század legjelentősebb görög falusi iparában, a festett pamutfonál-készítésben. (N. G. Svoronos: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956).

részében nem a háziipar felbomlásából spontánul kinőtt, hanem másodlagos, indukált jelenség volt.⁶

Mi volt tehát a falusi ipar szerepe a tőkés iparfejlődés kezdeti, ipari forradalom előtti szakaszában? Az, hogy a tőkefelhalmozás és a technika adott, viszonylag alacsony szintjén lehetővé tette a termelésnek a világgpiaci kereslet növekedésével lépést tartó, viszonylag gyors bővítését, a volumen jelentős megnövelését, sőt bizonyos mértékig a termelékenység emelését is, nagyobb állótőkebefektetés nélkül. Ezzel elősegítette a kereskedelmi és ipari tőke felhalmozásának meggyorsulását is. Ezt a funkcióját azonban csak bizonyos feltételek mellett és bizonyos határokig töltheti be. Az angol textiliparban — vagy legalábbis annak egyik fontos ágában, a pamutfonásban — a falusi ipar a XVIII. század közepén már láthatóan kimerítette fejlődési lehetőségeit: nem nyújtott lehetőséget a termelés további bővítésére, az export-piacok gyorsan növekvő igényeinek ellátására, a relatív munkaerőhiány és az emelkedő marginális költségek miatt. A megoldást állótőke nagyarányú befektetése, tőkeigényes és munkaerőmegtakarító újítások bevezetése, vagyis a gépesítés, az ipari forradalom jelentette.⁷ Ez azonban még Angliában sem következett spontánul és automatikusan a falusi textilipar fejlődéséből, mert lényeges feltételei és tényezői egyéb gazdasági és nem-gazdasági szektorokban jöttek létre.

Magyarországon a falusi textilipar széles és gyors kapitalizálódásának mind általános feltételei, mind közvetlen indukáló tényezői csökevényesen voltak kifejlődve — az európai falusi ipar és textilmanufaktúra vezető vidékeihez képest — vagy éppen hiányoztak (mint pl. a széles exportpiac, vagy a gyorsan növekvő belső kereslet). Tolnai adatai arra mutatnak, hogy az 1840-es évek magyarországi falusi textilipara túlnyomórészt még a kapitalizálódás és a kereskedelmi tőke behatolásának alsóbb fokain állott.⁸

Úgy vélem, hogy indokolt megkülönböztetnünk a falusi ipar és általában a terjeszkedő ipari kisárutermelés szerepét a nyugati országok ipari forradalom előtti gazdaságában és a XIX. századi kelet-európai országokban, ahol a nehézkesen kibontakozó ipari forradalommal párhuzamosan a kisárutermelés felvirágzásának vagyunk tanui. A falusi kisárutermelés szívós továbbélése és elburjánzása itt elsősorban annak a jele, hogy a gyors és átfogó iparosodás lényeges belső feltételei és tényezői hiányoznak.⁹ Jele annak, hogy az alacsony reáljövedelmi szint következtében kis felvevőképességű, fejletlen, vagy éppen a külföldi konkurrencia kizárásával monopolizált belső piac nem nyújt elegendő indítékot; a belső tőkefelhalmozás alacsony szintje, a beruházás számos intézményes és társadalmi korlátja pedig lehetőséget a termelésnek a korszerű gépi technika és gyári szervezet alapján való bővítésére, a termelékenység ugrásszerű emelkedésére. A falusi ipar virágzása tehát a korai, ipari forradalom előtti kapitalizmusban az ipari növekedés és tőkés fejlődés egyik fontos részjelensége, a gépi nagyipar időszakában — a XIX. században — viszont a növekedési tényezők hiányának vagy elégtelenségének szimptomája.

⁶ *M. Tugan-Baranowsky*: Geschichte der russischen Fabrik. Berlin. 1900. 57—62, 253—318. l. — *P. I. Ljascsenko*: Isztorija narodnogo hozjajsztva SzSzsR. Tom. II. Kapitalizm. Moszkva. 1956. 93—97. l.

⁷ *Chambers*: i. m. 438—442. l.

⁸ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 364—366. l.

⁹ *W. Kula*: Some Observations on the Industrial Revolution in Eastern European Countries. Ergon. Vol. I. 1958. 239—248. l.

2.

Tolnai György koncepciójának egyik fő tartópillére az a tétel, hogy a falusi ipar és a textilipar a magyarországi tőkés iparfejlődésben potenciálisan ugyanazt a szerepet játszotta, mint a nyugat-erőpai országokban, elsősorban Angliában; ennek következtében az 1840-es években nálunk is adva volt az iparosodás angol típusú klasszikus útja, a „belső erőkre” épülő „önálló tőkés fejlődés” lehetősége. „Ha van tömegüretekben folyó paraszti kisárutermelés, s vannak tőkés textilüzemek, miért nem hasonló a magyarországi iparfejlődés az ugyanezen előzményekkel induló angliaihoz, vagyis az önálló tőkés fejlődés klasszikus példájához?” Az alábbiakban erre a kérdésre kísérlek meg válaszolni e cikk szűkre szabott keretei között, s érveket felhozni álláspontom mellett, amely szerint: 1. Magyarország az angliaitól lényegesen eltérő úton, különböző fejlettségi szinten, más gazdasági és társadalmi struktúrával érkezett el az ipari forradalom küszöbére, ennek következtében a modern iparosodásnak is más útjai és lehetőségei voltak számára adva. 2. A falusi ipar és a textilipar nemzetgazdasági viszonylatai és kapcsolatai lényegesen mások voltak Magyarországon, mint Angliában, ennek következtében az iparosodásban aligha játszhatta ugyanazt a szerepet, nem válhatott a tőkés gazdasági növekedés vezető szektorává. 3. A komplex folyamatot egyetlen — bár kétségkívül igen fontos — tényező spontán önmozgására leegyszerűsítő „parasztipari” vagy „textilipari” szemlélettel magát az angol tőkés fejlődést és iparosodást sem lehet megérteni és kielégítően megmagyarázni.

Tolnai György szerint az ipari forradalom küszöbére érkezett két ország — az 1770-es évek Angliája és az 1840-es évek Magyarországa — között csak bizonyos mennyiségi, nagyságrendi különbségek állottak fenn az iparosodás feltételeit és tényezőit illetően. Ha a rendelkezésünkre álló egykorú statisztikai anyag alapján összevetjük a gazdasági fejlettség és struktúra fontosabb mennyiségi mutatóit, akkor — úgy vélem, joggal — felmerül a kérdés, hogy a nagyságrendi különbségek mögött nem rejlenek-e minőségileg eltérő struktúrák, fejlődési adottságok és lehetőségek. Vajon a termelőerők állapotában, a növekedési tényezők fejlettségi szintjében, az iparosodás gazdasági és társadalmi feltételeinek érettségi fokában nem voltak-e olyan lényeges minőségi különbségek, amelyek eleve az iparfejlődés eltérő útjait nyitották meg, függetlenül olyan — kétségkívül igen fontos — kedvező politikai feltételek meglététől vagy hiányától, mint a nemzeti-állami függetlenség?

Az utóbbi évtizedek közgazdasági és gazdaságtörténeti kutatásai kimutatták, hogy milyen szoros korreláció áll fenn egyrészt bizonyos mennyiségi ismérvek adott szintje, másrészt a gazdasági struktúrák szerkezete, átalakulási képessége és növekedési rugalmassága között. Minden gazdasági fejlődés, strukturális változás, egyik rendszerből a másikba való átmenet egyik alapfeltétele a gazdasági élet mennyiségi változóinak tartós növekedése. Különösen nagy jelentősége van bizonyos hosszú-távú, szekuláris folyamatoknak a tradicionális gazdaságból (a jelen esetekben annak feudális formájából) a tőkés ipari gazdaságba való átmenet szempontjából. Ebben a vonatkozásban egyaránt fontos az összefolyamatot alkotó részfolyamatok tartama, iránya, növekedési üteme és strukturális összefüggése. A klasszikusnak tekintett angol és a magyar fejlődés közötti különbséget — amelyet egyébként történeti irodalmunk már sokoldalúan bemutatott — most erről az oldalról szeretném megközelíteni.

Tolnai koncepciója szerint Magyarország a tőkés fejlődés ugyanazon útján kullogott — bizonyos kedvezőtlen nem-gazdasági körülmények folytán — megkésve és lassan Anglia után, s útjuk csak 1848-ban vált szét. Az utóbbi évtized gazdaságtörténeti kutatásainak közismert eredményei viszont aligha hagyhatnak kétséget aziránt, hogy az utak már évszázadokkal előbb végérvényesen szétágaztak.¹⁰ Angliában az ipari forradalmat mintegy 400 éves — a nagyipari kapitalizmus viszonyaihoz képest lassúütemű, de a tradicionális gazdaság stagnálásához képest gyors — tartós növekedés előzte meg. Ezt egyaránt nevezhetnénk „merkantil”, „preindusztriális” vagy „korai kapitalista növekedésnek” — vagy éppen mind a háromnak egyszerre — aszerint, hogy melyik alapvető tényezőjét kívánjuk hangsúlyozni: a világkereskedelmi szintre növekvő áruforgalom és a kereskedelmi tőke vezetőszerepét, a hagyományos technikát, vagy a termelés és forgalom tőkés szervezetének egyszerűbb formáit. Ebben a növekedésben a tőkés gazdaság korai formái, a világkereskedelem fejlődése és az eredeti tőkefelhalmozás különböző mozzanatai egyaránt szerepet játszottak. A növekedés még a régi termelőmód keretei között indult meg a XIV. század második felében, de a feudális viszonyok a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt felbomlottak már a kezdeti szakaszban, s a XVI. századi Angliában már a tőkés viszonyokat tekinthetjük túlnyomónak és uralkodónak a termelés és forgalom alapvető ágaiban. A preindusztriális növekedés görbéje Angliában sem mentes hullámzásoktól, hosszabb-rövidebb pihenőktől, de más nyugat-európai országokkal összehasonlítva szembetűnő az angol fejlődés szívós folyamatossága és tartós lendülete. Az ipari forradalom előfeltételei Angliában jóval tartósabban érthettek, mint bármely más országban.¹¹ Az ebből az időből származó első számszerű becslések az angol nemzeti vagyonról és nemzeti jövedelemről egy viszonylag gazdag társadalmat mutatnak, amelyben a reáljövedelem szintje lényegesen felülmúlta a XIX. századi kelet-európai társadalmakét és a mai fejlődésben elmaradt országokét, ágazati megoszlása és társadalmi elosztása pedig egyenletesebb volt mint a 200 évvel későbbi Magyarországon vagy Oroszországon.¹²

A XVIII. századnak az ipari forradalmat megelőző évtizedeiben az angol növekedés fokozatosan gyorsuló tendenciát mutatott, s az 1770—1780-as években ugrásszerű lendülettel áttért a nagyipari kapitalizmusra jellemző, 20% körüli évi átlagos növekedési rátára.

¹⁰ E. Niederhauser: Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. *Studia Slavica* 1958. 3—4. sz. 359—371. l. — Pách Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15—17. században. Bpest. 1963. — L. Makkai: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jh. *Studia Historica* 53. Bpest. 1963. 27—46. l. — J. Szűcs: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jh. Uo. 97—164. l. — A kelet-európai országok feudalizmus-kori fejlődésének sajátosságairól. *Történelmi Szemle* 1959. 3—4. sz. 467—482. l.

¹¹ Anglia gazdasági fejlődéséről az ipari forradalom előtt ld. E. Lipson: *The Economic History of England*. Vol. I—III. — M. Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. London. 1950⁴. — Hankiss Elemér—Makkai László: *Anglia az újkor küszöbén*. Bpest. 1965. — P. Deane—W. A. Cole: *British Economic Growth 1688—1959. Trends and Structure*. Cambridge. 1962. — F. Crouzet: *Angleterre et France au 18e siècle*. *Annales* 1966. 21/2. sz. 254—291. l.

¹² Gregory King 1688-ban 8—9 fontra becsülte az egy főre eső nemzeti jövedelmet, ami mai vásárlóértékben kb. 50 fontnak felel meg. *Two Tractats by Gregory King*. Ed. by G. E. Barnett. Baltimore. 1936. — P. Deane: *The Implications of Early National Income Estimates for the Measurement of Longterm Economic Growth in the United Kingdom*. *Economic Development and Cultural Change* IV., 1955. nov. 3—38. l. — Deane—Cole: i. m. 1—4. l.

1. táblázat. A XVIII századi növekedés mutatói Angliában¹³

	1. Indexek (1700 = 100)				2. Évi átlagos növekedési ráták százalékban	
	1700	1750	1770	1800	1700—1770	1770—1800
Export (változatlan áron)	100	218	293	521	1,55	1,94
Export-iparok	100	176	256	544	1,35	2,55
Hazai piacra dolgozó iparok	100	107	114	152	0,19	0,95
Egész ipar és kereskedelem	100	148	199	387	0,99	2,27
Mezőgazdaság	100	111	117	143	0,22	0,65
Nemzeti össztermék (nemzeti jövedelem)						
Egész	100	125	144	251	0,52	1,86
1 főre eső	100	119	119	160	0,25	0,94

Mint a táblázat adataiból látható, a preindusziális növekedés vezető szektorai a külkereskedelem és az exportpiacokra dolgozó iparok (köztük elsősorban a textilipar). De az angol növekedés legjellemzőbb sajátága éppen az volt, hogy nem korlátozódott néhány elszigetelt szektorra, vagy a szektorok szűk csoportjára, hanem lendülete — változó ütemben — magával sodorta a gazdaság jelentős részét.

A preindusziális növekedés tartósságát, ütemét és eredményeit illetően Franciaország is jelentősen elmaradt Anglia mögött, méginkább Közép- és Kelet-Európa országai. Ebből a szempontból az utóbbiak két nagy csoportba oszthatók. Az egyikbe a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományait, Poroszországot, Szászországot és Oroszországot sorolhatjuk. Ezekben az országokban az abszolutizmus gazdaságpolitikája következtében a XVII. század második felében, illetve a XVIII. század elején az autochthonnak és spontánnak nevezhető — vagyis elsődlegesen gazdasági tényezőktől kiváltott — angol fejlődéstől eltérő jellegű növekedési és iparosodási folyamat bontakozott ki a politikai hatalom kezdeményezésére, a mezőgazdaságban még fennálló feudális viszonyok között. A termelési tényezők csekély kínálata vagy éppen hiánya, a növekedési tényezők fejletlen állapota miatt a túlnyomóan politikailag motivált állami döntések és az állami anyagi erőforrások alapvető szerepet játszottak ennek a folyamatnak a beindításában és fenntartásában, amely korántsem járt mindenütt azonos eredményekkel.

A kelet-európai országok másik csoportjában — ezek közé tartozott Magyarország, Lengyelország és a Balkán — ilyen államilag kezdeményezett és fenntartott növekedésre és iparosodásra a XVIII. század folyamán nem került sor, s csak a XIX. században indult meg az első csoporténál lassúbb, nehézkesebb, a gazdasági élet egyes szektoraira korlátozódó, viszonylag kis sodrású növekedési folyamat, amely természetesen már csak a rendelkezésre álló rövid idő miatt sem tudta az „önálló” tőkés iparfejlődéshez szükséges strukturális változásokat létrehozni, s a minimális belső erőket és feltételeket megélelni.¹⁴

¹³ Deane—Cole: i. m. 44, 78. l. (13. és 19. tábla) adatai alapján.

¹⁴ Niederhauser Emil: A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában. Világtörténet 9—10. sz. 1966. 39—64. l.

A megelőző történeti fejlődés korán szétágazó útjai, a hosszutávú gazdasági és társadalmi folyamatok tekintetében fennálló alapvető eltérések tükröződnek azokban — a mai elemzés számára is megragadható — mennyiségi mutatókban, amelyek Anglia és Magyarország fejlettségi szintjét jelzik az ipari forradalom előestéjén, az 1770-es illetve az 1840-es években (lásd a 2. és 3. táblázatot).¹⁵

A kvantitatív összehasonlítás számára kétségkívül igen kevés és egyenetlen értékű információanyag áll rendelkezésünkre. Különösen a nemzeti jövedelemre, a mezőgazdasági és ipari össztermékre vonatkozó adatok esetében kell számolnunk jelentős hibaszázalékokkal. Az egykorú becsléseken alapuló utólagos számítások természetesen nem tarthatnak igényt a XX. századi nemzeti jövedelmi adatok pontossági fokára, s a becslésekben rejlő pontatlanságot még növelhetik az összehasonlítás érdekében szükségessé vált átszámítások. Hozzávetőlegesen azonban mégis képet nyújtanak az egyes országok között a jövedelmi szint és a gazdasági szerkezet tekintetében fennálló különbségekről.

Az ipari forradalom küszöbén az egy főre eső nemzeti jövedelmi szint Magyarországon kb. egyötöde volt az angliainak, az egy főre eső netto ipari termelés pedig alig valamivel több mint egy tizede. Az ipari forradalom előtti Anglia egy főre eső nemzeti jövedelmi szintjét Magyarország csak 1900 és 1913 között érte el, ha azonban figyelembe vesszük az időközben bekövetkezett pénzürték és árváltozásokat, akkor kiderül, hogy a valóságban még 1913-ban is elmaradt tőle.

¹⁵ Az angol adatok *G. King* (ld. a 12. jegyz.) és *A. Young* (*Political Arithmetic*. London, 1779. Part II.) egykorú becslésin alapulnak. King némiképp alábecsüli, Young pedig túlbecsüli a mezőgazdasági termelés értékét (*Deane*: i. m. és *Deane—Cole*: i. m. 155—158. l., továbbá *B. R. Mitchell*: *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge, 1962). — A francia nemzeti össztermékre ld. *F. Perroux*: *Prise de vue sur la croissance de l'économie française, 1780—1950*. *Income and Wealth*. Series V. London, 1955. 61. l. *Marczewski* számításai szerint az ipar részese-dési aránya 32%, a mezőgazdaságé 52% volt az 1780-as évek átlagában, az egy főre eső mezőgazdasági termék pedig 35, az ipari termék 22 forint. (*The Take-off Hypothesis and French Experience*. *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. Ed. by W. W. Rostow. London, 1963. 120. l.) — A magyarországi és ausztriai nemzeti jövedelmi (helyesebben nemzeti össztermék) adatokat a „Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie” 1840—44-es kötetei alapján számítottam, kiegészítve ill. korrigálva *J. Hain*: *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*. II. Wien, 1853, *Kautz Gyula*: *Az ausztriai birodalom statisztikája*, Pest 1855, és *K. Czernig*: *Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie*. Wien 1861, alapján. 1850-re és 1870-re *Hanák Péter* (*Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency? Austrian History Yearbook*. Vol. III. Part 1. 1967. 270—272. l.), 1867 körülre pedig *Berend T. Iván* és *Ránki György* (*Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914*. *Tört. Szemle* 1966. 2. sz. 188—190. l.) közöl nemzeti jövedelem számítását. A különböző számítások a következő értékeket eredményezték:

Nemzeti jövedelem Magyarországon (millió forintban)

	1840—1844 (Katus)	1850 (Hanák)	1867 (Berend- Ránki)	1870 (Hanák)	1864-1866 (Katus)
Mezőgazdaság	330	335	525	400	560
Ipar, bányászat	65	48	100	90	90
Kereskedelem, szállítás	30	27	40	40	50
Összesen	425	410	665	530	700

2. táblázat. Az egy főre eső nemzeti jövedelem (nemzeti termék) összege és ágazati megoszlása

a) Egy lakosra eső jövedelem forintban

	A n g l i a		Franciaország	Magyarország	Ausztria
	1688	1770	1789	1840—1844	1840—1844
Mezőgazdaság	35	83	43	24,1	23,6
Ipar, bányászat	18	43	16	4,7	13,2
Kereskedelem, szállítás	10	24	11	2,2	4,1
Összesen	63	150	70	31	41

b) Százalékos megoszlás

	A n g l i a		Franciaország	Magyarország	Ausztria
	1688	1770	1789	1840—1844	1840—1844
Mezőgazdaság	55,6	55,2	61,5	78	57
Ipar, bányászat	28,3	28,7	23	15	33
Kereskedelem, szállítás	16,1	16,1	15,5	7	10

3. táblázat. A gazdasági fejlettség egyéb mutatói

Egy lakosra eső	Anglia 1770 körül	Ausztria 1840—1844	Magyarország 1840—1844
Széntermelés, kg	750	230	6 (1913 : 485)
Nyersvastermelés, kg	1764: 4 1788: 7	5	3
Exportérték, forint	14	7	5

Mivel — matematikai függvények formájában is kifejezhető — összefüggések, szoros korrelációk állnak fenn egyrésről az egy főre eső nemzeti jövedelem nagysága és növekedési üteme, másrésről az egész gazdaság ágazati struktúrája, a megtakarítások rátája és abszolút szintje, valamint a fogyasztás szintje, összetétele és várható alakulása között,¹⁶ a jövedelmi adatok összehasonlítása útján következtethetünk a két ország gazdasági szerkezetében, a tőkeképződésben és a belső piac fejlettségi szintjében fennálló lényeges különbségekre.

A gazdasági szintkülönbségeknél is nagyobb jelentősége volt a két ország társadalmi szerkezetében, termelési viszonyaiban mutatkozó eltéréseknek.

¹⁶ 38 ország statisztikai adatai alapján végzett regresszió számítások igen szoros pozitív korrelációt (korrelációs index: 0,963) mutattak ki a jövedelmi szint és a gazdaság ágazati struktúrája között. „A nemzeti jövedelem szintjének különbségei önmagukban a teljes ipari termelés országok közötti eltéréseinek mintegy 70 százalékát magyarázzák meg.” *H. B. Chenery*: Az ipari növekedés alkata. A gazdasági fejlődés feltételei. Bpest. 1963. 367—397. l. (idézet: 387. l.). — A megtakarítási arányra „Capital Formation and Economic Growth”. Princeton. 1955. — A fogyasztási szintre és a fogyasztási hajlandóság alakulására *J. M. Keynes*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Bpest. 1965. 72—153. l. — *A. H. Hansen*: Útmutató Keyneshez. Bpest. 1965. 71—133. l.

Magyarországon az 1840-es években mezőgazdaságból élt a lakosságnak több mint 80 százaléka. Angliában ez az arány a XVIII. század közepén 60—70 százalék között volt, de 1801-re 36 százalékra süllyedt az agrárlakosság arányszáma. Angliában 1750-ben a lakosság 15, 1800-ban 25 százaléka élt 5000-nél nagyobb lélekszámú városokban, Magyarországon 1846-ban mintegy 6—7 százaléka.¹⁷ Az angol ipari forradalom már több mint egy évszázada uralkodó tőkés termelési viszonyok mellett került napirendre. Az egykorú közgazdász és statisztikus, Gregory King már 1688-ban egy viszonylag fejlett polgári társadalom képét vázolja fel, amelyben bérből és fizetésből élt a lakosság 39%-a, profitból, kamatból és egyéb polgári jövedelmekből 34%-a, s különféle járadékokból csak 27%-a.¹⁸

4. táblázat. A társadalom rétegződése és a jövedelmek eloszlása Angliában 1688-ban

	Az összlakosság %-ában	A jövedelmek %-ában
Nemesség, papság	3,8	14,0
Tisztviselők, értelmiség	4,0	10,0
Kereskedők, iparosok	8,9	15,2
Farmerek, freeholderek	31,5	39,0
Cottagerek, pauperek	23,6	4,9
Munkások, szolgák, tengerészek	25,9	14,8

Az angol polgári társadalom szerkezete, mobilitása, nyitottsága, értékrendszere, magatartási normái, képzettségi szintje és intézményei a kontinens valamennyi társadalmánál lényegesen kedvezőbbek voltak a tőkés gazdasági fejlődés szempontjából, s így adva voltak mindazon feltételek, amelyek lehetővé tették, hogy a XVIII. századi angol társadalom viszonylag gyorsan és pozitíven reagáljon a növekedés gazdasági ösztönzőire.¹⁹

Az 1840-es évek Magyarországa — a XVII. sz. végének vagy a XVIII. sz. közepének Angliájával szemben — a tradicionális agrártársadalom tipikus képét mutatja, a feudális termelési viszonyok uralmával, alacsony reáljövedelmi szinttel, lassú növekedéssel, csekély növekedési képességgel.

A modern iparosodás feltételeinek és útjainak összehasonlító tipológiai vizsgálata rámutatott arra, hogy milyen döntő jelentőségű ebből a szempontból egy ország fejlettségének — vagy ha tetszik: elmaradottságának — foka az ipari forradalom küszöbén.²⁰ Az ezen a téren mutatkozó különbségek — kül-

¹⁷ Deane—Cole: i. m. 137, 142. l. — „The Cambridge Economic History of Europe”. Vol. VI. Part I. 284. l. — Magyarországra: „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1845—46.”

¹⁸ Ld. a 13. sz. jegyzetet. — 1846-ban a magyar társadalom 90%-a volt nemes és pap, a nem nemes férfilakosság pedig a következő arányban oszlott meg: értelmiség 2,10%, iparos és kereskedő 120%, telkes jobbágy 290%, zsellér 430%, szolga 9,10%. (Fényes Elek: Magyarország leírása. I. Pest. 1847, 23, 41—50, 71. l.)

¹⁹ D. S. Landes: Technological Change and Development in Western Europe. 1750—1914. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VI. Part I. Cambridge. 1965. 298—304. l. — Crouzet: i. m.—B. F. Hoselitz: Entrepreneurship and Capital Formation in France and Britain since 1770. Capital Formation and Economic Growth. Princeton. 1955. 291—337. l.

²⁰ A. Gerschenkron: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass. 1962, és Typology of Industrial Development as a Tool of Analysis. Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique. 1962. Vol. II. 487—505. l. — S. Clemhout: Types of Industrialisation and their Forecasting Value. Uo. 507—528. l.

csönhatásban olyan más, exogénnek tekinthető tényezőkkel, mint az ország nagysága, természeti erőforrásokkal való ellátottsága, a külső piacok terjedelme és bővülési lehetőségei, a földrajzi helyzetből adódó komparatív előnyök, továbbá a társadalom szerkezete és tudati viszonyai — meghatározzák a tőkés nagyipari fejlődés útját és lehetőségeit. Visszatérve Tolnai György idézett kérdésére, úgy vélem, hogy már csak a gazdasági előzmények, adottságok és feltételek különbözősége miatt sem hasonló és nem is lehetett hasonló a magyarországi tőkés iparfejlődés az angliaihoz, függetlenül a politikai feltételek kedvező vagy kedvezőtlen alakulásától.

„Az első ipari forradalmat nem tekinthetjük egyetlen forradalomnak, hanem a gazdasági tevékenység tradicionális rendszerében végbement forradalmak galaxisának, amelyek mindegyike az okok független együtteséből eredt, de egymással kölcsönösen együttműködve olyan kumulatív hatást hoztak létre, amelynek okait igen nehéz egyenként szétválasztani” — írja az angol ipari forradalom egyik legújabb történetírója.²¹

Melyek azok az angol gazdaság egészében végbement forradalmi átalakulások, amelyeknek kumulatív hatásaként jött létre a XIX. századi angol tőkés ipargazdaság, s amelyeknek nyomaival egyáltalán nem, vagy csak elvétve találkozhattunk az 1840-es évek magyar gazdaságában? Mindenekelőtt a gazdaság nem-ipari szektorainak átalakulása, amelyet az angol gazdaságtörténészek mezőgazdasági, szállítási és kereskedelmi forradalomnak neveznek, s ehhez hozzávehetjük a XVIII. század második felében kibontakozó demográfiai forradalmat. Ezekkel kapcsolatban négy olyan mozzanatot szeretnék kiemelni, amelyek terén a két ország között fennálló különbségek meghatározó jelentőségűek további iparfejlődésük útja szempontjából. Ezek a mezőgazdaság termelési viszonyai és termelékenysége, az infrastruktúra állapota, a piacok helyzete és a tőkefelhalmozás színvonala.

Történeti példák azt mutatják, hogy a mezőgazdasági forradalom, a mezőgazdaság termelési és tulajdonviszonyainak, termelési szerkezetének átalakulása és termelékenységének emelkedése a sikeres ipari forradalom, a tartós és gyors növekedés egyik fontos és szükséges előfeltétele. Az angol mezőgazdaság a XVIII. század végére túlnyomórészt tőkés üzemmé szerveződött, s az agrotechnikai újítások sorozata révén termelékenységét olyan magas szintre emelte, amelyet a magyar mezőgazdaság csak a XIX—XX. század fordulóján ért el. A mezőgazdasági forradalom lehetővé tette a munkaerő nagyarányú szektorális és regionális átrétegződését, a gyorsan növekvő városi és ipari népesség élelmiszerellátását, hozzájárult a fejenkénti átlagjövedelem növekedéséhez, vásárlóképes keresletet hozott létre az iparcikkek számára, s jelentős mértékben

²¹ P. Deane: *The First Industrial Revolution*. Cambridge. 1965. 84. l. — Az angol ipari forradalomra Deane már idézett művein kívül elsősorban még a következő munkákat használtam: T. S. Ashton: *The Industrial Revolution. 1760—1800*. London. 1948; és *An Economic History of England. The 18th Century*. London. 1955. — P. Mantoux: *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle*. Paris. 1959. — L. S. Presnell (ed.): *Studies in the Industrial Revolution*. London. 1960. — A. D. Gayer—W. W. Rostow—A. Jacobson Schwartz: *The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790—1850. An Historical, Statistical and Theoretical Study of Britain's Economic Development*. Vol. I—II. Oxford. 1953. — *The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change*. Ed. by H. J. Habakkuk, M. Postan. Cambridge. 1965. *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VI. Part I—II. — E. J. Hobsbawm: *A forradalmak kora (1789—1848)*. Bpest. 1964. — W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge. 1960. — „The Economics of Take-off into Sustained Growth”. Ed. by W. W. Rostow. London. 1963. — K. Berrill: *International Trade and the Rate of Economic Growth*. *Economic History Review* XII. 1960. 351—359. l.

hozzájárult az infrastruktúra és az ipar beruházásaihoz szükséges tőkék felhalmozásához.

Az ipari forradalom előtt megindult és vele párhuzamosan haladt a korszerű infrastruktúra, a társadalmi tőke kiépítése. Ennek során csatornák, utak, kikötők, dokkok, majd az 1820-as évektől a vasutak építésébe jóval nagyobb tőkét ruháztak be, mint az iparba. Az ipari forradalom első szakaszában Angliában lényegében megoldottnak tekinthető a terjedelmes és súlyos tömegáruk olcsó szállításának kérdése, mind az országon belül, mind a tengerentúli piacokkal folyó forgalomban.

A korai kapitalizmus időszakára fokozottan érvényes Adam Smith klasszikussá vált megállapítása: „A piac kiterjedése szabja meg a munkamegosztás határait”. Az iparfejlődés jelentős mértékben a piacok fejlődésének függvénye volt. Angliában a XVIII. század második felében már igazi egységes nemzeti piacról beszélhetünk, amely vásárlóerejét, a kereslet struktúráját és növekedését tekintve komoly fölényt mutat a kontinens országaival szemben. A belső piac magas vásárlóképessége és fogyasztási szerkezete — a mérsékelt áru, standardizált tömegcikkre iránti keresletével — kedvező volt az iparosodás számára. De még ez a fejlett belső piac sem lehetett elegendő alapja és ösztönzője a gyors ipari fejlődésnek. Az 1. táblázatból látható, hogy az export-iparok az ipari forradalom előtt hétszer, az ipari forradalom első szakaszában pedig háromszor gyorsabb ütemben növekedtek, mint a hazai piacra dolgozó iparágak. Az angol tőkés fejlődés egyik fő ösztönzője, az iparosodás motorja a későközépkortól fogva a nemzetközi áruforgalom fejlődése, a külkereskedelem növekedése volt. Az iparcikkek már a fejlődés kezdeti szakaszában — a XIV—XVI. században — vezetőszerkezethez jutottak a kivitelben, s a XVIII. század folyamán az ipari késztermékek aránya az angol exportban 60—70% között ingadozott. Anglia jelentős komparatív előnyöket élvezett ezen a téren. A XVIII. század második felében versenytársait fokozatosan kiszorítva, monopolisztikus helyzetre tett szert a tengerentúli piacokon, amelyeknek gyors és tartós növekedése az ipari forradalom legfontosabb keresleti ösztönzőjét képezte.

A tőkés termelés két alapvető tényezője közül kezdetben a szabad munkaerő felhalmozódása és az ipari tevékenység felé áramlása volt gyorsabb. Ez tette lehetővé a kapitalista termelés korai szervezeti formáinak fejlődését és elterjedését, s a termelés gyors növelését nagyobb állótőkebefektetések nélkül. A XVIII. század folyamán azonban változott a helyzet. A tőkefelhalmozás gyorsabb ütemben haladt, mint egyéb termelési tényezők, elsősorban a munkaerőkínálat növekedése.²² A tőkeképződés komplex folyamatának valamennyi mozzanata adekvát szinten állt az ipari forradalom szükségleteihez képest. Nemcsak a megtakarítások rátája és abszolút nagysága volt fontos ebből a szempontból, hanem a tőkék olcsósága, mobilitása, viszonylag könnyű elérhetősége is. Fejlett és mozgékony pénzügyi és hitelszervezet segítette elő a tőkék átáramlását a megtakarító és felhalmozó szektorokból és vidékekről a beruházó szektorokba és területekre. A tőkeképződés adekvát színvonalra lehetővé tette, hogy midőn a termelés hagyományos szervezete és technikája alapján már nem volt biztosítható a volumennek a kereslet gyors növekedésével lépést tartó növelése, s bizonyos kulcsszektorokban (pl. a pamutfonásban) relatív munkaerőhiány és szűk keresztmetszet mutatkozott, megváltoztassák a tőke

²² P. Deane: *Capital Formation in Britain before the Railway Age. Economic Development and Cultural Change* IX. 1961. 352—368. I. — *Hoselitz*: i. m.

szerves összetételét, munka és tőke arányát, s tőkeigényes, munkamegtakarító technikai újítások bevezetésével, új, tőkeintenzív és termelékenységnövelő termelési függvények kialakításával találják meg a kiutat, ezzel a gépesítés, az ipari forradalom útjára terelve a fejlődést.²³

Ismeretes ezzel szemben a magyarországi helyzet az 1840-es években: alacsony termelékenységgű, nagy munkaerőigényű feudális mezőgazdaság; minimális infrastruktúra; széttördelt, kis vásárlóerejű, fejletlen fogyasztási szerkezetű belső piac; ipari export csaknem teljes hiánya; a megtakarítások alacsony rátája és kis volumene, a munkaerőáramlás, a tőkeképződés és a hitel bénító intézményes és társadalmi korlátai. Mindezen a termelési viszonyok gyökeres megváltoztatása, a polgári forradalom nagyhorderejű társadalmi és politikai változásai is csak potenciálisan és hosszútávú perspektívában segíthettek, s nem hozhálták létre egycsapásra a modern iparosítás, a tartós és gyors növekedés hiányzó gazdasági feltételeit és tényezőit.²⁴ Magyarországon a polgári forradalom és az ipari forradalom előestéjén éppen csak kezdetüket vették, vagy még meg sem indultak az eredeti felhalmozásnak, a tőkés fejlődésnek és a polgárosodásnak olyan folyamatai, amelyek Angliában — a magyarországinál fejlettebb feudális gazdaságra épülve — már a XIV. század közepétől fokozatosan kibontakoztak, s azt eredményezték, hogy az angol ipari forradalom egy viszonylag fejlett és differenciált kapitalista gazdaságban, a kontinenshez képest gazdag és a növekedés szempontjából kedvező szerkezetű polgári társadalomban került napirendre.

Beszélhetünk-e ilyen körülmények között az iparfejlődés hasonló útjáról, potenciálisan azonos gazdasági feltételeiről? S beszélhetünk-e a textilipar hasonló szerepéről? A magyarországi környezetben és az 1840-es évek viszonyai között még egy fejlett tőkés textilipar sem játszhatta el angliai szerepét.

3.

„Magyarország iparfejlődése a forradalom időszakában a textilipar vezetőszerepét tekintve is hasonló volt a nagy, önálló tőkés fejlődés útján járó országokéhoz” — írja Tolnai György. A textilipar, nemzetgazdasági viszonylatai révén, nálunk is a tőkés iparfejlődés kiindulópontja és főútja, a nemzeti tőkefelhalmozás fő területe, s a fejlődés későbbi fokán, a textiliparban felhalmozódó tőkék átáramlása folytán, a nehéziparnak is létrehozója.

Az iparosodásnak ez a textiliparra koncentrált és egyszerűsített modellje felveti az ipari növekedés vezető szektorának kérdését általában, továbbá azt a speciális kérdést, hogy a textilipar játszhatta-e az angol és a magyar fejlődésben ugyanazt a szerepet: a korai kapitalista iparfejlődés, majd az ipari forradalom és a modern ipari növekedés vezető iparágának szerepét?

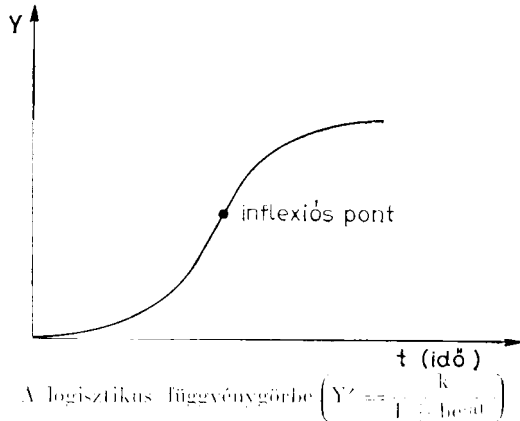
Az ipari forradalom és a gazdasági növekedés lényegében véve a gazdaság és társadalom egészét érintő összetett folyamat. Belső mechanizmusát és törté-

²³ H. J. Habakkuk: *American and British Technology in the 19th Century. The Search for Labour-Saving Inventions*. Cambridge. 1962. 132—188. l. — Fr. Crouzet: *La formation du capital en Grande-Bretagne pendant la Révolution industrielle*. Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique. 1962. Vol. II. 589—640. l.

²⁴ E probléma részletes adatszerű és elvi kifejtését ld. A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (1849—1903) c. kandidátusi disszertációmban; I. köt. 84—171. l. (Bpest. 1960. Kézirat.) — A kérdést szélesebb délkelet-európai perspektívában tárgyalja, a marxista történetírás ezzel kapcsolatos korábbi álláspontját — véleményünk szerint joggal — bírálva D. Warriner: *Contrasts in Emerging Societies*. London. 1965. 9, 19—23. l.

neti lefolyását tekintve azonban szektorális jellegű. Nem egyszerre és egyenletes ütemben hatja át és ragadja magával az egész rendszert. Az új termelési viszonyok és szervezeti formák, a technikai újítások és az ezek nyomán kialakított új, termelékenyebb termelési függvények előbb csak néhány szektorban jelentkeznek, s fokozatosan terjednek át a gazdaság egyéb ágazataira. A növekedés meggyorsulása ágazonként más és más időpontban és eltérő ütemben jelentkezik, s a növekedési ráta egy ágazon belül is az idő függvényében változik.²⁵

Konkrét történeti-statisztikai elemzések kimutatták, hogy — legalábbis a tőkés termelési viszonyok között — mind az össztermelés, mind az egyes ágazatok növekedésének hosszútávú (szekuláris) trendje az ún. logisztikus görbével ábrázolható (ld. az ábrát). Az ipari forradalom idején a növekedés gyorsuló ütemű, majd idővel — egy többé-kevésbé egyenletes fejlődési szakasz

után — mutatkozik a különböző természetű fékező tényezők hatása, s a növekedés üteme fokozatosan lassul. A logisztikus alaptrend természetesen nemcsak országokként, sőt vidékeként, hanem ágazonként is más és más mozgásformát mutat: a gyorsulás és a lassulás üteme, a gyorsuló, egyenletes és lassuló növekedési szakaszok hossza, aránya, a görbe meredeksége vagy lapossága nem egyforma.²⁶

A gazdasági fejlődés egyenlőtlen voltából és a növekedési folyamat logisztikus trendjéből következik, hogy:

1. Csak akkor beszélhetünk átfogó iparosodásról, egy nemzetgazdaság folyamatos és tartós növekedéséről, ha a növekedés nem korlátozódik egy vagy két szektorra, hanem láncreakciószerűen terjed el az egész rendszerben. Az először fejlődésnek induló ágazatok lassulási tendenciáját időnként új és új ágazatok beindulása, gyorsuló növekedése ellensúlyozza, az ipari forradalom különböző ágazatokban időbeli eltolódásokkal ismételten végbemegy. Ezeknek a különböző időben és különböző intenzitással lejátszódó szektorális folyamatoknak a kumulatív hatása és eredője jelenti az egész rendszer fejlődését és növe-

²⁵ W. W. Rostow: *The Process of Economic Growth*. Oxford, 1960². — A. O. Hirschman: *The Strategy of Economic Development*. New Haven, 1958. 98—119. l. — Fr. Perroux: *L'économie du XXe siècle* Paris, 1964². 142—155 l.

²⁶ S. S. Kuznets: *Secular Movements in Production and Prices*. Boston—New York, 1930. — W. G. Hoffmann: *British Industry 1700—1950*. Oxford, 1955. — H. Guillon: *Fluctuations et croissance économiques*. Paris, 1964. — A logisztikus trendgörbéről ld. Korreláció és trendszámítás. Bpest, 1958. 199—205. l.

kedését, amelynek a legáltalánosabb agregát mutatója az egy főre eső nemzeti össztermék növekedése.

2. Egy adott iparág nem játszhatja minden országban és minden időben egyformán a vezető szektor szerepét. A történeti folyamat során az idő függvényében változnak a vezető szektorok mind egy-egy nemzetgazdaságon belül, mind világgazdasági viszonylatban. Minél nagyobb időbeli késéssel, minél elmaradottabb gazdasági-társadalmi struktúrával és alacsonyabb fejlettségi szinttel kapcsolódik bele egy ország a modern ipari növekedés folyamatába, annál kevésbé lehet szó az iparosodás klasszikus angliai útjának és szerkezeti modelljének megvalósulásáról, annál eltérőbb a különböző szektorok és ágazatok „stratégiai” jelentősége és szerepe a növekedés mechanizmusában. Többféle — mennyiségi, minőségi, strukturális jellegű — kritériuma van tehát annak, hogy egy iparágat az ipari forradalom és a tőkés iparfejlődés vezető vagy kulcs-szektorának minősíthessünk egy adott nemzetgazdasági rendszerben és adott időszakban.²⁷ Vezető szektornak tekinthetjük azt az iparágat,

a) ahol először kerülnek bevezetésre az új termelési viszonyok és szervezeti formák, amely először alkalmazza az új technológiát és az új termelési függvényeket;

b) amelynek termelése és termelékenysége ennek következtében ugrás-szerűen emelkedik, s növekedési üteme gyorsabb az összgazdaság egészének általános növekedésénél;

c) amelynek mérete, összgazdasági súlya quantitative elég nagy ahhoz, hogy más szektoroknak is növekedési impulzust adhasson, s növekedése a nemzeti össztermék növekedési rátájának emelkedésében is megmutatkozzék;

d) amelynek szerkezeti elhelyezkedése, összgazdasági viszonylatai olyan természetűek, hogy a benne végbemenő átalakulás és gyors növekedés minden irányban számottevő másodlagos hatásokat gyakorol: más szektorokban is hasonló átalakulást és növekedést indukál, elősegíti új ágazatok kialakulását és a szolgáltatási szektor fejlődését, s társadalmi kihatásai is elég jelentősek (munkaerő átrétegződése, városiasodás, életforma-átalakítás, életszínvonal-emelés stb.).

Hogy egy ágazat mennyiben képes eleget tenni a fenti kritériumoknak (együttesen), s milyen mértékben tudja betölteni adott országban és adott időpontban a vezető szektor funkcióját, az nagymértékben függ az illető ország gazdasági-társadalmi struktúrájától (képes-e pozitívan és aktívan reagálni a vezető szektorból érkező növekedési impulzusokra), a világgazdasági helyzettől (a kereslet alakulása, a piacok helyzete, a technika színvonala és a konjunktúra alakulása nemzetközi szinten, s a fejlettebb országok gazdaságának visszahatása), valamint az általános történeti szituációtól (politikai helyzet). A modern iparosodásnak tehát nincs egyetlen, minden időben és minden helyen alkalmazható ágazati modellje, hanem mindig konkrét történeti és gazdasági elemzéssel kell megállapítani, hogy az adott strukturális összefüggések között és az adott történeti szituációban melyik ágazatnak van kiemelkedő stratégiai jelentősége az átfogó iparosítás szempontjából.

Az angol textilipar kétségkívül eleget tett a fenti kritériumoknak: a korai kapitalista iparfejlődésnek a gyapjú, az ipari forradalomnak pedig a gyapotipar volt a vezető szektora. Az angol gyapjűfeldolgozó iparban a tőkés termelési

²⁷ Hirschmann és Rostow id. művein kívül ld. még W. W. Rostow: *Leading Sectors and the Take-off. The Economics of Take-off into Sustained Growth.* 1—21. l. — S. Kuznets: *Notes on the Take-off.* Uo. 28—31. l. — A vezető szektor működésének és hatásainak mechanizmusát gazdasági modellek segítségével részletesen elemzi F. Perroux: *Les techniques quantitatives de la planification.* Paris. 1965.

mód már a XIV. század második felétől kibontakozott, s ez szoros kölcsönhatásban volt az egész angol nemzetgazdaság szerkezeti átalakulásával.²⁸ A XIV. század közepe és a XVI. század közepe közötti időszakban Anglia nyersanyag (gyapjú) exportáló országból ipari termékeket (posztót) exportáló országgá alakult át.²⁹ A tőkés iparfejlődés fő ösztönzője a külső kereslet növekedése volt, s az angol textilipar a XX. századig tipikus exportipar maradt. A XIV. század második felében a széles posztó termelése évi 3, kivetele pedig 5%-kal növekedett, s az exporthányad 30%-ról 80%-ra emelkedett.³⁰ Anglia exportjának 1700 körül 70, 1770 körül pedig 47%-át tette ki a textiláru. 1770 körül a gyapjú- és a gyapotipar termelésének mintegy 60%-át exportálták, s az export-hányad az ipari forradalom folyamán még valamit emelkedett is.³¹

Tolnai György Magyarországon 259 tőkés textilvállalkozót talált, akik 30—32 000 munkást foglalkoztattak (13—14 milliónyi lakosság mellett). A XVII. századi források az 5—5,5 millió lakosú Angliában 5000-re teszik a tőkés textilvállalkozók számát, az általuk foglalkoztatott munkásokat pedig egymillióra.³² Más források szerint a gyapjúfeldolgozó iparban a XVIII. sz. elején 965 000 munkás dolgozott (az összlakosság 16%-a).³³ 1806-ban a gyapotfeldolgozó gyárak és manufaktúrák munkáslétszáma (a fonók nélkül) 274 000 volt, a lakosság 2,5%-a.³⁴

Az alábbiakban néhány mennyiségi mutatót közlünk a textilipar fejlettségi szintjéről és összgazdasági súlyáról (5. táblázat).³⁵

Az angol textilipar fejlettségi szintje tehát az ipari forradalom küszöbén (az egy főre eső termelési értékkel mérve) 15—20-szorosa volt a magyarországinak, nemzetgazdasági részesedése pedig mintegy háromszor-ötszörte nagyobb.³⁶ Még nagyobbak voltak azonban a textilipar nemzetgazdasági viszonylataiban szerkezeti elhelyezkedésben, s ennek következtében másodlagos növekedést

²⁸ Az angol textilipar fejlődésére ld. *Lipson*: i. m. I. 440—503. l.; II. 10—107. l.

²⁹ *Malckai László*: Anglia az újkor küszöbén. Bpest. 1964. 16—17. l.

³⁰ *Lipson*: i. m. I. 456—459. l. adatai alapján.

³¹ *Deane—Cole*: i. m. 59, 182—214. l.

³² *Dobb*: i. m. 143. l.

³³ *Deane—Cole*: i. m. 137. l.

³⁴ *Mitchell*: i. m. 187. l.

³⁵ Az angol adatok forrásai: *Deane—Cole*: i. m. 182—214. l. — *Mitchell*: i. m. 173—213. l. —

Franciaországra: *É. Mossé*: Marx et le problème de la croissance dans une économie capitaliste. Paris. 1956. 194. l. A textilipar 630 millió frankos termelési értékét Marczewski össztermelési adataihoz viszonyítottam. Perroux adataihoz viszonyítva a textilipar részesedési aránya az ipari termelésben 56% (ld. a 15. jegyz.). — A Magyarországra és Ausztriára vonatkozó adatok forrása: *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1842*. Magyarországnál az összes textilipari termelés értékére vonatkozóan Tolnai György adatait közöljük először, utána zárójelben a „Tafeln” adatait. A „Tafeln” két különböző helyen lényegesen eltérő adatokat közöl a lenipar termelési értékére (15 millió forintot eltérés!). Tolnai számításai valószínűleg valamivel alacsonyabb termelési értéket adnak a valóságnál, a „Tafeln” (zárójelben közölt) adatai pedig magasabbat. A valóság valahol a két érték között van, de közelebb Tolnai becsléséhez.

³⁶ Hasonló képet kapunk egy közelebbi összehasonlítás révén is. Az ipari forradalom küszöbén álló, 2,9 millió lakosú Csehországban 1798-ban 43 000 céhes mester, 28 000 legény és inas, 54 000 manufaktúramunkás, tehát összesen 125 000 kereső dolgozott a textiliparban (a lakosság 4,3%-a. Magyarországon az 1840-es években 1%-a sem); ehhez számítandó még 404 000 fonómunkás. A bruttó termelési érték 24,5 millió forint volt, 1 lakosra 8,3 forint esett (Magyarországban 0,9, maximális számítás szerint 2 ft.). A textilipar adta az ipari termelés 76%-át, s a textiláru 34%-a kivételre került, több mint évi 8 millió ft. értékben. (*J. Purš*: Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1965. II. 103—124. l. és Anhang.) 1842-ben Csehországban a textilipari termelés az ipari termelés 53%-át tette ki, s egy főre eső bruttó értéke 15,1, nettó értéke pedig 8,2 ft. volt (Tafeln 1842).

5. táblázat. A textilipar fejlettségi és részesedési mutatói az ipari forradalom előestéjén

Egy lakosra eső	Anglia	Franciaország	Ausztria	Magyarország
	1770 körül	1789	1840-es évek	
Gyapotimport, kg	1770 : 0,21 1780 : 0,41 1790 : 1,45 1800 : 2,2		0,85	0,06—0,09
Feldolgozott gyapjú, kg	5		1	0,3 —0,5
Pamutzövettermelés, forint	1,3		2,0	0,09
Gyapjűszövettermelés, forint	17		2,7	0,6
Összes textilipari termelés, forint				
a) brutto	30		10	0,9 (2,0)
b) netto	17	9	5,5	0,6 (1,2)
Netto textilipari termelés				
a) a nemzeti jövedelem % ₀ -a	11	13	13,5	2,1 (4,0)
b) az ipari termelés % ₀ -a	39	40	42	13 (25)

indukáló hatásaiban mutatkozó azon különbségek, amelyek számszerűen nem fejezhetők ki, de kiolvashatók az egykorú leírásokból. A lényegesen fejletlenebb és kisebb nemzetgazdasági részesedésű magyar textilipar egy lassan növekvő, elmaradott feudális gazdaságba illeszkedett. Az angol textilipar egy dinamikus tőkés gazdaság vezető iparága, fejlődése egy szélesebb preindusztriális növekedési folyamat része volt. A gyorsan bővülő exportpiacok léte, a gazdaság egyéb szektorainak adekvát fejlettsége, a belső tőkefelhalmozás gyors üteme és nagy volumene — ezek mind olyan feltételei a textilipar kiemelkedő szerepének, amelyek Magyarországon egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben valósultak meg a XIX. sz. első felében. A magyar textilipar kizárólag az alacsony vásárlóerejű, fejletlen keresleti struktúrájú és lassan növekvő belső piacra volt utalva, jelentős exportpiacok megszerzésére nem igen volt kilátása, s olyan extenzív terjeszkedési lehetőségei sem voltak, mint az orosz textiliparnak a hatalmas birodalom frissen betelepített peremterületein, amelyek — Lenin elemzése szerint — lényegében a gyarmati piac funkcióját töltötték be.³⁷

Az 1840-es évek magyarországi textilipara a vezető szektorral szemben felállított alapvető követelmények egyikének sem felelt meg olyan mértékben, hogy csak megközelítőleg és potenciálisan is hasonló szerepet játszhatott volna az ipari növekedésben, mint angliai rokona.

Egyébként az angol iparosodás komplex folyamata sem vezethető le kizárólag és egyedül a textilipar vezetőszerepéből,³⁸ amint arra már az előző fejezetben is utaltunk. Kiindulópontja volt ugyan a tőkés iparfejlődésnek és

³⁷ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 250—253, 587—590. l.

³⁸ Egyes angol gazdaságtörténészek már az ipari forradalom idején a gyapotiparral egyenrangú — sőt másodlagos hatásaiban és a hosszútávú ipari növekedés perspektíváiban fontosabb — vezető ágazatnak tekintik a vasipart. (Deane: The First Industrial Revolution, Cambridge. 1965. 98—99, 102—103. l. — Deane—Habakkuk: The Take-off in Britain. The Economics of Take-off into Sustained Growth. 69—72. l.)

vezető szektora az ipari forradalomnak, de nem volt mindvégig az iparosodás főútja, nem volt a nemzeti tőkefelhalmozás fő területe és a nehézipar létrehozója. A XIX. század folyamán a textilipar növekedési üteme egyre lassult, részesedési aránya egyre csökkent, impulzusa, sodró hatása gyengült.³⁹ A vasipar technikai forradalma a textilipartól függetlenül, autonóm módon ment végbe, a nehézipar fejlődését pedig Angliában is a közlekedés és a szállítás forradalma, a vasútépítés és a gőzhajózás ösztönözte, s a textiliparban felhalmozott és átáramló tőkék nem játszottak benne számottevő szerepet. A textiliparban jelentős és gyors tőkefelhalmozás ment végbe az ipari forradalom idején, ezeket a tőkéket azonban zömükben reinvestálták, s az iparágon belül maradtak. A tőkeképződésre vonatkozó egykorú adatok szerint a tőkefelhalmozás fő területe a XIX. század első évtizedeiben is a mezőgazdaság és a külkereskedelem maradt.⁴⁰

A textilipar vezetőszerepe korlátozottabban érvényesült Nyugat-Európa egyéb országaiban. Itt is a gyapotipar lépett először az ipari forradalom útjára és a textilipar évtizedeken át dominált az ipari struktúrában, de sodró, növekedést indukáló, széleskörű gazdasági és társadalmi átalakulásokat kiváltó hatásai már jóval kevésbé érvényesültek, mint Angliában. Franciaországban és Belgiumban az 1780-as, Németországban és Ausztriában az 1790-es években tűntek fel az első textilipari gépek, anélkül, hogy akár magán az ágazaton belül, akár az ipar egyéb szektoraiban az angliaihoz hasonló gyors növekedés, átfogó technikai forradalom bontakozott volna ki. 1850-ig egyre nőtt a technikai és termelési szakadék ezen országok és Anglia textilipara között. Az ipari forradalom a kontinens országaiban csak mintegy felévszázados lassú és kínos növekedés után, az 1830 és 1850 közötti időszakban vett nagyobb lendületet, szoros összefüggésben a vasútépítéssel és a nehézipar fejlődésével.⁴¹ Olyan „önálló tőkés fejlődésűnek” tekinthető országokban, mint Franciaország, Németország vagy Belgium, nem beszélhetünk a textilipar angliaihoz hasonló vezetőszerepéről.⁴² Méginkább áll ez Oroszországra, ahol a gyapotipar gépesítése az 1840-es években megindult, de átfogó ipari forradalomról mégiscsak az 1880-as évektől beszélhetünk. Jóllehet az orosz textilipar összgazdasági súlya jóval nagyobb, piaci lehetőségei pedig szélesebbek voltak a magyarországinál.

Az összehasonlító iptörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy a kis- és közepes nagyságú, alacsony jövedelmi szintű, elmaradott gazdasági szerkezetű országokban, amelyek a XIX. század második harmadában vagy második felében

³⁹ Hoffmann: i. m. 69—96. l.

⁴⁰ Deane—Cole: i. m., továbbá Deane és Crouzet i. m. (ld. 22. és 23. jegyz.)

⁴¹ Landes: i. m. 353—421. l. — W. O. Henderson: The Industrial Revolution on the Continent. Germany, France, Russia 1800—1914. London. 1961. — A. L. Dunham: La Révolution industrielle en France. Paris. 1953. — G. P. Palmade: Capitalisme et capitalistes français au XIXe siècle. Paris. 1961. — R. E. Cameron: France and the Economic Development of Europe, 1800—1914. Princeton. 1961. — Perroux: i. m. Income and Wealth. V. 48—60. l. — J. Marczewski: Introduction à l'histoire quantitative. Genève. 1965. 138—183. l. és i. m. 123—138. l. (ld. 15. jegyz.). — C. P. Kindleberger: Economic Growth in France and Britain. 1851—1950. Cambridge. 1964. — Mossé: i. m. 144—223. l. — W. G. Hoffmann: The Take-off in Germany. The Economics of Take-off into Sustained Growth. 95—118. l.

⁴² „Angliában az ipari forradalom a gyapotmanufaktúrára épült, amely 1800 előtt gyorsabban növekedett, mint más iparágak és magával vonta azokat. A kontinensen a nehézipar — a szén és a vas — volt a vezető szektor. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a fordulat lényegében a növekedés időzítésének volt a következménye, s nem a gazdasági fejlődés valamely strukturális törvényszerűségéé. A technológiai változások torlódása és kölcsönhatása ezt az időszakot fémkorszakká tette, s még Angliában is, ahol a gyapotipar áruinak zömét külföldön adta el és továbbra is igen nagy elaszticitású keresletnek örvendett, a vastermelés gyorsabban nőtt ezekben az években mint a fonal- vagy szövettermelés.” (Landes: i. m. 403. l., kiemelés tőlem.)

léptek az ipari forradalom útjára, a textilipar, s általában a belső piacra korlátozott fogyasztási cikkek gyártó iparágak nem igen tölthették be a vezető szektor funkcióját.⁴³ Annál fontosabb szerep jutott viszont iparosodásukban egyrészt olyan exportiparágaknak, amelyeknek termékei iránt a fejlettebb ipari országokban növekvő kereslet nyilvánul meg — tehát az ipari nyersanyag-, alapanyag- és fűtőanyagtermelésnek, valamint az élelmiszeriparoknak —, másrészt a nehézipar azon ágainak, amelyek számára a vasútépítés, a fegyverkezés vagy a mezőgazdaság gépesítése biztosított belső keresletet. Az iparágak e két csoportja megfelelő piacokkal rendelkezett, növekedésüket mind az állami gazdaságpolitika, mind a fejlettebb országokból beáramló tőke elősegítette, s alkalmasak voltak arra is, hogy a gazdaság nemipari szektorailban — elsősorban a mezőgazdaságban és az élelmiszerkereskedelemben — felhalmozott tőkéket az ipari beruházások érdekében mozgósítsák.⁴⁴ Ezeknek az új vezető szektoroknak más szektorokra gyakorolt, növekedést indukáló gazdasági hatásai jelentősek voltak, szélesebb társadalmi hatásai azonban meg sem közelítették a textiliparét. Ezért az olyan országokban, amelyekben az élelmiszeripar, a nehézipar és alapanyagtermelő iparok jártak a fejlődés élén, az ipari forradalom kibontakozását és az ipari termelés látványosan gyors növekedését nem mindig kísérték adekvát átalakulások a társadalmi szerkezetben, amely inkább konzerválta a tradicionális elemeket, mint a gazdasági struktúra. Ez volt a helyzet Magyarországon is.⁴⁵

Végül ismételtelen hangsúlyozni szeretném a vezető szektorok és az egész gazdasági-társadalmi struktúra közötti kölcsönhatást. Még oly gyorsan fejlődő vezető szektor sem képes átfogó gazdasági növekedést és ipari forradalmat előidézni, ha a társadalom egésze nem képes aktívan és pozitívan reagálni a vezető ágazatok és általában a gazdasági adottságok és tényezők részéről érkező potenciális növekedési indítékokra.

4.

Annak a feltevésnek az alátámasztására, hogy a falusi iparra épülő tőkés textilipar megléte esetén a nemzeti-állami szuverénítés és az ebből eredő protekcionista gazdaságpolitika az „önálló tőkés fejlődés” alapvető oka és elegendő feltétele, Tolnai György Hollandia, Belgium és Oroszország példáját hozza fel.

Talán nem kell hosszabban indokolnom, hogy a holland és a belga összehasonlítás a mi esetünkben nem releváns. Németalföld európai viszonylat-

⁴³ Több tucat ország statisztikai anyagára támaszkodó ökonometriai vizsgálatok kimutatták, hogy a textilipar, s általában a fogyasztási iparok növekedési elaszticitása meglehetősen alacsony, az országok (piacok) nagysága szerinti elaszticitás viszont a textilipar esetében elég nagy. Ez annyit jelent, hogy a textilipar növekedése nem követi az össztermelés, a nemzeti jövedelem növekedési ütemét, hanem elmarad attól, növekedése tehát a fejlődés során lassuló tendenciát mutat. Érzékenyen és pozitívan reagál viszont a belső piac extenzív kiterjedésére vagy az exportlehetőségek bővülésére. Ld. *Chenery*: i. m. 381—383. l.

⁴⁴ *W. G. Hoffmann*: *The Growth of Industrial Economies*. Manchester. 1958. — *A. Gerschenkron*: *Typologie of Industrial Development*. 499—500. l. — A kelet-európai iparosodásról *Kula* id. művén kívül ld. még *J. Kuczynski*: *Studien zur Geschichte des Kapitalismus*. Berlin. 1957. 15—25. l. és *Berend T. Iván—Ránki György*: *Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Európában* (kézirat). — Az élelmiszeripar túlsúlya minden kelet-európai országban kimutatható. A textilipar rendkívül alacsony részesedési aránya Magyarországon kelet-európai viszonylatban is abnormális, s ez kétségtelenül az osztrák—cseh textilipar versenyének és annak a folyamatnak az eredménye, amelyet Tolnai György is leír az 1850-es években.

⁴⁵ *Handl*: i. m.

ban élenjárt a városiasodás és a tőkés iparfejlődés terén, s a textilipar, a kereskedelem és pénzforgalom nemzetközi központjai itt alakultak ki, Angliát is megelőzve, már a XIII. századtól. A gazdasági és társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán álló külső hatalmaktól való politikai függés kétségkívül jelentős gátja volt a fejlődésnek, de a nemzeti függetlenség kivívása azért nyitotta meg az „önálló” tőkés fejlődés útját, mert annak belső gazdasági és társadalmi feltételei és erői már előzőleg létrejöttek.

Annál inkább döntő viszont az orosz összehasonlítás, mert: 1. az orosz iparfejlődés általános gazdasági környezete lényeges vonásaiban hasonló volt a magyarországihoz: a második jobbágyság, a tőkés agrárfejlődés adottságai, a gazdaság és társadalom feudális maradványai révén (más fontos vonatkozásokban azonban eltérések mutatkoztak, pl. a piac terjedelme tekintetében); 2. adva volt — sokkal inkább mint más európai országokban — mindkét tényező, amelyet Tolnai György az önálló tőkés fejlődés alapfeltételének, elsődleges okának tekint: a falusi iparból kinövő tőkés textilipar és az állami függetlenségből eredő protekcionista vámpolitika.⁴⁶

Az oroszországi textilipar a XIX. század folyamán mindvégig megőrizte vezető helyét az ipari struktúrában. 1860-ban több mint 2000 textilmanufaktúrában mintegy 300 000 munkás dolgozott, az összes gyári és manufaktúramunkások 53—54%-a.⁴⁷ Az ipari forradalom először a gyapotiparban bontakozott ki az 1840-es években, angol vállalkozók, szakemberek és gépek segítségével. 1897-ben a textilipar adta az összes ipari termelés 33%-át, s itt dolgozott a nagyipari munkások 30,5%-a (Magyarországon 1898-ban csak a termelés 3,6, a munkások 4,6%-a).⁴⁸

Oroszországban az állam a XVIII. századtól kezdve nagyobb szerepet játszott az iparosodásban, mint Európa bármely más országában. Az állami gazdaságpolitikának mindvégig egyik fontos eszköze volt a védvámrendszer. Az 1850—60-as években az orosz vámpolitikában is liberális irányzat érvényesült, de ez még mindig magasabb vámtételeket jelentett, mint a Nyugaton a protekcionizmus időszakájában. 1877-től ismét felülkerekedtek a protekcionista tendenciák, amelyek az 1890-es években érték el tetőpontjukat.⁴⁹ A vámok Oroszországban az importált áruk értékének 1871—75-ben átlagosan 13%-át, 1881—85-ben 19,6%-át, 1891—95-ben 32,4%-át, 1901—5-ben pedig 36,6%-át tették ki.⁵⁰

⁴⁶ Oroszország ipari fejlődésére és általános gazdasági növekedésére *Lenin, Tugan-Baranovszkij és Ljascsenko* idézett művein kívül ld. *P. A. Hromov: Ekonomicseszkije razvitie Rosszii v XIX.—XX. vekah. 1800—1917.* Moszkva. 1950 és *Ekonomika Roszszii perioda promüslennogo kapitalizma.* Moszkva. 1963. — *Geschichte der UdSSR.* Band I/2. Berlin. 1962. — *B. Gille: Histoire économique et sociale de la Russie.* Paris. 1949. — *J. Mavor: An Economic History of Russia.* Vol. I—II. London—Toronto. 1925². — *E. Théry: La transformation économique de la Russie.* Paris. 1914. — *J. Ordinaire: L'évolution industrielle russe depuis la fin du XIXe siècle.* Paris. 1927. — *R. Portal: The Industrialization of Russia.* The Cambridge Economic Hist. of Europe. Vol. VI. Part II. 801—872. I. — *A. Gerschenkron: Agrarian Policies and Industrialization; Russia 1861—1917.* Uo. 706—800. I. — *R. W. Goldsmith: The Economic Growth of Tsarist Russia, 1861—1913. Economic Development and Cultural Change IX.* 1961. 441—475. I. — *V. K. Yatsunsky: Main features of industrialization in Russia before 1917.* Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. 1960. 297—307. I.

⁴⁷ *Geschichte der UdSSR.* I/2. 642. I. — *Hromov: Ekonomika Roszszii* 65. I.

⁴⁸ *Ljascsenko: i. m.* 144. I. — *Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara 1900—1914.* Bpest. 1955, táblázat.

⁴⁹ *Ljascsenko: i. m.* 172—196. I.

⁵⁰ *S. Prokopowitsch: Über die Bedingungen der industriellen Entwicklung Russlands.* Tübingen. 1913. 66—68. I. — A XX. sz. elején a vámok a behozott áruk értékének százalékában: Anglia 4,9, Franciaország 8,4, Olaszország 10,5, Németország 14,3, USA 25,2.

6. táblázat. Vámok az importérték százalékában árucsoportonként Oroszországban

	Élelmiszerek	Nyersanyagok, félgártmányok	Készgártmányok
1870	31,8	7,7	11,8
1890	59,6	18,3	26,0
1900	71,7	23,7	24,6
1908	50,9	25,2	24,8

Tolnai György szerint a textilipar fejlettsége és a protekcionizmus következtében Oroszország az „önálló tőkés fejlődés” útján járt, kapitalista fejlődése gyorsabb volt a magyarországinál, s az első világháború előtt előbbre is állt az iparfejlődés terén, mint Magyarország. Vizsgáljuk meg ezeket a kérdéseket a kvantitatív összehasonlítás tükrében.

Kétségtelen, hogy egyes fontos termelési mutatók — elsősorban az ipari nyersanyag- és energiatermelés területén — gyorsabb ütemű növekedést jeleznek Oroszországban, mint Magyarországon. Az 1860-as évektől az első világháborúig terjedő időszakban Oroszországban gyorsabban növekedett a szén-, a vasérc- és a nyersvastermelés, a vasútépítés és az export. Az acél-, sín-, cukor-, sörtermelés, a gépgyártás, a vegyipari és textilipari termelés, a vasúti áruszállítás és a gyár- iparban használt energia (lóerő) viszont Magyarországon mutatott gyorsabb növekedési ütemet. Valamivel gyorsabb üteműnek mutatják a magyarországi növekedést olyan komplex mutatók is, mint a nemzeti jövedelem és az ipari termelés indexei (7—9. tábl.).

A növekedési ütemben mutatkozóknál nagyobb különbségek álltak fenn — Magyarország javára — az ipar és az egész gazdaság általános fejlettségi szintje tekintetében. Ez annak a következménye, hogy az orosz iparosodás és gazdasági növekedés később vett igazán nagy lendületet és valamivel lassúbb ütemben is haladt, mint a magyarországi. Különböző nagyságrendű országokról lévén szó, az egy főre eső adatok összevetése célravezető (az orosz rubeladatokat a korabeli árfolyamon átszámítva koronára).⁵¹

7. táblázat. A nemzeti jövedelem (össztermék) átlagos évi növekedési rátája⁵²

	Magyarország (1864/67—1911/13)					Oroszország (1860—1913)	
	1	2	3	4	5	1	2
Teljes	3,2	2,5	2,8	3,7	2,6	1,9	2,5
Egy főre eső ...	2,5	1,8	2,1	2,9	1,8	0,6	1,0

⁵¹ A 10.—11. táblázat forrásai: Magyarországra *Berend—Ránki*: i. m. — Oroszország: *Prokopovics*: i. m. és *Ljascsenko*: i. m. 347. l. Az 1900-as adatok az európai Oroszországra, az 1913-as adatok pedig az egész Orosz birodalomra vonatkoznak. A 12. táblázat forrásai a két ország hivatalos statisztikai kiadványain és statisztikai évkönyvein kívül: *Világgazdasági idősorok*. 1860—1960. Bpest. 1965. — *Die Wirtschaft des Auslandes*. 1900—1927. Berlin. 1928. — *Berend—Ránki, Ljascsenko és Hromov* id. művei.

⁵² *Magyarország*: Az 1. oszlop *Berend T. Iván* és *Ránki György* számításai alapján, 1900-as áron (i. m. 202. l.). A 2—5. oszlop saját számításom. A 2—3. oszlop a nemzeti össztermék értékének növekedési rátáit adja 1864/66 és 1911/13 között, változatlan — 1911/13-as (2. oszlop), illetve 1864/66-os (3. oszlop) — áron számítva. A 4—5. oszlopban közölt növekedési ráták sú-

8. táblázat. A nemzeti jövedelem (össztermék) évi átlagos növekedési rátái az 1860-as évektől az első világháborúig⁵³

	Teljes	Egy főre eső		Teljes	Egy főre eső
Olaszország	1,3	0,6	Dánia	2,8	1,8
Franciaország	1,1	0,9	Németország (1865—1913)	2,9	1,8
Norvégia	2,1	1,3	Svédország	3,1	2,4
Belgium	2,2	1,4	Ausztrália	3,6	1,6
Nagy-Britannia	2,4	1,5	Japán	3,7	3,0
Svájc	2,6	1,4	Kanada	3,7	1,6
Ausztria (1865—1913)	2,7	1,8	USA	4,3	2,4

9. táblázat. Az ipari termelés átlagos évi növekedési rátái az 1860-as évek és 1913 között⁵⁴

	Teljes	Egy főre eső		Teljes	Egy főre eső
Magyarország (1865—1913)	5,2	4,4	Ausztria (1865—1913)..	4,0	3,1
Oroszország (1860—1913)	5,0	3,5	Belgium	3,4	2,5
Svédország	6,1	5,4	Franciaország	2,8	2,6
Olaszország	4,5	3,8	Nagy-Britannia	2,1	1,2
Németország (1865—1913)	4,0	2,9	USA	4,6	2,7

Az egyes iparágak közül csak a bányászat és a textilipar mutatott nagyobb egy főre eső termelési értéket és nagyobb termelékenységet Oroszországban, mint Magyarországon.

lyozott volumen-indexek alapján számítva, 1911/13-as (4. oszlop) illetve 1864/66-os (5. oszlop) súlyozással. Az 5 különböző módszerű számítás átlaga a teljes nemzeti jövedelemre 3,0, az egy főre eső jövedelemre 2,2 százalékos évi növekedési rátát ad. — Oroszország: Az 1. oszlop az európai Oroszország 50 kormányzóságára vonatkozik, C. Levi, C. Clark és Sz. Propokovics adatai alapján (C. Clark: The Conditions of Economic Progress. London, 1951². 190—191. l. — Sz. Prokopovics: Opüt iszcsiszlenija narodnogo dohoda po 50 gubernijam Evropejszkoj Roszszii v 1900—1913. Moszkva, 1918. — Ljascsenko: i. m. 348—349. l.). A 2. oszlop Goldsmith i. m. alapján.

⁵³ A. Bergson—S. Kuznets (ed.): Economic Trends in the Soviet Union. Cambridge, 1963. 338—339. l. — J.-A. Lesourd—C. Gérard: Histoire économique, XIXe et XXe siècles. Paris, 1963. Tom. 2. 389. l. — A. Maddison: Economic Growth in Western Europe 1870—1957. Banca Nazionale del Lavoro. Quarterly Review. No. 48. 1959 márc. 58—102. l. — W. G. Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1965. 454—455. l.

⁵⁴ S. J. Patel: Rates of Industrial Growth in the Last Century, 1860—1958. Economic Development and Cultural Change. IX/3. 1961 ápr. 316—330. l. — R. Wagenführ: Die Industriewirtschaft. Entwicklungstendenzen der deutschen und internationalen Industrieproduktion 1860 bis 1932. Berlin, 1933. — Industrialisation and Foreign Trade (League of Nations. 1945) 130. l. — Oroszországra Goldsmith: i. m. — A Magyarországra és Ausztriára vonatkozó számítások adatforrásai: Fr. Schmitt: Industrie. Statistisch-administrative Vorträge. 1866—1867. Wien, 1867. 217—248. l. — Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest, 1916. — E. Waizner: Das Volkseinkommen Alt-Österreichs. Metron VII/4. 1928. 97—182. l. — Berend—Ránki: i. m.

10. táblázat. Az egy főre eső nemzeti jövedelem koronában

	1900		1913	
	Oroszország	Magyarország	Oroszország	Magyarország
Mezőgazdaság	81	116	132	213
Ipar, bányászat	39	45	72	86
Kereskedelem, szállítás	27	21	42	34
Összesen	147	182	246	333

11. táblázat. Az egy főre eső tiszta ipari termelési érték koronában (1900)

	Oroszország	Magyarország
Bányászat	6,1	4,9
Gyáripar	18,7	29,3
Kézműipar, háziipar	14,3	10,4
Összesen	39,1	44,6

12. táblázat. A gazdasági fejlettség válogatott mutatói (1913)

Egy lakosra eső	Oroszország	Magyarország
széntermelés (kg)	215	485
szén- és kokszbekhozatal (kg)	45	226
vasérctermelés (kg)	54	97
nyersvastermelés (kg)	25	29,5
acéltermelés (kg)	28,5	38,8
vasúti síntermelés (kg, 1912)	3,7	5,4
cementtermelés (kg)	11	19
cukortermelés (kg, 1912)	13,6	18
sörtermelés (liter, 1912)	6	14
gépgyártási termelési érték (K)	3,5	10,4
gépimport értéke (K)	2,5	6,3
textilipari termelési érték (K)	20,8	9,8
villamosenergia termelés (kwó)	11	10,2
összes export értéke (dollar)	4,5	16,5
liszt kivitel (kg)	1	34
ipari részvénytőke (K)	60	51,5
hitelintézeti tőke (K)	16	102
betétállomány (K)	160	223
vasúti áruszállítás (árutonna-kilométer, 1910)	1430	3300
1000 km ² -re eső vasútvonal (km)	11	66

13. táblázat. Az ipar és bányászat fejlettségi és termelékenységi mutatói (1897-98)

	Oroszország	Magyarország
Egy lakosra eső termelési érték (K)	50	79
Egymillió lakosra eső nagyipari munkás	16 500	16 200
100 lakosra eső lóerő	0,67	1,64
Egy munkásra eső termelési érték (K)	3 450	4 850
Egy munkásra eső lóerő	0,41	1,02

Az orosz külkereskedelem struktúráját sem mondhatjuk semmivel sem kedvezőbbnek a magyarénál. Sőt az exportra vonatkozó orosz adatok egy inkább agrárjellegű, az iparosodásban elmaradottabb országot tükröznek.⁵⁵

14. táblázat. Az export szerkezete 1913—14-ben (%-ban)

	Oroszország	Magyarország
Mezőgazdasági termékek	73,8	58,2
Bányászati és ipari nyersanyagok	2,5	1,3
Bányászati és ipari félgyártmányok	11,0	9,7
Ipari késztermékek	12,7	30,8

Végül térjünk rá a legfontosabb kérdésre: önállóbb volt-e az oroszországi iparfejlődés és általában az orosz kapitalizmus a magyarországinál? A külföldről importált termelési tényezők — a külföldi tőke, technika, gépi berendezések és szakemberek — lényegesen kisebb szerepet játszottak-e Oroszországban, mint Magyarországon?

Az oroszországi ipari forradalom importált gépek segítségével ment végbe. A hazai gépgyártás még az első világháború előtt is csak 56%-át fedezte a szükségletnek. Az orosz ipar gépállománya kétharmad részben külföldi eredetű volt.⁵⁶ Oroszország tehát technológiailag éppúgy — vagy talán még nagyobb mértékben — függő ország volt, mint Magyarország. Ugyanez a megállapítás érvényes az orosz gazdaságba fektetett tőkékre is.⁵⁷

Az első világháború kitörésekor Oroszországban az ipari részvénytársaságok alaptőkéjének 32—33%-a volt külföldi eredetű, Magyarországon csak 27%, Oroszországban egy lakosra 19 korona külföldi eredetű közvetlen (részvénytársasági) ipari befektetés esett, Magyarországon csak 14 korona. A külföldi tőke részesedése az orosz ipar vezető ágaiban, a bányászatban, a vas- és fémiparban, 90%-ra rúgott, a gépgyártásban és a vegyiparban 50%, a faiparban 40% körül volt, de 1900 és 1917 között még a textiliparban is 19-ről 28%-ra emelkedett. A bankok és hitelintézetek tőkeállományának Oroszországban mintegy 23%-a, Magyarországon 28%-a volt külföldi eredetű. Az orosz államkölcsönök 50%-a, a magyar államkölcsönöknek pedig 55%-a volt külföldön elhelyezve.

A külföldi tőke részesedése tehát az első világháború kitörésekor nagyjából hasonló volt a két ország befektetéseiben. Lényegesen nagyobb volt azonban a Magyarországon befektetett külföldi tőkék volumene. 1913-ban Magyarországon mintegy 360 korona, Oroszországban pedig 140—150 korona külföldi tőkebefektetés jutott egy lakosra. Ez a különbség — az azonos részesedési arányt

⁵⁵ Die Wirtschaft des Auslandes. Berlin. 1928. 498—503. l. — Magyar Statisztikai Évkönyv 1914.

⁵⁶ Die Wirtschaft des Auslandes. 492. l. — *M. P. Kim*: U. S. S. R. Industrial Development. Première Conférence Internat. d'Histoire Économique. 1960. 288. l.

⁵⁷ A külföldi tőkebefektetésekre vonatkozóan közölt adatok forrásai: Magyarország: *Berend—Ránki* id. tanulmányán kívül *Fellner Frigyes*: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bpest. 1908, és *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Bpest. 1916. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest. 1954. — Oroszországra: *P. V. Ol'*: Inosztannije kapitalu v Roszzzii. Moszkva. 1922. — *Ljascsenko*: i. m. 17—18., 154—156., 376—380. l. — *Gillet*: i. m. 168., 186—187. l. — *Prokopowitsch*: Über die Bedingungen 30—64. l.

tekintve — a magyarországi ösztökeképződés (hazai és importált tőke együtt) lényegesen magasabb színvonalát — s ezen belül a belső tőkeképződés magasabb szintjét is — mutatja.

Az 1913-as helyzet kialakulásához vezető történeti folyamatban azonban igen fontos eltéréseket figyelhetünk meg. A külföldi tőke behatolásának menete, részesedési arányának trendgörbéje eltérően alakult a két országban. A külföldi tőkék részesedési aránya Oroszországban — előbb lassú, az 1890-es években ugrásszerűen gyorsuló, majd 1910 táján ismét lassuló ütemű — növekedést mutat az 1850-es évektől az első világháborúig. Magyarországon viszont az 1913-as helyzet egy már közel kétévtizedes csökkenő irányzat eredménye. Miután a külföldi tőkék részaránya az 1860—70-es években ugrásszerűen, majd az 1880-as években lassabban emelkedett, valahol a századforduló előtti években a trendgörbe irányt változtatott, s a külföldi befektetéseknek mind abszolút nagysága, mind részesedési aránya elég gyorsan csökkenő tendenciát mutatott. Ezek a tőkeképződés szintjében és forrásainak összetételében mutatkozó történeti eltérések azért fontosak, mert alkalmat adnak bizonyos általánosabb következtetések levonására az „önálló tőkés fejlődés” kérdéseit, a kelet-európai iparosodás lehetőségeit és útjait illetően.

A tőkeképződés egész komplexumának vizsgálata egyike újabkori gazdaságtörténetünk legkevésbé feltárt területeinek. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból is megállapítható azonban a tőkeképződés és a tőkeimport alapvető mozgása, a külföldi és a belső tőkék részesedési arányában bekövetkezett eltolódások iránya.⁵⁸

15. táblázat. Évenkénti átlagos külföldi tőkebefektetések Magyarországon millió koronában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Államkölcsönök	80	60	12
Vasútépítés (magán)	100	30	5,4
Hitelintézetek (részvénytársaságok)	11,4	6,8	28
Ipari részvénytársaságok	5	9,2	9,6
Községi és jelzálogkölcsönök, egyéb befektetések	15,7	47	78
Külföldi tőkebefektetések és kölcsönök összesen	212	153	133

16. táblázat. A külföldi tőkék és kölcsönök részesedése az évi átlagos beruházásban ill. állománynövekedésben (%)

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Államkölcsönök	100	59	13
Vasútépítés (magán)	70	50	5
Vasútépítés (magán és állami)	87	80	13
Hitelintézetek (részvénytársaságok)	57	48	38
Ipari részvénytársaságok	25	50	16
Az összes (belső és külső) tőkeképződés %-ában	60	37	16
Az összes hazai beruházások %-ában	75	50	20

⁵⁸ Berend—Ránki id. tanulmányában közölt adatok alapján.

Magyarországon a külföldi tőke részesedése az ipari részvénytársaságok alaptőkéjében 1880 és 1913 között 65⁰/₀-ról 27⁰/₀-ra csökkent. Oroszországban 1861-től 1900-ig 13-ról 28⁰/₀-ra, 1913-ig pedig 33⁰/₀-ra emelkedett. Az orosz államadósságoknak 1892-ben csak 12⁰/₀-a volt külföldön, 1907-ben pedig már 51⁰/₀-a. A magánvasutakba fektetett tőkékben a külföldi részesedés 1893 és 1908 közt 85⁰/₀-ról 93⁰/₀-ra emelkedett.

Az oroszországi tőkeimport alakulása és az iparosodás folyamata között nyilvánvalóan szoros összefüggés áll fenn. 1860 és 1890 között Oroszországban nem tudott kibontakozni igazi, sokoldalú és lendületes tőkés iparfejlődés. Hiába volt jelentős a textilipar, hiába voltak a magas védővámok, a belső tőkefelhalmozás nem volt elegendő a korszerű iparosodás finanszírozására. Az 1860—70-es években a magyarországi beruházások színvonala — éppen a nagyarányú tőkeimport következtében — sokszorta magasabb volt az oroszországinál.⁵⁹

17. táblázat. Évi átlagos beruházások

	Oroszország 1861—1873		Magyarország 1867—1873	
	millió K	1 főre K	millió K	1 főre K
Vasútépítés	138	1,7	140	9
Ipar	26	0,3	35	2,3
Hitelintézetek	45	0,6	20	1,3
Összesen	209	2,6	195	12,6

Az orosz nehézipar „önálló” fejlődését, a „belső gazdasági erők” alapján, sem a textiliparban felhalmozott és átáramló tőkék, sem a kedvező állami megrendelések, sem a védővámok biztosította igen magas árak nem tudták kiváltani a jobbjágyreformot követő negyedszázadban. Kiváltotta azonban az angol, francia, belga, német és svéd tőkék nagyarányú befektetése az ukrajnai szén- és vasbányászatba, vas- és acélgyártásba, a bakui olajmezőkbe a nyolevanas évek végén, de különösen a kilencvenes években. A részvénytársaságokba fektetett külföldi tőke 1861-től 1889-ig 9,7 millió rubelről 198 millióra nőtt, 1900-ban már 911 millióra rúgott, 1913-ban pedig meghaladta a 2,1 milliárdot. A közvetlen külföldi tőkebefektetésekhez járult a közvetett, az államkölesönök révén. A kormány ugyanis a kilencvenes években külföldi kölcsönök felvételével visszafizette a hazai államkölesönök nagy részét. Az államkölesönök konverziója mintegy másfél milliárd rubel hazai tőkét szabadított fel, s ennek nagyobb részét az iparba és a vasútépítésekbe fektették.

Prokopovics számításai szerint 1892 és 1908 között a belső felhalmozás a nemzetgazdaság szükségleteinek mintegy 40⁰/₀-át fedezte. Az orosz nemzetgazdaság különböző nem-mezőgazdasági szektoraiiban együttesen eszközölt tőkebefektetések a 18. táblázat szerint alakultak.⁶⁰

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az államkölesönök jelentős részét nem-gazdasági befektetésekre fordították, a hazai befektetéseknél pedig a zöme az iparba és a vasútépítésbe áramlott. Az 1893 és 1908 között az orosz iparba és bányászatba beruházott 3,8 milliárd rubelnek mintegy 23⁰/₀-a volt közvetlen,

⁵⁹ Berend—Ránki: i. m. és Ljascsenko: i. m. 106—107. l.

⁶⁰ Prokopowitsch: i. m. 50—63. l.

18. táblázat. Évi átlagos tőkebefektetés millió rubelben

	Hazai	Külföldi	Összesen	Külföldi %
1893—1896	103,7	144,9	248,6	58
1897—1900	111,8	450,7	562,5	81
1901—1904	209,4	181,6	391	46
1905—1908	339,1	370,7	709,8	52
1893—1908	191,0	287,0	478	60.

240/0-a pedig közvetett külföldi befektetés (az államköölcsönök konverziója révén).

1900 és 1913 között a külföldi tőke részesedése az orosz ipari részvénytársaságokban növekedett, de a korszak végén már új fejlődési tendencia jelentkezett, amelynek kibontakozását megakadályozta az első világháború. Az 1890-es évek fellendülésével ellentétben, az 1909—1913-as ipari fellendülésben már túlnyomórészt a hazai tőke játszott vezető szerepet. Egy-másfélévtizedes késéssel tehát Oroszországban is jelentkezett a Magyarországon megfigyelt tendencia: a külföldi tőke részarányának csökkenése, a termelés és a beruházások gyors növekedésével párhuzamosan; ami azt jelzi, hogy az előző periódus nagyarányú külföldi tőkebefektetései a belső felhalmozás meggyorsulását váltották ki.

De nemcsak a termelőerők állapota, a legfontosabb termelési tényezők (szakképzett munkaerő, tőke, korszerű technológia) belső kínálata nem állt arányban a korszerű iparosodás és a gyors növekedés szükségleteivel, hanem az orosz belső piac fejlettségi szintje, keresleti struktúrája, s igen lassú fejlődési üteme sem. Az agrárreformot követő évtizedekben a mezőgazdaságnak sem termelékenységére, sem jövedelme nem emelkedett számottevő mértékben. Ez nemcsak a belső tőkefelhalmozás és a munkaerőkínálat növekedési ütemét fékezte, hanem a belső piac fejlődését is. A rendkívül alacsony életszínvonalú, kisjövedelmű és adókkal túlterhelt orosz parasztság nem volt képes kellő mértékű és megfelelően növekvő vásárlóképes keresletet biztosítani az ipari fogyasztási cikkek számára. Ezen a téren is csak az első világháborút megelőző néhány évben mutatkoztak pozitív változások jelei. Egészében véve azonban az orosz belső piac és az egész feudális maradványokkal terhelt gazdasági-társadalmi struktúra, az agrárreformtól a világháborúig terjedő időszakban, kevés lehetőséget nyújtott az ipari kapitalizmus intenzív, mélységi irányú fejlődése számára, s a tőkés fejlődést inkább az extenzív terjeszkedés útjára terelte, amelyre a déli és a keleti határterületek betelepítése és az Urálon és Kaukázuson túli területek gyarmatosítása bőséges teret nyitott.

Az önálló és spontán tőkés fejlődés belső gazdasági feltételei és tényezői tehát Oroszországban a XIX. század második felében — a textilipar viszonylagos fejlettsége és súlya ellenére is — hiányoztak, éppúgy mint Magyarországon és a balkáni országokban. Milyen mértékben és milyen határok között tette lehetővé a hiányzó belső gazdasági erőforrások pótlását a teljes állami függetlenség és az állami gazdaságpolitika?

Az orosz kormányok az 1880-as évekig nem törekedtek a hagyományos gazdasági struktúra megváltoztatására. Gazdaságpolitikai intézkedéseiket csaknem kizárólag hatalmi-politikai, pénzügyi és katonai szempontok, a földbir- tokos nemesség osztályérdekei motiválták. A 80-as évek végén és a 90-es évek

ben változás mutatkozott e téren, s az állami gazdaságpolitika egyik főcélja az ország korszerű iparosításának előmozdítása lett.⁶¹

A protekcionista vámrendszer csak egyik, s nem is a legfontosabb részmozzanata volt az iparosítást célzó állami gazdaságpolitikának. Az orosz vámpolitikában különben is mindvégig a fiskális szempontok és agrárérdekek domináltak. A védővámok hatása az iparosodási folyamatra mind az egykorú gazdaságpolitikai irodalomban, mind a gazdaságtörténeti munkákban igen vitatott. Kétségtől mentesen jelentős mértékben hozzájárultak a magas ipari árszint kialakulásához, a belső piacra termelő fogyasztási iparágak technikai fejlődésének lassú voltához, a kezdetleges termelési eljárások és szervezeti formák szívós és tömeges továbbéléséhez. A magas ipari árakkal járó védővámok — párosulva a súlyos állami terhekkel, s az agrárexport-többletet a belső fogyasztás terhére is mesterségesen fenntartó állami gazdaságpolitikával — azt eredményezték, hogy az orosz iparosodás és kapitalista növekedés a lakosság tömegeinek, elsősorban a parasztságnak az életszínvonalára és fogyasztási szintjére gyakorolt igen nagy és állandó nyomás mellett ment végbe.⁶²

A termelőerők adott állapota, a belső termelési és növekedési tényezők fejlettségi szintje mellett a védővámok sem biztosíthatták az orosz iparosodás és tőkés fejlődés önállóságát, nem pótolhatták az ehhez szükséges belső gazdasági erőforrások hiányát, illetve elégtelen voltát. Ugyanczt mondhatjuk el az orosz állami gazdaságpolitika egyéb mozzanatairól is, amelyek közül nem egy a védővámoknál jóval fontosabb volt az iparosodás szempontjából; mint pl. az állami bankrendszer kiépítése, a valutareform, a belföldi államkölcsezőnők konverziója, az adópolitika, az agrárreformok és a polgári átalakulást előmozdító egyéb intézkedések, az iparvállalatoknak nyújtott hitelek, segélyek és kedvezmények, a közvetlen állami ipari alapítások, s mindenekelőtt a vasútépítéssel és a fegyverkezéssel kapcsolatos nagyarányú állami beruházások és megrendelések. Az orosz állam elsősorban mint megrendelő és vásárló hatott rendkívül ösztönzően a nehézipar fejlődésére.

Az orosz kormányok gazdaságpolitikája és a gazdasági folyamatot közvetve vagy közvetlenül befolyásoló állami döntések kétségtől mentesen ösztönözték és előmozdították a belső felhalmozást és a belső piac fejlődését. Főfunkciójuk — s többé kevésbé bevallott főcéljuk is — azonban mégis csak az volt, hogy az iparosodás hiányzó tényezőit külső forrásokból pótolják: hogy kedvező feltételeket, megfelelő garanciákat és nyereséges beruházási lehetőségeket nyújtsanak a külföldi működő és kölcsöntőke számára, s biztosítsák a külföldi gépi berendezések és technikai eljárások kellő mértékű, folyamatos importját.⁶³ Semmiféle állami gazdaságpolitika nem tehetné „önállóvá” és az angliaihoz hasonlóvá a politikailag teljesen független Oroszország tőkés fejlődését, mert az ehhez szükséges belső gazdasági és társadalmi feltételek és tényezők nem jöttek létre elegendő mértékben az ipari forradalmat megelőző történeti folyamat során. Ezt világosan kifejti Sz. J. Vitte orosz pénzügyminiszternek a cárhoz benyújtott nevezetes

⁶¹ G. Barr Carson: *The State and Economic Development: Russia, 1890—1939. The State and Economic Growth.* Ed. by H. G. J. Aitken. New York, 1959. 113—133. I. — *Ljascsenko*: i. m. 172—196. I.

⁶² *Tugan—Baranowsky*: i. m. 404—405., 410—411. I. — *Mavor*: i. m. II. 380—385. I. — *Ljascsenko*: i. m. 38., 190—191. I.

⁶³ Ugyanez volt a helyzet a balkáni országokban is; *N. Spulber*: *The Role of the State in Economic Growth in Eastern Europe since 1860.* *The State and Economic Growth.* 264—265. I.

1900 februári emlékirata. Vitte hangsúlyozza, hogy ha az orosz ipar a természeti erőforrások és az olcsó munkaerő bőséges kínálata, valamint a védővámok ellenére sem fejlődik a kívánt mértékben, annak főokát abban kell keresni, hogy hiányzik az iparivállalkozás legfontosabb feltétele: az aktív tőke. „Szerencsétlenségünkre hazánk éppen a megtakarítások által felhalmozott tőkékben nem elég gazdag . . . Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni . . . Tekintettel arra, hogy országunk tőkeszegény, és tekintettel arra, hogy a nemzeti jövedelem jelentős részét állami szükségletekre kell költeni, . . . rendkívül elmaradt iparunk szükségéges fejlesztését nem lehet másképp megvalósítani, mint a külföldi tőke közvetlen közreműködésével.”⁶⁴

Oroszország tehát a falusi iparból kinövő textilipar fontos gazdasági szerepe és az állami függetlenségből eredő protekcionista gazdaságpolitika ellenére sem tekinthető inkább „önálló” tőkés fejlődésű országnak, mint Magyarországnak, növekedési üteme, fejlettségi szintje elmaradt az utóbbié mögött, s a tőkés fejlődés ellentmondásai és negatívumai is inkább mutatkoztak, mint más európai országokban.

Az orosz összehasonlításból arra is következtethetünk, hogy milyen lehetőségek nyíltak volna 1848—1949 után egy teljesen független Magyarország iparosodása és kapitalista fejlődése előtt. Nincs okunk annak feltételezésére, hogy a teljes állami függetlenség a megvalósultnál gyorsabb és átfogóbb iparosodást és önállóbb tőkés fejlődést eredményezhetett volna. Nem az angol típusú ipari növekedés útját nyitotta volna meg, hanem az oroszországihoz hasonlóét. A gyors iparosodás és az önálló tőkés fejlődés belső gazdasági feltételei és tényezői nálunk sem voltak inkább adottak, s ezek hiányát politikai intézkedésekkel az önálló Magyarország éppúgy nem pótolhatta volna kielégítő mértékben, mint a nála sokkal nagyobb hatalmi potenciállal és komparatív előnyökkel rendelkező Oroszország. A független Magyarország éppúgy nem az önálló vagy a függő tőkés fejlődés alternatívájával állt volna szemben, mint Oroszország, hanem választási lehetőségei a következők voltak: 1. stagnálás vagy igen lassú és kínos növekedés (teljes elzárkózás esetén) a lakosság életszínvonalára és fogyasztására gyakorolt nagy nyomás mellett, mint Oroszországban az 1880-as évek végéig; vagy 2. az iparosodás, a gazdasági növekedés és az állami önállóság érdekei által megkívánt gazdaságikatonai potenciál kiépítésének szükségletei és a belső erőforrások elégtelensége közötti szakadék áthidalása importált termelési tényezők igénybevételével; tehát gyors ipari növekedés, de a megvalósultnál semmiképp sem önállóbb jelleggel.

⁶⁴ Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. II. 144—148. l.

5.

Az előző fejezetekben adott összehasonlító elemzésből kiderült, hogy sem a falusi iparból kinövő tőkés textilipar, sem az állami függetlenségből fakadó protekcionista vámpolitika nem tekinthető az önálló tőkés fejlődés és a gyors ipari növekedés legfőbb és elegendő okának, bár kétségtelenül fontos helyük van a gazdasági és nemgazdasági feltételek és tényezők komplex együttesében. E két tényező együttes jelenléte sem teheti „önállóvá” a tőkés iparfejlődést, ha annak egyéb szükséges előfeltételei és tényezői — amelyek közül elsősorban a gazdasági jellegűeket emeltük ki — egyáltalán nem, vagy nem kielégítő mértékben voltak adva az ipari forradalom küszöbén.

A konkrét összehasonlító történeti elemzés után most meg kell vizsgálnunk az „önálló tőkés fejlődés” problematikáját általános vonásaiban, különös tekintettel a gazdasági feltételekre és a politikai tényezők szerepére.

Maga az „önálló” és a „függő” tőkés fejlődés fogalompárja nem látszik éppen a legalkalmasabbnak a kelet-európai országok sajátos fejlődési problémáinak adekvát megértésére, növekedési modelljük megközelítésére. Mint tipológiai kategória sem használható minden további nélkül a kelet-európai iparosodás és tőkés fejlődés lehetséges és megvalósult változatainak osztályozására, mert történetileg egyetlen kelet-európai országban sem beszélhetünk „önálló” tőkés fejlődésről. A fogalom bővebb kifejtése, tartalmának pontos meghatározása szükséges ahhoz, hogy az összehasonlító történeti kutatásoknak valóban használható eszköze lehessen.

Amennyire vitacikkéből megállapítható, Tolnai György olyan tőkés fejlődést ért alatta, amely belső gazdasági erők alapján, a belső piacra támaszkodva bontakozik ki. „Belső gazdasági erőkön” nyilvánvalóan a termelőerőket, a termelési tényezőket kell értenünk, s azok közül is azokat, amelyek esetében indokolt a „belső-külső” megkülönböztetés: a tőkét, a gépeket és termelőberendezéseket, a technikai alapismereteket és eljárásokat, a szervezési tapasztalatokat, a kvalifikált szellemi és fizikai munkaerőt (mérnökök, technikusok, szakmunkások), s némely esetben magát a vállalkozót is. Önállónak tekinthető egy fejlődés akkor, ha ezen termelési tényezőkről az adott gazdasági rendszeren belül jönnek létre, s a tőkés iparosodás folyamata során mindvégig — aktívan vagy potenciálisan — kielégítő mértékben adva vannak, tehát endogén adottságok határozzák meg a rendszer fejlődését.

Abszolút értelemben vett „önálló” tőkés fejlődés — amely teljesen és kizárólag a belső piacon és a belső termelési tényezőkön alapul — történetileg nincs. Az angol sem az, hiszen a tőkés fejlődés és az ipari növekedés egyik fő ösztönzője mindvégig a külső kereslet, az exportpiacok széles és bővülő hálózata volt. Az angol ipari növekedés vezető szektora, a textilipar a XIV. sz. második felétől a XX. századig tipikus exportipar. Az angol gazdaságnak ez a gyenge oldala — a külső piaci tényezőktől és a külkereskedelemtől való függés — napjainkban egyre inkább mutatkozik. Angliát ennek ellenére joggal tekintjük az „önálló” tőkés fejlődés klasszikus esetének, mert iparosodása és gazdasági növekedése döntő mértékben a belső termelési tényezők működésének eredménye. Ez arra mutat, hogy a fejlődés önálló voltának meghatározásakor a termelési tényezőket tekintjük elsődleges fontosságúaknak a piaci viszonyokkal szemben.

Tolnai Györgynek az „önálló” tőkés fejlődés kérdésével kapcsolatosan kifejtett koncepciója egyébként olyan szemléletet tükröz, amely a különböző fejlettségi szintű tőkés országok közötti piaci kapcsolatokat és az importált ter-

melési tényezőket, különösen a külföldi tőkét, kizárólag a kizsákmányolás eszközeinek, a gazdasági függőség és alárendeltség előidézőinek tekinti. Anélkül, hogy e negatív és retrográd funkcióikat tagadnánk — hiszen a történeti tények tömege bizonyítja ezek meglétét — szeretnénk rámutatni arra, hogy az importált termelési tényezők egyúttal termelőerők is, amelyek hozzájárulnak az importáló ország termelési potenciáljának növekedéséhez, gazdasági fejlődéséhez; a piaci, külkereskedelmi kapcsolatok pedig egyúttal növekedési tényezők, illetve ösztönzők is.⁶⁶ Az importált termelési tényezők és a piaci kapcsolatok e két ellentétes funkciója különböző országokban és különböző történelmi szituációkban más és más mértékben és arányban jelentkezik, s az idő függvényében változik, ezért mindig konkrét történeti és gazdasági elemzéssel kell eldönteni, hogy az adott esetben melyik dominál.

Amint azt az összehasonlítás alkalmával láthattuk, a kelet-európai országok számára a kérdés a történeti valóságban nem olyan formában vetődött fel, hogy az önálló vagy a nem önálló tőkés fejlődés útján induljanak-e el, bizonyos politikai események kedvező vagy kedvezőtlen kimenetelétől vagy politikai helyzetük lehetőségeitől függően. A valóságos történeti folyamat egy ilyen „választás” reális alapját, az önálló tőkés fejlődés gazdasági és társadalmi feltételeinek és tényezőinek szükséges minimumát, nem hozta létre. A gazdasági fejlődés alapkérdései a valóságban egészen más formában és más válaszlehetőségekkel merültek fel:

1. A főkérdés: növekedés vagy stagnálás; tőkés fejlődés, iparosodás és polgárosodás vagy megrekedés a tradicionális és átmeneti formák keretei között.

2. Ha a növekedést, a tőkés fejlődést „választották”, akkor nem állt módjukban választani annak önálló vagy nem önálló, belső vagy külső erőkre alapozott útja között, mert az önálló fejlődés belső feltételei és tényezői nem voltak elegendő mértékben kifejlődve. A történeti fejlődés adottságai következtében gazdasági (s nem politikai) szükségyszerűség volt külső erők, importált termelési tényezők közreműködésének igénybevétele a növekedés, a tőkés iparosodás megindításához, folyamatos lendületének fenntartásához — természetesen országonként különböző mértékben és arányban.

3. Ha a növekedéshez külső tényezők igénybevétele szükséges, akkor ezek megszerezhetők-e a szükséges mértékben, viszonylag olcsón és kedvező feltételek mellett, s biztosítható-e folyamatos utánpótlásuk? Hogy a probléma reális voltát jelezzük, utalunk az angol gépek és szabadalmak kiviteli tilalmára az 1840-es évekig, s arra, hogy a fejlett országok (Anglia, Franciaország, majd Németország) tőkeexportja csak a XIX. sz. második felében öltött jelentősebb méreteket. A nemzetközi tőkeforgalom azonban az első világháború előtt mindvégig a kínálat oldaláról ütközött korlátokba, s a tőkeexportáló országok kínálata általában elmaradt a fejletlen országok részéről megnyilvánuló kereslet mögött.⁶⁷

4. Az importált termelési tényezők együttese csak az egyoldalú függőség és kizsákmányolás eszköze marad-e, vagy termelőerőként működik, igazi növekedési pólussá válik, amely valóban szélessodrású növekedési folyamatot vált ki, ösztönzi a hiányzó belső növekedési tényezők kialakulását, megindítja a belső

⁶⁶ Ebből a szempontból igen figyelemre méltó az Ausztria és Magyarország közötti külkereskedelmi kapcsolatok újszerű elemzése *Hanák Péter* id. tanulmányában, amely a mezőgazdasági és az ipari árviszonyok alakulásának vizsgálatán keresztül kimutatja, hogy e kapcsolatokban nem lehet egyoldalú függésről és kizsákmányolásról beszélni.

⁶⁷ S. Kuznets: *International Differences in Capital Formation and Financing*. Capital Formation and Economic Growth. Princeton. 1955. 39—45. l.

tőkeképződést, a belső piac fejlődését, egyszóval komplex indukáló hatást fejt ki? A külső erők segítségével megindult növekedési folyamat fenntartható és kiszélesíthető-e annyira, hogy a belső termelési tényezők növekedése idővel gyorsabb ütemű legyen mint a külsők importja, s ennek következtében az előbbiek részaránya fokozatosan növekedjék, az utóbbiaké pedig csökkenjen? Érvényesül-e a gazdasági növekedés folyamatának az a tendenciája, hogy az eredetileg külső tényezők segítségével indukált növekedés idővel fokozatosan önfenntartó, autonóm folyamattá alakuljon át?

Ezek a kérdéscsoportok rámutatnak a kelet-európai iparosodás és tőkés növekedés néhány fontos tényezőjére és a közöttük fennálló viszonylatokra. Egyúttal rávilágítanak arra is, hogy az „önálló” és „függő” tőkés fejlődés merev ellentétpárja önmagában nem elegendő a jelenségek megértéséhez. Ezt a sajátos kelet-európai növekedési modellt (amely általában a megkésett, a fejlődésben elmaradott országok növekedési modellje is) elméleti és történeti úton egyaránt megközelíthetjük. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az alábbiakban felvázolt modell csak egy — bár kétségkívül igen fontos és a vitában előtérben álló — tényezőcsoportra korlátozva vizsgálja a kelet-európai ipari növekedés folyamatát: a belső és külső termelési és növekedési tényezők, elsősorban a belső tőkefelhalmozás és a külföldi tőkeimport szerepe és aránya szempontjából. Bár a tőkeképződés és a beruházás bizonyos minimális aránya és volumene minden növekedés alapfeltétele, még sem áll fenn egyértelmű összefüggés a beruházási ráta változásai és a termelés növekedési üteme között. A tőkeképződésnél fontosabb a tőke felhasználása, a beruházási források megléténél azok hova fordítása, a beruházások struktúrája; ez pedig egy sor egyéb gazdasági, társadalmi és politikai tényező függvénye.⁶⁸ Az iparosodás és a növekedés komplex modelljének felállítása tehát még számos egyéb tényező hatásának és kapcsolatának vizsgálatát és figyelembevételét kívánja meg, erre azonban e cikk keretei közt természetesen nincs lehetőség.

A XIX. századi Kelet-Európában adva volt egy sor fejlődésben elmaradott ország, amelyekben nem alakultak ki elegendő mértékben azok a feltételek és tényezők, amelyek az autochthon iparosodáshoz, a kapitalista növekedési folyamat megindításához szükségesek. Minél nagyobb volt időbeli lemaradásuk, késésük, minél alacsonyabb jövedelmi szintjük és termelékenységük, minél fejletlenebbek voltak termelőerőik, annál inkább szükségszerű volt számukra külső erőforrások, importált termelési tényezők igénybevétele az iparosodáshoz és a növekedés megindításához. Annál nagyobb volt ugyanis a szakadék a termelési tényezők (tőke, szakképzett munkaerő, technika stb.) belső kínálata és a korszerű iparosítás, a gyorsuló és tartós növekedés igényei által megszabott kereslete között. Ez a szakadék tisztán belső erőfeszítésekkel áthidalhatatlannak bizonyult.

Gyakran emlegetik a későnjövők előnyeit az ipari forradalomban: készen vehetik át a legkorszerűbb technikát anélkül, hogy kialakításának erőfeszítéseiből, költségeiből részt vállalnának. Ez előnyös a gyors növekedés számára, de hátrányos az „önálló” iparosodás szempontjából. Angliában a technikai forradalom szervezésén és folyamatosan nőtt ki a technikai ismeretek és készségek, vala-

⁶⁸ S. Kuznets: Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. Economic Development and Cultural Change. V, VII, IX, X, XI (1956—1963). — B. Cazes: La vie économique. Paris. 1965. 41—45. l. — A. K. Cairncross: Capital Formation in the Take-off. The Economics of Take-off into Sustained Growth. 240—260. l. — A beruházások és a gazdasági növekedés közötti összefüggés konkrét történeti-statisztikai elemzését ld. O. Aukrust—J. Bjerke: Real Capital and Economic Growth in Norway 1900—1956. Income and Wealth. Series VIII. London. 1959. 80—118. l.

mint a tőkefelhalmozás adott szintjéből, a meglevő termelési eljárásokra és felszerelésekre épülve. Az iparosodás technikai normáit és költségeit endogén, azaz a rendszeren belül kialakult gazdasági tényezők szabták meg. A megkésített országok számára a gépi nagyipar technológiai szintje és tőkeigénye külső, exogén adottság, amelyet — nemzetközi átlagban — a legfejlettebb ipari országok színvonalára határoz meg. E termelési tényezők belső kínálatát viszont az elmaradott ország alacsony jövedelmi, megtakarítási és termelékenységi szintje szabja meg.

Az iparosodáshoz és a gyorsuló, tartós növekedéshez szükséges folyamatos beruházási igények és a belső tőkefelhalmozás közötti szakadékot három tényező kumulatív hatása hozza létre. 1. Az ipari forradalom fokozatos előrehaladása során, a technikai és szervezeti fejlődés következtében emelkedik a gépi nagyiparba való belépés küszöbe, azaz egységnyi, világgiazi szinten versenyképes termelési kapacitás üzembehelyezésének minimális költsége.⁶⁹ 2. A 3. fejezetben leírt szektorális növekedési folyamat során a hangsúly a viszonylag kis tőkeigényű ágazatokról egyre inkább áttevődik a nagyobb tőkeigényű iparágakra (vas- és szénbányászat, vaskohászat, gépipar). 3. Az iparosodás szükséges előfeltétele a mezőgazdaság, az alapanyagtermelés és az infrastruktúra megfelelő fejlettsége, ezek a szektorok pedig igen tőkeigényes, de kis hatékonyságú beruházásokat igényelnek.

Az ipari forradalom során tehát, mind az egyes szektorokon belül, mind összgazdasági viszonylatban átmenetileg nő — esetleg többszörösére is emelkedhet — a tőkekoefficiens.⁷⁰ Ez annyit jelent, hogy egységnyi termék- illetve jövedelemnövekmény eléréséhez egyre több egységnyi beruházás szükséges, tehát a beruházásokat gyorsabb ütemben kell növelni, mint ahogy a termelés növekszik. Az elkésített országok előtt az iparosítással kapcsolatos feladatok — amelyek Anglia esetében még hosszabb időszakokra oszlottak el — összetorlódnak, halmozódnak. Minél később lépnek az ipari forradalom útjára, annál nagyobb a szakadék a befektetési szükségletek és a belső felhalmozás szintje között.⁷¹

Az Angliát az ipari forradalom útján közvetlenül követő nyugat-európai országoknak is szembe kellett nézniük ilyen nehézségekkel, de ezek a XIX. század első és második harmadában még korántsem voltak olyan nagyságrendűek, mint a század utolsó harmadában iparosodó kelet-európai országok esetében. Annál is inkább, mert a preindusztriális Franciaország, Belgium vagy Németország a gazdasági és társadalmi fejlettség magasabb fokán s jóval magasabb jövedelmi szinten állott, mint a kelet-európai országok. Az iparosodás belső gazdasági feltételei és tényezői tulajdonképpen potenciálisan adva voltak, csupán hatékony működésüket gátolták bizonyos társadalmi, intézményes, politikai és más természetű korlátok. Az ipari növekedés megindulásához elegendő volt e korlátok eltávolítása, a belső erőforrások hatékonyabb organizációja, a gazdasági mechanizmus átalakítása, új intézmények (pl. ipari beruházó bankok) létrehozása vagy az állam céltudatos gazdaságpolitikája; — importált termelési tényezőket

⁶⁹ Crouzet: i. m. 591—592. l. — Landes: i. m. 374—376. l.

⁷⁰ A tőkekoefficiens a befektetett tőke és a közreműködésével létrehozott termék ill. jövedelem hányadosa: K/P . Az időegység (pl. egy év) alatti tőkenövekmény (beruházás) és termelésnövekmény hányadosa a marginális tőkekoefficiens: $\Delta K/\Delta P = I/\Delta P$ (K =tőke, P =termékmennyiség, I =beruházás). Reciproka a tőke, illetve a beruházás hatékonyságának a mutatója: $P/K, \Delta P/I$.

⁷¹ S. Kuznets: Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. VI. Long-Term Trends in Capital Formation Proportions. Economic Development and Cultural Change. IX. 1961. júl. sz. — R. Bičanić: A gazdasági növekedés küszöbe. A gazdasági fejlődés feltételei. Bpest. 1963. 347—366. l. — J. Marcewvski: Comptabilité nationale. Paris. 1965. 471—490. l. — Cairncross: i. m. 253—257. l. — Hoffmann: The Take-off in Germany. 113—117. l.

csak az iparosodás első szakaszában és minimális mértékben kellett igénybe venniük.⁷²

A kelet-európai országokban azonban a szakadékok ilyen formában nem lehetett áthidalni, mert a belső gazdasági feltételek és tényezők még potenciálisan sem voltak adva a szükséges mértékben. Az iparosodásnak és a növekedésnek tehát szükségszerű velejárója, sőt feltétele a külső erőforrások felhasználása, külföldi termelési eljárások, gépek, berendezések, szakemberek, s mindenek felett tőkék importja; ez utóbbiak elsősorban az infrastruktúra beruházási igényeinek fedezésére, de közvetlen termelői beruházások céljára is.⁷³

Az importált termelési tényezők segítségével megindított iparosodás igen fontos jellemzője, hogy a növekedési folyamat során változhat az önállóság vagy a függés foka, eltolódások következhetnek be a külső és belső erőforrások, termelési tényezők arányában, súlyában. Importált tőkék nagyarányú és növekvő beruházása megindíthatja, illetve meggyorsíthatja a belső tőkefelhalmozás folyamatát, a belső termelési tényezők fejlődését. Növekvő beruházások idején ugyanis érvényesül az a tendencia, hogy a megtakarítások — a nemzeti jövedelem emelkedésén keresztül — egyensúlyba kerüljenek a beruházásokkal. A beruházások és megtakarítások e dinamikus egyensúlya — természetesen bizonyos korszakkal és fáziseltolódásokkal, s ciklikus mozgások formájában — az importált tőkék megfelelő felhasználása, közvetlen vagy közvetett termelői beruházásokra való fordítása esetén kifejezi hatását. A nagyarányú külföldi beruházások — amelyeknek zöme az infrastruktúrába irányul — a multiplikátor hatás révén növelik a nemzeti jövedelmet, s ezen keresztül a fogyasztást, a belső piac vásárlóerejét és a megtakarításokat is.⁷⁴ A nemzeti jövedelem és a termelés növekedése esetén nő a megtakarítások abszolút nagysága, s egy bizonyos szakaszban — különösen a rövidtávú konjunktúraciklusok expanziós fázisában — a megtakarítások növekedési üteme meggyorsul. A jövedelemnövekmény növekvő részét fordítják felhalmozásra, s a megtakarítások aránya országos viszonylatban az ipari forradalom előtti alacsony szintjéről a növekvő gazdaságokra jellemző magasabb szintre — a nemzeti jövedelem 5⁰/₀-a körüli értékről 10—15⁰/₀-os határok közé — emelkedik.⁷⁵ A külföldi eredetű tőkék nagyobbarányú, gyorsuló ütemű és folyamatos beruházása tehát a belső tőkeképződés gyorsulását váltja ki.

A növekedés első szakaszában, az infrastruktúrával kapcsolatos nagy beruházások idején növekszik a külföldi tőkék (és más termelési tényezők) részaránya az összes tőkeképződésben, mert az iparosodás megalapozásához és a

⁷² Landes: i. m. 354—439. l. — K. Borchardt: Zur Frage des Kapitalmangels in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Bd. CLXXIII. 1961. 401—421. l. — R. Cameron: Theoretical Bases of a Comparative Study of the Role of Financial Institutions in the Early Stages of Industrialization. Deuxième Conférence Internat. d'Histoire Econ. 1962. Vol II. 567—588. l.

⁷³ A fejlődésben elmaradott országok tőkeképződésének problémáira általában ld. R. Nurske: Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries. New York. 1953. — M. J. Levy: Some Social Obstacles to „Capital Formation” in „Underdeveloped Areas”. Capital Formation and Economic Growth. 441—520. l.

⁷⁴ A multiplikátor azt mutatja meg, hogy a beruházás növekedése esetén a jövedelem hányszorosával növekszik meg ($k = \Delta Y / \Delta I$, tehát $\Delta Y = k \cdot \Delta I$). Ld. Keynes: i. m. 134—153. l. — Hansen: i. m. 105—133. l. — Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története. Bpest. 1963. 524—534. l.

⁷⁵ W. A. Lewis: The Theory of Economic Growth. London. 1955. 226. l. — W. W. Rostow: The Stages of Economic Growth. Cambridge. 1960. 37. l. — A kérdés történeti statisztikai megközelítését ld. S. Kuznets: International Differences in Capital Formation and Financing. 19—33. l. és a 71. jegyzetben idézett művében.

növekedés megindításához szükséges magas beruházási arány (a nemzeti jövedelem 15—20⁰/₀-a) csak külső erőforrások segítségével valósítható meg. A növekedés későbbi szakaszában csökkennek az infrastruktúra beruházásai. A beruházások súlypontja a kevésbé tőkeigényes feldolgozó iparokra tolódik át, ennek következtében csökken a tőkeefficiens, emelkedik a beruházások hatékonysága, a növekedés kisebb beruházási aránnyal is fenntartható, sőt gyorsítható is. A beruházási arány tehát csökken, a beruházások abszolút összege azonban — a nemzeti jövedelem gyors növekedése következtében — emelkedhet. Lényeges azonban az, hogy ebben a szakaszban a beruházási arány már összhangban van a belső megtakarítások arányával. Változások következnek tehát be a tőkeképződés és a beruházás forrásainak viszonyában: a belső felhalmozás részesedése nő, a külföldi tőkék részesedése, majd egy idő múlva abszolút összege is, csökken.⁷⁶

A külső erőforrások segítségével meginduló növekedés folyamán tehát gazdasági szükségszerűséggel kialakulhatnak az önálló fejlődéshez szükséges belső tényezők; a gazdasági fejlődés magában hordozza a fokozatos önállósulás tendenciáját, s ez kedvező társadalmi és politikai feltételek mellett érvényesülhet is. Az alapfeltétel azonban az eléggé gyorsütemű és tartós növekedés megindulása. A stagnáló, a tradicionális vagy átmeneti formák között megrekedő gazdaság viszont, a fokozódó lemaradás, a növekvő szintkülönbségek következtében, állami önállóság esetében is, magában rejtja a gazdasági majd politikai függés tendenciáját.

Lényeges mozzanat ebből a szempontból a nemzetközi szintkülönbségek kiegyenlítődése, az iparosodás és növekedés útjára megkésve lépő országok felzárkózására irányuló tendencia a növekedési folyamat során. Ez annak eredménye, hogy a modern ipari növekedés hosszútávú (szekuláris) trendje logisztikus görbét mutat. A XIX. század utolsó negyedében és a XX. század elején, midőn a kelet-európai országok e trendgörbe alsó szakaszán, vagyis a gyorsuló növekedés stádiumában voltak, akkor a nyugati tőkés országok már túljártak a trendgörbe inflexiós pontján, a lassuló ütemű növekedés periódusában. Így érvényesülhetett a szintkülönbségek kiegyenlítődése, a növekedésben megkészt országok fokozatos felzárkózásának tendenciája, bár kétségkívül igen lassan.

A növekedési folyamat során tendencia mutatkozik az iparosodás feltételeinek sajátos alakulása következtében létrejött szerkezeti torzulások korrigálására is. „Ha egy ország jelentős mértékben eltér a normális termelési szerkezettől, akkor ebből bizonyos mértékig arra lehet következtetni, hogy az ipar elmaradó szektorai valószínűleg a normálisnál gyorsabban nőnek, és a normális szerkezet megközelítésére hajlanak” — így foglalja össze az erre vonatkozó széles nemzetközi összehasonlító ökonometriai vizsgálatok eredményeit Chenery.⁷⁷

A fentiekben sematikusán, s elméleti megfontolások alapján felvázolt folyamat legfontosabb mozzanatai a világ különböző országainak fejlődéséből vett adatokkal is alátámaszthatók és illusztrálhatók, ezen adatok teljes felsorakoztatására azonban itt most nincs lehetőségünk. Konkrét adataink vannak a tőkeefficiens növekedéséről az ipari forradalom során, majd hosszútávú csökkenési tendenciájáról az ipari forradalom időszakának lezárulásával.⁷⁸ Az utóbbi két évszázad folyamán minden fejlett országban volt egy periódus, amikor lényegesen emelkedett a tőkeképződés aránya a nemzeti jövedelem százaléká-

⁷⁶ Kuznets : i. m. 33—45. l.

⁷⁷ Chenery : i. m. 392. l.

⁷⁸ Lásd a 71. jegyzetet.

ban. A megtakarítási és a beruházási ráta emelkedése nem folyamatosan és fokozatosan történt, hanem egy viszonylag rövid szakasz során, amely némely országban ismétlődött is. A tőkeképződési ráta bizonyos szinten megállapodik, s nem követi tovább a nemzeti jövedelem emelkedését.⁷⁹ Adatszerűen kimutatható a beruházások struktúrájának változása, s a súlypont áttolódása az ipari forradalom előrehaladása során az infrastruktúráról a feldolgozó iparokra.⁸⁰

Problémák szempontjából legfontosabbak a hazai és a külföldi tőkék részesedési arányára vonatkozó nemzetközi adatok. Bizonyos összegű külföldi tőkék minden nyugat-európai ország iparosodásának kezdetén kimutathatók, s ez még fokozottabb mértékben érvényes a gépekre, technikai eljárásokra és szakemberekre. Anglia a hollandoktól kölcsönzött a XVII. században; Franciaország és Belgium Angliától; Németországban az angol, francia és belga tőkék játszottak szerepet; Ausztriában pedig az előbbieket mellé már a német tőkeexport is felzárkózott. Mi az importált termelési tényezők részesedési arányának az a maximális mértéke, kritikus pontja, ameddig egy ország tőkés fejlődését önállónak, autochthonnak tekinthetjük? Quantitatív értéket csak a tőkefelhalmozás forrásai tekintetében állapíthatunk meg. Úgy vélem, hogy önállónak tekinthető annak az országnak a fejlődése, amelyben a külföldi tőke részesedése az össztőkeképződésben egyik periódusban sem haladja meg a 20%-ot, s nem tesz ki nagyobb összeget, mint a nemzeti jövedelem 30%-a. Ezek közé tartozott Anglián kívül Belgium, Franciaország, Németország, Svájc, az USA, Japán, Finnország. Ausztria ilyen értelemben már nemigen tekinthető önálló tőkés fejlődésű országnak. Viszonylag magasra rúgott a külföldi tőkék részesedése az ipari növekedés kritikus időszakában Svédországban, Dániában, Kanadában, Ausztráliában, Újzéländban és Oroszországban (csak azokat az országokat említjük, amelyekre számszerű adataink vannak). Ez utóbbiakban az össztőkeképződés 40—50%-a körül járt, vagy még ezt is meghaladta.⁸¹

A másik fontos tény, hogy számos országban, amelyekre vonatkozóan megfelelő idősoraink állnak rendelkezésre, kimutatható, hogy a külföldi tőke részesedése az iparosodás kezdetén nőtt, majd egy idő után megváltozott a folyamat iránya, s az importált tőkék aránya csökkent. A tőkeimporttal induló országok közül Franciaország, Belgium és Németország már a XIX. század közepén, az USA és Ausztria a század végén, Ausztrália, Kanada és Japán pedig a XX. század első két évtizedében tőkeexportáló országgá vált.⁸²

A fentiekben elméletileg kifejtett és konkrét adatokkal is alátámasztott „önállósági” modellnek — amely a belső és külső erőforrások, termelési tényezők szerepe szempontjából világítja meg a tőkés iparosodás és növekedés folyamatát — a következő fontosabb változataival találkozunk az európai történeti fejlődésben:

1. Az autochthon iparosodás, az önálló tőkés fejlődés típusa, amelyben a belső termelési tényezők kizárólagos vagy túlnyomó szerepet játszottak. Az importált tényezők szerepe csekély és a növekedési folyamat kezdeti szakaszára korlátozódik. Itt célszerű két alváltozatot megkülönböztetnünk:

a) Anglia, az egyetlen ország, ahol a tőkés iparfejlődés nemcsak önálló volt, hanem *spontán* is, azaz az ipari forradalom a kormány és más politikai tényezők

⁷⁹ Kuznets: i. m. 19—33., 60—75. l.

⁸⁰ Cairncross: i. m.

⁸¹ Kuznets: i. m. 33—45., 70—75. l. — K. Berrill: Foreign Capital and Take-off. The Economics of Take-off into Sustained Growth 285—300. l.

⁸² Kuznets: i. m. 33—45., 70—75. l.

közreműködése nélkül, a gazdasági és társadalmi tényezők spontán működésének eredményeképp bontakozott ki.

b) Nyugat-Európa, ahol az iparosodás és a növekedés gazdasági feltételei és tényezői — legalábbis potenciálisan — adva voltak, hatékony működésüknek azonban olyan társadalmi, intézményes, politikai és tudati korlátai voltak, hogy az ipari forradalom nem bontakozhatott ki spontánul. Szükség volt az állam aktív közreműködésére, természetesen országoként különböző formában és mértékben. Ennek az ún. „erőszakolt” iparosodásnak klasszikus példája Németország, ahol az állam, mint beruházó és vállalkozó, közvetlenül is szerepet játszott a fejlődésben.⁸³

2. A kelet-európai és az északi országokban a modern iparosodás és a tőkés növekedés belső feltételei és tényezői még potenciálisan sem jöttek létre a szükséges mértékben. Az ipari forradalom szükségletei és a termelési tényezők hazai kínálata közti szakadékot az állami gazdaságpolitika is csak külső erőforrások igénybevételével tudta áthidalni. A külföldi tőkék befektetése és egyéb termelési tényezők importja néhol megindította az ipari forradalmat, átfogó iparosodási és növekedési folyamatot indukált, amely fokozatosan a gazdaság egyre több ágazatát és az ország egyre több vidékét vont be sodrásába. A folyamat során nőtt a belső tőkefelhalmozás aránya és volumene, a külföldi tőkék és az egyéb importált termelési tényezők szerepe pedig fokozatosan csökkent. Ide tartozott Magyarország, Oroszország, Svédország.⁸⁴

3. Az országok másik csoportjában a külföldi tőkék nagyarányú beáramlása nem váltott ki ipari forradalmat, nem eredményezett átfogó iparosítást és szélessodrású növekedést, nem ösztönözte a belső termelési tényezők fejlődését. Az importált tőkék zömét, produktív befektetés helyett, inkább nem-gazdasági, politikai-hatalmi célokra fordították. Mindez nagyfokú eladósodást, növekvő gazdasági és politikai függőséget eredményezett, tényleges gazdasági fejlődés nélkül. A külföldi tőke által nemcsak finanszírozott, hanem közvetlenül is irányított ipari növekedés szélsőségesen egyoldalú és extravertált volt: egy-egy elszigetelt ágazatra korlátozódott, elsősorban egyes keresett nyersanyagok és fűtőanyagok exportra való kitermelésére. Ezen szektorok gyors növekedése mellett az egész gazdaság és társadalom megmaradt hagyományos preindusztriális állapotában. Ide tartoztak — a XX. század elejéig, de talán még tovább is — a balkáni országok.

4. Végül voltak országok (mint pl. Albánia, Törökország), amelyek megrekedtek a tradicionális gazdaság keretei között, vagy az átmenet legalsó lépésőin. E stagnáló országokban iparosodásra nem került sor, a növekedés vagy nem indult meg, vagy rendkívül lassú volt.

Kelet-Európában — mint már említettük — az 1. változat — az önálló tőkés fejlődés — megvalósulására nem volt lehetőség. Milyen tényezők játszottak közre abban, hogy az egyes országokban melyik változat valósult meg, különösen a 2. és a 3. lehetőség közül? Úgy vélem, hogy ez — többek között — az a

⁸³ W. O. Henderson: *The State and the Industrial Revolution in Prussia. 1740—1870.* Liverpool, 1958. — W. Fischer: *Government Activity and Industrialization in Germany (1815—70). The Economics of Take-off into Sustained Growth.* 83—94. l.

⁸⁴ Ebbe a csoportba sorolhatjuk Ausztriát is, amelynek iparosodásában különösen a francia és a német tőkék játszottak kiemelkedő szerepet. 1913-ban az államadósságok 19, a bankrészvények 24, a szállítási és hajózási vállalatok részvényeinek 39, az ipari részvények 11, a vasúti értékpapíroknak pedig 71⁰/₆-a volt külföldi kézben. Egy lakosra 160 K külföldi eredetű tőke és kölcsön esett (Fellner: i. m. 131—132. l.).

kérdés, ahol különösen nagy súllyal esik latba az iparosodás és a gazdasági növekedés nem-gazdasági — társadalmi, politikai, intézményes és tudati — feltételeinek és tényezőinek szerepe, olyan exogén tényezők mellett, mint az ország nagysága, földrajzi helyzete, világgazdasági környezete, természeti erőforrásokkal való ellátottsága, s a mindezekből eredő komparatív előnyök, valamint az olyan esetleges történeti események hatása, mint a háborúk, természeti csapások stb. Igen fontos azoknak — az elsődlegesen társadalmi és politikai meghatározottságú — tényezőknek az együttese, amelyet legjobban talán a „gazdasági mechanizmus” gyűjtőszava alatt foglalhatnánk össze: a vállalkozás szervezete, a finanszírozás intézményei és módszerei, a gazdasági döntések létrejöttének és végrehajtásának mechanizmusa stb. S végül talán az egyik legfontosabb: az állami gazdaságpolitika.⁸⁵

Minél elmaradottabb gazdasági-társadalmi struktúrával, s minél később kapcsolódik be egy ország az iparosodási folyamatba, annál nagyobb szerep jut a politikai tényezőknek, az állami gazdaságpolitikának. Az állami önállóság bizonyos foka, vagy legalábbis a kedvező politikai környezet, a polgári állam funkcióinak minimális megvalósulása az iparosodás és a tőkés fejlődés szükséges — de önmagában nem elégséges — feltételének tekintendő.

Történeti példák amellettt szólnak, hogy az állami gazdaságpolitika szerepe döntőbb az ipari forradalmat megelőző időszakban, amikor az önálló iparosodás és tőkés fejlődés feltételei és tényezői kialakulnak és érlelődnek, mint az ipari forradalom időszakában, amikor — a belső gazdasági erőforrások elégtelensége esetén — politikai eszközökkel már nem lehet „önálló” útra terelni a fejlődést. Az állami gazdaságpolitika credményességének határait — az „önálló” iparfejlődés szempontjából — a belső gazdasági feltételek érettségi foka szabja meg. Ha ezek a feltételek az ipari növekedés szükségleteihez képest elégtelenek, akkor az állami gazdaságpolitika megindíthatja ugyan az iparosítást, külső erőforrások igénybevitelével, de nem indíthatja meg vagy segítheti elő az „önálló” iparosodást.

Az állam gazdaságpolitikájával jelentős mértékben befolyásolhatja a fejlődés útját, amennyiben kedvező feltételeket, intézményes kereteket és lehetőségeket hozhat létre ahhoz, hogy az importált termelési tényezők 1. a kellő mennyiségben, racionális áron és folyamatosan rendelkezésre álljanak, 2. termelőerőként működjenek, vagyis úgy kerüljenek felhasználásra, hogy gazdasági fejlődést indukáljanak, s ösztönözzék a növekedés belső tényezőinek kialakulását.

Az állami gazdaságpolitika eszközei és módszerei sokfélék lehetnek, s az alábbi fő csoportokra vagy szintekre oszthatók, közvetett vagy közvetlen voltak, hatékonyságuk foka szerint:

a) Az iparosítás számára kedvezőtlen, azt gátló termelési viszonyok, intézmények, jogi és politikai tények és egyéb felépítményi elemek felszámolása, megváltoztatása.

b) Az iparosítás számára kedvező intézményes, jogi és politikai környezet létrehozása.

c) Az iparosítást közvetve vagy közvetlenül érintő gazdasági döntések, törvényhozási és rendeleti intézkedések: adó és valutapolitika, vám- és külkereskedelempolitika, hitelintézmények, gazdasági szakoktatás stb.

d) Az infrastruktúra, a társadalmi ösztöke kiépítése és egyéb közmunkák.

⁸⁵ E kérdés történeti és elméleti vonatkozásait ld. *H. G. J. Aitken* (ed.): *The State and Economic Growth*. New York, 1959.

e) Közvetlen ipartámogató intézkedések: kedvezmények, hitelek, segélyek megrendelések.

f) Közvetlen ipari beruházások, állami iparvállalatok létesítése és fenntartása.

A magyar állam 1867 után e gazdaságpolitikai eszközök nagy részével élhetett és élt is. A legfontosabb kivételt a védővámok jelentették, ezek azonban — mint a nemzetközi összehasonlítás mutatja — korántsem tartoztak az állami iparfejlesztési politika és növekedési stratégia leghatékonyabb és egyértelműen pozitív hatású fegyverei közé. A történeti tények azt tanúsítják, hogy a magyar állam 1867 után — önállóságának ismert korlátai ellenére — a fent vázolt gazdaságpolitikai funkciókat az ipari növekedésben — a gazdasági adottságok határai között — ha nem is maximális, de kielégítő mértékben betölthette. S ez — sok egyéb között — egyik fontos tényezője volt annak, hogy Magyarország gazdasági fejlődése a dualizmus korában a tőkés iparfejlődés európai főváltozatai közül a fent 2. számmal jelölt úton járt, s ennek a fejlődési útnak kedvezőbb és az optimálishoz közelebb álló változatát képviselte, mint a nála teljesebb állami önállósággal rendelkező Oroszország.

Ezt az állítást a 4. fejezetben említettekén kívül még néhány kvantitatív jellegű ténnyel szeretném alátámasztani. A kiindulópontot a Berend T. Iván és Ránki György által legújabbán közzétett adatok képezik a nemzeti jövedelem, a tőkeképződés és a beruházások alakulására vonatkozóan.⁸⁶ Hogy a képet teljesebbé tegyük, a 17. táblázaton közölt számításokat még az alábbiakkal egészíthetjük ki.

19. táblázat. Átlagos évi beruházások és a nemzeti jövedelem átlagos évi növekménye Magyarországon

	Átlagos évi beruházások (I), millió K			A nemzeti jövedelem átlagos évi növekménye (ΔP), millió K	
	1867—1873	1873—1900	1900—1913	1867—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	73	106	246	35,5	179
Ipar, bányászat	35	28	90	20	76
Kereskedelem, szállítás	140	93	138	10	24
Építkezés, egyéb	22	73	126		
Összesen	270	300	600	65,5	279

20. táblázat. A marginális tőkeefficiensek $\left(\frac{I}{\Delta P}\right)$ Magyarországon

	1867—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	2,9	1,4
Ipar, bányászat	1,5	1,2
Szállítás, forgalom	10,6	5,8
Egész gazdaság	4,6	2,2

⁸⁶ Berend—Ránki: i. m. Tört. Szemle 1966. 2. sz. — A közölt adatokban — különösen a korai periódusokra nézve — sok a becslésből eredő tétel, a folyamat irányáról azonban a valóságot megközelítő képet nyújtanak.

21. táblázat. A beruházások aránya az egyes időszakok közepes jövedelmének százalékában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	6,1	6,0	7,3
Ipar, bányászat	12,5	4,7	6,7
Kereskedelem, szállítás	117	33	24
Nemzeti jövedelem	17	11,4	11,3

22. táblázat. A beruházások százalékos megoszlása szektorok szerint

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	27	35	41
Ipar, bányászat	13	9,3	15
Szállítás, forgalom	52	31	23
Építkezés, egyéb	8	24,7	21

23. táblázat. Átlagos évi tőkeképződés Magyarországon

a) Milliő koronában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Belső megtakarítások	140	260	700
Tőkeimport	210	150	130
Összes tőkeképződés	350	410	830
Beruházások	270	300	600

b) Az időszak közepes nemzeti jövedelmének százalékában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Belső megtakarítások	8,8	10	13,2
Tőkeimport	13,1	5,8	2,4
Összes tőkeképződés	21,9	15,8	15,6
Beruházások	17	11,4	11,3

c) A belső felhalmozás és a tőkeimport részesedése az összes tőkeképződésben, százalékban

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Belső felhalmozás	40	63	84
Tőkeimport	60	37	16

24. táblázat. A külföldi beruházások és kölcsönök megoszlása a szektorok között (0/0)

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Vasútépítés	59	31,5	13,1
Hitelintézetek	5,4	4,5	21
Ipari részvénytársaságok	2,4	6,0	7,2
Államkölcsönök (állami vasútépítések nélkül), községi kölcsönök, záloglevelek	33,2	58	59,7

A fenti táblázatokból kiderül, hogy az első periódusban (1867—73) igen magas volt a beruházások összege és rátája, elsősorban az infrastruktúra (szállítás, közlekedés) nagyarányú beruházásai és az ebből eredő magas tőkecoefficiens miatt. A belső felhalmozás lényegesen elmaradt a beruházási szükségletektől, s azoknak csak mintegy felét volt képes kielégíteni. A hiányt szükségszerűen tőkeimporttal kellett fedezni. A tőkeimport összege és aránya ebben az időszakban igen nagy volt, s a külföldi tőkét — amelyeknek beáramlását állami garanciák könnyítették meg — elsősorban az infrastruktúra nagy volumenű és kishatékonyságú beruházásaira fordították. Ebben a szakaszban a beruházások gyorsabban növekedtek, mint a nemzeti jövedelem, ez azonban a multiplikátor hatás révén hosszabb távon a jövedelemnövekedés és a belső tőkeképződés meggyorsulását eredményezte.

Ez utóbbi tendenciák félreérthetetlenül megfigyelhetők a második — beható elemzés számára talán túlságosan hosszú, de az adatok miatt szükségszerűen így megválasztott — periódusban. A beruházási ráta — főleg az infrastruktúra beruházásainak csökkenése miatt — süllyedt, a megtakarítások abszolút összege és aránya nőtt, így jelentősen csökkent a szakadék a beruházási szükségletek és a belső tőkefelhalmozás szintje között. Ebben az időszakban a nemzeti jövedelem és a belső felhalmozás gyorsabban nőtt, mint a beruházások és a külföldi tőkeimport. A belső és külső tőkék részesedési arányának alakulásában fordulat következett be, mégpedig valahol az 1890-es években.

A harmadik periódus már világosan mutatja a külföldi tőke abszolút összegének és arányának jelentős csökkenését. A belső megtakarítások ekkor már lényegében teljesen fedik a beruházási szükségleteket. Ebben a periódusban mind a nemzeti jövedelem, mind a belső megtakarítások és a beruházások növekedési üteme meggyorsul, de a megtakarítások gyorsabban nőnek, mint a nemzeti jövedelem, részesedési arányuk tehát emelkedik. A megtakarítási ráta ekkor éri el a XIX. századi fejlett ipari országok szintjét. A beruházások rátája változatlan marad, abszolút összege azonban megkétszereződik. Az ipari és mezőgazdasági beruházásoknak mind rátája, mind összege lényegesen emelkedik, s ez a tőkecoefficiens már mutatkozó csökkenő tendenciája mellett, a jövedelmek gyorsuló növekedését eredményezi. A külföldi tőkék részesedése ezen időszak új beruházásaiban már alatta van annak a kritikus értéknek, amely alatt az iparosodás és a tőkés fejlődés folyamatát a XIX. századi nyugat-európai országokban „önállónak” minősítettük.

Ugyancsak quantitative kimutatható a nyugati országokhoz — főleg Ausztriához — való közeledés tendenciája, Magyarország gyorsabb növekedési rátája következtében.⁸⁷ Az utolsó periódusban a szerkezeti torzulás korrekciójára

⁸⁷ Erre vonatkozóan ld. *Hanák Péter* id. tanulmányát.

irányuló törekvés is megfigyelhető, az elmaradt iparágak gyorsabb növekedése és emelkedő részesedése révén (pl. textilipar esetében).

Fejtegetéseim csak a kelet-európai iparosodás és tőkés fejlődés bonyolult problematikájának egy részletkérdésére terjedtek ki.⁸⁸ Céljuk elsősorban az volt, hogy rámutassanak: milyen komplex és széleskörű összehasonlító vizsgálatok, kvantitatív és strukturális elemzések, egyértelműen meghatározott és jól körülhatárolt fogalmak, valamint a történettudományiak mellett közgazdasági és szociológiai kutatási módszerek használata szükséges ahhoz, hogy ilyen gazdaságtörténeti kérdések kapcsán megnyugtató és szolid általánosító következtetéseket vonhassunk le.

Л. КАТУШ

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И О «САМОСТОЯТЕЛЬНОМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ»

Резюме

Статья является выступлением в дискуссии о своеобразной модели капиталистического промышленного развития и экономического роста Восточной Европы, начатой в связи с книгой Дьердя Толнаи о ткацко-прядной промышленности и текстильной мануфактуре Венгрии в 1840-х годах. Автор исследует экономические и политические условия промышленного развития и при помощи метода количественных сравнений желает дать ответ на вопрос о том, является ли правильным предположение, по которому в текстильной промышленности Венгрии 1840-х годов потенциально являлось бы возможным развитие промышленности по английскому образцу, т. е. потенциально была дана возможность идти по пути «самостоятельного капиталистического развития», и это не осуществилось лишь вследствие отсутствия государственной независимости и протекционистской таможенной политики. Против данного гипотеза Дьердя Толнаи автор доказывает, что и в Венгрии, и вообще в странах Восточной Европы ни текстильная промышленность, ни государственная независимость сами по себе не были достаточными к осуществлению «самостоятельного» (автохтонного) современного — подобного к английскому образцу — промышленного развития и капиталистического роста, ведь отсутствовали необходимые к этому основные внутренние экономические факторы и условия.

В первой главе указывается на то, что происходившее в деревенском текстильном промысле капиталистическое развитие не автономный, а наведенный (индуктированный) процесс, вызванный к жизни стимулирующим влиянием более первичных экономических явлений. Упорное существование и разрастание деревенского мелкого товарного производства в Восточной Европе XIX века является признаком того, что или же отсутствовали или же в недостаточной мере были развиты важные условия промышленного развития.

Во второй главе автор — при помощи количественных показателей — сравнивает Англию и Венгрию периода до промышленной революции, и приходит к выводу, что независимо от политических условий не могло быть речи даже о потенциально одинаковом пути промышленного и капиталистического развития, ввиду того, что между двумя странами имело место существенное различие как в области уровня экономического раз-

⁸⁸ Úgy vélem, hogy az iparosodás és a tőkés fejlődés fentiekben kifejtett koncepciója nem áll ellentmondásban a felszabadult országok problémáinak és törekvéseinek helyes szemléletével, sőt éppen ez van összhangban vele. A nemzeti felszabadulás ugyanis nem nyitotta meg ezen országok előtt az önálló gazdasági fejlődés automatikus útját. Külső erőforrásokra talán még sokkal inkább szükségük van, mint a XIX. századi kelet-európai országoknak. A harmadik világ hathatós gazdasági megsegítése korunk egyik központi problémája. A lényeges kérdés számukra is abban rejlik, hogy az importált külföldi működő tőkéhez és más gazdasági segélyekhez normális és kedvező gazdasági és politikai feltételek mellett jussanak hozzá, s azokat úgy használják fel, hogy az ország iparosítását, növekedését, a belső erőforrások gyorsuló fejlődését segítsék elő, s ezzel a növekedési folyamat fentvázolt dialektikája folytán, létrehozzák a gazdasági önállósulás feltételeit.

вития, так и в области состояния факторов производства и роста, а также в области общественной структуры. При таких условиях текстильная промышленность в Венгрии не могла играть такой руководящей роли в промышленном развитии, какую она играла в Англии (3 глава).

В 4 главе автор сравнивает количественные показатели экономического роста, развития промышленности, образования капитала и инвестиций в Венгрии и России в 50-летний период перед первой мировой войной и приходит к выводу, что Россия — несмотря на значительную роль вырастающей из деревенского промысла капиталистической текстильной промышленности, и обусловленной государственной независимостью протекционистской политики, — нельзя считать «более самостоятельной» на пути капиталистического развития, чем Венгрию. Темп роста в России не явился более быстрым, чем в Венгрии, а в области всеобщего уровня экономического развития, развития промышленности, образования внутреннего капитала и уровня инвестиций она отставала от Венгрии, а что касается введенных из-вне производительных факторов (иностранного капитала и техники), то они в России играли по меньшей мере такую же роль, какую в Венгрии.

Пятая глава содержит общие выводы в связи с проблемой «самостоятельного капиталистического развития». В этой главе автор выдвигает модель развития промышленности и экономического роста в Восточной Европе, имея в виду роль внутренних и внешних факторов производства, а также государственной экономической политики. В заключении автор знакомит читателей с исторически сложившимися вариантами данной модели. Так как в этих странах необходимые к «самостоятельному» капиталистическому развитию внутренние экономические условия и факторы не создались в удовлетворительной мере, в силу независимой от политических условий экономической необходимости приходилось прибегать к использованию внешних сил, импортированных производительных факторов для начала капиталистического промышленного развития, для обеспечения непрерывного размаха роста. Существенным являлся вопрос о том, удалось ли при нормальных условиях приобрести эти внешние производительные факторы (капитал и технику) в необходимом количестве, и если да, то их использование происходило ли таким образом, чтобы они содействовали индукции широкого, самосохранительного процесса возрастания, стимулированию роста внутренних производительных факторов. В Венгрии — несмотря на ограниченную политическую независимость страны — данные условия удалось осуществить: крупная инвестиция внешнего капитала индуцировала всеобщий и быстрый процесс роста, в ходе которого темп внутреннего накопления капитала был более быстрым, чем поток внешних капиталов, итак в пропорции внутренних и внешних капиталов в пользу первых произошел положительный сдвиг.

L. KATUS

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME RELATIF À L'INDUSTRIALISATION ET À L'ÉVOLUTION «CAPITALISTE AUTOCHTONE» EN EUROPE ORIENTALE

Résumé

La présente étude se rattache à cette discussion qui, en connexion avec l'ouvrage de Gy. Tolnai sur les filatures et manufactures textiles de la Hongrie des années 1840, s'était ouverte par rapport aux voies de l'évolution industrielle capitaliste et aux modèles spécifiques de développement économique en Europe orientale. L'auteur de l'étude soumet à l'examen les conditions économiques et politiques de l'essor industriel et, en appliquant la méthode de comparaison quantitative, il cherche à répondre à la question suivante: est-il juste de supposer que dans l'industrie textile de la Hongrie de 1840 les possibilités furent potentiellement données pour s'engager dans la voie semblable à celle suivie en Angleterre, c'est-à-dire dans la voie «de l'évolution capitaliste autochtone»; le manque de l'indépendance d'Etat et l'existence d'une politique protectionniste étaient-ils les seuls obstacles où se heurtait cette évolution? A l'encontre de l'hypothèse soutenue par Gy. Tolnai l'auteur de l'étude démontre que, vu le manque des facteurs et conditions fondamentaux d'ordre économique, ni en Hongrie, ni dans les pays de l'Europe orientale l'industrie textile capitaliste et l'indépendance d'Etat ne suffirent à elles seules à assurer la voie «autochtone» à l'industrialisation moderne et au développement capitaliste telle qu'elle s'était réalisée en Angleterre.

Dans le premier chapitre l'auteur souligne que l'évolution capitaliste qui s'était effectuée dans l'industrie textile rurale, n'était point un processus autonome; induit, ce processus fut dû à

l'effet stimulant des phénomènes économiques primaires. L'existence vivace de la petite production marchande rurale, sa pléthore dans l'Europe orientale du XIXe siècle, témoignent de ce que les importantes conditions d'un essor industriel y firent défaut ou n'existèrent que dans une mesure peu satisfaisante.

Fondé sur des index quantitatifs, dans le second chapitre l'auteur procède à une comparaison entre l'Angleterre et la Hongrie préindustrielles et arrive à constater que compte tenu des essentielles divergences observables quant au degré d'évolution économique, à la situation des facteurs de production et de croissance et à la structure sociale une voie semblable d'industrialisation et d'évolution capitaliste formée dans les pays en question fut même potentiellement exclue. Dans de pareilles conditions l'industrie textile ne pouvait, elle non plus, jouer un rôle aussi notable dans l'accroissement industriel de la Hongrie qu'elle le fit en Angleterre (3e chapitre).

Le quatrième chapitre de l'étude est dédié à une comparaison entre les index de croissance économique, d'industrialisation, d'accumulation des capitaux et d'investissements tels qu'ils s'étaient présentés en Russie et en Hongrie au cours du demi-siècle précédant la première guerre mondiale. L'auteur finit par conclure que la Russie — malgré le notable rôle que joua ici l'industrie textile capitaliste issue de l'industrie rurale et en dépit d'une politique protectionniste découlant de l'indépendance nationale — ne pouvait être considérée comme un pays plus avancé au point de vue de l'évolution capitaliste « autochtone » que la Hongrie. Le rythme de développement n'y était point plus accéléré; le degré d'évolution économique en général, c'est-à-dire l'industrialisation, l'accumulation des capitaux et les investissements n'y atteignirent pas celui connu en Hongrie; quant aux facteurs de production importés (capitaux étrangers, technique) ceux-ci jouaient un rôle aussi important dans son accroissement économique que dans celui de la Hongrie.

Le cinquième chapitre comporte certaines conclusions d'ordre général quant au problème « de l'évolution capitaliste autochtone »: l'auteur y présente le modèle de l'industrialisation et de la croissance économique caractéristique de l'Europe orientale et y met l'accent sur le rôle des facteurs de production intérieurs et extérieurs et sur l'économie politique suivie par l'Etat; il expose les variantes de ce modèle historiquement réalisées. Étant donné que dans ces pays les conditions et facteurs économiques nécessaires pour encourager une évolution capitaliste « autochtone » ne se présentèrent pas dans une mesure satisfaisante, la mise en branle de l'industrialisation capitaliste et le maintien permanent de l'essor de croissance réclamaient dans le domaine de l'économie, indépendamment de la situation politique, le recours aux facteurs de production importés. Le problème essentiel était de savoir si ces facteurs de production extérieurs (capitaux étrangers, technique) pourraient être acquis en quantités voulues; et si oui ils devaient être utilisés de manière à remplir le rôle du pôle de croissance; ils devaient induire un vaste processus d'accroissement autarcique, stimuler le développement des facteurs intérieurs de production. Malgré une indépendance politique fort limitée cette condition s'était réalisée en Hongrie: les massifs investissements affectés dans l'économie du pays y provoquèrent un vaste et rapide processus d'accroissement au cours duquel l'accumulation des capitaux intérieurs revêtit un rythme plus accéléré que la pénétration des capitaux étrangers. Dans la proportion des capitaux intérieurs et étrangers un déplacement survint à l'avantage des premiers.

A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához

A XII. századi dalmát városprivilegiumok, a délkelet-európai városfejlődés első ilyenemű termékei, Lucius műveinek megjelenése (1666, 1673) óta¹ Dalmácia történeti kutatásának előterében állanak. Horvát és magyar kutatók sora járult hozzá az oklevelek vizsgálata során felvetődött kérdések tisztázásához. Hogy csak a legjelentősebbeket említsm, Katona 1790-ben főként kronológiai oldalról,² Fejérpataky egy századdal később diplomatikai szempontból,³ az eltelt fél évszázad során Tomašić közjogi oldalról⁴ vizsgálta, Šišić az európai városprivilegiumokkal vetette egybe,⁵ Kostrenčić pedig beható jogtörténeti analízisüket végezte el.⁶ Hozzászolt a kérdéshez a magyar—horvát viszony szemszögéből Deér,⁷ a korábbi diplomatikai vizsgálatokat összegezve pedig Szentpétery az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében hitelesnek fogadta el őket; egyedül az 1207-i almissai szabadságlevelet vetette el Smičiklas észrevétele alapján.⁸ A kérdéshez legújabban Nada Klaić szolt hozzá, aki a Trau-típusú városprivilegiumokról írt értekezésében diplomatikai és történeti megfontolások alapján kétségét fejezte ki ezek hitelességével szemben; hamisításuk időpontját feltevészerűen a XIV. századra tette, mindamellett szükségesnek tartotta, hogy az általa felvetett aggályok nyomán a szóban forgó okleveleket új kritikai vizsgálatnak vessék alá.⁹

¹ De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amstelaedami 1666. — Vindobonae 1758. = I. G. Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmatarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini. III. Vindobonae 1748. 1—465; Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau. Venezia. 1673.

² Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae. III—IV. Pestini 1780—1781.

³ Kálmán király oklevelei. Bpest. 1892. 19, 81—82; Oklevelek II. István király korából. Bpest. 1895. 26—28.

⁴ Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva. Zagreb 11 (1910) = Temelji državna prava kraljevstva hrvatskoga. (Fundamenta iuris publici regni Croatiae. Pacta conventa.) Zagreb. 1915. = Fundamente des Staatrechts des Königreiches Kroatien. (Fundamenta iuris publici regni Croatiae.) Älteste Zeit: Pacta conventa. Zagreb. 1918.

⁵ Priručnik izvora hrvatske historije. (Enchiridion fontium historiae Croatiae.) I. Zagreb. 1914. 603—619.

⁶ Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 239 (1930), 59—147.

⁷ A magyar—horvát államközösség kezdetei. Bpest. 1931. 26—37. 41—42. = Jancsó Benedek Emlékkönyv. Szerk. Asztalos Miklós. Bpest. 1931. 120—131. = Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft. Budapest 1936. 29—43. = Archivum Europae Centro-Orientalis. Bpest. 2 (1936), 29—43.

⁸ Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica Bpest. I/1. 1923. n. 41, 51, 69, 113, 232; T. Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae. III (1905), 72.

⁹ Zbornik Instituta za Historijsku Nauku u Zadru 2 (1956—57), 77—88.

Egy újabb beható vizsgálatra az ad alkalmat, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tervbevette a magyarországi és magyar vonatkozású oklevelek kritikai kiadását 1000-tól, a magyar állam megalapításától 1196-ig, az írásbeliséget elrendelő III. Béla király haláláig.¹⁰ Minthogy a munkában a szerkesztés és a XI. századi királyi oklevelek feldolgozása mellett a horvát—dalmát vonatkozású oklevélanyag feldolgozása e sorok írójára hárult, szükségesnek mutatkozott a dalmáciai városprivilégiumok kritikai vizsgálata is.

E helyen a következő oklevelekről lesz szó:

1. Kálmán király említésből ismert szabadságlevele Zára városnak.
2. Kálmán király 1108 évi szabadságlevele Trau városnak.
3. II. István király 1124 évi megerősítő levele Trau városnak.
4. II. Géza király 1143 évi szabadságlevele Spalato városnak.
5. II. Géza király 1151 évi szabadságlevele Trau városnak.
6. III. István király 1167 évi szabadságlevele Sebenico városnak.¹¹

Köztudomású, hogy a felsorolt szabadságlevelek, valamint András herceg 1199-i spalato-i, továbbá II. Endre 1207-i spalato-i és almissai privilégiumai¹² mind Kálmán király trau-i oklevelének szövegén alapulnak; annak bővített változatai Ezért nevezte ezeket Kostrenčić és Nada Klaić Trau-típusú szabadságleveleknek.

A felsoroltakon kívül vannak olyanok, amelyeket csak említésekből ismerünk. Tamás spalato-i főesperes szerint Kálmán király 1103-ban Spalato, Trau és Zára városoknak adott *libertatis privilegium*-ot.¹³ Andreas Dandolo velencei történetében tesz említést arról, hogy III. István magyar király Spalato, Trau és Sebenico városokat (1167 táján) *largifluis privilegiis* tüntette ki.¹⁴ Befejezésül megemlítendő, hogy Lucius a Memoria di Traù c. művében tesz említést olyan oklevelekről, amelyeknek szövegét nem ismerjük, így pl. III. Béla király Spalatonak adott 1180-i és Trau városnak adott 1182-i privilégiumáról.¹⁵

A felsorolt oklevelek közül kronológiai sorrendben először a Spalato-i Tamás által említett privilégiumokat kell tárgyalnunk.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy Kálmán király a Dalmáciába való bevonulás után kiváltságlevelet adott Zára, Trau és Spalato városoknak. Kálmán trau-i oklevelének szövege ismeretes; a Spalatonak adott oklevélről említést tesz István király 1124-i átíró és II. Géza 1141-i megerősítő levele, végül ami a zárai kiváltságlevelet illeti, Kostrenčić véleményével egyezően valószínűnek tartjuk, hogy ennek szövege tükröződik Ordelauffus Phaletrus 1117-i zárai esküszövegében, mely sajnos csak csonkán maradt fenn.

Ha egymás mellé állítjuk Kálmán király 1108-i trau-i esküszövegét és Ordelauffus Phaletrus 1117-i esküszövegét, olyan rokon kifejezéseket találunk

¹⁰ Györffy Gy.: *Diplomata Hungarica Antiquissima (1000—1196)*. Történelmi Szemle, 3 (1960), 525—531.

¹¹ Lucius: *De regno Dalmatiae* 1666. 114, 326; *Smičiklas*: *Cod. dipl. II.* 24, 37—38, 49—50, 53—54, 115—116.

¹² *Smičiklas*: *Cod. dipl. II.* 338, III. 70—72.

¹³ *Thomas archidiaconus*: *Historia Salonitana. Digessit Fr. Rački Zagrabiae (1894)*, 60 (*Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. XXVI. Scriptores III.*); *A. Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapestini III.* (1938), 2226.

¹⁴ *Muratori*: *Rerum Italicarum scriptores. Mediolani XII (1728)* 292; *Gombos*: *Catalogus* I. 62.

¹⁵ p. 21—22.

benne, amelyek alapján feltehető, hogy Ordelauffus Phaletrus azt a kiváltságot crősítette meg a záraiaknak, amelyet Kálmántól kaptak.

Kálmán 1108:¹⁶

Anno dominicae incarnationis MCVIII, mense V, die XXV, . . . Ego Colomanus rex Vngariae, Croatiae atque Dalmatiae iuro super sanctam crucem vobis Tragurinis, meis fidelibus civibus firmam pacem . . . , . . . Episcopum vero aut comitem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo . . .

Ordelauffus Phaletrus 1117:¹⁷

Anno dominice incarnationis MCXVII, indictione X, mense iunii die ultimo festi sancti Pauli. Ego Ordelauffus Phaletrus dux Venetie, Dalmatie, iuro super sancta quatuor evangelia vobis Iadere civibus firmissimam pacem et et egregiam libertatem hoc pacto, ut in civitate vestra episcopum vel comitem non de alienigenis, sed de civibus, quem clerus et populus elegerit . . .

A két szövegből főleg a sajátosan megfogalmazott *episcopum ve(1) comitem, quem clerus et populus elegerit* egyezése feltűnő, ami véletlen nem lehet, és csakis közös forrásból magyarázható.

Arra nézve, hogy Ordelauffus Phaletrus a zárai eskütételkor követte Kálmán király esküszövegét, bizonyítékul hozhatjuk fel azt az 1118-i arbei feljegyzést, amely a velencei Pactorum Liber-ben maradt fenn. Ebben ugyanis ez áll: *Iuramus vobis Arbensibus . . . perpetuo vestram consuetudinem . . . et libertatem . . . quam antiquitus dicitis habuisse sub imperatore Constantinopolitano et sub rege Vngarorum, presulem vobis eligendi ac comitem . . . , . . . insuper taliter vos regere . . . sicut vobis Dalmatinis Colomanus rex Vngarie iuravit suis cum archiepiscopis, episcopis et comitibus, ut in breviario illo continetur*. Folytatólag ismerteti Kálmán király zárai eskütételének lefolyását egy dalmáciai klérikus emlékezete szerint elbeszélve. Ez a szöveg, amit többen egy 1111 évben kelt oklevélnek fogtak fel, valójában egy szemtanú történeti visszaemlékezése, mint azt a feljegyzés alábbi szavai bizonyítanak: *Comitum, . . . quorum paucorum nomina scio, alább pedig: multi alii, quorum nomina . . . in memoria non habeo*. Ebből a feljegyzésből az is kiderül, hogy Kálmán király Zárában *supra sancta IIII^{or} evangelia* tett esküt,¹⁹ úgy mint Ordelauffus Phaletrus írja 1117-ben: *super sancta quatuor evangelia*,²⁰ amiből arra következtethetünk, hogy a zárai esküszöveg nem egyezett szóról szóra a traui esküszöveggel, amelyben *super sanctam crucem* történt az eskü.

Bár az 1118-as feljegyzés szerint Kálmán Zárában Dalmácia szabadságára, nem pedig Zára város szabadságára tett esküt, az nem vitatható, hogy Ordelauffus Phaletrus Kálmánnak Zára szabadságára tett esküjét erősítette meg.

Összefoglalva: Az 1117-i és 1118-i szövegekből valószínűsíthető, hogy Kálmán király Zára városnak is esküdött szabadságot és szabadságlevelet adott, amelynek szövege hasonló volt a Trau városnak adott szabadságleveléhez, bár azzal szó szerint nem egyezett.

¹⁶ Lucius: De regno Dalm. 1666. 117, 272.

¹⁷ Smičiklas: Cod. dipl. II. 393.

¹⁸ Archivio di Stato, Venezia. Pactorum Liber n. I., fol. 150 v; Smičiklas: Cod. dipl. II 29–30.

¹⁹ Uo. II. 24.

²⁰ Uo. II. 393.

Nagyobb problémát állít elénk, hogy melyik évben történt a zárai eskü és az eskü írásbafoglalása. E tekintetben ugyanis éles ellentmondás van a forrásokban.

Spalatoí Tamás szerint 1103-ban vonult be Kálmán király Spalato, Trau és Zára városába és ekkor keltek a szabadságlevelek.

A zárai Szűz Mária monostor kartuláriumra és a monostor tornyának felirata szerint 1105-ben történt Kálmán bevonulása Zarába.²¹

Kálmán király trauí szabadságlevelében 1108-as évszám áll. Végül megemlítendő még, hogy az 1118-i arbei feljegyzéshez csatolt történeti visszaemlékezés (*breviarium*) a Zarában Dalmácia szabadságára tett eskü idején olyan méltóságokat sorol fel, akik 1111-ben vagy ezt követően fungáltak.²²

Mindjárt előljáróban fel szeretném hívni a figyelmet egy ismétlődő szabályosságra, ami Kálmán dalmáciai tartózkodásaiban megmutatkozik. Kálmánt 1102-ben koronázták meg Belgrádban horvát királlyá; 1105-ben vonult be Zarába, mint ez Novak bizonyítása nyomán kétségtelen;²³ 1108-ban adott privilégiumot Traunak és Spalatonak, mint erre visszatérünk, és végül 1111-i tartózkodásra enged következtetni a hamis, de 1111-i méltóságnévsort tartalmazó arbei oklevél.²⁴ Ez azt jelenti, hogy Kálmán minden harmadik évben látogatta meg Horvátországot és Dalmáciát. Bár a XII. és XIII. században a folytonos uralomváltozás, majd a hercegek önálló kormányzásai miatt a királyi személyes megjelenés szabályosságában zavar állott be, úgy látszik, hogy IV. Béla uralkodása alatt egy ideig ismét rendszerre vált a 3 évenkénti királyi megjelenés Horvátországban és Dalmáciában. A tatárjárás után IV. Béla az 1242, 1245, 1248 és 1251 években tartózkodott a Tengeremelléken, ill. adott ki sorozatosan okleveleket dalmát-horvát-szlavon ügyekben.²⁵

Visszatérve a zárai szabadságlevelek keltére, Spalatoí Tamás 1103-i évszáma, ugyanúgy, mint a XIII. század végén hamisított 1103. évi spalatoí egyházi privilégium,²⁶ nem fogadható el mérvadónak. Tamás esperes († 1267) szerint Kálmán először Spalatoba ment, onnan Trauba és végül Zarába.²⁷ Ez az elbeszélés azonban nemcsak az 1105-i zárai oklevéllel és a toronyfelirattal áll ellentétben, hanem a Treguanus trauí esperes által 1203-ban régebbi források felhasználásával készített *Vita sancti Johannis Traguriensis*-szel is, amely szerint Kálmán útvonala fordított volt; Zára hódolása után ment Trauba és Spalatoba.²⁸ A zárai adatok és a Vita alapján a három város hódolásának időpontját 1105-re tehetjük.

Bár 1105-ben is elképzelhető egy zárai eskü és szabadságlevél adományozása, valószínűbb, hogy ez 1108-ban történt, amikor a másik két város is nyert ilyen szabadságot.

Ami a trauí szabadságlevelet illeti, ennek dátumában, mint már Katona felfigyelt rá, egy látszólagos ellentmondás mutatkozik. Az oklevél 1108. május 25-én, Kálmán uralkodásának 12. évében kelt, márpedig I. László 1095. július 29-én halt meg, és így az oklevélben 13. uralkodási év kellene álljon. Katona arra gon-

²¹ V. Novak: Zadarski kartular samostana svete Marije (Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae). Zagreb. 1959. 256, t. (sl.) 12.

²² Smičiklas: Cod. dipl. II. 24; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 45.

²³ Zadarski kartular, 189—196.

²⁴ Smičiklas: Cod. dipl. II. 22—23; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 44.

²⁵ *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 713—719, 803—804, 877—881, 943—945, 956—961, 963.

²⁶ Smičiklas: Cod. dipl. II. 10—11; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 39.

²⁷ Ed.: Rački 60; *Gombos*: Catalogus III. 2226.

²⁸ J. Lucius: Vita B. Joannis. Romae 1657. 8.

dolt, hogy másolási hiba folytán az uralkodói évben XII-t írtak XIII helyett,²⁹ Šišić pedig az évszámot tartotta hibásnak: szerinte a helyes évszám 1107, mert nézete szerint ez egyezett a zárai bevonulás és Dalmácia hódolásának évével.³⁰ A zárai toronyfelirat újból napfényre bukkanásával azonban kiderült, hogy az 1105-i év a helyes, és így nincs okunk a trau oklevelet sem 1107-re javítani. Nézetem szerint az oklevél dátumában nincs ellentmondás. I. László király ugyan 1095-ben halt meg, de az Annales Posonienses szerint Kálmán királyt csak a következő évben koronázták meg;³¹ az ősgesta szövegét idéző magyar krónika szerint előzőleg váradi püspök volt és csak *summo pontifice . . . dispensante* kezdett el uralkodni,³² amiből következik, hogy csak a pápai engedély elnyerése után koronázták meg 1096-ban. A koronázástól számítva tehát Kálmán király 1108-ban a 12. uralkodási évében volt.

Az 1108-i oklevél szerkezete az oklevél régebbi kutatóiban nem ébresztett kétséget az oklevél hitele iránt. Kálmán király idejében a magyar királyok oklevél-adása már teljesen elszakadt a német kancelláriai gyakorlattól és előtérbe lépett az a gyakorlat, hogy a megadományozott fél állította ki az oklevelet vagy legalábbis közreműködött a kiállításban. Ezért térnek el Kálmán király oklevelei szerkezetileg egymástól. A trau privilégium sajátos szerkezete abból adódik, hogy két eltérő joggyakorlat egyeztetésére történik benne kísérlet. Kálmán király jogfelfogása nyert benne megfogalmazást a dalmát városok igénye és okleveles gyakorlata szerint. Ennek illusztrálására legyen elég felhozni azt a Katona és Kostrenčić által felhozott tény, hogy a ván $2/3$ — $1/3$ megosztására éppen Kálmán törvényeiben történt intézkedés.³³

Kálmán szabadságlevelének az a vonása, hogy először első személyben beszél: *iuro super sanctam crucem*, majd harmadik személyben: *Hoc autem sacramentum a rege . . . confirmatum est*, elterjedt jelenség a XI—XII. század magyarországi oklevéladásban.³⁴ Arra a kételyre, hogy a király hogyan erősítheti meg saját esküjét, azt kell mondanunk, hogy a *confirmatio* már nem az esküre, hanem a szabadságlevelre vonatkozik; ennek confirmálása pedig megpecsételés útján történt.

Nada Klaić azon további kifogása, hogy a tanúnévsorban szereplő *Thomas Albanensis comes*, valamint *Uvasuariensis* és *Novogradiensis comes*ek nem léteztek, nem áll meg. Az *Albanensis* névalak az *Albensis* szokatlan írása,³⁵ ami székesfehérvárit jelent; *Thomas Albanensis comes* pedig az 1111-i és 1113-i zabori privi-

²⁹ *Historia Critica* III. 232—234.

³⁰ *Priručnik* 603—619.

³¹ *E. Szentpétery*: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Budapestini I (1937), 126 az adatok két éves eltolódásával.

³² *Uo.* 432.

³³ *Závodszy L.*: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest. 1904. 186.

³⁴ 1055: . . . *christianissimus sceptifer Andreas iussu auctoritativo sub cartali testamento huius privilegii exarari edixit . . . addidit bonus rex eidem sancte ecclesie Hęc omnia libera donatione ad prefatum coenobium contulimus . . .* (Bárczi G.: A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Bpest. 1951. 8—11); 1083—95: . . . *ego rex Ladislaus monasterium sancti Martini . . . multis condonavimus opibus ego rex Ungarie L. consilio omnium regni mei primatum, curavi dinumerare ac commendare huic carte scriptum Selez, quod dedit L. rex . . . locus, ubi dedit rex L. ductores navium . . .* (Erdélyi L.: A pannonhalmi főapátság története. Bpest. I [1902]. 590—592); 1148: . . . *ego Geysa secundus . . . ecclesie regie maiestatis auctoritate condonare curavi si quis in posterum . . . regie dispositione contraire voluerit . . . regis de regni totius reus existat . . .* (Gárdonyi A.: Budapest történetének okleveles emlékei [Monumenta diplomatica civitatis Budapest.]. Bpest. I [1936]. 3).

³⁵ *Vö. civitas Alba ~ Albana civitas* (*Szentpétery*: *Scriptores* I. 166, 290).

légiუმokban is szerepel.³⁶ *Vasvár* és *Novograd*, rövidebben *Nógrád* magyarországi vármegyék az államalapítás óta. Mindent összevéve: az 1108-i traui privilégium hitelességével szemben felmerült kételyek a behatóbb vizsgálatnál elesnek. Nézetünk szerint hitelessége kétségen felül áll, amit 1124-i átírásának módja is erősít.

Okleveles gyakorlatunk a XII. században még nem ismerte az átírásnak azt a módját, amely szerint az átírt oklevelet egy átíró oklevél szövegébe foglalták; a XII. századi gyakorlat az volt, hogy a lemásolt oklevél után az átíró hatóság megerősítő záradékot írt. Így renoválta pl. Kálmán király 1109-ben a Veszprém-völgyi apácák Szent István-kori alapítólevelét. II. István megerősítő záradékának kezdete: *Et ego Stephanus, Colomani regii filius . . .*³⁷ kétségtelenné teszi, hogy a megerősítés korszerű volt. Ha ezt XIII. századi hamisító csinálta volna, bizonyára a XIII. századi átírás módjával élt volna, úgy mint pl. II. Istvánnak egy hamis 1124-i oklevele esetében, melyben az 1075-i interpolált garamszentbenedeki alapító levelet írta át.³⁸ A traui és garamszentbenedeki 1124-i átírólevelek összehasonlítása kétségtelenné teszi, hogy az első esetben korszerű, a másodikban korszerűtlen átírással van dolgunk.

II. István dalmáciai tartózkodását az 1124. évben a magyar krónikáknak az Acephalus codexben fenntartott hívebb szövege is igazolja. Eszerint: *Anno igitur domini M C XVIº potentiores proceres Stephanum filium Colomanni in locum patri subrogaverunt . . . Anno autem nono regni sui intravit Dalmatiam et a Dalmatensis honorifice est receptus.*³⁹

Lucius szerint az 1124-i oklevél eredetije 1673-ban nem volt meg, hanem több egyforma kópia volt található belőle Trauban. Ezek egyikébe, a traui városi levéltárban lévő kópiába valaki utólag befűzte „Kálmán király” lovas pecsétjét, amely — mint erre már Pray rájött⁴⁰ — nem lehet azonos Kálmán magyar király ismert trónpecsétjével, hanem a halicsi királyi címet viselő és Dalmáciát 1226—1241 kormányzó Kálmán herceg pecsétje lehetett. Ez az ügyetlen mesterkedés nem érinti a kópiákban őrzött szöveg hitelét.

Az elmondottakhoz hozzá véve azt, hogy II. István tárgyalta megerősítő levelének dátuma, szövege és tanúnévsora kifogástalan, határozottan hitelessége mellett kell nyilatkoznunk.

Nem láttunk okot kételkedni II. Gézának a Trau város szabadságait megerősítő 1151 évi privilégiuma hitelességében sem. Ez az oklevél, mely lényegében Kálmán király 1108-i szabadságlevelének továbbfejlesztése, Lucius idejében még megvolt, bár pergamenszalaggal felfüggesztett pecsétje már hiányzott.⁴¹ Lucius sajnos az oklevélnek csak a jogokat tárgyaló részét közölte, Farlati pedig csupán protocollumát a dátummal.⁴²

Ami az oklevél dátumát illeti, már Katona észrevette, hogy hibás. Az 1151 év Géza király uralkodásának nem II. hanem XI. éve volt, ezért az uralkodási

³⁶ *Fejérpataky*: Kálmán kir. okl. 44, 62.

³⁷ *Lucius*: De regno Dalm. 1666. 117.

³⁸ *F. Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii I (1874). 81—82; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 54.

³⁹ *Szentpétery*: Scriptores I. 434.

⁴⁰ *G. Pray*: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Opus postumum. Budae 1805. 39—40.

⁴¹ Memoria di Traù 20.

⁴² *I. Lucius*: De regno Dalm. 1666, 272—274; *D. Farlati*: Illyrici sacri tomus quartus. Venetiis 1769, 330.

évet javította 11-re.⁴³ Ezzel szemben Smičiklas az oklevél keltét helyezte át 1142-re a II. uralkodási év alapján.⁴⁴ Szentpétery az oklevél csekély terjedelmű önálló formai részét vizsgálva egy fontos észrevételt tett. A trauai oklevél intitulationijában Géza király ezt írja: *sceptra paterni regni, scilicet Hungarie, Dalmatie, Croatie Rameque iure hereditario optinens*,⁴⁵ csaknem ugyanezekkel a szavakkal vezeti be II. Géza 1148-i oklevelét a budai prépostság javára: *sceptra paterni regni iure hereditario obtinens*.⁴⁶ Az 1148-i szöveg rokonsága alapján Szentpétery az 1151. évszám mellett döntött, egyben erős érvet hozott a szöveg hitelessége mellett.⁴⁷ Magunk részéről azt tehetjük hozzá, hogy a II. uralkodási év a 11. uralkodási év elírása révén keletkezett. Az újkori másolók (így pl. Lucius és Farlati) az évszámokat többnyire arab számmal írták át, és minden bizonnyal a másolat arab 11 számát olvasta Farlati vagy a nyomdász római II-nek. Ezzel az oklevél hitele ellen felhozott egyetlen nyomós érv elesik, csupán évszáma helyező vissza 1151-re.

Nada Klaić 1956-ban⁴⁸ kétségbevonta az oklevél hitelét a dátumbiba miatt, valamint azért, mert 1322-ben, amikor Marinus Mauroceno, Trau város ispánja és kapitánya (*comes et capitaneus civitatis Tragurii*) a velencei dogehoz írott levelében felsorolta Trau város kiváltságleveléit (*privilegia, que civitas et homines de Tragurio habent a regibus Hungarie, et ad que civitas ipsi regi tenentur*), az 1151-i trauai privilégiumokról kifejezetten nem tett említést. Marinus Mauroceno azonban említi, hogy *unum ex ipsis, quod videbatur distinctius loqui, quam alia, in presenti folio exemplari feci, in quo quidem prudentia ducalis, ad quid Tragurini dicto regi tenentur et e converso videre potuit manifeste*. Ennek az „exemplum”-nak a szövege azonban nem maradt fenn a Libri Commemoriali-ban. Ez az exemplum minden bizonnyal a bővebb 1151-i privilégium másolata volt. Ugyanennek a közelebbiről meg nem jelölt alapprivilégiumnak megvolt a megerősítése *cum simili sacramento facto* az 1182, 1197 és 1215 évekből, továbbá *eiusdem privilegii confirmationem dicti Tragurini habent* az 1270 és 1275 évekből,⁴⁹ végül IV. Béla egy nappal azután, hogy átírta Sebenico város kiváltságlevelét, 1251. november 25-én, oklevelet adott Trau városnak is *quo privilegia Traguriensium confirmantur*.⁵⁰ Marinus Maurocenus leveléből nem következik, hogy az 1108/1124-i és az 1151-i privilégium nem volt meg, ellenkezőleg, az következik, hogy voltak 1182 előtt kelt sacramentum formájú privilégiumok.

Más a helyzet II. Géza 1143 évszámot viselő és 1142 év alatt kiadott spalato-i szabadságlevelével. Ennek szövege csak Farlati hibás kiadásából ismeretes, viszont a velencei Libri Commemoriali 1347-ből fenntartották II. Endre 1207-i spalato-i kiváltságlevelének szövegét, amely oklevelünkre hivatkozva szó szerint követi az 1143-i rendelkezések szövegét, éspedig hívebb változatban, mint azt Farlati fenntartotta.⁵¹

⁴³ Historia critica III. 612–61 5.

⁴⁴ Codex diplomaticus II. 53– 54.

⁴⁵ D. Farlati: Illyr. sacr. IV. 330.

⁴⁶ Gárdonyi: Budapest tört. okl. eml. I. 3.

⁴⁷ Reg. Arp. n. 79.

⁴⁸ I. h. 82–83, 88.

⁴⁹ Horváth M.: Magyar Történelmi Tár 9 (1861), 14–15; Š. Ljubić: Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike. I. 1870. 343.

⁵⁰ Farlati: Illyr. sacr. III. 278.

⁵¹ Archivio di Stato, Venezia. Libri Commemoriali n. V., fol. 91 r.

Ami szövegünket illeti, az nagyrészt szóról szóra követi Kálmán 1108-i privilégiumának szövegét, emellett kifejezéseket vesz át az 1124 évi átírólevélből és több mondatra terjedő egyezést tüntet fel az 1151. évi renovatio szövegével, mely esetben az átvétel iránya a szövegből nem tűnik ki egyértelműen.

Az oklevél kritikája szempontjából figyelmet érdemelnek II. Gézának 1141-ben a spalatoiakhoz intézett szavai: *nam et privilegium vestrum, prout voluistis, corroboramus antiqua lege patrum nostrorum*,⁵² amelyek indokolják, hogy II. Géza utólag megerősítette kiváltságait.

Ugyanakkor a reánk maradt szöveg számos olyan hibát tartalmaz, amely kétséget ébreszt hitelével szemben: 1. A dátumban az évszám (anno incarnationis) hibás; az oklevélben 1143 áll, viszont az indictio, epacta, concurrens és a 2. uralkodási év az 1142. évnek felel meg. 2. Az intitulioból hiányzik a Rama országnév, ami II. Géza okleveleiben teljes címzés esetén már elmaradhatatlan. 3. Az oklevélben *episcopus*-ról van szó, holott Spalatoban *archiepiscopus* volt. 4. Az oklevélből elhagyták a *decimam autem episcopus t. i. habeat* kitétel. 5. A megerősítő méltóságok sorában csak főpapok szerepelnek, világi méltóság egy sincs felsorolva.⁵³

E hibák közül több menthető. Az 1143 év az 1142 helyett lehet másolási hiba. A Rama országnév hiánya és az *episcopus* szerepeltetése lehet az eredeti Kálmán-féle privilégium szövegéhez való ragaszkodás. Ilyenféle törekvésre mutatnak II. Endre bevezető szavai az 1207-i átíráshoz, mely szerint a spalatoi kiváltságok megújítói csak az uralkodó nevét és az évszámot változtatták meg az átíró szövegben (*... renovantes verbo ad verbum presentis scripto nostro, tantum apposito nomine et numero annorum domini secundum tempora nostra inmutato...*). Az *episcopus* címzést a spalatoi *archiepiscopus*-ra nézve annyira nem érezték hibásnak, hogy az 1207-i megerősítő levélben is *episcopus*-t írtak.⁵⁴ Ettől eltekintve az *episcopus* címzés azért sem kifogásolható, mert egyházrendileg az érsek is *episcopus*, sőt a pápa, mint Róma püspöke is *episcopus*-nak címezte magát. A püspöknek fizetendő dézsma kitételének elhagyása csak azzal lenne magyarázható, hogy az oklevelet a polgárok erősítették meg az érsek tudta nélkül. Ez az egyházellenes változtatás látszólag ellentmondásban van azzal a szabálytalansággal, hogy az oklevél megerősítői között csak főpapok szerepelnek. Ez a névsor azonban — eltekintve a rossz másolatból eredő elírásoktól — korszerű és hitelesnek látszik. Végső fokon elképzelhető, hogy a privilégiumot Spalatóban a polgárok egykorúan készítették és a király elé terjesztették megpecsételésre. Hogy ez megtörtént-e, arról csak az eredeti előkerülése után lehetne nyilatkozni.

Nada Klaić az oklevelet hamisnak nyilvánította; érvei (pl. dátumhiba és az *episcopus* szerepeltetése)⁵⁵ azonban nem perdöntőek, viszont az oklevelet főleg a megerősítés szabálytalan volta miatt kétes hitelűnek kell tartanunk.

II. Gézának az az említett levele, amelyet trónralépése után, 1141-ben, a spalatoai érseknek, a comesnek és az elöljáróknak válaszként írt, és amelyben régi privilégiumuk megerősítését ígéri, eredetiben fennmaradt,⁵⁶ és hitelességével szemben aggályok nem merültek fel.

⁵² *Smičiklas*: Cod. dipl. II. 49.

⁵³ Uo. 49—50.

⁵⁴ Uo. III. 68—69.

⁵⁵ I. h. 82—85, 88.

⁵⁶ Archivum Capituli Cathedralis Spalatensis (Kapsolski Archiv, Split). n. 671., scriin. D. n. 2.

Spalato III. Bélától is kapott kiváltságlevelet 1180-ban;⁵⁷ hivatkozik erre II. Endre is említett 1207-i megerősítő levelében.⁵⁸ Ezekkel szemben komoly kifogás nem is merült fel.

További problémát állít elénk III. István király 1167-ben Sebenico város számára adott kiváltságlevele.⁵⁹ Ez az oklevél lényegében szó szerint követi az 1108. évi traui privilégium szövegét, ennek II. Géza-kori kiegészítését azonban nem vette át, csupán egy rokon megfogalmazású hozzátoldás olvasható benne a polgárok feletti bíraskodás módjáról.

Az oklevél két változatban ismeretes, egy korábbi, hívebb szövegű és egy későbbi, megváltoztatott szövegű változatban.

A korábbi változat először IV. Béla 1245. április 11-i átiratában maradt reánk.⁶⁰ Mint a Magyar Országos Levéltárban folytatott vizsgálat során meggyőződünk róla, ez az átírólevél hiteles. Inicialóját ugyanaz a miniator rajzolta, aki a 9 nap múlva Topuszkó-n kiadott eredeti oklevél⁶¹ inicialóját, ugyanakkor a két szöveg írása nem egy scriptor kezétől származik.

Nem ez a helyzet az 1245-i átirat 1251. november 24-i átiratával,⁶² amely nézetünk szerint egy eredeti oklevél interpolált másolata. Az oklevél szerkezetében levő szabálytalanságokhoz hozzájárul, hogy inicialéja ügyetlen utánpótlás az egy nappal korábban a Brebiriek számára kiadott oklevélen látható inicialénak.⁶³ Írása jól kiírt dalmát írás, de nem azonos a brebiri oklevélével. A hamisítók az átírt 1245-i oklevél szövege után egy határjárást szűrtak be az 1251-i oklevélbe. Hogy egy 1251. november 24-i eredeti oklevél létezett, bizonyítja az az említett tény, hogy IV. Béla 1251. november 25-én átírta a trauiak privilégiumait is.⁶⁴

Az 1245-i és 1251-i átiratban III. István sebenicói oklevelének szövege azonos. Eltérő szöveget az 1251-i átirat 1322-i átiratában és az 1322-i oklevél átirataiban találunk. Az interpoláció csekély, de jellemző. A traui privilégiumban ez állott: *episcopum vero aut comitem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo*. A sebenicói oklevélből kihagyták a püspököt, mivel Sebenicóban püspök nem volt, és bírták a bírót, ezért a szöveg így módosult: *comitem vero aut iudicem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo*. Az 1322-i interpolator javította azt a hibát, hogy a *clerus* szó benmaradt, és így bíróválasztóként szerepel, ezért így módosított: *comitem vero aut iudicem quem commune et consilium elegerit, ordinabo*. Ez a nyelvtanilag is kifogásolható változtatás bekerült az 1358-i, 1380-i, 1382-i és 1388-i átiratokba is.⁶⁵

Ami már most az oklevél hitelét illeti, a második szöveg interpolált, mint-hogy van benne két szónyi, az eredetitől eltérő beszúrás. Nehezebb a döntés a korábbi változat esetében. Az oklevélben ugyanis vannak kifogásolható pontok. Először is, a dátumban ellentmondás van. Az 1167. évszám mellett 8. uralkodási év áll, ami az 1169. évnek felel meg. Karácsonyi az 1169. évszámot igazolva látta azzal, hogy Fejér az 1322-i átirat kiadásában 1169. évszámot ad.⁶⁶ Az átirat

⁵⁷ I. Lucius: Memoria di Traù, 21.

⁵⁸ *Smičiklas*: Cod. dipl. III. 68.

⁵⁹ Uo. II. 115—116; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 113.

⁶⁰ Magyar Országos Levéltár Dl. 50019.

⁶¹ Dl. 283; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 804.

⁶² Dl. 50020.

⁶³ Dl. 50617; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 958.

⁶⁴ *Lubić*: Listine I. 343; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 961.

⁶⁵ Dl. 50021—22, 50025, 50030, 50032, 50043—44; Archivio di Stato, Venezia. Libri Commemoriali n. V. 89 v — 90 v.

⁶⁶ A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bpest. 1902. 46—47, n. 15.

eredetijében a végső IX. számot azonban még a scriptor kipontozta és a VII. számot írta utána. Ilyen módon döntő érv nem szól az 1169. évszám mellett, és az ellentmondás fennmarad. Kifogásolható az is, hogy az intulatioból hiányzik a Rama országnév. Végül a tanúnévsorban a *laudo et confirmo* forma Kálmán okleveléből van átvéve, III. István okleveleiben ezzel a szóhasználattal már nem találkozunk. Meg kell jegyezni, hogy ez a két utóbbi szabálytalanság menthető azzal, hogy a sebenicoiak maguk terjesztették elő a szöveget, amelyet a nagy tekintélyű trauai oklevél szavaihoz igazodva fogalmaztak. Hogy a trauai privilégiumok esetében számolni lehet az eredeti szöveg szolgáló utánzásával, arra a spalato-i privilégium idézett 1207-i renovációja szolgáltat példát.

Nada Klaić az oklevelet 1322 után gyártott hamisítványnak tartotta a hibás évszám, a *clerus* bíróválasztási joga, a tanúnévsorban a *Morisensis electus* említése és főleg amiatt, hogy szerinte Sebenico 1298 előtt, amikor VIII. Bonifác pápa püspökséget alapított benne, nem volt *civitas*.⁶⁷ Ezek az érvek azonban a dátumhibától eltekintve nem tarthatók fenn. Az oklevélben a *clerus* bíróválasztási joga az *episcopus* szó jogos elhagyásával keletkezett. Az *electus Morisensis*-nek nincs köze Sebenicohoz, mivel ez a csanádi püspök elterjedt latin XI–XII. századi neve a Maros folyóról.⁶⁸ Ami Sebenico városi mivoltát illeti, elegendő utalni arra, hogy III. Sándor két bullájában (1167–69 és 1177) *civitas*-nak mondja.⁶⁹

Elismerjük, hogy az oklevél dátuma hibás és a trauai szöveghez való túlzott ragaszkodás korszerűtlenségekre vezetett, ennek alapján azonban nem merjük hamisnak mondani, legfeljebb kétes hitelűnek.

Megemlítjük végül, hogy az 1354-ben elhalt Andreas Dandolo említést tesz arról, hogy István király Spalato, Trau és Sebenico városokat meglátogatta *illosque largifluvis privilegii insignivit*.⁷⁰ Ez az említés, sajnos, azért nem rendelkezik kellő bizonyító erővel, mert 1322-ben a sebenicoi privilégiumot bevezették Velencében a *Libri commemoriali*-be, és ezt Dandolo forrásul használta. Éppen ezért kétesnek tartjuk, hogy adott-e III. István privilégiumot Traunak és Spalatonak.

Ennyiben foglaljuk össze a trauai típusú oklevelekre vonatkozó eredményeinket, e helyütt nem terjeszkedve ki bővebben az 1199-i és 1207-i privilégiumokra, melyek közül az almissai oklevél elismerten hamis. Szeretnénk, ha a fent előadottakkal hozzájárulnánk a horvát és magyar történészek közötti együttműködéshez és ahhoz, hogy a közös múlt emlékeit a jövőben együttes munkával tárhassuk fel.

Д. ДЬЕРФИ

К КРИТИКЕ ГРАМОТ ВОЛЬНОСТИ ДАЛМАТСКИХ ГОРОДОВ XII ВЕКА

Резюме

В XII веке далматские города получили от венгерского короля грамоты вольности, которые однако в подлиннике не сохранились. Хотя источниковедческие исследования в большей части признали их достоверными, все же в 1957 г. Надя Кланч все их провозгласила подделькой.

⁶⁷ I. h. 36–88.

⁶⁸ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae). Bpest. I. 1963. 850–851.

⁶⁹ Smičiklas: Cod. dipl. II. 117, 145.

⁷⁰ Muratori XII. 292; Gombos: Catalogus I. 62.

Автор в данной статье подвергает данные грамоты вольности новому критическому исследованию и приходит к следующим результатам:

1. Город Зара в 1105 или же в 1108 г. получил грамоту вольности от короля Кальмана, текст ее не сохранился, однако из хроники Томаша из Сплита, а так же из текста клятвы Орделаффа Фалетра в 1117 г. можно сделать такие итоги.

2. Текст грамоты вольности, данной в 1108 году королем Кальманом городу Трау можно считать достоверным. Выдвинутые против него хронологические, дипломатические и архонтологические аргументы при более тщательном изучении отпали.

3. Также считается достоверным текст подтверждающей грамоты, данной в 1151 году королем Гезой городу Трау; причиняющий при дате недоразумения 11 год царствования происходит из-за описки числа II в копии.

4. Достоверность изданной королем Гезой II. городу Спалато грамоты вольности из-за неправильности подтверждения можно считать сомнительной.

5. Изданная королем Иштваном III. в пользу города Себенико грамота известна в двух вариантах. Вторая из них до 1322 года потерпела интерполяцию, у первой — текст которой известен из переписки 1245 г. — дата ошибочна, кроме того из-за текстуальной привязанности к грамоте вольности, данной городу Трау, считается анахронической, и поэтому сомнительно достоверной.

Кроме выше отмеченных, по упоминанию существует еще ряд грамот вольности

GY. GYÖRFFY

CONTRIBUTIONS À LA CRITIQUE DES PRIVILÈGES DES VILLES DE DALMATIE DU XIIe SIÈCLE

Résumé

Au cours du XIIe siècle les villes de Dalmatie obtinrent des rois de Hongrie des lettres de privilège; les textes originaux de celles-ci ne nous sont pas restés. Bien que les recherches portant sur la critique des sources les reconnussent dans leur majeure partie pour authentiques, en 1957 Nada Klaić les déclara fausses.

L'auteur de la présente étude se met une fois de plus à les soumettre à une analyse critique et arrive au résultat suivant:

1. La ville de Zara (Zadar) avait obtenu en 1105 ou en 1108 une lettre de privilège du roi Coloman, le texte ne nous est pas resté, mais la Chronique de Thomas Spalatensis et la formule de serment d'Ordelauffus Phaletrus remontant à 1117 en sont des témoignages.

2. Le texte de la lettre de privilège octroyée en 1108 par le roi Coloman à la ville de Trau (Trogir) peut être prise pour authentique. A la lumière d'une analyse approfondie les arguments d'ordre chronologique, archéologique et archontologique cités à son encontre deviennent caducs.

3. Il en est de même pour la lettre de corroboration délivrée en 1151 par le roi Géza II à la ville de Trau; l'an II (du règne) ayant provoqué un malentendu quant à la date est dû à l'erreur du copiste qui avait incorrectement transcrit le numéro 11 de la copie.

4. N'étant pas conforme aux règles de corroboration la lettre de privilège délivrée en 1142 par le roi Géza II à la ville de Spalato (Split) est d'une authenticité douteuse.

5. Quant à la lettre de privilège octroyée par le roi Etienne III à l'intention de la ville de Sebenico (Šibenik) deux variantes en sont connues, la seconde en 1167 avait été interpolée en 1245, la date (1167) en est erronée et le texte, en raison d'une copie suivant mot à mot la lettre de privilège de Trau, s'avère être apachronique; pour ces raisons l'authenticité du document est douteuse.

Outre celles susindiquées maintes lettres de privilèges ne nous sont connues que par mention.

JEMNITZ JÁNOS

F. Adler és G. B. Shaw vitája az olasz fasizmusról

Bevezető

A dokumentumválogatásunkban közölt írások önnagukért beszélnek. Mégis néhány magyarázó észrevétel eléjük kívánkozik. Tulajdonképpen 20 esztendővel a második világháború befejeződése után azt hittük volna, hogy a fasizmus végérvényesen a múlt temetőjébe került. Napjaink hírei arra figyelmeztetnek, hogy elképzelésünket bizonyos fokig helyesbíteni kell. Egy Európászerte elismert író, Ionescu egy ugyancsak rangosnak tekintett lapban, az Encounterben nemrégiben nyíltan hitet tett az ölés kultusza s a fasiszta gyilkosságok végrehajtói mellett, minden értéket „újjáértékelve” — helyesebben kétségbe vonva, behódolt a gátlástalan erőszaknak.¹ S hogy ez a szellem ma is hat, méghozzá megtisztultnak s felszabadultnak hitt ifjúság körében hat — arra az 1966—1967 évi római incidensek és a nyugat-németországi választások szolgálnak intő példaként.

E jelek serkentőleg kell, hogy hassanak a fasizmus története megírására. Ézen a téren a hajdani antifasiszta kortársirodalom után nemzetközileg éppen napjainkban mutatkozik nagyobb megélénkülés, mikor a marxista történetírás is, felszabadulva bizonyos megmerevedés alól, körültekintőbben, problémalátóbban nyúl a fasizmus jelenségének megmagyarázásához. Mi a magunk részéről pusztán egy adalékkal kívánunk ehhez hozzájárulni, egy 40 évvel ezelőtti vita felelevenítésével, amely vitát annak idején a magyar olvasók csak alig ismerhettek meg, s amely érzésünk szerint még ma sem tanulság nélküli, történetileg pedig rendkívül instruktív az adott korszak megértéséhez.

¹ A „parttalan megbocsátásnak” más aggasztó tünetei is megmutatkoztak az utóbbi időben. Golo Mann professzor újabb műveiben feltűnő módon elbizonytalanodott, amikor az 1930-as évek nagy sorsfordulóit érintve, választania kellett az antifasiszta és fasiszta tábor között; mégpedig azért, mert az antifasiszta oldalon a munkás, szocialista és kommunista tendenciákat túl erőseknek látta. Újabb nagy visszhangot keltő cikkében pedig a Franco-ellenes érzelmeket, fenntartásokat bontja immár le, mértéktelenül eltúlozván a diktatúra szerfölött korlátolt enyhülésének szimptomáit. A diktatúra ténye, az antihumanizmus fölött szemet hunyva, Golo Mann annyi tapasztalat után ugyancsak kritikai vizsgálat nélkül ad könnyen hitelt a Franco-kormányzat állítólagos szociálpolitikai reformszándékainak (Die Zeit, 1966. febr. 11.). Ezek a nyilatkozatok, állásfoglalások tanúsítják, hogy a fasizmussal, illetőleg fasisztoid jelenségekkel kapcsolatban mily gyakoriak, olykor mily súlyosak a félrefogások — ha ezt a hibát egy neves történetész-professzor, Thomas Mann fia is elköveti. Megjegyezzük, hogy a professzort kioktató spanyol szocialista diákoknak igazuk volt, mikor szemére vetették, hogy egyfelől megelégedett a spanyol szociális valóságról, másfelől pedig a demokratizmus és humanizmus követelményéről. Ezek alapján a spanyol szocialista diákszervezet ugyanúgy visszautasította Golo Mann „belenyugvási” téziséit, a békés átalakulás kivárásának magatartását, miként 30 esztendővel ezelőtt az olasz szocialisták is fellázdak, mikor G. B. Shaw Mussolini érdemeit taglalta nekik. Ők a fennálló rendszerben valóban nem tisztelik sem a vezetés princípiumát, sem „a 25 éve tartó békét”, ehelyett a forradalmi demokraták s a munkásmozgalom mai örökösei csakúgy, mint egy nemzedékkel ezelőtt az olasz antifasiszták, engesztelhetlen harcot hirdettek a tirániával, a fasiszta, fél-fasiszta és konzervatív katonai diktatúrákkal szemben.

A vitapartnerek: George Bernard Shaw, az ünnepeelt angol író, aki az 1880-as évektől kezdve részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban, a Fábriánusok ismert vezetője, a ragyogó debatter — a másik oldalon Friedrich Adler, aki a századforduló után az osztrák szociáldemokraták egyik másodvonalbeli fiatal vezetője volt; nevét a világ tulajdonképpen 1916-ban ismerte meg, mikor a háború elleni tiltakozás jelképeként lelőtte Ausztria miniszterelnökét. Az 1920-as években a Szocialista Munkás Internacionálé egyik vezetőjeként tevékenykedett, állásfoglalásának ez adott még nagyobb nyomatékot.

A vita G. B. Shaw 1927 január 24-i sajtónyilatkozatával kezdődött. Shaw ebben az angol Daily Newsnak adott nyilatkozatában a többi, itt közölt levelének szellemében, nagy megértéssel s tulajdonképpen elismeréssel nyilatkozott Mussoliniról és az olasz fasiszta kormányzatról. A baloldali, progresszív köröket ez nemzetközileg méltán megzavarta, s a jobboldal hirtelen Shaw-t kezdte ünnepelni. Friedrich Adler e nyilatkozat után írta meg első felháborodott leveleit Shawhoz. A levélváltás ugyan még nem került nyilvánosságra, de a levelezők egyre inkább átértézték, hogy állásfoglalásuk nem maradhat magántermészetű, nemcsak egymásnak fejtik ki véleményüket. Az érvelés tartalma, módja valóban nagyobb nyilvánosságot követelt.

A publikálás ellen azonban egyúttal több érv szólt. Elsősorban az, hogy a vitával és Shaw álláspontjának ismertetésével a szocialisták nem akartak a fasiszta mozgalomnak mentőérveket szolgáltatni, s tartottak attól is, hogy Shaw véleménye zavart kelthet a progresszív értelmiségiek körében is. E szempontok alapján Friedrich Adler határozottan ellenezte a levelek közzétételét a szocialista orgánumban. Fél év elteltével Shaw a Szocialista Munkásinternacionálé központi információs közlönyénél újra szorgalmazta a közzétételt, s ekkor a szerkesztők a következő jegyzet kíséretében igent mondtak: „noha ugyanazok az okok, amelyek az első elhárítást indokolták, most is érvényben vannak, mégsem látunk más lehetőséget, mint hogy az egész levelezést nyilvánosságra hozzuk . . . Tisztaiban vagyunk azzal, hogy ezt a nyilvánossághozatalt valamennyi ország fasisztája messzemenően ki fogja használni. De minthogy Bernard Shaw makacsul súlyt helyez arra, hogy dicsőséges pajzsával takarja az Olaszországban funkcionáló gonosztevő-rendszert, mi a magunk részéről az olasz nép szabadságtörekvéseivel összeegyeztethetetlennek tartjuk, hogy olyan módon akadályozzuk ezt a küzdelmet, hogy Mussolini rendszerét csodálattal övezzük.”^{1a}

A laphoz tiltakozó levelek érkeztek már az első, januári Shaw-nyilatkozat után, s a levelek közzététele után ez a hullám mégcsak fokozódott. A lap a maga elhatárolódását még azzal is fokozni akarta, hogy csak a legilletékesebb olasz szocialista állásfoglalást közölte a levelezés közzétételét követő számban. Ebben Modigliani, az olasz szocialisták emigráns vezetője egyfelől vitába szállt Shawval, másfelől arra világított rá, hogy az olasz sajtó még így is mennyire meghamisította Shaw nyilatkozatát. Mussolini és kormánya ugyanis nem bírta el azokat a hasonlatokat, amelyek szerint Napóleon és VIII. Henrik példájára a kormány és a Duce lenne felelős a politikai ellenfelek kivégzéséért, adott esetben Mateotti meggyilkolásáért. Az olasz sajtó így „beleköltött Shaw levelébe s hozzábiggyesztette a »komikus vád« állítását, amivel az egész shawi álláspont alaposan torzult”. (A magyar olvasónak Somogyi Béla meggyilkolása kell, hogy eszébe jusson, mikor a magyar kormány és Horthy Miklós Mussolinira emlékeztetően görcsösen igyekezett a gyilkosság felelősségét elhárítani magáról.)

^{1a} Internationale Information, 1927. okt. 15.

Emellett Modigliani hosszan fejtegeti, hogy Mussolini legkevésbé sem egyedül, vagy csak pártja segítségével szerezte meg a hatalmat. Ott állt mellette a király, a klérus, a hadsereg, sőt kezdetben a befolyásos demokratikus színezetű politikusok egész sora: Giolitti, Bonomi, Facta — nem beszélve a külföldi munkáellenes politikai rokonszenvről. Modigliani utal arra is, hogy két éven át az ellenállásnak tömegével akadtak önkéntesei — és áldozatai. Mindezeket Shaw módjára nem lehet és nem szabad egyszerűen semmisnek tekinteni. Mélységesen felháborodik azon is, hogy Shaw szerint a szocialisták egyszerűen képtelenek lettek volna felelős, alkotó munkát végezni, s ehelyütt a szövetkezetekre utal, amelyek élén szocialisták álltak és ténylegesen tömegeket mozgatva, milliós tőkét kezeltek, míg a fasiszta terror e szövetkezeti mozgalmat is fel nem morzsolta — a nagybirtokosok átmentésére. Mindezt — írja Modigliani — a fiatal, hajdani Shaw azonnal átlátná, de az öreg Shaw az olasz „zsványokat” magasztalja, ami „nagy kár”.²

Shaw azonban Modigliani érvei ugyanúgy nem ingatták meg, mint Friedrich Adleréi, s a szocialista tiltakozások ellenére is kitartott korábban kialakított véleménye mellett. 1927. november 23-án a Fábianus Szövetség rendezésében vitaelőadást tartott, amelynek során hangsúlyozta: „a szocializmusnak diktátorra van szüksége. Nekünk utána kell majd néznünk, hogy megszerezzük a magunk diktátorát. A nép majd utólag meghozza az ítéletét róla. Igen, nekünk meg kell szerezni a diktátorunkat bármi módon is.”³

E gondolatra G. B. Shaw az előadás folyamán többször visszatért: „Én nem ajánlom önöknek, hogy bármifajta alkotmányellenes tettet hajtsanak végre; de azt hiszem, kevesebbet tennék, mint ami a kötelességem, ha nem figyelmeztetném önöket, hogy legyenek készen az alkotmányellenes akcióra, valamint arra, hogy forgassák meg fejükben, mi történik majd akkor, ha valaki nem kívánja betartani a választási játékszabályokat.”

Shaw ismételten foglalkozott ekkor a diktátor személyével: „A diktátornak olyan embernek kell lennie, akinek nemcsak hatalma van meg a kormányzásra, hanem diktátorként fel is tud lépni, akár tetszik, akár nem. Mussolinik nem akadnak minden nemzedék történetében. Ha sokat zaklatják Mussolinit, akkor megrendezhet egy népszavazást s óriási többséget kaphat. A despotizmus igazi talpköve a nép támogatásában rejlik.”

Az előadás újabb tiltakozásokat váltott ki, Anglián belül is. Két nappal később Shaw helyreigazítást jelentetett meg a Daily Newsban, de ez a lényegét nem érintette. Guny tárgyává tette az angol parlamentáris gyakorlatot, rámutatott, hogy a diktatúrát ez sem küszöböli ki, de ugyanakkor visszautasította az olyan sajtókommentárokat, miszerint ő „feketeinges” nézeteket képviselne. Csupán egy ponton engedett: elismerte ugyanis, hogy előadásában a demokráciáról nem adott mély, érdemi értékelést. De a helyreigazításban is szükségesnek találta, hogy megjegyezze: Mussolini rendszerét nem lehet egyszerűen s „beteges” reagálással fogadni.⁴

² Internationale Information, 1927. okt. 22. E tiltakozás a legtöbb szocialista-antifasiszta lapban egyszeri volt. Leszögezték véleményüket, elmarasztalták Shaw fellépését, s az esetet feltehetően túl világosnak és kényelmetlennek tartották ahhoz, hogy többször visszatérjenek reá. Minden bizonnyal F. Adler is a „dixi et salvavi” elhangzása, a jelen esetben két levél megírása után beszűntette az általa is értelmetlennek tűnő vitát Shaw-val, ha már az író nem látta át első szóra súlyos botlását. S ennek következtében a mi dokumentumközlésünk is arányaiban torzult, mikor kevesebbet idézünk Adlertől és a tiltakozó levelekből, mint Shawtól.

³ Daily News, 1927. nov. 23.

⁴ Daily News, 1927. nov. 2.

Shaw még jóval később sem változtatta meg véleményét. Az 1930-as évek derekán megjelenő könyvében (*The Intelligent Woman's Guide to Socialism*) újra leírta a korábbiakra emlékeztető sorokat: „Olaszország megbuktatta parlamentjét és Mussolini kezébe adta a korbácsot, hogy a demokráciába és bürokráciába egy kis rendet és tehetséget verjen bele.”⁵

Ugyanabban a könyvében pedig lényegileg megismétli azt a történeti értékelést és vázlatot, amelyet 1927-ben festett Mussolini hatalomra jutásáról: „A régi parlamentáris demokraták tökéletes és fáradhatatlan szónokok voltak, de az a valóságidegen elméletük, mely szerint a politikában mindaddig semminek sem szabad történnie, amíg a nép többsége meg nem érti és nem követi (ami a valóságban azt jelentette, hogy a politikában semmi sem történjék), megbénította tetterejüket. Amikor azután türelmetlen proletár tettemberek véletlen gyülekezetei a kapitalizmus megdöntésére tettek kísérletet anélkül, hogy tudták volna, hogy mi is a teendő, hogy egy kormány természetes szükségességét méltányolták volna, olyan hangulat vált úrrá, amely Mussolini számára lehetővé tette, hogy az olasz nemzet vezérigazgatójává (diktátorává vagy ducejévé) lehessen és úgy szerepelhessen, mint parlamentáris mámoruktól és anarchisztikus fegyelmetlenségüktől való megmentőjük.”⁶

Néhány esztendővel később, mikor Shawnak már szembe kellett néznie azzal, hogy a fasizmus világháborúval fenyeget, másfelől pedig nyilván számos illúziója megkopott Mussolini reformtervei iránt, Genf — 1938. c. ismert írásában⁷ már sokkal realisabb színekkel festi meg Mussolini portréját. Az aggály és elmarasztalás azonban még ekkor is inkább külpolitikai vetületű, és Shaw félreérthetetlen kesernyés mosollyal továbbra is azt erősíti meg, hogy Mussolini az olasz nép többségének bizalmát élvezi, s egyértelműen úgy ábrázolja, mint akinek igaza van a demokrata kispolgárral szemben. A fasizmus belpolitikai vonatkozásait illetően Shaw e kései könyvében is túlságosan megértő. Ez az állásfoglalás rendkívül sok tényezőre vezethető vissza, de vitathatatlan, hogy Shawnál e téren következetességet tapasztalhatunk, továbbá az, hogy ez a következetesség hibás körben mozog.

Shaw 1927-ből származó állásfoglalásainak historikumához tartozik, hogy cikkeinek, leveleinek magyar visszhangja is volt, részint a magyar jobboldali, részint a baloldali sajtóban. Feltűnő, hogy a magyar szociáldemokrata sajtó a vitáról hallgatott: Nem emlékezett meg róla sem a Népszava, sem a Szocializmus, s ezt nyilván az Adlerével rokon megfontolásból tette. A vita és Shaw állásfoglalásai mellett azonban ily könnyedén nem térhetett napirendre az a Századunk, amely ekkoriban erős angol orientációt képviselt, s ezen tájékozódáson belül is az angol fábiánusok — s így nem kis részben éppen Shaw — voltak a Századunk gárdájának példaképei. Ugyanekkor a Századunk a fasizmus—antifasizmus küzdelmét állandóan napirenden tartotta, így az annyira zavaró jelenségre reflektálnia kellett, s reflektált is.

A vitát és a tanulságokat a Századunk hasábjain Sinkó Ervin foglalta össze „B. Shaw konzekvenciája” címen.⁸ Sinkó az Internationale Information alapján ismertette magát a vitalevezést, de az eredeti Daily News közleményre ő sem tért ki. Sinkó csak az Internationale Informationban megjelent 2—2 Shaw—

⁵ G. B. Shaw: Szocializmusról, kapitalizmusról nőknek. Bpest. 1945. 318. l.

⁶ I. m. 346—347. l.

⁷ G. B. Shaw: Genf 1938. Bpest. 1955.

⁸ Sinkó Ervin: B. Shaw konzekvenciája. Századunk, 1927. 577—579. l.

Adler levelet ismertette, tehát jóval kevesebb Shaw-írást, mint amennyit most a bécsi Friedrich Adler Archivumban megtaláltunk.⁹ Sinkó eltekintett a Modigliani-írás, valamint a többi tiltakozó levél ismertetésétől is. A vitához azonban hozzáfűzte saját „konzekvenciáit”.

Sinkó jelezte, hogy a két kialakult véleményhez nem kíván egy harmadikat csatolni. Néhány esetben azonban úgy érezte, mégis pontosítania kell. Így elhibáztattnak minősítette azokat a párhuzamokat, amelyekkel a két levélíró egyaránt egy nevezőre hozta a szovjet proletárdiktatúrát Mussolini diktatúrájával, minthogy „a kettőben nyilván csak a diktatúra neve közös, míg tartalmaik és célkitűzéseik tökéletesen mások, annyira, mint amennyire csak egy partikuláris érdektől vezetett mozgalom univerzális tendenciájú akarattól különbözhet”.

Sinkó azonban nem hagyta magát tévútra vezetni a levelezés központi, tartalmi magját illetően. Hiszen a vita Adler és Shaw között nem a munkásmozgalom, még kevésbé a proletárdiktatúra kérdéséről folyt — bár ezekben is nyilvánvalóak voltak közöttük a véleményeltérések — hanem a fasizmusról.

Sinkó világosan felismerte, hogy Friedrich Adler hibázott, mikor a proletárdiktatúra rendszerét és a fasizmust pusztán felszíni jelenségek alapján hasonlította össze, s méltán igaza volt, mikor elhatárolta magát Adlertől s utalt a félrevezető buktatóra. De igaza volt Sinkónak abban is, hogy a figyelmet mégsem Adler hibájára terelte, hanem Shawéra. Az európai politikai események ugyanis egyre félreérthetlenebbül mutatták, hogy a munkásságnak mind több helyütt a fasiszta veszély ellen kellett összpontosítania erejét. Az Adler—Shaw vitában a kommunistáknak mégiscsak Adlert kellett és lehetett megnyerni szövetségesül — és Sinkó is így foglalt állást, miközben továbbra is az foglalkoztatta: miként volt lehetséges, hogy Shaw ennyire megtévedt.

Sinkó belülről kívánja megérteni Shawt. Hangsúlyozza, hogy Shaw nem szűnt meg szocialistának lenni, s éppen ezért ragadott tollat, mert egyesek így értelmezték Mussoliniról írott cikkeit. Sinkó első pillanattól fogva félreérthetetlenül elhatárolja magát Shaw értékítéleteitől: „Valaki, aki olyan kétségtelenül okos, megvesztegethetetlenül élesszemű ember, mint Shaw: a saját szempontjából elköveti azt az ostobaságot, hogy zászlót hajt Mussolini előtt.”

Sinkó ezt követően nagyon tudatosan húz határvonalat az eseményeket akadémikusan szemlélő Shaw és a fasiszta diktatúra ellen hareba induló Adler és az olasz emigráns szocialisták közé. S ehelyütt — mint írja — „függetlenül attól, hogy igaza van-e Shawnak Mussoliniról való nagy véleményében, a *szocialista* (eredetiben dülten szedve — J. J.) Shaw ostobaságot követ el, ha ezt az ő nagy véleményét nyilvánossá teszi”. Mert hiszen akárhogy is — a diktatort védi a szocialisták ellen. Igaz, „Shaw álláspontja esztétikailag hatásosabb, mint Adleré, Shaw az elfogulatlan és az ellenséggel szemben is objektív férfi szerepében lép fel. Külsőleges esztétikai szempontból ez a nemesebb gesztus. De — a szocialista Shaw szempontjából — az, amit az objektív Shaw csinál, Adler szavával: egyszerűen felháborító.” — Hiszen Adlernek igaza van, amikor abból indul ki, hogy Mussolini minden szocialista és demokratikus létfeltételt megsemmisített Olaszországban És „kinek van joga felülemelkedni a jelenen? ... aki a mai táborokra vált világban kontemplatív turista tud lenni, kilép a szolidaritás kötelekéből.”

⁹ Viktor und Friedrich Adler Archiv. Wien, Arbeitkammer. — A levelek megtekintéséért és a publikálás engedélyezéséért itt kell köszönetet mondanom Wanda Lauzernak, a levéltár vezetőjének.

Sinkó elismeri tehát Shaw kitűnő logikáját, élesszemű megfigyeléseit, jelzi, hogy nem szabad őt egyszerűen a fasiszták közé sorolni, mégis kérlelhetetlen ítéletet mond felette, hiszen az „embertársaival szolidáris” ember számára nem fogadható el Shaw vélekedése. Sinkó ismertetésében és állásfoglalásában igazat ad az Internationale Informationnak és Adlernek — egy ponton azonban tovább megy azoknál. Ugyanis újra azt hangsúlyozza, hogy Shaw részéről itt nem kisiklás történt — mint Adler állítja —, hanem természetes végkövetkezményként jutott el egy buktatóhoz, amely már korábbi magatartásából következett, ugyanis az intellektualitás, ha öncéllá lesz, cinikus remeteségbe merevedik — figyelmeztet Sinkó.

A magunk részéről azonban nem ezeket tartanánk a legfontosabb levonandó tanulságoknak, bár az 1920-as években nyilván nagyon lényeges volt a határvonal a szemlélődők és harcolók között. Shaw leveleit újraolvasván, inkább a gondolati, tartalmi elemek tűnnek ma már lényegesebbnek. S a buktatót is inkább ott látjuk, hogy Shaw nem egyszerűen „intellektuálisan cinikus” volt, aki a tömegekből kiábrándult (ehelyütt, Sinkótól eltérőleg, nem is az „intellektuális cinizmus”, hanem intellektuális gőg jelzöt használtuk volna), hanem végzetesen összezavarodott előtte — legalábbis ekkor — a szocializmus, a demokrácia, a humanizmus és haladás egymástól elválaszthatatlan láncolata. S mivel a láncszemeket elválasztotta egymástól, ezeket szétválasztva egészen másfajta láncszemekkel kapcsolta össze, s ebből valami egészen más jött létre, mint amit a történeti haladás magáénak tekinthet.

Shaw leveleiben a szocialisztikus haladást — tőle valóban meglepő leegyszerűsítéssel — népjóléti intézkedésekkel azonosította. A szociális reformok meghirdetésével kapcsolatban Shaw tőle szokatlan nagy hiszékenységet árult el, hiszen négy—öt év távlatából nagyobb kritikával élhetett volna Mussolini reformterveivel szemben. A társadalmi-gazdasági átalakulást teljességgel kikapcsolta a fasizmus vizsgálatánál, így nem vetette fel azt a követelményt, amely egy szocialistánál valóban elsődleges lett volna: hogy a Mussolini-kormányzat vajon hozzá mert-e nyúlni a nagybirtokokhoz, gyárakhoz, bankokhoz — vagy pedig ezeket magántulajdonban hagyta-e. Igaz, Shaw érintette ezt az igényt, de csak olyan formában, hogy Mussolini előbb-utóbb rákényszerül majd e lépés megtételére. Shaw ehelyütt tévedett, s ez a tévedése éppen a rendszer jellegének hibás felismeréséből fakadt.

Ugyancsak megboesáthatatlanul könnyedén tért napirendre a demokratizmus felszámolása és a humanizmus kiküszöbölése felett. Shawt minden bizonnyal rabul ejtette a fasiszta diktatúrák népjóléti programja és néhány intézkedése, másfelől pedig hosszú évtizedek harca nyomán oly mértékben bírálta és gyűlölte a polgári demokratikus állapotokat, illetőleg vetette meg a középszerűt, a „nyárs-polgárt”, hogy hajlandó volt megtapsolni az utca emberének bukását. Négy évtized távlatából Shawnak azonban éppen ezeket a gondolatait tartjuk a legmodernebbeknek és — ha a szó nem lenne már elkoptatott, — legveszélyesebbeknek is. A polgári demokrácia kudarca ugyanis nagyon kettős jelenség, s éppen a fasizmus jelentkezése bizonyította, hogy a polgári demokratikus rendszerből bizonyos körülmények között mennyire elképzelhető történeti visszalépés, reakció. Ez a történeti korszak más tanulságokat is szolgáltatott: többek között azt, hogy a polgári demokrácia számos országban — többnyire gazdaságilag fejletlenebb, polgári demokratikus tradíciókban szegényebb kelet-európai és déli, latin országokban — saját eszközeivel védtelennek bizonyult a fasizmussal szemben; hogy a tömegek elégedetlensége, időnként kétségbeesése vagy esetenként elva-

kult fanatizmusa esetén mennyire szükséges egyfelől, a „magántulajdon szent-ségéhez” hozzányúlva, igazi szociális reformokat foganatosítani, másfelől pedig az önvédelem jogán diktatórikus eszközökkel is megóvni. A demokráciát az 1920—1930-as években igen sok helyütt nem lehetett pusztán a régi polgári demokratikus eszközökkel megvédeni, s e tekintetben Shaw észrevételei nem egy ízben valóban jogosultak voltak. Mégis, a társadalmi fejlődés, a társadalmi követelmények lényegét érintő kérdésben hibázott, amikor a demokratizmust magát tekintette meghaladottnak. E vonatkozásban éppen az 1920—30-as évek kellő bizonyosságot szolgáltatott arra, hogy nincs haladás, szociális igazságszolgáltatás, amely a demokratizmus és humanizmus tartós megsértésére rendezkedhet be, az elválasztásnak időről-időre mégis akadtak új hívei, bajnokai. (Ez a végzetes elválasztás más síkon is jelentkezett: a célok és eszközök elszakításában, ami azután bizonyos szinten olyan méreteket öltött, hogy az embertelen eszközök szükségszerűen a mégannyira őszintén kívánt célok elérését is lehetetlenné tették.) Az antide-mokratizmus ezen hitvallóinak tevékenységéért a népeknek, a munkásságnak mindig nagy árat kellett fizetnie. A levelezés közzéadásával éppen ezekre a kritikus pontokra kívánjuk a figyelmet felhívni, ahol a nagy ír progresszív író is tévútra került. Gondolatmenete ugyanis a maga zárt logikai rendszerével valóban példaszerű, s bizonyítja, hogy még a munkásmozgalomból is hogyan juthat el valaki a fasiszmus mentegetéséhez, ha a szociális haladást függetleníteni véli más inherens jegyeitől. S mert ez az elválasztás szörnű következményekre, bűnös politikai lépések sorozatára vezetett a modern Európa történetében, jellemzőnek tartjuk, hogy a második világháború éveiben a fasiszmust Európa népcineke növekvő ellenállása éppen ezeknek a nagy célkitűzéseknek összekapcsolásával: a szocialista, demokratikus és humanista eszmék, csoportosulások egyesítésével tudta megtörni. Így az egyenes és az inverz eljárás egyaránt Adler igazát, Shaw félrefogását, „elcsúszását” bizonyítja. A személy, a történeti pillanat, a történeti mozzanat és végül az érvelés módja azonban figyelmet érdemel, s újra állítjuk, egészen napjainkig tanulságokat szűrhetünk le e vitából.

1, G. B. Shaw levele

1927. február 7.

Kedves . . .

Nagyon sajnálom, hogy a „Daily News”-ban megjelent állásfoglalásom, amelyet a szerkesztőség „egy védekezés” címen hozott nyilvánosságra, Önt olyan fájdalmasan érintette. Nem Ön volt az egyedüli, aki azt gyanította, hogy Mateotti meggyilkolásáról és a fasiszta terror más felháborító tetteiről mit sem tudhattam. Mindez teljes egészében tévedés. Minderről tudomásom volt. Még akkor is, ha a liberális sajtó ezt elhallgatta volna, amit biztosan nem tett volna meg, én akkor is kapcsolatban álltam az olasz menekültekkel, akiknek levelét Önök megküldték nekem, s már mindenről tudtam, ami ebben a levélben állt, sőt jóval többről, amit tapasztalat, történetismeret alapján ottani látogatásom nyomán kikövetkeztethettem.

Mussolinit azonban nem lehet az erényes felháborodással elintézni, mint-hogy az előállott és ismeretes tények bizonyítják, hogy hatalmát egy birodalomnak köszönheti. Augustus óta, aki a római császárságot megalapította, s Caesar meggyilkolása után ennek az államszervezetnek első császára lett, egészen Leninig, aki Kerenszki liberális demokráciájának megbuktatása révén lett Oroszország

diktátora, s ezt a Cseka egyáltalán nem barátságos módszerei kísérték, egész sora volt a nagyobb bitorlásoknak, amelyek államesíny révén lettek működőképessé: minden ilyen államesíny piszkos dolog volt, amikor a törvény előtt tisztességes és lojális embereket olyan esküszegő tanúk és bírúk, akik a szél járása szerint forgatják köpönyegüket, elítélték és utolsó zsványbandák segítségével megvertek, megkínóztak és kivégeztek. A szólás- és sajtószabadságot megszüntették, amíg a terror révén az államesínyt minden szempontból nem biztosították. Olaszország esetében az egyedüli új a ricinusolaj volt; de a legtöbb ember bizonyára inkább elfogadja, hogy ricinusolajat vegyen be, mintsem, hogy kátrányba és tollba meghempergessék.

Ily módon világos, hogy egy rendszer értékelésében szemléletünket nem szabad, hogy az határozza meg, hogy azt milyen módszerrel teremtették meg. Semmi értelme annak, hogy Augustus ellen azért harcoljunk, ezért hívjuk tetemre, mert Antonius olyan ügyesen utalt Caesar holttesténél Caesar sebeire. Napóleon felett nem lehet szemet hunyni azért, mert az alkotmányhú Sieyès abbét kidobta. Nem kívánhatjuk az Ír Szabadállam újra való meghódítását, pusztán azért, mert ott egy kényszer-rendelkezést hoztak, ami Lord Salisburyt felháborította, és a londoni parlament által demokratikusan beiktatott hivatalnokokat elseperte, azok helyébe autokrata triumvirátust állított, amit Dublin Castle sem mert legrosszabb idejében sem. Ostobaság lenne az Oroszországgal való kereskedelmet elhárítani azért, mert a szovjetek a cárgyilkosságot megbocsátották és a Benckendorfok nagy ebédeinek véget vetettek. Abszurd dolog lenne azt hiinni, hogy Németországban még mindig a császár a törvényes uralkodó azért, mert a köztársaság megteremtését Rathenau, valamint a fiatal Liebkecht és Luxemburg meggyilkolása kísérte.

Hasonlóképpen közömbös és ostoba dolog az, ha valaki vonakodik elismerni a Duce diktatúráját, amiért az nem a fölösleges ocsmányságok nélkül jött létre. Az egyedüli kérdés, ami számunkra számításba kell, hogy jöjjön, az, hogy ő a dolgot olyan jól elintézte, hogy az olasz nép jobb híján elfogadta őt. Egyesek elfogadták jobb híján, mások lelkesedéssel. Ellenségei — ha akarják, áldozatai — nem állíthatják, hogy nekik nem voltak ugyanolyan jó lehetőségeik, mint azoknak. Ők ténylegesen szemrehányást tesznek neki, hogy kész volt bármifajta program alapján vezetni, csak hogy a káosz helyébe rendet állítson. De ők alkalmatlanok voltak arra, hogy éljenek a lehetőséggel. Vezetni ugyanúgy nem tudtak, mint engedelmeskedni. Azzal vigasztalták magukat, hogy háború utáni neuraszténiájuk volt, s ha Mussolini várt volna, amíg ezt kiheverik, akkor minden rendbe jött volna, s megint elfoglalhatták volna az ékesszóló forradalmi vezetők kényelmes pozícióját, akik maguk védve vannak a forradalommal szemben. Amikor ez Mussolininak nem tűnt elég jónak, s kénytelen volt a katonai fasizmusra áttérni, minthogy mindenképp elhatározta, hogy valamit tesz, akkor az emberek között éppen ezeknek van arra joguk, hogy ezért elítéljék? Az igazság az, hogy csak egy fejnélküli és sikertelen Straffordként kérhette a fasiszták vezetését; mint sikertelen Lenin csak az életét veszíthette el.

Mussolini egyes tettei, valamint azok a tervek, amelyek megvalósítását jelezte, inkább a szocializmus irányába mutatnak, mint mindaz, amit az angol Labour Party megtehetne, ha hatalomra jutna. Mindez hamarosan konfliktusba kergeti a kapitalistákkal; s nyilván nem az én feladatom, miként a többi szocialistáé sem, hogy ebben az álláspontjában megrendítsük. Mit szolgálna, ha kigúnyolnánk, ahogy az angol arisztokrácia George Washingtonot kigúnyolta, sokkal azután, hogy mint a független Amerikai Egyesült Államok elnökét, már

el kellett, hogy ismerje. Ugyanakkor ő azt mondhatta „J'y suis, j'y reste” (itt vagyok, itt maradok), az olasz nép pedig azt mondja: „e viva il duce” (éljen a Duce), s ezen az alapon kell, hogy kibéküljete a fennálló helyzettel s ahhoz jó arcot kell, hogy mutassatok. Ismétlem, nekünk meg volt adva a lehetőség, hogy Korfu miatt megtámadjuk őt; és mivel mi ettől húzódoztunk, így valóban elismertük, hogy szabad kezét engedünk neki.

Mint ahogy Mussolininak nem sikerült ellenségeit otthon megfékezni, úgy gondolom, jól tette volna, ha barátait bőkezűbben látta volna el passzusokkal, minthogy az olasz menekültek, akik Párizsba és Londonba érkeztek, akadálytalanul elmondhatják, hogy Olaszország elviselhetetlen tiránia uralma alatt nyög. Minden tiránia, amennyire ismerem, olyan jellegű volt, amilyenek a mi kapitalista sajtónk a szocializmust szokta jellemezni és emiatt én nem forrok a felháborodástól, miként a liberálisok teszik.¹

De nem erről van szó, hanem arról, hogy a Mussolini-diktatúra elleni szitok-kampány éppen olyan ostoba, mint az oroszországi szovjetdiktatúra elleni kampány. Nagyon sajnálom, hogy olaszországi szocialista elvtársaim a háború után teljességgel képtelenek voltak arra, hogy a vezetést átvegyék. Gyűlölöm a kegyetlenségeket, amelyek a fasizmus hatalommegragadását kísérték. Nem fogom eltékoználni energiáimat, s nem fogom kockára tenni józan emberismeretemet, hogy vonakodjam befejezett tényeket elismerni. Ha ezt megteszem, elveszítem jogomat, hogy Mussolini uralmát bíráljam, amit ezután is kész vagyok megtenni, minden olyan esetben, ha azt hiszem, hogy ezzel valamit használhatok.

Remélem, hogy ily módon álláspontom világossá vált Ön előtt,
továbbra is az Önt tisztelő

G. Bernard Shaw

2, Friedrich Adler levele G. Bernard Shawhoz

Zürich, 1927. márc. 4.

Tisztelt Uram,

Gillies úr, az angol Munkáspárt Nemzetközi Osztályának titkára egy levél-másolatot küldött át nekem, amely a fasizmus kérdését tárgyalja, s amit Ön február 7-iki kelettel egy barátjának írt. Egyúttal közölte velem, hogy nem lenne az ön kedvének ellenére, „ha a levelet ugyanolyan körben terjesztenék, mint amilyenben Turati úr táviratát”.

Mint ahogy a mi „Internationale Information”-unkban, amelyben az egész szocialista sajtónk helyet kap, a távirat tartalmát, amelyet a párizsi olaszok Ön-höz címeztek, leközlöttük, Gillies úr azt kérdi, készek vagyunk-e az Ön kérésének eleget tenni.

Én az Ön követelését teljes mértékben utópistának tartom. Semmi lehetőség sem kínálkozik arra, hogy „ugyanolyan elterjedést biztosítsunk”. Az Ön „Daily News”-ban megjelent levelét feltűnő címekekkel az egész olasz sajtó közölni fogja, anélkül, hogy egyetlen Önnek ellentmondó sor megjelenhetne, minthogy az egész olasz sajtó fasiszta uralom alatt áll. Én valóban tisztességtelennek tartanám, hogy ahhoz hozzájáruljak, hogy ez az egyenlőtlenység az olasz publikálási lehetőségekkel kapcsolatban ezúttal ismét napvilágra kerüljön.

¹ „... und ich koche nicht vor Empörung, wie es die Liberalen tun.”

Azonban felhatalmazva érzem magam arra, hogy idejét egy kissé hosszabb ideig igénybe vegyem második levelére való válaszolás alkalmából, amelyet valóban felháborodással olvastam el.

Az Ön álláspontja, hogy „nem utasítja vissza egy befejezett tény elismerését”, úgy tűnik nekem, hogy nagyon megfélemlhet egy Buddhának, aki változatlan nyugalommal szemléli köldökét, de valóban meglepő egy harcoló szocialistánál, aki sohasem adhatja hozzájárulását „egy helyzet elismeréséhez”, amikor az olasz nép azt mondja: „mondjad te is — viva il Duce!”.

Kétségtelenül a nép hangulatának olyan megállapodottságával állunk szemben, amikor vakságból, vagy kétségbeesésből, de lelkesedik ellenségeiért, amivel számolnunk kell, de sohasem szabad e helyzetet „elismernünk”. Mi egyedül az államesiny „tényét” kell, hogy szem előtt tartsuk, s egyedül a hatalom bitorlói legyőzésének „tényével” kell, hogy számoljunk. Sohasem szabad szellemileg megtörnünk, s mindig készen kell állnunk, hogy a terrorrendszer „tényével” szemben aktívan harcoljunk.

Legyen szabad Önt a világháború kirobbanására emlékeztetnem. A tömegek hurráhangulata kétségtelenül adott volt. Az Ön felfogása szerint a „befejezett tényeket” kellett volna elismerni. Sok mindent hozott fel e kényelmes álláspont mellett. Én azonban úgy hiszem, hogy azoknak kell igazat adnunk, akik ezen „tények” ellen lépnek fel.

Azt a föltételezést, hogy az abszolutizmust „jobb híján” elfogadják, csak olyan ember ismerheti el, akinek az abszolutizmus nem több, mint történeti gondolati jelenség, nem pedig az élet valósága.

Abban a jegyzetben, amelyet az „Internationale Information”-ban — megküldöm Önnek a példányt — az Ön leveléről írtam, úgy foglaltam állást, hogy az Ön kisiklása annak az Ön egyébként előnyös tulajdonságának árnyoldala, hogy véleményét ki akarja fejteni. De az Ön második levele sokkal rosszabb, s ennek nehéz jó oldalát is felfedezni. Ön valóban közel került ahhoz az angol uralkodói állásponthez, amely saját szabadságát, illetőleg annak megőrzését természetesnek tartja, de ugyanakkor teljességgel lehetetlen véli, hogy a „benszülöttetknél” a fasiszta elnyomást elfogadja.

„Ellenségei (Mussolini ellenségei — F. A.) — ha akarja áldozatai — nem állíthatják, hogy nekik nem voltak ugyanolyan jó kilátásaik, mint neki.” Ez a történetiszemlélet talán alkalmas lenne egy labdarúgómérkőzés megítélésénél, de gyermekdednek és felháborítóknak tűnik, ha a háború utáni nagy harcok és tévedések idejére próbálják zsinórmértékül használni.

„Mussolini diktatúrája elleni szitokhadjárat ugyanolyan ostoba, mint az a kampány, amelyet az oroszországi Szovjetdiktatúra ellen folytatnak.” Ha valaki e sorokat olvassa, nem tagadhatja meg annak elismerését: „ha már ostobaság, de legalább van benne rendszer!” Teljességgel igaza van, hogy valaki nehezen harcolhat a fasiszták diktatúrája ellen, ha a diktatúrát Szovjetországban mint tartós berendezkedést elismeri. Ezzel a következtetésével Ön valóban előnyére tér el honfitársainak egy részétől. Mi azonban ellenkező következtetést vonunk le. Mi ugyanúgy a *demokrácia visszaállításáért* (eredetiben aláhúzva — J. J.) lépünk fel Oroszország, mint Olaszország esetében, s így megvan a morális jogunk ahhoz, hogy teljes erőnkkel küzdjünk a fasiszmus ellen.

Ön a diktatúra elleni harcot „ostobának” nevezheti, de mi, akik ezt a harcot saját szülőházánkban kellett folytatnunk, sohasem fogunk „elsiklani” egy diktatúra ténye fölött, hanem együtt fogunk érezni azokkal és segítünk azoknak, akik bármely országban ezt a harcot folytatják. Sohasem hagyjuk

majd magunkat olyan feltételezés révén megtéveszteni, hogy „egy befejezett tényt ismerünk el”.

„Minden tirannia, amit láttam, olyan jellegű volt, amilyenek a mi kapitalista sajtónk a szocializmust jellemzi.” Ezt a valóban különös „logikai” következtetést nekünk nem kell, hogy tovább elemezzük, minthogy biztosak vagyunk, hogy Ön minden szellemi paradoxona ellenére sem a szocializmusnak a kapitalista sajtó által történő rágalmozását, sem a fasizmus rémtetteit nem fogja védelmezni komolyan. Így marad a harmadik feltételezés, hogy Ön utazása közben nem látott többet egy átlagturistánál. S ebben az esetben is fölösleges egy komoly vita.

Az Ön országában megszokott lenne azt kijelentennem, hogy mily sokra tartom Önt. Mint egy kevésbé művelt ország szülötte lemondok erről, nemesak azért, mert számomra ellenszenvesnek tűnik, hanem azért, mert én Önt valóban sokra tartom, ha nem is elsősorban mint politikust.

Tisztelettel

Friedrich Adler

3, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927. október 2.

Stresa. Lago Maggiore

A levél elsősorban tüntető válasz volt a Daily Newsnak, amiért becsmérllőleg írt Mussoliniról, mintha az egész Olaszországban előállott helyzetet úgy lehetne jellemezni, hogy az egész ország egy brutális egoista vasmarkának szorítása alatt görnyed. A józan ész és elemi udvariasság megkövetelte, hogy így szóljunk egy külföldi államférfiről, aki diktatúrát létesített egy nagy modern országban, anélkül, hogy bármiféle társadalmi, hivatali vagy akadémiai előnyt élvezett volna, támogatásban részesült volna, aki a feketeingesekkel Rómába vonult, noha egyetlen fegyvelmezett hadosztály és egy ütőképes kormány bármely pillanatban megbuktathatta volna. Ezekután azt állítani, hogy ezt a rendkívüli sikert pusztán egy ellenséges képviselő meggyilkolásával, illetőleg az ellenfelek ellen alkalmazott ricinus-olaj alkalmazásával érték el, egyszerűen gyermekded érvelés lenne. Erre a nyilvánvaló válasz így hangzanék: „Ha a diktatúrát ily könnyű megteremteni Olaszországban, miért nem valósították meg a proletárdiktatúrát a kommunisták ugyanezekkel az egyszerű eszközökkel?” Nekik ugyanannyi ricinus-olaj állott rendelkezésükre, mint a fasisztáknak; és ők sem haboztak, amikor bombát dobni vagy löni kellett. Ön levelében a demokrácia visszaállításáról, a status quo ante-ról ír orosz és olasz viszonylatban. Úgy vélem, hogy a háború után Olaszországban olyan feltételek alakultak ki, mint amilyenekben Napóleon találta Franciaországot, amikor a Direktórium uralma alatt visszatért egyiptomi hadjáratából. A Direktórium névlegesen forradalmi és népi jellegű, valójában doktriner, akcióképtelen és korrupst volt, amely kormányozni már nem tudott. Napóleon a Direktóriumot elmozdította; a legrátermettebb embereket állította a tartományok élére; törvényt adott ki, s azokat modernizálta; stabilizálta a pénzfolyamot; megfegyvelmezte a közhivatalokat s arra kényszerítette, hogy őt szolgálják; s egy alkalommal elrabolta a Bourbon Enghien hereceget külföldi területéről és agyonlövötte. De az egyszerű francia polgároknak olyannyira előnyös volt a rendszer, hogy Napóleonnak akár 50 Bourbon-hereceg agyonlövését és akár 100 Napóleon-ellenes lap elfojtását is megengedte volna. A Sieyès-féle liberális doktrinerek és a forradalmat gyűlölő, Napoleon katonai lángeszét rettegő külföldi kor-

mányok nyomban kitaró szidalmakba törtek ki a tirannus, a népi szabadság-jogok elfojtója, Enghien herceg gyilkosa ellen. Eközben azt hangsúlyozták, hogy Franciaország valamiféle könyörtelen despotizmus járma alatt nyög, miközben a franciák a rendezett szabadság realitását élvezték a zaklató bizonytalanság hosszabb időszaka után.

Az olasz liberálisok ragaszkodnak ugyanezen hibák elkövetéséhez? A háború után Olaszországban a kormány oly gyenge volt, hogy ostoba szindikalisták gyáratok foglaltak el és a Katholikus Egyház fanatikus hívei azt állították, hogy a III. Internationálé *államcsínyt* (eredeti aláhúzás), szervez, keresztshadjáratot hirdettek, miközben olyan képet festettek, mintha itt lenne a szocializmus és kommunizmus. Mussolini ekkor Napóleon bármiféle presztízse nélkül mindazt megadta Olaszországnak, amit Napóleon Franciaországnak, csak Enghien herceg neve helyébe Matteottit kell írni. Most az a kérdés, hogy hitelt adjunk-e munkájához, elfogadjuk-e annak szükségességét és az *ügynevezett* (eredeti aláhúzás) szocialisták, szindikalisták, kommunisták, anarchisták stb. teljes kudarcát, akik semmit sem tudtak elérni, sőt megérteni — vagy továbbra is a Szabadság és Matteotti gyilkosáról fogunk beszélni, aki lábbal tiporja Olaszországot.

Őn azt mondja, hogy „mi” sohasem ismerhetjük el ezt a helyzetet, eszmeileg nem rendelhetjük magunk alá annak. De pontosan mi is az, amit nem fogadhatunk el, s aminek nem rendelhetjük alá magunkat? Vajon arról a tényről van szó, hogy a despotikus líra három penny-t ér, míg a demokratikus frank csak kettőt? Vagy az a körülmény, hogy Olaszországban egy a népből jött ember kormányoz, míg a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget szerető Franciaországban Poincaré úr a kormányelnök? Vagy talán az, hogy Mussolini, valamennyi drámai gesztusa ellenére, nem merészelt a Niluson gátat emelni, hogy a vizet így elzárja Egyiptomtól, nem rabolta ki Racovski páncélszekrényét, miként azt az angol kormány megtette, noha az annyira liberálisan tolerálja Salvemini barátunkat? Vagy talán amiatt, mert a Corriere della Sera a burzsoázia számára sokkal több kedvezőtlen hírt ad közre, mint a legtöbb londoni lap? Természetesen ha Olaszországot a mazzinista Utópiával vetik egybe, akkor annak jelene merő visszaélés és tiránia. De ez így van Amerikában, Franciaországban, Angliában, Oroszországban is. A felszabadult Írországban, szülőhazámban a szabadságot a liberalizmus jelszavainak elsöprése után állították helyre, a megszokott demokratikus testületek helyébe autokrata bizottságokat állítottak, olyan kényszerintézkedéseket vezettek be, amelyekhez Anglia sohasem mert nyúlni. Írországban él egy asszony, aki kinyilatkoztatja, hogy ő ezeket a tényeket sohasem fogja elismerni, azoknak szellemileg nem rendeli magát alá. De a tények megmaradnak; és az ír nép nem fogja e hölgyet visszaküldeni az ír parlamentbe.

Őn valóban komolyan arra kér engem, hogy Mussolini rendszeréről ugyanúgy beszéljek, mint ez a lehetetlen asszony-honfitársam az Ír Szabad Államról? Valóban azt hiszi, hogyha a fekete ingeket vörösökkel, vagy cilinderekkel és frakkokkal váltanak fel, akkor Olaszország földi paradicsommá változnék? Minthogy szembenézek a tényekkel, teljességgel átlátom, hogy a XIX. század demokratikus idealizmusában egy szikra élet sincs. Őn azt írja, hogy veszélyesen közel kerültem a brit uralkodó osztályok felfogásához. De nem könnyebbül meg Őn annak láttán, hogy végre akad egy szocialista, aki felelős kormányzók fejével gondolkodik és beszél, s nem a megvetett rabszolgák módjára. Őn azt várja, hogy úgy tanítsam ki Mussolinit, miként Kautsky oktatta Lenint, Marx Thierst és Victor Hugo III. Napolcont és IX. Piust, s miként azt minden szocialista eddig tette, olyanok, akik egy fillér költségvetésnyi összeg felett sem rendelkeztek,

egyetlen munkást sem alkalmazhattak (nem is beszélve arról, hogy egyetlen halálos ítéletet sem írhattak alá), s ezek oktatták Európa kabinetjeit, főként a szocialistákat?

Aligha hiheti, hogy a brutalitások és megtorlások, a gyilkosságok és ellengyilkosságok, amelyek végigkísérik a kormányok örök harcát az anarchiával, engem nem undorítanak kevésbé mint Önt. Ha ezek jellemzőek lennének a fasiszmusra, akkor örökös rágódásainkra meg lehetne adni a felmentést. De önmagában véve Matteotti meggyilkolása ugyanúgy nem érv a fasiszmus ellen, mint szent Beckett Tamásé sem a feudalizmus ellen. Írországban az Új Szabad Állam kényszerítve érezte magát, hogy régebbi ultra-patriota eszmetársait felakasztassa; és a minisztert, aki a kivégzési parancsot kiadta, ezeknek hívei meggyilkolták. Mussolini szintén *tülbuzgóság miatt* (eredeti aláhúzás) felakasztathatja egyik-másik elvakultabb fasisztát, mielőtt a rendet teljes mértékben helyreállítják Olaszországban. Mellesleg semmit sem érhetünk el vele szemben annak feltételezésével, hogy akár mi, akár más olyan vádat emelhetünk ellene, amit ő ne tudna könnyen visszautasítani. Az uralmát befeketítő folt sem nem jellegzetesen fasiszta, sem nem jellegzetesen olasz: ezek az emberi természet árnyfoltjai.

Híve

G. Bernard Shaw

Ui.: Kérem bocsássa meg a javításokat és pettyeket a levélben. Ha titkár-nőm itt lenne írógépével, akkor tiszta másolatot küldenék önnek, így azonban úgy kell elküldenem, ahogy van! — én — a következő szerdán visszatérek Londonba.

4, *Friedrich Adler levele G. B. Shawhoz*

1927 okt. 7.

Tisztelt Uram,

október 2-án kelt levele alapján reménytelennek látom, hogy a fasiszmus kérdésében megértsük egymást. Semmi értelme annak, hogy azt az általános történelemszemléleti álláspontot, amelyet március 4-iki levelemben kifejtettem, most újra előadjam. Így csak annak a néhány kérdésnek a megválaszolására szorítkozom, amelyet Ön feltett.

1. Első kérdés: „Ha a diktatúrát Olaszországban olyan könnyű volt megteremteni, miért nem teremtették meg a kommunisták ugyanezen egyszerű eszközökkel a proletariátus diktatúráját? Nekik ugyanolyan mennyiségű ricinusolaj állott rendelkezésükre, mint a fasisztáknak; s ők sem haboztak, mikor löni kellett, vagy bombát kellett dobni.”

Először is a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából nagy szerencsének tartom, hogy azt a kommunista kísérletet, hogy Olaszországban erőszakuralmat létesítsenek, nem fogadták meg igazán. Hiszen az összes elvi kifogástól eltekintve, amely a kisebbség diktatúrája ellen szól, egy ilyen kísérlet rövid időn belül megbukott volna. Kudarcát viszont egész Európában az ellenforradalom érdekében használták volna fel, valamint a reakció igazolására, méghozzá ugyanabban a szellemben, ahogyan Ön most megkísérli, vagyis azokat a reménytelen

üzemmegszállásokat, amelyekre Olaszországban sor került, úgy feltüntetni, mint amelyek igazolják Mussolinit. Igen, meg vagyok győződve arról, hogy egy olyan kommunista próbálkozás, amely ugyanazt az utat kívánta volna megjárni, mint amelyen Mussolini haladt, a legrövidebb időn belül a legnyomorúságosabban megbukott volna, még akkor is, ha a belső terrort ugyanúgy a véletlekig fokozták, mint a fasiszták. A különbség azonban nem abban rejlik, hogy Mussolininak nagyobb volt a tehetsége „a rendcsinálásra”, hanem egy egészen más tényezőben. Ha a kommunisták ugyanazokat a gaztetteket véghez vitték volna, mint amilyeneket Mussolini és bandái elkövettek, sőt ha azoknak akár csak tizedrészéért is felelőssé lehetne őket tenni, akkor Chamberlain úr és Mussolini más tiszteletreméltó kormányzó barátai nem győztek volna eléggé morálisan felháborodni az emberi civilizáció sérelme miatt, Olaszország exponált földrajzi helyzete révén minden nehézség nélkül sikerült volna nekik a gazdasági blokáddal s alkalmasint még további háborús módszerekkel ezt a kísérletet letörni. Ami Oroszországban nem sikerült nekik, azt Olaszországban minden további nélkül megvalósították volna. Mussolini úr nem pusztán a ricinusolajra és más förtelmességekre támaszkodik, hanem kívülről fedezi a „civilizált” Európa barátsága.

2. „Ön valóban a status quo ante álláspontjára helyezkedik Oroszországban és Olaszországban?”

Mindenekelőtt a két országról az olyannyira eltérő múltjukra, valamint a teljesen eltérő feltételekre való tekintettel nem lehet komolyan egy lélegzettel megemlékezni. Oroszországban a status quo ante 1917 márciusa előtt a cárizmust jelenti, s Ön nagyon jól tudja, hogy ennek visszatértét mi valamennyire mind visszautasítjuk. 1917 márciusa és 1917 októbere között az első lépéseket megtették egy demokratikus fejlődés felé, s hogy ez meghiúsult, azt legőszintebben sajnálom. S ha nagyon nehéz is annak megítélése, hogy Oroszországban a háború végén milyen is lehetett volna a demokrácia továbbfejlődése, ahhoz mégsem férhet kétség, hogy Olaszország fennmaradhatott volna olyan országnak, amelyben az ember szabadon írhat és beszélhet, amelyben az ember meggyőződését megvédelmezheti . . . Olaszország sokat szenvedett a háborúban, de más országok ugyanannyit szenvedtek — vegye példának Németországot vagy Ausztriát —, de a háborús katasztrófát átvészelték anélkül, hogy az emberi intellektuális és morális létfeltételeket hosszabb időre felszámolták volna.

3. „Megadjuk-e a bizalmat az Ő (Mussolini — J. J.) tevékenységéhez, amelynek szükségességét a mi *ügynevezett* (eredetiben aláhúzva — J. J.) szocialistáink, szindikalistáink, kommunistáink, anarchistáink stb. stb. reménytelen bukása után el kell ismernünk, vagy továbbra is ezt harsogjuk, hogy a szabadság és Mateotti gyilkosa Olaszországot lábbal tiporja?”

A háború utáni időkből a munkásság részéről bizonyára súlyos taktikai hibákat követtek el Olaszországban. Távol állunk attól, hogy ezeket tagadjuk, és remélem, hogy rövidesen megjelenik barátomnak, Modiglianinak könyve, amelyből Ön sokkal tisztábban megláthatja, mint amennyire én ebben a levélben megvilágíthatnám, hogy Mateotti és Turati irányzata mennyire tudatában volt ezeknek a hibáknak, s mennyire törekedett arra, hogy ezeket minden erejével kiküszöbölje. Ez a harc a párton belüli kettős szakadásra vezetett, annak ellenére, hogy éppen ebben a szocialista csoportban volt a legizőbb az egység akarása. Az olasz munkásmozgalom részéről bizonyára súlyos hibákat követtek el, s a reakció nem mulasztotta el, hogy ezeket minden lehetséges módon legmesszebbmenőkig kihasználja. De azt jelenti ez, hogy most már fel vagyunk hatalmazva arra, hogy a munkások hibái nyomán hatalomra kerültek gaztetteit keresztény alázattal

fogadjuk és mint Isten igazságos büntetését hosszabb időn át türjük? Olaszország polgári osztályai a fasizmus eltérése, illetőleg hatalomrसेgitése révén százszorta több hibát követtek el, mint a munkások. A múltbeli hibák megállapítása fontos lehet a történeti helyzet értékelésénél, de a hibák nem lehetnek egyedüli kritériumai azoknak a céloknak, amelyeket a jövőben kívánunk magunk elé tűzni. Ha igaz is lenne, amiből Ön kiindul — s amit én erélyesen visszautasítok —, hogy a munkásságot hibái folytán méltán büntették a demokrácia elvesztésével, még sincsen más út a munkásság fellépésének, fejlődési képességének biztosítására, mint a demokráciának Olaszországban történő visszaállítása.

4. „Mit érnek a szocialisták, akik kormányozni sem tudnak, s azt sem értik meg, hogyan kell kormányozni? . . . az összes szocialista, akinek egyetlen fillérenyi hivatalos összeg fölött nem volt rendelkezési hatásköre, akinek egyetlen munkást sem kellett foglalkoztatni (nem beszélve egy halálos ítélet aláírásáról) . . .”

Azt hiszem ez az a pont, ahol Önt már nem lehet komolyan venni s Ön a kielezett túlzásoknak esett áldozatul, amelyeknek oly nagy mestere. Tapasztalataim szerint a szocialisták ugyanolyan rátermettséget tanúsítottak a kormányzati ügyek vitelében, sőt ugyanannyi eredményt mutattak fel, mint bármely nemesi avagy polgári politikus, feltéve, hogy egy valóságos kormányzás előfeltételei adva vannak a nép többsége támogatásának formájában. Ahol ezek az előfeltételek hiányoznak, ott a kormányok megbuknak, avagy pedig éppen ezeknek kell erőszakhoz nyúlniuk. Ez utóbbi módszert láthatjuk nem pusztán a fasiszta országokban, hanem Oroszországban is. Ha egy szót szólhatok saját országomról is, akkor Ferdinand Hanusch esetére emlékeztetnék, aki egyszerű szövöként egyben példamutató szocialista volt, s aki az ausztriai forradalom után a szociális ügyek minisztere lett, s aki bebizonyította, hogy egy szocialista nem pusztán barátainak ítélete szerint, hanem ellenfeleinek értékelése alapján is olyan eredményesen kormányozhat, hogy arra kevés párhuzamos példa kínálkozik azon osztályminiszterek gyakorlatából, akik a kormányrudat a meghódított előjogok biztosítására használták. S amennyiben Ön látni óhajtja, hogy mi szocialisták miként kezeljük a hivatalos pénzeket, s közalkalmazottak tízezreit miként alkalmazzuk szocialista vezetés alatt, akkor csak azt tanácsolhatom, nézze meg egyszer magának a bécsi városházát.

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy Olaszországot a nagy háborúba berángatták, akkor éppen az Ön által nagyra értékelt Mussolini volt az, aki nagy szerepet játszott ebben a lelkiismeretlen propagandában. Nem tudom, hogy Ön azt is értékelni fogja-e, hogy ő volt az, aki 1914-ben olyan jól értett a „bekövetkezett tények elismeréséhez”, hogy olyan jól alkalmazkodott a konjunktúrális időjárás-hoz. Mi azonban azokkal a szocialistákkal érzünk együtt, akik megváltozásának első jeleire felfigyeltek, s Mussolinit szégyen és megvetés közepette az Avanti főszerkesztői székéből elmozdították, azokkal a szocialistákkal, akik remélhetőleg nem túl távoli időben el fogják úzni Mussolinit Olaszország kormányából, amely természetből fogva tulajdonképpen igazi paradicsom lenne, de ahol most az ördög fiai jutottak hatalomra.

Tisztelettel

Friedrich Adler

5, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927 okt. 11.

London

Három másolatot készítettem levelemről. Egyet a Daily Herald szerkesztőjének küldtem el, arra kérvén őt, őrizze meg arra az esetre, ha a levelet a kontinens lapjaiban közölnék, hogy azután én az eredeti angol változatot publikálhassam, ne kelljen a fordítást fordítani. A második másolatot egy előkelő olasz barátomnak adtam át, aki a háború után a fasizmus megvalósításában aktív szerepet játszott, s ma is szülőközetét kormányozza, noha nem népi választások, hanem a főtisztviselők útján a fasiszta módszerek szerint helyettes diktátornak jelölték ki. Semmi kétségem, hogy ez a fordítás az olasz sajtóban megjelenik majd, s utána a Daily Herald is publikálja majd a maga eredeti példányát; s így a levél nyilvánosságra kerül. Számunkra lehetetlen, hogy Európán keresztül suttogjunk egy olyan kérdéstről, mint hogy milyen legyen a szocializmus politikája a bolsevizmussal, a fasizmussal, a spanyol államcsínyvel (eredeti aláhúzás), valamint minden a demokratikus idealizmus hiábavalóságai elleni egyéb reakcióval szemben.

Nekünk ki kell emelnünk a szocialista mozgalmat a régi demokratikus kerékvágásból. A háború után Olaszországban és a központi hatalmakban az emberek bármilyen rátermett és határozott csoportja létrehozhatott volna szocialista kormányokat. A mozgalomnak megvolt erre a lehetősége, s ugyanolyan mértékben képtelen volt ennek megragadására, miként a Párizsi Kommün 1871-ben. Vörös zászlókat lengetett, végtelen hosszú beszédeket mondott, s a munkásokat arra hívta fel, hogy tegyék meg azt, amit ő maga túl tudatlan, lomha és gyáva volt megeselekedni, s végül is elsőpörték az útból, lelőtték, börtönbe dugták, elnyomták és a legnagyobb könnyedséggel szétverték a mindenféle színarvanyalátú akciók hívei. S méltánytalanságában, vereségében nem tud mást tenni, mint sírálni Matteotti és Sacco és Vanzetti, vagy bármilyen más mártír sorsa felett, akit fel tud említeni, hogy így tiltakozzék a fasizmus, bolsevizmus és riveraizmus antidemokratikus jellege ellen, s az emberi társadalomnak paralizálva várakoznia kell egészen addig, amíg a proletariátus többsége megérti és jóváhagyja. Annak a proletariátusnak, amelynek kilencven százaléka meg sem tud élni irányítás nélkül. Ha nem tudunk jobbat ennél, akkor csak pusztulásba vezetjük őket.

Mindenesetre e levelzéssel azt teheti, amit legjobbnak vél. Semmi kifogásom annak nyilvánosságra hozatala ellen.

Híve

G. Bernard Shaw

Ui.: 7-iki levele éppen megérkezett. Csak annyit tehet az előzőkhez hozzá, hogy a kormány nem a burzsoáziának és arisztokráciának természetes monopóliuma, amit Mussolini nagyon világosan be is bizonyított, aki a nép gyermeke, s aki jobban ismeri a népet (eredeti aláhúzás). De ha Ön a nép többségének biztos támogatását igényli, akkor bizonyára jó polgár módjára békésen ágyban fog meghalni, miközben „a pokol fiai” uralják az országot. Oh Friedrich, Friedrich !!!

6, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927 okt. 14. London.

A kérdéssel a továbbiakban egy nyilvános előadásban kívánok foglalkozni, amely a Fábíánus Társaság rendezésében november 23-án hangzik majd el; remélem, a mozgalom általában felfigyel majd rá: Miként az Ön apja, valamint Liebknecht, Bebel és Vandervelde, én is szeplőtlen múltra tekintek vissza, mint a szociáldemokrácia propagandistája. A szocializmus sikereit egyébként meglehetősen semlegesítették a demokrácia hiábavalóságai. Visszaemlékezek Bebel dicsekvő szavaira, amikor a német párt nagyszerű szervezetére és elterjedésére hivatkozott, miközben a franciának szemére vetette, hogy annyira lemaradnak mögöttük, és Jaurès válaszára: „Igen, ha nekünk mindez rendelkezésünkre állna, akkor *valami történnék is*”. (Eredeti aláhúzás.) Oly következtetésre jutok, hogy, mint jó demokraták, mi soha, soha nem tennénk mást, mint szónoklatokat tartanánk egészen addig, míg a nép többségének támogatását megszerezünk, s következésképpen nem tettünk mást, mint szónokoltunk. Emlékezem Liebknecht fiára, aki heves és megvető ellenzéki séget tanúsított a német nép többségével szemben, akit négy évre bebörtönöztek, és akit végül nyílt harcban agyonlőttek. Emlékezem Adler fiára, aki apjától eltérőleg nem várt a többség megbízására, és saját felelősségére lelőtte a reakciós miniszterelnököt. Emlékezem, hogy a háború felforgatott birodalmakat, s azokat bármely szervezett és energikus párt kényének-kedvének kiszolgáltatta, amely képes volt az alkalmat megragadni, miként emlékezem a szociáldemokrácia teljes és méltatlan tehetetlenségére, midőn nem tudott a követelmények színvonalára emelkedni. Ezekután Önhöz hasonlóan szemlélem a felhalmozódó bizonyítékait annak, amiről már évekkel ezelőtt említést tettem, hogy a nép beleegyezésével történő kormányzás nehézségei éppen ott kezdődnek, hogy a nép sohasem egyeznék bele abba, hogy kormányozzák, mivel felfogásában túlságosan tudatlan és személyeskedő ahhoz, hogy megértse, mit jelent a kormányzás. A népet túlságosan gondosan tartják a tudatlanság szintjén ehhez a tőkés országok iskolái révén. Lehetetlenség, hogy egyfelől megértsék a szocializmust, másfelől megszabaduljanak attól a szocializmusról beléjük oltott véleményről, amely szerint a szocializmus nem más mint bűnös öszceskűvés a közjó ellen. Még azok is, akiket elért a propagandánk s akik a szocialista jelöltekre szavaztak (akiknek többsége nem érti meg a szocializmust, s akik e fogalmon pusztán a szakszervezetek munkás-kapitalizmusára gondolnak) pusztán partizánjai az osztály-háborúnak, amelyet a szabadságért vívott harcoként fognak fel, az 1848-as forradalmakhoz hasonlóan.

Most nekünk, mint szocialistáknak, semmi közünk a szabadsághoz. Küldetésünk, Mussoliniéhez hasonlóan, nem más, mint a fegyelem, a szolgálat, a rátermettség jogán kívül minden egyéb jog könyörtelen visszaautásítása. Nem ismerünk el semmiféle szabadságot mindaddig, amíg a társadalom iránti napi kötelességünket nap, mint nap munkával nem teljesítettük. A szabadság nem a mindennapi munka terméke, amit a szocialista kormánynak kell megszerveznie, hanem az a mindennapi pihenő, amelynek során elegendő szabad tér nyílik a liberális tevékenységre. Mi ott térünk el a fasisztáktól, hogy mi ragaszkodunk a jövedelemegyenlőséghez és ennek következtében a termelés és elosztás állami ellenőrzéséhez, amelyről teljességgel megfélekednek a Matteotti és Turati körüli liberális perpatvarban. Így lényegében mi megengedjük, hogy a szocializmus

elmerüljön a liberalizmusban, s ezzel lehetővé tesszük, hogy az egész mozgalom visszasüllyedjen az 1850-es évek színvonalára.

Egyébként csak annyit mondhatok, ha a szervezetekkel nem tudunk szervezeteket, az agitációval agitációt, a közvéleménnyel közvéleményt szembeállítani, akkor annál rosszabb nekünk. Ha nem tudunk mást csinálni, mint hogy körbeszaladjuk Európát rokonszenvért esdekelve, leírva, hogy miként csapott be minket egy Mussolini nevezetű merész szörnyeteg, némi megvető sajnálkozásban részesülhetünk és lehetőséget nyújthatunk mindenütt a liberális politikusoknak, hogy az olasz atrocitásokról gladstone-i beszédeket tarthassanak; de ez rajtunk nem fog segíteni, s ezzel eljártsszuk azt a kevés tiszteletet, amely a háború utáni tehetetlenségünk után még megmaradt.

Híve

G. Bernard Shaw

7, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927 október 25.

Köszönöm a Vorwärts-et. Mennyire reménytelen anyag. Egy lépést sem tettek előre Marx 1871-es Thierset és Gallifet-t a Haverstook Hillből elítélő nyilatkozatai óta. Csak az a különbség, hogy Marx ezt nagyszerűen, mint egy kiemelkedő próféta tette, míg a jelenlegiek olyan kisszerűek. Amikor kis gyerek voltam, s láttam, hogy utcánkból valakit börtönbe vezettek, annyira meghatódtam, hogy nevelőnőmnek kijelentettem: „A rendőr egy ördög.” És idáig jutottunk el a politikában a szocialista mozgalomban. Az elkövetkező öt esztendőben semmi mást nem tesznek majd, csak Matteottiról, Amendoláról, Saccoról és Vanzettiről fognak beszélni.

Az én fasiszta barátaimról szóló hírek pusztán legendák: megmutattam leveletem egy fasiszta vezetőnek, hogy lássam, mit fog rá mondani; és ez volt az első és egyedüli beszélgetésem Stresaban a faszizmusról Mussolini egy hívével. Ő egy csomó ténnyt említett, amiről nekem csak sejtéseim voltak, de egyetlen sorral sem változtatta meg leveletem, bár engedélyt adtam neki, hogy az olasz fordításban az Enghien hercegre való utalásnál módosítást eszközölgjön.

Elég öreg vagyok ahhoz, hogy emlékezzem Felix Pyatnak és társainak nagyszerű beszédeire a Párizsi Kommün idején, mialatt Dombrowski, az ő lengyel tábornokuk egy gránátot sem tudott tőlük kapni, amit használhatott is volna lövegeinél, aki végül is kétségbeesésében már nevetett, miközben Thiers és Bismarck nyugodtan készült kiirtásukra. Salvemini és Turati pedig még mindig itt tartanak, a megbélyegzések özönét árasztják, miközben kiirtják őket és szentekké válnak.

Ez az a karrier, amire Ön feltekint?

Az ön híve

G. Bernard Shaw

Ui.: Fájdalommal kell megállapítanom — noha nem lepott meg —, hogy embereink minden lehetőt megtesznek annak az állításnak megerősítésére, hogy a Duce csodálója lettem. Vakok a színárnyalatokkal szemben, egyfelől befeketítenek, másfelől tisztára mosnak. Annál jobb Mussolininak.

И. ЕМНИЦ

ДИСКУССИЯ Ф. АДЛЕРА И ДЖ. Б. ШОУ ОБ ИТАЛЬЯНСКОМ ФАШИЗМЕ

Резюме

Публикуемые письма датируются 1927 годом и содержат дискуссию Фридриха Адлера и Дж. Б. Шоу об оценке происхождения, причин и характера итальянского фашизма. Дискуссия развернулась вокруг заявлений Дж. Б. Шоу, так как известный английский писатель, мыслитель-фабианец оказывался в них поразительно отзывчивым не к левым течениям (он противопоставил себя не только итальянской, но и вообще европейским буржуазно-демократическим системам, счел социал-демократию отжившей себя), а к правым, фашистского характера массовым движениям, к диктатурам, обещавшим некоторые социальные уступки. Эта его позиция вызвала по всей Европе в левых социалистических-коммунистических группировках большое негодование и помимо протестов итальянских социалистов раздалась голоса критики также и в венгерской левой печати. Со стороны социал-демократического движения, посаженного Шоу на скамью подсудимых, самым веским являлся ответ Фридриха Адлера. Большая часть дискуссии появилась и в современной печати. Настоящая публикация прибавляет к этому некоторые архивальные заметки, неопубликованные письма. В дискуссии Ф. Адлер с правом осудил Шоу, отделившего социалистический прогресс от равнозначных последнему демократических и гуманистических, этических стремлений; с другой стороны, однако, он упрощал явление фашизма, не понимал исключительно новых обстоятельств и задач в послевоенный период. Переписка может служить — на основе выше сказанного — к лучшему пониманию, более детальному анализу фашизма, не раз проявляющегося и в наши дни.

J. JEMNITZ

LA DISCUSSION OUVERTE ENTRE FRIEDRICH ADLER ET G. B. SHAW
SUR LE FASCISME ITALIEN

Résumé

Datée de 1927 la correspondance contient la discussion déclenchée entre G. B. Shaw et Friedrich Adler sur la genèse, les causes et le caractère du régime fasciste italien. Le débat s'était développé à la suite des déclarations de G. B. Shaw; le renommé écrivain anglais, penseur fabien, tout en s'opposant aux systèmes démocratiques bourgeois italiens et européens et tintant le glas des partis social-démocrates témoigna d'une vive compréhension à l'égard des mouvements de masse fascisant ou ouvertement fascistes et à l'égard des régimes, encore que dictatoriaux, mais enclins à introduire certaines réformes d'ordre social. Ce faisant il finit par provoquer une profonde indignation dans les milieux des groupements socialistes-communistes d'Europe: à côté des protestations venues de la part des socialistes italiens la presse hongroise de gauche en fit elle aussi entendre sa voix critique. La réplique la plus substantielle sous ce rapport fut formulée par Friedrich Adler, représentant du mouvement social-démocrate mis par Shaw dans le boxe des accusés. Une bonne partie de la discussion fut publiée dans les colonnes de la presse de l'époque. C'est par quelques notes archivales et certaines lettres que la présente communication désire compléter la matière. C'était à juste titre que Fr. Adler donna tort à G. B. Shaw qui d'une part avait séparé le progrès socialiste des aspirations à la démocratie, à l'humanisme et à l'éthique, synonymes du socialisme et simplifia d'autre part le phénomène du fascisme tout en témoignant une incompréhension vis-à-vis de la situation et des extraordinaires tâches qui s'étaient imposées dans la période d'après-guerre. Pour toutes ces raisons la correspondance en question se révèle être un document susceptible de nous aider à mieux comprendre le caractère du fascisme et d'étudier d'une manière plus approfondie ce phénomène menaçant encore de nos jours.

VIDA ISTVÁN

A Független Kisgazda Párt 1930. évi békési programja

(1930. okt. 12.)

„Mikor a pártvezetőség (1947 koratavaszán — V.I.) elhatározta a békési program «megfelelő átdolgozását», hetekig nem történt semmi, mert nem volt meg a program. A kijelölt emberek csak azután fogtak ímmel-ámmal munkába, amikor valaki sok keresés-kutatás után egy régi kalendáriumban végre megtalálta a békési programot” — jegyezte fel Dobi István emlékiratában.¹ Ez a kis történet jelképes értelmű, kitűnően rávilágít a program sorsára, a párt gyakorlati tevékenységének irányításában betöltött igazi szerepére. A Kisgazdapárt akkori vezetői az 1930-as békési zászlóbontó nagygyűlésen ugyan ismertették programjukat, a későbbiek során azt azonban sohasem publikálták, így annak ellenére, hogy különösen a felszabadulás után szinte naponta tettek hitet mellette — feledésbe merült, a párt széles tömegei nem ismerték. De vajon mi az oka annak, hogy a kisgazda vezetők óvakodtak eredeti célkitűzéseik nyilvánosságra hozatalától? Miért kellett az egykori paraszti programnak feledésbe merülnie? Miért nem töltötte be azt a funkciót, amit mint hivatalos pártprogramnak a párt munkájának irányításában be kellett volna töltenie? E kérdésekre adandó válasz általánosságban mozogna, ha csupán a Kisgazdapárt megalakulása utáni két évtizedben lezajlott nagy jelentőségű történelmi változásokra utalnánk. A konkrétabb magyarázat érdekében meg kell vizsgálni a program megszületésének körülményeit, elemezni kell tartalmát, figyelemmel kell kísérni sorsát.

*

A Tanácsköztársaság bukása után, az ellenforradalmi rendszer első éveiben a parasztságon belül jelentős politikai differenciálódás ment végbe. A parasztság egyes, főleg tehetősebb rétegei fokozatosan jobbra tolódtak: szembefordultak a munkásosztállyal, elszakadtak a falu szegényebb rétegeitől, az uralkodó osztályok mellé álltak, beilleszkedtek az ellenforradalmi rendszer kereteibe, annak legfontosabb falusi bázisává váltak.² Amíg a hagyományos osztályuralom meg nem szilárdult, átmenetileg a politikai befolyásuk is nőtt — az 1920-as választásokon a földreform követelésével fellépő Kisgazdapárt szerezte meg a mandátumok többségét, de amint a régi osztályrend helyreállt, a nagytőkés-nagybirtokos körök visszaszorították őket. A birtokos parasztság politikai szervezete, a Kisgazdapárt hamarosan nagybirtokos vezetés alá került, majd az Egységes Párt megalakulásával szervezetei is felszámolódtak, Nagyatádi Szabó István halála

¹ *Dobi István: Vallomás és történelem.* Bpest. Kossuth. 1962. II. köt. 21. l.

² *Szakács Kálmán: A Kommunista Párt agrárpolitikája. 1920—1930.* Bpest. Kossuth. 1961. 86. l.

után a párt nem létezett többé. Bethlen István az 1926-os választásokon kibukatta a parlamentből a „csizmás” képviselőket, az évtized végére mindössze 12-en maradtak. A Mayer János vezette csoport, amely egyben az Egységes Párt kisgazda frakcióját alkotta, Bethlennek a fináncotke és a nagybirtok közös érdekeit szolgáló politikai vonalát támogatta és lemondott a paraszti érdekek képviseletéről; politikai súlya elenyésző volt, a paraszti tömegekre gyakorolt befolyása is egyre inkább összezsugorodott.

Az 1929-ben kirobbant világméretű túltermelési válság Magyarországon mindenekelőtt a mezőgazdaságban érezte a hatását, elmélyítette és újjakkal tételte belső nehézségeit. A válság a parasztság valamennyi rétegét érintette, leg-súlyosabban az agrárproletariátust és a szegényparasztságot, de jelentős mértékben a középparasztság és a gazdagparasztság nagy részét is.³ A válság talaján kiéleződtek a magyar falu ellentmondásai egyfelől a parasztság és a nagybirtok, másfelől a gazdagparasztság és a nincstelenek között. Ugyanakkor ezen ellentétekhez párosult egy harmadik: a parasztság és a nagytőke közötti ellentét. Bár a válság idején az alapvető ellentmondás az egész parasztság és a nagybirtok között húzódtott, a rossz hitelfeltételek, az eladósodás fokozódása, a agrárrolló tartós szétnyílása következtében előtérbe került a parasztság és a nagytőke, mindenekelőtt a kereskedelmi és banktőke közötti ellentét, s miután ez utóbbi elevenebben, a mindennapi életben érzékelhetőbben hatott, a parasztság tudatában átmenetileg a közvetlen ellenségként nem a nagybirtok, hanem a bank- és kereskedelmi tőke jelent meg.

A rohamosan romló gazdasági helyzet, a társadalmi ellentmondások kiéleződése azonban nemcsak a falusi szegénységet hozta mozgásba,⁴ hanem a parasztság tehetősebb rétegeit is. A nagytőkés-nagybirtokos uralkodó osztályok és a parasztság érdekellentétéinek növekedése a birtokos parasztság egy részének magatartásában a 20-as évek elejéhez képest ellentétes folyamatot indított el: megkísérelték lazítani az uralkodó osztályokkal kötött korábbi „szövetséget”, igyekeztek kivonni magukat politikai befolyásuk alól, s közeledtek a parasztság alsóbb rétegeihez. Ugyanakkor azonban változatlan maradt a munkásmozgalomhoz való ellenséges viszonyuk. Fő célkitűzésük arra irányul, hogy ismét visszaszerezzék egykori politikai befolyásukat, s hogy ez úton biztosítsák anyagi érdekeik megóvását. Ennek legfontosabb eszközét a Kisgazdapárt újjászervezésében látták.

Már 1929 őszén, tehát még a válság elején, megfigyelhető volt, hogy megszűnőben van az az érdektelenség és politikai közömbösség, amely a birtokos parasztság hangulatát a 20-as évek második felében jellemezte.

A vidéki törvényhatósági és képviselőtestületi választások élénk érdeklődés és növekvő feszültség közepette zajlottak le. Az ellenzéki pártok sok szavazatot kaptak, sőt egyes helyeken a polgári ellenzék és az SzDP a többséget is megszerezte.⁵ Az ez idő tájt tartott gazdaköri gyűléseken sorra hangot kaptak a parasztság gazdasági problémái, s az összefügetések hangulata egyre inkább a birtokos

³ A magyar mezőgazdaság válságára és a parasztság különböző rétegeinek helyzetére ld. bővebben: Az 1929—1933 évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk.: Ince Miklós. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1955. 215—267. és 344—362. l.

⁴ A válság alatt kibontakozó szegényparaszt és agrárproletár mozgalmakra lásd: Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. Bpest. 1962. II. köt. 805—813. l.

⁵ Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. II. köt. 805—806. l.

paraszságnak a Bethlen-kormány agrárpolitikájával szembeni erősödő elégedetlenségét jelezte.

A falu hangulatának megváltozása kedvező körülményeket teremtett a Szociáldemokrata Párt vidéki befolyásának növeléséhez. A párt felismerte ezt a lehetőséget, s miután 1929 végén a kormány engedélyezte vidéki szervezkedését,⁶ ha óvatosan és bártortalanul is, de lépéseket tett a falu felé. Bár elsősorban az agrárszegénység körében tevékenykedett, megjelenése komoly ellenhatást váltott ki a birtokos parasztságból. Számos helyen az SzDP-szervezetek megalakulása adta az indító lökést a kisgazda-szervezkedések megindításához.⁷

1929 végétől kezdve számos községben, zömmel a gazdakörökben, de azokon kívül is gazdagparaszti politikai csoportosulások jöttek létre. A mozgolódás kezdetben két területre lokalizálódott: egyrészt a Dunántúl délkeleti részére, Baranya, Tolna megyékre, másrészt a Tiszántúlra és a Duna—Tisza közének déli részére, Békés, Csongrád, Hajdú, Bihar megyékre. Az ország többi részének parasztsága ugyanakkor mozdulatlan maradt. Az említett területek parasztsága azonban történelmileg nem teljesen azonos utat járt be, a fejlődésbeli különbségek, az eltérő hagyományok később a szervezkedés egész menetére rányomták bélyegüket.

A kezdeti próbálkozások nem lépték túl a gazdakörök és kisebb baráti társaságok tervezgetéseinek kereteit. Elszigeteltségük azonban viszonylag hamar feloldódott, kölcsönösen megkeresték egymást, egyeztettek elképzeléseiket, programokat dolgoztak ki. Bár a bethleni kormányzat fellépése fékezte a szervezkedést, 1930 tavaszára a gazdagparaszti politikai körök között két, számos rokononás ellenére is jól elkülöníthető áramlat alakult ki, egy mérsékeltebb, főleg a dunántúli csoportokat magában foglaló, Nagy Ferenc módosparaszt és Tildy Zoltán református lelkész vezetésével, és egy radikálisabb, a mezőberényiek kivételével jobbára a tiszántúliakat összefogó irányzat élén Szabó Pál íróval és Nagy Lajos bojti tanítóval.

A kettő közül időben előbb a mérsékelt szárny jött létre. A kezdeményezés sajátos módon a Tiszántúlról indult ki. 1929 decemberében a Békés megyei Mezőberényben a községi gazdakör megbízásából Bartolf Mihály és Schultz Mihály kisgazdák, valamint Filó Samu földmunkás-köri elnök és Szabó Árpád iskolaigazgató programot dolgoztak ki, amelyben összefoglalták a paraszti követeléseket.⁸ Ez a program, amely később a „mezőberényi program” néven vált nevezetessé, szolgált alapul a kezdeti szervezkedéseknek. Az okmány bevezetőjét tanulságos idézni, mert kendőzés nélkül rávilágít a birtokos paraszti mozgalom indítékaira és céljaira. „A mezőberényi kispolgári társadalom a lecsonkított és életfeltételeitől megfosztott ország súlyos gazdasági vergődését, a falu népének *elviselhetetlen terheit* és ennek *folytán az egyre fokozódó elkeseredést* látva, továbbá az *általános munkanélküliséget*, mely a legszegényebb néposztályt már-

⁶ Népszava, 1930. febr. 7. A lap közli az 1929. dec. 29-i keltezésű belügyminiszteri végzés teljes szövegét.

⁷ Nagy Lajos, bojti tanító, a tiszántúli szervezkedés egyik vezetője, később nyíltan bevallotta: „... a szociáldemokráciának, mely Magyarországon a nemzeti eszme hőhérjait tenyészttette ki, leghatározottabb ellenségei vagyunk és bátran jelentem ki, hogy szervezkedésünk jogaink megvédésén kívül azt a nemzeti célt szolgálja, hogy a szociáldemokraták térhódítását lehetetlenné tegye. Ha nincs megfelelő paragrafus a véres rongyok ellen, lesz nekünk öklünk.” (Magyarföld, 1930. jún. 22. „A bihari szervezkedés” c. cikk.)

⁸ Pártunk harca a demokráciáért. Bpest. é. n. (1947). 17. l. A program egyik eredeti példánya megtalálható OL. BM VII. res. 1930—7—7—3182. sz. alatt. Közölte „A Föld” c. lap 1930. jan. 11-i száma.

már újra a *legszélsőségesebb irányzatokba* hajtja, erőteljes mozgalom megindítását határozta el a falu népének egy táborba való tömörítése céljából, hogy a *kormányzatnak* a fenyegető gazdasági katasztrófa elhárításában *segítségére lehessen*, s a helyes közgazdasági intézkedésekkel a falu népét megerősítse, hogy a *trianoni szerződés revíziójáért*, valamint *Magyarország ezeréves haláláért* lefolytatandó küzdelemre képessé tegye.” (Kiemelés tőlem — V. I.) A mozgó rugók tehát: a falu növekvő belső feszültsége, a válság szülte általános elégedetlenség, s nem utolsósorban az agrárszegénység radikalizálódásától való félelem. De feltűnik, hogy a megoldást a kormánytól várják, sőt a mozgalom célját éppen a kormány segítségével jelölik meg. A konkrét követelések azonban e szándékkal ellentétesek. A 20-as évek végén gazdagparaszti program először követelte a titkos választójog törvénybe iktatását, a progresszív adózás bevezetését, az ingyenes oktatást, a központi és helyi közigazgatás csökkentését és egyszerűsítését. Szembefordult a nagytőke profithajszolásával és szükségesnek tartotta a kartellek megrendszabályozását, a bank- és uszoratörvény megalkotását, a bankhitelek olcsóbbá tételét, a mezőgazdasági termékek külföldi és a közszükségleti cikkek hazai vámjának mérséklését. Feltűnő vonása, hogy a magyar parasztság alsóbb rétegeinek legégetőbb problémájáról, a reformról nem nyilatkozott, bár bizonyos birtokrendezési intézkedéseket kívánatosnak tartott. Így pl. a latifundiumok és holtkézi birtokok felszabadítását és állami támogatással kisbérletek és örök-bérletek alakítását, valamint az 1920-as földreform revízióját.

A mezőberényi program Nagyatádi 1909-es szentgáli programján alapult.⁹ A neves kisgazdavezér politikai öröksége még 1930-ban is elevenen hatott, az újból fellendülő kisgazdamozgalom vezetői előszeretettel nyúltak vissza pártja politikai hagyományaihoz. Ha az előbb említett két programot összevetjük, kiderül, hogy a mezőberényiek demokratikus követelései csaknem szó szerint az 1909-es Nagyatáditól származnak, igaz, némileg mérsékelve, míg az új intézkedéseket sürgető pontok elsősorban a banktőke és az állami bürokrácia ellen irányultak. A mezőberényi program csak igen enyhén nagybirtokellenes, jelezve, hogy a parasztság tulajdonos rétegei az erősebb szorítást a bankok és az állami bürokrácia felől érezték.

A mezőberényi kezdeményezés országos visszhangot keltett. A dunántúli csoportok képviselői együttes értekezletre hívták meg a program készítőit. Az 1930 január végén a Tolna megyei Felsőnyéken tartott többnapos tanácskozásnak, amelyen egyébként a kormánypárt kisgazdafrakciója is képviseltette magát, fő célja az volt, hogy előkészítse egy új kisgazdapárt megalakítását. A legnagyobb figyelmet a közös program kidolgozására fordították. Nagyatádi már említett 1909-es programja mellett a mezőberényi programra támaszkodtak, de felhasználták a felsőnyékiek által készített tervezet szövegét is. Ez utóbbi valószínűleg Kiss József tanító munkája.¹⁰ Harminc pontból állt, gazdasági, kulturális és szociális részekre tagozódott. Valamivel részletesebb volt, mint a mezőberényi, lényegében azonban hasonló követeléseket vetett fel. Osztály-tartalmát tekintve ez is a módos parasztság érdekeit fejezte ki. Szintén nem szerepelt benne a földreform, és főleg a bankokat és kartelleket, valamint az állami bürokráciát ostromozta. Feltűnő módon viszont kevésbé nacionalista szellemű, mint a mezőberényi tervezet.

⁹ A programot lásd: Magyar Lobogó, 1909. nov. 28. Közli: Dr. Bodroghözi Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. Bpest. 1929. 109—110. l.

¹⁰ A programot ld.: OL. BM—VII. res 1930—3—3745. sz.

A felsőnyéki „gazdakongresszuson” kidolgozott program szövege sajnos nem maradt fenn, csupán Nagy Ferenc vázlatos közlése nyomán ismerjük, aki akkor részt vett a programszerkesztő bizottság munkájában. A háromnapos vita után összeállított új tervezet a már említettekhez képest, a munkanélküliség megszüntetésének követelését kivéve, semmi újat nem tartalmazott.¹¹ A nézeteltéréseiken végül is felülkerekedő kormánypárti lojalitásuk megakadályozta őket abban, hogy a parasztság igazi érdekeit kifejező, mozgósító erejű programot készítsenek.

Ugyancsak élénk vita bontakozott ki, s komoly véleménykülönbségek merültek fel a program megvalósításának, a szervezkedések megindításának mikéntjét illetően. Az egyik legfontosabb tisztázandó kérdés a kormányhoz való viszony volt. A mezőberényiek azt indítványozták, hogy követeléseikkel forduljanak a kormányhoz, s csak akkor vonuljanak ellenzékbe, ha ott azok elutasításra találnak.¹² Nagy Ferenc javaslatára abban állapodtak meg, hogy az induló szervezkedés megkönnyítése, a hatóságok atrocitásainak elkerülése érdekében kezdetben semleges álláspontra helyezkednek, nyíltan sem ellezéckinek, sem kormánypártinak nem kötelezik el magukat.¹³ (Ebben az értelemben kezdték használni a „független” jelzőt!) Többen ajánlották, közöttük Nagy Ferenc és Tildy Zoltán is, hogy az új program alapján mondják ki az országos párt megalakulását.¹⁴ A megbeszéléseken részt vevő kormánypárti képviselő, arra hivatkozva, hogy az Egységes Párt a kisgazdák érdekeit is képviseli, ellenezte az új párt életre hívását.¹⁵ Nagy Ferencék nem mertek nyíltan szembefordulni a kormánypárt állásfoglalásával, s lemondtak a pártalakulás deklarálásáról. A tanácskozásokat követő nagygyűlésen azonban bejelentették a szervezkedés országos megindítását.¹⁶

Két hónappal később, márciusban, Budapesten a Sylvester-nyomdában összeült 30 vidéki megbízott, zömmel dunántúliak, és megalakította az Ideiglenes Szervezőbizottságot, amelynek ügyvezetője Bartolf Mihály mezőberényi kisgazda, alelnöke Tildy Zoltán, igazgatója Vass Sándor, a Magyarföld szerkesztője, főtítkára Nagy Ferenc lett.¹⁷ Ez a szerv látta el később az országos központ szerepét, a Nagy Ferenc—Tildy csoport uralkodó befolyását biztosítva a szervezkedés egész menetére. Szervező munkájuk azonban lassan haladt, tevékenységük nagyrészt kimerült az akkor gyakori gazdaggyűléseken való részvételben. Politikai önállóságuk látszatának fenntartása érdekében továbbra is igye-

¹¹ A 21 pontos program többek között követelte: a titkos választójogot; a közélet tisztaságának biztosítását, kiváltságok és a virilizmus eltörlését; a hadigondozottak, elhagyottak és árvák ügyének országos rendezését; a szövetkezetek állami támogatását pénzsegély nélkül; a demokratikus közigazgatást; a munkanélküliség megszüntetését; utak és hasznos hajtó közüzmek létesítését; a nyolcosztályos népiskolát; a fokozatos és egyszerű adórendszert; a közszükségleti cikkek árának leszállítását, a holtkezi birtokok felszabadítását, a bank- és uzsoratorvényt, a külföldiek birtokvásárlási tilalmát, a törvényhozók létszámának csökkentését, a trianoni béke revízióját (Pesti Hírlap, 1930. jan. 23.).

¹² A föld, 1930. jan. 25.

¹³ Ld. Magyarföld, 1930. jan. 19. Nagy Ferenc cikke és Magyarföld, 1930. jan. 29. Sass József cikke. Nagyon találó az az értékelés, amelyet ezzel kapcsolatban a Pesti Hírlap Felsőnyékről ad: „Akik ettől a megmozdulástól valami szélsőséges megmozdulást vártak, azok csalódtak, mert a felsőnyéki gyűlés kimondta, hogy egyelőre nem hajlandó lekötöni a meginduló szervezkedési mozgalmat sem a kormánynak, sem az ellenzéknek, hanem egyenesen a maga útján kíván haladni a pártoktól függetlenül nagyatádi Szabó szellemétől vezérelve” (1930. jan. 24. 4. l.).

¹⁴ Pártunk harca a demokráciáért. Bpest. é. n. (1947). 18. l.

¹⁵ Magyarföld, 1930. jan. 26.

¹⁶ Pesti Hírlap, 1930. jan. 24.

¹⁷ Pártunk harca a demokráciáért. 18. l.

keztek elhatárolni magukat az ellenzéki pártoktól, különösen élesen fordultak szembe a Szociáldemokrata Párttal, ugyanakkor azonban lojálisak maradtak a kormánypárttal szemben. Továbbra is abban reménykedtek, hogy a kormány végül megoldást talál a válság sújtotta birtokos parasztság megmentésére. Kérvényeket, javaslatokat szerkesztgettek, amelyeket rendre eljuttattak a felsőbb közigazgatási szervekhez. A legnevezetesebb ilyen akciójukra a május 18-i pécsi nagygyűlésen került sor. Az összejövetelet a kormánypárt rendezte, amelyen több képviselő, közöttük Mayer János földművelésügyi miniszter is részt vett. A nagygyűlésen Nagy Ferenc, aki akkor még a kormánypárt egyik megyei szervezetének alelnöke volt, határozati javaslatot nyújtott át Bethlen miniszterének, amelyben a gazdasérelmek orvoslását kérte. A falu növekvő elégedetlenségének nyomása alatt Nagy Ferenc nem elégedett meg a javaslat benyújtásával, hanem szinte ultimátumként határidőt szabott, felszólította a kormányt, hogy 60 napon belül adjon érdemleges választ, s hozzáfűzte, hogy ellenkező esetben ellenzékké vonulnak.¹⁸ Ez a lépés már a változás jele a kormányhoz fűződő viszonyban, komolyabb akcióra azonban csak az őszi hónapokban került sor.

A Szabó Pál—Nagy Lajos-féle irányzat szervezetileg csak május közepén jött létre.¹⁹ Megalakulásuk után hamarosan összeköttetést teremtettek az országos központ funkcióját ellátó Ideiglenes Szervezőbizottsággal; kezdetben kapcsolatuk azonban elég laza volt. Önállóan, saját elgondolásaik alapján dolgoztak. Egy önerejére támaszkodó demokratikus parasztmozgalmat akartak, paraszti vezetéssel, amely az uralkodó osztály különböző csoportjaival, de ugyanakkor a munkásmozgalommal szemben is érvényre juttatja a parasztság különálló érdekeit. „Nincs szükségünk senkire. A hatalom meg nem ijeszt, s erőnket szétforgácsolni hiába akarják azok, kik látva megmozdulásunkat, most hátunkon vezetőszeréhez akarnak jutni. *Mi csak magunkban bízunk*” (eredeti kiemelés — V. I.) — mondotta Nagy Lajos.²⁰ Később ismét leszögezte: „Azt kívánjuk, hogy az országos párt vezetősége is azokból legyen, kiknek neve elég garancia arra nézve, hogy az áruháza be ne következzen. Azokra, kik csak erőnket akarják kihasználni, nincs szükségünk. Meg kell mutatni végre, hogy a kisgazdatársadalom senki *kétes* segítségére nem szorul. Megáll a maga lábán” (eredeti kiemelés — V. I.).²¹ Ebből következően fordítottak nagyobb figyelmet a szervezeti kérdésekre, egy olyan jól kiépített pártot, rendszeres pártéletet kívántak, amely védelmet nyújthat a nagytőke és az állami bürokrácia fojtogató nyomása ellen. Nem helyeselték a hallgatóságos kormánytámogatást, s igyekeztek Nagy Ferencéket határozottabb állásfoglalásra szorítani. Ők maguk a kormányhoz való viszonyukat minden kétséget kizáróan tisztázták, s nyíltan hangot adtak ellenzéki felfogásuknak: „A bihari kisgazdapárt teljesen ellenzéki alapon áll. Nem tud hinni tovább az ígéretekben, melyek megvalósulását oly régóta türelmesen várta idáig. Az a párt meggyőződése, hogy mint ellenzéki párt érheti csak el céljait” — írta Nagy Lajos a megyei alakuló gyűlés előkészítésekor.²²

¹⁸ Magyarföld, 1930. máj. 20. Nagy Ferenc bejelentésének hatását csökkentendő, a Magyarföld néhány nappal később leszögezte: „... a kisgazdáknak nem az a céljuk, hogy mindenáron ellenzékiekedjenek, hanem hogy jogos és a nemzet érdekében is szükséges kívánságaik teljesüljenek. Bizonyára örömmel fognak a kormány mellett állni — mint erre a baranyai gyűlés legellenzéki hangú szónoka is rámutatott —, ha megértést tapasztalnak, kívánságaik teljesítésbe mennek.” (1930. máj. 25.)

¹⁹ Szabó Pál: Nyugtalan évek. Bpest. 1958. 190. l.

²⁰ Előrs, 1930. jún. 14.

²¹ Magyarföld, 1930. jún. 22.

²² Előrs, 1930. jún. 14. Honfoglaló útra c. cikk.

Miután Szabó Pálék nagyobb gondot fordítottak a szervező munkára, a helyi szervezetek kiépítésére Biharban alakultak ki legelőbb a feltételek egy megyei szintű szervezet létrehozására. Az első „Független Kisgazda Párt” 1930. június 29-én a derecskei nagygyűlésen alakult meg.²³ A tiszántúli példa nem maradt hatástalan, a mérsékelt szárny befolyása alatt álló Magyarföld szerkesztőségi cikkben értékelte a pártalakítást, s azt mint követendő helyes utat jelölte meg.²⁴ A kisgazdavezetők a nyár folyamán többször is felvetették az új kisgazdapárt életre hívásának szükségességét.

A Szabó Pál—Nagy Lajos-féle irányzat azonban egy súlyos fogyatékossgal rendelkezett: nem dolgozott ki önálló programot. Szabó Pál emlékiratában következőképp foglalta össze egykori legfontosabb követeléseiket: „Program 1. titkos választójog, 2. új földreform, amelynek keretében a földtelen parasztok földhöz juttatandók, 3. a bankok és kartellek államosítása, 4. szabad szervezkedés.”²⁵ A neves író utólagosan összeállított programpontjait kételkedéssel kell fogadnunk, hisz a szervezkedés osztálybázisát náluk is a módos parasztság alkotta, s körükben ilyen radikális követeléseknek nem volt talajuk. A rendelkezésre álló adatok szerint hivatalos programként a Nagy Ferencék által a pécsi gyűlésen a kormány elé terjesztett, egyébként mérsékelt határozati javaslatot fogadták el.²⁶

A birtokos paraszti mozgalom e két szárnya között, az objektíve meglevő különbségek ellenére, összeütközésekre nem került sor, sőt az év második felére az ellentétek egyre inkább háttérbe szorultak. Ebben az általános gazdasági és politikai helyzet változásain túlmenően döntően az is szerepet játszott, hogy a két irányzat eszmei-politikai arculata sok rokon vonást mutatott. A mozgalom nem rendelkezett eredeti, jól körülhatárolható, rendszerezett ideológiával. A kisgazdák nézeteinek jó része a kor uralkodó eszmeáramlataiból származott, nem szó szerint átvéve természetesen, hanem osztályérdekeiknek megfelelő értelmezésben.

A kiinduló tétel, amely bizonyos értelemben a falu módosabb rétegeinek egész politikai gondolkodását áthatotta, a parasztság társadalmi szerepének helytelen értékelésén alapult. A kisgazdák állandóan azt hangoztatták, hogy a parasztság a „nemzet gerince”, a „nemzeti lét biztos alapja”, a „szikla, amelyre építeni lehet”, és erre való hivatkozással követeléseiket, mint nemzeti, az egész

²³ Magyarföld, 1930. júl. 1.

²⁴ „A biharmegyei kisgazdák és földművesek független kisgazda pártot alakítanak. Nem kormánypártit és nem ellenzékit, hanem függetlent, amely minden jó ügyet pártol és mindennel szemben áll, akár a kormány, akár az ellenzék részéről jöjjön, ami a földművelő nép és a nemzet érdekével nem azonos. Úgy érezzük, hogy a bihariak eltalálták a helyes utat, amit bizonyára követni fog a többi vármegye kisgazda és földművelő közönsége is.” (Magyarföld, 1930. jún. 29.)

²⁵ Szabó Pál: Nyugtalan évek. 190. l. A két szárny közötti különbség pasztikusán kidomborodik a történelmi múlt hagyományainak életrekelésében is. A mérsékeltbb szárny példaképének Nagyatádi Szabó Istvánt és Kossuth Lajost tekintette, s igen következetesen elhatárolta magát Dózsa Györgytől. 1930-ban Kossuth neve a kisgazdapolitikusok értelmezésében elsősorban nem a nemzeti függetlenséggel, hanem az ország belső demokratizálásának követelésével fonódott össze. A „kossuthi elvek” gyakori emlegetésük ellenére is tisztázatlanok maradtak, egy-két elejtett megjegyzés arra utal, hogy ezen többek között szabad választást, népképviselési országgyűlést, egyenlő teherviselést értettek (Pesti Hírlap, 1930. jan. 29.). A Szabó Pál—Nagy Lajos csoport ezzel szemben a magyar parasztság igazi forradalmi hagyományaihoz nyúlt vissza, Dózsa György emlékét elevenítette fel (Magyarföld, 1930. szept. 21. Szabó Pál cikke). Nagyatádi Szabó István és Dózsa György történelmi párhuzamának objektív értelméről lásd: Révai József: Nagyatádi vagy Dózsa c. cikkét. (Révai József: Marxizmus és magyarság. Bpest. Szikra. 1946. 144., 146. l.)

²⁶ Ld.: Magyarföld, 1930. jún. 8.

társadalom érdekében álló követeléseket állították be. A parasztság társadalmi hivatását, hamis, teljesen eltorzult tudattal, a munkásmozgalom és az általa képviselt szocialista törekvések elleni harcban, valamint a fináncatókés-nagybirtokos uralkodó osztályok területi revíziós igényeinek támogatásában látták.

A kisgazdamozgalom eszméi képének legerőteljesebb vonása a nacionalizmus, mégpedig annak is alapvetően az uralkodó osztályok által terjesztett formája, a területi igényekkel fellépő, dunamenti elhivatottságot, kultúrfölényt, a szomszéd népek lebecsülését hirdető ún. hivatalos nacionalizmus. Ennek hatása érződik a mezőberényi programon, és kimutatható a békési programon is. A válság idején a gazdagparasztság nacionalizmusa olyannyira meglepő erővel lángolt fel, hogy az nem tudható be pusztán a hivatalos propaganda hatásának. A magyarázatot mélyebben, a falusi burzsoázia létfeltételeiben kell keresnünk. A jelentős részében külterjes gazdálkodást folytató gazdagparasztság állandó súlyos értékesítési gondokkal küzdött.²⁷ A nagybirtokhoz képest keveset és drágán termelt, exportálni komoly tételekben képtelen volt. A régi határok visszaállítása, s ezzel a belső piac kibővülése, azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a hazai területeken versenyképes lehet a nagybirtokkal, s értékesítési nehézségei csökkennek. A birtokos parasztság nacionalizmusa ugyanakkor tartalmát tekintve nem teljesen azonos az uralkodó körökével, a különbségekre azonban még visszatérünk.

Az erős nacionalista fertőzőtlenség volt az egyik összetevő a falu tehetősebbjeinek a munkásmozgalommal való szembefordulásában is. Állandóan visszatérő elem a Szociáldemokrata Párt tevékenységének részükről adott értékelésekben, hogy az SzDP a „nemzeti érdekek” árulója, „nemzetietlen”, a „nemzetköziség ügynöke”. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a munkásmozgalom-ellenességben a legfontosabb tényező az egyetlen legális munkáspárt vidéki tevékenységének megélékülése, a falusi osztályharc kiéleződése volt. Ezzel függött össze, hogy a gyakorlati politikában egészen odáig elmentek, hogy a munkásmozgalom ellen a kormánytól adminisztratív intézkedéseket is követeltek; Nagy Ferenc egy márciusi kisgazdaggyűlésen az SzDP-vel szemben,²⁸ Nagy Lajos a kommunisták ellen a Magyarföld hasábjain.²⁹

A kisgazda vezetők, néhány hozzájuk csapódott kispolgári értelmiségitől eltekintve, a marxizmust nem ismerték. Az adott körülmények között az értelmiségiek is csak egy meghamisított marxizmusról alkothatnak fogalmat. A proletariátus világnézetéről azonban lehetetlen volt tudomást nem venni; képzetlenségük, ideológiai tájékozatlanságuk miatt polemizálni vele természetesen nem tudtak, így a teljes tagadás álláspontjára helyezkedtek. Az egyetlen érv, amelyet a marxizmussal szembeszegeztek: a közös tulajdon, a kollektívizmus eszméje a parasztság létfeltételét, a magántulajdont, az egyéni vállalkozás szabadságát veszélyezteti, s ezért a parasztság számára elfogadhatatlan.

A birtokos parasztság tudatában kitapintható a gyökeres társadalmi változásoktól, a forradalomtól való félelem is. A falu tehetősebbjeitől természetesen nem várható, hogy támogassanak valamely társadalmi törekvést, amely létfeltételeiket veszélyezteti. Ennyiben a gazdagparasztság mindig forradalomellenes. A válság alatt ez a forradalomellenesség azonban különös intenzitással jelentkezik, amely nyilvánvalóan a falusi osztályküzdelmek éleződésének hatása. Annak a veszélynek a lehetősége, bármennyire is irreális volt, hogy a válság következtében ismét felborulhat a hagyományos osztályrend, s a munkásosztály

²⁷ Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. 238. l.

²⁸ Magyarföld, 1930. márc. 30.

²⁹ Magyarföld, 1930. jún. 8.

veheti kezébe a hatalmat, egyéb körülményekkel együtt végső soron szintén lassította a gazdagparasztság körében az uralkodó osztályoktól való elszakadás irányába kibontakozó folyamatot. 1930 ősze még a birtokos paraszti mozgalom fellendülését hozta, a szervezkedés új szakaszába lépett, közvetlenül napirendre került az új paraszti párt megalakítása.

Az országos párt létrehozását több tényező is siettetete. 1930-ban rossz termés volt, ennek ellenére a gabonafélék ára nagymértékben esett. A búza ára az év eleji 23 P-ről az év második felére 14 P-re csökkent.³⁰ Az agrárválság nemhogy enyhült volna, hanem újabb pusztító szakaszához érkezett, s ez a falu elkeseredését tovább fokozta. A kormány csodaszere, a boletta, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a kisgazda sajtó kiábrándultan bírálta. Visszavonhatatlanul nyilvánvalóvá vált, hogy a birtokos parasztság a kormánytól nem várhat komoly segítséget.

Ebben az időszakban lejártához közeledett a bethleni parlament mandátuma, várható volt, hogy a kormány előbb-utóbb új választásokat ír ki. A kisgazdakörök politikai koncepciójának lényeges elemét alkotta az az elgondolás, amely szerint a birtokos parasztság gazdasági-társadalmi helyzetén csak úgy lehet segíteni, ha a titkos választójog kiharcolásával sikerül bekerülni a parlamentbe, netán többségre jutni, s így érdekeiknek megfelelően befolyásolni az országos politika alakulását. Ebben mindkét irányzat egyetértett. Ebből következően számukra az új választások kiírásának lehetősége rendkívül fontos dolog volt, amelyet állandóan számon tartottak, s amint az időpont közeledni látszott, tevékenységüket bizonyos mértékig ahhoz igazították.³¹

1930 kora ősze jelentős változásokat hozott az SzDP agrárpolitikájában is. A párt az ellenforradalmi rendszer idején először hivatalos agrárprogramot dolgozott ki. A szeptemberi, XXII. kongresszuson elfogadott program kimondta az egyházi birtokok és hitbizományok teljes, kártérítés nélküli, minden egyéb nagybirtok 200 kh-t meghaladó részének kártérítés ellenében történő kisajátítását, és e területek felosztását a nincstelenek és szegényparasztok között. Emellett intézkedéseket követelt a kishirtokosok támogatására. A program, bár reformista alapon állt, ennek ellenére a legmesszebb ment az adott időszak ellenzéki pártjaihoz képest.³² A program megjelenése, a párt vidéki tevékenységének kiszélesedése ismét komolyan hatott a kisgazdamozgalomra. Az SzDP agrárprogramját ugyan nagyvonalúan visszautasították és elítélték,³³ a párt növekvő

³⁰ Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. 146. l.

³¹ „A tavaszi gazdagyléseknek az volt a célja, hogy a kormányzat figyelmét felhívják e válságos helyzetükre és hangot adva elkeseredésüknek rávigyük, hogy változtasson mai politikáján, amely végveszélybe sodorja a falu népét — mondotta Bartolf Mihály, a mérsékelt irányzat egyik képviselője a békési pártszervezet megalakulásakor. — Bajainkat feltártuk, de segítség nem jött, sőt a viszonyok egyre jobban elmérgesedtek. Nincs más választás számunkra, mint még erőteljesebben folytassuk a megkezdett munkát, hogy lassanként felkészülhessünk a következő választásra és olyanokat küldjünk be érdekeink védelmére, akikhez a falu népe bizalommal lehet még” (Magyarföld, 1930. szept. 28.).

³² Ld. Népszava, 1930. szept. 12.

³³ A Magyarföld szerkesztőségi cikkben foglalkozott az SzDP agrárprogramjával. A cikk félremagyarázta a programot, s úgy állította be, mint amely meg akarja szüntetni a magántulajdont, s a pártot nemzetköziséggel vádolta. Kijelentette, hogy ezzel szemben a kisgazdatársadalom nemzeti alapon áll és a magántulajdon híve. Leszögezte: „Öntudatos kisgazda és földműves nem tehet mást, mint hogy a legerélyesebben visszautasítja ezt a programot és kiutasítja azokat, akik ezzel a falu népéhez közeledni próbálnak” (1930. aug. 24.). Egy későbbi tömörebb megfogalmazás szerint: „A falu népe nemzeti alapon áll és ragaszkodik a magántulajdonhoz, s így a szocialisták programjára nincs szükség” (Magyarföld, 1930. szept. 14.). Elítélték az SzDP programját Szabó Pálék is. (Ld.: Magyarföld, 1930. aug. 17.)

befolyását azonban tudomásul kellett venniük. A Magyarföld szomorúan állapította meg: „Bihar vármegyében minden kerülgetés ellenére is be kell vallani, hogy augusztus 1-től a szociáldemokrata párt megkezdte a szervezkedést. A Népszava több községben meg lett rendelve, van ahol már párt is alakult, de több községben alakuló-félben van.”³⁴ Mindez abba az irányba hatott, hogy a kisgazdamozgalom fokozza erőfeszítéseit a szervezkedés terén.

A fenti tényezők mellett szerepet játszott még a közigazgatás nyomásának erősödése is. A kisgazda vezetők úgy gondolták, hogy ha önálló párttal és parlamenti képvisellel rendelkeznek, mód nyílik a szabadabb szervezkedésre, a hatósági terrorral szembeni védekezésre.

1930 őszére a kisgazdamozgalom két szárnya közötti különbségek mindinkább háttérbe szorultak. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány segítségére hiábavaló várni s helyette a hatósági terror fokozódik, Nagy Ferencék lassan balra tolódtak. Nem helyezkedtek ugyan nyíltan ellenzéki platformra, de bírálták a kormánypártot és annak kisgazda frakcióját. Szabó Pálék viszont elfogadták a mérsékelt szárny vezetését. A pártalakítás kérdésében teljes volt az egyetértés közöttük.

Az új kisgazdapárt szervezése szeptember—október folyamán gyorsan haladt előre. Lendületét a hatóságok fellépése, a gyűlések betiltása, a szervezők megbírságolása, az Egységes Párt kisgazda frakciójának hangos nemtetszései sem tudták korlátozni. Szeptember közepétől megkezdődtek az előkészületek az országos zászlóbontásra. Szeptember 21-én megalakították Békés községben a FKgP helyi szervezetét, s megbízták azt az országos nagygyűlésmegrendezésével.³⁵ Szeptember 28-án megjelent a Magyarföldben Schultz Mihály cikke, amelyben nyilvánosságra hozta az új párt megalakítását. Október elején Nagy Ferenc és barátja, Czövek Jenő kisgazda kiléptek a kormánypártból.³⁶

A közelgő zászlóbontás napirendre tűzte a párt programjának kérdését. Nagy Ferenc a Pesti Hírlap 1930. szeptember 19-i számában az Egységes Párt kisgazda frakcióját bírálva felvetette „egy hatalmas erőteljes program” elkészítésének szükségességét, ami arra utal, hogy megközelítőleg ebben az időben dolgozhatták ki azt a tervezetet, amelyet a Független Kisgazdapárt október 12-i békési alakuló nagygyűlése a párt hivatalos programjává avatott.

A program szövegét valószínűleg Nagy Ferenc készítette, Tildy Zoltán közreműködésével. Felhasználták a korábbi kisgazdaprogramokat, de az új program valójában nem azokon alapult, hanem ismét Nagyatádihoz nyúltak vissza.³⁷ A békési program számos rokonvonást mutat Nagyatádi 1919 októberi programjával. Mindkettő szerkezeti felépítése csaknem azonos, emellett számos szövegazonosság is kimutatható.³⁸ Nem egy paragrafust Nagy Ferencék majdnem szó szerint átvettek, másokat némileg átfogalmaztak.

³⁴ Magyarföld, 1930. szept. 14.

³⁵ Az Alföld, 1930. szept. 14.

³⁶ Magyarföld, 1930. okt. 19.

³⁷ „Nagyatádi Szabó István programját kell elővenni, amelyet szegre akasztottak. Az ő tanításai a mai viszonyokra is alkalmazhatók és nem lényeges kiegészítésre szorulnak” — írta Schultz Mihály a már említett 1930. szept. 28-i cikkében a Magyarföld hasábjain.

³⁸ Nagyatádi programját a Budapesti Újság október 21-i száma kezdte közölni. A lap megszünte miatt azonban csupán háromnegyedrésze jelent meg, szerencsére a legfontosabbak. A megjelent rész a következő fejezetekre oszlott: I. Az ország államformája, II. Az ország alkotmányos élete, III. Belügyi igazgatás, IV. Birtokpolitika, V. Mezőgazdaság, VI. Adózás és pénzügy, VII. Ipar és kereskedelem, VIII. Honvédelem.

Természetesen 1930-ban, történelmileg új helyzetben Nagyatádi 1919 őszi politikájának változatlan folytatásáról nem lehetett szó. A változások tartalma jól lemérhető azon, mit hagytak el, illetve milyen új részekkel bővítették Nagyatádi programját.

A békési program szerint a birtokos paraszti mozgalom legfőbb célja Magyarország 1919 előtti határainak visszaszerzése, s a régi határok között egy új Magyarország megteremtése, amely a parasztság széles tömegeinek magasabb életszínvonalat biztosít, s amelynek társadalmi berendezkedése demokratikus alapon nyugszik. A revízió követelése, ha nem is egyenlő súllyal, a kor valamennyi politikai pártjánál — beleértve az SzDP-t is — megtalálható. Új elem viszont, hogy a területi követelések itt összefonódnak társadalmi követelésekkel, a parasztság életszínvonalának emelésével, a közélet demokratizálásával. Egy új Magyarország megteremtésének követelése 1930-ban az ellenforradalmi rendszerből való kiábrándulást, az azzal szembeni nyílt elégedetlenséget tükrözi. A program a jövőendő magyar állam politikai berendezkedését a „nemzeti demokrácia” kifejezéssel jelöli. Érdeemes megvizsgálni közelebbről, mit takar a „nemzeti demokrácia” fogalma.

Ezt a kategóriát a korabeli kisgazdavezetők közül egyedül Nagy Ferenc használta, ami azt sejteti, hogy a bevezető részt is, ahol a kifejezés előfordul, ő írhatta. A kategória valószínűleg Bajcsy Zsilinszkytól származik, akinek 1930 őszi jó kapcsolatai voltak a tiszántúli szervezkedés irányítóival, elsősorban Szabó Pállal és Csizmadia Lajos kisgazdával, s akinek lapjába, az Előörsbe néha Nagy Ferenc is írt.³⁹ A nemzeti demokrácia Bajcsy Zsilinszky értelmezésében osztályok feletti demokráciát jelentett, amelyben a dolgozó osztályok korporációs szervezetekbe vannak szervezve, ahol megvalósul a társadalmi harmónia és nincs osztályharc.⁴⁰ Nagy Ferenc azonban csak a terminológiát vette át, tartalmát másképp fogta fel. Felfogásának tisztázása érdekében röviden át kell tekintenünk korabeli politikai nézeteit.

Nagy Ferenc a nagybirtoktól megnyomorgatott, mérsékelt, több kérdésben konzervatív dunántúli gazdagparasztság tipikus képviselője. Ambiciózus, tehetséges ember, kitűnő szervező, bár képzettsége, műveltsége alacsony színvonalú. Egyedül nála merült fel némi, igaz halovány, igény arra nézve, hogy valamiféle elvi megalapozást adjon az induló szervezkedésnek. Természetesen nem eredeti gondolkodó, minden, ami a fejében van, az az uralkodó osztályok ideológiájának egyfajta lecsapódása, illetve annak sajátos, ellentmondásos keveréke osztály nézeteivel.

Nagy Ferenc gondolatvilágát is alapvetően ugyanazok a vonások jellemezték, mint amelyeket az előzőekben már érintettünk. Ő is nacionalista,⁴¹ idealizálja a parasztságot, élesen szembefordul a munkásmozgalommal, sőt nem riad vissza a munkásosztály befektetésétől, megrágalmazásától sem. Szembe-

³⁹ Bajcsy Zsilinszkynek a parasztmozgalmakhoz fűződő kapcsolatáról ld. bővebben: *Szabó Miklós*: Bajcsy Zsilinszky Endre útja a Fajvédő Párt felbomlásától a Nemzeti Radikális Párt megalakulásáig. Kézirat. 47. és köv. oldalak.

⁴⁰ I.d.: *Bajcsy Zsilinszky Endre*: A mi demokráciánk c. cikket (Előörs, 1929. júl. 27.) és Polgári nemzeti demokráciát c. cikket (Előörs, 1929. aug. 3.).

⁴¹ Nagy Ferenc elvakultságában odáig ment, hogy azt követelte a Pesti Hírlap hasábjain: „A revízió diadalra juttatásáért fel kell áldozni mindent, ami csak feláldozható: szórakozást, mulatságot, politikai felfogást. . . Össze kell fogni szegénynek a gazdaggal, annak a paraszttal, hogy minden magyar egyfelé fordítva tekintetét össze tudjon tartani egy célirányos munkában” (PH., 1929. febr. 1.).

állítja a falut a várossal mondván: „a falu volt az a szikla, amelynek szirtjén megtört a vörös hajó”.⁴² Forradalom- és szocializmusellenes.

Mindazonáltal Nagy Ferenc akkori nézeteiben reakciós elemek mellett számos előremutató, demokratikus vonást is találhatunk. A Pesti Hírlap hasábjain feltárta a magyar falu helyzetét, nemcsak a gazdagparaszság sérelmeinek, de a nincstelének és szegényparasztok gondjainak is hangot adott. A nagy nyilvánosság előtt bírálta a kormány mezőgazdasági politikáját. Elvetette a kormány közigazgatási reformját,⁴³ támogatta a 8 osztályos népiskola megvalósítását,⁴⁴ kiállt a sajtószabadság mellett.⁴⁵ Városellenessége is felemás tartalmú, nemcsak a munkásosztállyal való szembenállás, hanem a nagytőkével való szembe fordulás is megtalálható benne.

Nagy Ferenc képtelen volt felismerni a módos parasztság társadalmi helyzetének realitásait a 20-as évek végén. Az ellenforradalmi rendszer neveltje volt, annak talaján állt. Ösztönösen érzékelte a válság következményeit, az uralgó osztályok gazdasági és politikai nyomását, s alapjában véve ösztönösen kereste a kiutat is. Azt azonban ő is meglátta, hogy a nagytőke és nagybirtok diktatúrájának az a formája, amelyet a bethleni rendszer testesített meg, nemcsak a parasztság alsóbb rétegeit nyomja el kíméletlenül, hanem a falu módosabbjait is sújtja, és gátat szab politikai törekvéseinek. A kiutat a Horthy-rendszer megreformálásában, demokratizálásában vélte felismerni: „... valahogy nem egészen jól vannak a mai állapotok és szükség van olyan rendszerváltozásra, vagy átalakulásra, amely több demokráciát tartalmaz és amely a kormányban is erőteljesebben domborítja ki az ország agrárdemokrata jellegét” — írta 1929 augusztus végén.⁴⁶ Majd később: „Politikai és gazdasági demokrácia és ennek nyomában járó jólét az, amit a falu népe óhajt: már pedig onnan felülről ezek helyett csak mákonyt várhatunk.”⁴⁷

Nagy Ferencnek a demokráciáról alkotott felfogása azonban nagyon sajátos. Kitérően rávilágít erre a már idézett tavaszi kisgazda gyűlés, ahol a kormányhoz juttatandó határozati javaslatot nyújtott be, amelyben sürgette a politikai szabadságjogok biztosítását és a titkos választójog megvalósítását, de ezzel egyidejűleg „a nemzetietlen és magántulajdon-ellenes elemekkel”, kommunista és szociáldemokrata munkásokkal szemben büntetőjogi intézkedéseket követelt.⁴⁸ Mindez egyéb proletárellenes megnyilatkozásokkal együtt arra enged következtetni, hogy Nagy Ferenc demokráciája a munkásosztályra már nem terjedt ki.

Az ellenforradalmi rendszer megreformálására vonatkozó elgondolásai 1930 őszére a nemzeti demokrácia fogalmában kristályosodtak ki. Lényegét a következőképp interpretálta: „Ez a két szó, hogy nemzeti és demokratikus, kifejezi mindazt az érzelmi és meggyőződésbeli felfogást, amelynek a magyar politikában érvényesülnie kell. Ennek a két szónak az átgondolásából egy csodaszép jelszó is fakadhatna: hogy egyenlő kenyeret és egyenlő jogot a magyar Haza határain belül. Tehát a jog és megélhetés egyenlősége jelenti a demokráciát és ennek nemzeti alapon való intézményes biztosítása pedig jelenti a hazafias érzé-

⁴² PH., 1930. júl. 19.

⁴³ PH., 1929. febr. 6.

⁴⁴ PH., 1929. júl. 25.

⁴⁵ PH., 1929. febr. 20.

⁴⁶ PH., 1929. aug. 31. Megnyílt szemek c. cikk.

⁴⁷ PH., 1930. febr. 15. Politikai hangulatkép faluról c. cikk.

⁴⁸ Magyarföld, 1930. márc. 30.

seknek még a politika gazos és tágas mezején is folytatandó ápolását és viszontbiztosítását. Izzó nemzeti felfogás nélküli demokrácia megöli az országot; demokrácia nélküli nemzetiség pedig megöli a népet... A nemzeti demokráciának hivatott letéteményese — folytatja — a falu népe. Földszeretete és ősi magyarossága biztosítja a nemzeti gondolat elpusztíthatatlanságát, míg szegénysége és nyomorúságos élete kiáltva hívja a demokratikus egyenlőséget.⁴⁹

A fenti homályos és zavaros megfogalmazás szerint tehát a nemzeti demokrácia egyfelől „a jog és megélhetés egyenlősége”, azaz egy meghatározott társadalmi állapot, másfelől annak az állami úton, felülről, nacionalista szellemben való megvalósítása. Ez a nemzeti demokrácia egy olyan állam, amelyben a gazdagparaszság a nagytőkével és a nagybirtokkal egyenlő politikai jogokat élvez, s velük egyenlő mértékben részesedik a nemzeti jövedelemből. Ez a koncepció nyilvánvalóan utópia. De rámutat arra, hogy Nagy Ferenc és egyben az egész birtokos parasztság nacionalizmusa tartalmát tekintve nem azonos az uralkodó osztályok hatalmon levő csoportjainak nacionalizmusával, törekvéseiben demokratikusabb annál, de ugyanakkor ez a demokratikus sajátosan korlátozott, amennyiben a munkásosztályra nem terjed ki. Nemzeti demokráciája egy erősen korlátozott kispolgári demokrácia. Ez a koncepció konkretizálódik a továbbiakban a békési program különböző pontjaiban.

A békési program legfontosabb gazdasági követelései a következők: a mezőgazdaság jövedelmezőségének biztosítása, a mezőgazdasági termények értékesítésének előmozdítása, a mezőgazdasági hitel kérdésének rendezése elsősorban a kisbirtok számára kedvező hosszúlejáratú kölcsönök útján, a magántőke hitelfeltételeinek állandó ellenőrzése, a kartellek megrendszabályozása és működésük ellenőrzése, a mezőgazdasági egykezek eltörlése, a tőkés vállalatok árpolitikájának a közérdeknek megfelelő módosítása. E programpontok általánosabbak ugyan, mint a tavaszi kisgazda-tervezetek hasonló pontjai, de így is kitűnik, hogy ezek elsősorban a piacra termelő tehetősebb parasztság követelései, annak a legközvetlenebb, legegésztőbb szükségleteit fejezik ki. Ebben az irányban mutatnak más hasonló kívánságok is: így az állami kiadások csökkentése, az adórendszer megreformálása, a közszükségleti cikkek adójának mérséklése, progresszív, a termelést kímélő adórendszer bevezetése.

A közvetlen anyagi érdek a domináló elem a gazdaságpolitikai követelések-nél is. A program olyan új gazdaságpolitikát kíván, amely Magyarországon a mezőgazdaság fejlesztését tekinti elsődlegesnek, s az ipart s egyéb termelési ágakat ahhoz igazítja. Az iparágak közül egyedül a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ágazatok fejlesztését tartja fontosnak, a többit nem. Elveti az állami beavatkozás rendszerét, illetve csak abban az esetben helyesli, ha az a közérdek, azaz a gazdagparaszság érdekében történik. Egyébként „a gazdasági élet teljes szabadságát” hirdeti, ami mögött nem nehéz felfedezni az állami beavatkozástól, a mezőgazdasági egykezeketől, a tőkés monopóliumoktól mentes, s ebben az értelemben szabad ártermelés óhaját. A program tudomásul veszi a tőkés tulajdonviszonyokat, s nincs szándékában változtatni azokon. Erre mutat az is, hogy nem vették át Nagyatádinak a biztosító intézetek államosítására, a bányák, ipari és bányauzemek állami kezelésbe vételére vonatkozó követeléseit. Az egyetlen államosítási követelés 1930-ban a helyi vicinális vasutak államosítása. Ez önmagában teljesen jelentéktelen követelés. Más oldalról ismét

⁴⁹ PH., 1930. okt. 24. A falu mozgalma c. cikk.

csak a közvetlen anyagi érdekeltségre utal, hisz ha az állam alacsonyabb tarifákat állapít meg, akkor ezzel olcsóbbá válhat a termékek piacra szállítása.

A program egyik legfeltűnőbb vonása, ugyanakkor legsúlyosabb korlátja is, hogy kerüli a határozott állásfoglalást az agrárkérdésben. A birtokos paraszti mozgalom mindkét szárnya kezdettől fogva tabuként kezelte a földkérdést. Az ország különböző vidékein rendezett, nemegyszer igen elkeseredett hangú gyűléseken a földreform követelése nyíltan nem merült fel, a nagy gonddal összeállított programokból rendre kimaradt, és érdemben a kisgazdasajtó sem foglalkozott vele.

A válság nyomása alatt a falu tulajdonos rétegei nem érezték közvetlen érdeküknek a földreformot,⁵⁰ számukra a legfontosabb az volt, hogy birtokaikat az eladósodástól, a banktól és végrehajtótól megvédjék, a nyomasztó időket átvészeljék. Nem ismerték fel, hogy nemcsak számukra, de az egész parasztság számára is a fő ellenség a nagybirtok, nemcsak súlyos gazdasági helyzetük egyik legfőbb okozója, hanem egyéni és társadalmi felemelkedésük útját is eltorlaszolja. Mindehhez hozzájárult még a kisgazda vezetők opportunizmusa, óvatossága, akik a szervezkedés megkönnyítése érdekében tartózkodtak minden olyan kérdés nyílt felvetésétől, amely a hivatalos körök nemtetszését válthatja ki. Jellemző mozzanat, hogy ha olykor-olykor a földkérdés felmerült, akkor sem új földreform, hanem új birtokpolitika szükségességéről beszéltek. A fogalmi elhatárolás nyilvánvalóan tudatos, a földbirtokpolitika kifejezés használata már önmagában is mérsékelt követeléseket jelzett a birtokviszonyok rendezésének terén.

A birtokos paraszti mozgalom nem mondott le véglegesen a földkérdés rendezéséről, csak nem tartotta az adott körülmények között aktuálisnak.⁵¹ 1930 őszen azonban ez az állásfoglalás már kezdett elmaradni a parasztság alsóbb rétegeinek hangulatától, s az alulról jövő nyomás érezte hatását. 1930. október 12-én megjelent a Magyarföld-ben egy viharsarki földmunkás cikke, amelyben egyértelműen állást foglal a földreform mellett: „... a nemzet jövője szempontjából feltétlenül szükség van új földbirtok-reformra. Amikor pedig a nemzet egyetemes érdekeiről van szó, a forrón szeretett haza sorsáról, akkor nem szabad visszariadnunk a nagybirtok határainál.” A cikk új orientáció jele a földkérdésben, bár általánossá nem vált a párton belül. Feltehetően e cikk megjelenésével függ össze, hogy Tildy lapját hamarosan betiltották.

A földkérdés jelentőségének részbeni meg nem értése és nem utolsósorban az, hogy a kisgazdavezetőknek nem voltak világos és határozott elképzeléseik az agrárviszonyok rendezésére, megmutatkozik a békési programban is. A program szintén nem földreformot, hanem „új, erőteljes nemzeti birtokpolitikát” sürget. Követeli a hitbizományok és az összes kötött birtokok forgalmának szabaddá tételét, valamint a nagybirtok egy részének kisajátíthatóságát. Földhöz akarta juttatni a falusi nincstelenek és agrárproletárok egy részét, de meg akarja erősíteni a törpe- és kisparasztságot, sőt a középparasztságot is. A program azonban nem részletezi, hogy mekkora terület igénybevételét tartaná szükségesnek, hogy a birtokreform a parasztság egyes rétegeinek milyen széles körét érintené, a juttatottak mekkora földterületeket kapnának, kártalanítással tör-

⁵⁰ Erre a jelenségre Bajcsy Zsilinszky is felfigyelt: „A kicsinyes értelemben vett kisgazda szervezkedés azért hagyja ki következetesen programjából a birtokreformot, mert nem érzi közvetlen érdekének” — írta a tiszántúli szervezkedéseket értékelve (Előrs, 1930. júl. 5.).

⁵¹ „Szerintünk ugyanis szükség van egy új, messzebbre néző birtokpolitika kezdeményezésére, de a mai súlyos helyzetben azt tartjuk a legfontosabbnak, hogy e nehéz helyzetbe jutó kisgazdákat megmentsük a végső pusztulástól” — hangoztatta a Magyarföld (1930. márc. 30.).

ténnék-e, avagy anélkül, s ugyanakkor végrehajtása sines határidőhöz kötve. A program homályosan a „nagybirtok céltudatos csökkentéséről” beszél, s ez arra enged következtetni, hogy hosszú ideig tartó igen mérsékelt földreformot képzel el.⁵²

A Független Kisgazdapártnak ez az álláspontja csaknem egybeesett az uralkodó osztályok hivatalos birtokpolitikai elképzeléseivel. Buday Barna, az OMGE főszervező-igazgatója 1930-ban egy nyilatkozatában kifejtette, hogy szerintük nincs szükség földreformra, mert a nagybirtok természetes elaprózódása útján úgylis kis gazdaságok fognak kialakulni.⁵³ A Nagy Ferencék által képviselt, a „nagybirtok céltudatos csökkentésének” politikája elvileg nincs túl messze a nagybirtok természetes elaprózódását birtokpolitikaként kikiáltó nézetektől. A Kisgazdapárt álláspontja ebben a legfontosabb kérdésben az akkori polgári ellenzéki pártok között is az egyik legjobboldalibb felfogás volt.

A gazdasági célkitűzések megvalósításához természetesen megfelelő politikai feltételek is kellettek. A békési program politikai követelései a fennálló ellenforradalmi rendszer demokratizálására irányulnak. E követelések közül a legjelentősebb, az adott körülmények között legradikálisabb a politikai szabadságjogok biztosítása, a titkos választójog törvénybeiktatása, valamint a népképviselői rendszer bevezetése. Némi visszacsés Nagyatádihoz képest itt is megfigyelhető, ő még általános, egyenlő, titkos és a nőkre is kiterjedő választójogot követelt. A közélet demokratizálása mellett fontosak az államszervezet demokratizálására vonatkozó kívánások is. Így többek között a felsőház átalakítása, az egész államapparátus csökkentése és egyszerűsítése, a törvényhatósági, városi és községi önkormányzatok visszaállítása. S mindehhez kapcsolódik még egy tipikusan kispolgári követelés: a közigazgatás olcsóbbá tétele. E programpontok a gazdagparaszttság kétirányú törekvését jelzik. Egyfelől azt, hogy bekerülve a hatalom legfelső sáncai mögé, befolyásolhassák a nemzeti jövedelem elosztását, másfelől azt, hogy a községen belül a közigazgatás segítségével otthon is biztosíthassák érdekeik sérthetetlenségét más társadalmi rétegekkel szemben.

Számos haladó, demokratikus rész követelést találunk kulturális és szociális téren is, közöttük a népoktatás és a mezőgazdasági szakoktatás fejlesztését. Ezek zömmel a paraszttság különböző rétegeire vonatkoznak, a munkásosztályról egy szó sines. Nagyatádi 1919-ben még sürgette az ipari munkásság szociális helyzetének javítását. Nagy Ferencék 1930-ban hallani sem akartak ilyen követelésekről.

A Független Kisgazda Párt békési programja leginkább a gazdagparasztság érdekeinek felel meg. A programpontok között találunk ugyan néhány olyat is, amely más paraszti rétegek sajátos követelése, ezek azonban alárendelt szerepet játszanak. Kivételt képez talán a földmunkásság munkanélküliségének megszüntetése. A falusi munkanélküliség feszítette a belső ellentéteket, s megszüntetése a gazdagparaszttság számára is kívánatos volt. Megtalálható a programban

⁵² Erre utalnak Nagy Ferenc szavai is: „A földmunkás munkanélküliség kérdését elsősorban jó földbirtokpolitikával lehet megoldani. Ha a kisbirtokosság számát szaporítjuk, nemcsak a munkanélküliség csökken, de az állam is biztosabb alapokat nyer. *Nem úgy értem ezt, hogy fogjunk azonnal láncot és menjünk neki a nagybirtoknak*, de igenis arra kel törekednünk, hogy következetes munkával a nagybirtok területén is minél több kisbirtokot alakítsunk.” (Kiemelés tőlem — V. I.) Magyarország, 1930. okt. 14.

⁵³ „A földreform eredményei: Szemle a földreform útján kiosztott területeken” Buday Barna az OMGE főszervező-igazgatója — 11. l. Köztelek 1930. Idézi *Szakács Kálmán*: i. m. 171. l.

a Nagyatádi-féle földreform juttatottainak legfőbb kívánsága: a föld vételárának revíziója és igazságos megállapítása. 1928-ban a kormány meghatározta a juttatott földek árát, de mivel az esetek többségében rossz minőségű földért magas vételárat mondott ki, általános csalódást keltett. A gazdagparaszság attól félt, hogy ezzel meg fog drágulni a föld, ezért támogatta a reformföldesek kívánságát.⁵⁴

A békési program általános politikai program. A tőkés társadalmi és gazdasági rend, sőt a nagybirtokrendszer tudomásulvételéből indul ki,⁵⁵ nem a társadalom egészét akarja átalakítani, hanem csupán egyes, a falusi burzsoázia érdekeit sértő funkcióit megreformálni. Elsősorban a banktőke és az állami bürokrácia ellen irányul és csak kisebb mértékben a nagybirtok ellen. Az adott körülmények között számos radikális követelést tartalmazott, de ugyanakkor súlyos belső ellentmondásokkal is rendelkezett. A parasztság társadalmi fel-emelkedéséért, politikai hatalomba való bekerüléséért küzdött anélkül, hogy a falu legégetőbb kérdéséhez, a nagybirtokhoz hozzányúlt volna. Politikai demokráciát akart, de a munkásosztály kizárásával. Egy új, boldogabb Magyarországot akart, ahol a jog és egyenlőség érvényesül, de a program egyoldalú agrárbeállítottsága végső soron szemben állt az ország általános fejlődésének tendenciájával.

Az 1930 tavaszán kibontakozó birtokosparaszti mozgalom számos reakciós vonása ellenére, ha korlátozottan is, mégis haladó, demokratikus jellegű volt, mert önálló paraszti párt létrehozásához vezetett, s mert alapjában véve, ha óvatosan is, de az uralkodó osztályok ellen irányult. A parasztság megpróbált a maga lábára állni, de egyszerre a munkásosztály és a nagytőke ellen, s ezért kísérlete torzó maradt.

A birtokosparaszti mozgalom nem vált széles demokratikus mozgalommá, mert az agrárszegénység millióit nem tudta magával vinni. Lemondott a radikális földreformról, betegesen tartózkodott minden bátor, erélyes fellépéstől. Politikai elképzeléseinek belső ellentmondásossága, kispolgári mivoltából adódó megalkuvó természete a földbirtokos uralkodó osztályok felé sodorták. Megkönnyítette ezt az is, hogy követeléseit sajátos módon részben egybeestek az agrárius érdekekkel. A FKgP megalakulása után Tildy javaslatára Gál Gasztont hívták meg pártvezérnek. Ezzel a párt élére egy 1000 holdas földbirtokos került. Gál Gaszton maga is három legitimista földbirtokost hozott, s őket követték a többiek, közöttük két volt fajvédő, Eckhardt és Ulain.⁵⁶ A mozgalom paraszti vezetői, a kezdeményezők, kiszorultak a párt vezetéséből.⁵⁷

A falu tulajdonos rétegeinek szervezkedése, ami éppen az uralkodó osztályokkal való „szövetség” felbontása irányába indult, ismét földbirtokos vezetés alá került, de mégsem kanyarodott vissza oda, ahonnan elindult. Gál Gaszton útja a 20-as évek elejétől elvált a hatalmon levő, a nagytőkével szövetkező nagybirtoktól, nem tekinthető ezen körök hivatalos képviselőjének. Gál Gaszton a dualizmuskori agráriusság, a mezőgazdaságot az iparral szemben előtérbe helyező elgondolások képviselője, aki éppen nagytőke-ellenessége révén az agrárius körök legerőteljesebb belső ellenzéke. Éppen ezért alkalmassá vált az egyre inkább ellenzéki oldalra tolódó birtokos parasztság vezetésére.⁵⁸

⁵⁴ Szakács: i. m. 142. l.

⁵⁵ Dobi István: i. m. 20. l.

⁵⁶ Dobi István: i. m. II. kötet. 19. l.

⁵⁷ Szabó Pál: Nyugtalan évek. 243 l.

⁵⁸ Berend Iván—Ránki György: A nagybirtok és nagytőke „agrárius—merkantil” ellentétéinek kérdéséhez (1919—1925). Történelmi Szemle. 1959. II. évf. 1—2. sz. 155. l.

A birtokosparaszti mozgalom a földbirtokos vezetés alá kerülése a paraszti követelések feladásával járt, a békési programot is szegre akasztották. A „végleges” programot Gál Gaszton dolgozta ki, s először a Reggel c. lap 1930. december 22-i számában jelent meg. Ebben a programban már a leghalványabb utalás sincs a földreformra. Elveszti gazdagparaszti arculatát, s erősen agrárius jellegűvé válik. A titkos választójog követelése háttérbe szorul, s igen határozott visszaesés van a királykérdésben. A békési program a „szabadkirályválasztás” álláspontjára helyezkedett, s ez kifejezte az egész parasztszervezkedés tényleges akaratát, a Gál Gaszton-féle program viszont legitimista. Teljes egészében igazat kell adnunk Bajcsy Zsilinszky jószemű bírálatának: „Egy olyan minimumra szorító programmal, aminő Gál Gasztoné, mely mindenki felé egyaránt jót mutat, amelyből minden konkrét és élesen kirajzolt reformgondolat kimaradt, nehogy ennek vagy annak a csoportnak érzékenységét vagy érdekeit sértse s végül csak általánosságok és közhelyek maradnak benne, az ilyen minimalista program mögé talán lehet széles tömegeket állítani, de az is bizonyos, hogy ha egy ilyen szürke, kidolgozatlan minimalista program győzelemre jut, úgy óriási kudarc vár rá.”⁵⁹

A békési programról 1939-ig nagyon kevés szó esett. Az 1939-es választások után azonban a Tildy—Nagy Ferenc-féle paraszti szárny került előtérbe, amely később Eckhardt Tibornak, a párt vezérének külföldre távozása után átvette a pártirányítást. Ettől kezdve ismét a békési programra hivatkoznak, mint a párt egyetlen igazi programjára, természetesen elhallgatva, hogy 1930 után szó nélkül feladták az abban lefektetett elveket.

A felszabadulás után Tildy Zoltán első nyilatkozatában kijelentette: „A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt programja időtállóan bizonyult, nincs okunk rajta változtatni és nem is fogunk változtatni . . . elérkezett a program megvalósításának ideje . . . Ez a párt forszírozni fogja a program sürgős megvalósítását.”⁶⁰ Minden azonban csak szándék maradt, a valóság másként alakult. A munkásosztály vezetésével kibontakozó népi demokratikus forradalomban, amely a társadalom gyökeres átformálását tűzte ki célul, a békési program kezdettől fogva kevésnek bizonyult. A Kisgazdapárt csak 1946 őszén, akkor is a népi baloldal nyomására ismerte fel világosan, hogy a háború után kialakult új helyzet új célok felállítását követeli meg. A Tildy által kidolgozott programtervezet azonban nem került nagy választmány elé, így nem vált hivatalos programmá. 1947 tavaszán a Magyar Közösség összeesküvésének napvilágra kerülése nyomán kialakult feszült politikai helyzetben a pártot irányító, zömmel a gazdagparasztságra támaszkodó Nagy Ferenc vezette centrum, a népi baloldal támadását kivédendő, többek között a régi paraszti hagyományok, a „paraszti radikalizmus” felelevenítéséhez folyamodott. S így merült fel az egykori békési program átdolgozásának gondolata.⁶¹

⁵⁹ Előrs, 1931. febr. 22.

⁶⁰ Debrecen, 1945. márc. 8.

⁶¹ A békési program párton belüli nyílt bírálatára csak azután került sor, hogy a párt vezetéséből kiszorultak a gazdagparasztság képviselői és előtérbe nyomultak a szegényparasztság és agrárproletariátus érdekeinek hordozói. Dobi István a szegényparaszti radikalizmus alapján, de egyben a párt baloldali múltját bizonyítandó fejtette ki: „*Ha mai politikai szemével nézem a*

A Független Kisgazda Párt programja mérsékelt demokratikus, inkább nagytőke-, mint nagybirtok-ellenes, reformista, kispolgári politikai program. A gazdasági válság talaján keletkezett, a birtokos parasztság közvetlen anyagi érdekeinek kifejezője. Az adott körülmények között számos radikális követelést tartalmazott, de nem tudott széles paraszti tömegek iránytűjévé válni, mert lemondott a legfőbb kérdésről, a radikális földreformról. Ugyanakkor súlyos belső gyengeségekkel rendelkezett, egyoldalú agrárius beállítottsága szemben állt a társadalom fejlődésének objektív törvényszerűségével.

A programban kifejeződő kispolgári demokrácia a horthysta rendszer kritikája volt, persze polgári keretek között. Megvalósítására a módos parasztság képtelennek bizonyult, egyfelől, mert szembefordult a munkásosztállyal, másfelől, mert behódolt a burzsoáziának. A kispolgári demokrácia a felszabadulás után sem válhatott valósággá, mert a népi demokratikus forradalom kezdetétől fogva meghaladta. A békési program feledésbe merült, mert feledésbe kellett merülnie.

A FÜGGETLEN KISGAZDA FÖLDMUNKÁS POLGÁRI PÁRT PROGRAMJA*

VEZÉRESZMÉK:

A Független Kisgazda Földmunkás Polgári Párt célja: Magyarország ezeréves határainak visszaszerzése, a magyar nép erkölcsi és anyagi erőinek legmagasabb fokra való kifejlesztése s ezúton az ősi határok között erős, új, boldogabb Magyarország megteremtése. A Párt fenti célját a magyarság gerincét alkotó hazafias néposztály, a kisagrárius tömegek: kispapok, földművelők, földmunkások, kispapok felemelése s azontúl a dolgozó népmilliók egységének megteremtése útján látja elérhetőnek s ezért teljes erejével kíván küzdeni azért, hogy az országot a rá nehezedő súlyos gazdasági válságból kivezesse, a magyar föld dolgozóinak életszínvonalát erkölcsi és anyagiakban fokozza s az ország jövőjéről politikai berendezkedését a nemzeti demokrácia alapjaira fektesse.

A Független Kisgazda Földmunkás Polgári Párt nem kíván osztálypolitikát; célkitűzése azonos a nemzet egyetemes nagy céljaival, módszereiben minden társadalmi osztály érdekeit tisztelgetve tartva, a magyar nép ősi erői számára nemzet fórumán szabad teret biztosítva, egyenlő jogok és egyenlő kötelesek elvi alapján fog dolgozni. Ezért szívesen hív taborába mindenkit, aki célkitűzésével egyetért s azt önzetlenül munkálni kész.

békési programot, amelyre a párt épült, és amely a maga idejében radikális kiállítás volt Bethlen kormányával szemben, akkor azt kell mondanom, *hogya a programban sok volt a radikális követelés, de nem volt benne ideológiai alap*. Nem volt benne olyan gondolat, amellyel egy rendszerváltozás esetén át lehetett volna formálni a magyar állam kormányzásának egész menetét, nem voltak benne olyan elvek, amelyek minden más politikai párttól eltérő hitvallást jelentettek volna. Nem voltak benne olyan pontok, olyan elvi megállapítások, amelyeket pl. én, a földmunkás elfogadhattam, de gr. Hunyadi Ferenc már nem fogadhatott el. Nem voltak benne olyan megállapítások, amelyek rávilágítottak volna arra, hogy a szegényparasztok és földmunkások, másfelől százezer pengős keresetű gazdag ügyvédek között azontúl is van valami különbség, hogy az egyik fényűző életet él, a másik pedig koldussorban 5—8 gyerekével." (Eredeti kiemelés — V. I.) A második balatonkesei értekezlet. Politikai és gazdasági tájékoztató. Bpest. 1948. 8. 1.

* Nagy Ferenc miniszterelnök félhivatalos iratai 1946—1947. MOL. NDO. X/2. sz. Az 1930. okt. 12-i pártprogram másolata. Ezúton is köszönetet mondok Kiss István levéltárosnak, aki az irat publikálásában segítségemre volt.

A Független Kisgazda Földmunkás Polgári Párt politikája egyenes folytatása kíván lenni annak a történelmi folyamatnak, amit Kossuth Lajos a jobbágy-ság felszabadításával és a népképviselési rendszer megteremtésével kezdett meg s nagyatádi Szabó István a magyar földműves tömegek politikai öntudatának fölbresztésével és szervezetbe való tömörítésével folytatott. A Független Kisgazda Földmunkás Polgári Párt tehát Kossuth elveinek és nagyatádi Szabó István szentgáli programjának alapján áll s ezekhez mindenben törhetetlenül ragaszkodva fog küzdeni a dolgozó népmilliók helyzetének javításáért s a nemzeti demokrácia alapján felépülő, boldogabb életlehetőségeket nyújtó, nemzetközi viszonylatban is kellő súllyal bíró Nagy-Magyarorszáéért. Ennek érdekében pártunk kívánságait a következőkben foglaljuk össze:

AZ ORSZÁG ALKOTMÁNYOS ÉLETE

1. A királykérdésben az 1920. I. t. c. alapján állunk s a nemzetünk függetlenségéhez ragaszkodva és minden puccstörekvéssel legélesebben szembezállva követeljük, hogy ezt a kérdést csak a legszélesebb körű népképviselés alapján összcülő országgyűlés oldhassa meg.

2. Követeljük a képviselőház tiszta népképviselési rendszerének megőrzését, illetve biztosítását s egyben a Felsőháznak teljesen érdekképviselési kamarává való átalakítását akként, hogy az éppúgy az egész nemzet akaratának kifejezője legyen, mint népképviselési alapon a képviselőház.

3. Követeljük a képviselőválasztások titkosságának az összes kerületekre való kiterjesztését és a választások tisztaságának biztosítását. Tiltakozunk az ellen, hogy köztisztviselők pártcélokra használtassanak föl. Követeljük az összcférhetlenségi törvény legszigorúbb reformját és végrehajtását. Követeljük a vidéki választókerületek egymásközti arányosítását.

BELÜGYI IGAZGATÁS

4. Követeljük a közigazgatás egyszerűsítését és gyorsabbá tételét a hatósági beavatkozások alkalmának és szükségességének csökkentése útján. A közigazgatási és községi tisztviselőknek tétessék köteleességévé, hogy a nép panaszai-val szemben teljes figyelmet és jóakaratot tanúsítsanak. A községi tisztviselői állások betöltésénél a kijelölés kizárólag a képviselőtestület joga legyen.

5. Követeljük a törvényhatósági, városi és községi önkormányzatok visszaállítását és fejlesztését. Követeljük a közigazgatási bíróság hatáskörének bővítését.

6. Követeljük a régi jobbágyi viszony helyenként még meglevő maradványainak teljes megszüntetését, a kiváltságok és a virilizmus eltörlését.

7. Követeljük a közéleti tisztaság helyreállítását, a panamák könyörtelen kiirtását, a legszigorúbb ellenőrzés bevezetését és öt évre visszamenőleg az állami, városi és községi beruházások felülvizsgálatát.

8. Követeljük az állami és önkormányzati tisztviselők létszámának csökkentését különösen a magasabb állásokban; a fiatal tisztviselők nyugdíjazásának lehetetlenné tételét, a kiszállások külön napidíjainak eltörlését, az ingyenes autóhasználat megszüntetését s általában az egész közigazgatásban a legmessedbmenő takarékoság megvalósítását. Követeljük annak megakadályozását, hogy egyes tisztviselők többszörös állami javadalmazást vagy nyugdíjat élvezhessenek.

Kívánjuk a külföldön lakó magyar honosok nyugdíjának beszüntetését, valamint a külföldön lakó magyar ingatlan tulajdonosok kétszeres megadóztatását.

9. Követeljük az egyesülési és gyülekezési jog, valamint a sajtó szabadságának intézményes biztosítását. Kívánjuk az egyes társadalmi osztályok hazafias célú, nemzeti alapon való szervezkedésének előmozdítását.

BIRTOKPOLITIKA

10. Követeljük olyan új, erőteljes nemzeti birtokpolitika legsürgősebb kezdeményezését, amely a nagybirtok céltudatos csökkentésével egyrészt a törpe-, kis- és középbirtokokat erősíti, másrészt sürgősen lehetővé teszi a földnélküli földmunkásság letelepítését és földhözjuttatását s ezáltal a nemzeti élet legnagyobb erősségéül új kisgazdaexisztenciákat létesít. E célból követeljük:

a) a hitbizományok és összes kötött birtokok forgalmának szabaddá tételét:

b) a nagybirtokon az állam birtokpolitikai célra történő kisajátítási jogának törvénybeiktatását s már az Alföldön fenyegető földmunkás-munkanélküliségre tekintettel is pénzügyileg kellően előkészített, az ország különböző vidékeinek népesedési viszonyait is tekintetbe vevő céltudatos telepítési politika azonnali megindítását, s a nagybirtokokkal lezárt falvak gazdasági terjeszkedésének biztosítását.

Az állam rendelkezésre álló és kisajátításra kerülő birtokok, kis- és törpebirtokok erősítésére s a vagyontalan földműves- és földmunkásság birtokhoz juttatásával új kisgazdaexisztenciák létesítésére fordítandók.

11. Követeljük a mezőgazdasági munkásoknak, kisiparosoknak, kereskedőknek, tisztviselőknek a község belterületén vagy azzal összefüggő részeken házhelyhez való juttatását, illetve számukra kertés családi házak építésének lehetővé tételét s e célból az állam kisajátítási jogának törvénybeiktatását minden olyan magánbirtokra, mely valamely község terjeszkedésének útjában áll.

12. A múltra nézve kívánjuk a földbirtokreform során kiosztott földek vételárának revízióját és igazságos megállapítását.

KÖZGAZDASÁGI POLITIKA

13. Követeljük az általános közgazdasági politikának olyan új alapokra való helyezését, amely Magyarország mezőgazdasági jellegének megfelelően a mezőgazdaság fejlesztését tartja elsőrendű feladatnak, az ipari, kereskedelmi, pénzügyi és közlekedésügyi politikát ezzel hozza összhangba s a többi termelési ágak fellendülését elsősorban a földművelő tömegek vásárlóképességének emelésében keresi.

14. Követeljük annak a gazdálkodási rendszernek megszüntetését, amely az állam gondoskodási körébe vont oly feladatokat, amelyeknek megoldása a magángazdaságra vagy általában a társadalomra háramlík. Az állam ezeknek a feladatoknak megfelelni nem tudott, az állampolgárokat pedig legsúlyosabb megterhelés elé állította. Ez okból követeljük a gazdasági élet teljes szabadságát s az ezt akadályozó központok (Gyümölesszszeforgalmi, Szeszszközpont stb.) eltörlését. Az állam csak segítőkép avatkozzék be a magángazdaságba, illetve rendszabályozó hatáskörrel ott, ahol általános közgazdasági és társadalmi érdekek kívánják.

15. Követelünk új beruházási politikát, amely luxusberuházások helyett hasznos befektetéseket eszközöl. E téren elsőrendű szükségletet képeznek az

útépítések, vasutak fejlesztése, csatornák és öntözőművek létesítése s általában minden olyan beruházás, amely munkaalkalom nyújtása mellett a gazdasági élet teljesítőképességét fokozza.

FÖLDMŰVELESÜGY

16. Követeljük a mezőgazdasági termelés oly módon való átalakítását és új alapokra fektetését, ami annak jövedelmezőségét biztosítja. Az állam irányítással, mintatelepek létesítésével, vetőmag nyújtásával és más alkalmas módon hasson oda, hogy olyan mezőgazdasági termékek helyett, amelyekből túltermelés van, más, értékesíthető és megfelelő jövedelmet biztosító cikkek termeltesse.

A mezőgazdasági termelés jövedelmezővé tétele érdekében mozgósítani kell minden erőtevényt s könnyörtelenül félretenni minden érdeket, ami ennek útját állja.

17. Követeljük a mezőgazdasági hitel intézményes megoldását, különösen a kisbirtokok részére megfelelő hosszúlejáratú kölcsönök biztosítását, a bank- és kereskedelmi tőke hitelfeltételeinek hathatós ellenőrzését.

18. Követeljük a mezőgazdasági kamarák demokratikus átszervezését s a mezőgazdálkodással foglalkozó lakosság csoportonként tagozódó érdekképviselőinek alulról történő országos kiépítését és megszervezését oly módon, hogy azok a többi termelési ágakkal és osztályok külön érdekeivel szemben hathatós védelmet nyújtsanak.

Követeljük a politikai községek és közbirtokosságok közötti visszas helyzetek rendezését.

19. Követeljük az összes ár- és belvízszabályozó ügyek állami kezelésbe vételét s ezek gazdálkodásában is a legszigorúbb takarékoság megvalósítását.

20. Követeljük az ország energiaforrásainak gyarapítását, vízi és egyéb természeti erőinek kihasználását. Külkereskedelmi mérlegünk megjavítása céljából a szesztermelés fokozását s a borszesznek gépek hajtására való alkalmazását.

21. Követeljük a mezőgazdasági termények értékesítésének hathatós előmozdítását, külföldi piacok feltárását, a kivitel megszervezését.

22. Követeljük a tanyai lakosság gazdasági és kulturális fejlődésének tervszerű előmozdítását.

23. Követeljük az Alföld fásításának elősegítését, a megfelelő erdővédelmi intézkedéseket. Kívánjuk az Alföld csatornázásának és öntözésének megoldását, valamint a terméketlen területek (szikes földek) termővé tételének állami feladattá minősítését.

24. Követeljük a mezőgazdasági ipar fokozatos meghonosítását és fejlesztését, valamint a háziipar támogatását.

ADÓZÁS ÉS PÉNZÜGY

25. Követeljük az államháztartás kiadásainak erőteljes mérsékelését, az összes, nem feltétlenül szükséges állami kiadások törlését és nem állami feladatokra szánt kiadások kiküszöbölése útján.

26. Követeljük a hadikölcsönök valorizációját.

27. Követeljük az adók lényeges csökkentését, a közszükségleti cikkekre kivetett fogyasztási adók törlését, illetve mérséklését, kívánjuk a falu népét egyenlőtlenül sújtó közmunkaváltság és borfogyasztási adó teljes megszüntetését. Kívánjuk a fogalmiadó eltörlését.

28. Követeljük az egyszerű, igazságos, határozottan progresszív alapon nyugvó egyenes, a termelést kímélő adózási rendszert s a létminimum tehermentesítését. Kívánjuk az adókvetítő és felszólalási bizottságokban a községek választott taggal való képviseltetését. Követeljük az adóhátralékok kamatainak 6⁰/₀-ban való megállapítását.

IPAR, KERESKEDELEM ÉS KÖZLEKEDÉS

29. Követeljük az iparpártolási politikának a mezőgazdaság érdekeivel való összhangba hozását s elsősorban csak olyan iparágak támogatását, amelyek hazai mezőgazdaság által termelt nyersanyagokat dolgoznak fel.

30. Követeljük az elsőrendű közszükségleti cikkek vámjának mérséklését s a kereskedelmi szerződéseknek a mezőgazdaság érdekeivel összhangba hozott revízióját.

31. Követeljük a kartellek erőteljes megrendszabályozását és működésének állandó ellenőrzését.

32. Követeljük a kisipar intézményes védelmét, hathatós támogatását, közmunkáknál való előnyben részesítését, a kisipari hitel biztosítását, a kereskedelmi és iparkamarák demokratikus reformját.

33. Követeljük a szövetkezetek és úgynevezett altruista intézmények megrendszabályozását, a magas vezérigazgatói fizetések s túlzott személyi kiadások megszüntetését s általában a szövetkezeti politika helyes irányba való terelését. Kívánjuk a kisemberek termelő és értékesítő szövetkezéseinek támogatását.

34. Követeljük a részvényjog reformját s a nagybankok, ipari és kereskedelmi vállalatok kényszerítését arra, hogy a köz érdekeinek megfelelő üzletpolitikát folytassanak.

35. Követelünk egységes, a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő vasúti tarifapolitikát s az összes vicinális vasutak államosítását. Kívánjuk a tiszai hajózás megszervezését.

KÖZOKTATÁSÜGY

36. Követeljük a vallásfelekezetek egyenlőségét s a felekezeti béke fenntartását az 1848. XX. t. c. végrehajtása alapján.

37. Követeljük közoktatásügyi politikánknak olyan új alapokra való helyezését, amely a kultúrfölényt nem a felsőbb oktatás túlméretezésében, hanem a népoktatás fejlesztésében és intenzívebbé tételében keresi. Kívánjuk a luxus-, kultúrintézmények megszüntetését. Követeljük az egész közoktatásügynek idegen befolyásoktól mentesített, nemzeti alapokra helyezését.

38. Követeljük az önkormányzati iskolák részére nyújtott segélyek és hozzájárulások revízióját s annak rendszernek megszüntetését, amely fokozatosan több és több terhet igyekszik áthárítani az iskolafenntartó testületekre. Ezzel kapcsolatban kívánjuk az elemi iskolai oktatás nagyobb állami dotációját, valamint a tankönyvuzsora letörését.

39. Követeljük a földművesnép mezőgazdasági szakoktatását s a mezőgazdasági szakiskolák korszerű, új alapokra való helyezését.

IGAZSÁGÜGY

40. Követeljük az igazságszolgáltatás egyszerűsítését és gyorsítását, kívánjuk a jogvédelem olcsóbbá tételét, az ügyvédkényszer megszüntetését, az ügyvédi

s általában a jogi munkálatok díjainak a végzett munkával való arányosítását és új törvényhozási szabályozását.

41. Követeljük az esküdtszék visszaállítását politikai és sajtóperekben.

NÉPJÓLÉT

42. Követeljük a népjóléti politikának a túltengő adminisztrációtól való mentesítését, a legszélesebb néprétegekre való kiterjesztését s megértőbb alapokra helyezését.

43. Követeljük a hadigondozottak, s gyermek menhely kötelékébe tartozó gyermekek és elaggott szegény emberek gondozásának országos rendezését, vagyontalanok és jövedelem nélküli vagy kis jövedelemmel rendelkező családok ingyenes gyógykezelését.

44. Követeljük a mezőgazdasági munkások és cselédek jogviszonyainak rendezését, jóléti intézmények alkotását lakás- és bérviszonyaik tekintetében a nagybirtokok ellenőrzését.

45. Követeljük a falu közegészségügyi intézményeinek fejlesztését és támogatását. Követeljük az orvosi és kórházi ápolási díjaknak méltányos törvényhozási szabályozását.

46. Követeljük a munkaviszonyok állandó szemmel tartását s a munkanélküliségnek elhárító eszközökkel való leküzdését. A Párt meggyőződése szerint a munkanélküliség a mezőgazdaságban helyes birtokpolitikával, az iparban a fogyasztók vásárlóerejének fokozásával küszöbölhető ki.

HONVÉDELEM

47. Követeljük honvédelmi berendezkedésünknek a lehetőségekhez mért legmagasabb fokú kifejlesztését, erősítését és legteljesebb nemzeti alapokra helyezését. Kívánjuk az általános védkötelezettséget s a szolgálati időnek egy (1) évben való megállapítását.

KÜLPOLITIKA

48. A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt a nemzetek közötti békekesség híve, de tartós békét csak igazság alapján tart lehetőnek. Ezért minden erejével, áldozatkész hazafiságával küzd a trianoni terrorbéke megváltoztatásáért. A Párt a magyar nemzet öncélúságának és teljes függetlenségének alapján áll s olyan külpolitika folytatását tartja szükségesnek, amely új ezer évében teljesen megőrzi az ország önállóságát s nem teszi tehetetlen függvényévé más országok politikájának.

Követeljük külpolitikai berendezkedésünknek fenti célok szolgálatába való erőteljes beállítását s kívánjuk annak demokratizálását és olcsóbbá tételét. Kívánjuk az idegen uralom alatt élő magyar kisebbségek intézményes védelmét, a szétszaggatott és más államokba kivándorolt magyarság szellemi és kulturális egységének megteremtését s az egységből fakadó erőforrások egyetemes nemzeti célokra való felhasználását.

ÁTMENET

Addig is, míg az államháztartás kiadásainak csökkentésével s új termelési és közgazdasági politika kifejlesztésével gazdasági életünk általános javulása megtörténhetik, követeljük a már megszavazott költségvetés keretein belül is

a legszigorúbb takarékoszág megvalósítását s a megtakarított összegeknek a mezőgazdaság támogatására és közmunkákra való felhasználását.

*

A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt meg van győződve arról, hogy programjának valóra váltásával jobb és boldogabb idők fognak köszönteni az ország minden dolgozó polgárára s e program megvalósításáért indított munkában és küzdelemben számít a magyar föld népének s polgárságának minden tagjára!

BOLDOG NÉPET SZABAD HAZÁBAN!
ezért küzdünk, — ezt akarjuk.

Hátul kézírással: „1930. okt. 12.-i
Békési program.
1947. III. 10-én.”

И. ВИДА

ПРОГРАММА ПАРТИИ МЕЛКИХ СЕЛЬСКИХ ХОЗЯЕВ, ПРИНЯТАЯ В 1930 г., В ГОРОДЕ БЭКЭШ

Résumé

Под влиянием экономического кризиса 1929 г. зашевелились не только бедняцкие, но и богатые слои деревни. Зажиточное крестьянство, в интересах непосредственной защиты своих интересов, приступило к восстановлению своей бывшей политической организации, Партии Мелких Сельских Хозяев, программа которой была принята 12го октября 1930 г. на учредительном собрании в городе Бэкэш.

Создание текста «программы, принятой в городе Бэкэш» по всей вероятности принадлежит Ференцу Надь и Золтану Тильди. Очевидно, что образцом послужила программа Надьатади из 1919 года, и она была дополнена рядом требований зажиточного крестьянства того времени.

Программа, принятая в городе Бэкэш является общей политической программой. Она исходит из признания существования капиталистического общественного и экономического строя и даже системы крупных земельных владений, она не думает преобразовать все общество целиком, а желает лишь проведения ряда реформ, изменяющих те некоторые функции данного общества, которые зажиточным крестьянам мешают. Начертанная в программе новая экономическая политика в Венгрии в первую очередь предусматривает развитие сельского хозяйства. Промышленность и прочие отрасли хозяйства думает приспособить к этому. Программа отвергает систему государственного вмешательства и провозглашает «полную свободу экономической деятельности». Главные экономические требования ее: гарантия рентабельности сельского хозяйства, разрешение проблемы предоставления сельскохозяйственного кредита, урегулирование и контроль деятельности банков и картелей, снижение налогов на предметы первой необходимости.

Один из важнейших недостатков программы — это обход определенной позиции в вопросе о земле, и хотя она выражает желания крестьян, все же выступает не за связанную с разделом земли земельную реформу, а за «новую, мощную национальную земельную политику». Туманно намекает на «целестремленное снижение крупного земельного владения», однако подробно не говорит о том, в каком размере считала бы необходимой конфискацию земельной площади, до какой степени земельная реформа затронула бы интересы различных слоев крестьянства, какого размера участок получили бы новые хозяева, конфискация происходила бы с вознаграждением или же без него. В программе не указан и срок осуществления ее.

Программа содержала также ряд политических требований, направленных на демократизацию тогдашнего контрреволюционного режима. Так, говорилось об обеспечении политических свобод, о принятии закона о секретном избирательном праве, о со-

кращении и упрощении государственного аппарата, о восстановлении местных автономий и о введении системы народного представительства. Ряд прогрессивных, демократических требований относится к культурной и социальной жизни страны, напр. требование развития всеобщего образования и специального сельско-хозяйственного образования.

В заключении: первая программа Партии Мелких Сельских Хозяев по существу является умеренно демократической, реформистской, мелкобуржуазной программой, направленной скорее против крупного капитала, чем против крупного земельного владения.

I. VIDA

LE PROGRAMME DE BÉKÉS DU PARTI INDÉPENDANT DES PETITS PROPRIÉTAIRES EN 1930

Résumé

La crise économique éclatée en 1929 avait mis en mouvement non seulement les paysans pauvres des villages mais aussi les couches aisées des campagnes. Pour défendre ses propres intérêts matériels la paysannerie riche cherchait à réorganiser son ancien organisme politique, le Parti des Petits Propriétaires, dont le programme officiel fut admis le 12 octobre 1930, date de l'assemblée constitutive de Békés.

Quant au texte du programme dit de Békés il fut probablement rédigé par Ferenc Nagy et Zoltán Tildy. Ils prirent pour modèle le programme établi en 1919 par István Nagyatádi Szabó, programme qu'ils complétèrent par les exigences de la paysannerie riche de l'époque.

Le programme de Békés était en général un programme d'ordre politique. Il partit de l'existence du régime socio-économique capitaliste, voire il accepta la présence du système de la grande propriété; il ne voulait pas transformer la société dans son ensemble, n'y désirant réformer que certaines de ses fonctions portant atteinte aux intérêts de la bourgeoisie rurale. Le programme réclamait une politique économique neuve en ce sens qu'elle assure en Hongrie la primauté au développement de l'agriculture en y réglant le progrès des autres branches de production. Il rejeta le système de l'intervention d'Etat et prônait «la pleine liberté de l'économie nationale». Ses principales revendications économiques étaient les suivantes: garantie de la rentabilité de l'agriculture, règlement des crédits à lui accorder, réglementation des banques, contrôle de leur activité, fiscalité progressive, réduction des dépenses de l'Etat, modération des impôts frappant les articles de grande consommation.

Une des plus graves déficiences du programme consistait en ce qu'il évita les prises de position résolues quant à la réforme agraire. Bien qu'il résumât les exigences des paysans il ne sollicita point une réforme agraire basée sur la distribution des terres, mais bien «une nouvelle et énergique politique agraire». Il ne parlait que vaguement «d'une réduction fixée de la grande propriété» et omit de préciser quelle serait l'étendue de terre destinées à être expropriées; le programme évita la question de savoir quelles seraient les couches intéressées à la réforme agraire et n'évoqua point le problème de l'étendue des terres à attribuer aux ruraux; il resta également muet sur ce que la réforme agraire serait effectué moyennant ou non des indemnités. L'exécution n'en fut pas liée à aucun terme.

Le programme n'était pas cependant sans contenir nombre de revendications politiques qui visaient à la démocratisation du régime contre-révolutionnaire. Ainsi entre autres il mit à l'ordre du jour la garantie des droits de liberté politique: le suffrage secret, le rétablissement des autonomies locales, l'introduction du système représentatif. Maintes revendications partielles tendaient à démocratiser la vie culturelle et sociale, telles le perfectionnement de l'éducation nationale et l'enseignement professionnel agricole.

En résumé: médiocrement démocratique et d'esprit petit-bourgeois le premier programme du Parti Indépendant des Petits Propriétaires s'avéra être un programme politique réformiste ayant en vue plutôt le grand capital que la grande propriété.

H. HARASZTI ÉVA

Az angol kormány erőszakszervezeteinek működése a chartizmus éveiben

Vajon általános gyakorlattá vált-e, hogy a radikális demokrata szervezeteknek, összejöveteleknek a XIX. század első évtizedeiben a kormány különleges figyelmet szentelt, vagy csupán a chartista gyűlések, konventek és személyek részesültek benne? S vajon kik és hogyan döntöttek a chartistákkal szemben alkalmazandó elméleti és gyakorlati politikáról? S milyen elnyomó apparátus, biztonsági szervezet állt a politika szolgálatában? Változott-e az az alakuló helyzetben, vagy statikus volt? Mindezek a kérdések szorosan a chartizmus történetéhez tartoznak: felvetésük és időbeni megoldásuk lényegesen befolyásolta a mozgalom kimenetelét.

Angliában az 1832-es Reform-törvényt követően erőteljesen csökkent a királynak és a Lordok Házának befolyási köre, ezzel egybeesett a whig párt kormányzati formáinak és eszközeinek hatékony kialakítása. Ez a folyamat természetesen nem ment végbe simán és zökkenők nélkül. A tory párt már 1832-ben megszervezte politikai gyűjtőhelyét és központját, a Carlton Club-ot, új erőre kapott, és Peel vezetésével 1834—35-ben négy hónapra kormányt alakított. Bár ekkor a nagy parlamenti opposíció miatt a toryk nem tudták tartani magukat tovább, Peel, a párt vezető egyénisége 1835-ben a hírhedt Tamworth Manifesztumban formába öntötte a Reform-törvényt követő idők klasszikus konzervatív szemléletét és a harmincas évek végére pedig uralta a parlamentet hajlékony opposíciós politikájával, amellyel a whigek némely intézkedését helyeselte, és amellyel a toryk visszatérését a hatalomra — 1841-es kormányalakításukat — előkészítette. Bár a whigek és toryk egyetértettek abban, hogy határozottan véglegesnek minősítették a reformokat, számos kül- és belpolitikai kérdésben — annak ellenére, hogy a whigek többsége is a nagybirtokos arisztokrácia sarjadéka és képviselője volt — eltérő elképzeléseket alakítottak ki. Ezek az elképzelések — talán mondanunk sem kell — nem az angol munkásnépesség életfeltételeinek és mozgalmainak megítélésében tértek el egymástól, annál kevésbé sem, mert ezek a kérdések nagyon kevésbé álltak a vezető whig és tory államférfiak, valamint politikusok érdeklődésének előterében. Legalábbis az 1838—39-es esztendő fordulójáig. Ahogyan Disraeli megfogalmazta, a nagy ipari és társadalmi átalakulás csaknem a pártvitákba merült államférfiak és politikusok figyelme nélkül zajlott le.

Mindezt előre kell bocsátanunk, nehogy abba a tévhitbe essünk, hogy az angol kormányzati köröket, mindenekelőtt a parlamentet és belügyminisztert a chartizmus már születésétől érdekelte és foglalkoztatta. Előre kell bocsátanunk azt is, hogy amikor a chartizmus uralkodó kormányzati körökben megoldandó kérdéssé, fontos belpolitikai kérdéssé vált, Melbourne lord állt a whig minisztérium élén, miniszterelnöksége idején 1834—1841-ig az ő kezében összpontosult a hatalom. Tehát a chartizmus ellen mozgósított államgépezeti szervek és eszközök módosítása, illetőleg kialakítása nagymértékben az ő személyéhez fűződik. Az ő munkáját „fejlesztette” tovább 1841—46 között a tory, majd 1846-tól a whig minisztérium, Melbourne egykori belügyminiszterének, Russell lordnak a vezetésével.

A chartizmus kezdetének és Viktória királynő trónralépésének idején, 1837-ben a kormányzat és az uralkodó osztályok biztonsága — polgári angol történészek szavaival „közbiztonság és rend” — szervezett hatósági hierarchián nyugodott.¹ A legfelső törvényhozó és végrehajtó szerv a parlament és a kormány volt. A parlament kettős funkciót töltött be: törvényerejű rendeletekkel és határozatokkal erősítette meg a központi és helyi hatóságok kialakult feladat-

¹ F. C. Mather: Public Order in the Age of the Chartists. Manchester, 1959. 29. l.

körét,² továbbá ellenőrzést gyakorolt a kormány és a végrehajtó szervek munkája fölött, azáltal, hogy kérdéseket intézett a miniszterekhez és vizsgálatokat indított a rendfenntartás terén kötelességmulasztó hatóságok ellen, amelyekre a parlamenthez érkezett kérvények, petíciók, beadványok vagy a képviselők hívták fel a figyelmet. A gyakorlatban ez utóbbi feladatkörét igen formálisan látta el. A belső mozgólódásokból adódó kérdések megoldását a végrehajtó hatalomra: a kormányra, egyes miniszterekre, vagy alsóbb hatóságokra hagyta általában. 1839 tavaszán, amikor a chartisták felfegyverkezése általánossá vált, csupán 4 alkalommal hozakodtak elő szélsőséreakciós képviselők az Alsóházban e kérdéssel, amely nagyobb vitát egy alkalommal sem váltott ki.³ S amikor 1839 júliusában Birminghamben szó szerint izzóvá vált a levegő, s a népharag lángcsóvát vetett, bár a parlament érdeklődése nagy gyorsasággal fordult az események felé, és mindkét Ház több éjszakán keresztül vitatta a birminghami helyzetet, nem született semmiféle javaslat vagy határozat a forrongás meggátlására, vagy a továbbiak megelőzésére. A vita csupán néhány tory politikus azon kívánalmát tükrözte vissza, hogy a birminghami hatóságok magatartásának kivizsgálásával lejárassa a whig kormányt. A parlament benemavatózási politikája ismétlődött meg 1842—43-ban is. Így például a Dél-Wales nagy területeit hónapokon keresztül mozgalomban tartó Rebecca-felkelések, amelyek az útívmok ellen irányultak, egyáltalán nem keltek érdeklődést a parlamentben. Kivételt képeznek 1848 tavaszi hónapjai, amikor a chartisták forradalmi készülődése a fővárosban nagy félelemmel töltötte el a kormányzatot és amikor az eseményeket március 8-a és június 8-a között 10 alkalommal vitatta meg a parlament.⁴

A végrehajtó hatalom legfelsőbb szerve, a kormány ebben az időszakban nem is kívánta, hogy a parlament olyan törvényerejű rendeleteket alkosson, amely a szokásjogon alapuló, íratlan alkotmány érvényben levő alkalmazását módosítaná és kiváltaná a parlamenten belüli radikálisok oppozícióját, végtelenül elnyúló vitákat indítva el, amelyekben a toryk is kitergetnék a whig-kormányzat szennyesét, korruptségát és pártüzelmeit.⁵ Amennyiben mégis arra fanyalodott a kormány, hogy a forradalommal határos helyzetben jogkörét újabb rendeletekkel, a parlament jóváhagyásával kiterjessze — mint 1839 augusztusában a manchesteri, birminghami, valamint boltoni rendőrség reformját és a vidéki rendőrség felállítását szorgalmazó törvényjavaslatok esetében — a parlament indifferenciája abban nyilvánult meg, hogy a törvényjavaslat megszavazása a parlamenti ülészek végén, szinte megüresedett sorok előtt ment végbe. A chartizmus időszakában a whig kormány általában nem a törvény megszigorításához, egyes alkotmányos jogok átmeneti felfüggesztéséhez — mint a Habeas Corpus acta — kívánt folyamodni, bár veszélyes helyzetekben ettől sem riadt vissza, hanem a meglévő törvények végrehajtásának jobb biztosításával, megelőző készenléti tevékenységgel, a katonaság kirendelésével és a besúgó hálózat erőteljesebb kifejlesztésével próbált operálni.

Dehát kiken múltot közvetlenül az angol társadalom osztályuralma status quo-jának a fenntartása?

Amennyiben a királynő szavának súlya és befolyása volt, azt mindig a demokratikus népmozgalom gyors és energikus elfojtása érdekében vetette latba, mind a miniszterelnöknél, mind a belügyminiszternél.⁶ Azok pedig részletesen és gyorsan tájékoztatták őt a királyság területén észlelt mozgólódásokról.

A Privy Council-nak nevezett királyi titkos államtanácsnak a rendfenntartásban való szerepe formális volt: a királyi kiáltványokat kellett általa elfogadtatni a hatóságokkal. A kormány szűkebb tanácskozó és utasító testületének összejövetelei, a kabinetülések már fontosabb feladatokat tölthettek be. A chartizmus fellendülő, a kormány számára veszélyessé válható szakaszait több alkalommal hosszasan tárgyaltak a mozgalom hatékony ellensúlyozásáról, és ezekre

² 1831 és 1840 között 2744, 1841 és 1850 között 3269 törvényerejű rendeletet hozott az angol parlament. *M. G. Mulhall: The Dictionary of Statistics. London. 1892. 438. l.*

³ Április 8-án, 30-án, május 15-én, június 6-án. *Mather: i. m. 30. l.*

⁴ Ld. erre számos forrást, köztük legújabban *Tresham Lever: The Letters of Lady Palmerton. London. 1957.*

⁵ Ez a húzódozás világosan kitűnik a belügyminiszternek, Lord John Russellnek 1839. máj. 15-i parlamenti beszédéből.

⁶ Ez történt az 1842-es nagy sztrájk és 1848-ban a chartisták és írek fenyegető mozgólódásai idején. *Peel Papers, Brit. Mus. Add. MSS. 40, 434. — The Letters of Queen Victoria, 1837. 61. London. 1908. I. köt. 483. l. Mather: i. m. 33—34. l.*

az ülésekre többnyire meghívták a katonaság és rendőrség vezetőit is.⁷ A közrend fenntartásán éber szemekkel őrködött a miniszterelnök. Melbourne mint miniszterelnök uralta a kabinetet. úgyszintén döntő befolyást gyakorolt belügyminisztereire, főleg Russell-re, aki gyakran kért tőle a forrongásban levő vidékekkal szemben alkalmazandó politikára vonatkozó tanácsot. Melbourne a szigorú megtorlás híve volt, mégis óvatos utasításokat javallott, mert nemcsak a népmozgalmaktól,⁸ hanem az ultra-tory hatóságok forradalmat provokáló túlkapásaitól is tartott. Melbourne azonban csak a fő irányvonalakat adta meg, a forrongások elhárításának folyamatos és kidolgozott feladatát a közrend fenntartásával és a központi adminisztráció ellenőrzésével megbízott belügyminisztérium látta el. A belügyminiszter tett javaslatot a királynőnek a grófságok (megyék) kormányzóinak személyére és a londoni rendőrbíróság tisztségeire vonatkozólag; a rendőrség teljesen ellenőrzése alatt állt; a fővárosi rendőrfőnökök az ő személyi kinevezettjei voltak. a törvényhatósági városok eljárásának munkájáról, a rendfenntartó polgárőrségek felszereléséről, létszámáról negyedévi beszámolók tájékoztatták.

A forrongások időszakokban a belügyminiszter országosan ellenőrizte és összehangolta a közigazgatási szervek tevékenységét. Szükség esetén — mint 1839 május elején — kiáltványokkal, körözüvényekkel utasította a kormányzókat, polgármestereket, békebírákat stb. egységes cselekvésre, ugyanakkor a beérkezett jelentések alapján ott fogatosított gyors rendszabályokat, ahol éppen a legszükségesebbnek látta,⁹ s ha a helyi hatóságok erőforrásai kimerültek, pénz és fegyver, valamint a fővárosi rendőrség leküldésével, vagy egyik megye önkéntes lovasságának a másik területre való átirányításával sietett segítségükre. 1839 augusztusáig az angol vidékeken alig volt rendőrség. A 66 000 lakosú Bradfordnak például teljes rendőrsége 6 főből állt,¹⁰ a manchesteri és birminghami rendőrséget 1839 késő nyarán hívták életre. Addig a különleges alakulatokon és a fővárosi rendőrségen kívül a rend fenntartásához általában a katonaságot vették igénybe. Hogy 1839-ben nem tört ki a forradalom Angliában, az részben avval az óvatossággal magyarázható, amellyel az 1839 áprilisában az északi területekre kinevezett, a Wellington-iskolához tartozó jól képzett katona — de mesterénél bölesebb és taktikusabb, radikális felfogású — Ch. J. Napier tábornok is, ahol lehetett, kerülte a fegyveres összecsapást a felfegyverzett munkásság és katonaság között, s inkább a megelőzés politikájához folyamodott. Napier rendelkezésre 5—6 ezer katonára és 18 ágyú állt. Hogy ezt a kicsiny és északi megyékben szétszórt erőt hatékonyan felhasználhassa, Napier a döntő pontokra összpontosította csapatait. Főhadiszállását ideiglenesen Nottinghamban ütötte fel, stratégiai pontjait Newcastle-on-Tyne-ben, Leeds-ben, Hull-ben és Manchester-ben állapította meg. Newcastle környékére 900, Lancashire-be 2800, Yorkshire-be 1000 katonát vezényelt. Napier Manchestert tekintette a munkásság forradalmi mozgalma központjának, s ezért egyik legjobb tisztjét, Wemyss ezredest mintegy 2000 emberrel és néhány ágyúval állandó szolgálatra odarendelte. Ugyanakkor a városok előljáróitól szorgalmazta katonái számára a laktanyák biztosítását. 1839 május elejére Napier elkészült koncentrált mozgósításával, ugyanekkorra a chartisták által erősen fenyegetett másik területre, Monmouthshirebe is megérkeztek a lord Russell belügyminiszter által Sussex-ből és Wiltshire-ből odavezényelt csapatok.

Russell lord tulajdonképpen elég későn figyelt fel a chartisták mozgalmaiban és fegyverkezésében rejlő „veszedelmekre”. Ízig-vérig whig politikus lévén, nem túl sokat törődött a rá bízott minisztérium veszedelmekkel; eleinte lebecsülte a chartizmust, meg volt győződve arról,

⁷ A. *Aspinall*: The Cabinet Council. 1783—1835. London, 1952. 250—251. l. — A kabinet a mindenkor kormány szűkebbkörű, kollektív felelősséget vállaló, tanácskozó és tanácsadó testülete. A kabinet és a miniszterelnök szerepkörére, befolyására ld. *Sir John A. R. Marriott*: English Political Institutions 4. kiad. Oxford, 1955. 80—83. l.

⁸ Melbourne kérelhetetlenségére jellemző, hogy a newporti felkelésben résztvevő Frostot halálbüntetéssel akarta sújtani. Ugyanakkor tanácsára Russell is ellenezte, hogy 1839 április—májusában az önkéntes lovasságot állandó készenlében tartsa, mivel az pánikot kelt, s a pánik veszélyes. Melbourne Russellek 1839. márc. 7. The Panshanger Papers, File. No. 15. *Mather*: i. m. 35. l. — Peel miniszterelnöksége alatt szintén a legnagyobb figyelemben részesítette a mozgólódásokat és a belügyminiszterrel együtt fontos döntéseket hozott. Queen Victoria's Letters. I. köt. 424. l.

⁹ Pl. 1839 tavaszán a belügyminiszter Monmouthshire kormányzójától kapott azon értesülés nyomán, hogy Birminghamból fegyverek érkeztek megyéjébe a chartisták számára, utasította a birminghami polgármestert a fegyverszállító cég nevének kipuhatolására. II. O. 41/43, 40/45, *Mather*: i. m. 38. l.

¹⁰ M. *Hovell*: The Chartist Movement. Manchester. 1918. 138. l.

hogy az „angol erények”, mindenekelőtt a józan ész, bátorság határt szabnak néhány „agitátor” forradalmasító tevékenységének. Melbourne-nel együtt szilárdan hitte, hogy a chartizmus nem a körülmények, hanem a tömegvezérek „bujtogatásának” a folyománya, és úgy vélte, helyesebb, ha „uszító” beszédek hatását nem fokozzák az ellenük indított eljárásokkal.¹¹ Emellett a magas államügyek politikus elintézése, az Alsóházban a labilis kormánytöbbség biztosítása és a kabinet-változások álltak érdeklődésének előterében.

A változás Russell lordnak a chartizmussal kapcsolatos reakcióiban lassan és következetlenül jelentkezett. 1838 decemberében még úgy látta, hogy a hazai események nem teszik szükségessé, hogy növeljék a katonaság számát, két héttel utóbb viszont lovassapatokat rendelték át Írországból.¹² A chartista szimpatizáns J. Frost-ot csekély indok alapján elmozdította newporti polgármesteri állásából, s hasonló elbánásban akarta részesíteni a képviselő Fielden-t is — minisztertársai térítették el szándékától. Ugyanakkor Napier, aki 1839 elején tanácskozott vele, feljegyezte: „Alig van tudomása arról, mi megy végbe az országban”, és még 1839 júliusában a birminghami Bull-Ring terén lezajlott forrongások után is Melbourne-nek kellett figyelmeztetnie arra, hogy alaposan vizsgálja ki a birminghami esetet.¹³

Melbourne egyébként állandó figyelemben részesítette a belügyminisztérium munkáját. Ezzel magyarázható, hogy a még eléggé turbulens időszakban, 1839 augusztusában, miért válthatta fel Russell-t a nála jóval gyengébb képességekkel rendelkező Normanby lord, akinek belügyminisztersége idején zajlott le a chartizmus egyetlen felkelési kísérlete. Mint minden lényegesebb kérdést, az erre vonatkozó ügyintézés is kivették Normanby irányítása alól és kabinet-szinten tárgyaltak az esetről.

A Peel vezette 1841—46-os konzervatív kormány belügyminisztere Sir J. Graham (névhez fűződik Mazzini levelezésének felbontása) született adminisztrátor volt. Szorgos tevékenysége révén nemesak minisztériuma iratanyagát duzzasztotta fel, hanem Russell-lel ellentétben borúlátóan ítélte meg az általános helyzetet, s ezért erőteljesebben szorgalmazta az uralkodó osztály biztonságát szolgáló intézkedéseket. Ugyanakkor meg volt győződve arról is, hogy az angol munkásosztály sérelmeinek ez csupán szimptomatikus kezelése. A whigek 1846-os visszatérésével a Reform-törvény miniszterelnökének unokaöccse, Sir G. Grey vette át a belügyek vezetését. Személyi tulajdonságai egyesítették Russell önbizalmát és Graham ügybuzgalmát. Mindhárom belügyminiszter hatékony támaszt talált az 1827—1848-ig hivatalt viselő állandó államtitkár, S. M. Philips személyében, aki nagy tapasztalata révén az ügyek alakulására lényeges hatást gyakorolt. A Koronaügyészség, a legfőbb államügyész, valamint annak helyettese tanácsaival — a chartista vezetők bíróság elé állításának alkalmas időpontjára, a chartista gyűléseken elhangzott és a Northern Star-ban közzétett beszédek szerzőinek elfogatására, illetőleg a lap beszüntetésére — segítette a belügyminisztert.

Az angliai grófságok (megyék) közvetlen irányítása, rendjének fenntartása a megyei kormányzókra (Lord Lieutenants) hárult (ennek a hatáskörnek megfelelt Skóciában a főszolgabíró: High Sheriff). Ő nevezte ki a megyei tisztviselőket és az alkormányzót, ő rendelkezett az önkéntes lovassági erővel. A megyei kormányzók többsége a nagybirtokos arisztokráciát képviselte, magas társadalmi helyzete (hercegi, grófi, bárói címet viseltek) nagy tekintélyt kölcsönzött számára a megyei tisztviselők előtt. Nagyrésztük a vezetést abszontista főúri szinten gyakorolta. A rutin-munkától távol tartották magukat, zendülések, mozgolódások idején cselekvőbbeké váltak ugyan, de ekkor is egy jórésztük — mint például Lancashire, Cheshire és West-Riding, a legnyughatatlanabb megyék kormányzói — megelégedett a belügyminiszteri utasítások továbbításával és az önkéntes lovasság mozgósításának engedélyezésével. Persze ennek ellenkezőjére is volt számos példa. Worcestershire, Montgomeryshire és Durham kormányzói túlzott erélyvel és gyorsasággal igyekeztek felszámolni a chartista megmozdulásokat, valamint sztrájkmozgalmakat.¹⁴

¹¹ 1838. szept. 18. H. O. 52/38. *Mather*: i. m. 40—41. l.

¹² Russell Papers P. R. O. 30/22/3; H. O. 40/39. *Mather*: i. m. 41. l.

¹³ W. Napier: *The Life and Opinions of General Sir Ch. J. Napier*. II. köt. 6. l. — Melbourne to Russell, 1839. júl. 17. Panshanger Papers. No. 15. *Mather*: i. m. 39. l.

¹⁴ Pl. Monmouthshire kormányzója neveltségessé téve magát, mániákusan nyomozott a chartisták után 1839—40-ben, vagy Durham kormányzója, aki Párizsból sietett haza 1844-ben a bányász-sztrájk hírére, amelynek felszámolása, mint bányatulajdonosnak, anyagilag is érdekében állt. H. O. 40/45, 45/644, *Mather*: i. m. 50—51. l.

A belügyminiszteri utasításra vagy a megyei kormányzó beavatkozásra azonban általában akkor került sor, amikor a mozgalmak fellángoltak. A pillanatnyi „megoldást” a megyei széknek, a megyei tisztviselőknek kellett megtalálniuk. Nekik kellett gyorsan megteremteniök a helyi rendfenntartó erőket, felesketni és személyesen a rendzavarás színterére vezényelni a polgárőrséget, felolvasni a csoportosulást tiltó törvényt (Riot Act) és „szükség esetén” tüzet nyitni a tömegre. Mindezek elégtelensége esetén saját felelőségükre mozgosíthatták az önkéntes lovasságot vagy kérhették a legközelebbi katonai osztag beavatkozását. Feloszlathatták a közrendet veszélyeztető gyűléseket, letartóztatási parancsot adhattak ki a zendülők ellen, elkoboztathattak chartista fegyvereket és illetékmentes újságokat. Ha mindezek hatástalannak bizonyultak, akkor folyamodtak a megye kormányzójához, vagy egyenesen a belügyminiszterhez, nagyobb csapatok és a fővárosi rendőrség segítségét kérve.

A szülőkörű megyei tisztviselők többsége a megye évszázados földbirtokos nemességéből került ki. Csak az lehető tagja a megyei széknek, akinek birtoka évente legalább 100 fontot övedelmezett. A kormányzók még erőteljesebb előítéletei nyomták rá bélyegüket a tisztviselők kiválasztására. Szigorúan őrködtek afelett, hogy kereskedők, nagyiparosok, gyárosok be ne tölthessék a tisztségeket. (Ennek ellenére egyes megyékben néhány gyáros bejutott a megyei tisztikarba.) A korrupció számára viszont tágas tér nyílt, gyakran a megyei kormányzó a belügyminiszterrel egyetértésben megfelelő politikai magatartásért osztogatta jutalomként ezeket az állásokat. Így kerültek háttérbe a birtokos nemességnek radikális-reformgondolkodású képviselői. A chartizmus kifejlődésének első szakaszában a kiválasztás korlátozottsága okozta sok megyében a megyei előljárók hiányát és tehetetlenségét. Számos adat tanúskodik arról, hogy főleg az iparvidékeken, ahol igen vékony volt a gentry-réteg, a megyei tisztikar számbeli hiánnyal küszködött. Végleges példák is akadtak: helyenként egy-egy tisztviselő igyekezett megbirkózni feladatával — de sikertelenül. 1839 augusztusában, amikor Middleton-ban szinte minden percben a chartista felkelés kitörésével számoltak, 4—6 vagy 7 mérföldnyi távolságban, Manchester-ben vagy Bury-ben volt a legközelebbi olyan előljáró, aki feleskethette volna az ellenállásra összegyűlt polgárőrséget.¹⁵

A megyei előljáróság tagjainak többségét korlátoltság jellemezte. Magatartásuk általában a gyávaságot és ugyanakkor a felelőtlen nemtörődömséget egyesítette, a chartista „veszélyre” sok helyen nem figyelmeztették idejében a kormányt, amikor pedig a hadsereg csapatai „rendet csináltak”, csak saját bőrük megmentésére gondolva siettek el. Meg kell említeni azt a ritka együttműködést, amely néhány megyében a tisztikar és a munkásság között kifejlődött. Ez persze nem volt jellegzetes, s főleg a tory-kormány hivatalba lépése után és a Gabonatörvény Elleni Liga erős tevékenysége idején 1842-ben alakult ki átmenetileg a munkásság és a tory-gentry hivatalnokok által egyaránt gyűlölt gyárosok ellen.

Más volt a helyzet a választójoggal rendelkező városok vezető tisztikaránál. Ez nyitva állt a kereskedők és gyárosok előtt. A whig-kormány idején többségük politikai meggyőződése liberális volt. Az 1832-es agitátorokból — amint e korszak „közrend”-jének ismert szakértője megfogalmazta — az 1839-es „béke” fenntartói lettek.¹⁶ 1841-től a körültekintő Peel már gondoskodott arról, hogy megfelelő számmal legyenek a városi előljárók között is konzervatívok. A városi előljárók módszereikben is különböztek a megyeiektől. Nem szívesen engedték meg a chartista gyűlések megzavarását, sőt a városi nagytermeket is a chartisták rendelkezésére bocsátották inkább, mint hogy azok a szabadban nagyobb tömegben gyűljenek össze. Ebből a taktikusabb magatartásukból fakadt, hogy sok konfliktus adódott a megyei és városi előljárók között, amelyet a két fél különböző politikai felfogása és társadalmi helyzete színezett.

Az angliai közigazgatási testület fogyatékoságai ezekben az években sokkal nagyobb mértékben, mint a késői évtizedekben szükségessé tették az uralkodó osztályok számára, hogy a katonai vezetők vegyék kezükbe az irányítást a „rend” fenntartásának sürgető szükségessége esetén, annál is inkább, mert a rendőrségre — a londoni kivételével — a chartizmus első éveiben kis száma és képzetlensége miatt kevésbé támaszkodhattak.

¹⁵ Erre és hasonló adatokra H. O. 45/243, 40/37. *Mather*: i. m. 57. l.

¹⁶ *Mather*: I. m. 67. l.

A korai viktoriánus Anglia vidéki rendőrségi szervezetét részben gyárosok magánrendőrsége,¹⁷ részben a forrongások idején a felesküdtött polgárőrség és fegyveres polgári szervezetek pótolták.¹⁸ 1839-ben Russell belügyminiszter rendeletére a polgárőrséget erőteljesen felfegyverezték, utóbb Peel azonban ezt helytelenítette, és arra utasította az előljárókat, hogy szükség esetén inkább a katonasághoz folyamodjanak. A polgárőrség sem volt jól működő és hatékony szervezet. A középosztály tagjaiból, a választójoggal rendelkező polgárságból állott, s többnyire csak azokban a gyárakban kényszerítették csatlakozásra a munkásságot, amelyek „veszélyeztetett” területen feküdtek, és ahol gyárosok ily módon akarták munkásaik lojalitását biztosítani.¹⁹ Az előljárók is avval a kifejezett céllal eskették fel a munkásokat polgárőröknek, hogy a „rend oldalára” vonják őket.²⁰ Számos kisebb ipari városban (tehát nem Liverpool-ban, Manchester-ben, vagy a többi nagy ipari központban), ahol erős volt a chartista mozgolódás, nem volt nagyszámú polgárság. Ilyenfajta népes gyárvárosokban a kevés kereskedő és értelmiségi számára a polgárőrséghez való csatlakozás anyagi öngyilkosságot jelentett volna. Ott viszont, ahol hatékony rendőrségi gépezet állt a városi előljáróság rendelkezésére, a polgárság is általában nagy számban és felelem nélkül esküdtött fel a polgárőri szolgálatra.²¹ Ugyanez volt a helyzet a kiképzésükkel is. Ahol az állandó rendőrség irányítása alatt szervezkedtek és attól kapták az utasításokat, ott tevékenyek voltak. Önmagukban nem mertek döntő lépésre vállalkozni; hivatalos feljegyzések szerint voltak olyan helyzetek, amikor a munkásság elől megfutamodtak, vagy a sztrájkolókat gyárról gyárra követték, de nem mertek beavatkozni.²²

Ezek az állapotok ismeretesek voltak a belügyminisztérium előtt, ezért 1839-ben és 1842-ben a chartisták ellen számos vidéki városban való szolgálatra felállították a nyugdíjas katonák szervezeteit (1839 tavaszán birmingham-i szervezetük 5—700 tagot számlált) chartista gyűlések szétosztatására, őrzárati szolgálatra stb. Fegyverekkel a kormány 1839-ben bőven, 1842-ben bizonyos óvatossággal látta el őket. A gyakorlatban azonban bebizonyosodott, hogy ilyenfajta munkára alkalmatlanok, ezért az 1843-ban és 1846-os törvényerejű rendeletek alapján katonai kiegészítő erőkkel alakították át szervezeteiket.

Az 1839-es esztendő tapasztalatai azt is megmutatták a kormány számára, hogy nem biztonságos politika az önkéntes fegyveres alakulatok támogatása. Ha a polgárság fegyverkezését szorgalmazzák és támogatják, mint 1839-ben tették, tápot és indokot adnak a munkásság fegyverkezéséhez is. Több vidéki munkásszervezet természetesen erre való hivatkozással folyamodott fegyverekért a belügyminiszterhez. 1839-et követően a kormány ezt a formát teljesen mellőzte.

A whig kormány 1838-ban és 1839 első felében a meglévő vidéki közrendészeti szervekkel és szokásokkal igyekezett ellensúlyozni az addig még ilyen mértékben, kiterjedtségben és szervezetségben nem tapasztalt országos népi mozgalmat. Miután ezek nem bizonyultak elegendőnek, egyre jobban előbukkantak a liberális burkolat mögül az osztályuralom erőszakszervezetének leplezetlenebb, de továbbra is sok esetben taktikus és toleráns formái.

Ebben a vonalba vágott az új, a chartizmus kezdetén csaknem tíz éves friss múltra visszatekintő jól szervezett — és mint számos szemtanú állította, brutális — fővárosi rendőrség átgondolt és megelőző jellegű bevetése a fővárosi és vidéki chartisták mozgolódásai ellen.

A fővárosi rendőrség eredményesen működött Londonban, ezért rendelték le egyes osztágit egyes vidéki városokba. 1837-ben 444, 1838-ban 764 londoni rendőrt küldtek le az iparvidékekre, 1839-ben Loughborough-ban, Mansfield-ben, Monmouth-ban, Bury-ben, Bedlingtonban, Cockermonth-ban és Birmingham-ben vettek részt a rend fenntartásában.²³ Működésük korántsem volt olyan „eredményes”, mint amennyi várakozást a kormány ahhoz fűzött. A londoni rendőrfőnökök nem örültek a belügyminiszteri utasításnak, embereik vidékre irányításának,

¹⁷ Például a vasút-vállalatok az építkezések folyamára alkalmaztak nagyszámú magánrendőrséget. *H. O.* 41/13, 40/39, *Mather*: i. m. 80. l.

¹⁸ Felesküdtött polgárőrség már régebben is működött, de a reform-mozgalom és a chartizmus kialakulása idején 1831-ben és 1838-ban törvények szabályozták ténykedésüket.

¹⁹ Gyakran felmondással fenyegették meg munkásaikat, ha nem esküdnek fel. Helyenként avval buzdítottak, hogy hangsúlyozottan csak a saját gyáraik védelmét kérték munkásaiktól.

²⁰ *H. O.* 45/264. *Mather*: i. m. 83. l.

²¹ 1848-ban a londoni polgárőrség száma 170 000-re, a manchesteri csaknem 11 000-re emelkedett.

²² *H. O.* 45/264, 45/42. 10 A. C. *Mather*: i. m. 86. l.

²³ *Mather*: i. m. 105—106. l.

a leküldött rendőrök pedig nem tudtak jól együttműködni a helyi hatóságokkal. A híres 1839 júliusi birmingham-i zavargásokra leküldött 100 londoni rendőr szereplése igen jó példával szolgál mind a helyi hatóságok, mind a rendőrök magatartásának bemutatására. A negyvenes években a kétes eredmények miatt elláltak a fővárosi rendőrség vidékre utaztatásának gyakorlatától. Tulajdonképpen ezekben az években már a vidéki rendőrségi szervezetnek is működnie kellett volna, ugyanis az 1835-ös Municipal Corporations Act előírta a helyileg ellenőrzött, a fővárosihoz hasonló állandó városi rendőrség életrehívását. A törvényt azonban nagyon nehézkesen alkalmazták a gyakorlatban; 1839-ben 53 önkormányzattal rendelkező városnak (az összes 29%-ának) egyáltalán nem, 1842-ben 36 városnak és 1848-ban 22 városnak nem volt rendőrsége. Londonban 1840-ben minden 443-ik lakosra, a vidéken nagy általánosságban minden ezredik lakosra jutott egy rendőr.²⁴ Volt rá eset, hogy a városi előjáróság bizalmasan felkérte a gyárosokat, hogy tulajdonuk védelmére állítsanak fel magánőrséget, mivel a kisszámú városi rendőrség képtelen biztonságot nyújtani. Végül a whig kormány a konzervatív Peel javaslatára — aki a központosított rendőrség híve volt, s akinek nevéhez, mint közismert, fűződik a fővárosi rendőrség életrehívása 1829-ben — az ország három nagy ipari központjában, Birmingham-ben, Manchester-ben és Bolton-ban 1839 augusztusában életbelépő törvényerejű rendelettel felállította a belügyminisztérium közvetlen ellenőrzése alatt álló rendőrséget. Ez a manchesteri és birminghami újfajta rendőrség a chartista megmozdulások megelőzésére s nem nyílt elnyomására törekedett. Egyik ismeretes taktikája az volt, hogy a rendőrség jóelőre elfoglalta a chartisták szokásos gyűlésező helyeit. Nagy súlyt fektettek a chartisták terveinek kipuhatólására, állandóan figyelték a fontosabb chartista vezetők tevékenységét. E rendőrség parancsnokai tudatosan törekedtek arra, hogy a városi tanácsal, főleg a polgármesterrel jó viszonyt alakítsanak ki „a tulajdon jogtalan fosztogatói és a béke megbontói ellen”, s fáradozásaik, mint Birmingham példája mutatta, nem voltak sikertelenek.²⁵ Hosszabb távon azonban nem tudtak megbirkózni a népszerűtlenség és a városi tanácsosoktól kiinduló hatásköri féltékenykedések hullámaival. 1842 után beolvadtak a városok közrendészeti bizottságainak hatásköre alatt álló helyi rendőrségbe.

Az 1839 nyarán sűrűsödő chartista mozgalmak, majd ezeket közvetlenül észlelve az északi területek katonai vezetőinek sürgető javaslatai, arra készítették a kormányt, hogy a megyei rendőrség központosítására is megtegye az intézkedéseket, és ezzel bizonyos fokig tehermentesítse a katonaságot. Így született meg 1839 augusztusában a Rural Police Act, amelynek az életbeléptetése szintén fokozatosan és szintén bizonyos — részben anyagi okokból fakadó — ellenállás után ment végbe. Az 52 angol és walesi megyéből 1840 végére 20 (köztük az északi és közép-angliai iparvidékek és 1 walesi megye) alkalmazta e törvényt. A negyvenes évek mozgalmi idején a belügyminiszter azzal erőszakolta ki néhány megyében e törvény életbeléptetését, hogy nem engedélyezte sem a fővárosi rendőrség, sem a katonai csapatok bevetését egyes komolyabbra forduló mozgalmak esetében.²⁶

A kormánynak a chartizmus időszakában a rendőrség központosítását és hatékonyabbá tételét szolgáló reformjai révén sem Russell, sem Napier, sem Graham nem tudtak annak a megrogzött álláspontjuknak érvényt szerezni, hogy a népi forrongásokat, a „rend” elleni „lázasásokat” a polgári rendfenntartó erővel, mindenekelőtt a rendőrséggel kell elnyomni, vagy ha lehet megelőzni, s a katonaság olyan tartalékghaderő, amely végszükség esetén segíti a polgári hatóságokat. A valóságban a forrongó chartista iparvidékeken állandó gyakorlattá vált a hadsereg csapatainak igénybevétele.

Ennek egyik formáját szolgáltatta vidéken az önkéntes lovasságnak, a Yeomanry-nak a felhasználása. A Yeomanry a nagybirtokos nemesség és arisztokrácia által vezetett farmerekből és kisbirtokosokból tevődött össze, a rendes hadsereg időnkénti felügyelete alatt álló, jól felgy-

²⁴ The Return of the Several Cities and Boroughs of Great Britain . . . 1854. 345. III.

²⁵ P. H. Muntz, Birmingham polgármestere 1839 őszén annyira jó néven vette az új rendőrség vezetőjének, Burgess kapitánynak szíveshangú, együttes akciót, egyetértést kérő levelét, hogy elvállalta távolléte alatt a helyettesítést is. Ugyanakkor az egyik városi tanácsos, a quaker J. Sturge és hívei továbbra is elleneztek a központtól irányított birminghami rendőrséget, a chartisták pedig természetesen mindenfajta rendőrség felállítására ellen foglaltak állást mindaddig, „míg a munkásosztálynak nincs beleszólása az ország törvényeinek megalkotásába”. A chartisták a sturgeistákkal együtt 1839. nov. 25-én tömeggyűlést tartottak ebben az ügyben. *Mather*: i. m. 124. J.

²⁶ A megyei rendőrség száma megyénként változott 15 és 502 között.

vezett önkéntes katonai szervezet volt, amelynek egyik előnye mozgékonyágában rejlett: bármikor, bármelyik megyéből a megye kormányzója vagy előljárósága a forrongások területére irányíthatta. Általában a Yeomanry a belügyminisztérium fennhatósága alatt állt, az határozta meg évenként számbeli erejét, s az rendelte szükséges esetekben a katonai parancsnokok vezetésé alá. 1839 májusában Napier kapott ilyen felhatalmazást az északi megyék Yeomanry osztagaira.

A Yeomanry csapatainak létszámát a whig kormány anyagi okokból éppen 1838-ban csökkentette, az 1817-es csaknem 18 000 főről 14 000-re, ami miatt az amúgyis tory beállítottságú Yeomanry osztagok a whigekkel és 1839 tavaszán közvetlen parancsnokukkal, Napier-vel szemben meglehetősen közönyösek és az együttműködésre kevésbé hajlamosak voltak.²⁷ Megyénként megoszlásuk is egyenlőtlen volt. A közép-angliai iparvidékeken csaknem 2000 főnyi 25 Yeoman csapat áll rendelkezésre, Közép-Anglia keleti megyéiben további 20 csapat, mintegy másfélezer emberrel. Lancashire-ben három csapat várt bevetésre, összesen 171 emberrel. A nagy bányászmegyének, Durham-nek 1839-ben egy Yeoman osztaga sem volt, és — egy kivétellel — ugyanez jellemezte a dél-walesi megyéket, az 1839-es newporti chartista felkelés, majd az 1843-as Rebecca-mozgalmak színterét.

A whig Russell belügyminiszter és bizonyos mértékig tory utóda, Graham átmeneti szerepet szánt a Yeoman csapatoknak a rend fenntartásában addig, míg a rendes csapatok meg nem érkeznek a „veszélyeztetett” területre. Ennek három oka volt. Sokkal többbe került a Yeomanry bevetése, mint az állandó csapatoké; az előbbi ugyanis csak akkor fizették, amikor tényleges szolgálatot teljesített, az utóbbi viszont akár laktanyában állomásozott, akár harcolt, egyforma fizetést húzott. A nagyobb méretű chartista forrongások általában a nyári hónapokban zajlottak le, a Yeomanry permanens készenléte komoly munkaerőelvonást jelentett volna az aratástól, terménybetakarítástól, és ezt a földbirtokos érdekeket szem előtt tartó belügyminiszterek figyelembe vették. Azért is húzódoztak a belügyminiszterek a Yeomanry komolyabb vagy hosszabb ideig tartó rendfenntartó tevékenységétől, mert sokkal nagyobb és dühödtebb ellenszenvet és ellenállást váltott ki megjelenésük a sokszor végsőkre elszánt munkásság körében, mint akár a rendőrségé, akár a tényleges katonaságé. Rossz híréket az 1819-es peterloo-i tömegmészárlással alapozták meg, s durvaságukat Napier is megerősítette.²⁸

Napiernek 1839 tavaszán az volt a terve, hogy a Yeomanry-t állandó készenlétségben tartja a forrongó iparvidék számos pontján, hogy a saját csapatait a legfontosabb góccokra összpontosíthassa. Terve meghiúsult a Yeoman-vezetők ellenállása miatt, de 1839 nyarán mégis sűrűn alkalmazták a Yeoman-csapatokat Birmingham környékén, s 1842-ben több megyében, mindenekelőtt Staffordshire-ben. 1842-es szereplésükkel olyannyira elégedett volt Peel tory miniszterelnök, hogy létszámukat átmenetileg csaknem ezer fővel megevelte.²⁹

A „közrend” megszüldésében a polgári hatóságoknak azonban nem a Yeomanry, hanem az állandó hadsereg adott döntő segítséget. Az Egyesült Királyság területén (Írország kivételével) az 1838 és 1848 közt eltelt évtizedben az állandó gyalogság és lovasság együttes száma évenként általában 30 000 fő volt. Ebből Windsorban és a fővárosban állomásozott 12 000. A többi megoszlott a külföldi szolgálat és a belföldi katonai területek között. Ez utóbbiak élén álltak a területi katonai parancsnokok. A legnagyobb és a legtöbb munkát adó északi katonai területre, mint említettük, az egyik legfelkészültebb katonát, Napier-t nevezték ki 1839 tavaszán. Napier a Népcharta hat pontját elfogadta és ellenezte az Új Szegény Törvényt, azonban szerinte nem fegyverrel kell harcolni a rossz törvények ellen, hanem a törvényhozás keretein belül azoknak a reformálásával. Ezért teljes energiáját latbavetette a chartisták fizikai erőt követelő és helyenként a megvalósítás útjára lépő tömegei ellen.

Elvileg a katonaság felhasználása a belügyminiszter döntésétől függött, bár általában meghallgatta a katonai területek parancsnokainak a véleményét is. A gyakorlatban azonban a katonai parancsnokok döntöttek. Napier elődje például az északi területen pontos számadatokat gyűjtött 1838-ban a Yeomanry és az egyéb önkéntes alakulatok számáraól, a területéhez tartozó fő iparágak

²⁷ *Napier*: i. m. II. köt. 30. l.

²⁸ *Napier* a Yeomanry-t így jellemezte: „over-zealous for cutting and slashing” („a kaszabolásban és vagdalkozásban túlbuzgók”). I. m. II. köt. 73. l.

²⁹ 1842. aug. 24-én írta Peel Wellingtonnak: „A Yeoman-lovasság minden területen olyan kitűnően szerepelt, hogy gondolnunk kell erejük növelésére.” *Peel Papers*, Brit. Museum; Add. MSS. 40, 459.

termelési viszonyairól, az Új Szegény Törvény hatásáról, s mindezt csak azért tette, hogy szükség esetén minden késedelem nélkül mozgósíthassa csapatait és ne veszítsen időt azzal, hogy a belügyminisztériumtól vagy a Londoni Legfőbb Hadseregparancsnokságtól kérjen tájékoztatást és utasítást.

Napier a várható chartista forradalom elnyomására részletes terveket készített, amelyeket összehangolt a polgári hatóságok elképzeléseivel, és saját területére vonatkozó tanácsokat adott a kormánynak és a hadseregparancsnokságnak. 1842-ben is a belügyminiszter a felkelést meghíúsító leglényegesebb terveibe a katonai területek parancsnokait bevonta, sőt nem egyszer sürgette őket, hogy közbenjárásukkal enyhítsék a parancsnokságuk alá tartozó gyárakban a „munkaügyi vitákat”.³⁰

1837 és 1842 között nagy erőket kötöttek le a kanadai, kínai és afganisztáni zavargások. Emiatt a fáklyafény-gyűlések és a munkásság fegyverkezésének „fenyegető” jeleire sem tudtak 6000-nél több katonát összpontosítani az északi területekre. Bár ezt a számot 1839 végén és 1840-ben, majd ismét 1847—48-ban lényegesen megemelték, nem „jutott” elég katona sok „fenyegetett” ipari városra. Két tényező azonban megkönnyítette az angol katonai csapatok számára, hogy megbirkózzanak a chartizmus „rémével”. Az egyik tényező az volt, hogy a testvér-sziget: Írország a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején, hála O’Connell és a whigek barátságának, meglehetősen nyugalmi állapotban volt, s ezért a kormány kivonhatta onnan csapatait, 1838 december és 1839 augusztus között három gyalogos és három lovasezredet szállítottak át az Ír-tengeren az észak-angliai területekre.³¹ Másik fontos tényezőként kell megemlítenünk a vasutak megnyitását. A kormány szerződést kötött a vasúti társaságokkal a katonai csapatoknak a chartizmus idején rendszeressé váló ide-oda szállítására.

Már Napier is az Írországból érkezett egyik nagyobb csapatot a Liverpool—manchester-i útvonalon hozatta Manchester-be, de tömegesen 1842-ben érkeztek vonaton katonai hadtestek Dél-Angliából az északi vidékekre.

Ez tette lehetővé, hogy 1839-ben és 1842-ben a forrongó területekre több mint 10 000 katonát összpontosítsanak. Az 1848. április 10-i híres londoni chartista tüntetés előtt 7000 katonát mozgósítottak a fővárosban. Akkor került volna kínos helyzetbe a kormány, ha a chartisták meg tudták volna valósítani az országos felkelést egy időpontban Anglia különböző területein. Erre azonban az angol munkásság és első forradalmi mozgalma, a chartizmus, még sem eléggé érett, sem eléggé szervezett nem volt. Napier erőteljesen sürgette laktanyák felállítását — akár átmeneti jelleggel —, nehogy a katonák és a munkásság közt „nem kívánt kapcsolatok alakuljanak ki”. Napier bizonyára nem ok nélkül tartott ettől, hiszen ismerte katonáit és néhány ilyen irányú személyes tapasztalattal is rendelkezett.³² A többi között azért is sürgette 1839 júliusában a maga körzetében olyan írországi csapatoknak a bevetését, amelyeknek sorkatonái írek, mivel „a vallás és a nép különbözősége még további biztosítékokat nyújt a katona hűségére nézve” — mint a belügyminiszternek írta.

A katonaságnak a chartizmussal való „infiltrálását” elősegítette a rendőrök és a sorkatonák közt számos városban kialakuló ellenségeskedő viszony, amelyet részben a fizetésükben meglevő jelentős különbség, részben a rendőröknek az ittas katonák iránt tanúsított magatartása szított.³³

A chartista vezetők több ízben utaltak arra beszédeikben, hogy felkelés esetén a katonák egy részére biztosan számíthatnak. Bizonyos — bár nem eléggé szervezett és kiterjedt — propa-

³⁰ Ld. pl. Graham belügyminiszter 1842 augusztusi utasítását. II. O. 79/4. *Mather*: i. m.⁷ 158. l.

³¹ Ez gyorsan ment az akkori viszonyokhoz képest. 1820-ban a gőzös 14 óra alatt tette meg az utat. A. *Redford*: *Labour Migration in England, 1830—1850*. London, 1939, 81. l.

³² Amikor Napier Nottinghamban járt 1839 júniusában, egy gyalogos katona nyíltan chartistának vallotta magát. Napier személyesen igyekezett meggyőzni „helytelen” felfogásáról. Ennek véget vetett a belügyminiszter beavatkozása, aki félt attól, hogy az eset az újságokba kerül. Napier bátyjához írt levelében annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy hadseregének egy jelentékeny kisebbségét „megfertőzte” a chartizmus. *Napier*: i. m. II. köt. 54. l.

³³ Egy stockporti chartista röpirat szerint a rendőrök napi 3 shilling 6 pennyt, a katonák viszont csak napi 13 pennyt kerestek. A fővárosi rendőrség utasítást kapott arra, hogy ne tartóztassanak le ittas vagy rendbontó katonát, ezáltal is csökkenteni akarta a kormány a két rendfenntartó erő között az ellentéteket. II. O. 60/15 *Mather*: i. m. 177—178. l.

gandát is folytattak a laktanyákba juttatott röpirataikban, és a Northern Star hasábjain. Hogy mennyire hatékony volt ez a propaganda, és hogy ennek hatására mutatkoztak-e a chartistákkal való együttérzés jelei a katonaság soraiban, azt a néhány adat alapján nehéz eldönteni.

Annýt a vitathatatlan tények alapján meg lehet állapítani, hogy amikor a chartisták elleni tényleges harcra került a sor, 1839 augusztusában Bolton-ban, novemberében Newport-ban, 1842-ben Preston-ban és Halifax-ban, a katonák engedelmeskedtek a parancsnak, és lőttek a chartisták tömegeire. Hogy másképpen alakulhattak volna-e az események vagy sem, ha a katonaságot nem nagyobb egységekben tartják együtt, hanem szétszórják az iparvidékek kisebb-nagyobb városaiban — ez már a találgatások és feltevések körébe tartozik.

*

Az a kép, amit az előző oldalakon felvázoltunk a kormányzat chartista-ellenes tevékenységéről, nem lenne teljes, ha a kormányzat és a helyi hatóságok rendelkezésre álló kémszolgálatról nem tennék említést. Már több ízben a rendőrség és katonaság „munkájának” tárgyalása során láthattuk, milyen nagy és mondhatni eredményes szerep jutott a megelőzés politikájának és gyakorlatának. Ennek titka: pontosan ismerték az ellenfél szándékait és terveit.

Azon túl, hogy a megyei kormányzók, valamint a megyei és városi előljárók szorgalmasan küldözgették területeikről a jelentéseiket a belügyminisztériumba, a chartizmus időszakában már működött az Intelligence Service, részben a közigazgatási és katonai szervezetek egyes tagjainak, részben más személyeknek a részvételével.

Az előbbiektől mindenekelőtt megemlítendő a rendőrbíró hírközlő tevékenysége, főleg az északangliai iparvidékeken, elsősorban Manchester-ben. 1838. december 7-én kérte fel erre a szerepkörre először a belügyminisztérium M. Maude manchesteri rendőrbíróját, majd utána többeket. Őket avval a konkrét feladatkörrel bízták meg, hogy a chartistákról jelentéseket nyújtó személyek vagy pártok megbízhatóságáról, illetve jellegéről adjanak pontos beszámolókat. Ugyanebben az időszakban, 1838 novemberében az iparvidékek katonai vezetői körében kerestek és találtak megfelelő embereket a hírközlésre. Wemyss ezredesnek kellett például megtudnia, ki adta a jelet az 1838 végi todmorden-i felkelési kísérletre. Napier egyéb tervezetei mellett rendszeres katonai hírszerzői szolgálatra is hosszas elaborátumot dolgozott ki, amelyet a maga területére részben alkalmazott is. 1839. április 11-i keltetésű, a különböző városokban állomásozó tisztjei között köröztetett levelében utasította beosztottjait arra, hogy tudósítsák őt a munkásság hangulatáról, a chartisták fegyverkezésének kedvező vagy kedvezőtlen fogadtatásáról, a közép-osztályok véleményéről. Felbátorította őket és tisztjeiken keresztül a sorkatonákat, hogy forgolódjanak a civil, főleg munkásalakosság köreiben, s a beszélgetésekről számoljanak be neki. (Főleg a fegyverkezésről és felkelés időpontjáról szóló adatok érdekelték.) Mínderre vonatkozóan a legnagyobb titoktartásra kötelezte katonáit. A beérkezett válaszoktól Napier el volt bűvölve. Több és értékesebb adatot kapott, mint remélte. „Kémeket teremtettem belőlük, tudtuk nélkül” — írta utóbb büszkén feljegyzéseiben.³⁴

A kormány a chartizmus időszakában a vidéki postai beosztottakat is bevonta kémhálózatába. A londoni főpostahivatal 1839 júliusában utasította a vidéki postamestereket, hogy a körzetükben előforduló fontos vagy rendkívüli eseményekről azonnal küldjenek híradást a postaügyi miniszternek. A postaügyi államtitkár, W. L. Maberley ettől kezdve rendszeresen kapta a jelentéseket a vidéki postamesterektől, s ezek alapján informálta a belügyminisztert a helyzetről.³⁵ A postamesterek jelentései nemcsak jobbak (több emberrel beszéltek és előttük közlékenyebbek bizonyultak), de gyorsabbak is voltak, mint a közigazgatási szervek embereicé, mivel az utolsó percben indíthatták útjukra azokat.

A belügyminisztérium kiterjesztett hírszerzői forrásául szolgáltak a gyárfelügyelők és főfelügyelők is. 1837 májusában mind a négy gyárfelügyelőt (az 1833-as Gyári Törvény írta elő

³⁴ *Napier*: i. m. II. köt. II. l.

³⁵ *H. O.* 40/50. *Mather*: i. m. 185. l. — Az egyik legbuzgóbb postamester W. Moore volt Huddersfield-ből, akinek chartistaellenes tevékenysége addig terjedt, hogy személyesen tépte le a falról R. Oastler chartista szimpatizáns plakátját és bizonyos információkkal együtt felküldte a minisztériumba. Oastler ezt megtudva, nyílt levelet írt a belügyminiszternek, ebben a többi között tiltakozott az ellen, hogy postamestereket alkalmazzon kémeknek a kormány. *H. O.* 40/40.

kötelezően országosan a négy gyárfelügyelő kinevezését) felkérte a belügyi államtitkár, hogy időről-időre jelentést írjanak számára a körzetükbe tartozó gyárak kereskedelméről, a munkások bérééről, a nyugalmi vagy forrongó állapotokról. 1839 júliusában egyikük, L. Horner közölte társaival, hogy hetenként kell tudósításokat küldeniük a chartista gyűlésekről. Ez bizonyos indiszkréción folytán a chartistákkal rokonszenvező J. Fielden tudomására jutott, aki mint képviselő kivizsgálást követelt, eredménytelenül bár, de nem haszon nélkül, mert a vita középpontjába sok érdekes adat került, ami a napisajtóban utóbb napvilágot is látott.³⁶

Bizonyos, súlyosnak ítélt helyzetekben a kormány vidékre küldte jogtanácsosait, hogy azok megfelelő adatokat gyűjtsenek össze egy-egy „veszedelmesebb” chartista vezér ellen, s azok alapján azután vád alá helyezték és behörtönözzék őket. Ez történt J. R. Stephens letartóztatása előtt is. De általában nem volt könnyű olyan tanúkat előállítani, akik a chartisták ellen vallottak volna. Ezért utóbb a lapok tudósítóit akarták vallomásra készíteni, többségük azonban inkább lemondott a chartista gyűlések további ismertetéséről. Ekkor folyamodtak a gyorsírók alkalmazásához, akiket messzi vidékekről hoztak, nehogy ők is a helyi chartista vezetők és munkások hatása alá kerüljenek.

Megkíséreltek a rendőrségen belül néhány embert detektívszolgálatra is alkalmazni. Ezek a rendőrök civil ruhában vettek részt a chartista gyűléseken, de a munkások többnyire felismerték őket, s 1839 júliustól a legnagyobb elővigyázattal folytatták gyűléseiket és terveiket titokban tartották. 1842-ben hívták életre a fővárosban az első állandó detektívcsoporthoz, mint a fővárosi rendőrség egy részlegét, ez azonban még csak embrionális Scotland Yard-nak volt mondható, a korai működéséhez inkább várakozások, mint eredmények fűződtek.

A munkásmozgalomra vonatkozó adatok gyűjtésére a whig kormány rendszeresen alkalmazott kémeket, s bár kémiszolgálatra nem volt oly kiterjedt és rendszeres, s nem közvetlenül a belügyminiszter kezdeményezésére alakult, mint Sidmouth idején az 1810-es évek végén,³⁷ feladatainak többnyire eleget tudott tenni. Sidmouth idején 1812 és 1818 között a titkos szolgálatra 9526 fontot, Russell belügyminisztersége idején 1835—1838-ig 1790 fontot, Normanby több mint másfél év alatt: 1839 szeptemberétől 1841 augusztusáig 591 fontot költött. Graham volt a legtakarékosabb, öt esztendő alatt mindössze 232 fontot utalványozott ezekre a szolgálatokra.³⁸ Az előzőkből következtethető, hogy a takarékoság nem egyértelműen a kémiszolgálat csökkentésével magyarázható, hanem azzal a ténnyel, hogy a hírszerzést „törvényesebb” kereteken belül igyekeznek megoldani, s mint láttuk, 1842-ben ebben az irányban meg is tették az első lépéseket.

A chartizmus kialakulása és „fenyegetővé” válása idején főleg a megyei, városi előljárásság és a katonai parancsnokok szerződötték különböző, általában a rendszeres munkától lúzódózó egyéneket a saját területükre vonatkozó kémkedésre. 1839 végefelé már minden fontosabb chartista szervezetbe bekeleldődött a hatóság fizetett embere, Birmingham-ben például Burgess rendőrfelügyelő heti 21 shillinget fizetett egy bizonyos W. Tongue nevű egyénnek, aki 1839 végén több mint 3 hónapon keresztül részt vett a legbizalmasabb chartista összejöveteleken. Belügyminiszteri akták tanúskodnak arról is, hogy J. Fussell, a birminghami chartista a fizikai erőszak csoportjának egyik vezetője, letartóztatása és hihetetlenül gyors szabadulás után tárgyalt az egyik birminghami előljárással, majd Burgess rendőrfelügyelővel, hogy rendszeres tájékoztatást ad számukra heti 2 fontért. Ehhez azonban nem járult hozzá a belügyminiszter.³⁹ Fussell árulása további bizonyítást igényel, miután az is feltehető, hogy színleg egyezett bele az alkuba.

1839-ben Londonban is több, a rendőrség szolgálatában álló kém működött, ezeknek sikerült a chartista szervezetekbe behatolniuk, és egyikük olyan bizalmat tudott kelteni maga iránt, hogy egy baloldali londoni chartista szervezet titkárává választották.⁴⁰

³⁶ M. W. Thomas: *The Early Factory Legislation*. London. 1932. 108—113. l.

³⁷ Az angol polgári történetírás két jeles képviselője, A. J. P. Taylor és a közelmúltban elhunyt R. R. Betts, egymástól függetlenül utaltak arra a tényre, hogy az Ausztrián és Magyarországon belül a liberálisok által oly sokszor példaképpen idézett Anglia nem is volt olyan liberális, Pitt idejében (s később is) rendőrkémeik és agents provokateurok széles hálózata működött. Érdekes tényként említik meg, hogy például a francia forradalom éveiben Angliában több embert akasztottak fel kis bűnökért, mint amennyi Párizsban guillotine alá került. R. R. Betts: *The Slavonic Review*, 1960. dec. 257. l. — A. J. P. Taylor, *New Statesman*, 1961. jan. 13.

³⁸ *Mather*: i. m. 203. l.

³⁹ C. Gill—A. Briggs: *History of Birmingham*. Oxford. 1952. I. köt. 201. l.

⁴⁰ A kém neve W. P. Stuart, H. O. 61/24, *Mather*: i. m. 205. l.

Sikeresen működtek a kormány kémei Manchester-ben, Leicestershire-ben, Todmorden-ben, Sheffield-ben, Bradford-ban. Bradford-ban például hat hétig gyűjtötte az adatokat a J. Harrison nevű hírszerző, akit jól megfizetett munkájáért a rendőrfőnök; ezért és egyéb információkért ebben az időszakban csaknem 46 fontot utalványoztatott számára.⁴¹ Ezeket a példákat hosszasan ki lehetne egészíteni, a negyvenes évekre, s főleg 1848-ra vonatkozóan, amikor a hírhedt, a fővárosi rendőrség szolgálatában álló Th. Powell számos ocsmány provokációval igyekezett bajbakeverni a londoni forradalmi munkásságot.

Természetesen nem minden kémjelentés volt megalapozott, s ezért különösen az 1839 novemberi newport-i felkelési kísérlet után, amikor megszaporodtak a „nagy veszélyeket” jelző titkos jelentések, s egyrésztük vaklármának bizonyult, a hatóságok — s nyilván részben emiatt lett később takarékos és óvatos Graham belügyminiszter is — igyekeztek ellenőrizni híreiket. Ez azonban elég nehéz volt, minthogy a hírszerzők javarésze provokatív munkát is végzett, hogy felnagyítsa a veszélyt, és fontosabbá tegye saját magát megbízói előtt. A kormány hírszerzői ellenőrzésére külön figyelőket alkalmazott, és gondosan megrostálta a hírszerzői szolgálatra jelentkezőket.

A hírszerzéssel kapcsolatos számos kisebb-nagyobb jelentőségű eseményből ki kell emelnünk még a levéltitok megszegésének gyakorlatát, amelyet az angol törvény bünyügyi vagy biztonsági okokból belügyminiszteri meghatalmazással lehetővé tett a postaügyi miniszter számára. A chartistákkal kapcsolatos első ilyen meghatalmazás 1839. február 8-án, négy nappal a chartista konvent megnyitása után született, és négy küldött — dr. Wade, Richardson, Vincent és Hartwell — levelezésének felbontására irányult. A felbontott levelek másolatait megkapta a belügyi államtitkár. A négy konventküldött levelezésének ellenőrzése öt hónapig tartott annak ellenére, hogy dr. Wade időközben elhagyta a konventet. 1839 májusától Hetherington és O'Connor, augusztustól Lowery, Fletcher, Carpenter, O'Brien és Frost, decembertől Harney, Cardo, Peddie, Hansom és dr. Taylor levelezése is állandó figyelemben részesült.⁴²

Az 1842-es chartista megmozdulások idején a levélfelnyitogatás oly széles körre terjedt ki és oly rendszeressé vált főleg az északi ipari városokban, hogy az ellenőrzés alatt álló személyek postája gyakran két hónapot is késett. Ekkor már — a tory kormány időszakában vagyunk — nemcsak a chartisták: O'Connor, McDouall és Cleave levelezését bontották fel rendszeresen, hanem a középosztálybeli radikálisokét, sőt a Gabonatörvény Elleni Liga nagy fellendülő szakaszában Richard Cobdennek a leveleit is.⁴³ A levéltitok megsértésének a chartizmus idején egyre sűrűsödő gyakorlatára természetesen a belügyminisztérium is, a Főposta Hivatal is sűrű fátylat kívánt borítani, s nehogy a levelek késedelme gyanút ébresszen, külön bizalmi postai hivatalnokok másolták le a kérdéses személyek leveleit, hogy az eredeti példányok kevés késedelemmel rendeltetési helyükre érkezhessenek.

Az óvintézkedések ellenére az érdekeltek közül az első négy konvent küldött már két hét múltán észrevette — mint ahogyan erről a konvent egyik ülésén beszámoltak —, hogy levelezésüket figyelik, felbontják, és egyes esetekben visszatartják.⁴⁴ A gyanú a nyilvánosság széles körében felmerült és 1844-ben tényszerű igazolást nyert az Angliában emigrációban élő Mazzini levelei felbontásának leleplezésével, amely a parlamenten belül és kívül óriási felháborodást keltett. Ettől kezdve a belügyminisztériumban nincs nyoma annak, hogy történtek a későbbi években miniszteri meghatalmazás alapján levélfelbontások. Valószínű azonban, hogy csak az írásbeli áruló jelek megőrzésétől, nem pedig a gyakorlat alkalmazásától tértek el.⁴⁵

⁴¹ II. O. 40/57. The Manchester Guardian, 1840. márc. 25. *Mather*: i. m. 206. l.

⁴² Az említett konvent-küldöttek postájának felnyitására vonatkozó belügyi meghatalmazások (warrant) kelte: 1839. febr. 8., máj. 9., máj. 23., aug. 3., 5., dec. 21. II. O. 79/4. *Mather*: i. m. 220—221. l.

⁴³ Az angol posta ilyenirányú tevékenységére ld.: *H. Robinson*: The British Post Office: A History. Princeton, 1948. — *K. Ellis*: The Post Office in the 18th Century. London, 1958.

⁴⁴ A konvent háromtagú bizottságot állított fel ennek az ügynek a kivizsgálására. The Northern Star, 1839. márc. 2. — 1842-ben Th. Cooper, a neves chartista vezető és költő leveleit magánúton továbbította, mert nem bízott a postában. *Th. Cooper*: The Life of Th. Cooper, Written by Himself. London, 1872. 193. l.

⁴⁵ Utalásokat találunk arra, hogy a XIX. század végén, az írországi ügyek előtérbe kerülése idején, 1881-ben is bontottak fel leveleket politikai okok miatt. *II. Robinson*: i. m. 352. l.

Mint az előadottakból lesűrhető, a kormányzatnak nem voltak meg — különösen a chartizmus kibontakozása és első nagy forrongó szakasza idején — a kialakított és rendszerezett módszerei az országos méretekben jelentkező, elhatározó lépésekre szervezkedő munkásmozgalom elfojtására, azonban nagy energiával — megfontoltan és körmönfontan — tudta elnyomó intézkedéseit foganatosítani. A chartizmus szervezeti, valamint elméleti felkészületlensége mellett evvel magyarázható a korai viktoriánus korszak vezető rétegének ereje és kormányzási sikere.

E. J. HOBSBAWM

Egy közönség növekedése

A kiadók szerint a történelemmel kapcsolatban alapvető tény, hogy eladható. Ez az egyetlen magyarázata, hogy a történelmi tárgyú kiadványok száma a múlt évben miért emelkedett Angliában 15, az Egyesült Államokban 24%-kal; Angliában mindenesetre ez a legnagyobb arányú emelkedés a könyvek összes kategóriái között. Ezek a könyvek olyan nagy példányszámban fognak, amire a múltban — Maculay és G. M. Trevelyan bombasikerű műveit kivéve — nincs példa. Fognak pedig minden alakban és méretben, a félszettel a filmmel vagy a televízióval kacérokodó újságkolláztól az olyan mélyenjáró monográfiáig, amelyet korábban még az egyetemi kiadók is csak kötelességtudó sóhajjal és a szerző által nyújtott (vagy felhajtott) anyagi hozzájárulás esetén adtak ki, és szerencsésnek mondták magukat, ha 500 példánytól megszabadultak. Ma az ilyen könyvek becslés szerint ezres vagy még annál is nagyobb példányszámban kelnek el. Nemrégiben minden bennfentest ámulatba ejtett az a tény, hogy egy meg nem alkuvóan tudományos, drága, de kiválóan értékes művet, mely a késői középkor egyik aspektusával foglalkozik, több mint 2000 példányban vásároltak meg. Tíz év alatt ötven—hatvanezres keménykötésű példányban kelt el egy kiváló akadémikus munkája, melyben a diákság zínvonalán tárgyalja a fontosabb kutatási korszakokat, és ez a könyv feltehetően ilyen ütemben jut el még hosszú ideig a vásárlóig. Ami a fűzött könyveket illeti, azok számszerűleg nem tartoznak a James Bond kategóriába, de kelendőségük még mindig említésreméltóan kielégítő. A Penguin sorozatban megjelent *History of England* c. jól megírt könyv megjelenése után évekig évi 20 000-es példányszámban fogyott — minden felesleges erőfeszítés nélkül. Röviden, a történelem jó üzlet. E cikknek az a célja, hogy e váratlanul előállt helyzet természetét és következményeit vizsgálja.

Miért örvend a történelem ilyen kivételes érdeklődésnek? Valószínűleg azért, mert a legtöbb más tudományágtól eltérően, egyidejűleg kelti fel a szakemberek, a diákok és az olvasók tömegeinek érdeklődését, akiket, jobb meghatározás hiányában, nagyközönségnek nevezünk. Előnyös helyzetét részben talán annak a ténynek köszönheti, hogy művelőinek nagyrésze prózában szokta magát kifejezni, de főleg annak a szerencsés körülménynek, hogy az általános feltevés szerint élvezete, akárcsak a szekszualitásé, nagyon kis előzetes felkészültséget igényel. Még azok is, akik már régen belenyugodtak, hogy kiváló közgazdasági tárgyú művek még abban az esetben is érthetetlenek, ha azokat Keyneshez méltó ragyogó és lendületes stílusban írták, úgy érzik, megérthetnék a kiváló történést. Ezzel szemben laikus írók, akik még álmodban sem merészkednének az ekonometria vagy demográfia területére (hacsak nem mint annak szerény népszerűsítői), tétovázás nélkül megírják az Orosz Forradalom történetét, a világ helyzetét 1914-ben, esetleg a múlt bármely háborúját vagy katasztrófáját, mindazt, ami a nyilvánosság érdeklődését felkeltheti, majd zászlóaljnyi kutató-asszisztens támogatásával helyet követelnek maguknak a tudósok oldalán.

*

Bizonyos értelemben ez a követelés nem is képtelenség. Nem kell annak a történésznek baba-nyelven gügyögnie, aki azt akarja, hogy kartársainak szűk körén túl is megértsék, elég, ha angolul ír. Van rá lehetőség, hogy még bizonyos fokig szakmai jellegű kérdéseket érintő meg-

állapítások is megjelenjenek az egyszerű olvasó számára készült művekben. Erre példa *Edward Thompson: Making of the English Working Class* c. most megjelent műve. Még az is lehetséges, bár egyre ritkábban, hogy egy műkedvelő vagy újságíró eredményes versenyre kelhet a szakemberrel. De gyakorlatilag a szakember egyre inkább átveszi azt a munkát, amelyet ezelőtt a népszerűsítő végzett. Mindenesetre érthető nyelven kell történelmet írni.

De ezen túlmenően, minthogy a történelemben jut kifejezésre a gyorsan változó társadalmak alapvető lényege ezért épp olyan mellőzhetetlen, mint amilyen lebilincselő. A műszaki kérdéseket bizzuk a műszakiakra, erre a növekvőben levő kisebbségre. Viszont senki sem lehet meg történelem, főleg annak mondaszerű válfaja nélkül, amint ezt a tényt a világ minden oktatási rendszer is bizonyítja. Ehhez fordulnak a régi nemzetek, hogy permanens létüket szentesítsék, az újabbak pedig, hogy jövővény-voltukat ellensúlyozzák. A régmúlt aranykorok, vagy az azt követő időszakok szenvedései serkentik a forradalmárokat, és ha győznek, a közelmúlt hőstettei szolgáltatják az iskolai oktatás és a politikai szónoklatok legfontosabb anyagát. Az elmúlt belles epoques emléke a konzervatívokat vigasztalja. A történelmi múlttal nem rendelkező és a jövő irányába orientálódó társadalmak, mint pl. az Egyesült Államok, ebből alakítják ki jellegüket. Akiket zavarba ejt a jelen, azt akarják felderíteni, hogyan fejlődtek idáig a dolgok, akik pedig leginkább bíznak a jövőben, bizakodásukat a múltból merítik. Ezenkívül, a múlt különös valami; mennél gyorsabban és drasztikusabban alakult át, annál lenyűgözőbb. És kevés olyan része van a világnak, ahol a mai középkorú emberek körül a felismerhetlenségig meg nem változott volna az élet.

Kétségtelen, hogy ez a múlt iránt megnövekedett általános érdeklődés változást hozott a történelmi művek kiadásában, de még ennél is nagyobb hasznát látta a könyvkiadás a felsőfokú- és az azt előkészítő középfokú-oktatás robbanásszerű növekedésének. Becslés szerint 1950—1960 között a világ egyetemének száma egyharmaddal növekedett. A középiskola feletti oktatási intézmények nappali tagozatú hallgatóinak száma egyedül Angliában megháromszorozódott 1938—1939 óta, és kétszeresére emelkedett 1954—1955 óta — jöjjön hazánk csak egyike azoknak a növekvő számú országoknak, amelyekben a magasabb szintű oktatás — legalább is részben — angol nyelven folyik. Az Egyesült Királyságban jelenleg nyolcvanhoz közeledik az egyetemi szintű intézmények száma. Az olyan, aránylag gyér lakosságú országokban is, mint pl. Ausztrália és Újzéländ, jelenleg kb. 75 000 az egyetemi hallgatók száma, tehát több mint félszer annyi, mint Angliában volt a háború előtt. Ami pedig az Egyesült Államokat illeti, bármint vélekedjünk is arról az állításról, hogy 2183 felsőoktatási intézményükben ötmillió a hallgatók száma, aligha tagadhatjuk, hogy ugyannyi a könyvek potenciális vásárlója. Azt a tényt sem ismerték fel széles körökben, hogy, bár sok szó esik a tudomány és technika évszázadáról, a felsőfokú oktatás ilyen robbanásszerű felfutása — eltekintve az „oktatástól” és a társadalomtudományoktól — az összes tudományág közül elsősorban a hagyományos humaniorákat erősítette, mert az előbbieknél széles tömegbázisuk van az Egyesült Államokban, és automatikusan terjeszkednek a más országok felsőoktatásának fokozódó elamerikaisodása következtében. Igen kívánatos bizonyosfokú olvasottság e területek mindegyikén, mert jórésük végül is közvetlenül határos a történettudománnyal — és ez megannyi csábítás a kiadók felé.

Ez a robbanás, még ott is, ahol korlátozottabb méretű volt, el nem hanyagolható piacot teremtett a rendszeres vásárlók, a hivatásos tudósok és kutatók, tehát olyan csoportok körében, amelyekben rendkívül magas az egy főre jutó könyvigény. Már az intézmények számának, nagyságának és gazdagságának pusztán növekedése is elegendő volt ahhoz, hogy megteremtse a tudományos könyvkiadás rendkívül virágzó ágazatát, a ritka klasszikusok és forrásanyagok újbóli megjelentetését, ami lényegében azt a célt szolgálja, hogy az újabb vagy újabban meggazdagodott könyvtárak lépést tudjanak tartani a régebbiekkal. Azok a tudományos folyóiratszerkesztők, akik kereskedelmi kiadók csábításainak ellenállva eddig nem voltak hajlandók kifogyott régi köteteik újrányomására, most majd megtudják, hogy az milyen hasznothajtó művelet. Az újrányomás, különösen a korszerű fototechnika alkalmazása esetén, igen csekély költséggel jár, a könyvtári beszerzéseknél az árak hullámzása közel nulla, azaz valóságban bármilyen áron megveszik a könyveket. Valamely régi, hogy ne mondjuk bizonyos tekintetben túlhaladott, kimagasló tudományos mű néhány száz példányos újabb kiadása igen hasznos kereskedelmi ügyletté válik.

A történelmi művek kiadója tehát általánosságban a vevők három eltérő kategóriájával találkozik, amelyeknek igényeiben helyenként átfedések mutatkoznak. Sorjában: az intézmények és mindazok, akik (mint pl. a hivatásos tudósok) azokhoz hasonlóan jövedelmük keretében vásárolnak; az egyetemi hallgatók és középiskolák felső osztályainak tanulói; és végül a nagyközönség, melynek egyrésze azért vásárol, hogy olvasson, másrésze pedig, hogy műveltségét és gazdagságát demonstrálja. Teljesen eltér ettől az alsóbb szintű oktatás céljára írt tankönyvek ügye, nem is foglalkozunk azzal ehelyütt.

A speciális tudományos művek vásárlói az intézmények és az azokhoz hasonló vevők; ugyanez a kategória vásárolja, szerényebb mértékben, az egyéb tudományos és általános irányzatú műveket könyvtárszolgálatára részére. Tekintettel a piac természetére és igényeinek állandósult jellegére, nem volna sok értelme a könyvtárak leszállításának, mert itt kínálkozik az egyetlen lehetőség néhány nagyon drága könyv eladására. De érdemes volna elgondolkozni azon, hogy egy huszonöt vezető egyetem részvételével megalakított könyörtelen vevő-konzorcium miként befolyásolná az újranyomatással foglalkozó cégek árszínvonalát, melyek közül az egyik pl. darabonként £ 85 átlagos minimális áron hozott 1965-ben forgalomba történelmi műveket. Az egyetemi hallgatóknak tankönyvekre, kézi- valamint segédkönyvekre, kiegészítő és a háttérrel is ismertető művekre van szükségük, beleértve a forrásműveket és tudományos cikkek gyűjteményének viszonylagosan új kategóriáját. A felsőoktatás terjedése egyre inkább indokoltá teszi, hogy a hallgatók figyelmét arra az anyagra irányítsuk, amelyet korábban a középiskolások olvastak, bár ez megsokszorozná azoknak a hallgatóknak a számát, akik a régi, szélesskálájú módon olvasnak. Ennek következtében rendkívül nagy kereslet mutatkozik olyan művek iránt, amelyeket jobbminőségű tankönyveknek nevezhetünk és melyek egyaránt jól használhatók az utolsó középiskolai és az első egyetemi évek során. Ezen a piacon az olcsó ár döntő jelentőségű, mert a hallgatók a lakosságnak kétségtelenül szegény rétegét képezik. Másfelől jövedelmező terület kínálkozik itt tartós, nem túlságosan drága és valóban nélkülözhetetlen „standard” művek részére — ilyenek pl. azok a könyvek, melyekből a jelölt önállóan készülhet fel a vizsgára, a segédkönyvek, mint a szótár és (a nagyobb költségek viselésére hajlandó szülők esetén) az enciklopédiák.

A nagyközönség, szerencsére, egyszerűen csak történelmet kíván — minél szélesebbkörű és igényesebb az, annál jobb. Ez a közönség már megszabadult a sillabusz-korszak bilincseitől. De ugyanakkor igényt tart múltbanéző riportázsra, anekdotákra, pletykára és olyan történelmi regényre, melynek előnye, hogy a magva igaz; mindarra, ami kultúrát sugárzik és feltehetően emeli saját (vagy gyermekei) műveltségét, kiváltképp, ha azt nem kell azonnal elolvasni. A szöveg között képeket is kíván a nagyközönség. Ez igen szétágazó és vegyes kívánságlista, melynek egy részét az ismeretterjesztő írók elégitik ki, akiknek munkája történelmi szempontból elhanyagolható, bár — legalábbis az angolszász országokban — Dumas műveinek mai korszerű, nem koholt-témájú megfelelője általában olyan nagymértékű kutatómunkát és tájékozottságot követel, ami teljesen elhatárolja a régi szellemi favágó munkától. A *The Longest Day* című és más hasonló művek várható anyagi haszna lehetővé teszi az ilyen hatalmas dokumentációs munkát, bár az néha inkább rangot, mint minőséget fémjelez. Ami az árakat illeti, az általános piac lehetőséget nyújt arra, hogy „hencegés” vagy ajándékozás céljából vevőre találjanak a költséges keménykötésű könyvek; hogy a drágább fűzött könyvek a kevésbé tehetősek könyvespolcaira kerüljenek, és végül, hogy elkeljenek a valóban használható, ténylegesen olvasásra szánt olcsóbb, fűzött kötetek.

Nincs olyan mű, amelyben a különböző piacok minden követelménye kombinálható lenne. Valójában nem is állhat fenn átfedés egy jellegzetesen intézményeknek szánt könyv, pl. *A. Aspinall: Correspondence of George, Prince of Wales 1795—98* (Ára kötetenként £ 6) vásárlói és a *Hurstfield* cég kiadásában, a tipikusan egyetemi hallgatók számára kiadott *The Reformation Crisis* c. mű (fűzve 8 S 6 d. kötve 45 S) vagy a nyilvánvalóan a szalonasztalra való *The Architecture of Ancient Civilization in Colour* (5 guinea) vásárlói között. Az ilyen könyvek legfeljebb megkísérlehetik, hogy több országban is meghódítsák a nagyközönség azonos rétegét, ami most, a nemzetközi közös kiadványok és más megállapodások révén, fokozódó mértékben be is következett. Ahol azután a nagyközönség szélesebb köreinek érdeklődését sikerül egyidejűleg felkelteni,

az anyagi haszon igen magas, amiut azt *A.J.P. Taylor: English History 1914—45* című munkája bizonyítja, melyből 30 000 példány fogyott el a megjelenését követő három hónap alatt. Újszerű vonás a piacok ilyen kombinációjában, hogy azok rendszerint a legnagyobb, és nem a legkisebb közös többszörös függvényei. Az a könyv, amely megnyeri azoknak a tetszését, akik a diákság olvasmányairól döntenek, minden piacra betörhet, és hosszú ideig kelendő lesz. Az a könyv, amelynek ez nem sikerül, kárpótlásul a szokásos módon best-sellerré válhat, de ha ebben sincs szerencséje, kilátásai már jóval csekélyebbek.

Mindez tehát igen erősen arra ösztönzi a kiadókat, hogy kombinálják piacaikat. Ennek több ismert módja van. Ezeknek egyike a „sorozatok”, elsősorban az előre meghatározott terjedelmű sorozatok kiadása, melyeknek lezárulta a gyűjtő örömeivel ajándékozza meg tulajdonosukat. Közismert, hogy intézmények, ha egyszer megvették az első kötetet, kénytelenek az egész sorozatot megvásárolni, amiut ezt a *New Cambridge Modern History* című mű is bizonyítja, amelynek kelendőségét szemmeláthatólag a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolta az a körülmény, hogy kritikusai következetesen és szinte egyhangúan nagyon mérsékelt lelkesedést mutattak iránta. A magánvásárlókat azonban — külföldön talán inkább, mint Angliában — vonzzák a könyvespolcok tekintélyes, hiteles jellegű, lehetőleg vaskos kötetekből álló sorozatai, amelyek a tudás összességének fenkölt eszményét, de legalább is a tudomány egy bizonyos területét képviselik. És ha egy sokkötetes történelmi sorozat első kötetének vásárlója valójában nem is fizetett elő az egész sorozatra (számos olyan sorozat van a nemzetközi piacon, amelyet 50 kötetes terjedelemben terveznek), erősen kísérti majd a teljes mű megszerzésének gondolata.

A közelmúlt újítása vagy újrafelfedezése a gazdag illusztráció, ami biztos jele annak, hogy egy történelmi tárgyú mű megkísérli a szakmai és az általános piac egyidejű meghódítását. Egy hírneves szerző és hatvannégy oldalnyi egészoldalas kép kombinációja már eleve felment mindenkit attól, hogy valóban el is olvassa a megvásárolt könyvet, ha csak az nem kötelessége. A bőszéges képanyagot tartalmazó történelmi tárgyú könyv nem új jelenség, de az európai könyvkiadók (talán az *Éditions du Seuil „collections microcosme”* nyomán) jóval eredetibb, úttörő módszert alkalmaztak: az olvasó, fűzött tudományos képeskönyvet, melyben a szöveg és kép egybeforrott. Valószínűleg ez a vállalkozó cég felelős azért a másik jelentős újításért is, melynek lényege, hogy a történelmet nem pusztán időrendi-földrajzi eseménysorozatként kezeli, hanem azt inkább téma-változatainak tekinti. Azoknak pedig, akik sorozatok kiadását tervezik, ma már nincs szükségük a jólismert formulákra, mint a „nagy emberek, nagy események”, „az ókori egyiptomiak életének napjai”, vagy az ahhoz hasonlókra. Ma már jóval több kampó kínálkozik, hogy sorozatokat azokra felerősítsék.

Újszerű, hogy a tervek szerint a tudományos képeskönyveket két szinten is élvezik majd. Az egyetemi hallgatónak vagy a komoly felkészültségű olvasónak feltétlenül bízniuk kell a szöveg és az illusztrációk szakmai hitelességében. A képanyag nem olyan rámenős, mint a fűzött kiadású *Jane Austen* könyvek borító lapján látható, már-már megerőszkolt leányalak. Másrészt viszont a laikus, vagy aki csak véletlenül veszi kézbe a könyvet, önmagukban is élvezheti a képeket a szöveg azon részeiben, amelyekbe éppen belelapoz, és azt a kulturális rangot, melyet az ilyen mű megvásárlása is jelez — és mindehhez még csak túlságosan nagy költségbe sem kell magát vernie. Míg a sok kötetes, illusztrált, keménykötésű sorozatokat az újjazdag középosztály vásárolja, hogy pénzét és az élet magasabbrendű dolgai iránti érdeklődését demonstrálja — Angliában ez tizenkilencedik századi jelenség, Európában az 1950-es évek „gazdasági csodá”-jának következménye — a fűzött könyvek fő vásárolója az új értelmiségi, akiknek a száma ugyanebben az időszakban megsokszorozódott.

A kiadó számára mindez tiszta haszon. Míképpen alakul azonban a szerző és a történetírás helyzete? Eltekintve a jelentékeny összegtől, melyet ma az írástudó szakember megkereshet, két ok is csábítja ilyen könyvek megírására. Nélkülözhetetlen olvasmányanyaggal látja el az egyetemi hallgatókat, a tudósokat pedig felszabadítja a hagyományos sillabuszok zsarnoksága és a történelmi tanszékek hivatalos változásainak csigalassúságú üteme alól. Mindkét teljesítményért teljes elismerés illeti a kiadókat. Az egyetemisták számára való írás bizonyos fokig robotmunka, mert egy jó tankönyv megírása speciális, a legtöbb történész szemében nehéz és unalmas feladat, amit viszont megédesít a lelkiismeret és a bankszámla várható gyarapodásának

a tudata. Mert mindazok, akik azt hiszik, hogy a történelem sok fontos dolgot mondhat nekünk a világ dolgairól, vonzónak találják a kínálkozó lehetőséget, hogy összefoglalást adjanak, új vagy az eddiginél szélesebb perspektívát nyissanak, új témákat vagy módszereket tárjanak fel, és mindezt az értelmes laikus részére is érthető módon írják meg. Nem egyedül a pénz az, ami az élvonalbeli történészeket arra készíti, hogy a kiadók ajánlatait elfogadják.

De mégis komoly veszélyt rejt magában az a helyzet, melyben a kiadók kétségbeesve kutatnak megírandó sorozatok, megfelelő témák és szerzők után, melyben ajánlatokkal ostromolnak minden elismert történészt, aki értelmesen tud szavakat egymáshoz fűzni, és esábitó ajánlatokat lobogtatnak fiatal emberek előtt, akik épp hogy elérték első tudományos fokozatukat. Ez a veszély a túltermelés folytán bekövetkező színvonal-süllyedés. A történelmi tárgyú művek kiadásának jelenlegi szakasza lényegében nem más, mint könyv-gyártás, vagy még inkább bizonyos típusú kelendő könyvek gyártása. Eltekintve a kizárólag az intézmények piacára szánt művektől, a „történelem” címszó alatt megírt más munkák között nagyon kevés azoknak a száma, melyeket spontán elhatározásból írt szerzőjük. Legtöbbjük, legalább is részben, könyvkiadói kezdeményezés eredménye. A szerzők öröme, gyakran lelkesen, időnként átütő sikerrel írták műveiket, mert a könyvkiadók, dícséretükre legyen mondva, az utóbbi években felismerték a történetírás továbbfejlesztésének egy döntő mozzanatát. Az 1950-es évek tájékán a szerzők és olvasók egyaránt ráuntak arra, hogy hagyományosan 25 éves szakadékok tárongjon történészek szemlélete és a közönség (ideértve az iskolás ifjúságot is) olvasmányai között, és ezért be kellett érni azzal, hogy választhattak, mondjuk H. A. L. Fisher és az *English Historical Review* között. Nyilvánvalóvá vált, hogy mind az élet, mind a tudomány a történelem iránti érdeklődésnek olyan tág területeit nyitotta meg, amelyekre vonatkozólag a néhány száz példányos szakmai publikációkon kívül gyakorlatilag semmiféle anyag sem állt rendelkezésre. A történészek boldogan voltak hajlandók erre a hézagpótló munkára, mielőtt még annyira elkomplikálódnék a témájuk, hogy megnehezítené a nem szakemberek tájékoztatását, közömbössé tenné a kiadókat és őket magukat szakmailag elavultnak tüntetné fel.

*

A fehér foltok megszüntetésének folyamata azonban mégsem folytatódhat a végtelenségig, és ha a készletek feltöltésének mai szakasza lezárul, a nemtörténészek ilyenirányú tevékenységének sokkal szerényebb területre kell zsugorodnia. Az ilyen foltok egyrészét, mint pl. a modern Európa történelme esetében, láthatóan többszörösen is kitöltötték. A „művészeti könyvek” területén máris az a helyzet, hogy az indokoltan kiadott, viszonylag kis számú könyv szinte eltűnik az olyan művek özönében, melyeknek egyedüli rendeltetésük, hogy eladják azokat. A nevesebb történészek időnként kénytelenek elhárítani azokat az ajánlatokat, melyek áltudományos könyvek vagy olyan művek megírását kérik, amilyenek egyetlen létjogosultságuk, hogy pénzt hozzanak. Előfordult már eddig is, hogy idősebb történészek kuliznak, vagy bizonyos változatokkal átírják a valóban értékes művek egyik-másikát, melyekben megmutatkozik a szerzőjük elhivatottsága. És ami még ennél is rosszabb, itt vannak azok az ifjabb történészek, akiket arra biztattak, hogy túl gyorsan írjanak túl sokat olyan átfogóan nagy témákról, amelyekkel negyvenedik éve előtt történész még nem küzdött meg sikeresen. A nagy előlegnek nagy a esábitása.

A könyvkiadás jelenlegi helyzetének bizonyos gyengéi máris felismerhetők. Az újranyomott klasszikus művek és forrásmunkák nagy tömegével, a megrendelt és megírt számos kiváló új alkotással szembe kell állítanunk azokat a munkákat, amelyek minden szempontból fontosak, de amelyekből nem készül fordítás, mert túlságosan terjedelmesek és szakszerűek, túl szorosan kapcsolódnak egyetlen nemzeti feltevő piachoz, vagy egyszerűen az érvényben levő szerzői jogvédelmi törvények nem biztosítják a nemzetközi piacon elérhető kellő kereskedelmi hasznot. Nem igen lehetünk elégedettek azzal a helyzettel, melynek következtében tizenhét év után sem kapható angol nyelven a modern történetírás olyan vitathatatlanul klasszikus alkotása, mint *Braudel: Mediterranean in the Age of Philip II.* c. műve. A könyvkiadás szabad piacának megvannak a maga korlátai. Sajnálatos, hogy azok a támogatást élvező könyvkiadók (pl. az egyetemi könyvkiadó vállalatok), melyek ezeket a határokat túlléphetik, néhány, viszonylag kevés kivételtől eltekintve, nem igen kárpótolnak a kereskedelmi kiadók munkájának hiányosságáért.

A fenti megállapítások nem esőkkentik a jelenlegi történelmi könyvkiadás teljesítményeit, és nem is becsülik le az abban rejlő lehetőségeket. Csupán némi realitást visznek abba a kellemes

közérzetbe, amely ott terjeng a jövedelmezőbb természetű történelmi könyvek kiadásával és írásával foglalkozók körében. Az, ami az elmúlt tíz esztendőben történt, egészében véve rendkívül biztató. A történetírás szempontjából kimagasló jelentőségű. Lehetséges azonban, elérkezett az ideje, hogy maguk a történészek foglalkozzanak nagyon komolyan a történelmi publikációk kialakításával és rendszerével. Ha ezt nem teszik meg, egy fél generáción belül ismét ugyanolyan ki nem elégítő helyzetbe kerülhetünk, mint amelyből az 1950-es és az 1960-as évek „gazdasági csodája” mentette meg a történelmi tárgyú irodalmat.

The Times Literary Supplement

1966. ápr. 7. 233—284. l.

IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus. Bloomington, Indiana (USA); 1968. szeptember 9—13.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság a IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust az Indiana egyetem meghívására Bloomingtonban (USA) rendezi meg 1968. szept. 9—13. között.

A Kongresszus az alábbi témák megbeszélésére alakult munkacsoportokban (szekciókban) fog tevékenykedni. (Zárójelben az egyes szekciók felelősének a neve és címe; hozzájuk fordulhatnak azok, akiket a téma érdekel és akik részt kívánnak venni a munkában és a vitákon):

1. A kapitalista struktúrák kialakulása és fejlődése. (*F. Ruiz Martin* prof., bilbaoi egyetem, Spanyolország.)
2. A gazdasági struktúrák folytonossága és átalakulása a XX. században. (*Dr. P. Mathias*, Queen's College, Cambridge.)
3. A technika fejlődése és a gazdasági növekedés. (*A. Klima* prof., prágai egyetem.)
4. Fogyasztás és termelés. (*W. Kula* prof., varsói egyetem.)
5. Történeti demográfia. (*D. Eversley* prof., birminghami egyetem.)
6. Az ókor gazdaságtörténete. (*I. Gyakonov* prof., leningrádi egyetem, és *M. I. Finley* prof., Jesus College, Cambridge.)
7. Fejlett és fejlődésben elmaradt területek közötti kapcsolatok. (*D. Kumar* asszony, 9. Ashoka Road, New Delhi, India.)
8. Az agrárstruktúráknak és a talaj birtokbavételének problémái a „határvidékeken” Amerikában és a világ más területein. (*A. Jara* prof., chilei egyetem, Santiago de Chile.)

Részletes körlevél és jelentkezési űrlap 1968 januárjában kerül kiküldésre. Ezt megkapják az előző kongresszusok résztvevői és mindenki, aki ezt kéri.

Minden felvilágosításért a Társaság főtitkárához *Jean-François Bergier* professzorhoz (genfi egyetem, rue de Candolle, 1205 Genève, Svájc) lehet fordulni.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Л. Катуш</i> : К вопросу о развитии промышленности и о «самостоятельном капиталистическом развитии» в восточной Европе	1
<i>Д. Дьерфи</i> : К критике грамот вольности далматских городов XII века	46
<i>И. Вида</i> : Программа Партии Мелких Сельских Хозяев, принятая в 1930 г., в г. Бэкэш	57
<i>Й. Емниц</i> : Дискуссия Ф. Адлера и Гж. Б. Шоу об итальянском фашизме	76

ОБЗОР

<i>Э. Х. Харати</i> : Деятельность органов насилия английского правительства в годы чартизма	101
<i>Э. Й. Хобсбаум</i> : Развитие одной публики	113

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>L. Katus</i> : Zur Frage der osteuropäischen Industrialisation und der »selbständigen kapitalistischen Entwicklung«	1
<i>Gy. Győrffy</i> : Zur Kritik der dalmatinischen Stadtprivilegien aus dem 12. Jahrhundert .	46
<i>J. Jemnitz</i> : Die Debatte F. Adlers und G. B. Shaws über den italienischen Faschismus	57
<i>I. Vida</i> : Das Békéser Programm der Unabhängigen Kleinlandwirtepartei vom Jahre 1930	76

RUNDSCHAU

<i>É. H. Haraszi</i> : Die Tätigkeit der Gewaltorganisationen der englischen Regierung in den Jahren des Chartismus	101
<i>E. J. Hobsbawm</i> : Das Anwachsen eines Publikums	113

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>L. Katus</i> : Contributions au problème relatif à l'industrialisation et à l'évolution «capitaliste autochtone» en Europe orientale	1
<i>Gy. Györffy</i> : A propos de la critique des privilèges des villes de Dalmatie du XII ^e siècle	46
<i>J. Jennitz</i> : La discussion ouverte entre Friedrich Adler et G. B. Shaw sur le fascisme italien	57
<i>I. Vida</i> : Le programme de Békés du Parti Indépendant des Petits Propriétaires en 1930....	76

REVUE

<i>E. H. Haraszi</i> : Le fonctionnement des organes de répression du gouvernement anglais dans les années du chartisme	101
<i>E. J. Hobsbawm</i> : L'accroissement d'un public	113

CONTENTS

ARTICLES

- L. Katus*: On the Problem of Industrialisation and the "Independent capitalist Development" in Eastern Europe 1
- Gy. Györffy*: To the Critics of the Dalmatian City Privileges 46
- J. Jemnitz*: The Debate of F. Adler and G. B. Shaw on the Italian Fascism 57
- I. Vida*: The Békés-program of the Hungarian Independent Smallholders' Party in 1930 ... 76

REVIEW

- É. H. Haraszi*: The British Civil and Military Force Machinery in Motion during Chartism .. 101
- E. J. Hobsbawm*: The growth of the Audience 113

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. V. 22. — Példányszám 900 — Terjedelem: 10.85 (A/5) ív

67.63903 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernáth György

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1, és *bármely postahivatalban.*

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21

telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05, 915, 111-46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u 22,

telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1967 X. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űrl u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

- A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából (*Szűcs Jenő, Varga János és Lackó Miklós referátuma*) 119
Ránki György: A Cleric-misszió történetéhez 156
Molnár János: Harc a politikai konszolidációért 1956. november 4-e után 188

SZEMLE

- Kirilly Zsigmondné — N. Kiss István*: A XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának vizsgálata 201
Endrei Walter: Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban 217
Herbert Steiner: Ausztria Kommunista Pártja 1918—1933 225

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratokat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából*

SZÜCS JENŐ

A magyar irodalom története I. kötetéről

Mai és rövidesen sorra kerülő további megbeszéléseink során lényegében azt a dialógust szeretnénk folytatni — ezúttal „A magyar irodalom története” c. szintézis kapcsán —, mely irodalomtörténészek és történészek közt, nyomtatott művekben és különböző tudományos konferenciákon egyaránt, főként az elmúlt évtized során élénkült meg, s olyannyira hasznosnak bizonyult. Remélem, ki merhetem mondani — kölcsönösen. A történetírás művelői számára mindenestre igen hasznos és gyümölcsöző volt ez a párbeszéd, már csak azért is, mert e fogalomnak („dialógus”) a mai politikai-publicisztikai használatával ellentétben, úgy érezzük, nem egymástól távolálló, s mégis bizonyos jóindulattal közös vitanyelvet kialakítani óhajtó felek érintkezéséről van szó, hanem olyanokról, akiknek nézőpontjai, fogalomkincse, kategóriái nemcsak fundamentálisan azonosak — a történelmi materializmus bázisán —, hanem a legtöbb részletvonatkozásban is egymásba illelnek.

A történetírás és irodalomtörténetírás viszonyát tekintve a magyar historiográfiában nagyjából három fázis különíthető el. A tudományos történetírás kezdetekor, a XVIII. században, de részben még a XIX. században is, a vizsgálódás két ága differenciálatlanul, egymástól alig elkülöníthetően fonódott egymásba. Anélkül, hogy az irodalomtörténeti kutatásnak már a XVIII. században fellépő előfutárai érdemeit kétségbe vonnánk, nagyjából mégis elmondható: a történetírás ebben az időszakban — mind az edíciós tevékenységet, mind az ábrázolást illetően — részben abszorbeálta azt a kutatási területet, amit ma „irodalomtörténeten” értünk, részben viszont még nem is ismerte fel annak sajátos problematikáját és külön tárgyát. A második fázisban — a múlt század dereka, főként vége óta — viszont az önállósult irodalomtörténet és a történetírás, mintegy a differenciálódás lendületében, meglehetősen eltávolodott egymástól s távolba szakadt rokonok módjára, a kötelező udvariasság keretein belül ápolta a rokonságot.

Viszonylag kevés volt a közös nevező, az egymást kölcsönösen támogató eredmények, vagy ha voltak is ilyenek, nem illeszkedtek eléggé egymáshoz, gyakran figyelmen kívül maradtak. Ezen a helyzeten bizonyos meg-megújuló kísérletezések (mint pl. a „művelődéstörténet” megszületése) sem javítottak gyökeresen. Mintha éppen napjainkban születnének meg egy új, harmadik fázis — egy magasabb fokú integráció — előfeltételei. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy valami primitív és tagolatlan egység lenne a cél, hanem azt, hogy az önállósult tudományágak a maguk „szuverén” határai közt a közös kérdésfeltevések módját keresik, a közös nyelvet munkálják ki.

* 1965 decemberében és 1967 februárjában az MTA Történettudományi Intézete és Irodalomtörténeti Intézete közös vitát rendezett a Magyar Irodalom Története c., 1965-ben megjelent kézikönyvről.

Egyebek közt ebben az integrációs folyamatban szemlélve igen jelentős tett az Irodalomtörténet köteteinek megjelentetése. Talán a legjelentősebb az összes ilyen nemű kísérletek sorában. Történetírás és irodalomtörténetírás problematikája összegződött ezekben a kötetekben — természetesen az irodalom szükségleteiben és igényeihez mérten —, és pedig érzésem szerint sikeresebben, mint amennyire az eddigi történelmi szintézisek általában megkísérelték a fordítottját, vagyis az irodalomtörténeti eredmények szerves beillesztését az általános történelmi fejlődés ábrázolásába. Sikeresebben és eredményesebben — ha nem is mindig „tökéletesen”. (Kérdés, elérhető-e egyáltalán bármifajta „tökély” e téren.) Az általános bevezetések az egyes korszakok élén helyénvalóak, mindenképpen indokoltak. Szerepük különösen akkor indokolt, ha a bennük kifejtett általános történelmi, művelődéstörténelmi vázlat az irodalmi jelenségek, művek tárgyalása során azután részletekben és egyedileg is kibomlik, a történelem és irodalom kontaktusa a konkrét elemzésekben is megmarad. Ez számos esetben így is van, de nem mindig. Előfordul, hogy a történelem csak amolyan prologus marad; körülbelül úgy, ahogy bizonyos történelmi szintézisekben az irodalom és képzőművészet köteles megemlítése csak amolyan „appendix”, nem szerves része az előadásnak. Ez persze csak annyit jelent, hogy a módszer sokszor hangoztatott ún. komplex követelményeit mind a történet-, mind az irodalomtörténetírásban az elvi kijelentések újra meg újra való elismérlése helyett még tovább kell csiszolgatni a gyakorlatban. A praxis terén az Irodalomtörténet mindenesetre nagyot lépett előre.

A történetírás és az irodalomtörténetírás soha sem különült el azonban — s nem is fog — abban az értelemben, hogy a „szuverén” területek közt ne húzódnának többé-kevésbé széles határterületek, sávok (sőt, valójában: közös területek), ahol mindkettő illetékes. A társadalmi tudat története, az ideológiák, a politikai gondolkodás és elméletek története, a történetírás, a publicisztika stb. stb. mindkét tudományág osztatlan érdeklődési körébe tartozik, s mindkettő kutatja a társadalom és a szellemi felépítmény kapcsolatát, kölcsönhatásait. Ez a sáv — a műfajok korai differenciálatlansága, a tulajdonképpeni „szépirodalom” ki nem hasadása következtében — a korai századokban viszonylag szélesebb, az újabb korban fokozatosan szűkül, de végighúzódik a problémák mentén a modern korig. Azt gondolom, e mai és a következő alkalmakkor ezeken a sávokon kell végigpásztáznunk, s megjegyzéseinkkel, észrevételeinkkel — ahol indokolt — hozzájárulnunk a „dialógushoz”. A szorosan vett irodalmi jelenségek ábrázolásának megítélése nem feladatunk; magam legalábbis nem tartom magam erre illetékesnek.

A következőkben a mű első kötetét önkényesen kettévágom ott, ahol egyébként — igen indokoltan — nem egy irodalomtörténelmi főkorszak, hanem csak alperiodus zárul le (1530 körül) a korai humanizmussal, s megjegyzéseimet e részre korlátozom.

Nem hiszem, hogy bárki — akár maguk a szerzők — azt várná tőlünk, hogy hosszadalmas méltatással töltsük ki a rendelkezésre álló időt. Pedig, sietek megjegyezni, a kötet erre a legteljesebb mértékben rászolgál! Az ember szükségképpen összehasonlítási mércét keres, s más mérce nincs is ugyan, de magasabb nem is kell, mint *Horváth János* ismert két könyve. Ha az ő szuggesztív portréit és elemzéseit nem is szorítja mindig háttérbe az új olvasmány, bőven kárpótlást, sőt többletet nyerünk több lényeges vonatkozásban. Ebben természetesen szerepet játszik a marxista anyagkezelés és az elmúlt két évtized irodalomtörténelmi kutatásának kvantuma, de a szerzők egyéni erudíciója nem kevésbé. Épp ezért

mégsem tudok lemondani arról, hogy rövidesen ne summázzam, miben látom a munka legfőbb erőnyeit.

Mindenekelőtt tárgya körülvonalazásában, s méginkább abban, hogy az első oldalakon adott ígérét híven be is váltja. Aligha lehet egy programot világosabban, tömörebben, s ugyanakkor plasztikusabban megfogalmazni, mint ahogy Klaniczky Tibor teszi az első lapokon, körülírva a régi magyar (pontosabban „magyarországi”) irodalom fogalmát. Maga a koncepció már eleve szélesebb kört ölel fel, mint a megszokott. Magába foglalja a szóbeliséget, az ősköltészetet mindaddig, míg az a társadalomban a későbbi „irodalom” funkcióját tölti be, sőt a litteraturával párhuzamosan mindaddig, míg azzal eleven kölcsönhatásban áll. Az „irodalom” műfaji határait kitágítja. Tisztázza, hogy valójában a több etnikumú, de századokon át dominánsan latin nyelvű, jórészt az univerzális kultúra sémái után igazodó, s azon belül nem „nemzeti”, hanem politikai rétegek, egyházi és világi rendek szerint tagozódó „magyarországi” irodalom, a *regnum Hungariae* litteratúrája a tárgya. A reneszánsz és humanizmus, reneszánsz és reformáció új és merész, de kellően alátámasztott, meggyőző viszonylatait vázolja fel. E keretek helyességéről az előadás, a kifejtés csaknem mindenben meggyőz, ahogy az idő dimenziójában, az irodalmi periodizációt illetően is.

Ami itt alapvetően új: a kötet szakít a korábbi irodalomtörténeti szemlélet direkt vagy indirekt nacionalizmusával, ti. azzal a törekvésével, hogy egy objektíve igen kevésé, s a modern értelemben egyáltalán nem létező nemzeti lelkületet, szellemet transzponáljon a történelem korai századaiba, illetőleg eleve ezzel a kívánságlistával közeledjek a régmúlthoz, s feltételezéseit ott meg is találja. Középkori „magyar irodalom” tulajdonképpen — nincs; ha ezt ilyen kategorikusan a kötet nem is szögezi le. Van ezzel szemben egy Magyarországon művelt, teljesen univerzalisztikus szellemű, latin vagy magyar nyelvű, egyházi vagy laikus irodalom (legyen az szerzetesi vagy lovagi fogantatású); van továbbá egy rendi-nacionalista szellemű (motívumaiban és eredetében nagyon is „koz-mopolita” genezisű) latin nyelvű irodalom; s végül van egy ősi magyar szóbeliség, mely az irodalomba alig-alig szívódik fel, amennyiben viszont felszívódik, s konzerválódik, majdan *egyik* — de nem kizárólagos — elemévé válik a XVI. század óta kibontakozó, s a XVIII. század vége felé kiérlelődő „magyar irodalomnak”. „Magyar írók” a XVI. század óta vannak (sőt, „magyar író” már az Ómagyar Mária-siralom költője), de a „magyar irodalom” a — modern értelemben vett — nemzet kialakulásának függvénye. Ha ezt így tisztáztuk, — egy torzító prizmával kevesebb. S akkor már nem is kell azon buzgólkodni, hogy nemzeti irodalmunk középkori előzményeit mindenáron jelentősebbnek, nagyobbaknak, magvasabbnak tüntessük fel, mint amilyenek. Középkori irodalmunk meglehetősen igénytelen, sovány, szegényes; hiányoznak belőle a nagy alkotók és a nagy alkotások, ami *társadalmi* okokkal, a magyar történet alkatával függ össze, s nem valamiféle „nemzeti alacsonyabbrendűséggel”, silánysággal. Milyen kitűnő e kötet szerzőinek tudományos mértéktartása e vonatkozásban, ahogy lenyesegetik az elburjánzásokat, a bozótokat ezen a téren, s van intellektuális bátorságuk hozzá, hogy a kritika bonckését odaillesszék még a kétségtelenül a maga nemében jelentős humanizmusra is; ne kíméljék — ha indokolt — még az első igazi nagy magyarországi latin írókat, Janus Pannoniust sem, s bizonyos teóriákat ott is körülnyírnak, ahol azok — legalább is látszólag — nem a nacionalizmus talajából, hanem egy erőszakolt, minden áron társadalmi-ideológiai haladást kimutatni kívánó törekvésből születtek (lásd a Jagello-kori humanizmus rajzát például)!

S a szerzők mindezt a legteljesebb *erkölcsi* joggal teszik, mert már az előszóban leszögezik azt a *tudományos* elvet, hogy a régi irodalom vizsgálatában a „fejlődési folyamat” ábrázolására helyezik a súlyt, mely végeredményben a modern nemzeti irodalom kialakulásához vezetett. S milyen szerpén és milyen árnyaltan valósítják ezt meg! Ezt legalább olyan mértékben szeretném hangsúlyozni, mint az előzőt. Nem félnek a magyarság — pusztán egy-egy töredékében fennmaradt — ösköltészetét az irodalomtörténet első fejezetének tekinteni. Nem riadnak vissza — a szükséges fenntartások, óvatosság hangsúlyozásával — egy XI. századi magyar nyelvű jocular-eposz feltételezésétől. A középkor egyházi irodalmát nem gyömszölik bele egy „inutilia” felirata ládába, hanem érzékeltetik benne a felszínről tekintve gyakran rejtett dinamikát. Rámutatnak, hogy a skolasztika, akármilyen ellentmondásokkal és korlátozottan is, a korai középkor augustinusi voluntarizmusával szemben az „intellektust”, a *ratio* jogait visszahelyezte a gondolkodásba, persze az önmaga által eleve szűkre szabott keretek közt. Plasztikusan érzékeltetik, hogy a misztika és a spiritualizmus hogyan egyengette az emberi érzélemvilág gazdagodását és tisztultabb formák felé való fejlődését. Ha az egyházi himnuszköltészetet úgy értjük meg, mint az ősi pogány költészet szomszédságában fekvő mérföldkövet a magyar líra kialakulása vándorútján; ha az érett misztikából kihalljuk azt a mellékszólámot, mely majdan főszólamává válva a laikus érzelmek gazdagságát, a természet és az evilági szerelem szépségét meri majd kifejezni; ha a kései középkor túlesigázott és szélsőséges vallási vízióiban a középkor nyűgéből való szabadulás rejtett vágyát és a középkor emberének önmaga felett kimondott bírálatát fel tudjuk ismerni (s a kötet szerzői mindenezt megteszik): akkor a középkor az ábrázolásban is arra a helyre került, melyet az objektív történelmi és kultúr-történeti folyamatban elfoglalt. A látszólag statikus és univerzalisztikus keresztény középkor a rejtett és termékeny mozgások, új élet méhe, melyben — paradox módon — az univerzalizmus burkában a nemzeti kultúra embriója, a kereszténység burkában a laikus életszemlélet embriója mozdul meg újra, meg újra, hogy aztán a reneszánsz a kellő időben szétrepessze a burkot. A középkor e feszültségek dialektikájának története; s hogy végre ezt a dialektikát a maga társadalomtörténeti beágyazottságában, rendkívül ökonomikusan, mindössze harmadfél-száz nyomtatott oldalon, marxista felfogásban kézhez kaphattuk, komoly nyereség. A koncepció újdonsága nem abban áll, hogy az irodalmat a maga társadalmi rétegeztségében szemléli. Az ún. szociológikus látásmód a polgári irodalomtörténetírásban már évtizedek óta felfedezte e rétegeket, s különösen a középkor kultúrája szinte „önmagától” esik szét rendi keretekbe. Az újdonság abban áll, hogy a szerzők konkrétan is keresik a szálakat, melyek a társadalmi és az irodalmi struktúrát egybetartják, s a fejlődés vonulatát, minden történeti diszciplína legizgalmasabb feladványát (melyben a lényeges mozgást, a kultúra laicizálódásának és nemzetivé válásának korántsem egyenletes, de feltartóztathatatlan tendenciáját soha sem tévesztik szem elől) olyan fegyelemmel képesek végigtapogatni, hogy útközben sohasem esnek bele a vulgáris teleologizmus veszélyébe.

Végezetül pedig még valamit. Koncepció, tárgyalásmód és stílus a szóban-forgó részben a legszebb harmóniában egészíti ki egymást. Kissé talán elhasznált fordulattal élve (kifejezőbbet azonban nem találok), mindhármat egyfajta latin világosság jellemzi. Talán helyenként túl szerény, túl mértéktartó is a forma, mintha egyik-másik szerző a szándékos önfegyelmet túlzásba is vinné; ami mindenestre sokkal tiszteletreméltóbb, mint az ellenkezője. Három szerző írta ezt a

rész, de schol sem érzünk törést, szemet ronító varratokat. Az egyéni különbségek mégis utat törnek, anélkül, hogy az opus egységét szétfeszítenék. *Klaniczay*-nál például a mértéktartó és fegyelmezett „latinosság” emelkedik ki, míg *Gerézy* fel tud melegedni, máskor meg nem húzódozik az iróniától. Igaz, ez részben tárgyukból is következik; a humanizmus első korszaka több alkalmat nyújt a felmelegedésre (de olykor az iróniára is), mint középkori irodalmunk. A koncepció, tárgyalás és forma nagy ívének statikáját mindenütt *Klaniczay Tibor* biztosítja, ez mindvégig érzékelhető; a *V. Kovács Sándor* által írt viszonylag rövid rész pontosan megformált pilléreként illeszkedik az ív alá.

*

Legyen szabad ezek után elindulnom azon a bizonyos sávon, melyre fentebb utaltam. Hadd kezdjem a korszak egészére és a mű koncepciójára vonatkozó néhány általános észrevétellel, itt szükségképpen csak nagyon vázlatosan kifejezhető gondolattal.

A magyarországi irodalom „kelet-európai útjának” problémája több helyen felbukkan a kötetben, anélkül azonban, hogy a szerzők ezt a fogalmat s hátterét valahol bővebben taglalnák. Felteszem, hogy ebben tudatosság rejlik. A kézikönyvnek szánt szövegben talán nem akarták ezt a számos irányban még nyitott problematikát a maga teljességében, összes kérdőjeleivel együtt kitergetni. Egyébként természetesen számos nyilvánvaló sajátosság — mint pl. a polgári kultúra gyengesége, városi irodalom helyett nemesi deák litteratura, polgári humanizmus helyett köznemesi és főnemesi humanizmus, az anyanyelvűség elkesztettsége stb. — a megfelelő helyeken tárgyalásra kerül.

Általánosan elterjedt vélemény szerint a magyarországi történelmi fejlődés képlete — leegyszerűsítve és durván fogalmazva — a következő: a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés kezdeti „tempóvesztését” a XIII–XV. században behozta, a XV. század közepéig vagy a XVI. század első feléig (ebben megoszlanak a vélemények) „rendben ment minden”; a magunk szerény módján Nyugat-Európa színvonalát értük el, a kelet-európai fejlődés kezdete a kései középkor problematikája. Ezt a képletet a gazdaság- és társadalomtörténet részéről számos, ismert érv és adat támogatja. Az irodalomtörténet szerzői a jelek szerint a kultúrában is többé-kevésbé hasonló ütemet ismernek el.

Csakhogy az irodalomban, s általában az ideológiában ez a Nyugat-Kelet probléma mintha lényegesen élesebben exponálna, nagyobb kontrasztokat mutatna, mint a gazdasági-társadalmi struktúrában. Talán nem érdektelen elgondolkozni rajta: a gazdasági és társadalmi valóságban érvényesülő „mennyei-ségi” különbség (mennyei-ségi a szó szoros értelmében, mert — már ahol — demográfiai, technikatörténeti adatokon, kereskedelmi és ipartörténeti volumenekben mérhető) a felépítményben nem jelent-e egyfajta eleve mutatkozó kvalitatív és morfológiai különbséget? Nem eleve determináló-e, éppen a művelődés vonatkozásában, az a tény, hogy a magyarság és vele együtt a középkor „új barbárai”, a szláv népek és a skandinávok éppen egy olyan időpontban kapcsolódtak be a az európai, nyugati keresztény latin kultúrába, amikor ez a kultúra — a XI. század második felétől — gazdasági-társadalmi értelemben nagyarányú fellendülés kezdeti fázisában volt, szellemi téren pedig a középkor első igazi intellektuális felpettedése küszöbén állt, telve dinamizmussal és expanziós erővel? Egyik oldalon ott van a „régie Európa”, félezer éves előtörténettel a háta mögött, a majdani nemzetek etnikai-nyelvi körvonalaiival, politikailag territoriális feldarabolt-

ságban, de írástudóinak fejében a kulturális egység tudatával és a politikai egység sokáig még ki nem múló illúziójával. A másik oldalon ott állnak az új népek, a maguk társadalmi-etnikai tradícióival.

Az i. u. 1000 körüli évtizedekben sok tekintetben emlékeztet a történelmi szituáció az 500 körülire. Mindkét esetben „barbár” népek ütköztek bele egy magasabb civilizációba, s a történelmi feladvány megoldása előtt állnak: a „hogyan tovább” kérdése azon múlik, mennyit és hogyan tanulnak. Mindkét esetben az egyik oldalon egy kultúrájában univerzalisztikus világ áll, a másik oldalon etnikai-politikai egységek, melyeknek politikai tudatát, kulturális arculatát, tradícióinak összegét az újabb irodalom találó műszóval (mert egyszerre fejezi ki e népek „pogányságát” és társadalmi tudatuk etnikus jellegét) „gentilizmusnak” nevezi. I. u. 500 körül egyik oldalon a csak politikailag megszűnt római világ, a másik oldalon a frankok, keleti és nyugati gótok, burgundok stb.; 900—1000 táján az egyik fél neve *Ecclesia Romana, populus Christianus, Europa Occidentalis* (erős frank-Karoling hagyományokkal); a másik világ: csehek, lengyelek, magyarok, horvátok, dánok, svédek stb. (erős etnikai hagyományokkal).

Talán nem kell hosszasan fejtegetni, hogy az analógia mellett milyen alapvető különbségek választják el e félezer évet. 500 előtt az immár kereszténnyé vált római birodalom kultúrája sokkal impozánsabb, mint az 1000 körüli, de gazdasági és társadalmi szerkezetében alapjaiban megrokkant, politikailag szinte egy érintésre hull darabokra. Az 1000 körüli Európa sokkal primitívebb, *de facto* minden politikai egységet nélkülöz, s mégis e szétforgácsolt, atomizált világ hordozza magában azokat a tendenciákat, melyek az újkori Európát fogják majd kialakítani.

A hasonlóságok és különbségek összegéből végső elemzésben mégis minőségileg más feltételek adódnak a jelzett két korszakfordulóban, ami a szembenálló felek viszonyát illeti. Az V—X. sz. közt hosszú, félezer éves „kísérletezés” folyik, főként a Rajnától nyugatra és délre, melynek során az antik és a barbár elemek az élet minden vonatkozásában, a gazdaságban, a társadalmi struktúrában, a jogban, a művelődésben bonyolult módon ötvöződnek össze. Legyen elég csak a római *colonatusra* és a germán szolgáltatórétegekre utalni, melyekből a középkori naturálgazdaságra épülő *dominium*, a középkori jobbágság születik, vagy akár az un. „népjogokra”, melyekben törzsi jogszokások keresztény és római jogi elemekkel vegyülnek, stb. stb. Az ezredforduló környékén viszont ez a „kikísérletezett” új képlet, a feudalizmus mind a gazdasági-politikai szerkezetben, mind az ideológiában többé-kevésbé kész sémákat, modelleket szolgáltat, melyeket az új népek uralkodói, kíséretük és az egyháziak tudatosan és kíméletlenül applikálnak. Magának a hatalomnak az ideológiája is pontos kidolgozást nyert a kései Karoling-korban: milyen legyen az *Ecclesia* és az egyes *regna* viszonya, miféle elvek szerint uralkodják az *idoneus rex*. Az egyház minden uralkodó legfőbb támasza a törzsi-partikuláris törekvésekkel szemben. Igaz, a „régibb barbárok” is tudatosan applikáltak, amit lehetett. Chlodwig római egyházfők és képzett római hivatalnokok segítségével rendezte be a frank királyságot, a püspökségek és a tartományok a római beosztásra épültek, az adórendszer a római maradt. Mégis, miután a Méditerrán gazdasági-kereskedelmi szisztéma a VII. század közepe táján szét hullik, egy egészen sajátos és új középkori struktúra következik, a feudalizmus, mely már nem antik és frank, hanem alapjában véve egy új harmadik.

Amikor a X. században a magyarság a hajdani Pannóniában, *Europa Occidentalis* határán, a maga finnugor nyelvével, törökös politikai szervezetével,

Déloroszországban kialakult etnikai tradícióival, „gentilizmusával” elkezdte a beilleszkedést, a szituáció egészen más. A „pogány magyarság — keresztény magyarság” probléma nem *ab ovo* szellemtörténeti téma. Ha az antagonizmust nem holmi misztikus keleti törökös-nomád lélek és nyugati keresztény-germán racionalizmus ellentétpár ködében látjuk, hanem a gazdasági és kulturális struktúrák feszültségében, a téma fejről a talpára fordítható.

Elnézést a kissé hosszadalmas expozícióért, most már azonban helyben vagyunk. *Klaniczay Tibor* felfogása ezen a ponton zavaró, s nem segíti elő egyrészt annak a problémának a megoldását, melyet az ösköltészet beiktatásával végre nagyszerű módon irodalomtörténetileg ő maga vet fel, másrészt talán az irodalom ún. „kelet-európai útja” megértését sem segíti elő. Felfogása szerint ugyanis az egyetemes történetben „a középkori kultúra” a X. századdal kezdődik. Ez a felfogás logikusan vezet ahhoz a megállapításához, hogy a magyar középkori kultúra állandó tempóvesztésben, elkéslettségben volt Európához képest, „pedig — folytatja — a magyarság éppen a X—XI. században illeszkedett bele az európai feudalizmus rendszerébe, s így középkori kultúrájának kibontakozása a többi országokéval csaknem egyidejűleg kezdődött” (43. l.). Ha ez így lenne, ha valóban „csaknem egyidejűleg” indultunk volna, nehezen lenne érthető (s ezt *Klaniczay* is elismeri a „pedig”-gel) az egész kelet-európai út. Nem válik-e érthetőbbé, ha az előzőkben vázolt strukturális feszültséget tartjuk szem előtt és számbe vesszük annak fő következményeit?

Az V—X. század korántsem vákuum az európai művelődéstörténetben. A X. század után nem „a középkori kultúra” születik meg, hanem egyrészt: egy félezer-éves korai középkori egyházi kultúra *újul meg* a Cluny szellemében, másrészt: egy már századok óta létező, primitív és barbár, részben még az egyházon kívül élő világi kultúra válik kereszténnyé, s a történelemben először kialakul egy *keresztény-laikus* kultúra, a lovagságé. S ez nagy különbség! Az utóbbi előzményeiről természetesen sokkal kevesebbet tudunk, mint az egyházéről; a „barbár századok” világáról külső leírások tájékoztatnak, szellemét pedig legfeljebb az ír és germán hősmondák, az izlandi sagák ködös világa közvetíti.

A X—XI. század valóban fordulópont: ez a részben még pogány jellegű világ megszűnik Nyugat-Európában, a századokat átélte töredékei megfelelően keresztényesítve beépülnek a lovagi irodalomba. A fordulat lényege: befejeződött a *laikus társadalom krisztianizálása*, s ugyanazzal a fordulattal elkezdődött a *keresztény kultúra laicizálódása*. Ebben a vonulatban már polgárjogot kapnak — az egyház jóváhagyásával — merőben világi tendenciák, megfelelően spiritalizálva; a földi szerelem például (némiképp persze a Szűz Mária iránti rajongás pózában), a hősiesség, bátorság, vitézség (persze a kereszténység védelmében), és így tovább. Ezt jelentősen előmozdította az egyetemes történetnek az az egyszeri, soha vissza nem térő rövid kora, az első kereszteshadjáratok ideje, amikor a lovagi „erénykatalógusban” és az irodalomban mindvégig meglévő mélységes szakadék illúzió és valóság közt látszatra áthidalódott: az európai lovagság (mint *milites Christi*) a kereszténység védelme nevében ölhetett, gyilkolhatott, rabolhatott — a hősiesség, bátorság, leleményesség s a többi finom erényhez való ragaszkodás fikciója jegyében. Nem „a valóság és annak égi mása” közti ellentmondás lényege azonban a lovagi kultúra rövid virágzásának (a XI. század második felétől a XIII. század derekáig), hanem az, hogy megszületett egy, jórészt vulgáris nyelven művelt laikus kultúra, mely keresztény volt, de mégis világi, s univerzális volt, de mégis a „nemzeti” esíráit hordozta. Megszületik egyfajta primitív, darabos lovagi nacionalizmus is, melyet a kérdés

egyik kutatója találóan „pseudo-nacionalizmusnak” nevez. Ez a lovagi kultúra, nemzeti nyelve ellenére, mélyen univerzalisztikus; motívumai, az Európa-szerte cirkuláló vándormotívumok, mindenütt ugyanazok. A motívumokból azonban két csoport emelkedik ki, mutatván, mennyire nem „vákuum” mégsem az 500—1000 közt eltelt idő: ami a középkor forrásvidékére, az antikvitásra és a letűnt barbár világra megy vissza. Tehát egyfelől a lovagivá varázsolt ókorból a XII. században forgalomba hozott Nagy Sándor regény és a trójai történet, másfelől a kelta mondakör és a germán hősmondák.

Ettől fogva az európai műveltség két ágra bomlik: egy egyházi kultúrára (beleértve a misztikát, spiritualizmust, eretnekségeket, e kultúra dinamikus elemeit) és egy világra, ahol az alkotóerejét elvesztő lovagi kultúra helyébe a XIV. században a még keresztény-középkorias városi kultúra lép (ezen a vonulaton ez hozván a dinamikát), hogy ez utóbbiból szervezen bontakozzék ki később a reneszánsz.

A kontrasztok Európa nyugati és keleti fele közt óriásiak. Miközben az antik örökség szálát soha el nem veszítő Provenceban, az egykori frank centrumokban, a Szajna és Rajna tájékán, az anglo-normann lovagi világban mindez érlelődik, nálunk még pogányfelkelés robban ki; mikor a Roland-ének megszületik, nálunk Albericus legfeljebb azt fejtegetheti, hogy ideje már István király túlzott szigorát némileg mérsékelni. Míg a nyugati lovagság a közös antik-germán múltból az egyház jóváhagyása mellett válogatja ki mindazt, ami a korábbi félevezredet átvészelt, addig nálunk az első legendák írói a túl közeli pogány múltnak még az emlékét is igyekeznek kitörölni a köztudatból. Az István király előtti magyarság a „kárhozat és tudatlanság fiai”, „nyers és kőbor népség” (István Nagyobb legendájában); egykori keleti hazájává a nyugati tudakos elméletből vett „Szkitiát” teszik meg, melynél kietlenebb és undorítóbb vidék nem is képzelhető el (a Gesta „őshaza”-leírásában). Az új népek irodalmi-történeti tudatát az első két évszázadban főként az köti le (így pl. a csehekét, a lengyeleket is), hogyan lehetne kitörölni a valóságos múltat, a népi tradíciót az emlékezetből, s a bábeli torony nyelv- és népgenezisének bibliai sémájába hogyan lehetne beleilleszteni a *populus Christianus* új jövevényét.

A „kísérletezésre” itt kevesebb szükség van. Az állam bizonyos feltételei megvannak már a X. században; tökéletesíteni és kiegészíteni azokat kész, meglévő minták alkalmazásával lehet. Ebből a szempontból tökéletesen közömbös, hogy a minták nyugati vagy szláv eredetűek.

A középkori kultúra természetesen Magyarországon is egyfajta szim-bioziséből keletkezik. Első törvényeinkben éppúgy, mint a Gestában vagy a legendákban ott vannak az ősi jogszokások, az etnikai tudat, a szóbeli epika stb. töredékei. Am sokkal szerényebben, töredékesebben, mint ahogy azok a Nyugaton fennmaradtak. A „pogány” múlt sokkal inkább a szóbeliség rétegében tévelyeg, majd lassan kikopik, mielőtt a „magas kultúra” fel tudná szívni.

S e mögött — nézetem szerint — a mélyben a társadalmi fejlődés üteme és struktúrája, annak a Nyugathoz viszonyítva egyrészt nagyobb tempója, másrészt — épp viszonylagos gyorsasága miatt — „tökéletlensége”, elnagyoltsága húzódik meg. A magyar társadalom feudalizációja a X. század végétől a XIII. század utolsó negyedéig következett be, kevesebb, mint három évszázad során. Ugyanez a folyamat pl. frank területen több, mint öt évszázadot vett igénybe. A társadalom belső mozgástörvényeit a kialakult nyugat-európai feudális gyorsan átvehető és alkalmazható intézményei és ideológiai eszközei siettetik. Ez a viszonylagos gyorsaság viszont tökéletlenséggel, elnagyoltsággal jár.

A hűbéri, vazallusi viszony rafinált kiépülése nem következhetett be egy olyan tagolatlan struktúrában, mint a magyar XI—XIII. század; amikor lazán kiépülőfélben van (a magyar familiaritás), akkor a Nyugaton már a rendi formák kerültek napirendre, s a magyar történet is egy átmeneti, kezdetleges rendi epizódot mutat fel (1270—90-es évek). Ezt folytatni lehetne, de gondolatmenetünkben a lovagság szerepe a döntő. Mielőtt a nemesség ki nem alakult, lovagság természetesen nem alakulhatott ki, a nemesség pedig fő konturjaiban is csak a XIII. sz. utolsó harmadában lép színre. *Egyes* lovagok voltak természetesen a magyar XII—XIII. században is, nemcsak a külföldről jöttek, hanem az őket utánzó előkelő családokban, ezek familiáris kíséretében, s főként az udvar környékén. *Lovagság* azonban Magyarországon nem volt soha a szó szoros és egyedül jogos értelmében, azaz: jómódú páncélos lovas középréteg, mely a nagy seniorok és az egyszerű nemesség között helyezkedik el, s amely vazallusi kötelékeiől függetlenül rendnek tartja magát, közös életszemléletnek hódol, egy különös, stilizált, ceremóniás életet él, pontosan megszabott erényekhez tartja magát, s melynek műveltebb tagjai — Európa első laikus intellektuelljei.

Mínthogy Magyarországon ebben az értelemben lovagság nem volt, igazi lovagi irodalom sem született. Tévedés ne essék, ezzel nem a kötet megfelelő fejezetét szeretném törölni (legfeljebb egyes fogalmazásait enyhíteni). 1200—1300 táján, mínthogy *egyes* lovagok és a lovagi divatot utánzó királyi udvar adva volt, létre jött egy nyomaiban rekonstruálható *szekundér, imitáló* lovagkultusz, s legtöbb, amit nyújtani tudott: utánzás, divatos művek lefordítása, egy-egy elkapott szólam. Alkotó lovagi irodalom számára, az elmondottakból következően, nem volt atmoszféra. Pedig sok minden éppen ezen fordul meg! Elsősorban: az anyanyelvűség. Másodsorban: az ősi etnikus tradíciók kiemelése a szóbeliség mélyéből, kellően keresztényesített formában. Az első, aki az első két század egyházi szigorával szakítva ehhez az anyaghoz hozzá mer nyúlni, óvatosan: Anonymus. De ő még latin író és egyházi ember, tehát igen-igen óvatosan és szőrmentén teszi. Ez a világias szellemű pap mégis nagyon merész: végre hozzákezd a pogány őstörténet lovagi jelmezekbe öltöztetéséhez, ki meri mondani, hogy a magyarok története nem Szent Istvánnal kezdődik, elméleteket gyárt, „racionálisan” magyarázza meg a hatalom eredetét, lovagi tornákat játszat le Árpád előtt stb. stb. Ez az egyházi ember, ez a latin író — egyetlen „alkotó” lovagi írónk, aki funcionálisan is valamit játszik abból a szerepből, mint nyugati kollégái. Aztán már csak Kézai képes valamit még felszínre hozni az államalapítás előtti hagyományból, de ő már egészen más tendenciákkal, ő már túl van a lovagi divaton, s neki sem jut eszébe magyarul írni.

A „klasszikus lovagkor” leáldozott, az ősi hagyomány — igazi magyar lovagkor hiányában — elkallódott, a felejtés megszabott törvényei szerint a XIII. század végére (úgy látszik) kitörlődött, ill. felismerhetetlenül folklorizálódott. A lovagkor, igazi lovagság hiányában, nem tölthette be funkcióját: nem teremtett anyanyelvű irodalmat és a magyar etnikus hagyományból vajmi keveset ötvözött össze az univerzális-keresztény kultúra elemeivel.

Nem itt van-e a genezise a magyar irodalom „kelet-európai útjának?” A többi már csak folytatás. Igazi, magyar etnikumú, erős polgári rend sem keletkezhetett, ismert okokból. Nem alakult ki tehát magyar városi kultúra — s a folytatás ismert. A középkori egyházi kultúra végig a középkoron át az univerzalizmus követelményeihez igazodik, imitáló irodalom ez, s majd amikor *magyarnyelvűségbe* fordul: fordítási irodalom. A laikus irodalomnak egyetlen viszonylag erős vonulata van: a történetírás, erősen ideologikus, spekulatív jel-

leggel, melyben nemesi-rendi igények és — viszonylag korán — egy ideológikus rendi nacionalizmus a vezérmotívum; ez viszont végig *latin* irodalom. S harmadikként csatlakozik hozzá egy jóformán egyáltalán nem ismert szóbeliség.

Az elmondottak természetesen nem több, mint — vázlat. Csak foltokat és durva körvonalakat tartalmaz, s lényegesen több illusztrációt, alátámasztást igényelne, melyre itt nincs idő és lehetőség. A képet számos tényező motiválja. Egyebek között az a tény, hogy Magyarország érdemben képtelen részt venni abban a nagy intellektuális fellendülésben, mely Nyugat-Európában a pápaság és császárság közti nagy konfliktus idején, a XII—XIII. században lejátszódik. A két univerzális igény, a *Sacerdotium* és *Imperium* közti küzdelem a kereszténység ideális politikai egységéért (pápai ill. császári értelmezésben) mint ismeretes, végül is egy harmadik erő, a francia monarchia győzelmét, s még szélesebben, az eredeti célok szöges ellentétét, a politikai gondolkodás gyors ütemű laicizálódását eredményezte. Az érvek *pro* és *contra* keresgélésében, a fellendülő publicisztika nyomán túhegyre kerülnek olyan problémák: mi az „állam”, a *res publica*, mi a hatalom és a jog forrása stb; csupa olyan kérdés, amit a korábbi középkor isten kegyelmével elintézettnek vélt, most azonban a Bolognában teljes szövegében feltárt római jog egészen más megvilágításba helyezett. A problémakör nem maradt a kánonisták és a római jogászok, a glosszátorok és legisták ügye, hanem áthatotta a klérus és a lovagság műveltebb rétegét, s beleivódott az államjogi traktátusokon kívül szorosabban az irodalom tematikájába is. Ez a korszak a renaissance előtt a középkori kultúra igazi intellektualizálódásának ideje. Bizonyos hullámaiban eljutott Magyarországra is a XIII. század második felében, de egy szűk udvari klerikus csoporton túl másokat aligha érintett meg. Igaz, hogy amennyiben megérintette, annak aztán mély nyoma maradt. Igazi, a nyugatihoz mérhető intellektuális élet azonban később sem alakulhatott ki, melynek fő oka mindenekelőtt a sikeres egyetemalapítás hiányában, képzett egyházi középréteg és az államigazgatásban tevékenykedő polgári elem hiányában rejlik, aminek mind mélyen rejlő morfológiai okai vannak. Ezeket itt nem követem tovább; nagy kérdés, hogy a magyarországi kultúra a XIV—XV. században mennyiben „hozhatta volna be” azt a kérését, melyet történeti okokból a XI—XIII. század során szenvedett el!

Számos felvethető ellenérv közt kézenfekvő mindjárt ez: ezek szerint általában a társadalom és irodalom viszonyát ilyen lapidárisan egyszerűen képezem el: fejletlen társadalomnak fejletlen irodalom, fejlett társadalomnak gazdag irodalom felel meg? Ilyen primitív összefüggést pillanatig sem képzelek el. Az újabb kori irodalom ennek számos csattanós cáfolatát adná, a legkarakterisztikusabb talán a XIX. századi Oroszország hatalmas és lenyűgöző irodalma. S nem cáfolat maga az újkori magyar irodalom is?

Csak hogy éppen a középkorban mintha valóban fennállna egy ilyen közvetlenebb, egyirányú kapcsolat. S ez a középkori kultúra konvencionális, sablonokhoz igazodó világában érthető is: ahol a kötelező formáknak és közhelyeknek olyan normatív ereje van, ahol az individuum olyan kötelezően sűpped bele annak az egyházi vagy világi rendnek a szolgálatába — ideológiailag és műfajilag egyaránt —, mint e századokban, a determináltság közvetlenebbül és merevebben jut kifejezésre, mint az újabb korban. Az emberen kívül álló isteni Világterv árnyékában a társadalmi és erkölcsi konfliktusok érzékelése és merész kimondása (a „nagy” irodalom punctum saliens-e) csak kivételesen lehetséges. Mennyiségileg is számottevő irodalmi, intellektuális élet kell ahhoz, hogy egy-egy alkotó kiválasztódjék és a konvenciók fölé kerekedjék. Az itáliai háttér nélkül

Dante nem képzelhető el. Vagy egy szerényebb példán: a német lovagköltészet mekkora unalmas, lapos, konvencionális tömegéből emelkedik ki egy Walther von der Vogelweide, aki észre meri venni korának számos konfliktusát, rá mer döbbsenni a lovagi életformában rejlő szakadéokra illúziók és valóság közt, szatirikusan pellengérezni ki korát, s két évszázaddal megelőzve a divatot, megénekli a német föld (nem az Imperium!) szépségét *von der Elbe unz an den Rin!*

A magyar irodalom történetében az első igazi nagy költő, nem véletlenül, akkor lép színre, amikor a renaissance az individuumot felszabadítja középkori kötöttségeitől, s a szellemileg szűk magyarországi középkor fölé emeli. Janus Pannoniusnál először szólal meg a modern magyar irodalom legértékesebb vonulatára mindvégig jellemző kettős szólam: a „barbár föld” valóságával való elégedetlenség, a kritika és a kétségbeesés, — másrészt ennek a földnek a bensőséges szeretete, amire a középkor még nem képes, legkevésbé a *natio Hungarica* dicsőségét és nagyságát tömjénező nemesi nacionalizmus, melyet valójában a rendi *natio* lényege lelkesít egyedül: „ősi és kipróbált jogai és szabadságai”. Gerézy plasztikus Janus Pannonius-ábrázolásának egyik legkitűnőbb vonása ez, ahogy Janus, az első nagy magyar író művészetét mint „válság-költészetet” mutatja be. Nem ezzel a hangvétellel kezdődik-e igazában a magyar irodalom, ha egyelőre latinul is? S nem szerves része ez a motívum is a magyar irodalom „kelet-európai” jellegének? És ugyanakkor nem itt van-e a gyökere a magyar irodalom ama jellegzetességének, hogy benne a líra dominál, s az epika másodlagos?

Ezen a ponton azonban hadd tegyek egy kritikai észrevételt. Ha a lovagi irodalomról szóló fejezet talán többet sejtet, mint a valóság volt, itt a szerző mintha kissé szűkmarkú lenne. Az irodalomban éppúgy, mint a történelemben, van „egyenlőtlen fejlődés”. A magyar korai humanizmus lendülete meglehetősen éles kontrasztként jelentkezik a középkori irodalom fejlődésében. Ez végeredményben két aktív gócba vezethető vissza, a korábbi, kancelláriai előzményeken kívül. Az egyik egy „autodidakta” humanista, Vitéz János személye és köre, aki Itáliát soha sem látta, mégis az első műhelyt rendezte be Váradon. A másik: Mátyás renaissance udvara.

Mindkettő Közép-Kelet-Európában igen korai. Ami a Vitéz-féle első váradi centrumot illeti, szinte egyedülálló. Hasonló csak Krakóban volt ezidőtájt, mert Bécsben az 1442-ben Itáliából érkezett Aeneas Sylvius kezdeményez, s ez sugárzik ki Prágára is (noha előzmények már a XIV. sz.-ban ott is voltak). Erősen hiányolom ennek a váradi körnek a bemutatását, jellemzését.

Hiányolom továbbá, hogy humanizmus-kutatásunk nem veszi figyelembe annak a közép-kelet-európai első „nemzetközi” humanista csoportnak a létezését, mely 1450 táján, Aeneas Sylvius-szal az élen ezen a tájon formálódik, levelezés és személyes eszmecsere útján rendszeresen érintkezik. Ide tartozik jónéhány kancelláriai alkalmazott a bécsi birodalmi és osztrák kancelláriáról (Michael Pfullendorf, Wilhelm Furchtenauer, Johann Nihil de Prag császári asztronómus, az ismertebb nevű Georg von Peuerbach, Johann Rot, a későbbi boroszlói püspök és mások), az első osztrák humanista művecske (egy *Dialogus* a szerelemről 1454) szerzője Johann Tröster, akinek személye már csak azért is érdekes, mert a jelek szerint 1454—57 közt Vitéz titkára volt. Ide tartozik a cseh kancellár, Prokop Rabstein és köre, s állandó a kapcsolat a krakkói püspök, Zbigniew Olesznicki körével. E társaság lelke Aeneas Sylvius, s az ő Bécsből való távozása (1455) után szét is hullik rövidesen. Vitéz János e nyilvántartott „elit” számottevő tagja már korábban is, majd 1452—1457 közt Bécsben és

Prágában személyesen is alkalma van a korábban levelezés útján fenntartott kapcsolatot realizálnia.

Mátyás személyét és szerepét illetően csatlakozom egy korábbi vita során felmerült igényhez. Igaz, hogy Mátyást mint levélíró-t nem lehet szigorú mércével humanista író-nak tekinteni. Renaissance-egyéniségét azonban tagadni nem lehet, s azt sem, hogy dietamenjei sorai közt itt-ott felvillan valami a humanista retorikából, az antikvitás ismeretéből. S végül is, ha Itáliát nem számítjuk, hol volt az Alpoktól északra ez időtájt fejedelem, akitől akár ennyi kitelt? III. Frigyes tökéletes süketsége és tompasága, amit éppen Aeneas Sylvius maróan gúnyos szavaiból ismerünk (nescit toga barbara versus), de akárhány más kontraszt még inkább kortársai fölébe emeli őt. Mátyás politikai kísérlete gazdasági-társadalmi okokból eleve kudarera volt ítélve; a korai-abszolutisztikus kísérletnek, sajnos, sem politikai, sem társadalmi téren nyomai nem maradtak a magyar történetben (a később felámadt nosztalgiákon kívül). Ami ebből maradandó és nagy: az a korabeli magyarországi gazdasági-társadalmi feltételekhez mérten tulajdonképpen aránytalan renaissance udvari kultúra. Csak így érthető, hogy bizonyos értelemben megelőzte a francia vagy a burgundi udvart, nem is szólva a császári udvarról. Ha máshol nem félünk, a valósághoz hiven, az európai arányok ismeretében a szükséges kritikától, akkor ezt a mércét pozitív értelemben is alkalmazhatjuk, ha indokolt. Ilyen értelemben tehát azt sem kellene elhallgatni — bármennyire is fennáll Poggio Bracciolini esetében a szokásos humanista hízelgés gyanúja —, hogy már az öreg Hunyadi Jánosban, élete utolsó éveiben, Vitéz és fia neveltetése kapcsán, a humanista érdeklődés valamilyen (bármily passzív) formában felébredt.

Ha talán úgy tűnt, hogy a kötet koncepciójával szemben, ami a „kelet-európai jelleget” illeti, egyfajta túlzottan „negativisztikus” hangot ütöttem meg, most hadd utaljak egy azt némiképpen enyhítő pozitív sajátosságára a korai magyar irodalomtörténetnek, ami véleményem szerint nem kap méltó helyet a tárgyalás során. Modern kifejezéssel élve a középkori magyarországi irodalom „orientációjának” problémájáról van szó. Nem mintha valami elsődleges kérdésnek tartanám (különösen egy szintézisben), hogy a német nacionalista kultúrtörténet ma sem hiányzó teóriáit cáfolgassuk, amely Európának egy olyan soha sem volt kulturális szerkezetét építette fel, melyben minden hatás, eszme Nyugat felől német közvetítéssel érkezett volna „Süd-Osteuropa” felé. Ellenben mélyen fekvő strukturális probléma — tudományos kérdés — rejlik itt, mely bizonyos értelemben ismét csak kapcsolódik a Nyugat — Kelet problémához.

Ahogy a középkori Európának megvan a maga gazdasági szerkezete, fejlődési régiói, úgy bizonyos értelemben szólhatunk kulturális strukturájáról is. Ezen belül a mag, a centrum tulajdonképpen nem „Nyugat”, hanem két, egymással érintkező régió. Egy déli, mely Észak-Itálián kívül a korai középkori Burgundiát és Aquitaniát (a dél-francia-vidéket) foglalja magába, és egy ettől északnyugatra húzódó, mely Észak-Franciaországot, Flandriát és a korai Lotharingiát öleli fel. Maga a német terület, a *regnum Teutonicorum* túlnyomó részében már egy másodlagos zóna. Nem véletlenül az említett terület a XI. században fellendülő európai kereskedelem fő zónája, Velencétől és Firenzétől a Champagne vásárain át Brüggeig.

A magyar középkori irodalom (és képzőművészet is) jelentősebb alkotásaival ide kapcsolódik. Sejtésem szerint mindjárt maga az *Intelmek* is. A kézikönyvben is olvasható megállapítás, hogy a mű szerzője német pap lett volna, *Hómanra* megy vissza, s azt az *Intelmeket* leginkább ismerő Balogh József is

sajátos módon átvette. Holott Hómannak tulajdonképpen nincs komoly érve feltevése mellett, a Balogh által túlerőltetett „Róma-eszme” (III. Ottó a háttérben) pedig nehezen egyeztethető össze azzal, hogy a mű koncepciójából teljességgel hiányzik az *Imperium*. Ezzel szemben valószínű forrásai, elsősorban Jonas d’Orléans, Walafridus Strabo, Smaragdus és más IX—X. századi királytűkrök egyértelműen a nyugati frank területre mutatnak, s egyéb megfontolások alapján is a szerzőt a Rajnától nyugatra kell keresni, felfogása egy imperiális szemlélettől nem befolyásolt, elsődlegesebb Cluny-i szellemre utal. A mű mint irodalmi alkotás pedig több méltatást érdemelne. Forrásainak egyrészt mereven sablonos, a morális szférában elvesző jellegével szemben lényegesen konkrétabb, világosabb, gyakorlatiasabb, másrészt azok dagályosságával szemben arányosan, szinte kecsesen szerkesztett írásmű. Megjegyzem, hogy *Guoth Kálmán* németelyei egyes részek későbbi interpoláltságát illetően (amire a kötet is céloz) nemcsak stílárisan cáfolhatók meg, ahogy ezt *ifj. Horváth János* már megtette, hanem tartalmilag is, amit *Balogh J.* és *Deér J.* részben elvégzett, s a korai államszemlélet rekonstruálása még inkább aláhúz. — Ide kapcsolódik, hogy a korai egyházszervezés és kultúra lotharingiai — vallon kapcsolatai, amit újabban *Váczy Péter* hangsúlyozott, s egyéb újabb eredmények is aláhúznak, nem kapnak súlyt a szövegben.

Anonymus is inkább egyetemes történeti összefüggéseibe kerülne, ha Párizs és Orléans mellett egyéb sejthető, vagy feltehető rokonsága is megemlítést nyerne. Nem mintha Geoffrey of Monmouth *Gesta*-ja hatása — ahogy *Fest Sándor* feltette — szövegszerűen kimutatható lenne; abban az értelemben azonban, ahogy *Honti János* vetette fel a kérdést és vetette össze pl. a dán Saxo művével, már távlatai nyílnak az összefüggésnek, főleg, ha nem maradunk meg az egykori frank birodalmat nyugatról és északról határoló sávnál, hanem a lengyel Gallus Anonymust, de főként Vincentius Kadzubecket (*Chronica Polonorum*, 1206 után) is figyelembe vesszük. E sávban ugyanis — szemben pl. a frankok, majd a franciák trójai eredet-teóriájával, mely a VII—VIII. sz.-ban keletkezik—1150—1200 táján kezdődik el egyrészt az őstörténet-gyártás, a Bibliától függetlenedő spekuláció, másrészt egy irodalmi magatartás, mely a félig-meddig kárhoztatott népi hagyományból már bizonyos lovagi „pseudo-nacionalista” céllal anyagot illeszt be az irodalomba.

Kézainál, a későbbi parlagi szittya-magyar nemesi nacionalizmus első találékony ideologusánál különösen érdekes felfejteni elméletének nagyon is „kozmpolita” gyökereit. Nem kérhetem számon természetesen a szerzőktől egyelőre csak készülő munka eredményeit, de talán nem érdektelen a felvetett összefüggésben itt valamit elmondani. Kézai olasz nyelvtudása, észak-itáliai forrásai, római jogi képzettsége már eddig is többször megtárgyalást nyert. Persze, ezen a ponton még tovább lehet lépni. Szükségtelen, sőt szinte lehetetlen például feltételezni, hogy a *communitas* „alkotmányjogi” terminus technicusa az 1270-es évek szerkesztése nyomán jutott volna a bővebb krónikákba. A római jog nyomán felélénkülő korporációs tan ismerője vezethette csak be ezt a fogalmat, s ilyen ismeretekről egyedül Kézai tanúskodik, éppúgy, mint a hatalomátruházás esetében a glossátorok ismeretéről. De még ennél is érdekesebb egy másik vonatkozás. Ismeretes, hogy a szolgaság és nemesség eredetéről szóló teória központi eleme a Werbőczyig és 1848-ig ívelő nemesi teóriának. A Kézai-féle elmélet sem a patrisztikából, sem a római jogból nem fejthető meg; nem az eredendő bűn, s nem a *ius gentium* az alapja a szolgaság kialakulásának az eredetileg szabad magyarok közt, hanem a hadbahívó *edictum* megtagadása.

A kutatók jórésze ebben valami Kézai-féle specialitást látott, ill. nem tudott vele mit kezdeni, mert annyira kiűt a XIII. században közkeletű nézetek közül. S valóban egész Európában egyetlen hely van, ahol a XIII. századi nemesi közvéleményben a szolgaság egyik forrása a hadbahívás megtagadása: Franciaország. Ez a motívum a XIII. sz. elején tűnik fel a francia lovagi epikában (természetesen Nagy Károlyhoz kapcsolva), s végigkísérhető az egész századon át, sőt a XIV. sz. elején a párizsi közbeszéd szerint magában Párizsban mintegy ezer ilyen eredetű *serf* él. E kétségtelenül lovagi eredetű elmélet bekerül a jogkönyvekbe, így a legnevezetesebbe, Kézai kortársának, Philippe de Beaumanoir szokásjoggyűjteményébe, ahol az eredetileg csupa szabadból álló *communitas*, a hatalom (igazságszolgáltatás, parancsnoklás és törvényhozás) átruházása, a nemesség keletkezése és a hadbahívás megtagadása nyomán keletkezett szolgaság lényegében ugyanabban a kölesönös összefüggésben kapcsolódik egymáshoz, mint Kézai nevezetes 7. fejezetében. *Eckhardt Sándor* nyomán eddig is tudtuk, hogy Kézai járhatott Franciaországban, ottani helyi hagyományt használt fel a hun-történetben, s az ő művében található az első Magyarországon leírt francia szó. Ha ezek után még azt is tudjuk, hogy a francia lovagi nacionalizmus első irodalmi lecsapódásai az 1260-as évekre esnek, a *nation* szót ekkor írják le először „nemesség” jelentésben, — aligha marad kétség a koncepció alapelemeinek francia eredetét illetően. Már *Mályusz Elemér* rámutatott (1942) a francia és magyar nemesség kialakulásának bizonyos párhuzamaira. Ez most az ideológiában is kitűnik. A XIII. század második felében kialakuló korai német ideologikus „nacionalizmusnak” (Jordanes von Osnabrück, Alexander von Roes stb.) egyetlen motívuma sincs, mely a magyarral közös lenne. A magyar nemesi nacionalizmus (melynek minden lényeges ideológiai eleme benne van Kézai művében, s alig átalakítva popularizálódik a XV. században) tehát eszmei gyökérzetével Észak-Itáliából és Franciaországból táplálkozik. Mindebből az adott összefüggésen túl még két lényeges konzekvencia vonható le. Egyrészt az, hogy ha volt egy ősi magyar „gentilizmus” — aminthogy volt —, az a XII—XIII. században lényegében elhalt; a nemesi nacionalizmus merőben új, mesterséges képlet, mely a XIII. századi nemesség társadalmi-politikai igényeiből nő ki, ideológiájában „nemzetközi” eredetű motívumokból táplálkozik. Másrészt: a római jog és a nyomán feltámadó publicisztika, mint ideológiai forrásvidék, Európában sokféle törekvést szolgált ki, de a fejlett országokban végül is két erő húzott hasznát belőle, a városok és a központi hatalom; Magyarországon természetesen a legeredményesebben a nemesi öntudat aknáztta ki.

Az Anjou-korban ugyancsak olasz—francia hatások mutatkoznak. A magyar történetről több fontos német lovagi forrásunk van (Stájer Ottokár, Műgelni Henrik, Suchenwirt stb.), semmi jele azonban a német lovagi epika hatásának, ezzel szemben — mint a kötet is rámutat — a Toldi-monda a francia lovagi hősi énekkel tart rokonságot. Zsigmond idején pedig megkezdődik az olasz humanizmus kisugárzása. Ez már azért is fontos és hangsúlyozandó, mert az ország olasz-dalmát kereskedelmi orientációját a XV. sz. első felében felváltja egy erős dél-német hegemonia, melynek azonban semminemű lényeges művelődési következménye nincs. Nem ártana talán, ha ez a vonulat kidomborodnék az előadásban.

Végül pedig hadd vessek fel még egy általános természetű problémát. A „magyarországi irodalom” fogalma körülvonalazása kapcsán a szerzők világosan leszögezik, hogy a többnemzetiségű *regnum Hungariae* litteratúrája a tárgyuk, ez a jórészt latin irodalom. Milyen elvi alapon rekeszthető ki ezek szerint a ma-

gyarországi német polgárság (anyanyelvű) irodalma, mely egyébként, amennyiben latin nyelvű, említésre kerül? Az a polgári krónika-irodalom, mely a XV. sz. közepén az ún. Szepesszombati Krónikával indul meg, német nyelven, nem „magyarországi irodalom?” A szepességi és az erdélyi szászság, a tárnoki városok német polgársága természetesen mindig fenntart egy bizonyos kapcsolatot a Birodalom, ill. Szilézia stb. német kultúrájával, irodalma azonban lényegileg mégsem a „német irodalom” része, ahogy e polgárság történeti tudata is különbözött a nagynémetségétől. Eredetét a beköltözéstől számítja, a *primi hospites* számítanak előkelőknek; a szepességi krónika is azzal kezd: „von wan sy bekomen sein, und durch wilchen König und wenne sy in den Czipz kommen seyn” (ti. az ősök). A nagyobb egység, melyben gondolkodnak: a *land* ill. *reich zu Ungern*. Ezen belül öntudatuk territoriális-rendi, az 1440-es évek kiélezett pártviszályában (Erzsébet — V. László-féle „német párt” és I. Ulászló—Hunyadi-féle „magyar-lengyel-párt”) természetesen bizonyos partikuláris német nacionalizmussal színezve. Ennek azonban semmi köze a birodalmi *translatio*-hoz, vagy Tacitus *Germania*-ja felfedezése után a német humanisták ősgermán mitoszához, a középkori németség „nacionalista” tudata fő forrásaihoz. A XV–XVI. sz.-i magyarországi német irodalom tulajdonképpen a hiányzó polgári-rendi irodalom rétege, német nyelven. S így kár kirekeszteni Windeckétől fogva (aki amellet, hogy nemzetközi kalandor volt, pozsonyi polgár is volt egy ideig) Dernschwamig ezt a polgári réteget a középkori Magyarország irodalmának történetéből.

A részleteket — egy-egy megfogalmazást, terminológiai problémát vagy tárgyi vonatkozást — illető megjegyzéseimmel és észrevételeimmel ezúttal nem akarom megterhelni az amúgy is kissé hosszúra nyúlt referátumot, annál is inkább, mert azok a kötet koncepcióját alapjaiban nem érintik.

VARGA JÁNOS

A magyar irodalom története III. kötetéről

Tulajdonképpen merészség, hogy kívülálló létemre hozzászólok olyan reprezentáns szellemi alkotáshoz, mint a magyar irodalomtörténet harmadik kötete, amelyet e tudományág vonatkozó korszakának kiváló szakemberei közös munkával hoztak létre. Szolgáljon mentségemre, hogy saját elhatározásomból aligha vállalkoztam volna e lépésre. Mivel azonban nem állt módomban kitérni a megbízatás elől, kénytelen vagyok néhány olyan gondolattal előhozakodni, amelyek a munka átolvasása közben támadtak bennem.

Szándékosan használok az átoltatás kifejezést az áttanulmányozás helyett. A kötet ugyanis tanulmányozást igényel és érdemel; idő kell hozzá, amíg az ember többé-kevésbé úrrá lesz anyaga és mondanivalója felett, márpedig ahhoz, hogy valaki igazán erkölcsi alapot nyerjen az értékelés jogához, a mű szellemi birtoklásának teljessége szükséges. Mindezzel hangsúlyozni kívánom, hogy mondanivalóm egyedül és kizárólag a problémafelvetés jogára tart igényt, és minden ítélkező szándék távol áll tőle. Gondolataimat ezért, bizonyuljanak akár találó megjegyzéseknek, akár pedig félreértéseknek, nagyrészt csupán olyasvalaki hangos töprengéseinek szeretném tekinteni, aki a maga szakterületén is nemegyszer a szóban forgó munkában tárgyalt kérdésekhez hasonlókkal, vagy velük azonosakkal találja szemben magát. Az érintendő problémák legtöbbször valószínűleg nem új; megközelítésük és megoldásuk módjáról-eszközöikről bizonyára az irodalomtörténészek is vitáztak, vagy konkrét feldolgozásokban publikusan is kifejtették — egymásétól gyakran ugyancsak eltérő — álláspontjukat. Ha tehát olyan kérdésekhez is hozzányúlnék — legyenek azok módszertaniak vagy tartalmiak —, amelyeket irodalomtörténész kollégáink szintén vitatnak, ezt a szakmai kulisszatitkok vagy a rájuk vonatkozó szakirodalom részletes ismeretének hiánya miatt teszem. Ha viszont megjegyzéseim olyan problémákra irányulnak, amelyeket irodalomtörténészeink már eldöntötteknek tekintenek, e kérdések szőnyegre hozásának az a magyarázata, hogy megoldásuknak a kötetben található módját nem mindenben érzem kielégítőnek. Végül — ezt ugyancsak szeretném aláhúzni — észrevételeim jelentős hányada nem egyedül a vitatott munkának szól, hanem legalább ugyanígy vonatkozik történetírásunkra, történetírásunk fogyatékosságaira is, mert egynémely probléma tisztázása úgyszólván közös feladatunk.

Mindebből következik, hogy hozzászólásom nem ismertet és nem értékel, hanem csupán a kötet olvasása közben ébredt gondolatoknak ad hangot. Ennek leszögezése fel is menthetne attól, hogy a munka jelentőségét, pótolhatatlan voltát hangsúlyozzam. A meggyőződés belső kényszere mégis azt követeli, hogy ne térjek ki ennek jelzése elől. Ha nem irodalomtörténészek körében volnék, és ha a kötetet mint egyedi tanulmányok összességét tekinteném, akkor ta-

lán Szontaghnak azzal a szállóigévé lett és a munkában kétszer is idézett mondatba összegezném benyomásaim lényegét, amellyel Jósika Abafiját üdvözölte: le a kalappal. De szakemberek közt a tettenérés veszélye nélkül nem cselekedhetem ezt, be kell tehát érnem azzal, hogy szürkébb és prózaibb módon fejezzem ki elismerésemet. Ezért anélkül, hogy a sablonná vált recept szerint felsorakoztatnám a munka szembetűnő érdemeit, csak annak megállapítására szorítokozom, hogy fontos, tudományos ismereteinket számtalan ponton kibővítő irodalomtörténeti összefoglalás született. Olyan, amely anyaggazdagságával meglepi, egyes tárgykörökben részletekbe menő, sokoldalú elemzéseivel megragadja az olvasót, és amely igényességével, marxista módszerével mind a marxista irodalomszemlélet kialakításának és terjesztésének, mind pedig a végleges marxista irodalomtörténet kimunkálásának kiemelkedő állomását jelenti.

Mégis, ha az ember nem valamely irodalmi személyiség vagy áramlat után érdeklődik, hanem a magyar irodalom szerves fejlődését kívánja a kötet forgatása útján áttekinteni, akkor alábbhagy az egyes fejezetek és alfejezetek olvasása közben támadt lelkesültsége. A munka ugyanis sokkal inkább önmagukban és többségükben kitűnő tanulmányok sorozata — hadd utaljak itt csak példaképp Gvadányira, Berzsenyire, Kazinczyra, Vajda Péterre, Fazekásra, az Athaeneumra, Petőfire stb. —, semmint a különféle problémákat szerves egységre foglaló szintézis. Olyan tárház, amelynek egyedi darabjai többségükben remeklések; elrendezésük, egymáshoz való viszonyításuk azonban nem biztosítja megfelelően az összhangot. Pedig első pillantásra úgy tűnik, hogy inkább nagyonis feszesen szerkesztett, sőt mereven egy célra törő munkával van dolgunk. Az ember mégsem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy van valami zavaró a szerkesztés körül. Azt is lehetne mondani, hogy a szerkesztői elvek és szempontok korántsem úgy érvényesülnek, ahogyan az mindenben méltó lenne a kötetet alkotó részletekhez.

Pontosabban fogalmazva: a munka egészéből nem derül ki, hogy a kötet gondozói milyen szempontok, megfontolások alapján látták el szerkesztői feladatukat, nem világos, milyen jeleget szántak magának a kötetnek, hogyan értelmezik a kézikönyv fogalmát. Annak a folyamatnak ábrázolása, amely a kulturális-ideológiai terület irodalmi szférájában a jelzett időhatárok közt zajlik, nem mindig áll egészséges arányban a folyamatot elindító, alakító, benne szerepet játszó személyiségek tárgyalásával. Nincs arról szó, mintha a szerzők elmulasztanák e folyamatok vizsgálatát, de arról igenis, hogy az individuumot indokolatlan mértékben részesítik előnyben a történelmi kollektívummal szemben. Tudom, hogy az irodalom nem más, mint az írói személyiségek összességének produktuma, mégsem hiszem, hogy az előbbi probléma felvetése csupán a történelmi kollektívum pártján álló történész aggályoskodása lenne.

A kötet címe a magyar irodalomtörténet 1772 és 1849 közé eső szakaszának bemutatását ígéri, de ígérétét nem tökéletesen váltja be. Némely író esetében ennél többet, mások esetében kevesebbet nyújt. A szerkesztők bizonyára alapos megfontolás után választottak ilyen eljárást. Annak számára azonban, aki elsősorban irodalmi áramlatokat és folyamatokat, nem pedig írói személyeket szeretne egységesen tárgyalva látni, e megoldás nem látszik kielégítőnek. Mert mivel indokolható az, hogy az abszolutizmus korának Erdélyije vagy Eötvöse a reformkor irodalmi problematikájába ékelten jelenik meg, holott maga a munka is kimutatja, hogy nem ugyanazzal az Eötvössel van dolgunk? Vagy miért teszi szegényebbé a munka a reformkori irodalmat azzal, hogy például Jókainak, Aranyak vagy Keménynek nem biztosít, vagy csak periférikusan biztosít he-

lyet? A szerkesztőket nyilván az az elv vezette, hogy az egyes írók portréjának egészét abban a korszakban rajzolják meg, amelyre működésük túlsúlya esik. Ez az elv azonban vitatható, mert megbontja a tárgyalás folyamatosságát, és elhomályosítja a folyamatok összefüggéseit. Amellett a szerkesztők ezt az elvet nem is érvényesítik következetesen, hiszen például Kossuth, vagy Szigligeti tárgyalásában — szerintem helyesen — csak 1849-ig mennek el. Másrészt az ilyen szerkesztési módból olyan visszasságok állhatnak elő, hogy egynémely kérdésről a kötet először úgy tájékoztat, mint egy későbbi kor problematikájáról, holott a probléma már korábban felmerült. Elég utalni például arra, hogy a reál—ideál ellentéppárról Erdélyi kapcsán először mint az abszolutizmus kori irodalom kérdéséről értesülünk, és a kötetnek csak egy későbbi helyén derül ki, hogy ez már a forradalom előtt az irányköltészet körül kirobbant vitának is egyik kérdése volt.

A szerkesztői koncepció vitatható voltára számos kisebb-nagyobb fogyatékoság vezethető vissza. Nem egyszer találkozunk ismétlésekkel. Az magyarul, sőt indokolt is, hogy a szerzők két írói személyiség esetén mindkettő ábrázolásakor kitérnek egymáshoz való viszonyukra. Azonos jelenségek illusztrálására azonban nem éppen szerencsés ugyanazt az idézetet felhasználni. Még inkább fel kellett volna figyelni arra, hogy ugyanazon tény vagy jelenség a munka különböző helyein *vagy* értelmezésben, *vagy* tényszerűen eltérő magyarázatban részesül, így például Kossuthot hol megfosztják a Pesti Hírlap szerkesztőségétől, hol új szerkesztői engedély reményében önként mond le arról, a radikalizmus útjára lépő értelmiség törzshelyévé hol 1841-ben, hol 1847-ben lesz a Pillvax-kávéház stb. A kellő körültekintés hiányából fakad az is, hogy helyenként egy-egy irodalmi irányzat legáltalósabb és legátfogóbb jellemzését nem az irányzatot egészében tárgyaló részben, hanem az irányzat egyik vagy másik képviselőjének bemutatásakor kapja az olvasó. Így például a klasszicizmusnak pontosabb és tömörebb meghatározását a Berzsenyi-portré szerzője adja és nem a bevezető fejezet. A politikai szerepet játszó személyiségekkel kapcsolatban tisztázatlan maradt, hogy politikai ténykedésükből mennyit mutassanak be a kötet szerzői. Csak így történhetett meg, hogy egyrészt a különböző személyek megítélésében itt-ott aránytalanságok tapasztalhatók, másrészt egyazon személy pályájának politikai csúcsa marad említés nélkül. Kazinczy Gábor közszereplésének legértékesebb mozzanata például a Szegény-legények Társulatának megszervezése, és az illető szerző épp erről feledkezik meg. A centralista Pesti Hírlap legfontosabb publicistáinak külön portrékat szentel a kötet, Kossuth Pesti Hírlapjával kapcsolatban viszont — Kossuthon kívül — senki sem részesül ilyen elismerésben. Trefort Ágostont például külön is szerepeltetik, ugyanakkor a nála íróknak külön Pulszky csak mint útirajz-szerző és mint az irányköltészet ellenfele jelenik meg a könyv lapjain. Horárik János külön fejezetet kap, a saját korában sokkal nagyobb formátumú és jelentőségű Tessedik Sámuelnek pedig csak korának tudós társaival közös fejezetben biztosítanak eléggé szerény helyet.

Szívesen olvasnánk vagy egyáltalán vagy többet olyan témakörökről, amelyek megítélésem szerint szorosan hozzátartoznak az irodalomhoz részint mint művészethez, részint mint ideológiához, a kötetben azonban nem vagy nem kellő mélységben kerültek tárgyalásra. Ilyenek például az egyes szakaszok olvasóközönsége, a ponyvairodalom, a népi kultúra a nép és az irodalom viszonya stb. Persze, tisztában vagyok vele, hogy e kérdések részletes feltárása még a jövő kutatás feladata. Úgy gondolom azonban, hogy bizonyos kér-

désekkel az egykorú és későbbi szakirodalom alapján már most is többet lehetett volna foglalkozni. Csupán példaként említem meg a jogtudományt, illetőleg a jogtörténetet. Jogász-nemzet voltunk közismert; a jogi gondolkodás nálunk évszázadokon keresztül volt — néha pozitív, de legtöbbször retrográd — hatással a közéleti szereplők, köztük a literátusok tudatalakulásának befolyásolója. E kérdéskörrel azonban csak hézagosszerű ismereteket nyújt a kötet, a kor legkiválóbb jogászaik közül alig egy-kettő neve bukkan elő.

Külön problémakör, hogy mennyiben sikerül a munkának az irodalmat úgy ábrázolnia, mint egy-egy adott kor meghatározott valósággrészletének tükrözőjét, milyen mértékben találja meg az irodalom és a történeti háttér bonyolult, néha közvetlenül, néha csak sokszoros áttételeken át érvényesülő kapcsolatát. Noha a töredezettség érzését az ezirányú megközelítés sem oszlatja el, mégis meglepően kell tudomásul venni, hogy az ily vonatkozású eredmények összegezett formában mutatják csak meg igazán azt a nagy utat, amelyet irodalomtörténetírásunk a marxista irodalomfölfogás elsajátítása és kifejlesztése terén megtett. Az egyedileg napvilágot látó feldolgozások hasonló, de mégiscsak meghatározott keretek közt mozgó eredményei felett könnyen elsiklik az ember, egy nagyobb korszak szintézise azonban szembeötlően árulkodik mind az eredményekről, mind a fogyatékosságokról.

Örömmel állapítható meg, hogy a kötetben az előbbiek vannak túlsúlyban. Sok hiteles és meggyőző fejtegetés bizonyítja, hogy a kötet szerzőinek irodalomlátása valóságcentrikus, az irodalmi jelenségek megértéséhez és értelmezéséhez magában a vizsgált korban, annak meghatározóiban, társadalmának dialektikus mozgásában keresik és legtöbbször meg is találják a kulcsot. Pedig az irodalom és a történelem szembesítése olyan korban, amikor a cenzúra lépten-nyomon határt szab annak, hogy a szerző gondolatainak teljességét hozza embertársai tudomására, korántsem könnyű feladat. Eltekintek attól, hogy a munka ilyen jellegű értékeinek akár csak egy hányadát is felsoroljam, de szeretném hangsúlyozni, hogy számos vonatkozásban olyan újszerű megoldásokkal van dolgunk, amelyeket a történetírásnak is feltétlenül hasznosítania kell.

Úgy érzem azonban, hogy nem minden ponton és vonatkozásban zavaratlan a történeti háttér és az irodalmi jelenségek kapcsolatának ábrázolása. Érdekes, hogy e követelménynek az egyedi portrék megintcsak tökéletesebben tesznek eleget, mint a történeti körülményeket összegező, vagy egy-egy periódus irodalmi jelenségeinek átfogó bemutatására vállalkozó fejezetek. Persze, ez a megállapítás sem általánosítható, mert időnként az azonos típusú összefoglalások közt is, sőt ugyanazon bevezető fejezet alfejezetei közt is jelentős szintkülönbségek tapasztalhatók. Némelyik valóban megragadja a jellemzett időszak lényegét és a történeti valósághoz híven követi nyomon annak mozgását, illetőleg irodalmi jelenségeinek alakulását, de van olyan is, amelyről nem nagyon érzékeli az olvasó, hogy annak tartalma és a vele egykorú irodalom tárgyalása közt szerves kapcsolat állna fenn. Csupán kiragadott példaként hozom fel, hogy igaz és élvezetes e szempontból például a romantika kora irodalmának fő vonásait vizsgáló fejezet, de vértelen, sőt a történeti adatokat sematikusán használó például a magyar felvilágosodás fő vonásait összegező bevezetés, holott ugyanennek a fejezetnek az európai felvilágosodást ábrázoló része viszont megint csak kitűnő.

A történész helyenként valamiféle bizonytalanságot, felfogásbeli határozatlanságot érez az egyes irodalmi periódusok elhatárolásában, némely írói személyiségek hovatarozásának eldöntésében. A kötet tárgyalási egységnek

hol egy meghatározott irodalmi áramlatot tekint, holott esetenként az irányzat egységét inkább formai és stílusjegyeinek azonossága vagy hasonlósága biztosítja, semmint társadalmi és emberi mondanivalója. Máskor viszont csak azért, vagy elsődlegesen azért sorol írókat egyazon csoportba, még akkor is, ha kifejezési formájuk jelentős eltéréseket mutat, mert világnézetük, sőt közpolitikai szereplésük rokonítja őket. Jellegzetes példája ennek a jakobinus mozgalom írói című fejezet, ahová csak Bacszányi, Verseghy és Szentjóby Szabó kerülnek, holott kifejezési formáikat illetően aligha tekinthetők egyazon írói csoportosulásnak, közszereplésük alapján viszont korántsem ők hárman jelentik az irodalmi jakobinizmust. Vagy például kételkedni lehet abban is, hogy Földy János működésében valóban egyesült-e a felvilágosodás és a népiesség. A kötet Földyt e címszó alatt ismerteti, az ismertetés azonban az olvasót nem győzi meg, sőt mintha meg sem akarná győzni a rá ragasztott címke jogosultságáról.

Mindezzel csak utalni szerettem volna arra, hogy a jövő irodalomtörténeti kutatásokat az egyes irányzatok és csoportok egyszempontúbb meghatározásának igénye felé is ajánlatos lenne kiterjeszteni. Természetesen korántsem gondolok arra, hogy az irodalomtörténet mechanikusan és sematikusan kövesse a köztörténeti jelenségek csoportosítását és vegye át annak szakaszbeosztásait. Ez kellő megalapozottság híján a marxista módszer és elmélet mechanizálása lenne, hiszen egy pillanatra sem feledhető, hogy a felépítmény körébe tartozó irodalmi-ideológiai jelenségek bizonyos határok közt megelőzhetik az alap változásait, máskor pedig elmaradhatnak attól. De az mindenesetre megkövetelendő, hogy az irodalomtörténeti fordulópontok kijelölésében egyjellegű mérce és azonos szempontok érvényesüljenek.

Persze, könnyű ezt megvalósítani olyan társadalmak ideológiai-művészeti jelenségeivel kapcsolatban, amelyek — legalábbis a történelem meghatározott periódusaiban — az egyetemes emberi fejlődés élén jártak, mert náluk az alap és felépítmény fejlettségi szintje közt húzóó különbség szűkebb határok közt mozog, a kettő találkozása nem igényel olyannyira hosszú időperiódusokat, azaz a művészeti-ideológiai jelenségek tartalma közvetlenebbül és adekvátabb módon fejezi ki az adott valóságot, annak kritikáját vagy tagadását. Olyan társadalmak esetében viszont, mint amilyenek Kelet-Európa országait lakták, több gondot okoz a kettő viszonyának megragadása.

Közismert, hogy egy adott társadalom ideológiai eszméket és művészeti irányzatokat csak akkor vesz át, ha érett azok befogadására. Úgy gondolom azonban, hogy e meghatározás bizonyos precizírozást igényel. Kelet-Európában legalábbis az történik, hogy a más társadalmakban keletkezett eszmei-művészeti irányzatok akkor találnak talajra, akkor kezdenek beépülni az illető társadalom művészeti-ideológiai és politikai gondolkodásába, akkor kezdenek élni és hatni, ha a befogadó társadalom, pontosabban annak bizonyos osztályai vagy rétegei elérkeztek a gazdasági-ideológiai fejlettségnek arra a fokára, hogy a másutt kialakult eszméket, tartalmi és formai elveket a saját testükre hasonlíthassák, a fennálló körülmények pedig e hasonlítást meg is követelik. A „hasonítás” fogalmával ázt szeretném érzékeltetni, hogy az idegen társadalmakban született eszméknek nem szolgálai áttemeléséről, hanem részint a hazai valósághoz történő alkalmazásáról, részint pedig a hazai fogantatású eszmetörédekekkel való egyeztetéséről, összeolvasztásáról van szó.

E reláció a felépítményhez tartozó területek számos jelenségének erősítője, sőt okozója lehet. Mindenesetre e körülmény nem egy hazai jelenséggel is összefüggésben van: ezért részint szimplifikáltabban, részint összetettebben fej-

lődhetnek ki bizonyos eszmei-ideológiai-művészeti áramlatok, tükrözhetnek egészen más tartalmat mint keletkezésük helyén vagy egyéb társadalmakban, sőt ugyanazon stílusirányzat történetének különböző szakaszain keretet adhat nem azonos tartalmaknak is, élhetnek tartósabban egymás mellett különböző irányzatok még úgy is, hogy hatásuk közös irányba mutat, és az eredetileg egy adott osztály eszméinek és művészeti ízlésének kifejezésére született áramlat áthasonított formában az átvevő társadalomban különböző — esetleg ellentétes — osztályok mindenkori érzelmi-eszmei és ízlésvilágának kifejezője lehet.

E sokféle variáció lehetősége, sőt egyes időszakokban szimbiózisra fogas kérdések elé állítja azt, aki az irodalomtörténet korszakolására, periodizálására vállalkozik. A kötet alapján úgy tűnik, mintha e tudományág képviselői a jelzett probléma tekintetében egymást közt sem jutottak volna közös nevezőre. Vagy ha igen, akkor kérdéses, hogy a legszerencsésebb megoldást választották-e. Kötetüket két nagy szakaszra osztották. Az egyiknek, az 1772-től 1820-as évekig terjedő irodalmat vették és annak lényegét „Irodalmunk a felvilágosodás és a megújuló nemzeti mozgalom korában” címmel jelölték meg. A másik szakaszt, az 1820-as esztendők és 1849 közé eső évtizedek irodalmát viszont úgy fogták fel, mint a reformkor és a polgári forradalom irodalmát. Erre utal az, hogy a kérdéses szakasz az „Irodalmunk a reformtörekvések, a forradalom és a szabadságharc korában” címet viseli. A periódushatárok megvonásában látszólag tehát az irodalom tartalmi kérdései után igazodtak. Nem tudok azonban szabadulni attól az érzéstől, hogy a korszakolásnak ez a formája a romantika kedvéért, a romantika „megmentése” érdekében történt.

Természetes, hogy az irodalmi korszakok határainak kijelölése a marxista irodalomtörténeti elvek alapján irodalomtörténészeink joga és feladata. Elképzelhető, hogy irodalomtörténeti beosztásuk alapos indokok folytán nem esik majd egybe a marxista történetírás periodizációjával. Nem szeretnék periodizációs vitát provokálni, illetőleg régi disputát felújítani, a jelen korszakolás ellen mégis szót kell emelnem. Nem tudok ugyanis egyetérteni azzal a felfogással, amely az 1820-as éveket a reformtörekvések korának tekinti, következőképp ezen esztendők irodalmát sem minősíthetem a reformtörekvések irodalmának. Ennek ellenkezőjéről egyáltalán nem győz meg a kötet azzal, amit a 20-as évek literatúrájáról elmond.

Álláspontomat a következőkben tudnám összefoglalni: A XIX. század első felében reformtörekvések alatt a történelmi szóhasználat olyan célkitűzéseket ért, amelyek az adott társadalom gazdasági-szociális viszonyainak kisebb vagy nagyobb mértékű módosítására irányulnak, amelyek — nem ugyan a rendszer egészén, de annak lényeges területein — legalább potenciálisan a minőségi változtatás csíráit hordják magukban, és végül amelyek immár nem egyes személyiségek elszigetelt, egyedi eszméi, hanem csoportok határozott elgondolásai. Ilyen törekvésekről viszont, ha eltekintünk a szórványos és nem is jelentős egyéni kezdeményezésektől, amelyekkel egyébként már a század eleje óta találkozhatunk, csak a 20-as 30-as évek fordulójától kezdve beszélhetünk. A megújulásnak, a nemzeti újjászületésnek a gondolata, amely már a felvilágosodással együtt jelentkezik a magyar társadalom bizonyos köreinek eszmevilágában, önostorozó passzív kívánalmakból valójában csak akkor alakul át cselekvő és polgári hazafisággá, amikor a belső viszonyok változtatásának szándékával találkozunk. Ez a találkozás hoz a közgondolkodásban minőségileg újat, a politikában magasabbrendűt. Persze, mindezt a kötet illetékes szerzői sem tagadják, sőt egyikő-

jük a maga nézeteit hasonló módon összegezi, rámutatva arra is, hogy a 20-as 30-as évek fordulóján nemcsak Széchenyi jelentkezik, hanem Kölcseynél is ezidőtájt figyelhető meg mélyreható fordulat, és Vörösmartynál is ekkor bukkannak elő társadalmi vonatkozású mozzanatok. Így még különösebb, hogy a kézenfekvő következtetés levonása mégis elmarad.

Azzal, hogy a romantika magyarországi virágzásának első szakaszát nem a reformtörekvések irodalmi megnyilatkozásai közé soroljuk, nem vonjuk kétségbe azt, hogy pozitív és jelentős szerepet töltött be a polgári átalakulás eszmei-ideológiai előkészítésében. Sőt, ha funkcióját differenciáltabban nézzük, akkor győződhetünk meg arról, hogy a formai azonosság vagy hasonlóság minőségileg mennyire különböző tartalmak hordozója lehet. Vulgárisan talán úgy is lehetne mondani, hogy a romantika a maga első szakaszában tartalmilag a tagadás és az adottból a múltba vagy nem létezőbe vágyódás, második szakaszában pedig az építés jegyében virágzik. Természetes, hogy az új igenlését a régi tagadásának kell megelőznie, de az sem lehet vitás, hogy a passzív szembenállás aktív magatartássá akkor változik, ha a régi tagadása az új igenlésével párosul.

Mit jelent ez köznapri nyelven a romantikára vonatkoztatva? Közismert, hogy a romantika tartalmilag előre és hátra egyaránt mutathat. Tény az is, hogy számos társadalom esetében a romantika új osztály feltörésével áll elvitathatlan kapcsolatban. Úgy is lehetne mondani, hogy a romantika nemcsak egyénileg, hanem társadalmi és osztályértelemben is az ifjúkor ízlésének, tudatvilágának kifejezője és egyszersmind kielégítője lehet. Aligha véletlen, hogy minden kor ifjúsága vonzódik a romantikus cselekményekhez, és az se, hogy azoknak a korszakoknak kulturális termékeiben, amelyek kulturális értelemben egy-egy társadalom, pontosabban: népcsoport ifjúkorával azonosíthatók, mindig rendkívül nagy szerepet kapnak a romantikus vagy a romantikával legalábbis rokon mozzanatok. Bizonyos struktúrájú társadalmakban valami ilyesmi történik a polgári osztály megszületésének, vagy tágabb értelemben: a polgári társadalmak kialakulásának korában is.

Mégis: a romantika a maga történetének első szakaszán — így Magyarországon is — csupán jelzi az újnak születését, de a tulajdonképpeni reformkorszaknak csak akkor lesz igazi tükrözője és szolgálója, amikor a romantikus formai és stílus-keretek liberális jellegű vagy ízű tartalmat is megszólaltatnak, ez pedig — a századfordulón felbukkanó halvány kezdeményezések után — csak a 20-as 30-as évek fordulóján következik be. Mindezzel csak abba az irányba szeretném befolyásolni irodalomtörténész kollégáinkat, hogy ne teljes egészében könyveljék el a romantikát a reformtörekvések literatúrájának, hanem hazai pályafutásának első szakaszán tekintsek úgy, mint a reformkorszakot irodalmi síkon előkészítő, a sajátos hazai viszonyok közt tehát haladó irodalmi áramlatot, vagy fordítva: olyan irányzatot, amelyet Magyarország, illetőleg a magyar társadalom sajátos viszonyai tettek tartalmilag is haladóvá, már akkor, még mielőtt helyet kaptak volna benne a liberalizmus eszméi.

Több vonatkozásban finomítható lenne a magyarországi felvilágosodás sajátos képe is. A felvilágosodás általánosságban a középkori misztika és transzcendentalizmus reakciója. Ilyen értelemben magasabb fokon és változott történeti körülmények közt a humanizmus második kiadása. A humanizmusban azonban a hangsúly az emberen, mint evilági lényen van, a felvilágosodásban viszont azon, ami az embert a világi lények legfejlettebbikévé teszi, a többi élőlénytől megkülönbözteti. Az emberszemlélet előterébe tehát az embernek e megkülönböztető jegyei kerülnek, egyfelől az értelem, az ész, a ráció, másfelől

az értelem és a felvilágosult világfelfogás a polgári törekvéseknek megfelelően e kettő kiteljesedésének és szabadságának a jogát hirdeti.

Ennek tudatosulásához persze az időközben végbemenő technikai fejlődés volt szükséges. Ez a fejlődés, illetőleg a fejlődés gyakorlati tapasztalatai eredményezték, hogy azon sajátságok közül, amelyek kizárólag az ember tulajdonai, az értelem, az ész foglalta el a központi helyet, sőt, noha a felvilágosodás mindenfajta misztifikáció tagadásával indult, az egyetemes és örök emberi ész elvének megteremtésével csakhogynem maga is egyfajta misztifikációhoz kanyarodott. Ebből következett, hogy a felvilágosodás, mint eszmeáramlat sem elméletileg, sem társadalmilag nem alkotott olyan körülhatárolt filozófiai rendszert, amelyből csak egyirányba vezethetett volna tovább az út. Megfért az idealizmussal is, de hozhatta a materializmus felvirágzását is. Mint az észlények egyenjogúságának tana, mutatható a demokratizmus irányába, de mint az ész primátusának a felsőbbrendű ész korlátlan jogának elmélete, átmenetileg összeházasodhatott abszolutizmusokkal is. Ezért játszhatta a polgárság számára a jogegyenlőség fegyverének a szerepét, és ezért használhatták fel uralkodók a saját korlátlan hatalmuk ideológiai alátámasztására.

Azok közül a variációk közül, amelyekben a felvilágosodás a maga története során jelentkezik, a magyarországi felvilágosodás a legbonyolultabbak kategóriájába tartozik. Az aufklárizmus a maga klasszikus formájában a nemzetekfelettség alapján áll. Ezért a nemzetileg egységes társadalmakban, ahol a nemzeti túlhangsúlyozását mi sem indokolja, egyértelmű és közvetlenül kézzelfogható annak polgári osztályjellege, antifeudális tartalma. Ezzel szemben a sajátos helyzetű Magyarországon az első periódusban a nemzetekfelettséget — részben csak látszólag, részben ténylegesen is — maga a felvilágosult uralkodó képviseli. Melléje sorakozik fel a társadalomnak egy vékony, nem kis részben értelmiségiekből álló rétege, amely magáévá teszi az aufklárizmus középkor-ellenességét, de a nemzetfelettség eszméjét csupán — és csak egyidőre — eltűri, lelkesedni azonban nem lelkesedik érte. Nem is lelkesedhet, hiszen a felvilágosodástól épp a polgárosodásnak, és ami azzal egyértelmű, a polgári nemzetté válás útjának egyengetését reméli. Velük szemben ott áll a feudális uralkodó osztály, amelynek egy része nincs már messze attól, hogy a polgári törekvések hordozója legyen, de érdekei még egyelőre a középkori társadalmiság őrzését követelik. Ott áll, és a magyar feudalizmust a felvilágosodás jegyében hontogató uralkodó ellenében magát a feudalizmust, a nemzetfelettség nevében cselekvő uralkodóval szemben pedig a rendi nemzet szabadságát védelmezi. Azét a rendi nemzetét, amelynek kereteit szét kell feszíteni ahhoz, hogy helyét a polgári nemzetnek adja át, amely azonban a magyarországi társadalom struktúrája és speciális viszonyai folytán mégis csak a polgári nemzet bölesőjének funkcióját látja el.

Ezek az egymást keresztező csoportok, illetőleg a rájuk jellemző tendenciák mindegyike a másik ellen a felvilágosodás, pontosabban annak valamely eklektikus változatát hívja eszmei segítségül. A központi hatalom képviselője az ész, a ráció jogán indít harcot a középkoriság legkirívóbb faktorai ellen, de ugyancsak a magasabb rendű ész jogán szegezi a nemzetekfelettséget egy olyan társadalomnak, amely épp a nemzettéválás küszöbére érkezett. A jozefinista értelmiség az észlények, az emberek egyenjogúságát gyakorlatilag előkészítő törekvések szolgálatába lép, de a nemzetfelettség területére már nem tudja követni azt, aki e törekvéseket a legfelsőbb szinten irányítja: az uralkodót. Számára a saját korának társadalma nem marad meg az egyenjogú észlények kozmopolita közösségének, hanem az ő szemében e közösség azáltal, hogy Ma-

gyarország egy soknépű birodalom része, a magyarság pedig egy soknemzetiségű ország egyik eleme, egyszersmind az észlények *nemzeti* közössége is. Csak egy lépés szükséges ahhoz, hogy az ő világszemlélete az egyén szabadságjogát a felvilágosodás szellemében az egyének által alkotott kollektívum: a nemzet szabadságjogává tágítsa ki. A fejlődés logikája szerint ennek az értelmiségnek el kellett jutnia arra a pontra, amelyen összeütközésre kerül sor közte és az uralkodói abszolutizmus között. Időközben a központi hatalom szakított a felvilágosodással — és e szakításban az uralkodó személyének változása történetileg csak sokkadrangú szerepet játszott. Az a körülmény, hogy a központi hatalom a felvilágosodás egész eszmeköréből csupán a nemzetekfelettségnek nem fordított teljesen hátat, mert az megfelelt az államhatalom érdekeinek, és mert önmagában szépen összeegyeztethető volt a feudalizmussal, történetileg csupán előbbre hozta, tartalmilag pedig módosította a felvilágosult értelmiségnek és a központi hatalomnak azt az összeütközését, amely politikai síkon a jakobinus mozgalomban fejeződött ki.

A felvilágosult értelmiség tehát az észlények közösségén fokozatosan a nemzetet is érti, e nemzet azonban az ő tudatvilágában mint kollektívum, inkább a magyarsággal azonos. Az uralkodó osztály, illetőleg a nemesség politizáló és gondokodó rétegei viszont a felvilágosodás emberi szabadságesszméjében önmaguk feudális szabadságának elméleti igazolását, saját szabadságideológiájuk szerves folytatását fedezik fel. Következésképp az ő szemléletükben a felvilágosodás egyenjogúság-gondolata a nemesi egyenjogúság nagyönis régi eredetű elméletévé torzul. Érthető, ha ilyen megközelítés folytán az egyenjogú emberek kollektívumánáluk is a nemzet lesz, csakhogy ők a felvilágosult értelmiséggel ellentétben még messze vannak attól, hogy nemzetet általában a *magyarságot*, a különböző osztályok magyar etnikumú közösségét értsék. E nemzet őelőttük még a *történeti* magyar nemzet, az egyenlő feudális privilégiumokkal rendelkező lények összessége.

A felvilágosodás polgári egyenlőség-esszméje tehát az áthasonítás nyomán nemesi demokráciává lényegül. Ezért törvényszerű az is, hogy a felvilágosodásnak e nemesi változatát képviselő erők a maguk ellenlábását elsődlegesen mindig abban az irányzatban látják, amely e nemesi demokráciát fenyegeti. Ez az alapja annak, hogy kibékülnek a felvilágosodással szakító központi hatalommal, de élesen szembefordulnak minden olyan hazai vagy külföldi áramlattal, amely az egyenjogúság társadalmi értelmezésében túllép a nemesi demokrácián, és az emberi szabadságot annak rovására kívánja érvényesíteni.

A hazai felvilágosodásnak e két főága kezdetben azért nem különülhetett el mereven egymástól, mert a nemzeti—nemzetekfeletti ellentétpár állt a probléma előterében, és a nemzeti eszme, noha mindkét irányzat másképp értelmezte azt, összefűzte őket. Amikor viszont a nemzetfelettség problematikája lekerült a napirendről, az uralkodó köröknek nem volt többé szükségük arra, hogy nemzetivé előléptetett nemesi szabadságjoguk védelmére a felvilágosodás eszmeköréből kölcsönözzenek érveket. Az uralkodó körök hátat fordítottak a felvilágosodásnak, és ez kiindulópontul szolgálhatott a nemesi és a polgári színezetű felvilágosodás szétválásához. Az utóbbi azonban közpolitikailag vereséget szenvedett és meggyengült. E különféle tényezők összejátszása folytán alakult ki az a sajátságos helyzet, hogy a továbbiakban a magyarországi felvilágosodás gondolatvilágának — noha különféle elemei itt is, ott is újra felbukkantak — épp az a vonala erősödött meg legjobban, élt legtovább és játszott különleges történeti szerepet, amely az aufklárizmusban nem egyetemes, hanem specifikus

jellegű volt, amely csak különleges helyzetű társadalmakban fejlődött ki, illetőleg kapott főfunkciót: a nemzeti.

Nem felesleges rámutatni arra, hogy a felvilágosodás általánosságban gondolatilag messzemenően antifeudális, antimisztikus, és ebben a vetületben adott gazdasági-politikai rendszerek tagadása is. Lehet, amint hogy lett is polgári forradalmak eszmei előkészítője, a gyakorlati cselekvést illetően azonban önmagában korántsem forradalmi. Sőt: az ész piedesztálra emelésével részint a forradalmak kivédésének, részint a forradalmak elvetésének ideológiájává is fejlődhet, abban az értelemben, hogy egyrészt az emberi észnek olyan hatóerőt tulajdonít, amely képes a társadalmat megrázó tragikus események megelőzésére, másrészt a forradalmakat az esztelenség felülkerekedésének is tekintheti. Ebből következik, hogy a felvilágosult ember számára a felvilágosodáson kívül más eszmei indítékek is szükségesek — a társadalmi-gazdasági indítékekről nem is beszélve — a forradalom aktív vállalásához; de következik az is, hogy nem magával a felvilágosodással kerül ellentmondásba az a felvilágosult, aki elutasítja a forradalmakat. Aligha tekinthető tehát törésnek például Csokonai felvilágosult világszemléletében az a körülmény, hogy elítéli a francia forradalmat, mert ez legalább annyira aufklärismusának jellegéből fakadt.

Meggyőződésem szerint marxista irodalomtörténetünknek nincs még egy olyan alkotása, amely a jelzett időszak irodalmi népiességének problematikáját oly sokoldalúan igyekezett volna megvizsgálni, mint a most tárgyalt összefoglalás. Legmélyebbre e tekintetben a Csokonai íróbarátait, Erdélyit, valamint a romantika és a népiesség viszonyát tárgyaló részek hatolnak. Mégis úgy érzem, hogy a népiesség felvilágosodás- és liberalizmuskori irodalomtörténetírásunknak máig sem teljesen megoldott problémája.

A kötet jól látja, hogy a népiesség jelentős és egyben ellentmondásos szerepének gyökerei a hazai társadalom elmaradottságában keresendők. Az önmagukban érvényes és elszórt általános megállapítások azonban több konkretizálást, nagyobb figyelmet, és összefüggő ábrázolást igényelnének. Megérdemelné a kifejtést, hogy a hazai társadalom elmaradottsága a legpregnansabban annak struktúrájában mutatkozik meg. A társadalom nagy többségét feudális függésben élő parasztok és rajtuk élőködő nemesek alkotják. A közbülső rétegek számszerűen is kevesen vannak, hatóerejük, társadalmi súlyuk kicsi, egy részük ráadásul nem is magyar, más részük pedig életformában, kultúrában, ízlésben mit sem különbözik az alávetett jobbgátságtól; végeredményben tehát e középrétegek, amelyek a polgárosodás vezetőjét és bázisát jelenthetnék, mégcsak nem is mérhetők a nyugat-európai polgári fejlődést hordozó, és a nyugat-európai társadalmakban már a burzsoá forradalmak előtt kifejlődött polgári középrétegek mértékével. Kulturális síkon ez azzal a következménnyel jár, hogy lényegében nem alakul ki, pontosabban csak később kezd formálódni egy, csupán a középrétegekre jellemző, az uralkodó osztály és a jobbgátság kultúrájának bizonyos elemeit már menetközben kiválogató, polgári ízlést és szemléletet megalapozó kultúra, amely újszerűségével különbözne mind a hatalmon levők, mind az elnyomottak kultúrájától. Ilyen nincs, mert az efelé tendáló korábbi kezdeményezések elhaltak, ami pedig mégis létezik, az vagy maga is elválaszthatatlan a szorosabb értelemben vett népi kultúrától, szinte annak részét képezi, vagy pedig vajmi kevés köze van a tulajdonképpeni magyar társadalomhoz. Az urakat és parasztokat társadalmilag és politikailag mélységes szakadék választja el egymástól, kultúrájuk is különböző ugyan, de ízlésben, szemléletben mégis egy sor érintkezési pont található köztük. A sajátos történeti körülmények feudális

fogantatású osztályt tereltek a polgári fejlődés élére. Ebből különös ellentmondás született: Társadalmi-politikai vonatkozásban neki kellett ledöntenie a válaszfalakat, amelyek őt az alsó osztályoktól elválasztották, kulturális vonatkozásban pedig a polgárosodó vagy polgári kultúra kifejlesztésének igénye megkövetelte a feudálisok kultúrájával több vonatkozásban érintkező népi, mivel pedig a társadalom többsége parasztokból állt, a paraszti kultúrának részint a társadalom magasabb régióiba emelését, részint megrostálását. Politikai és kulturális területekre egyaránt be kellett hozni a népet, mint a művészet tárgyát és mint témát. Ugyanakkor részint olyan kulturális szintre kellett emelni, hogy a kialakuló új kultúra közönségévé fejlődhessen, vagy legalábbis elinduljon ebbe az irányba, részint pedig meg kellett határozni, hogy tartalmilag és formailag milyen legyen az irodalom és művészetek viszonya a néphez, a népi kultúra tartalmi és formai elemeihez. A népi kultúra ugyanis olyan tartalmi és formai elemek ötvözete volt, amelyeknek egy része a polgárosodó ízléssel, esztétikai elvekkel nem lért össze, másik részének átvétele nélkül viszont igazi polgári-nemzeti kultúra nem is jöhetett létre. Mindaz, ami a népi kultúrában egyetemes vagy sajátosan magyar, csak gazdagíthatja, kiteljesítheti a polgári-nemzeti kultúrát, de e kultúra nem fogadhatja belőle be azt, ami provinciális-patriarchális. E kétirányú feladat nagyönis körültekintő mérlegelést kívánt, és megoldása közben állandóan vigyázni kellett arra, hogy a megoldásra irányuló kísérletek módja sem egyik, sem másik oldalról ne veszélyeztesse a célt, a megoldás tartalmát.

A népiesség jelenthet tartalmi, és jelenthet formai kategóriát; lehet politikum vagy esztétikum hordozója, és mint esztétikum, különféle, egymással ellentétes tartalmat vagy politikumot fejezhet ki. Annak folytán, hogy a tartalom és forma, politikum és esztétikum különféle változatokban kombinálódhatnak egymással, valóban egyik eredménye lesz az, hogy — amint a kötet is megállapítja — a népiesség a kombináció jellegétől függően maradási és haladási tükröző irodalomhoz egyaránt kapcsolódhat. A népiesség megítélésénél azonban mégsem szabad csupán ebből a tényből kiindulni. A népiesség ugyanis e korban nem kezelhető másodlagos probléma gyanánt. Nem kezelhető, mert a kor főkérdése döntően mégis a nép nemzetté válása volt, hiszen a feudális nemzetből a polgári nemzet csak azáltal születik, hogy e nemzetnek a nép lesz a fő alkotó-eleme. Ezért a népiesség irodalmi jelentkezésének már akkor, amikor ez csupán formájában és feudális célzattól nem mentesen történik, sokkal nagyobb jelentősége van, mint amekkorát a kötet tulajdonít neki.

Továbbá: igaz, hogy a népiesség különféle kombinációi nem szoros időrendben váltják egymást, ugyanaz a kombináció különféle periódusokban újra meg újra felbukkanhat. Mégis: a népiességnek az a fejlődése, amelynek csúcsára a formai és tartalmi népiesség egyesítésével és ugyanakkor egyetemesre tágításával Petőfi ér fel, szakadatlan — persze buktatókon, nem egyszer visszakanyarokon keresztül haladó — folyamat, amelynek megvannak a jól kitapintható álmomái. Ennek a fokozatosságnak a bemutatását nélkülözi a kötet, holott a fokozatosság útját jelölő kockakövek szétszórtan jórészt jelen vannak benne. Bizonyára annak szem előtt tévesztése folytán, hogy a népiesség történetében egyfelől kielemezhető a fokozatosság, másfelől a fejlődés különböző szintjén álló — nem találok jobb kifejezést — népiességek élnek egyidőben egymás mellett, kerülhetett a kötetbe az a megállapítás, hogy az 1848 előtti népiesség demokratikus eszméi önmagukban még nem jelentenek forradalmiságot, és hogy a népiesség önmagában sohasem volt forradalmiság. Lehet, hogy Erdélyi népiessége nem volt az. De ha az állítás megfogalmazója már Petőfitől is megtagadja

népiessége forradalmi voltát, bizonyára azon meggondolással, hogy Petőfi forradalmisága nem népiességének, hanem egyetemességének terméke volt, álláspontjával szemben minden kommentár nélkül idézem valaki nevét, akinek irodalomtörténész kollégáink e kötetben is külön helyet biztosítottak: Tán-csicsét.

Számos más problémakör is van még, amelyről az olvasó több és mélyebb elemzést szeretne kapni. Ilyen például a lényegében egyazon jelenség két oldalának: a patriotizmusnak és nacionalizmusnak a viszonya reformkori irodalmunkban. E kor politikai világa teremti meg nálunk az egykorú Magyarország testére szabva az államnemzet eszméjét és vele együtt az államnacionalizmust. Kérdés, hogy mindebből mennyi és hogyan szűrődött be irodalmunkba. Hiába keressük a kötetben például a liberalizmusnak, mint eszmeáramlatnak legalább irodalmi meghatározását. De akadnak olyan tisztázatlan problémák is, amelyek szinte egyértelműen irodalmi vonatkozásúak. Hogy legalább egyet említsek, ilyen például a szentimentalizmus és romantika viszonya, illetőleg kapcsolata. Aligha magyarázható pusztán személyes és alkati okokkal, hogy romantikus írónk legtöbbször pályájuk egyik vagy másik szakaszán előbukkan a szentimentalizmus. Kell lennie valamiféle összekötő szálnak, amely a szentimentalizmust valamilyen formában tartalmilag a romantika elődjévé teszi, holott látszólag kevés közük van egymáshoz. Mintha egyazon lényeg fejlődésének két különböző fokáról lenne szó. A szentimentalizmus a panaszkodó, vajúdó-kesergő, önérzelmivel vívódó, de mindenképp tehetetlen, inaktív lélek megnyilatkozási formája. A romantika viszont egyszerre lehet a csalódás, az adott-tól való elfordulás kifejezője, és, ha áttételesen is, az emberi tehetetlenség tagadása, mégpedig, mivel e tagadás a jelen valóságában nem realizálható, álomvilágba, vagy múlt századokba tárulkozás formájában. Azok a szenvedélyek, amelyek a szentimentalista léleknél önhamvukba hullnak, a romantikus utóbbi típusnál a cselekvés terén nem ismernek lehetetlent. Mintha az érzelmek éppen aktivizálódása formájában most a romantikában nőne a felvilágosodás rációjának egyenrangú, és egyúttal mindenható társává. Úgy gondolom, hogy e probléma megérdemelné a közelebbi vizsgálatot.

Nem kívánom az illendőség határain túl igénybe venni a vitaülés figyelmét, mellőzöm hát a problémák további sorolását. Csupán egyetlen témát szeretnék röviden érinteni, ez pedig a romantika és a kritikai realizmus viszonya, helyesebben a magyar kritikai realizmus létrejöttének a körülményei. Volt róla szó, hogy a romantika mint kifejezési forma, korántsem alkalmatlan valóságos, élő problémák tükrözésére. Sőt tulajdonképpen akkor válik igazából a reformtörekvések irodalmává, amikor az ábránd vagy a múlt költött képei mellett illetőleg helyett keretet biztosít az egykorú jelen realiztikus elemeinek is. Ez azzal a felfedezéssel következik be, hogy a végletekért és ellentmondásokért nem szükséges a múltba vagy álomvilágba menekülni, mert azok megtalálhatók az adott valóságban is. Ezen a ponton illetőleg fokon a romantikus szemlélet számára akár a jelen, akár a múlt valósága többé már nem kiábrándító tények és jelenségek összefüggéstelen halmaza, hanem olyan ellentétpárok tömegének szövevénye, amelyek kapcsolatban állnak ugyan egymással, e kapcsolat által azonban még mindig nem válnak egyetlen összefüggő rendszerré. Ilyen mélységig a romantika eszközeivel még ki lehet fejezni a valóság részleteit, de a folyamatok érzékeltetésére, belső összefüggéseik megláttatására a romantikus módszer — amint ezt a kötet is megállapítja — már nem alkalmas. Amikor ugyanis az irodalom ennek ábrázolására vállalkozik, a romantika eszközei önmagukban hasznavehetetleneknek bizonyul-

nak. Új kifejezési formák keresésének igénye viszont akkor merül fel, amikor az emberi elme a jelen vagy a múlt valóságáról kiderítette, hogy annak ellentmondó jelenségei olyan belső törvényszerűségek kifejeződései, amelyek egyetlen hatalmas rendszert alkotnak, valójában az ellentétek harcának és egységének rendszerét. Csak ilyen rendszerkoncentrikus szemlélet képes úgy megragadni és megrajzolni az élet bármelyik részterületét, hogy az a nagy egészbe illesztve azonnal szervesen kötődjék annak más részterületeihez. E képesség vagy szemléleti következetesség nélkül az író csak áttételesen ábrázolhatja a valóságot, vagy szándéka legfeljebb a valóság szolgálai lekopírozását, és nem annak közvetlen művészi tükrözését eredményezi.

A kritikai realizmus művészenek tehát fő vonalakban tisztában kell lennie kora valóságának egészével. Vagyis a kritikai realizmus csak akkor születhetett meg az irodalomban, amikor a legfejlettebb gondolkodók számára világossá lett a magyar feudalizmus egészének bonyolult rendszere és egyszersmind annak tarthatatlansága. Ez pedig a 40-es évek derekára vitathatatlanul bekövetkezett, hiszen a liberalizmus kossuthi válfaja is, centralista irányzata is ekkortájt fő vonalaiban már az új társadalom rendszerét is kidolgozták, amire képtelenek lettek volna, ha nem ismerték volna a maga összefüggéseiben és bonyolultságában saját társadalmuk valóságát.

A politika tehát előtte járt az irodalomnak. Nem tekinthető véletlennek, hogy a kritikai realizmus első klasszikus alkotása ugyancsak a negyvenes évek közepén készül el, valamint az sem, hogy megteremtője az az Eötvös lesz, aki az új társadalmi és államrendszer-program kidolgozóinak első sorában állott. Annak vizsgálata, hogy a magyar politikai gondolkodás milyen állomásokon keresztül, milyen tényezők hatására vált a negyvenes évekre rendszerkoncentrikussá, történészek és irodalomtörténészek közös és jövőendő feladata.

Befejezésképp újlag hangsúlyozni kívánom, hogy az irodalomtörténet jelen kötete néhány problematikus mozzanata ellenére is megérdemli a tudományos közvélemény teljes elismerését. Sőt, e problematikus mozzanatokkal *együtt* tesz előre nem is látható szolgálatot ideológiai életünk számára, mert kisszámú vitatható megállapítása és megoldása is olyan, hogy új gondolatok és gondolat-sorok születését sietteti.

LACKÓ MIKLÓS

A magyar irodalom története VI. kötetéről

Az irodalomtörténeti kézikönyv köteteinek történész-referensei mind szabadkozással kezdték mondanivalójukat. Ez a szabadkozás, úgy vélem, különösképpen szükséges és indokolt a hatodik kötet, a legújabbkori magyar irodalomtörténeti összefoglaló esetében. A kötetet felkészült kutatók széles kollektívája, hosszú évek elmélyült munkájával készítette, olyan korszakról, amelynek nehézségeit főlegesen itt hangsúlyozni, — ehhez kell most a történésznek „megjegyzéseket” fűznie. Goethe mondása jut eszünkbe a kritikusok szálnalmas helyzetéről: ezek — mondja Goethe — „abban a tévhitben ringatják magukat, hogy az ember, ha valamit produkál, adósukká válik, és mindenkor messze elmarad amögött, amit ők kívánnak és követelnek, noha addig, amíg művünket nem olvasták, még csak nem is sejtették, hogy van ilyesmi a világon, vagy akárcsak elképzelhető.”

Goethe mondása szerencsére a műalkotás kritikusára, többek között az irodalomtörténészre vonatkozik, — ettől a félszeg-komikus helyzettől a sors a történészt megkímélte, hogy cserébe más félszeg-komikus helyzetek sorával „kárpótolja”. A tudományos munka kritikusának „csak” hozzáértőnek kell lennie. A referens azonban kénytelen bevallani, hogy ezzel a felkészültséggel még a kifejezetten történeti kérdések területén is csak részben rendelkezik.

Ilyen körülmények között úgy volna illő, ha mindjárt az elején hangsúlyoznám, hogy természetesen csak néhány kifejezetten történeti problémához merészelek hozzászólni. Ezt azonban nem jelenthetem ki. Ehhez túlságosan szeretem az irodalmat, a kötet gondolatok egész sorát indítja el az olvasóban, a nem szakolvasóban is, — végül: a modern korszakra vonatkozó történet- és irodalomtörténetkutatás között olyan sokágú a kapcsolat, hogy az elhatárolást nehéz is volna megvalósítani.

Régebbi korszakok vizsgálatánál, úgy gondolom, a történet és irodalomtörténet közötti kapcsolat ugyanilyen szoros, de módszertanilag más jellegű. A régi korok történeti valóságának részletei, az alkotó művész életútjának, s magának az alkotási folyamatnak a napi-történeti változásokkal fennállott kapcsolatai háttérbe szorultak, erősen feledésbe merültek, s kiemelkedik a mű, mint zárt, örökérvényű alkotás, s a mű szerepe egy közösség ön-érzésének, ön-tudatának fejlődésében. Az irodalomtörténésznek ott is központi feladata megtalálni és kimutatni a mű, az író és a kor fő tendenciái közötti mély kapcsolatot, de ott az irodalomtörténész sokkal jobban magára az irodalomra koncentrál. Minél újabb korszakot vizsgál azonban, annál inkább kell történésznek lennie. Talán nem túl merész állítás, ha azt mondjuk, hogy a régi korok irodalomtörténésze inkább az irodalomból igyekszik rekonstruálni a korszak emberét, társadalmát s a ma emberéhez vezető szálakat; az új — legújabbkor irodalomtörténésze vi-

szont inkább a korból igyekszik megmagyarázni a művet, — néha olyannyira, hogy aggódva kérdezzük: a mű másodlagossá válásával nem sikkad-e el sokminden, ami más eszközökkel meg nem közelíthető tudósításokat nyújthatna saját korunkról és saját korunk emberéről? Bárhogyan áll is a helyzet, a modern korról szóló történet- és irodalomtörténet szoros kapcsolatának bizonyítéka ez a kötet: készítői bizony nem egyszer jobb történészeknek bizonyulnak, mint a történészek. S bár az eddig elmondottakkal a kötet szerintem legproblematicusabb vonását is érintettem, amelyre a későbbiekben visszatérek, a történész első szava a köszönet azért a sok újért, amit a kötetből tanulhatott.

Tisztelt vita-ülés! Hosszan sorolhatnám a kötet gazdag anyagából a kiváló fejezeteket éppúgy, mint fontos irodalmi részproblémák kitűnő megoldásait. A nagy írói egyéniségek életpályáit bemutató fejezetek túlnyomó többsége elmélyült, finom elemzésekre épülő tanulmány. Jelentősnek tarthatjuk, hogy e kötettel végre méltó, vagy legalább is az azt megközelítő helyre kerülnek olyan alkotók vagy irányzatok, amelyek helyét a marxista irodalomfelfogás a közelmúltban nem megfelelően szabta meg, vagy mellőzte — gondolok itt pl. Nagy Lajosra, Bálint Györgyre, vagy az ún. „elsülyedt nemzedék” költőire. Anélkül, hogy a többit lebecsülném, szinte találomra utalok két — műfajilag eléggé különböző — portréra: a Szabó Lőrineről és a Tamási Áronról szólóra; ezek a tanulmányok ritkán tapasztalható, konkrét megvilágítását adják világnézet és költői tartalom, forma és kifejezési eszközök bonyolult kapcsolatának; emellett egy-egy — merészen fogalmazott — megállapításuk nagyobb problémákra utal, mint amihez közvetlenül kapcsolódik. Vagy itt van Horváth János irodalomszemléletének elemzése, amelyből nemcsak az irodalmár, de a történész is igen sokat tanulhat a szellemtudományi áramlat magyarországi sorsát, útját, módosulásait illetően. Még egy példa: a kötet a lírában joggal a legnagyobb stílusirányzati vívmányként veti fel a baloldali újklasszicizmus, újrealizmus jelentkezését; s bár a problémát a maga egész mélységében, a sok utalás ellenére, nem bontja ki, mint további kidolgozásra váró fontos kérdést állítja előtérbe. Nehéz megszakítani a dicséretre készítő példákat. Talán még egyre utalok, ugyancsak példaképpen: az Illyés Gyula-portréban szerényen meghúzódo kis megállapításra a szürrealizmus szerepéről az expreszionizmus, konstruktivizmus és az új realizmus közötti átmeneti úton. Találó, ugyancsak messzebbre mutató megállapítás, nemcsak irodalmi jelenségek egész sorát világítja meg, hanem arra is példa, hogy szellemi, művészi útkanyarok, amelyek eltávolítani látszanak az „élettől”, valójában azonban csak egy elavulttá váló haladás- vagy humánumfogalomtól, sokszor új, gazdagabb tájak felé vivő utakra vezethetnek.

A korreferens fő feladata azonban nem a dicséret, hanem a bírálat — s valljuk be, a kötetben jócskán van bírálni való. Ez részben természetes: a kötet annak a szintnek a tükörképe, ahol a korszak irodalomtörténete néhány évvel ezelőtt állott, tükörképe irodalomszemléletünk mai vagy tegnapi állapotának, és persze tükörképe a szerzők-szerkesztők ideológiai és irodalmi véleményeinek, beállítottságának. A maga egészében bizonyítéka annak is, hogy a legújabbkori irodalomtörténet több fejhosszal megelőzte a történetírást. Ezért a kötet (egyet-értek Szabolcsi Miklóssal, hogy a vállalkozás merész tett volt) új ösztönzést ad a történészeknek is a bátor tudományos munkához.

A kötet bírálatára térve, azt hiszem, hogy a szerkezeti, periodizációs kérdésekkel, vagy azzal, hogy a szerkesztők miért választották a portré-sorozat megoldást stb., nem érdemes itt most foglalkozni; ezeket a problémákat a szerzők-szerkesztők nyilván hosszú hónapokon keresztül vitatták, — a külső bíráló

legföljebb a vitákban nyilván már sokszor felmerült és mérlegelt valamelyik álláspontot ismételné meg. De ha ezeket a kérdéseket most kívül is rekesztjük, a bíráló igen nehéz helyzetben van. Bizonyos szempontból ugyanis könnyű, bizonyos szempontból viszont igen nehéz bírálni a kötetet. Könnyű akkor, ha a bíráló feladatát abban látja, hogy végighaladva a szövegen, kijegyzi, mivel nem ért egyet, mit tart hibásnak vagy megalapozatlannak. Nehéz akkor, ha a kötet egészéről kell véleményt formálnia. A munkát széles szerzői kollektíva készítette. Minden összhangolási törekvés ellenére, magán viseli születése körülményeit, s aligha lehetne olyan átfogó bíráló szempontot találni, amely a kötet minden részére vonatkozhatnék. Így bírálatom inkább áll majd a szerkesztésre, mint az egyes szerzők munkáira, s lesznek olyan szerzők is, akiknek egyáltalán nem kell találonak éreznök észrevételeimet.

Kritikai megjegyzéseimet két átfogó probléma köré csoportosítom: egyrészt a kötetből kiolvasható *irodalomszemlélet*, másrészt a kötetben végigvonuló *korrajz* néhány kérdésére. Az irodalomszemlélettel összefüggésben egy konkrét részkérdésre kissé bővebben is kitérek: a Révai-portréra.

Az irodalomszemlélettel kezdem, mert ez dönti el: milyen mértékben, és főleg hogyan kell az irodalomtörténésznek történésznek lennie, milyen történeti korrajzot igényel egy ilyen irodalomtörténeti vállalkozás.

A kötet, megítélésem szerint, nem tükröz teljesen egységes irodalomszemléletet, s ez számos *konkrét* irodalmi jelenség értékelésében, az értékelések súlypontozásában, nem egyszer egymásnak ellentmondó megállapításokban is kifejezésre jut. Megmutatkozik ez annak ellenére, hogy a szerkesztés láthatóan óvatos precizitással törekedett a szemléleti következetességre, s ahol ez nem volt lehetséges, legalább is a kirívó nézet-különbségek lefaragására. Amit azonban részletesebben föl akarok vetni, az éppen az, amiben leginkább egységes a kötet: az irodalmi jelenségek meglehetősen egyoldalú politikai, illetve a politikai ideológia alapján történő megközelítésére, gyakran e szemlélet túlhajtására gondolok. Amint látható, voltaképpen azt az elmélkedést folytatom, amelyet a múlt vitaülés végén Szabolcsi Miklós kezdett meg.

Tisztelt vita-ülés! Ha van nemzeti irodalom, amely első pillantásra szinte kínálkozik a marxista elemzés számára, ha van irodalom, amelynek problémái közvetlenül igazolják a marxista módszer termékenységet, — akkor az kétségtelenül a magyar irodalom. Teljes joggal tekintjük az újabbkori magyar irodalom hatalmas pozitívumának azt, hogy mindig a társadalmi-nemzeti sors-kérdésekkel vajúdott, hogy kapcsolata a közéletiséggel, a politikummal szoros és elválaszthatatlan. Szerencsére — vajon valóban szerencsére? — nekünk — legalább is ahogy a felszínen látjuk — nincs Kafka-kérdésünk, nekünk kevésbé vannak olyan irodalmi problémáink, amelyek művek vagy életművek sokértelmű voltával igazán próbára tennék a marxista módszert, — s e módszer elmélyítésére ösztönöznének. A magyar irodalom zömének nyíltan közéleti mivolta, az, hogy a legtöbbször közvetlenül tükrözi a társadalmi kérdéseket, messzemenően befolyásolja az irodalomszemléletet az írók, az alkotók oldaláról is: a közéletet *közvetlenül* tükröző, abban közvetlen állást foglaló művész maga is közvetlenebbül alá van vetve saját társadalmi determinációinak, világnézete pozitívumainak és negatívumainak, mint az az író, aki a közéletiséghez, a politikumhoz áttételesebben kapcsolódik.

Úgy gondolom, világos, mire akarok utalni: a magyar irodalomszemlélet — nemesak szubjektív, de objektív okokból is — hajlamos arra, hogy a marxista elmélet és módszer egy bizonyos, még nem igazán kiteljesedett szintjén megrekedjen.

Miben tükröződik, megítélésem szerint, ez a veszély a most vitatott kötetben?

Először is abban, hogy a hangsúly a művekről túlságosan áttolódik az életutakra és a politikai-ideológiai irányzatokra. Gyakran a mű az alkotó eszméi-politikai fejlődésének vagy visszafejlődésének pusztá illusztrációjává válik, s elsikkad az a szempont, hogy a jó műalkotás sosem egyenlő az író közvetlen társadalmi meghatározottságainak és világnézeti elemeinek összegével: más is és több is annál. Így főnnáll a veszély, hogy elsikkad sokminden, ami objektíve új a műben, sokminden, amit az irodalom — s csak az irodalom — révén a társadalomra s az emberre vonatkozóan átélhetünk. De fölvehetünk egy gyakorlatibb szempontot is. Egy ideje nálunk küzdelem folyik az írók s az irodalom közvetlen politikai-ideológiai szerepének túlbecsülése ellen, — a gondolatot legutóbb az ötödik kötet vitájának zárszava is érintette. Az ellentmondás feltűnő: lehet-e ugyanis eredményesen küzdeni az írók s az irodalom közvetlen politikai-ideológiai jelentőségének eltúlzása, az irodalom politikát helyettesítő szerepe, a vátesz-magatartás ellen olyan irodalomtörténeti és kritikusi szemlélettel, amely az irodalmi jelenségeket maga is ilyen egyoldalú megközelítésben vizsgálja, s így szakadatlanul maga ad érveket ellenfele kezébe?

Ez a bizonyos fokig egyoldalú szemlélet szüli azt a kötet általános fejezetein végigvonuló tendenciát, amely az írókat, az irodalmi jelenségeket minden áron valamilyen irányzatba akarja besorolni. Így támadnak a fő irányzatok mellett sorozatban a politikai-ideológiai, sőt irodalmi irányzatok és alirányzatok; balról jobbfelé haladva pl. szocialista, szocialisztikus, sőt antifasiszta módon szocialista, aztán baloldali radikális, baloldali polgári, ellenzéki polgári stb. A kötet az egyébként igen vitathatóan (politikai-ideológiai szempontból ti. igen szűkkeblűen, esztétikailag viszont semmitmondóan) meghatározott szocialista realista irányzathoz tartozókat láthatóan nehezen verbuválja össze, s végül is József Attila, a munkásírók stb. mellett ide sorolja a *publicista* Gábor Andort, azonkívül a *fél* Illyést, Nagy Lajos *zömét*, Radnóti *jelentős* részét, Balázs Béla gyengébbik *felét*, Dérynek *egy művét*, Kassáknak már csak *egy mű-részletét*. Ez az irányzat-infláció aztán furcsa ellentmondásokra vezet: Nagy Lajos egy rövid ideig megjelent folyóirata, az Együtt pl. a polgári ellenzéki irányzatba kap besorolást, ami azonban nem gátolja meg a szerzőt abban, hogy ezt a szerinte *polgári* folyóiratot a pártosságtól való elvi elzárkózása miatt marasztalja el.

A kötet — s itt megint elsősorban az általános fejezetekre gondolok — tartalmilag meggyengül ott, ahol éppen az áttételeket, az ideológia és az irodalom közti közvetítéseket, vagy a kifejezetten irodalmi kérdéseket fejt ki. Itt van pl. az egyik bevezető általános fejezet a kor magyar irodalmát befolyásoló társadalmi-tudati tényezőkről. Találóa — bár inkább csak impresszionisztikus színekkel — eseteli a korszak „tragikus tépettségét”, a megtorpanások, félresiklások, álideológiák, dilemmák sokaságát, és sorrendben a következő, az irodalmat befolyásoló tudati tényezőket sorolja fel: nacionalizmus, antiszemitizmus, harmadik utasság, vallási ideológia uralma, irracionalista hatások, szellemtörténet, élményesztétika, világkép relativizálódása, marxizmus kis hatósugara, kommunista sektarianizmus. A kötet viszont a maga egészében — különösen ha számbavesszük az ötödik kötetben tárgyalt írók mennyiségileg és minőségileg is nagyobbrészt 1919 utánra eső életművét — nagy haladó irodalmat tükröz. Sajátos ellentmondás támad tehát itt egyfelől ideológiai követelmények és korlátok, másfelől művészi produkció között, s az ellentmondást a kötet nem oldja fel.

A munka szerkezetileg az alkotói portrék és az irodalmi műfajok szerinti beosztás keveréke, — feltűnően keveset nyújt azonban éppen az egyes műfajok 1919 utáni általános fejlődését illetően. Ugyanígy teljesen sommás, sőt helyenként semmitmondó az „ábrázolási törekvések” c. fejezetekben, — utalok itt a kötet elején szereplő 1—2 oldalra, méginkább „A népies irányzat” c. terjedelmes fejezetre: itt mintegy 25 nagy oldal foglalkozik — megítélésem szerint fölöslegesen hosszan s kevés új gondolatot vetve fel — a népi mozgalom politikai-ideológiai arculatával és útjával, de amikor ennek mint irodalmi irányzatnak az ábrázolási törekvéseire tér, az erre szánt 1—2 oldalon alig mond valami érdemlegeset. A magyar irodalmi nyelv fejlődéséről általánosított formában már semmit se kapunk.

Az itt vázolt szemléleti egyoldalúság — amely politika- és ideológia-történeti szempontból mellesleg hallatlanul túlszűfoltta teszi a munkát, fölösleges átfedésekre, sorozatos ismétlésekre vezet — persze a kritikust is arra ösztönzi, hogy behelyezkedjék ebbe a politikacentrikusságba, s megvizsgálja, milyenek a kötet politikai és ideológiai értékelései, hogyan osztja és adagolja a bírálatot és az elismerést. Nos, ebből a szempontból is bizony sok ellenvéleményt lehet és kell bejelenteni.

Tisztelt vita-ülés! E kényes területre érve — általában mindig a konkrét a kényes — hangsúlyozom: nem szeretnék illetéktelenül máig húzódó, nehéz irodalompolitikai kérdésekbe bonyolódni, s azokban teljesen avatatlanul állást foglalni. Egy szemléleti egyoldalúság következményeiről szoltam és szólok néhány vonatkozásban; konkrét példáim pusztán ennek megvilágítására szólnak.

Nem arról van szó, mintha a kötetet a maga egészében valamiféle politikai-ideológiai szektáriussággal, szűkkebliséggel lehetne vádolni. A baj inkább az, hogy egyes jelenségeket meglehetősen szűkkeblűen, másokat viszont igen megértő szemmel kísér, egyszer nagyon szigorú, máskor viszont nagy elnézésről tesz tanúságot. Ime, néhány példa. A politikai, ideológiai s irodalmi szempontból is nagyjelentőségű 1919 utáni emigráció irodalmi súlyát, megítélésem szerint, a kötet egy kissé túlbecsüli. Hogy miről vagy kiről milyen terjedelemben ír a kötet, az itt elkerülhetetlenül értékelést jelent. Nos, Balázs Béla 18 nagy oldalt kap, annyit, mint a nála mégiscsak jelentősebb Radnóti; Gábor Andor 15 oldalt, Komjáth Aladár 11 oldalt, — Gelléri Andor Endre viszont, akinek minden sora ma is eleven élmény, 8—9 oldalt. Déry Tibor továbbra is megkapja az immár hagyományos bírálatot azért, mert a 20-as évek munkásmozgalmát szektásnak ábrázolta; az 1945 előtti írásait feszítő morális problémák, ugyancsak szokásos módon, mint a mozgalommal teljesen azonosulni nem tudó szimpatizáns konfliktusai nyerne besorolást. A kötet — helyesen — arra törekszik, hogy a korból minden értéket megmentsen. Nem egyszerűsíti le — helyesen — pl. egy Szabó Dezső hatását, s még a konzervatív irodalom képviselőiről is van egy-egy megértő szava. Láttuk azonban, hogy Nagy Lajos lapját polgárinak tartja; értékelésében a Szép Szó c. folyóirat is egyértelműen polgári lesz, igazi érdemül — a fasizmus szellemes bírálata mellett — azt tudva be, hogy József Attila jelentőségét — ha nem is teljesen — fölhismerte. De egy ízig-vérig polgári irányzat végül is hogy juthatott erre az álláspontra József Attilával kapcsolatban? Egy helyütt viszont Erdélyi József „szélsőjobboldali tévedéseiről” olvassunk. Van szerző, akinek élesen felróják, hogy francia irracionalista hatások alá került; másoknál ugyanilyen, vagy még rosszabb irracionalista hatások távolról se váltanak ki ilyen éles elítélést. Politikai-ideológiai szempontból vitathatónak

tűnik a „Magyar irodalom a fasizmus ellen” című terjedelmes fejezet; a kötet jellegétől elütő tematikus mivolta, a problémát kiragadott idézetekkel megvilágító módszere hangulatos freskó festésére alkalmasabb, mint tudományos elemzésre; benne azután az antifasizmus jegyében eléggé eklektikusan egyesül Radnóti, Zsigmondi Ede, Nagy István stb. Móricz-cal, Tamásival. Igaz, más helyen viszont a kötet jelzi, hogy a 30-as évek második felének Móricz Zsigmondja, a háborús évek Tamásija ideológiai-politikai szempontból bizony joggal bírálható.

Nehéz a kötet egészéről az ilyen és ehhez hasonló konkrétumok alapján általánosítani, annál inkább, mert gyakran ugyanarról a jelenségről ellentmondó értékeléseket is olvashatunk. Mégis, vállalva a belemagyarázás ódiáját is, úgy érzem, az ítéletek ott kapnak sajátos „zárlatot”, ahol a szocialista, baloldali, vagy ahogy a kötet helyenként írja, a szocializmushoz közelálló irányzathoz soroltak problémáit, megrendüléseit, válságait kellene avatott tollal, elvi alapról, de megértő belehelyezkedéssel értékelni és bírálni, ugyanúgy, ahogy ezt a kötet más irányzatok esetében meg is teszi.

Itt térek ki, tisztelt vita-ülés, a Révai-portréra, mint a fent említett „zárlat” egy másik példájára. Hálás feladat volna ezzel kapcsolatban részletesen összevetni a Révairól szóló tanulmányt a Lukács Györgyről felrajzolt portréval, s kimutatni, milyen sajátosan más megközelítéssel vizsgálják a szerzők a két személyt; hogyan részletezik szigorú aprólékossággal Lukács Györgynek, az irodalomtörténésznek és esztétának politikai-ideológiai pályáját, megismételve mindazt a kritikát, amit 1949 óta kapott, s hogyan, milyen igazi „nagyvonalúsággal” kezelik Révainak, a nagyhatalmú politikusnak és irodalmi ideológusnak politikai-ideológiai tevékenységét 1948 után. De nem erről akarok szólni, — el kell fogadnunk, hogy a Lukács-portrét nyilván egy szigorú párttörténész, a Révai-portrét nyilván egy megértő irodalmár készítette. Hangsúlyozni szeretném, hogy az 1948 előtti Révai-képet igen jónak tartom, mert megmutatja kiemelkedő szerepét a magyar marxista gondolat fejlesztésében s óriási hatását az 1945 utáni első években. Az 1948—1953 közötti Révai-képet azonban bírálni kell, mert hiányosan ábrázolja Révai tényleges szerepét, indokolatlanul háttérbe szorítja Révai tevékenységének negatív oldalait, s már-már szinte egy, a zsdánovi művészetpolitika ellen — igaz: következetlenül — fellépő tragikus utóvéd-harcost farag belőle. A portré a tragikumot abban a kettős kötöttségben látja, amely Révait jellemezte: a népfront-gondolattal, s az igazi irodalommal való elkötelezettségének konfliktusában a pártvezető Révaival, aki alávetette magát a személyi kultuszos politikának. Ennek a konfliktusnak a kifejtése közben azonban a szerző végig arra fekteti a súlyt, hogy a legnegatívabb helyzetekben is Révai álláspontjának pozitívumait (a sematizmus elleni harc, az irodalmi egység, a különböző stílusirányzatok jogosultsága stb. gondolatát) helyezze előtérbe, nyomon kísérje Révai „korábbi, termékeny gondolatmenetének” folytatódását, sőt, hangsúlyozza, hogy Révai a „türelmes nevelés” módszerének híve volt, programját „a tapasztalatok egyre gazdagították”. Így érünk el a Déry-vitához, melyről a tanulmány ennyit mond: „1952 végén a Déry-vita egyébként sok hibát tartalmazó zárszavában már az egység és a stílusirányzatok viszonyát is felvetette”. „De mindez főképpen a koncepciót jellemzi. . .” — folytatja tovább, határozottan ugyan ki nem mondva, de szinte sugallva azt a gondolatot, hogy a koncepció lényegében nem volt helytelen, csak — egy kicsit Révai feje fölött — az irodalompolitikai gyakorlat s a politikai légkör nem tette lehetővé érvényesülését. Erre utal egyébként a portré alfejezetének címe is:

„Elmélet és gyakorlat”. Ilyen körülmények között azután logikus, hogy az 1950-es írókongresszus például a kötet szerint „a sematizmus elleni harc nagy ütközetévé válhatott”. Révai bírálatait csupán ilyen mondatok képviselik: „sejthető volt, hogy nem sikerült leásni a gyökerekig”, a kezelés csak „tüneti” volt, sőt: Révai nem ismerhette fel az összefüggéseket. A kritika legsúlyosabb szava: Révai ellentmondásosan foglalt állást, nézeteiben a jó és a rossz — kettős kötöttségének megfelelően — keveredett.

Hogy Révainak milyen sokat köszönhet a magyar marxista gondolat, azt hiszem, nem kell külön hangsúlyozni. Kétségtelen az is, hogy az 1948 utáni Révai történetünk tragikus alakjai közé tartozik, ami a Rákosi-féle vezetés többi tagjáról nemigen mondható el. 1948 utáni munkásságának igazi tragikuma azonban nem mutatható ki akkor, ha lényegében megmaradunk az ő személyes, belső ellentmondásainak a keretében; ehhez munkássága *objektív* jelentőségét kell megvizsgálni.

Mert mit jelentett egy olyan művészetpolitika keretében hívni fel a figyelmet mondjuk a sematizmus káros voltára, amelyet csak sematizmussal lehetett jól szolgálni? Ennek objektíve csak a következő értelme lehetett: egyrészt felszólítani az írókat a lehetetlenre. Továbbá az, hogy az *irodalomhoz értő* Révai ma felhívja az írókat: váljanak elhajlóvá, hogy holnap az *irodalompolitikus* Révai kimutassa elhajlásukat. Végül az az értelme, amelyet a szöveg egy finom mellékmondatban így ír le és így bagatellizál: „Révai sok gondolattal utalt az irodalmi bajok társadalmi vonatkozásaira, de gondolatmenete végül is túlkanyarodott rajtuk: végső érve az írói szubjektum torzításaira vezetett vissza az alkotás szervei hibáit.” Vagyis: elérni, hogy az író a hibát, a bajt önmagában keresse, torzítsa el magát, s ezzel — belső tartását feladva — a külső cenzurát változtassa *belső* cenzúrává. Csak a felszínen tűnik úgy, hogy az 1949—1953 közötti időszak Révaija ugyan rossz művészetpolitikát szolgált, de azért sok jót is felvetett; voltaképpen arról van szó, s ez Révai igazi tragikuma, hogy ebben az időben jó gondolatai is objektíve a rossz művészetpolitikát támogatták, — *méghez a magas színvonalon* —, annak elfogadását segítették elő.

Tisztelt vita-ülés! A másik kérdéscsoport, amelyről most már rövidebben szólni szeretnék, a korrajz, vagyis a kifejezetten történeti kérdések területe. Hozzászólásom eddigi része is többnyire ehhez kapcsolódó problémákat vetett fel, most csupán néhány általánosabb szempontra szeretném felhívni a figyelmet.

A korrajz, amelyet a kötet nyújt, megítélésem szerint, részben sok, részben kevés. Sok, ha az ideológia- és politikátörténeti vonatkozásoknak azt a túlsúlyosságát tekintjük, amelyet az előzőkben már említettem. Kevés — persze nem terjedelmileg — akkor, ha azokra az alapkérdésekre gondolunk, amelyek éppen az irodalomtörténet jobb megalapozását segítenék elő. Olyan kérdésekre utalok, mint például a korszak általános jellemzése, összefüggésben az író, a művész megváltozott helyzetével; vagy arra, hogy melyek a mélyebb társadalmi okai az 1919 előtt alapvetően egy irányba rendeződő haladó szellemi áramlatok szétesésének, sőt, egymással való szembekerülésének; vagy a nemzeti kérdés, a nemzeti problematika előtérbe kerülésének. A kötet ezekről a kérdésekről is sokmindent elmond, a bevezető fejezetekben is, a portrék-irányzatok keretében is. De sokminden hiányzik, vagy nem eléggé átgondolt, — elsősorban nem az irodalomtörténészek, hanem inkább a történészek hibájából. Ennek fő oka az, hogy a legújabbkori társadalomtörténettel a történészek alaposabban csak néhány éve foglalkoznak, s az itt vitatott munka még az első eredményekre is csak részben támaszkodhatott.

Ami a korszak általános jellemzését illeti, az erről szóló — egyébként sok kisebb-nagyobb hibát tartalmazó — fejezetek, véleményem szerint, feladatukat főleg azért nem oldják meg kielégítően, mert nem fejtik ki jelentőségüknek megfelelően a háború és a forradalmak utáni korszak sok szempontból *gyökeresen új vonásait*, amelyek nemcsak a polgári társadalom struktúráját, a korábbi uralmi formákat, a politikai irányzatokat, az ideológiát módosították mélyrehatóan, hanem a nép helyzetét, életviszonyait, életmódját is, s ezzel a művelődési viszonyoknak s a kulturális életnek új feltételeit teremtették meg.

Itt van például a második bevezető, a kor világirodalmát jellemző alfejezet első megállapítása, amely az időszak „egyik legfeltűnőbb” jelenségeként a polgári társadalomban élő művész elszigeteltségét, koronkívüliségének fokozódását — s ennek ellentétéként a népzéner-vátesz művész megjelenését tartja. Úgy hiszem, a kor bizonyos félreértésére vall ennek az ellentét-párnak a felállítását vagy fönntartását. Vajon a vátesz-magatartás, mint időszerűtlen, nem éppen az itt tárgyalt korszakban szűnik meg még Magyarországon is? Az író társadalmi-közéleti rangja és szerepe a polgári társadalomban kétségtelenül növekszik az 1914 előtti korszakhoz képest. Ez az a kor, amikor az író komoly közéleti tényezővé válik, nemcsak művein keresztül, de politikai-emberi magatartásával is. Ez a tendencia, amelyet Thomas Mann egyik tanulmányában ironikus anekdotával jelez: egy elfogott szélhámosról kiderül, hogy a szállodában írónak jelentette be magát. A polgári társadalom írójának, művészenek haladó társadalmi szerepe azonban nem az előfutárság vagy a váteszség értelmében növekszik, hanem inkább egyrészt az erősödő etatizmus, a barbár tendenciák, a társadalom „modern” eszközökkel való manipulálása és konformizálása elleni tiltakozás jegyében, másrészt a haladó és a szocialista szellemi-politikai irányzatokhoz való elkötelezettség jegyében.

A legújabbkori társadalomtörténeti kutatások nyilván még sok ponton mélyíteni fogják a két világháború közötti magyar valóság ismeretét. Ez szükséges is, mert — mint a kötet is bizonyítja — különben megrekedünk a Lukács György—Révai József által jórészt 1945 előtt felvetett gondolatok körében, amelyek ugyan óriási indítást jelentettek, de természetesen a problémákat teljesen nem oldották meg. Mi magunk, s a kötet szerzői is, a tudati, szellemi jelenségek magyarazatául a leggyakrabban bizonyos — persze komoly valóságtartalmú — bevett fogalmakat használunk, pl. fejlődési ütemvesztés, elmaradottság, polgárosodás megrekedése stb., anélkül, hogy ezeknek konkrétabb elemzéssel a mélyükre néznénk. Az elmúlt vita-ülésen Hanák Péter találon mutatott rá arra, hogy például az elmaradottság ténye egymagában mennyire nem alkalmas az 1914 előtti magyar valóság mélyebb összefüggéseinek a feltárására; hogy a magyar társadalom különleges feszítettségét sokkal inkább az elmaradottság és az egyes területeken mutatkozó viszonylagos fejlettség, kelet-európai — bár ezen belül is sajátos — agrárstruktúra és hirtelen nőtt, nyugati típusú kapitalista szigetek együttes fennállása, különböző társadalmi képletek szerves egymásba nem illeszkedése magyarázza.

A konkrétabb társadalomtörténeti elemzés a mi korszakunkra vonatkozóan például kimutatná, hogy a magyar társadalom „modernizálódása”, ha lelassult ütemben is, elkerülhetetlenül előrehaladt. Mit jelentett ez a modernizálódás a kizsákmányolt és dolgozó osztályok számára? Nem maradtak ugyanazok és ugyanolyan állapotban, mint 1918 előtt. A városi középrétegek szempontjából ez például azt jelentette, hogy e középréteg régi és fő jellegzetes figurája, az önálló iparos-népeség háttérbeszorult, ezzel szemben a 20-as évek végén

az ide sorolhatók jó 40 %⁰-a közvetlenül vagy közvetve már az államból élő tisztviselő-alkalmazottakból került ki. A kizsákmányoltak, a dolgozó parasz-
tok régi, patriarchális helyzete és életmódja, ugyanakkor a társadalom felsőbb
osztályaitól való elzártsága is, gazdasági-technikai, politikai okokból egyaránt,
elkerülhetetlenül feloldódóban volt. Társadalmi helyzetük forradalmi úton tör-
ténő gyors és gyökeres megváltoztatása nem sikerült, — de a fölemelkedés,
az alávetett és elzárt helyzetből való kijutás vágya, amelyet a társadalom egész
technikai-gazdasági mozgása — ha vontatottan is — támogatott, nem szűnt
meg, s utakat keresett. Kit nem izgatott szenvedélyesen az a kérdés, hogy a
Horthy-rendszernek végül is mindössze 25 éves uralma hogyan tudott olyan
nagy és máig is kitörölhetetlen nyomokat hagyni széles néprétegek gondolko-
dásában? Ezzel összefüggésben az 1919 utáni magyar fejlődés egyik nagy és
tragikus ellentmondását éppen abban látom, hogy a parasztságnak — s főleg
a 30-as évektől — a munkásságnak a régi elzártsága, ha gátoltan is, egyre
inkább megszűnt, a nemzeti társadalomba való beiktatódása előrehaladt, —
ez a folyamat azonban az ellenforradalom és a fasizmus súlyos viszonyai között,
mintegy annak közvetítésével ment végbe. Vajon nem nyomta-e rá tragikus
módon bélyegét az egész magyar politikai és szellemi életre az a tény, hogy a
birtokos parasztság nem lebecsülendő részét az ellenforradalom döbbsentette
rá saját politikai jelentőségére? Vagy: megérthetjük-e az 1945 előtti legsúlyo-
sabb 10 esztendő, annak minden fölépítményi jelenségével együtt, ha nem vesz-
szük tekintetbe azokat a társadalmi és életformabeli változásokat, amelyeket
— egészségtelen talajon ugyan — a 30-as évek második felétől felgyorsuló
gazdasági-ipari fejlődés okozott, párhuzamosan a munkásság, a dolgozók élet-
viszonyait ha komolyabban nem is javító, de modernizáló és konformizáló egyéb
hatásokkal, s amelyek eredményeként pl. kiderült, hogy József Attila „más-
fajta raján” már nem is annyira másként „tapad a haj”, mint régebben? 1918—
19-ben a munkásságnak nem sikerült a maga arculatához idomítani a társadal-
mat, — most előtérbe léptek a munkásságot idomító hatások és társadalmi
kapcsolatok, — s mindezt a terjeszkedő fasizmus közvetítette.

Végül itt van a nemzeti kérdés előtérbe kerülése 1919 után. A fentebb
elmondottak már jelezték, hogy a nemzeti probléma korszakunkban sokkal
erősebben hatott a kizsákmányolt, dolgozó népre is, mint 1914 előtt. De hogy
ennek hátterét megértsük, nem elég az uralkodó osztályok demagógiájára és
a Trianon okozta sokkra utalni. A modern fejlődés egy adott nemzeti társada-
lom tagjait, főleg kispolgárságát és proletariátusát — az alapvető osztály-
ellentétek fenntartása mellett — sok szempontból közelebb hozza egymáshoz.
Hát még akkor, ha — a demokratikus és szocialista internacionalizmus 1918—
19-es veresége után — az uralkodó osztályok által hangoztatott nemzeti-na-
cionalista eszme a társadalmi felemelkedés, a nemzetben belüli egyenjogúság eléré-
sének a lehetőségét kínálja! Ilyen körülmények között a nemzeti eszme a társa-
dalmi demokratizmus iránti vágy pótlékává, helyettesítőjévé lehet, a demo-
kratizmus kerülő úton való becsempészésének az ideológiájává, s vonzerejét
gyakran vajmi kevéssé csökkenti az az ár, amelyet érte a dolgozóknak fizet-
niök kell.

E néhány gondolattal csupán jelezni szerettem volna a legújabbkor tár-
sadalomtörténeti kutatások fontosságát — s egyben bonyolultságát. Remél-
hetjük, hogy az eszmetörténeti kérdések jobb megalapozásához a jövőben a
történészek az eddiginél több segítséget nyújtanak.

RÁNKI GYÖRGY

A Clerk-misszió történetéhez

„Ma a román katonák a Tiszánál és azon túl Románia határait biztosítják és az európai civilizációt védik a bolsevizmus destruktív hulláma ellen” — mondotta Bratianu román miniszterelnök 1919 augusztus elején Sibiuban, a Tanácsköztársaság bukása után Budapest felé előrenyomuló román hadsereget ünnepeelve.¹

Bratianu beszédének idézett mondatát azért emeltük ki a Clerk-misszióval foglalkozó cikkünk elejére, mivel úgy véljük, a Clerk-misszió történetét csak úgy lehet az eddiginél szélesebb horizontban vizsgálni, ha a békekonferencia magyarországi politikájával és az ország román megszállásával együttesen vizsgáljuk meg.

A békekonferencia még habozott² a Tanácsköztársaság leverésének módzatait illetően, midőn a magyar Vörös Hadsereg sikertelen támadását követően a román hadsereg — mely a szovjet Vörös Hadsereg nehéz helyzetéből kifolyóan

¹ Georghe I. Brătianu. *Acțiunea politică și militară a românilor în 1919*. București 1939. 130. l.

² *Shenan David Spector: Roumania at the Paris Peace Conference. A study of the Diplomacy of Joan Brătianu*. New York, 1962.

D. Spector könyvével kapcsolatban *Eliza Campus* vet fel néhány figyelemre méltó kritikai szempontot (*Revue Roumaine d'Histoire* 1965. 1. sz.). Ezek között azonban számos egyoldalú észrevétel is van, melyekkel nem tudunk egyetérteni s melyekre dolgozatunk folyamán még visszatérünk. Campus helyesen húzza alá a román katonai intervenció burzsoá osztályjellegét s utal arra is, hogy ez az intervenció az antant antikommunista tervének részét képezte. Elhallgatja viszont, hogy az antant nem adta meg hozzájárulását a román intervencióhoz az adott formában, mivel a román nacionalista politikának külön szándékai is voltak. Campus nézetünk szerint azért hagyja figyelmen kívül illetve becüli alá ezeket a mozzanatokot, mivel az 1919-ben kialakult román államhatárokat kizárólag a román nemzeti egység megteremtésének szerves részeként kezeli. Spectorral szemben, aki a kérdést egyoldalúan csak az 1916-os bukaresti egyezmény szempontjából vizsgálja, Campus helyesen utal a gyulafehérvári határozat fontosságára és a néptömegek szerepére, de a bukaresti egyezményt szinte szeretné kirekeszteni a folyamatból. Éppen azért, mert a burzsoá nacionalista, s bizonyos fokig már imperialista vonásokat a román nemzeti egység megteremtésének körülményeinél figyelmen kívül hagyja, éppen e folyamat osztályjellegét nem értékeli helyesen. Az osztályszempontot mellőzi tehát, melyet más összefüggésben Spectornál hiányolt. Campus azért is szeretné teljesen jelentéktelennek feltüntetni a bukaresti egyezményt, az imperialista háború e tipikus termékét, mivel kétségbevonja Spector állítását, mely szerint 1919-ben nemcsak a román nemzeti egység megteremtése képezte a román burzsoá kormány politikájának célját, hanem „stratégiai határok” létrehozása, azaz terjeszkedés is. Az általa felsorakoztatott érvek azonban ebben a vonatkozásban nélkülöznek minden konkrétumot, hiszen az alba juliai határozatot semmiképp sem lehet a trianoni békeszerződésben megszabott határok, sőt az azokon még túl is menő román igények bázisának tekinteni. A kettő éppen e folyamat ellentmondásosságát fejezi ki, azt a körülményt, hogy a román nemzeti egységet egy burzsoá kormány valósította meg, így a román nacionalizmus is nem csupán mint egy elnyomott nemzet védekező törekvése jelentkezett, de mint a burzsoá terjeszkedő politika ideológiai és gyakorlati kifejeződése is.

meggyengítette a keleti hadszínteret — átkelt a Tiszán és mitsem törődve a békekonferencia figyelmeztetésével, hamarosan bevonult Budapestre. A békekonferenciának tehát alig volt ideje a Magyar Tanácsköztársaság bukását ünnepelni, mert szinte azonnal kiderült, hogy a román csapatok a bolsevizmus elleni harc ürügyén nem egyszerűen a nagyhatalmak akaratának szigorú végrehajtói, hanem saját önálló nagyhatalmi törekvéseik könyörtelen reprezentánsai.

A magyar probléma tehát távolról sem kerülhetett le a békekonferencia tanácskozásainak napirendjéről, sőt bizonyos fokig az addiginál bonyolultabb, összetettebb módon jelentkezett. A bolsevizmus veszélyét még egyáltalán nem tartották lezártnak, s szeretnék volna a polgári rend visszaállítását biztos kezekben tudni. Ugyanakkor joggal tartottak attól, hogy a román megszállás, mely az adott helyzetben a kapitalizmus restaurálásának és a rend fenntartásának legfőbb — szinte egyetlen — feltételét jelentette, erősíti a magyar nacionalista tendenciákat s az ellenállást a konferencia jórészt már eldöntött, de szerződésben még nem rögzített békejavaslataival szemben, melyek az etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó határokat kívántak az országra ráerőszakolni.³

A békekonferencia ugyan Clemenceau javaslatára teljes közömbösséggel deklarálta semmisnek a július végén Bécsben kötött egyezményt egy szociál- demokráta kormány megalakítására vonatkozóan, de alig néhány nap múlva már szembetalálták magukat a Habsburg József bábáskodásával létrejött szélsőreakciós Friedrich-kormánnyal. A békekonferencia ugyan egy táviraton túl lényegében mitsem tett a román csapatok előnyomulásának megállítását illetően, s két nap múlva már megérkeznek a jelentések a Budapestre bevonuló román csapatok parancsnokának álláspontjáról, mely az odaküldött szövetséges katonai misszió autoritását vonja kétségbe.

A békekonferencia ugyanis augusztus 5-én úgy döntött, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, a fegyverszüneti szerződés végrehajtásának ellenőrzésére s a magyar kormánnyal való kapcsolat kiépítésére katonai missziót küld Budapestre. A misszióknak adott utasítások nemcsak az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszüneti egyezmény által előírt katonai leszerelés kontrollját irányozták elő, de azt is, hogy a román csapatok intézkedéseit olyképpen befolyásolja, hogy azok esetleges magyar nacionalista érzelmek keltését elkerüljék. A békekonferencia hivatalos álláspontja szerint Magyarországon az antant-misszió s az általa jóváhagyott kormány a hatalom letéteményese; a Tanácsköztársaságot leverő román csapatokat pedig a június 13-i jegyzékben megjelölt határvonalra kell visszavonni.⁴ Augusztus 5-én meg is történik az antant-misszió kinevezése, de ez esetben a kinevezés annál is inkább formális aktus volt, mert hamarosan kiderült, hogy a békekonferencia tiltakozása Budapest román megszállása ellen távolról sem tartalmaz egységes szándékot. A francia külpolitika, élén Pichon külügyminiszterrel, egyáltalán nem tartotta sürgetőnek a román csapatok eltávolítását, s ennek a véleményének azzal is kifejezést adott, hogy a misszió francia tagja egy hét késéssel érkezett Budapestre. Hamarosan kiderült, hogy Bratianu politikájától mi sem áll távolabb, mint hogy egyszerűen a békekonferencia rendelkezéseinek végrehajtója legyen. A román csapatok ugyanis, melyeket a békekonferencia formailag azzal az

³ A trianoni békeszerződés határait a Békekonferencia 1919. jún. 13-i jegyzéke tartalmazta. Ld.: *Francis Deák: Hungary at the Paris Peace Conference*. New York. 1947. 28—90. l.

⁴ A békekonferencia tevékenységét a Tanácsköztársaság megdöntését megelőző és követő napokban lásd: Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin 680. sz. 1919. aug. 17. Összefoglaló a magyar eseményekről.

ürüggyel küldött a Tanácsköztársaság ellen, hogy biztosítsák az 1918-as fegyverszünet feltételeinek betartását, — augusztus 5-én ultimátumban terjesztették elő az általuk jónak tartott új fegyverszüneti feltételeket.

Az új fegyverszüneti feltételek, melyeket még aznap este lejáró ultimátum útján akartak a Peidl-kormánnyal elfogadtatni, nemcsak azért teremtettek új körülményeket, mivel teljesítésük az ország teljes gazdasági kifosztásával lett volna egyértelmű,⁵ de azért is, mivel világosan jelezték, hogy a román politika semmibe veszi a békekonferencia határozatait.

A román politika önkényeskedése ugyan ez alkalommal még a konferencia elnökének, Clemenceau-nak rosszállását is kiváltotta és tanácskozásaikon Balfour angol külügyminiszter már addig jutott el, hogy megállapította: valóban Románia sérti meg a fegyverszünetet, — mégis az olasz és a francia külügyminiszter érvelése kerekedett felül, amely szerint a fegyverszünet megsértése előzetesen magyar részről történt, tehát a román megszállás jogos. A békekonferencia tehát megelégedett az új fegyverszüneti feltételekkel szembeni erőtlen tiltakozással. De alig telt el néhány óra, a román kormány új fegyverszüneti feltételeiről kézhez vett hír után, midőn megérkezett az antant katonai missziója már Budapesten tartózkodó tagjának, Gorton angol tábornoknak jelentése a Friedrich-kormány megalakulásáról is. S ha ugyan a Párizsba érkezett első hírek talán eltúlozták a román hadsereg szerepét a Friedrich-puccs sikerében, az bizonyosnak tűnt, hogy a nagyhatalmaknak úgy kell Magyarországon a régi polgári rendet megszilárdítaniuk, hogy ebben szembekerülnek mind a román nagyhatalmi étvággyal, mind a magyar uralkodó osztályok szélsőségesen reakciós csoportjaival.

A probléma lényegét Polk államtitkár, aki az amerikai külügyminisztériumot képviselte a konferencián, fejezte ki. Véleménye szerint ugyanis a román megszállás a maga brutalitásával csak erősítheti a bolsevizmust Magyarországon s avval a veszéllyel jár, hogy Lenin Oroszországban is érvként használhatja a szövetségesek antidemokratikus restaurációs szándékainak bizonyítására.⁶

Jóllehet a francia és olasz külügyminiszter nem értett teljesen egyet amerikai kollegájuk érvelésével, a román hadsereg új fegyverszüneti feltételei sértették a nagyhatalmak — mint Európa jövőjének egyedül lehetséges rendezőinek — önérzetét, s így elhatározták, hogy tiltakozni fognak e lépés ellen.⁷ Rövid néhány nap alatt nem ez volt az első eset, hogy a békekonferencia tiltakozó jegyzékkel fordul Bratianu román miniszterelnökhöz. Jóllehet e jegyzékek a szövetséges hatalmakkal való szakítással fenyegették a román kormányt, amennyiben nem tartja magát a szövetségesek határozataihoz, a szövegek végső megfogalmazása — jórészt francia diplomaták műve — mindig tartalmazta azokat a kitételeket, melyek Bratianu megnyugtatására s a kérdés elbagatelli-

⁵ A román fegyverszüneti feltételek — utalva a háború alatti német—magyar megszállás gazdasági következményeire, minden fegyver, hadianyag átadását, 300 000 román katona teljes felszerelését; 50%-át a magyar vasútnak, 30%-át a magyar marhaállománynak és a magyar mezőgazdasági gépeknek; 20 000 vagon búza, 10 000 vagon kukorica és 5000 vagon zab kiszállítását követelte. Emellett előírta a háború alatt Romániából elhurcolt hajók mellett a magyar hajóállomány 50%-ának átadását, a megszállás költségeinek fedezését és szénszállításokat. (Hoover Institute American Peace Delegation (A. P. D.) SH Bulletin 680. Annex XV.) A feltételeket közli továbbá *Guido Romanelli*: Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare Romana. Udine, é. n., 312. l.

⁶ United States (U. S.) Foreign Relations. Paris Peace Conference (P.P.C.) 1919. VII. 603.

⁷ H. I. A. P. O. SH Bulletin 680. Annex XX.

zálására alkalmasak voltak. Sajátos diplomáciai játék kezdett tehát kialakulni. A békekonferencia üzeneteire — melyeket a Quai d'Orsay szövegükben enyhített s átadásukat a bukaresti francia követ, nyilván felsőbb intencióra, napokkal elhúzta — a román kormány hosszú ideig sorozatosan nem válaszolt, majd egy concilians hangú dilatorius válasszal megelégedett s teremthetett olyan helyzetet, melyben a békekonferencia iránti formális hűségnyilatkozatokkal helyettesíthette a konferencia akaratának tényleges végrehajtását.

Bratianu először augusztus 9-én tartotta érdemesnek, hogy állást foglaljon a békekonferencia kívánságait illetően. Visszautasította a szemrehányásokat, leszögezte álláspontját: a belgrádi fegyverszüneti egyezmény nem tekinthető a továbbiakban érvényesnek, hiszen éppen a békekonferencia kérte fel a román hadsereget a Magyarország elleni hadjáratra. A hadjárat sikere véleménye szerint új helyzetet és új jogokat teremt; ezek az új jogok mindenekelőtt abban állnak, hogy mind a rend fenntartásában, mind az új kormány megalakításában a románok az antant-missziókkal együttesen léphetnek fel. Joguk van Budapest további megszállására s az ott található hadianyagok s más készletek elkobzására. Utalva arra, hogy a magyarországi bolsevizmus leverésével a román hadsereg mily nagy szolgálatot tett a béke ügyének, aggodalmát fejezte ki, hogy Romániától megtagadják ugyanazon jogokat, melyeket más államoknak a különböző megszállt területek kiaknázásában biztosítottak. Bratianu válasza öt nap múlva érkezett meg Párizsba s ezalatt a Budapestről gyorsabban befutott újabb jelentések a békekonferencián képviselt nagyhatalmak aggodalmait csak fokozták.

Augusztus 14-én kelt ugyanis Gregory kapitánynak, az amerikai segélyszervezet egyik délkelet-európai vezetőjének jelentése, melyben rámutat arra, hogy Magyarországon — bár az antant-misszió negyedik tagja, Alizé francia tábornok előző nap megérkezett⁸ — a helyzet súlyosbodott. „While the generals ponder the Roumanians plunder” (Míg a tábornokok haboznak, a románok rabolnak) szellemes megjegyzése arra utal, hogy a helyzet kulcsa teljesen a román hadsereg kezébe került. A román politika viszont a megszállás időtartamának meghosszabbítására törekedett, ezért a lefegyverzés nemcsak a fegyverszüneti egyezmény keretéig hajtotta végre, de minden fegyvert elkobzott. Az intézkedés célja ugyanis az volt, hogy a szövetségesek felé a kommunista veszélyre s a restaurált magyar tőkés-nagybirtokos rendelnyomó szerveinek elégtelenségére hivatkozva, az ország megszállását minél tovább igazolják. Gregory jelentése ugyanakkor helyesen mutatott rá, hogy bár nem tudja, van-e hallgatóságos vagy direkt megegyezés a román hadsereg és a szegedi ellenforradalmi erők között, mindenesetre a román hadsereg azoknak a kezére játszik, hiszen a szegedi hadsereg marad egyedül az országban olyan testület, amely a románok esetleges kivonulása után a hatalom gyakorlására képes.⁹ Nagyjából egyidőben érkezett egy másik jelentés, mely a román kormány újabb területi követeléseiről szólt, Békés megyére s számos más tiszántúli területre vonatkozóan.¹⁰

Ha a román megszállás és az erőszakos rekvirálások gazdasági és politikai visszahatása állandó vita tárgyát képezte Párizsban, s különösen az amerikai küldött érvelt annak mihamarabbi megszüntetése mellett, úgy nem

⁸ Alizé tábornok korábban a román hadsereghez beosztott francia tanácsadó volt, s irányító szereppel bírt a román hadműveletekben.

⁹ Hoover Institut, American Relief Administration VI. 3381. Gregory aug. 14-i jelentése.

¹⁰ U.S. Foreign Relations P.P.C. XII. 629. Halstead aug. 19-i jelentése.

kevesebb nyugtalanságot okozott, hogy a Friedrich-kormányt egy Habsburg-főherceg nevezte ki, s működése ellen, mint egy esetleges Habsburg-restauráció kiindulópontja ellen, Csehszlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén állam határozottan tiltakozott.¹¹ A békekonzferencia elképzeléseiben a közös momentum, a forradalmi mozgalmak újbóli megerősödésétől való félelem tehát valójában lehetetlenné tette, hogy a román megszállás megszüntetését hatásosan követelje mindaddig, míg az ellenforradalom sorsa Magyarországon nincs biztos kezekben. A közös célt ugyanakkor bonyolították a legkülönbözőbb nagyhatalmi érdekek. A politikai rend biztosításán túlmenő igényei jórészt csak az amerikai politikának nem voltak. A francia politika nem is túlságosan leplezetten a román igényeket támogatta, rajtuk keresztül látván biztosítva Dunamedencei vezető szerepét; ezért határozottan a román megszállás időtartamának meghosszabbítására törekedett, és a békekonzferencia és Románia ellentétében általában mérséklőleg hatott, nem egyszer Románia oldalára állt. Más megfontolások juttatták azonos eredményre az olasz politikát. Románia 1919 őszi magatartásában gyakori motívum volt az 1916. évi bukaresti szerződésre való hivatkozás, mely nagyobb területet helyezett Romániának kilátásba, mint amit 1919 nyarán a békekonzferencia ténylegesen jóváhagyott. Tekintettel arra, hogy bizonyos fokig hasonló vita bontakozott ki a békekonzferencián az olaszoknak az 1915-ös londoni titkos egyezményben megígért területeket illetően, az olasz diplomácia úgy vélte, saját pozícióit gyengíti, ha egyértelműen fellép a románok területi követeléseivel szemben. Emellett az olasz diplomácia azt is szem előtt tartotta, hogy az új szerb-horvát-szlovén állam s Románia között a Bánát egy részének hovatarozását illetően komoly — olykor már fegyveres összecsapással is fenyegető — ellentét mutatkozott. Tekintettel arra, hogy saját területi követelése is a délszláv állam ellen irányultak, nem tartotta érdekeivel összeegyeztethetőnek Románia pozíciójának gyengítését.¹²

Viszonylag egyszerűbbnek tűnt Anglia álláspontja, amely a dunavölgyi szférát sohasem tekintette elsődleges hatalmi célkitűzésnek. Itt azonban a túlzott francia befolyás ellensúlyozásának célkitűzése került szembe a román olaj iránti nagyfokú angol érdeklődéssel s tette bizonytalanná, ingadozóvá az angol politikát Romániát illetően.

Nem kétséges, hogy a magyar belső viszonyok alakulása sem segítette a nagyhatalmak politikájának tisztázódását. A Friedrich-kormány összetételét s jellegét illetően nem volt kétség, de tehetetlensége iránt sem. Az angol—amerikai politika nehéz választás elé került: ha a románok távozását követeli, úgy óhatatlanul a reakciós, Habsburg-barát hírében álló Friedrich-kormány (amely még nem is rendelkezik fegyveres erővel) támogatójának tűnik, ha viszont nem sürgeti a román megszállás megszüntetését, úgy fennáll a veszély, hogy e megszállás, amint Troubridge admirális jelentette: „... a magyar lakosság hangulatát bolsevista irányba tereli”.¹³

¹¹ Lásd: Documents on British Foreign Policy 1919—1939. First series Vol. VI. 153. Graz belgrádi angol követ Curzon külügyminiszterhez, Beneš tiltakozó jegyzéke a békekonzferenciához lásd H. I. APD SH Bulletin 708. „A csehszlovák köztársaság nem kevésbé áll szemben Habsburg Józseffel, mint Kun Béla kormányával” — írta többek között a csehszlovák külügyminiszter. Leszögezi a továbbiakban, hogy szélső-reakciós magyar kormány milyen nagy veszélyt jelent a Dunavölgy békéjére. Az osztrák kormány is tiltakozott, lásd Documents on British Foreign Policy VI. 140. l. l.

¹² A kérdésre részletesen lásd: *Ivo Lederer: Jugoslavia at the Paris Peace Conference.* Yale. 1963.

¹³ Documents on British Foreign Policy. First Series VI. 158. Cuninghame jelentése Bécsből.

Viszonylag egyértelműbb volt a francia—olasz-vonal helyzete, amely arra hivatkozhatott, hogy a román megszállást a magyar belső helyzet is indokolta teszi, s a román csapatok funkciója nem csupán a forradalmi erők leverése, de a helyzet fenntartása a szélsőjobbaldali revansista erőkkel szemben is. A francia diplomácia mesterei azonban az ellenforradalom kezdődő terrorját, a Friedrich-kormány reakciós jellegét inkább ürügyként használták a román politika támogatásához, hiszen abban a pillanatban, mikor felmerült a Friedrich-kormány eltávolítása, azonnal halogató álláspontra helyezkedtek.

A Békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa augusztus 18-án foglalkozott a magyar helyzettel. Polk amerikai delegátus hangsúlyozta, hogy a Friedrich-kormány elismeréséről nem lehet szó, mivel reakciós, és nem minden társadalmi osztály nyert benne képviseletet. Tittoni olasz külügyminiszter azonnal enyhíteni kívánta a döntést, javasolva, kérdezzék meg ismét a budapesti antant-missziót. Pichon francia külügyminiszter elismerve ugyan a kormány reakciós jellegét, arra a sajátos álláspontra helyezkedett — a Tanácsköztársasággal szemben folytatott politika után —, hogy nincs joguk Magyarországot belügyeibe avatkozni. Polk ugyan még inzisztált a lemondatás mellett, de az ülés Pichon álláspontjával zárult, mely szerint „diplomatikusan kell eljárjunk”.¹⁴

Az ellentétek jelentkezése a nagyhatalmak között egybeesett a magyar ellenforradalmi erők teljes zűrzavarával. Igaz, a szegedi ellenforradalmi kormány augusztus 13-án lemondott a Friedrich-kormány javára, de Horthy tengernagy, aki fővezérségével korábban önállósította magát, nyíltan kétségbe vonta a Friedrich-kormány főhatóságát. Az ellenforradalmi csoportok ugyan sürgették a román megszállás megszüntetését. Horthy odáig ment, hogy ígéretet tett 8000 főnyi fegyveres erejének 4 napon belül komoly hadsereggé való kiépítésére, feltéve hogy a szövetségesek támogatják. Értesülve viszont az antant köreiben jelentkező kívánságokról, polgári demokratikus kormány megalakítását illetően, óriási kampányt indítottak, mely szerint az antant zsidó uralmat kíván létesíteni Magyarországon. Az uralkodó körök, az arisztokrácia, de a gentry-kispolgári ellenforradalmi csoportok vezetői ezzel szemben készek voltak a román hadsereghez is segítségért fordulni, amellyel szemben más összefüggésben szélsőséges sovíniszta álláspontot képviseltek.^{14a} A gondolat persze nem volt új, hiszen a Tanácsköztársaság idején is, úgy a szegedi politikusok, mint a Nyugat-ra emigrált arisztokraták, román segítséget kértek. Petrescu Comnen román politikus írja meg emlékiratában, hogy 1919 nyarán Andrássy, Windischgraetz, Vázsonyi román—magyar együttműködést javasoltak a bolsevizmus leverésére.¹⁵

De hogy nem a kommunizmussal szembeni elvi ellentét vezette őket tervekben, azt az őszi események mutatják, midőn egy esetleges demokratikus kormány alakítását megakadályozandó, számos ellenforradalmi politikus — míg nyilvánosan a román hadsereg rablásai ellen impozáns szóáradatokban tiltakozott — a kulisszák mögött román—magyar perszonáluniót és különbékét javasolt.¹⁶

¹⁴ U. S. Foreign Relations PPC. VII. 683. 1.

^{14a} A minisztertanács aug. 16-i ülésén Schnetzer hadügyminiszter felvetette, egyezzenek meg a román kormánnyal esetleg a perszonálunió alapján. O. L. Minisztertan. jkv. 1919. aug. 16.

¹⁵ N. Petrescu Comnene: Considerazioni sulle memorie del ammiraglio Horthy. Rivista die Studi Politici Internazionale, 1955. 2. sz. A román külügyminisztérium anyagára támaszkodva ír erről E. Campus is.

¹⁶ Comnen: i. m.

Jórészt hasonló politikai manőverekről számol be Gregory kapitány jelentése is, mely szerint József főherceg, akit az antant-hatalmak nem szándékoztak kormányzónak elismerni, a szegedi ellenforradalmi erőkre s a románokra támaszkodva próbál hatalmon maradni.¹⁷ Gorton tábornok általában beszél a magyar arisztokráciáról, mint olyan politikai erőről, amely demokratikus kormánytól tartva a románokkal óhajt megegyezni, esetleg a román király trónra ültetésével.¹⁸ Teleki Pál gróf Diamandival — aki augusztus 8-án érkezett Pestre mint a megszálló hadsereg polgári kormánybiztosa — tárgyalt ugyanerről a kérdéstről, s akciójánál Bethlen István támogatását is élvezte.¹⁹

Mindebből, a kaotikus helyzetből a maga céljai érdekében rendkívül ügyesen dolgozó román politika húzott hasznot. Nem kétséges, Bratianu is tisztában volt azzal, hogy Budapest megszállását csak ideig-óráig húzhatja el. Magyarország azonban csak egyik — bár nem mellékes lap — volt a román politikai kártyái között. Ezért olyan közvetlen gazdasági előnyökön kívül, mint a rekvirálások zavartalan folytatása, avval számoltak, hogy magyarországi helyzetük kellő alku tárgya lesz abban a rendkívül sokirányú vitában, mely a békekonferencia s Románia között 1919-ben kibontakozott.²⁰ Még nem volt végleg megerősítve Besszarábia hovatartozásának kérdése, az osztrák békeszerződés aláírását is vonakodtak, hiszen mindenekelőtt a kisebbségeknek adandó jogok biztosítását a román politika a nemzeti szuverenitás megsértéseként értelmezte; disputa tárgyát képezte a Bánát területi felosztása, s végül, de nem utolsó sorban, még reménykedtek, hogy Magyarországgal szemben, ha nem is a bukaresti szerződés határait, de néhány újabb területet sikerül biztosítaniuk. Tudatában voltak annak, hogy a békekonferencia a belső egység hiánya, a francia támogatás révén, és mindenekelőtt a forradalmaktól való félelem következtében nem fog s nem is akar hatékonyan fellépni velük szemben. Ezért a bolsevizmus elleni harcban betöltött szerepükre — a Tanácsköztársaság megdöntésére s további veszélyére Oroszország, de Magyarország esetében is, — hivatkozva, lényegében megszerezték az antant hallgatóságos jóváhagyását a megszállás elhúzásához, azzal a kilátással, hogy majd olyan megbízható rendőri és csendőri erőket létesítenek, akikre a helyzet fenntartását kivonulásuk után rábízhatják. Ha a forradalmi veszély egyfelől, úgy a reakciós veszély másfelől szolgált a megszállás meghosszabbításának ürügyével. A szociáldemokrata Peidl-kormányt közvetett román támogatással döntötte meg Friedrich csoportja, s egy esetleges koalíciós átalakítással szemben is a román hadsereg támogatását élvezték, de a Párizsba menő román jegyzékben „a szomszédait veszélyeztető sovíniszta kormány” jelenléte ismét a román megszállás fenntartásának igazolására szolgált.²¹

¹⁷ Hoover Institute, American Relief Administration (ARA) VI. 350. Gregory, aug. 15.

¹⁸ Uo. 352. Gorton angol tábornok jelentése, aug. 16.

¹⁹ Documents on British Foreign Policy, VI. 193. Cunningham tábornok jelentése, aug. 21.

²⁰ Véleményünk szerint egyoldalú Campus idézett kritikájának állásfoglalása akkor, midőn arról ír, hogy a békekonferencián a nagyhatalmi diktátumokat adták át a kis országoknak általában, s érti ezt konkrétan is Románia s a nagyhatalmak viszonyaira. A marxista analízis nem általában állítja szembe a nagyhatalmakat a kis országokkal, s ha Campus utalna arra, hogy a vita lényegét a túlzott területi igények, a kisebbségek jogainak elismerésétől való vonakodás képezte, akkor már nem nyernénk ilyen egyoldalú képet a nagy- és kishatalmak viszonyáról a konkrét esetben. Nem is beszélve arról, hogy a nagyhatalmak szembenállása Romániával távolról sem volt egyértelmű, s a burzsoá román kormány formailag dacolva valamennyi nagyhatalommal, valójában a köztük levő ellentétet használta ki, bízva egy vagy két nagyhatalom támogatásában.

²¹ Documents on British Foreign Policy, VI. 195. Rattigan Cursonhoz aug. 30-án. Az

Egész augusztus folyamán folyt tehát a huzavona a Békekonferencia és a román kormány között a további teendőket illetően. Maga a megszállás ténye augusztus második felében már nem is okozott volna lényeges problémát a Békekonferenciának, hiszen figyelembe véve a Friedrich-kormány körüli nehézségeket, pillanatnyilag maguk is ezt tartották a legbiztosabb megoldásnak.²² Ha a román hadsereg, a nagyhatalmak presztízsét tekintetbe véve, legalább látszólag igyekszik eleget tenni követeléseiknek a magyarországi politikát illetően, úgy bizonyára elsősorban a megalakítandó magyar kormányra vonatkozó csatározások kerültek volna egyértelműen előtérbe. De a román politika nem prezentálta ezt a *sauve de face*-t sem. Ami a magyar rendőri erők szervezését illeti, erre nézve állandó ígéreteseik ellenére semmit sem tettek. Bandholtz tábornok az antant-misszió amerikai tagjának jelentése szerint Holban tábornok, a budapesti román megszálló erők parancsnoka augusztus 15-én kijelentette, hogy azonnal megkezdik 6000 tagú rendőrség felállítását, 19-én már csak 4000-ról beszélt, 26-án pedig kijelentette: naponta legfeljebb 30–40 embert tudnak szervezni, tehát az ígért rendőrség felállítása hetekbe kerül. Augusztus 16-án Mardarescu tábornokot felszólították, hogy a román csapatok Budapest kivételével ne lépjenek át a Duna vonalát, illetve, ha ezt már megtették, úgy oda vonuljanak vissza. A román tábornok kétségbevonta, hogy ez valaha is megtörtént; szerinte csak járőrök keltek át a Dunán. Augusztus 25-én az antant-misszió megismételte követelését, melyre a román fél részéről most egyáltalán nem érkezett válasz. Augusztus 27-én, midőn az antant-misszió újból szóvá tette a Dunántúl egy részét megszálló román csapatok kérdését, akkor két nap múlva elismerték a tényt, s csupán arra tettek ígéretet, hogy további dunántúli előrenyomulásukat megszüntetik.²³

Augusztus 16-án, midőn tíz napi huzavona után Diamandi és Mardarescu tábornok végre elismerte a Szövetséges Katonai Bizottság autoritását, s egyáltalán hajlandónak mutatkoztak velük együttműködni,²⁴ a Békekonferencia nevében 8 pontból álló követelést nyújtottak át a román képviselőknek. Ezekben mindenekelőtt a rekvizíciók megszüntetését, az elkobzott magánjavak visszaszolgáltatását, a magyar kormány belügyeibe történő beavatkozástól való tartózkodást követelték.

Az első válasz egy hét múlva érkezett, melyben a magyar katonaság által a háború alatt elkövetett rablásokra hivatkozva minden magyar tulajdonra 30% igényt jelentettek be. Valójában a rekvizíció szervezetten vagy szervezetenül, de tovább folyt. A Párizsba érkező riasztó jelentések sokasodtak. Augusztus 21-én Hoover tette szóvá a helyzet lehetetlenségét, majd hamarosan további jelentések érkeztek, melyek a Békekonferenciát ismét állásfoglalásra készítették.

osztrák ügyvivő szerint Schnetzer tábornok, a Friedrich-puccs egyik vezetője elismerte, hogy a puccs kérdését korábban megtárgyalták a román katonai parancsnokkal. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien). Auswärtiges Amt. 887/1920.

²² Hoover, az amerikai segélyszervezet vezetője, aug. 18-án kérdést intézett Polk külügyi államtitkárhoz további politikai elgondolásaikat illetően. Polk azt válaszolta, hogy bár nem akarják elfogadni a Habsburgokat, maguk sincsenek tisztában azzal, hogy mit fognak csinálni. H. I. ARA VI. 363. Ugyanerre lásd Cnobloch osztrák ügyvivő szept. 2-i jelentését. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6099.

²³ US Foreign Relations, PPC. XII. 698. kk. A román csapatok előrenyomulására lásd O. L. Minisztertan. jkv. 1919. aug. 19.

²⁴ Aug. 6-án a román hatóságok nem engedték a sajtóban nyilvánosan tudatni az Ellenőrző Bizottság megérkezését. Gorton tábornok tehát rölapokon közölte Budapest lakosságával.

A helyzet augusztus 25-én odáig fajult, hogy Polk követelésére Balfour támogatásával a Békekonferencia a Románia felé irányuló minden exportot, beleértve a hadianyag-exportot, azonnali megszüntetése mellett döntött.²⁵ A francia politika azonban távolról sem kívánta a döntést a magáévá tenni. Foch tábornok hamarosan tiltakozott, hivatkozva arra, hogy a döntés az oroszországi front és a francia haderő biztonságát veszélyezteti. Hamarosan kiderült, hogy a politikusok is jórészt a döntés szabotálása mellett vannak. Budapestről augusztus 30-án újabb riasztó hírek érkeztek. Troubridge admirális szerint a román kormány és a Friedrich-kormány között különbékére kerül sor, mely a román csapatok megszállását egy évre meghosszabítja, hogy ezúttal előkészítsék a két ország unióját. Az elképzelés azonnali vámunió létesítését is tartalmazza a két ország között, továbbá hozzájárul, hogy Szeged és Békéscsaba környékén néhány stratégiai pontot Romániának engednek át.²⁶

A Békekonferencia nehézsége nemcsak a román politikával való ellentétből fakadt. Nem voltak eredményesebbek a magyar kormány megalakítását illetően sem. Hosszas huzavona után ugyan augusztus 23-án végül keresztülvitték József főherceg lemondását. A kérdés körüli huzavona azonban Hoover látszott igazolni, aki szerint augusztus közepén, ha az antant erélyesen fellép, van lehetőség egy polgári demokratikus kormány megalakítására, de minden nap késedelem a reakciós erők erősödésével fog járni. S valóban így is történt. József — mint Habsburg — külpolitikailag teljesen inacceptabilis lévén, lemondott ugyan, ez azonban a kormány jellegén semmit sem változtatott. Így, midőn augusztus 28-án Friedrich bemutatta új kormányát, annak 14 minisztere közül 11 a régiből lett kooptálva; a katonai misszió joggal állapíthatta meg, hogy kormánya szintén Habsburg-kormány.²⁷ Friedrich ez alkalommal levelet intézet az antant-misszióhoz, s kormánya összetételét magyarázva avval indokolta a szociáldemokratáknak a kormányból való távolmaradását, hogy azok teljesen azonosították magukat a bolsevizmussal és a magyar burzsoázia nem kíván velük keveredni. Friedrich azt is közölte, hogy 3—4 hét után általános választásokat tart, melyek megszüntetik kormánya ideiglenes jellegét. A helyzet tehát elsősorban az angol és amerikai politika számára rendkívül veszélyesnek látszott. Így szeptember elején az addigig erélyesebb lépésekre határozták el magukat. A Békekonferencia szeptember 2-i ülésén Polk, utalva arra, hogy a román politikusok állandóan félrevezetik a békekonferenciát, határozott fellépést követelt. Clemenceau, aki külügyminiszterétől bizonyos fokig eltért a román politika támogatásában, azon a véleményen volt, hogy egy nemzetközileg ismert politikus személyes közvetítése útján ultimátumot kell küldeni a román kormánynak. Balfour is az erő álláspontjára helyezkedett, sőt esetleges szövetséges egységek Magyarországra küldését is felvetette. Polk és Balfour demonstrációként bizonyos számú hadihajónak a Fekete tengerre küldését is megpendítette. Tittoni olasz külügyminiszter azonban csak halogató álláspontra helyezkedett, s Clemenceau, akinek Polk és Balfour álláspontja — mind külpolitikai, mind belpolitikai okokból — soknak tűnt, megismételte korábbi javaslatát, mely szerint egyelőre elégedjenek meg erélyes hangú jegyzék átnyújtásával. A jegyzék pontjai a következőket tartalmazzák:

1. a román hatóságok megszüntetik a rekvirálást Magyarországon, s az addig elrekvirált javakat a konferencia rendelkezésére bocsátják;
2. nem kötnek különbékét Magyarországgal;
3. visszavonják a megszálló csapatokat.

²⁵ US Foreign Relations, PPC. XII. 695.

Ezzel Tittoni is egyetértett, kivéve az utolsó pontot. Ezt ugyanis az olasz külügyminiszter feleslegesnek tartotta, mondván, hogy ez a bolsevizmus újbóli hatalomrajutásához vezethet, így elég, ha a románok megígérik, ha majd a konferencia követeli, úgy kivonulnak Magyarországról.²⁸ Az ülés elhalasztása után nyilván lázás tanácskozások folyhattak a kulisszák mögött, melyek a francia—olasz álláspont győzelmével végződtek. Ezt igazolja, hogy másnap a vita már csupán az ultimátum közvetítőjének személyére koncentrált. Az ellentétek azonban így is az addiginál világosabban jöttek felszínre. Nyilván szerepet játszott ebben Ratigan bukaresti angol követ távirata, aki közölte, hogy megbízható bizonyítékaik vannak, miszerint St. Aulaire bukaresti francia követ ismételten hangsúlyozta a román külügyminisztériumnál, hogy a francia politika teljes mértékben támogatja a román kormányt, csak olykor engedményeket kénytelenek tenni Nagybritannia és az Egyesült Államok ellenséges attitűdje miatt. Bratianu közölte az angol követtel, hogy hasonlóan nyilatkozott Pichon francia külügyminiszter Párizsban Misu román küldöttnek.²⁹ Polk szóváltette a kérdést a szeptember 3-i ülésen, Clemenceau azonban a román támogatást az olaszokra és a francia sajtóra hárította, amelyet Robert De Fleury bukaresti francia kulturattasé befolyásolt. Jóllehet az utóbbi állítás tartalmazta az igazság bizonyos elemeit, elhallgatta azt a sokkal vitathatatlanabb tényt, hogy a francia sajtót elsősorban Pichon külügyminiszter befolyásolta, sajtókonferenciáin kiemelve azokat a kérdéseket, melyekre különösen nagy figyelmet óhajtott fordítani.³⁰

A francia politikában természetesen távolról sem az érzelmi momentumok domináltak, mégcsak nem is a román külügyminisztérium által megvesztegetett párizsi újságírók álláspontja. Sokkal nagyobb szerepe volt a kialakulóban levő cordon sanitaire politikának, melyben Romániának fontos szerepet szántak. Clemenceau, akit a francia parlamentben a legszélsőbb sovinszta erők, Poincaré és Foch, éppen a német békeszerződés miatt támadtak, Románia és a többi új állam szovjet- és németellenes támogatásával igyekezett a támadás leszerelni s politikájának helyességét igazolni. A francia politikai támogatás odáig ment, hogy a francia követ egyszerűen arra biztatta Bratianut, hosszabbítsa meg Magyarország megszállását, míg elegendő vasúti gördülő anyagot szednek össze.

Bratianu, a burzsoá diplomácia cselszövéseinek e különösen tapasztalt öreg rókája, a helyzetet világosan látva, szeptember 4-én egyszerűen kijelentette, hogy nem kapta kézhez a Békekonferencia korábbi táviratát. Valójában azonban nyilatkozatának szövege világosan mutatta, hogy tisztában van a jegyzékek tartalmával. Bratianu tiltakozása a Békekonferencia „veszélyes és ártalmas politikája” ellen ismét leszögezte, hogy Budapest elfoglalásával és a bolsevizmus leverésével milyen nagy szolgálatot tettek a közös ügynek. A román miniszterelnök hajlandónak mutatkozott a Tisza vonaláig visszavonni csapatait, amennyiben gazdasági érdekeit biztosítani tudja. Mindkét távirata — egyiket Misu, a párizsi román delegáció vezetője nyújtotta át, a másikat Saint Aulaire bukaresti francia követ továbbította — oda konkludált, hogy a román

²⁸ Documents on British Foreign Policy, I. 193. A magyar minisztertanács több ízben vitát folytatott a román kormánnyal való tárgyalások kérdésében. Aug. 21-n a tárgyalások mellett döntöttek, de 28-án a román kormány deferált az antantnak, s egyelőre elejtette a külön tárgyalás gondolatát. O.L. Minisztertan. jkv. 1919. aug. 19., 20., 21. és 28.

²⁷ US Foreign Relations, PPC. XII. 657.

²⁸ US Foreign Relations PPC VIII. 56, szept. 2-i ülés.

²⁹ Documents on British Foreign Policy, VI. 203.

³⁰ Jules Laroche: Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré. Paris. 1957. Idézi *Spector*: 301.l.

csapatok kivonása után Magyarországon vagy ismét bolsevizmus vagy monarchista reakció kerekedik felül, amiért a román politika elhárít magától minden felelősséget.³¹

A román miniszterelnök távirata ismét a szokásos vitát váltotta ki. Clemenceau — bár nem túl nagy meggyőződéssel — igyekezett plauzibilissé tenni Bratianu állítását, mely szerint nem kapta meg a Békekonferencia táviratát. Tittoni azonnal csatlakozott ehhez a véleményhez. Polk közbevetette, hogy korábbi értesülései szerint a francia követ átadta ezeket a táviratokat. Ezt Berthelot,³² a francia küldött, sietve cáfolta. Balfour is furcsállotta a helyzetet. Polk utalt arra, hogy a román királyné tiltakozása az amerikai politika ellen³³ a táviratok ismeretére utalt, Pichon azonban úgy vélte, hogy az anyakirályné nyilván csupán a sajtóból szerezte értesüléseit. A kissé kényessé váló vitát az olasz külügyminiszter úgy igyekezett új mederbe terelni, hogy felhívta a figyelmet: a román kormány jegyzékében egy új momentum is található, nevezetesen az, hogy először helyezik kilátásba Magyarország kiűrtését. Polk ugyan ismét kétségbevonta a román politika őszinteségét, utalva arra, hogy Bratianu aggodalma a magyarországi rend miatt, mikor a román hadsereg minden erővel akadályozza a magyar csendőrség felállítását, „legalábbis nevetségesnek tűnik”. Balfour is Polkot támogatta, hangoztatva az egész román álláspont valószínűtlenségét. Az angol külügyminiszter véleménye szerint Bratianu állításainál hitelt érdemlőbb az az amerikai értesülés, mely szerint a román pénzügyminiszter kijelentette: „... a románok Budapesten szándékoznak maradni, ügyeiket saját maguk, saját elképzeléseik szerint kívánják rendezni; kaptak egy sértő levelet a Békekonferenciától, melyre a legmegfelelőbb módon válaszoltak, figyelmen kívül hagyták. Románia egyáltalán nem tart a szövetségesektől, akik fenyegetéseiket úgysem fogják tényleges akcióval alátámasztani.”³⁴

Tittoni ismét enyhíteni óhajtván a vita élet, arra utalt, hogy a baj mindenekelőtt megfelelő magyar kormány hiányából származik. Polk szerint ebben is nagy szerepe van a román politikának. A hosszú vita azonban végül is oda konkludált, hogy egy Balfour által fogalmazott ultimátumot küldenek Bukarestbe. Az ultimátumot, valamint a korábban elküldött, de a román kormány által elveszítettnek jelzett táviratokat a konferencia határozata értelmében Sir George Clerk angol diplomatának kellett személyesen Bukarestbe juttatnia.

*

Sir George Russel Clerk éveken át az angol külügyminisztérium kelet-európai osztályának volt a vezetője. A Békekonferencia időpontjában Curson külügyi államtitkár magántitkáráként tevékenykedett. Nem sokkal azelőtt, hogy rábízták a békekonferencia jegyzékének továbbítását, született meg a döntés, hogy a jövőben az új csehszlovák államnál fogja képviselni Ófelsége kormányát.

A Balfour által fogalmazott s ultimátumnak szánt jegyzék hangjában valóban túltett a Békekonferencia minden addigi megnyilatkozásán. Sajnálattal veszik tudomásul a román politikát, melyet korábban talán még lehetett volna védelmi intézkedésnek feltüntetni, most már azonban, midőn a szövetsége-

³¹ US Foreign Relations, PPC. VIII. 110—111.

³² Philippe Berthelot a francia külügyminisztérium politikai osztályának vezetője volt, s Pichon mellett ő vett részt a konferencia munkájában.

³³ Mária román anyakirályné levelet intézett Wilsonhoz, különösen Hooverre panaszkodván.

³⁴ US Foreign Relations, PPC. VIII. 99—100.

sek jóváhagyása nélkül megszállva tart magyar területeket, semmiesetre sem. Ezzel — állapítja meg — ugyanúgy megsérti a belgrádi fegyverszüneti egyezményt, mint ezt korábban a magyar kormány tette.

A román csapatok „rendszeresen elrabolnak mindenfajta élő vagy holt jószágot, mely szállításra alkalmas”, s evvel nemcsak az igen rossz anyagi helyzetben levő Magyarországot károsítják, de a szövetséges hatalmakat is, akik elsősorban nyerték meg a háborút s mint ilyenek mindenféle jóvátételre elsőként tarthatnak igényt. Mindez felveti — folytatja a jegyzék —, vajon Románia egyáltalán a szövetségesekhez tartozónak tartja magát továbbra is.

A Békekonferencia négy kérdésre kért azonnali választ:

1. Kész-e Románia a Békekonferencia által megjelölt napon csapatait Magyarországról kivonni?
2. Hajlandó-e azonnal megszüntetni a magyar javak elrablását?
3. A már elhurcolt javakat hajlandó-e a Jóvátételi Bizottságnak átengedni?
4. Kész-e együttműködni a szövetségesekkel, hogy Magyarországon rend legyen, felelős kormány vegye át a hatalmat, amellyel békét köthetnek?³⁵

Az addiginál határozottabb hangnem ellenére a jegyzéket aligha lehet ultimátumnak tekinteni. Azonnali cselekvést csak a második pont követelt. Sőt, bizonyos kérdésekben engedékenyebb volt, mint korábban. Most mondták ki nyíltan először, hogy a Tanácsköztársaság idején a Tisza-vonal megszállását jogosnak tartották. Ugyan a Kun-kormány bukása után ezt már kétségbe vonták, de legalizálták a megszállást avval, hogy a kiűritést csak később meghatározott időpontra követelték.³⁶

Clerkot 12-én várták Bukarestbe, három nappal korábban érkezett viszont oda Bandholtz tábornok, a budapesti szövetséges katonai bizottság amerikai tagja. Bandholtz Bratianuval tárgyalt, aki hosszú eszmefuttatásban ecsegtelte Románia állásfoglalását a háború alatt és után, hangoztatva a szolgálatokat, melyeket Románia az antantnak tett. Bandholtz feljegyzése szerint Bratianu azt állította, hogy mindazokat a területeket, melyeket a szövetségesek adtak Romániának, Németország is megígérte, így állásfoglalásuk az antant mellett teljesen önzetlen. Bratianu ismét megígérte, mihelyt rend lesz Magyarországon, a román csapatok távoznak, majd megmutatta azt a jegyzéket, melyet aznap óhajtott a Békekonferenciának küldeni.³⁷ Ebben nemcsak magyarországi politikájukat igazolták, de megtagadták az osztrák békeszerződés aláírását is. Bratianu már jelezte Bandholtz-nak, hogy inkább lemond, semhogy az utóbbi kérdésben engedjen.³⁸ Valóban, még aznap elment a román jegyzék Párizsba, mely utalva azokra a súlyos veszteségekre, melyeket Románia a háború, valamint az osztrák-magyar illetve német csapatok fosztogatása folytán szenvedett, igazolni kívánta a román politikát. „A szuverén Románia, melyet a háború alatt a szövetségesei elárultak és elhagytak (abandonnie et

³⁵ US Foreign Relations, PPC. VIII. 111—113. I. A román kormány rekvíziói ellen a csehszlovák kormány is tiltakozott.

³⁶ Ezeket a szempontokat lásd *Spector*: i. m. 183. l.

³⁷ US Foreign Relations, PPC. XII. 674—675. The Bandholtz Mission. *H. Bandholtz*: An undiplomatic Diary. A memoár román kritikájára lásd N. Jorga cikkét, *Revue Historique Sudest-European*, 1936.

³⁸ Az osztrák békeszerződés 60. cikkelyéről volt szó, amely a kisebbségek jogairól szólt, s aláírásával implicite Románia ezt magára nézve is kötelezőnek ismerte volna el. A kérdésre s az 1919 őszi román politikára lásd Gheorghe Bratianu: *Actiunea politică și militară a României an 1919*. București 1939. 112. kk.

trahie) — hangoztatta a jegyzék —, tiltakozik, hogy a nagyhatalmak ráerőszakolják akarataikat s evvel függetlenségét csorbítsák.”

Ilyen, függetlenséget csorbító, szuverenitást sértő rendelkezésnek tekintették a kisebbségi jogokat biztosító cikkelyt, Bánát felosztását, továbbá azt, hogy a magyar—román határ kérdésében a Békekonferencia sem a bukaresti szerződést, sem az Erdély s Románia egyesülésére vonatkozó 1918. december 1-i gyulafehérvári gyűlés döntését nem vette figyelembe.³⁹ Az új határ ugyanis véleményük szerint sem a gazdasági, sem a katonai, sem a közlekedési szempontokat nem veszi figyelembe.⁴⁰ Hosszan tárgyalva egyéb sérelmeiket, utalva arra, hogy bár a világháború hét hónap óta véget ért, Románia azóta is állandó harcban áll orosz és magyar kommunista szomszédaival, — tiltakoznak a Békekonferencia román ellenes magatartása s a hadianyagszállítások megszüntetése miatt.⁴¹ Párizsban 11-én vették a jegyzéket s másnap tárgyalt Clerk először Bratianuval. A román miniszterelnök lemondása hírével fogadta az angol diplomatát. Bratianu lemondását avval indokolta, hogy a Béketanács elfogadhatatlan feltételeket óhajt Romániára kényszeríteni. Valójában a lemondás inkább ismét ügyes taktikai fogás volt Bratianu részéről. A király ugyanis addig míg az új kormányt kinevezi, Bratianut bízta meg az ügyek vezetésével. Bratianu azonban bizonytalan jogi helyzetére hivatkozva, minden döntést elháríthatott és elhárított magától s tekintettel arra, hogy az új kormány kinevezése szeptember 29-ig elhúzódott, sikerült újabb néhány hetet nyernie. Egyébként az új kormányt Vaitoianu tábornok alakította meg, aki korábban a hadügyi tárcával rendelkezett a kormányban s teljesen Bratianu befolyása alatt állt.⁴²

Clerk tehát egy lemondásban levő miniszterelnöknek nyújtotta át az Antant jegyzékét, melyet Bratianu szerint nem lenne helyes a sajtóban közzétenni, nehogy fölöslegesen felkavarja a román közvélemény érzéseit. Clerk hangsúlyozta, mennyire óhajtja a Béketanács a Romániával való együttműködést. Bratianu ugyanezen az állásponton volt. Elismerte, hogy saját felelősségére foglalta el Budapestet, nem kérve Párizs engedélyét, nehogy azt megtagadják. Az Antant követelésére konciliáns hangnemben válaszolt. Kijelentette, nemcsak kész visszavonni a csapatokat, de egyenest minél hamarabb szeretné végrehajtani ezt. Beleegyezett, hogy amennyiben román tagja is lesz a bizottságnak, úgy felülvizsgálhatják a Magyarországról elhurcolt javak értékét, s végül a magyar kormánnyal való megegyezést is kilátásba helyezte.⁴³

³⁹ A gyulafehérvári gyűlésen résztvett románok Erdélynek Romániával való egyesülése és demokratikus reformok mellett döntöttek. A korabeli román politika ezt a döntést a Partiumra, sőt az Alföld egy részére is ki akarta terjeszteni. Lásd: V. V. *Tilea*: Románia diplomáciai működése 1919 novembertől 1920 márciusáig. Lugoj-Lugos. 1926. 249 l.; *Eliza Campus*: La lutte pour l'achèvement de l'unité nationale Roumaine (1914—1918). Revue Roumaine d'Histoire, 1965, 4. sz., 765—790. l.; C. *Daicoviciu*, L. *Bányai* et V. *Cherestegiu*: La Transylvanie pendant la première guerre mondiale et son union avec la Roumanie. Nouvelles études d'histoire. Bucarest, 1960. 541—566. l.

⁴⁰ A román kormány területi követeléseinél az etnikai, gazdasági és biztonsági szempontokat ügyesen kombinálta. Természetesen mind a három tényezőt a saját szempontjaik szerint interpretálták. Békés megyében támasztott területi követeléseiknél például elismerték, hogy a lakosság nem román, de úgy vélték, a szlovák lakosság inkább élne Romániában, mint Magyarországon. Másrészt a népesség-statisztikák meghamisításával egyszerűen kijelentették, hogy Makó és környéke magyar lakossága kompenzáció lenne Debrecen környékén élő nagyszámú román lakosság ellenében (Hoover Institute, American Peace Delegation, SH Bulletin 1062).

⁴¹ Lásd Hoover Institute American Peace Delegation, SH Bulletin 882. 1919. szept. 11. és Documents on British Foreign Policy, VI. 236.

⁴² G. *Bratianu*: Origines et formation de l'unité Roumaine. 1943, 322. l.

⁴³ US Foreign Relations, PPC. VIII. 333—335.

Clerk szemmel láthatóan teljesen megnyugtatónak találta Bratianu ígéreteit, hiszen 19-én, midőn korábbi táviratai Párizsba érkeztek, már befejezettek tekintette misszióját. Valóban a Békekonferencia csak 23-án foglalkozott a kérdéssel. Berthelot közölte Clemenceau nevében is, hogy Clerk táviratát teljesen megnyugtatónak tartja. Tekintettel arra, hogy Bratianu konkrét intézkedéseket is tett, úgy döntöttek, felfüggesztik a nemrég életbeléptetett tilalmat és folytatják a Romániába irányuló hadianyagszállításokat. Polk tiltakozott Clemenceau egyoldalú intézkedése ellen, hiszen a hadianyagszállítások felfüggesztéséről a Béketanács döntött. Berthelot erre kétségbevonta, hogy egyáltalán lett volna ilyen határozat. Midőn Polk pontosan idézte az augusztus 25-i jegyzőkönyvet, és Eyre Crowe, a jelenlevő angol küldött is megerősítette annak megtörténtét, Berthelot elismerte, hogy tévedett, arra hivatkozva, hogy úglátszik elfelejtette, hogy a kérdésről nemcsak tárgyaltak, de határozatot is hoztak.

A francia állásponttal szemben az angol és amerikai álláspont erős fenntartással élt a román kormány válaszát illetően, így a végleges döntést Clerk szóbeli beszámolójának meghallgatása utánra halasztották.

Clerk közben szeptember 20-án, elsősorban a rekvirálások kérdéséről újból tárgyalt Bratianuval. Bratianu ez alkalommal nem minden melléggondolat nélkül közölte az angol diplomatával, hogy számos magyar politikus sürgette egy román—magyar megegyezés létrejöttét és arra személy szerint is ajánkozott. A román miniszterelnök közölte feltételeit Magyarországot illetően. Ez mindenekelőtt egy Romániának megfelelő magyar kormány alakítása volt. Magyarország le kell mondjon minden követeléséről, át kell engedje a Maros torkolatát és Békéscsabát, azonkívül a Szatmár—Nagyvárad vasút védelmére a határnak a június 13-i jegyzékben meghatározott vonalhoz képest 20 km-re Nyugatra való tolásához hozzá kell járuljon.⁴⁴

Clerk világosan látta, hogy a román kormányválság elhúzódása s Bratianu újabb követelései között szoros összefüggés van. De azt is tapasztalhatta, hogy a nagyhatalmak, melyeknek közös kívánságait ő képviseli Bukarestben, jórészt a közöstől gyökeresen eltérő óhajokkal lépnek fel, mikor egyenként érintkeznek követeik útján a román hatóságokkal. Alig néhány nappal Clerk megérkezése után a szövetséges hatalmak bukaresti követei megbeszélést tartottak. Ez alkalommal mind a francia, mind az olasz követ túlzottnak tartotta az antant-jegyzék hangját, „kifejezték szilárd meggyőződésüket, hogy a román csapatok azonnali kivonása csak anarchiát teremt”, sőt igazolni kívánták a román hadsereg magyarországi rekvizícióit is. Elmondták véleményüket a várható román álláspontot illetően is, mely az angol követ véleménye szerint gyanúsán egybeesett a későbbi tényleges válasszal.⁴⁵

De az angol követ sem volt tétlen. Az ellenzék vezetőivel, Take Jonescuval tárgyalt, hogy kormányalakításra bírja őket. Feltehető ugyan, hogy az angol aktivitásban nagyobb szerepe volt annak a ténynek, hogy Bratianu felmondta az angol olajkoncessziókat, mint a román politika és a Békekonferencia közti konfliktusnak. Az angol kísérlet azonban nem sok sikert eredményezett. Clerk már távozóban volt, midőn a Vaitoianu-kormány kinevezése megerősítette, hogy a Bratianu-féle politika folytatódik, s az angol diplomata missziója Bukarestben nem sok sikerrel járt. Clerk jelentései ugyan nem ezt sugározzák, de a vele együtt Bukarestbe érkezett beosztottja, Leeper részletes jelentése

⁴⁴ Hoover Institute, American Peace Delegation, SH Bulletin 1001, okt. 4-i ülés, Clerk szept. 30-i jelentése.

⁴⁵ Documents on British Foreign Policy, VI. 237.

az angol külügyminisztériumnak, megállapítva, hogy Bratianu blöfföl, ezt elég egyértelműen leszögezte.⁴⁶

Mindenesetre, midőn szeptember 29-én az angol diplomata elhagyta a román fővárost, nem sok biztató eredményt vihetett magával Párizsba. Clerk október 7-én kelt jelentésében a következőkben összegezte tárgyalásainak lényegét: „meggyőződött, hogy Bratianu időt akar nyerni mindaddig, míg a szövetségesek vize elég zavaros lesz ahhoz, hogy ő számos pompás halat halászhasson”. Az új Vaitoianu-kormány megalakulása, melyre egy nappal Clerk távozása előtt került sor, nem ígért változást a román politikában. Ezt egyébként Bratianu és Vaitoianu, kik elutazása előtt együtt tárgyaltak Clerkkal, nem is titkolták.⁴⁷ Az angol diplomata legfeljebb a november elejére kiírt választásokban reménykedhetett. Clerk tehát nem alap nélkül juthatott arra a következtetésre, hogy Bukarestben kezdett misszióját Budapesten kell befejeznie. Annál is inkább, mivel a sokkal kínosabb helyzetben levő magyarokkal — úgy tűnt — több sikerrel kecsegtethetett a tárgyalás.

Október 1-én Clerk azért szakította meg útját Budapesten, hogy személyesen is tájékozódjék az itt kialakult helyzetről. A román rekvizíció a hadianyag fogalmának igen tág értelmezésével, minden ígéret ellenére, folytatódott. Az antant katonai bizottsága szerint szeptember 15-ig 8877 vagon árut vittek ki az országból Szolnoknál és 9391 vagon Csongrádnál.⁴⁸ Nem haladt előre a magyar csendőrség és rendőrség szervezése sem, pedig azt mind a román haderő kivonulásának, mind a forradalmi veszély kiküszöbölésének sine qua non-jaként értékelték. Igaz, Mărdărescu tábornok, a román katonai parancsnok és Diamandy polgári megbízott szeptember 19-én beleegyeztek tízezerfőnyi rendőrség felállításába, de az antant misszió egy héttel később kelt jelentése ismét csak arról ad hírt, hogy a románok akadályozzák a rendőrség szervezését.⁴⁹

Ha lehet, még zavarosabb volt a helyzet az Antant által elfogadható kormány megalakítását illetően. A Friedrich-kormány hallani sem akart esetleges lemondásáról, vagy akár csak tagjainak a polgári liberális pártok képviselőivel sőt szociáldemokratákkal való kiegészítéséről.^{49a} A kormány reakciós jobboldali jellege nem hagyott kétséget maga iránt, ennek nem is annyira bel- mint külpolitikai összefüggései zavarták a békekonferenciát, attól tartva, hogy a Habsburg-barát sovíniszta erők megakadályozzák az általuk óhajtott konszolidációt. A románok — nem minden alap nélkül — utaltak is erre a Friedrich-kormány vonatkozásában, sőt érvelésükben — mellyel a megszállás meghosszabbítását indokolták — arra is utaltak, hogy kivonulásuk után a Dunántúlon már kibontakozó fehérterror Budapestre, s az ország keleti felére is átterjedne. Ez az érvelés persze nem akadályozta őket abban, hogy Budapesten maguk is gátolják a polgári ellenzék szervezkedését. Mint ahogy a román megszállás megszüntetését sürgető angol—amerikai politikusoknál is csak azt a hatást váltotta ki, hogy megpróbálták a dunántúli fehérterror híreit túlzottnak minősíteni, vagy, mint Horovitz amerikai alezredes tette, teljesen kétségbe vonni.

A franciák tehát joggal utaltak arra, hogy Horthy hadserege a reakció

⁴⁶ Documents on British Foreign Policy, VI. 279.

⁴⁷ US Foreign Relations, PPC. VIII. 552.

⁴⁸ Hoover Institute APD SH Bulletin 680, szept. 17-i jelentés.

⁴⁹ U. S. Foreign Relations PPC. XII. 683 és H. I. APD, SH Bulletin 798, szept. 24-i jelentése.

^{49a} A kormány átalakításáról volt ugyan vita, Heinrich Ferenc tárgyalt a liberális és szociáldemokrata politikusokkal, de Friedrich és a kereszténypártok az átalakítást megakadályozták. O. L. Minisztertan. jkv. 1919. szept. 3. és 6.

legösszefoglalóbb elemeiből áll,⁵⁰ ugyanakkor a Friedrich-kormány is reakciós és antiszemita. Az országban a nagybirtokos reakciós erők, támaszkodva a tisztiakra s a sovinszta kispolgárságra, egyre erősebb jobboldali politikai hangulatot keltettek. Azok a politikusok, kik a Tanácsköztársaság idején, de még a proletárdiktatúra bukása után is egy polgári kormányt támogattak, most sorra átálltak az ún. keresztény ellenforradalmi erők oldalára. Jól mutatja ezt Bethlen Clemenceauhoz írt szeptember 27-i levele. Ebben az ellenforradalom vezető politikusa utal arra, hogy korábban a szocialisták részvételével alakítandó koalíciós kormány híve volt. Az események azonban megváltoztatták álláspontját, véleménye szerint a szociáldemokraták túl közel állnak a kommunistákhoz, a kormányba való belépésük nem indokolt. A Béketanács — javasolja Bethlen — ismerje el a Friedrich-kormányt, amely választásokat tartson nemzetközi ellenőrzés alatt, előbb azonban a román csapatok hagyják el Magyarországot.⁵¹

Clerk tehát ilyen zavaros helyzetet talált Magyarországon, s ez a helyzet nem kis kétséget támasztott aziránt, hogy a problémákat egy megfelelő magyar kormány megalakításával meg tudja-e oldani. Az angol diplomata Diamandy román megbízottal találkozott először, aki mindenekelőtt a rekvirálások kérdésére tért ki. Véleménye szerint, mivel a háború alatt minden gyár és üzem készített hadianyagot, ezért a románok nem lépik túl ígéretüket — mely szerint csak hadianyagot requirálnak —, midőn a gyárakból a gépeket elhurcolják. Hangsúlyozta, hogy a reakciós Friedrich-kormány nem fogja önként átadni helyét egy koalíciós kormánynak.

Részben más megvilágításba kerültek az események, mikor Clerk a szövetséges tábornokokkal tárgyalt. Megkülönböztetve az egyes katonák vagy tisztek önkényeskedését vagy rablását a szervezett rekvizíciótól, ezeket egészében súlyos problémának tekintették. Véleményük szerint a Friedrich-kormány reakciós, de a rendet fenn tudja tartani, tehát a románok távozhatnak.

Az ismertebb magyar politikusok közül mindenekelőtt Friedrichhel és Garamival tárgyalt Clerk. Friedrich kijelentette, hogy Budapesten ugyan nem rendelkezik széles bázissal, de a vidék mellette áll. A parasztok — Friedrich szerint — a koalíciós kormányt zsidó manőverként fognak fel. Hangoztatta, nem kéri hogy a szövetségesek elismerjék, csak járuljanak hozzá, hogy választásokat tartson, itt meg fogja szerezni a többséget. Garami a szociáldemokrata párt koncepcióját fejtette ki, mely ebben az időben a Szocialista Internacionálé és a Szociáldemokrata Párt között is vita tárgyát képezte. A magyar szociáldemokraták ugyanis a kibontakozó fehérterrorral szemben az antantnál kerestek védelmet, még mindig abban az illúzióban éltek, hogy a nyugati hatalmak célja Magyarországon is a polgári demokratikus rend megteremtése, s ennek érdekében „demokratikus intervenciót” sürgettek. A Szocialista Internacionálét, amelyik még 1919 nyarán a Tanácsköztársasággal szemben intervenció ellenes álláspontot foglalt el, most álláspontja módosítására akarták bírni. A Szocialista Internacionálé⁵² viszont, nem minden alap nélkül, hivat-

⁵⁰ Hoover Institute APD SH Bulletin 1036. szept. 21. jelentés.

⁵¹ Uo. Bethlen szept. 27-i levele. Ugyanezen a napon kelt Garami levele is, amelyben a Friedrich-kormány helyett koalíciós kormányt kíván. Nem minden alap nélkül utal arra, hogy ha az antant elhatározta volna magát beavatkozásra, úgy megakadályozhatta volna a szélső-jobboldal megerősödését. Szintén választásokat kíván, de addig antant rendőrség tartsa fenn az országban a rendet.

⁵² „Demokratikus Intervenció” Magyarországon 1919 őszén. A Munkás és Szocialista Internacionálé Titkárságának két körlevele a magyar ügyben. Párttörténeti Közlemények, 1967.

kozott arra, hogy az antant magatartását világosan bizonyítja az 1919 júliusában a szociáldemokrata politikusokkal kötött megállapodás felrúgása, tehát ők nem látnak semmiféle biztosítékot az antantban a fehérterror ellen, sőt éppen az antant felelős a fehérterrorért.

Garamiék, mint ezt éppen októberben a Szocialista Internacionáléhoz intézett levelükben ismét megerősítették, fenntartották nézetüket az antant intervenció kérdésében; „a magyar pártvezetőség — írják — azt a nézetet képviseli, hogy a magyar proletariátus és általában a magyar demokrácia érkei Magyarország jelenlegi helyzetében sokkal jobban lennének biztosíthatók az antant hatalmi beavatkozásával”. Logikájuk ugyan sajátos volt, hiszen Garami és Buchinger, az Internacionáléhoz írt levél szerzői is elismerik, hogy a román megszállás és a fehérterror is az antant intervenció következménye, „az antant már interveniált”, mellyel megdöntötték a polgári demokrácia lehetőségét, most tehát interveniáljanak, mely ez esetben a fehérterrorra alapozott Friedrich-kormányt söpörné el. Ezen nézet jegyében tárgyalt tehát a szociáldemokrata politikus Clerkkal, hangoztatva, hogy a Friedrich-kormány — mely royalista, s a lakosság kisebb, csak a vidéki gentry, a parasztok s a kispolgárság egy részének támogatását élvezi — sem a belső békét, sem a nemzetközi békét nem tudja elnyerni. A szövetségesek mondassák őt le s koalíciós kormány alakuljon. Ennek lehetőségét nyilván alátámasztotta az a körülmény, hogy éppen Clerk látogatásával egyidőben kezdett kifejeződni egy polgári blokk alakulás a 48-as függetlenségi, a magyar polgári, a Nagyatádi-féle kispolgárság, a demokrácia, a nemzeti szabadelvű és köztársasági pártokból, illetve pártcsoportokból.⁵³

Clerk missziójának első tanulságait a Béketanács október 10-én vitatta meg. Clerk mindenekelőtt a Béketanács egységét sürgette, utalva arra, hogy a román politika fő támaszát éppen a szövetségesek közötti ellentétek alkotják. Enélkül aligha lehet várni a román kivonulást. Ami Magyarországot illeti, el kell dönten, milyen kormány tartsa fenn a hatalmat a románok kivonulása után. Véleménye szerint a fehérterrortól és a reakciós kilengésektől való félelem eltűnt. Koalíciós kormány kell, de elképzelhető, hogy ez a Friedrich-kormányból alakuljon meg. Másik megoldás: összehívni az 1918-ban feloszlatott alsó- és felsőházat és ez írja ki a választást.

A Legfelsőbb Tanács természetesen úgy döntött, hogy két jegyzékszöveget dolgoztat ki: az egyiket a román, a másikat a magyar kormány számára. A szövegeket Berthelot és Clerk dolgozták ki, s ami a román kormányhoz intézett jegyzéket illeti, azt október 11-én jóvá is hagyták. A táviratban mindenekelőtt örömmel veszik tudomásul a román kormány Clerk által közvetített szándékát, hogy továbbra is az antanttal együttműködve kívánnak politizálni. Véleményük szerint három kérdésben van lényeges nézeteltérés a szövetségesek és a román kormány között.

Az első az újabb területi követelések Magyarországgal szemben, melyet a konferencia „ismételt és gondos vizsgálat után” kénytelen visszautasítani és az eredeti álláspontjához ragaszkodni.

Hasonlóan elutasító a válasz a második kérdés, a kisebbségi szerződés tekintetében. Véleményük szerint ez teljes összhangban áll valamennyi nép elemi érdekével és semmiféle formában nem sérti Románia szuverénitását.

⁵³ Az Újság, 1919. okt. 1.

Hajlandók azonban a szöveg bizonyos módosítására, finomítására, amennyiben Románia aláírja az Ausztriával kötendő békeszerződést.

A harmadik vitás kérdés Magyarországra vonatkozik s két részből állt. Itt úgy tűnik egyetértés áll fenn abban a tekintetben, hogy az eddig Magyarországról elhurcolt javakat közös bizottság vizsgálja felül s döntsön elosztásukról. Viszont nem mehetnek el szó nélkül azon tény mellett, hogy a román kormány minden ígéretése ellenére a rekvizíció tovább folyik. Javasolják: Csongrádnál és Szolnoknál nemzetközi bizottság vizsgálja felül a vonatokat, s a jogtalanul elszállított javakat irányítsa vissza.

Másrészt viszont követelik a román kormánytól, támogassa Magyarországon egy új koalíciós kormány létrehozását s a magyar rendőrség és csendőrség felállítását, mellyel egyidőben azonnal ürítsék ki az országot.⁵⁴

A jegyzék szövegével kapcsolatban a vitákban nem került fel lényeges szempont, csupán Polk vetette fel, hogy előre döntsenek a további teendők felől, esetleges román visszautasítás esetére. Clemenceau ezt azonban elhárította.⁵⁵

Ami a Magyarországhoz intézett jegyzéket illeti, a szöveg ezúttal sem váltott ki azonnal reflexiót. A jegyzékben kijelentik ugyanis, hogy nemcsak Habsburg József, de az ő általa létrehozott s az őt képviselő kormány lemondásához is ragaszkodnak. Javasolják: vagy a jelenlegi kormány kibővítésével vagy új kormány alakításával létesítsenek koalíciós kormányt, mely a szövetségesek által megjelölt területi határokon belül képes a rend fenntartására, választások rendezésére s a békeszerződés megkötésére.⁵⁶ A vitát itt az váltotta ki, hogy miként, pontosabban ki által történjen a jegyzék átadása. Polk ugyanis attól tartott, hogy a katonák nem képesek fenntartani a belügyekbe való beavatkozás látszatát, azért azt javasolta, Clerkot küldjék Magyarországra. Döntés nem született csak október 13-án, mikor Polk új javaslattal állt elő. Véleménye szerint ugyanis kettős hiba lenne ultimátumot küldeni a Friedrich-kormányhoz. Részben ilyen ultimátum bizonyos de facto elismerést tartalmaz, részben pedig „írásos dokumentumát” szolgáltatja a belügyekbe való beavatkozásnak. Tehát a Béketanács képviselőt küldjön Budapestre, szóbeli felhatalmazással. Mindenesetre a korábbi 3 napra szóló ultimátummal szemben ez komoly halasztást is jelentett, hiszen Clerk nem tartózkodott már Párizsban. Nem csoda, hogy Polk javaslata kivételesen nem váltotta ki a francia diplomaták ellenvetését, s megszületett az elvi döntés Sir George Clerk budapesti missziójára vonatkozóan. Jóllehet a kérdés részletes tisztázására csak Clerk Londonból való visszatérte után, október 16-án került sor.

Az október 16-i vita azonban a Clerk-misszióról kezdetben inkább a budapesti antant tábornokok távirataira terelődött, akik a magyarországi lehetetlen állapotokról, a román fosztogatásokról panaszkodva, a román csapatok azonnali kivonását sürgették.

Pichon ugyan egyetértett a kéréssel, de hangsúlyozta: szinte bizonyos, hogy a román csapatok kivonulása után Magyarországon súlyos helyzet áll elő, hiszen nincs még elegendő belső karhatalmi erő. Polk szerint a románok kivonulásával nem kell a kormány megalakulásáig várni. Pichon viszont ezt a kivonulás előfeltételének tekintette. Utána hosszas vita alakult ki, hogy a románok átadták-e és

⁵⁴ US Foreign Relations, PPC. Vol. VIII. 587.

⁵⁵ Idézi: *Spectator*: Rumania at the Paris Peace Conference. 196. l.

⁵⁶ US Foreign Relations, PPC. VIII. 58. l.

ha nem, miért nem az ígért 10 000 fegyvert a magyar csendőrségnek.⁵⁷ A vita, mint már annyiszor, természetesen ez alkalommal is elnapolással végződött.

Ami Clerk misszióját illeti, a költség fedezésének kérdése szemellát-hatóan nagyobb érdeklődést váltott ki, mint ami az ügy politikai összefüggéseit illeti, s viszonylag gyorsan megegyeztek, hogy mint a Szövetséges Hatalmak képviselője utazzék Budapestre, hol a különböző pártokkal a koalíciós kormány megalakulását illetően tárgyaljon.⁵⁸ A megállapodás után mintegy két hétig Magyarország kérdése nem szerepelt a Béketanács előtt. A Clerk-missziót elhatározták, s a megoldást is ettől várták. Clerk pedig október 22-én ismét elhagyta Párizst, hogy rövid időn belül másodszer látogasson Budapestre. Ez alkalommal azonban már mint a Szövetséges Hatalmak meghatalmazott megbízottja.

Clerk missziója nem volt titkos, küldetése és feladata már a sajtóban is megjelent, így midőn október 23-án Budapestre érkezett, a magyar szélsőjobb-oldali erők s a Friedrich-kormány felkészülve várták.

Taktikájukat hamar kidolgozták. Meg kell győzni az angol államférfit arról, hogy a Friedrich-kormány az ország többségének akaratát képviseli. Beniczky belügyminiszter tehát körlevelet intézett a vidéki — zömmel arisztokrata — kormánybiztosokhoz, indítsanak küldöttségeket Budapestre, a kormány elismertetése ügyében. „A küldöttségeknek — hangoztatta — különösen azt kellene hangsúlyozniok, hogy e mögött a kormány mögött áll az ország túlnyomó többsége, hogy nem hajlandók szocialista uralmat tűrni és hogy a Budapesten levő liberális pártok egyáltalán nem fontos tényezők.”

A küldöttségek összeállításáról, — a keresztény társadalom minden rétegéből — fellépésének jellegéről is szólt a belügyminiszteri körirat, mely különös súlyt helyezett a titkosságra.⁵⁹

Tolna megye katonai parancsnoka például bizalmas körlevélben utasította a közigazgatási hatóságokat, táviratokkal ostromolják a Béketanács küldöttét, „melyekben a lakosság osztatlan lelkesedéssel tesz tanúságot a keresztény nemzeti irány mellett, csak azt valló kormányt támogat és más kormánnyal kötött békét nem ismer el és kéri ennek illetékes helyen való tolmácsolását”. A katonai parancsnok szerint ilyen és hasonló tartalmú táviratok földmunkás, iparos, vagyontalanok, a község asszonyai és leányai nevében is intézendők.⁶⁰

Clerk október 24-én kezdte meg budapesti tárgyalásait, közölve Friedrichhel és a többi magyar politikussal, hogy a békekonferencia legfelsőbb tanácsa nem ismeri el a kormányt s csak szélesebb politikai bázisra támaszkodó kormánnyal hajlandó tárgyalni. A jobboldal előre kitervelt meggyőző akciója azonban megfelelően funkcionált. A postás valóban sűrűn csöngetett távirattal, a Clerk szállásául szolgáló Werbőczy utcai palota kapuján, melyben a leg-

⁵⁷ US Foreign Relation, PPC. VII. 68. l. — A kérdés a 20-i ülésen ismét felmerült. Pichon ugyanis szóvá tette, hogy a jegyzőkönyv nem elég pontosan adja vissza álláspontját. Szerinte ugyanis csak a 10 000 fegyvert kell a románoknak azonnal átadniok, a kivonulásra csak a Béketanács jegyzékének megválaszolása és Clerk jelentésének beérkezése után kell sor kerülnön. Polk nem látta, hogy mi teszi indokolttá a várakozást, a vita azonban ismét általánosságokba fulladt, minden konkrét megegyezés nélkül.

⁵⁸ Uo. Clerk kiküldetése mindenképp az angol külpolitika diadala volt, s az angoloknak módot nyújthatott a francia hegemon törekvések ellensúlyozására.

⁵⁹ Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. 1919—1921. Bpest. 1953. 250. l.

⁶⁰ Az ellenforradalom hatalomra jutása. 252. l. Egyes források szerint a mintatáviratot Friedrich miniszterelnök fogalmazta.

különbözőbb hazafias, nemzeti és keresztény szervezetek tettek hitet a kormány mellett, s mindenfajta demokratikus átalakulás ellen. A fehérterror tényei, s a keresztény pártok politikai elképzelései nem képeztek különösebb titkot az angol diplomata előtt. Október 28-án kelt levelében írja: „A román cenzúra igen szigorú, de azokat a budapesti lapokat, amelyek túljutnak a román cenzor kék ceruzáján — és nem csupán a szocialista vagy demokratikus újságokat, de a liberális és polgári orgánumokat is — elégetik a magyar közigazgatás funkcionáriusai, midőn az újságokat Budapest határán keresztül akarják szállítani.”⁶¹ A magyar közigazgatás funkcionáriusai, vagy egyszerűen a tisztii különítmények voltak-e a tettesek, ez esetben teljesen mindegy, hiszen jórészt mindkét szerv tagjai azon gentry úri középosztály embereiből kerültek ki, akik 1919 után a nagybirtokos osztály közvetlen, a tőkésrétegek bizonyos közvetett támogatásával mindinkább a magyar közélet uraivá váltak.

A szélső reakciós erők tobzódását természetesen nem volt nehéz észrevenni. Jelentőségüket azonban az antant különböző megbízottai aszerint értékelték, hogy túl- vagy alábecsülésük miként állt az illető nagyhatalmak érdekében. Szinte egyidőben kelt Clerk első nagyobb magyarországi jelentésével (1919. november 1.) a francia delegáció jelentése is. Az utóbbi kiemeli, hogy „Horthy tengernagy energikus ultrareakciós személyiség, aki ügyesen intrikál saját katonai diktatúrája érdekében”⁶², ezért elsősorban arra a royalista s habsburgiánus veszélyre hívja fel a figyelmet, mely a románok esetleges kivonulása esetén előállhatna. Clerk szintén elismeri, hogy augusztus óta a helyzet erősen romlott, a nyílt jobboldali erők felülkerekedtek, antiszemita kampány bontakozott ki. Az ő következtetése viszont az, hogy a kormányban ezeknek az erőknek kell nagyobb befolyást adni, s ami Horthyt illeti, szerinte a tengernagy „bizalmat kelt”.⁶³

A francia jelentés oda konkludált, hogy mielőtt a románok kivonulnak, a Friedrich-kormányt le kell mondatni, s az antant két hadosztályt küldjön az országba, mely megtartja a választásokat, új rendőrséget szervez, de egyben Horthy ellenforradalmi különítményeit is lefegyverzi. Természetesen a francia delegációt nem annyira Horthy belpolitikai tevékenysége zavarta, ők a kérdést — bár sok kétségtelen igazságra rátapintva — a román illetve saját dunavölgyi politikájuk szempontjából nézték, s Horthyt nem titkolt revansista szándékaiért kárhoztatták. A békekonferencia tanácsa november 3-án foglalkozott ismét a magyar kérdéssel, illetve ahogy Crowe angol delegátus kijelentette „a román és magyar kérdéssel, hiszen ez a kettő már teljesen egybefonódott”.

Az angol küldött ismét azt hangoztatta, hogy a román politikusok félrevezetik a Béketanácsot, s egyáltalán nem is válaszolnak a konferencia jegyzékeire, s javasolta, tegyék publikussá a Békekonferencia álláspontját.

Berthelot viszont nyilván kihasználta, hogy ez alkalommal nem a francia diplomáciára bizonyult rá, hogy a konferencia határozatai ellen a románokkal játszanak össze, azt a Bratianu által terjesztett verziót ismételte, mely szerint, mivel a bukaresti olasz delegátus nem adta át a jegyzéket, a román kormány úgy tekintette, hogy azt hivatalosan nem kapta meg.

A szokásos vita bontakozott ki ismét a szövetségesek közti egység szükségességéről s a román helyzetről, melynek során Polk nem minden él nélkül hangsúlyozta, hogy a kérdésben ott tartanak, ahol három hónappal korábban.

⁶¹ Hoover Institute, American Peace Delegation. SH Bulletin. 1250.

⁶² Uo.

⁶³ US Foreign Relations, PPC. VIII. 1919. 988. 1.

Berthelot idejét látta, hogy fordítson a tárgykörön, hangsúlyozva, ha a rend kérdését meg is oldják, a magyar kérdés megmarad, hiszen a románok kivonulásával Budapesten anarchiát kockáztatnak. Polk ismét a románokat hibáztatta, hogy nem fegyverezték fel a magyar rendőrséget, a francia delegátusok viszont azt hangsúlyozták, hogy szélső reakciós kormány mellett ilyen felfegyverkezés Európa békéjét veszélyeztetheti, s a Horthy-féle különítmények lefegyverzését sürgették. Budapesten a román csapatok más szövetséges csapatokkal való felváltása nem sok eséllyel kecsegtetett, így valóban kapóra jött Clerk jelentésének megérkezése, melynek ürügyén a tanácskozást ismét el lehetett napolni.

Clerk távirata mindenekelőtt a román csapatok minél előbbi kivonulását sürgette, mivel véleménye szerint ez esetben jobban tud tárgyalni a Friedrich-kormánnyal.^{63a}

Másrészt hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a koalíciós kormányban a Keresztény Nemzeti Pártnak kell biztosítani a vezetőszerpet, zsidót viszont nem lenne helyes bevenni a miniszterek közé. Clerk arra kérte a békétanácsot, hatalmazzák őt fel egy ilyen jellegű koalíciós kormány elismerésére.

Hangsúlyozta kedvező benyomását Horthyról s meggyőződését, hogy képes lesz különítményeit rendbeszedni s a román kivonulás után a burzsoá rend stabilitását biztosítani.

Végül a román hatóságok Erdélyben elkövetett magyar-ellenes túlkapácsait tette szóvá.

A Clerk-féle javaslat vitáján Berthelot, a korábbi francia jelentés szempontjait is figyelembe véve négy lépcsős megoldást javasolt:

1. alakuljanak szövetséges erők,
2. a románok vonuljanak ki, mihelyt a szövetséges erők Magyarországra érkeztek,

3. mondjon le a Friedrich-kormány,

4. alakuljon demokratikus kormány, mely megrendezi a választásokat.

Berthelot emellett szellemesen gúnyolódott Clerk jelentésének Horthyra vonatkozó mondatain. „Sir George Clerk — mondotta — mint tökéletes gentleman, bizalmat érez Horthy tengernagy iránt, kellemes személyiségnek találva őt. Ami azonban őt illeti, neki úgy tűnik, hogy egy olyan magyar tengernagy szava, kinek intenciói közismertek, nem elegendő, legyen az bármilyen kellemes személyiség.”

De Martino olasz delegátus azonnal ellentmondott Berthelotnak. Az olasz külpolitika egyáltalán nem nézte jó szemmel Jugoszlávia presztizs-nyereségét, azért ellenezte, hogy jugoszláv csapatokat vonjanak be Magyarország megszállásába. Egyébként is az olasz—francia együttműködés, mely korábban Románia támogatásában jelentkezett, most már bizonyos fokig megbomlott. Az olaszok ugyanis mindenáron azon voltak, hogy a krízist meghosszabbítsák, s így jobb pozícióban tudjanak szembeszállni a szövetségesekkel, akikkel ellentétek, az Adria-tengeri olasz politikát illetően, egyre erőteljesebben kibontakoztak. Az olasz politika Romániában és Magyarországon egyaránt próbálkozott. Bratianunak is támogatást ígértek, amennyiben kitarthat álláspontja mellett,⁶⁴ és Horthyt is felkereste Romanelli ezredes megbízottja, hangoztatva,

^{63a} Clerk tárgyalásaira lásd Cnobloch osztrák ügyvivő jelentését. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6817.

⁶⁴ Documents on British Foreign Policy VI 321. Rattigen Cursonhoz.

hogy hajlandók őket felfegyverezni, amennyiben szövetkeznek velük a délszláv állam ellen.⁶⁵ Ugyanígy olasz intrikákról ad számot Bandholtz is.⁶⁶

Így De Martino ez alkalommal már nem támogatta a francia javaslatot, hanem azt indítványozta, hogy a budapesti antant misszió ellenőrizze a kiépítendő magyar hadsereget.

Berthelot utal arra, hogy a szövetséges hadsereg antant parancsnokság alatt állna, viszont Horthy hadseregét az antant misszió nem tudja ellenőrizni. Ezután a vita már nem hozott lényeges új szempontot, ha csak Polk amerikai delegátus igen praktikus kérdését: „ki fizeti a költségeket” nem említjük ebben az összefüggésben. A döntés oda tendált, hogy kérdezzék meg Clerk véleményét. Mindenesetre az olasz delegátus hangsúlyozta, milyen nagy impressziót gyakorolt rá Clerk véleménye Horthyról, ezt, figyelembe véve az olasz külpolitika szándékait a Horthy-féle hadsereggel, könnyen megérthetjük —, sőt azt is felvetette, nem lehetséges-e Friedrichben megbízni. A franciák mindkét kérdésben opponáltak, de míg az utóbbi kérdésben utalhattak arra, hogy ez szembenáll korábbi határozatukkal, Horthy ügyében az angol érvekkel is szembe kellett szállniuk. Crowe ugyanis szintén bizalmát nyilvánította Horthy biztosítékai iránt. Egyébként is, ha Magyarországnak konzervatív kormány kell, úgy legyen, feltéve, ha nem restaurálják a Habsburgokat. Nyilván Horthy bizonyos abban, hogy a választások neki megfelelő kormányt eredményeznek, s ezért adott biztosítékot a kormány elismerésére. Őt azonban — hangsúlyozta továbbá — ez nem különösebben érdekli, a szövetséges megszállás csak további komplikációt okoz. Véleménye szerint elégedjenek meg a románok kivonulásával, s egy másik kormány megalakításával.

Berthelot hangsúlyozta, hogy Friedrich csendőrsége és Horthy hadserege a választások idején nyilvánvalóan a reakciós elemeket fogja támogatni. De világossá vált, hogy olasz támogatás híján kisebbségbe maradt, tehát nem túlságosan inzisztált korábbi javaslata mellett.⁶⁷ Másnap tehát a Clerknak küldött válaszok nem a franciák által javasolt négy lépcsős megoldást tartalmazták, hanem az angolokét. S mind a szövetséges csapatok esetleges bevonulását — bár eleve jelezték, hogy ez igen sok nehézségbe ütközik —, mind Horthy hadseregének antant ellenőrzését csak kérdés formájában tették fel az angol diplomatának. Hasonlóan megkérdezték, vajon lehet-e bízni a Horthy által adandó biztosítékokban.⁶⁸

Clerk válasza — jöllehet Budapesten ezekben a napokban teljes volt a zűrzavar — egyértelmű volt a szövetséges — csehszlovák, jugoszláv — csapatok budapesti bevonulását illetően. Határozott nem-je támogatást talált az antant tábornokoknál is, akik táviratukban hangsúlyozták: „egyhangúan és határozottan tiltakoznak” ilyen megoldás ellen, mivel ez úgy vélik „Magyarországot ismét a forradalomba kergetné”.⁶⁹

Clerk válaszában utalt Diamandy román polgári megbízott ígéretére, mely szerint november 9. és 11. között megkezdik a román katonaság kivoná-

⁶⁵ Documents on British For. Pol. VI. 321. Clerk Crowehez.

⁶⁶ H. Bandholtz: An Undiplomatic Diary, 193. l. és US Foreign Relations, PPC. XII. 713. — Bizonyos olasz—magyar tervezetésekről megemlékezik Romanelli emlékirata is. G. Romanelli: Nell' Ungheria di Béla Kun e durante l'occupazione militare romana. 417. l.

⁶⁷ US Foreign Relations, PPC. VIII. 936. l.

⁶⁸ Uo. 95. l.

⁶⁹ US Foreign Relations, PPC. IX. 10.

sát. De nem hallgatta el bizonyos kételyét, hogy vajon ez esetben is, nem egyszerűen a román diplomácia szokásos taktikájával áll-e szemben.

A Friedrich-kormány lemondását illetően viszont további türelmet kért, hangoztatván, hogy tárgyalásainak sikerében még bízik. Formailag úgy tűnhetett, hogy a koalíciós kormány bizonyos feltételei októberben javultak. Legalábbis ami azt illeti, hogy októberig szinte kizárólag a jobboldali kereszténypártok működtek, valamint a legsúlyosabb üldözés által korlátozva a szociáldemokrata párt.⁷⁰ Október 1-én adnak hírt az újságok bizonyos polgári liberális csoportok s az ellenforradalmi kurzussal nem szorosan együttműködő kispolgári és paraszt pártok kifejeződéséről. Október 1-én egy polgári blokk alakításáról tárgyaltak a 48-as függetlenségi, a magyar polgári párt, a Nagyatádi-vezette kisgazdák, a demokrata csoportok, a nemzeti szabadelvű, valamint köztársasági pártcsoportok. Platformjukban a proletárdiktatúra, a kommunizmus egyértelmű elítélése volt az alapvető közös vonás, de ugyanakkor bizonyos fokig elhatárolták magukat az ellenforradalom kilengéseitől. Vita tárgyát képezte közöttük az 1918-as októberi forradalom értékelése, nem volt egyértelmű a véleményük a szociáldemokrata párttal való együttműködésről, továbbá az ellenforradalom antiszemita kampányáról.⁷¹

Éppen ezek az ellentétek s az ellenforradalom taktikázása következtében Nagyatádi végül elhatárolta magát ezektől a túlságosan budapestinek s zsidó befolyás alatt állónak hirdetett pártoktól.^{71a} Így október közepén két ilyen polgári-liberális csoportosulás kezdett kifejeződni. Az egyik az Ugron Gábor—Sándor Pál vezette nemzeti szabadelvű, a Vázsonyi Vilmos vezette demokrata és a Bárczy István irányítása alatt álló szabadelvű polgári csoportokból. Ez elsősorban a budapesti közép- és kisburzsoázia polgári értelmiségre támaszkodott, élesen antikommunista álláspontját liberális és demokrata programjába illesztette. A másik, a Lovászi-féle 48-as párt és a Heinrich-féle magyar polgári párt, a vidéki értelmiség és gentry bizonyos kossuthi liberális hagyományaihoz ragaszkodó részét próbálta szervezni és egyesíteni a nagytőkés rétegeknek a kurzussal nem szimpatizáló, inkább a Tisza-féle munkapárti politikát visszaállítani kívánó politikusával.⁷² Az utóbbi két csoport október 15-én Országos Nemzeti Párt néven egyesült és kidolgozott programjában lényegében a háború előtti belpolitikához kíván visszatérni. A fasiszta tendenciák és a szociális demagógia kiküszöbölését követelték 5 pontos programjukban.⁷³

Az ellenforradalom vezető rétegei, a kereszténypártok is részben ugyanazokra a társadalmi osztályokra támaszkodtak, mint az Országos Nemzeti Párt, érthető volt tehát, hogy a két csoport között próbáltak közeledést létrehozni. A kereszténypártok azonban éppen a fasiszta csoportok túlsúlya következtében nem mutattak hajlandóságot a kompromisszumra. De megegyezésre a keresztény pártokhoz tartozó legitimista arisztokrácia is csak annyiban hajlott, hogy hajlandó volt Clerk követelésének engedni a koalíciós kormány alakítását illetően. Ennek feltételeként viszont ragaszkodott a kereszténypártok majoritására-

⁷⁰ A különböző üldözésekre lásd pl. Népszava, 1919 okt. 15., okt. 9., okt. 10. stb.

⁷¹ Az Újság, 1919. okt. 1.

^{71a} Lásd Cnobloch osztrák ügyvivő jelentését 1919. nov. 14. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6932.

⁷² Az Újság, 1919. okt. 7.

⁷³ Az Újság, 1919. okt. 15., okt. 21.—1. Pártatlan kormányzás. 2. Osztály és felekezet elleni izgatás tilalom. 3. Személyes szabadság védelme. 4. Állami eszközök nem vehetők igénybe a pártalakításban. 5. Béke a kisgazdakkal és munkásokkal. Ez alkotta programjuk lényegét.

hoz az új kormányban.⁷⁴ Ugyanez a vélemény kapott hangot abban az előterjesztésben, melyet a nagytőke egyik reprezentánsa, Walder Gyula, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója juttatott el Clerkhoz. Walder antant támogatást kér, hangsúlyozva, hogy a gazdaságon keresztül gyakorolhatnának befolyást. Véleménye szerint a jelenlegi ultrakonzervatív belpolitikai irányzat megfelel az ország struktúrájának, zsidó ne legyen a kormányban, sőt a szociáldemokraták is fölöslegesek, mert ezek a keresztényszocialisták támogatását veszélyeztetnék.⁷⁵ Ez utóbbi felfogás volt az, ami — mint láttuk — Clerk elképzelésében is hangot kapott, s a megoldás módjaként jelentkezett: Clerk már személyes presztízse miatt is sürgetett valamiféle megoldást s erre, legalábbis ami az első feltételt, a románok kivonulását illeti, mutatkoztak biztató jelek. Románia és a békekonzferencia ellentéte ugyanis november elején tetőpontra hárított, de éppen ezért magában hordta a megoldás lehetőségét is. Hiszen várható volt, hogy a román kormány nem feszíti bizonyos ponton túl a húrt és visszakoyni fog. Erre már a november 2-i román jegyzék egyes pontjaiban is voltak utalások, melyeket a Vaitoianu-kormány az október 12-i, majd később megismételt antant jegyzékre küldött. Az antant — mint jeleztük — három kérdésben követelt választ a román kormánytól, s a román diplomácia, hogy erősítse pozícióját a második és harmadik kérdésben, hajlandónak mutatkozott az első kérdésben, Magyarország kiűritésében engedékenységet tanúsítani. Joggal ítélték úgy, hogy pozíciójuk itt ugy sem tartható, tehát inkább ott tanúsítanak keménységet, ahol ez valamiféle konkrétumra vezethet a békekonzferencia részéről. A román jegyzék tehát leszögezte, „hogy legfőbb óhaja fenntartani és fejleszteni a szövetséget és szoros együttműködést” a szövetségesekkel. Ezért bizonyos korlátozásokkal hozzájárulnak a Szövetséges Katonai Bizottság budapesti tevékenységéhez az eddigi rekvirálások megvizsgálását illetően, sőt ahhoz is hozzájárulnak, hogy Szolnokon és Csongrádon ellenőrző állomások létesüljenek.

A román kormány — folytatódik a jegyzék szövege — teljesen osztja a Legfelsőbb Tanács véleményét a magyar kormány jellegét s a vele szemben támasztandó feltételeket illetően. Miután megfelelő fegyver- és hadianyagmenynységet adtak át a magyar rendőrség és csendőrség számára, a román haderő parancsot kapott Magyarországnak a Tiszáig való kiűritésére. A kiűrités kezdő időpontját november 10-ében jelölték meg. Midőn Párizsban november 12-én az antant államférfiak leültek a kérdés tárgyalására, már kezükben volt a budapesti antant misszió távirata is, mely megerősítette, hogy a román csapatok ténylegesen utasítást kaptak Magyarország kiűritésére a Tiszáig. A konzferencia viszont most elsősorban azt emelte ki, hogy a román jegyzék nem tért ki az antant követelésre. Crowe angol delegátus igen harciasan szólalt fel, hogy Bratianu csupán mellébeszél és időre játszik, ezért ultimátumot kell intézni a román kormányhoz, amelyben a diplomáciai viszony megszakítását helyezik kilátásba követeléseik nem teljesítése esetére. Polk természetesen helyeselt, sőt bizonyos fokig Clemenceau is egyetértett. Ismét de Martino lépett fel enyhítően, támogatást találván Berthelotban. Az utóbbi azokra a momentumokra utalt, amelyekben a román jegyzék engedményeket tett. A vitában felmerült a lehetősége, hogy fontolják meg esetleg Erdély, illetve Erdély egy részének hovatartozása kérdését. Ezt azonban elutasították s végül egy igen erélyes

⁷⁴ Az Újság, 1919. okt. 30.

⁷⁵ Hoover Institute, American Peace Delegation, SH Bulletin 1916.

ultimátumban egyeztek meg.⁷⁶ Igaz, az elkövetkező két-három napban az ultimátum hangja enyhült, de ebben közrejátszott az is, hogy a román kormány párizsi megbízottjai is úgy érezték, ezen a ponton már visszakozni kell, s különböző előzetes ígéretekkel próbáltak a nagyhatalmak államférfiainak felháborodását lecsillapítani.⁷⁷ Egyébként is a Romániában megtartott választások a Bratianu vezette liberális párt vereségét eredményezték, s bár a győztes erdélyi nacionalisták és a parasztpárt még nem alakított kormányt, egy konciliánsabb külpolitika várható volt.⁷⁸ A november 13-ára elkészített ultimátumtervezet hangja valóban erélyes volt és az olasz delegátus, részben saját kormánya utasítására, részben a Párizsban tevékenykedő román diplomaták ígéreteire hivatkozva, aláírására nem is vállalkozott. November 15-én végre elküldték a szöveget, hangsúlyozva, hogy nem tartják elégségesnek a román választ. Véleményük szerint a román jegyzék hangjában konciliáns, de a pontos válaszok elől kitér. Így nem reagálnak az antant álláspontjára a magyar határok kérdésében, az osztrák békeszerződés aláírásában, a rekvizíció ellenőrzésében nem adnak kellő jogot az antant bizottságnak, s a magyar területek kiürítését is csak a Tiszáig ígérik.

8 napot adnak arra, hogy a román kormány válaszoljon:

1. hajlandók-e kiüríteni Magyarországot a végleges határorokig?
2. Hajlandók-e szövetséges bizottságot elfogadni a végrehajtott rekvizíciók végleges sorsának eldöntésére?
3. Hajlandók-e az osztrák békeszerződést s a benne foglalt kisebbségi egyezményt aláírni?

Nem kielégítő válasz esetén nemcsak a diplomáciai viszony megszakítását helyezték kilátásba, de azt is, hogy ebben az esetben „a határok még hátralevő rendezésében Románia, saját akciója által, megfosztja magát minden jogától, melynek alapján igényt tarthat a nagyhatalmak támogatására”.

Természetesen hamarosan ismét kiderült, hogy az ultimátumot nem kell olyan komolyan venni, mint az erélyes hangneme után várható lenne, hiszen tényleges átadására is csak 9 nap múlva került sor Bukarestben. De az eltelt napokban a kérdést, a Clerk-misszió szempontjából, mégis levették a napirendről, hiszen november 14-én a román csapatok elhagyták Budapestet és hamarosan ténylegesen visszavonultak a Tiszáig.

A Clerk-misszió sikerének első feltétele tehát teljesült, így az angol diplomata erőfeszítéseit a másik két feltételre: az ellenforradalom megfelelő fegyveres erejének megteremtésére és a békeszerződésnek megfelelő koalíciós kormány létrehozására összpontosíthatta.

Ami a fegyveres erők kérdését illeti, Clerk felismerte, hogy bár a románok végül is átengedték az ígért fegyvereket a rendőrségnek, az ellenforradalom sorsát mégsem bízhatja kizárólag erre a fegyveres erőre. Annál is kevésbé, mivel nehezen volt elképzelhető, hogy amennyiben nem tudnak más fegyveres erőt felsorakoztatni, úgy a vonakodó Friedrich hajlandó lesz helyét önként átadni egy másik kormánynak. Az angol diplomata tehát — híven korábbi jelentéséhez, melyben Horthyt rendkívül szimpatikusnak találta — a Horthy-féle nemzeti hadseregére kívánta alapozni a rendszert. Ez azonban kezdetben

⁷⁶ US Foreign Relations, PPC. IX. 125. 1919. nov. 13.

⁷⁷ Uo. 145., 159. és 176. l.

⁷⁸ *Spector*: Rumania at the Paris Peace conference. 202. l.

ügy tűnt, ellentétben áll a másik célkitűzéssel, vagyis a koalíciós kormány létrehozásával. Hiszen szociáldemokraták vagy baloldali liberálisok — s tegyük hozzá, zsidó liberálisok — bevonása egy olyan kormányba, mely Horthy vérengző — kimondottan munkásellenes és antiszemita — különítményeire támaszkodik, meglehetősen paradoxnak látszott. Mégis bizonyos reális lehetőség eleve adottnak tűnt Horthy részéről azért, mivel számára hatalmi befolyása biztosítása céljából Clerk támogatása rendkívül fontos lehetett, s ezért érdemes volt bizonyos kompromisszumra ígéretet tenni, különösen abban a reményben, hogy ennek kijátszására később ügyis mód nyílik.

De a polgári liberálisok és a szociáldemokrata párt jobboldali vezetői is hajlottak a kompromisszumra. Nyilván a polgári rend stabilitásának biztosítása előttrük is döntő szempont volt, s abban reménykedtek, hogy az antant-támogatás ennek valamiféle liberális változatának megszilárdítását mozdítja elő. Horthy s az általa képviselt osztályerők célkitűzése iránt nem lehetett kétségük, de úgy vélték, az antant támogatásával sikerül majd a politikai hatalmat a katonai erővel szemben megszilárdítani, s a Horthy-féle végrehajtóhatalmat a koalíciós kormány ellenőrzése alá vonni. Ezért ők legfontosabbnak nem a szélső reakció katonai, hanem politikai képviselőit tekintették, azaz a Friedrich-kormány eltávolítását tartották. Világos volt, hogy Friedrich mindent megtesz hatalma biztosítására. November 1-én adnak hírt az újságok, hogy a miniszterelnök valamennyi kormánybiztosát és helyettesét igyekezett a kormány támogatására megnyerni.⁷⁹ Igaz, november 5-én Clerk előzetes ígéretet kapott Friedrich esetleges lemondására⁸⁰, de ezt, úgy tűnik, az angol diplomata sem tartotta meggyőzőnek. Inkább csak azért jelentette, hogy a Legfelsőbb Tanácson a francia és olasz politika ne nyilváníthassa túl gyorsan sikertelenné küldetését. S valóban a következő napokban a Béketanács nem folytatott lényeges vitát a magyar kérdéssel, sőt teljesítve Clerk kérését, elejtette újabb szövetséges csapatok Magyarországra küldésének gondolatát, és Csehszlovákiát s Jugoszláviát is felszólította az általuk megszállt magyar területek kiürítésére.

Clerk november 9-i levele már a hangulat komoly javulásáról számol be; s missziójának nagy sikereként értékeli azt a tanácskozást, mely november 5-én Horthy és a baloldali pártok vezetői között az angol diplomata házában lezajlott. Clerk szerint az ellenzéki pártok vezetői ez alkalommal teljesen meggyőződtek Horthy személyének pártatlanságáról és hadseregének fegyelmezett-ségéről. A találkozóról Clerk jelentésénél bővebb beszámolóval is rendelkezünk: többek között két résztvevő, Garami és Horthy visszaemlékezésével. Garami szemmel láthatóan nem minden tendencia nélkül az esemény leírása előtt ismerttet egy memorandumot, melyet Vázsonyi, Lovászy, Nagyatádi Szabó és a szociáldemokrata politikusok írtak alá. A memorandum a Yates amerikai ezredes irányítása alatt álló karhatalmi alakulatok magatartását teszi szövé. A memorandum szerint a Friedrich befolyása alatt álló karhatalom nyíltan pogromot készít elő, illetve elhatározta, hogy akik antiszemita pogromot hajtanak végre, azokat támogatja. Midőn a memorandumot átadták Clerknek, állítólag jelezték, hogy a Horthy-féle hadseregben sincs bizalmuk, s nem lenne helyes, míg egy megerősített és elfogadott kormány nincs, a hadsereget Budapestre beengedni. Clerk azonban kijelentvén Horthyról „he is a gentleman”,

⁷⁹ Népszava, 1919. nov. 1.

⁸⁰ U. S. Foreign Relations, PPC. IX. 11.

igyekezett megnyerni az ellenzéki politikusokat. Ebből a célból levelet intézett Horthyhoz, jelezvén, hogy a románok november 11-ig kivonulnak Budapestről, tehát meglesz az alkalom, hogy hadseregével bevonuljon Budapestre, de ahhoz, hogy ez ne váltsa ki a lakosság egy részének ellenkezését, kéri, adjon formális biztosítékot, hogy csapatai teljes rendet fognak fenntartani, semmiféle provokációt nem követnek el. Horthy biztosítékai alapján, ő is biztosítja az aggódó politikusokat. Horthy november 5-én természetesen megírta a kért pár soros levelet.⁸¹ Clerk tehát megbeszélést hívott össze, melyen Lovászy, Vázsonyi, Nagyatádi Szabó, Varjassy, Garami és Horthy vettek részt. Vázsonyi hosszan esetelte a Horthy hadsereg gyilkosságait és atrocitásait a Dunántúlon és felszólította Horthyt, adjon garanciát, hogy hasonló esetek budapesti bevonulása után nem fordulnak elő. Horthy válasza, hazafias frázisok mellett, az atrocitások tagadásából állt, bár a felkoncolást így is többször kilátásba helyezte. Mindenesetre volt annyi taktikai érzéke, hogy az ellenzéki politikusok kérésére „leghatározottabban kijelentette, hogy a nemzeti hadsereg alá fogja rendelni magát az új kormánynak”.⁸² Sőt nyilatkozatot is aláírt.⁸³ A meg egyezésről Horthy és Bethlen tájékoztatta Friedrichet, s próbálták rábeszélni az ellenkező miniszterelnököt a lemondásra. Nem sok sikerrel. Nyilván Friedrich a jobboldali keresztény kurzus elárulásával vádolhatta Horthyt a meg egyezés deklarációjának azon kitétele miatt, mely szerint „a hadsereg alárendeli magát a kormánynak, amely az antant legfőbb megbízottjának közreműködésével létrejön”. Horthy a Magyar Távirati Irodán keresztül sietve helyesbítést adott ki, mely szerint nyilatkozata úgy értelmezendő, hogy ő minden kormányt támogat, beleértve Friedrichéket is.⁸⁴ Friedrich felháborodva ismét az antant belső ellentéteinek felhasználására törekedett. Felkereste Bandholtz amerikai tábornokot, s hangsúlyozva, hogy mennyire bizik az Egyesült Államok igazságosságában, őt igyekezett megnyerni, hogy támogassa Clerkkal szemben kormányát.⁸⁵ Szavai termékeny talajra találtak, mivel néhány nap múlva az amerikai tábornok hibáztatja Clerkot, hogy túlságosan szocialista befolyás alá került. „Ami személyes véleményemet illeti — írja tovább —, nagy szerencse volt, hogy ebben a speciális időben, mikor oly sok forgott kockán, ilyen erős ember, mint Friedrich volt a kormányon. Bár a Friedrich-kormány nem ideális, úgy vélem, bölcs dolog lenne az Ententétől, ha elismerné, mint de facto kormányt.”

Friedrich lemondása s a kormány megalakítása tehát még továbbra sem látszott biztosítottnak, jöllehet november 10. körül a román csapatok ténylegesen megtették az előkészületeket a főváros elhagyására, s a Béketanács jóváhagyta Horthy bevonulását, hangsúlyozva, hogy legfeljebb Habsburg restauráció ellen tiltakoznának. Clerk tehát szemmel láthatóan egyre formálisabban kezelte a koalíciós kormány kérdését, s jórészt elfogadta, hogy ebben

⁸¹ Doc. Brit. For. Pol. First series VI. 1919. 339—340. 1.

⁸² *Garami Ernő*: Forrongó Magyarország. 177. 1.

⁸³ Nem kívánunk itt foglalkozni Garamiék álláspontjának értékelésével. Garami könyvében avval mentegetőzik, hogy az antant-megbízott óhaja ellen nem tehettek semmit, annál is kevésbé, mivel ez a román megszállás meghosszabbodásával járt volna, melynek ódiumát nem kockáztathatták. A Népszava egyébként szintén eredménynek hirdette a megállapodást, s az egészen igyekezett Friedrich-ellenes élt adni. A Szociáldemokrata Pártban a kérdéstről lezajlott vitáról részletesen lásd: *Fehér András*: A magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése és politikája. Párttörténeti Közlemények, 1963. I. sz.

⁸⁴ Népszava, 1919. nov. 7. — Cnobloch Horthy nyilatkozatát a Friedrich-kormány bukásaként értékelte. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6841.

⁸⁵ US Foreign Relations, PPC. XII. 718. 1.

a kormányban a keresztény párté legyen a vezetőszerp. Erről igyekezett a békekonferenciát is meggyőzni, hangsúlyozva, hogy augusztusban még tehetek volna valamit, de az eltelt idő óta Friedrich olyan erős antiszemita és kommunistaellenes hangulatot alakított ki, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Friedrich nem akar lemondani, s nem lehet őt ellenzékbe szorítani, mivel ez esetben nincs kormányképes párt. Clerk és Friedrich megegyeztek pártközi konferencia összehívásába. Ez még nem kecsegtet sikerrel, mivel az ellenzék csak Friedrich nélkül fogadja el a KNEP-et, a KNEP pedig nem hajlandó Friedrichről lemondani.⁸⁶

A koalíciós kormány megalakításában tehát nem jutottak tovább a holt-ponton. De november 14-én a román csapatok elhagyták a fővárost és hamarosan visszavonultak a Tiszáig,⁸⁷ s november 16-án Horthy is bevonult hírherdtté vált fehér lován a Nemzeti Hadsereg élén, hogy első beszédében megfenyegetse a bűnös várost.⁸⁸ S a fenyegetést hamarosan tettek váltották fel. Az antant katonai missziója szerint „igen sok letartóztatás történt, bár kevesebb, mint várták”. Sir George Clerkot azonban különösen az bosszantotta, hogy néhány szociáldemokrata vezető is a letartóztatottak között volt. Polk amerikai delegátus ugyanebben az értelemben táviratozott Bandholtznak: „nagyon szerencsétlen Horthy részéről, hogy szociáldemokraták letartóztatásával kezdi”. Bandholtz „vesse latba minden befolyását s tartsa vissza Horthyt és Friedrichet, hogy a bolondot játsszák. Bármilyen kampány a szocialisták ellen a legrosszabb visszhangot váltaná ki a világ fővárosaiban.”⁸⁹

Clerk erélyesen tiltakozott, s néhány vezető szociáldemokrata esetében nem is eredménytelenül.⁹⁰ Mindenesetre úgy tűnik, hogy sikerült Horthyt meggyőznie, hogy ne zavarja az angol diplomatát feladata befejezésében, a baloldal üldözésére, a letartóztatásokra, az ellenforradalmi terror kibontakoztatására még lesz idő, Clerk távozása után is. Clerk ugyanis elhatározta, hogy napokon belül vagy eléri a koalíciós kormány megalakítását, vagy elhagyja a magyar fővárost, ami azt jelenti, hogy az antant nem köt békét Magyarországgal. November 13-án tehát egy napos határidőt adott egy megfelelő pártközi értekezlet összehívására. Az egynapos határidőt ugyan nem tartották be, de 14-én a KNEP pozícióját lényegesen sikerült megjavítania. A Sokoropátkai vezette kiscgazdapárt határozottan Friedrich mellé állt, s a polgári pártok blokkja ingadozott. Közülük már csupán a szociáldemokraták voltak határozottan Friedrich ellen.⁹¹

Friedrich november 15-én, midőn a román csapatok elhagyták a fővárost, mégis hozzájárult a pártközi értekezlethez, azt 17-ére tűzve ki. Ezt azonban éppen Clerk intencióival ellentétesen óhajtotta megszervezni. Véleménye szerint, mivel a lakosság 90%-a a keresztény párt mögött áll, tehát a 11 tagú kormányból legfejlebb 1 1/2 hely illetné a baloldalt, különös nagylelkűséggel azonban hajlandónak ígérkezett 2 hely átengedésére, hangoztatván, hogy „ez a legutolsó szava”. A pártközi értekezletet úgy hívta össze, hogy a két keresztény-pártot 3—3 ember képviselje, a többi pártokat viszont 1—1, összesen 4. Midőn

⁸⁶ US Foreign Relations, PPC. IX. 186. l.

⁸⁷ US Foreign Relations, PPC. XII. 722. l.

⁸⁸ *Nikolaus von Horthy: Ein Leben für Ungarn.* Bonn. 1953.

⁸⁹ Doc. Brit. For. Pol. First series VI. 386.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Az Újság, 1919. nov. 12., 13. és 14.

Clerk 12 pártonkívüli politikus meghívásához is ragaszkodott, Friedrich kijelentette, ezek nem dönthetnek, s avval igyekezte Clerkot zsarolni, hogy önhatalmúlag kiírja a választásokat.⁹²

Clerk maga 16-án még igen pesszimistán szemlélte az eseményeket. Friedrichet fehér bolsevistának nevezte, akinek semmi politikai érzéke nincs. Véleménye szerint Friedrich és társai annyira alkalmasak kormányzásra, mint amennyire egy vidéki város képviselőjelöltje lenne alkalmas az angol birodalom kormányzására. Csupán az tölti el őket félelemmel, hogy elveszítik tisztségeiket. Megpróbálja meggyőzni a többi politikust, milyen vézetes lenne, ha nem alakítanak meg a kormányt. Ebben az esetben minden kapcsolatot meg kell szakítani a szövetségesek és Magyarország között, a tábornokokat is vissza kell hívni, pedig azok igen jól érzik magukat a mágnások palotáiban, körüludvarolva a magyarok által.⁹³

A november 17-i értekezlet végül nagyjából a Clerk által javasolt összetételben ült össze. Részt vett rajta mint pártonkívüli politikus Apponyi Albert, aki néhány nappal korábban érkezett Pestre csehszlovákiai birtokáról, Andrássy, Bethlen, Károlyi Imre, Zichy János, Pallavicini György, Hegedüs Lóránt, Giesswein Sándor, Perény Imre és Horthy.

A Keresztény Blokkot 9 politikus képviselte: Huszár, Rubinek, Ereky, Szmrecsányi, Oláh, Ernst, Weisz, Teleki Pál és Sommsich (Friedrich nem volt jelen). A Keresztény Blokkot támogatta a Mezőgazdasági Munkás és Kisgazdapárt három jelenlévő képviselője, Sokorópátkai Szabó István, Meskó Zoltán és Patacsy Dénes, továbbá az ál-munkáspártok (Keresztény Munkáspárt és Magyar Munkáspárt) reprezentánsai, Rakovszky és Kacsó. A Magyar Nemzeti Párt részéről Lovászy, Heinrich és Platthy, a Kisgazdapárt részéről Nagyatádi Szabó, Kovács és Herceg Sándor volt jelen. Végül kiegészítette a Keresztény Blokk ellenzékét a Nemzeti Demokrata Párt részéről Bárczy, a Szociáldemokrata Párt részéről pedig Garami.

A tanácskozás Clerk beszédével indult. Az angol diplomata a fenyegetés és ígéretés valamennyi eszközét igyekezett igénybevenni. Drámai hangú beszédében elsősorban azt igyekezett aláhúzni, mennyire szüksége van Magyarországnak békére, melyre — ha nem fogadják el javaslatait — nem kerülhet sor. Hangsúlyozta, ha nem sikerül megállapodást létrehozni, úgy azonnal elutazik, s a következményekért a magyar államférfiak magukra vessenek. Eddig a fenyegetés. Beszédének másik részében viszont leszögezte, egyáltalán nem áll ellenségesen szemben az uralkodó keresztény kurzussal, nem akarnak semmiféle más kormányt ráerőszakolni az országra. Alakítsanak ideiglenes kormányt, amelyben a kisebbség is képviselve van (evvel Clerk elfogadta az ún. keresztény pártok álláspontját, hogy ők képviselik a többséget), a választás után azt csinálják, amit akarnak.⁹⁴

Clerk beszéde után, miután az angol diplomata elhagyta az értekezletet, megindult a vita. Andrássy és Bethlen szóltak elsőnek. Mindketten koalíciós kormány mellett. Erre Huszár Károly válaszolt a Keresztény Blokk nevében, hangoztatva, hogy legnagyobb koncesszió esetleg Friedrich lemondása lehetett, de a Keresztény Párt marad kormányon s politikája változatlan.

⁹² Az Újság, 1919. nov. 13.

⁹³ Documents on British Foreign Policy, First Series, VI. 379. l.

⁹⁴ Hoover Institute, American Peace Delegation, SH Bulletin, 1413.

Rubinek még tovább ment, mivel ő Friedrich személyéhez is ragaszkodott, hangoztatva, hogy nem kell tartani az antanttól.

Hegedüs a súlyos gazdasági helyzetre utalva szólta a béke, az antant támogatása és koalíciós kormány mellett, Rubinek javaslatát öngyilkosságnak minősítve. Nagyatádi Szabó is ilyen értelemben szólta, s Bethlen az elszakadt országrészek magyar kisebbségének érdekeire hivatkozott, a koalíciós kormány megalakítását sürgetve. Bárczy István a Demokrata Párt nevében Apponyit javasolta miniszterelnöknek.

Ehhez a javaslatához Garami is csatlakozott, hangoztatva, hogy bár reakciónak, de becsületesnek tartja Apponyit. (Pontosabban: arról volt szó, hogy a konzervatív liberális magyar Apponyi, vagy a fasiszta kispolgár Friedrich közül inkább az előbbit választotta.)

A szociáldemokraták nevében még a következő követeléseket terjesztette elő:

1. Ne legyen propaganda-minisztérium,
2. cenzúra ne tegyen kivételeket a pártokkal,
3. munka- és kereskedelmi minisztérium ne legyen különválasztva,
4. a bűnösök bűnhődjenek, de ne legyenek letartóztatások.

Garami után Horthy szólta, hangoztatva, hogy kalandorság lenne az antanttal szembeszállni.

Ezekután a keresztény pártok nevében Weisz ismét Friedrich mellett inzisztált, majd Rubinek az értekezlet elnapolását javasolta.

Mielőtt másnap összeült volna az értekezlet, a Friedrich-kormány minisztertanácsa ült össze, ahol Friedrich, helyzetét menthetetlennek tartva, lemondott, avval a feltétellel, hogy a KNEP egy másik tagja, Huszár Károly alakítson kormányt.^{94a} A belső helyzetet jól mutatta, s a koalíciós kormány belpolitikai lehetőségeire meglehetősen világos fényt vetett az a két incidens, mely a két tanácskozás között lejátszódott. Varjassyt, a polgári liberális párt egyik vezetőjét — aki egyébként tagja volt a szegedi ellenforradalmi kormánynak — az éjszaka folyamán különítményes tisztek akarták elhurcolni, s a politikusknak az ablakon keresztül kellett menekülnie, súlyos sérüléseket szenvedve. Vázsonyi Vilmos, a polgári liberálisok vezéralakját — aki már az 1918-as forradalommal is szembenállt — a határon egyszerűen letartóztatták s csak Clerk erélyes közbelépésére engedték szabadon.⁹⁵ A polgári újságok már a tömeges előállítások miatti nyugtalanságról s a hajmáskéri internálótábor felállításáról adtak hírt.⁹⁶

A 18-i értekezleten tehát a keresztény párt tagjai már Huszár Károly kormányalakításának álláspontját képviselték. A vita most már a miniszterelnök személye — Apponyi és Huszár — körül koncentrált. Garami és Bárczy Apponyi mellett inzisztált, Lovászy már engedett, Teleki, Bethlen és Andrassy viszont közvetítő álláspontot képviselt. A keresztény párt nem volt hajlandó személyi engedményre, sőt avval is érveltek, hogy múltja miatt Apponyi a szövetségesek szemében is persona non grata. Bethlen megkérdezte, elfo-

^{94a} A nov. 17-i minisztertanács csupán a kormány kiegészítésére volt hajlandó, de Friedrich személyéhez ragaszkodott, a 18-i minisztertanácsban viszont kialakult a vélemény, hogy az antant nyomásának nem tudnak ellenállni, s elfogadták Huszár érvelését, hogy amit lehet mentsenek a kurzusból, a választások után úgyszólván korlátlan hatalomhoz jutnak. O.L. Minisztertan. jkv. 1919. nov. 17. és 18.

⁹⁵ *Garami Ernő*: A forrongó Magyarország, 182—184. l.

⁹⁶ Az Újság, 1919. nov. 19.

gadja-e a keresztény párt Apponyit, ha a szövetségesek is beleegyeznek. Erre Ernst és Rubinek kitérő, Erekí vizont nemleges választ adott. A vita mindenestre annyi eredménnyel járt, hogy a sértődött Apponyi is Huszár mellett foglalt állást, mielőtt az ülést ismét el kellett halasztani.⁹⁷

Az elkövetkező két napon óriási munka indult a kompromisszum érdekében. Nagyatádi kijelentette, hogy amennyiben az antantnak jó Huszár, úgy ő is elfogadja, Lovászy is erre az álláspontra helyezkedett, s Giesswein is beleegyzett, bár hangsúlyozta, hogy Apponyit jobban szerette volna. Így Huszár miniszterelnöksége ellen már csak a demokraták és a szociáldemokraták szóltak. Apponyi hivatalos visszalépése után Huszár miniszterelnöksége lényegében eldőntötté vált.

Garami a kérdést a Szociáldemokrata Párt vezetősége elé vitte. Garami — memoárja szerint — ellenezte a kormányhoz való hozzájárulást, a pártvezetés többi tagja azonban, még kedvezőtlenebb megoldástól tartva, a Huszár-kormány mellett szólt. A Szociáldemokrata Párt vezetése ebben az időben többségében gyenge politikai képességű, teljesen a jobboldali szociáldemokrata frakciókhoz tartozó vezetők kezében volt, akikből Garami taktikai képessége is hiányzott. Így mindenféle egyezményt — melyből némi engedményeket várhattak — függetlenül annak árától, sietve elfogadtak.⁹⁸

November 20-án tehát már csak a kormány-alakítás feltételei képezték vita tárgyát. A kormánnyal szemben ugyanis mind Nagyatádi, mind a demokraták, mind Garami bizonyos feltételeket támasztott, részben hatásköre korlátozása, részben a demokratikus jogok biztosítása érdekében.

Nagyatádi egyrészt a választások kitűzését későbbre óhajtotta kitolni, s biztosítékot kívánt a választási szabadságot illetően. Emellett véleménye szerint a megválasztandó nemzetgyűlés mandátuma csak egy évre szóljon.

Garami feltételei — támogatva a demokraták részéről — elsősorban a fehérterrorral szemben a polgári szabadság biztosítása érdekében szóltak. Követelte

- a) választási szabadság biztosítását,
- b) sajtó- és gyülekezési szabadságot,
- c) csak a bűnösöket üldözzék,
- d) felekezeti izgatás büntetendő legyen.

Emellett a keresztényszocialista befolyást állami eszközökkel támogató intézkedések megszüntetését szorgalmazta, követelve a propagandaügyi minisztérium megszüntetését, a munka- és kereskedelemügyi minisztérium egyesítését, a munkásbiztosító pénztár autonómiájának biztosítását.

Végül, Nagyatádihoz hasonlóan, a választások időpontjának későbbre halasztását s a nemzetgyűlés ideiglenességét hangsúlyozta.⁹⁹

Garami feltételeit természetesen csak részben fogadták el. November 21-én Huszár nagynehezen hozzájárult, hogy a választásokat egy hónappal későbbre halasszák, anélkül, hogy az összeülő nemzetgyűlés hatáskörét korlátoznák. A munkaügyi és propagandaügyi minisztériumot illetően is teljesí-

⁹⁷ Az ülésről Magyarországon nem rendelkezünk részletes jegyzőkönyvvel. Az ülés lefolyásáról az Egyesült Államok békedelegációjának anyagában található jegyzőkönyv alapján számoltunk be (H.I.A.P.D.H.SH Bulletin 1413).

⁹⁸ Lásd *Fehér András*: A magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése és politikája. Párttörténeti Közlemények, 1963. I. sz.

⁹⁹ Az Újság, 1919. nov. 22.

tette Garami kívánságát, ígéreteiben nem szűkölködött a demokratikus szabadságjogok biztosítását illetően sem.¹⁰⁰ Így tehát november 22-én az újságok diadallal adták hírül: Huszár Károly vezetésével megszületett a koalíciós kormány.¹⁰¹ A Friedrich-kormány utolsó minisztertanácsán Huszár kijelölt miniszterelnök kijelentette, hogy a koncentráció rájuk van kényszerítve, s a Friedrich-kormány volt tagjai tartsanak össze az új kormányban is.^{101a}

Clerk tehát teljesítette misszióját. November 25-én a Béketanáctól megkapott felhatalmazás alapján de facto elismerte az antant nevében Huszár kormányát. December 1-én Clerk a Legfelsőbb Tanács ülésén számolt be végzett munkájáról, s még aznap elment Párizsból Clemenceau távirata, melyben felszólítja Huszár miniszterelnököt, küldje el a magyar béke delegációt Neuillybe.

Clerk tiszta választásokat, egyesülési, gyülekezési jogot s valamennyi demokratikus jog szabadságát ígérte. A kormány de facto elismerése alkalmával küldött jegyzékben is leszögezi: reméli hogy „a kormány a választásokat halasztás nélkül megtartja, hogy a törvényt és a rendet az országban fenntartja, hogy minden magyar részére biztosítja a teljes polgári jogokat, beleértve a szabad sajtót, a gyülekezés, a politikai véleménynyilvánítás szabadságát, a pártatlan titkos és demokratikus alapokon nyugvó általános választójogot”.¹⁰²

S a szépen hangzó szavakkal szemben álltak a tények.¹⁰³ A választások előtt már olyan terror honolt az országban, hogy a Szociáldemokrata Párt kénytelen volt visszavonulni a választásokon való részvételtől. A sajtószabadságot a Népszava elleni decemberi támadás illusztrálta, majd Somogyi és Bacsó meggyilkolása, az emberi szabadságjogokat az a rendelet, mely az internálást a közigazgatási hatóságok kénye-kedvére bízta. A dunántúli vérengzések után a Duna—Tisza-közébe és Budapestre is kiterjedt a fehérterror, még szörnyűbb erővel, mint korábban. A gentleman Horthy katonái és a demokráciát ígérő Huszár hatóságai között aligha lehetett különbséget tenni az ellenforradalmi terrort illetően.

De ekkor Clerk már messze járt, és az antant a kormányt béketárgyalásokra alkalmasnak látta.

A Clerk-misszió befejeződött, s az angoloknak sikerült az egyértelmű francia hegemoniát elhárítani. Az antant segítségével úgy szüntették meg az ország román megszállását, hogy a demokrácia nevében törvényesítették a fehérterrort, a fasiszta önkényuralmat, a katonai diktatúrát. De a rend az antant szempontjából már biztos kezekben volt Magyarországon.

¹⁰⁰ Az Újság, 1919. nov. 22.—US Foreign Relations, PPC. IX. 394. I. Clerk zárójelentése.—*Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon. Bpest. 1962. 82. l. — Garami a kérdést ismét pártvezetőség elé vitte, de mind a vezetőség, mind a pártválasztmány a megegyezés mellett szólt, Huszárral szemben azonban a külön munkaügyi minisztérium megszüntetését követelték, amit a javasolt miniszterelnök teljesített is.

¹⁰¹ Az Újság, 1919. nov. 22.

^{101a} O.L. Minisztertan. jkv. 1919. nov. 22.

¹⁰² US Foreign Relations PPC. XII. 744.

¹⁰³ A Népszava a megegyezés után azonnal szükségesnek látta, hogy mentegetőzzék, hangoztatván, hogy az ország érdekében léptek be a kormányba. Leszögezték, hogy a párt „semmi reális kormányzati hatalmat nem nyer” . . . „az úgynevezett hatalmi tárcák mind a szélsőjobb-
oldal kezében vannak, az ő rendelkezésükre áll a fegyveres hatalom is. Ilyen körülmények között tehát a koncentrációhoz fűzött várakozások megvalósításáért pártunkat felelősség nem terheli.”
Népszava, 1919. nov. 23.

MOLNÁR JÁNOS

Harc a politikai konszolidációért 1956. november 4. után*

(V á z l a t)

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása az ellenforradalom felszámolásáért vívott harc fordulópontja volt. November 4-e előtt ez a harc nem lehetett eredményes, mert nem volt világos eszmei platform és politikai-szervezeti központ a forradalmi erők irányítására.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásával kezdődő, a politikai és történeti irodalomban a konszolidációért folytatott harc néven ismeretes történeti szakasznak számos bonyolult kérdése van, amelyek közül jelen alkalommal csupán néhányat érintek.

I. A nemzetközi viszonyok fő vonásai 1956 novemberében

1. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a Szovjetunió fegyveres segítségével kezdte meg tevékenységét. Ez meghatározó momentuma volt létrejöttének. A Szovjetunió rendkívül kritikus helyzetben adott segítséget a magyar munkásosztálynak. A Szovjetunió eszmei-politikai és katonai segítségével nélkül bukás fenyegette a szocialista rendszert Magyarországon. A Szovjetunió és a baráti szocialista országok — különösen Magyarország közvetlen szomszédai, beleértve Jugoszláviát is — erkölcsi, politikai, anyagi támogatásban részesítették a magyar munkáshatalmat. A Csehszlovák Köztársaság kormányküldöttsége már 1956. november 15-én Budapestre látogatott. Ama meggyőződését fejezte ki, hogy a magyar kormány a népre támaszkodva, „testvéri egységben és együttműködésben az összes szocialista országokkal, urrá lesz a jelenlegi nehézségeken...” Az NDK küldöttsége november 20-án járt Budapesten és kifejezte „... a Kádár-kormány iránti bizalmát... hangsúlyozta, hogy a forradalmi munkás-paraszt kormányt... minden rendelkezésre álló eszközzel segíti”. A román párt- és kormányküldöttség november 22-én és 23-án tárgyalt magyar partnereivel. 1957. január 1-én pedig a bolgár, a cseh, a román, a szovjet kormány- és pártküldöttségek „... biztosították a magyar elvtársakat, hogy országaik népei minden támogatást és minden segítséget megadnak a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányoknak”. Január 16-án a Kínai Népköztársaság küldöttsége járt Budapesten. Tito jugoszláv köztársasági elnök november 11-i pulai beszédében az ellenforradalom okairól és más fontos kérdésekről is vitatható magyarázatokot adott, de az akkor legfontosabb kérdésekben világos nézetei voltak, és ezzel segítette a magyar forradalmárok harcát. Az új forradalmi kormány tagjai szerint „azt képviselik, ami Magyarországon a legbecsületesebb”. Kritikai meg-

* Előadás formájában elhangzott az MSzMP Párttörténeti Intézete 1956 novemberében tartott tudományos ülészekán.

jegyzéseket tett a szovjet csapatok fegyveres segítségével kapcsolatban, de le- szögezte, hogy enélkül nem lehetett volna megvédeni a szocializmust, tehát erre szükség volt. A francia, az olasz, az osztrák, a japán stb. kommunista párt is határozottan az új kormány mellett foglalt állást. A távoli ausztrál kommunista párt vezetői a következőket mondták: „Pártunk helyesli a magyar kormány- nak azt a lépését, hogy szovjet segítséget kért az ellenforradalom elfojtásához és a magyar munkásosztály forradalmi vívmányainak megőrzéséhez. Helyeseljük ezt a lépést, mert szükséges volt a népi demokrácia és a szocialista társadalmi rend fenntartása érdekében.”¹

Az eszmei segítség mellett nagyon jelentős az a gazdasági segítség is, amit a szocialista országok — főként áruhitel formájában — nyújtottak Magyar- országnak.

Azt lehet mondani, hogy a szocialista országok helyzete kedvező volt, hiszen még idejében segítségére siethettek a magyar forradalmi erőknél ahhoz, hogy azok megakadályozzák az ország kiszakítását a szocialista táborból. Az a tény azonban, hogy a magyar munkásosztály és forradalmi szervezetei képtelenek voltak arra, hogy önerejük- ből leverjék az ellenforradalmat, erkölcsileg-politikai- lag nehéz helyzetet teremtett és alkalmat adott az imperialista erőknél arra, hogy kihasználják azt a szocializmus ellen. Ennek negatív következményei károsan hatottak a Szovjetunió és a szocialista országok diplomáciai helyzetére, és ami még fontosabb: sok dolgozó embert, munkást elkeserítettek, nemcsak a tőkés, hanem a szocialista országokban is. Ez átmenetileg hátrányosan befolyá- solta a forradalmi szervezetek és kommunista pártok helyzetét, sok tőkés ország- ban csökkentette a pártok létszámát is. Erősödött a polgári-kispolgári-revizionista nyomás a kommunista pártokra. A Szovjetunió helyzetét külön nehezítette, hogy az 1956. október 30-i kormánynyilatkozatát, amely az akkori magyarországi helyzetet veszélytelenebbnek ítélte, mint amilyen az valójában volt, — s amelyik bejelentette az ideiglenesen Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok Buda- pestről való kivonását — pár nappal később radikálisan el kellett vetni.

2. Természetesen nem helytálló az a következtetés sem, hogy az imperia- lista hatalmak, különösképpen az USA, NSzK, Anglia, valamint Franciaország helyzete ebben a kérdésben az említett okok miatt jó volt. Átmeneti előnyeik voltak azért, mert a magyar ellenforradalomban nem lehetett kimutatni jelentős imperialista fegyveres csoportok vagy hadsereg részvételét; abból eredően, hogy az imperialista nézetek terjesztői a Szabad Európa Rádió- n kívül magyarországi revizionista és ellenforradalmi elemek voltak, s főleg azért, mert csak szovjet segítséggel lehetett megvédeni a néphatalmat Magyarországon. Ennek a leg- döntőbb oka abban volt, hogy az 1956-os ellenforradalom jelszavainak jelentős része tényleges társadalmi problémák megoldásának követeléséből *indult* ki. E problémák gyors megoldását népi tömegek követelték; felvonulók, sztrájkolók, sőt fegyveres felkelők is. Az imperialista kormánykörök, a sajtó, a rádió kihasz- nálták azt, hogy az ellenforradalmi erőknél adott támogatásuk háttérben maradt, s hogy november 4-ig sikerült e támogatás eredetét és fő eszközeit is homályba burkolni. De az imperializmus látszólagos erkölcsi nyereségei is átmenetiek voltak. Végül lelepleződött a hazugság, és saját népük nagyobb része számára is

¹ Ezekről a tárgyalásokról kiadott nyilatkozatok megjelentek a következő kiadványokban: Megbonthatatlan egységben. Dokumentumok. Bpest, Kossuth. 1957; Nemzeti érdek és munkás- nemzetköziség. Bpest, Zrínyi. 1957; és Testvérpártok a magyarországi eseményekről. Bpest, Kossuth. 1957.

gyanús lett az az ellentmondásmentes támogatás, amelyet a lehetőségükre álló eszközökkel a Nagy Imre-csoportnak, a magyar ellenforradalomnak adtak.

Az imperializmus helyzetét különösen meggyengítette a szuezi agresszió, amely egyrészt lehetetlenné tette a nyugati népi közvéleményt is erősen befolyásoló egyes európai értelmiségi csoportok: franciák, olaszok, sőt bizonyos mértékig az angolok és nyugat-németek számára is, hogy egyértelműen kiálljanak a magyar ellenforradalom mellett. A szuezi agressziót csak agresszióként lehetett nevezni, ellenforradalomnak. Csak a durva szélsőjobboldali agitáció hasonlította hozzá a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának adott szovjet fegyveres segítséget. (Mindamellett az ilyen agitáció, — főleg szocialista, szociáldemokrata körökben — nem volt teljesen hatástalan.) A szuezi agresszió kudarcának más tekintetben is döntő szerepe volt a magyar eseményekben. Az Amerikai Egyesült Államok és az NSzK végül is az akkori katonai-politikai helyzet megítélése alapján tartózkodtak attól, hogy messzebb menjenek a magyar ellenforradalmi erők katonai támogatásában. A szuezi agresszió kudarcra ugyanis az arab népek határozott fegyveres ellenállásának és emellett *mindenekelőtt* a Szovjetunió — a katonai segítség ígérését is magába foglaló — félreérthetetlen magatartásának köszönhető. Ez a Szovjetunió erejét mutatta.

Mindent összevetve, a nemzetközi helyzet természetesen a magyar forradalmi erők számára volt kedvező. A Szovjetunió népei azzal, hogy Magyarország történetében másodízben adtak segítséget a szabadság rendjének megteremtésére, világtörténelmi jelentőségű küldetést hajtottak végre.

II. Az ország belső helyzete

Az ország belső helyzetének jellemző vonása a szocialista forradalom erőinek nagyfokú dezorganizáltsága volt. Ez kifejeződött mindenekelőtt az eszmei zavarban, mégpedig — nem az ellenforradalom tíz napjához, hanem a felszabadulás óta addig eltelt 11 évhez képest — hosszú ideig. A revizionista nézeteknek a dolgozó tömegek között is nagy hatásuk volt. Mindenekelőtt a szovjetellenes és nacionalista nézetekről van szó. Az ellenforradalom a revizionizmus egyik, az említettek mellett is központi jelszavát, a demokráciát, széttépte és sok embernek a polgári demokrácia, a formális demokrácia iránti illúzióját — ha nem is véglegesen — de szétfoszlatta. Tíz nap sem kellett ahhoz, hogy ebből a „demokráciából” terror alakuljon ki. Mindamellett használták a polgári demokrácia eszméjét a kommunizmus ellen még november 4-e után is. A magyar ellenforradalom nem tömegtámogatás nélküli puccs volt, hanem a tömegek félrevezetésére és valóságos elégedetlenségére támaszkodó mozgalom. November 4-e után azonnal kedvezőbb feltételek jöttek létre a forradalmárok számára, hogy felvilágosítsák és megszervezzék a nép erőit, de a helyzetet mégis az jellemezte, hogy a munkások, parasztok nagy tömegei eszmeileg nem láttak tisztán. Az eszmei zűr-zavar egyik megjelenési formája volt, hogy sok marxista — leninista kifejezésről, jelszóról csak később, a gyakorlat tüzeiben lehetett lemosni a hozzáragadt szektás ferdítést, valamint a ráragasztott revizionista-ellenforradalmi értelmezés taszító hatását.

Az eszmei zavar azonban lassan mégis csak kezdett megszűnni és még gyorsabban megszűnt volna, ha az ellenforradalmi erők november 4-ét követően már lemondtak volna az ellenállásról. Ez azonban nem így volt.

Az ellenforradalom táborja sajátos polarizáción ment keresztül november 4-e után. Először is a fegyveres csapatokat néhány nap alatt szétverték, illetve azok nagyobb része szétesett. Az ellenforradalmi tábor szélsőjobb szárnya hát-

térbe szorult. Vezető képviselői disszidáltak és Ausztriából vagy Nyugat-Németországból próbálták itthon maradt híveiket biztatni. A szélsőjobb szárny november 4-ig sem tudott szervezetileg is teljesen önálló politikai erővé válni. A jobboldal szervezettsége tükröződött a Kiszgazdapárt tevékenységében, méginkább a keresztény pártokat magában tömörítő Keresztény Front fellépésében, Mindszenty növekvő szerepében, abban, hogy a horthysta katonatiszti csoportok és a fegyveres felkelők egyes — amúgy is fasiszta vezetés alatt álló — csoportjai között szoros együttműködés jött létre. A kormányban és a sajtóban még nem léptek fel teljesen nyíltan a szélsőjobboldaliak. Mindszenty, néhány tőkés-nagybirtokos vezető jelentkezése azonban elég volt ahhoz, hogy már november 4-e után azonnal rá lehessen mutatni szerepükre és céljaikra. A klérus, a tisztikar, a horthysta vezetőgarnitúra reakciós, népellenes tevékenysége eléggé ismert volt a nép előtt. Világosan látták ezt ők maguk is. Az 1945 után illegálisba vonult, de az ellenforradalom alatt a Mindszenty politikai táborát megszervező klerikális politikai csoportosulás, a Keresztény Front vezetői így írtak Mindszenty november 3-i beszédének hatásáról: „Az évtizedes materialista propagandának és félrevezetésnek meg a megfélemlítettséggel és aggodalommal telítettségnek volt a következménye, hogy népünk nem a megérdemelt lelkesedéssel fogadta Eminenciás Urunk szózatát, s hogy annak egyes kitételeit félreértette, tartalmilag pedig hiányosnak ítélte . . . A nép félreértette a beszédnek a magántulajdonról szóló kitételét — talán annak szükségességéért is — s abból azt olvasta ki, hogy az Egyház a nagyüzemeknek és a nagybirtokoknak a régi tulajdonosok — közöttük az Egyház — kezébe való visszajuttatását szorgalmazza.”²

A szélsőjobboldal háttérbe vonulása egy pillanatra ismét a revizionisták növekvő szerepét segítette. A revizionisták október 23. és november 4. között frakciókra szakadtak, 28-a után sorra félretolták csoportjaikat, s csak a régi polgári jobboldallal teljesen szövetkező Nagy—Losonczy csoport maradt hatalmon. (A revizionisták különböző csoportjai eszmei-szervezeti differenciáltságuk, főleg azonban az október 23-a után kialakuló bonyolult politikai szituáció miatt alakultak ki. Elkülönülésük igen rövid ideig tartó és cseppfolyós volt.) A többi csoport október 28. és 31. között részben szétesett, főként azonban szétverték őket, mert minden politikai, társadalmi, tudományos, kulturális, ifjúsági stb. szervezet vezetőségéből kidobták őket a polgári jobboldaliak.³ A revizionisták különböző csoportjai 4-e után újra újra megteremtették a 23-a előtt is meglévő egységüket. Jobboldali bírálatuk, amely október 28.—november 4. között igen erős volt, megszűnt. Levontak bizonyos politikai tanulságokat is. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy vezető képviselőik nyíltan vállalták a polgári demokráciát. Eszmei nézeteik kulcspontjai a szovjetellenesség, a nacionalizmus és az antikommunizmus lettek. Ezenkívül ez tükröződött abban is, hogy ellentmondás nélkül vállalták a politikai szövetséget is a polgári erőkkal. A Kiszgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt jobboldala, valamint a revizionisták egyes csoportjai november 5-től kezdve együtt próbálták új koalíciós szövetséget teremteni a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom elnevezésű illegális szervezetben. Többek között ennek a következménye volt az is, hogy a régi koalíciós pártok haladó, szocializmussal rokonszenvező tagjai is hosszú ideig elzárkóztak a kormánnyal való együttműködéstől.

² FB I.B. 0130/3.

³ A revizionista csoportokról és általában az ellenforradalom történetéről lásd *Molnár János*: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* c. könyvét (Bpest, Akadémiai Kiadó, 1967).

A revizionista erők — vállalva a most már az 1956 nyarához képest természetesen sokkal jobboldalibb és nyíltan polgári platformot — még a jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imrék szellemi irányításával rátértek az illegális útjára. Két illegális lapot adtak ki, „Élünk”, illetve „Október 23-a” címmel. Megszervezték az ifjúsági összeköttetéseiket, a MEFESz-t, újra megpróbálták felvonultatni az Írószövetség elnökségét, amely november 2-i kiegészítés után politikailag ismét csaknem teljesen egységes volt. (November 2-án polgári-polgári demokrata képviselőket választottak be az elnökségbe, és eltávolítottak onnan számos kommunistát; növedett a népies irányzat képviselőinek aránya is.)

A szélsőjobboldaltól való bizonyos elhatárolásban, a polgári demokrata és polgári irányzatokkal való szorosabb és nyílt kapcsolatban is alapvető politikai tanulság tükröződik, de méginkább abban, hogy — és ez egyes jugoszláv eredetű nézetek újra eleveendő hatását jelentette — elsősorban a munkástanácsokra támaszkodtak. Kardelj, a jugoszláv nemzetgyűlés elnöke 1956 december elejei beszédében a Tito-féle álláspont negatív irányba változott meg. Ő elítélte a magyar kommunisták álláspontját a munkástanácsokkal kapcsolatban, és nem nyilatkozott olyan pozitívan a magyar kormányról, mint Tito elnök. Egyes jugoszláv politikai, diplomáciai elemek segítséget is adtak a magyar munkástanácsoknak.

Az ellenforradalom minden csoportja levonta azt a tanulságot, hogy teljesen elhamarkodottan cselekedett, amikor november 4-e előtt nem fordított kellő figyelmet a munkástanácsokra. Ezért most minden irányzat a munkásosztályt igyekezett mozgósítani. Ez a magyarázata annak, hogy most már nem a magyar „szabadságharcosok”, nem is csak az ifjúság, hanem a munkásosztály nevében beszéltek, hogy főleg a munkások között szervezkedtek. Sőt a munkásoknak azt magyarázták, hogy ők — a munkások — voltak a „szabadságharcosok”. Ezt a tételt alátámasztandó, a főváros belső kerületeiből kikergetett fegyveres ellenforradalmárok néhány napig megpróbálták a külső kerületekbe — Csepel, Soroksár, Újpest stb. — s az ottani üzemek környékére vonulva rendezni soraikat. Erre a tudatos akcióra támaszkodva hirdették gúnyosan az ellenforradalmi röplapok, a nyugati polgári sajtó, és az ENSz-jelentések, hogy „tízezer gróf és báró” harcol Csepelen. A forradalmi erők támadása következtében pillanatok alatt szétestek az ellenforradalmi pártok, és a színről letűnt pártok és bizottmányok szerepét — különösen az ún. nemzeti bizottmányokét — a munkástanácsokkal próbálták betölteni. Ezért vált éppen az ún. Nagybudapesti Központi Munkástanács (a továbbiakban KMT) az ellenforradalom legfőbb legális szervévé.

A munkástanácsok növekvő ellenforradalmi szerepét elősegítette, hogy a nyugati propaganda 4-e után gyorsan központi kérdéssé tette eszmei támogatásukat. A nyugati rádióadók — mindenekelőtt a Szabad Európa Rádió és különös módon az angol rádió, amelynek szerepe a magyar események befolyásolásában november 4-e után megnövekedett — nap mint nap foglalkoztak e témával. A magyar ellenzék is így tett. A Gimesék által szervezett első revizionista értekezletek (november 5—10. között) is foglalkoztak a munkástanácsokkal. Az Írószövetség november 12-i ülésének első nyilvános röplapján szólt a munkástanácsok támogatásáról.

A KMT 1956. november 14-én alakult meg Újpesten. Ezen az ülésen az Írószövetség kiküldöttjeként fellépő írók ismertették Bibó István 1956. november 9-én kelt polgári platform-tervezetét. Ez az ellenforradalmi terv ún. alkotmányos garanciákkal akarta biztosítani, hogy az országban levő kommunistákat nem

szabad kiirtani. A KMT határozata nem ismételte meg azokat az általános demokratikus óhajokat, amelyeket a Bibó-féle tervezet tartalmazott. A határozatként elfogadott 8 pontnak tulajdonképpen négy lényeges momentuma van:

- állítsák vissza Nagy Imre kormányát,
- vonják vissza a szovjet csapatokat,
- állítsák vissza a többpártrendszert, és az, hogy
- ha eme követeléseket nem teljesítik — sztrájkolni kell.⁴

Nem véletlen, hogy a rendkívül zűrzavaros körülmények között lezajló tanácskozás elveiben magáévá tette Bibó nézeteit. Ebben a 4-e utáni ellenforradalmi tábor, s benne a volt revizionisták általános polgári, polgári demokrata platformjának uralkodó szerepe tükröződik. Csak ilyen platform tette lehetővé a szélsőjobboldal számára, a klerikális-horthysta erők számára, hogy háttérben maradjanak, és azt, hogy a revizionisták „önálló”, „nemzeti kommunista” nézetei felolvadjanak az eredeti polgári nézetekben.

A KMT, megalakulása után egységbe próbálta szervezni a munkástanácsok ellenforradalmi vezetőit. Sztrájkokat szerveztek, országos hálózatot építettek ki, sokszorosított lapot indítottak, bojkottot szerveztek a párt és a kormánylapok ellen. Ün. paraszttanácsokat is próbáltak szervezni, teljesen eredménytelenül. A parasztság sem 4-ig, sem az utóvédharcokban nem került jelentős tömegeiben ellenforradalmi befolyás alá. (Ennek elsősorban az volt az oka, hogy vidéken az ellenforradalmi erőknek nem volt jelentős fegyveres befolyásuk. A falvakban feltűnő szervezőkről pedig igen hamar kiderült, hogy többségükben volt kulákok, ügyvédek, a földesurak volt kiszolgálói stb.)

A KMT maga köré tömörített minden ellenforradalmi, és a kormánnyal szemben álló csoportot. A fegyveres csoportok, amelyeket — mint szervezett erőket — november 8-ig gyakorlatilag likvidáltak, s kisebb egységeit visszavonultak a bakonyi, illetve mecseki hegyekbe, megtalálták a kapcsolatot a KMT elnökségével. A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága nevű szervezet, amely az október 28-án létrejött Értelmiségi Forradalmi Bizottságból — határozottabban polgári szemléletű résztvevőkkel kibővítve — alakult újjá, az Írószövetség, amelynek állandó képviselője volt a KMT elnökségében, mind a KMT-t ismerték el vezetőnek.

A KMT-nek volt befolyása a munkások között. Ennek számos oka volt. Így pl. a nagyarányú belső és külső propaganda. A régi, szektás hibákkal szembeni felháborodás, különösen pl. az üzemi demokrácia, a szocialista demokrácia hiánya korábban. Sokaknál bizonytalanság érzése. A fizetett sztrájkok, a természetbeni juttatások rendszerének kiterjesztése igen sok üzemre, élelemosztások stb. révén megvalósított korrumpálás stb.

Az ellenforradalom kifejlődése és bukása sok ember illúziójának a bukásához vezetett. Elsősorban az ingadozó politikai magatartású rétegek: értelmiség, kispolgárság sajátja, de nem kizárólagosan az övék, hogy a helyzet megjavítását vágyó tisztá és emelkedett érzéseik mocsárba fulladását fájlatják, elkeserednek ezen, és másokat okolnak az ilyen helyzet bekövetkezéséért. Hogy az igazság felismerése a megtévesztett embereknek fáj, s hogy ez a helyzet nehéz, tragikus eleme volt, azt az MSzMP 1956. december 8-i határozata is nagyon világosan látta. „Arra a kérdésre — szól a határozat —, hogy mi volt a Magyarországon október 23-án kezdődött fegyveres felkelés alapvető jellegzetessége: forradalom,

⁴ A KMT iratanyaga: PI Arch. 272. C(11)1.

vagy nemzeti forradalom-e, szembenézve a tényekkel, csak azt válaszolhatjuk: nem volt sem az egyik, sem a másik, hanem ellenforradalom volt. Ezt az igazságot annak tudatában is meg kell mondani, hogy az események során az országban megmozdult tömegek túlnyomó többsége célkitűzéseiben, szándékaiban és érzéseiben a Magyar Népköztársaság hű fia, becsületes dolgozó és jó hazafi volt, nem pedig ellenforradalmár.

Az októberi eseményekben becsületes szándékkal részt vett tömegeknek látniuk kell azt a keserű igazságot, hogy a népköztársaság államrendje és intézményei ellen a fegyveres felkelés azok részéről is az ellenforradalom céljait mozdíttja elő, akiknek az nem volt szándékában.”⁵

A nyugati imperialista erők nagy erkölcsi, politikai támogatást adtak a munkástanácsoknak. Illegális úton felvették a kapcsolatot vezetőikkel és sugalmazták lépéseiket. November 14-e után az ellenforradalom utóvédharcainak élvonalába a KMT és a munkástanácsok kerültek. De tevékenységük nemsokára a tömegek ellenállásával találkozott.

III. A konszolidáció első fázisa

A döntő tényező a bonyolult viszonyok közepette is a tömegek tisztánlátásának erősödése, a párt, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány befolyásának növekedése volt.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elvileg akkor jött létre, amikor Apró Antal, Kádár János, Kossa István, Münnich Ferenc és társaik szakítottak a Nagy Imre-kormánnyal. Ez 1956. november 1-ének estéjén történt. A kormány ténylegesen november 2-án, 3-án alakult meg. A megalakulást bejelentő felhívás, valamint a kormány program-nyilatkozata november 4-én — határozottan leszögezte, hogy az új kormány fő feladata az ellenforradalom megsemmisítése. „Veszélyben van a munkások és parasztek hatalma, a szocializmus szent ügye. Veszélyben vannak az elmúlt 12 esztendő mindazon vívmányai, amelyeket a magyar dolgozók és mindenekelőtt ti, magyar munkások a magatok kezével, hősiessé, önfeláldozó munkával teremtettetek meg... Ütött a cselekvés órája! Megvédjük a munkások és parasztek hatalmát, a népi demokrácia vívmányait!” — hangzott a kormány felhívása.⁶ A határozott fellépés az ellenforradalom ellen, a Nagy Imre-csoporttal való teljes szakítás fontos feltétele volt a harcolni kész szocialista erők, a kommunisták és a munkások mozgósításának. Ebben az időben a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány még nem ismerhette a maga teljességében a Nagy Imre-csoport tevékenységének minden oldalát. Csak később vált ismertté pl., hogy Nagy Imre csoportja már 1955-ben az illegális szervezkedés útjára lépett. Fokozatosan tárult fel a Nagy Imre-csoport ellenforradalom alatti működése is. Mindez azonban elsősorban a csoport törvényes felelősségre vonását befolyásolta. A Nagy Imre-csoporttal való eszmei politikai szakítást éppen elég ismert tény indokolta. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a Nagy Imre-féle csoport elleni harc jegyében kezdte meg munkáját.

Az ellenforradalom elleni sikeres harcnak, a tömegek bizalma visszaszerzésének, a helyes marxista—leninista politika és pártélet kialakításának, egyáltalán a forradalmi párt újjászervezésének az is feltétele volt, hogy az új vezetőség

⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Bpest, Kossuth. 1964.

⁶ Felhívás a magyar néphez! A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nyilatkozata. Röplap (PI. Arch. 272. A/IV/4).

elhatárolja magát az MDP által elkövetett hibáktól. Ez egyik fontos jele volt annak, hogy mennyire eltökélt szándéka volt a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának a proletárhatalom megszilárdítása, a rendszer megerősítése. Ez szükségszerűen magában foglalta a szakítást az MDP olyan volt vezetőivel, akik súlyos hibákat követtek el, s az utolsó pillanatban sem tudták levonni a tanulságokat. Ez a pártvezetés elvi-politikai egysége megteremtésének és a párt tömegkapcsolatai megerősítésének kérdése, tehát a párt erejének a kérdése volt. Közülük senkit sem vontak be a párt és kormány vezetésének munkájába.

A Rákosi-féle pártvezetőség káros és bűnös tevékenységének sok vonása is csak később — a rehabilitálásokkal kapcsolatos részletekbe menő vizsgálatok során — tisztázódott. 1962-ben a Központi Bizottság határozatban elemezte azokat a politikai okokat, amelyek a törvénytörő perekhez vezettek. Ebben a határozatban megállapították, hogy a Rákosi-klikk tagjai már „a felszabadulás előtt elhatározták, hogy a párt vezetését kisajátítják. A proletárdiktatúra győzelme után személyi hatalmuk kiépítése volt a céljuk, majd ahhoz elvtelenül, görcsösen ragaszkodtak; a politikai kalandorság útjára léptek, elszakadtak a párttagságtól, a néptömegektől... A klikk mindezzel megbontotta a párt sorait, szétrombolta a párt tömegkapcsolatát, aláásta a proletárdiktatúra alapjait, kedvező talajt teremtett a nemzetközi imperializmus, a népi demokratikus rendszer belső ellenségei és revizionista támogatóik ellenforradalmi tevékenysége számára.”⁷

A kormány és a párt vezetői ugyanakkor határozottan leszögezték, hogy támaszkodnak az ellenforradalom elleni harcban bátran kiálló kommunistákra, pártmunkásokra, s megvédik őket az ellenük a „sztalinizmus”, „rákosizmus” ürügyén indított ellenforradalmi támadásoktól.

Halaszthatatlan dolog volt az is, hogy a kormány azonnal intézkedjék a tömegek jogos kívánságait tükröző alapvető kérdésekben. A kormány november 4-én közzétett programja számos távlati feladatra utalt, de megoldásukról természetesen akkor még csak általánosságban beszélhetett. A munkásosztályt és a parasztságot érintő döntő teendők tekintetében viszont azonnal konkrét intézkedéseket fogyanatosított: felemelte a munkabéreket, megerősítette a begyűjtési rendszer eltörlését.

November 7-én jelent meg az MSzMP Ideiglenes Intéző Bizottságának felhívása a párt újjászervezéséről. Ekkor már sok pártszervezet újjáalakult. A megyék többségében és a fővárosban november 5—8-a között talpraállt a helyi kommunista mag, amely felhívásokat bocsátott ki és megkezdte a párt erőinek tömörítését. Kezdetben a létszám igen kicsi volt, s csak fokozatosan, november végén, december elején indult meg nagyobb mértékben a párttagok jelentkezése.

Az új kormány már megalakulásakor számíthatott a munkásosztály legöntudatosabb részének aktív támogatására. A párt harcedzett káderei — a pártmunkások, a régi párttagok és az öntudatos munkások — az első pillanattól fogva segítették a kormányt az ellenforradalom leverésében, az akkori fő feladatnak megfelelően mindenekelőtt a magyar karhatalom megteremtésében, a fegyveres harcban. Gyorsan létrehozták a főként munkásokból álló karhatalmi ezredeket. Ezek a honvédség, rendőrség alakulataival és szovjet csapatokkal együtt részt vettek az ellenforradalmi fegyveres csoportok felszámolásában.

November első napjaiban, az ellenforradalom fegyveres egységeinek szétkergetése után, úgy tűnhetett, hogy a rend igen rövid idő alatt helyreállhat, hogy

⁷ Lásd az 5. jegyzetet.

az új kormány gyorsan megnyerheti a széles tömegek támogatását és megteremtheti a konszolidációt. Megindult a pártszervezés, az államhatalmi szervek munkábaállítása, megkezdtek munkájukat a megyei kormánybiztosok. Már november 5-től kezdve igen sok üzemben felvették a munkát, illetve felkészültek a munka megindítására. Ez természetesen nemcsak a munkásosztály politikai tisztánlátását fejezte ki, hanem elsősorban az egyszerű dolgozó emberek józanságát, azt, hogy tudták: munka nélkül nem lehet élni. Ez a folyamat először vidéken indult meg, ahol nem voltak olyan nagyméretű harcok és az ellenforradalom sem rendelkezett olyan jelentős fegyveres erővel, mint a fővárosban. A Salgótarjáni Acélárugyár munkástanácsa november 5-én már kijelentette, hogy helyteleníti a „forradalom félrcsúszását” és minden erejével a rend, a fegyelem fenntartására törekszik; s elhatározta a munka megindítását. Az ózdi munkástanács is úgy döntött, hogy november 9-én felveszik a munkát. A nógrádi bányákban már november 7-én megindult a munka, és emelkedett a termelés. Pl. Nagybátony november 8-án 121, 10-én 178; Mizserfa 624, illetve 664 tonna szenet termelt. November 7-én a Zalaegerszegi Ruhagyárban és más megyei üzemekben is megindult a munka; 8—9-én a szolnoki üzemekben, Kaposvárott, majd Miskolcon néhány üzemben. 9-én a Dunai Vasmű megbízottai is megegyeztek a kormány kiküldötteivel, hogy megindítják a termelést.⁸

A fegyveres harcok miatt a fővárosban lassan indulhatott meg ez a folyamat. November 7-én a Ganz Vagongyárba sok dolgozó bement, a munkástanács a munka felvétele mellett döntött. Így határozott a Kőbányai Textilművek munkástanácsa is november 12-én.⁹

Ezt a folyamatot azonban megakasztotta az ellenforradalmi erők utóvédharca, a KMT szervezkedése. November 14. után a munkástanácsok tevékenysége fokozódott. November 16-án, 23—24-én, december 11—12-én országos sztrájkot szerveztek. Ezenkívül számos helyi — 1—2 üzemre kiterjedő — sztrájk is volt. Bujkáló fegyveres bandák igyekeztek megfélemlíteni a dolgozni akaró munkásokat, erőszakkal akadályozták a közlekedést.

Ezek az események fokozták az eszmei zűrzavart. Ez pedig a pártra is hatással volt. Ez a zűrzavar a decemberi határozat megjelenése előtt a párt központi lapjában, a Népszabadságban is tükröződött. 1956. november 23-án a Népszabadság cím oldalán bekeretezett felhívás jelent meg arról, hogy néma tüntetéssel emlékezzünk meg az október 23-i mozgalomról. Ez elsősorban taktikai lépés volt, de mégis tükrözte a párt sorain belüli eszmei zavart. Ahogy a fegyveres ellenállást felszámolták, úgy növekedett egyes szektás személyek és csoportok szembenállása és önigazolási törekvése is. Bizonyos mértékig ilyen szerepe volt Révai József 1957. március 6-án megjelent cikkének is. Az elvont igazság nevében, megfélemlítve arról, hogy mi előzte meg november 4-ét, támadást indított bizonyos, valóban előfordult, eszmeileg vitatható jelenségek ellen. A cikk tápot adott szektás várakozásoknak, másrészt azonban éles elítélő vitát váltott ki.

De a párt szervezetileg és eszmeileg is egyre erősödött, befolyása nőtt. A párt erősödésének alapján született meg az Ideiglenes Központi Bizottság decemberi határozata, amely először elemezte elvileg is az ellenforradalom okait, lefolyását és fő jellemvonásait. Ez a határozat a további pártépítő munka elvi alapja lett és elősegítette az eszmei-politikai egység megteremtését a pártban.

⁸ Lásd pl. Új Úton (Salgótarján), nov. 6, 10, 13.; Új Zala, nov. 7., Új Út (Veszprém), nov. 10, 17., Dunántúli Napló nov. 7., 8., valamint a Pl. Arch. 272. B és 272. C/III. anyagait.

⁹ Pl. Arch. 272 C/III/8. és 272. B. anyagai.

Ezzel a határozattal a párttagság túlnyomó többsége egyetértett és ez feltétele volt a pártot bomlasztani igyekvő revizionista és dogmatikus nézetek elleni még következetesebb eszmei harcnak. A határozat részletesen elemezte a december elejei belső helyzetet, az ellenforradalmi erők taktikáját; majd a párt politikájának néhány alapelveivel; végül az akkor napirenden levő feladatokkal foglalkozott. A határozat jelentősége abban állott, hogy világosan leszögezte:

a) Magyarországon ellenforradalmi felkelés zajlott le;

b) az MSZMP forradalmi, marxista—leninista párt és célja a szocialista társadalmi rendszer felépítése.

A határozatból nyugodt biztonság tükröződött a tekintetben, hogy a párt és a munkásosztály képes lesz gyorsan urrá lenni a zűrzavaron, teljesen felszámolja az ellenforradalmat és tovább erősíti a szocialista rendszert.

A párt növekvő erejét tükrözte a kommunisták december 6-i budapesti utcai tüntetése is. Ezen a tüntetésen több ezer kommunista — üzemi munkás, pártmunkás — vett részt. A főváros néhány központi helyéről kiinduló tüntetés résztvevői határozott fellépést követeltek az ellenforradalmárokkal szemben. Október 23. óta most először hirdették az utcán nyíltan a kommunisták jelszavait. Ezen a tüntetésen foglalta vissza a munkásosztály az utcát, amelyet az ellenforradalom október 23-án elhódított tőle. A tüntetésnek nagy politikai hatása volt. Bátorítólag hatott mindenekeelőtt a kommunistákra, s ennek számokban is lemérhető eredménye lett a párt növekedésében. De a tüntetés — olyan időben, amikor még egyáltalán nem volt veszélytelen ilyen jellegű megmozdulást szervezni — bátorítólag hatott a rendszerhez hű, az ellenforradalmároktól megfélemlített egyszerű emberekre is. A tüntetés ellen szervezett fegyveres ellenforradalmi provokációk, amelyeknek halálos áldozatai is voltak, csak fokozták az egyszerű emberekben a kommunisták iránti tiszteletet. A tüntetés az ellenforradalmárok között ijedséget és elkeseredést keltett.

A munkástanácsok is egyre inkább lelepleződtek. Az állandó sztrájkok, a korrupció, a horthysta-fasiszta és más reakciós elemek nagy aránya a munkástanácsok elnökségeiben egyre visszataszítóbbá tette a munkások előtt is e szerveket. Kiszivárgott az is, hogy a KMT vezetői szoros érintkezést tartanak a nyugati sajtó és rádió tudósítóival. A KMT december 8-i ülése ugyan elhatározta a 11—12-i általános sztrájkot és a SzER segítségével be is indította, a sztrájk azonban megbukott. Bár most is alkalmaztak terrort és erőszakot, már 11-én sem volt általános a sztrájk, 12-én meg alig volt már sztrájkoló üzem. Pedig a sztrájk csak egyik láncszeme volt az ellenforradalmi erők utolsó támadásának. Ezekben a napokban egész sor vidéki városban fegyveres provokációkat szerveztek. Tüntetések és fegyveres provokációk voltak Gyulán, Tatabányán, Miskolcon, Salgótarjánban, Hódmezővásárhelyen, Ózdon, Egerben stb. A provokációk — melyeknek számos halálos áldozata lett — megtörték a magyar karhatalom ellenállását, a tömegek fokozódó kijózanodását, s csődbe jutottak. Ezzel tulajdonképpen katonai-szervezeti tekintetben vége volt az utolsó ellenforradalmi kísérletnek is. A konszolidáció teljes szélességében kibontakozott.

A kormány — és éppen ebben állott sikerének egyik fő oka — soha nem hátrált meg semmiféle ellenforradalmi nyomás előtt, akkor sem, ha az a munkástanácsok oldaláról jött, hanem erejének és befolyásának növekedésével párhuzamosan egyre következetesebben haladt előre, s ugyanakkor mindig szem előtt tartotta a megtévedt egyszerű emberek meggyőzésének feladatát. A párt már ebben a bonyolult helyzetben is nyíltan, őszintén feltárta a problémákat, beszélt a tömegeket érintő valamennyi kérdéstről. A párt és a kormány vezetőinek nyilat-

kozatai, nyílt vitái a munkástanácsok vezetőivel és más küldöttségekkel, igen fontos részei voltak az ellenforradalom eszméi elleni harcnak, a tömegek felvilágosításának.

Ennek a harcnak az eredménye a marxizmus eszméinek új felvirágzása volt. 1956—57 nem jelentette a marxizmus továbbfejlesztését Magyarországon a szó megszokott értelmében. „Csak” arról volt szó, hogy valóban marxizmust, szubjektív idealista, tehát revizionista és dogmatikus fordítások nélküli marxizmust alkalmaztak, amelynek nagy ereje átsegítette a pártot, a munkás- és paraszt-tömegeket az akkori politikai nehézségeken. A marxizmus ereje társadalmi-politikai mozgósító erővé változott. Tíz évvel az ellenforradalom után a kulturális forradalom, a szocialista demokrácia további építése, a gazdasági mechanizmus természetesen a társadalmi fejlődés új szakaszának bonyolultabb és a marxizmus továbbfejlesztését követelő kérdéseit veti fel. Még sem lehet más tudományos következtetést levonni, mint azt, hogy az 1956-os konszolidáció kiindulópontja a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit mind ez ideig a legkorábbi tudományos színvonalon összegező marxizmus következetes alkalmazása volt.

Az MSzMP 1956. december 6-i határozatának nagy ereje abban van, hogy — bár viszonylag korlátozott tényfeltárás alapján, de — a történelem által azóta is igazolt módon vette számba a realitást és a korabeli politikai szükséglet igényeinek megfelelően az ellenforradalom okait. A határozat megragadta az igazságot, ezért egyre inkább a tömegek álláspontjává változott.

1956 decembere és 1957 tavasza-nyara az életben kialakult módon egy tiszta proletár-eszmeiséget teremtett az országban. Ennek a proletár-eszmeiségnek az alapja a marxizmus következetes alkalmazása volt, az, hogy a párt és az állam vezetésétől kezdve, a fegyveres szervezeteken át a kulturális élet számos területéig, fő feladatnak s a természetesnek a nép, a munkásosztály politikájának érvényesítését tekintette. Ez a „proletárszemlélet” fejlődött át — mert csak ez fejlődhetett — nagyon rövid időn belül össznépi szemléletté, amely a politikát nem elvont taktikának és stratégiának, hanem a társadalom törvényszerűségeit reálisan, szubjektívizmus nélkül is tudatosan alkalmazó szemléletnek, a jövőért való harc eszközének tekintette.

A konszolidáció fő oka azonban ezek mellett mégiscsak az volt, hogy a magyar nép szocializmust akart. Támogatta és támogatja ma is azt a pártot, amely az újra teljes fényében ragyogó szocialista eszmét s a nép sajátjává vált szocialista rendszert szolgálja.

Я. МОЛЬНАР

БОРЬБА ЗА ПОЛИТИЧЕСКУЮ КОНСОЛИДАЦИЮ В ВЕНГРИИ ПОСЛЕ 4го НОЯБРЯ 1956 ГОДА

Резюме

В первой части статьи автор дает краткий обзор о международном положении во время 4-го ноября 1956 года, знакомит читателей с позицией коммунистических и рабочих партий и различных прогрессивных организаций, а так же с оказанной Венгрии значительной материальной и моральной поддержкой. Тот факт, что революционные силы Венгрии сами по себе не были в состоянии ликвидировать контрреволюционную попытку, для империалистических стран означал временную выгоду.

Вторая глава статьи дает обзор о внутреннем положении страны. Рабочие и крестьянские массы идеологически находились в чрезвычайно трудном положении. Нацио-

налистические взгляды и буржуазно-демократические иллюзии еще долгое время после 4-го ноября имели свое место и оказали сильное влияние. Кроме того различные контрреволюционные группы продолжали свою деятельность, хотя самое правое крыло их — хортистские и клерикальные группы — уже были оттеснены на задний план. Вооруженные группы в течение нескольких дней ликвидировались. Необходимым результатом этого явилось возрастание руководящей роли ревизионистических групп. Раньше, до 4-го ноября уже лишь узкий руководящий слой остался у власти, и тот подвергался сильной критике с правой стороны. Эта, идущая с права критика теперь отодвинулась на задний план. Ревизионисты теперь открыто выступали в союзе со своими буржуазными и буржуазно-демократическими товарищами. В то же время они усиленно старались отгородить себя от крайне-правых элементов и обращали усиленное внимание на Советы рабочих. После 4-го ноября любая из контрреволюционных групп считала своей основной базой Советы рабочих. Этим объясняется большая роль Центрального Совета Рабочих. Около середины ноября Центральный Совет Рабочих превратился в идеологический и организационный центр. И западные державы старались путем пропаганды оказывать помощь Советам рабочих.

В третьей главе статьи автор говорит о первом периоде консолидации, до конца декабря 1956 года. Поворотным пунктом явилось оформление революционного правительства рабочих и крестьян. Данное правительство, на основе отделения от догматических и ревизионистических групп, приступило к организации вооруженной, политической и идеологической борьбы против контрреволюции, к реорганизации партии, а так же к борьбе против вооруженных групп, против контрреволюционной деятельности Советов рабочих, а так же против контрреволюционного, ревизионистического влияния и против быстро распространяющихся догматических воззрений. Принятое 6-го декабря 1956 года, и подкрепленное первой открытой стиличной демонстрацией постановление партии дало до сих пор принятое объяснение о причинах контрреволюции. Рабочие все более отдалились от Советов рабочих и всеобщая стачка 11—12-го декабря, а так же организованные в различных городах на 12-ое декабря демонстрации и вооруженные провокации потерпели крах. Советы рабочих постепенно разоблачались и Центральный Совет Рабочих потерпел крах.

J. MOLNÁR

LES LUTTES MENÉES POUR LA CONSOLIDATION POLITIQUE APRÈS LE 4 NOVEMBRE DE 1956

Résumé

Le premier chapitre de l'étude donne un bref aperçu sur la situation internationale formée entre les 2 et 4 novembre de 1956. L'auteur de l'étude décrit les prises de position des partis communistes et ouvriers et celles des organisations progressistes. Il passe en revue les soutiens dont la Hongrie avait bénéficié de leur part. Pour ce qui étaient des pays impérialistes ils connurent un avantage sur la plan diplomatique et politique du fait que les forces révolutionnaires ne surent à, elles seules, liquider les tentatives de la contre-révolution.

Le second chapitre de l'étude brosse un tableau sur la situation intérieure de la Hongrie. Les masses ouvrières et paysannes se trouvèrent dans une situation qui du point de vue idéologique se révéla être extrêmement difficile. Les idées nationalistes et les illusions bourgeoises démocratiques avaient encore longtemps une grande influence même après le 4 novembre. Les différents groupes contre-révolutionnaires, eux, ne cessaient de continuer leurs tentatives. Leur aile d'extrême-droite — les groupes horthystes et cléricaux — se vit cependant reléguée à l'arrière-plan. Les groupes armés la liquidèrent en l'espace de quelques jours. De cela il s'ensuivit nécessairement le renforcement du rôle dirigeant des groupes révisionnistes. Antérieurement, jusqu'au 4 novembre, ce ne fut qu'une mince couche qui en resta au pouvoir. Celle-ci se trouvait soumise à une âpre critique de la part des droitistes. Cette critique de la droite se reléguait maintenant au second plan. Les révisionnistes assumèrent ouvertement la solidarité avec leurs amis d'inspiration bourgeoise et bourgeoise-démocratique. Simultanément il ne manquèrent pas de se délimiter de l'extrême-droite. Leur attention se porta avant tout aux conseils des ouvriers. Après le 4 novembre les groupes contre-révolutionnaires étaient unanimes à considérer les conseils des ouvriers comme leur base principale. C'est ce qui explique l'important rôle du Conseil Central des Ouvriers. C'était lui qui vers le milieu de novembre devint le centre idéologique et d'organisation. En ayant recours à des moyens de propagande les puissances occidentales s'efforçaient, elles aussi, de prêter appui aux conseils des ouvriers.

Le troisième chapitre de l'étude se consacre à l'étude de la première phase de la consolidation qui comprit la période allant jusqu'à la fin de décembre de 1956. Le tournant y fut marqué par la formation du Gouvernement Révolutionnaire Ouvrier-Paysan. En se délimitant des groupes séctaires et révisionnistes ce gouvernement se mit à déclencher des luttes politiques et idéologiques contre la contre-révolution. Il commençait à réorganiser le parti et à engager des combats contre l'activité contre-révolutionnaire des groupes armés et contre celle des conseils des ouvriers; il agit également contre l'effet idéologique du révisionnisme et contre les conceptions séctaires qui s'étaient vite répandues. La décision prise par le parti le 6 décembre de 1956, appuyée dans la capitale par des manifestations conduites par les communistes et déroulées dans les rues, réussit à définir d'une manière valable jusqu'à présent, les causes de la contre-révolution. Les ouvriers abandonnèrent successivement les conseils des ouvriers et la grève générale ayant eu lieu les 11 et 12 décembre et les manifestations organisées dans plusieurs villes de la province, ainsi que les provocations armées finirent par essuyer un échec. On commença à démasquer les conseils des ouvriers ce qui conduisit à la chute du Conseil Central des Ouvriers.

A XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának vizsgálata

(Forráskritika és módszertani elemzés)

A MTA Történettudományi Intézetének feudális kori osztálya 1966. február 18-án megvitatta az agrártörténeti kutatócsoport¹ 1963—1965. évi forrásfeltáró munkájának eredményeit összegezõ, alábbi beszámolóját.

Az agrártörténeti kutatócsoport munkájának már elsõ, 1962 végén lezárt szakasza² is teljes mértékben igazolta azt a célkitûzést, amely a XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának a termelés szempontjából való, országos méretû vizsgálatát elsõsorban az urbáriumok és dézsmajegyzékek egybevetésére kívánta alapozni.³ Az urbáriumok és dézsmák egyeztetésére épülõ, átfogó igényû kutatást azonban meg kellett, hogy elõzze a forrásanyag lehetõségeknek felmérése. E forrásfeltáró munka, mely a minél teljesebb anyagfelmérést és annak rendszerezését tüzte ki célul, a MTA Történettudományi Intézet megbízásából 1963 elején indult meg, amikor is az Intézet feudális kori osztálya munkatervébe iktatta a XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának statisztikai felméréséhez szükséges forrásanyag feltárását.

Az e munka során átnézett forrásanyag fõcsoportja, az urbáriumsorozathoz tartozó iratok, a XV. század végétõl kezdõdõen a jobbágytság termény-, pénz- és munkaszolgáltatásait rögzítették. Készítésüknél eredetileg csak a földesúri jövedelem összegezése volt a cél, — a jobbágyok gazdasági helyzetére mindössze az ún. „telek” (sessio) nagyságának megjelölése utalt. A XV. század végétõl egyes esetekben már elõfordult, hogy az urbáriumban — vetõmag vagy becsült hozam szerint — megadták a jobbágyok szántó-, rét- és szõlõterületét is, az igaerõvel együtt. Az 1620-as évektõl kezdve az állatállományt (fõleg az igaerõt), továbbá az egy háztartásban élõ fiak és testvérek (nagyon ritkán a lánygyermek) számát is meghatározó urbáriumok száma nõ, de általánossá ekkor még nem válik. Az 1670-ben meginduló kamarai összeírásokban viszont már az említett adatokat feltüntetõ urbáriumtípus az uralkodó. A XVII—XVIII. század

¹ Az Intézet agrártörténeti kutatócsoportja (Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István) az említett idõszakban Makkai László és Várkonyi Ágnes irányításával dolgozott.

² E munka eredményeit összegezi „Jobbágytelek és parasztgazdaság a XVI—XVII. században” c. tanulmánykötet Makkai László szerkesztésében a következõ részmunkákkal: *N. Kiss István*: A mezõgazdasági termelõ népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. *Veress Éva*: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. *Kirilly Zsigmondné*: A homonnai uradalom jobbágyosságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a XVII. század elsõ felében. *Román János*: Zemplén megye falusi és mezõvárosi iparának termelési viszonyai a XVI—XVII. században.

³ Ilyen módszer alkalmazásával készült *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bpest. 1954. *Uõ.*: Paraszti és majorsági mezõgazdasági termelés a XVII. században, Bpest-Gödöllõ. 1957. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) *N. Kiss István*: A bihari borvidék a XVI. század végén. Századok, 1958. *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete a sáros-pataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történeti Szemle, 1958. *Orosz István*: A hegyaljai mezõvárosok társadalma a XVII. században. Bpest. 1960. Az „Agrártörténeti Tanulmányok” c. kötetben.

fordulóján ez, az állatállományt és a jobbágyi munkaerőt meghatározó urbárium-típus olyan értelemben fejlődik tovább, hogy az összeírás a jobbágy szántóföldjét, kaszálóját (rétjét) és szőlőjét mind holdszám (kapa- és kaszaalja), mind az átlagos terméshozam, sőt, az elvetett gabona köböltszáma szerint is megadja. Az ilyen urbárium — mint erre még visszatérünk — többé-kevésbé már a dézsmajegyzékekkel való egybevetés nélkül, önmagában is alkalmas a jobbágygazdaságok termelési profiljának meghatározására. Ez a körülmény azért is fontos, mert a dézsmajegykek száma az 1700-as évekre erősen lecsökken. A dézsmajegyzekek az egyházi dézsmát bérlő (kb. 1550—1650 között) királyi kamara levéltárában maradtak ránk. A tized beszédéséhez készült összeírások és egyéb iratok adják azt a szinte kizárólagos jelentőségű forrásanyagot, amely a parasztgazdaságok tényleges terméshozamainak elemzését lehetővé teszi.

Az anyagfeltárás során először azokat az urbáriumokat vettük számba, amelyekhez korban megfelelő dézsmajegyzekek illeszthetők, azaz, ahol a kétféle anyag összehasonlítására lehetőség nyílik. Ez a szelektálási szempont — természetesen — erősen korlátozta a kutatás céljainak megfelelő iratanyag kiválasztását. A fentiek figyelembevételével kiszűrt anyag ennek ellenére módot nyújt arra, hogy széles területre kiterjedően és tág időkeretben kíséreljük meg a XVI—XVII. századi parasztság gazdasági- és társadalomtörténeti kérdéseinek statisztikailag megalapozott tisztázását. Közelebbről: a paraszti háztartás gazdasági-társadalmi szerkezetét, felszerelését, termelési kapacitását (árutermelését), a termény-, pénz- és munkaszolgáltatások arányának változását, a paraszti birtokforgalmat stb. Az ilyen elemzések, melyek egész járások (kedvező esetben megyék) parasztságát ölelik fel, ipso facto választ adnak majd arra a kérdésre is, hogy milyen hatással volt az örökös jobbágyság rendszere a parasztság gazdasági helyzetére, társadalmi rétegződésére, termelési profiljának és kapacitásának alakulására.

A munka kezdetén táblázatos kimutatást készítettünk arról, melyik megyének időben mettől-meddig terjed a dézsmaanyaga. Ennek segítségével azonnal megállapíthattuk, van-e az előtünk fekvő urbáriumnak időben párhuzamos, egyeztethető dézsmajegyzeke. Az Országos Levéltár teljes *Urbaria et Descriptiones* (továbbiakban UC) sorozatát átnézve, a különböző megyék anyagát a könnyebb kezelhetőség kedvéért három időmetszetbe csoportosítottuk. Az első metszet az 1600 és 1670 közötti anyagot, a második az 1670 és 1683 közötti időszak iratait, míg a harmadik az 1684-től 1710-ig terjedő korszak urbáriumait foglalja magába.⁴ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a csoportosítás tulajdonképpen önkényes és csupán az iratanyag magától adódó sűrűségét, csoportosulását fejezi ki. Kétségtelen viszont, hogy az urbáriumok tanulmányozása közben úgy tűnt, mintha belső indokok is alátámasztanák ezt az időrendi tagozódást. Így pl. az első metszet utolsó 20 évében (1650—1670) — s az anyag zöme erre az időszakra esik — indul meg az a mozgalom, melynek során, szemben az örökös jobbágyság korábbi évtizedeinek „mozdulatlanságával”, fella-

⁴ Az UC-sorozat átnézése közben minden olyan XVI—XVII. századi urbáriumról feljegyzést készítettünk, amely a jobbágynévsoron kívül közli a fiúk és a testvérek, valamint az állatállomány számát, a telek nagyságát, a rét és a szőlő-terület hozamát, a szántó kiterjedését, esetleg az irtványföldek adatait és a jobbágyok speciális szolgálatának, illetve mentességének megjelölését. Ezeket az adatokat a katalóguslap baloldalán soroltuk fel. Mindebből alapvetőnek az igaerő meghatározását tekintettük, s gyakran olyan iratot is feljegyeztünk, amely a fenti szempontok közül csak a paraszti állatállomány nagyságára adott választ. Az irat keltezését és jelzetét középen, míg a helységneveket, a megye megjelölését és — főleg uradalmak esetében — a birtokos nevét az említett lapok jobb oldalán rögzítettük.

zul a jobbágyság kötöttsége, csökkennek és átalakulnak a jobbágyszolgáltatók, s mely végül is odavezet, hogy a XVII—XVIII. század fordulójára a parasztság jelentős része taxás jobbággyá válik. A második metszet egybeesik a kuruc mozgalmakkal kapcsolatos nagy birtokelkobzások korszakával, melynek keretében a kamarai kiküldöttek conscriptióikban egész Észak- és Kelet-Magyarországon rögzítették a jobbágyság és a birtokos osztály helyzetét. A harmadik metszet a kuruc állam összeomlása és a török felszabadító háború pusztításai után kialakult körülmények között mutatja be a parasztok termelését és termelési viszonyait.

Befejezve az UC-sorozat felmérését⁵ a rendelkezésünkre álló cédula-anyag 709 urbárium 10 555 helységére terjedt. Ez a 23 megyét érintő feljegyzési anyag⁶ három, eléggé elkülönülő földrajzi csoportra oszlik: a nyugati (I.), a középső (II.) és a keleti (III.) területre. Ezek mindegyike további északi és déli alcsoportokra tagozódik. Az I., nyugati sáv északi megyéi: Nyitra, Pozsony, Sopron és Vas; a déli megyék: Zala, Somogy, Tolna és Baranya. A II., középső sávban az északi csoport: Abaúj, Gömör, Hont, Torna és Sáros; a déli csoport: Borsod és Heves. A III., keleti országrészben északnak tekinthetjük Zemplén, Ung, Bereg és Máramaros megyéket, míg délnek Bihar, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa tömbjét. E földrajzi csoportosítás szerint a forrásanyag a következőképpen oszlik meg:

A megye neve	A falvak száma		
	saját anyagában	más megye anyagában	összesen
I/a Nyitra	191	—	191
Pozsony	45	—	45
Sopron	88	—	88
Vas	289	7	296
I/b Zala	31	16	47
Somogy	72	8	80
Tolna	15	3	18
Baranya	156	—	156
II/a Abauj	608	73	681
Gömör	1187	79	1266
Hont	27	—	27
Torna	144	56	200
Sáros	998	18	1016
II/b Borsod	224	109	333
Heves	75	13	88
III/a Zemplén	1013	113	1126
Ung	458	74	532
Bereg	1521	147	1668
Máramaros	109	—	109
III/b Bihar	485	16	501
Szabolcs	354	81	435
Szatmár	1369	169	1538
Ugocsa	81	33	114
összesen	9540	1015	10 555

⁵ 270 rendezett és 11 irregistrata csomó!

⁶ A feljegyzési lapokon szereplő helységnevek az esetek nagyobb részében nem possessio integrum, hanem részbirtokot jelölnek. Ezek nagysága igen változó és fél falutól egy-egy jobbágytelekig vagy zsellérhelyig a legkülönbözőbb lehet! A zárt, nagy uradalmak általában egész hely-

Függetlenül az egyes megyék között mutatkozó különbségektől, a forrás-anyag a földrajzi csoportok között sem oszlik meg egyenletesen. A nyugati sáv megyéire 921, a középső sávhoz tartozókra 3611, míg a keleti csoportra 6023 helység esik. A rendelkezésünkre álló helységek száma keletről nyugat felé haladva mind szűkösebbé válik. Ezzel a sajátos adottsággal a feldolgozás során mind az elemzésre kijelölt terület nagyságát, mind az értékelés módszerét tekintve, feltétlenül számolni kell.

Kiemelkedő fontossága van a korai, XVI. századi, igaerőt is feltüntető urbarium-csoportnak. Az ide tartozó 362 helység adatai alapján már a XVI. század második felében elemezhetjük a paraszti állatállomány alakulását. Ez az anyag viszonylag arányosan oszlik meg az egyes országrészek között. A nyugati sáv megyéiben (Nyitra, Sopron, Pozsony és Vas) 40 helység adatait ismerjük az 1591—1597 közötti időszakból, sőt egy soproni falu összeírását már 1568-ból! A közép-magyarországi anyag ritkább, de régebbi keltezésű: az 1568—1575 közötti évekből 25 gömöri, borsodi és hevesi falu anyaga áll rendelkezésünkre. A keleti országrészt Bihar (282 falu) és Máramaros (15 falu) megyék képviselik, itt az 1598—1604 közötti időszakból 297 helység adatait ismerjük. Ez az utóbbi csoport viszont csak számszerűen múlja felül a másik két terület anyagát (65 falu), jelentőség szempontjából azonban nem. A nagyváradi, belényesi vagy huszti uradalmak helységei között ugyanis tucatszám szerepelnek olyan román és rutén falvak, amelyeknek lakócai, bár sok állattal rendelkeznek, szántó- és szőlőműveléssel nem foglalkoznak s így helyzetük, gazdasági életük a soproni vagy gömöri jobbágyokéval nem mérhető össze. Továbbá a két nagy bihari uradalom csaknem azonos dátummal ismételtlen is feltűnik az anyagban, ami jelentősen növeli az azonos falvak számát. Figyelembe véve ezeket a körülményeket, úgy véljük, a keleti terület falu-anyaga, jóllehet számszerűen nagyobb a másik két csoportnál, a valóságban — sok falunak nincs párhuzamos dézsamajegyzéke! — koránt sincs olyan túlsúlyban, hogy az a három országrész XVI. századi paraszti állattartásának összehasonlítását aránytalanná, illetve lehetetlenné tenné.

Az anyagfeltárást kiterjesztettük az ún. nagy családi levéltárak⁷ összeírásaira is. A már ismert szempontok szerint

I. nyugat-magyarországi megyék:

Komárom megye	1 irat	1 helység
Moson megye	3 irat	7 helység
Nyitra megye	5 irat	37 helység
Somogy megye	4 irat	390 helység
Sopron megye	11 irat	126 helység
Vas megye	5 irat	19 helység
Veszprém megye	1 irat	2 helység
Zala megye	4 irat	127 helység
	<hr/>	
	34 irat	709 helység

ségekből, míg a kisebb jószágok zömmel részbirtokokból állnak. Erős általánosítással azt mondhatjuk, hogy az uradalmi anyag többségében a hegyvidéki és a gazdasági-társadalmi szempontból elmaradottabb, primitívebb viszonyokat tükrözi, míg a részbirtokokat összegező kisebb urbáriumok a fejlettebb árutermelés, a monokultúras gazdálkodás és a hangsúlyozott társadalmi differenciálódás helyzetét rögzítik.

⁷ Az OL hg. Észterházy, Festetics (Gersei—Pethő), Széchényi, Zichy, Balassa, Csáky és Károlyi család levéltárai, továbbá a Városi és Kamarai Iratok urbarialis anyaga.

II. közép-magyarországi (felvidéki) megyék:

Abauj megye	10 irat	136 helység
Borsod megye	7 irat	99 helység
Hont megye	2 irat	4 helység
Szepes megye	3 irat	40 helység
Torna megye	5 irat	87 helység
Trencsén megye	1 irat	81 helység
Zólyom megye	1 irat	12 helység
	<hr/>	
	29 irat	459 helység

III. kelet-magyarországi (és erdélyi) megyék:

Bereg megye	8 irat	211 helység
Bihar megye	5 irat	63 helység
Máramaros megye	1 irat	11 helység
Szabolcs megye	5 irat	62 helység
Szatmár megye	34 irat	292 helység
Ugocsa megye	11 irat	93 helység
Zemplén megye	10 irat	47 helység
	<hr/>	
	74 irat	779 helység

A családi levéltárakból származó anyag jelentős része olyan XVI—XVII. századi irat, amely a nyugat-magyarországi megyékre vonatkozik, s így jól kiegészíti az ebből a szempontból eléggé hézagos UC urbariumokat. Sopron megyéből több, mint 120, Somogy és Zala megyéből több, mint 500 helységre vonatkozó, új adat került elő a családi levéltárakból. Trencsén és Zólyom megye anyagából néhány olyan összeírást választottunk ki, amelyek dézsmajegyzékekkel való összehasonlítás nélkül is lehetővé teszik a paraszti föld- és állatállomány vizsgálatát. Utalunk végül arra, hogy a családi levéltári anyagban is akadt egy pár igen korai (XVI. századi), állatállományt is felsoroló urbarium; 16 soproni, bihari és szatmári helység adataival gyarapodott ez az igen értékes forráscsoport.

A családi levéltárakban végzett kutatás összesen 1947 város és falu adataival növelte a UC sorozatból összegyűjtött anyagunkat (10 555 helység). Az anyagfeltárás befejezésekor, 1965 nyarán, a két nagy forráscsoport anyagából tehát összesen 12 592 olyan helységet választottunk ki, amelyek, egyéb adatok mellett, közlik a jobbágygazdaságok állatállományát!

Az anyag rendezése után elsősorban az 1600 előtti, igaerőt feltüntető urbariumokat igyekeztük egybevetni a párhuzamos gabona- és bordézmajegyzékekkel. Nyolc megye 378 helységéből végül is 44-et sikerült mindkét forráscsoportban azonosítanunk. A 21 bihari, 1 szatmári, 3 borsodi, 2 gömőri, 1 hevesi, 1 győri, 12 soproni, valamint 3 Vas megyei helység urbarialis és decimalis névsorait már lemásoltuk, egyeztetjük és statisztikai táblázatokba rendeztük a későbbi elemző munkához!

A XVII. század második felére eső dézsmajegyzékek és urbáriumok azonos módszerű egybevetésénél, melyet szurópróba-szerűen végeztünk el, úgy tűnt, hogy a tizedjegyzékek az 1630—1640-es évek után a parasztságnak már csak kisebb részét ölelik fel, mint a XVI. században és a XVII. század első évtizedeiben. Így az eredetileg tervbe vett feldolgozási módszer alkalmazása, azaz a kétféle forrásanyag egyeztetése a XVII. század második felében azzal a veszéllyel járna, hogy a parasztság gazdaság profiljának meghatározását célzó elemzésünk gyakran csak a jobbágyság egy kisebb csoportjára korlátozódnék. A minél szélesebb történeti-statisztikai bázis megteremtése végett, — különö-

sen a XVII. század második felére vonatkozóan! — így a forrásfelhasználás újabb lehetőségeit is mérlegelnünk kellett. A parasztgazdaságok tényleges terméseredményeit rögzítő dézsmajegyzékek megritkulását, illetve azok fokozódó adatszegenységét pótolnunk kellett. A megoldást azokban az urbariumokban találtuk meg, amelyek az állatállományon kívül az egyes jobbágygazdaságok szántó-, kaszáló-, esetleg szőlőterületét is közlik. Az ilyen típusú urbariumok kiválasztása az eredetileg összegyűjtött anyagból a következő eredménnyel járt:

Az igaerő + szántóterület alapján elemezhető helységek száma

	I. 1600—70	II. 1671—85	III. 1686—1700	összesen
<i>Nyugat-Dunántúl</i>				
Moson megye	1	—	—	1
Sopron megye	139	49	—	188
Vas megye	120	3	60	183
<i>Dél-Dunántúl</i>				
Baranya megye	—	—	150	150
Somogy megye	—	—	230	230
Tolna megye	—	—	10	10
Veszprém megye	—	—	2	2
<i>Nyugat-Magyarország</i>				
Pozsony megye	40	—	—	40
Nyitra megye	73	—	47	120
<i>Közép-Magyarország</i>				
Abauj megye	9	50	10	69
Borsod megye	—	43	5	48
Gömör megye	27	118	32	177
Heves megye	—	—	10	10
Torna megye	—	50	49	99
<i>Felvidék</i>				
Sáros megye	—	12	4	16
Szepes megye	33	—	—	33
Trencsén megye	81	—	—	81
Zólyom megye	—	—	12	12
<i>Kelet-Magyarország</i>				
Bereg megye	38	124	41	203
Máramaros megye	15	—	15	30
Ugocsa megye	—	6	46	52
Ung megye	—	14	59	73
Zemplén megye	53	122 ^a	4	179
<i>Tiszántúl</i>				
Bihar megye	—	—	42	42
Szabolcs megye	—	3	9	12
Szatmár megye	—	122	98	220

^a Az idetartozó urbariumokban az említett zempléni falukon kívül még 34 ungi, 52 beregi, 139 szatmári, 12 ugocsai, 5 szabolcsi és 1 abaúji helység is szerepel. Ez a jelenség a nagy kobzási összeírásokban elég sűrűn előfordul.

26 megye 2280 faluja, illetve részbirtoka sorolható az állatállományt és szántóterületet egyaránt meghatározó urbarium-típushoz. Az anyag 73⁰/₀-a (1651 helység) a XVII. század utolsó három évtizedére esik, arra az időszakra, amelyben gyakorlatilag nincsenek többé urbariumokkal egyeztethető dézsmajegyzékek. Az igaerő + szántóterület alapján elemezhető helységek csoportja, bár eléggé egyenetlenül oszlik meg a különböző országrészek között, többé-kevésbé mégis lehetőséget nyújt csaknem valamennyi XVII. századi megyénk paraszti társadalmának és termelésének vizsgálatára.

A forrásfeltárás eredményeit összegezve a következőket állapíthatjuk meg:

a) Az 1568—1710-ig terjedő időszakból 12 592 falun, illetve részbirtokon (urbáriális anyag) ismerjük a paraszti termelőerők helyzetét, azaz rendelkezünk a munkaerőre, az állatállományra, valamint az adózási és a szolgáltatási rendszerre vonatkozó adatokkal.

b) Ez az anyag olyan megyékből származik, amelyeknek dézsmajegyzékei ránk maradtak. A falvankénti és személyszerinti egybevetés munkáját azonban két körülmény korlátozza: egyrészt a dézsmasorozatok hiányosak, másrészt, főleg 1640—50 után, rohamosan csökken a dézsmajegyzékek teljessége, társadalmi átfogóképessége. Eszerint számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy a szóban forgó korszak (kb. 1670—1700) nem minden időszakára nézve áll majd egyaránt bőséges és jól kiaknázható forrásanyag rendelkezésünkre. Az általunk feltárt anyagból szeretnénk egy példán bemutatni, hogy 1650 után a dézsmajegyzékekbe felvettek neve, s így e forrás megbízhatósága is milyen mértékben csökken. A Bereg megyei Kászony oppidumban, amelynek lakói elsősorban szőlőműveléssel foglalkoznak, a földbirtokosnak, azaz Csáky István grófnak 1664-ben 30 úrbéres parasztja van. Közülük a dézsmajegyzéken 15 azonosítható, de mindössze hét fizeti a dézsmát, a többi nyolctól maga a földesúr szedi be a tizedet. Az utóbbiak termése már nem is szerepel a tizedlistán, sőt a következő évi, 1665-i dézsmajegyzékből már nevük is eltűnik. Ebben az évben Csáky gróf 30 szőlőbirtokos jobbágyából már csak hetet sorol fel a bordézsmajegyzék.⁹ Bár e példa nyomán nem kívánunk általánosításokba bocsátkozni, a kászonyi esetből kitűnik, hogy a földesúr elsősorban a tehetős parasztok dézsmáját ragadta magához, s így az állami tizedfizetés hatáskörében, főleg 1650 után, csupán a szegényebb jobbágyok egy része maradt meg.

c) A XVII. század második felében keletkezett dézsmajegyzékek hiányosságai miatt különválasztottuk azokat az urbariumokat, amelyek a tizedlistákkal való egyeztetés *nélkül is* viszonylag teljes képet nyújtanak a paraszti igaerő és szántóterület arányáról. A vonatkozó urbariumok (26 megye 2280 helysége) túlnyomó többsége az 1670—1710 közti időszakra esik, s így éppen azoknak az évtizedeknek a statisztikai feltárását teszi lehetővé, amelyekben már alig akad összehasonlításra alkalmas dézsmajegyzék.

A XVI. század végére és a XVII. század első felére eső időszakban az urbariumok és a dézsmajegyzékek egybevetésére épülő módszer segítségével csaknem teljes terjedelmében át lehet fogni a mezőgazdasági termelésben résztvevő parasztságot. Korábbi kutatásainkból tudjuk, hogy a megvizsgált helységeken egyedül az urbarium alapján a termelő parasztság kb. 65⁰/₀-át, míg csak a dézsmajegyzék alapján kb. 75⁰/₀-át lehetett elemzésünk számára hozzáfér-

⁹ N. Kiss István: A kászonyi udvarház és szőlőgazdaság. Agrártörténeti Szemle, 1965. 496—506. l.

hetővé tenni.¹⁰ Ahol tehát az egyeztető módszerről valamelyik forrásanyag hiányában le kell mondanunk, ott számolnunk kell azzal, hogy eredményeink a szóbanforgó terület jobbágyságának csupán 60—70%-ára vonatkoznak.

Felvetődik a kérdés, mennyiben jutunk eltérő eredményre a jobbágygazdaságok termelőerőinek elemzésében akkor, ha számításainkat egyrészt az igaerő + szántóterület adataira, másrészt az igaerő és a terméseredmények egybevetésére építjük. (Fertő)-Rákos Sopron megyei mezőváros esetében, ahol mind a két forráscsoport adatait ismerjük, a parasztság vagyoni rétegződése a következő különbséget mutatja.¹¹

Rákos oppidum differenciálódása (1591—1592) iobagiores sessionati

	Állat v. termés-nélküli	Szegény-paraszt	Kis-paraszt	Közép-paraszt	Gazdag-paraszt
Az igaerő alapján	8	—	8	17	14
a bortermés alapján	17	6	2	9	13
Összesítve	5	2	6	13	21

Rákos oppidum differenciálódása (1591—1592) inquilini et inquilini cespitales

	Állat v. termés-nélküli	Szegény-paraszt	Kis-paraszt	Közép-paraszt	Gazdag-paraszt
Az igaerő alapján	60	—	6	2	—
a bortermés alapján	36	13	11	7	1
Összesítve	29	13	16	9	1

A mezővárosnak ugyanaz a 47 telkes jobbágya más arányok szerint csoportosul, ha az igaerő, és megint más arányok szerint, ha a bortermés szempontjából vizsgáljuk vagyoni helyzetüket. Csak egy vonatkozást emelünk ki: a 47 jobbágyból 8-nak nincs állata, 17-nek pedig szőleje, de összevetve a két listát kiderül, hogy mindössze ötüknek hiányzik mind az igaereje, mind a bortermése! Mint a táblázat mutatja, 14-üket az ökrök száma, 13-ukat a bortermés nagysága miatt sorolhatjuk a gazdagparasztok közé. Egybevetve a két listát, ennek ellenére nem 27, hanem csak 21 gazdagparasztot találunk, mert néhányan közülük azonosak, tehát olyan parasztok, akik mind az egyik, mind a másik vagyoni kategóriában szerepelnek. A 68 zsellér közül 60-nak nincs állatállománya, 36-nak pedig szőlője, de ha a névsorokat egyeztetjük, azt látjuk, hogy összesen

¹⁰ Lásd a Jobbágytelek és parasztgazdaság a XVI—XVII. században c. kötetben N. Kiss István és Kirilly Zsigmondné cikkeit!

¹¹ Urbarium arcis Sabariensis, Rákos opp. UC 119:6 és Rákos opp. bor dézsmajegyzéke E 159, Sopron m. 1591/3. A differenciálódás aránya iugerum (hold) szerint: földnélküli, szegény-paraszt (0—1,5 iug.), kisparaszt (1,5—4 iug.), középparaszt (4—7 iug.) és gazdagparaszt (8 iug. fölött). Az igaerő szerint: állatnélküli (esetleg 1 tehén), szegényparaszt (1 ökör, 1—2 tehén, 1 ló), kisparaszt (2—3 ökör, 2—3 tehén, 2 ló), középparaszt (4—5 ökör, 4 tehén, 3 ló) és gazdagparaszt (6 ökör, 5 tehén, 4 ló). A bortermés szerinti differenciálódás: termésnélküli, szegényparaszt (2,5 hl-ig), kisparaszt (2,5—5,0 hl), középparaszt (5,0—10,0 hl) és gazdagparaszt (10,0 hl fölött).

29-en maradnak azok, akiknek sem ökre, sem bortermése nincs. Elhagyva a további, nagyon is kézenfekvő elemzéseket, csupán arra utalunk: a parasztgazdaságok anyagi helyzetének meghatározása sokkal biztosabb a két forráscsoport egybevetésével, mint csak az urbáriális, vagy csak a decimális anyag alapján. A parasztgazdaság termelését mindenféle vonatkozásban annak társadalmi-üzemi kerete határozza meg. A korábbi, általános nézet szerint a jobbágytelek a parasztság zárt családi és termelési egysége volt. Csak az újabb kutatások¹² mutattak rá a „parasztgazdaság” szerkezetének sokrétűségére és ellentmondásosságára. Mi hát a tényleges kapcsolat az ún. jobbágy-sessio, a parasztgazdaság, mint termelési-üzemi egység és az egy-egy jobbágygazda köré csoportosuló „familia” között? Milyen arányban fedik egymást ezek a fogalmak, milyen törvényszerűségek jellemzik a közöttük valóban kimutatható kapcsolatot? Más szóval a termelési viszonyok miféle formáit és vonatkozásait rejti el szemünk előtt a jobbágytelek sablonos kategóriája? A kutatások e szövevényes kapcsolatokat többféle szempontból is megvilágították. A jobbágytelek lehet több rokoncsalád közös gazdálkodásának szervezeti egysége éppen úgy, mint a jobbágygazdát és a tőle földet bérlő, de elkülönülten gazdálkodó s élő idegen parasztok csoportját egybefogó keret. Ehhez járul még a gazdagparasztoknak és azok állandó cselédeinek, a gyakran földdel fizetett béreseknek a kapcsolata, akik a gazda házában lakva, ugyancsak a jobbágytelken élő, ún. paraszti „familia” számát szaporítják. Van azonban a telkes jobbágyoknál élő népességnek egy olyan csoportja, melyet általában sem vérségi kötelék, sem gazdasági kapcsolat, sem munkaviszony nem fűz a jobbágygazdához: a házatlan zsellérek, a subinquinusok, a „lakósok” rétege. A munkánk során feltárt forrásanyag ebben a vonatkozásban is új bizonyítóanyaggal szolgált. A kapuvári uradalom 1597. évi urbárium a lakosok vagyoni helyzetének, a telkesgazdához, a földesúrhoz fűződő kapcsolatainak rendkívül gazdag és sokoldalú forrása, melyből itt csak a lakosokat érintő kérdésekkel foglalkozunk.¹³ Összesen 60 jobbágy- és libertelekből 28-on nem találunk lakosokat, de a másik 32 telken 50 lakost sorol fel az urbarium. A zsellérhelyeknél a következő az arány: 29 zsellérnek nincs lakosa, 24 zsellérhelyen viszont 47 lakos él! Átlagosan minden második telken vagy zsellérhelyen két lakost találunk, függetlenül a rokonok, béresek stb. számától. Ezek a lakosok, akik a belső telken a jobbágygazda házában, vagy külön épületben laknak s ezért szálláspénzt, illetve lakbért fizetnek,¹⁴ az összeírás tanúsága szerint semmiféle más kapcsolatban nem állnak a telektulajdonos gazdával vagy zsellérral. Lochan János telkén pl. három lakos él, akik, mint az urbarium megállapítja, „laknak benne, de semmi hely-igazságát nem élnek”. Tomordy György szökött jobbágy telkén két olyan lakos lakik, akiknek van saját igaerejük, mégsem használják sem a telki szántót, sem a telki rétet. Az ugyancsak az uradalomhoz tartozó Szergény faluban, Potyondy János nemes, aki mint lakos ül egy szökött zsellér házában, nem a zsellérhely földjét műveli, hanem az egyik falubeli liber-
tinus (Párnás Imre) alkalmazottja.

¹² Kirilly Zsigmondné, N. Kiss István, Veress Éva stb. munkásságára nézve lásd a 2., 3., 9., valamint 16. számú lábjegyzeteket.

¹³ A kapuvári uradalom 9 helységből állt; ezek közül itt csupán a két legnépesebbnek, Szentmiklósnak és Szerdahelynek adatait elemezzük, az 1587. évi gabona-dézmajegyzék terméseredményeivel kiegészítve. OL P 108 Eszterházy lt. Rep. 65. fasc. 7. Kapuvári uradalom anno 1597. és OL E 159. Reg. dec. Sopron megye, 1587.

¹⁴ „pendunt nomine taxae pro tugurys suis vulgo Szállás dictis et ibidem habitis . . .” UC 67: 25.

A 97 lakosból 81-en szolgálattal tartoznak a földesúrnak, 16-an pedig mentesek a robot alól. Az utóbbiak csoportja igen vegyes összetételű: van, aki azért mentes, mert szegény (pauper), de akadnak köztük négy ökrös parasztok, csordások és iparosok is (pl. szappanfőző). Rendkívül érdekesek azok az elszórt adatok, amelyek a lakosok vagyoni helyzetére, eredeti lakóhelyére, foglalkozására stb. vonatkoznak. Jelentős részüket a 15 éves háború viharai sodorták el falujukból és fosztották meg vagyonuktól: az urbárium nyolc különböző helységet említ, amidőn a „jövevény” vagy „futott” lakosok eredeti lakóhelyére utal.¹⁵

Nem számítva az egy-két tehénnel rendelkezőket, a lakosok kb. 20%-a saját igaerővel, illetve szekérfogattal rendelkezik: tizennyolcukra 41 ökör, 8 ló és 18 tehén jut, feltehetően fuvarozással és irtványszántók művelésével foglalkoztak. A 4 vagy 6 ökrös lakosok — akik között menekült nemesek is akadnak pl. „Fölpöczy Jakab úr” — gazdasági önállósága eléggé nyilvánvaló, túlnyomó többségük azonban iparos (takács, lakatos, szappanfőző stb.), városi és urasági alkalmazott (foglár, erdőkerülő, pásztor), illetve cseléd és napszámos. Tömegük jelentős: 60 telkesjobbágyra és 53 zsellérré 97 lakos jut. Fenti szemelvények csak ízelítőt kívántak nyújtani abból a rendkívül színes és bőséges forrásanyagból, mely az urbáriumok és dézsmajegyzékek lapjairól élénk tárult. Minden sokoldalúságuk ellenére azonban ezek az adatok a parasztgazdaságok struktúrájáról, a paraszti üzem működéséről nem képesek teljes képet adni, egy-egy ilyen üzem rekonstrukciója, vagy még inkább „a” parasztgazdaság működésének bemutatása még előttünk álló feladat. E távolabbi célt szem előtt tartva készült az 1965 augusztusában Münchenben megtartott III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusra a „Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában” című részlettanulmány, melynek szerzői¹⁶ az anyaggyűjtés és feldolgozás során e kérdéskomplexus szinte valamennyi, s az egyre mélyebbre hatoló kutatásoknál mind nagyobb arányokban jelentkező nehézségével szembetalálták magukat. E tanulmány a XVI—XVII. századi allodiális és parasztgazdaság termelésének és termelékenységének kérdésével foglalkozik, a termelékenységi mutatók tükrében ábrázolva annak mind mennyiségi, mind minőségi változását. Szerzői egyúttal megkísérik e változások időpontjának, okainak és következményeinek bemutatását és indoklását is. — Már kezdetben, a számszerű adatok összegyűjtése is váratlan nehézségekkel járt. A parasztgazdaságok konkrét termelékenységét mutató értékek az Intézet számára két éven át folyó anyaggyűjtés során is csak igen ritkán, véletlenszerűen bukkantak elő, s most — újabb adatokat keresve — újabb források¹⁷ átnézése során meggyőződhattünk arról, hogy ilyen adat valóban csak csekély számban fordul elő a ránkmaradt, különböző forrásanyagokban. Ha azt akartuk bemutatni, hogy adott időben, helyen, ezek az értékek a termelőerők milyen fejlettségi fokának feleltek meg, össze kellett őket vetnünk a megfelelő uradalmi adatokkal. Az uradalmak termelékenységét vizsgálva, a számadáskönyvek és urbáriumok átnézése bő eredményt hozott. Különösen értékes

¹⁵ Szil, Sárkány, Keresztúr, Barbaacs, Szentandrás és Széplak Sopron megyei, valamint Felpöc és Koronca Győr megyei falvak.

¹⁶ *Mme Zs. Kirilly—L. Makkai—I. N. Kiss—Mme V. Zimányi*: Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif (1550—1850). Nouvelles études historiques — publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest. 1965.

¹⁷ Károlyi-család lvt. Városi és kamarai iratok, Csáky-család központi lvt., Esterházy-család bujái lvt. stb.

volt a Batthyány uradalom¹⁸ és a Rákóczi-birtokok¹⁹ több allodiumának termelési eredményeit hosszabb időszakon keresztül bemutató anyagcsoport, s igen sok értékes adatot találtunk kiadott művekben²⁰ is. Néhány „ratio”-ban az allodiális gabona cséplési eredményei mellett megtaláltuk a paraszti dézsmagabona cséplésénél kapott értékeket is, s a kettőt egybevetve kiszámíthattuk, hogy egy gabonakéve kicsépelve mennyi magot ad az allodiális, s mennyit a paraszti gabonából. (Természetesen mindig azonos értékeket hasonlítva össze.) — Mint már említettük, olyan adat, melyben egy adott parasztagazdaság vetésmennyiségét és ennek terméseredményét egyidejűleg megadja, vagyis azt, hogy egységnyi elvetett gabona mennyi egységnyi kicsévelt gabonát hozott, — statisztikai értékeléshez elegendő mennyiségben nem került elő. Így tehát meg kellett elégednünk az allodiális és paraszti üzemek maghozam szempontjából való összevetésével. Bár az adatok elégtelensége miatt messzemenő következtetések levonása veszélyes lehet, s az elért eredmények nincsenek arányban a beléjük fektetett munkával, úgy érezzük, hogy még így is sikerült néhány lépéssel közelebb kerülnünk a gazdaságok múltjának reális megformálásához. A müncheni kongresszuson elhangzottak is²¹ arra ösztönöznek, hogy a kutatásnak ezen a területén nagyobb igénnyel és szélesebb perspektívával dolgozzunk tovább.

*

A beszámoló utáni vita *Várkonyi Ágnes* megnyitó szavai után indult meg. Ennek során a hozzászólók általában hangsúlyozták az elvégzett munka imponáló méreteit és részletesen foglalkoztak a feldolgozás módszertani kérdéseivel — ideértve a gépi adatfeldolgozás lehetőségeit is —, az egybegyűjtött anyag forrásértékével és végül a várható eredményekkel.

A vita kezdetén *Makkai László* felsorolta azokat a lehetőségeket, melyek a feldolgozás módszere szempontjából számbajöhetnek; a maga részéről nagyobb egységek átfogó vizsgálata helyett kisebb, több időpontra kiterjedő mélyfúrást tart célravezetőbbnek. *Kirilly Zsigmondné* ismertette a hg. Festetich lvt.-ban lévő „Gazdaság Tüköre” c. számadás-gyűjteményt, mely az 1785—1814 közötti időszakban tartalmazza az egész birtok-komplexum termény- és pénzjövedelmeinek alakulását. *Zimányi Vera* inkább egy-egy uradalom zárt egységét tekintve alkalmasabbnak komplex vizsgálati módszerek alkalmazására. *Danyi Dezső* a Központi Statisztikai Hivatal részéről az elvi kérdéseken túlmenően, konkrét ajánlattal kívánja segíteni a további kutatásokat, amikor a lezárt anyaggyűjtés eredményeinek kimunkálásához a Hivatal gépi adatfeldolgozásának segítségét ajánlja fel. Véleménye szerint az ilyen adathalmaz kiértékelésében hihetetlenül nagy jelentősége van a lyukkártyarendszernek, mely olyan nagy mennyiségű számadat feldolgozását is lehetővé teszi — rövid idő alatt —, mely feladat megoldása emberi erővel szinte elképzelhetetlen lenne. A munkaközösség által összegyűjtött anyag — feltételezése szerint — ilyen módon mind piackutatásra, mind országos átlagok kialakítására alkalmas lenne. *Veress Éva* *Danyi Dezső* hozzászólásához kapcsolódva ugyancsak igen fontosnak tartja a piackutatás kérdését, ugyanakkor azonban a maga részéről a korszak alapvető problémáját az önellátó és az árutermelő parasztság

¹⁸ Zimányi Vera gyűjtése és számításai.

¹⁹ Makkai László gyűjtése és számításai.

²⁰ Wellmann Imre, Bakács István, Szabad György stb. munkái.

²¹ Lásd a II. sectio vezetőjének összefoglalóját: Production et productivité agricoles. Rapport de Jean Meuvret.

váltásában látja, amelynek időpontja még mind a mai napig tisztázásra szorul. Nem eldöntött kérdés még a differenciálódás alapegysége sem, az új alap megválasztásánál azonban mindig a források adottságából kell kiindulnunk. Véleménye szerint a további eredmények a mélyfúrások segítségével várhatók. Felhívja a figyelmet a matematikai-gépi feldolgozás esetén a fetiszizált történeti statisztika veszélyeire, ezt a véleményét *Perjés Géza* is osztotta, míg *Wellmann Imre* a gépi adatfeldolgozás pozitív oldalait hangsúlyozta, hiszen — véleménye szerint — az adott munkaerőkapacitás mellett ilyen nagy mennyiségű adat sokoldalú kiértékelése lehetetlen lenne. A maga részéről az árutermelés kérdésének előtérbe helyezését látja szükségesnek, azonban a vizsgálatokat nem csak egyoldalúan, a termelés oldaláról kell elvégezni. A többoldalú megvilágításhoz azonban minél több mélyfúrást kell végezni az anyagban azután, hogy a mélyfúrások helyét gondos válogatás után kijelölték. A feldolgozás módszerének kiválasztásában kívánt segítséget nyújtani hozzászólásával *Bartha Antal*, amikor a népi demokratikus országok hasonló problémáira hívta fel a figyelmet. A paraszti árutermelés kérdésében pl. a SzU viszonylatában egymással homlokegyenest ellenkező nézetek is vannak, melyekkel kapcsolatban mind a mai napig még nem sikerült megnyugtató magyarázatot találni. Nem eléggé tisztázott még a paraszti árutermelés értelmezésének kérdése sem. A második jobbágyság országoként változó és területenként eltérően jelentkező kísérőjelenségei is sok problémát jelentenek a kutatók számára. Véleménye szerint a lengyel agrártörténetírás széleskörű, igen magas színvonalú tanulmányai esetleg hozzásegíthetik a hazai kutatókat az egyes vitatott kérdések megoldásához. *Varga János* a feldolgozás módszerével kapcsolatban döntő szempontnak tartja, hogy melyik módszerrel lehet általánosabb képet nyerni a vizsgált területről vagy időszakról. Mélyfúrás esetén figyelembe kell venni, hogy az urbáriumokon és dézsmajegyzékeken kívül még milyen egyéb források állnak a kutatók rendelkezésére az adott metszetre vonatkozóan.

A feltárt anyag forrásértékével kapcsolatban is több felszólalás hangzott el. *Zimányi Vera* a Batthyány-uradalom eddig még feldolgozatlan, jelentős mennyiségű XVI—XVII. századi urbáriumanyagára hívta fel a figyelmet. *Maksay Ferenc* és *Paulinyi Oszkár* további források feltárását javasolták. *Maksay Ferenc* véleménye szerint az eddig összegyűjtött anyagot nagymértékben kiegészítené az „életszerű” források, vagyis missilisek, inquisitiók stb. átnézése. *Paulinyi Oszkár* hangsúlyozva a történeti statisztika bizonyosfokú korlátozottságának veszélyét, amely abban az esetben fennállhat, ha mindössze két anyagcsoportra: az urbáriumokra és dézsmajegyzékekre támaszkodnak a kutatók, aláhúzta a forrásanyag kritikai vizsgálatának szükségességét. Megállapította, hogy a kutatás bázisát nagymértékben kiterjesztené a korabeli valamennyi, felkutatható forrásanyag felhasználása, illetve az urbáriumokkal és dézsmajegyzékekkel történő összevetése. *Wellmann Imre* az összegyűjtött anyag jelentőségét emelte ki, *Varga János* ezzel egyetértve megjegyezte, hogy sajnálatosnak tartja, miszerint a forrásanyag nem adott lehetőséget a történeti Magyarország egész területének vizsgálatához, s ennek hiányában egész országrészek (Erdély, a Duna-Tisza köze, valamint a dél-magyarországi megyék nagy része) kívülmaradt a kutatáson. Megjegyezte, hogy a maga részéről igen fontosnak tartja a családi levéltárak gazdasági vonatkozású anyagának (inscriptiok) átnézését, melyek az eddig összegyűjtött adatokat több szempontból kiegészítenék. *Mályusz Elemér* megállapítja, hogy a munka elvégzése hatalmas feladat megoldását jelenti, s az összegyűjtött anyag további kiegészítésére több konkrét

javaslatot tesz. Véleménye szerint nagyon hasznos volna, ha az önálló kezelésben levő egyházi levéltárak összeírásainak jegyzéke is elkészülne, s az Országos Levéltár anyaga is tovább volna kutatható. Elsősorban a királyi tábla ún. 4-es pereinek, a birtokpereknél számbavételére kellene gondolni. Minden kutató tudja, hogy ezek a XVIII. századi periratok messze a múltba visszanyúló okleveleket, végrendeleteket, birtokfelosztásokat, urbáriumokat stb. tartalmaznak. Igaz, csak másolatban, nem egyszer hibásan is, azonban, az eredeti iratok hiányában mégis pótolhatatlanok. Ez a hatalmas pergyűjtemény levéltári segédletekkel — mivel ezek nem a történetíró és kutató szempontjainak szem előtt tartásával készültek — áttekinthetetlen. Itt csak a darabról-darabra haladó oly kicédulázás segítene, amely már az értékelést is feltételezi, — természetesen abban az esetben, ha ez az anyag egyáltalában még ma is megvan, s nem pusztult el az Országos Levéltárt ért katasztrófák során. A vita résztvevői ezután a forrásanyag feldolgozásának várható eredményeit vázolták, illetve felvetették azokat a kérdéseket, melyekre — feltevésük szerint — a feldolgozásnak választ kell adnia. Ezzel kapcsolatban *Perjés Géza* elmondta, hogy a történetírók előtt álló feladat többek között választ találni arra a kérdésre, hogy miért adják fel a jobbágyok a XVII. század elejétől kezdve egyre fokozódó mértékben a szántógazdálkodást, — mint ahogy erről a források több helyen is tanúskodnak. A szántógazdálkodás helyett miben találják meg a jobbágyok megélhetésüket? Ugyancsak vizsgálandónak tartja a terméseredmények alakulását, változását is, s ebben a kérdésben azt a szempontot sem tartja elhanyagolandónak, hogy ezek hullámzásában milyen szerepe van az új földek bevonásának, illetve a rossz minőségű szántók bevetésének. *Wellmann Imre* az elhangzottak alapján hangsúlyozta, hogy a megnyilvánult igények még további feladatokat tűztek a munkacsoport tagjai elé. E feladatok csak közelítő megoldása is igen nagy munkát jelentene, s éppen ezért szükségesnek látja felvetni, nem tudná-e az Intézet nagyobb keretek között biztosítani a jövőben a munka folytatását, illetve kiterjesztését. Az elhangzottak után az értekezlet meghívott vendége, dr. *Géczy Gábor*, az Agrártudományi Kutatóintézet tudományos munkatársa a gyakorló mezőgazdasági szakember és tudományos kutató szemszögéből értékelte az elhangzottakat és ismertette az agrártörténeti kutatás eredményeinek jelentőségét a modern agrárpolitika szempontjából. Hozzászólását újszerűsége és fontossága miatt teljes egészében közöljük.

(Dr. *Géczy Gábor* [Agrárgazdasági Kutató Intézet] hozzászólása az MTA Történettudományi Intézete I. magyar osztálya f. évi febr. 18-án „A parasztgazdaságok termelési struktúrájának vizsgálata a XVI—XVII. századi urbáriumok és dézsmajegyzékek összehasonlító elemzése alapján” téma forrásfeltárás-módszereinek és az elért eredmények ismertetésének tárgyában megtartott értekezletén.)

A meghívóhoz csatolt ismertetést megelőzőleg, még az elmúlt évben olvasta az Intézet több munkatársának a müncheni konferencián előadott „Mezőgazdasági termelés és termékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550—1850)” című értékes munkáját. Az említett dolgozat elolvasása után megpróbálta az ott közölt adatokat a rendelkezésére álló, termelésre vonatkozó anyag segítségével értékelni. Abból a feltevésből indult el, hogy a különböző országrészek talajának termékenysége feltehetőleg a jelenlegihez hasonló eltérést mutatott a múltban is. Néhány hozamadatot összevetett a helyileg általa meg-

állapított termelési tényezővel — amiben segítségére volt az a körülmény, hogy a hozamot a vetőmag többszörösében adták meg — és úgy találta, hogy a két adat között összefüggés állapítható meg, a hozamokban mutatkozó eltérés általában a jelenleg tapasztalható hozamkülönbségekkel arányos.

Röviden ismertette a népgazdaság mezőgazdasági ágán, de ezen belül elsősorban a növénytermelési ágazatot és annak hozamait befolyásoló termelési tényezőket. A növénytermelés lehetőségeit, vagyis azt, hogy adott területen milyen növényeket lehet megfelelő eredménnyel termesztetni, azt a környezet ökológiai adottságai határozzák meg, és ezek kedvezése esetében a különböző termelésre ható tényezők kölcsönhatására alakul a hozam nagysága. Az ökológiai tényezők közé sorolja 1. a terület felszínének alakulását (domborzat), ide érti a lejtős területeken az égtáji fekvést is; 2. az éghajlatot, de ezen belül kiemelte a havonkénti csapadék és középhőmérséklet valószínű értékeinek fontosságát; 3. a talajt és végül 4. a terület vízgazdálkodási helyzetét.

A gazdálkodást folytató ember feladata, hogy az adottságokat felismerje, megfelelően értékelje és azokat a leggazdaságosabban hasznosítsa. A termelést befolyásoló természeti tényezők általában változatlanok tekinthetők, de megfelelő agrotechnikai és kultúrtechnikai beavatkozással a kedvezőtlen hatások mérsékeltethetők, egyes esetekben megszüntethetők (vízrendezés stb.).

A hozamok alakulását a természeti tényezők mellett elsősorban az alkalmazott agrotechnikai intézkedések befolyásolják. Megállapítható, hogy a termelőeszközök és munkaeszközök technikai fejlődésével arányosan fejlődik a mindenkori agrotechnika is. Az újkor elején használt talajművelő eszközök forgatás nélkül és sekély mélységben lazították a talajt, és így a növények gyökérzetének kedvező fejlődéséhez alkalmas ún. kultúrréteg is sekély volt, de az akkori igavonó állatok kisebb testsúlya, párosulva az ötletszerű takarmányozással, nem is tette lehetővé azt az erő kifejtést, amit már a múlt századvégi nagy testű és általában szakszerűen takarmányozott igavonója az akkor már bevezetett acélkeivel teljesíteni tudott. A hozamok növekedésében ugrásszerű fejlődés állapítható meg az erőgépek (gőz- és motoroseke) bevezetése után. Ezekkel az eddig ismert szántási mélységet megduplázták. A növények a művelés mélységére kedvezően reagálnak és ez még napjainkban is megállapítható. Az egyszeri 16 cm-rel mélyebben forgatott talajon például négy éven át 11%-kal nagyobb termést takarítottak be.

Az elérhető hozamok matematikai úton is kiszámíthatók. A kérdés megvilágításához célszerűnek látszik néhány jelenséget megemlíteni. A növény szervezetének felépítéséhez felhasználja a talajban található és oldható állapotban lévő szervesanyagokat, és ezeket transpiráció segítségével juttatja el a megfelelő növényi szervekbe, másfelől a szerves eredetű anyagok bomlásából a levegőbe diffundáló széndioxidból fotoszintézis útján építi szervesanyagát. A többi és ugyancsak lényeges előfeltételt most nem is érintve megállapítható, hogy a levegő széndioxid tartalma és a talajban lévő tápanyagkészlet határozza meg elsősorban a növényi hozam nagyságát. Ez azonban csak adott, tehát statikus helyzetre érvényes, de a gazdálkodás perspektivikus fejlődéséhez tudni kell azt is, hogy a hozam milyen mértékben, vagyis meddig fokozható.

A hozam felső szintjét a leeső csapadékból — a párolgás és elfolyás-vesztés levonásával — a növények részéről hasznosítható vízmennyiség szabja meg, de korlátozó tényezőként kell számításba venni a hőigényes növényeknél a kritikus hónapokban megkívánt hőösszeget, illetőleg a humidabb klímát kedvelőknél a kritikus hónapok relatív páratartalmát.

Az egyes növények mindenkor azonos vízmennyiséget párologtatnak, de a talaj tápláltságától függően különböző koncentrációban felvett tápoldatból eltérő nagyságú növényi szárazanyag-terméket állítanak elő. Hivatkozni lehet itt olyan konkrét kísérleti eredményekre, amelyek azt bizonyítják, hogy egységnyi terméket a talaj tápanyaggal történő fokozatos ellátottsága arányában csökkenő vízmennyiséggel lehet előállítani. A talaj megfelelő tápláltsága tehát szárazabb időjárásban a talaj vízkészletének megfelelőbb, gazdaságosabb kihasználását eredményezi. A növények ismert transpirációs együtthatója segítségével ki lehet számítani az előállítható növényi összes szárazanyag-mennyiséget, ebből a ténylegesen hasznosított termékre jutó szárazanyag-tartalmat és a termék szabványos víztartalmának figyelembevételével megállapítható a végtermék mennyisége is. A talaj megfelelő tápláltságáról, a számított felső hozamszint elérésének biztonsága érdekében műtrágyával lehet gondoskodni.

Még egy további gondolatot érdemes talán tisztázni. A növényi hozamok rohamos emelkedése a növénynevelők eredményes munkáját dicséri. Az évszázad húszas éveiben a búzafajták szem—szalma aránya 1:1,9—2,3 volt, de ma már az ún. intenzív búzáknál az arány 1:1,2-re módosult. Az a körülmény, hogy az utóbb említett búzafajtákkal elérhető a 30—40 q/kh-s hozam is, azzal magyarázható, hogy a növény által felépített összes szárazanyagból (ami az egyes növényeknél állandónak tekinthető) a ténylegesen hasznosuló termék szárazanyag-tartalmának aránya megjavult.

A talajban levő, vagy bejuttatott tápanyagok oldódásához megfelelő nedvességre van szükség. A különböző szerkezetű talajok vízelnyelő tulajdonságában nagy különbség mutatkozik. Elég talán arra hivatkozni, hogy egy kötött agyagtalaj nem képes 16 mm/óra mennyiségnél több csapadékot befogadni, tehát az el nem nyelt mennyiség a területről — még a sík fekvésűnek tartott területről is — elfolyik, tehát nem áll a növényzet rendelkezésére. Ezzel szemben a homoktalaj képes még 34 mm/óra csapadéknál többet is elnyelni. A befogadott vizet a nedvesség folyamatossága érdekében azonban meg is kell őrizni, amiről a talaj szerves és szervesetlen kolloidjai gondoskodnak. Ebben látszólag ellentmondás állapítható meg, mert éppen a kolloidokban gazdag agyagtalaj képes a vizet megtartani, de ugyanakkor korlátozott a vízelnyelő képessége, ezzel szemben a homok vízbefogadó képessége szinte korlátlanul mondható, de a homok kolloidokban szegény, és ezért képtelen a vizet tartósan tárolni. Az utóbbi kedvezőtlen tulajdonság javításáról gondoskodnak szervestrágyázás, vagy szerves anyagok altalajba juttatása útján (Egerszegi-féle eljárás).

Néhány szót érdemes az istállótrágyázásra is fordítani, mivel napjainkban sok szó esik erről. Egyesek szükségességét vitatják, mások viszont egyedüli üdvözítő volta mellett törnek lándzsát. Az igazság valahol a két vélemény között van. Abból kell kiindulni, hogy az istállótrágya ma még az állattartás mellékterméke, szervesanyag- és tápanyagtartalma miatt felhasználása ésszerű és gazdaságos. Igaz, hogy a tápanyagtartalmának műtrágya formában talajba juttatása (szállítás, kiszórás) egyszerűbb és olcsóbb, de addig, amíg a szalma stb. terméket felhasználják az állatok almozásához, azt maradéktalanul a talajba vissza kell juttatni. Pontos adatok bizonyítják, hogy a növény — szervezetének felépítéséhez — bizonyos mennyiségű szervesanyagot használ fel a talajból, s ennek visszajuttatásával lehet gondoskodni a talaj szervesanyag-mérlegének egyensúlyban tartásáról. Ha azonban a szántókról csak a ténylegesen hasznosított termék (szem, gyök stb) kerül elszállításra, úgy a helyben maradó szervesanyag-tömeg pótolja a termékkel kivont mennyiséget. A szervesanyag fokozatosan kerül

lebontásra és a bomlásból felszabaduló széndioxid a talajmenti levegőréteg telítettségét növeli. Megállapítható, hogy a bőségesen trágyázott talaj felett a növények még a késői napszakokban is asszimilálnak, míg a nem trágyázott, humuszban szegény talajok növényzete már a kora reggeli órákban befejezi az asszimilálást. Az istállótrágya könnyen bomló szervesanyagot tartalmaz, és így a talaj felületét tömötten takaró növények (répafélék, burgonya stb.) reagálnak legjobban az istállótrágyázásra. Ezek lombozata tovább őrzi meg a talajközeli légréteg széndioxidtartalmát, míg a ritka tőállású növényzet folyamatosan nem képes biztosítani a fotoszintézishez megfelelő telítettséget. Felesleges itt említeni, hogy a levegő széndioxid telítéséről nemcsak a talajban lévő szervesanyag bomlása gondoskodik, hanem a gyökérlégzés is.

Nálunk 1957—1963 között végeztek kutatást a mezőgazdasági termelés területi differenciáltságának tisztizására és a kutatás „A mezőgazdasági termelés területi elhelyezése”, rövideen „tájkutatás” néven ismert. E kutatás keretében a hozzászóló foglalkozott a termelést befolyásoló természeti tényezők megállapításával, felmérésével és számbavételével. Az ország valamennyi közigazgatási egységére 1:25 000 méretarányú talajismereti térképek készültek, továbbá a növénytermesztés lehetőségeiről tájékoztató — hasonló méretarányú — talajhasznosítási térképek. Községeinkint összeállította az Országos Meteorológiai Intézet az időjárás elemek átlagait, egyes idősorokat és valószínűségi értékeket.

A begyűjtött adatok segítségével meghatározta a hazánkban termesztendő növények kedvező termőhelyét és a kutatás továbbfejlesztésével kidolgozta a hozamtervezés módszerét.

A rendelkezésre álló anyag segítségével úgy látszik megfelelően lehetne hozzájárítani a levéltári anyagok termelési adatainak gazdasági értékeléséhez. Az értékelés szakszerű végrehajtásához elengedhetetlen, hogy a termelési adatokból idősorok álljanak rendelkezésre. A hozamok — a talaj termékenysége mellett — az időjárás évenkénti változásához igazodnak. Például a hozamokat befolyásoló csapadék-tényezőben évenként jelentkező ingadozás nagymértékű szóródást eredményez és a különböző évekről begyűjtött nagy szóródású hozam adatok alakulását éppen azért nem lehet nyomon követni, mert visszamenőleg nem tisztázható, hogy a levéltári anyagban talált hozamadat a területenként jellegzetes hozamingadozás amplitudóján belül hol helyezkedik el. A Kirilly Zsigmondné részéről ismertetett és a keszthelyi Festetich uradalomra vonatkozó folyamatos idősoros anyag igen használhatónak látszik. Ezt a megállapítást az a tény is aláhuzza, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában megtalálható az uradalom XVIII. század végi gazdasági térképe, tehát a levéltári anyag valóságos táblatorzskönyvei a területre pontosan beazonosíthatók, és így napjainkig követhető a hozamok alakulása.

A hozzászóló kitüntetésnek venné, ha ebben az értékes munkában közreműködhetne. Ismételten megköszöni meghívását és reméli, hogy a további kutatásban szerény közreműködése nem lesz értéktelen.

ENDREI WALTER

Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban

A Gácsi Posztómanufaktúra első évtizedeit a történeti hűség igényével sohasem írták meg. De nem is csodálható, hogy Sztudinka¹ a XX. század elején torz képet rajzol keletkezéséről, amikor a Barta I. által közzétett, 1847-re tehető üzemtörténeti vázlat² szerzője sem ismerte már az igazságot. Ilyenformán a szakirodalomba, ebből pedig a köztudatba egy sor mende-monda szivárgott; cáfolatukat a további téves idézgetések elkerülése végett az alábbiakban kíséreltem meg.³

Mindenekelőtt az *alapítás éve* szerepel hibásan minden forrásban és a szakirodalomban. Egyes kivételektől eltekintve⁴ 1767-re teszik a vállalat keletkezését, pedig legalább egy-két évvel korábbi. Erre bizonyíték az alább ismeretendő részvénytársasági szerződés, amely 1767. január 1-én Pesten kelt és már működő üzemről tesz említést. A 20 000 Ft-ot érő épület ekkor már áll; mivel az alapító Forgách gróf többször hivatkozik arra, hogy a linzi posztómanufaktúra mintájára építtette, az elhatározást nyugodtan időzíthetjük a hétéves háborút közvetlenül követő évekre. Emellett szól az is, hogy egyes szakembereket, pl. a ceruzaüzem vezetőjét már 1765 februárjában szerződtette Nürnbergből. Valószínű azonban, hogy a nagyüzemi termelés csak 1766-ban kezdődött, mert Geyer Ferenc üzemvezető 1768-beli alkalmaztatásáról írva e szavakat adja az alapító szájába: „. . . jetzt gehen mir die augen auf, ich habe ein grosses Lehrgeld gegeben, hätte ich dem Herre vor 2 Jahre gehabt, so wurden die Capitalien nicht in Windt gegangen seyn. . .”

Ki mondotta ezeket? Az 1847. évi vázlat szerzője szerint Forgách Antal, és ő szerepel *alapítóként* a későbbi forrásokban is. Pedig ez nyilvánvaló tévedés, hiszen 1761-ben született. Az üzem valódi alapítója az apa, Forgách János (1724—1774), ami egyébként egy sor levéltári bizonylattal igazolható,⁵ nem is szólva arról, hogy fennmaradt a linzi munkástoborzás leírása is (1. sz. melléklet) és a részvénytársasági szerződést is ő írta alá.

¹ Sztudinka F.: A gácsi posztómanufaktúra története. Magyar Iparfejlődés, 1906.

² Barta István: Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez. Történeti Szemle, 4, (1961) 143. l.

³ A levéltári bizonylatok — ahol külön fel nem tüntetem — az OL Kamarai ltár, Caus. Reg. Dir. Irathagyatékok, gácsi posztógyár iratai és Wien Hofkammer Archiv Komm. Ung. 36. Fasz. Rote Nr. 957.

⁴ A. Demian: Darstellung der Österreichischen Monarchie. Wien. 1805.

⁵ Az Udvari Kancellária még 1780-ban is a gácsi „Gr. Johann Forgachsche Wollzeug und Goldschlag Fabrik”-ról ír. OL Magyar Kancellária Acta Generalia 1780/341. De aki levéltári kutatásban járatlan, megtalálja az adatot helyesen K. G. Windisch: Geographie des Königreichs Ungarn c. könyvében (Pozsony, 1780) is.

Forgách János rendkívül agilis és vállalkozó kedvű főúr volt, talán az egyetlen a maga korában, aki nem mezőgazdasági nagyüzemének járulékát látta az általa felállított manufaktúrában. Lelkesedése tapasztalatlansággal és szeretlenséggel párosult: egyszerre vágott neki a 60-as évek első felében ötféle iparág meghonosításának Gácsott, ahol eleddig semmi sem létezett. Az öt szakma: a ceruza-, majolika-, selyemszalag-, aranyfüst- és gyapjuszövetgyártás persze semmilyen kapcsolatban nem állt egymással, és noha a legjobb helyekről szervezték be a szakembereket, rövidesen felemésztették az alaptőkét.⁶

A későbbi szerzők az első négy szakma gyakorlásáról nem tudnak már semmit, pedig legalább a 70-es évek végéig folyt a termelés.⁷

Az üzem *épületet* illetően sem világos a helyzet. Egyes szerzők úgy vélik, hogy kezdetben szórt manufaktúra volt, a falu házaiban folyt a termelés, később építették a központi épületet.⁸ Ez sem helytálló, mert egyes takácsok és a fonók a XIX. század közepén is „bedolgozók” maradtak, de a manufaktúraépületek már 1766-ban állottak. A négy épület: egy kétfödemes (egyemeletes?) központi traktus, melynek alapterülete 115 öl volt (23×5 öl), mellette a 10×4-öles festőház, továbbá az aranyverő ház és a 3-vályús, 6-kölyűs kallómalom. A részvénytársasági szerződés már a központi épület szárnyakkal való bővítését irányozza elő a flanelnyomás gépeinek és a tisztviselők irodáinak befogadására.

Ez az épület már tekintélyes, az 1770 körül metszett gyári címke tanúsága szerint kétemeletes⁹ háztömb. Az 1779. évi leltárból nyilvánvaló, hogy ekkor már az alábbi műhelyek kaptak helyet a központi épületben: válogató, fésülő, fonoda, cérnázó, fonalmosoda, szövöde, mosó, festőde, nyomó, appetúra, fonalraktár, festékraktár, áruraktár, iroda. Ebből következik, hogy a gácsi manufaktúra volt a korszak legkövetkezetesebben koncentrált hazai iparvállalata.

A legtöbb balhiedelem a vállalat *részvénytársasággá válásával* kapcsolatos. Az irodalom szinte egyöntetűen azt vallja, hogy Forgách Antal a nehézségek kiküszöbölése érdekében a XVIII. század végén szánta rá magát erre a lépésre, és így 1800-ban jött létre az első részvénytársaság.¹⁰ Márpedig ekkor már legalább a harmadik társulás következik be.

A már említett 1767. január 1-i részvénytársasági alapszerződést rendkívül korai volta miatt érdemes röviden ismertetni. A bevezetőben Forgách hangsúlyozza, hogy sok költséggel és fáradsággal bevezette, és a szükséges épületekkel és eszközökkel látta el ipari létesítményeit. Három üzem további növelését említi: gyapjuszövetekét, aranyfüst- és ceruzagyártását. Ezek bővítésére 25 000 Ft-ra van szüksége, amiért társaságot hív egybe és 50 db, egyenként 500 Ft-os részvényt bocsát ki abban a reményben, hogy mások is követik példáját. A részvények felét magának tartja fenn az eddigi beruházások és az anyag fejében, de az épületekért 600 Ft évi bért kér. Vállalja továbbá a távoli (Tugar patak melletti) kallóhoz való fuvar.

A társaság elhatározza, hogy a főépülethez két szárnyat kell építeni, amely a flanelnyomásnak és tisztviselőknek hivatott otthont adni. Forgách vállalja

⁶ Igen érzékletesen írja erről a korról *F. Geyer*: „... zu viellerley Fabricationen, als Bleystöffen, Majolin geschier, Seiden Band macherey, diese alle waren ein Schauerwetter der Cassa ...”

⁷ Egyedül a selyemszalag szövés nem igazolható 1768 után biztonsággal.

⁸ Így pl. *Mérei Gy.*: Magyar iparfejlődés (Bpest. 1951), aki Sztudinka nyomán azt sejteti, mintha a XIX. század elején gyökeres változás történt volna a koncentrált terén.

⁹ Egyetlen fennmaradt példánya OL Helytartótanácsi ltár Telonica Lad. D. fasc. 61. No. 17.

¹⁰ Az 1847. évi vázlat szerzője is ezt szögezi le: „Die Gründung als Actien-Gesellschaft datirt sich daher schon anno 1800 laut Urkunden.”

a felépítést és 300 Ft-ért ezt is bérbe adja. A szerződéskor működő 10 szövőszék kevés, számukat növelni kell. Megállapodnak egy igazgató, egy könyvelő-pénztáros és egy faktor alkalmazásában, akiknek fizetését és tennivalóját le-
szögezik. A haszonban, ill. a kárban a tagok a részvények arányában osztoznak, amelyeket 1767. április 1-ig be kell fizetni. Azonban 1770-ig lemondanak az osztalékról, az esedékes hasznot tehát tőkésítik.

Kilépni a társaságból csak 1770-től lehet. A részvényeket a következők jegyezték:

Forgách János	25
Grassalkovich A.	10
Klobusiczky F.	
kalocsai érsek	4
Cothmann báró	4
Orczy báró	2
Podmaniczky báró	2
Prónay	2
Rudnyánszky F.	1

Azonban 1770. március 1-én újabb szerződés jön létre, melyben az alap-
tőkét 121 000 Ft-ra emelik fel, jóval magasabbra, mint a 30 év múlva létrejött
társaságét! Ebben része lehetett annak, hogy a linzi munkások és különösen
Geyer Ferenc eredményes tevékenysége következtében a vállalat nyereségessé
vált. A részvényesek között számos új név tűnik fel:

Forgách János	150
Grassalkovich Antal	20
Batthyány József primás	10
Károlyi Antal	10
Erdődy Kristóf	10
Aspremont János	10
Beleznay Miklós tábornok	10
Horányi Antal	10
Szlávy Pál	4
Jankovich Antal	4
Révay Antal püspök	2
Rudnyánszky Farkas	2

A 242, egyenként 500 Ft-os részvény a 70-es években többször cserélhetett
még gazdát, mert az 1779-ben készült osztalékhátrálék-listában megint új nevek
bukkannak fel (pl. Gemmingen báró, Gludovác).

Tény, hogy a részvénytársaság 1800 után is számos alkalommal szerve-
ződött át, többek közt 1818-ban, mely időből fennmaradt első részvényt 1.
ábránk szemlélteti.¹¹

Ugyancsak elterjedt téves felfogás — Sztudinka és más szerzők nyo-
mán — a manufaktúra korai gyártmány-profilját illeti. „... 1792-ig durva
gyapjúárunk, szalaszposztó, daróc, pokróc...” írja pl. Mérei. Az eredeti, 1770—80

¹¹ Ennél korábbi hazai részvény tudomásom szerint csak egy 1807 előtti borossebesi rész-
vény. OL Nádori ltár. Az ábra szerinti részvény eredetije a Szilassy-család iratai között található.

közötti árjegyzékek és leltárak tanúsága egészen más eredményre vezet bennünket.¹² Elég talán megemlíteni, hogy gyapjúszatent, plüsst, nyomott fésűgyapjú flanelt, gyapjúbársonyt, damasztot, importált angorakecskeszörből készült különböző termékeket (pl. kamelottot, etamint, struck nadrágszövetet, különböző bélés szerzseket) állított elő a manufaktúra, összesen 23-féle cikket, szélesség és festékcsoport szerint 160 változatban. Pokróc és daróc ebben a választékban nem szerepel.

Érdekes talán ezzel kapcsolatban rámutatni, hogy a gácsi vállalat eredményesen versengett a 70-es években a hatalmas linzi manufaktúrával. Ennek szemléltetésére idézem itt kiadás előtt álló disszertációm egy táblázatát (ld. köv. old.).¹³

A gácsi ársor a készpénzfizetés esetén érvényes árat adja, a linzi árak fizetési feltételei nincsenek jelezve, de (második oszlop) 4⁰/₀ engedményt helyeznek kilátásba készpénzfizetésre. Az utolsó oszlop a linzi árak ⁰/₀-os eltérését jelzik a gácsiakhoz képest.

Alapvetően téves az a nézet is, mintha a gácsi manufaktúrát hazai *mun-kaerő* révén fejlesztették volna fel. Sztudinka és idézői Haltenberger Péter üzemvezető és más szepességi fonó-szövő szakmunkások alkalmaztatásában látják egy 1792-ben bekövetkezett kedvező fordulat indokát.¹⁴ A valóság ezzel szemben az, hogy 1768-ban Geyer Ferenc legalább 150 főnyi osztrák, bajor, cseh eredetű telepeket toborzott Linzben.¹⁵

Fennmaradtak még 51 személy részletes adatai: köztük 40 házas ember, 48 gyermekkel indult útnak. Ha tehát az 1768. augusztus 13-án kelt útlevél „150 Köpfen ohne Zurechnung der Kinder”-ről beszél, nyugodtan 250 körüli létszámot vehetünk tekintetbe. Nem kétséges, hogy a linzi manufaktúra hagyományai, a termelési rutin, a szakmunkások magukkal hozott szerszámjai döntő hatással voltak az indulási időszakra. Más kérdés, hogy Forgách János halála (1774), az üzemi tűzvész (1778), személyi surlódások, melyek a fiatal Forgách és az üzemvezető között zajlottak le (1780 óta) szétzüllesztették a vállalatot. Sok munkás önállóvá vált, ill. visszaköltözött Ausztriába úgy, hogy 1790 táján új szakmunkások felvétele árán lehetett csak megvetni az új részvénytársaság alapjait.

És itt felvetődik egy utolsó, el nem hanyagolható probléma, amely már a XIX. századba visz át bennünket: a *Forgách család szerepe* a gyár későbbi, jobban ismert történetében. A szakirodalom azt sejteti, mintha a vállalat és a család végérvényesen összeforrott volna. A valóságban Forgách Antal 1800-ban már csak egyszerű részvényes és a felügyelő bizottság ellenőre, halála után pedig fia ifj. Forgách Antal (1786—1851) már ilyen funkciót sem tölt be. A részvénytöbbség rövidesen elveszett a család számára és az irányításban Festetits Antal, valamint Szilassy József befolyása vált döntővé. A reformkorban elért, szinte visszaesés nélküli prosperálás és a gyárrá fejlődés Festetits nevéhez fűződik.

¹² A fentemlített források mellett felhívom a figyelmet az OL. Helytartótanácsi ltár Acta oeconomica Lad D. fas. 4. No. 13 alatt fellelhető cikklistára. Ezt pl. Karlovsky (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 3 (1896) 1—64. l.) ismeri, de *Futó* (A magyar gyárpar története. Budapest. 1944) öt idézve naivan megjegyzi: (az üzem) „posztót még nem is gyártott . . .” — mintha bizony ez a fentidézetteknel értékesebb termék lenne!

¹³ Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Kandidátusi értekezés. Bpest. 1965. I. 290. l.

¹⁴ Mérei pl. így ír: „1792-ben már megfelelő vezetője is volt az üzemnek . . .” i. m. 114. l.

¹⁵ A Kamarai ltár idézett állagában található útlevél szövegét a 2. melléklet tartalmazza.

			Gács (1776 előtt)	Linz (1773)	-4%	Eltérés
Nyomott flanell	fekete vörös alapon	keskeny	0,32	0,24	0,23	-28
		széles	0,39	0,28	0,27	-29,5
Chalon	szász kék és zöld	keskeny	0,35	0,27	0,26	-26
		széles	0,42	0,31	0,30	-28,5
Gros de Naples	közönséges színekben	keskeny	0,31	0,35	0,34	+ 9,5
		széles	0,39	0,40	0,38	- 2,5
Struck	közönséges színben	keskeny	0,45	0,54	0,52	+15,5
		szász kék és zöld	0,50	0,57	0,55	+10
Camelottes	finom	keskeny	0,36	0,40	0,38	+ 5,5
		széles	0,33	1,00	0,58	+15
„Bárkány”	közönséges	keskeny	0,54	1,00	0,58	+ 7,5
		széles	1,05	1,06	1,03	- 3
Satin	félselyem	keskeny	2,12	(1,39)	1,35	-14(?)
		széles	2,24	(2,42)	2,35	+ 9(?)
Etamine	angora szőrből	keskeny	0,48	1,00	0,58	+21
		széles	0,57	1,06	1,03	+ 9,5
Serge de Nimes	3-ágú	keskeny	0,30	0,36	0,35	+16,5
		széles	0,35	0,36	0,35	0
Serge de Rome	vékony fonalú	keskeny	0,39	0,42	0,40	+ 2,5
		széles	0,42	0,45	0,43	+ 2,5
Carole	durva fonalú	keskeny	0,36	0,42	0,40	+11
		széles	0,40	0,45	0,43	+ 7,5
Serge de Nimes	közönséges színű	No. 2.	0,43	0,48	0,46	+ 7
		No. 4.	0,51	1,00	0,58	+ 7,5
Serge de Rome	szász kék és zöld	No. 2.	1,09	1,12	1,09	0
		No. 4.	1,03	1,00	0,58	- 8
Carole	virágos mintájú	keskeny	0,51	1,00	0,58	+13,5
		széles	0,48	0,54	0,52	+8,5

Ezzel szemben a Forgáchok teljesen kiszorultak az üzemből és egy korabeli (1833) ismeretlen forrás¹⁶ erről így elmélkedik: „Die Herren Grafen Forgacs waren aus anfänglichen Beförderern des ihnen einen bedeutenden Vortheil versprechenden Unternehmens nachher, wie es schien, missgünstige Beneider des Gewinnes der Aktionäre geworden.” A Forgách-család tagjainak a földbirtokukon álló gyár vezetőivel gyakori súrlódásaik voltak, amiről egy 1835. évi levél is beszédesen tanúskodik.¹⁷ A későbbi forrásokban sincs szó többé valamelyik Forgách irányító szerepéről, úgy hogy kimondható: a család jelentősége a manufaktúra szempontjából a XIX. században elenyésző.

A gácsi posztómanufaktúra történetének kontúrjai egyre határozottabban rajzolódnak ki. Méltányosnak látszik most már monográfikus feldolgozása, amihez a fenti helyreigazításokat szerény hozzájárulásnak szántam.

1. M E L L É K L E T

Macular der Bittschrift an einer K. K. Apost. Mayestät worin die betragten Umstände des Franz Geyer eines Zeug Fabrikanten zu Gatsch kurz abgefasset sind (Wien, 1782.)

(Caus. Reg. Dir. Irathagyatékok. Gácsi posztógyár iratai I. csomó)

Im Jahr 1768 ereignete es sich, dass ein Ungarischer Cavalier Seiner Excellenz Graf Johann von Forgacs nacher Linz kam, sich um meinen Namen erkundigte und um mich schickte. Ich gieng also gleich zu diesen Cavalier in Meinung, Er wolle mir etwas von meiner Arbeit abkaufen. Ich erfuhr aber das Gegendtheil: denn Er fragte mich so gleich, ob ich nicht Lust hätte, nach Gacs in Ungarn zu reisen um allda eine Zeug Fabrick von Wollen anzulegen, weil er vernehmen, dass ich das Werk vollkommen verstünde, daher wäre er hieher gereiset, in Absicht, mich mit zunehmen, denn er hätte schon durch zwey Jahr vieles Geld versplittert, und doch nichts zu Stande bringen können, weil es Ihne an einem Einsichtsvollen, und Verständigen Manne noch immer mangelte. Ich als ein rechtschaffener, und Ehrlich denkender Mann wiederrieth Ihm, wegen den allzugrossen Beschwerden, und Hinternüssen eine Derley Fabricken zu errichten. Dieser Cavalier aber widersezte mir (nach dem ich noch hinzusezte, dass der gleichen Fabricken der Gefahr aussgesezet sind, das daran verwendete Capital zuverliehren und zu lezt gar zu erarmen): dass er nicht allein wäre, diese Unternehmung auszuführen, und nennete mir 5. oder 6. andere Cavalier, welche auch mit Cointeressenten wären, und nicht ablassen würden ein derley Werk, wenn es nöthig seyn würde, zu unterstützen und sagte: wir Ungarn wollen auch nicht die lezten seyn, für das allgemeine Beste des Landes zu sorgen was gehet

¹⁶ Friedrich Ferdinánd evangélikus lelkész 1833. évi magyarországi útínaplója dr. Schneller Edith tulajdonában. A vonatkozó kivonatot a 3. melléklet adja.

¹⁷ Buchler Benedek üzemvezető írja Szilassy József elnöknek egy ilyen affér befejezéséről: „Gleich nach Hochdero Abfahrt ist die ebenfalls sehr gekränkte Gräfin gekommen, und war über ihre Würde herablassend so, dass es mir unmöglich war ihren schönen Worten zu wiederstehen . . . darauf bekam ich auch den andern Tag die Visite des Herrn Grafen Joh. Forgács, wo er mich um Entschuldigung bat . . . die beständige Anwesenheit Euer Hochgeboren in Tugar könnte die Bürgschaft seyn, dass ähnliche Unannehmlichkeiten denen Fabriquesbeamten sobald nicht wieder begegnen, obschon der leidenschaftliche Charakter des Herrn Grafen täglich sich verschlimmert”. Szilassy család ltára, II. csomó (Gácsi posztógyár 236 p.).

ACTIEN SCHEIN

Ueber Gulden Ein Tausend W. W. als ein in der k. k. priv. Gacser
Wollenzeug und fein Tuchfabrique durch ¹⁴ *Hauptgelehrten*

*Joseph Szellafszky über Comissar
des k. k. Neograder Comitats.*

gemachte baare Einlage, wovon der Innhaber derselben die ersten
drey Jahre das gesetzmässige Interesse, dann aber die Dividende des
jährlichen Nutzens am ersten September jedes Jahrs baar ausbezahlt
erhält; ihre Sicherheit in dem Fabriks-Geschäft findet übrigens nur
im Sinne des bey dem üblichen Neograder Comitats intabulirten Actien-
Plans, und Societäts-Contracts aufkündbar, oder zu veräussern ist,
und im Gemässheit desselben die Vortheile oder Nachtheile, und ge-
richtliche Hilfe genüset. Urkund dessen, die hiezu von Seiten der
ganzen Societät autorisirte unterzeichnen und legalisiren.

So geschehen Gács den 9. August 1818.

Ueberfertigt durch den k. k. Neograder Comitats-Präsidenten
das ist: fl. 1000. — W.W.

Pr. K. K. pr. Gacser Wollen
Zeug und fein Tuchfabrique.

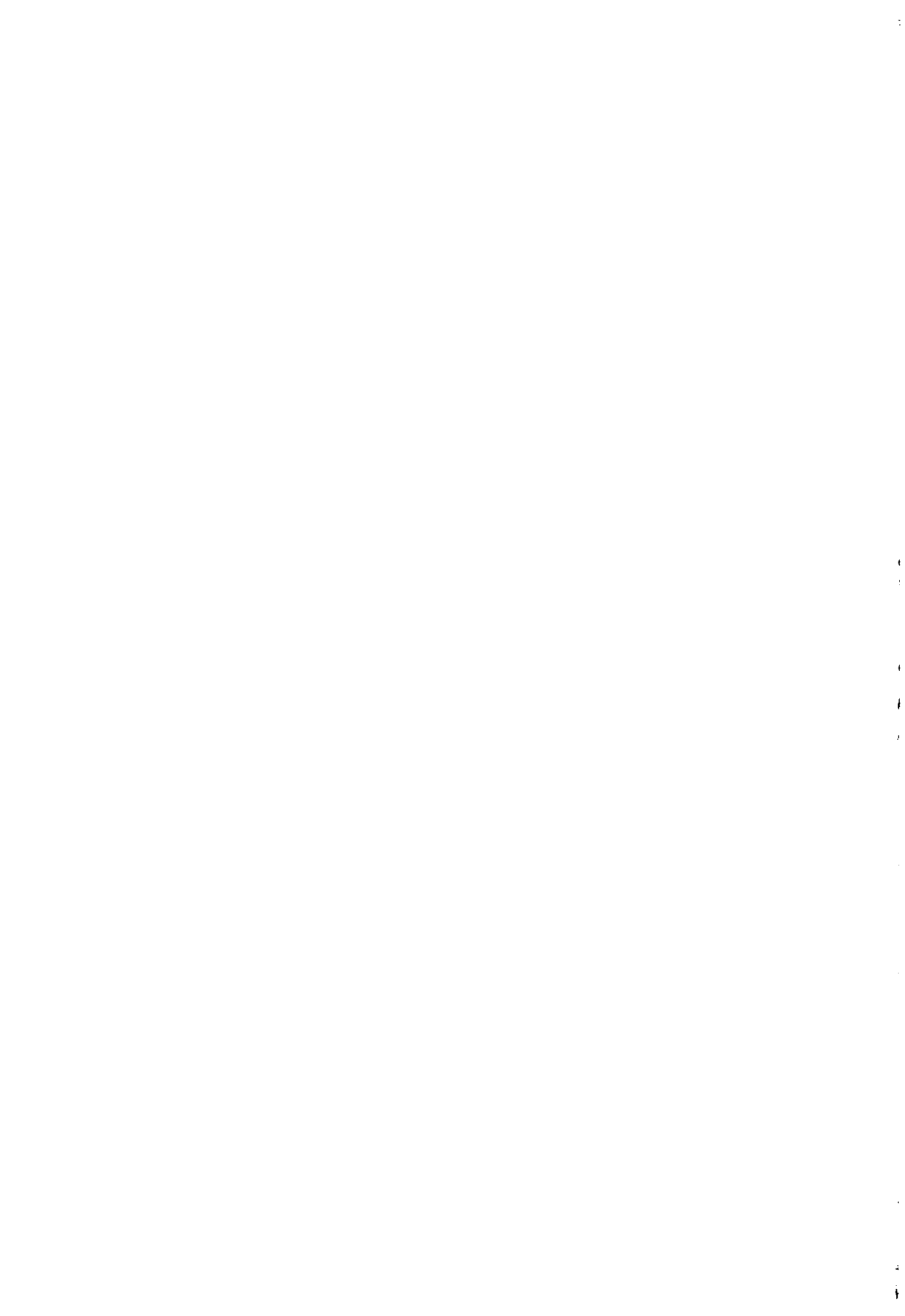
Kaplan Szellafszky als Comissar

*Anton Szellafszky
als Comissar*

*Handgezeichnete Actie über ein Tausend Gulden Capital
Buch fol. 32 mit der Nummer 1000. — 1000 Ein-
tausend Gulden W. W. richtig abgemessen, jetzt besetztigt
Gács am 9. August 1818.*

Commissar Szellafszky

Commissar Szellafszky

für geld aus dem Lande sagte er, für Wollen Waaren, und wir haben Wolle genug im Lande, aber wir haben keine Fabrickanten, welche fähig wären eine Woll Fabrick anzulegen, um mit der Zeit dem Lande einen Nutzen zu verschaffen, und so weiter; Ich möchte mich nur Entschliessen diese Dienste anzutretten.

Ich aber entschuldigte mich mit deme, dass mir schon öfters dergleichen ansehnliche Dienste sind angetragen worden allein, da ich mein eigenes Werk und gutes Auskommen habe, nebst dem auch viele Arbeit in die K. K. allhiezig Linzer Fabrik liefern kann, so könnte ich mich hart oder gar nicht entschliessen in ein anderes Land zugehen, der ich ohnehin Länder genug versucht habe, ich bin mit meinem Brod zufrieden: wollen aber Euer Excellenz dass ich einen recommandiren solle, der tauglich und geschickt, wie es der gleichen Subjecta mehrere gibt, und welche vielleicht gerne gehen würden, so will ich es mit Freude thun. Aber alle meine Antworten waren vergebens. Denn er sagte: wenn er mich nicht bekömt, so wolle er auch keinen andern deses anvertrauen.

Dieser Graf blieb von Montag bis Sonnabend zu Linz, und kam täglich entweder zu mir oder liess mich zu ihm rufen, er machte mir die theuersten Versicherungen, und Verheissungen, bis ich endlich mich überreden liess, und einen Contract, wie die hiebey liegende fidimirte Copia dieses sub N: ausweist, mit ihm aufsetzte und beschloss.

2. SZ. MELLÉKLET

Geyer F. és az általa szerződött munkások útlevele (ugyanott)

Wir N. Burgermeister, Richter und Rath, der Kaiserlich-Königlichen und Landesfürstlichen Haupt-Stadt Linz im Erzherzogthum Oesterreich ob der Enns urkunden hiemit, dass in allhiesiger Stadt, und dieser ganzen Revier herum (Gott seye höchst-schuldigster Dank) ganz rein-gut und gesunder Luft seye; und zumahlen Fürweiser diess

Franz Geyer Zeug Fabricant mit seinem . . . zur Arbeit aufgenommenen Personali von 150 Köpfen ohne Zurechnung der Kinder Bestehend nach Gäs in Hungarn in dem Neugrater Comitatz zu Tit. Herrn Grafen J. Forgazsch in die von Hochdero selben errichtete Fabrica zu gehen (?) des willens als haben Wir demeselben auf geschehen geziemendes Anlagen gegenwärtige Attestation, und respektive Foede hiemit unter Unser und gemeiner Stadt hiefür gedruckten kleinern Secret-Insiegel zu dem Ende ertheilet, damit solcher mittels derselben aller Orten frey, sicher und unaufgehalten passirt, und eingelassen werden möchte, so Wir in derley Occurrentien hinwiederum zu beobachten, und zu recipirciren beflissen seyn werden. Actum Linz den 13. ten August Anno 1768.

3. SZ. MELLÉKLET

Friedrich Ferdinánd 1833-beli naplójából

(Dr. Schneller Edit tulajdonában)

„Gács liegt nur eine Meile von Lossoncz. Es ist ein Flecken am Fusse eines Berges auf dem ein ansehnliches von einem Grafen Forgacs bewohntes Schloss steht. Die grössen Fabriksgebäude, ausserdem ein k. k. Salzmagazin

und die hübsche Wohnung eines Bruders des auf dem Schlosse residierenden Grafen geben dem Flecken einiges Ansehen. . . Die Gatscher Tuchfabrik ist ein in ihrer Art einzige Merkwürdigkeit des Ungarischen Reiches, nehmlich bis jetzt die einzige in demselben bestehende Fabrik von Bedeutung. Sie ist ein auf Aktien gegründetes National Unternehmen; der Erzherzog Palatinus selbst hat Antheil daran und führt das Protektorat darüber, hat aber die nähere Aufsicht dem Comes Szilassy übertragen. Die Herrn Grafen Forgacs waren aus anfänglichen Beförderern des ihnen einen bedeutenden Vortheil versprechenden Unternehmens nachher, wie es schien, missgünstige Beneider des Gewinnes der Aktionäre geworden. Der am meisten betheiligte unter diesen, der auch zugleich von dem wärmsten patriotischen Eifer für die Anstalt beseelt war, wer ein allgemein verehrter bejahrter Edelmann, Herr v. Festetics, jedoch nicht zu verwechseln mit dem Grafen Festetics, dem Stifter der Georgikons zu Keszthely. Sein von dem vaterländischen Künstler Ferrenczi aus vaterländischem Marmor gehauenes Brustbild hatte die Aktien-Gesellschaft in der Fabrik aufstellen lassen. Auch Herr Friedr. Liedemann war ein eifriges Mitglied dieser Gesellschaft. Die mit den besten Maschinen Englands und Niederlands versehene Fabrik beschäftigte einige 40 Webstühle und liefert unter anderen ein schwarzes Tuch von ausgezeichneter Güte dessen sich der patriotische Ungarische Adel vorzugsweise zu dem grand-costume seiner National Tracht und schwarze Husaren-Kleidung bediente. Nach Besichtigung der Fabrik und ihrer Arbeiten besuchte ich den Schlossberg und den dahinter liegenden gräflichen Garten. . .”

HERBERT STEINER

Ausztria Kommunista Pártja 1918—1933

Az alábbi bibliográfiai megjegyzések az Ausztria Kommunista Pártja (KPOe) hivatalos megalapítása (1918. december 3.) és hatósági betiltása (1933. május 26.) közé eső periódust foglalják magukba. A KPOe-nek ebben az időben még nincs történetírása. A pártsajtóban és a brosrákban között különböző alkalmi megemlékezéseken kívül a korszakról összefogó leírás nem készült.

1935-ben, oktatási célokra megjelent Moszkvában Otto Benedikt: *Materialien zur Geschichte der KPÖ* (Anyagok a KPOe történetéhez) c. munkájának 12 sokszorosított füzeté, igen alacsony, mindössze 60-as példányszámmal. A párttörténet egyes problémáival kapcsolatosan 1935—1939 között a KPOe illegális közlönye, a *Weg und Ziel* (Út és cél) cikkei foglalnak állást.

De még 1945-től, a KPOe legális tevékenységének újrakezdése után is csak kevés helyet kapott történetének kutatása és ábrázolása. 1952-ben jelent meg a *Zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung* (Az osztrák munkásmozgalom történetéhez) c. füzetek 1. számaként *F. Strobl*: *Die österreichische Arbeiterbewegung bis zum ersten Weltkrieg* (Az osztrák munkásmozgalom az első világháborúig) (74 l.); a 2. szám, *Leopold Spira*: *Die österreichische Arbeiterbewegung vom ersten Weltkrieg bis 1927* (Az osztrák munkásmozgalom az első világháborútól 1927-ig) (87 l.), és a 3. szám *F. West*: *Die österreichische Arbeiterbewegung vom Juli 1927 bis zum Feber 1934* (Az osztrák munkásmozgalom 1927 júliusától 1934 februárjáig). (103 l.) 1955-ben a KPOe funkcionáriusainak alapfokú tanfolyama címmel 5 füzet jelent meg az osztrák munkásmozgalomról, *F. Strobl* (1+2), *L. Spira* (3), *F. West* (4) és *E. Lustmann* (5) tollából.

Az adott periódusra vonatkozik még *Johann Kopenig*: *Reden und Aufsätze 1924—1950* (Beszéd és dolgozatok 1924—1950) (Bécs. 1951. 182 l.) és *Friedl Fürnberg*: *Im Kampf für ein sozialistisches Österreich* (Harcban a szocialista Ausztriáért) (Bécs, 1952. 173 l.) c. cikke. A KPOe alapításának 40. évfordulójára megjelent, kézirat gyanánt, *Hermann Mitteräcker*: *Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Österreichs* (Ausztria Kommunista Pártja történetéhez) c. munkája (Bécs. 1958. 64 l.). Néhány visszaemlékezést találunk az 1933-ig terjedő időkről az *Aus der Vergangenheit der KPÖ — Aufzeichnungen und Erinnerungen zur Geschichte der Partei* (A KPÖ múltjából — feljegyzések és visszaemlékezések a Párt történetéhez) c. írásban (Bécs. 1961. 129 l.). *Karl Steinhardt*, 1918-ban a párt első elnöke, szintén feljegyzett néhány érdekes tényt a KPOe első éveiből Visszaemlékezések c. munkájában (kéziratban maradt szöveg).

A párttörténet egyes fejezeteit a KPOe napilapja, a *Volksstimme* (A nép hangja), valamint elméleti közlönye, a *Weg und Ziel* (ld. függelék) dolgozza fel. Egy — a szörványos, de gazdag forrásanyagra támaszkodó — tudományos leírás azonban a mai napig is hiányzik. A párttörténet legfontosabb forrásai a pártnapokról készült beszámolók és jegyzőkönyvek (csak az 1., 3., 4. és 5. pártnap anyaga van meg nyomtatásban), a KPOe újságjai és folyóiratai, valamint a brosrák. Ide kell sorolnunk a *Kommunistische Internationale* és az *Internationale Pressekorrespondenz* hasábjain megjelent, jellegzetesen osztrák kérdésekkel foglalkozó cikkeket is.

Ehhez a munkához a Komintern egykori archívumának a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézetben őrzött, kétségtelenül terjedelmes anyagát nem használtuk fel. A tanulmány korlátozott terjedelme ezt nem tette lehetővé. A Kommunista Internacionálé kongresszusainak és VB-üléseinek jegyzőkönyvei is csak annyiban kerültek felhasználásra, amennyi-

ben határozataikat Ausztriában publikálták és megvitatták, s amennyiben nyomot hagytak a KPOe politikájában. A KPOe és a Komintern kapcsolatának pontosabb ábrázolása külön tanulmányt igényel.

A bibliográfiai megjegyzések tagolása az 1933 előtt megtartott 11 kongresszus alapján történt. Egy tudományos történeti munka valószínűleg a politikai, gazdasági és nemzetközi események más, kevésbé feltűnő periodizációjára fog majd módszertanilag támaszkodni. Az adott forma azonban az érdekeltek szélesebb körének nyújthat lehetőséget a tájékozódásra.

Forrásanyagként csak a KPOe dokumentumai és nyomtatványai kerültek feldolgozásra. A sok forrásanyaggal rendelkező osztrák állami levéltárak a törvényes zárlati határidő miatt nem hozzáférhetőek.

Az osztrák Szociáldemokrata Párt csak 1919—1920 között és 1931-ben foglalkozott behatóbban a KPOe-vel. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása utáni közvetlen benyomás, az oroszországi Októberi Forradalom hatása (valamint a hadifoglyok hazatérése), a magyar és a bajor Tanácsköztársaság erős radikalizálódást hozott létre az osztrák munkásosztályon belül. A KPOe-n belüli frakcióharcok, a fenyegető fasizmus és a súlyos gazdasági válság legyőzésével 1931 után a KPOe befolyása megerősödött. Az ilyenfajta szociáldemokrata brosrák is szerepelnek a bibliográfiai utalásoknál.

I. A KPOe megalakulása.

Az osztrák munkásosztályon belüli szakadás már közvetlenül az 1914-es háború kitörése után bekövetkezett. Ezt a háború feltétel nélküli, — az 1912-i és 1913-i szociáldemokrata kongresszusok, valamint az 1912-i bázei Nemzetközi Szocialista Kongresszus szellemével ellentétes — támogatása idézte elő. Különböző, a hivatalos pártvonallal szembeforduló baloldali csoportok alakultak. A Karl Marx és Friedrich Adler Egyesület, a SPÖ-n belüli baloldal (ld. az 1916-i országos konferenciát és az 1917-i kongresszust) Max Adler, Th. Schlesinger, G. Proft stb., a baloldali radikálisok Koritschonerrel, Ströhmerrel, Schönfelderrel stb., a baloldali radikális ifjúság, a Verband Jugendlicher Arbeiter-en (az Ifjúság Szövetsége) belül és azon kívül, Schüllerrel, Hexmannal, Fabriával, Bauernsaxszal stb., a Reichenberger Linke (Reichenbergi Baloldal) Kreibichel és Strasserral; az Internacionalisták Rothziegellel, Dickmannal, Wertheimmal stb., a Koalíció (zsidó szocialista munkásszervezet) Kohnnal, Naglerrel stb., a kommunista csoport Steinhardtal, Friedländerrel stb. Továbbá a Freie Vereinigung sozialistischer Studenten (Szocialista Diákok Szabad Egyesülete). Ezekből a csoportokból toborzódtak az első kommunista párttagok és funkcionáriusok. Jelentős hatásuk volt az Oroszországban lévő osztrák hadifoglyoknak. A hadifogolytáborokban közvetlenül az októberi forradalom kitörése után osztrák kommunista csoportok alakultak; rölapok és újságok jelentek meg [ld. Weltrevolution (Világforradalom), Moszkva]. Ezekből a körökből került ki Koplenig, Brodnig, Grün, Tomann stb. A baloldali radikálisok már a világháború alatt kapcsolatot tartottak a zimmerwaldiakkal [ld. Jugendinternationale (Ifjúsági Internacionálé)]. 1917 májusában, a fém munkások sztrájkja alkalmával egy baloldali radikális akcióbizottságot hoztak létre. Az 1918-i januári sztrájk után elkészült a baloldali radikálisok közlönyének, a Weckruf-nak (Ébresztő) első száma, de hatáságilag betiltották. A baloldali radikálisok illegálisan folytatták a munkát és 1918 júniusában sikerült a munkásság 150 bizalmi emberének részvételével létrehozni az első illegális konferenciát. A kapcsolatok aztán teljesen megszakadtak. Már az 1918-i januári sztrájk után megjelent Zürichben egy beszámoló, a bécsi „baloldali radikális” kommunisták köréből.¹ A szerzők — miután megállapítják, hogy a baloldal csődöt mondott és a baloldali radikálisok még nagyon gyengék — annak a véleményüknek adnak hangot, hogy „a januári harc egyetlen fontos eredménye, hogy felismerték és belátták: a jelenlegi pártvezetés a legkevésbé sem kielégítő”.²

A KPOe alapítása előtti időkről érdekes és újszerű leírást ad F. Koritschoner A nemzetközi mozgalom történetéhez Ausztriában c. munkája a Proletarszkaja Revolucija c. orosz

¹ Der Januaraufstand der österreichischen Arbeiterschaft und der Verrat der sozialpatriotischen Führer (Az osztrák munkásság januári felkelése és a szociálpatrióta vezetők árulása). Zürich. 1918. Union.

² Uo. 11. l.

folyóirat 2—3. számának 97. lapján és a Der Tag des Verrats (Az árulás napja) c. cikk a Rote Fahne (Vörös Lobogó) 1920. január 20-i számában. A Szociáldemokrata Párt fejlődése és a szakadáshoz vezető okok tanulságos analizisét adja egy Julius Dickmann által írt, de névtelenül megjelent broszúra. „A német-ausztriai szociáldemokrácia egyenlőre nemzetközi maradt . . . A felemelkedő nemzetek csak egy pontot nem bolygathattak: a Birodalom egységét. Mert a német-ausztriai munkásarisztokrácia annak az uralkodó szerepnek köszönhette gazdaságilag kiváltságos helyzetét, amelyet a német tőke a galíciai, a magyar, a boszniai és a délszláv gazdasági piacokon betöltött.”³

1918 november 3-án, 9 nappal a köztársasági nyilatkozat előtt egy megbeszélésen, melyen baloldali radikális üzemi munkások, értelmiségiek, ifjak és katonák vettek részt, határozatot hoztak Ausztria Kommunista Pártja és közlönye, a Weckruf megalapítására.⁴ Később heves nézeteltérések voltak afelett, hogy az alapítás formája és módja — alapos politikai és agitációs előkészítés nélkül — célszerű volt-e.⁵ A munkásmozgalomban nem voltak ideológiai viták sem. A KPOe első titkársága K. Steindhardtól és Elfriede és Paul Friedländerből állt.

IRODALOM

- I. Hornik*: Die Zimmerwalder Linke und die Linksradikalen in Österreich (A zimmerwaldi baloldal és a baloldali radikálisok Ausztriában). WZ, 1955, 655. l.
I. Grimm: Die Wirkung der Oktoberrevolution auf die österreichische Arbeiterbewegung (Az októberi forradalom hatása az osztrák munkásmozgalomra). WZ, 1957, 477. l.
I. Hornik: Die Auswirkung der Oktoberrevolution in Österreich (Az októberi forradalom hatása Ausztriában). WZ, 1957, 670. l.
II. Winterberg: Von der Wirkung der Oktoberrevolution auf die steirische Arbeiterschaft (Az októberi Forradalom hatásáról a stájerországi munkásságra). WZ, 1957, 874. l.
J. Schüller: Neue Tatsachen über den Jännerstreik 1918 (Új tényanyag az 1918-as januári sztrájkhoz). WZ, 1960, 30. l.

II. A KPOe alapításától az első Kongresszusig (1919. február 9.)

A fiatal kommunista párt programbeli és taktikai álláspontjáról mindenekelőtt a KPDOe hetenként kétszer megjelenő központi közlönyéből, a Weckruf-ból kaphatunk képet. Szerkesztőjeként és kiadójaként Elfriede Eisler-Friedländer, később férje, dr. P. Friedländer szerepelt. A Weckruf 1. és 2. számát a hatóság teljes egészében elkobozta. Csak az 1918. február 15-i 3. szám került a munkások kezébe. A KPOe bejelentette a tanács hatalom létrehozásának lehetőségét és szükségességét Ausztriában és felhívást intézett munkás- és katonatanácsok megválasztására. A polgári köztársaság kikiáltásának napján (1918. december 12.) kommunista szónokok a szocialista köztársaság kihirdetését követelték. „A hatalmat vérontás nélkül át lehetett volna ruházni a tanácsokra . . .”¹ — írja A szociáldemokraták a döntő napon, a nép ellen c. cikk.

A tanács hatalomért folyó küzdelem sok éven át döntő elvi kérdés volt. Még szociáldemokrata publicisták sem vitatták egy osztrák tanácsköztársaság lehetőségét. „Az osztrák munkásosztálynak 1918 novembere óta bármikor hatalmában áll a tanácsdiktatúra létrehozása”² „A fél-forradalom felkelti a teljes forradalom akarását . . .”³ „A kommunista köztársaság alapelvei”-ben⁴ egy „jobbszárny nélküli szocialista kormány” és az általános munkakötelezettség igénye merül fel. Emellett olyan, később nem ismételt követelések is képviselve vannak, mint az örökösödési, ajándékozási, eladási és vételi magánjog megszüntetése.

³ Dreißig Jahre nach Hainfeld (Harminc évvel Hainfeld után). Bécs. 1919. 10. l.

⁴ Der erste Parteitag der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs (Német-Ausztria Kommunista Pártjának első kongresszusa). Bécs. 1919. 7. l.

⁵ Uo. 12. l.

¹ Weckruf, 1918. nov. 15.

² *J. Brauntal*: Kommunisten und Sozialdemokraten (Kommunisták és szociáldemokraták). Bécs. 1920, 7. l.

³ *O. Bauer*: Der Weg zum Sozialismus (A szocializmushoz vezető út). Bécs. 1919. 2. l.

⁴ Weckruf, 1918. nov. 15.

A Die Bauern und die kommunistische Revolution (A parasztek és a kommunista forradalom)⁵ c. cikk a nagybirtokok szövetkeztetésére és a kisparaszti birtokok fenntartása mellett foglalt állást.

Az objektív forradalmi helyzetre való hivatkozással ismételten „gyors cselekvést” követelnek a proletariátustól.⁶ P. Friedländer hangsúlyozta: „Az is meg kell gondolni, hogy nem hosszútávú párt vagyunk; gyors szavakkal gyors cselekvésre kell felszólítanunk a proletariátust...”⁷

Ezt az agitatív magatartást a KPOe szervezeti gyengesége is szükségessé tette. A KPOe szervezetének irányvonalai⁸ a szervezettel még nem rendelkező kommunistákat a munkás-tanácsokban való tevékenységre utasították.

Az Aktionskomitee der linksradikalen Sozialdemokraten-nek (a baloldali radikális szociáldemokraták Akcióbizottságának) a KPOe-hez való csatlakozása⁹ bizonyos politikai és szervezeti megerősődéssel járt. Szónokuk, F. Koritschoner szerint: „Tudja meg Friedrich Adler, hogy ránk mindég számíthat, ha megbízható és hűséges barátokra van szüksége.”¹⁰ Koritschoner is szerkesztője lett a Weckruf-nak. A Föderation revolutionärer Sozialisten Internationale (a Forradalmi Szocialista Internacionálé Föderációja) nevű csoport ebben az időben még tiltakozott a KPOe-be való belépés ellen.¹¹ A KPOe vidéki terjeszkedése azonnal erős ellenállásba ütközött mind a hatóságok, mind a Szociáldemokrata Párt több vezetője részéről.¹²

A kommunistáknak a polgári parlamentarizmushoz való viszonyával első ízben az Arbeiterschaft und Wahlkampf (Munkásság és választási harc) c. cikk foglalkozott.¹³ A parlamenti választásoknál szokásos „népámitással” a proletariátus diktatúráját állítják szembe. Ez a magatartás megfelelt a különböző kapitalista országok kommunista mozgalmi egy részének. (V. ö. Lenin: A baloldali radikalizmus, a kommunizmus gyermekbetegsége, 1920). Buharin megerősítette a KPOe állásfoglalását a szavazástól való tartózkodás kérdésében,¹⁴ L. Trockij úgyszintén.¹⁵

Ebben az időben oroszországi hadifoglyok — így pl. a szociáldemokrata funkcionárius, Duda — hasonló álláspontot képviseltek: „A nemzetgyűlést ne tekintjük másnak, mint parlamentáris eszköznek a kizsákmányoló burzsoázia kezében, mellyel a proletariátus forradalmi követeléseit elfojthatja...”¹⁶

K. Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása felizgatta az osztrák munkásságot. A KPOe január 18-án a Rathaus előtt gyásztüntetést rendezett, melyen K. Steinhardt, Tomann, Rothziegel és E. E. Kisch szólalt fel. Az eseményről szóló vezércikket elkobozták.¹⁷

A Weckruf új címe a 19. számtól kezdve Die Soziale Revolution lett (1919. jan. 15.). A felirat — Éljen a Kommunista Internacionálé — alatt megjelent a Kommunista Internacionálé alapító konferenciájára felhívó kiáltvány teljes szövege.¹⁸ A KPOe képviselőjében Karl Steindhardt vett részt a moszkvai konferencián.

⁵ Uo.

⁶ Weckruf, 1918. nov. 28. Válasz Dr. Max Adlernek.

⁷ Der erste Parteitag der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs. Bécs. 1919. 15. I.

⁸ Weckruf, 1918. nov. 28. és dec. 14.

⁹ Weckruf, 1918. dec. 7.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Weckruf, 1919. jan. 1.

¹³ Weckruf, 1919. jan. 4.

¹⁴ Weckruf, 1919. jan. 11. *Bucharin*: Die Staatsidee der österreichischen Sozialdemokraten und der Marx'sche Kommunismus (Az osztrák szociáldemokraták állameszméje és a marxizmus kommunizmus Soziale Revolution, 1919. jan. 15. *Bucharin*: Was ist die Eroberung der politischen Macht (Mi a politikai hatalom meghódítása).

¹⁵ Soziale Revolution, 1919. jan. 25. Proletarier, ihr habt von der Nationalversammlung nichts zu erwarten (Proletárok, semmit se várjatok a nemzetgyűléstől).

¹⁶ G. A. Duda: Parlamentarismus und Gewerkschaft (Parlamentarizmus és szakszervezet). Bécs. 1920. 32. I.

¹⁷ Soziale Revolution, 1919. jan. 18.

¹⁸ Soziale Revolution, 1919. jan. 29.

A Was will die KP? (Mit akar a KP?) c. cikket ugyanúgy elkobozták, mint Buharin: Mit akarnak a bolsevikék? c. brosuráját. Ezzel megakadályozták ugyan e gondolatok szélesebb körű elterjedését, de a KPOe-n belül élénk viták voltak, ahogy azt az 1919. február 9-i pártnap is bizonyította.¹⁹

A pártnapon 42 küldött és néhány vendég vett részt. Az ülést Karl Steinhardt nyitotta meg, elnökölt Brodnig.

Ezután M. Kohn, a Reichsverband der Heimkehrer (Hazatérők Birodalmi Egylete), a Revolutionäres Soldatenkomitee (Forradalmi Katonabizottság) és a Kommunisták Magyarországi Pártja egy küldöttsége üdvözölte a pártnapot.

Elfriede Friedländer a KPOe alapításának és tevékenységének történetéről tartott beszámolót. A november 12-i helyzetről az alábbi volt a véleménye: „Ezek az események ártottak is, használtak is pártunknak; mindenesetre ismertté tettek bennünket.”²⁰ Főcélul a következőt tűzte ki: „Megdönteni a jelenlegi munkástanácsot és egy radikálisat a helyébe állítani.”²¹

I. Rothziegel kifogásolta, hogy a KPOe megalapítása a szükséges alapfeltételek biztosítása nélkül ment végbe. Helytelenítette a párton belüli puccs-törekvéseket és „a marsruta és a személyek” elleni mindenfajta külső beavatkozást.²² Tomann és Friedländer visszautasította Rothziegel szemrehányásait.

A küldötteknek a tagságról szóló beszámoló megmutatták a szervezet gyenge pontjait. Így pl. Salzburgban 100, Klagenfurtban 50, Donawitzban 70, Grazban 280 tagot tartottak nyilván.

A bécsi kerületekben: II. — 180, III. — 30, V. — 60. X. — 250, XII. — 50, XIII. — 140, XV. — 60, XVI. — 300, XVIII. — 30, XX. — 100, XXI. — 150 tagot. A Kommunista Proletárfjútság 400 taggal rendelkezett. A Revolutionäres Soldatenkomitee által kiadott Der Rote Soldat 6000 példányban jelent meg. A programról és a szervezeti alapszabályról K. Tomann referált. Egyedüli kívánatos törvényhozó testületként a munkás- és katonatanácsokat és a szegényparasztanácsokat jelölte meg.²³

A KPOe szervezeti alapszabálya a Kongresszus évenkénti összehívását írja elő, 100 tagonként 1 küldött részvételével. A KPOe — még a Kommunista Internacionálé létrejötte előtt — a „Nemzetközi Kommunista Szövetség részének” tekintette magát.²⁴ A szervezeti felépítés alapjai az üzemi és kerületi csoportok voltak (a kerületi bizottságokat háromhavonként választották). A pártvezetőségnek hét tagból, valamint a főszerkesztőből és katonai, nő- és ifjúsági felelősökből kellett állnia. Az alapszabály „aktivitást és pártfegyelmet” követelt a tagoktól.

A pártsajtóról P. Friedländer referált. A hetenként kétszer megjelenő Soziale Revolution példányszáma 16 000 volt. A vezércikkekben egy napilap, egy női melléklet, egy elméleti melléklet megjelentetését és „a kapitalista és polgári demokrácia elleni radikális harcot” követelték.²⁵

A vitákban az újság röplap-jellegét, gyenge elméleti alapját bírálják. A szociáldemokráciával szembeni álláspontkörül nézeteltérések vannak. Míg egyes küldöttek „a szociáldemokraták éles támadását” kívánják, Rothziegel úgy véli: „Mindég kommunista céljaink álljanak az előtérben, s ne a szociáldemokrácia vezetői elleni harc legyen a fő szempont”.²⁶

„Legközelebbi politikai feladataink”-ról Karl Steinhardt referált. Állást foglalt az „igazi munkástanácsok” választása mellett és ellenezte a kommunisták részvételét a parlamenti választásokban. Óva intett a puccszimustól és a meggondolatlan cselekvéstől; követelte a proletárok politikai felvilágosítását. A KPOe politikai irányelveit 8 pontban foglalták össze.²⁷

A parlamenti választásokkal kapcsolatos állásfoglalás nem volt egységes. Graz, Donawitz, Voitsberg, valamint a Revolutionäres Soldatenkomitee képviselői elleneztek a választási boj-

¹⁹ Soziale Revolution. 1919. febr. 8. és 12., valamint Der erste Parteitag der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs. Bécs. 1919.

²⁰ Uo. 8. l.

²¹ Uo. 9. l.

²² Uo. 12 és 13. l.

²³ Uo. 25. l.

²⁴ Uo. 25. l.

²⁵ Uo. 30. l.

²⁶ Uo. 31. l.

²⁷ Uo. 37. l.

kottot.²⁸ Steinhardt azzal érvelt, hogy a német kommunisták vitájánál Liebknecht és Luxemburg véleménye (a nemzetgyűlésen való részvétel mellett) kisebbségben maradt. A párt 28 szavazattal 6 ellen a választástól való tartózkodás mellett döntött. A választóbizottság az új pártvezetőségbe Steinhardtot, Tomannt, Rihs-t, Eichingert, Koritschonert, Forstot, dr. Kehraust javasolta. Kehraus visszalépett, mert csak kis többséggel választották meg. Helyébe P. Friedländer került.

A sajtóbizottságba Tomannt, A. Grünt, Brotzkyt, a pártbírószámba Mönchöt, Maschlt, Dienert, Reitert és Brodnigot választották be.

IRODALOM

F. Fűrberg: 40 Jahre KPÖ (A KPÖ 40 éve). WZ, 1958. 886. l.

F. Strobl: Zur Vorgeschichte der KPÖ (A KPÖ előtörténetéhez). WZ, 1958. 854. l.

H. Mütteräcker: Einige Besonderheiten in der Entwicklung der KPÖ (A KPÖ fejlődésének néhány különleges vonása). WZ, 1958. 657. l.

III. Az első kongresszustól a másodikig (1919. július 6—7.)

Erre az időszakra esik néhány fontos, az osztrák politikai életet döntően befolyásoló esemény. — Rossz volt a gazdasági helyzet, a munkát erősen korlátozta a nyersanyaghiány, égető élelmiszerhiány mutatkozott. Az elégedetlenség kétségbeesésig nőtt. Az uralkodó osztályok erősebb rendszabályokhoz nyúltak, hogy fenyegetett hadállásaikat fenntarthassák. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása nagy visszhangra lett a szomszédos Ausztriában. Burgenland ebben az időben még Magyarországhoz tartozott, s a tanácsforradalom így egész Bécs kapujáig nyomult előre.

„A forradalom kitör, ha a proletariátus helyzete elviselhetetlenné válik”¹ — ilyenek látszott az akkori helyzet. Március 1-én és 2-án birodalmi értekezletet tartottak az osztrák munkástanácsok. Skaret, Fr. Adler és Seitz óvták a munkástanácsokat a forradalmi akcióktól. „A tanácsköztársaság: szakítás az antanttal, a fegyverszünet felmondása, a közeli békéről, az antanthatalmak és Amerika mindenféle gazdasági segítségéről való lemondás . . .”² A kommunisták kétségtelenül túlértékelték a munkástanácsok konferenciáin tett javaslataik kedvező hatását, mikor így vélekedtek: „Megtörtént az első lépés a proletárdiktatúrához vezető úton.”³ Sikerült ebben az időben több, fontos szociális törvényt keresztülvinni. Szociáldemokrata részről világosan kimondják ennek okait: „A burzsoázia érzi, hogy a tömegeket csábítja az új forradalmak, a tanácsdiktatúra kikiáltásának kísértése . . . ezért a tanácsdiktatúrától való félelem nyomására sokkal nagyobb engedményekre kész, mint hasonló erőviszonyok közt egyébként lenne . . .”⁴

A szociáldemokrata politika felett gyakorolt bírálatokban a kommunisták nem vették észre a szociális törvények jelentőségét. „A munkanélküli-segélyről szóló törvény tisztán kapitalista eredetű; a proletariátus érdekeivel ellentétes, nem szocialista, hanem kapitalista intézkedés volt.”⁵

A KP ezekben a hónapokban élénk gyülekezési és demonstrációs tevékenységet folytat. 1919 márciusában beindul a Prukopnik svobody, az ausztriai cseh kisebbség kommunistáinak közlönye. A Kommunista Internacionálé első kongresszusáról részletes beszámoló készül.⁶

Április 18-án (zöldesüttörtökön) nagy munkanélküli-tüntetés zajlik le Bécsben. A Parlament előtt a tanácsköztársaság mellett tüntetnek. A rendőrség azonnal a tömeg közé lő; az eredmény: vérfürdő. Az ellentétek kiéleződnek. A kommunisták védekeznek a puccs-elő-

²⁸ Uo. 40. l.

¹ K. Radek: Die Entwicklung des Sozialismus von der Wissenschaft zur Tat (A szocializmus fejlődése a tudománytól a tettekig). Bécs. 1919. 20. l.

² Rätediktatur oder Demokratie (Tanácsdiktatúra vagy demokrácia). Bécs. 1919. 11. l.

³ Soziale Revolution, 1919. febr. 5.

⁴ Rätediktatur oder Demokratie. 11. l.

⁵ P. Friedländer: Durch Demokratie zum Sozialismus (Demokrácián át a szocializmusba). Bécs. 1920. 10. l.

⁶ Soziale Revolution, 1919. ápr. 16.

készítés vádja ellen.⁷ A Kommunista Párt széleskörű szolidaritási mozgalmat szervez a Magyar Tanácsköztársaság mellett. L. Rothziegel vezetésével katonák százai lépnek be önként a magyar Vörös Hadseregbe. Rothziegel elesik a harcok alatt.⁸

A kommunista Május 1. ünnepén Magyarország, Bajorország és a Kommunista Internacionálé képviselői is felszólalnak.⁹ A KPOe-ben még a Luxemburg-féle spontaneitás-elmélet uralkodott. A KPOe-nek a Kominternhez küldött egyik beszámolójában a következő áll: „Nem nagy súlyt fektetünk arra, hogy jó sok bejegyzett tagunk legyen; azt tartjuk fontosnak, hogy a tagok tetté váltsák a forradalmi akaratot; hogy legyen egy forradalmi testület, mely a döntő pillanatban helyt tud állni.”¹⁰

1919. május 4-én és 5-én ül össze a kommunista munkástanácsok első konferenciája. A mozgalmas események hatása alatt itt dolgozzák fel első ízben önállóan a politikai ismereteket.

„Nem lehet egyetlen hatalmas ugrással eljutni egyik történelmi korszakból a másikba . . .”¹¹ Már kirajzolódnak egy előretételezőbb politika perspektívái. Még világosabbá válik, hogy „ez az út békés kell legyen mindaddig, míg lehetőség van az új kommunista társadalom alapjainak békés eszközökkel való felépítésére . . .”¹²

A konferencia ragaszkodott ahhoz a követeléshez, hogy a munkástanácsok vegyék át a teljes politikai és gazdasági hatalmat, s ennek megfelelően nyilatkozott a polgári parlamentáris demokrácia ellen. Májusban csatlakozott a KPOe-hez a Föderation Revolutionärer Sozialisten-Internationale csoport.¹³ A FRS-Internacionálé síkraszállt a proletariátusnak a szocializmus érdekében való egyesülése mellett. Célkitűzéseik a KPOe-be való belépés előtt a következők voltak: 1. A szocialista alapelvek terjesztése és a forradalmi harcok készség felkeltése. 2. A polgári pártokkal való kompromisszum feleslegességének bebizonyítása. 3. Propaganda- és akciócsoportok képzése üzemekben és kaszárnyákban. 4. Szocialista munkás-, paraszt- és katonatanácsok létrehozása.¹⁴ A Föderáció közlönye a Der freie Arbeiter (Szabad munkás) volt.

A kommunistáknak elég jelentékeny befolyásuk volt a Volkswehr katonái között. Az antant képviselői követelték a Volkswehr csökkentését; ezt a kívánságot osztrák reakciós erők is támogatták.

A KPOe június 15-re tömegtünetést hívott össze a katonai leépítés ellen. Június 14-én a rendőrség 115 funkcionáriust letartóztatott. Mikor a tüntetők június 15-én a letartóztatottak szabadonbocsátását követelték, a rendőrség tüzet nyitott rájuk. A sortűznek 20 halottja és 80 sebesültje volt.

Az 1919. június 15-i eseményekről a vélemények a KPOe-n belül is, a KPOe-n kívül is eltérőek voltak.¹⁵ A KPOe erőiesen ellenzett minden puccs-szándékot.¹⁶ Kijelentette azonban: „A burzsoázia tudta, hogy a proletariátus követelni fogja a proletárdiktatúrát.”¹⁷

A június 15-i vérfürdő, az azt megelőző és az azt követő letartóztatások azonban kétségtelenné teszik, hogy a burzsoázia példát akart statuálni a forradalmi erőkkel szemben.

Végzetes szerepet játszott június 15-vel kapcsolatban a magyar kommunista, Dr. Bettelheim E.¹⁸ Mint a Magyar Tanácsköztársaság összekötője jött Ausztriába s megkísérelte az osztrák kommunistákat „gyors cselekvésre” orientálni. A rendőrség által elkobzott jelentései a politikai helyzet téves felméréséről tanúskodnak.¹⁹

⁷ Soziale Revolution, 1919. ápr. 24.

⁸ Soziale Revolution, 1919. ápr. 30.

⁹ Soziale Revolution, 1919. máj. 3.

¹⁰ O. Benedikt: Vom militärischen Zusammenbruch bis zum 12. November (A katonai összeomlástól november 12-ig). Moszkva. 13. l.

¹¹ Beschlüsse der 1. Delegiertenkonferenz der kommunistischen Arbeiterräte Deutsch-österreichs, 4. u. 5. Mai 1919 (Német-Ausztria kommunista munkástanácsai 1919. május 4–5-i 1. küldöttkonferenciájának határozatai). Bécs. 1919. 3. l.

¹² Uo.

¹³ Soziale Revolution, 1919. máj. 31.

¹⁴ Derißig Jahre nach Hainfeld. 12. l.

¹⁵ J. Deutsch: Aus Österreichs Revolution (Ausztria forradalmából). Bécs, é. n. 100–101. l.

¹⁶ Soziale Revolution, 1919. jún. 17. és 19.

¹⁷ Soziale Revolution, 1919. jún. 18.

¹⁸ Der Kampf, 1919. okt. 4. Dokumente zur Geschichte des 15. Juni (Dokumentumok június 15. történetéhez).

¹⁹ Uo.

A június 15-i tömegtüntetés agitációs előkészítésekor nyilvánosságra hozták Kun Béla táviratát a KPOe-hez: „Hatalmukban áll, hogy a proletárdiktatúrát vérontás nélkül létrehozzák.”²⁰ A tüntetés előtti napon az volt a vélemény: „A polgárság reszket — a kormányzat inog a proletariátus hatalmától. Egy végső harcnak kell jönnie . . .”²¹

Hamarosan bekövetkezett a nyilvános elhatárolódás Bettelheimtől.²² Az Über Putschismus (A puccsizmusról) c. cikkben Hilde Wertheim elítéli mindazokat a még fennálló fel-fogásokat, melyek szerint a proletárdiktatúra egy puccsal kivívható.²³

Karl Radek több cikkben bírálta a KPOe különböző hibáit és elítélte Bettelheim mód-szereit.²⁴ Radek kétségbevonta, hogy Bettelheimnek mandátuma volt a Kommunista Internacionálétól. „Kiszorította volna a szellemileg megbízható elvtársakat a pártszervezetből és a szerkesztőségéből.”²⁵ A pártnapon kívül ez a vita később hivatalosan is folytatódott. Június 15-e első évfordulóján az volt a vélemény, hogy a kommunisták túlbecsülték a tömegek aktivitását, hogy ezek főleg a szociáldemokraták befolyása alatt állottak, „úgy tévedtek, mint forradalmi osztályharcosok, s nem mint gyáva osztályarúlok”.²⁶ A vita utolsó fellángolása a március 12-i németországi felkelés után következett be. Ruth Fischer (Elfriede Friedländer-Eisler) indította meg egy cikkel: War die Märzaktion der VKPD eine Bettelheimerei? (Bettelheimeskedés volt-e a VKPD márciusi akciója?).²⁷ Az írásbeli vitában P. Friedländer, Ruth Fischer, J. Wertheim és K. Radek vett részt.²⁸ Gerhard Eisler, mint felelős szerkesztő elhatárolta magát a cikkektől, melyek éles személyes vádakait is tartalmazták. A Die Bettelheimerei (A Bettelheimeskedés) c. cikkben E. Bettelheim kimerítően védelmezte eljárását.²⁹ Azt állította, hogy „korlátlan teljhatalma volt az osztrák párt újjászervezésére, még annak szétzúzása árán is”. 1919 májusában jött Bécsbe. „Ebben a túlérlett forradalmi helyzetben a KPOe rettenetes képet mutatott.” A pártvezetőség helyére egy héten belül egy „direktóriumot” állított: ennek tagjai Koritschoner, Wertheim, Tomann és Melcher voltak. „Az SP és a burzsoázia az összeomlás előtt állt . . . Ez volt a történelmi pillanat, melyben a proletariátusnak meg kellett volna ragadnia a hatalmat . . .” Bettelheim ezekkel a szavakkal zárja cikkét: „A KPOe-nek vissza kell térnie 1919 júniusának hagyományaihoz.”

1919 június 6. és július 6. közt zajlott le az ausztriai munkástanácsok második konferenciája. „A második birodalmi konferencia politikai vitájában mindenek előtt a szociáldemokraták és kommunisták közti ellentét uralkodott.”³⁰ A Szociáldemokrata Párt a párt- és szakszervezeti alkalmazottak kooptálásával meg akarta változtatni a munkástanácsok jellegét. A kommunisták ellenezték ezt és ismételten javasolták, hogy a munkástanácsokat tekintsék a munkáshatalom eléréséhez szükséges eszköznek. Az országos konferencia szinte semmi eredményt nem hozott. A KPOe politikai akcióképességének gyengítésére szolgált volna az a határozat, hogy: „Csak a munkástanács legyen felelős a proletariátus tömegakcióiért.”³¹ A KPOe megegyezésre készen indokolta a tanácsköztársaság létrehozásának lehetőségességét.³² A KPOe szembefordult a békeszerződés súlyos feltételeivel, „mivel az a kapitalizmus megerősödését jelenti Német-Ausztriában”.³³ Az antant által gyakorolt harmincéves kényszerküz-

²⁰ Soziale Revolution, 1919. jún. 12.

²¹ Soziale Revolution, 1919. jún. 14.

²² Rote Fahne, 1919. okt. 7. és 8.

²³ Rote Fahne, 1919. okt. 16.

²⁴ Rote Fahne, 1919. okt. 28., 29., 30. 1919. A. Struthahn.

²⁵ Rote Fahne, 1919. jún. 28., júl. 7.

²⁶ Kommunismus, Bécs, 1920. jún. 19.

²⁷ Kommunismus, Bécs, 1921. jún. 15.

²⁸ Kommunismus, Bécs, 1921. jún. 15., júl. 1. és 7.

²⁹ Kommunismus, Bécs, 1921. aug. 15., szept. 1., valamint Soziale Revolution, 1919. jún. 28., júl. 2.

³⁰ J. Braunthal: Die Arbeiterräte in Deutschösterreich. Bericht über die 2. Reichsarbeiterkonferenz (A munkástanácsok Német-Ausztriában. Jelentés a 2. Országos Munkástanácskonferenciáról). Bécs. 1919. 15. l.

³¹ Uo. 25. l.

³² Ist Deutschösterreich reif zur Räterepublik? (Megérett-e Német-Ausztria a Tanácsköztársaságra?). Bécs. 1919. 1—6. l.

³³ Uo. 6. l.

igazgatás „minden szocializálást lehetetlenné tesz”.³⁴ A Németországhoz való csatolás jelszavát ebben az időben különösen propagálták. Ekkor született meg az igen elterjedt nézet a kis Ausztria „életképtelenségéről”. A KPOe-n belül erre vonatkozóan különbözőek voltak a vélemények; a párt hivatalosan a Németországhoz való csatolás ellen fordult a 2. tanácsértekezleten. „Egy olyan Németországhoz, amilyen a mai, s melyet Noske személyesít meg, nem kíván csatlakozni...”³⁵ 1919. június 16-án és 17-én rendezték a KPOe második Kongresszusát (Országos bizalmi-értekezlet). Tomann tartotta a beszámoló jelentést, beszélt a pártvezetőségben belüli jobb- és baloldali, valamint személyi ellentétekről. A Direktórium politikáját heves bírálat érte. A szavazáskor 99-en a Direktórium mellett, 45-en ellene foglaltak állást.

Általános sztrájkot követeltek Oroszorszáért és Magyarorszáért. A KI képviselője beszámolót tartott a nemzetközi helyzetről. Az új pártvezetőség tagjai Tomann, Koritschoner Buchleitner, Haidt, Jossmann lettek.³⁶ A kongresszuson lehetőség nyílt a véleménycserére. Mivel közvetlenül az események hatása alatt álltak, számos nézeteltérés merült fel.

IRODALOM

A. Hornik: Die Ungarische Räterepublik und Österreich (A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria). WZ, 1959. 270. l. Die ungarischen Rätekommissare in Österreich 1919/20 (A magyar tanácsbiztosok Ausztriában 1919/20). WZ, 1960. 764. l.

IV. A második kongresszustól a harmadikig (1919. december 7—8.)

A kapitalizmus konszolidálódása Ausztriában, a magyar és a bajor Tanácsköztársaság leverése a párt stratégiájának és taktikájának új megfontolásához vezetett. „A szocialista forradalom az első, amely a dolgozók nagy többségének érdekében és csak a dolgozók nagy többsége által juthat győzelemre...”¹

Részletesen kidolgozott, azonnali programcélokat tűznek ki, mint pl. „a reakciós rendőrség és a tisztek lefegyverzése, törvényszékek a háborús főbűnösök ellen, az élelmiszerek lefoglalása népelelmezési célokra” stb.² További kívánság a munkás- és katonatanácsok hatáskörének kiszélesítése. A szociális törvényhozást pozitíven értékeli és munkanélküli-gondozásra, munkaidő-rövidítésre irányuló törvényeket követelnek. A nagybirtok kisajátítására, a bankok, bányák, kohók és más nagyüzemek államosítására törekednek.

Utálás történt arra, hogy az uralkodó osztály nem fogja önként feladni pozícióit. De „a proletárforradalomnak nincsen szüksége terrorra céljai eléréséhez, gyűlöli és megveti az emberölést...”³ A további útról az a vélemény: „A KP a kormányhatalmat soha másként, mint a proletártömegek világos, egyértelmű akaratából, soha másként, mint a tömegeknek a kommunista reményekhez, célokhoz, harci módszerekhez való heroikus hozzájárulásánál fogva nem fogja átvenni. A proletárforradalom saját keserű tapasztalatainak Golgota-útján, vere-ségeken és győzelmeken át, csak lépésenként küzdheti magát előre a teljes világosságig és érettségig.”⁴

Ezek a kilátások azonban politikai és ideológiai ellenhatások folytán gyakorlatilag — 1921-ben programmatikusan is — revidálódtak.

„A harcot nem szavazócédulával a kézben döntik el; a dolgozó nép fegyveres ököllel fogja megteremteni hatalmát...”⁵ A KP-nek a munkásmozgalmon belüli helyzetét is újraértékelik: „Ez az aktív kisebbség.”⁶

³⁴ Uo. 7. l.

³⁵ Uo. 27. l.

³⁶ Soziale Revolution, 1919. júl. 9. és 12.

¹ Was will die Kommunistische Partei (Mit akar a Kommunista Párt). Bécs é. n. (1919), 3. l.

² Uo.

³ Uo. 4. l.

⁴ Uo. 8. l.

⁵ Was will die Kommunistische Partei. Bécs é. n. (1921), 6. l.

⁶ Uo. 9. l.

Közvetlenül a 3. kongresszus előttig döntő hatással van a KPOe magatartására a demokrácia parlamentáris formáinak lebecsülése és elutasítása. „Amíg fennállnak a munkástanácsok, vagy a forradalmi proletártevékenység más lehetőségei, nincs szükségünk a parlamenti szószékre...”⁷ A parlamentarizmussal szembeállítják a hatalom gyakorlásának lehetőségét a „kereskedők, tisztek, papok”⁸ kivételével mindenki által megválasztott tanácsokon keresztül. A KP nem is vett részt az alkotmányozó nemzetgyűlés választásain. 26 különböző párt versengett a szavazatokért. A szociáldemokraták — mint legerősebb párt — 40,76%-ot kaptak, a keresztényszocialisták 23,12%-ot. A két párt azután koalíciós kormányt alakított, mely 1920 novemberéig állt fenn.

1919-ben a Szociáldemokrata Párt több brosúrája foglalkozott a munkás- és katonatanácsokkal. A Magyar Tanácsköztársaság előtt és alatt elméletileg elfogadták az ausztriai tanács hatalom lehetőségét is: „A városi és falusi dolgozó osztály ma ténylegesen úgy alkothatja meg a társadalom és a jog új alapjait, ahogy akarja...”⁹ Később megváltozik ez az álláspont a parlamenti testületek javára. „Amit egy nemzetgyűlés, egy kormány, egy tartománygyűlés vagy egy községi előljáróság megtehet az új szocialista rendért, azt a munkás-, katonas- és paraszttanácsoknak nem kell megvalósítaniuk...”¹⁰ A következőképpen érvelnek az ausztriai tanács hatalom ellen: „Az osztrák parasztság konzervatív, jól iskolázott és szervezett.”¹¹ „A tanácsköztársaság szakítást jelent az antanttal, lemondást az antanthatalmak és Amerika minden gazdasági segítségéről.”¹²

Otto Bauer később még tovább ment és úgy vélte: „Ha itt hosszabb ideig nem igen van lehetőség tanácsköztársaságra, akkor a protetariátusnak itt nincs is rá szüksége a hatalom megszerzésénél.”¹³ A szocializmushoz vezető út formájának kérdésében felmerült ellentétek a tanácsokkal szemben elfoglalt álláspontra koncentrázódtak.¹⁴

1919. július 23-án a munkástanácsok határozata alapján tiltakozó sztrájkot tartottak az antant-kapitalizmus beavatkozása ellen. Ez volt az eddig lezajlott legnagyobb sztrájk Bécsben. A gyűlésen mind szociáldemokrata, mind kommunista szónokok felszóltak.¹⁵

Újból a tanácsköztársaság kikiáltását és „a nemzetgyűlés elkergetését” követelik a munkástanácstól.¹⁶

A Magyar Tanácsköztársaság bukása után a KPOe tömeggyűléseket szervez az ellenforradalmi offenzíva ellen. A bécsi munkástanácsban a kommunisták a munkástanácsok birodalmi konferenciájának azonnali összehívását kérik.¹⁷ Friedrich Adler „a kommunisták oroszországi és magyarországi, történelmi tévedéséről” beszél.¹⁸ Nagy szolidaritási akció indul a magyar emigránsok érdekében, azzal a követeléssel, hogy Ausztria adjon nekik menedéket.¹⁹

Szeptember 16-tól a Rote Fahne naponta jelenik meg. Így több helyet kapnak az elvi cikkek is.²⁰

⁷ Die Kommunistische Partei und der Parlamentarismus (A Kommunista Párt és a parlamentarizmus). (F. Koritschner). Bécs. 1919. 7. l.

⁸ Uo. 4. l.

⁹ A. Täubler: Abgeordneten- und Bürokratenabsolutismus und die Rätedemokratie (Képviselő- és bürokrata-abszolútizmus és a tanács-demokrácia). Bécs, 1919. 18. l.

¹⁰ A. Täubler: Die Rechtsbildung in der Revolution und die Mission der Arbeiterräte (Jogalkotás a forradalomban és a munkástanácsok missziója). Bécs. 1919. 18. l.

¹¹ Rätediktatur oder Demokratie. 8. l.

¹² Uo. 9. l.

¹³ O. Bauer: Bolschewismus oder Sozialdemokratie (Bolsevizmus vagy szociáldemokrácia). Bécs. 1919. 113. l.

¹⁴ Vö. J. Braunthal: Kommunisten und Sozialdemokraten.

¹⁵ Rote Fahne, 1919. júl. 16., 19., 23.

¹⁶ Rote Fahne, 1919. júl. 26.

¹⁷ Rote Fahne, 1919. aug. 5.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Rote Fahne, 1919. aug 9., 19., okt. 2.

²⁰ Rote Fahne, 1919. szept. 21. Tschitscherin: Der Friede von Versailles (A versaillesi béke). — 1919. okt. 16. H. Wertheim: Über Putschismus (A puccsizmusról). — 1919. okt. 17. Kautsky, Bauer, Lenin.

A pártsajtónak a harmadik pártnapot előkészítő vitája — melynek célja „a pártból eddig hiányzó világosság megteremtése” volt²¹ — Arnold Struthahn (Karl Radek): Die Krise in der deutsch-österreichischen KP (A német-ausztriai KP válsága) c. cikksorozatával kezdődött.²² Ebben mindenekelőtt annak szükségességére történt utalás, hogy a proletariátus többségét megnyerjék a kommunista nézetek számára. Ezt a nézetet két szerkesztőségi cikk is magáévá tette.²³

Koritschoner Radekhez intézett válasza szerint a KPOe gyengeségének oka az alapítás túl korai időpontjában keresendő, „várni kellett volna, míg a Szociáldemokrata Pártban meglévő szakadási tendenciák beérnek”. Véleménye szerint „a proletariátus helyzete tarthatatlan volt”, s ezért lehetséges lett volna a tanácsköztársaságnak egy „aktív kisebbség” általi kiáltása.²⁴

Ezt éles hangú válasz követte „Az Über-Bettelheim” címmel — „Az ilyent gyökerestől ki kell irtani, ha azt akarjuk, hogy a kommunista mozgalom fejlődjék”²⁵, — és számos, a párton belüli élénk vitáról tanúskodó hozzászólás.²⁶ A pártvezetőségnek a kongresszus előtti egyik nyilatkozata a „forradalmi tömegharcot” javasolja.²⁷

1919. december 7-én és 8-án zajlik le a harmadik kongresszus.²⁸ 6-án előzetes értekezlet tartanak. A kongresszus elnökségébe Wertheimet (Bécs) és Brodnigot (Stájerország) jelölték. A napirenden az alábbiak szerepeltek:

1. A pártvezetőség beszámolója
Általánosságban — Tomann
Ügyvitel — Forst-Ledwina
Vizsgálóbizottság — Mönch
Művelődés — Frank
Tanácsok — Friedländer
A birodalmi és tartományi titkárok jelentése
2. Szervezeti alapszabály — Maresch
3. Legközelebbi politikai feladataink
Jelentés az Internacionáléről — Frank
A kommunista taktika általános irányvonalai — Strasser
A KPDOe viszonya a szakszervezetekhez — Tomann
4. Választások
5. Esetleges egyéb kérdések

136 küldött vett részt az értekezleten, ebből 40-en bécsi üzemi szervezetekből. Vendégek érkeztek Romániából, Oroszországból, Lengyelországból, egy cseh és egy német Csehszlovákiából. Felolvasták Karl Radek egy hosszú írását, melyben többek között szó volt arról, hogy „Mi a német-ausztriai kommunisták teendője? Nem csinálhatnak proletárforradalmat, nem teremthetik meg a tanácsköztársaságot »kikiáltással«: a forradalmat csak maga a munkásosztály csinálhatja . . .”²⁹

Tomann a párton belüli nézeteltérésekről beszélt. Forst jelentette: különböző nehézségek adódtak abból, „hogy sok olyan elem lépett be, mely csak anyagi előnyöket keresett . . .”³⁰

A KPOe nagy összegeket gyűjtött és osztott szét a magyar és bajor menekülteknek. A vizsgálóbizottság jelentése a „Bettelheim-ügyről” — nyilvánvalóan a június 15. értékelésénél felmerülő politikai nézeteltérések miatt — igen enyhe volt. „Bettelheim elvtárs mindenképpen becsületes forradalmár, akiből azonban hiányzott az emberismeret . . .”³¹

²¹ Rote Fahne, 1919. okt. 29.

²² Rote Fahne, 1919. okt. 28., 29., 30.

²³ Rote Fahne, 1919. nov. 6., 11.

²⁴ Rote Fahne, 1919. nov. 20.

²⁵ Rote Fahne, 1919. nov. 21.

²⁶ Rote Fahne, 1919. nov. 23., 25., 29.

²⁷ Rote Fahne, 1919. dec. 2.

²⁸ Rote Fahne, 1919. dec. 7., 10. és a KPOe 1919. dec. 6—7-i 3. országos konferenciájának jegyzőkönyve. Bécs. 1920.

²⁹ Uo. 14. l.

³⁰ Uo. 24. l.

³¹ Uo. 27. l.

Koritschoner még messzebb ment: „Bettelheim mindég a világforradalom érdekében szándékozott cselekedni.”³² A „Bettelheim-ügy” mögött azonban különböző osztrák kommunistáknak a forradalmi taktikáról vallott felfogása rejtőzött. Ez a pártsajtó feletti vitánál is megmutatkozott. J. Strasser főszerkesztő élesen fellépett a puccsista irányzat ellen, s ezért Neumann „mensevik-gyanúsak” nevezte.³³

Strasser kritikái értékelést adott. Elítélte a „rövid harc utáni hatalomátvétel” politikáját,³⁴ melyet a proletariátus legelnyomorodottabb rétegeinek, a hazatérőknek stb. hangulata kényszerített a pártra.

Friedländer véleménye szerint: „A forradalom még nem zárult le, a kapitalizmus válsága napról napra nő.”³⁵ A helyzet ilyen értékelése mellett a kis kommunista pártnak a következő taktikát ajánlotta: „Most már nem a nép vagy a proletariátus többségéről van szó, most már arról van szó, sikerül-e pártunknak egy szilárd, kielégítő kisebbséget megnyerni, hogy véghezvigye általa a szociális forradalmat...”³⁶

Elfriede Friedländer a nemzetközi helyzetről adott beszámolójában még ennél is messzebb ment: „Hajszolnunk kell a kapitalizmust, mint egy vadállatot; uralma alatt produkáljunk olyan keveset, amilyen keveset csak lehet, míg végül néhány súlyos csapástól erőtlennül a földre hull.”³⁷

Ez a lényeges nézeteltérés a kongresszuson nem tisztázódott, és későbbi nagyobb, párton belüli viták csíráját képezte.

A szakszervezeti munkával kapcsolatban többféle javaslat is felmerült. A donawitzi küldöttek egy saját, kommunista szakszervezet alapítását javasolták. Úgy döntöttek, hogy aktívan részt vesznek az egységes szakszervezetek munkájában, de a jobb organizáció végett „ellenzéki frakciókat” hoznak létre. Hadat üzentek a „szakszervezeti bürokráciának”. „A szakszervezeti kérdés vezérfonala”-ban ez áll az egységes szakszervezetben való tevékenység szükségességéről: „A leghaladóbb elemek kiemelése a proletariátus szakszervezeti csapatából megbénítja és leköti a tömegek ütőképességét, megfosztja erjesztő anyagától, s így véglegesen megakadályozza a forradalmi tömegharcok kialakulását és vezetését...”³⁸

A szakszervezeti munka koordinálására egy szakszervezeti bizottságot alakítottak. Tagjai Haidt, Riehs, Jungwirth, Fally, Pfeffer, Wagner, Hoppe és Feicht voltak.

A kulturmunkáról Gerhard Eisler számolt be. Megalakították az első körzeti iskolákat. A női munka vezetésével Anna Ströhmert bízták meg. Az új alapszabály „aktív” és „szimpatizáns” tagokat ismert el. A pártnak kb. 10 000 tagja volt. Bécsben 33 üzemi szervezet és 21 kerületi szervezet 4376 taggal, vidéken 11 üzemi szervezet és 25 kerületi szervezet 5636 taggal. A pártvezetőségbe Tomannt, Koritschonert, Marescht, Wertheimet, Forstot, Frankot, Glasst és Strassert választották, az országos pártvezetőségbe Schiffmeiert, Bernhardt, Hatzl, Winkelmayert, Grubenigget, Schadot és Reitert, az ellenőrző bizottságba Kramert, Hornikot, Grafot, a sajtóbizottságba Kablitzyt, Stavát, Orlovskit, Linket és Grünt, a személyzeti bizottságba Jungwirthet, Fialát, Riehist.

V. A harmadik kongresszustól a negyedikig (1921. január 23—25.)

Kevéssel a harmadik kongresszus után a Rote Fahne¹ leközelte Lenin: Üdvözlét a német, az olasz és az amerikai munkásoknak c. cikkét. Lenin ellenezte a radikalizmust, különösképpen pedig a polgári parlament bojkottját. Többféle oka volt annak, hogy a KPOe továbbra is ragaszkodott a bojkotthoz. Az erős szociáldemokrácia és a keresztényszocialisták kormányzati és parlamenti együttműködése megkönnyítette a kapitalista uralom konszolidálódását. Forradalmi változásra a KPOe csak a munkás- és katonatanácsokon keresztül látott lehető-

³² Uo. 29. l.

³³ Uo. 74. l.

³⁴ Uo. 63. l.

³⁵ Uo. 71. l.

³⁶ Uo. 69. l.

³⁷ Die internationale Lage (A nemzetközi helyzet). Bécs, 1919. 18. l.

³⁸ A KPDÖ 3. országos konferenciájának jegyzőkönyve. 60. l.

¹ Rote Fahne, 1919. dec. 20.

séget, ahol erős pozíciói voltak. A nemzetközi és a belpolitikai helyzet alapvető változásait nem találták kielégítőnek. A munkanélküliek száma Ausztriában egy év alatt kb. 190 000-ről 70 000-re csökkent.²

„A munkástanács a munkásság forradalmi öntudatának fokmérője.”³ A munkástanács azonban egyre jobban veszített önállóságából s ezzel befolyásából is. A szociáldemokrata párt-vezetőség egy kisegítő szervévé vált.⁴ Májusban tartja egyik ülését az országos munkástanács, melyen a szociáldemokrata párt 122 küldöttje és 9 kommunista vesz részt.⁵ A kommunisták követelik már elfogadott határozatok végrehajtását és kipellengérezik a tömegnyomor árán szerzett nagy kapitalista profitot. Javaslatokat elvetik. A szociáldemokrata küldött, Strasser, sajnálkozik, „hogy a munkástanács színvonala egyre mélyebbre süllyed”.⁶ A KPOe választási bojkottját az ausztriai magyar kommunista emigránsok támogatták. Kun Béla „aktív bojkottmozgalmat” követelt s így írt: „A KPDOe határozata a jövőben igen nagy mértékben elő fogja segíteni a párt szervezeti egységét és erősségét... hozzá fog járulni a munkásosztály forradalmasításához, a pártszervezetek egészséges felduzzadásához...”⁷

Mikor a KPOe röplapot adott ki azzal a felszólítással: „Egy szavazatot sem” a választáshoz, P. Friedländer elvi állásfoglalást követelt.⁸ Véleménye szerint nem a részvétel vagy a tartózkodás a lényeges, hanem „az osztályharcban való tevékenység”. Ezt az állásfoglalást így indokolta: „Már a polgárháború stádiumában vagyunk.”⁹

Leninnek a KPOe problémáiról írt kimerítő magyarázatában többek között ez áll: „... illúzió, mintha egy magát kommunistának nevező csoport erővé válhatna a tömegek közötti befolyásért vívott, mélyreható küzdelem nélkül...”¹⁰ Arról azonban, hogy ezt a tömeg-, befolyást” hogy ériék el, megoszlottak a vélemények. Ez megmutatkozott a vitákon, a sajtóban, de a párt politikájában is.

A szakszervezeti vezetés egy bírálata többek közt ezt is kimondta: „A szakszervezetek feladata, hogy győzelemre vigyék a proletárforradalmat.”¹¹ 12 pontban összeállították a szakszervezeti politika vezérelveit és minden szakszervezeti testületben a kommunista ellenzéki csoportok létrehozására törekedtek.¹²

P. Friedländer azt állította, hogy „minden szociális reform a kapitalizmust szolgálja”.¹³

A KPOe ebben az időszakban számos tüntetést és gyűlést szervezett az áremelkedés ellen, a munkanélküliekért és a Volkswehr likvidálásának kísérletei ellen.¹⁴

Az osztrák delegációnak, Toman-nak, Steinhardtnak, Strömernek a Komintern 2. kongresszusáról való visszatérése után, 6 héttel a Nemzeti Tanács választásai előtt revidálták a KPOe álláspontját. Leninnek egy ezzel a kérdéssel kapcsolatos levelét is nyilvánosságra hozták.¹⁵ 1920. szeptember 1-én, az országos főbizalmi-gyűlésen nagy szótöbbséggel olyan határozatot hoztak, hogy a KPOe mégis részt fog venni a választásokon.¹⁶ Időbelileg már nem volt lehetőség arra, hogy megmagyarázzák az álláspontváltozás elméleti jelentőségét. Ezért nem vizsgál-

² Rote Fahne, 1920. jan. 3.

³ Kommunismus, Bécs, 1920. márc. 8. G. Eisler: Arbeiterrat und KP (Munkástanács és KP).

⁴ Kommunismus, Bécs, 1920. febr. 20. P. Friedländer: Arbeiterrat und Union in Deutsch-österreich (Munkástanács és Unió Német-Ausztriában). — 1920. ápr. 17. F. Koritschoner: Die Soldatenräte in Österreich (A katonatanácsok Ausztriában).

⁵ Rote Fahne, 1920. máj. 27., 28., 29.

⁶ Rote Fahne, 1920. máj. 29.

⁷ Kommunismus, Bécs, 1920. máj. 8. B. K.: Die Durchführung des Parlamentsboykotts (A parlamenti bojkott véghezvitele).

⁸ Kommunismus, Bécs, 1920. jún. 12., júl. 6., aug. 8. P. Friedländer: Die Beteiligung an den Wahlen f. d. Parlament (Részvétel a parlamenti választásokon).

⁹ Uo.

¹⁰ Kommunismus, Bécs, 1920. jún. 12. N. Lenin: Egy publicista jegyzetei.

¹¹ Die KP und die Gewerkschaften (A KP és a szakszervezetek). Bécs. 1920. 2. l.

¹² Uo.

¹³ P. Friedländer: Durch die Demokratie zum Sozialismus Bécs, 1920. 13. l.

¹⁴ Kommunismus, Bécs, 1920. szept. 9. G. Eisler: Die Beteiligung der KP an den Parlamentswahlen Deutschösterreichs (A KP részvétele Német-Ausztria parlamenti választásaiban).

¹⁵ Rote Fahne, 1920. aug. 15.

¹⁶ Rote Fahne, 1920. szept. 2.

ták meg elvileg, s a kérdés inkább mint a 3. Internacionálé határozataival szembeni kötelező fegyelem kérdése merült fel. A határozat elviségét lebecsülték. „Ezzel a parlamentarizmus relatíve lényegtelen kérdése az Internacionáléval szembeni fegyelem lényeges kérdésévé vált.”¹⁷ Ez a magatartás nemzetközi jelentőséggel bírt. Egyes, a Kominternhez tartozó, vagy ahhoz közelálló baloldali csoportok továbbra is ragaszkodtak a választási bojkotthoz. H. Roland-Holst így ír erről: „Az osztrák kommunisták azzal, hogy a választások bojkottjáról nemrég hozott határozatukat megsemmisítették és kedvezőtlen körülmények közt részt vettek a választási küzdelmekben, olyan példáját adták az internacionális fegyelemnek, amilyent a régi mozgalom soha nem ismert... Meggyőződésük, hogy a választásokon való részvétel, vagy az attól való tartózkodás kérdése másodrendű kérdés, mellékes pont a lényeg: a nemzetközi egység és a nemzetközi fegyelem mellett...”¹⁸

A választásokon a KPOe 26 651, a szociáldemokraták 961 846, a keresztényszocialisták 1 178 931 szavazatot kaptak. Ezen felül még 8 másik párt vett részt a választáson. A KP szavazatainak száma kisebb volt, mint az akkori taglétszám, egyes tagok továbbra is tartották a választás bojkottját. Nem kell „a választásokat semmiképpen döntő epizódnak tekinteni”.¹⁹

Egyes vezető kommunisták más területeken nyilvánított ál-forradalmi nézetei mindenképpen ártottak a KP-nek. Elfriede Friedländer (Ruth Fischer) a kommunista szexualitákról írt broszurájában például célul tűzte ki „a döntés teljes szabadságát afelől, hogy az egyén hogyan akarja kialakítani szexuális életét; a promiszkuitást, a póligámiát vagy a monogámiát választja-e...”²⁰

A negyedik pártnap előtt némi erősítést kap a párt az Arbeitsgemeinschaft der revolutionären Sozialdemokraten Österreichs (Ausztria Forradalmi Szociáldemokratáinak Munkaközössége) csatlakozásával. Ezek a baloldali szociáldemokraták — köztük F. Rothe, J. Benisch és E. Fabri munkástanácsstagok — csatlakozni kívántak a 3. Internacionáléhoz. A Komintern felszólította őket, hogy szakítsanak a reformista szociáldemokráciával és kapcsolódjanak a KPOe-hez.²¹

A negyedik kongresszushoz készült jelentésben utaltak az üzemi és helyi tanácsok választásainál elért eredményekre. Bécsben a tanácsstagok 120%-a kommunista, Grazban 42, Fohnsdorfban 14²² kommunista tanácsstag van. A kommunista munkástanácsstagok fele munkanélküli. Az országos munkástanács végrehajtóbizottságában Koritschoner és Tomann képviselte a KPOe-t. A 3. Internacionálé üdvözlését a munkástanácsok 76 : 60 arányban elutasították.

A KP 1920. évi gyülekezési tevékenységében 159 tömeggyűlés, 510 nyilvános gyűlés, 169 üzemi gyűlés és 651 csoport-este szerepel.²³ A funkcionáriusok és tagok közt harcrakész, forradalmi munkásokat találunk.

A választási propagandához (részben a részvétel ellen, részben mellette) 6 választási plakátot osztottak szét 42 000 példányban, 14 röplapot 1 522 000 példányban, valamint helyi röplapokat 500 000 példányban. A Rote Fahne példányszáma megkétszereződött.²⁴

A munkás-könyvesbolt 1920-ban 40 könyvet és broszúrát adott ki 188 000 példányban.²⁵ A Szakszervezeti Bizottság jelentette, hogy három szakszervezetben 56 243 szervezett munkásból 6 302 kommunista frakciók tagja, 510 választott üzemi tanácstagból 173 kommunista volt.²⁶

A kongresszuson a KPOe 118 küldöttje, a Forradalmi Szociáldemokraták Munkaközössége 50 küldöttje és Bécsből 6 cseh centrista vett részt.

Németország, Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország kommunista pártjainak küldöttei üdvözölték a kongresszust.

¹⁷ H. Roland-Holst: Partei und Revolution (Párt és forradalom). Bécs. 1921. 58. l.

¹⁸ Kommunismus, Bécs, 1920. okt. 26. P. Friedländer: Die KP und die österreichischen Parlamentswahlen (A KP és az osztrák parlamenti választások).

¹⁹ P. Friedländer: Sexualethik und Kommunismus (Szexualitika és kommunizmus). Bécs, 1920. 49. l.

²⁰ Rote Fahne, 1920. aug. 29.

²¹ A KPÖ 4. kongresszusának jegyzőkönyve. Bécs. 1921. 5. l.

²² Uo. 12. l.

²³ Uo. 12. l.

²⁴ Uo. 27. l.

²⁵ Uo. 30. l.

²⁶ Uo. 54. l.

A legközelebbi feladatokról Tomann beszélt. Felhívta a figyelmet az üzemekben, szakszervezetekben és tömegszervezetekben való fokozottabb munkára, valamint a falusi proletariátus felvilágosítására és megnyerésére. Különös erőfeszítésekre van szükség a növekvő reakcióval szemben. A kormánykoalíció feloszlásával kapcsolatban az volt a véleménye: „A burzsoázia most saját nevében vette át a közigazgatást. A szociáldemokratákat pedig ugyanaz az ostor fenyegette meg, melyet mint kormánypárt, ők maguk fontak.”²⁷

A baloldali szociáldemokratákkal való egyesülést úgy értékelte, mint „a kommunista tömegpárt alapját”.²⁸

A Németországhoz való „csatlakozásról”, amit a polgári pártok és a szociáldemokraták támogattak, az volt Koritschoner véleménye, hogy az „... a szociális forradalom veszélyétől való menekülés”²⁹ célját szolgálja.

Részletes határozatban fektették le a Németországhoz való csatlakozás elutasítását a kommunisták részéről. „A kommunisták harcolnak az Anschluss jelszava, mint illúziókat keltő, ellenforradalmi jelszó ellen.”³⁰ Ezzel az állásponttal a küldöttek többsége egyetértett. P. Friedländer véleménye szerint Ausztria egyáltalán nem önálló állam, hanem antantgyarmat. „Ausztria, bármennyire megérett is a szocialista forradalomra, tehetetlen, mert nem képes magát önállóan fenntartani.”³¹ Friedländer mellett más kommunisták is a szociáldemokratákhoz hasonlóan beszéltek Ausztria életképtelenségéről. Követelték a megkötöttség nélküli „csatlakozást egy forradalmi gazdasági területhez”. A polgári Anschluss-hűhót visszautasították.³²

Bár a munkástanács erősen veszített jelentőségéből, propagálták a további aktív együttműködést. Határozatba hozták a kommunista munkástanács-frakció saját alapszabályait.³³

„A szakszervezeti és üzemi tanácsi kérdések irányvonalaival” vitájánál³⁴ polemizáltak az „állandó akciókat az üzemekben” felfogással.³⁵ A külön kommunista szakszervezetek alakítására irányuló tendenciákat elutasították, „az egységes szakszervezetre feltétlenül szükség van a munkásosztály gazdasági harcának, a proletárforradalom fejlődésének érdekében”.³⁶

Részletesen megvitatták a szociáldemokratákhoz való viszony kérdését. Üzemi példákat hoztak fel, javaslatokat tettek közös akcióra. Tomann, utalva a Kominternnek a kongresszushoz intézett üdvözlétére, követelte, „hogy a legélesebb harcot folytassák a szociáldemokraták ellen”.³⁷

A párton belül fennálló politikai nézeteltérésekkel kapcsolatban J. Strassernek az volt a kívánsága, hogy ezek a sajtóban kerüljenek megvitatásra.³⁸

Az agitációs munka irányvonalaival vita nélkül elfogadták. Jóváhagyták a nőmozgalom irányvonalaival, az ifjúsági kérdéssel kapcsolatos határozatot s a tiltakozást a Volkswehr léptetése és a katonatanácsok³⁹ megszüntetése ellen.

A szűkebb pártvezetőségbe Strassert, Wertheimet, Tomannt, Glasst, Grubert, Koritschonert, Freyt, Tobert, Novotnyt választották be, a kibővített vezetőségbe Riechs-Haidt-et, Steint, Fuhrmannat, Marescht, Reitert, Haricht, Deublert, Markust, Kehldorfert, Kirchbergert, Klockert, Idlt, Schlesingert, Trautinert, Timelt, Ströhmert.

A negyedik kongresszus egy kiértékelésében írta Gerhard Eisler: „A baloldallal való egyesülés csak lényegtelen erősödést jelentett. Tovább kellett volna dolgozni a Szocialista Pártban, s nem kellett volna saját pártot alapítaniok.”⁴⁰ Bírálta egy elvi programmatikus vita hiányát is.

²⁷ Uo. 54. l.

²⁸ Uo. 61. l.

²⁹ Uo. 67. l.

³⁰ Uo. 72. l.

³¹ Kommunismus, Bécs, 1920, 46., 47. sz. *K. Frank*: Die kommunistische Bewegung in Österreich (A kommunista mozgalom Ausztriában).

³² A KPÖ 4. kongresszusának jegyzőkönyve. 103. l.

³³ Uo. 138. l.

³⁴ Uo. 131. l.

³⁵ Uo. 133. l.

³⁶ Uo. 149. l.

³⁷ Uo. 118. l.

³⁸ Uo. 152. l.

³⁹ Kommunismus, Bécs, 1921. 5—6. sz. *G. Eisler*: Der Parteitag der KPÖ (A KPÖ kongresszusa).

VI. A negyedik kongresszustól az ötödikig (1922. március 25—27.)

Erre az időszakra esik néhány, a KPOe politikai irányvonalának alakulására nagy befolyással bíró esemény; a belpolitikában az ellenállás az erősödő reakció ellen, a külpolitikában a középnémetországi márciusi felkelés, a Kommunista Internacionálé 3. kongresszusa és a szolidaritási akciók Szovjetországgért.

A Rote Fahne-ban elvi vita folyik a szociáldemokrata politikáról Kapitalismus gegen Kommunismus (A kapitalizmus a kommunizmus ellen) címmel.¹

A 2½ Internacionálé konferenciájára a párt két brosúrát adott ki. Egyet mellékletekkel: L. Trockij Friedrich Adlerről, M. Adlerről, Otto Bauerről, K. Rennerről, R. Hilferdingről; Lenin Kautskyról és Zinovjev levele F. Adlerhez. Az ausztromarxizmust „a passzivitás és a kapitalizmus tudományos és kimért elméletének” nevezték.² Az EKKI magyarázata szerint a munkások megtévesztésének tekintendő az a kijelentés, hogy közeledni akarnak a 3. Internacionáléhoz. „A 3. Internacionálé soha nem fogja felvenni soraiba a burzsoázia eme ügynökeit.”³

A másik brosúra gyűjteményt közöl a szociáldemokrácia politikájának dokumentumai-ból. Hans Hubermayer (Hilde Wertheim) azt írja egy kommentárjában: „Az osztrák szociáldemokrácia Friedrich Adler vezetésével régi ellenfelei, Leuthner és Renner kitartáspolitikáját vitte győzelemre, ... Mikor Friedrich Adler elhagyta a Monarchia börtönét, amnesztiát adott ellenfeleinek.”⁴

Az antant londoni konferenciája és az ott határozatba hozott rajnavideki bevonulás ellen a KPOe Központi Bizottsága felhívásban tiltakozott.⁵ Tömegtüntetéseket rendeztek a háborús uszítás ellen.⁶

A munkástanács kommunista frakciójának egy teljes ülésén követelik a fegyverek és az élelmiszerek munkástanácsai ellenőrzését. A Szociáldemokrata Párt politikájának terhére írják, hogy „a munkástanács tétlenségével bizalmatlanságot keltett a munkásokban”.⁷

„A kommunisták minden erővel küzdeni fognak a forradalmi munkástanácsok fenntartásáért.”⁸

A birodalmi munkástanács májusban lezajló ülésén komoly vitákra kerül sor. „A kommunisták nem hagyják magukat felhasználni arra, hogy megbuktassák a munkástanácsot.”⁹ Az ülés megerősíti azt a benyomást, hogy a munkástanács hatásköre egyre jobban beszűkül. „Csak a forradalomban fognak majd igazi munkástanácsok létrejönni.”¹⁰

A KPOe több tartományi értekezlete¹¹ megveti szervezeti kiépítése alapjait. A Kommunistischer Jugendverband 3. küldött-értekezletén szó esik a párttal való viszony ki nem elégitő voltáról.¹²

A KPOe részt vesz Alsó-Ausztria tartománygyűlési és községi választási harcaiban. A jelszó: „A hatalomért a munkástanácson keresztül, a dolgozók államáért.”¹³ A választási küzdelemben a KP nagy nehézségeknek és ellenfelei egyes terrorakcióinak van kitéve.¹⁴

A Párt 20 községi tanácstagságot szerez (Wienerneustadt 1, Neunkirchen 1, Liesing 2, Atzgersdorf 2, Traisen 6, Rohrbach 4, Dunkelstein 4). A középnémet márciusi felkelés és Paul Levi magatartása újból heves párton belüli nézeteltérésekre ad okot. A VKPD határozatát,

¹ Rote Fahne, 1921. febr. 17., 19., 20. és márc. 5.

² Die Helden der Wiener Konferenz (A bécsi konferencia hősei). Bécs, 1921.

³ Uo.

⁴ H. Hubmayer: Das Schwarzgelbbuch der Sozialdemokratie (A szociáldemokrácia fekete-sárga könyve). 55. l.

⁵ Rote Fahne, 1921. márc. 10.

⁶ Rote Fahne, 1921. márc. 12., 13.

⁷ Rote Fahne, 1921. márc. 24.

⁸ Rote Fahne, uo.

⁹ Rote Fahne, 1921. máj. 27.

¹⁰ Rote Fahne, 1921. márc. 10., 24.

¹¹ Rote Fahne, 1921. máj. 28., 29.

¹² Rote Fahne, 1921. márc. 23.

¹³ Rote Fahne, 1921. ápr. 10.

¹⁴ Rote Fahne, 1921. ápr. 26.

valamint Levi állásfoglalását nyilvánosságra hozzák.¹⁵ Levi magatartását és Unser Weg wider den Putschismus (Utunk a puccsizmus ellen) c. brosrúját elítélik. Három további cikk jelenik meg a „Levi-ügyről”.¹⁶ A KPOe Végrehajtó Bizottságának ezzel a kérdéssel kapcsolatos taktikai vitái a Rote Fahne főszerkesztője, Josef Strasser lemondásához vezetnek. Helyébe Josef Hornik lép.¹⁷ P. Friedländer Radikalopportunismus¹⁸ c. cikkében a szerző tiltakozik a VKPD kisebbség elleni „erőszakos intézkedései” és a konfliktusnak Ausztriára való — egyébként már megtörtént — áttérése ellen. Révai József Kommunista önkritika és a Levi-ügy c. cikkében Levi ellen foglal állást. A június 15-i véres tüntetés évfordulóján a tüntetés nyilvános igazolást nyer.¹⁹ (Ld. még a vitát a Kommunismus 1921. június—szeptemberi számában.)

Egy szélsőbaloldali csoport Franz Rappl vezetésével új programköveteléseket támaszt. Szembeszáll J. Strasserral, de a KPOe Pártvezetőségének vonalával is. Bár brosrújuk címe a márciusi felkelésből indul ki, a brosrúra csak a KPOe bírálataival foglalkozik.²⁰

A Kommunista Internacionálé 3. kongresszusa után a németországi márciusi akciót „a proletariátusra rákényszerített, hősiés védekező harcnak” nevezik.²¹ A vita lezárása a KPOe ötödik pártnapján következik be.

A KP 3. világtalálkozásának vitáiról, referátumairól és határozatairól részletes előadások hangzanak el.²² Ugyanígy a Revolutionäre Gewerkschaftsinternationale (Forradalmi Szakszervezeti Internacionálé) (RGI) 1. világtalálkozásáról²³ és a Kommunistische Jugendinternationale (Kommunista Ifjúsági Internacionálé) (KJI) kongresszusáról.²⁴ A KI kongresszusáról Frey, a KJI kongresszusáról Hexmann, az RGI-éről Riehs számol be.²⁵

A KI 3. kongresszusa után néhány elvi cikket közölnek; Lenin: Új idők és régi hibák új alakban,²⁶ Buharin: A munkásosztály pártja,²⁷ Kun Béla: Közelebb a tömegekhez,²⁸ Radek: A munkásosztály nemzetközi helyzete és feladatai,²⁹ Lenin: Az Októberi Forradalom 40. évfordulójára.³⁰ Külön felhívásban fordul a KI az osztrák munkásokhoz: akadályozzák meg a Lengyelországba irányuló muníció-szállítást, harcoljanak a reakciós Horthy-Magyarország veszélyei és az ausztriai reakció ellen.³¹

A KPOe segélyakcióra szólít fel a szárazság miatt éhínségtől sújtott Szovjetország javára.³²

A bécsi körzeti munkástanácsban július 20-án Otto Bauer egy ennek megfelelő kommunista javaslatot támogat. Néhány nappal később megjelenik az országos munkástanácsnak, a KPOe orosz segélyalapjának és orosz segélybizottságának közös segélyakció-felhívása; „ilyen módon kívánják kifejezni szolidaritásukat a nagy orosz forradalommal”.³³

A Rote Fahne naponta közli a KPOe Orosz Segélybizottsága összesítő kimutatását; július 27-én az összeg félmillió koronára, augusztus 7-én egy millió koronára rug. A KPOe a többi szervezeteknek egy egységes segélyszervezet létrehozását javasolja.³⁴ A Szociáldemokrata

¹⁵ Rote Fahne, 1921. ápr. 17., 19.

¹⁶ Rote Fahne, 1921. ápr. 22., 23., 24.

¹⁷ Rote Fahne, 1921. ápr. 17.

¹⁸ Rote Fahne, 1921. máj. 4.

¹⁹ Rote Fahne, 1921. jún. 15.

²⁰ F. Rappl: Der rote Schrecken? Zur deutschen Märzrevolte (A vörös rém? A márciusi német felkeléshez). Bécs, 1921.

²¹ Rote Fahne, 1921. júl. 17.

²² Rote Fahne, 1921. júl. 1., 2., 5., 6., 7., 8., 9., 12., 13., 14., 15., 19., 29. és aug. 11.

²³ Rote Fahne, 1921. júl. 16.

²⁴ Rote Fahne, 1921. júl. 27.

²⁵ Rote Fahne, 1921. aug. 20.

²⁶ Rote Fahne, 1921. szept. 14.

²⁷ Rote Fahne, 1921. szept. 20.

²⁸ Rote Fahne, 1921. okt. 7.

²⁹ Rote Fahne, 1921. okt. 8.

³⁰ Rote Fahne, 1921. nov. 3.

³¹ Rote Fahne, 1921. okt. 10.

³² Rote Fahne, 1921. júl. 24.

³³ Rote Fahne, 1921. júl. 26.

³⁴ Rote Fahne, 1921. júl. 29.

Párt vezetősége elutasító választ ad.³⁵ November elejére Ausztriában már 25 millió korona gyűlt össze — a legmagasabb összeg a kapitalista államokból.³⁶

A KPOe brosrúráként megjelenteti egy szemtanú megrázó beszámolóját az éhínséggel sújtott Volgavidékről.³⁷

Károly, az utolsó Habsburg-császár két magyarországi puccskísérlete alkalmából protestációk és tüntetések zajlanak le.³⁸ A KPOe Központi Bizottsága felszólítja F. Adlert, mozgósítsa a munkástanácsokat a monarchista veszély ellen. Adler elutasító választ ad.³⁹ A kommunisták közös védelmi harcra szólítanak fel. „Habsburg Károly ellen, a fehér rém ellen minden kommunistának csakúgy, mint minden más munkásnak, minden eszközzel védelmeznie kell még ezt a látszat-demokráciát is.”⁴⁰

A kommunista agitáció és minden akció az élelmiszerek állandó drágulása ellen irányul.⁴¹

A drágulás elleni legnagyobb tüntetés december 1-én a Parlament előtt zajlik le. „A tömegek fellázadnak elnyomorodásuk ellen.”⁴² Követelik a bankjegynyomás leállítását, a birtokadók és az élelmiszerek állami felárainak megszüntetését. A problémák döntő elintézési módja az egységes harc a proletariátus napi érdekeiért. „Szociáldemokrata követelményekért is harcolni fogunk, ha azok a proletariátus érdekeit képviselik.”⁴³

A baloldali szociáldemokrata katonatanács tag, dr. Josef Frey és csoportjának belépése a KPOe-be bizonyos változásokhoz vezetett. Freyt azonnal kooptálták a pártvezetőségbe és a KI 3. kongresszusára is delegálták. A Rote Fahne egy cikksorozatában Frey a KPOe szervezetének újjáépítését javasolta.⁴⁴ Megállapította, hogy a taglétszám 18 000, bírálta a szervezet gyengeségeit. „A Párt még nem párt.”⁴⁵ Már több, mint 100 000 tag futott át a párton. A lakossággal való jobb kapcsolat megteremtése céljából Frey azt követelte, hogy az üzemi szervezetek mellett hozzanak létre lakókerületi szervezeteket is. „A legjobb taktika sem visz előbbre bennünket, ha hiányzik egy erős, ütőképes organizáció.”⁴⁶ Frey később új szervezeti alapszabályt dolgozott ki. A fokozandó centralizációt azzal indokolta: „A KP-nek komoly harcszervezetté kell válnia.”⁴⁷ A vita folyamán hevesen bírálják az új szervezeti alapszabályt. „A párt alapja továbbra is az üzemi szervezet kell maradjon.”⁴⁸ Az 5. kongresszus előtti vita összefoglalása kimondta „az átállást a párt alapját képező helyi szervezetekre, ennek szolgálatában állnak majd az üzemi szervezetek is...”⁴⁹ A Rote Fahne-ban közölt vita kizárólag a szervezeti alapszabállyal foglalkozott.

A KPOe bonyolult helyzete következtében a szakszervezetekkel szemben elfoglalt álláspont újból megvitatásra kerül. A RGI megalapítása után egyes szakszervezeti funkcionáriusokban felmerült a saját szakszervezeti csoportok alapításának gondolata. „A Vörös Szakszervezeti Internacionálé alakulófélben van... harc az amsterdami szélhámos-internacionálé ellen.”⁵⁰ „Mi nem a szakszervezetek ellen, hanem a szakszervezeti boncok ellen harcolunk.”⁵¹

Nyilvánosságra hozták a EKKI és az RGI felhívását, valamint a KI vezérelveit a munkásegységességgel kapcsolatban.⁵² Célkitűzésük „a proletariátusra támaszkodó összes pártok egy-

³⁵ Rote Fahne, 1921. aug. 3.

³⁶ Rote Fahne, 1921. nov. 5.

³⁷ L. Maresch: Das große Sterben an der Wolga (A nagy halál a Volgánál). Bécs. 1922.

³⁸ Rote Fahne, 1921. márc. 31., okt. 10.

³⁹ Rote Fahne, 1921. okt. 23.

⁴⁰ Rote Fahne, 1921. júl. 16., jún. 25., aug. 28.

⁴¹ Rote Fahne, 1921. dec. 2.

⁴² Uo.

⁴³ Rote Fahne, 1921. aug. 14., 16., 17., 18.

⁴⁴ Rote Fahne, 1921. aug. 14.

⁴⁵ Rote Fahne, 1921. aug. 18.

⁴⁶ Rote Fahne, 1921. dec. 31.

⁴⁷ Rote Fahne, 1922. jan. 26.

⁴⁸ Rote Fahne, 1922. márc. 24.

⁴⁹ Die Gewerkschaften und Betriebsräte als Kampfinstrumente der proletarischen Revolution (A szakszervezetek és üzemi tanácsok, mint a proletárforradalom harci eszközei). Bécs, 1921. 2. l.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Rote Fahne, 1922. jan. 8., 19.

⁵² Rote Fahne, 1922. jan. 24.

séges frontja” volt. A Rote Fahne panasolja Friedrich Adlerrel folytatott egyik vitájában: „Adler azt mondja, az az egységsfront, amit a munkások többsége akar.”⁵³ A KPOe Központi Bizottságának egy felhívása a súlyossá vált kizsákmányolás elleni egységsfront kialakítását tűzi ki célul. „A munkásosztály minden erejének bevetése közös célok érdekében.”⁵⁴ Az EKKI vitáit az egységsfrontról részletesen leközlik⁵⁵; ugyanígy L. Trockij: Szemléletek az egységsfrontról c. cikkét.⁵⁶

Március 25—27 között zajlik le a KPOe ötödik kongresszusa⁵⁷, 67 kiküldött és 43 vendég részvételével. Németország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Dánia Kommunista Pártjának kiküldöttjei szólaltak fel, valamint a KI nőtitkárságának képviselője és A. Neurath az EKKI képviselője.

Az ötödik kongresszus napirendjén a következők szerepeltek: Politikai beszámoló — P. Friedländer; szervezeti jelentés — H. Grün; szakszervezeti kérdések — Glass; a Rote Fahne szerkesztőségének beszámolója, sajtóigazgatósági beszámoló — Schlesinger; pénzügyi jelentés — Tober; Birodalmi Ellenőrző Bizottság — Pollak; „A világhelyzet és az egységsfront” — Tomann; a KPO legközelebbi feladatai — P. Friedländer és F. Koritschner; a KPÖ szervezeti szabályzatai — J. Frey; egyéb kérdések.

A kongresszus elnökül Wertheimet, Schopot és Kopeniget választották. A. Neurath felolvasta az EKKI kongresszushoz intézett levelét, mely kiemeli az objektív nehézségeket és az osztrák szociáldemokraták befolyását. Üdvözlük a KPOe szervezetének átalakítását és meghatározzák a következő feladatot: „a proletariátus egységsfrontját a követeléseikért vívott harcban”. A cseh kisebbség saját szekciójának megalakítását a KI — Brandler, Kuusinen, Kreibich által aláírt — irata elutasította: „minden országban csak egy Kommunista Pártot; semmilyen külön szervezetet nemzeti vagy nyelvi szempontok szerint.”⁵⁸

A jelentések kimutatták, hogy a katonatanács-választásoknál 367 megválasztott katonatanácstagból 80 kommunista volt.⁵⁹

A KPOe taglétszáma 1921 ősze óta kissé emelkedett; 4500 tagot tartottak nyilván, ennek 10%-a nő. 1177 oktatóelőadást tartottak.

A Kommunista üzemi frakciók birodalmi konferenciája (1921. május 7—8.) után kilenc tagú központi frakció-végrehajtóbizottságot, nyolc üzemben pedig szakmai végrehajtóbizottságokat alakítottak.⁶⁰ A Der Rote Gewerkschafter frakcióújságként jelent meg. A RGI kongresszusa után feladatul tűzték ki „a szakszervezetben belüli szervezett forradalmi munkások összefogását ellenzéki csoportokká”.⁶¹

Tomann az 1920—1921-es éveket „pihenőszünetnek” nevezte. A szükségszerű egység „a proletártömegekkel, osztályközös társainkkal és testvéreinkkel” ellentétben áll Adlerrel, Scheidemann-nal és Noskeval, ellenségeinkkel.⁶²

Frey hosszú beszédben indokolta az új szervezeti alapszabály fokozott centralizmusát. J. Strasser több demokráciát követelt. „A demokrácia a legcélszerűbb eszköz a proletariátus öntevékenységének kifejlesztésére”.⁶³ Véleménye szerint a KI 3. kongresszusának tézisei megerősítést nyertek; a centralizációt maguk a párttagok is harci erejük erősítőjének kell tekintésük, „különb az a tömegek szemében a párt bürokratizálódását fogja jelenteni, ami aztán egy — mindenféle centralizációt ellenző — oppozíció megszületéséhez vezet...”⁶⁴ Azzal érvelt, hogy az önálló vélemény-nyilvánítás nem áll ellentétben a demokratikus centralizmussal és a pártfegyelmével. „Csak a párton belüli demokrácia által válnak a munkások éretté a burzsoá-

⁵³ Rote Fahne, 1922. jan. 30.

⁵⁴ Rote Fahne, 1922. márc. 3.

⁵⁵ Rote Fahne, 1922. márc. 15., 16.

⁵⁶ Rote Fahne, 1922. márc. 29., 30., 31., ápr. 1., 2., 4., 5., 6. és a KPÖ 5. pártnapjának jegyzőkönyve. Bécs. 1922.

⁵⁷ Uo. 39. l.

⁵⁸ Uo. 40. l.

⁵⁹ Uo. 17. l.

⁶⁰ Uo. 18. l.

⁶¹ Uo. 22. l.

⁶² Uo. 22. l.

⁶³ Uo. 51. l.

⁶⁴ Uo. 70. l.

zia elleni diktatúrára.”⁶⁵ Strasser ugyanekkor a Moszkvában székelő 3. Internacionálé szoros, centralizált szervezete mellett foglalt állást. „De ez nem zárja ki, hogy szellemi önállóságra törekedjünk, s hogy csak mint szervezetet tekintsük függőnek magunkat.”⁶⁶

Majdnem két napig tartott a szervezeti szabályzat vitája. A pártvezetőségnek a határozatok elleni vétőjoga „a szervezetek pártvezetőségi tagjainak halasztási jogává” vált, melynek használatáról a pártvezetőségnek jelentést kell tenni.⁶⁷ Az alapszabály 1. pontja kötelezi a tagokat „a napi pártmunkában való részvételre”.⁶⁸ Egy szakasz a Verband der Kommunistischen Proletarierjugend-del foglalkozik; ez minden kérdésben a pártnak van alárendelve, a sajtóban való megnyilatkozási joggal. Az Ifjúsági Szövetség tagjait 20. életévük betöltése után a párthoz kell átlépetetni.

A KPOe legközelebbi feladatai között szerepel az életkörülmények romlása, az áremelkedés, a munkanélküliség elleni harc és a harc a munkás-ellenőrzésért a termelésben. „A nemzetközi proletariátus hosszú és szívós harca a proletárdiktatúráig.”⁶⁹ Az egységfrontnak a tömegek nyomására kell létrejönnie. Emellett „a KP teljes és feltétlen szervezeti önállósága”.⁷⁰

Az új pártvezetőség tagjai Koritschoner, Tomann, Frey, Ströhmer, Friedländer, Kastner, Schlamm (ifjúság), Richter, Gruber, Riehs, Kern, Tober lettek.

A birodalmi képviselőbe Hollub, Geisler, Fiala, Rimos, Schop, Benesch. Grün Anna, Haas, Kalischer, Mayer, Koplenig, Pschierer, Deggendorfer, Klocker, Idl, Stava és Maresch kerültek.

A pártvezetőségből kiléptek: Strasser, Wertheim, Glass. Az 5. kongresszusról készült beszámolójában Wilhelm Koenen annak a véleményének ad kifejezést, hogy túl sokat vitatkoztak az alapszabály felett, Strassert „likvidátornak” nevezi és úgy ítéli, hogy „a további munkához kedvezőek a feltételek”.⁷¹

VII. Az ötödik kongresszustól a hatodikig (1923. március 10—12.)

Az állandó drágulás, az infláció és az 1922. október 4-i genfi szanálási egyezmény nagy terhet rótt a munkásságra. Több nagy tüntetésnél és sztrájkmozgásnál kiéleződtek az ellentétek. Ugyanakkor konszolidálódott a kapitalizmus Auszriában és Auszrián kívül.

Az egységfront létrehozására fordított igyekezet az akcióknál bizonyos eredményeket hozott, de elutasításra talált a Szocialista Párt vezetőségénél. Az egységfront-taktika, a befolyásos Szociáldemokrata Párttal szemben elfoglalt álláspont és az ezzel kapcsolatos feladatok és lehetőségek a KPOe vezetőségén belül komoly nézeteltérésekhez vezettek. A hatodik kongresszus előtt ezek már éles párton belüli vitákban jelentkeznek. Ténybeli differenciák azonban gyakran személyi síkra terelődnek; egy frakcióharc kezdetei bontakoznak ki.

1922 áprilisában Bécsben a munkástanács bizottság előkészi a munkások egységes tiltakozó tüntetését. „A harcoló proletariátus egysége újból kialakulóban van.”¹ A március 20-i felvonulás az eddigi legnagyobb tüntetéssé alakult. „A nyolcórás munkanapért — az egységfrontért.”² Ez felbátorította a KP-t, hogy síkra szálljon egy közös Május 1-ért is. Az SP vezetősége kezdetben a helyi szervezeteknek engedte át a döntést.³ Később azonban eltér ettől és kijelenti, hogy „Ausztriában az egységfront már megvalósult a Szociáldemokrata Pártban”.⁴ Ez az állásfoglalás befolyásolja a SP helyi szervezeteinek levelezését a KPOe szervezeteivel.⁵

⁶⁵ Uo. 73. l.

⁶⁶ Uo. 74. l.

⁶⁷ Uo. 74. l.

⁶⁸ Uo. 150. l.

⁶⁹ Uo. 150. l.

⁷⁰ Uo. 133. l.

⁷¹ Uo. 130. l.

⁷² Inprekorr, 1922. ápr. 11. *W. Koenen*: Der Parteitag der KPÖ (A KPÖ kongresszusa).

¹ Rote Fahne, 1922. ápr. 15., 16., 19., 20., 21.

² Rote Fahne, 1922. ápr. 21.

³ Rote Fahne, 1922. ápr. 22.

⁴ Rote Fahne, 1922. ápr. 25.

⁵ Rote Fahne, 1922. ápr. 29.

1922-ben első ízben nem vesz részt a KPOe a munkástanács-választásokon, „mivel azok egyre jobban veszítenek jelentőségükből”.⁶ Koritschner szerint „csak egy közép-európai forradalom segíthet, a KPOe-nek tehát ez irányban kell munkálkodnia”.⁷

A KI — főleg a genfi szanalási egyezmény után — nagy jelentőséget tulajdonított az osztrák kérdésnek. A reakciós támadások erősödését és a garantáló államok kolonizációs törekvéseit látta benne. Egy felhívás „az összes országok munkásait” ellenrendszabályok alkalmazására, „Auszttria tervbevetett rabságba döntésének megakadályozására” szólította fel.⁸

1922 nyarán és őszén nagy sztrájkmozgalom indul a vasútnál, a postánál és távírdánál⁹, a villamosvasútnál¹⁰, a grafikusoknál¹¹. 1923 telén Bécsben ismét egységes tömegtüntetés zajlik le¹², 300 000 munkás részvételével.

Fasiszta provokáció következtében megtörténnek az első munkásgyilkosságok. A KP tiltakozó akciókra szólít fel.¹³ A Republikanischer Schutzbund megalapítása után a kommunisták felszólítást kapnak, hogy „feltétlenül vegyenek részt a proletariátus védelmi szervezeteinek munkájában”.¹⁴

A stájerországi tartományi pártnap J. Kopleniget választja meg tartományi titkárnak.¹⁵ A stájerországi bányászok három hetes sztrájkjánál tud a KPOe első ízben önállóan közbelépni, s ezzel befolyását megerősíteni.¹⁶ A legfőbb problémát a fasiszta veszély jelenti¹⁷; egységes védelmi harcra szólítják fel az SP-t.¹⁸ A „munkásgyilkos faszizmus”¹⁹ ellen tiltakozó tüntetéseket rendeznek. A hatodik kongresszus előtti pártvitába belekerülnek a KI 4. kongresszusának vitái és határozatai is.²⁰ J. Freynek a pártmunka problémáiról írt cikksorozata vezeti be a vitát.²¹ Főfeladatként a napi érdekekért folytatott harcot és a helyi szervezetek kiépítését nevezi meg. Más funkcionáriusok az üzemi szervezetek kiépítését, valamint elméleti vitakérdések tisztázását kéri.²²

A KPOe bécsi tartományi vezetősége Tomann ellen foglal állást; az alsóausztiai tartományi vezetőség tiltakozik az ellen, „hogy személyi egyenlenségekből elvi ellentéteket kovácsoljanak”.²³ A KPOe különböző helyi szervezetei tiltakoznak az ellen a személyes forma ellen, mellyel Frey és mások a pártvitát folytatják a Rote Fahne-ban.²⁴ Félnék a vita szükségtelen kiéleződésétől. Március 1-én ismertetik a Rote Fahne-ban a 6. kongresszus napirendjét.

A kongresszusról szóló egyik vezércikk²⁵ „tisztulási folyamatnak” nevezi a belső ellentéteket. A hatodik kongresszuson 45 kiküldött és 57 vendég vett részt. Külföldről a KI egy képviselője, valamint a KPD, Svájc, Románia és Jugoszlávia Kommunista Pártjának képviselői jelentek meg.

A kongresszus elnökségébe Tomannt, Koritschonert, Freyt, Danielt és Ströhmert választották.

A KI képviselője az „alárendelt kérdések miatti”²⁶ frakcióalakítás ellen szólalt fel.

⁶ Inprekorr, 1922. okt. 2. és Rote Fahne, 1923. jan. 26.

⁷ Uo.

⁸ Inprekorr, 1922. nov. 15.

⁹ Rote Fahne, 1922. jún. 25.

¹⁰ Rote Fahne, 1922. júl. 4.

¹¹ Rote Fahne, 1922. szept. 19.

¹² Rote Fahne, 1923. jan. 29.

¹³ Rote Fahne, 1923. febr. 21.

¹⁴ Rote Fahne, 1923. febr. 23.

¹⁵ Rote Fahne, 1923. jan. 25.

¹⁶ Rote Fahne, 1923. ápr. 1., 4., 13., 18.

¹⁷ Rote Fahne, 1923. jan. 12.

¹⁸ Rote Fahne, 1923. jan. 24.

¹⁹ Rote Fahne, 1923. febr. 21., 22.

²⁰ Rote Fahne, 1923. jan. 18. stb.

²¹ Rote Fahne, 1923. jan. 12., 13., 14., 17., 18., 19., 20.

²² Rote Fahne, 1923. febr. 13.

²³ Rote Fahne, 1923. febr. 14.

²⁴ Rote Fahne, 1923. febr. 16., 17.

²⁵ Rote Fahne, 1923. márc. 3.

²⁶ Rote Fahne, 1923. márc. 4.

A politikai beszámolót P. Friedländer tartotta a burzsoázia offenzívájáról, valamint a genfi egyezmények veszélyeiről és terheiről. Rámutatott a fasiszta szervezetek veszélyességére és megbíráta a SP vezetőségét az egységfront elutasítása miatt. Legközelebbi feladatként a következőket jelölte meg: „napi harcok a munkásság bizalmának megnyerése céljából”²⁷, fokozott felvilágosító munka a kapitalizmus megdöntésére, egységes védelmi front a faszizmus ellen.

A vita során követelték egy általános üzemi tanácskonferencia összehívását és a harcot a genfi szerződések ellen.

A. Ströhmer a szervezeti beszámolóban leszögezte, hogy „a helyi szervezetekre való átállás hasznos volt”.²⁸ Az üzemekből való elbocsátásoknál elsősorban kommunisták vannak érintve. A KPOe taglétszámát fenn lehetett tartani. A tagok 60 %-a munkanélküli.

V. Stern a gazdasági és politikai helyzetről szóló referátumában főfeladatként „a faszizmus elleni egységfrontot”²⁹ nevezte meg.

A szakszervezeti kérdés részletes tézisei „a reformista szakszervezetek forradalmi harci szervezetekké való alakítását” tűzték ki célul³⁰. F. Koritschoner tartotta az erről szóló referátumot. Frey a különböző ellentétek ellenére is Tomann tézisei mellett szavazott³¹. A kongresszus elutasította a saját szakszervezetek gondolatát „a szakszervezetek egységének fenntartásáért, a proletariátus érdekében”.³²

Magán a kongresszuson a személyi és politikai ellentétek időnként háttérbe szorultak. De az azért elhamarkodott megállapítás volt, hogy „a belső válság felszámolódott”.³³ Az egységfront kérdésében a többség és a kisebbség megegyezett „az alulról jövő egységfrontban... és a reformista vezetőkkel való — csak nyilvános — tárgyalások iránti készségben is”.³⁴ A kisebbséget az új pártvezetőségben Friedländer és Richter képviselte. V. Stern a csoportosulások szóvivőit; Koritschoner baloldalinak, Ströhmert jobboldalinak, Tomann centristának nevezte. A KP bécsi vezetősége más vonalat képviselt, mint a kongresszus.³⁵ Koritschoner a kongresszus kiértékelésekor az „üzemi ellenzéki blokk formájában megnyilvánuló egységfront”³⁶ mellett emelt szót. Meg akarta nyerni az üzemi tanácskongresszust a „munkáskormányzat” gondolatának.

Az új pártvezetőségbe 38 szavazattal 13 ellen az alábbiakat választották: Koritschoner, Tomann, Riehs, Mayer, Ketzlik, Ströhmer, Paukert, Hoschek, Fiala, Richter, Friedländer. Az országos képviselőbe Geisslert, Kramlt, Schönfeldert, Benesch, Marescht, Tschachot, Kopleniget, Kerschert, Schlesingert, Boschaneket, Rothot, A. Grünt, Stajat, Tschepeket, Degendorfert és Idlt. Freyt nem választották.

A hatodik kongresszushoz kapcsolódva zajlott le a KPÖ harmadik birodalmi nő-értekezlete is. I. Strasser referált a legközelebbi feladatokról. Felszólították a kommunista nőket, hogy mint „aktív kisebbség” dolgozzanak az összes tömegszervezetekben és szakszervezetekben. A nő-központhba I. Strassert, Kakuskát, Ketzliket, Schmelzert, Suchlipet, Zedniket és A. Grünt (a Női oldal szerkesztőjét) választották be.

VIII. A hatodik kongresszustól a hetedikig (1924. március 8—10.)

Ebben az időszakban a KPOe fokozott erőfeszítéssel igyekezett a munkásságot a faszizmus veszélyeiről felvilágosítani, különösen Birnecker és Still munkások fasiszták általi meggyilkolása után.¹ A német munkásoknak a reakció elleni harca, valamint a müncheni Hitler-puccs nagy befolyással volt Ausztria politikai helyzetére.

²⁷ Rote Fahne, uo.

²⁸ Rote Fahne, uo.

²⁹ Rote Fahne, uo.

³⁰ Rote Fahne, uo.

³¹ Rote Fahne, 1923. márc. 11.

³² Rote Fahne, uo.

³³ Rote Fahne, 1923. márc. 7.

³⁴ Inprekorr, 1923. márc. 9. V. Stern: 6. Parteitag der KPÖ (A KPÖ 6. kongresszusa).

³⁵ Uo.

³⁶ Inprekorr, 1923. márc. 26., F. Koritschoner: 6. Parteitag der KPÖ.

³⁷ Rote Fahne, 1923. márc. 11.

¹ Rote Fahne, 1923. ápr. 18.

Júniusban az EKKI az új helyzettel foglalkozott. Ausztriából Frey és Koritschöner vettek részt a megbeszélésen. Hangsúlyozták „a Heimwehr és a náci-fasiszmus elleni egységes harc” szükségességét.² Az EKKI részletesen tárgyalta az osztrák kérdést. Ausztria függősége az antanttól, a Seipel-kormány reakciós politikája, a fasiszta szervezetek növekedése és a nehéz gazdasági helyzet — ezek voltak a harci jelszó — a „Munkás- és parasztkormányért”³ — alapjai. Később a célkitűzést tartalmilag többféleképpen magyarázták. Az EKKI ülésén azonban a frakciók szóvivői, Frey és Koritschöner kötelezték magukat, hogy „azonnal leállítják a személyi és a frakciós harcokat”.⁴ Igéretüket rögtön Ausztriába való visszatérésük után megszegték.⁵

A forradalmi blokk 1923 márciusában megtartott 2. birodalmi konferenciája a kommunistákat ért hátrányos megkülönböztetések ellenére „a szakszervezetek feltétlen egysége”⁶ mellett állt ki. A forradalmi blokkokat „az akció és az ellenállás centrumának” tekintették. A szakszervezeti bizottsághoz intézett nyílt levélben követelték az egységfrontot a fasiszmus ellen, a 8 órás munkanap megvédéséért, törvényes üzemi ellenőrzésekért és egy 15 %-os béremelésért folytatott harcban.⁷

Az RGI később felhívásban fordult az osztrák munkásokhoz, a szakszervezetek egységes harci szervezeteiért és utalt arra, hogy a szakszervezetből való kilépések csak a fasiszta szervezeteknek használnak.⁸ Az első nagyobb választási eredményt az üzemi tanácsok választásánál a grünbachi bányában érték el. Az SP-re 498, a KP-re 334 munkás szavazott.⁹ A nemzeti tanács választásainak előkészítése a „Munkás- és parasztkormányt” jelszó alatt folyt.¹⁰ A parlamenti választásokhoz adott utasítások részletesen indokolták a párt politikáját; a genfi szanálás, és a fasiszta veszély ellen, a birtokadó bevezetéséért és egy általános üzemi tanácskonferencia megtartásáért. A munkástanács szerepének kiértékelésénél megállapítják, hogy már az SP és a keresztényszocialisták 1919 októberi koalíciós egyezményei megszüntették a munkástanács sok jogát, „olyan tevékenység kifejtését, mely törvény szerint csak a hatóságokat illeti meg”.¹¹ 1922 májusában, a munkástanács újjáválasztása után „kommunistákat bántalmaztak, hogy az egységfront létrejöttét megakadályozzák”.¹²

A párton belüli frakcióharcok megakadályozták a választási harcban való hatékony részvételt. Grazban, Felső-Ausztriában, Salzburgban és Tirolban a KPÖ nem volt képes jelölteket állítani a választásra.¹³ A választási eredmények a keresztényszocialisták 45 %-ra, a szociáldemokraták 40 %-ra, a német nacionalisták 13 %-ra való felerősödését mutatták. A többi pártok együttesen 3 %-ot értek el. A KP 1920-hoz képest 5000-el kevesebbet, 22 000 szavazatot kapott. A választási eredmények kiértékelésénél megállapították, hogy a munkások többsége „a szociáldemokrata illúziók áldozata lett”, s hogy „az osztályellenesség a tömegharcokra támaszkodó proletariátust a munkás- és parasztkormány felé vezető útra fogja kényszeríteni”.¹⁴ Az okokat nem vizsgálták, bár igen eltérő választási eredmények születtek. Így például a 6. választási körzetben a kommunista szavazatok száma 20 %-al, Felső-Stájerországban 40 %-al nőtt. A németországi fegyveres harcokkal kapcsolatban felhívással fordultak az SP pártvezetőségéhez és a Szakszervezeti Bizottsághoz, és a fasiszta veszély elhárítására „az összes proletárintézmények akcióbizottságának”¹⁵ létrehozását követelték. A különböző pártértekezletek és cikkek részletesen foglalkoznak a német eseményekkel.¹⁶ A KPÖ felszólította a munkásokat, jelentkezzenek az osztrák hadseregbe, hogy fékezze a reakció befolyását „az

² Inprekorr, 1923. 108. sz.

³ Rote Fahne, 1923. júl. 10.

⁴ Uo.

⁵ Inprekorr, 1923. márc. 25.

⁶ Rote Fahne, 1923. ápr. 1.

⁷ Rote Fahne, 1923. ápr. 4.

⁸ Rote Fahne, 1923. aug. 16.

⁹ Rote Fahne, 1923. szept. 14.

¹⁰ Rote Fahne, 1923. szept. 15., 30., okt. 3.

¹¹ Referentenführer für die Wahlen (Referens-vezető a választásokhoz). Bécs. 1923. 70. l.

¹² Uo.

¹³ Inprekorr, 1923. nov. 2.

¹⁴ Rote Fahne, 1923. okt. 23.

¹⁵ Rote Fahne, 1923. nov. 1.

¹⁶ Rote Fahne, 1923. okt. 28., 31., nov. 9., aug. 19., nov. 24., dec. 12.

eddig még osztálytudatos Wehrmachtban".¹⁷ A pártnap előkészítése alatt a KPOe pártelnökségében és a bécsi szervezetekben kiéleződtek a párton belüli ellentétek. „A szövetségi államok értekezletei megmutatták, hogy a tagok elutasítják a frakcióharcot.”¹⁸ Az alsó-ausztriai tartományi értekezleten, 1924. február 16-án F. Honner élesen fellép a frakcionizmus ellen.¹⁹ Hogy a párt akcióképessége ne bénuljon meg teljesen, a KI ausztriai képviselője, A. Neurath egyetértésével még a kongresszus előtt (1923. november 11-én) ideiglenes új pártvezetőség alakul.²⁰ A Rote Fahne szerkesztését A. Donauer, a felelősséget a pártvezetésben G. Fiala veszi át. A párt-sajtó nyilvános vitáját leállítják.²¹ A különböző felfogások egy belső párthasználatra készült közlönyben jutnak szóhoz.²² Hasse a munkanélküliek és invalidusok tömegszervezeteiben való fokozottabb részvétel mellett foglalt állást.²³ Spitz helytelenítette, hogy egyes akciók sikere után „az akciókban szövetkezett munkásokkal még soha tartós szervezeti kapcsolat” nem állt fenn. Pape nehezményezte, hogy a frakcióharcok „sok aktivitást szívtak el”.²⁴ Kohn „a párt világos akcióprogramját” követelte.²⁵ A hetedik kongresszus alapjaként nyilvánosságra hozzák a pártvezetőség határozatát: „A világpolitikai helyzet és a KPOe”.²⁶ A pártnap feladatairól szóló egyik elvi cikk leszögezi, hogy a taktikai és személyi ellentétek nem oldódtak meg, az EKKI határozatait figyelmen kívül hagyták, és a párt „súlyos belső válság”²⁷ állapotában van.

Március 8-án kezdődik a hetedik kongresszus. A KI üdvözlőlevele utal a gazdasági és politikai osztályharc kiéleződésére. Felszólítja a KPOe-t, törekedjék a munkás- és paraszt-kormány gondolatát támogató egységfront létrehozására, s vezessen erélyes harcot a fasizmus ellen. A KI a frakcióharc beszüntetését s a KPOe üzemi szervezeteinek kiépítését kívánja.²⁸ A kongresszus elnökségébe Brodnigot, Schrothot, Ströhmert, Knittelt, Reusst, Wegenert választották. A politikai beszámolót G. Fiala tartotta. Beszélt a harcoló stájerországi bányászok támogatásáról, az üzemeállítások, a fasizmus és a drágaság elleni harcról. Követelte a párton belüli nézeteltérések tisztázását. „A politikai helyzet és a KPOe” témájáról A. Neurath referált.²⁹ Külpolitikai elmélkedésével alátámasztotta a nemzetközi egységfront szükségességét.

A frakcióvezetőknek a hetedik kongresszuson elhangzott leghevesebb vitáit nem hozták nyilvánosságra. „Ez a maroknyi elvtárs a kongresszust is frakcióharcaik küzdőterévé alacsonyította.”³⁰ Neurath beszámolójában a KI erélyesebb fellépését kéri a frakcióharcok ellen, s úgy véli: „mindkét frakció megszegi a KI határozatait, s csak igen kevés tárgyi eltérés van közöttük.”³¹ Az új pártvezetőséget nagy szótöbbséggel választják meg. A frakciók képviselőit kikapcsolták. Ezzel a vitás kérdések persze nem oldódnak meg; sőt a továbbiakban Koritschner, Frey és Tomann tevékenysége még csak kiélezi őket. A pártvezetőségbe Dolezalt, Deublert, Fialát, A. Grünt, Haast, Ketzliket, Killicht, Kramert, Kramlt, Marescht, Marzyt, Schrothot választják. Elsőizben választanak Politikai Irodát is Dolezal, G. Fiala, A. Grün, Schroth személyében.

Az Arbeiter-Zeitung 1924. márc. 16-i vezércikke úgy vélte, hogy ez a kongresszus nem volt „politikai esemény”. A Rote Fahne az SP vezetősége elleni heves támadásban tiltakozott ellene.³²

¹⁷ Rote Fahne, 1924. dec. 4.

¹⁸ Rote Fahne, 1924. márc. 9.

¹⁹ Rote Fahne, 1924. febr. 22.

²⁰ Rote Fahne, 1924. márc. 9.

²¹ Rote Fahne, 1924. márc. 2.

²² Klassenkampf oder Selbstbefreiung (Osztályharc vagy önfelszabadítás). Bécs. 1924. 6. 1.

²³ Uo. 9. 1.

²⁴ Uo. 11. 1.

²⁵ Uo. 12. 1.

²⁶ Rote Fahne, 1924. febr. 26., márc. 1.

²⁷ Rote Fahne, 1924. márc. 9.

²⁸ Rote Fahne, 1924. márc. 11.

²⁹ Rote Fahne, 1924. márc. 13., 14.

³⁰ Inprekorr, 1924. márc. 25. A. Neurath: Der Parteitag der KPÖ.

³¹ Uo.

³² Rote Fahne, 1924. márc. 18.

IX. A hetedik kongresszustól a nyolcadikig (1925. szeptember 12—14.)

Bár a KPOe a hetedik kongresszus után bizonyos eredményeket ér el a munkásság gazdasági érdekeinek védelmében, különösen a 8 órás munkanap megszüntetése elleni küzdelemben, az akciókat fékezi az újból erősebben kitörő párton belüli frakcióharc. Ez egy rendkívüli kongresszus összehívását (1924. november 16.) teszi szükségessé. Nézeteltérések mutatkoznak a KI 5. világkongresszusa határozatainak kiértékelésénél is.

A KPOe főjelszavai a Május 1. előkészítésénél: A reakció és a fasizmus ellen, a Seipel-féle szanálás ellen, harc a 8 órás munkanapért, az öregségi ellátásért, valamint az egységfront megteremtése egy munkás-paraszt kormány érdekében.¹ Karintiában sikerül egy közös védelmi bizottság megalakítása a 8 órás munkanapért tartott egyik értekezleten.²

Szeptemberben zajlik le a fém munkások nagy sztrájkja.³ A KPOe általános szolidaritási sztrájkra szólít fel.⁴ Plakátokon, röplapokon és gyűléseken foglalnak állást a fém munkássztrájk mellett.⁵

E tömegmegmozdulás kiértékelése kimondja: „A fém munkássztrájk jelentős fordulópont... A proletariátus egyes részei első ízben léptek spontán harcra a szanálás kihatásai ellen...”⁶

A sztrájk kompromisszumos befejezése után a szakszervezeti bürokráciát vádolják „a sztrájk elfojtásával”. Felszólítják a munkásokat: „Ki az SP-ből — a KPOe-be és a forradalmi szakszervezeti blokkokba”.⁷

Szeptemberben nagy vasutassztrájk tör ki a szanálási komisszariátus takarékosági intézkedései ellen. Ez is ki nem elégtő kompromisszummal végződik.⁸

Az Alpine-Montan 3000 munkásának elbocsátása után felszólítják a munkásságot „a termelés folytatásának kierőszakolására — esetleg üzemelfoglalásra”.⁹

A KPOe első ízben foglalkozik a mezőgazdasági munkások és kisparasztok problémáival. Tüntetések és „Vörös vidéki vásárnapok” készítik elő a mezőgazdasági munkások és szegényparasztok klagenfurti kongresszusát.¹⁰

A Kommunistischer Jugendverband eredményes felvilágosító munkát végez a továbbképző iskolákon és összeállítja a dolgozó ifjúság követeléseinek programját.¹¹

Részletesebben megtárgyalják a KI 5. világkongresszusának anyagát. A bevezetést G. Zinovjev egy cikke adja¹², majd Sztálin: A leninizmus stratégiája és taktikája c. cikke következik.¹³ A KPOe Központi Bizottsága egy határozatában megerősíti a KI 5. világkongresszusának határozatait, s követeli a párt átállítását az üzemi szervezetekre, a gazdasági harcokra és a párton belüli frakcióharc likvidálására.¹⁴

A KI osztrák bizottsága levélben fordul a KPOe-hez. Javasolja a munkaidő meghosszabbítása elleni harcot, a reálbérek csökkenése, a munkanélküliség és a munkások terhére történő szanálás elleni harcot.¹⁵ Felhívja továbbá a KPOe tagjait, segítsenek a frakcióharc megszüntetésében.

A frakcióharc 1924-ben pártszakadássá fajul. A szóvivők, Frey és Tomann saját közlönyöket adnak ki, gyűlések oszlanak fel, minden pozícióért elkeseredett harc folyik. A KPOe

¹ Rote Fahne, 1924. ápr. 18.

² Rote Fahne, 1924. ápr. 13.

³ Rote Fahne, 1924. szept. 5., 6., 7.

⁴ Rote Fahne, 1924. szept. 10.

⁵ Rote Fahne, 1924. szept. 11., 13., 14., 17., 18., 19.

⁶ Rote Fahne, 1924. szept. 14.

⁷ Rote Fahne, 1924. szept. 20.

⁸ Rote Fahne, 1924. nov. 7., 8., 14.

⁹ Rote Fahne, 1924. okt. 7.

¹⁰ Rote Fahne, 1924. okt. 4., 5.

¹¹ E. Zucker: Drei Forderungen der werktätigen Jugend (A dolgozó ifjúság három követelése). Bécs. 1924.

¹² Rote Fahne, 1924. ápr. 20., Zinovjev: Az V. világkongresszushoz.

¹³ Rote Fahne, 1924. máj. 30., jún. 1.

¹⁴ Rote Fahne, 1924. aug. 17.

¹⁵ Rote Fahne, 1924. szept. 9.

ütőereje Bécsben szemlátomást csökken, a szövetségi tartományokban azonban többnyire elutasítják a frakcióharcot. A KPOe Központi Bizottságának határozatát Tomann pártból való kizárásáról (1942. aug. 9.) a KI osztrák bizottsága érvényteleníti.¹⁶ Frey és Tomann 2 évig ne viseljenek pártfunkciót. Ez az ajánlat illúzióknak bizonyult.

Az ellenzék közlönyével folytatott vitában kimondták: „Végezzünk a frakciós disznósággal, politikai munkát követelünk.”¹⁷

A bécsi konferencia gyűlésein viharos viták vannak a 3., 13. és 20. kerületben.¹⁸

A KPOe cseh nyelvcsoportjának 5. birodalmi konferenciája támogatja a KI osztrák bizottsága, valamint a KPOe Központi Bizottsága erőfeszítéseit és az ellenzék és a frakciók ellen emel szót.¹⁹ A vezetőség tagjai Sip, Sonka, Rimovsky, Prediger, Blaha, Pakosta és Beranek lesznek.

Október 10-én zajlik le a bizalmiak bécsi konferenciája. A konferencia ellenzi a frakciós tevékenységet. Követeli a kongresszusig a Központi Bizottság átszervezését, az ellenzék közlönyének leállítását, a tagok újrალajstromozását Bécsben, a KI 5. Kongresszusa határozatainak elimerését, a Tomann-ügy felülvizsgálatát az EKKI Ellenőrző Bizottsága által. A vitában 30 szónok foglalt állást, a szavazás 165 szavazattal 11 ellen a pártegység mellett döntött. Polzert és Kulcsárt kizárják a pártból.²⁰

A KI osztrák bizottságának közvetítő magatartása felháborodást kelt egyes frakcionistákban. Ketzlik követeli, hogy az új pártvezetőség 2—3 üzemi munkásból álljon, s bár megállapította, hogy „tárgyi ellentétek” nem állnak fenn, a kapcsolatok megszakítását kívánta különböző emberekkel. Szembeszállt a Rote Fahne tudósításával — „az ellenzék megadta magát” — s leszögezte, hogy „sem győztesek, sem legyőzöttek nem voltak”.²¹

A KI osztrák bizottságának a párttagokhoz intézett közleménye ismerteti a bécsi bizalmi-konferencia határozatát és egy rendkívüli pártértekezlet előkészítését.²² Ez 1924. november 15—16-án zajlik le. A referátumokat tartja Fiala: A KI 5. világkongresszusa, Ketzlik: Az RGI kongresszusa, Kopenig: A párt helyzete címmel. Az EKKI-ről Petrokov beszélt. Első ízben mutattak rá a frakcióharcok okaira, s első ízben vették kritikai analízis alá a KPOe gyengeségeit. A tézisek a konfliktusokat „komoly gyermekbetegségeknek” nevezték.²³ Az 5. világkongresszus osztrák kiküldöttei, Ketzlik, Riehs, Ströhmer magatartását — Zinovjev határozata ellen szavaztak — helytelenítették.²⁴

Petrokov elítélt mindenféle sematizmust az egységfront kérdésében. „Ha a tömegek mozgásban vannak és alul harc folyik, akkor lehetséges az egységfront felülről.”²⁵ Bírálta a KPOe-t, hogy értekezletein nem analizálja eléggé, nem tárgyalja kritikailag a párt politikáját.

Kopenig beszámolt róla, hogy a KPOe befolyása eddig többnyire kis- és középüzemekben érvényesült, zűkség van azonban a nagyüzemek erőteljesebb bevonására is. A helyi szervezeteknek törődni kellene területük üzemivel.²⁶

38 szavazattal 3 ellenében új ideiglenes pártvezetőséget választanak. A politikai jelszó: „A szanálási kormány megbuktatása — a munkások és szegényparaszatok kormányáért.”²⁷

Rámutatnak, hogy ez a munkáskormány nem lehet „szociáldemokrata kormány”, ismételten hangsúlyozzák az „alulról jövő egységfrontot”, s a Szociáldemokrata Pártot a „burzsoázia harmadik pártjának” nevezik.²⁸

Az új pártvezetőségnek sikerül a frakcióharcok messzemenő leküzdése. Az alsó-ausztriai községi tanácsválasztásoknál megtartják a meglevő mandátumokat, s Leopoldsdorf köz-

¹⁶ Uo.

¹⁷ Rote Fahne, 1924. okt. 3.

¹⁸ Rote Fahne, 1924. okt. 12.

¹⁹ Rote Fahne, 1924. okt. 16.

²⁰ Rote Fahne, 1924. okt. 22. és 23.

²¹ Rote Fahne, 1924. okt. 24.

²² Rote Fahne, 1924. okt. 28.

²³ Rote Fahne, 1924. nov. 18. és Inprekorr, 1924. nov. 21, *Peter*: Die Reichskonferenz der KPÖ (A KPÖ országos konferenciája).

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 1924. nov. 21.

²⁶ Uo. 1924. nov. 22.

²⁷ Rote Fahne, 1924. nov. 23., 26. és 27.

²⁸ Inprekorr, 1924. nov. 21.

ségben a KP-frakció első ízben bizonyul a legerősebb frakciónak (KP 6, SP 3, polgári pártok 5 mandátum).

Kommunista befolyásra megalakul egy központi Munkanélküli Bizottság, mely kongresszust készít elő.²⁹

A kongresszuson 70 kiküldött vesz részt, nagyüzemek és szakszervezetek képviselői. Követeléseiket ultimátumszerűen a kormány elé terjesztik.³⁰ Az ultimátum lejáta után nagy munkástüntetés zajlik le a bécsi Parlament előtt.³¹ A rendőrség közbelép, többen megsebesülnek és 60 embert letartóztatnak. „Mivel a munkanélküliek még elszigetelten harcolnak, mivel az üzemi munkásság még nem kapcsolódott be a harcba...”³² Linzben is nagy munkanélküli-felvonulást tartanak.³³

A Vörös segélyt, mint államellenes tevékenységet, hatóságilag betiltják; a KP ebben az intézkedésben a menedékjog veszélyeztetését látja.³⁴ A KP röplapokban fordul a katonanyúzás és a hadsereg reakciós célokra való felhasználása ellen. A két kiadó, Franz Fiala és G. Zamis elleni politikai perben mindkettőt börtönbüntetésre ítélik. A tárgyalásról brosúra jelenik meg.³⁵ Több megtorló intézkedést foganatosítanak kommunisták ellen.

Bécsben letartóztatják I. Katz, H. Neumann, R. Fischer és Remmele német kommunista országgyűlési képviselőket, valamint L. Haast és E. Zuckert, a központi Munkanélküli Bizottság tagjait.³⁶ J. Kopenig, a Roter Soldat felelős szerkesztője ellen hazaárulási pert indítanak. A tárgyaláson Kopenig a proletariátus közös nemzetközi harcáért, a burzsoázia megdöntéséért száll síkra.³⁷

Egy kritikai cikk rámutat a KPOe elégtelen tömegkapcsolataira, a parasztsággal való összeköttetések csekély voltára és az ideológiai gyengékre.³⁸

A pártsajtó több cikke foglalkozik az L. Trockijjal fennálló konfliktussal.³⁹

A szakszervezetek forradalmi blokkjának 3. konferenciája (1925. január 24.) és a grünbachi bányászok heves sztrájkja megindítja a vitát a KPOe szakszervezeti taktikájáról. A forradalmi blokk 3. konferenciája a harc és a szakszervezeti mozgalom egysége mellett foglal állást. „A feltételek lehetővé teszik, hogy a reformista vezetőknek a 80-as években született, s általuk már régen elfelejtett határozatait végrehajtsák.”⁴⁰ A konferencia felszólal a nemzetközi szakszervezetszakadás ellen is.

A grünbachi bányász-sztrájkot F. Honner kommunista üzemi tanácstag vezette. A KPOe és a Vörös segély szolidaritási akciókat szervezett a sztrájkolókért. Számos munkást bocsátottak el, köztük Honnert is. Sztrájkolókat tartóztattak le. A SP sztrájkellenes magatartása miatt sokan beléptek a KPOe-be s két új helyi csoport alakult.⁴¹ Egy F. F. aláírású vitacikk szerint „magának a pártnak kellett volna a grünbachi bérharcot” vezetnie. A pártvezetőség álláspontja ezzel szemben az, hogy ez a szakszervezet és az ott tevékenykedő kommunista tagok feladata.⁴²

A KI osztrák bizottságának egy határozata újból az osztrák kérdéssel foglalkozik. A határozat kiemeli az élesedő gazdasági válság politikai következményeit és egy erősebb KP szükségességét. A még nem egészen legyőzött pártválság okaiul a következőket hozza fel: „A

²⁹ Rote Fahne, 1924. dec. 12.

³⁰ Rote Fahne, 1924. dec. 18.

³¹ Rote Fahne, 1924. dec. 21., 23., 24.

³² Rote Fahne, 1924. dec. 23.

³³ Rote Fahne, 1924. dec. 31.

³⁴ Rote Fahne, 1924. dec. 28.

³⁵ Soldatenschinderei in der Republik. Antimilitaristische Propaganda vor dem Klassengericht (Katonanyúzás a köztársaságban. Antimilitarista propaganda az osztálybíróság előtt). Bécs. 1925.

³⁶ Rote Fahne, 1925. jan. 4., 6.

³⁷ Rote Fahne, 1925. jan. 8.

³⁸ Rote Fahne, 1925. jan. 19. Der Befreiungsgedanke bei Lenin (A felszabadítási gondolat Leninnél).

³⁹ Rote Fahne, 1924. dec. 28., 1925. jan. 20., 22.

⁴⁰ Rote Fahne, 1925. jan. 24. és 25.

⁴¹ Rote Fahne, 1925. jan. 25., 28., 31., febr. 10., 11.

⁴² Rote Fahne, 1925. febr. 15.

demagóg SP túlértékelése, elégtelen iskolázottság, az ország kicsisége, a munkásság szanálás-
okozta közömbössége”.⁴³

A legközelebbi feladatok: Tömegmunka a napi követelésekért, szociáldemokrata munká-
sok megnyerése, a szakszervezetek egysége, összpontosított harc a kapitalizmus ellen — a pro-
letariátus diktatúrájáért.⁴⁴

A következőkben a KPOe számtalan munkanélküli-tüntetést,⁴⁵ hadirokkant-tüntetést,⁴⁶
antifasiszta tüntetést⁴⁷ szervezett. A Németországhoz való csatlakozás újjáéledő propagandája
ellen a kommunista munkáskamara-tanácsok tiltakoztak.⁴⁸ Egy cikk az Anschluss-gondolatot
„az osztályharctól való eltérésnek” nevezte.⁴⁹

Az országgyűlési választásoknál a KPOe kisebb szavazatnövekedést jegyezhetett fel.⁵⁰

Linzbén, a pünkösdi kommunista ifjúsági találkozón egy rendőrségi rajtaütés alkalmá-
val 96-an megsebesültek, és 220 letartóztatás történt, amit később bírósági per is követett.⁵¹

A bécsi funkcionárius-konferencián Koplenig sikra szállt a fasiszta üzelmek és az
Anschluss-propaganda elleni egységfrontért és a Köztársasági Védőszövetségben való tömeg-
munkáért.⁵² A KPOe később egy felhívást intézett a Schutzbund tagjaihoz, hogy „ne kicsi-
nyeljék le a fasiszta veszélyt”.⁵³

A nyolcadik kongresszus előkészítésére 1925. aug. 23-án a pártvezetőség 10 szavazat-
tal 4 ellenében téziseket fogadott el a politikai helyzetről. Megmutatkozott, hogy a politikai
nézeteltérések még nincsenek leküzdve. Követelték a munkának az üzemi csoportokra, szak-
szervezetekre és üzemi tanácsokra való koncentrációját. Az ausztriai helyzetről megállapítják:
„Ausztriában a krízis előrehaladottabb, mint más országokban, a tömegnyomor és a burzsoá-
zia támadása a proletariátust hatalmas harcokra fogja kényszeríteni, melyek forradalmi követ-
kezményekkel járhatnak”.⁵⁴ Az Anschluss-elméletet élesen elutasítják — négy szavazat ellené-
ben a pártvezetőségből.

A defetizmus és a spontánitás-elmélet legyőzésére „a KPOe-nek le kell küzdenie szektás
jellegét”.⁵⁵ Az elvi kérdések személyes sikra való terelésének veszélye megint megnövekedett,
mikor Koritschoner és Frey kijelentette, hogy más téziseket akarnak közösen javasolni. Frey,
Tomann, Koritschoner, Ketzlik, Deubler és Stift határozata szerint a KPOe ideológiai hibái
túl korán bekövetkezett alapításában keresendők. Úgy vélik, Ausztriában forradalmi a hely-
zet, a SP összeomlás előtt áll, s a pártvezetőség nem használta ki ezt a lehetőséget.⁵⁶ A KPOe
feladata, hogy ebben az objektív forradalmi helyzetben forradalmi tömegakcióval a szovjet-
hatalom felállítására törekedjék.⁵⁷ Tomann, Frey, Koritschoner és Hornik visszavonja korábbi
kijelentéseit (július 12. és 29.).

A Rote Fahne folyamatosan közli a pártnappal kapcsolatos vitákat. Koplenig úgy véli,
hogy sok kérdés tisztázódott, s hogy a párt befolyása és taglétszáma már nem mutat csökkenő
irányt. A pártvezetőség nehézségei abból a tényből adódnak, hogy egyes tagjai frakcionisták,
míg a vezetőség java távoltartotta magát ezektől a vitáktól.⁵⁸ Hornik, Frey, Hexmann stb.⁵⁹
hozzászólásaival folytatódik a vita. A záróközlemény követeli a frakcionizmus legyőzését,
de nem „az elvtelen kibékülést”.⁶⁰

⁴³ Rote Fahne, 1925. márc. 6.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 1925. ápr. 1., 9., 19.

⁴⁶ Uo. 1925. jún. 7.

⁴⁷ Rote Fahne, 1925. máj. 24. és 27.

⁴⁸ Rote Fahne, 1925. márc. 18.

⁴⁹ Rote Fahne, 1925. ápr. 17.

⁵⁰ Rote Fahne, 1925. máj. 1.

⁵¹ Rote Fahne, 1925. jún. 3. és 13.

⁵² Rote Fahne, 1925. jún. 19.

⁵³ Rote Fahne, 1925. aug. 23.

⁵⁴ Rote Fahne, 1925. szept. 2. és 4.

⁵⁵ Rote Fahne, uo.

⁵⁶ Rote Fahne, 1925. szept. 4. és 5.

⁵⁷ Rote Fahne, uo.

⁵⁸ Rote Fahne, 1925. szept. 4.

⁵⁹ Rote Fahne, 1925. szept. 5., 6., 8., 9., 10., 11., 12.

⁶⁰ Rote Fahne, 1925. szept. 12.

A nyolcadik kongresszus 1925. szeptember 12—14. között zajlik le. A Kommunistische Jugend egy nyilatkozata nyitja meg, melyben 35 fiatal belépését jelentik a KPOe-be.⁶¹ Egy ezt megelőző ifjúsági konferencia szót emelt a frakciós tevékenység ellen.

A nyolcadik kongresszus elnökségének tagjai Fiala, Honner, Hutterer, Wagner, Maszy és Schorr.

Vendégként vesznek részt: az EKKI részéről Jacob (Franciaország) és Georg (Oroszország), a KPD részéről W. Pieck, valamint Jugoszlávia és Magyarország Kommunista Pártjainak kiküldöttei.

W. Pieck kijelenti, hogy a KPD 10. pártnapja az Anschluss-propaganda ellen fordult, s ezzel revideálta eredeti álláspontját.⁶² A politikai beszámolót Kopenig tartja, hozzászól Frey. A pénzügyi jelentést M. Schnorr adja. Különböző kongresszusi kiküldöttek, akik maguk is frakciók tagjai voltak, bírálják a frakció-vezetőket, akik 24 órával a kongresszus előtt egyezséget kötöttek a pártvezetőség ellen. Friedländer bírálja a pártvezetőség egész tevékenységét.⁶³

Georg, az EKKI képviselője az Anschluss-jelszavak ellen fordult, s bírálta a KPOe-t, melynek „kis újságja, kevés olvasója, viszont ilyen hosszú tézisei” vannak.⁶⁴ Kopenig a KPOe 129 üzemi sejtjéről — közülük 63 bécsiről — valamint 10 üzemi újságról tett jelentést. Honner követeli, hogy az új pártvezetőségbe ne vegyenek fel frakcionistákat; ugyanezt követeli a Kommunistische Jugend nevében F. Fünberg.⁶⁵

G. Fiala fejtegetései a legközelebbi feladatokról egyes kérdések új értékelését mutatták. Az „Egységfrontot csak alul” jelszót „szélsőbaloldalinak” nevezi és követeli „az egységfrontot minden munkás részvételével”. Azt is megállapítja, hogy a „Munkás- és parasztkormány” nem azonos a „proletariátus diktatúrájával”.⁶⁶

Hexmann a kommunális munkáról és szervezési feladatokról beszél,⁶⁷ Tomann a szakszervezeti kérdéstről,⁶⁸ Ketzlik a társadalombiztosítási kérdésekről. A KP követeli a nyugdíjkorhatárnak férfiaknál 60, nőknél 55 évben való megállapítását.⁶⁹

A pártvezetőséget egyhangúan megválasztották. Listát nem hoztak nyilvánosságra. W. Pieck a Rote Fahneban „jó kiindulópontrol” tett jelentést.⁷⁰

A nyolcadik kongresszusról szóló cikkében Kopenig azt írja,⁷¹ hogy az új Központi Bizottságba a legfontosabb üzemek munkásai kerültek, s a régi frakcióvezetők nincsenek benne képviselve. Úgy véli, hogy a KPOe-n belüli politikai tisztulási folyamatot hosszú ideig a Ruth Fischer—Maslow (KPD) csoport akadályozta. A főfeladatot „az üzemi aprómunkában, s a szociáldemokrata vezetés alatt álló munkások megnyerésére szolgáló tervszerű szakszervezeti munkában” látja.⁷²

X. A nyolcadik kongresszustól a kilencedikig (1927. július 18—20.)

A belpolitikai ellentétek Ausztria nehéz gazdasági helyzetéből kifolyólag egyre élesebbé váltak. A fasiszta Heimwehr kirohanásai a munkásság ellen mindjobban szaporodtak. A KPOe a nyolcadik kongresszus után folytatódó párton belüli frakcióharcok ellenére is megpróbálta megnyerni a munkásságot a fasiszta veszély elleni küzdelemre. 1927 áprilisában, a nemzeti tanács-választások alkalmából a KPOe Központi Bizottsága nyílt levélben fordul a SPÖ pártvezetőségéhez, azzal a javaslattal, hogy minden ellenszolgáltatás nélkül a SPÖ jelöltjeire szavaz, ha a SPÖ támogatja az alábbi követeléseket: Elszánt harc a fasiszmus ellen, a burzsoázia

⁶¹ Rote Fahne, 1925. szept. 13.

⁶² Rote Fahne, 1925. szept. 15.

⁶³ Rote Fahne uo.

⁶⁴ Rote Fahne uo.

⁶⁵ Rote Fahne, 1925. szept. 16.

⁶⁶ Rote Fahne, 1925. szept. 18.

⁶⁷ Rote Fahne, 1925. szept. 20.

⁶⁸ Rote Fahne, 1925. szept. 19.

⁶⁹ Rote Fahne, 1925. szept. 20.

⁷⁰ Rote Fahne, 1925. szept. 22.

⁷¹ Inprekorr, 1925. szept. 18.

⁷² Uo.

lefegyverzése, a fasiszta szervezetek feloszlata és az üzemi munkások felfegyverzése¹. Ezt a javaslatot nem fogadták el és a munkásság által ellenőrzött fegyvereket 1927. május 17—19. között a bécsi arzenálban átadták a hatóságoknak.²

Bár a KPOe befolyása a munkástömegekre még csekély volt³, az üzemi tanács-választásoknál mégis voltak bizonyos eredmények. A Steyrer-műveknél pl. a kommunista szavazatok száma 607-ről (1926) 892-re (1927) emelkedett.⁴

A Nemzeti tanács-választás választási agitációja „A balratolódásért” jelszó alatt folyt⁵. A választási előkészületek egy belső instrukciójában „riadókészültséget” követelnek és minden pártgyűlésen ellenőrző bélyegeket adnak ki. Minden helyi csoportnak legalább két nyilvános választói gyűlést kell tartania. Ajánlják még a háziagitációkat is, valamint szónokok küldését az ellenpárt gyűléseire. A párttagok mindenekelőtt a fasiszta veszéllyel, a vállalkozók terrorjával és a munkanélküliséggel foglalkozzanak, mint főkérdéssel.⁶ A kommunista választói gyűléseken a német kommunista képviselők: F. Heckert, P. Hoffmann, E. Torgler és a cseh-szlovák képviselők: L. Zapotocky, E. Burian és J. Hanus is felszólaltak. A választások eredménye a SPÖ-nél 200 000 szavazatos emelkedést mutatott; a KPOe 4000 szavazatot veszített és összesen 16,181 szavazatot kapott. Nyolc választókerületben a KPÖ nem tudott jelöltet állítani. A végeredményt ezzel a megállapítással kommentálták: „Az illúzió győzött.” J. Strasser írt hozzá elvi cikket az ausztromarxizmusról⁷. A választási eredmények egyéb okai közé sorolták a proletariátus átfogó szervezetségét a SPÖ-ben és a szakszervezetben, a parlamentáris illúziókat, valamint a frakcióharcok folytatódását⁸. A választást ennek ellenére úgy értékelték, mint további baloldali irányú fejlődést.⁹

Számos felhívásban, röplapban és akcióban foglaltak állást a létfontosságú áruk állandó drágulása ellen,¹⁰ valamint a háborús uszítás és a háborús veszély ellen.¹¹

1926 januárjától ápriliséig Szovjetországban tartózkodott az első osztrák munkásküldöttség. A delegáció vezetője a szociáldemokrata bányász, Julius Farkas volt, titkára a kommunista Franz Honner. A delegáció iránti érdeklődés olyan nagy volt, hogy Bécsben egy szociáldemokrata bizalmi-értekezletet tartottak, melyen Otto Bauer is felszólalt.¹² A delegáció előkészítése és kiértékelése fontos esemény volt.

A párton belüli frakcióharc — főleg Bécsben — ismét komoly problémává vált. Frey frakciója kidolgozta saját politikai téziseit (80 oldal), körleveleket és frakció-jegyzőkönyveket adott ki és változtatni kívánt a pártvezetőségen. Az ellenzék követelte, hogy a KP mondjon le önálló követeléseiről és támogassa a SPÖ-t.¹³ A belpolitikai helyzetről készült határozatban, melyet egy szavazattal szemben mindenki elfogadott, visszautasítják az ellenzék magatartását és követelik Frey, valamint más frakcióvezetők kizárását a pártból. Résztelenen kifejtik Frey frakciójának vonalát.¹⁴ Ehhez a vitához tartozik M. Buharin: Megengedhetők-e a frakciók? c. cikke is.¹⁵

A kilencedik kongresszus nyilvános vitája a Központi Bizottságnak politikai helyzetről és a párt feladatairól szóló határozatával kezdődik. A relatív stabilizációból és a válság jeleiből kiindulva megmutatja, hogy a második szanálás a kizsákmányolás kiéleződésével járt együtt.

¹ Die Wiener Julikämpfe (A júliusi bécsi harcok). Bécs. 1927. KPÖ. 14. 1.

² Rote Fahne, 1927. máj. 20.

³ Inprekorr, 1926. okt. 6., *Ketzlik*: Die Streikwelle in Österreich (A sztrájkhullám Ausztriában).

⁴ Rote Fahne, 1927. jan. 5.

⁵ Rote Fahne, 1927. ápr. 17.

⁶ Instruktionen zur Wahlkampagne 1927 (Instrukciók az 1927. évi választási kampányhoz). Bécs, KPÖ.

⁷ Rote Fahne, 1927. ápr. 26.

⁸ Inprekorr, 1927. máj. 3. *Schlamm*: Ergebnis der Wahlen (A választások eredménye).

⁹ Uo. H. Günther, Pravda, 1927. ápr. 28.

¹⁰ Rote Fahne, 1927. jan. 13. és jún. 4.

¹¹ Rote Fahne, 1927. máj. 1., jún. 3.

¹² Im Lande der befreiten Arbeiter und Bauern (A felszabadított munkások és parasztok országában). Berlin. 1926. Einheit.

¹³ Rote Fahne, 1927. jan. 7., 8., 9., 11.

¹⁴ Rote Fahne, 1927. jan. 12.

¹⁵ Rote Fahne, 1927. jan. 13.

Figyelmeztet a háborús veszélyre, a monarchista és fasiszta erők előnyomulására és vitába száll a SP által „Ausztria életképtelenségéről”, valamint a munkásosztály ezzel kapcsolatos „tehetetlenségi érzéséről” terjesztett tézisekkel.¹⁶

Kívánatos, hogy állandó, türelmes munkát folytassanak „az osztrák munkások szívének és eszének” megnyeréséért.¹⁷ A Központi Bizottságnak a szakszervezeti kérdéssel kapcsolatos egyik javaslata a „békebeli reálbérek kiharcolását” állítja az általános irányvonalba, s felszólítja a kommunistákat, hogy minden szakszervezetben állítsanak össze harci programokat.¹⁸ A vita során Hornik követeli, hogy hívják össze a dunai és balkáni államok kommunista pártjainak konferenciáját a közös célkitűzések megbeszélésére.¹⁹ Ketzlik szót emel Tomann szakszervezeti vonala ellen,²⁰ ugyanígy Honner, aki a kommunisták jobb irányítását kívánja a szakszervezetben belül, de ellenzi új kommunista frakciók alakítását.²¹

Június 14-én nyilvánosságra hozzák a kilencedik kongresszus napirendjét.

1. A bizottságok megalakítása és megválasztása
2. A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság jelentése — J. Koplénig
3. A háborús veszély, az ausztriai helyzet és a legközelebbi feladatok — G. Fiala
4. A párt szervezeti feladatai — J. Koplénig
5. Munkánk a szakszervezetekben — Tomann
6. A KPOe és a munkásmozgalom — Schönfelder
6. A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság megválasztása
8. Javaslatok

A kongresszus elvi vitái közé tartozik F. Fürenberg hozzászólása, aki helyteleníti, hogy a határozat nem foglal állást az egységfront és a baloldali fejlődés döntő kérdéseiben. Véleménye szerint „a munkásságnak nincs tehetetlenségi érzése; sokkal hatalmasabbnak érzi magát, „mint amilyen a valóságban”.²² Ide tartozik még Reisinger hozzászólása az ifjúsági kérdésekről,²³ Fürnbergé a párt-ellenzékéről,²⁴ Koplénigé a szervezeti kérdésekről, Hexmanné a Balkán—Dunaszövetség tervei ellen, Tomanné a szakszervezeti kérdésekről.²⁵

A kilencedik kongresszus 1927. június 18-án kezdődött. A kongresszus elnökségének tagjai Riehs, Kammerer, Simon, Loistl, Cagram és Sturm voltak.

Vendékként Csehszlovákia Kommunista Pártja részéről Venkova, a KI és a KPD részéről Geschke jelent meg. A KI-nek a kongresszushoz intézett levele feladatul a fenyegető imperialista háború elleni harcot, a proletariátus napi kérdéseiről, a forradalmi egységfrontért, a szakszervezetben folyó munkáért folytatott küzdelmet, a kommunista üzemi sejtek kiépítését és a marxista—leninista oktatás megerősítését tűzte ki.²⁶

Koplénig elvtárs jelentésében rámutat a gazdasági élet relatív stabilizálódására, a nyomor és a munkanélküliség ellenére elért fellendülésre. Belpolitikailag jobboldali fejlődés mutatkozik, külpolitikailag nőtt az angol befolyás. A schattendorfi munkásgyilkossággal jelentékenyen nőtt a fasiszmus veszélye. Szükség van a határozott védekezésre. A párt visszafejlődése megállt, az üzemi tanács-választásokon bizonyos szerény eredmények jegyezhetők fel. A párt előnyösebb választási eredményeket várt, de a Frey-frakció által okozott szakadás megnehezítette az előkészületeket. A nehézségek különösen Bécsben, Grazban és Voitsbergben jelentkeztek. Az ellenzék révén a párt 200 tagot veszített. Az üzemi sejtekben folyó munka még komoly hiányosságokat mutat, a Rote Fahne előfizető-toborzása nem kielégítő. A KJV némi eredményt mutatott fel az Unabhängige Sozialistische Jugend-dal (a Független Szocialista Ifjúsággal) való összeolvadás által.²⁷

¹⁶ Rote Fahne, 1927. máj. 26.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Rote Fahne, 1927. jún. 4.

¹⁹ Rote Fahne, 1927. jún. 9.

²⁰ Rote Fahne, 1927. jún. 11.

²¹ Rote Fahne, 1927. jún. 14.

²² Rote Fahne, 1927. jún. 15.

²³ Rote Fahne, 1927. jún. 16.

²⁴ Rote Fahne, 1927. jún. 17.

²⁵ Rote Fahne, 1927. jún. 18.

²⁶ Rote Fahne, 1927. jún. 21.

²⁷ Rote Fahne, 1927. jún. 19.

Fiala kijelentette, hogy a SP vezetősége támogatja a burzsoáziát, nyílt koalíció nélkül. Hatásos hatalmi pozíciója illúziókat kelt a munkásságban. Vitába szállt W. Schlammnak a „munkásság tehetetlenségi érzéséről” szóló tézisével. A SP legnagyobb választási győzelme után most a legreakciósabb kormány van hatalmon.²⁸

Tomann jelenti, hogy 1925-ben 34 üzemben 50 üzemi sejt állt fenn az 1926 végi 73-al szemben. Visszautasítja a vitában elhangzott összes bírálatot. A párt likvidálásával vádolja Ketzliket, és hivatkozik az RGI határozataira és Losowskyra.²⁹

A pártnapi vita tárgyilagosan zajlik le, konkrét javaslatokkal. Hornik és Tomann támogatják Frey kizárását a pártból. Honner rámutat, hogy mivel a vitában nem tesznek elég különbséget munkás és pártvezetés között, sokszor eltaszítják maguktól a baloldali SP-munkásokat. A Szovjetországra küldött első osztrák munkádelegáció kiértékelése szerint 16 új helyi KPOe-csoport jött létre.³⁰

A szövetséges államok kiküldöttjei visszautasították a frakciókat. Kopenig a további demokratizálás érdekében egy külön bécsi városi KPOe-vezetőség létrehozását javasolja. A bécsi szervezet eddig közvetlenül a Központi Bizottság vezetése alatt állt. Több kiküldött a pártra nézve veszélyesnek látja egy külön bécsi vezetőség létrehozását.³¹ Részletes politikai határozatban leszögezik a 9. kongresszus feladatait.³² A Központi Bizottság választása megmutatja, hogy egyes személyekkel szemben még fennállnak bizonyos fenntartások. Míg a politikai határozatot egyhangúan elfogadták, a Központi Bizottság tagjainak megválasztása 41 szavazattal 13 ellenében történt: Kopenig, Fiala, Honner, Ziegler, Riehs, Schönfelder, Ströhmer, Schlamm, Ketzlik, Kammerer, Benedikt, Schevcik, Futterer, Kersche, Hanska, Schmidtberger, Wegerer, Cagran, Pusterhofer, Scherhauser, Bohl és Lande.

A Központi Bizottság póttagjaivá Grafot, Kraült, Strumot és Tomannt választották meg. Az Ellenőrző Bizottságba Szapirát, Pakostát, Donauert, Krennmayert és Grünberget.³³

XI. A kilencedik kongresszustól a tizedikig (1929. február 16—18.)

Az 1927. július 15-i véres eseményeket kiváltó momentum a schattendorfi fasiszta munkásgyilkosok bírósági felmentése. A Rote Fahne részletes jelentéseket közöl a perről¹. A felháborító felmentés után a KPOe követeli az összes fasiszta szervezetek lefegyverzését és felosztatását, az államapparátus megtisztítását és a munkásság felfegyverzését. „Minek van egyáltalán a Schutzbund? Ha nem véd meg a fasizmustól, akkor nem ér semmit . . . A munkások szabadon üldözhetők. De most már elég! Tiltakozzunk!”²

Ugyanezekkel a jelszavakkal vettek részt a kommunisták az 1927. július 15-i tömegtüntetéseken is. A Rote Fahne-t július 16-án és 17-én hatóságilag lefoglalják. A Rote Fahne egy különkiadásából:³ „Ne adjátok meg magatokat, folytassátok a harcot!” Ismételten követelik a fasiszta szervezetek felosztatását, a rendőrség megtisztítását a reakciós elemektől, a letartóztatott tüntetők szabadonbocsátását és a Seipel-kormány megbuktatását. Érvelnek az SP pártvezetősége kommunistaellenes hajszája ellen és július 20-án, a tüntetés áldozatainak temetése napján általános sztrájkjra szólítanak fel. Számos beszámoló közöl részleteket a nagy tüntetésről. Az áldozatok számát 150 halottnak, 1500 sebesültnek és 300 letartóztatottnak állapítják meg. Később 90 halotról beszélnek.

1927. július 15., az 1918 óta leghatalmasabb tüntetés politikai kiértékelése heves vitákra ad alkalmat. Július 17-ig a KPOe minden közleményében „tüntetésről” és „harcokról” van szó. Egy közvetlenül az események után Führenberg által írt (névtelenül megjelent) brosúra

²⁸ Rote Fahne, 1927. jún. 21.

²⁹ Rote Fahne, 1927. jún. 24. és 25.

³⁰ Rote Fahne, 1927. jún. 22. és 23.

³¹ Rote Fahne, 1927. jún. 28.

³² Rote Fahne, 1927. jún. 29.

³³ Rote Fahne, 1927. jún. 21.

¹ Rote Fahne, 1927. júl. 5., 6., 7., 8, 9., 10., 11., 12., 13., 14.

² Rote Fahne, 1927. júl. 15.

³ Rote Fahne, 1927. júl. 18.

a következőket hozza fel a harcok kitörésének okául:⁴ 1. A harc elől való állandó kitérés megerősítette a reakciót, „a proletariátus pihenő erejének kitörésére” került sor. 2. A rossz gazdasági helyzet. 3. Az ausztromarxisták radikális beszédei, melyek hitelt találtak a munkásoknál. A szó és tett közötti ellentét a proletariátus öntevékenységhez vezetett. 4. A megfelelő forradalmi tömegpárt és a megfelelő vezetés hiánya a harcok szervezetlén, elemi erejű kitöréséhez vezetett.

Sehol nem találunk olyan értékelést, hogy július 15. „felkelés” volt. W. Pieck az EKKI megbízásából Bécsbe érkezik és július 19-én letartóztatják.⁵ Az EKKI július 18-i felhívásában ez áll: „új fejezet az európai munkásmozgalomban, s még további nagy forradalmi viharokat fog előidézni . . .”⁶

A júliusi áldozatok temetésén a SP nevében dr. Ellenbogen és Speiser, a 2. Internacionálé nevében F. Adler, a KP nevében Koplenig beszél. Koplenig rámutat, hogy csak a faszimus elleni közös harc lehet eredményes. „A KPOe átveszi a júliusi felkelés örökségét . . . a forradalom előkészítése a proletárium létrehozásáért Ausztriában . . .”⁷ Kopleniget ezért a beszédéért letartóztatják és hazaárulásért vád alá helyezik. Megindul a KP elleni üldözések sora és a fenyegetés a párt felosztatásáról.⁸ J. Schlamm két cikkében ír a „Bécsi júliusi felkelésről” — ezt a kifejezést használja, bár később ő lép fel ellene a legerélyesebben.⁹ Július 27-én a KP Központi Bizottsága kibővített ülést tart, amely jóváhagyja a pártvezetőség június 15-én vezetett vonalát. „Spontán tömegmozdulásról és a SP politikája elleni felháborodás kitöréséről” beszélnek.¹⁰ Az ausztromarxizmust súlyos csapás érte. A KPOe-nek a kedvező lehetőségeket felhasználva ki kell törnie elszigeteltségéből és „meg kell teremtenie az osztrák proletariátuson belüli erőviszonyok történelmi átalakulását”. Közös működésre kérik fel az EKKI-t „a külföldi testvérpártok lényegében helyes reagálása után”.¹¹ A Központi Bizottság egy határozata „a SP-vezetőség árulása elleni harcos egység, egy forradalmi tömegpárt” létrehozására szólítja fel a munkásokat.¹²

Számos — részben hatóságilag felosztatott — kommunista gyűlést tartanak.¹³

A Balkáni Föderáció KPOe-hez intézett levelében a következőket írják: „A bécsi munkások felkelése, annak ellenére, hogy nem céltudatosan a politikai hatalom megszerzésére irányult . . .”¹⁴ Egy képes albumban és egy további brosurában tényeket közölnek a kegyetlen rendőri kihágásokról.¹⁵ Nagy szolidaritási akciókat szerveznek a július 15-i áldozatok érdekében. A párt szervezeti megerősítéséhez hozzájárul a havonta megjelenő Partearbeit (Pártmunka) is. A párt új alapszabálya előírja „a tagok aktív tevékenységét a KI határozatainak keretében”, valamint a kemény pártfegyelmet.

A Központi Bizottság az EKKI-vel egyetértésben évenként hívja össze a pártnapot. Tekintettel a hatósági üldözésekre „illegális körülmények között a vezetőségi tagok magasabb szervek által való kooptálását” is tervbevétték.¹⁶

Propagálják az üzemi munkát és az üzemi újságok kiadását. Példaként a 179 tagú donawitzi üzemi sejtet említik, mely a kéthetenként megjelenő Der alpine Sklave (Az alpesi rabszolga) c. újságból 500 példányt ad el.¹⁷

Október 22-én tartják a KPOe első bécsi városi konferenciáját. Megválasztják a KPOe önálló bécsi vezetőségét. A jelentések taglétszámnövekedésre, új Rote Fahne-olvasókra s a

⁴ Die Wiener Julikämpfe. Bécs, KPÖ. 1927. 12. 1.

⁵ Rote Fahne, 1927. júl. 20., aug. 7.

⁶ Rote Fahne, 1927. júl. 20.

⁷ Rote Fahne, 1927. júl. 21.

⁸ Rote Fahne, 1927. júl. 22. és 23.

⁹ Inprekorr, 1927. júl. 19. és 22.

¹⁰ Rote Fahne, 1927. júl. 26.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Rote Fahne, 1927. júl. 27. és 29.

¹⁴ Rote Fahne, 1927. júl. 27.

¹⁵ Das blutigrote Wien (A vérvörös Bécs). Bécs. 1927. Rote Fahne — Rotbuch gegen Schobers Weißbuch (Vörös könyv Schober Fehér könyve ellen). Bécs. 1927. Vörös segély.

¹⁶ Partearbeit (Pártmunka), Bécs. 1927.

¹⁷ Uo. 20. 1.

szervezet július 15-e utáni erősödésére utalnak. A határozat közös harcra és egy „új forradalmi védelmi szervezet” alakítására szólít fel.¹⁸

Bár a KPOe szóban és írásban fellép az imperialista háború veszélye ellen, erős szektarizáló áramlatok jelentkeztek. Mikor számos szervezet — közöttük proletárszervezetek is — „Soha többé háborút” jelszóval tömegtüntetésre adott ki felszólítást, a Rote Fahne kijelentette: „A háború elleni harc lehetetlen olyan emberekkel, akik elvileg a kapitalizmus talaján állnak. Amíg a kapitalizmus fennáll, mindég lesz kizsákmányolás és háború. A polgári pacifizmus a háborús imperializmus cinkostársa.”¹⁹

Irányadó ipari körök támogatásával a fasiszta Heimwehr nyomása megerősödik az üzemekben és az utcán. A KP rámutat, hogy egy évvel 1927. július 15. után Schober, mint rendőrfőnök még mindég hivatalban van, s hogy a gyilkos rendőrök egyikét sem büntették meg. A munkások fasiszta veszély elleni felfegyverzése nem következett be. A SP vezetősége állandóan kitért, bár a munkásság most sokkal nagyobb hatalmat képvisel, mint a Monarchiában. Akkoriban a 60 millió lakosból 100 000 volt SP-tag, ma 6,5 milliós lakosság mellett 600 000 a tagok száma. A párt felszólítást ad ki: „Ki a SP-ből, a KP-be a proletárdiktatúráért, ahogy azt az orosz munkások tanították.”²⁰

Egy további brosúra az ellen az illúzió ellen fordul, hogy a szocializmushoz szavazó-cédulával is el lehet jutni, és felszólít egy közös védelmi bizottság szervezésére a fasiszmus ellen.²¹

Általános felháborodást keltett a Heimwehr Wiener-Neustadtban, 1928. október 6—7-re hirdetett tüntetése, melynek célja 60 000 ember összehívása volt a bécsi bevonulás főpróbájaként. A Seipel-kormány nem-parlamentáris elnyomó eszközként használja a Heimweh-eket a dolgozók ellen irányuló tevékenysége végrehajtásánál. A KP szeptember 19-én a Heimwehr-felvonulás betiltását vagy a munkásság egységes ellentüntetésének megszervezését követeli. Bejelentik egy pártonfelüli „munkásvédező” alapítását.²² A KP felhívását az államügyész, mint „polgárháborúra való felszólítást” elkobozza, a felelős szerkesztőt letartóztatják.

A Heimwehr-felvonulásról tárgyalások folynak a SP és a kormány között. Végül engedélyezik egy különálló munkásfelvonulás és a Heimwehr-felvonulás megtartását. A wiener-neustadti kommunista gyűlést betiltják. Október 5-én, egy házkutatás után letartóztatják Kopenlignet és öt másik vezető kommunistát.²³

A wiener-neustadti tüntetés nagy erőpróbává válik. A Heimwehr vezérkari főnöke, Papst őrnagy — Karl Liebknecht gyilkosa. A KP-nek Alsó-Ausztria számos helységében sikerül egység-bizottságokat létrehozni a fasiszta veszély ellen. A SP pártvezetősége óv a kommunistáktól.²⁴

Közvetlenül a wiener-neustadti események után megkezdődik a 10. kongresszust előkészítő vita, az eddig lezajlottak közül a legrészletesebb. Annak kiértékeléséből kiindulva, hogy a kapitalista stabilizáció időszakai vagy állandó-e, két csoport alakul.²⁵ Ez minden taktikai kérdésben teljesen elütő felfogásokhoz vezet. A nyitóakkordot Sztálin A stabilizációról és a KPD helyzetéről címmel a KI elnöksége előtt mondott beszéde adja. Sztálin véleménye szerint „a jelenlegi stabilizáció időszakai, labilis; kapitalista krízis és nagyobb megrázkódtatások következnek”.²⁶ Benedikt a KPOe-ben levő kisebbség ellen érvel — ezek tagadják a SPD jobbratlódását, szembehelezkednek az EKKI-jelszóval, ami szerint július 15. „felkelés” volt, és ellenezték a wiener-neustadti Heimwehr-felvonulás megakadályozását.²⁷ A KPOe Központ;

¹⁸ Rote Fahne, 1927. okt. 25. és 26.

¹⁹ Rote Fahne, 1927. júl. 14.

²⁰ 90 Tote rufen nach Sühne (90 halott kiált bosszúért). Bécs, KPÖ. 1928. 4. 1.

²¹ J. Wertheim: Durch Demokratie zum Faschismus (A demokrácián keresztül a fasiszmusig). Bécs, KPÖ. 1928.

²² Inprekorr, 1928. szept. 14.

²³ Rote Fahne, 1928. okt. 6. és 7.

²⁴ Arbeiter-Zeitung, 1928. okt. 4.

²⁵ Ld. Rote Fahne, Parteitagdiskussion 6. Dez. 1928.— 15. Febr. 1929. (Kongresszusi vita 1928. dec. 6.—febr. 15.)

²⁶ Rote Fahne, 1929. jan. 6.

²⁷ Rote Fahne, 1929. jan. 6. O. Benedikt: Das Wesen und die Gefahren unserer Opposition (Ellenzékünk mibenléte és veszélyei).

Bizottságának egy határozata — 2 szavazat ellenében — szervezeti rendszabályokat követel a jobboldali ellen.²⁸ A kisebbség szószólói közé tartozik Schönfelder, Schlamm, Riehs. A szervezetek kongresszusi vitáiról készült egyik közvetett jelentés megállapítja, hogy 88% a többségre, 7% a kisebbségre szavazott és 4% tartózkodott a szavazástól.²⁹ Az egységfront taktikájáról vitatkoznak Wegererrel (Felső-Stájerország). Kopenlig véleménye szerint az Alpineben lezajlott tömeges elbocsátások után ki lehetett volna váltani egy sztrájkmozgalmat. Wegerer „rosszul értette az egység-jelszavakat és nem állt éles harcban a SP-vel és a szakszervezeti vezetéssel”.³⁰ Wegerer eredményekre utal: 120 párttag Seegrabenben, 130 Donawitzben stb., 10% kommunista szavazat a munkáskamara-választásoknál — a gazdasági terror után egy sztrájk már nem volt lehetséges.³¹

Vita tárgyát képezte továbbá az a kérdés, hogy 1927. július 15. után az ausztrómarxizmus megbukott-e vagy sem. Mivel a kisebbség véleménye szerint „az ausztrómarxista ideológiák tömegeken belüli működése nem jutott csődbe”,³² O. Benedikt hevesen megtámadja őket. „A kisebbség vissza akarja tartani a tömegeket a harctól és ő maga ausztrómarxista nézeteket vall.”³³

A Központi Bizottság szakszervezetekről szóló határozata óv az osztrák gazdaság stabilizációjának túlbecslésétől. A pártnak a szakszervezetekben jobban el kell határolódnia a reformistáktól. A fasiszta szakszervezetek ellen a legélesebb harcot hirdetik. Majd a közvetlen követelések következnek.³⁴ Koritschoner a kommunista frakciók megerősítéséért és „a szakszervezeteken belüli életképes kisebbségi mozgalomért” száll síkra.³⁵ Isa Strasser óv minden olyan taktikától, ami szakszervezeti hasadáshoz vezethet. Helyesli a munkások közötti elvi agitációt, de nem „az elhatárolást, mely a mi befolyásunkat csökkenti, a SP befolyását növeli”.³⁶ R. Schüller a saját forradalmi sztrájkvezetőségért, a világos elhatárolásért száll síkra, s minden egyéb felfogást, mint „szociáldemokrata” felfogást, elítéli.³⁷ A KJVOe Központi Bizottságának nyilatkozata a többség mellett és az „opportunisták kisebbség” ellen szól.³⁸

A tizedik kongresszus 1929. február 16-tól 18-ig tart. 42 kiküldött vesz rajta részt határozati és 47 tanácsadói joggal. A pártelnökség tagjaivá Zieglert, Kammerert, Kopenliget, Pangerlt, Kreilt, Federstietl és Lauschert választották.

Napirendi pontok voltak: A 6. világgongresszus, Ausztria helyzete és a KPÖ feladatai: J. Kopenlig, hozzászóló: W. Schlemm, az Ellenőrző Bizottság jelentése: Donauer, a szakszervezeti munka: Tomann, javaslatok, a Központi Bizottság megválasztása.

A kongresszus megnyitásának napján a KI 6. világgongresszusának téziseit adták elő.³⁹ Az EKKI 10. kongresszushoz intézett levele utal a burzsoázianak az osztrák proletariátusra gyakorolt, 1927. július 15. óta erősödő nyomására. A főfeladat a fasiszmus, a háborús veszély és az elnyomorodás elleni harc. A KPÖe jobboldali csoportját élesen elítéli. A párt már felülkerekedett a június 15-i hibákon, de a SP napi követeléseivel is saját követeléseket kell szembeállítani. Élesen bírálják Wagerer „elméletét a szociáldemokrácia elleni harcról való lemondásról”.⁴⁰ A fenti levél leközlése mellett a Rote Fahne Buharin: A szociáldemokrácia szerepe c. cikkét és Molotov: A jobboldali veszély c. cikkét is hozza.⁴¹

Kopenlig beszámolója a KI 6. kongresszusának határozataiból indul ki. Rámutat a nemzetközi és a belső ellentétek kiegyezésére, az SP jobbrtolódására és a Kommunista Pártokon

²⁸ Rote Fahne, 1929. jan. 9.

²⁹ Rote Fahne, 1929. jan. 17.

³⁰ Rote Fahne, 1929. jan. 16.

³¹ Rote Fahne uo.

³² Rote Fahne, 1929. febr. 1. W. Schlamm: Ist der Austromarxismus bankrott? (Csődöt mondott-e az ausztrómarxizmus?).

³³ Rote Fahne, 1929. febr. 2. O. Benedikt: Austromarx. Erscheinungen in der KPÖ (Ausztrómarxista jelenségek a KPÖ-ben).

³⁴ Rote Fahne, 1929. febr. 8.

³⁵ Rote Fahne, 1929. febr. 12.

³⁶ Rote Fahne, 1929. febr. 15.

³⁷ Rote Fahne, 1929. febr. 16.

³⁸ Rote Fahne uo.

³⁹ Rote Fahne uo.

⁴⁰ Rote Fahne, 1929. febr. 17.

⁴¹ Rote Fahne uo.

belüli jobboldali veszélyre. A sztrájkmozgalom Ausztriában 1927-hez viszonyítva megkétszereződött. A fasiszták beavatkozása révén politikai sztrájkokra került sor. Hangsúlyozta a KP önálló fellépésének szükségességét az üzemi és községi választásoknál. Az összes többi pártot a kapitalista érdekek képviselőjének nevezte. Az alulról jövő egységfront megteremtése a faszizmus elleni eredményes harc előfeltétele. Ennek „technikai bázisa” a munkásvéderő. Követelte a proletariátus felfegyverzését, a háborús veszély elleni harcot és a harcot a proletariátus napi problémái, a lakóvédelem és a munkanélküliek érdekében. A kommunisták fokozódó üldözése ellen „a törvényességért vívott éles harcot” követeli. Szervezetileg a bécsi üzemi sejtek csökkenéséről számol be; 1927-ben 60 sejt volt 1044 taggal, 1929-ben 34 sejt 454 taggal.

Párton belül „a főveszélyt jelentő jobboldaliak, valamint a szélsőbaloldali és a trockista csoportok elleni” küzdelmet kívánja.⁴² A 10. kongresszusról szóló írásbeli jelentés a július 15. utáni szervezeti visszaesés okául „a hibás politikai vonalat” nevezi meg. Havonta elszámolt tagdíjat 1927-ben 3435-en, 1928-ban 3127-en fizettek. A nyilvántartásban viszont 4250 tag szerepelt. A július 15. után toborzott 500 tagot csak részben tudták megtartani. 1928 januárjában, egy toborzókampány alatt 200 tagot toboroztak. A Rote Fahne 4000 példányban kerül eladásra, 60 munkáslevelezője van. A Die Arbeiterin (A munkásnő) 3000 példányban, a Die Proletarierjugend (A proletár-ifjúság) 3000 példányban jelenik meg. Van továbbá 16 üzemi újság és egy cseh pártújság. 9 szakszervezetben áll fenn kommunista frakció. Kommunista községi tanácsdagokat bírálnak, „hogy nem határolják el magukat élesen a SP-től”. Nem mindenütt szavaznak a kommunista községi tanácsdagok a költségvetés ellen.

A párt-könyvkereskedés jelentése szerint a Kommunistische Internationalenak 39, az Inprekornak 97 előfizetője van.⁴³ Ezek az adatok a párt komoly gyengéit tükrözik.

Schlamm korreferátumában a „lebélyegzés” és a KI kurzusa ellen nyilatkozott. Buharinak a kapitalizmus stabilizációjáról szóló tézisét szembeállítja Sztálin tézisével.⁴⁴

A kongresszus politikai határozatát egyhangúlag elfogadják. Ez megtörtént más kongresszusokon is, de nem oldotta meg a belpolitikai ellentéteket. A jobboldal már a kongresszuson bejelentette a vita folytatását. Azt a választ kapták, hogy a kongresszus a kérdéseket már eldöntötte, s most „fegyelmi határozatokot kell hozni”.⁴⁵ Az EKKI-nek a 10. kongresszusra kiküldött képviselője szintén élesen Schlamm felfogása ellen fordult.⁴⁶

A szakszervezeti kérdésekről Tomann referált.⁴⁷ Szólt az üzemi faszizmus veszélyéről és az osztályellentétek kiéleződéséről. A SP-től való elhatárolódás a szakszervezeti bürokráciára értendő, s a kisebbség véleményét, hogy ez „a szakszervezet hasadásához vezet”, elutasítja. A szakszervezeti forradalmi ellenzékét szervezetlen munkások harcba való bevonásával kell megerősíteni.

A 10. kongresszuson választott Központi Bizottság tagjainak nevét nem tették közzé. A kongresszus tisztázta az ideológiai és taktikai kérdések egész sorát, a fontos kérdésekben fennálló nézeteltéréseket azonban nem tudták legyőzni.

XII. A tizedik kongresszustól a tizenegyedikig (1931. június 27—29.)

A párt fokozta küzdelmeit az egyre erősödő fasiszta mozgalom ellen. A hatóság hátrál-tató tevékenysége és a párt gyengesége ellenére is sikerült számos akciót véghezvinni a hatásos agitációval fellépni. A párton belül tovább folytak a viták, a jobboldallal Bécsben és a baloldallal Stájerországban.

1929 februárjában lezajlott egy kommunista tüntetés a meidlingi fasiszta felvonulás ellen és egy toborzó felvonulás a berlini nemzetközi antifasiszta kongresszus alkalmából¹.

⁴² Rote Fahne, 1929. febr. 19.

⁴³ Bericht zum X. Parteitag der KPÖ (Jelentés a KPÖ 10. kongresszusához). Bécs é. n.

⁴⁴ Rote Fahne, 1929. febr. 20.

⁴⁵ Rote, Fahne uo.

⁴⁶ Rote Fahne, 1929. márc. 4.

⁴⁷ Rote Fahne, 1929. febr. 21. és Inprekorr, 1929. febr. 22.

¹ Rote Fahne, 1929. febr. 26. és márc. 12/13.

A KI és a Magyar Tanácsköztársaság 10. évfordulójára a Rote Fahne külön mellékleteket ad ki.² A Seipel-kormány visszalépését és a Schober-kormány megalakulását kommentálják: „A Schober-kormány feladata a fasiszta diktatúra létrehozása”.³ A párt harci bizottságok alakítására és politikai tömegsztrájkra szólít fel.

Az 1929. április 21-i St. Pölten-i antifasiszta birodalmi kongresszuson 245 résztvevő jelenik meg, ezek közül 165 az üzemek kiküldöttje, 69 a SP tagja. A főreferátumot Kopenlig tartja, és határozott, egységes ellenállásra szólít fel a fasizmus ellen. Üdvözlések érkeznek K. Zetkintől, G. Ledebourtól és H. Barbussetól.⁴

A tervezett bécsi Heimwehr-felvonulással kapcsolatban a párt kiadja a jelszót: „Üzzétek el az utcáról a fasisztákat”. 100 letartóztatás történik, a Rote Fahnet elkobozzák.⁵

A párt megmutatja az összefüggést a fasiszta Heimwehrek, az osztrák ipari körök és a németországi, olaszországi, magyarországi fasiszta erők között. A bajorországi Stahlhelm-napon 1000 osztrák Heimwehres vesz részt, egy innsbrucki Heimwehr-tüntetésre 20 000 német Stahlhelm-tag érkezik. „A német és osztrák fasizmus együttműködése roppant veszélyt jelent az osztrák és a német munkásosztály számára. Egy mozzanata a háborús veszélynek . . .”⁶ Július 6-án és 7-én tartják az osztrák Arbeiterwehr (Munkásvéderő) és a Rote Jugendwehr (Vörös Ifjúsági Véderő) kongresszusát. A 200 kiküldött egyharmada párton kívüli. A kongresszus elhatározza a fasizmus elleni fokozott harcot, a Schutzbund és a katonák felvilágosítását és a részvételt minden háborúellenes bizottságban.⁷

A Heimwehr és a munkások közötti, St. Lorenzen-i véres összeütközés után, amit sok iparvidéken politikai tömegsztrájkok követtek, a párt felhívást ad ki általános sztrájkra és a munkások felfegyverzésére. A Rote Fahne írja: „Fel ellentámadásra a gyilkos fasizmus ellen”.⁸

Kopenlig egy cikkben a SP-vezetőség veszélyes megnyugtatási politikája ellen fordul. Rámutat a Heimwehrbe áramló tagok nagy számára, s arra, hogy nagy üzemekben, mint amilyen az Alpine Montan is, a munkásoktól automatikusan hozzájárulásokat vonnak le a sárga szakszervezetek részére.⁹

A forradalmi üzemi bizalmiak szept. 29-i akcióprogramjában javasolják az üzemi antifasiszta harci bizottságok létrehozását és a parasztok bevonását a közös harcba. „A polgári demokráciába visszatérni nem lehet. Elkerülhetetlen a forradalmi harc a fasizmus leverésére: Le a fasiszta burzsoáziával — a munkás- és parasztkormányért.”¹⁰

A KP-nek a SP-munkásokhoz szóló egyik felhívásában idézik a SP linzi programjának ezt a passzusát: „Ha a burzsoázia elhagyja a demokrácia talaját, ha a polgári demokrácia léte veszélyben van, akkor: harc a proletariátus diktatúrájéért . . . Ennek éppen most jött el az ideje.”¹¹

1929 áprilisában Grazban községi választásokat tartanak. Két kommunista lista indul a választáson. A KP 184 szavazatot kap, a baloldali kommunisták 605 szavazatot. A baloldaliakat trockistáknak nevezik.¹²

Trockij egy brosurában a „Lenin-ellenzék” megerősítését kéri és egy saját közlönyt Ausztriában. De semmiféle említésre méltó trockista csoport nem létezett, sem a KPÖ-n belül, sem azon kívül. Trockij írja: „A fasizmus Ausztriában ugyanúgy, mint más országokban a szociáldemokrácia szükségszerű kiegészítője, belőle táplálkozik és segítségével jut hatalomra”.¹³

² Rote Fahne, 1929. márc. 3. és 24.

³ Rote Fahne, 1929. szept. 27. és ápr. 4.

⁴ Rote Fahne, 1929. márc. 28., ápr. 17., 21., 23.

⁵ Rote Fahne, 1929. máj. 12.

⁶ Inprekorr, 1929. jún. 7. R. Schüller: Zur Lage in Österreich (Az ausztriai helyzethez).

⁷ Inprekorr, 1929. júl. 16.

⁸ Inprekorr, 1929. aug. 8. R. Schüller: Nach der Schlacht von St. Lorenzen (A St. Lorenzen-i csata után).

⁹ Inprekorr, 1929. szept. 17. J. Kopenlig: Die politische Lage in Österreich (A politikai helyzet Ausztriában).

¹⁰ Inprekorr, 1929. okt. 1.

¹¹ Rote Fahne, 1929. okt. 24.

¹² Rote Fahne, 1929. jún. 1.

¹³ L. Trockij: Die österr. Krise, die Sozialdemokratie und der Kommunismus (Az ausztriai krízis, a szociáldemokrácia és a kommunizmus). Bécs, H. Thoma. 1929. 5. 1.

Helyteleníti viszont a KI által használt „szociálfasiszta” kifejezést — „formula, minden tartalom nélkül”.¹⁴

A 2. bécsi városi konferencián, melyen a KI nyugatnémet irodájának képviselője, Gustav is résztvesz, Kopleinig a bécsi „jobboldali kisebbség” ellen fordul. A jobboldali csoport lebecsüli a fasiszta veszélyt; először a lakóvédelem leépítésének veszélye ellen akart fellépni — ez a következő láncszem — s csak azután a fasizmus ellen.¹⁵ Első ízben használják a KPOe-ben a „szociálfasizmus” kifejezést. Kopleinig mondja: „A SP-ben egyre nyittabban látszanak a szociálfasizmussá alakulás tünetei”.¹⁶ A konferencia határozata tiltakozik a bécsi felvonulás betiltása valamint a Heimwehr és a Schutzbund klagenfurti közös Anschluss-tüntetése ellen.

„A SP kapitulációs politikájával” való elvi vitában utalnak annak veszélyére, hogy a fasizmus leveri az egész munkásmozgalmat. „A burzsoázia expressstempóval készíti elő a nyílt fasiszta diktatúrát.”¹⁷ A Schober-kormány megalakulása óta a Rote Fahne-t 19-szer kobozták el, 14-szer kobozták el kommunista üzemi újságokat és 20-szor röplapokat. 18 hazaárulási vád hangzott el. „Alakítsátok meg a forradalmi egységfrontot alulról! Verjétek le a fasizmust, mielőtt még ledorongol benneteket. Zúzzátok szét a szociálfasiszta vezetőknek a munkásosztályra gyakorolt befolyását.”¹⁸ Alternatívaként felvetik: „A fasizmus diktatúrája, vagy a proletariátus diktatúrája — ez, és csak ez a kérdés”.¹⁹ A fasizmus elleni tüntetésre szóló Május 1-i felhívásban rámutatnak, hogy a munkáscsaládok egyharmadát közvetlenül érinti a 450 000 munkanélküli. A SP-vezetőség meghátrálásának esetelése után a következőket írják: „mivel a szociáldemokrata árulók is gyűlölik és rettegik a proletárforradalmat, a fasizmust támogatják, a mellé állnak, ellenetek, munkások ellen. Ezért alakultak át a szociálfasizmus pártjává, s ezért újjong a burzsoázia.”²⁰

Az E. Zucker, a Rote Fahne szerkesztője elleni esküdtszéki tárgyaláson 29 cikket kifogásoltak. Zucker, akit dr. E. Schönhof védett, számos Heimwehr-heszedből idéz; ezek világosan megmutatják, hogy a fasizmus a demokrácia megsemmisítését tervezi. Elítéli a szociáldemokrácia üres fenyegetéseit a fasizmus ellen. „A jelenlegi társadalmi rend megmentésére a Heimwehr és a Szociáldemokrata Párt közös frontot alkot.”²¹

A Nemzeti Tanács választásához készült választási felhívásában a párt bemutatja a SP-politika kompromisszumának következményeit: 1927. július 15-ét, a hüttenbegi paktumot stb. Hadat üzen a tőke gazdasági éhségoffenzívájának, az Anschluss-propagandának, a náci-ciknak, és követeli a forradalmi osztályharcot. Újból arról van szó, hogy „fasizmus vagy bolsévizmus”.²²

Egy választási brosurában felszólítják a szociáldemokratákat a fasizmus elleni közös harcra.²³ A választásokat „az ausztriai fasizmus elleni harci választásoknak” nevezik.²⁴

Lengyelország Kommunista Pártjának Központi Bizottsága szolidaritási levelet küld a KPOe Központi Bizottságának, ugyanezt teszi a Balkánszövetség, 200 schilling választási ajándék mellékelésével.²⁵ Az október 31-i munkanélküli-tüntetésen Kopleinig kihirdeti a KPOe javaslatait, melyeket az új Nemzeti Tanácshoz intézett: a munkanélküli segély 50%-os emelése, lakóvédelem, a lakáskiadások ellenőrzése, a kereseti adó megszüntetése és a profit-adó bevezetése, a kisparasztek jelzalogának törlése, a külföldi pénzügyi ellenőrzés likvidálása.²⁶ Egy bécsi

¹⁴ Uo. 10. l.

¹⁵ Rote Fahne, 1929. máj. 8., 29., 31., jún. 1.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Der große Verrat (A nagy árulás). Bécs, KPÖ. 1930.

¹⁸ Uo. 10. l.

¹⁹ Uo. 8. l.

²⁰ Der Maischwur der Sozialdemokratie (A szociáldemokrácia májusi esküje). Bécs, KPÖ. 1930.

²¹ Der Schwurgerichtsprozess gegen die Rote Fahne (Az esküdtszéki per a Rote Fahne ellen). Bécs, KPÖ. 1930.

²² Rote Fahne, 1930. okt. 12.

²³ Ein Wort an die sozialdemokratischen Wähler (Egy szó a szociáldemokrata választókhoz). Bécs, KPÖ. 1930.

²⁴ Inprekorr, 1930. okt. 14.

²⁵ Inprekorr, 1930. okt. 24., 28.

²⁶ Inprekorr, 1930. nov. 4.

választási tömegtüntetésen felszólal Kopenig, Schüller és Schön, a KPD és a KPTsch képviselője.²⁷

Hosszú idő után a kommunista szavazatok száma megint 20 879-re nő, ami az 1927-es választásokhoz képest 20%-os emelkedést jelent. A SP a szavazatok 41%-át kapja, a keresztényszocialisták a szavazatok 36%-át. Két választási körzetben a KP nem állít jelöltet. A Nemzeti Tanács választása után még néhány eredmény született a községi tanácsok választásánál. A KP Klagenfurtban, 1931 februárjában 444 szavazatot kapott, a Nemzeti Tanács-választások eredményeinek kétszeresét. A fasiszta veszély azonban szemmel látható volt abból, hogy a NSDAP mandátumainak száma 3-ról 8-ra emelkedett. Salzburgban, Felső-Ausztriában és Burgenlandban javultak a KP pozíciói.²⁸

A gazdasági válságok következményei állandó politikai válságot is előidéztek. Fokozatosan előtérbe került egy olyan értékelés, hogy nem feltétlenül „forradalmi” válságról van szó. 1931 júniusában Kopenig a következőket mondta az EKKI előtt: „Gyakran beszéltünk forradalmi válságról, melynek elemei ugyan fennállnak, de a KP tömegbefolyása túl csekély... A Párt 1929-ben fasiszta összeomlást várt, s még túlságosan spontán beállítottóságú.”²⁹

1931 május végén kezdődik a 11. kongresszust előkészítő pártvita. A vita konkrét és kritikai. Kopenig véleménye szerint „a kapitalista rendszer mélyreható megrendülése nem feltétlenül vezet a proletariátus győzelméhez, ha a KP nem képes tömegbefolyást kiharcolni...”³⁰ Ennek elérésére a napi követelményekért folytatott harcot komolyabban kell folytatni.

Jelentik, hogy a 10. kongresszus óta a KP-nek 40 új helyi csoportja született. Befolyása az üzemekben csak alig emelkedett. Javasolják, hogy az alsó szervezetek vezetőségének 50%-át, a Központi Bizottság 70%-át üzemi munkásokból válasszák.³¹

A párt elhatározza, hogy 1931 végéig végrehajtja „rohamtervét a Rotschild-féle szanálás ellen”. A rohamterv célja: 5000 új párttag, 50 új helyi csoport, 45 üzemi sejt, 2000 Rote Fahne előfizető, 600 nyilvános és 450 üzemi gyűlés. Támogatják ezt a célkitűzést a SP baloldali tagjai és csoportjai. Nyilvánosságra hozzák 60 SAJ-tagnak a KP-vel politikája melletti felhívását,³² valamint szociáldemokraták belépését a KP-be.

Benedikt helyteleníti a vita során, hogy a KP sok régi kádere elvesztette a kapcsolatot a szocialistákkal, ezért az új kádereket be kell vonni mindegyik vezetőségbe.³³ A KB-nek a 11. kongresszusról szóló téziseiben szó esik a gazdasági válság különösen erős hatásáról Ausztriában. Utalnak arra a nagy veszélyre is, amit a nácik a munkásmozgalom számára jelentenek. Végleges kiútnak a proletárforradalom által létrehozandó „Tanács-Ausztria” nevezhető.³⁴ Maller a politikai tömegsztrájkokról vitatkozik, mint a tömegbefolyás eszközeről.³⁵ Kersche aktív vidéki munkát kíván és a párt agrárprogramjának létrehozását.³⁶

Érdekes cikket írt a kongresszus előkészítéséhez A. Losowsky, az RGI főtitkára, Im Kampf um die Mehrheit der Arbeiterklasse (Harcban a munkásosztály többségéért) címmel.³⁷ Losowszky a SP-nek „a kisebb rossz”-politikája ellen érvel. A szakszervezetek egysége mellett és a napi követelményekért folytatott önálló harc mellett áll ki.

A kongresszus előtt nyilvánosságra hozzák a KI Balkánszövetségének a KP-vel való kapcsolatát. A Szövetség javasolja a vezetőségek felújítását, az üzemi munkások toborzását és a párt szervezeti megerősítését.³⁸

A tizenegyedik kongresszus 1931. június 27—29 közt zajlik le. 98 kiküldött és 61 vendég vesz rajta részt. A napirendi pontok:

²⁷ Inprekorr uo.

²⁸ Inprekorr, 1931. febr. 17., ápr. 4., máj. 5.

²⁹ Inprekorr, 1931. jún. 25.

³⁰ Rote Fahne, 1931. máj. 29. *J. Kopenig: Vor dem Parteitag (A kongresszus előtt).*

³¹ Rote Fahne, 1931. jún. 2.

³² Rote Fahne, 1931. jún. 2., 20.

³³ Rote Fahne, 1931. jún. 18.

³⁴ Rote Fahne, 1931. jún. 21.

³⁵ Rote Fahne, 1931. jún. 24.

³⁶ Rote Fahne, 1931. jún. 25.

³⁷ Rote Fahne uo.

³⁸ Rote Fahne, 1931. jún. 26.

1. Üdvözlés. Az elnökség és a bizottságok megválasztása.
2. Gazdasági válság, tőke-offenzíva és a tömegek tömörítése a KPOe vezetése alatt:

J. Kopenig

3. Az RGO, mint a munkásság gazdasági harcainak vezetője: Honner
4. Harcunk a dolgozó ifjúsáért: Schüller
5. Javaslatok
6. A Központi Bizottság megválasztása

Üdvöző beszédek tart az angol Kommunista párt képviselője, Murphy és a KDP egy képviselője.³⁹

Az EKKI-nek a kongresszushoz intézett táviratában ez áll a SP-ről: „A nemzetközi szociálfasizmus legképmutatóbb csoportjáról, mely baloldali álarc alatt elárulta az osztrák proletárokat . . .”⁴⁰

A Rote Fahne kommentárjában utalnak a határozatra, mely szerint meg kell szerkeszteni „a dolgozók szociális és nemzeti felszabadtásának” programját. „Szociálfasizmusról” nem esik szó. Már a tizenegyedik kongresszus megnyitása is nagyon optimista hangulatú. A forradalmi katonák képviselői, egy parasztasszony, egy sztrájkoló, egy SAJ-tag üdvözi a pártnapot.

Kopenig felolvassa „az osztrák nép szociális és nemzeti felszabadtása” programkiáltványának tervezetét. Javasolja, készítsenek elő konkrét programokat a munkaalkalmak teremtésére és a parasztkérdéshez. Sikra száll „a szociáldemokrata munkásoknak a SP tömeghelyezése alól való kiragadásáért”.⁴¹ 28 kiküldött vesz részt a vitán, javarészt fiatalabb aktivisták. Követelik a „fasizmus” fogalmának pontosabb magyarázatát. Számos szónok a „fasiszta diktatúra és polgári demokrácia” éles szembeállítását ellen tiltakozik.⁴² Első ízben kerül megvitatásra olyan kérdés, mint „tömegmunka falun”, „harc a kulturális reakció ellen”. A Bulgária és Olaszország Kommunista Pártjaitól érkező üdvözetek megmutatják az egységfront-alakítás taktikai megoldása körül jelentkező különbségeket.

A bolgár levél „Bauer és Renner áruló szociálfasiszta pártjáról” beszél. A KPI lehetségesnek találja „a Szociáldemokrata Párt nagy tömegeinek megnyerését, s velük együtt a hatalmas egységfront megalakítását a tőke, a fasizmus, a háborús veszély ellen, Déltől önrendelkezési jogáért”. A levelet Ercoli írta alá.⁴³ Kopenig bírálta, hogy 1929-ben a forradalmi tömegmunka lehetőségeit lebecsülték: Erős frontra van szükség a náccikkal szemben. 1930 novembere óta a KPOe taglétszáma megkétszereződött.⁴⁴ Malke Schorr, a Vörös segély titkárnője jelenti, hogy a Vörös segély 6000 tagja közül 60% nem a KPOe tagja.⁴⁵

Honnert fejtegetésében az elégtelen szervezettséget bírálja. A kommunisták több, mint a fele nem szakszervezeti tag. Az RGO-nak erősebben kellene bekapcsolódnia a gazdasági harcokba.⁴⁶

Schüller rámutat, hogy 60 000 20 éven aluli fiatal van munka nélkül. A náci-befolyás veszélyes. Haladás mutatkozik a SAJ-ellenzékkel és a KJV-vel való együttműködésben.⁴⁷

Kopenig zárószavában kiemeli a kiküldöttek politikai egységét és az új fiatal káderek lendületét. Őv a szociális kérdéssel egybeeső nemzeti kérdés lebecsülésétől. A náci elleni élesebb harccal meg lehetne nyerni a szocialista munkásokat is. Hangsúlyozza annak szükségességét, hogy új erők kerüljenek a Központi Bizottságba.⁴⁸ A kongresszus elhatározza, hogy az új Központi Bizottságot megbízza a két javasolt program kidolgozásával. A Központi Bizottságba választott kiküldöttek nevét nem teszik közzé.

A tizenegyedik kongresszus eredményeinek kiértékelésében O. Grossmann úgy véli, tisztázódott, hogy Ausztriában még nincsen fasizmus, hanem „fokozott diktatúra polgári-

³⁹ Rote Fahne. 1931. júl. 3.

⁴⁰ Rote Fahne. 1931. jún. 28.

⁴¹ Rote Fahne. 1931. jún. 30.

⁴² Rote Fahne. 1931. jún. 28.

⁴³ Rote Fahne uo.

⁴⁴ Rote Fahne. 1931. júl. 2.

⁴⁵ Rote Fahne. 1931. júl. 4.

⁴⁶ Rote Fahne. 1931. júl. 9.

⁴⁷ Rote Fahne. 1931. júl. 10.

⁴⁸ Rote Fahne. 1931. júl. 12.

demokratikus formák között”.⁴⁹ Szükség van a szociáldemokrata munkások megnyerésére, „mivel a proletártömegeket a hasadás ellenére is még a SPÖ vezeti”. A SP-vezetőség leleplezése csak konkrét tömegharcok útján lehetséges. A tizenegyedik kongresszus programmatikus vitái és célkitűzései lehetővé teszik az ausztriai viszonyok analizisét és a munkásságon belüli komoly viták kiindulópontjául szolgálnak.

XIII. A tizenegyedik kongresszustól a KPÖe hatósági felosztásáig (1933. május 26.)

1931 szeptemberében zajlott le Pfriemer vezetésével a stájerországi Heimwehr-puccs. Jelezte a fenyegető fasiszta veszélyt és a munkásság számos tiltakozó akcióját idézte elő, helyenként már a KP vezetésével. A szövetségi elnök választásakor 5 napon belül sikerült a KP jelöltje számára 8000 aláírást szerezni.¹ A választást nem tartották meg.

Számos Schutzbündler és SAJ-tag lépett be a KPÖe-be. A tagok száma 1931 második felében 3508-ról 6813-ra nőtt, az üzemi sejtek száma 30-ról 68-ra, az utca-sejteké 108-ról 178-ra.² Mint eddig, most is erős volt a tagfluktuáció. A párt befolyásának rövid időn belüli megnövekedett befolyására lehet következtetni az 1932. áprilisi tartománygyűlési és községi választások eredményeiből is. A KPÖe a Rotschild-féle szanálás, valamint a külföldi tőke elnyomó törekvései elleni és a Szovjetunióval kötendő kereskedelmi kapcsolatok melletti jelszavakkal indult a választásra.³ Választóinak száma 1930-hoz képest megkétszereződött. Bécsben 21,939 szavazatot kapott (1930 = 10 626), Leobenben 527-et, Donawitzban 280-at (1930 = 57), Fohnsdorfbán 213-at (1930 = 58), Knittelfeldben 361-et (1930 = 37). A kieleződött gazdasági és politikai válság és az ezzel kapcsolatos fasiszta veszély a náci szavazatok számának ugrásszerű emelkedésében mutatkozott meg. A SPÖ Bécsben és Alsó-Ausztriában 40 000 szavazatot veszített, a keresztényszocialisták egyedül Bécsben 50 000 szavazatot vesztek. A NSdAP szavazatainak száma Bécsben 27 540-ről 201 365-re és Alsó-Ausztriában 34 345-ről 110 774-re emelkedett.⁴

1932. január 31-én a KP Bécsben, Leobenben, Grazban és Klagenfurtban egység-kongresszusokat rendezett, melyeken ezer kiküldött vett részt. Ezek a megnövekedett fasiszta veszély, a bércsökkel szemben és a szociális jogok védelme mellett szólaltak fel.⁵ Bécsben 59 üzem képviseltette magát. A főreferátumot Kopenig tartotta. „A vörös egységfront a napi követelményekért, a fasiszmus ellen és az imperialista háború ellen harcol.”⁶ Lehetetlennek tartják az egységet SP-vezetés mellett.

A párt által terjesztett munkaalkalom-teremtési program számos konkrét javaslatot tesz a válság leküzdésére, foglalja az osztrák viszonyok analizisét. Követelmények: a munkaidő megrövidítése, a túlórák betiltása, az üzemleállítások betiltása, a bécsi lakásépítések felemelése 50 000 lakásra, a vízierőművek és a vasutak kiépítése, egy dunai erőmű építése, 500 000 hektár elmocсарasodott terület feljavítása stb.⁷ „Ezek azok a követelmények, melyek ma összefoglalják a munkanélkülieket, munkásokat és dolgozókat, pártállásuktól és világnézetüktől függetlenül...”⁸

A KPÖe részéről most komoly és tárgyilagos viták indulnak a Szociáldemokrata Párt politikájáról. A V. Vogel szociáldemokratához intézett nyílt levélben (Arbeiter Zeitung, 1932. február 19.) Kopenig bírálja a SDP politikáját, mely Brüning támogatásával lebecsüli Hitler veszélyességét. A munkásságon belül mutatkozó hasadásért a SP vezetősége felelős.⁹

⁴⁹ Inprekorr, 1931. júl. 14. O. Grossmann: Der XI. Parteitag der KPÖ (A KPÖ 11. kongresszusa).

¹ Inprekorr, 1931. okt. 30.

² Inprekorr, 1932. ápr. 19.

³ Inprekorr, 1932. ápr. 15.

⁴ Inprekorr, 1932. ápr. 27.

⁵ Inprekorr, 1932. febr. 16.

⁶ Die rote Einheitsfront eine unbezwingbare Macht (A vörös egységfront legyőzhetetlen hatalom). Bécs, KPÖ. 1932. 13. l.

⁷ Österreichisches kommunistisches Arbeitsbeschaffungsprogramm (Osztrák kommunista munkaalkalom-teremtési program) Bécs, KPÖ. 1931.

⁸ Uo. 2. l.

⁹ Hindenburgfront oder Rote Einheitsfront (Hindenburg-front vagy Vörös egységfront) Bécs, KPÖ. 1932.

A KPOe egy részletes szociális követelmény-programjában lefektetik a speciális női követeléseket, többek között a házassági törvény megváltoztatását, a négyhónapos szülési szabadságot, a tanulóányok százalékos bérét.¹⁰ Előterjesztettek egy ifjúsági programot is. A KJV kifejti programját a látszólagos kiuttalanság és „a SAJ-vezetők baloldali frázisai ellen, akik nem harcolnak a jogos követelésekért”.¹¹ Ebben többek közt a következők szerepelnek: Aktív és passzív választójog 18 évtől, a tanoncok bevonása a kollektív szerződésekbe, 30—90% tanonc-kártalanítás, a tanoncok sztrájkjoga stb. A program a fasizmus és a kizsákmányolás ellen fordul, „a dolgozó ifjúság vörös egységfrontjéért a KJV vezetése alatt”.¹²

A KPOe parasztság-egyeztelési programja fejti ki első ízben részletesen az osztrák kommunisták állásfoglalását ebben a kérdésben.¹³ A kis- és középparasztnak évi 130 millió schilling kamatot fizetnek adósságok után. Az egyre szaporodó végrehajtások és kényszerárverések ellen „Paraszt-akcióbizottságok” létrehozását javasolják. Hat, 1932. február 7-én tartandó parasztnap szervezésére is toboroznak. Többek között ezek a követelések: kis- és középparasztnak adómentesítése, a nagybirtokosok szubvencióinak leállítás, a bérleti tartozások törlése, a nagybirtok kártérítés nélküli kisajátítása és mezőgazdasági munkásoknak, bérlőknek, szegényebb parasztnak való átadása, öregségi és betegellátás a dolgozó parasztság részére, a szövetkezetek igazgatása szegény- és középparasztnak által stb.

1933 elején még egy munkanélküli-segély program következik „Munkáért és kenyérért, az éhség és a fasizmus ellen”.¹⁴ A munkanélküliek konkrét követeléseit és harci feladatait tartalmazza.

Ezek a programmatikus nyilatkozatok a 11. kongresszuson határozatba jött program, „Ausztria dolgozói szociális és nemzeti felszabadításának programja” továbbfejlesztését jelentik.¹⁵ Míg ez a program még nagyon szűk, „Szovjet-Ausztria és Szovjetország” egyesüléséről beszél,¹⁶ a „Nemzeti fasizmusról és szociálfasizmusról” szóló többi program a KPOe jelentős ideológiai és politikai fejlődését mutatja.

A SP tiz évi szünet után megint behatóan és nyilvánosan foglalkozik a KPOe-vel. 1932-ben a SP mindjárt négy, a KP ellen irányuló brosurát jelentet meg.¹⁷ Az érvek mind a KPOe 1918—20 évi politikája és a későbbi súlyos párton belüli nehézségek ellen irányulnak. A KPOe 1931—32. évi javaslataival nem foglalkoznak. A „szociálfasizmus” fogalmát a SP most a KP ellen használja fel. „A kommunisták forradalmi beszédeket tartanak, de tetteikben az ellenforradalom, a fasizmus cinkosai. A kommunista politika ezért a valóságban ellenforradalmi és szociálfasizista.”¹⁸

1932 májusában megjelenik a KPOe új elméleti folyóirata, a Der Kommunist — „hogy az SP új tagjainak ezreit ismertesse meg a marxizmus—leninizmussal”.¹⁹

Az újság hangsúlyozza az egységfront szükségességét és fellép a szektások ellen, „akik a KP-t a hivatásos forradalmárok egy kis csoportjával akarják helyettesíteni”. A következőkben azonban még világosan megmutatkozik a szektásság a der Kommunist hasábjain. A Klasse gegen Klasse (Osztyál osztály ellen) c. cikkben megállapítást nyer, hogy a polgári demokrácia

¹⁰ Dem neuen Weltkrieg entgegen (Az új világháború elé). Bécs, KPÖ. 1932.

¹¹ Junger Arbeiter, wohin? (Hová, ifjúmunkás?) Bécs, KJV. 1932.

¹² Uo. 16. l.

¹³ Bauernhilfsprogramm der KPÖ (A KPÖ parasztság-egyeztelési programja). Bécs, KPÖ. 1932.

¹⁴ Arbeitslosenhilfsprogramm der KPÖ (A KPÖ munkanélküli-segély programja). Bécs, KPÖ. 1933.

¹⁵ Wo ist der Ausweg? Programm der KPÖ zur sozialen und nationalen Befreiung der Werktätigen Österreichs (Hol a kiút? A KPÖ programja Ausztria dolgozóinak szociális és nemzeti felszabadításához). Bécs, KPÖ. 1931.

¹⁶ Uo. 6. l.

¹⁷ Feind im Rücken, Bilder aus der Geschichte der KPÖ (Ellenség a hátunk mögött; képek a KPÖ történetéből). Bécs, Volksbuchhandlung. 1932.

¹⁸ Proletarische Irrwege. Die Entwicklung der KPÖ (Proletár tévutak. A KPÖ fejlődése). Bécs, Volksbuchhandlung. 1932. — Wien und Moskau (Bécs és Moszkva). Bécs, Volksbuchhandlung. 1932.

¹⁹ Zwei Revolutionen. Kommunisten und Sozialdemokraten, 1918 u. 1919 (Két forradalom. Kommunisták és szociáldemokraták, 1918-ban és 1919-ben). Bécs, Volksbuchhandlung 1932.

¹⁸ Uo. 55. l.

¹⁹ Der Kommunist, 1932 márc. Bécs.

és a fasiszta diktatúra között nincsen különbség. „A KP a legerélyesebben harcol a polgári diktatúra mindkét formája ellen. Elutasítja azok szembeállítását és harcra mozgósítja a dolgozókat a polgári diktatúra mindegyik formájának megbuktatására . . .”²⁰

A Mängel der Einheitsfront (Az egységfront hiányosságai) c. cikk bírálja a Rote Fahne-t, amely 1931. szeptember 13-án megállapította: „Nincsenek ellentéteink a szociáldemokrata munkásokkal.” Ugyanígy bíráltnak egyes KP-szervezeteket, „melyek eltörlik a határokat”. „Mi egy percre se nem mondunk le a céljaink érdekében folytatott agitációról és propagandáról.”²¹

Az ilyen szektás beállításokat mindenesetre egyre inkább legyőzik. Számos új kommunista községi tanács tag megválasztása után elfelejtik a jelszót: „Semmilyen pozitív együttműködést a községekben”. Felszólítják a kommunista községi tanács tagokat, álljanak az élére minden proletár-követelésnek és működésük irányuljon „a nácik minden további behatolása ellen a munkásosztály soraiba”.²² A Zwei Stützen des Kapitalismus (A kapitalizmus két támasza) c. cikkben egyes funkcionáriusok olyan irányú kísérletei ellen érvelnek, melyek a párt fővonalának megváltoztatására irányulnak és a fő támadást a nácik ellen akarják indítani. „Csak a nácik és a SP elleni harc teszi lehetővé a burzsoázia leverését.”²³ Koplenig 1932. aug. 8-i, a bécsi pártkonferencia előtt elhangzott beszéde azonban mást mond: „Most a faszizmus elleni harc a legfontosabb. Nem szabunk feltételeket azon az egyen kívül, hogy a harcot folytatni kell . . .”²⁴

A Német Birodalom egyes vidékének náci-uralmából vett számos példa nyomán figyelemreméltó kiértékelés készül a faszizmusról: „. . . semmi egyéb, mint a polgári diktatúra legbrutálisabb, legkíméletlenebb formája.”²⁵

A fenyegető faszizálódás a munkásosztályt és pártjait új feladatok elé állítja. Megváltoznak az elképzelések és a felfogások. Manuilski a KJI plénuma előtt Otto Bauer téziseivel foglalkozik. Ezzel „vitát akart kiváltani kommunista és szociáldemokrata munkások közt a világ munkásmozgalmának kérdéseiről”.²⁶ Manuilski óv a fasiszta veszély előli meghátrálástól, s azt mondja, hogy a burzsoázia „kis erőszakosságokkal” készíti elő a „nagy erőszakos cselekményt”. „Akkor kezdenek el löni az elnyomott tömegekre, akkor provokálják őket, ha már eléggé dezorganizáltak és eléggé le vannak fegyverezve . . .”²⁷ Manuilski úgy véli, hogy az egységfront megteremtésének feltétele a demokrácia és a kritika. „Azoknak a szociáldemokrata munkásoknak a kritikáját, akik éveik az osztrák szociáldemokrácia soraiban álltak, mi, kommunisták a legnagyobb figyelemmel hallgatnánk meg . . .”²⁸

1932. június 3-án, a KPOe Központi Bizottságának plénuma előtt Koplenig megállapítja, hogy a munkásság tömegei a KP bizonyos haladása ellenére is még mindig a SP vezetése alatt állnak. Bírálja az egységfront gyengéit; még mindig nem kapcsolódik eléggé a proletariátus napi kérdéseihöz. A náciveszély elleni ideológiai felvilágosítás még elégtelen.²⁹

A Szovjetunióból visszatért Tomann még egyszer megkísérli frakciós tevékenysége kifejtését. A fiatal káderek határozott ellenállásába ütközik és kizárják a KPOe-ből. Ez alkalommal a nemzetközi ellenőrző bizottsággal egyetértésben.³⁰

1932 októberében közbiztonsági miniszterré nevezik ki a Heimwehr-vezér Fey őrnagyot. Bécsben megtartják a járási Heimwehr- és nácinapot. Fey (1917-es!) szükségrendeleteket léptet életbe a munkásmozgalom ellen. Október 16-án a nácik megrohanják a simmeringi munkásotthont. A munkások egységesen védekeznek. A KPOe követeli: „Semmilyen fasiszta felvonulást a munkásnegyedekben”,³¹ a nácik a KP és a Rote Fahne betiltását kívánják.

²⁰ Der Kommunist, 1932. ápr. 4. l.

²¹ Der Kommunist, 1932. máj.—jún. 10. l.

²² Der Kommunist uo. 13. l.

²³ Der Kommunist uo. 26. l.

²⁴ Der Kommunist, 1932. júl.—aug. 4. l.

²⁵ Der Kommunist uo.

²⁶ Der Scheideweg, Faschismus oder Sozialismus, Manuilski, Vorsitzender der KI antwortet Otto Bauer (A válaszút, faszizmus vagy szocializmus. Manuilski, a KI elnöke válaszol Otto Bauernek). (Kb. 1932). S. Draxler.

²⁷ Uo. 20. l.

²⁸ Uo. 29. l.

²⁹ Inprekorr, 1932. jún. 10.

³⁰ Inprekorr, 1932. okt. 7.

³¹ Inprekorr, 1932. okt. 18.

Az 1932 novemberi választásoknál a SP a konzervatív Vorarlbergen 5500 szavazatot veszít, a KP 1930-i 180 szavazata 2640-re emelkedik, a NSdAP 1930-i 767 szavazata 8058-ra. Az üzemekben nő a párt befolyása. A RGO Fohnsdorfban 3 mandátumot szerez,³² a WIMONál 3 mandátumot.³³ Bizonyos eredmények ellenére még komoly szervezeti hiányosságok mutatkoztak a pártban. A helyi vezetőségek még gyengék voltak, a tartományi vezetőségek épüléfében, hiányzott a kollektív vezetómunka, sok szervezet „minden kis kérdésben a Központi Bizottsághoz fordul”.³⁴

Az egységfrontért folytatott fáradozások számos antifasiszta bizottság szervezésében³⁵ és a munkanélküliek éhségmenetében nyilvánulnak meg.³⁶ Az 1932. szeptember 3-i, engelmann-arenai antifasiszta tüntetésen 10 000 tüntető vesz részt. A KPOe nevében R. Schüller, Németországról Eckert lelkész beszél. Követelik Hitler ausztriai látogatásának betiltását;³⁷ ez a következő napon valóban megtörténik.

Az EKKI 12. plénumának tézisei a kapitalista stabilizáció végéről, a háborús veszélyről és a fasiszta veszedelemről szólnak.³⁸ Koplenig a KPOe Központi Bizottságában számol be erről. Véleménye szerint „a párt még nem küzdötte le szektás munkamódszereit”.³⁹ Felszólítja a kommunistákat, hogy bocsátkozzanak vitába a szociáldemokratákkal. A „szociálfasizmus” kifejezést nem alkalmazzák.

A KPOe 1. birodalmi parasztkongresszusán 74 kiküldött vesz részt. 17 tagu birodalmi parasztbizottságot választanak.⁴⁰ 1932 decemberében tartják a munkanélküliek birodalmi kongresszusát 300 kiküldött részvételével. Akcióprogram és néhány harci határozati javaslat születik.⁴¹

Az 1933. év a Dollfuss-kormány megerősödött offenzívájával kezdődött a munkásmozgalom és a demokratikus intézmények ellen. Március 8-án felosztatják a parlamentet és március 15-i összeülését rendőrileg megakadályozzák. Betiltják a politikai felvonulásokat és gyűléseket. Követelik a „harcos egységfrontot” a SP vezetőség kapitulációs politikája ellen.⁴² A SP birodalmi konferenciája után a Rote Fahne megállapítja: „... ez megpecsételi a fasizmus előtti kapitulációt”.⁴³ A kormány betiltja a május 1-i felvonulást,⁴⁴ és felosztatja az Arbeiterwehr-t.⁴⁵

Az erősen cenzurázott Rote Fahne⁴⁶ „Miénk május 1.” felirat alatt egységes tüntetésekre szólít fel. A Dollfuss-kormány a katonaság és a rendőrség ellenére sem tudta megakadályozni, hogy a kommunisták egyes munkáskerületekben tüntessenek május 1-én.⁴⁷ Sok kommunista funkcionáriust letartóztattak.⁴⁸ A kormány el akarja venni a Rote Fahne koncesszióját,⁴⁹ a Vörös segélyt hatóságilag felosztatják.⁵⁰ 9000 tagja volt. Május 26-án a KPOe-t a minisztertanács határozatára „többszörösen megállapított államellenes és illegális tevékenysége”⁵¹ miatt betiltják. Ugyanekkor szabadon bocsátják a vezető kommunistákat, akiket május 1-el kapcsolatban tartóztattak le. A Rote Fahne 1933. július 22-ig, erősen cenzurázva még megjelenhet.

³² Rote Fahne, 1932. júl. 8.

³³ Rote Fahne, 1932. júl. 12.

³⁴ Orgnachrichten, März—April 1932 (Szervezeti hírek 1932. március—április). 28. l.

³⁵ Rote Fahne, 1932. júl. 8., aug. 2.

³⁶ Rote Fahne, 1932. júl. 13., aug. 5.

³⁷ Rote Fahne, 1932. szept. 6.

³⁸ Rote Fahne, 1932. okt. 2.

³⁹ Rote Fahne, 1932. dec. 4.

⁴⁰ Rote Fahne, 1932. nov. 15.

⁴¹ Rote Fahne, 1932. dec. 10., 11.

⁴² Rote Fahne, 1933. ápr. 16.

⁴³ Rote Fahne, 1933. ápr. 19.

⁴⁴ Rote Fahne, 1933. ápr. 21.

⁴⁵ Rote Fahne, 1933. máj. 26.

⁴⁶ Rote Fahne, 1933. ápr. 30.

⁴⁷ Rote Fahne, 1933. máj. 3., 6.

⁴⁸ Rote Fahne, 1933. ápr. 28., máj. 5. és Inprekorr, 1933. jún. 2.

⁴⁹ Rote Fahne, 1933. máj. 23.

⁵⁰ Rote Fahne, 1933. máj. 25., 26.

⁵¹ Rote Fahne, 1933. máj. 27.

Május 28-tól tulajdonosa Haasz Árpád. Május 30-án „a KP tevékenységének folytatása miatt” letartóztatják.⁵² Az Arbeiterzeitung így kommentálja a KPOe betiltását: „... a KP feloszlata ellen egységfrontot alkotunk a kommunista munkásokkal”.⁵³ A SP bécsi konferenciája egyhangúan a KP letiltása ellen emel szót.⁵⁴ Számos üzemben tiltakoznak. 1933. júliusától a Rote Fahne kiadója M. O. Acht. Ő főleg az ausztriai náci támadások ellen foglal állást. Június 11-től már csak a Rote Fahne postai kézbesítését engedélyezik.⁵⁵

A KP illegális viszonyok közt folytatja tevékenységét. Számos röplap jelenik meg s 1933 júniusában ül össze a letiltás után először a Központi Bizottság plénuma. Kopenig a Dollfuss-kormányt „a fasiszta koncentrációhoz vezető átmeneti kormánynak” nevezi.⁵⁶ Véleménye szerint a tömegek elégedetlensége nőni fog, s a náciveszély nagy. A szociális és politikai jogok teljes leépítése és a proletárszervezetek szétverése ellen a dolgozóknak egységfrontot kell létrehozniok. „A fasiszta diktatúra további perspektívái az osztályharc kialakulásától függnék.”⁵⁷

Bekövetkeztek 1934. február 12. ismeretes eseményei, megszűnt minden demokratikus intézmény. Fontos, hogy megjegyezzük a KPOe-nek az illegális Rote Fahne 1934. február 9-i számában közölt álláspontját a februári fegyveres harcok előtt: „Életetekről és létetekről van szó! Verjétek le a fasiszmust, mielőtt az ver le benneteket! Tegyétek le azonnal a munkát! A harc vezetésére válasszatok minden üzemben akcióbizottságokat! Menjétek az utcára! Fegyverezétek le a fasisztákat! Munkáskezekbe a fegyvereket!”

⁵² Rote Fahne, 1933. jún. 1.

⁵³ Rote Fahne, 1933. máj. 28.

⁵⁴ Rote Fahne, 1933. máj. 30. és Inprekorr, 1933. jún. 6.

⁵⁵ Rote Fahne, 1933. júl. 11.

⁵⁶ Inprekorr, 1933. jún. 6.

⁵⁷ Inprekorr, 1933. jún. 23.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

Дискуссия о многотомной «Истории венгерской литературы». (Отрывки. Выступления <i>Е. Сюч, Я. Варга и М. Лауко</i>	119
<i>Д. Ранки</i> : Из истории миссии Клерка	156
<i>Я. Мольнар</i> : Борьба за политическую консолидацию в Венгрии после 4го ноября 1956. года	188

ОБЗОР

<i>Ж. Кирилли и И. Н. Киш</i> : Исследование структуры крестьянских хозяйств 16—17. вв.	201
<i>В. Эндреи</i> : Общепринятые ошибки в связи с историей гачской суконной мануфак- туры	217
<i>Г. Штейнер</i> : Коммунистическая Партия Австрии 1918—1933 гг.	225

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

- Aus dem Material der Diskussion über das Handbuch der ungarischen Literaturgeschichte
(Referate von *J. Szűcs*, *J. Varga* und *M. Lackó*) 119
- Gy. Ránki*: Zur Geschichte der Mission Clerks 156
- J. Molnár*: Kampf um die politische Konsolidation nach dem 4. November 1956 188

RUNDSCHAU

- Zs. Kirilly* — *I. N. Kiss*: Über die Struktur der Bauernwirtschaft im 16—17. Jahrhundert 201
- W. Endrei*: Verbreitete Irrtümer im Zusammenhang mit der Geschichte der Tuchmanufaktur
von *Gács* 217
- H. Steiner*: Die Kommunistische Partei Österreichs 1918—1933 225

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

Discussions ouvertes sur le manuel d'histoire littéraire (Rapports de <i>J. Szűcs</i> , de <i>J. Varga</i> et de <i>M. Lackó</i>)	119
<i>Gy. Ránki</i> : Contribution à l'histoire de la mission de Clerk	156
<i>J. Molnár</i> : Les luttes menées pour la consolidation politique après le 4 novembre de 1956	188

REVUE

<i>Zs. Kirilly</i> — <i>I. N. Kiss</i> : L'analyse de la structure de la paysannerie du XVI ^e et du XVII ^e siècle	201
<i>W. Endrei</i> : Erreurs vulgaires concernant l'histoire de la Manufacture de Draps de Gács	217
<i>H. Steiner</i> : Le Parti Communiste d'Autriche, 1918—1933	225

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

- From the Debate of the New Hungarian Literature Handbook*(Reference Works of *J. Szűcs*,
J. Varga and *M. Lackó*) 119
- Gy. Ránki*: To the History of the Clerk-mission 156
- J. Molnár*: Fight for the Consolidation of Policy after the 4th November 1956..... 188

REVIEW

- Zs. Kirilly* — *I. N. Kiss*: On the Structure of the Peasant-Economy in the 16th and 17th
Century 201
- W. Endrei*: Some Misunderstandings about the History of the Wollen-Cloth Manufactory in
Gács 217
- H. Steiner*: The Communist Party of Austria, 1918—1933 225

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. VII. 3 — Pédányszám: 900 — Terjedelem: 13.65 (A/5) ív

67.64048 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1, és bármely postahivatalban.

Csekkzámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21
telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05, 915, 111-46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u 22,
telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1967 X. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LAOKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>J. Bérenger</i> : Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664—1668)	275
<i>J. Bouvier</i> : A banksoport egy példája: a mai Rothschildok	292
<i>F. Boudot</i> : A franciaországi szövetkezeti mozgalom történetének problematikája	303
<i>Th. Schreiber</i> : A francia diplomáciai iratok és Magyarország	315
<i>H. Michel</i> : Új virradat	325

SZEMLE

A termelőség-történet feldolgozásának helytörténeti kérdései (<i>Mészáros Károly</i>)	337
Brúz Lajos (1817—1856) (<i>Sárközi Zoltán</i>)	343
HÍREK	356
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	362

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratokat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

JEAN BÉRENGER

Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668)

Az I. Lipót császár, magyar király és IV. Mohammed szultán által megkötött vasvári béke (1664. augusztus 10.) döntő fordulatot jelentett a magyar nemzet és Habsburg királya között fennálló kapcsolatok alakulásában. Mivel Lipót éppen akkor sietett békét kötni a törökkel, amikor a szultán serege vereséget szenvedett Szentgotthárdnál (1664. augusztus 1.) és főleg, mivel győzelme ellenére átengedte a töröknek Nagyváradot és Érsekújvárt, még a leghabsburgpártibb magyarok sem tudtak uralkodni felháborodásukon,¹ a nemzet egységesen I. Lipót király és a bécsi kormány ellen fordult. Sem a magas tisztségeket viselő arisztokrácia, sem a köznemesség nem volt hajlandó elfogadni olyan békét, mely hatalmas területeket szolgáltat ki a török betöréseknek. Kétségtelen, hogy — a lappangó elégedetlenséget fellobbantva — ez az esemény volt a főnemesség, vagyis Wesselényi nádor összeesküvésének egyik indítéka.²

Franciaország és Magyarország között a politikai kapcsolatok évszázados hagyományokra tekinthettek vissza; összehozta őket a közös ellenség, a Habsburg-ház elleni küzdelem. A kapcsolatok két nevezetesebb epizódja Mohács óta Zápolya János és I. Ferenc szövetsége,³ majd I. Rákóczi Györgynek a harmincéves háború folyamán (1642) az Ausztria elleni koalícióba való belépése volt. Jogi szempontból ezek a kapcsolatok nem jelentettek problémát a francia királynak, mivel törvényes uralkodókkal tárgyalt; megválasztott és megkoronázott királlyal Zápolya esetében, Erdély választott fejedelmével I. Rákóczi György esetében. 1664 után azonban nemzetközi viszonylatban már más Magyarország helyzete. A nemzet törvényes képviselője más uralkodókkal szemben Lipót császár, Magyarország királya volt. Magyarországnak az

¹ Az összeesküvésben résztvevő Frangepán Ferenc szavai elég jól összefoglalják egyrészt a magyarok véleményét a bécsi udvarról, másrészt az udvar magatartását a szentgotthárdi győzelem után: „Az udvar nem is akart győzni... Ez... nem volt a németek célja. Hisz a császár egyik tanácsosa mondta: Inkább vegye meg a török Bécsét, mintsem hogy a magyarok visszanyerjék Budát.” Frangepán levele a mainzi választófejedelemhez, 1665; közli *Fr. Racki*: Acta coniurationem Petri a Zrinio et comitis Fr. Frangepani illustrantia. Zágráb. 1873. 7. l. Vö. *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Bpest. 1876. I. köt. 46. l. A kifejezések szertelensége is jellemző egy bizonyos mentalitásra.

² Ld. Velence bécsi követe, Sagredo 1664. november 9-i levelét. Velence, Archivio di Stato, Dispacci di Germania, valamint *Pauler Gy.*: i. m. 45. l.

³ *K. Koehler*: Die orientalische Politik Ludwigs XIV (XIV. Lajos keleti politikája). Lipcse. 1907. 125. l.; *J. Hudíta*: Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie, 1635–1683. (Franciaország és Erdély diplomáciai kapcsolatainak története, 1635–1683). Párizs. 1927. 58–120. l.

JEAN BÉRENGER

Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668)

Az I. Lipót császár, magyar király és IV. Mohammed szultán által megkötött vasvári béke (1664. augusztus 10.) döntő fordulatot jelentett a magyar nemzet és Habsburg királya között fennálló kapcsolatok alakulásában. Mivel Lipót éppen akkor sietett békét kötni a törökkel, amikor a szultán serege vereséget szenvedett Szentgotthárdnál (1664. augusztus 1.) és főleg, mivel győzelme ellenére átengedte a töröknek Nagyváradot és Érsekújvárt, még a leghabsburgpártibb magyarok sem tudtak uralkodni felháborodásukon,¹ a nemzet egységesen I. Lipót király és a bécsi kormány ellen fordult. Sem a magas tisztségeket viselő arisztokrácia, sem a köznemesség nem volt hajlandó elfogadni olyan békét, mely hatalmas területeket szolgáltat ki a török betöréseknek. Kétségtelen, hogy — a lappangó elégedetlenséget fellobbantva — ez az esemény volt a főnemesség, vagyis Wesselényi nádor összeesküvésének egyik indítéka.²

Franciaország és Magyarország között a politikai kapcsolatok évszázados hagyományokra tekinthettek vissza; összehozta őket a közös ellenség, a Habsburg-ház elleni küzdelem. A kapcsolatok két nevezetesebb epizódja Mohács óta Zápolya János és I. Ferenc szövetsége,³ majd I. Rákóczi Györgynek a harmincéves háború folyamán (1642) az Ausztria elleni koalícióba való belépése volt. Jogi szempontból ezek a kapcsolatok nem jelentettek problémát a francia királynak, mivel törvényes uralkodókkal tárgyalt; megválasztott és megkoronázott királlyal Zápolya esetében, Erdély választott fejedelmével I. Rákóczi György esetében. 1664 után azonban nemzetközi viszonylatban már más Magyarország helyzete. A nemzet törvényes képviselője más uralkodókkal szemben Lipót császár, Magyarország királya volt. Magyarországnak az

¹ Az összeesküvésben résztvevő Frangepán Ferenc szavai elég jól összefoglalják egyrészt a magyarok véleményét a bécsi udvarról, másrészt az udvar magatartását a szentgotthárdi győzelem után: „Az udvar nem is akart győzni... Ez... nem volt a szentgotthárdi győzelem után: *„Az udvar nem is akart győzni... Ez... nem volt a németek célja. Hisz a császár egyik tanácsosa mondta: Inkább vegye meg a török Bécsét, mintsem hogy a magyarok visszanyerjék Budát.”* Frangepán levele a mainzi választófejedelmhez, 1665; közli *Fr. Racki: Acta coniurationem Petri a Zrinio et comitis Fr. Frangepani illustrantia. Zágráb. 1873. 7. 1. Vö. Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Bpest. 1876. I. köt. 46. 1. A kifejezések szertelensége is jellemző egy bizonyos mentalitásra.*

² Ld. Velence bécsi követe, Sagredo 1664. november 9-i levelét. Velence, Archivio di Stato, Dispacci di Germania, valamint *Pauler Gy.:* i. m. 45. 1.

³ *K. Koehler:* Die orientalische Politik Ludwigs XIV (XIV. Lajos keleti politikája). Lipcse. 1907. 125. 1.; *J. Hudíta:* Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie, 1635–1683. (Franciaország és Erdély diplomáciai kapcsolatainak története, 1635–1683). Párizs. 1927. 58–120. 1.

országgyűlés 1659-ben és 1662-ben megújított tiltakozása⁴ ellenére sincsen külön diplomáciai képviselője: a Habsburg király jogosult az ország külpolitikájának irányítására. Az új erdélyi fejedelmet, Apaffi Mihályt viszont a Porta kényszerítette rá az országgyűlésre. A törökök minden önálló külpolitikai kezdeményezést megtiltanak neki. A tárgyalásokat így közvetlenül a törvényes király ellen fellázadt alattvalókkal kell folytatni. Ez pedig a nemzetközi jog szabályainak annál is súlyosabb megsértése, mivel Franciaország nem áll háborús viszonyban a császárral. Érthető tehát, hogy a francia diplomácia vezetői tartózkodóak és óvatosak. Tartózkodóak, mert XIV. Lajos — maga is egy nagyszabású lázadás, a Fronde (1648—1651) áldozata — egyáltalán nem rokonszenvezett a felkelők semmilyen fajtájával; óvatosak, mert lehetőleg kerülni kellett a császár figyelmének felkeltését. Ezért a Magyarországra vonatkozó megbízásokat a Velencébe, Varsóba, Bécsbe, Konstantinápolyba kirendelt francia diplomaták kapják, s a hivatalos iratokat a párizsi Külügyi Levéltár a velencei, lengyel, osztrák és török politikai levelezésben őrzi. Ennek ellenére úgy látjuk, érdekes felvázolni e párbeszéd történetét, mely XIV. Lajos parancsára gyakran megszakadt, s melyet — hálá a főbb összeesküvők, főleg a Zrínyiek és bizalmi emberük, Vitnyédy kitartásának — mindég újból folytattak.

*

Milyen célok vezetik 1664 őszén a magyar összeesküvőket, s miben lehet segítségükre a francia állam? A magyarok mindenekelőtt a török igától akarnak megszabadulni, attól a növekvő fenyegetéstől, mely a végvárak elvesztése és a hódoltsági sáv kiszélesedése révén nehezedik az országra — a veszélyektől, melyeket 1664 novemberében Sagredo, Velence bécsi követe így ír le: „... a magyarok számára mégis nagyon keserűek a béke következményei, mert a törökök barbár módon portyáznak országukban, s saját házukban törnek rájuk; a napokban egész Pozsony kapujáig száguldottak pusztítva, prédálva, foglyokat szedve: olyan szenvedés ez, melyet nem viselhetnek el sokáig.”⁵ A vasvári léke — hallgatólagosan — valóban átengedett a töröknek egy nagy és bizonytalanul körülhatárolt sávot, ahol hadisarcot szedhettek a terület tényleges annexiója nélkül.⁶ A főurak, akiket 1664 novemberében Bécsbe idéztek a vasvári béke rendelkezéseinek tudomásulvétele végett, ki is fejezték aggályaikat:

„Nincs már semmi, ami megakadályozza (a törököt), hogy a királyság és a szomszédos tartományok egy nagy részét elárassza, s elfoglaljon legalább ötven mérföldnyi területet, főleg Lengyelországtól Szendrőig, könnyű lévén számára a hódítás kiterjesztése Ausztria, Morvaország és Szilézia határáig... akadály nélkül beléphet Stíriába és eljuthat egész Bécsig... a szerencsétlen lakosság...

⁴ A Magyar Országgyűlés Könyvtára, Budapest, Gyurikovits Gyűjtemény. Acta Diaetalia, Gravamina, Articulus 7 : 1662, conditio 3°-Diplomatis et articulis 3 : 1618 et 14 : 1659. Itt mondunk köszönetet a Könyvtár igazgatójának, Vértés Györgynek, aki megkönnyítette számunkra a gyűjteménybe való betekintést.

⁵ Velence, Archivio di Stato, Dispacci di Germania, filza 125. 1664. nov. 27-i hivatalos átirat: „Trovano intanto gl'Ungheria amarissimi gl'effetti della pace perche Turchi con barbare scorrerie ch'infestano il loro paese gli sorprendono nelle proprie case, et in questi ultimi giorni trascorsero devastando, deprenando et facendo schiavi sino alle porte di Possonia questo e un tormento che non potranno a lungo sofferrire.”

⁶ A béke szövegét kiadta Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae. XXXIII. köt. 568—568. l. Ld. még Dumont: Corps diplomatique du Droit des gens (A nemzetközi jog diplomáciai tára). Hága. 1782. 1664. év, XII. sz. 24—25. l.

kezdi elveszteni bátorságát, nem érezvén biztonságosnak saját házáat sem, s nem mervén kiküldeni nyájait a mezőre legelni. A földek és szőlők megműveletlenek, a lakosság élete pedig állandó és nyilvánvaló veszélyben van, miután nincs a napnak egyetlen perce sem, melyet az elfogatás veszélye nélkül tölthetnének feleségükkel és gyermekeikkel; az elfogatástól pedig a legkegyetlenebb halálnál is jobban félnek, mivel ezek a barbárok okot adnak rá, hogy mindenki, még maguk a falvak bírái is a karóbahúzástól tartanak. Mindezek után még kötelezni akarják őket, hogy hódoljanak meg az ozmán hatalom előtt, s az újvári pasa most tűzbe és vérbe borítja azokat a helyeket, ahol megtagadják uralmának elismerését.⁷

A magyarok elkeseredését még növelte, hogy véleményük szerint ez a szerencsétlenség elkerülhető lett volna, ha a császáriak kihasználják a szentgotthárdi győzelmet. A szakértők nyilatkozatai ebben a korban csakugyan egybehangzóak: az ozmán birodalom gyenge, elég egy csatavesztés a sík mezőn, hogy katonai ereje összeomoljék s a Magyar Alföld felszabaduljon. Zrínyi Miklós különösen a *Török áfium ellen való orvosság* c.⁸ röpiratában fejtegette ezt a kérdést; ugyanczket az érveket hozta fel 1665-i jelentésében Walter Leslie gróf, a császár rendkívüli konstantinápolyi követe,⁹ és ezen a véleményen voltak a törökországi követek is: a törökök pusztán katonai hírnevükből élnek, mindössze egyetlen harcképes seregük van, ha ez vereséget szenved, nagyon sok időbe telik, míg újat szervezhetnek. Zrínyi Miklós ezért igyekezett meggyőzni honfitársait: elérkezett az ideje, hogy felszabadítsák magukat a török uralma alól — akár a császár segítségével, akár anélkül; ám a Habsburgok a törökkel való megegyezésre szánták el magukat; bármi áron békét akartak tartani a Portával, hogy szabad kezük legyen más irányban. A török így nyugodtan folytathatta a Velence elleni háborút Kandiában, a bécsi kormánynak pedig módjában állt hadseregét a Rajnánál és Németalföldön felvonultatni. A magyarok jól tudták, hogy a császár feláldozta országukat a Habsburg ház dinasztikus politikája és a francia terjeszkedés ellen védekező birodalmi politika érdekében. Éppen ez idézte elő a vallási ellentéteken és a magánérdekéért folytatott harcokon felülemelkedő, egységes nemzeti visszahatást: miután Lipót király nem akarja, vagy nem tudja megóvni az országot, melynek védelmére koronázásakor esküt tett, fel kell bontani a Magyarországot és a Habsburgokat összekötő perszonáluniót.¹⁰ De kit válasszon királlyá az országgyűlés? Magyar főurat, aki megvalósíthatja a Zrínyi Miklós által elképzelt nemzeti királyságot, vagy idegen fejedelmet, aki ugyanakkor Lengyelországban is uralkodik, mint a Jagellók idején?

A magyarok a múltban kerestek választ időszerű problémáikra, de az első, elméletben igen csábító megoldás megvalósítása elég nehéz lett volna

⁷ Archives des Affaires Etrangères (Külügyi Levéltár), Párizs (a következőkben A. E. Párizs). Correspondance politique (a következőkben Corr. Pol.) Autriche. 19. köt. Krieg.

A latin eredeti francia fordítása: *Réponse des Conseillers de Votre Majesté Impériale en Hongrie et autres personnages notables du mesme royaume qui ont este appelle en cette ville de Vienne*, 1664. dec. 9.

⁸ Ehhez a kérdéshez ld. a *Várkonyi Ágnes* által írt részt a Magyarország története c. munkában. Bpest. 1964. I. köt. 267—269. l.

⁹ Leslie Gehaimbe Relation-ját A. Wolf közölte Drei diplomatische Relationen c. munkájában. Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen, 20. köt. 1859. 320—331. l.

¹⁰ Egy szintén Sagredo által ismertetett vélemény: *quali (gli Alemanni) riccusando di diffendere l'Ongheria, come si obligarono nella prima devisione, restano per conseguenza dis-obligati ancora i sudditi dal quiramento de fedelta. Velence.*

abból a két lényeges okból kifolyólag, hogy megfelelő jelöltet kellett volna találni és le kellett volna győzni az uralkodó osztályon belüli viszályokat. Valójában egyik főnemesi család sem volt előbbrevaló a többinél sem vagyon, sem politikai hatalom tekintetében. Tehát miért választottak volna egy Nádasdyt inkább, mint egy Rákóczit, egy Eszterházyt inkább, mint egy Zrínyit? Tulajdonképpen egyetlen ember emelkedik a többi fölé: Zrínyi Miklós. Személyes hírneve, hadi dicsősége, államférfiúi tehetsége talán legyőzhette volna a főurak tartózkodását, de 1664 őszén, vadászszerencsétlenség folytán bekövetkezett halála kizárta a nemzeti monarchia megvalósításának lehetőségét.

Másrészt ne feledjük, hogy nem a török volt a magyarok egyetlen ellensége; ellenséget látott a Habsburgokban is. A bécsi kormány a vesztfáliai béke óta abszolút uralkodói hatalom kiépítésére törekedett, s szinte állandóan belegazdolt a magyar rendi szabadságjogokba.¹¹ A szerencsétlen erdélyi ügy lehetővé tette, hogy a császár 1661-ben idegen, külföldi csapatokat hozzon Magyarországra; ezek úgy viselkedtek itt, mint egy meghódított országban, sőt úgy látszott, hogy a bécsi kormány a vasvári béke megkötése után is itt akarja tartani csapatait a törvényekkel össze nem egyeztethető önkényuralmi politika támogatására: „A császár a maga részéről mindent elkövet, hogy erőszakkal korlátlanabb hatalmú kormányzatot hozzon létre Magyarországon, és nap mint nap halasztódik a téli szállások kijelölése, mivel igen öröndetes, ha a csapatok ebben az országban maradnak, a készülő összeesküvések megakadályozására.”¹²

A magyarok, különösen a protestáns köznemesség követelték a linzi béke által megerősített vallásszabadság tiszteletben tartását és a császári csapatok távozását; követelték, hogy „állítsák vissza a világi és az egyházi hatalmat az 1647-es állapotnak megfelelően, torolják meg a Rogoscki (Rákóczi) fejedelem fia által elkövetett erőszakosságokat és vonják ki a várakban elhelyezett német katonaságot, hogy az ország szokásainak megfelelően magyarokat tegyenek oda, rájuk bízva az országhatárok őrzését is.”¹³

Valójában a magyar uralkodó osztályon belül mélyreható ellentéteket találunk. A katolikus főurak nem helytelenítették az ellenreformáció politikáját, még ha az elég kíméletlen volt is. Az óriási többségében protestáns köznemesség viszont érthető okokból ragaszkodott a vallásszabadsághoz. Arra mindnyájan igényt tartottak, hogy az ország kisebb és nagyobb tisztségeit magyarok töltsék be, de a köznemesség sokkal erősebben kötötte magát az idegen csapatok távozásához, mint a főurak. Tulajdonképpen csak a török-ellenes politikában lehetett szó a nemesség egészének egyetértéséről.

Franciaország viszont éppen itt nyújthatott értékes segítséget azzal, hogy javaslatot tesz olyan király személyére, aki viszályaikon kívül áll; akár úgy, hogy vérbeli herceget ajánl a magyar trónra, akár úgy, hogy támogatja egy francia herceg lengyel trónra jutását, akit aztán magyar királlyá választhatnak. Tudjuk, hogy ebben az időben a lengyelországi francia párt Gonzaga Lujza Mária királyné vezetésével a nagy Condé idősebb fiának, d'Enghien hercegnek lengyel királlyá választását igyekezett elősegíteni. A magyaroknak nyújtandó francia támogatás tehát szorosan összefüggött a lengyelországi

¹¹ Ld. e tárgyhoz cikkünket: Le Droit d'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVIIe siècle (Magyar államjog a XVII. század második felében), Etudes finno-ougriennes, Nouvelle série, II. köt. 2. füz. 135–166. I. Párizs. 1965.

¹² Grémonville a királynak, 1664. nov. 6. A. E. Párizs, Corr. Pol. Autriche, 19. köt. 250. fol.

¹³ Grémonville a királynak, 1665. ápr. 23.: Uo. 21. köt. 100. fol.

francia politika sikerével vagy bukásával, mivel a cél francia szempontból azonos volt: az osztrák Habsburgok elleni szövetségi rendszer kialakítása.

Egy francia herceg érkezése természetesen anyagi és katonai segítséggel is együtt járt volna. A danzigi kereskedők közvetítésével, akik, mint később Thököly Imre felkelése idején, Krakkón keresztül jártak Magyarországra; Horvátország és a Dunántúl részére pedig Velence szolgálhatott közvetítőül. Nehezebbnek ígérkezett a katonai segítség és a francia tisztek, valamint mérnökök küldésének megszervezése. Pedig a Wesselényi-összeesküvés egyes vezetői éppen ebben reménykedtek. Megkíséreljük vázolni tárgyalásaikat a párizsi Külügyi Levéltárban talált iratok alapján.¹⁴

*

1664-ben a magyar elégedetlenek és a franciák képviselői közt három különböző módon jött létre kapcsolat: közvetlenül Magyarországon, a francia segédhadtest tisztjei és azok magyar bajtársai útján — Velencében Franciaország követe és Zrínyi megbízottja között — Bécsben a francia rezidens és Bethlen Miklós között. A magyarokat kellemesen lepte meg a Coligny parancsnoksága alatti francia csapatok magatartása; megállták a helyüket, míg egyes, újoncokból álló császári csapatok már a szentgotthárdi csata elején megfutottak.¹⁵ A francia tisztek tiszteletére adott pozsonyi bankett során Vitnyédy István, Zrínyi bizalmi embere így kiáltott fel: *Gallorum gloriosa virtus, quae aliis exemplo est*,¹⁶ Lippai György, Magyarország hercegprímása pedig ezekkel a szavakkal köszöntötte fel Coligny grófot: *Excellentissime Domine, nemo animam suam dat pro fratribus suis et tamen vos illustrissimam et generosissimam Galliam, fecisti hoc et dedisti animas vestras pro conservatione Hungariae? Vivat et semper vivat rex invictissimus Gallorum, qui est conservator noster*.¹⁷ Persze számolni kell a bankettek légkörével és nem szabad túlságosan szó szerint venni az ilyen kijelentéseket, mindamellett a Habsburg-ház eddig hű támasza, a hercegprímás magatartásának némi változására mutatnak. De elsősorban a magyar tábornokok ébredtek rá, hogy a francia hadsereg segítségükre lehetne a török elleni harcban, s néhány hétig abban reménykedtek, hogy Coligny hadteste mellettük marad. Mivel azonban XIV. Lajos a török ellen adott segítséget csupán egyszeri gesztusnak szánta, politikai tervei a békeszerződés aláírása után nem engedték meg a magyarok reményeinek valóraváltását.

1664 tavaszán viszont Pierre de Bonzi, Franciaország velencei követe, Béziers püspöke pénzajándékot juttatott el Mora velencei kereskedőhöz, Zrínyi Miklós bankárjához. Zrínyi csodálkozást színlelt. Lehetséges, hogy 1663/64-es téli hadjáratának merészsége hívta fel rá a figyelmet;¹⁸ minden-

¹⁴ A felhasznált szöveg egy részét közölte V. Bogisic, de pontatlanul és nehezen kezelhető módon: *Acta Coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nadasdy illustrantia* (1663—1671), I. köt. Zágráb. 1888.

¹⁵ E kérdéshez ld. K. Poball érdekes feldolgozását: *Die Schlacht bei St. Gotthard Mogersdorf* (A szentgotthárdi csata). Bécs. 1964. főleg 14—15. l.

¹⁶ *Kosáry D.*: *Français en Hongrie en 1664* (Franciák Magyarországon 1664-ben). *Revue d'Histoire Comparée*, 24. köt. 1946. 29—65. l.

¹⁷ Coligny levele le Tellierhez, idézi *Kosáry*: i. m.

¹⁸ „*Quello che m'accenna V. S. di S. Ecc. Signore Ambasciatore che tiene ordine di rimettermi certo denaro in forma di regalo in nome della Maesta del Suo Re, non posso intendere ne capire come poteva quel Re Christianissimo mai sapere di me e del mio nome*. Zrínyi Mora-hoz írt levelének másolata. Csáktornya, 1664. márc. 30. A. E. Párizs, *Corr. Pol. Hongrie* 2. köt. 56. fol.

esetre ezzel az ajándékozással kezdődött a francia király és a Zrínyiek — először Miklós, majd ennek halála után öccse, Péter — közötti tartós kapcsolat. 1664 őszétől kezdve Zrínyi velencei megbízottja egy bizonyos Altovidi. A francia követ felé ő továbbítja a javaslatokat,¹⁹ melyek 1664 novemberében már pontosabban körvonalazottak:

„*Úgy látom a Serin grófok (a Zrínyi név francia alakja) bizalmi emberének beszédéből, hogy fő céljuk a király támogatásának és segítségének megnyerése a török elleni támadásának folytatásához, s hogy úgy vélik, a zavar, melybe így a császár kerülne, talán ösztönözni fogja a király hajlandóságát. Ebben, véleményem szerint, nagyon csalódnak, mert a császár kiszolgáltatóná őket a töröknek, s az hamarosan elégtételt venne magának. Közöltem tehát bizalmi emberükkel: meg kellene maradniok ajánlatuknál, hogy Magyarországon, mivel annak szabadságát kívánják, forradalmat szítanak; s világosan fel kell tárniook előttem, hogy elképzelésük szerint milyen eszközökkel akarják elérni az idegen országból való király megválasztását.*”²⁰

Pontosabb utasításokra várva a követ megcsillantja Zrínyi Péter előtt a lehetőséget, hogy magyar királlyá választhatják: „*Mikor megbízottja arról beszélt, hogy valami szép tisztséget kellene számára biztosítani Magyarországon, azt mondtam: véleményem szerint csak tőle függ, hogy a legszebbet megszerezze.*”²¹

Zrínyi Miklós ugyenebben az időben Bécsbe, Grémonville francia rezidenshez küldte a fiatal Bethlen Miklós grófot, aki hollandiai tanulmányainak és franciaországi utazásainak befejeztével nemrég tért vissza erdélyi birtokaira: „*Az Erdélyből érkezett Bethlen úr tájékoztatta nevezett lovag urat (azaz Grémonville máltai lovagot) az elégedetlenségről, melyet Serin gróf a császár miatt érez, s szándékáról, hogy megbosszulja magát, ugyanúgy nem tudván beleegyezni a békefeltételekbe, mint az esztergomi püspök (sic) s mint a magyar főurak többsége.*”²²

Bethlen kiváló tárgyalótársra talált Grémonvilleben, aki hamarosan a legfőbb közvetítő lett a francia kormány és az elégedetlenek közt. Grémonville, legifjabb tagja egy roueni hivatalnoksaládnak, a máltai lovagrend tagja volt. A Champagne-i ezred kapitányaként részt vett a spanyolok elleni hadjáratban, majd 1651-ben a Velencei Köztársaság szolgálatába lépett (egyik rokona a velencei követ volt). Kandiában közelebbről megismerte a törökök haremmodorát. Miután összezdült a velenceiekkel, visszatért Franciaországba, ahol dandárnokká nevezték ki és rezidensként Bécsbe küldték, hogy elsimítsa a nehézségeket, melyekkel Coligny francia hadteste szembekerülhet.²³ Megbízása idején (1654 — 1673) minden erejével igyekezett fenntartani a kapcsolatot a magyar elégedetlenekkel. De mint jó katona, mindig gondosan ügyelt rá, hogy teljesítse a kapott parancsot, s kormányát pontosan tájékoztatta az összekülvők tényleges jelentőségéről. A király elé terjesztett alábbi minisztériumi

¹⁹ „*Je fis aboucher le Conseul Vedao (a francia megbízottat, mivel Béziers püspököt varsói követté nevezték ki és elutazott szolgálati helyére anélkül, hogy Párizst érintette volna) avant mon départ avec Monsieur Altovidi pour recevoir dans la suite les effets de ses offres.*” A. E. Párizs, Corr. Pol. Pologne 20. köt. 137. fol. De Béziers jelentése, Fischamend (Bécs mellett), 1665. febr. 18.

²⁰ A. E. Párizs, Corr. pol. Venise, 85. köt. 154. fol. De Béziers levele de Lionne külügyminiszterhez. Velence, 1664. nov. 15.

²¹ Uo. 1664. nov. 29-i levél.

²² A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 19. köt. 249. fol. Grémonville a királynak, Bécs 1664. nov. 6.

²³ Recueil des Instructions aux Ambassadeurs (Követi utasítások gyűjteménye), I. köt. Autriche. Sajtó alá rend. A. Sorel. Párizs. 1885. 22 — 34. l.

följegyzés elég jól jellemzi magatartását: „Az alkalom nagyon kedvező a magyarországi ügyek megkeverésére. De késlekedés nélkül és hathatós eszközökkel kellene hozzájárulni. Nevezett lovag úr nem kételkedik benne, hogy Serin gróf vagy más magyar főúr javaslatokat fog neki tenni e tárgyban; kéri Ófelségét, adjon utasítást, hogyan fogadja ezeket.”²⁴ Ebben minden benne van: a császári ügyek összezavarásának vágya, a gyakorlati észjárás, készség a javaslatok mérlegelésére, s ugyanakkor aggodalom is, nehogy meggondolatlan kalandba bocsátkozzék, mert mindenekelőtt a király parancsait akarja végrehajtani.

November 6-án Bethlen visszatért Magyarországra, miután Grémonvillenél hagyott egy rejtjel-kulcsot, hogy szükség esetén levelezhessenek.²⁵ Feltehető tehát, hogy 1664 novemberében a magyar főurak a nyílt lázadás útjára léptek,²⁶ ezt pedig a francia kormány veszélyesnek és időszerűtlennek találta olyankor, amikor békében élt a császárral — IV. Fülöp utódlásának kérdése még nem merült fel — és semmi érdeke nem fűződött a szakításhoz. A Béziernak és Grémonvillenak küldött utasítások tehát nem voltak biztatóak. 1664. december 5-én a király így írt Grémonvillenek: „Ha a magyarok elégedetlensége kirobban a mostani körülmények között, amikor a császár olyan erősen fel van fegyverezve és a török olyan elégedett a békével, ez csak alkalmat és módot ad teljes elnyomatásukra. Ezért jobban tennék, ha kívárnák az ilyen nagy elhatározáshoz megfelelőbb körülményeket; például ha azt látnák, hogy a császár más célokra tör, mégpedig olyanokra, melyek a király ellen irányulnak, — ebben az esetben az nagy erejű diverziókkal támogathatná vállalkozásukat és pénzzel is segíthetné őket.”²⁷

Ez a tömör és határozott, a nemzetközi politika lehetőségeit figyelembe vevő program valószínűleg Hugues de Lionne sugallatára készült. Egy állam csak akkor támogathat lázadókat, ha nyílt háborúban áll azzal a hatalommal, mely ellen a lázadók harcolnak. Míg Magyarországot a császár-király képviseli, a magyarokra is érvényes ez a nemzetközi jogi szabály, melyet XIV. Lajos uralkodása folyamán mindvégig szem előtt tartott. Lionne azt is megemlíti, hogy a császár még nem bocsátotta el, azaz nem oszlatta fel az 1664-i hadjáratához felállított seregeket, s így elég ereje van a magyar felkelők leverésére. Ilyen körülmények között az azonnali felkelés örültség lenne, s Franciaország azt tanácsolja: várakozzanak. Ez az alapvető téma, melyet Grémonvillenak különböző formában fejtegetnie kellett az 1664—1670 közötti időszakban. Hogy türelemre bírja a magyarokat, Franciaország néhány kegydíjat és jutal-

²⁴ A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche 19. köt. 250. fol.

²⁵ Uo. 19. köt. 252. fol.

²⁶ Sagredo összefoglalta a Liptószentmiklóson összeült nemesi gyűlés határozatait: „In chi propone d'inviar un Ambasciator straordinario a tutti i Principi di Christianita per invitarli ad esimarli dell'imminente pericolo ch'essere oppressi dall'ottomana prepotenza. Altri ricordarono doversi ricorrere principalmente alla Franzia; altri suggerirono doversi elegger un Principe della loro natione, e fu precisamente nominato il Conte di Srino (Zrínyi).” Venecia, Archivio di Stato, Dispacci di Germania, filza 125, 1664. nov. 9-i jelentés.

²⁷ A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 19. köt. 252. fol. A király levele Grémonvillehez. Párizs, 1664. dec. 25. Egy második, ugyancsak 1664. dec. 25-én kelt levélben a király ugyanezt a kérdést érinti: „dez qu'ils verroient l'Empereur embarqué à d'autres desseins et notamment si c'étoit contre moy, qui pourrois alors avec honneur et sans manquer à la foy des traités les appuyer par des diversions considérables et les assister d'argent pour ce soutien de leur cause et maintenir leur nouveau Roy s'ils avoient jugé à propos de procéder à une nouvelle élection. Uo. 20. köt. 158. fol. De Béziernak püspök, a velencei nagykövet hasonló értelmű utasítást kapott.

mat osztott szét közöttük.²⁸ Tulajdonképpen alapvető meg nem értés uralkodik a mérsékletre intő nagyhatalom és a magára hagyott, meghurcolt, szabadságában, sőt létében fenyegetett nemzet között. Az egyik nyugodtan elemezheti a nemzetközi viszonyokat, a másikat sürgetik a körülmények. A politikai realizmus hiányát az elégedetlenek szemére lehet ugyan vetni, de sok minden szól méntségükre is.

XIV. Lajos visszautasította, hogy őt, vagy valamelyik közeli rokonát magyar királlyá válasszák. Nagylelkű ajánlat a magyar nemesség részéről, de politikai szempontból délibábos. Ha ez a választás meg is hozta volna az elégedetlenek számára a francia hatalom akkoriban jelentős támogatását, egyben olyan kormányzati formák bevezetését jelentette volna, melyek homlokegyenest ellenkezők a „szabadságszerető nemesség” rendi elképzeléseivel. A Béziers püspöknek adott utasítás világos: a király semmi áron nem engedi magát egy ilyen kockázatosnak látszó ügybe belerántani: „*Jelenleg két dolgot kell elutasítania, melyekről, úgy látom, azt hiszik, hogy előnyösek számomra: az egyik Franciaország törökellenes elkötelezettsége, a másik az én magyar királlyá választásom; a dolgok jelenlegi állása mellett sem az egyik, sem a másik nem felel meg céljainknak.*”²⁹

Ettől kezdve Grémonville a főközvetítő az elégedetlenek és XIV. Lajos között; megbízatása szerint a halogatás politikáját kell alkalmaznia a francia támogatást kérő összeesküvőkkel szemben.³⁰ Elemezzük most a francia visszautasításokat.

Az elégedetlenek első konkrét javaslata egy szövetségi szerződés terve Franciaország és Magyarország között, melyet Vitnyédy nyújtott át Grémonvillenek. Vitnyédy, egykor Zrínyi Miklós bizalmi embere, közvetített a felsőmagyarországi nemesek és Zrínyi Péter között. Grémonvillere igen jó benyomást tett. A követ értékeli intelligenciáját, komolyságát és többre becslési uránál, Zrínyi Péternél.³¹ A szerződés-terv ebben az időben elfogadhatatlan volt Franciaország számára, mivel túlságosan előre elkötelezte volna. Örökös szövetséget javasolt Franciaország és Magyarország között, szövetséget a magyarok és a franciákkal szövetséges uralkodók között; javasolta a király fivérének, az orléansi hercegnek lengyel királlyá választását és katonai segítségről szóló kikötéseket. Végül Franciaország közvetítését kérte egy örökös

²⁸ Zrínyi Péter évi 4000 tallér ellátmányt, azaz körülbelül 4000 birodalmi tallért vett fel egy 500 gyalogosból és 300 lovasból álló csapat fenntartásának költségeire. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 21. köt. 151. fol. 1665. máj. 21. Ezek a kifizetések 1665-ben, 1666-ban és 1667-ben szabályosan megtörténtek. Bethlen Miklós 1665 áprilisában 1000 Tours-i livret kapott azon a 2000 livre ellátmányon kívül, melyet XIV. Lajos engedélyezett számára (az egész összeg 1500 rajnai forintot jelentett). Vitnyédy 10 000 birodalmi tallért kapott egy Lubomirski hg. elleni vállalkozás előkészítésére. Uo. 21. köt. 74. fol.

²⁹ A. E. Párizs, Corr. pol. Venise, 85. köt. A király utasítása de Béziers számára (Párizs, 1664. dec. 5.) a török politikára vonatkozólag. Ld. K. Koehler: i. m.

³⁰ Béziers és Grémonville Bécs környékén találkoztak, amikor de Béziers varsói szolgálati helyére utazott; egyezsége jutottak a halogatás szükségességét illetően. De Béziers levele a királyhoz, kelt Stenarsdorf-ban (Bécs mellett), 1665. febr. 19-én. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche 20. köt. 231. fol.

³¹ „*Le comte Serin n'est pas si subtil ni si raffiné que le Vitniedi.*” Grémonville a királynak, 1666. ápr. 1. Uo. 24. köt. 117. fol.

magyar lengyel szövetség megkötéséhez és a magyar–lengyel vitás ügyek rendezéséhez.³²

A tervezet szövege mindenképp érdekes, benne a katonai együttműködés józan elvei és a Franciaország lengyel politikájára való hivatkozás mellett elkieseredett nacionalizmusra, az erőszak és kaland iránti feltűnő hajlamra utaló vonások is találhatók. Mert hogy is ne ijesztené meg a királyi kormányzatot a magyaroknak az a kijelentése, hogy visszakövetelik mindazokat a tartományokat, melyeket Hunyadi Mátyás a XV. században elfoglalt, azaz gyakorlatilag az egész cseh királyságot? Ami pedig azt a tervet illeti, hogy a francia-ellenes lengyel párt vezérért, Lubomirski sztarosztát, a magyarok elteszik láb alól,³³ ez azt mutatja, hogy Vitnyédy Machiavelli és az államérdek híve volt. Miután nem tudta elfogadtatni a szövetségi tervet, 1665 folyamán minden erőfeszítése egyetlen meghatározott célra irányult: Lubomirski eltávolítására a politika porondjáról; lévén az a Habsburgok szövetségese, a lengyelországi francia párt ellensége és — Vitnyédy szerint — egyetlen akadálya egy francia herceg János Kázmér utódjaként való megválasztásának.

A király lelkesen foglalkozott Vitnyédynek Lubomirski elfogatására irányuló javaslatával, „*hogy szándékában áll meglepni őt, vagy hadicsel — lengyelnek öltözött katonák — segítségével, vagy nyers erőszakkal, amikor elhagyja*

³² A következőkben ld. a *Projet de Traité proposé par le Sieur Vitniedi* (a Vitnyédy úr által javasolt szerződési terv) főbb pontjait. A. E. Párizs, Corr. pol. Hongrie 2. köt. 99—101. fol. A francia fordítás előtt ott található a latin eredeti másolata (uo. 96—98. fol.).

„*Le Roy Très Chrétien* (c'est-à-dire le roi de France) *accordera sa protection pour toujours à tous les Hongrois, mais principalement à ceux qui auront consenti aux points et à la capitulation suivante et fera et observera avec eux une alliance perpétuelle tant défensive qu'offensive contre tous leurs Ennemys tels qu'ilz soient* (en marge: *si cet article semble rude on pourra limiter le temps*) . . .

Le Roy Très Chrétien s'employera aussy pour faire que les royaumes et les Provinces détachées du Corps du Royaume de Hongrie soit par le Turc, soit par quelques autres que ce soit et soubz quelque prétexte que ce puisse estre soient restitués et réincorporés audit Royaume et dans ce rang soient comprises les provinces occupées par les Turcs, le royaume de Bohème, le duché de Silésie, le marquisat de Moravie, les sept villes lusatiques qui estoient autrefois soubz l'obéissance des Roys de Hongrie et estoient membres dudit Royaume de Hongrie comme les Annales, les Transactions et les Capitulations en font joy.”

A segélyeken kívül a Legkeresztényebb Király küldeni fog a magyaroknak „*cinq mille chevaux et dix mille fantassins avec cinquante Ingénieurs et deux cents bons constablios ou presidiarios, pour recouvrer par leur moyen les places occupées par les Turcs et réunir au Royaume de Hongrie les Autres Royaumes et provinces qui en ont été détachés.*”

A magyarok élénken óhajtanák „*que le duc d'Orléans soit estu roi de Pologne parce qu'il est frère du Roy, donc le plus proche de son sang*”. Cserében véd- és dacsövetséget ígérnek a francia királynak, pontosabban katonai segítséget: „*les Hongrois seront obligés de fournir au Roy Très Chrétien six mille chevaux et pareil nombre de fantassins pour faire la guerre autant de temps que Sa Majesté le jugera nécessaire, le roi de France leur accordant une solde modérée parce que le Royaume de Hongrie a été épuisé par la guerre, les ennemys et les troupes auxiliaires.*”

Lengyelországot illetően a magyarok követelik Lubló várának visszaadását, a lengyeleknek egykor 100 000 rajnai forintért elzálogosított 13 várossal együtt; felajánlják segítségüket a francia herceg megválasztásának egyedüli ellensége, Lubomirski marsall és fia ellen. Ha nem lehet őket elfogni, „*l'on s'en fera par quelque moyen que ce soit, afin qu'eux n'estant plus (la raison d'Estat le voulant ainsi) le Roy Très Chrétien puisse venir à bout de ce qu'il désire . . .*”

A tervet 1665 jún. végén adták át. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 21. köt. 214. fol. Grémonville a királynak, 1665. jún. 30-án.

³³ Lubomirski szerepére ld. *Theatrum Europaeum*, XI. köt. Frankfurt. 1690. 150—160. l.; valamint *G. E. Rinek*: *Leopolds des Grossen Leben und Thaten* (I. Lipót élete és tettei). Lipcse. 1708. I. köt. 115. l.

valamelyik várát”. Lajos király váltót küldet Grémonvillenek, hogy az nagyobb összeget juttasson Vitnyédy kezébe.³⁴ Grémonville természetesen nem kötelezi el magát előre; szavát adja, „de semmi írást arról, hogy a király minden körülmények között támogatni fogja Vitnyédyt és barátait”.³⁵

Az elégedetlenek második ajánlata összefüggött IV. Fülöp spanyol király halálával. A várható nehézségek arra készítették a francia kormányt és Grémonville-t, hogy nagyobb figyelmet szenteljen a magyar javaslatoknak. 1666 áprilisában Bécsben felkereste Grémonville-t az összeesküvés két vezérének, Zrínyi Péternek és Wesselényi nádornak személyes küldöttje, „*hogy kettőjük tekintélyével és barátaik támogatásával biztos és teljes szabadságot szerezzenek az egész országnak; úgy vélték, sehol sem szerezhetnék meg biztosabban, mintha Felséged pártfogásához és fegyvereinek szerencséséhez folyamodnak; azonban rögtöni döntést kérnek, nem tudván tovább halasztani elhatározásukat, hogy lerázzák magukról az ígát. Nem mondták ki nyíltan, de eléggé érezteték velem, hogy ha Felséged nem hajlandó őket támogatni, a törökök védelme alá helyezik magukat . . . Ha Felséged elfogadná a javaslatokat, akkor kegyeskednék nekik havonta olyan összeget küldeni, amilyent megfelelőnek tart egy tizenötezer lovasból és tizenöt-húszezer gyalogosból felállítandó sereg fenntartására, pillanatnyilag pedig egy másik, ötvenezer tallérnyi összeget a kezdeti szervezkedésre.*”³⁶ Az új javaslat Wesselényi nádorra vall, aki örökös szövetség helyett katonai segélyt biztosító szerződést ajánl fel, annak a mintájára, mely egykor Svédországot Richelieuhöz fűzte: Franciaország adná a pénzt, a magyarok az embert. A nádor jól tudja, hogy Franciaország esetleg háborúba keveredik majd Spanyolországgal Németalföld miatt, amit a francia királyné vissza fog követelni, s ezért most tartalékolja erejét és pénzét, ugyanakkor sürgeti az udvart, mert ő maga is nehéz helyzetben van. A felsőmagyarországi, javarészt protestáns köznemesség egyre jobban szembekerül az ellenreformáció Bécs által támogatott politikájával és könnyen megtörténhet, hogy a fölkelők a Wesselényi-birtokokat is feldúlják.

Vitnyédy „*azt mondta nekem (Grémonvillenek — a fordító), hogy egész Magyarországon általános az elkeseredés, de különösen a 13 megye protestánsai körében, akik az őket ért bántalmak miatt mindenképpen meg akarják tagadni a császárnak az engedelmisséget, s közlése szerint egy hónapja követeket küldtek Konstantinápolyba, hogy felajánlkozzanak a szultánnak ugyanolyan feltételek mellett, mint amilyeneket Erdély élvez, s úgy hiszi, az ország többi része is követni fogja ezt a példát, nem tudván megszerezni Felséged pártfogását.*”³⁷ Ez komoly fenyegetés volt, mert 1663-ban, az 1662-i pozsonyi országgyűlés viharos ülései után a felsőmagyarországi köznemesség egy része már tervbe vette egy török védnökség alatt álló protestáns köztársaság alakítását,³⁸ s érthető, hogy a kato-

³⁴ A király levele de Béziers püspökhöz, a lengyelországi francia követhoz. A. E. Párizs, Corr. pol. Pologne, 21. köt. 215. fol. Vitnyédi 10 000 tallér segélyt kért Grémonvillétől. Grémonville a királynak, 1665. jún. 30-án: A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 21. köt. 215. fol.

³⁵ Uo. 21. köt. 214. fol.

³⁶ Grémonville a királynak, Bécs, 1666. ápr. 23. Uo. 24. köt. 157—158. fol. A javaslatokat az 1666. márc. 1-i stubnyai gyűlésen vitatták meg, melyen többek közt részt vett Zrínyi, a nádor, Vitnyédy és Nagy Ferenc. *Pauler Gy.*: Wesselényi. I. köt. 84—86. l.

³⁷ A. E. Corr. pol. Autriche, 24. köt. 161. fol.

³⁸ Sagredo 1663. okt. 23-i jelentése: „*Benchè la Corte habbia procurato di suppressere et occultare una lettera scrittagli dal Palatino d'Ungheria (tehát ugyanazon Wesselényi Ferenc által) ho ad ogni modo penetrato nel die lei contenuto consistente nel dal parte a Sua Maesta che gli Eretici nell'Ungheria superiore tenute tra di loro secrete assemblee, machinas-*

likus, monarchista nádor, a főnemesség szóvivője a Grémonville-lyel való tárgyalások sürgetésével próbálta menteni a helyzetet, attól tartva, hogy pusztá tekinthetivel már nem tudja megakadályozni a köznemesség tárgyalását a törökkel.³⁹ Grémonville ismét tartózkodóan viselkedett. Figyelmeztette Zrínyit és a nádor küldöttjét, hogy „*Fel séged soha nem szándékozott véteni a császárral fennálló béke ellen, s nem szegheti azt meg, hacsak ő Császári Fel sége erre okot nem ad*”.⁴⁰ A tárgyaló felek mindkét részről meg voltak győződve róla, hogy minden a francia—spanyol viszony alakulásától függ. Madrid egyre kevésbé látszott hajlandónak figyelembe venni a *Droits de la Reine Très Chrétienne* (a Legkeresztényebb Királyné jogai) című alkalmi munkát, melyben ügyesen keverednek a brabanti magánjog érvei a közjogi argumentumokkal, s melyek végkövetkeztetése szerint Spanyol-Németalföldnek IV. Fülöp idősebb leánynára, Mária Terézia infánsnőre, azaz a francia királynőre kell szállnia.⁴¹ Grémonville ezért 1666 szeptemberében elég kedvezően fogadta Zrínyi Péter újabb javaslatát, aki saját nevében katonai segélyszerződést kívánt aláírni Franciaországgal: „*Nem fogom elmulasztani, hogy tudassam Serin gróffal Fel séged kedvező véleményét magánszerződési tervéről. Könnyen észrevehető: a dolog arra irányul, hogy bizonyos összeget kaphasson barátai támogatására. Azon leszek, hogy türelemre bírjam*.”⁴² A segélyekért cserébe Zrínyi Franciaország rendelkezésére akarta bocsátani a közvetlen parancsnoksága alatt álló szerb határőr csapatokat, a morlákokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy Zrínyi kizárólag olyan egyéni előnyöket követelt, melyek hozzásegítették volna horvátországi pozíciójának végleges megalapozásához.⁴³ A szövegből egyébként partikulárisabb orientáció érződik, mivel szentesítettnei akarja Horvát-

sero una generale ribellione contro la Maesta Sua, dissegnando costituire un governo in forma di Repubblica, sotto la protezione del Turco, pagando al Sultano un annua tributo, e formando con questo appoggio un governo tra di loro separato da ogni dipendenza e da quella particolarmente dell'Imperatore. In prosecuzione di questi mali dissegna havevano tra di loro stabilito di supprimere li Vescovati di bandire, li Gesuiti, et altri Ecclesiastici, applicando tutti li beni predetti al publico Erario, lasciando solamente li Parrochi alla cura delle anime et i Padri Francescani che vivono d'elemosine. Non contenti di cio fatto have vano offerto allo stesso Palatino di costituire la di lui persona. Capo della pretesa Repubblica, con l'assistenza pero di sei Consiglieri, e che tutte le cose predette se ne aneggiovano con segreta intelligenza del Primo Vizire che promettera vigorose assistenze.” Velence, Dispacci di Germania, filza 123. A pápai nuncius ezt a hírt 1663. okt. 20-i jelentésében közölte; Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. Herausgg. von A. Levinson. Archiv für Österreichische Geschichte, 103. köt. 761. l.

³⁹ Grémonville a királynak, 1666. ápr. 29. „... *Le Palatin même par son autorité aurait peine de les empêcher de se donner au Turc. C'est ce qui l'avait obligé de demander à Votre Ma jesté une si prompte et si précise résolution. Il (a nádor ügynöke) convient néanmoins que si Elle voulait leur fournir quarante ou cinquante mille écus le Palatin ferait son possible pour leur faire avoir patience autant que le requerraient les intérêts de Votre Majesté.*” A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 24. köt. 169. fol.

⁴⁰ Uo. 38. fol.

⁴¹ Ld. ehhez *Mignet*: Négociations relatives à la succession d'Espagne. (A spanyol örökösödési háborúval kapcsolatos tárgyalások). II. köt. 245—460. l.

⁴² Grémonville a királynak, 1666. szept. 27-én, A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 25. köt. 215. fol.

⁴³ 1666. szept. 9-i jelentés: *Extrait (chiffré) des prétentions du Comte Serin. Il témoigne avoir besoin d'une somme d'argent pour maintenir ses amys les Morlaques soutenir son autorité et payer quelques milices jusques à ce qu'il faudra mettre la main à l'oeuvre auquel cas il promet de fournir jusques à dix mil hommes qui requerront aussy en ce temps là une autre somme plus considérable pour leur entretien et pour le commencement du grand ouvrage où il ne faut pas que rien paraisse manquer. Il souhaiteroit d'un autre coste que Sa Majesté fit desbarquer aux marines de Croatie un petit corpe d'environ deux mille hommes,*

ország jogi helyzetét a magyar királyságban, de ez a terv egyben olyan magatartás első megnyilvánulása is, mely három évvel később arra indítja, hogy Horvátország sorsát a kezébe vegye; ez a lépés pedig a végső katasztrófához vezet. Zrínyi tulajdonképpen kettős tárgyalást folytat akkoriban: tárgyal, mint Horvátország bánja, egyénileg, és tárgyal, mint a nádor szövetséges és összeesküvésének résztvevője. Egyik tárgyalás sem vezet eredményre, s a nádor 1666 decemberében új rohamot indít, segílyeket szorgalmaz, hogy a magyarokat könnyebben türelemre bírja.⁴⁴

A harmadik tárgyalási kísérletre a Franciaország és Spanyolország közötti ellenségeskedés megkezdése adott alkalmat. 1667 tavaszán a francia hadsereg betört a spanyol Németalföldre, hogy a francia királyné kétes jogai alapján elfoglalja azt. Ha a császár háborúba lépne a spanyolok oldalán, az elégedetlenekek volnának esélyei. Grémonville egész nyáron át kemény munkát fejt ki abból a célból, hogy a császár ne tegyen intézkedéseket Spanyolország javára sem olyan formában, hogy csapatokat küld Németalföld megsegítésére, sem olyan formában, hogy — amint azt Madrid követelte — megtámadja Elzászt. De a titkos tanács Lobkovitz herceg által irányított frakciónak sikerült álláspontját győzelemre juttatni, s a császár semmilyen segítséget nem küldött Németalföldnek. A háborús veszély még így is igen jelentős volt, ezért Grémonville ismét felvette a kapcsolatot Wesselényi nádorral és Zrínyivel; a tárgyalás azonban két síkon folyt. A francia kormány egyfelől igyekezett rávenni a császárt, hogy ne támogassa Spanyolországot, másfelől biztosította magát az összeesküvők részéről arra az esetre, ha Lipót császár mégis megtagadja a Franciaország iránt tanúsított jóindulatú semlegességet. A magyarok az alábbi javaslatokat juttatták el Grémonvillehez:

„1. *Miután a magyarok olyan igen veszélyes ellenség karmai között vannak, mint a török, milyen védelmet ígér ellenük a Legkeresztényebb Király?*

2. *Állítsa vissza a régi szabadságjogokat, melyeket a jelenlegi kormány elvett tőlük.*

3. *Szerezze vissza az ellenségtől és állítsa helyre Magyarország elfoglalt határait.*”

Amennyiben XIV. Lajos elfogadná ezt a három pontot, a magyarok felajánlják egy francia királyi herceg magyar királlyá választását „*az ország*

un mareschal de camp, quelques petites pièces d'artillerie, des canoniers et des ingénieurs avec de l'argent et les choses nécessaires pour le maintien de tout ledit corps. Il souhaiteroit aussy par le mesme moyen des armes pour l'armement de dix mille hommes, arquebuses et pistolets . . .”

„*Il souhaiteroit en outre que Sa Mejesté leur donnast par écrit ou fist promesse par les plénipotentiaires que cette nation seroit conservée dans les privilèges, libertez et prérogatives selon la constitution du Royaume de Hongrie.*

De plus pour ses avantages particuliers qu'il plaise à Sa Majesté de luy donner avec la mesme liberté dont ils jouissent à présent tous les chasteaux qui ont dépendu de la famille qui sont du costé de la mer sur les rives de la Croatie depuis la ville de Fiume jusques aux confins de la Croatie avec le gouvernement de la Carniole pour lui et ses successeurs.” Felajánlja, hogy tüsszul Franciaországba küldi egyetlen fiát, „*soubs le prétexte d'y aller apprendre ses exercices*”, azaz azt a félig társaságbeli, félig tanulmányi kiképzést megszerezni, amelyet Bécsben *Cavallier Tour*-nak neveztek. A. E. Párizs, Pol. Corr. Hongrie, 2. köt. 104 – 105. fol.

⁴⁴ 1666. dec. 16-i levél, Wesselényi Ferenc és Zrínyi Péter aláírásával, a francia királynak címezve. A. E. Párizs, Corr. pol. Hongrie, 2. köt. 103. fol. (rejtjeles).

országgyűlés 1659-ben és 1662-ben megújított tiltakozása⁴ ellenére sincsen külön diplomáciai képviselője: a Habsburg király jogosult az ország külpolitikájának irányítására. Az új erdélyi fejedelmet, Apaffi Mihályt viszont a Porta kényszerítette rá az országgyűlésre. A törökök minden önálló külpolitikai kezdeményezést megtiltanak neki. A tárgyalásokat így közvetlenül a törvényes király ellen fellázadt alattvalókkal kell folytatni. Ez pedig a nemzetközi jog szabályainak annál is súlyosabb megsértése, mivel Franciaország nem áll háborús viszonyban a császárral. Érthető tehát, hogy a francia diplomácia vezetői tartózkodóak és óvatosak. Tartózkodóak, mert XIV. Lajos — maga is egy nagyszabású lázadás, a Fronde (1648—1651) áldozata — egyáltalán nem rokonszenvezett a felkelők semmilyen fajtájával; óvatosak, mert lehetőleg kerülni kellett a császár figyelmének felkeltését. Ezért a Magyarországra vonatkozó megbízásokat a Velencébe, Varsóba, Bécsbe, Konstantinápolyba kirendelt francia diplomaták kapják, s a hivatalos iratokat a párizsi Külügyi Levéltár a velencei, lengyel, osztrák és török politikai levelezésben őrzi. Ennek ellenére úgy látjuk, érdekes felvázolni e párbeszéd történetét, mely XIV. Lajos parancsára gyakran megszakadt, s melyet — hálá a főbb összeesküvők, főleg a Zrínyiek és bizalmi emberük, Vitnyédy kitartásának — mindég újból folytattak.

*

Milyen célok vezetik 1664 őszén a magyar összeesküvőket, s miben lehet segítségükre a francia állam? A magyarok mindenekelőtt a török igától akarnak megszabadulni, attól a növekvő fenyegetéstől, mely a végvárak elvesztése és a hódoltsági sáv kiszélesedése révén nehezedik az országra — a veszélyektől, melyeket 1664 novemberében Sagredo, Velence bécsi követe így ír le: „... a magyarok számára mégis nagyon keserűek a béke következményei, mert a törökök barbár módon portyáznak országukban, s saját házukban törnek rájuk; a napokban egész Pozsony kapujáig száguldottak pusztítva, prédálva, foglyokat szedve: olyan szenvedés ez, melyet nem viselhetnek el sokáig.”⁵ A vasvári léke — hallgatólagosan — valóban átengedett a töröknek egy nagy és bizonytalanul körülhatárolt sávot, ahol hadisarcot szedhettek a terület tényleges annexiója nélkül.⁶ A főurak, akiket 1664 novemberében Bécsbe idéztek a vasvári béke rendelkezéseinek tudomásulvétele végett, ki is fejezték aggályaikat:

„Nincs már semmi, ami megakadályozza (a törököt), hogy a királyság és a szomszédos tartományok egy nagy részét elárassza, s elfoglaljon legalább ötven mérföldnyi területet, főleg Lengyelországtól Szendrőig, könnyű lévén számára a hódítás kiterjesztése Ausztria, Morvaország és Szilézia határáig... akadály nélkül beléphet Stíriába és eljuthat egész Bécsig... a szerencsétlen lakosság...”

⁴ A Magyar Országgyűlés Könyvtára, Budapest, Gyurikovits Gyűjtemény. Acta Diaetalia, Gravamina, Articulus 7 : 1662, conditio 3°-Diplomatis et articulis 3 : 1618 et 14 : 1659. Itt mondunk köszönetet a Könyvtár igazgatójának, Vértes Györgynek, aki megkönnyítette számunkra a gyűjteménybe való betekintést.

⁵ Velence, Archivio di Stato, Dispacci di Germania, filza 125. 1664. nov. 27-i hivatalos átirat: „Trovano intanto gl'Ungheria amarissimi gl'effetti della pace perche Turchi con barbare scorrerie ch'infestano il loro paese gli sorprendono nelle proprie case, et in questi ultimi giorni trascorsero devastando, deprenando et facendo schiavi sino alle porte di Possonia questo e un tormento che non potranno a lungo sofferrire.”

⁶ A béke szövegét kiadta Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae. XXXIII. köt. 565—568. 1. Ld. még Dumont: Corps diplomatique du Droit des gens (A nemzetközi jog diplomáciai tára). Hága. 1782. 1664. év, XII. sz. 24—25. 1.

kezdi elveszteni bátorságát, nem érezvén biztonságosnak saját házáat sem, s nem mervén kiküldeni nyájait a mezőre legelni. A földek és szőlők megműveletlenek, a lakosság élete pedig állandó és nyilvánvaló veszélyben van, miután nincs a napnak egyetlen perce sem, melyet az elfogatás veszélye nélkül tölthetnének feleségükkel és gyermekeikkel; az elfogatástól pedig a legkegyetlenebb halálnál is jobban félnek, mivel ezek a barbárok okot adnak rá, hogy mindenki, még maguk a falvak bírái is a karóbahúzástól tartsanak. Mindezek után még kötelezni akarják őket, hogy hódoljanak meg az ozmán hatalom előtt, s az újvári pasa most tűzbe és vérbe borítja azokat a helyeket, ahol megtagadják uralmának elismerését.⁷

A magyarok elkeseredését még növelte, hogy véleményük szerint ez a szerencsétlenség elkerülhető lett volna, ha a császáriak kihasználják a szentgotthárdi győzelmet. A szakértők nyilatkozatai ebben a korban csakugyan egybehangzóak: az ozmán birodalom gyenge, elég egy csatavesztés a sík mezőn, hogy katonai ereje összeomoljék s a Magyar Alföld felszabaduljon. Zrínyi Miklós különösen a *Török áfium ellen való orvosság* c.⁸ röpiratában fejtegette ezt a kérdést; ugyanezeket az érveket hozta fel 1665-i jelentésében Walter Leslie gróf, a császár rendkívüli konstantinápolyi követe,⁹ és ezen a véleményen voltak a törökországi követek is: a törökök pusztán katonai hírnevükből élnek, mindössze egyetlen harcképes seregük van, ha ez vereséget szenved, nagyon sok időbe telik, míg újat szervezhetnek. Zrínyi Miklós ezért igyekezett meggyőzni honfitársait: elérkezett az ideje, hogy felszabadítsák magukat a török uralma alól — akár a császár segítségével, akár anélkül; ám a Habsburgok a törökkel való megegyezésre szánták el magukat; bármi áron békét akartak tartani a Portával, hogy szabad kezük legyen más irányban. A török így nyugodtan folytathatta a Velence elleni háborút Kandiában, a bécsi kormánynak pedig módjában állt hadseregét a Rajnánál és Németalföldön felvonultatni. A magyarok jól tudták, hogy a császár feláldozta országukat a Habsburg ház dinasztikus politikája és a francia terjeszkedés ellen védekező birodalmi politika érdekében. Éppen ez idézte elő a vallási ellentéteken és a magánérdekékekért folytatott harcokon felülemelkedő, egységes nemzeti visszahatást: miután Lipót király nem akarja, vagy nem tudja megóvni az országot, melynek védelmére koronázásakor esküt tett, fel kell bontani a Magyarországot és a Habsburgokat összekötő perszonaluniót.¹⁰ De kit válasszon királlyá az országgyűlés? Magyar főurat, aki megvalósíthatja a Zrínyi Miklós által elképzelt nemzeti királyságot, vagy idegen fejedelmet, aki ugyanakkor Lengyelországban is uralkodik, mint a Jagellók idején?

A magyarok a múltban kerestek választ időszerű problémáikra, de az első, elméletben igen csábító megoldás megvalósítása elég nehéz lett volna

⁷ Archives des Affaires Etrangères (Külgügyi Levéltár), Párizs (a következőkben A. E. Párizs). Correspondance politique (a következőkben Corr. Pol.) Autriche. 19. köt. Krieg.

A latin eredeti francia fordítása: *Réponse des Conseillers de Votre Majesté Impériale en Hongrie et autres personages notables du mesme royaume qui ont este appele en cette ville de Vienne*, 1664. dec. 9.

⁸ Ehhez a kérdéshez ld. a *Várkonyi Ágnes* által írt részt a Magyarország története c. munkában. Bpest. 1964. I. köt. 267—269. l.

⁹ Leslie Gehaimbe Relation-ját A. Wolf közölte Drei diplomatische Relationen c. munkájában. Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen, 20. köt. 1859. 320—331. l.

¹⁰ Egy szintén Sagredo által ismertetett vélemény: *quali (gli Alemanni) riccusando di diffendere l'Ongheria, come si obligarono nella prima devisione, restano per conseguenza dis-obligati ancora i sudditi dal guiramento de fedelta*. Velence.

abból a két lényeges okból kifolyólag, hogy megfelelő jelöltet kellett volna találni és le kellett volna győzni az uralkodó osztályon belüli viszályokat. Valójában egyik főnemesi család sem volt előbbrevaló a többinél sem vagyron, sem politikai hatalom tekintetében. Tehát miért választottak volna egy Nádasdyt inkább, mint egy Rákóczit, egy Eszterházyt inkább, mint egy Zrínyit? Tulajdonképpen egyetlen ember emelkedik a többi fölé: Zrínyi Miklós. Személyes hírneve, hadi dicsősége, államférfiúi tehetsége talán legyőzhette volna a főurak tartózkodását, de 1664 őszén, vadászszerencsétlenség folytán bekövetkezett halála kizárta a nemzeti monarchia megvalósításának lehetőségét.

Másrészt ne feledjük, hogy nem a török volt a magyarok egyetlen ellensége; ellenséget látott a Habsburgokban is. A bécsi kormány a vesztfáliai béke óta abszolút uralkodói hatalom kiépítésére törekedett, s szinte állandóan belegazdolt a magyar rendi szabadságjogokba.¹¹ A szerencsétlen erdélyi ügy lehetővé tette, hogy a császár 1661-ben idegen, külföldi csapatokat hozzon Magyarországra; ezek úgy viselkedtek itt, mint egy meghódított országban, sőt úgy látszott, hogy a bécsi kormány a vasvári béke megkötése után is itt akarja tartani csapatait a törvényekkel össze nem egyeztethető önkényuralmi politika támogatására: „A császár a maga részéről mindent elkövet, hogy erőszakkal korlátlanabb hatalmú kormányzatot hozzon létre Magyarországon, és nap mint nap halasztódik a téli szállások kijelölése, mivel igen öröndetes, ha a csapatok ebben az országban maradnak, a készülő összeesküvések megakadályozására.”¹²

A magyarok, különösen a protestáns köznemesség követelték a linzi béke által megerősített vallásszabadság tiszteletben tartását és a császári csapatok távozását; követelték, hogy „állítsák vissza a világi és az egyházi hatalmat az 1647-es állapotnak megfelelően, torolják meg a Rogoscki (Rákóczi) fejedelem fia által elkövetett erőszakosságokat és vonják ki a várakban elhelyezett német katonaságot, hogy az ország szokásainak megfelelően magyarokat tegyenek oda, rájuk bízva az országhatárok őrzését is.”¹³

Valójában a magyar uralkodó osztályon belül mélyreható ellentéteket találunk. A katolikus főurak nem helytelenítették az ellenreformáció politikáját, még ha az elég kíméletlen volt is. Az óriási többségében protestáns köznemesség viszont érthető okokból ragaszkodott a vallásszabadsághoz. Arra mindnyájan igényt tartottak, hogy az ország kisebb és nagyobb tisztségeit magyarok töltsék be, de a köznemesség sokkal erősebben kötötte magát az idegen csapatok távozásához, mint a főurak. Tulajdonképpen csak a török-ellenes politikában lehetett szó a nemesség egészének egyetértéséről.

Franciaország viszont éppen itt nyújthatott értékes segítséget azzal, hogy javaslatot tesz olyan király személyére, aki viszályaikon kívül áll; akár úgy, hogy vérbeli herceget ajánl a magyar trónra, akár úgy, hogy támogatja egy francia herceg lengyel trónra jutását, akit aztán magyar királlyá választhatnak. Tudjuk, hogy ebben az időben a lengyelországi francia párt Gonzaga Lujza Mária királyné vezetésével a nagy Condé idősebb fiának, d'Enghien hercegnek lengyel királlyá választását igyekezett elősegíteni. A magyaroknak nyújtandó francia támogatás tehát szorosan összefüggött a lengyelországi

¹¹ Ld. e tárgyhoz cikkünket: Le Droit d'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVIIe siècle (Magyar államjog a XVII. század második felében), Etudes finno-ougriennes, Nouvelle série, II. köt. 2. füz. 135–166. l. Párizs. 1965.

¹² Grémonville a királynak, 1664. nov. 6. A. E. Párizs, Corr. Pol. Autriche, 19. köt. 250. fol.

¹³ Grémonville a királynak, 1665. ápr. 23.: Uo. 21. köt. 100. fol.

francia politika sikerével vagy bukásával, mivel a cél francia szempontból azonos volt: az osztrák Habsburgok elleni szövetségi rendszer kialakítása.

Egy francia herceg érkezése természetesen anyagi és katonai segítséggel is együtt járt volna. A danzigi kereskedők közvetítésével, akik, mint később Thököly Imre felkelése idején, Krakkón keresztül jártak Magyarországra, most is lett volna rá lehetőség, hogy pénzt juttassanak Felső-Magyarországra; Horvátország és a Dunántúl részére pedig Velence szolgálhatott közvetítőül. Nehezebbnek ígérkezett a katonai segítség és a francia tisztek, valamint mérnökök küldésének megszervezése. Pedig a Wesselényi-összeesküvés egyes vezetői éppen ebben reménykedtek. Megkíséreljük vázolni tárgyalásaikat a párizsi Külügyi Levéltárban talált iratok alapján.¹⁴

*

1664-ben a magyar elégedetlenek és a franciák képviselői közt három különböző módon jött létre kapcsolat: közvetlenül Magyarországon, a francia segédhadtest tisztjei és azok magyar bajtársai útján — Velencében Franciaország követe és Zrínyi megbízottja között — Bécsben a francia rezidens és Bethlen Miklós között. A magyarokat kellemesen lepte meg a Coligny parancsnoksága alatti francia csapatok magatartása; megállták a helyüket, míg egyes újoncokból álló császári csapatok már a szentgotthárdi csata elején megfutottak.¹⁵ A francia tisztek tiszteletére adott pozsonyi bankett során Vitnyédy István, Zrínyi bizalmi embere így kiáltott fel: *Gallorum gloriosa virtus, quae aliis exemplo est*,¹⁶ Lippai György, Magyarország hercegprímása pedig ezekkel a szavakkal köszöntötte fel Coligny grófot: *Excellentissime Domine, nemo animam suam dat pro fratribus suis et tamen vos illustrissimi et generosissimi Galli, fecisti hoc et dedisti animas vestras pro conservatione Hungariae? Vivat et semper vivat rex invictissimus Gallorum, qui est conservator noster*.¹⁷ Persze számolni kell a bankettek légkörével és nem szabad túlságosan szó szerint venni az ilyen kijelentéseket, mindamellett a Habsburg-ház eddig hű támasza, a hercegprímás magatartásának némi változására mutatnak. De elsősorban a magyar tábornokok ébredtek rá, hogy a francia hadsereg segítségükre lehetne a török elleni harcban, s néhány hétig abban reménykedtek, hogy Coligny hadteste mellettük marad. Mivel azonban XIV. Lajos a török ellen adott segítséget csupán egyszeri gesztusnak szánta, politikai tervei a békeszerződés aláírása után nem engedték meg a magyarok reményeinek valórváltását.

1664 tavaszán viszont Pierre de Bonzi, Franciaország velencei követe, Béziers püspöke pénzajándékot juttatott el Mora velencei kereskedőhöz, Zrínyi Miklós bankárjához. Zrínyi csodálkozást színlelt. Lehetséges, hogy 1663/64-es téli hadjáratának merészsége hívta fel rá a figyelmet,¹⁸ minden-

¹⁴ A felhasznált szöveg egy részét közölte V. Bogisic, de pontatlanul és nehezen kezelhető módon: *Acta Coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nadasy illustrantia* (1663–1671), I. köt. Zágráb. 1888.

¹⁵ E kérdéshez ld. K. Poball érdekes feldolgozását: *Die Schlacht bei St. Gotthard Mogersdorf* (A szentgotthárdi csata). Bécs. 1964. főleg 14–15. l.

¹⁶ *Kosáry D.*: *Français en Hongrie en 1664* (Franciák Magyarországon 1664-ben). *Revue d'Histoire Comparée*, 24. köt. 1946. 29–65. l.

¹⁷ Coligny levele le Tellierhez, idézi *Kosáry*: i. m.

¹⁸ „*Quello che m'accenna V. S. di S. Ecc. Signore Ambasciatore che tiene ordine di rimettermi certo denaro in forma di regalo in nome della Maesta del Suo Re, non posso intendere ne capire come poteva quel Re Christianissimo mai sapere di me e del mio nome*. Zrínyi Mora-hoz írt levelének másolata. Csáktornya, 1664. márc. 30. A. E. Párizs, *Corr. Pol. Hongrie* 2. köt. 56. fol.

esetre ezzel az ajándékozással kezdődött a francia király és a Zrínyiek — először Miklós, majd ennek halála után öccse, Péter — közötti tartós kapcsolat. 1664 őszétől kezdve Zrínyi velencei megbízottja egy bizonyos Altovidi. A francia követ felé ő továbbítja a javaslatokat,¹⁹ melyek 1664 novemberében már pontosabban körvonalazottak:

„*Úgy látom a Serin grófok (a Zrínyi név francia alakja) bizalmi emberének beszédéből, hogy fő céljuk a király támogatásának és segítségének megnyerése a török elleni támadásának folytatásához, s hogy úgy vélik, a zavar, melybe így a császár kerülne, talán ösztönözni fogja a király hajlandóságát. Ebben, véleményem szerint, nagyon csalódnak, mert a császár kiszolgáltatná őket a törököknek, s az hamarosan elégtételt venne magának. Közöltem tehát bizalmi emberükkel: meg kellene maradniok ajánlatuknál, hogy Magyarországon, mivel annak szabadságát kívánják, forradalmat szítnak; s világosan fel kell tárniook előttem, hogy elképzelésük szerint milyen eszközökkel akarják elérni az idegen országból való király megváltását.*”²⁰

Pontosabb utasításokra várva a követ megcsillantja Zrínyi Péter előtt a lehetőséget, hogy magyar királlyá választhatják: „*Mikor megbízottja arról beszélt, hogy valami szép tisztséget kellene számára biztosítani Magyarországon, azt mondtam: véleményem szerint csak tőle függ, hogy a legszebbet megszerezze.*”²¹

Zrínyi Miklós ugyenebben az időben Bécsbe, Grémonville francia rezidenshez küldte a fiatal Bethlen Miklós grófot, aki hollandiai tanulmányainak és franciaországi utazásainak befejeztével nemrég tért vissza erdélyi birtokaira: „*Az Erdélyből érkezett Bethlen úr tájékoztatta nevezett lovag urat (azaz Grémonville máltai lovagot) az elégedetlenségről, melyet Serin gróf a császár miatt érez, s szándékaról, hogy megbosszulja magát, ugyanúgy nem tudván beleegyezni a békefeltételekbe, mint az esztergomi püspök (sic) s mint a magyar főurak többsége.*”²²

Bethlen kiváló tárgyalótársra talált Grémonvilleben, aki hamarosan a legfőbb közvetítő lett a francia kormány és az elégedetlenek közt. Grémonville, legifjabb tagja egy roueni hivatalnokcsaládnak, a máltai lovagrend tagja volt. A Champagne-i ezred kapitányaként részt vett a spanyolok elleni hadjáratban, majd 1651-ben a Velencei Köztársaság szolgálatába lépett (egyik rokona a velencei követ volt). Kandiában közelebbről megismerte a törökök harcmódorát. Miután összezdült a velenceiekkel, visszatért Franciaországba, ahol dandárnokká nevezték ki és rezidensként Bécsbe küldték, hogy elsimítsa a nehézségeket, melyekkel Coligny francia hadteste szembekerülhet.²³ Megbízása idején (1654 — 1673) minden erejével igyekezett fenntartani a kapcsolatot a magyar elégedetlenekkel. De mint jó katona, mindig gondosan ügyelt rá, hogy teljesítse a kapott parancsot, s kormányát pontosan tájékoztatta az összekülvők tényleges jelentőségéről. A király elé terjesztett alábbi minisztériumi

¹⁹ „*Je fis aboucher le Conseul Vedao (a francia megbízottat, mivel Béziers püspököt varsói követté nevezték ki és elutazott szolgálati helyére anélkül, hogy Párizst érintette volna) avant mon départ avec Monsieur Altovidi pour recevoir dans la suite les effets de ses offres.*” A. E. Párizs, Corr. Pol. Pologne 20. köt. 137. fol. De Béziers jelentése, Fischamend (Bécs mellett), 1665. febr. 18.

²⁰ A. E. Párizs, Corr. pol. Venise, 85. köt. 154. fol. De Béziers levele de Lionne külügyminiszterhez. Velence, 1664. nov. 15.

²¹ Uo. 1664. nov. 29-i levél.

²² A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 19. köt. 249. fol. Grémonville a királynak, Bécs 1664. nov. 6.

²³ Recueil des Instructions aux Ambassadeurs (Követi utasítások gyűjteménye), I. köt. Autriche. Sajtó alá rend. A. Sorel. Párizs. 1885. 22 — 34. l.

följegyzés elég jól jellemzi magatartását: „Az alkalom nagyon kedvező a magyarországi ügyek megkeverésére. De késlekedés nélkül és hathatós eszközökkel kellene hozzáláttni. Nevezett lovag úr nem kételkedik benne, hogy Serin gróf vagy más magyar főúr javaslatokat fog neki tenni e tárgyban; kéri Öfelségét, adjon utasítást, hogyan fogadja ezeket.”²⁴ Ebben minden benne van: a császári ügyek összezavarásának vágya, a gyakorlati észjárás, készség a javaslatok mérlegelésére, s ugyanakkor aggodalom is, nehogy meggondolatlan kalandba bocsátkozzék, mert mindenekelőtt a király parancsait akarja végrehajtani.

November 6-án Bethlen visszatért Magyarországra, miután Grémonvillenél hagyott egy rejtjel-kulcsot, hogy szükség esetén levelezhessenek.²⁵ Feltehető tehát, hogy 1664 novemberében a magyar főurak a nyílt lázadás útjára léptek,²⁶ ezt pedig a francia kormány veszélyesnek és időszerületlennek találta olyankor, amikor békében élt a császárral — IV. Fülöp utódlásának kérdése még nem merült fel — és semmi érdeke nem fűződött a szakításhoz. A Béziernak és Grémonvillenak küldött utasítások tehát nem voltak biztatóak. 1664. december 5-én a király így írt Grémonvillenek: „Ha a magyarok elégedetlensége kirobban a mostani körülmények között, amikor a császár olyan erősen fel van fegyverezve és a török olyan elégedett a békével, ez csak alkalmat és módot ad teljes elnyomatásukra. Ezért jobban tennék, ha kivárnák az ilyen nagy elhatározáshoz megfelelőbb körülményeket; például ha azt látnák, hogy a császár más célokra tör, mégpedig olyanokra, melyek a király ellen irányulnak, — ebben az esetben az nagy erejű diverziókkal támogathatná vállalkozásukat és pénzzel is segíthetné őket.”²⁷

Ez a tömör és határozott, a nemzetközi politika lehetőségeit figyelembe vevő program valószínűleg Hugues de Lionne sugallatára készült. Egy állam csak akkor támogathat lázadókat, ha nyílt háborúban áll azzal a hatalommal, mely ellen a lázadók harcolnak. Míg Magyarországot a császár-király képviseli, a magyarokra is érvényes ez a nemzetközi jogi szabály, melyet XIV. Lajos uralkodása folyamán mindvégig szem előtt tartott. Lionne azt is megemlíti, hogy a császár még nem bocsátotta el, azaz nem oszlatta fel az 1664-i hadjáratához felállított seregeket, s így elég creje van a magyar felkelők leverésére. Ilyen körülmények között az azonnali felkelés örültség lenne, s Franciaország azt tanácsolja: várakozzanak. Ez az alapvető téma, melyet Grémonvillenak különböző formában fejtegetnie kellett az 1664—1670 közötti időszakban. Hogy türelemre bírja a magyarokat, Franciaország néhány kegydíjat és jutal-

²⁴ A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche 19. köt. 250. fol.

²⁵ Uo. 19. köt. 252. fol.

²⁶ Sagredo összefoglalta a Liptószentmiklóson összeült nemesi gyűlés határozatait: „In chi propose d'inviar un Ambasciator straordinario a tutti i Principi di Christianita per invitarli ad esimarli dell'imminente pericolo ch'essere oppressi dall'ottomana prepotenza. Altri ricordarono doversi ricorrere principalmente alla Francia; altri suggerirono doversi elegger un Principe della loro natione, e fu precisamente nominato il Conte di Srino (Zrínyi).” Velence, Archivio di Stato, Dispacci di Germania, filza 125, 1664. nov. 9-i jelentés.

²⁷ A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 19. köt. 252. fol. A király levele Grémonvillehez. Párizs, 1664. dec. 25. Egy második, ugyancsak 1664. dec. 25-én kelt levélben a király ugyanezt a kérdést érinti: „dez qu'ils verroient l'Empereur embarqué à d'autres desseins et notamment si c'étoit contre moy, qui pourrois alors avec honneur et sans manquer à la foy des traités les appuyer par des diversions considérables et les assister d'argent pour ce soutien de leur cause et maintenir leur nouveau Roy s'ils avoient jugé à propos de procéder à une nouvelle élection. Uo. 20. köt. 158. fol. De Béziernak püspök, a velencei nagykövet hasonló értelmű utasítást kapott.

mat osztott szét közöttük.²⁸ Tulajdonképpen alapvető meg nem értés uralkodik a mérsékletre intő nagyhatalom és a magára hagyott, meghurcolt, szabadságában, sőt létében fenyegetett nemzet között. Az egyik nyugodtan elemezheti a nemzetközi viszonyokat, a másikat sürgetik a körülmények. A politikai realizmus hiányát az elégedetlenek szemére lehet ugyan vetni, de sok minden szól méntségükre is.

XIV. Lajos visszautasította, hogy őt, vagy valamelyik közele rokonát magyar királlyá válasszák. Nagylelkű ajánlat a magyar nemesség részéről, de politikai szempontból délibábos. Ha ez a választás meg is hozta volna az elégedetlenek számára a francia hatalom akkoriban jelentős támogatását, egyben olyan kormányzati formák bevezetését jelentette volna, melyek homlokegyenest ellenkezők a „szabadságszerető nemesség” rendi elképzeléseivel. A Béziers püspöknek adott utasítás világos: a király semmi áron nem engedi magát egy ilyen kockázatosnak látszó ügybe belerántani: „*Jelenleg két dolgot kell elutasítania, melyekről, úgy látom, azt hiszik, hogy előnyök számomra: az egyik Franciaország törökellenes elkötelezettsége, a másik az én magyar királlyá választásom; a dolgok jelenlegi állása mellett sem az egyik, sem a másik nem felel meg céljainknak.*”²⁹

Ettől kezdve Grémonville a főkövetítő az elégedetlenek és XIV. Lajos között; megbízatása szerint a halogatás politikáját kell alkalmaznia a francia támogatást kérő összeesküvőkkel szemben.³⁰ Elemezzük most a francia visszautasításokat.

Az elégedetlenek első konkrét javaslata egy szövetségi szerződés terve Franciaország és Magyarország között, melyet Vitnyédy nyújtott át Grémonvillenek. Vitnyédy, egykor Zrínyi Miklós bizalmi embere, közvetített a felsőmagyarországi nemesek és Zrínyi Péter között. Grémonvillere igen jó benyomást tett. A követ értékeli intelligenciáját, komolyságát és többre becslüli uránál, Zrínyi Péternél.³¹ A szerződés-terv ebben az időben elfogadhatatlan volt Franciaország számára, mivel túlságosan előre elkötelezte volna. Örökös szövetséget javasolt Franciaország és Magyarország között, szövetséget a magyarok és a franciákkal szövetséges uralkodók között; javasolta a király fivérének, az orléansi hercegnek lengyel királlyá választását és katonai segítségről szóló kikötéseket. Végül Franciaország közvetítését kérte egy örökös

²⁸ Zrínyi Péter évi 4000 tallér ellátmányt, azaz körülbelül 4000 birodalmi tallért vett fel egy 500 gyalogosból és 300 lovasból álló csapat fenntartásának költségeire. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 21. köt. 151. fol. 1665. máj. 21. Ezek a kifizetések 1665-ben, 1666-ban és 1667-ben szabályosan megtörténtek. Bethlen Miklós 1665 áprilisában 1000 Tours-i livret kapott azon a 2000 livre ellátmányon kívül, melyet XIV. Lajos engedélyezett számára (az egész összeg 1500 rajnai forintot jelentett). Vitnyédy 10 000 birodalmi tallert kapott egy Lubomírski hg. elleni vállalkozás előkészítésére. Uo. 21. köt. 74. fol.

²⁹ A. E. Párizs, Corr. pol. Venise, 85. köt. A király utasítása de Béziers számára (Párizs, 1664. dec. 5.) a török politikára vonatkozólag. Ld. K. Koehler: i. m.

³⁰ Béziers és Grémonville Bécs környékén találkoztak, amikor de Béziers varsói szolgálati helyére utazott; egyezsége jutottak a halogatás szükségességét illetően. De Béziers levele a királyhoz, kelt Stenarsdorf-ban (Bécs mellett), 1665. febr. 19-én. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche 20. köt. 231. fol.

³¹ „*Le comte Serin n'est pas si subtil ni si raffiné que le Vitniedi.*” Grémonville a királynak, 1666. ápr. 1. Uo. 24. köt. 117. fol.

magyar—lengyel szövetség megkötéséhez és a magyar lengyel vitás ügyek rendezéséhez.³²

A tervezet szövege mindenképp érdekes, benne a katonai együttműködés józan elvei és a Franciaország lengyel politikájára való hivatkozás mellett elkeseredett nacionalizmusra, az erőszak és kaland iránti feltűnő hajlamra utaló vonások is találhatók. Mert hogy is ne ijesztené meg a királyi kormányzatot a magyaroknak az a kijelentése, hogy visszakövetelik mindazokat a tartományokat, melyeket Hunyadi Mátyás a XV. században elfoglalt, azaz gyakorlatilag az egész cseh királyságot? Ami pedig azt a tervet illeti, hogy a francia-ellenes lengyel párt vezérért, Lubomirski sztarosztát, a magyarok elteszik láb alól,³³ ez azt mutatja, hogy Vitnyédy Machiavelli és az államérdek híve volt. Miután nem tudta elfogadtatni a szövetségi tervet, 1665 folyamán minden erőfeszítése egyetlen meghatározott célra irányult: Lubomirski eltávolítására a politika porondjáról; lévén az a Habsburgok szövetségese, a lengyelországi francia párt ellensége és — Vitnyédy szerint — egyetlen akadálya egy francia herceg János Kázmér utódjaként való megválasztásának.

A király lelkesen foglalkozott Vitnyédynek Lubomirski elfogatására irányuló javaslatával, „*hogy szándékában áll meglepni őt, vagy hadicsel — lengyelnek öltözött katonák — segítségével, vagy nyers erőszakkal, amikor elhagyja*

³² A következőkben ld. a *Projet de Traité proposé par le Sieur Vitniedi* (a Vitnyédy úr által javasolt szerződési terv) főbb pontjait. A. E. Párizs, Corr. pol. Hongrie 2. köt. 99—101. fol. A francia fordítás előtt ott található a latin eredeti másolata (uo. 96—98. fol.).

„*Le Roy Très Chrétien (c'est-à-dire le roi de France) accordera sa protection pour tousjours à tous les Hongrois, mais principalement à ceux qui auront consenti aux points et à la capitulation suivante et fera et observera avec eux une alliance perpétuelle tant défensive qu'offensive contre tous leurs Ennemys tels qu'ilz soient (en marge: si cet article semble rude on pourra limiter le temps)...*

Le Roy Très Chrétien s'employera aussy pour faire que les royaumes et les Provinces détachées du Corps du Royaume de Hongrie soit par le Turc, soit par quelques autres que ce soit et souz quelque prétexte que ce puisse estre soient restitués et réincorporés audit Royaume et dans ce rang soient comprises les provinces occupées par les Turcs, le royaume de Bohème, le duché de Silésie, le marquisat de Moravie, les sept villes lusatiques qui estoient autrefois souz l'obéissance des Roys de Hongrie et estoient membres dudit Royaume de Hongrie comme les Annales, les Transactions et les Capitulations en font foy.”

A segélyeken kívül a Legkeresztényebb Király küldeni fog a magyaroknak „*cing mille chevaux et dix mille fantassins avec cinquante Ingénieurs et deux cents bons constablios ou presidarios, pour recouvrer par leur moyen les places occupées par les Turcs et réunir au Royaume de Hongrie les Autres Royaumes et provinces qui en ont été détachés.*”

A magyarok élénken óhajtanák „*que le duc d'Orléans soit eslu roi de Pologne parce qu'il est frère du Roy, donc le plus proche de son sang*”. Cserében véd- és dacsövetséget ígérnek a francia királynak, pontosabban katonai segítséget: „*les Hongrois seront obligés de fournir au Roy Très Chrétien six mille chevaux et pareil nombre de fantassins pour faire la guerre autant de temps que Sa Majesté le jugera nécessaire, le roi de France leur accordant une solde modérée parce que le Royaume de Hongrie a été épuisé par la guerre, les ennemys et les troupes auxiliaires.*”

Lengyelországot illetően a magyarok követelik Lubló várának visszaadását, a lengyeleknek egykor 100 000 rajnai forintért elzálogosított 13 várossal együtt; felajánlják segítségüket a francia herceg megválasztásának egyedüli ellensége, Lubomirski marsall és fia ellen. Ha nem lehet őket elfogni, „*l'on s'en defaira par quelque moyen que ce soit, afin qu'eux n'estant plus (la raison d'Estat le voulant ainsi) le Roy Très Chrétien puisse venir à bout de ce qu'il désire...*”

A tervet 1665 jún. végén adták át. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 21. köt. 214. fol. Grémonville a királynak, 1665. jún. 30-án.

³³ Lubomirski szerepére ld. *Theatrum Europaeum*, XI. köt. Frankfurt. 1690. 150—160. l.; valamint *G. E. Rinck: Leopolds des Grossen Leben und Thaten* (I. Lipót élete és tettei). Lipsce. 1708. I. köt. 115. l.

valamelyik várát”. Lajos király váltót küldet Grémonvillenek, hogy az nagyobb összeget juttasson Vitnyédy kezébe.³⁴ Grémonville természetesen nem kötelezi el magát előre; szavát adja, „de semmi írást arról, hogy a király minden körülmények között támogatni fogja Vitnyédyt és barátait”.³⁵

Az elégedetlenek második ajánlata összefüggött IV. Fülöp spanyol király halálával. A várható nehézségek arra készítették a francia kormányt és Grémonville-t, hogy nagyobb figyelmet szenteljen a magyar javaslatoknak. 1666 áprilisában Bécsben felkereste Grémonville az összeesküvés két vezérének, Zrínyi Péternek és Wesselényi nádornak személyes küldöttje, „hogy kettőjük tekintélyével és barátaik támogatásával biztos és teljes szabadságot szerezzenek az egész országnak; úgy vélték, sehol sem szerezhetnék meg biztosabban, mintha Felséged pártfogásához és fegyvereinek szerencséjéhez folyamodnak; azonban rögtöni döntést kérnek, nem tudván tovább halasztani elhatározásukat, hogy lerázzák magukról az ígát. Nem mondták ki nyíltan, de eléggé éreztették velem, hogy ha Felséged nem hajlandó őket támogatni, a törökök védelme alá helyezik magukat... Ha Felséged elfogadná a javaslatokat, akkor kegyeskednék nekik havonta olyan összeget küldeni, amilyent megfelelőnek tart egy tizenötezer lovasból és tizenöt-húszezer gyalogusból felállítandó sereg fenntartására, pillanatnyilag pedig egy másik, ötvenezer tallérnyi összeget a kezdeti szervezkedésre.”³⁶ Az új javaslat Wesselényi nádorra vall, aki örökös szövetség helyett katonai segílyt biztosító szerződést ajánl fel, annak a mintájára, mely egykor Svédországot Richelieuhöz fűzte: Franciaország adná a pénzt, a magyarok az embert. A nádor jól tudja, hogy Franciaország esetleg háborúba keveredik majd Spanyolországgal Németalföld miatt, amit a francia királyné vissza fog követelni, s ezért most tartalékolja erejét és pénzét, ugyanakkor sürgeti az udvart, mert ő maga is nehéz helyzetben van. A felsőmagyarországi, javarészt protestáns köznemesség egyre jobban szembekerül az ellenreformáció Bécs által támogatott politikájával és könnyen megtörténhet, hogy a fölkelők a Wesselényi-birtokokat is feldulják.

Vitnyédy „*azt mondta nekem (Grémonvillenek — a fordító), hogy egész Magyarországon általános az elkeseredés, de különösen a 13 megye protestánsai körében, akik az őket ért bántalmak miatt mindenképpen meg akarják tagadni a császárnak az engedelmisséget, s közlése szerint egy hónapja követeket küldtek Konstantinápolyba, hogy felajánlkozzanak a szultánnak ugyanolyan feltételek mellett, mint amilyeneket Erdély élvez, s úgy hiszi, az ország többi része is követni fogja ezt a példát, nem tudván megszerezni Felséged pártfogását.*”³⁷ Ez komoly fenyegetés volt, mert 1663-ban, az 1662-i pozsonyi országgyűlés viharos ülései után a felsőmagyarországi köznemesség egy része már tervbe vette egy török védnökség alatt álló protestáns köztársaság alakítását,³⁸ s érthető, hogy a kato-

³⁴ A király levele de Béziere pöspökhöz, a lengyelországi francia követhoz. A. E. Párizs, Corr. pol. Pologne, 21. köt. 215. fol. Vitnyédi 10 000 tallér segílyt kért Grémonvillétől. Grémonville a királynak, 1665. jún. 30-án: A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 21. köt. 215. fol.

³⁵ Uo. 21. köt. 214. fol.

³⁶ Grémonville a királynak, Bécs, 1666. ápr. 23. Uo. 24. köt. 157—158. fol. A javaslatokat az 1666. márc. 1-i stubnyai gyűlésen vitatták meg, melyen többek közt részt vett Zrínyi, a nádor, Vitnyédy és Nagy Ferenc. *Pauler Gy.*: Wesselényi. I. köt. 84—86. l.

³⁷ A. E. Corr. pol. Autriche, 24. köt. 161. fol.

³⁸ Sagredo 1663. okt. 23-i jelentése: „*Benchè la Corte habbia procurato di supprimere et occultare una lettera scrittagli dal Palatino d'Ungheria (tehát ugyanazon Wesselényi Ferenc által) ho ad ogni modo penetrato nel die lei contenuto consistente nel dal parte a Sua Maesta che gli Eretici nell'Ungheria superiore tenute tra di loro secrete assemblee, machinas-*

likus, monarchista nádor, a főnemesség szóvivője a Grémonville-lyel való tárgyalások sürgetésével próbálta menteni a helyzetet, attól tartva, hogy pusztá tekintélyével már nem tudja megakadályozni a köznemesség tárgyalását a törökkel.³⁹ Grémonville ismét tartózkodóan viselkedett. Figyelmeztette Zrínyit és a nádor küldöttjét, hogy „*Felséged soha nem szándékozott véteni a császárral fennálló béke ellen, s nem szegheti azt meg, hacsak ő Császári Felsége erre okot nem ad*”.⁴⁰ A tárgyaló felek mindkét részről meg voltak győződve róla, hogy minden a francia—spanyol viszony alakulásától függ. Madrid egyre kevésbé látszott hajlandónak figyelembe venni a *Droits de la Reine Très Chrétienne* (a Legkeresztényebb Királyné jogai) című alkalmi munkát, melyben ügyesen keverednek a brabanti magánjog érvei a közjogi argumentumokkal, s melyek végkövetkeztetése szerint Spanyol-Németalföldnek IV. Fülöp idősebb leányára, Mária Terézia infánsnőre, azaz a francia királynőre kell szállnia.⁴¹ Grémonville ezért 1666 szeptemberében elég kedvezően fogadta Zrínyi Péter újabb javaslatát, aki saját nevében katonai segélyszerződést kívánt aláírni Franciaországgal: „*Nem fogom elmulasztani, hogy tudassam Serin gróffal Felséged kedvező véleményét magánszerződési tervéről. Könnyen észrevehető: a dolog arra irányul, hogy bizonyos összeget kaphasson barátai támogatására. Azon leszek, hogy türelemre bírjam*.”⁴² A segélyekért cserébe Zrínyi Franciaország rendelkezésére akarta bocsátani a közvetlen parancsnoksága alatt álló szerb határőr csapatokat, a morlákokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy Zrínyi kizárólag olyan egyéni előnyöket követelt, melyek hozzásegítették volna horvátországi pozíciójának végleges megalapozásához.⁴³ A szövegből egyébként partikulárisabb orientáció érződik, mivel szentesíttetni akarja Horvát-

sero una generale ribellione contro la Maesta Sua, dissegnando costituire un governo in forma di Republica, sotto la protezione del Turco, pagando al Sultano un annua tributo, e formando con questo appoggio un governo tra di loro separato da ogni dipendenza e da quella particolarmente dell'Imperatore. In prosecuzione di questi mali disegni havevano tra di loro stabilito di supprimere li Vescovati di bandire, li Gesuiti, et altri Ecclesiastici, applicando tutti li beni predetti al publico Erario, lasciando solamente li Parrochi alla cura delle anime et i Padri Francescani che vivono d'elemosine. Non contenti di cio fatto have vano offerto allo stesso Palatino di costituire la di lui persona. Capo della pretesa Republica, con l'assistenza pero di sei Consiglieri, e che tutte le cose predette se ne aneggiovano con segreta intelligenza del Primo Vizire che prometteru vigorose assistenze.” Velence, Dispacci di Germania, filza 123. A pápai nuncius ezt a hírt 1663. okt. 20-i jelentésében közölte: Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. Herausgg. von A. Levinson. Archiv für Österreichische Geschichte, 103. köt. 761. l.

³⁹ Grémonville a királynak, 1666. ápr. 29. „... *Le Palatin même par son autorité aurait peine de les empescher de se donner au Turc. C'est ce qui l'avaît obligé de demander à Votre Ma jesté une si prompte et si précise résolution. Il (a nádor ügynöke) convient néanmoins que si Elle voulait leur fournir quarante ou cinquante mille écus le Palatin ferait son possible pour leur faire avoir patience autant que le requerraient les intérêts de Votre Majesté.*” A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 24. köt. 169. fol.

⁴⁰ Uo. 38. fol.

⁴¹ Ld. ehhez *Mignet*: *Négociations relatives à la succession d'Espagne*. (A spanyol örökösödési háborúval kapcsolatos tárgyalások). II. köt. 245—460. l.

⁴² Grémonville a királynak, 1666. szept. 27-én, A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 25. köt. 215. fol.

⁴³ 1666. szept. 9-i jelentés: *Extrait (chiffré) des prétentions du Comte Serin. Il témoigne avoir besoin d'une somme d'argent pour maintenir ses amis les Morlaques soutenir son autorité et payer quelques milices jusques à ce qu'il faudra mettre la main à l'oeuvre auquel cas il promet de fournir jusques à dix mil hommes qui requerront aussy en ce temps là une autre somme plus considérable pour leur entretien et pour le commencement du grand ouvrage où il ne faut pas que rien paraisse manquer. Il souhaiteroit d'un autre coste que Sa Majesté fit desbarquer aux marines de Croatie un petit corpe d'environ deux mille hommes,*

ország jogi helyzetét a magyar királyságban, de ez a terv egyben olyan magatartás első megnyilvánulása is, mely három évvel később arra indítja, hogy Horvátország sorsát a kezébe vegye; ez a lépés pedig a végső katasztrófához vezet. Zrínyi tulajdonképpen kettős tárgyalást folytat akkoriban: tárgyal, mint Horvátország bánja, egyénileg, és tárgyal, mint a nádor szövetségese és összeesküvésének résztvevője. Egyik tárgyalás sem vezet eredményre, s a nádor 1666 decemberében új rohamot indít, segílyeket szorgalmaz, hogy a magyarokat könnyebben türelemre bírja.⁴¹

A harmadik tárgyalási kísérletre a Franciaország és Spanyolország közötti ellenségeskedés megkezdése adott alkalmat. 1667 tavaszán a francia hadsereg betört a spanyol Németalföldre, hogy a francia királyné kétes jogai alapján elfoglalja azt. Ha a császár háborúba lépne a spanyolok oldalán, az elégedetleneknek volnának esélyei. Grémonville egész nyáron át kemény munkát fejt ki abból, hogy a császár ne tegyen intézkedéseket Spanyolország javára sem olyan formában, hogy csapatokat küld Németalföld megsegítésére, sem olyan formában, hogy — amint azt Madrid követelte — megtámadja Elzászt. De a titkos tanács Lobkovitz herceg által irányított frakciójának sikerült álláspontját győzelemre juttatni, s a császár semmilyen segítséget nem küldött Németalföldnek. A háborús veszély még így is igen jelentős volt, ezért Grémonville ismét felvette a kapcsolatot Wesselényi nádorral és Zrínyivel; a tárgyalás azonban két síkon folyt. A francia kormány egyfelől igyekezett rávenni a császárt, hogy ne támogassa Spanyolországot, másfelől biztosította magát az összeesküvők részéről arra az esetre, ha Lipót császár mégis megtagadja a Franciaország iránt tanúsított jóindulatú semlegességet. A magyarok az alábbi javaslatokat juttatták el Grémonvillehez:

„1. *Miután a magyarok olyan igen veszélyes ellenség karmai között vannak, mint a török, milyen védelmet ígér ellenük a Legkeresztényebb Király?*

2. *Állítsa vissza a régi szabadságjogokat, melyeket a jelenlegi kormány elvett tőlük.*

3. *Szerezze vissza az ellenségtől és állítsa helyre Magyarország elfoglalt határait.*”

Amennyiben XIV. Lajos elfogadná ezt a három pontot, a magyarok felajánlják egy francia királyi herceg magyar királlyá választását „*az ország*

un mareschal de camp, quelques petites pièces d'artillerie, des canoniers et des ingénieurs avec de l'argent et les choses nécessaires pour le maintien de tout ledit corps. Il souhaiteroit aussy par le mesme moyen des armes pour l'armement de dix mille hommes, arquebuses et pistolets . . .”

„*Il souhaiteroit en outre que Sa Mejesté leur donnast par écrit ou fist promesse par les plénipotentiaires que cette nation seroit conservée dans les privilèges, libertez et prérogatives selon la constitution du Royaume de Hongrie.*

De plus pour ses avantages particuliers qu'il plaise à Sa Majesté de luy donner avec la mesme liberté dont ils jouissent à présent tous les chasteaux qui ont dépendu de la famille qui sont du costé de la mer sur les rives de la Croatie depuis la ville de Fiume jusques aux confins de la Croatie avec le gouvernement de la Carniole pour lui et ses successeurs.” Felajánlja, hogy tüzszul Franciaországba küldi egyetlen fiát, „*soubs le prétexte d'y aller apprendre ses exercices*”, azaz azt a félig társaságbeli, félig tanulmányi kiképzést megszerezni, amelyet Bécsben *Cavallier Tour*-nak neveztek. A. E. Párizs, Pol. Corr. Hongrie, 2. köt. 104—105. fol.

⁴¹ 1666. dec. 16-i levél, Wesselényi Ferenc és Zrínyi Péter aláírásával, a francia királynak címezve. A. E. Párizs, Corr. pol. Hongrie, 2. köt. 103. fol. (rejtjeles).

alkotmányának és kiváltságainak megfelelően a szokott feltételek mellett”.⁴⁵ Megismételték a három évvel ezelőtt, Grémonville bécsi missziójának elején tett javaslatot, de azért a Hugues de Lionne 1667. december 13-i utasításában ismertetett nehézségek nem simultak el:

„Miatán őfelsége soha nem szándékozott megszerezni magának a magyar királyságot, túl messze lévén ahhoz, hogy még a török, valamint a császár hatalma elleni megvédésével is terhelje magát; csupán ez utóbbinak akart gondot okozni: s miután az említett terv olyan kivihetetlen dolgokat tartalmaz, mint például egy francia hadtest elküldése,⁴⁶ ki kell térnie s a tárgyalásoknál igyekeznie kell időt nyerni.”⁴⁷ Újra megjelenik ez a két kifejezés: *gondot okozni a császárnak és időt nyerni*. Ebben az ügyben ez volt a megegyezés utolsó lehetősége, s ezt is hamarosan megsemmisítette a másik tárgyalás sikere, melyet Grémonville ezzel egy időben a császári kormánnyal folytatott: az 1668. január 19-én aláírt titkos szerződésben a francia király és a császár fegyverletételre kényszerítette Spanyolországot.⁴⁸ Ez egyenlő volt egy valódi szövetségi szerződéssel a francia király és a császár között. A magyar összeesküvőknek tehát -- legalább is egy időre -- már nem volt helye XIV. Lajos diplomáciai terveiben.

Nem a mi feladatunk a Wesselényi-összeesküvés végső bukásának okait felvázolni, de az bizonyos, hogy a Franciaország és Spanyolország közötti béke megkötése 1668. május 6-án az összeesküvők utolsó illúzióit is el kellett oszlassa. Grémonville legalább annyit megtett, hogy őszintén nyilatkozott Zrínyinek egy újabb tervével kapcsolatban, melynek célja a lengyel trón francia jelölttel való betöltésének biztosítása volt: „Nyíltan megmondtam neki: ne várja Felsőgedtől a legcsekélyebb támogatást sem; mondjon le róla mindörökre.”⁴⁹

Nyilván érthető, miért fordult Zrínyi a Porta felé, noha az szintén nem tudott neki azonnali segítséget nyújtani -- feltéve, hogy egyáltalán szándékában állt. A magyarországi helyzet persze változott 1664, sőt 1666 óta. A tapasztalt emberek, Wesselényi nádor és Lippai érsek halálával az összeesküvés vezetője két kalandos természetű főúr, Zrínyi és Nádasdy lett. A francia szövetségbe vetett remény kialudt és az abszolutizmus mind fenyegetőbbé vált: a császár nem hívta össze az országgyűlést, s az ellenreformációs politika egyre erősödött. De ha a magyarok egy részét csábította is a török szövetség, a magyarokkal való szövetkezés egyáltalán nem érdekelte a törököket, akik mint 1665-ben, most sem akarták megszegni a császárral kötött békét, mivel még nem sikerült birtokukba venni Kandiát. A nagyvezír egyre csak azt válaszolta a magyar küldöttségeknek, hogy legyenek türelemmel, várják meg

⁴⁵ Propositions faites au Chevalier de Grémonville plénipotentiaire du Roy Très Chrétien, kelet nélkül, de a bevezető rész alapján 1667 őszére kell tennünk keletkezését. Uo. 2. köt. 108--112. fol.

⁴⁶ Uo. — Egy haditerv szerint Morvaországot és Sziléziát magyar lovasok szállnák meg, míg a franciák Tirolban és főleg Csehországban támadnák a császárt, hogy aztán egyesülhessenek a magyar csapatokkal. A francia—magyar seregek egyesülésének gondolata később ismét felmerült II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának elején.

⁴⁷ De Lionne utasítása Grémonvillenek, Párizs, 1667. dec. 13. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 242. fol.

⁴⁸ A titkos felosztási szerződés tárgyalásaira és kikötéseire nézve ld. cikkünket: Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur, le traité de partage secret de la succession d'Espagne du 19 janvier 1668. Revue d'Histoire Diplomatique, 1965. 4. sz. 291—314. I. 1668. jan. 26-án Grémonville ezt írja a királynak: *Je les entretiendrai toujours de bonnes paroles sur les espérances de la paix*. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 29. köt. 138. fol. A két keltezés feleslegessé teszi a kommentárt.

⁴⁹ Grémonville a királynak, Bécs, 1668. szept. 19. Uo. 31. köt. 40. fol.

Kandia elestét; pontosan ugyanúgy, ahogy a franciák meg azt válaszolták, hogy várják ki a király és a császár közötti szakítást. — De a mi feladatunk nem az, hogy a törökök visszahúzódnásának okait analizáljuk, röviden meg szeretnők vizsgálni, mi készítette Franciaországot arra, hogy cserbenhagyja az elégedetleneket és a magyar nemesség helyett inkább Lipót császár-királyal kössön szövetséget.

*

A francia kormány — a felelősök hamar megszámlálhatók: a király, Hugues de Lionne, a külügyekkel megbízott államminiszter, de Béziers és Grémonville — nem támogatta tovább az összeesküvőket, mert nem volt szüksége a hátbatámadó szövetség működésére, és mert nem bízott a magyar vezetőkben.

Franciaország a XVI. században kialakította a keleti szövetségek olyan rendszerét, mely alkalmas volt a bécsi Habsburgok hátbatámadására. Itt főleg a török birodalomról és a lengyel köztársaságról van szó. A török szövetség ki-sé mindég megbotránkozta a kereszténység többi részét, de eredményes volt, különösen I. Ferencnek V. Károly elleni harcában. A Wesselényi-összeesküvés idején ez a kapcsolat elég feszült, mert a Porta nehezmenyezi Franciaország két fegyveres beavatkozását a török sereg ellen: az 1664-est Magyarországon és az 1668-ast Kandiában, ahol megkísérelték felmenteni a török által ostromolt velencei erődöt. A Magyarország felszabadításában való jelentősebb francia részvétel tehát könnyen válságba sodorhatta volna a francia—török kapcsolatokat. Lengyelország ezzel szemben az igazi jó szövetséges, mivel katolikus hatalom és elég a királyválasztás pillanatában közbelépni, hogy a Habsburgok jelöltjének megválasztását megakadályozzák. Első pillantásra csábítónak látszik a magyar szövetség, mert lehetővé tenné a Habsburg-ellenes hatalmak egységfrontjának kiegészítését; ez azonban csak látszat. A szövetség három nehezen megoldható kérdést vet fel:

— egy jogi problémát, melyet már említettünk, s melyet a francia utasítások állandóan kiemelnek: a francia király csak akkor támogathatja a lázadókat, ha ő maga nyílt harcban áll a császárral,

— egy diplomáciai problémát: a magyarokkal és a lengyelekkel való szövetség ugyan jól összefér, a magyar—török kapcsolatokat azonban, mint fent láttuk, már sokkal nehezebb volna összeegyeztetni,

— végül egy katonai problémát: Magyarország kétségtelenül távol esik Franciaországtól, s megközelítése akár a dalmát partokon és Horvátországon át, akár Danzigon és Lengyelországon át nagyon nehéz. Természetesen könnyebb segélyeket küldeni, mint egy hadtestet.

XIV. Lajos ennél fogva csak mérsékelt lelkesedést mutatott a magyarokkal való szövetség iránt, s csupán a hátbatámadási rendszer egyik elemének, egy diverziós hadművelet szervezésére alkalmas lehetőségnek tekintette azt. Uralkodása elején főleg a spanyol Németalföld és a rajnai tartományok érdekelték. Fő ellensége Spanyolország, melyet meg akar fosztani természetes szövetségeseitől, a császártól. Ha ez utóbbi tiszteletben tartaná a családi szövetség hagyományait, elterelő hadművelettel kell megbénítani, s ezt a diverziót megfelelő időben a magyarok szolgáltathatják. Emlékirataiban egyébként így nyilatkozott az 1666-os évre vonatkozóan: „*Serin gróffal is titkos megegyezést kötöttem a Magyarországon keltendő zavarokat illetően, arra az esetre, ha*

háborúba lépnek a császárral”⁵⁰ ti., amikor a spanyolországi agresszióra készül a királyné jogainak megvédése ürügyén. Egyáltalán nincs tehát szándékában a magyar függetlenségért harcolni; arra, hogy lekössön néhány császári csapatot, sőt megbénítsa a császáriak minden akcióját a Rajnánál vagy Belgiumban, bőven elég lett volna egy magyarországi felkelés is. A francia támogatásnak tehát csak igen korlátozott célkitűzései voltak, s a francia segítség csupán II. Rákóczi Ferenc szabadságharca⁵¹ alatt öltött jelentős méreteket, a Thökölynek nyújtott segítség nem haladván meg a segélyszerződés kereteit. Bármilyen sajnálatos is, de a magyar nemesség csak bábú volt a diplomáciai sakktáblán, s a beérkezett jelentések a királyt egyáltalán nem készthették arra, hogy bizalommal legyen a lázadás vezérei iránt, s hogy jelentős erőfeszítéseket tegyen a magyar függetlenségért.

Az 1664-es évet tagadhatatlanul a magyar politikai erők, az országgyűlési felső és alsó tábla, a katolikusok és a protestánsok kibékülése jellemezte. A felsőtábla tagjai, a nagy méltóságokon osztozó főnemesek a török elleni harcot elébe helyezték a protestánsok elleni küzdelemnek. Ezzel a Habsburgok elvesztették ellenreformációs politikájuk legbiztosabb támaszát, ugyanekkor megerősödött a megyéket és az országgyűlés alsó tábláját irányító középnemesség. De ezek a szép elvi állásfoglalások nem szüntették meg a személyi viszályokat, s nem ruházták fel államférfiúi képességgel azokat, akik legjobb esetben is legfeljebb jó csapatistiztek lehettek volna. Tulajdonképpen egyik főnemeseink sem volt megfelelő érzéke az államügyekhez, s összekeverték a közügyeket egyéni érdekeikkel. Úgy látszott, hogy ez alól csak Zrínyi Miklós volt kivétel. Ahogy Grémonville mondotta: „*Zrínyi Miklóst megölte egy vadkan vadászat alkalmával. Egyedül ő lett volna alkalmas a magyarországi zavarok keltésére irányuló szándékot szolgálni, pártot alakítani; a többi főúrnak sem elég tekintélye, sem elég képessége nincs hozzá.*”⁵²

Zrínyi Péter képességeiről viszont — aki minden irányban sürgölődött (a velenceieknek is tett szövetségi javaslatot), s aki, mint láttuk, magának önálló fejedelemséget igyekezett kialakítani Horvátországban, — egyáltalán nincsenek illúziói Grémonvillenek. Hazaszeretet-e ez, vagy legalább is ragaszkodás a horvát autonómiához? Vagy inkább olyan nagyúr magatartása, aki családja hírnevét és vagyonát igyekszik növelni?

Az esztergomi érsekről, aki valóban megrázó hazafias kijelentéseket tett Bécsben, mintha valamivel jobb véleménye lenne Grémonvillenek: „*Az esztergomi püspök (sic!) meghalt. Ez veszteség azon szándékok szempontjából, melyek Magyarországgal kapcsolatban egy nap feltámadhatnak Felsőerdében. Ez a derék öreg csak bosszúért lihegett azon sérelmek miatt, melyek őt véleménye szerint a bécsi udvar részéről érték.*”⁵³ Grémonville már az első találkozások alkalmával észrevette, hogy a primás nem is olyan nagyon önzetlen: „*Ez a főpap igen haragszik a császárra és sok barátja van. De ő is nagyon haszonleső és úgy látszik, bizonyos előnyökre számít.*”

⁵⁰ Mémoires de Louis XIV. Dreyss kiad. Párizs, 1860. I. köt. 113. l. Ezt a javaslatot megerősíti az 1666 januári napló, ahol a király megemlíti „*correspondance avec le comte de Serin pour faire, en cas de besoin, quelque remuement en Hongrie*”, Uo. I. köt. 18. l.

⁵¹ E tárgyban ld. Köpeczi B. nemrég megjelent munkáját: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bpest. 1966.

⁵² Grémonville a királynak, 1664. nov. 27-én. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 19. köt. 251. fol.

⁵³ Grémonville a királynak, 1666. jan. 7-én: Uo. 24. köt. 10. fol.

Bécsben arra gondoltak, hogy megszerzik számára a bibornoki kalapot, ami valószínűleg lecsillapította volna. Bárhogy álljon is a dolog, még az összeesküvés résztvevőjeként sem tudott uralkodni gyűlöletén. 1665-ben egy Lipót császárhoz juttatott memorandumában feljelentette a nádort, azzal vádolván őt, hogy Magyarországot ugyanolyan anarchisztikus állammá akarja tenni, mint amilyen Lengyelország.⁵⁴ Ez a följelentés nagyon sokatmondó az összeesküvők, sőt a mágnások csoportján belül uralkodó egység szempontjából. A főpapok végeredményben kedvezőnek találták a királyi hatalmat és a császári csapatok jelenlétét, ami vitathatatlanul előnyös volt az ellenreformációs politika szempontjából.

A fentemlített iratban oly hevesen megtámadott nádor maga nem keltett bizalmat Grémonvilleben. Kezdetben, 1664 decemberében Wesselényi még habsburgpártinak mutatkozott: „Meglátogattam a nádort, aki igen lelkesedni látszott a császárért, noha gyűlöli a béke pontjait, és igen óvatosan tudomásomra hozta, hogy hosszabb fennmaradásuk lehetetlen.”⁵⁵ Ezért a Wesselényi magatartásában beállott változást inkább Zrínyi rábeszélésének, mint spontán elhatározásának tulajdonítja: „Félek, hogy a nevezett nádor, megkapván a kért összegeket, ha Felsőged ki akarná azokat neki fizettetni (a többi összeesküvő lecsillapítására szükséges 50.000 birodalmi tallér előlegről van szó), azokat arra használná fel, hogy még jobban leleplezze az ügyet a császár előtt, mert elhatározásaiban nem igen állhatatos; ez tehát olyan pénz volna, mely csak az ő előnyeit szolgálja.”⁵⁶

Ahogy a többi főnemes, a nádor is saját érdekeit nézte, de Grémonville azzal gyanúsította, hogy megbízhatatlan. Meg kell érteni, hogy az esztergomi primáshoz hasonlóan Wesselényi is ellentétes érdekek között hanyódot: a nemzeti függetlenség megvédésének gondja és az ellenreformációs politika támogatásának vágya között. Ettől a belső feszültségtől még Eszterházy Pál sem volt mentes; igaz, hogy nem csatlakozott az összeesküvőkhöz, de lelkesedett a nemzeti függetlenség ügyéért.⁵⁷ Mindenesetre súlyos dolog volt, hogy az összeesküvők vezetője bizalmatlanságot kelthetett.

Végeredményben a huszonharmadik órában munkához látó Nádasdy Ferenc országbíró sem volt jobb az előzőknél. Mint az ellenreformáció meggyőződések híve, egyéni érdekből csatlakozott az összeesküvőkhöz. A dúsgazdag, Lipót császár által is megbecsült Nádasdy azt remélte, hogy Wesselényi halála után megszerezheti a nádori méltóságot, mindazonáltal — „a remények ellenére, melyeket az udvar táplál benne a nevezett ország nádori méltóságával kapcsolatban — a részükről mostanában tapasztalt visszautasítások által felingerelve felajánlotta neki (azaz Zrínyinek) és a nádornak, hogy belép szövetségükbe, melyet aláírt, s melyre felesküdt, mindhárman elhatározván, hogy a

⁵⁴ *Opinio Archiepiscopi Strigoniensis*. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Staatskanzlei, Ungarn 176. köt. 164–165. fol. „*Palatinus protestans est in locos authenticos contra Suam Majestatem, quod sine ipsius consensu et scitu introduzerit Germanos in Confinia, quod est falsissimum. Denique ut dictum est, vix quidpiam amplius restat ex Regie potestate, et autoritate quod sibi non vendicet Palatinus eadem iura sibi vendicabunt omnes successores Palatini, et ex Regno brevi unam Rempublicam Polonicam facient.*”

⁵⁵ Grémonville a királynak, 1664. dec. 18. A. E. Párizs, Corr. pol. Autriche, 20. köt. 127. fol.

⁵⁶ Grémonville a királynak, 1666. dec. 29. Uo. 25. köt. 319. fol.

⁵⁷ Állítólag kijelentette volna: a császár serege végül elmenekült, de a franciák megtámadták a török derékhadat és megverték. *Kosáry D.*: Français en Hongrie en 1664. *Revue d'Histoire Comparée*, 1946. 29–65. 1.

*keresztény uralkodók és különösképpen Felsőged segítségét és támogatását kéri a császár ellen, aki cserbenhagyta Magyarországot, és mindazon bántalmak ellen, amelyekben a nép tőle részesült.*⁵⁸

Wesselényi halálával gyakorlatilag Nádasdy lett Zrínyi Péterrel együtt az összeesküvés vezetője. Részben ő is felelős a végső katasztrófáért, ami azonban, úgy látszik, nem akadályozta meg abban, hogy mindvégig kettős játékot játsszék.

Így tehát — Vitnyédy kivételével,⁵⁹ aki nem tartozott a főnemesek e köréhez — az összeesküvés vezetőit Grémonville kapzsi és ellentmondásokkal telt embereknek tartotta, képteleneeknek arra, hogy sikerre vigyék a vállalkozást, s még képtelenebbeknek egy független Magyarország kormányzására. Jelentései tehát nem ösztönözték a királyt, hogy érdemben foglalkozzék a magyar függetlenség ügyével, — feltéve, hogy egyáltalán volt ilyen szándéka. Kérdés, hogy Grémonville jelentései nagyon távol álltak-e a valóságtól. Képesek voltak-e ezek a nagyurak az ország függetlenségének helyreállítására; nem állt-e fenn az a veszély, hogy — mint Lippai érsek gyanította — második Legyelországgá teszik Magyarországot?

A király és a császár között a titokban kötött felosztási szerződés végre meghozta XIV. Lajos számára azt, amit akart: spanyolországi örökösödési jogának elismerését és az azonnali békét. Egy katonásan vitt tárgyalás⁶⁰ révén tehát olcsóbban jutott hozzá a császári hatalom semlegesítéséhez, mint ha magyar felkeléssel szerezte volna meg. XIV. Lajos nem vonakodott ugyan a háborútól, de mindenesetre jobban szeretett tárgyalni, ha az is meghozta a kívánt credményt. Egyébként a források is, XIV. Lajos későbbi magatartása is világosan mutatják: a francia kormány sose igyekezett visszaállítani Magyarország függetlenségét. A királyi kormány szemszögéből nézve tehát ésszerű volt, hogy 1668 januárjától magukra hagyták az elégedetleneket.

*

A fentiekben vázoltuk egy elmulasztott, ritka alkalom történetét. A főnemesi összeesküvés vezetői négy ízben (1664-ben, 1665-ben, 1666-ban és 1667-ben) ajánlották fel Franciaországnak, hogy védelme alá helyezkednek. Négy ízben utasította el XIV. Lajos a kényes vállalkozásban való részvételt, mivel egyáltalán nem bízott a magyar felkelésben, s főleg mivel a vállalkozást csupán a Habsburgok elleni diverziónak szánta, s nem egy kelet-európai szövetségi rendszer megerősítésének. A főnemesek kissé fellengzős nagylelkűségével és a *Natio Hungarica* civódásaival szemben ott állt a francia király számító diplomáciája és a hideg államérdek.

⁵⁸ Grémonville a királynak, 1667. jan. 11-én. A. F. Párizs, Corr. pol. Autriche, 26. köt. 2. fol.

⁵⁹ Bethlen Miklósról Grémonville ezt írja H. de Lionnenak: „*Je le croy mieux en Transylvanie qu'icy. Le jeune homme a de l'esprit, mais fort brouillon et menteur. Le Vithniedi est plus capable et pourra nous servir.*” Bécs, 1665. ápr. 9. Uo. 21. köt. 74. fol.

⁶⁰ A tárgyalás részletes leírását ld. *Mignet*: Négociation relative à la Succession d'Espagne (A spanyol örökösödre vonatkozó tárgyalás). Párizs, 1838. II. köt. 245—260. l.

JEAN BOUVIER

A bankcsoport egy példája: a mai Rothschildok

Arról van szó, hogy megállapítsuk a mai Franciaország bizonyos történelmi és gazdasági problémáinak fogalmát egy eset — egy cég újabb története — kapcsán. A Rothschild-ház egy eset, olyan értelemben, hogy egyedi, különálló, eredeti egyszerre. De tökéletesen tipikus is, azaz bizonyos mértékig általános érvényű. Most főleg a Rothschild „eset” tipikus jellegét kell megragadni. Úgy fogjuk használni — ha lehet ezt mondani —, mint a francia banktőke múltjának és kialakulásának jelét, kifejezését, feltárulkozását.

*

Meg lehet-e határozni a *mai* Rothschildokat? Íme a lehetséges definíció három eleme: bankcsoportot alkotnak; bizonyos mértékben még a hagyományos magán „bank-arisztokrácia” képviselői; rendelkeznek az ilyen típusú bankok gazdasági és politikai rugalmasságával, alkalmazkodóképességével.

I. A Rothschild-ház mint „bankcsoport”

„Csoport”: ez a szó, mely olyan régi az üzleti körök nyelvében, a XIX. század második felében közhasználatú volt. A történészek és közgazdászok viszont csak *nemrég* használják. Ebben nagyon lemaradtak az események mögött.

„Bankcsoport”: azaz jogi és pénzügyi formáit tekintve összetett képződmény, mely egy *központi mag* körül levő és a maghoz tartozó *üzleti csoportosulást* foglal magában. A *központi mag* maga a bank, a *Rothschild-testvérek* társas-cégé, melyet *Guy de Rothschild* (1909) vezet, Édouard de Rothschild (†1949) fia, Alphonse (†1905) unokája és James dédunokája, a nagy James de Rothschildé (1792–1868), a párizsi bankház alapítójáé. Guy mellett ott áll — megosztva vele a tőkét és a felelősséget — két unokatestvére: Alain (1910) és öccse, Elie (1917) — szintén James dédunokái, mivel Jamesnak sok gyermeke volt. — Guy-é a tőke fele, két unokatestvére osztozik a másik felén. Ez a tőke 1958 februárjától 1 milliárd 250 millió régi frank. De ez a szám önmagában véve keveset mond. Egyedül csak ezzel nem mérhető fel a bankház egész „hitelképessége”.

Ami a magot körülvevő *üzleti csoportosulást* illeti, az — mint az ilyen típusúak mind — rendkívül bonyolult. A banktőke gazdasági és pénzügyi felépítése mindig igen komplikált volt és ma *egyre inkább az*. Érdekes volna elmondani, hogy *miért*. Ennek a bonyolultságnak három-féle oka van:

Gazdasági okok: az a tény, hogy a *finanszírozó bank* (banque d'affaires) — mert a Rothschild-ház az — műveleténél mindig a legteljesebb eklekticizmust alkal-

mazta, egyesítve *kereskedelmet, ipart és bankot* — más szóval keverve a kereskedelmi hiteleket, ipari beruházásokat, pénzügyi részesedéseket, mindenféle típusú szolgáltatásokat, beleértve azt a két típust is, melyre a Rothschildok mindig nagy gondot fordítottak: a *tengeri szállítást* és az *államkölcson-műveleteket*. Egy kereskedelmi bank üzleti skálája igen nagy terjedelmű. Érdekeinek konstellációja, eloszlásuk a *gazdasági és földrajzi* térben tehát eleve sokféle, változó, egymásbafonódó.

Jogi okok: azon cégek *jogi formája*, melyeknél a bank-mag érdekelve van, vagy melyeket teljes egészében irányít. Egy részesedési rendszeren — szabályait illetően nagyon régi rendszeren — valamint az úgynevezett „*beruházási*” társaságok sokkal újabb (Franciaországban alig több, mint egy évtizedes) mechanizmusán keresztül a Rothschild-csoportot úgy képzelhetjük el, mint a központi magból származó *társaság-láncolatok* többszörös sorozatát. Egyetlen példa ezekre a felügyeletet és uralmat maguk után vonó gazdasági-jogi érdekközösségekre: 1845-ben a Rothschild-bank létrehozta a *Compagnie du Chemin de fer du Nord*-t (az Északi Vasút Társaságot), (mely még mindig fennáll ezen a néven és 1937-ben bekövetkezett államosítása ellenére — vagy éppen amiatt — most is virágzik); ez 1953-ban életre hívta a ma 11,7 milliárd régi frank tőkével rendelkező *Société d'Investissement du Nord*-t (Északi Beruházási Társaságot), mely szintén jelentős mennyiségű részesedést egyesített aktívájában. 1964 decemberében az S. I. Nord értékpapírállományát (azaz részesedéseinek és értékpapírokba kihelyezett tőkéjének összességét) 116-féle típusú értékpapír alkotta, ebből 15 egymagában 40%-át képviselte a 20 milliárdot kitevő aktívának. E tizenöt értékpapír-csomag mindegyike meghaladta a 300 milliót. Egyéb értékpapírok között a *Royal-Dutch*, az *IBM*, a *Rio-Tinto*, a *Le Nickel*, a *Philips*, a *Chemin de fer du Nord* és a *Chemin de fer de Paris—Orléans* részvényeiről volt szó.

A bankcsoport bonyolultságának *politikai okai* a „politika” szót a legtágabb értelmében véve: ez a bonyolultság alig elemezhető; tanulmányozása, ha nem is lehetetlen, de mindig csak részleges és hiányos. Egy bankcsoport felépítésének *külső* mutatók segítségével való rekonstruálása nagyon kényes feladat a kutató számára, mivel nincs *cégen belül*; mivel nem jut hozzá a cég irattárához és okmányaihoz, és mivel az „üzleti titok” nem engedi, hogy feltárják előtte a *belső* dokumentációt. Ennek eredménye, hogy valami nimbusz, valami ködösség veszi körül a bankcsoportokat. Mintha azok — szükségből és számításból egyaránt — a meghatározatlanságban, a félhomályban *akarnának* maradni. A történész könnyen meg tudja érteni a nimbusz — végeredményben szakmai — szükségességét. De nem állhatja meg, hogy két megállapítást ne tegyen, ami történésznél természetes is:

1. Megállapítja, hogy az üzleti titok általában nagy múltra tekint vissza. Éppen olyan nehéz egy *mostani* bankcsoportot tanulmányozni, mint egy bankcsoportot a második császárság idejéből. A magánlevéltár magántulajdon; legtöbb esetben érinthetetlen még akkor is, ha évszázados ügyekről van szó.
2. A történész megállapítja másrészt, hogy ilyen körülmények közt még van valamiféle *senki földje*, valamiféle *fehér folt* a gazdaságtörténeti kutatások területén: a nagy cégek története, amiről Franciaországban tudnak ugyan valamit, de csak nagyon keveset.

Nos — csodálatosképpen — a francia bankok közül a párizsi Rothschild-ház az egyetlen a *Crédit Lyonnais* mellett, amelyik megnyitotta *XIX. századi*

irattárát a történelemkutatás számára.¹ Sajnos, odáig már nem megy, hogy *mostani* iratanyagát is hozzáférhetővé tegye . . .

A *jelenkori* francia bankkapitalizmus így még most is elég ismeretlen. Mindenki beszél róla, anélkül, hogy igazán ismerné; *tehát túlbecsülik erejét vagy gyengeségeit*. Egyesek szemében *mitosszá* válhat, másokéban *títkos hatalommá*. A jelenlegi Rothschild-csoport sem kivétel. Körvonalai ismereteseek. De vezetőin kívül senkinek nem áll módjában pontos anatómiai képet alkotni róla.

II. A Rothschild-ház, mint a „bank-arisztokrácia” (*Haute-banque*) képviselője

De a Rothschild-ház nem csupán egy bankcsoport a többi közül. Ők a párizsi „haute banque” egyik — ha lehet így mondani — legjobban megőrzött erődtítménye. Mit jelentett ez a kifejezés egykor, azaz egy évszázaddal ezelőtt? Van-e még ma is értelme? 1815-től 1860-ig az „haute-banque” a pénzszakma arisztokráciája volt: egy tucatnyi, szigorúan *családi* alapon nyugvó társaság, melyet s ház feje és annak fiai vezettek, anélkül, hogy a tőke eladható értékpapírokra (vagy részvényekre) oszlott volna; nem volt kapcsolatuk a *nagyközönséggel*, letéteket csak dúsgazdag rokonoktól, barátoktól, közelállóktól és néhány jelentős ipari társaságtól fogadtak el; ezekhez a *külső pénzforrásokhoz* járultak azután *saját forrásaik*, melyek a tartalékok felhalmozódásával minden évben növekvő, s a ház fejének és fiainak vagyonával összekeveredő tőkéből álltak. A *Mallet*-k által képviselt „protestáns”, a *Rothschildok* által képviselt „izraelita” és a *Périer*-k által képviselt „katolikus” bank-arisztokrácia (igazság szerint ezeknek a felekezeti megjelöléseknek semmi magyarázó értéke nincs) egyeneságú leszármazottja a középkor *kereskedő-bankárainak*. Virágzott a diadalmas XVIII. század folyamán Párizsban; „továbbélt”, mint Sieyès ex-abbé, a forradalom alatt; *sokat nyereszkedett* az első császárság háborúi alatt hadiszállításokon és a kontinentális zárlat alatt csempészéssel; *teljesen kibontakozott* a cenzusos monarchia (1815—1848) idején, mikor a párizsi piac — London után — a nemzetközi fizetések fontos központja lett, s a francia gazdaság 1820-tól gyors léptekkel sodródott be az *ipari forradalom* folyamatába.

Milyen ügyleteket bonyolított le a bankarisztokrácia a múlt század közepe táján? Kettőt jól ismerünk, a harmadikat, melyről a legkevesebbet tudjuk, lebecsülik, noha bizonyára jelentős. Az „haute-banque” egyrészt az *állami pénzügyi műveletekkel* tűnt ki: elhelyezte, eladta az államkölcsönöket, mindezt európai és nemzetközi szinten. A Rothschildok nagy hegemoniájuk idején, 1820-tól 1850-ig a különböző értéktőzsdéken a kor minden államkötvényével foglalkoztak: angol, francia, osztrák, pápai, orosz, porosz, spanyol, amerikai és dél-amerikai államkötvényekkel. . . Még egyeduralmuk e korszakának lejártá után is sokáig megőrizték kivételes helyüket az ilyen jellegű ügyletek terén. Viszonylag megbízható adatok alapján személyesen volt alkalmam *felmérni*, hogy az 1871-i és 1872-i, ún. „terület-felszabadítási” államkölcsönök elhelyezésénél (amelyeket a Bismarck által Franciaországra kényszerített 5 milliárd hadisarc visszafizetésére bocsátottak ki) *egyedül* a párizsi, londoni, frankfurti és bécsi bankházakból álló *Rothschild-cég* mintegy 70 millió frank — természetesen

¹ Bertrand Gille, a Clermond-Ferrand-i bölcsészkar professzora nyert igen széleskörű betekintést a párizsi Rothschild-ház levéltárába. Én a magam részéről a Crédit Lyonnais levéltárában dolgoztam.

aranyfrank -- hasznot tudott húzni a század legnagyobb kölcsönügyéből. De a Rothschildok korántsem voltak egyedül. A nemzetközi bankszindikátus, mely egész Európában biztosította az 1871-es és 1872-es kölcsönök elhelyezését, mintegy 40 angol, német, francia, belga, osztrák és olasz bankból állt. A *Crédit Lyonnais* a maga részéről (és ez az összeg egészen pontos) 24,752 000 aranyfrankot nyert a két kölcsönrel kapcsolatos ügyleteken.

Az „haute-banque” másrészt — 1820-tól — mind Franciaországban, mind a közeli országokban a *beruházásokra*, az ipari fejlődés finanszírozására vetette magát. A Rothschildok közvetlenül érdekelve voltak a *vasútépítésben* s az ezzel kapcsolatos termelési ágakban: a *szénbányászatban*, a *vasiparban*, a *gépgyártásban*. Először is természetesen *Franciaország területén*, az 1845-ben létrejött, és a 25 000 részvényes által pár hét alatt befizetett, akkoriban óriásinak számító 200 millió aranyfrank tőkéjű *Compagnie du Chemin de fer du Nord* által, mely teljes egészében a csoport kezében volt, valamint a *Forges d'Anzin* és a *Société de Construction des Batignolles* által, ahol a csoport csak képviselte magát. *De érdekelve voltak Európában is*, ahol az 1840/1850-es években a cég egyre szaporította a vasúti és vasipari létesítményeket: Belgiumban, az osztrák birodalomban, Olaszországban, Spanyolországban — és Angliában.

Ami az „haute-banque” ügyleteinek harmadik típusát illeti — itt a Rothschildok kétségkívül az első helyet foglalták el —, az mindent magában foglalt, ami a *nemzetközi kereskedelemmel* kapcsolatos: a *nemesfém-kereskedelmet*, melynél a csoport volt minden fejlett ország szállítója; az *importőröknek szóló hitelnyújtást*; bizonyos *bányászati termékek*: a Dalmáciából vagy Spanyolországból származó higany, réz, ólom, 1880-tól az orosz *petróleum* és az újkaledóniai *nikkel* kitermelését és eladását. A csoport például sokáig megtartotta az almadeni spanyol higany eladásának monopóliumát, s kezdettől fogva érdeklődött a Rio-Tinto-i réz iránt; ma is nagy árusítója a nikkelnek. De kereskedik más, világrészek közt cserélődő *nagy termékekkel* is (az Egyesült Államok gyapotjával és dohányával, faggyúval, zsírral, gabonával, fával...). A nemzetközi kereskedelemhez kapcsolódtak a *hajózási biztosító társaságok* és a *tűzbiztosító társaságok*; ezekben a csoport 1825/1835-től mind Londonban, mind Párizsban képviselve volt. Végül volt a csoportnak *saját kereskedelmi flottája* és voltak érdekeltségei a hajófelszerelési cégeknél.

Figyeljük csak meg, hogy ami a világ kereskedelmi forgalmával összefüggő ügyek együttesét illeti: az egész századon át egy *állandó, tartós folyamatról* és egy *emelkedő áramlásról* volt szó, amely megfelelt a világgazdaság fejlődésének. Az *állami jövedelmekkel* és az *ipari beruházásokkal* kapcsolatos ügyletek azonban — csaknem kizárólag ezekre gondolnak, ha a bankarisztokráciát említik — csupán lökésszerűen haladtak. Feltehető tehát, hogy az „haute-banque” ügyeinek harmadik típusa rendszerességével is nagyban hozzájárult a végleges profithoz. De a hozzáférhető iratanyag nem teszi lehetővé a cég globális profitjának felmérését (legalábbis az 1815/1848-as periódusra vonatkozólag nem, melyet kollegám, Bertrand Gille tanulmányozott a párizsi bankház irattára alapján); és még sokkal kevésbé annak felmérését, hogy az *ügyletek három nagy típusa milyen arányban járult hozzá a teljes profithoz*.

Egy kétségkívül izgalmas, de nehéz kérdéssel állunk tehát szemben.

Mi maradt meg *ma* a bank-arsztokrácia e hagyományos ügyleteiből? Vagy ugyanez a kérdés más megfogalmazásban: mennyiben tükörképe a mai Rothschild-csoport saját múltjának?

Ami nem változott, az a *cég jogi formája*, mely a bank-szakma bizonyos koncepcióját, egy bizonyos szakmabeli stílust, egy bizonyos cselekvési módot juttat kifejezésre: a „Rothschild-fivérek” még mindig „ház” és nem „társaság”. A „Rothschild-fivérek” még most is *családi* alapon nyugvó, családi felépítésű csoport. A „Rothschild-fivérek”-et, ma éppen úgy, mint régen, nem jegyzik a börzén, nem rendelkezik sem ügynökségekkel a városi utcákon, sem hatalmas klientúrával. A bankház ma is, mint régen, tartózkodó. Most is a rue Laffitte-en áll, mint a restauráció idején, falain nem csillognak arany betűk, cégtábla nem reklámozza. Elmegyünk irodái előtt, anélkül, hogy tudnánk. Belépve, most is James morcos portréja fogadja a látogatót egy szűk lépcsőfeljáró tetején. Néhány évvel ezelőtt még olyan várótermei voltak, melyek tiszteletreméltó karosszékei és függönyei kétséget kizáróan egy ünnepélyes „régikorszak”-ból származtak. A bank-arisztokrácia tehát megőrizte jó modorát és tartózkodását; arisztokratikus, amennyiben ismeretlen előtte a reklám zaja, a köztérképek lármája, az ügynökségekkel rendelkező nagy hitelintézmények klientúrájának nyüzsgése. Kizárólag az általa választott és gondosan előkészített nagy ügyletekre szorítkozik; klientúrája, melynek vagyonát kezeli, szűkkörű, de gazdag. — Mindig sok arcú, de láthatatlan. Azok, akik a bankházat az általa ellenőrzött, vagy érdekeltségéhez tartozó társaságokban képviselik, ritka kivételtől eltekintve ismeretlenek a közönség előtt. Ilyen kivétel *René Mayer* a harmadik és negyedik köztársaság idején, vagy *Georges Pompidou*. De kevesen ismerik *Michel Pasteau*, *René Fillou*, *Henry Pagezy*, a nemrég elhunyt *Pierre Dupont-Ferrier*, vagy *Pierre Getten* nevét. A párizsi bankház ma is, mint régen, szoros kapcsolatot tart fenn a londonival — a többi régi Rothschild-fiók eltűnt: a nápolyi 1860-ban, a frankfurti 1900-ban; a bécsi 1938-ban, az Anschluss idején. Végül a Rothschildok ma is, mint régen, ügvelnek arra, hogy a politikai hatalommal, ha nem is állnak mindig mellette, legalább jó viszonyban legyenek. Mert a hatalom az üzlet, az értesülések, a befolyás forrása. Ez az a felbonthatatlan hármasság, mely a mindenkori régi bankházak erejét adta. Téves volna azt állítani, hogy volt egy Rothschild-„politika”. Ha csak azt nem értjük ezalatt, hogy a Rothschildok gyakorlati szükségszerűségéből mindig alkalmazkodtak minden politikai formához, melyet hazánk az első császárság óta fokozatosan átélt. Tehát ott találjuk őket a magas szférákban, minden rendszer idején. Ismételjük: *egyszerűen szükségességéből és a dolgok természetéből kifolyólag*. Mert a tőke- és hitelkezelési szakma a *gazdasági élet adott kapitalista formája mellett* nem függ az ilyen vagy olyan kormányzati vagy parlamenti stílustól. És ne feledjük el, hogy itt a Rothschildok semmiben nem különböznek a többiétől. Ebből a szempontból minden nagy bankár hasonló. És nem csak a bankárok. Milyen jelenséget közelít meg itt a történész? Azt, amit „nagy témának” szoktak nevezni, amivel kapcsolatban a szociológusok a nagyburzsoázia hatalmának állandóságáról, gazdasági, társadalmi és politikai befolyásának látszólagos — mert minden csak látszat — politikai *instabilitáson túli stabilitásáról* beszélnek a történelem hosszú távú folyamatán keresztül.

De ha a kutató könnyen meg is találja egy mai bankcsoportban a múltból örökölt vonásokat, korántsem a múlt megismétlődésével áll szemben. A világ változott, mint mondják, és változtak a Rothschildok is. Pontosabban: már nem ugyanaz a helyük, mivel többé nem egyedüli irányítói a nagy ügyeknek; méghozzá már jó ideje nem. Az 1850–1880-as években a *francia bankrendszer* komoly versengések és harcok után, melyeknek jobban ismerjük Epinal

által kitalált képét, mint valódi történetét, új egyensúlyra talált: a bank-arisztokrácia, a „régibank” mellett új bankszervezetek tűntek fel, részvénytársaságok, nem családi felépítésűek és egészen más irányzatúak. Jól ismerjük őket, hiszen elég a szemünket kinyitni, s láthatjuk ügynökségeiket a városok utcáin. Letétekre vadászva, mintegy razziát tartva a parlagon heverő megtakarítások után, a letéti bank elég gyorsan hatalmas pénzüsségeket tudott felszippanítani, s így most rajta volt a sor, hogy hatalommá váljék. A finanszírozó bank, az előbbi unokatestvére ugyanabban az időben, anélkül, hogy ügynökségi hálózattal rendelkezett volna, szakított a magánbank, a családi bank megjelenési formáival, és erős részvénytőkére épülve magához vonzotta a közepes és nagy cégek és egy gazdag, de viszonylag nagyszámú közönség letéteit. Így alig két-három évtized alatt az olyan cégek, mint a *Crédit Lyonnais* (1863), a *Société Générale* (1864), a *Banque de Paris et des Pays Bas* (1872) megnövekedtek, szövetkeztek a bank-arisztokrácia és különösen a Rothschild-ház ellen, megtörték a régi hegemoniákat, majd összegyűlt tőkéjük súlyával háttérbe szorították a régi bankházakat.

Később, az 1920–1930 közötti szerencsés évtized alatt, majd szemünk előtt, a második világháborút követő újjáépítési periódus után, mintegy tizenöt éve új, fiatal és dinamikus bankcsoportok léptek a porondra. Az újabb bankok nagy része az üzleti körök szótárában „csoport-bank” néven szerepel — *ipari csoportok* bankjai ezek, melyeket egyes ipari vállalatok alapítottak saját bank- vagy pénzügyi szolgáltatásaik ellátására, s azért, hogy ők is kihasználják a kedvező konjunktúrát. Ez áll az *Union Européenne*-re, a Schneider-csoport bankjára, az *Union des Mines*-re, a szénbányászati csoportok bankjára, a *Banque Commerciale de Paris*-ra, a Marcel Dassault csoport bankjára. Nem szólva a még gyakoribb és feltűnően aktív outsiderokról, mint például Jacques de Fouchier *Compagnie Bancaire*-ja, vagy mint a régi *La-Hénin* bank, melyet Jacques Francés keltett életre.

Mi lett ilyen körülmények között a bankarisztokráciából? Mi lett a Rothschild-házból? Természetesen nem tűnt el. Még mindig léteznek Rothschildok, Scillère-ek, Mallet-k, Neuflyze-ek; de területük összehúzóódott, viszonylagos súlyuk csökkent, monopóliumuk megoszlott. A Rothschild-csoport ma csak *egy a többi között*, nem a *többi felett* álló csoport. Ez a viszonylagos visszafejlődés annál inkább megmagyarázható, mivel a csoport 1930 és 1940 között komoly változáson ment át. Egyrészt az egymást követő — 1936/37-i és 1945/46-i — *államosítások* következtében elveszti a Banque de France egyik kormányzói székét, melyet 1853 óta betöltött; elveszti az (igaz, az 1920-as évek vége óta nagyon deficites) *Chemin de Fer du Nord*-t és megszűnik egyes szénbányákra és biztosító társaságokra gyakorolt befolyása. A csoport másrészt nagyon sok kárt szenvedett a megszállás alatti időszakban; míg a száműzött Guy de Rothschild a *Forces Françaises libres* tagja volt, a rue Laffitte-i irodákat a *Nemzeti Segély* adminisztrációja foglalta el, és a bankok szakmai listájáról törölték a zsidó bankárokat. Ez a sötét idő a cég kezdeti éveire emlékeztet, a XVIII. századi Németországban, ahol az ősnak, Meyer-Amschelnek, mint minden hitsorsosának, viselnie kellett a sárga csillagot . . .

A XX. század így a Rothschild-csoport bizonyos elhomályosulásának volt tanúja. Felelősek voltak-e bizonyos fokig a párizsi vezetők ezért a jelenségért? Nagyon nehéz és nagyon kényes dolog volna ezt állítani. Mindenesetre érdekes tanúvallomással rendelkezünk Édouard de Rothschilddal, Guy apjával, a háznak a két világháború közötti fejével kapcsolatban. Egy különös, kivételes könyv-

ről van itt szó: Emile Moreaunak, a Banque de France 1926—1930 közötti kormányzójának emlékiratairól, melyek utasítása szerint halála után, 1954-ben jelentek meg. Ez az emlékirat az 1926 június — 1928 június közötti időkre vonatkozik és az 1928 júniusi törvény által kimondott *stabilizáció* (a frank devalvációja) elleni vagy melletti harcok körül forog. Édouard de Rothschild gyakran szerepel benne. Úgy tűnik, Moreau elég világosan látja a dolgokat, mikor 1926. szeptember 28-án ezt jegyzi fel: „Délután Rothschild úrhoz megyek. Elég hosszú általános beszélgetés. Gondolatai homályosak és különös keverékei az értékes szakmai ismereteknek és a rendkívüli értelenségnek”.

Ezt a véleményt össze kellene vetni egy régebbi szöveggel: azzal az interjúval, melyet Alphonse de Rothschild, Édouard apja adott 1897-ben Jules Huret újságírónak a társadalmi kérdésről és a szocializmus franciaországi fejlődéséről. Az interjúból egy bankár alakja bontakozik ki, aki teljesen képtelen felfogni a folyamatban levő politikai változások mélyebb okait, és igen bizonytalan az általános fogalmak használatában. Ezzel kapcsolatban felmerül egy másik észrevétel is: amit a XIX. század Rothschildjairól és Édouardról tudunk, az valóban a pénzügyek összehasonlíthatatlan szakembereinek mutatja őket. De soha nem írtak szakmájukról, foglalkozásukról. Úgy tűnik, soha nem *gondolták át* a gazdasági fejlődést. Átélték, ennyi az egész. Ez az, ami alapvetően megkülönbözteti őket a többi bankártól, akik egyben közgazdászok és szakírók is voltak, s akiknek műveit nem olvashatjuk bizonyos tisztelet nélkül. Gondolok itt Jacques Laffitte-ra, főleg pedig Emile és Isaac Péreire-re, az egykori *Crédit Mobilier* létrehozóira.

De térjünk vissza Édouard Rothschildhoz, 1926/28-ba. Moreau emlékirataiból két dolgot tudunk meg vele kapcsolatban: Édouard bárónak, a Banque de France kormányzójának, a rue Laffitte-i ház fejének továbbra is nagy a hatalma. Meghallgatják, véleményét kérik. Bejáratos a kormányelnökhöz, Raymond Poincaréhez, akit gyakran felkeres és akit a frank revalorizálása érdekében befolyásol — elég könnyen, egyébként. De a ház hatalmának ezentúl nyilvánvaló határai vannak: a frankot Édouard de Rothschildnak a de Wendel cég főnöke által támogatott erőteljes pressziója és Poincaré ellenszenve ellenére devalválják. Ez azt jelenti, hogy egy alapvető pénzügyi döntésnél nem a Rothschild-csoport győzött. Más érdekek, más csoportok (főleg Brincard báró és a Crédit Lyonnais, a pénzügyi stabilizáció hívei) kerekedtek felül. Az epizód igen jelentős. Ez az a pillanat, melyben nagyjából hitelesen megállapíthatjuk a Rothschild-csoport relatív hanyatlását, azaz az egész bank-arisztokráciáét, melynek sorsát a minket foglalkoztató csoport sorsán keresztül követjük.

III. Az alkalmazkodási képesség

Elérkeztem a harmadik és utolsó kérdéshez, melynek segítségével megpróbáltam a Rothschildokat ábrázolni: ez a csoport rugalmassága, gazdasági és politikai alkalmazkodóképessége. Igazság szerint már elmondtam, amit (véleményem szerint) politikai alkalmazkodóképességéről tudnunk kell. Ami tehát még hátra van, az a csoport gazdasági alkalmazkodóképessége 1945 óta; a csoportnak, mint a jelenlegi banktőke aktív, dinamikus elemének mintegy húsz éve végbement, figyelemre méltó újjáéledése.

Ez a megújulás egyrészt a csoport jelenlegi vezetőinek képességén múltott, másrészt azonban a francia gazdaság 1945 óta kialakult helyzetén is.

Elég annyit mondani, hogy növekedési rátája húsz év óta határozottan magasabb, mint 1897—1913 és 1920—1929 között, a jelentős növekedési periódusokban volt. Tisztában vagyok azzal, hogy a mai francia gazdaság új növekedésében az államnak fontos szerepe, döntő gazdasági szerepe van. Beruházásai, kiadásai, „tervei” nélkül nem lett volna s nem lenne ilyen gyors a fellendülés. A nemzetgazdasági mérleg statisztikai adataiból ez kimutatható. De a hosszú ideig tartó kedvező gazdasági légkör a magánkapitalizmusra is új tavaszt hozott. A Rothschild-csoport sorsa ebből a szempontból is tipikus. Ennek ismeretelésére azonban feltétlenül külön cikkre lenne szükség; meglegszem tehát a fejlődés néhány vonásának vázolásával. Két dolog látszik jellemzőnek a *jelenlegi* csoport működésére: 1. A csoport még az 1937 júliusában elhatározott vasútállamosítási változásai közepette talált rá a felújulás lehetőségére. 2. Hosszútávú számításokon alapuló terveket készített, melyekben Afrika kivételes helyet foglal el.

1. A *Compagnie du Chemin de fer du Nord* 1937-ben, a Société Nationale des chemins de fer français (S. N. C. F. — Francia Államvasút Társaság) létrejöttével elvesztette vasúti berendezéseit és szállítmányozó gyakorlatát. De kárpótlást kapott a S. N. C. F. részvények formájában; ez utóbbi igazgatósági tanácsában mindig ott ül a Nord képviselője. Másrészt megtartotta egy évszázados fennállása során szerzett, jelentős pénzügyi aktívákat olyan ipari és bányászati üzletek részesedései formájában, melyek maguk is a Rothschild-csoport tagjai voltak, mint például a *Nickel*-ben vagy a *Rio-Tinto*-ban. A Nord 1937-től tehát vasúti társaságból *pénzügyi* társasággá, „*société de portefeuille*”-é lett. Ez az értékpapírállomány minden évben osztalékot hozott, ami az aktívákat növelte és amit új értékpapírokba fektettek. Az aktívák tehát hólabdászerűen növekedtek. És tanúi lehetünk egy csodálatos jelenségnek: a *Compagnie du Chemin de fer du Nord*-nak, mely ezentúl az állam gondjaira bízta a hálózat saját költségen történő korszerűsítését, azaz a hálózat deficitjét, nem volt többé deficitje. Végre pénzt tudott keresni, méghozzá különösebb gond nélkül, mert egy Rothschildnak mi sem könnyebb, mint az értékpapírkészlet kezelése. Kezében lévén a vasúti salaktól megszabadított eszköz, a csoport mesterei kézzel tudott bánni vele. Először is átvette két másik, szintén pénzügyi társasággá alakult vasúti társaság, a *Paris—Orléans* és a *PLM* felügyeletét. Majd a francia fellendülés megindulásának kellős közepén, 1953-ban a Nord (azaz természetesen a Rothschild-bank, melynek teljesen ellenőrzése alatt állott), saját számlájára és Franciaország nemhivatalos köreiben elsőnek alkalmazta a *beruházási társaságokra* vonatkozó törvényhozást és létrehozta a már említett *Société d'Investissement du Nord*-t, amely nem egyéb, mint egy jelentős „*société de portefeuille*”; melynek részvénytőkéje biztos érték, éppen azért, mert adva van az aktívák egyedül alkotó értékpapírok szabad mozgása és cserélhetősége. Így tehát az államosítás a Nord-t súlyos tehertől szabadította meg, pénzügyi társasággá alakította át és új távlatokat nyitott meg előtte.

Különleges, egyedi esettel állunk itt szemben? Egyáltalán nem. Minden magáncégnak, amely átélte az államosítást, hasonló volt a sorsa. Aktívabbak és jövedelmezőbbek lettek, mint valaha, csak más ágazatokban és más név alatt. A legjellemzőbb példát erre a *Compagnies charbonnières* (Szénbányászati Társaságok) adhatnák. Némelyikük 1945-től, figyelemre méltó szervezők vezetésével részese volt a párizsi piac egy évtized óta legdinamikusabb bankcsoportja, az *Union des Mines — La Hévin* csoport megalakulásának, mely nemrég egyezséget kötött a *Compagnie financière de Suez*-zel (az államosítás egy másik

hajótöröttjével, melynek szintén nagyszerűen megy), és a *Banque de l'Union Parisienne*-nel. Íme egy nagy téma: bizonyos kapitalista szektorok alkalmazkodása az államosításhoz, megmenekülésük és továbbélésük, újjászületésük. Ez a mai francia kapitalizmus egyik leglényegesebb vonása. Teljesen vegyessé vált tehát, egymás mellett magában foglalva az állami és magánstruktúrákat.

2. Ami a csoport afrikai terveit illeti, azok már a megvalósítás előrehaladott stádiumában vannak. Guy de Rothschild 1957. március 29-én, a *Société d'investissement du Nord* részvényesei előtt magasztalta a petróleumban, rézércben, urániumban, foszfátokban, vasércben, bauxitban stb. gazdag Afrikában nyíló lehetőségeket és bejelentette csoportja elhatározását, hogy aktívan érdeklődni fog e kincsek kiaknázása iránt. Nem meglepő tehát a Rothschild-vállalatok sokfélesége Afrikában. Nevük (az alábbi lista távolról sem kimerítő): *Cofirep* (Compagnie Française de recherches pétrolières — Francia petróleumkutatási társaság, alakult 1955 januárjában, mellyel Rothschild és Worms támogatja a *Comptoir National d'Escompte de Paris*-t; *Société française d'investissements pétroliers* (Francia petróleumberuházási társaság), alakult 1957 októberében Rothschild, Lazard, a *Crédit Lyonnais* és a *Caisse des Dépôts et Consignations* részvételével; a *Cofimer*, alakult 1957 végén együttműködve a *Paris-bas*-val, a *Crédit Lyonnais*-vel, a *Société Générale*-lal, a *Banque de l'Indochine*-nel . . . A bányászati beruházásokra specializált Cofimer képviselve van Mauritániában (vas), Guineában és Kamerunban (alumínium), Gabonban (urán), Szenegálban (foszfátok). Miután néha mosolyogni is jó, kiemelem a Cofimer haszonrészesei közül a *Société polynésienne de villages de vacances*-t (Polinéziai nyaralófalu társaság, Tahiti). A Rothschild-bank és a Cofimer kezdeményezték a *Miferma*-t (Mineral de fer de Mauritanie — Mauritániai vasérc), melynek termékét ma a francia partokon rakodják ki. Megemlítem végül a SAGA-t (Société Anonyme de Gérance et d'Armement — Hajófelszerelési és igazgatási részvénytársaság), mely a Rothschildok tulajdonában levő tengerhajózási és nemzetközi kereskedelmi ügyeket fogja össze. A SAGA a nyugat-afrikai partok mentén mindenütt képviselve van valamilyen néven: *Société Navale de l'Ouest* (Nyugati hajózási társaság), *Société de la Sanaga* (Sanaga társaság), *Compagnie des Bateaux à vapeur du Nord* (Északi gőzhajózási társaság), *Compagnie chérifienne d'armements* (Chérifi hajófelszerelési társaság), *Société Ouest-africaine d'entreprises maritimes* (Nyugat-afrikai hajózási vállalatok társasága), *Compagnie Transafricaine* (Transafrikai társaság) stb. . . . A Société de Sanaga — hogy a felsorolást egy példával fejezzem be — biztosítja a provencai alumínium szállítását Marseilleből Dualába, és visszaviszi a kameruni hidroelektrikus berendezésekben öntött alumíniumrudakat és lemezeket Franciaországba; áthajózza a Földközi-tengeren a Berre-i tó butángázát és elosztja Észak-Afrika partjain. 1961 januárjában a Cofimer elnöke joggal hangsúlyozta tehát „Nyugat lehetőségeit Afrikában”.

De ebben a Rothschild-csoport megint csak nem különbözik más bankcsoportoktól. Két általános érvényű, azaz a francia tőke egészére érvényes megjegyzést kell tennünk.

Az első Fekete-Afrikának a francia és európai üzleti csoportok részéről történt valóságos „felfedezésére” vonatkozik a második világháború óta; az európai bank- és ipari csoportok által eddig az időszakig viszonylag elhanyagolt afrikai gazdaság a Szaharán túl és a Szaharában (néhány erősen körülhatárolt afrikai vidéktől eltekintve) egyre inkább Nyugat-Európa gazdasági és uralmi hálózatába kerül. — A második megjegyzés a mai francia kapitalizmus „vegyes”

jellegével kapcsolatos. Megfigyelhető, hogy számos új afrikai létesítményben — petróleum- és bányalétesítményekben — a Rothschild-csoport és más magánbank-csoport szorosan együttműködik az állami bank-szektorral. A könyvekben a francia bankstruktúra függőlegesen két szektorra oszlik, a *valóságban* a két szektor közösen bonyolítja le az ügyleteket. De nemcsak Afrikában. Franciaországban is, és elsősorban Franciaországban.

*

Távrolról sem adtam a Rothschild-csoportról minden részletre kiterjedő képet. Nem ez volt a célom; ez egyébként nem is lett volna reális. Elég annyit tudni, hogy a csoport még kiemelkedő szerepet játszik a „szabad vállalkozás” egyetemes versenyében, és hogy sorsának vizsgálata sok új, fontos adatot hoz a francia gazdaságra és a francia bankrendszer múltbeli fejlődésére és mai módosulásaira vonatkozóan.

De van még egy utolsó megjegyzésem. 1945-ben a Rothschild-csoport úgy döntött, hogy a törvényes kötelezettségek keretén belül a fennálló, mintegy 300 francia bank között a finanszírozó bankok (*banque d'affaires*) kategóriájában legyen nyilvántartva. Ezek a bankok a hagyományokhoz híven ma is a „nagy üzletekhez” kapcsolódnak, ahogy maguk a bankárok mondják; azaz az *ipari beruházásokhoz és részesedésekhez, az állami pénzügyekkel való műveletekhez* (igaz, ezek már sokkal kevésbé gyümölcsözőek a bankok számára, mint száz évvel ezelőtt, vagy régebben), a *tőzsdei kereskedelemhez* és egyszerűen a *kereskedelemhez*.

Nos, mindenki tudja, hogy a francia finanszírozó bankokat gazdasági és politikai jellegű támadások érték és érik. Két baloldali párt nemrég a nemzetgyűlés elé terjesztett egy törvényjavaslatot a finanszírozó bankok államosításáról. Emlékszünk rá, hogy a felszabaduláskor a finanszírozó bankok — úgy tűnik, éppen csak hogy — megmenekültek az államosítástól. A bankok terén az államosítás akkor az országos ügynökségi hálózattal rendelkező nagy letéti bankokra korlátozódott (*Crédit Lyonnais, Société Générale, Banque Nationale pour le Commerce et Industrie, Comptoir National d'Escompte de Paris*). Ma megint napirendre került a finanszírozó bankok államosításának kérdése. Persze senki sem hiszi, hogy már most fenyegeti a bankokat ez a veszély. De végül is felmerülhet a kérdés, hogy a Rothschild-csoport és vele együtt más magán-csoport nem lép-e be egy napon az állami bankszektor nagy birodalmába.

Hanem ha feltesszük, hogy a *finanszírozó bankokat államosítják*, olyan eredményre kell számítanunk, melyet — véleményem szerint — eddig még nem fejtett ki senki elég világosan. Az állam, megváltva a bankok tőkéjét, egész *aktívájuk* birtokába jut, azaz többek között a *részvények* birtokába is, melyekkel a bank számos ipari társaságnál, többek között nagyon nagy cégek-nél rendelkezik. Az állam ezzel rögtön a magáncégek részvényesévé válnék, bizonyos esetekben, mint a részvénytöbbség tulajdonosa, ellenőrzése alatt is tartaná őket. A kormány és a gazdasági körök, az állam és a magánipari csoportok között egyre szorosabbá válik tehát a kapcsolat. Mi lenne egy ilyen fejlődés eredménye? Nehéz volna megmondani. Miután ez az eredmény kétféle lehet: vagy az történnék, hogy az állam az így megszerzett részesedések segítségével kiterjesztené ellenőrzését a magániparra, vagy pedig — és egyáltalán nem oktalanság ennek lehetőségére gondolni — fordított folyamat menne végbe,

melynek csírái a dolgok jelenlegi állása mellett egyébként láthatóak is: a magánipari körök úgyszólván körülzárnák az államot, közvetlenül összetartoznának vele, saját érdekeik szerint befolyásolnák elhatározásait. Ahelyett, hogy egy bizonyos szocializálás felé haladnánk (az első alternatíva értelmében), egyre inkább megközelítenénk azt, amit Albin Chalandon, a Banque Commerciale de Paris elnöke igen szerencsésen „*összehangolt gazdaság*”-nak nevezett; olyan gazdaság ez, melyen belül megvalósulna a feladatok, a kockázat és a profit megoszlása az állami és magánszektor között anélkül, hogy az ipari kapitalizmus alapvető szerkezete megváltoznék.

Ez azt jelenti, hogy a franciaországi nagy kapitalizmus sorsa nincs előre meghatározva. Követheti akár az egyik, akár a másik utat. Sejthető, hogy a végeredményt itt a politikai és társadalmi összefüggések fogják eldönteni. A történelem soha nem végzetszerű.

FRANÇOIS BOUDOT

A franciaországi szövetkezeti mozgalom történetének problematikája

A szövetkezeti mozgalom sajátos problémaköre még nem kielégítően tanulmányozott és nagyon egyenlőtlenül feltárt területe annak a gazdag anyagnak, melyet a francia társadalom története nyújt a kutató számára. Meghatározták a szocializmus és a szindikalizmus fejlődésének nagy szakaszait,¹ pontosan rávilágítottak néhány sajátos szempontjára,² de a szövetkezeti mozgalmat illetően úgy tűnik, szinte mindig megelégedtek a lényegében doktrinális analízissel,³ olyan tanulmányokkal, melyek inkább a jogász, a közgazdász, a szociológus⁴ gondolatkörébe, mint a történész jellegzetes területére tartoznak. Jean Gaumont 1924-ben kiadott *Histoire Générale de la Coopération en*

¹ Elie Halévy, G. Weill, P. Louis, E. Dolléans munkáihoz csatlakoznak az alábbi összefoglalások: *M. Prélot: L'évolution politique du Socialisme français 1789—1914* (A francia szocializmus politikai fejlődése 1789—1914). Párizs. 1939; *D. Ligou: Histoire du socialisme en France 1871—1961* (A szocializmus története Franciaországban 1871—1961). Párizs. 1963; *J. Montreuil: Histoire du mouvement ouvrier en France des origines à nos jours* (A munkásmozgalom története Franciaországban, kezdetétől napjainkig). Párizs. 1946; *Jean Bruhat és Marc Piolat: Esquisse d'une histoire de la C. G. T.* (A C. G. T. történetének vázlatja). Párizs. 1966; *J. D. Reynaud: Les syndicats en France* (A szakszervezetek Franciaországban). Párizs. 1960; *J. Droz: Le socialisme démocratique 1864—1960* (A demokratikus szocializmus 1864—1960). Párizs. 1966.

² Példaként megjegyzendő *Cl. Willard: Le mouvement socialiste en France 1893—1905* (A szocialista mozgalom Franciaországban 1893—1905); *Les Guesdistes* (A guesdisták). Párizs. 1965; *A. Kriegel: Aux origines du communisme français 1914—1920* (A francia kommunizmus kezdetei 1914—1920). Párizs—La Haye. 1965; *La croissance de la C. G. T. 1918—1921* (A C. G. T. növekedése 1918—1921). Párizs—La Haye. 1966; *M. Labi: La grande division des travailleurs* (A dolgozók nagy hadserege) Párizs. 1964; *A. Prost: La C. G. T. à l'époque du Front Populaire* (A C. G. T. a Népfront időszakában). Párizs. 1964; *Jean Charles: Les débuts du mouvement syndical à Besançon* (A szakszervezeti mozgalom kezdetei Besançonban). Párizs. 1962.

³ *Charles Gide: Le coopératisme* (A szövetkezeti mozgalom). Párizs. 1929; *G. Fauquet: Le secteur coopératif, Regards sur le Mouvement coopératif* (A szövetkezeti szektor, egy pillantás a szövetkezeti mozgalomra), új kiadás. Párizs. 1966; *B. Lavergne La Révolution coopérative* (A szövetkezeti forradalom). Párizs. 1949; *P. Lambert: La doctrine coopérative* (A szövetkezeti elv). Brüsszel. 1964; *G. Lasserre: La coopération* (A szövetkezés). Párizs. 1967.

⁴ *Jean Lacroix: La distribution coopérative en France* (A szövetkezeti elosztás Franciaországban). Párizs. 1957; *Cl. Vienney: L'économie du secteur coopératif en France* (A szövetkezeti szektor gazdasága Franciaországban). Párizs. 1966; *L. Coutant: L'évolution du droit coopératif des origines à 1950* (A szövetkezeti jog fejlődése a kezdettől 1950-ig). Reims. 1950; *J. Rozier: Les coopératives agricoles* (A mezőgazdasági szövetkezetek). Párizs. 1963; *R. Montagne: La coopération agricole* (A mezőgazdasági szövetkezés). Montpellier. 1964; *H. Desroches: Coopération et développement* (Szövetkezés és fejlődés). Párizs. 1964; *J. Guelfat: La coopération devant la science économique* (A szövetkezet a közgazdaságtudomány tükrében). Párizs. 1966.

France (A francioarszági szövetkezeti mozgalom összefoglaló története) című munkája óta megjelentek monográfiák egyes társaságokról,⁵ megjelent néhány rövid összefoglalás a fogyasztási vagy termelőszövetkezetekről,⁶ de ahhoz viszonyítva, amit a társadalmi akció más formáiról tudunk, a szövetkezeti mozgalomról szóló ismereteink nagyon elmaradtak.

Lehet, hogy a történelemkutatás követelményei részben magyarázatul szolgálnak erre a hiányosságra. Nagyon kevés szövetkezet gondolt eddig iratanyagának tárolására vagy megőrzésére. Az aznapi, vagy a közvetlenül várható problémákkal küszködő vezetőknek és felelősöknek se kedvük, se idejük nincs, hogy a múlt felé forduljanak. Már csak azért sem, mert jelenleg a szövetkezet felépítésének és módszereinek a francia társadalom mélyreható változásaihoz való alkalmazása foglalkoztatja őket, s mert a megoldást a technikai újításra való törekvésben kell keresni, ami természetesen hajlamossá teszi őket arra, hogy a tegnapi formákat erősen túlhaladottnak tekintsék.⁷ Ugyanúgy, ahogy nem bíznak benne, hogy ezek a mai vagy későbbi körülmények között gyakorlatilag eredményesek lehetnek, egyesek szerint a szövetkezeti mozgalom története is csak bizonyos érzelmi momentumot jelent, melynek megindító jellegét elismerik, de azért az csak erőtlen példa a tények előtt.

A szocializmus és a szindikalizmus történetírói persze találkoznak szövetkezési jelenségekkel kutatásaik során. A mozgalom terjesztői, akiknek munkáját figyelemmel kísérik, rendszerint szövetkezeti tagok voltak.⁸ A szindikalista központok, a pártok és a politikai csoportok kapcsolatban álltak a szövetkezeti mozgalmakkal. Ezeknek a kapcsolatoknak azonban csak minimális jelentőséget tulajdonítanak. A politikai és a szakaszervezeti élet látványos eseményei mellett a szövetkezeti mozgalom, mely mindenekelőtt egy vállalat fejlődésével törődik és a súlyos feszültség pillanatában megtevénytően bátorítalan, egyhangúan hétköznapiinak látszik. Az örökösei által elhanyagolt, közvetlen szomszédai által félreismert szövetkezeti mozgalom történetének tanulmányozása tehát nem mutat fel kielégítő fejlődést.

Ez az érdektelenség nemcsak a szövetkezeti törekvések megismerésére hátrányos, sajnálatosnak látszik ez a társadalmi mozgalom egész történetének

⁵ *Ch. Guerner*: La coopération dans l'Est de la France (A szövetkezeti mozgalom Franciaország keleti részében). Thionville. 1931; *A. Choquet*: L'Union coopérative d'Amiens (Az amiensi szövetkezeti unió). Párizs. 1935; *G. Prache*: Cambresis, Terre coopérative (Cambresis, szövetkezeti föld). Párizs. 1963; *Jean Gaumont*: Le Coopérateur de France-ban rendszeresen ad értékes közleményeket a fogyasztási szövetkezetek történetére vonatkozóan.

⁶ *Armand Hoog*: La coopération de production, origines et institutions (A termelőszövetkezet, kezdetei és intézményei). Párizs. 1942; *A. Hirschfeld*: La coopération agricole en France (A mezőgazdasági szövetkezet Franciaországban). Párizs. 1957; *F. Boudot*: La Coopération en France, consommation et production (A szövetkezet Franciaországban, fogyasztás és termelés). Párizs. 1956; *A. Antoni*: La coopération ouvrière de production (Az ipari termelőszövetkezet). Párizs. 1964.

⁷ Ez a nézőpont világosan megmutatkozik a fogyasztási szövetkezetek országos szövetsége kongresszusain, ahol az alábbi témák kerültek megvitatásra 1951-ben: Pour un nouveau développement du mouvement coopératif (A szövetkezeti mozgalom újrafejlesztéséért); 1953-ban: L'évolution de la technique commerciale et les sociétés coopératives (A kereskedelmi technika fejlődése és a szövetkezetek); 1955-ben: La position du mouvement coopératif devant l'évolution économique (A szövetkezeti mozgalom és a gazdasági fejlődés); 1961-ben: L'adaptation des méthodes coopératives à l'évolution économique et sociale (A szövetkezeti módszerek alkalmazkodása a gazdasági és társadalmi fejlődéshez); 1965-ben: Le plan coopératif (A szövetkezeti terv).

⁸ *J. Maitron*: Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français (A francia munkásmozgalom életrajzi lexikona). Párizs. 1964.

megértése és az egész francia társadalom átalakulásának megítélése szempontjából is. Egyes kérdések jelentőségét csak akkor lehet majd helyesen felmérni, ha a történészek kutatásaik során mindazt összegezik, amit a szövetkezési gyakorlatból megtudhattak. Pillanatnyilag — anélkül, hogy félreismernék az időben és térben szigorúan elhatárolt kutatások hasznosságát, sőt sürgősségét, — el kell ismerni, hogy a szövetkezeti mozgalom történetének tanulmányozására ösztönzőleg hatna, ha néhány fontos szempont kifejtésére törekszünk, melyek az óvatosság válaszfalait kidöntve, némi útbaigazítást adnának a kutató-sokhoz.

Így el fogjuk kerülni, hogy összetévezzük a szövetkezeti mozgalmat és az olyan szolidaritási vagy kölcsönös segélynyújtási mozgalmakat, amelyeket a történelem minden korszakában találunk, s melyek kis embercsoportoknak az élet nehézségeivel, vagy a viszonyok kegyetlen válságaival szemben fellépő, spontán reakcióként jelentkeznek, de egyetlen esetben sem érintik a gazdasági vagy társadalmi struktúrát. Elfogadjuk, hogy a Jura hegység sajtókészítő és értékesítő társaságai, egyes kézműves- vagy munkásszövetkezetek a munka megszervezése, a nyereség elosztása, az összetartás révén — talán már a XVII. században, de a XVIII. században biztosan — közelállnak a későbbi szövetkezési kísérletekhez, de sem szándékukban, sem formájukban, sem eredményeikben nem tükrözik a szövetkezeti mozgalom XIX. századi, még kevésbé napjaink jellemző törekvését: a társadalmi alap megváltoztatását.

Jellegzetesebbek a francia forradalom alatt feltűnő vagy kialakulóban lévő kísérletek. Az élelmiszerválság hatására a lyoni François Joseph L'Ange brosuráiban amellett, hogy határozott javaslatot tették a búzaárfolyam szabályozásának módjaira, már a társadalmi rend támadása és zavarainak elítélése is megtalálható.⁹ Csak a XIX. század harmincas éveiben kezdődik meg igazán a merész szövetkezési vállalkozás, szoros összefüggésben az első szocialista tanok születésével és az iparosodási hullám következményeivel.¹⁰

A szövetkezeti mozgalom története tehát a két szempont egyesüléséből rajzolódik ki. Az ideológiai fejlődés üteme szorosan összefonódik benne a gazdasági élet változó körülményeivel. A már mintegy másfél évszázados mozgalom nem egyenletes ütemben fejlődik. Hosszú ideig kis társadalmi csoportokat érintő, korlátozott időtartamú, szűk földrajzi keretek közt lezajló hirtelen ugrások jellemezték. A XIX. században és a XX. század első éveiben a szövetkezeti mozgalom krónikája a kísérletek ezreit tünteti fel, és inkább bukások felsorolásához, mint egy újszerű gazdasági szervezet helyének meghatározásához hasonlít. Csak mintegy ötven éve annak, hogy stabilizálódása véglegesnek látszik, és hogy különböző formáiról feltehető: szilárdan beleilleszkedtek a gazdasági életbe. Ha a múlt században a szövetkezeti mozgalom még bizonytalan volt is rendeltetését illetően, s ha csak az a makacsság tartotta is fenn, mellyel a mozgalom résztvevői a történelem látszólag határozott ítéletét elutasították, ma már beszélhetünk a francia gazdaságon belül szövetkezeti szektorról.

⁹ Moyens simples et faciles de fixer l'abondance et le juste prix du pain et Réponse aux objections qu'on a faite sur les moyens de fixer l'abondance et le juste prix du pain, par l'auteur de ces moyens (Egyszerű s könnyű módszerek a kenyérbőség és a jogos kenyérrák rögzítésére és Válasz az ellenvetésekre, melyeket a kenyérbőség és a jogos kenyérrák rögzítésének egyszerű és könnyű módszereire tettek, a módszerek szerzőjétől). Lyon. 1792.

¹⁰ Desroches, Gaumont, Meister, Poulat: Etudes sur la tradition française de l'association ouvrière (Tanulmányok a munkás-szövetkezés francia hagyományáról). Párizs. 1956.

Ugyanakkor a szövetkezeti tevékenység, mely kezdetben főleg a termelési és fogyasztási szövetkezetekre irányult, fokozatosan kibővült. A XIX. század végén a kölcsönös mezőgazdasági hitelbiztosító társaságok egy olyan széleskörű mozgalom megindítását készítik elő, amely megváltoztatja a paraszti élet hagyományos feltételeit. A mezőgazdaságnak a szükséges termékekkel való ellátásáról hamarosan áttérnek az értékesítésre, a szolgáltatások nyújtására és feltűnnek a közös gazdálkodásra irányuló első kísérletek is. Megszaporodnak a különböző jogi helyzetű lakásépítő szövetkezetek. Minden terület nyitva áll a szövetkezeti mozgalom előtt: bank, biztosítás, szabadfoglalkozásúak szervezése, orvostudomány . . . Nincs olyan irányzat, ahol ne jelentkeznék a szövetkezés valami csírája.¹¹

A szövetkezeti mozgalom történetét tehát főleg a vállalkozások nagyobb szilárdsága, tevékenységének kiterjesztése jellemzi. Ez egész világosan megállapítható. Magyarázata viszont súlyos problémát vet fel.

A fejlődés üteme nagyjából követi a mai világ átalakulásának alapvető vonalát. A gazdasági demokráciaként megnyilvánuló szövetkezés, úgy tűnik, hasznát látta annak a fejlődésnek, amit a demokratikus eszme az utolsó százötven év alatt a törvényhozás és az erkölcsök terén el tudott érni.¹² Ahogyan egyre világosabbá váltak a kapitalizmus következményei — a profit kizárólagos uralma, a válságok, a proletariátus kialakulása — úgy vált könnyebbé egy olyan új gazdasági szervezet szükségességének elismerése, mely a pénz hatalmát korlátozza, s az ember és a munka helyét elismeri. Valószínűnek látszik, hogy a társadalmi kérdés megoldásának általánosan megnyilvánuló vágya is hozzájárult a szövetkezeti kísérletek számára előnyös légkör megteremtéséhez. A társadalmi rend védői és ellenfelei néha egymásra találtak a szövetkezés előnyeinek elismerésében. Az előbbiek mindenekelőtt az általános forradalom elkerülésére törekedve, úgy gondolták, hogy a munkásság aktivitását egy szűkebb és mérsékelt reformizmus irányába terelhetik. Az utóbbiak a szövetkezésben a kollektív gazdaság felé vezető út első szakaszát látták. De mindegyikük hozzájárult a szövetkezeti társaságok alapításához. Hol törvényhozási úton, hol anyagi kedvezményekkel maga az állam is támogatta mind a szövetkezés formáinak egészét, mind egyes sajátos alakjait. A szövetkezeti mozgalom sikeréről valószínűleg a különböző elemek akaratlan együttműködése, a gazdasági és társadalmi élet logikája adhatna számot.

Így felvetve a kérdés különös kettősséget mutat, ezért szükséges, hogy újból feltegyük.

A meglevő szövetkezetek nem hasonlíthatók össze pontosan sem a térben, sem az időben. Válogatás nélkül a szövetkezet szót használjuk egy termelési

¹¹ Időszerűségét megfigyelhetjük a szövetkezés különböző mozgalmairól vagy intézményeiről szóló közleményekben. A leghasznosabbak: *Annales de l'économie collective* (A közös gazdaság évkönyvei). Liège, Centre International de Recherche et d'Information sur l'Economie collective; *Coopération* (Szövetkezet). Párizs, Société générale des Coopératives de consommation; *La coopération agricole* (A mezőgazdasági szövetkezet). Párizs, Centre National de la coopération agricole; *La coopération de Production* (A termelőszövetkezet). Párizs, Confédération générale des Sociétés Coopératives ouvrières de Production; *Économie Coopérative* (Szövetkezeti gazdaság). Párizs, Centre pour le développement de la Coopération; *Revue des Etudes Coopératives* (Szövetkezeti tanulmányok szemléje). Párizs, Institut des Etudes Coopératives.

¹² *Histoire du Peuple Français* (A francia nép története). IV. köt. *G. Duveau-tól*, Párizs. 1953, V. köt. *Mayeurtól, Prosttól, Bedaridától, Monneroutól*, Párizs. 1964. *G. Dupeur: La société française 1789—1960* (A francia társadalom 1789—1960). Párizs. 1966.

szervezetnél, melynek alapvető célja a bér munka kérdésének megoldása, korlátozott számú tagság érdekeit képviseli és különböző jogállású személyeket alkalmazhat; használjuk az elosztási társaságoknál, melyeknél az utánpótlás elméleti határát a francia családok száma jelenti, anyagi hozzájárulásuktól és régiségüktől függetlenül egyenlő jogokat élveznek és tevékenységük túllépi a kereskedelem szorosan vett határait; használjuk a földművesek vagy bortermelők csoportjainál, melyek gyakran csak saját érdekeiket védik és nem mindég tartják tiszteletben a demokratikus vezetés elveit; használjuk a szabadfoglalkozásúaknál, akik néha közelebb állnak a céhes rendszerhez, mint a szövetkezetekhez. Még jobban megítélhetjük a szótár pontatlanságát és a veszélyt, melyet ez a kutatásnál jelent, ha visszagondolunk arra, hogy az első elméleti kísérletek úgy fogták fel a szövetkezeti mozgalmat, mint valami *egységes egészet*, mely igyekszik sejteket kialakítani; ezek tagjait az emberi tevékenység minden — anyagi, szellemi és erkölcsi — területét érintő kölcsönös cserehálózat köti össze egymással. A szövetkezeti eszme eredetileg, törekvéseit és céljait illetően, egységes. Ezzel szemben a XIX. század közepétől a *szakosított* szövetkezés kezd érvényesülni, mely anélkül, hogy lemondana az előbbi álmokról, a távoli jövőbe helyezi a *szövetkezeti köztársaságot*, és mindenekelőtt arra gondol, hogy biztosítsa sikerét egy meghatározott tevékenység — termelés, hitel, fogyasztás — területén. Persze néhány éve úgy látszott, hogy az integrista törekvés felújul. De a közösségi vállalkozások nem nagyon boldogultak.¹³ Érdekesek voltak egy utópista szociológia keretén belül, de soha nem rendelkeztek akkora súllyal és hitellel, mint az uralkodó gazdaság keretében vizsgálendő specializált létesítmények. Az úttörők nagyralátó célkitűzéseit szerényebb tervek követték. A távoli úti-tervekkel, melyekre Charles Gide¹⁴ és Ernest Poisson¹⁵ ösztönöztek, dr. Fauquet szembeállította „szövetkezeti szektorát”.¹⁶ Ha a mozgalom számos harcosa számára a szövetkezeti civilizáció mítoszának hatékonysága nyilvánvaló is, annyi bizonyos, hogy doktrinális téren a hangsúly ezentúl az életmód közvetlen megjavításán, a család védelmén van.

A gazdasági és társadalmi keret, melyen belül a francia szövetkezeti mozgalom kialakult, elég könnyen meghatározható. Mezőgazdasági téren a megművelt területek növekedése, a földhozadék érezhető emelkedése gyarapította az állati és növényi eredetű élelmiszerforrások globális mennyiségét. Ipari téren a tudomány és a technika felhasználása szaporította a termékek mennyiségét és fajtáját. Közben jelentősen megnövekedett az árucseréjé volumene és gyorsasága. Ezek az átalakulások olyan gazdasági rendszerben mentek végbe, melynek elméleti alapelvei a személyi tulajdonon — ezen az elévülhetetlen jogon —, az egyéni érdeken — a profit alapvető hajtóerején — és olyan gazdasági rendben nyugszanak, ahol hangsúlyozzák a természeti törvények sérthetetlenségét; ezek tiszteletben tartása biztosítja az egyensúlyt — az összhangot a kereslet és a kínálat között. Nem tagadjuk, hogy egy ilyen rendszerben van valami elvitathatatlan nagyság, hogy elősegíti a kezdeményezést, az egyéni erőfeszítést. De a

¹³ L. S. Debret és H. Desroches: La Communauté Boimondeau (A Boimondeau-i közösség). Párizs. 1946. Lásd még a Communauté c. folyóirat speciális számait; 1951: Boimondeau, des années d'expérience communautaire (Boimondeau, a közösségi tapasztalatok évei), és 1959: Les communautés de travail (A munkaközösségek).

¹⁴ Az 1889-i első nemzetközi szövetkezeti kongresszuson mondott beszéd.

¹⁵ E. Poisson: Socialisme et Coopération (Szocializmus és szövetkezés). Párizs. 1922, La République coopérative (A szövetkezeti köztársaság). Párizs. 1920.

¹⁶ G. Fauquet: Le Secteur Coopératif (A szövetkezeti szektor).

termelő- és csereeszközök magántulajdona egyes társadalmi csoportoknak olyan tényleges — jogivá alakult — hatalmat adott, ami lehetővé tette, hogy akaratukat törvényszerűen kényszerítsék rá a lakosság többi részére. Ha konkurencia működése némileg csökkentette is a termelők becsúgyát, az anyagi és technikai eszközök, a vállalkozások koncentrációja, a versenytársak eltávolítása lehetővé tette, hogy a nagy társaságok uralkodjanak a gazdasági élet felett. Az árakban és a befolyási zónákban való megegyezés révén végül övék lett a piac, és a számukra legelőnyösebb feltételek mellett rendelkeztek mindazon cikkek termelése és eladása felett, melyeket a fogyasztók megkívánhattak. Ez utóbbiak érdekeit feláldozták a kizárólagos profitszerzés céljainak, akár egy gazdasági malthuzianizmus árán is, védelmet nyújtó jogaik biztos menedékében.

A rendszer működése azon felül időszaki válságokba ütközött: hol az árak romlása tette tönkre a termelőket, hol azok emelkedése csökkentette rendellenes módon a keresletet. A közvetítők szaporodása megnyújtotta a gazdasági körforgalmat. Az egyre inkább terjeszkedő vállalatok esetében az állandóan növekvő számú munkásság kénytelen volt eladni munkaerjét, anélkül, hogy tárgyalt volna munkafeltételeiről. A gyárakban kimerítő munkatempó, hosszú munkanap várt rájuk. A munkanélküliség, az alacsony bérek súlyosbították nyomorukat. A rosszul táplált, nyomorúságos odukban lakó, foglalkozási betegségekkel gyötört munkások embertelen körülmények között éltek, a gép és a tulajdonos kettős rabságában minden szabadságuktól, sőt emberi méltóságuk egy részétől is megfosztva.¹⁷ A társadalmi csoportok közötti feszültség harccá fajult, ahol a követelésektől a sztrájkig, a sztrájktól a forradalomban való reményen át már maga a társadalmi szerkezet is kérdésessé vált.

A kapitalizmus, melynek létjogosultságát vitássá tették ellenfelei és áldozatai, melyet — hagyományos formáiban — cserbenhagytak egyes hívei, átalakult. Új gazdasági formák jelentek meg, melyekben az állam, a közületek látták el az ellenőrzés, az irányítás, a szervezés, a tervezés feladatát. A kizárólag profitra és a piac törvényeire alapozott gazdaságot a termelés és az árucserre új rendszere követte, ahol, legalább is egyes szektorokban, az egyéni elhatározásokat az országos szükségletnek megfelelően irányítják vagy korlátozzák, s ahol a társadalmi jogszabályozás kikötései megváltoztatták a bér fogalmát és módosították a proletárok helyzetét.¹⁸

E nagy vonalaiban elfogadható fejlődési vázlat Franciaországra jellemző szakaszai azonban árnyaltabb analízist sürgetnek. Észre fogjuk venni, hogy végső következményei nem voltak olyan tisztán láthatók, mint más országokban. Az ipari és főleg a mezőgazdasági vállalatok koncentrációja nem olyan ütemben történt, mint az Amerikai Egyesült Államokban. Az angol ipari forradalom 30—40 évvel megelőzi a franciaországit. A proletárok száma alacsonyabb,

¹⁷ Az északi szövetkezetek fejlődését a XIX. század nyomorának keretébe kell behelyeznünk. *P. Pierrard*: La vie ouvrière à Lille sous le second Empire (Munkásélet Lille-ben a második császárság idején). Párizs. 1965. A népi lélektan kifejezése kiténik a dalok szövegéből. *P. Pierrard*: Les chansons en patois de Lille sous le Second Empire (Lille-i nyelvjárású dalok a második császárság idején). Arras, 1966; *E. Pottier*: Oeuvres complètes (Összes művei), kiad. P. Brochon. Párizs. 1966.

¹⁸ *G. LeFranc*: Histoire du Front Populaire (A Népfront története). Párizs. 1965; *Danos és Gibelin*: Juin 1936 (1936 júniusa). Párizs. 1952; *H. Ehrmann*: La politique du patronat français 1936—1955. (A francia munkáltatók politikája 1936—1955). Párizs. 1959; Les institutions sociales de la France (Franciaország szociális intézményei). Párizs. 1955.

földrajzilag kevésbé helyezték, mint Németországban. A választók érdekeitől függő törvényhozás védelme alatt a kiskereskedelem ellenállása hosszabb ideig tartott.¹⁹ A francia gazdasági élet összetett fejlődését szembe kell tehát állítani az elméleti szimplifikációval. Az írott szöveg és a hagyomány-alapján jogunk van hinni, hogy a szövetkezeti mozgalom a munkásnyomornak, a kapitalizmus ellentmondásainak és tehetetlenségének egyik következménye, de létezésének és fejlődésének feltételeit nem mérhetjük fel pontosan, ha figyelmen kívül hagyjuk, milyen jelentős helye van még a régi elemeknek: a prekapitalista kézműveseknek, a kiskereskedelemnek, a kis területen folyó földművelésnek; és milyen szerepe az új formáknak: a községi jövedékeknek, állami vállalatoknak vagy monopóliumoknak, melyek a kérdést még bonyolultabbá teszik.

A szövetkezeti mozgalom tehát olyan társadalomban született és növekedett, mely a társadalmi aránytalanságok egész sorát hordja magában, s ahol a haladó szektorokat archaikus felépítésüket megőrző szektorok fékezik.²⁰ A fogyasztási szövetkezet előbb a kereskedelem hagyományos formáinak, a sok fiókkal rendelkező nagy cégek törekvéseinek, majd az elosztás modern áramkörének kontaktusára, annak visszahatásaként érvényesült. A termelőszövetkezet új megoldást keresett a bérmunkások és a vállalati vezetés problémáira, hogy legyőzze a kézművesség hiányosságait és egyben ellenállhasson a nagyipar nyomásának. A mezőgazdasági szövetkezet azért jött létre, hogy megszabaduljon a parcellás kisbirtok kétes értékű eredményeitől, középszerűségétől, s hogy megállítsa a nagybirtok egyre növekvő befolyását. Ugyanez a gond hatja át a lakásépítő szövetkezetek munkáját is: megszabadulni az építkezések terén uralkodó terméketlen individualizmustól és az ingatlan-társaságok nyomásától. Tehát bármilyen oldaláról nézzük is a szövetkezési törekvéseket, rájövünk, hogy mindez válasz akar lenni a kapitalizmus gazdasági és társadalmi csődjére és egy olyan gazdaság fogyatékoságaira, melyben a tehetelenségig összefonódnak a múlt maradványai és a korszerű technika egyes formái.²¹

Ezzel egy időben bizonyos, eddig csak kevésbé vizsgált, sőt néha mellőzött, különös figyelmet keltő emberi problémák merülnek fel.

Elsősorban azok, melyek a szövetkezeti akció természetére vonatkoznak. Az akció természete kétségkívül megmutatkozik mindennapi tevékenységében és azonnali vagy távolabbi terveiben, mint a társadalmi és gazdasági rend tagadása. Philippe Buchez 1831. december 17-én a *Journal des Sciences Morales et Politiques* hasábjain, romantikus formában, vallásosságtól áthatott stílussal juttatja ezt kifejezésre. Fouriertől Cabetig, St. Simontól Proudhonig mindenütt újra rátalálunk a szövetkezés gyógyerejének ábrázolására, egy új világ teremtésének szándékára. Az első kísérleteknél kialakult hagyomány azóta is a szövetkezeti mozgalom állandó vonása maradt. A fogalmazás lehet többé vagy kevésbé világos, többé vagy kevésbé árnyalt, de akár Rochdale Sociétés des Équitables Pionniers-ének példáját és az ő közvetítését hozzuk fel, akár Owen hatását említjük, vagy Louis Blanc Organisation du Travail című munkájára

¹⁹ J. Lacour-Gayet: Histoire du commerce (A kereskedelem története). Párizs. 1950—53; F. Houillier és P. Benaerts: Le commerce (A kereskedelem); G. Pirou: Traité d'Economie politique (A politikai gazdaság kézikönyve) c. munkájában. Párizs. 1954.

²⁰ Institut des Etudes Coopératives: Les Problèmes actuels du mouvement coopératif (A szövetkezeti mozgalom aktuális problémái). Heiligensteini konferencia, 1963. szept. 1964.

²¹ G. Lasserre: Socialiser dans la Liberté (Szocializálás a szabadságban). Párizs, 1949.

hivatkozunk, akár a XIX. század legvégén és a XX. század első évtizedeiben Albert Thomas²², Edgar Milhaud, Charles Gide²³, Ernest Poisson, vagy Bernard Lavergne²⁴ brosuráit olvassuk, a szövetkezés mindenütt a szocializmus felé vezető újszerű útnak tűnik. Ezt az elképzelést néha támadták. Azon igyekezve, hogy dinamizmust és pontosságot vigyen a munkásmozgalomba, jogos aggodalommal a munkás-erők attentizmusba vagy revizionizmusba süllyedése miatt, először Marx és Engels, majd J. Guesde, újabban — nagyon élesen — Lenin hangsúlyozta, ahogy az a „L. Bonaparte Brumaire 18-ája”-ban olvasható: „doktrinális kísérletek, bankok és munkás-társulások” útján mozgalmat alakítanak ki, „mely a munkásságnak nem ad lehetőséget arra, hogy saját hatalmas eszközeivel a régi világot átalakítsa”. Úgy látszik azonban, hogy az ítélet nem megfellebbezhetetlen, mert egyikük-másikuk tollából ismételtelen megjelennek a szövetkezeti akciót dicsérő cikkek. Nem Lenin írta-e 1923-ban: „Mikor majd a termelőeszközök köztulajdonná válnak, mikor majd a proletariátus legyőzi a burzsoáziát és kialakul a nagy műveltséggel rendelkező tagok szövetkezeti rendszere, akkor valószínűleg a szocializmus!”²⁵ A szövetkezetek mostani szerepe a keleti országokban még jobban megmutatja, hogy a között, amit a munkásmozgalom meg akar tenni, és a között, amit meg tud tenni, nincs ellentmondás.²⁶

Jó volna megjegyezni a történelemkutatás területén, hogy a szövetkezeti tagok felelősek az üzemek jó munkájáért, s ennek következtében a vezetés problémáival a megadott időben és környezetben érvényesülő eredményességi kritériumoktól függően kell foglalkozni. Kezdetben a társaságoknak több nehézséggel kell megküzdeniök. Erőik korlátozottak és jelentéktelen anyagi eszközökkel rendelkeznek. Ellenséges környezetben jönnek létre, tőkehiány miatti bizonytalanságban élnek, amit csak súlyosbít vezetőik elégtelen szakmai képzettsége és az államhatalom számukra kedvezőtlen magatartása. Az amit tenni akarnak, nem áll arányban azzal, amit tenni tudnak. Az elméleti erőfeszítésnek a gyakorlati tehetetlenség felel itt meg. A XIX. század harmincas és hatvanas évei között a mozgalom harcosainak nagy része abban az illúzióban élt, hogy a helyi, de példamutató sikerek a környezetben való gyors elterjedésükkel lehetővé teszik a társadalom átalakítását. Ez az uralmon lévő gazdasági rendszer ellenállásának lebecsülése volt. Ebben az értelemben csakugyan elég

²² *Histoire anecdotique du travail* (A munka anekdotikus története). Párizs. 1913; *Albert Thomas et les loisirs du monde du travail* (Albert Thomas és a szabadidő a munkás világban). Párizs. 1933; *B. W. Schaper*: Albert Thomas. Assen. 1959.

²³ *Charles Gide*: *La Coopération*. Párizs. 1922; *Les sociétés et Coopératives de consommation* (A fogyasztási szövetkezetek). Párizs. 1924. *Cours sur la coopération professée au collège de France* (A Collège de France-ban a szövetkezetekről elhangzott előadások). Párizs. 1921–1926.

²⁴ *Bernard Lavergne*: *Le Régime coopératif* (A szövetkezeti rendszer). Párizs. 1908; *L'ordre coopératif* (A szövetkezeti rend). Párizs. 1926; *Le Socialisme coopératif* (A szövetkezeti szocializmus). Párizs. 1956; *L'Hégémonie du consommateur* (A fogyasztó hegemóniája). Párizs. 1958.

²⁵ Idézi *Paul Lambert*: *La Doctrine coopérative* (A szövetkezeti elv) c. munkájában, Brüsszel. 1964. 129. l.

²⁶ *R. Kerines*: *La Hongrie adhérente à l'ACI*. (Magyarország, az ACI híve). *Revue des Etudes Coopératives*, 1966. 144. sz. *M. Vouthkovich*: *Comment réaliser les principes coopératifs dans l'économie publique* (Hogy valósítsuk meg a szövetkezeti elveket a közgazdaságban). Belgrád. 1951; *Les Coopératives de production en Tchécoslovaquie* (Termelőszövetkezetek Csehszlovákiában). Prága. 1967; *Polish co-operative Review* (Lengyel Szövetkezeti Szemle), Varsó.

utópisztikusnak tekinthető a vállalt akció. De ha így magyarázzuk a balsikert, azt is hangsúlyozni kell, hogy csak ennek a nézőpontnak a figyelembevételével érthető meg, miért akartak a szövetkezetek gyakran elkülönülni és — az „Úttörők” kifejezésével élve — „önálló telepeket” létrehozni. Hozzátehetjük, hogy látszólag paradox módon éppen ez a visszahúzóadás adta a mozgalom harcosainak és a felelősöknek azt az energiát, mely nélkül nem viselhették volna el a sors csapásait. A szövetkezetek tagjai a tapasztalat ítéletével szembeállva tudtak végül is érvényesülni a XIX. század folyamán.

A helyzet teljesen megváltozik attól a perctől kezdve, ahogy a társaságok összevonása, a termelő- és fogyasztási szövetkezeteken kívüli területekre való terjeszkedés lehetővé teszi, hogy a szövetkezetek egyre jobban biztosíthatassák a gazdasági alapokat, másrészt megnövelhessék befolyásukat. Ez az átalakulás a XIX. század utolsó húsz évében megy végbe. Nem kétséges, hogy Charles Gide eszméinek hatása és az a visszhang, melyet a szocialista pártokhoz közelálló körökben keltettek, nagy szerepet játszott benne. Első határozott eredményei az 1914-es háború előtt mutatkoznak. A parasztságot nyugtalanítják a gabonatermelőket, szőlőművelőket, állattenyésztőket zavaró válságok következményei. A technika fejlődése, a műtrágya fokozódó használata százféle alkalmat ad a kereskedőknek és az ügynököknek a csalásra. A mezőgazdasági szövetkezet megszületése és fejlődése védekező reakcióhoz hasonlít. A munkás-ság és a városiak körében ugyanekkor politikai és társadalmi erjedés észlelhető, melyet a népi tudat számára még érzékelhetőbbé tesz egyre az oktatás és a sajtó fejlődése, másrészt a fokozatosan egységessé váló szocializmus propagandájának összefüggőbb megszervezése.²⁷ Igaz, hogy a termelőszövetkezet stagnál, képtelen lévén követni a technika fejlődését, de a fogyasztás területén az 1912-es Pacte d'Unité a Fédération Nationale des Coopératives de Consommationban (A fogyasztási szövetkezetek országos szövetsége) egyesíti a régóta versenyző két szervezetet, a L'Union coopérative-t (Szövetkezeti Egyesülés) és a Bourse des coopératives socialistes-ot (A szocialista szövetkezetek központja). Ettől kezdve beszélhetünk érett szövetkezeti mozgalomról, melynek fejlődését sem az első világháború, sem a harmincas évek gazdasági válsága, sem az 1939-45-ös háború nem veszélyeztetheti. E siker valódi okaít mindenekelőtt a taglétszám növekedésében és azoknak az egyre nagyobb mértékben fejlődő társaságokon belüli megszervezésében kell keresni. A szövetkezeti mozgalom ettől kezdve emberi súlyt kap, mely tudatos erőt állít szembe a kiskereskedelemmel vagy a nagy vállalatokkal, növekedése átalakítja a tevékenység feltételeit.

Egy városnegyed, egy kisváros szűk keretei között az első szövetkezetek megállhattak, anélkül, hogy tényleges differenciálódás alakult volna ki a tagok és a vezető között. Szoros összetartás született, melyet önkénytelenül elősegített az a tény, hogy a szövetkezetek tagjai mind ismerték egymást, ugyanaz a gond, ugyanaz a probléma foglalkoztatta őket. A munkamegosztás jelentéktelen volt, mert tevékenységük szerény keretek közt zajlott le. Az ilyen társaságok bukása csak helyi visszahatással járt és gyakorlatilag visszhang nélkül maradt, mivel egy újabb, elszigetelt erőfeszítés a veszteségeket kiegyenlítette. Erősen korlátozott akciókeretük miatt sikereik általában nem voltak befolyással a gazdasági egyensúlyra.

²⁷ Michèle Perrot és Annie Kriegel: *Le socialisme français et le pouvoir* (A francia szocializmus és a hatalom). Párizs. 1966; Jean Gaumont: *Jaurès coopérateur* (Jaurès, a szövetkezet híve). Párizs. 1959.

Ma már nem ez a helyzet. Amikor az Union des Coopérateurs de Lorraine (A lotaringiai szövetkezetek egyesülete) 446 750 taggal, 1281 üzlettel rendelkezik, lebonyolított ügyleteinek értéke 578 231 000 frank, amikor a gabonatermelés 85%-a, a tej- illetve bortermelés 50%-a a mezőgazdasági szövetkezetek kezén van — gazdasági és emberi méreteik módosítják szerepüket és tevékenységüket.²⁸

Érthető tehát, hogy a történelemnek igen nagy jelentőséget kell tulajdonítania a probléma emberi vonatkozásainak. A hagyományos nézőpont ma már nem elfogadható.²⁹ Nyilvánvaló, hogy a szövetkezet, mely tagok tízezreinek igényeit elégíti ki, megfelelő technikai apparátussal kell rendelkeznie. A megválasztott igazgatókon kívül megjelennek a szakemberek, az üzlet- vagy fiókvezetők, a beszerzők, a felügyelők. Az alkalmazottak száma növekvőben van még a mai körülmények között is, mikor az eladás terén — egyébként vagyoni erejük jelentős növekedésével kompenzált — csökkenése észlelhető. Bár a társaságok ügymenetével kapcsolatos döntésekért a tagok által választott képviselők felelősek, az bizonyos, hogy az igazgatótanács sok esetben nem tesz mást, csak jóváhagyja a „kereskedelmiek” megjegyzéseit vagy javaslatait. A szakembertől a technokratáig az átmenet gyakran bizonytalan és a szövetkezetet az a veszély fenyegeti, hogy elszakad a tagoktól. A mozgalom harcosai, bármilyen buzgók, bármilyen hozzáértőek legyenek is, már nem játszhatják azt a szerepet, mint régen. A közgyűlések nem képesek sem egy időben, sem egy helyre összegyűjteni a tagságot; azok közül sokan nem ismerik társaságuk bonyolult gépezetét és a szövetkezeti élet iránti érdeklődésük igen bizonytalan. A szövetkezeti intézmények tehát bonyolultabbá váltak. Egyes társaságok túlnövekedésük miatt kénytelenek voltak arra törekedni, hogy a helyi szekciókon, szövetkezeti akciócsoportokon, egy üzlet vagy fiók köré tömörült mozgalmi tagok gyülekezetén keresztül újra létrehozassanak egyes érdekközpontokat. Az a régi emberi melegség azonban, mely a múlt század szövetkezeteiben olyan testvéri légkört teremtett, már eltűnőben van.

Más részből viszont csökken a szövetkezetek tevékenysége. Alig volt társaság, mely kezdetben a kimondottan gazdasági tevékenység mellett ne tervezte volna a „szociális szektor” felépítését is, azaz segélypénztárak, könyvtárak, pihenő és üdülőközpontok, kultúrotthonok létrehozását, egy szóval mindazt, amit ma társadalombiztosításon vagy szabadidő-megszervezésen értünk. Ezek története alig ismert, mindazonáltal lényeges. Nos, ebben a tekintetben egy törvényhozás, melynek elemei visszanyúlnak a XIX. század végére, de melynek alapvető szövegei csak a Népfront-kormánnyal egy időben jelennek meg, először a munkásosztálynak, majd a lakosság nagyobb részének is több és néha biztosabb könnyítést hoz, mint a szerény kölcsönös biztosító szövetkezetek, vagy „szabadidő megszervezésére alakult bizottságok”. Az államnak és a törvényhatóságoknak a nagy vállalatok által utánzótt tervszerű politikája, a különleges szervezetek létrehozása a szövetkezeti gyakorlatot egy nagyobb rendszer egyszerű elemévé szorította vissza. A sok alkalmazottal, hatalmas hitellel

²⁸ Cl. Vienney: L'économie du secteur coopératif français (A francia szövetkezeti szektor gazdasága). Párizs. 1966; Les coopératives de consommation en France. Documentation Française (A franciaországi fogyasztási szövetkezetek). Notes et Etudes documentaires 3285. sz.

²⁹ E. H. Thomas: Gestion des coopératives (A szövetkezetek vezetése). Párizs. 1958; Yang: Méthodes d'enquêtes sur la gestion des entreprises agricoles (A mezőgazdasági vállalatok vezetésére vonatkozó kutatások módszerei). Róma. 1959.

rendelkező, a törvény által támogatott hivatalok országos szinten valósították meg mindazt, amit a szövetségi mozgalom harcosai ritka merészséggel és az emberek szükségletei iránti igen biztos érzéssel elsőnek kíséreltek meg.³⁰

Ilyen átalakulások láttán egyesek aggódni kezdtek, hogy a szövetségi törekvések lassanként értelmetlenné válnak, elvesztik létjogosultságukat. Mások azt szerették volna tudni, hogy van-e még lehetőség a gazdaság fokozatos és teljes meghódítására. Az állam gazdasági és társadalmi tevékenysége kibővülésének, a monopolkapitalizmus mindent elsőpró nyomásának, végül az egyéni vállalkozások továbbélésének egyidejű hatása alatt Georges Fauquet nyomán azt vallották, hogy a szövetséget legjobb esetben sem lehet több, mint ellenőrző szektor. Alapjában véve mindezek a viták a társadalmi mozgalom és az állam mögötti nagy, évszázados szóharcra vezethetők vissza.

Mikor a francia szocialisták pontosan meg akarták határozni magatartásukat az állammal szemben, nagyjából két ellentétes álláspontra helyezkedtek. Egyesek mindenekelőtt korlátozni igyekeztek tevékenységét. A gazdasági és társadalmi reformok fölöslegessé-tennék azt a politikai, közigazgatási és rendőrségi komplexust, melyet szemükben amúgy is csak az általuk elítélt társadalom bűnei legitímáltak. Végso soron harmónikus, vagy *an-archikus* világot képzeltek el. Mások az erőszak vagy a választások útján létrejött államban lehetséges vagy valószínű szövetségest láttak, mely a törvény hatalmánál fogva képes kikényszeríteni a szükséges reformokat. Így összevethetjük Fourier híveinek tanait, melyek szerint az állam szerepe megszűnik, és Louis Blanc jakobinizmus-sal átítatott szavait. Az alkotmányos formák iránti közömbösség egyébként eltűnik, mikor 1848 után a politikai demokráciát a szocializmus szükséges feltételének ítélik, amely a köztársasági államforma iránti kitartó hűséget bizto-ja.

A szövetségi mozgalom történetében majdnem hasonló fejlődést találunk. Nemcsak a pártharcok elkerülésének gondja tartotta vissza a szövetségeket a politikai állásfoglalástól, de tudatos vagy öntudatlan fenntartások hatása is, melyeket az állam tevékenységének kiterjedése miatt éreztek. Liberális társadalomban születve, eleinte meg akarták oldani a problémákat, melyek a vezetők akár szándékos, akár véletlen hiánya miatt kialakultak. A nyomor gyermekei lévén, csak annyit kívánnak, hogy elkerüljék a felügyeletet, az ellenőrzést; egyaránt gyűlölve a kedvezményeket és a kijátszást, biztosak voltak benne, hogy pusztá bátorságukkal is győzedelmeskedhetnek egy profiton alapuló gazdaság felett. A szövetségi törvényhozásra vetett egyetlen pillantás meggyőző erről. Az 1867-es törvény feletti viták, az 1894-es, vagy 1924-es különleges törvények körül folyó szócsaták főleg a szövetségi által követelt akciószabadságot hangsúlyozzák. Semmi privilégium, mert a konkurenciák játékában a kockát nem szabad ólmozni. Ennek tipikus példáját találjuk a fogyasztási szövetségek tiltakozásaiban a nagy szövetségekre és sok fiókkal rendelkező üzletekre kirótt adóbírságok ellen, amivel a kiskereskedelmet igyekeztek védeni.

Az állammal a gazdasági életre gyakorolt növekvő pressziója arra kényszerítette a szövetségeket, hogy újra felvessék a kérdést és a körülményeknek, vagy az időpontoknak megfelelően elfogadják az ellenőrzést, javasolják az együttműködést, előmozdítsanak egy akciót, vagy ellenkezőleg kitartsanak komoly elvi kikötések mellett.

³⁰ A szövetségi szerepéről szerzett ismereteink egyik legnagyobb hiányossága a szabadidő „szektor” analízisének hiánya.

Mivel a szövetkezetek mindég hangsúlyozták, hogy a társulati tagság ki-elégítésén kívül a fogyasztók, illetve mezőgazdasági, vagy termelőszövetkezet esetén a termelők összességének érdekeit is védeni akarják, feltétlenül állást kellett foglalniuk, mikor az állam a közösség egészére vonatkozó intézkedéseket tett.

1914-ben a párizskörnyéki ellátási nehézségek miatt a kormány kénytelen volt felkérni a szövetkezeteket, hogy vállalják egyes élelmiszerek vagy a szén kiosztását, vegyék kézbe a Maggi-ház lerakatait, melyet valami képtelen propaganda kémkedési és mérgezési központtá nyilvánított. Valamivel később a szövetkezetek a harc vonalak mögött egyes katonai egységek segítségével üzleteket állítanak fel, melyekben a katonák megtalálják mindazt a fehérműt és élelmiszert, amit tisztességtelen kereskedők túl magas áron akartak nekik eladni. A szövetkezeteket ugyanez a fogyasztókról való gondoskodási vágy vezeti később a fekete piac, vagy az 1940 utáni áremelkedés megszorítására irányuló minden intézkedés támogatásában, akár úgy, hogy felajánlják fiókjaikat ellenőrző üzletként, akár úgy, hogy súlyos pénzügyi nehézségek ellenére is elfogadják az árak hatósági csökkentését.

Mindamellet, mikor 1946-ban az államosítási politika megindul, a szövetkezetek haboznak azt követni. Bár a Népfront idején helyeselték a mezőgazdasági piac rendezésének első kísérleteit, a háború után hangsúlyozzák a lelkesedéssel, de rögtönzött ütemben készített reformok veszélyességét és főleg erélyesen tiltakoznak a fogyasztóknak az állami szektor új gazdasági intézményeiben való elégtelen képviselése miatt.

Részükről itt nem rendszeres ellenállásról van szó, csak eltérő véleményről az elvben elfogadott rendszabályok útját és módját illetően. Ezt majd meg is mutatják a tervgazdálkodásra vonatkozó minden vitában; anélkül, hogy minden részletét elfogadnák, belátják szükségszerűségét.

A történész itt talán összehasonlítást tehetne a szövetkezetiek és a szindikalisták magatartása között. Ez utóbbiak, fenntartva a fennálló rendszer elleni támadó szándékukat, valóban elismerték az állammal való kapcsolatok, viták szükségességét.

A szövetkezeti mozgalom történetét túl soká vizsgálták anekdotikus vagy megindító oldaláról. Úgy látszik, itt az ideje, hogy megkapja az őt megillető helyet a francia társadalom történetében. Már nem doktrínér álmodozók kísérletének egyszerű folytatásaként jelentkezik.³¹ A gazdasági erő, melyet képvisel, azok életereje és harcos aktivitása, akik éltetik, a mai világ egyik hatóerejévé tették.

³¹ Lásd *S. Laurent* és *A. Ramette* cikkeit az *Economie et Politique* c. folyóirat 1966 novemberi számában.

THOMAS SCHREIBER

A francia diplomáciai iratok és Magyarország

Bevezetés: a Quai d'Orsay-i levéltárról

A cikk célja, hogy röviden beszámoljon a francia külügyminisztérium levéltári osztályának kutatásairól, melyeket a második világháború keletkezésére vonatkozó iratok publikációjának előkészítése céljából végzett.¹ Az iratok egy része Magyarországra vonatkozik.

A diplomáciai levéltárak iratanyagának kiadásával kapcsolatban néhány év óta több állam tett már kezdeményező lépéseket. Franciaország ezt az utat nem követhette a súlyos károk miatt, melyek a háború és a megszállás alatt a Quai d'Orsay-i levéltárat érték. (1940. május 16-án, a német támadáskor végbement pusztítások; a megszálló hatóságok által 1940 és 1944 között végzett anyagkiemelések — 4000—5000 dosszié; ezekből mintegy 1300 később visszakérült Németországból; a külügyminisztérium épületének egyik szárnyát elpusztító tűzvész 1944 augusztusában, a Párizs felszabadításáért vívott harcok alatt.) A levéltár rendezése és helyreállítása hosszú erőfeszítést igényelt, és még ma sem ért teljesen véget. Természetesen semmilyen iratpublikációra nem kerülhetett sor, míg a második világháború keletkezését legközvetlenebbül érintő periódus fondjának helyreállítása meg nem történt.

A háború végén készült leltár kimutatta, hogy az 1919—1929 közötti időszakra vonatkozó iratok viszonylag kevés kárt szenvedtek, az 1930—1939-es évekre vonatkozóan azonban igen jelentős az elpusztult, illetve kiemelt anyag mennyisége.

Kelet-Európát illetően a fondok 1935-ig majdnem sértetlenek, az 1936—1939-es évek anyagánál viszont szinte teljes a pusztulás.

A levéltár dossziéit ért pusztításoktól és kiemelésektől a külügyminisztérium chiffre-osztályán őrzött 1929—1937. évi távirat-sorozat — a római, szófiai és bukaresti követségek anyagának jelentős hiányaitól eltekintve — szerencsére megmenekült. Azzal, hogy a távirati levelezés csaknem teljes egészében épségben maradt, csökken a levéltárat ért csapás jelentősége, mivel ebben az időben a távirat volt a levelezés leghasználatosabb módja a diplo-

¹ Documents Diplomatiques Français 1932—1939. Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre 1939—1945 (Francia diplomáciai iratok 1932—1939. Az 1939—1945-ös háború keletkezésére vonatkozó iratok kiadására alakult bizottság). Párizs, Külügyminisztérium.

Megjelent kötetek: Második sorozat I. köt. (1936. jan. 1.—márc. 31.) 1963, 756 l.

Második sorozat II. köt. (1936. ápr. 1.—júl. 18.) 1965, 764 l.

Első sorozat II. köt. (1932. nov. 15.—1933. márc. 17.) 1966, 876 l.

Cikkünk bevezetőjében felhasználtunk néhány részletet a diplomáciai iratok Renouvin és Baumont professzorok által készített általános bevezetőjéből.

máciai szolgálati helyek és a külügyminisztérium között; a távirati levélváltásban tehát, úgy látszik, minden fontos kérdésnek nyoma maradt.

Az 1939/1945-ös háború keletkezésére vonatkozó iratok kiadására alakult, és Renouvin professzor, akadémikus elnöklete alatt működő bizottság munkaterve nem szorítkozik kizárólag a Quai d'Orsay-i levéltár módszeres átvizsgálására; a kutatások kiterjednek azon minisztériumok (hadügyminisztérium, pénzügyminisztérium, sőt miniszterelnökség) levéltáaira is, melyek működése közvetlenül összefügg a külpolitikával.

Mikor a bizottság hat évvel ezelőtt elkészítette munkatervét, természetesen a külügyminisztérium levéltárának állapotát vette alapul. Az „Európa” fond helyreállítása az 1930/1939-es évekre vonatkozóan — amennyire az lehetséges volt — teljesen elkészült, az 1919/1929-es évekre viszont még nem. A publikációt tehát a legújabb periódusnál kellett elkezdni, a többi későbbi időpontra félretéve. De a francia külpolitikában az 1930/1931-es évek folyamán ugyanazok a kérdések dominálnak, mint a megelőző években, tehát a bizottság kiindulópontként 1932. július 9-ét fogadta el, azaz azt a pillanatot, mikor a lausannei konferencia záróokmánya megszüntette Németország kártérítési kötelezettségeit, Hitler hatalomrajutásának kérdése pedig — mint lehetőség — már felmerült. A befejezés szükségszerűen 1939. szeptember 3. lett.

A francia diplomáciai iratok két sorozatban kerülnek kiadásra (1932–1935 és 1936–1939); mindkettő előkészítése egyidejűleg történik. Az első sorozat valószínűleg tíz-tizenkét kötetből, a második tizenkét-tizennégy kötetből fog állni.

A bizottság az általános kereten belül egységes alapelveket dolgozott ki az iratok kiválasztására, közlésére és annotációjára vonatkozóan.

Az iratok tömege a levéltárat ért károsodás ellenére is nyomasztó: a 160 000 helyreállított irathoz járulnak még a pusztulástól vagy kiemelésből megmenekült dossziék és a távirati levelezés, mely az idő múlásával egyre bővül. Hogy egy igen szigorú szelektálás végrehajtása elkerülhetetlen, az nyilvánvaló. De milyen elvek szerint?

Az első megjelent kötethez készült általános bevezetésben a bizottság leszögezi, hogy nyilván ki kell hagyni a másodrendű, — korlátozott, vagy pillanatnyi jelentőségű — mellékkörülményekre vonatkozó iratokat és az olyan államok magatartásáról beszámoló iratokat, melyeknek szerepe francia szemmel nézve csak igen kis jelentőségű. A nemzetközi politika szempontjából fontossággal bíró kérdések, a nagy államok, vagy az olyan kisebb államok magatartása, melyek egy nagy európai államnál keresnek támaszt; kollektív biztonsági rendszer változásai — ezek azok a szempontok, melyeket elsősorban figyelembe kell venni.

Attól a néhány ritka alkalomtól eltekintve, ahol szükségesnek látszott a felesleges terjedelem csökkentése, az iratok szövege teljes egészében szerepel. A gyűjtemény tanulmányozásának megkönnyítésére szolgáló jegyzetek száma a lehető legalacsonyabb. A jegyzetek egyetlen esetben sem adnak szövegmagyarázatot, s nem igyekeznek helyesbíteni egy irat értelmét még akkor sem, ha a szöveg szerzője által kifejezett vélemény nyilvánvalóan pontatlan.

*

A már megjelent három kötetben számos, Magyarországra vonatkozó irat szerepel (a külügyminisztérium utasításai a követeknek, Kelet-Európa különböző országaiban szolgálatot teljesítő diplomaták jelentései stb.).

A dunai államok politikai életét és a franciáknak az 1930-as évek kelet-európai kormányzatai iránt tanúsított magatartását csak kevésbé ismerő kutató már e három — utólag még legalább húsz pótkötet kiadásával kiegészítendő — kötet elolvasása után is képes lesz néhány következtetés levonására.

A trianoni békeszerződés, mely 1920-ban a nemzeti államok elvét elfogadva megszüntette a dualista Osztrák-Magyar Monarchiát, reménytelenül revizionista jellegűvé tette a horthysta Magyarország politikáját, mely régi területei visszaszerzését minden más megfontolásnak elébe helyezte. Mussolini Olaszországa, majd Hitler Németországa könnyen kihasználhatta a magyarok neheztelését, amíg a nyugati demokráciák — elsősorban Franciaország — csak a meglévő helyzetet igyekeztek fenntartani, a Kisantant országaira támaszkodva. Jól tudjuk, hogy Magyarország és a tengelyhatalmak közeledésének első, alapvető oka valószínűleg éppen a békeszerződés felülvizsgálatának a két bécsi döntés (1938 november és 1940 augusztus) által részben beváltott ígérete volt. Ugyanakkor Magyarország eltávolodott a nyugati szövetségesektől, az ellenségének tartott Kisantant pártfogótól.

Mégis sokan tették megfontolás tárgyává a berlini politikához való csatlakozást. Elsősorban az arisztokrácia, melynek egyik képviselője, Bethlen gróf 1921-től 1931-ig miniszterelnök volt s a későbbiekben — egész a Horthy-korszak végéig — jelentős politikai szerepet játszik mint Horthy tanácsadója.

De Vienne, Franciaország budapesti követe 1932. december 30-i bizalmas távirata jól foglalja össze a magyar álláspontot.² A diplomata állítása szerint egyes magyar körökben azt képzelték: „Franciaország egyetlen szava elég, hogy a trianoni békeszerződés, az egyedüli dolog, ami a magyarokat foglalkoztatja, semmivé váljék.”

Bethlen gróf kihallgatást kért de Viennetől. A beszélgetés során a volt miniszterelnök előadta a francia diplomatának, hogy szabad idejében különböző országok lapjainak szokott írni, s most éppen egy cikken dolgozik, melyet igen szeretne valamelyik francia újsággal elfogadtatni.

Íme de Vienne táviratának kivonata:

„A cikk címe a lefegyverzés kérdése lenne. De valódi tárgya a revízió (a trianoni békeszerződés). Anélkül, hogy a szót kimondaná, ez volna a lényeg.

Bethlen gróf teljesen egyetértett a francia kormánnyal az egyenlőség és a biztonság összekapcsolásának szükségességében. De hogyan biztosítható ez a biztonság? A szerződések értéke nagyon relatív. Bárki megtagadhatja aláírását. Egy hatékony nemzetközi erő megszervezése lehetetlennek látszik (gyakorlati okokból). A biztonság biztosításának egy módja volna: Európa átszervezése nemcsak gazdaságilag, de politikailag is; az adott politikai helyzetben hiábavaló a gazdasági helyzet javítására irányuló minden erőfeszítés, tehát bátran rá kell térni a főproblémára, ha meg akarjuk nyerni az európai érdek-közösség játszmáját. Ennek eldöntése Franciaországot illeti. Csak ő elég erős, elég tekintélyes és elég nemeslelkű ahhoz, hogy Európa népeit az általános kibéküléshez szükséges kölcsönös áldozatvállalásra ösztönözhesse.

Franciaország egyébként egy feltétel nélküli szövetségest nyerne ezzel a német nyomás ellen, egy holtig hű szövetségest az újjászületett Magyarországnak.

Ez a kissé ellentmondásos következtetés csak nekem szólt. Nem lepett meg, mert a velem folytatott, hasonló jellegű beszélgetések alkalmával Bethlen

² 153. sz. irat (Első sorozat II. köt.).

gróf mindég alkalmazta. Már nem volt többé óvatos, egészen leplezetlenül kezdett beszélni. A mód, ahogy a revízióról nyilatkozott, teljesen megegyezett mindazzal, amit az utóbbi időben erről olvashattam vagy hallhattam. Ez bizonyítja, hogy a magyar kazánban nagyobb a nyomás, mint valaha. A kiáradó gőz a tanúbizonysága.”³

Lehetséges, hogy Bethlen gróf e látogatásán kívül 1932-ben a németek kelet-európai behatolását ellenző egyes vezető körök is tettek kísérleteket a Franciaországhoz való közeledésre. De úgy látszik, hogy a franciák még ezeket az — egyébként félénk és gyakran ügyetlen — kísérleteket is határozottan elutasították. Talán ez a magyarázata Bethlen gróf magatartásának. Néhány hónappal a francia követ és a volt miniszterelnök közötti beszélgetés után Bethlen gróf előadást tartott Berlinben. François-Poncet, a berlini francia nagykövet egy táviratában⁴ kiemeli: „Az előadás főtémája az volt, hogy Magyarország küldetése, és Olaszország iránt érzett barátságának mélyreható oka a mindkét nép számára közös szükségszerűség: ellenállni a szláv rohamnak Közép-Európában, megakadályozni »Beneš ördögi tervét« az északi és déli szlávok egyesülését illetően, végül akadályozni Franciaország hegemoniáját Európának ebben a részében.”

A diplomáciai iratok ugyanezen kötetében egy másik érdekes távirat található, melyet de Vienne írt a Quai d'Orsay-ra, első találkozásáról Gömbös Gyulával, Bethlen gróf második utódjával a magyar kormány élén.⁵

Gömbös Gyula, az egykori vezérkari tiszt becsvágyó ember volt, aki valami magyar Mussolini-félévé akart válni. A francia követ hosszasan vitázott a kormányfővel és így összegezte benyomásait: „Gömbös úr a két hónapi hatalmonlét után is ugyanaz, ami volt: egy »minden lében kanál«, aki azt hiszi, hogy a problémák felvethetők frázisokkal és megoldhatók gesztusokkal.”

A miniszterelnök természetesen megragadta az alkalmat, hogy megmagyarázza a francia diplomatának: a magyar kormányfő első feladata hivatalbalépése után a trianoni békeszerződés revíziójának kérdésére való visszatérés.

Egy másik táviratban, melyet Léon Noël prágai francia követ írt a Quai d'Orsay-ra,⁶ a francia diplomata a magyar revizionista politika fellángolásáról számol be. Így ír erről: „A köztársasági elnök (Masaryk), állandó pártatlansági és méltányossági aggályában sokáig azt remélte, hogy a trianoni békeszerződés területi kikötéseinek igazi revíziója le fogja csillapítani Magyarországot, s ezzel megerősíti a fiatal csehszlovák köztársaságot. De a kérdés megtárgyalásánál várható nehézségek, az így teremtett precedens veszélyei elgondolkottatták, s anélkül, hogy régi elképzeléseit nyíltan visszavonta volna, igyekezett azok kifejezését lehetőleg enyhíteni. A magyar nacionalista érzelmek intenzitása, Magyarország történelme és a magyar követelések mértéktelensége valóban nem kelthet illúziót afelől, hogy a magyar revizionizmus az adott helyzetben koncessziókkal kielégíthető . . . A magyarok ebben elégtétel és megbékélési alkalom helyett inkább vélt jogaik elméleti elismerését látnák,

³ Kézírásos jegyzet az irat elején: „Bargeton úr levelet készül írni Budapestre és kisantantbéli minden szolgálati helyünkre: Akciót megbeszélni e revíziós kampány elhárítására. L(éger).”

⁴ 387. sz. irat (Első sorozat II. köt.).

⁵ 65. sz. irat (Első sorozat II. köt.).

⁶ 137. sz. irat (Első sorozat II. köt.).

s csak annál nagyobb reményekkel és hévvel követelnék a trianoni békeszerződés még teljesebb revízióját.

Bár nem kell lemondaniok minden reményről, hogy egyszer majd — a népszövetségi egyezmény által meghatározott keretek és feltételek mellett — némi elégtételt fognak kapni, mégis kívánatos volna, ha a magyarok megértenék: a jelenlegi nemzetközi helyzetben, a kölcsönösen kiélesedő nacionalista szenvedélyek közepette a trianoni békeszerződés felülvizsgálatának kérdése nem időszerű, s ha e tekintetben, — nyomatékosabban, mint valaha — megfontoltságra és türelemre intenek őket.”

1933. február 25-én a budapesti francia követ a kormányzó évente megtartott diplomáciai vacsoráján találkozik Kányával, a magyar külügyminiszterrel.⁷

„... Újabb tiltakozásokat kellett végighallgatnom a Kisantant megerősítése ellen, majd az ismert refrént a mindenható Franciaországról és a gyenge Németországról »100 000 főnyi kis hadseregével«; végül különös kérdéseket intézett hozzám »egyes francia katonai köröknek a preventív háború kirobantására irányuló állítólagos terveiről«. Természetesen úgy válaszoltam, ahogy kellett; de a hely és a jelenlevők miatt nem tehettem ezt kielégítő mértékben. A legközelebbi kihallgatáson, hivatkozva erre a beszélgetésre, világosan jelezni szeretném Kánya úrnak, hogy minket nem lehet becsapni. Magyarországgal kapcsolatban utalni fogok rá, hogy úgy hisszük, elég világosan belelátunk kormányára kártyáiba: jól tudjuk, hogy ennek az országnak már sikerült a megengedett katonai rendszer helyébe egy — kis híján minden megfelelő hadosztállal és fegyvernemmel rendelkező — sorozott hadsereget felállítani . . . Hálás volnék Excellenciádnak, ha táviratilag felhatalmazna, hogy ilyen értelemben nyilatkozzam Kánya úrnak, mert úgy vélem, itt az ideje ezt megtenni . . .”

A francia diplomáciai iratok első sorozatának II. kötete még több tucat táviratot tartalmaz a Kisantant államaiban szolgálatot teljesítő diplomatáktól. Ezekből a szövegekből kitűnik, hogy a francia diplomácia lehetségesnek tartotta a német expanzionizmus megállítását Kelet-Európában — Csehszlovákiára, Romániára, azaz lényegében a Magyarország ellen irányuló Kisantant államaira — támaszkodva.

A diplomáciai iratok már megjelent két másik kötetének tanulmányozása is megerősíti ezt a benyomást, bár itt későbbi időpontról van szó.

Ez a két kötet az 1936. január 1-től március 31-ig terjedő időszakra (második sorozat I. kötet) és az 1936. április 1-től július 18-ig terjedő időszakra (második sorozat II. kötet) vonatkozik.

A második sorozat I. kötete sok fontos ügyet tárgyal, nevezetesen a Kisantant egységének megszilárdulását, tekintettel Franciaország és Németország viszonyának alakulására. Emlékezzünk rá, hogy 1936. március 7-én Hitler ünnepélyesen felmondja a rajnai szerződést. Sokszor hangsúlyozták már az esemény jelentőségét a második világháború keletkezésének történetével kapcsolatban.

Bárhogy legyen is, Párizs „nyugtalankodik” a német sikerek miatt és — mint egy szöveg bizonyítja, melyet a külügyminiszter 1936. január 11-én Franciaország bécsi, prágai és belgrádi diplomáciai képviselőihez intézett (a budapestihez nem) — komolyan félni kezdenek az Anchlussról.⁸

⁷ 347. sz. irat (Első sorozat II. köt.).

⁸ 34. sz. irat (Második sorozat I. köt.).

„... a békülékenyebb eljárás, a mértéktartóbb és hajlékonyabb módszer, melyet az elmúlt évben a német kormány az osztrák kormánnyal való érintkezés folyamán alkalmazott, nem téveszthet meg a berlini vezetők eltökéltségét illetően, hogy — többé vagy kevésbé közvetlen és szembeötlő módon — végrehajtják Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatolását... Egy európai jelentőségű nemzetközi okmányon nyugvó garanciaegyüttes hiányában a kisantant országainak — közvetlen szomszédsága miatt főleg Csehszlovákiának és Jugoszláviának — a feladata, hogy megkönnyítse Ausztriának függetlensége megvédését, melynek megszűnése saját jövőjét veszélyeztetné...”

A brit kormány helyesli a Kisantant országainak és Ausztriának a francia kormány által bátorított közeledési kísérleteit.⁹ De a francia diplomáciai levéltárban értékes utalásokat találunk a Kisantant országai és Bulgária között tervezett közeledésre vonatkozólag és a Dunamedence megszervezésével kapcsolatos francia politika keretében.¹⁰ A berlini francia nagykövet szerint Borisz bolgár király 1936 februárjában történő londoni és párizsi megbeszélései élénken foglalkoztatták a német közvéleményt.

Ami Magyarországot illeti, „aki természettől fogva, elvből ellenez a dunai együttműködéssel kapcsolatos minden tervet” — kábelezi Maugras, budapesti francia követ 1936. március 1-én a Quai d'Orsay-ra¹¹ — Budapest számára „minden együttműködés alapvető feltétele a trianoni békeszerződés revíziója”. Kánya magyar külügyminiszter viszont egy Pester Lloydban megjelent (és a francia követ által hosszan idézett) cikkében azzal vádolja a csehszlovák kormányt és mellékesen a román kormányt, hogy Magyarországot a biztonság és együttműködés megtévesztő ürügyével tulajdonképpen a Kisantant caudumi igájába igyekeznek hajtani.

Magyarország úgy érzi, hogy be akarják keríteni, a budapesti kormányt pedig mindenekelőtt a területek visszaszerzése foglalkoztatja.

Úgy áll a dolog — jegyzi meg 1936. március 19-én a Quai d'Orsayhoz intézett táviratában a francia követ¹² — „... hogy Gömbösön és mamelukjain kívül vannak itt olyanok is, akiket nem csábít a hitlerizmus, vagy legalábbis nem vakok azzal a veszéllyel szemben, mely őket a gátjavesztett Németország részéről fenyegeti. Csak ha a békeszerződésről van szó, mutatkozik bizonyos *Gleichhaltung*, ami az utóbbiakra nézve is kötelező. Nem lehet fenntartással élni. A Versailles ellen irányuló támadásokat *in hymnis et canticis* illik ünnepegni, mintha ezzel egyben Trianon is meginogna.”

Néhány nappal azután, hogy Hitler visszafoglalta a rajnai övezetet, a francia diplomata találkozott Kányával.

Többek közt azt is megkérdezte a magyar külügyminisztertől, hogy mi a véleménye a helyzetről. Kánya, sajnálkozva „a francia politika merev egoizmusa miatt”, azt állította, hogy „Hitler őszinte, mikor a kezét nyújtja; miért nem tudnak megegyezni egymással?”

Íme a francia követ táviratának folytatása:¹³

⁹ 112. sz. irat (Második sorozat I. köt.). Corbin londoni francia nagykövet bizalmas távirata.

¹⁰ 171. sz. irat (Második sorozat I. köt.). François-Poncet berlini francia nagykövet jelentése.

¹¹ 262. sz. irat (Második sorozat I. köt.).

¹² 466. sz. irat (Második sorozat I. köt.).

¹³ 466. sz. irat (Második sorozat I. köt.).

„Mivel ez a megegyezés csak Magyarország kárára történhetne; Nyugaton felszabadulva, Németország teljes súlyával Keletre vetné magát. — És önök keleti terjeszkedéséért azzal kártalanítanak magukat, hogy rátennék a kezüket Belgiumra” — felelte igen komolyan Kánya úr, akinek Franciaországra vonatkozó tájékozottsága, úgy látszik, megállt a Biarritz-i találkozóánál. — „A német expanzió megfékezésére -- szögezte le Kánya úr -- még más egyensúlyi tényezők is vannak Európában, nem csak Franciaország. Itt van Olaszország, itt van a Szovjet . . . A Szovjetunióknak, mint a magyar függetlenség védelmezőjének említését beszélgetőtársam szájából igen meglepőnek találtam.”

Ami megragad az iratok olvasása közben, az a különböző dunai államokban szolgálatot teljesítő francia diplomaták tisztánlátása a német veszélyt illetően. Ezzel szemben, sajnos, meg kell állapítani, hogy a francia politika irányítói nem akartak számot vetni a Quai d'Orsay-ra szinte naponként beérkező figyelemztetésekkel.¹⁴

Ezzel magyarázható, hogy 1936-tól a francia tekintély a Kisantant államaiban érezhetően csökken.

Az iratok második sorozatának I. kötete (1936. április 1-től július 18-ig terjedő periódus) tartalmazza többek közt D'Ormesson, a bukaresti francia követ egy rövid táviratát, melyet május 4-én intézett a Quai d'Orsay-hoz, s melynek itt adjuk teljes szövegét:

„Utolsó találkozásunk alkalmával Titulescu (aki tegnap este Bukarestből Belgrádba utazott), az európai helyzetről szólva nem titkolta előttem aggodalmát.

Bár a többi román politikusnál (nevezetesen Tatarescunál) kevésbé mutatkozott pesszimistának a Franciaország és Anglia közötti kapcsolatok tekintetében, Titulescu úgy véli, hogy március 7. óta Franciaország tekintélye Közép- és Kelet-Európa területén csökkenőben van. Nem kétséges (azóta többször is megírtam már), hogy Hitler brutális viselkedése s az ezzel keltett tényleges reakció csekélyége erősen impresszionálta a dunai és keleti államokat.

Titulescu tehát megkért, »adjak le S. O. S. jelet kormányomnak«, kérve, hogy Franciaország tekintélye érdekében, melyet a politikáját támogató kisebb államokkal szemben meg kell őriznie, mutatkozzék a lehető legerélyesebbnek Németországgal szemben.”

Egy hónappal korábban, 1936. április 2-án a prágai francia követség tanácsosa, Louis de Moncault magánfogadást tartott az új francia követ, de Lacroix érkezése alkalmából. A Budapesten kiadott diplomáciai levéltári anyagban¹⁵ találtunk egy jelentést Wettsteintől, a prágai magyar követtől. A magyar követ szerint a követség tanácsosa előadta Rosty-Forgáchnak, a magyar követségi titkárnak, hogy a Kisantant agonizál, mivel Franciaország számára Románia nem jelent komoly politikai vagy katonai tényezőt, Jugoszlávia pedig egy konfliktus esetén valószínűleg semleges maradna. Ilyen körülmények között Csehszlovákiának a lehető leggyorsabban Magyarország és Ausztria felé kellene orientálódnia. Moncault úr ekkor arra kérte a magyar diplomatát: jelölje meg számára egy térképen azokat a minimális területi

¹⁴ 158. sz. irat (Második sorozat II. köt.).

¹⁵ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. I. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1962. 178–179. l. (81. sz. irat).

igényeket, melyek fejében Magyarország hajlandó volna megegyezni Csehszlovákiával.

A magyar követ jelentése szerint Franciaország követségének tanácsosa többször is hangsúlyozta, hogy nincs veszteni való idő, s hogy az Anschluss halálos veszélyt jelent Magyarország számára. Elkerülésének egyetlen módja a dunai államok szoros együttműködése lenne. Wettstein úr a következőképpen zárja jelentését: „Monicault tanácsos négy éve teljesít itt szolgálatot, több ízben diplomáciai ügyvivőnek is jelölték. Feltehető tehát, hogy tájékozva van kormánya szándékáról.”

A Quai d'Orsay-i levéltár második sorozatának II. kötete mindemellett semmi jelet nem őriz ennek a Prágában lezajlott francia—magyar beszélgetésnek. Ezzel szemben megtaláljuk benne de Lacroix francia követ 1936. április 5-én, tehát három nappal a tanácsosnál rendezett fogadás után a külügyhöz intézett táviratát. Ebben a diplomata kommentálja látogatását Beneš elnöknel, „aki nem hiszi, hogy Ausztriát és Csehszlovákiát közvetlen veszély fenyegetné”. De a táviratban semmi különös utalás nincs Magyarországra.¹⁶

Június elején ült össze a Kisantant államainak konferenciája Bukarestben. 1936. július 12-én a Quai d'Orsay-hoz intézett táviratában¹⁷ d'Ormesson francia követ, összegezve a konferencia munkáját, így ír: „A Kisantant hajlandó katonai intézkedéseket tenni az Anschluss ellen, de nem kezdeményez Franciaország és Anglia előtt . . . Ha Franciaország és Anglia reakciója elégtelennek bizonyulna, a Kisantant lemondana minden akcióról és kénytelen volna egy Németország felé irányuló közeledésre gondolni, a kockázat ellenére is, amivel ez a politika Csehszlovákia és Románia függetlensége szempontjából járna. — Az a benyomásom, hogy az utóbbi figyelmeztetésnek, melyet Titulescu és Beneš szívesen hangsúlyoznak, csupán az a célja, hogy felhívja a párizsi és londoni kormányok figyelmét és felkérje őket, hogy késlekedés nélkül, végérvényes formában és a legvilágosabb módon határozzák meg középeurópai politikájukat, különösen az osztrák kérdéssel kapcsolatban . . . A Kisantant, mely eredetileg Magyarország ellen irányult, s ezzel az országgal szemben megőrizte eredeti összetartását, ma nem szándékozik fellépni Németország ellen, csak olyan körülmények között, amelyek között azt maguk a nyugati hatalmak is hajlandók megtenni. Párizs és London magatartása ezzel egyre inkább a Közép-Európa és a Balkán felé irányuló német politikai-katonai expanzió elleni védekezés kulcsává lesz.”

A francia diplomaták igen jól megfigyelték a németek céljait: „Németország azon van, hogy Angliát eltávolítsa Franciaországtól, hogy megnyerje Nagybritanniát és így biztosítsa, ha már barátságát nem is, legalább semleges-séget; azon van, hogy kibékítse maga iránt Olaszországot, s ezzel kivédje a Stresaban kialakult helyzethez való visszatérést. Igyekszik felbomlasztani a Kisantantot, hogy így egyengesse Közép-Európában a német hegemonia útját.”¹⁸

A kisantantbeli államok vezérkari főnökeinek évi gyűlését 1936. június 15—20. között tartják Bukarestben. Delmas alezredes, Franciaország romániai

¹⁶ 26. sz. irat (Második sorozat II. köt.).

¹⁷ 291. sz. irat (Második sorozat II. köt.).

¹⁸ 317. sz. irat (Második sorozat II. köt.). François-Poncet berlini francia nagykövet távirata.

katonai attaséja a honvédelmi és hadügyminiszter számára készített fontos jelentésében részletesen elemzi a gyűlés munkáját.¹⁹

Az alábbiakban adjuk ennek néhány részletét:

„... A lokalizált összeütközés minden jellegzetes esetét magába foglaló európai háború feltételezése közepette a Kisantant két hadműveletet tervez, melyek miatt tulajdonképpen létrejött: kikapcsolni az ügyből Magyarországot, majd Bulgáriát. Az egyik elsőrendű fontosságú, a másik másodrendű... Magyarország összejátszik Németországgal és kikerülhetetlenül e hatalom oldalára fog állni... A konfliktus kitörésekor eleve meg kell semmisíteni, akár semleges, akár ellenséges. A magyar területek elfoglalása rendkívül fontos hadműveleti vasúthálózatot juttatna a szövetségeseik kezére és lehetővé tenné erőik összevonását.” A katonai tervek részletes leírása után az alezredes hozzáfűzi: „A Német Birodalom puccsai (a versaillesi szerződés katonai rendelkezéseinek megsértése, a rajnai övezet újrafegyverzése) nyomában gyakran olyan hír járta be Európát, hogy biztonságos erődítményei mögött Franciaország egy középeurópai német betörés esetén semleges marad, s ez a hír bizonyos nyugtalantságot okozott mind a román katonai körökben, mind másutt.

Körülbelül a következőket mondták nekem: ha Franciaország Anglia példájára elszigeteli magát Európától, Európa sorsa két egymással ellenséges nagyhatalom, a Német Birodalom és a Szovjetunió kezébe kerül, a többieknek pedig választania kell a két kolosszus között.”

A katonai attasé azzal zárja jelentését, hogy a Kisantant el van szánva, hogy betartja kötelezettségeit elsősorban a német expanzió ellen, melynek ereje és fenyegető közelsége erősen nyugtalanítja, de nem akarja elkötelezni magát, csak ha biztosítva van Franciaország katonai támogatásáról.

*

Nos, ez a katonai támogatás elmarad és a dunai államokban szolgálatot teljesítő diplomaták hamarosan jelzik Berlin egyre növekvő eredményeit olyan irányú törekvéseinél, hogy ezen a területen gazdasági terjeszkedéssel újból megnyissa politikai befolyása számára az utat, melyet 1918-as veresége bezárt előtte.

Massigli a francia külügyminiszter számára készített diplomáciai jegyzékében így írt 1936. július 9-én (Schacht kelet-európai útja után, melyet Göring körútja követett): „... Már eddig elért eredményei (Németországé) is olyan jelentősek, hogy nem túlzás, ha az ebből adódó helyzetet nyugtalanító-nak látjuk a Franciaországot és kelet-európai szövetségeseit összefűző kötelék tartóssága szempontjából, s ha sürgős intézkedéseket látunk szükségesnek, hogy szembeszállhassunk vele... A Harmadik Birodalomnak sikerült elfoglalnia az első helyet Délkelet-Európa minden országában. Fölösleges ennek a gazdasági terjeszkedésnek a következményeit hangsúlyozni. A zászló követi-e az árut? A szaporodó érdekközösségek és szerződések egész szövédéke jön létre, készen arra, hogy felrajzolják rá a politikai tervet. Már ez a helyzet is igen komoly figyelmet érdemel. De ez nem minden. Közép- és Kelet-Európát, mely részlegesen már Németországtól függ gazdasági téren, ma az a veszély fenyegeti, hogy katonailag is hatalma alá kerül... Németország kijátssza kártyáit. Rajtunk a sor, hogy mi is kijátsszuk a magunkét. Valóban nem elég pénzügyi

¹⁹ 365. sz. irat (Második sorozat II. köt.)

helyzete bizonytalanságára és gazdasági életének lehetséges és gyakran meg-jósolt összeomlására építeni. Túl sürgető a veszély ahhoz, hogy rábízassuk magunkat csupán feltevéseken nyugvó és lustaságunkról tanúskodó formulákra. Védelmi akciókat kell kialakítani mind nemzetközi, mind nemzeti sikon . . .”²⁰

Massigli és számos szolgálatban levő diplomata egyre sűrűbben küldi a figyelmeztetéseket. Az 1936. január 1-től július 18-ig terjedő időszakot magábanfoglaló két kötetben sok ilyent találunk.

Franciaország és a dunai országok együttesének szempontjából, sajnos, semmi nem történik, legfeljebb néhány utazás Európán keresztül „az európai megbékélést” kereső francia és brit személyiségek részéről. Ezt a megbékélési politikát hirtelen megsemmisíti 1938 márciusában az Ausztria elleni puccs.

De a németek nem félnek attól, hogy a franciák közbelépnek; a berlini francia nagykövét „erélyes” tiltakozása az egyetlen, amivel Párizs az Anschlussra reagál.

Az Anschluss Magyarország küszöbéig hozta Németországot, s ha a hagyományos erők még mutatnak is ellenállást a náci szándékokkal szemben, a jobboldal, mint minden keleti államban, hatalmas külső támaszt talál benne.

*

Tehát már a diplomáciai iratok eddig megjelent három kötetéből is megállapítható a Harmadik Köztársaság dunai politikájának csődje. A külpolitika felelősei, diplomáciai képviselőinek a német veszéllyel kapcsolatos figyelmeztetése, óvása ellenére sem akartak számolni a közép- és kelet-európai helyzet aggasztó alakulásával. A felelősség egy része a dunai országok — különösen Magyarország — vezető köreit illeti; e tekintetben a Párizsban kiadott kötetek kiegészítő bizonyítékokkal szolgálnak. De ezekből a diplomáciai iratokból kitűnik az is, hogy az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés, melynek kidolgozásánál Franciaországnak különösen fontos szerepe volt, érezhetően súlyosbította a dunai államok közötti ellentétet, s ezek, ahelyett, hogy összefogtak volna a náciizmus ellen, egyre jobban marcangolták egymást, ami csak Hitlernek volt hasznára.

²⁰ 418. sz. irat (Második sorozat II. köt.).

HENRI MICHEL

Új virradat*

A megszállás első felében a franciákat olyan kegyetlenül lesújtotta hadseregük gyors és teljes veresége, annyira megbénította az ebből fakadó váratlan nehézségek sora, hogy nem tudtak túttekinteni egyéni és családi problémáikon. A hiedelmek, szokások, függetlenség régi világa hirtelen összeomlott; mindenki egyedül, magára hagyatva állt, a teljes tehetetlenség érzésétől bénultan, s csupán annak tudatában, hogy az események olyan forgatagába került, melynek sem irányát, sem végét nem látja.

Ilyen körülmények között Pétain marsall hatalomra jutását nemcsak belenyugvással, de megkönnyebbülve és reménykedve fogadta mindenki. A fegyverszünet megkötését általános apátia közepette vették tudomásul. Csak az volt a fontos, hogy véget érjen az immár céltalan harc, s a vele járó felesleges pusztítás. Egy példátlan katasztrófa sújtotta néptől nem lehetett kívánni, hogy vezetői és tábornokai helyett egy világméretekben folyó háborút képzeljen el, melynek egyébként — vajon mennyi ideig? — továbbra is viselte volna terheit. Hála a fegyverszünetnek, az ellenség, melynek előretörését már semmi erő nem volt képes fékezni, magától megállt Franciaország közepén. Igaz, hogy az ország egyik fele elkerülhetetlenül megszállás alá került, de a megszálló váratlan „korrektsége” miatt ez sem bizonyult olyan súlyosnak, mint képzelték. Nem a fegyverszünetnek volt-e ez is köszönhető, s Pétain marsallnak, aki azt megkötötte?

Egyszóval 1940 nyarán — valami csodára várva — egész Franciaország Pétain híve volt. A marsall és — személye révén — az általa szervezett hadsereg s az őt körülvevő emberek iránt érzett misztikus bizalom nem csökkent az ősz folyamán, a konfliktus elmúltával sem. Igaz, hogy Nagybritannia váratlan ellenállást tanusít, de azért a német győzelem, ha már nem is azonnalinak, mégis kivédhetetlennek látszik. Alkalmazkodni kell tehát hozzá.

De a vichyi kormány lesújtott a franciák olyan kategóriáira, melyekkel szemben az 1940 júniusi vereség nem tette feltétlenül szükségessé szankciók alkalmazását. Részrehajló belpolitikájával, melyre ugyan a vereség adott alkalmat, a megtorlás és a gyűlölködés szellemét idézte fel, s ezzel ellenségeket szerzett magának. Az áldozatok főleg a zsidók, a szabadkőművesek, a kommunisták, a szocialisták köréből kerültek ki, de mint Robert Aron igen találóan írja: „*Franciaországban mostantól kezdve hovatartozásától, társadalmi helyzetétől függetlenül mindenkit sújthatnak hivatalos szankciók, a franciák bizonyos kategóriái pedig a priori kiesnek a törvény védelme alól.*”

* Részlet *H. Michel: Vichy, 1940* (Paris, Robert Laffont. 1966. 450 l.) c. munkájából.

Egyre nő a franciák száma, kiket a hatalom önkényessége nyugtalanít vagy felháborít. Másokat különösen a „Montoire-i kézfogás” botránkozttatja meg; úgy találják, hogy ez Franciaország marsallja, az államfő felesleges megaláztatása és a jövőre nézve veszélyeket rejtő kezdeményezés. A nacionalisták nem mindég helytelenítik a Nemzeti Felkelés kivételes törvényeit, s a kollaborációs politika elleni gyűlöletükben egymásra lelnek, azok oldalán, akik e politika áldozatai. Ahogy múlik az idő, s mégsem történik semmi csoda; mikor a fegyverszünet már csak a csalódás és a balszerencse keserű gyümölcsseit termi, végül is morajlani kezd az általános elégedetlenség — alkalmas táptalaj egy ellenzék kialakulására, amely még keresi önmagát, de amely két út között választhat.

Egyesek csak a Németországgal való mind szorosabb együttműködésben látják a boldogulás útját. Szemére vetik Pétain környezetének, hogy „maradíságból” fékezi azt. A francia kollaboránsok — spekulánsok, hatalmi vágyban szenvedő politikusok, a fasizmus és az antiszemitizmus fanatikusai, vagy pacifisták, akik irtóznak a kiontott vértől, s úgy vélik, semmilyen ügy nem éri meg, hogy vér folyjék — csak egy klikkekre oszló, inkább a németek támogatásával, mint a lakosság beleegyezésével létező, lármás kisebbséget alkotnak. Boldogulni egyébként csupán a megszállott zónában tudnak.

Mások — mindkét zónában — a háború értelme, kimenetele, Franciaország jövője iránt kezdenek érdeklődni. A megszállott zónában a megszálló mindennapos közelsége módot ad az eddig meglehetősen felszínes xenofóbia objektíválására. A meg nem szállott zónában olyan erők jelentkeznek, melyek helyes felhasználását sokan kívánják. Pétain marsall hatalmának elkerülhetetlen elismerése, a továbbra is belé helyezett bizalom azonban már nem határtalan és fenntartás nélküli, hanem feltételes.

A két zónában földalatti tevékenység van készülöben, amelyre egyelőre a zűrzavar és összevisszaság a jellemző. A franciáknak valójában semmi tapasztalatuk nincs a földalatti mozgalom terén; saját történelmükben hiába keresnek olyan példát, melyet követhetnének. Így hát csak tapogatóznak és a születő ellenállás 1940 végéig még semmi igazán tartós eredményt nem ér el. De az útirány már meg van adva, a közeledési kísérlet megtörtént, a tevékenység megindult. A legkülönbözőbb politikai, felekezeti, foglalkozási csoportból összeverődő első ellenállók még nem nagyon tudják, hogy milyen módon járulnak majd hozzá hazájuk felszabadításához. De dolgoznak érte a rendelkezésükre álló eszközökkel, és úgy, ahogyan azt a körülmények engedik.¹

Az első ellenállási tevékenység az ún. „brit” rádió hallgatása. Minden este ugyanabban az órában, zárt spaletták mögött a rádiókészülékek köré gyűlnek a hírekre éhes családok. A brit rádió hallgatása tilos: megesik, hogy feljelentik, vagy meglepik a hallgatókat, s azok törvény elé kerülnek. De a rendőrségi szabályrendeletek ilyen megsértése lelkesítő, s ugyanakkor nem túl veszélyes. Másnap mindenki terjeszti és kommentálja az előző este hallott híreket.

Másik módja a megkönnyebbülésnek a valódi érzelmeiket és gondolataikat nem szívesen leplező franciák számára a mozdulat vagy beszéd, mely nevetéssé téve a megszállót, megfosztja azt a győztesnek kijáró tekintély egy részétől. Az olaszok, akikről egyetlen francia sem hajlandó elismerni, hogy megnyerték a háborút, könnyű célpontnak bizonyulnak abban a zónában, ahol a fegyverszüneti bizottságok küldöttei — kissé hangoskodóan — kifejtik tevékeny-

¹ Csak néhány kevésbé ismert tényre fogunk szorítkozni, utalva az Ellenállás teljesebb történetével kapcsolatban a már megjelent munkákra.

ségüket. Sarraz-Bournet, a közigazgatás főfelügyelője így írja le a jeleneteket, melyeknek tanuja volt:²

„Állandóan tragikomikus incidensek zajlottak le, főleg az ősz folyamán. Grenoble egy igen forgalmas kávéházában egy francia néhány olasz tiszt belépésekor felállva, harsány hangon, gúnyosan kiáltotta: »Fel uraim, üdvözljük győzteseinket!« Chambéryben, Annecyben a fiatalság a sofőrök távollétében beszenyezte az ellenőrző bizottság kocsijait. Másutt a fiatal emberek és fiatal lányok tüntetően egy darabka makarónit hordtak a kabátjuk gomblyukában; megint máshol a kávéház asztalára, ahol az olasz tisztek étkezés után össze szoktak gyűlni, egy tányérba tehéntrágyát helyeztek, a közepébe tűzött alpini-tollal; gyerekek lődöztek kanócos pisztollyal egy sofőrré, aki a revolverével válaszolt, szerencsére anélkül, hogy bárki is megsebesült volna: diákok sétáltak libasorban, botra tűzött alpini-kalapokkal, hátuljukra kötve a kalap tollát, Mindenütt rajzok, karikatúrák, graffito-k a hotelék falán, ahol a bizottságok megszálltak; bőségesen osztogatott röpcédulák ellenfeleink számára nyilvánvalóan sértő dalokkal és szőrejtvényekkel: »Tolla van, de nem mádr, puskája van, mégse lő: ki az?« Néha — ami már súlyosabb — a fiatalok jó alaposan elverték egy-egy sofőrt vagy titkárt, miután beléjük kötöttek a kávéházak vagy mozik kijáratánál.”

Mikor a görögök, keveselvén az olasz támadás megállítását, ellentámadásba mentek át, nagy volt az öröm az említett vidékeken. Menton anektált részének határán, szabad területen táblát helyeztek el a következő felirattal: „Hellének, álljatok meg! Itt kezdődik Franciaország.”

A párizsiak élvezték a jó történeteket, melyek a „szürke-fehérek”, a „burgonyabogarak”, a „szürke egerek” nem túl előnyös oldalait mutatták be. Laval is jó pofozógép volt. Nevéről egy (lefordíthatatlan) szójáték járt szájról szájra. Igen jellemző, hogy 1940 telén a tiszteletlenség már Pétaint sem kímélte; észrevették, hogy anagrammája „inapte” (alkalmatlan); és elnevezték „a hanyatlás hadvezéré”-nek.

Hogy lelket verjen Franciaországba, a megszállott zónában néha maga a közigazgatás tesz úgy, mintha a megszálló nem léteznék. Sarraz-Bournet így ír az olasz zónáról:³

„Sééz polgármestere felszólítást kap, hogy távolítsa el a községházából a francia államfő és a köztársaság régi elnökei képét, a francia zászlót és jelvényeket; ezt megtagadja és hagyja, hogy letartóztassák. Sollières plébánosa börtönbe kerül, mert megengedi, hogy a templomban november 11-én az emlékezés virágait osztogassák, három színünket jelképező papírból, kék, fehér, vörös szalagokkal díszítve, — néhány hónap múlva újra letartóztatják, mert vasárnapi szentbeszédében utal az olaszok albániai nehézségeire és megerősíti híveinek a megtorlással kapcsolatos reményeit. A Barmans-i és a Villard-de-Lans-i tanítónő megengedi, hogy a gyerekek az asztalok lapjába ilyen feliratokat vessenek: »Éljen Franciaország!« Letartóztatással, pörrel fenyegetik őket, ha a feliratokat azonnal el nem tüntetik. A volt frontharcosok titokban összegyűlnek és november 11-én, valamint július 14-én háromszínű kokárdákat osztogatnak.”

Chartres prefektusa, Jean Moulin erélyesen tiltakozik a megszálló hatóságok törvénytelen határozatait ellen és a département polgármestereinek szinte illegálisan olyan utasítást ad, hogy bizonyos német plakátok ne kerüljenek ki-függesztésre a községházák falán. A Seine-et-Oise-i Coubronban a polgármester

² Témoignage d'un silencieux (Néma tanúvallomás), 81–82. 1.

³ Uo. 110. 1.

megállítja a községháza óráját, hogy megmutassa: nem fogadja el az „új időket”; ellenzi a Marianne-mellszobor eltávolítását, visszautasítja a német plakátok felragasztását.

Bar-le-Ducben a Meuse-i prefektúra főtitkára, Camille Ernest félárbróca ereszti a francia lobogót és a német parancsok ellenére megtagadja felvonását. Nyolc nap börtönre, 500 birodalmi márka pénzbírságra ítélik és kiutasítják a megszállott területről. A Seine-et-Oise-i Vigneux-ben a németek maguk kénytelenek eltávolítani a községházáról a francia lobogót. Perpignanban szeptember 7-én a fiatalság „*a német fegyverszüneti bizottsággal szemben ellenséges tüntetésre ragadtatja magát*”. A Lourdes-i prefektus és a Bayonne-i alprefektus minden módon késlelteti a számlák rendezését, melyeket a francia szállítók a Wehrmacht-nak benyújtanak, hogy — mint a német jelentés mondja — „*a megszálló hadsereggel szemben elégedetlenséget keltsenek és szabotálják a szállítást*”.

Így kezdődik a néma, titkos harc, melynek során a közigazgatás és a lakosság — jelentéktelen kis gesztusokkal ugyan, de ezek megsokszorozódva megteremtik a bizalmatlanság légkörét — olyan mélységesen ellenséges magatartást tanúsít, mely végül is súlyos incidensekhez vezet. Egyedülálló, elszigetelt emberek spontán reakciói ezek; az új francia hatóságoktól bizonyára nem kaptak ilyen értelmű utasítást.

Ezzel egyidőben kezdenek terjedni a rölapok; eleinte kézírással, néha postán szétküldve és „lánc”-rendszerrel továbbítva: „*Másolja le ezt a szöveget és küldje el x számú megbízható személynek*”; — később sokszorosítva, majd nyomtatott formában. Többnyire a BBC híreit és a hallgatók ezzel kapcsolatos megjegyzéseit közlik, de egyre gyakrabban a megszállókkal, a vichyi kormánnyal és a háború alakulásával foglalkozó észrevételeket is.

Legtöbbjük a kollaboráció ellen irányul. Az egyik, melyet Bordeauxból terjesztettek 1940 novemberében és decemberében, a Der Stürmer című német lap 1940 őszi számaiból emel ki Franciaországgal és a franciákkal szemben sértő kitételeket (Párizs, a feslett város; a fehérekkel nyilvánosan egyesülő feketék és sárgák; a korhadt Franciaország, stb.) és így összegezi: „*Hogyan értsük meg egymást azokkal, akik így vélekednek a franciákról?*” Mások a hitleri pogányságot idézik: „*a kereszténység ellensége*”; „*a Maurras által hirdetett szent egoizmus nem keresztény alapelv*” . . . (levél Baudrillart-nak, 1940 decemberében).

Számos rölap Pétaint vádolja: „*Egy szerződés (az angolokkal való meg egyezés) nem egy darab papír, amit el lehet tépni, még ha valaki Franciaország marsallja is.*” A kortársak (főleg Poincaré) kijelentéseiből arra következtetnek, hogy Pétain „*1918 márciusa végén kapitulálni akart*”. A két háború között „*a legkisebb vészjelet sem adta le honvédelmünkkel kapcsolatban. Megelégedett azzal, hogy örüljön az őt övező megbecsülésnek. Milyen joggal üldözi balsorsunk felelőseit? Ő is csak egy közülük.*” 1940-ben Pétain nem viselkedett szépen. Belépett a Reynaud-kormányba, de éppen ellenkező politikát folytatott, mint a miniszterelnök. Nem volt „egyenes”. Ha más követi el ezt az „átállást”, „*minden francia egész egyszerűen árulásnak tekinti . . .*” A dicséretet, melyekkel Pétaint a németek elhalmozták, „*azt bizonyítják, hogy tisztában vannak vele, milyen hasznos nekik ez az aggasztán, aki lenyeleti a franciákkal elnyomó, hazug politikájukat*”. Nem azt vetik Pétain szemére, hogy beismerte az összeomlást, hanem azt, hogy mindég hitt benne . . . „*A belső felemelkedés elkerülhetetlen volt, de ezt elrontja és kompromittálja egy olyan politika, mellyel minden becsületes ember szembefordul.*”

A szent egoizmus totalitárius ihletésű eszméjét Pétain „*megkísérli valóra váltani*”. Indokínában „*a japán agresszort támogatja a kínai áldozattal szemben.*”

Történelmünk legrútább lapja az, amit most megírt.” Pétain azt mondja, „*hogy feláldozza magát Franciaországért; valójában a francia becsületet áldozza fel gyáva egyéni koncepcióiért*”. (Következik egy kivonat Alphonse de Chateaubriant-nak a kollaboráció irányáról adott interjújából.) „*Ha a marsall, mint mondja, valóban Franciaországot képviseli, úgy el kell ismerni, hogy (Franciaország) megérdemelte a sorsát, s még rosszabbat is.*”

Egy 1940 októberében postán szétküldött röplap megállapítja: „*Franciaország ereje és nagysága abban állt, hogy a szabadság országának, minden elnyomott második hazájának tekintették.*” Nos, ma „*a győztesek az angolokra, a zsidókra, az idegenekre akarják irányítani a franciák haragját*”. „*Még Vichyben is Németország parancsol*” — írja Jean Texcier a Notre combat-ban.

A megszálló csapatok kémelhárító irodájának jelentései telve vannak röpiratok felfedezéséről szóló beszámolókkal és osztogatóik letartóztatásával. Tremblay-les-Gonesseben és Villepinteben (Seine-et-Oise), Lilleben és Mayenneben júliusban, Mantesban, Arpajonban augusztusban; Dourdanban, Párizsban, Poitiersben szeptember folyamán; ismét Poitiersben, Bronoyban (Seine-et-Oise) októberben; Argenteuilben, Bezonsban, Meudonban, Marcoussisban, Villeneuve-le-Roiban, Saint-Cloudban, Villiers-sur-Marneban, Sucy-en-Brieben, Sèvresben, Sainte-Geneviève-des-Boisban, Sannoisban, Versaillesban, Chatouban, Boissy-Saint-Légerben, Paray-Vieille-Posteban, Chamarandebán, Perpignanban, Aulnay-sous-Boisban, Mauvezinben november folyamán; Châtelleraultban, Bordeauxban, Vigneuxben, Villeneuve-Saint-Georgesban, Garges-lès-Gonesseban, Juziersben, Bezonsban, Vélizy-Villacoublayban, Limeil-Brévannesban, Boissy-Saint-Légerben, Chilly-Mazarinben, Dijonban, Saint-Jean-de-Luzben, Jouffben (Meurthe-et-Moselle), Cannesban, Perpignanban stb. december folyamán. Hat hónap alatt a mozgalom nagyon megerősödött, földrajzilag is kiszélesedett és a németek nyilvánvalóan csak egy részét fedezték fel.

A lakosság más módon is kifejezi ellenséges érzelmeit. A német parancsnokságra érkezett jelentések szerint a kávéházakban rosszindulatú megjegyzéseket tesznek a megszállókra; egy thanni moziban a nézők a német híradó vetítése alatt tüntetnek; egy német jelentés Elzászból, 1940 augusztusában „*a francia nyelv provokatív használatáról*” értesít; Roquetoireban (Pas de Calais) a község asszonyai elhatározzák, hogy nem mosnak a német katonákra; Saint-Omerben, Lunévilleben a plébánosok szentbeszédekben igen világos célzásokat tesznek az angol győzelemre. Lilleben számosan róják le kegyeletüket egy bevetés közben lelőtt angol pilóta sírjánál. Néha németellenes rajzos feliratokat talál a falakon, mint Sèvresben, Biarritzban, vagy az úttesten, mint Houillesban. A châtelleraulti leánygimnázium növendékei a God save the king-et énekelik, mialatt az udvarban a német katonák gyakorlatoznak, vagy pedig, mint Juvissyben, kézzel írt plakátokat ragasztanak a német plakátok mellé. Párizsban, az ABC-varieté nézőterén a közönség tiltakozik, mikor a műsort németül jelentik be. Châtelleraultban, Saint-Mandierben (Var) a november 11-i ünnepeket használják fel arra, hogy a világháború halottainak emlékműveinél virágot helyezzenek el és hazafias beszédekkel mondjanak.⁴ Nancyban a lotaringiaiak gramofonon a Marche lorraine-t játsszák, ha német katonák lépnek a kávéházba. Bayonneban a nézők zajosan távoznak a moziból, mikor Hitler

⁴ Emlékeztetőnek utalunk a párizsi diákok impozáns tüntetésére az Arc de Triomphenál. Vö. R. Josse cikkét a Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale 1962 júniusi számában.

képe megjelenik a vásznon; Caenben, 1940 augusztusában ugyanezen okból a teremben lévő német katonákat szidalmazták.

Az elfogott röplapok szerzői és osztogatói javarészt olyan emberek, akik eddig semmilyen politikai tevékenységgel nem tűntek ki: Lilleben egy műszaki középiskola tanulóit, másutt hivatalnokok, egy elmeegógyintézet ápolószemélyzete, egy nyugalmazott katonatiszt stb.

A németek kezdetben megtorló intézkedéssel fenyegetik a lakosságot, visszaeső bűnözés esetére. Majd komoly szankciókat léptetnek életbe. Szeptemberben 1 millió frank pénzbüntetést vetnek ki Poitiers városára. Másfél számos házkutatást tartanak — Ormesson-sur-Marne-ban október 29-én hatvan négyet — és egyre több és gyakoribb a letartóztatás, amit pénzbírság és börtön követ. Bar-le-Ducben bezárják a gimnáziumot.

Ez a frondörködés csak ingerli a megszállót; nem nyugtalanítja különösen. De ugyanakkor veszélyesebb, a csapatok felszerelése, sőt maguk a csapatok ellen irányuló akciók is vannak; ezek megismétlődése végül is aggasztani kezdi a katonai parancsnokságot.

A harci területekről valóban igen sok francia szedett fel és rejtett el gazdátlan fegyvereket. A németek időnként rábukkannak ezekre, vagy feljelentés útján tudomást szereznek a készletekről: Belfort és Ville-du-Bois vidékén június végén, Sèvresben október, Fontenay-le-Vicomteban és Saclayban november, Sainte-Geneviève-des-Boisban pedig december folyamán.

A spontán ellenállás első megnyilvánulásai közé tartozik az a segítség, mellyel a foglyokat sikerült megszöktetni a *Front-Stalag*-okból, vagy a bizonytalanságban bolyongó francia és angol katonákat rejtékhelyhez juttatni és így megmenteni a hadifogságtól. Az Alsó-Loire vidékén egy paraszt három tisztet, tizennyolc katonát, két kocsit és négy lovat fogad be ilyen módon. Courcelles-par-Gifben egy szerelő megtalál és élelmez négy, erdőbe menekült szenegálit. Wissousban három francia katonát tud védelmezőjük a szabad zónába átjuttatni, mielőtt őt magát feljelentenek és elfognák. Szeptemberben Párizsban valószínű irodát lepleznek le, melynek rendeltetése a Dunkerque kiürítése után Franciaországban rekedt angol katonák távozásának megkönnyítése volt. Amiensben, ugyancsak szeptember folyamán megsemmisítenek egy kis sejtet, mely egy szomszédos tábor foglyainak szökését szervezte. Lilleben, október hóban két francia hadifogoly ugrik ki a Németországba induló vonatból; a lakosság együttesen siet segítségükre: az egyik felöltözteti, a másik élelmezi, a harmadik elszállásolja, a plébános pedig pénzzel látja el őket az útra.

Így alakulnak ki, lépésről lépésre, a „szöktetési láncok”, melyek Belgiumtól a demarkációs vonalig, sőt egész a spanyol határig érnek. Derék emberek, akik előzőleg talán nem is ismerték egymást, szorosán együttműködnek egy-egy mentési művelet végrehajtásánál. A demarkációs vonalat hamarosan titkos erecskék szeldelik át; ezek „révészerei” — akár önzetlenek, akár nem — az illegális élet első „szakemberei”.

A többi „szakember” kezd hozzászokni a német felszerelés megrongálásához. A titokban is könnyen és gyorsan elvégezhető telefonkábel-átvágások júniusban kezdődnek a Côte-d’Oron, Nordban és Pas-de-Calaisban. Júliusban Doubsból, a Seine-Inférieureből, a Sommeből, a Côte-d’Orról, Pas-de-Calaisból, Nièvreből jeleznek ilyeneket a német jelentések; augusztusban Oiseből, Cherből, Haute-Marneből, Seine-Inférieureből, a Vogézekből, a Felső-Rajnátról, az Alsó-Rajnátról, a Sommeből, Aubeből, Loiretből, Seine-et-Marneből, a Côte-d’Orról, Doubsból, Seine-et-Oiseből, Ainból, Charente-Inférieureből. Egy köz-

ségben a lakosságnak kell őriznie a kábelt; az egyik ór újra elvágja, — tetten-érik és halálra ítélik.

Szeptemberben a kábelrongálások megkétszereződnek, Doubsban, Oiseban, Belfort vidékén, Meuseben, a Côte-d'Oron, Saone-et-Loireban, Seine-et-Marneban, Seine-Inférieureben, Sommeban (hat alkalommal), Párizsban, a Felső-Rajnáánál, Seine-et-Oiseban . . .

Októberben, novemberben és decemberben a járvány általánossá válik; Franciaország egyetlen vidéke sem mentes tőle. Ugyanazt a kábelt gyakran több helyen és egymás után több napon át elnyírják, mint Garancièresben (Seine-et-Oise); máskor hosszú darabokat tüntetnek el belőle: december 17-én Brieyben 150 métert. Lille körzetében december folyamán ötvenegy telefonkábelrongálást számoltak össze.

A szabotálók a megszállók hirdetésményein és felszerelésén is gyakorolják magukat. Gyűlölik a német plakátokat. Précyben (Côte-d'Or) a Wehrmacht plakátjának megrongálása a községnek 10 000 frank pénzbüntetésbe kerül. Pontarlierben megtalálják a plakátrongálókat: kiskorúak, s az apákat tartóztatják le. Moselle vidékén a szabotálók szidalmazták a horogkeresztes zászlókat és a Führer arcképét! Egy családapát három hónapi börtönre ítélnék, mert december 8-án Sèvresben, feleségével és gyermekeivel együtt letépett egy Churchillt karikírozó plakátot. Lilleben az iskolások késsel összeszurkálják Hitler képmását: az iskolaigazgatót, az aligazgatót és tíz tanulót bebörtönöznek. Bordeauxban, december 5-én „szabotázsért” agyonlövik Mourgues hor-kereskedőt. A kivégzést bejelentő hirdetményre ismeretlen kezek ezt írják: „*Gyilkosok, hát ez a kollaboráció?*”

A szabotálók ötletessége lehetővé teszi a rendelkezésükre álló kezdetleges felszerelés minél jobb felhasználását. Oiseban egy szál drótot feszítenek keresztül az úton: két német katona megsebesül. A művelet egyik végrehajtóját halálra, a másikat tíz évre ítélik. Ez 1940 augusztus 6-án történt. A Jura hegy-ségben, Anselot-en-Montagneban a váltóberendezés megrongálásáért augusztus 11-én letartóztatnak egy vasutast. Cambrai vidékén, október eleje táján több német járműja gumija kap defektet az utakra szórt vasszőgektől; ezt a különös vetést Lille körzetében egy hét alatt negyvenegyszer megismétklik. Súlyosabb eset: a nantesi pályaudvaron az október 30-ról 31-re virradó éjjel vasdarabot találnak a váltóba szorítva, röviddel egy német szabadságos katonákat szállító vonat áthaladása előtt. Sommeryben (Seine-Inférieure) eltorlaszolnak egy alagutat.

Vajon hol a határa a szabotőrök merészségének? Van-e német berendezés, mely teljes biztonságban lenne támadásaiktól? Októberben étampesi fiatal-emberek borotvával elvágják a rekvirált lovak inait; Mantesban a vagonokat és mozdonyokat rongálják meg; Deux-Sèvresben, a Poitiers—Niort-i vonalon tönkreteszik a jelzőberendezéseket; Epinayban (Seine-et-Oise) felgyújtanak egy benzinraktárt; Sannoisban megrongálják az autóparkot.

A megszálló csapatokon így lassan úrrá lesz a nyugtalanság, a bizonytalanság, sőt az elhagyatottság érzése. Hány német katona kellene ahhoz, hogy ellenőrizze az ellenséges érzelmű franciákat? — mikor talán minden francia az. Emellett úgy látszik, hogy az ellenállók a német katonák elleni merénylettől sem riadnak vissza.

A német jelentésekben gyakran szerepelnek kimutatások a franciák és németek közt kávéházban vagy más nyilvános helyen lezajló verekedésekről. Sokszor az ital, vagy a nők miatti vetélkedés váltja ki ezeket; Mantes egyik

kávéházában például dulakodás tör ki — és az utcán is folytatódik — amiatt, hogy a felszolgálólány egy némettel áll érintkezésben.

A megszálló hatóságok azonban sokkal nyugtalanítóbbnak találják azokat a támadásokat, melyeknek áldozatai német katonák. Woincourtban (Somme) június 28-án megölnék egy őrszemet. A doubsi Wancrayban július 21-én puskával rálőnek egy német hadnagyra. Rennesben, augusztus 1-én letartóztatnak két revolvért viselő diákot egy német őrállomás közelében. Augusztus 4-én az Orne-i Sourdon vasútállomásán megtámadnak egy őrszemet; két német katonát megsebesítenek a sommei Tilloloyban. La Manche vidékén leütnek egy fekete francia katonát, aki késsel támad a németekre. Haute-Saôneban, Héricourt mellett „civiliek” támadnak meg német katonákat; augusztus 13-án három őrszemre kerül a sor Párizsban, a Marinegruppen Befehlshaber által elfoglalt épület előtt; egy másik őrszem Royanban, a tengerészeti hivatal előtt lesz merénylet áldozata augusztus 15-én.

A magános német katonák tehát nincsenek biztonságban. Saját bőrén tapasztalja ezt egy őrszem Coulommierben, egy alhadnagy Seine-et-Marneban, egy őrszem Aubervilliersben. Az augusztus 23-ról 24-re virradó éjjel a Jura hegységben, a demarkációs vonal mellett a túloldali, meg nem szállt zónából ismeretlen egyének rálőnek a német őrjáratra. És ugyanez a felsorolás, mint egy litánia, megismétlődik a német jelentésekben is: megtámadnak egy őrszemet a sommei Mérelessarban; megköveznek három katonát Paray-le-Monialban; egy őrjárat puskaport szagol Trappesban; egy őrszemet megsebesítenek a vasúti hídon, Valentonban, egy másikat a brévannesi hídon; az Oiseben egy francia megtámad három német katonát; letartóztatása után öngyilkos lesz; megtámadnak éjjel Grègesben (Seine-Inférieure) egy altisztet; egy őrszemet, majd két másikat pedig a demarkációs vonal közelében, Cherben. Roubaisban egy — közelebből meg nem jelölt — merénylet miatt letartóztatnak harminc személyt. Arnay-le-Duchban (Côte-d'Or) négy francia bántalmazza a Wehrmacht egy altisztjét. Captienneben (Gironde) több puskalövést adnak le egy német őrállomás irányába. Tehát a tüntető jellegű merényletet, melynek merész végrehajtója „Fabien” volt 1941 augusztus 21-én, a metro Barbes-Rochouart-i megállójának feljáróján, sok hasonló eset előzte meg; ismeretlen tetteik, a bátor franciák neve nem jutott el hozzánk.

A németek büntető rendszabályokat foganatosítanak: községekre kivetett pénzbírságot, kijárási tilalmat, túsok internálását. Az esetleges visszaeső bűnösök megrémítésére fenyegető hangú plakátokon ismertetik a szigorú intézkedéseket, melyek néhány megtévedt ember hibájából a lakosságot sújt-hatják. A szabotázsakciók és merényletek így a nagy nyilvánosság elé kerülnek. A tettesek letartóztatásával nem sokra mennek; az első ellenállók semmilyen csoportba nem tartoznak, egymástól elszigeteltek, egyik nem tud a másiktól. A születő ellenállás csupán néhány francia spontán reakciója, akik meg merik tenni azt, amiről sokan csak álmodnak anélkül, hogy a megvalósításra elhatároznák magukat. A példa ragadós, de semmilyen tényleges szervezet nem hangolja még össze ezeket az egyéni akciókat.

Egyébként ki is hangolhatná össze őket? Igaz, hogy a fegyverszüneti hadsereg speciális csoportjai megtartották vagy újraszervezik az információt az északi zónában. De a tisztok, akik ezt ellátják, kizárólag csak hírszerzéssel foglalkoznak, a szabotázs és merénylet nem az ő esetük; Saint-Cyrben kapott nevelésük lehetetlenné teszi az ilyesmi elkövetését. Veszélyes és rendszertelen, kissé nyugtalanítóan forradalmi jellegű, katonailag mindenképpen hatástalan

akcióknak tekintik. Azokon a szervezeteken, melyek természetüknél fogva is keretei lehettek volna ennek a tevékenységnek — a szakszervezeteken és párt-szervezeteken — 1940 folyamán teljes letargia vesz erőt; feloszlatta őket a vichyi kormány, vagy feloszlottak maguktól. Csak a kommunista párt fejt ki nagy aktivitást illegális sajtója útján; ennek terjedelme és rendszeressége erősen impresszionálja a lakosságot. Fölötte lebeg a szenvedés glóriája is, mivel vezetőit — kiket a német—orosz paktum helyeslése miatt a Daladier-kormány letartóztattott — számos kérelem ellenére sem engedte szabadon sem a megszálló hatóság, sem a vichyi kormány, sőt az utóbbi Dél-Algériába deportálja a szabad zónában bebörtönzött kommunista vezetőket és azokat az északi zónában internáltakat, akiket kérésére a megszállók kiadtak. De a kommunista párt hivatalos irányvonala 1939 óta nem változott: a most folyó háborút továbbra is az imperialisták harcának tekinti, amihez a népeknek, mivel a SzU semleges álláspontot foglalt el, semmi köze. A kommunisták, — minthogy ők az áldozatok — szívük mélyéből gyűlölik a megszállókat, de még nem vették fel ellenük nyíltan a harcot, noha néhány elszigetelt, a pártvezetőségtől többé-kevésbé elszakadófélben lévő tag már saját maga lép fel kezdeményezően.

A közvélemény által felfedezett első ellenállási csoportosulások azok, amelyek az első illegális újságokat kiadják és terjesztik. Így jelenik meg augusztus folyamán Párizsban a *Conseils à l'Occupé* (Tanácsok a megszállás alatt élőknek), Jean Texcier-től és Eaubonneban (Seine-et-Osise) a *Quand-même* (Csak azért is); szeptember folyamán Versailles-ben a *La Vérité Française* (A francia igazság); október folyamán a Vogézekben a *France, libre-toi* (Franciaország, szabadítsd fel magad), Párizsban a *Pantagruel*, a *L'Université libre* (Szabadegyetem), a *Révolution française* (Francia forradalom), a *Notre droit* (A mi jogunk), az *Arc* (Íj), Roubaixban az *Homme libre* (Szabad ember); november folyamán Strassburgban a *l'Alsace* (Elzász) és Marseilleben a *Liberté* (Szabadság); december folyamán Párizsban a *Libération* (Felszabadulás) és az első *Résistance* (Ellenállás).

A megszállókat gyűlölő franciák nagyjából mindenütt kezdenek egymásra ismerni és összehangolódni. A családi, baráti, foglalkozási kapcsolatokból — de a véletlen találkozásokból és beszélgetésekből is — titkos összejövetelek, gyűlések, tervek alakulnak. A kezdeményezés alulról jön. Mindenki legjobb meggyőződése szerint vállalja a felelősséget. Mindenki szeretne kilépni az elszigeteltségből, szeretne rátalálni a vele egy gondolkozású franciákra és szeretne velük együtt vállalkozni valamilyen akcióra, melynek módozatait és pontos célját még senki sem ismeri, de mindenki érzi, mennyire sürgetően szükséges a cselekvés azért, hogy megváltozzék a franciáknak a kegyetlen nemzeti szerencsétlenségből fakadó, sorsába beletörődött vesztesre jellemző gondolkozásmódja.⁵

A rendes közigazgatási szervek mellett, a megszállók vagy a vichyi kormány által kinevezettekkel szemben tehát új szervezet van kialakulóban: pillanatnyilag egymást nem ismerő, embrionális sejtekre korlátozódik, melyek még távol állnak attól, hogy a nemzet egészét magukba foglalják, de fokról-fokra fejlődnek és igyekeznek egységes szervezetté alakulni.

Az első csoportosulások nagy része csak rövid életű; sok csoport egymásba olvad, rendszerint azok köré tömörülve, akiknek sikerül egy újságot kiadni,

⁵ De a kezdet nehéz. November 11-én Lyonban egy röplapot köröznek a Bölcsész-karon: „Mindenki a világháború halottainak emlékművéhez!” A megadott órában három diák van jelen. (Idézve *F. és R. Bedarida*: A keresztény hitvallás kezdetei c. művéből, *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, 1966 január.)

tehát a legerősebbnek és legtevékenyebbnek bizonyulnak. 1940 vége előtt mindkét zónában kialakul a legellentetesebb politikai látókörrrel érkező franciák összefogása; ebből később „ellenállási mozgalmak” keletkeznek, ha most még más is a nevük: az északi zónában a *Petites Ailes* (Kis szárnyak), az *Organisation civile et militaire* (Polgári és katonai szervezkedés), a *Libération-Nord* (Észak felszabadítása), a *Défense de la France* (Franciaország megvédése); a déli zónában a *Libération-Sud* (Dél felszabadítása) és a *Vérité-Liberté* (Igazság-szabadság).

Tagjai nem mindég szakítottak véglegesen a vichyi kormánnyal. Sokan megőrzik Pétainnel szemben azt a csodálattal teli bizalmat, melyet az egész nemzet tanusít iránta. De a Montoire-i találkozó rést ütött a bizalomba s a rés egyre szélesedik. A Pétain marsallhoz való ragaszkodás feltételeessé válik. Ezentúl tettei alapján fogják megítélni; néhány ikonoklaszta már hozzá is lát a bálvány ledöntéséhez.

Az úgynevezett brit rádió hallgatása viszont tudatossá teszi, hogy létezik a francia kormánynak és hadseregnek egy csírája Londonban, mely folytatja a harcot, nyíltan, az angolok oldalán. A fegyverszünetet és főleg az összeomlásba való beletörődést helytelenítő franciák végre megtalálják azt a lobogót, ami alá felsorakozhatnak: „gaullisták” lesznek.⁶ Ezalatt nem a de Gaulle tábornok személyéhez való csatlakozást értik, akit nem is ismernek, még csak nem is a mozgalmába való belépést, melyet lehetetlen elérniök; de egész szimbolikájukkal — a lotaringiai kereszttel, a győzelem (Victoire) V betűjével — kifejezésre akarják juttatni tiltakozásukat a megszállók és a kollaborációs politika ellen, bizalmukat Franciaország jövőjében s Németország összeomlásáról vallott meggyőződésüket, valamint azt az elhatározást, hogy minden tőlük telhetőt megtesznek a haza felszabadítása érdekében.

Londonban a Szabad Franciák (Les Français Libres) a fronde- és a gaullista érzület létezéséről a Lisszabonon keresztül érkező franciaországi levelekből szereztek tudomást. De jelentőségét nem áll módjukban pontosan kiértékelni. De Gaulle tábornok 1940 őszén küldi első megbízottait a megszállott Franciaországba és a szabad zónába, hogy információkat szerezzenek, hogy híveket toborozzanak. Tehát a spontán mozgalmakkal párhuzamosan — velük néha összekeveredve — kialakulnak az első hálózatok, melyeken keresztül a francia csoportok elismerik de Gaulle tábornok tekintélyét és teljesen szakítanak a vichyi kormánnyal. A legelső közülük a Confrérie Notre-Dame (a Notre-Dame társulat); — első üzenetei decemberben jutnak el Londonba.

1940—41 telének hosszú éjszakáján, a francia nép aggodalma, könnyei és szenvedése közepette egy nagy csoportosulás körvonalai bontakoznak ki a „június 18-i felhívás” perspektíváinak megfelelően: „Franciaországot nem győzték le, mert a háborúnak még nincs vége; a franciáknak az a kötelességük, hogy ne essenek kétségbe hazájuk sorsán, hogy ne kompromittálják magukat a megszállókkal és hogy szembeszálljanak velük minden rendelkezésükre álló eszközzel, bármilyen gyöngék legyenek is azok.”

Új virradat készül — fénye még fakó, de már színes attól a vértől, mely a hajnal előhírnöke.

⁶ A gaullizmusnak nincsenek politikai határai: Marceau Pivert, a Szocialista munkás- és parasztpárt főtitkára is felajánlotta de Gaulle tábornoknak „politikai dinamitját”.

E SZÁMUNK SZERZŐI

1966-ban a *Revue d'Histoire de la deuxième Guerre Mondiale szerkesztősége, élén Henri Michel professzorral, magyar számot jelentetett meg, helyt adva négy legújabbkori magyar történész munkájának. A Történelmi Szemle — cserébe — örömmel ajánlotta fel hasábjait a francia kollegák tanulmányainak,*

E számunk francia szerzőiről rövid tudományos életrajzot közlünk.

JEAN BÉRENGER

A strassburgi egyetem bölcészkarának adjunktusa. Született 1934. október 2-án, Rouenban. Tanulmányait a Sorbonne-on és a bécsi egyetemen végezte. 1960-tól történész. 1966-ban diplomát szerzett magyar nyelvből az Ecole Nationale des Langues Orientales-on. Készülő disszertációjának címe: *Finances et politiques autrichiennes de 1657 à 1699* (Osztrák pénzügyek és osztrák politika 1657-től 1699-ig).

Munkái: *Mémoire de D. E. S. (inédit) sur la Conférence secrète de l'Empereur Léopold Ier, de 1655 à 1683* (D. E. S. [kiadatlan] memoárja I. Lipót császár titkos tanácskozásáról 1665—1683). — *Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur: le traité de partage secret de la succession d'Espagne* (Franciaország és a császár közeledési kísérlete: titkos szerződés a spanyol örökség felosztásáról. 1668. január 19.). *Revue d'Histoire diplomatique*. Párizs. 1965. 291—314. l. — *Le droit d'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (A magyar államjog a XVII. század második felében). *Études finno-ougriennes*, Párizs, 1965. II/2. köt. 135—166. l. — *Les relations franco-hongroises pendant le règne personnel de Louis XIV.* (Francia-magyar kapcsolatok XIV. Lajos uralkodása alatt). *L'Information Historique*. Párizs. 1967. 101—108. l. — *La Hongrie des Habsbourg au XVIIe siècle: République nobiliaire ou monarchie limitée* (A Habsburgok Magyarországa a XVII. században: nemesi köztársaság vagy mérsékelt monarchia). *Revue Historique*, 1967. — *Jókai Mór, Historien, d'après le roman Erdély Aranykora* (Jókai Mór, a történész, az Erdély aranykora c. regény alapján). *Études finno-ougriennes*, 1967.

FRANÇOIS BOUDOT

Egyetemi tanársegéd, a Comité des Travaux Historiques et Scientifiques újkori történeti szekciójának és a Comité d'Histoire de la seconde guerre mondiale gazdasági és társadalmi bizottságának titkára. A Centre d'Histoire du Syndicalisme igazgató-tanácsának és a Fédération Nationale des coopératives országos bizottságának tagja.

Ónálló munkái: *La coopération en France* (A szövetkezetek Franciaországban). Párizs. 1956; — *La doctrine coopérative devant les réalités* (A szövetkezeti rendszer a gyakorlatban). Charleroi. 1958; — Társszerzőként írt munkái: *Recueil des Actes du Comité de Salut public* (A Közjóléti Bizottság okmánygyűjteménye). Párizs. 1955; — *La France sous l'occupation* (Franciaország a megszállás alatt). Párizs. 1959; — *La doctrine coopérative et l'Alliance coopérative internationale* (A szövetkezeti rendszer és a Nemzetközi Szövetkezeti Szövetség). Párizs. 1956; — ezenfelül cikkek az alábbi folyóiratokban: *Revue d'histoire de la seconde guerre mondiale*, *Revue d'Histoire Economique et Sociale*, *Annales*, *Le Mouvement social*, *La Revue des Etudes coopératives*, *Coopération*.

JEAN BOUVIER

A tudományok doktora, a lillei bölcészkar újkori történeti tanszékének professzora, a XIX—XX. századi francia gazdaságtörténet, különösen a banktörténet specialistája.

Főbb munkái: *Le Crédit Lyonnais de 1863 à 1882; la formation d'une banque de dépôts* (A Crédit Lyonnais 1863—1882 között; egy letéti bank kialakulása). Párizs. 1961. 2 kötet. — *Le krach de l'Union Générale 1878—1885* (Az Union Générale csődje 1878—1885). P. U. F. 1959. — *Le mouvement du profit en France au 19e siècle: matériaux et études* (A profit alakulása a XIX. századi Franciaországban: anyagok és tanulmányok). Párizs. 1965; F. Foret és M. Gillet közreműködésével. — *Les Rothschild* (A Rothschildok). Párizs. 1967.

THOMAS SCHREIBER

Született Budapesten, 1929-ben. 1955 óta francia állampolgár. A párizsi egyetem bölcsészkarának és az Institut d'études politiques-nak egykori hallgatója. A francia televízió és rádió külpolitikai szerkesztője. A népi demokratikus országok problémáival foglalkozik, számos könyve és monográfiája jelent meg: *Le christianisme en Europe Orientale* (A kereszténység Kelet-Európában) — *Hongrie* (Magyarország) — *L'évolution politique et économique de la Hongrie depuis 1956* (Magyarország politikai és gazdasági fejlődése 1956 óta) stb.

HENRI MICHEL

A tudományok doktora, a Centre National de la Recherche Scientifique osztályvezetője, a Comité d'histoire de la deuxième Guerre Mondiale főtitkára és a Revue d'histoire de la 2ème Guerre Mondiale szerkesztője. Több, mint húsz éve foglalkozik a 2. világháború történetének kutatásával. Számos munkája jelent meg az Ellenállásról, többek között: *Histoire de la Résistance française* (A francia ellenállás története). — *Tragédie de la Déportation* (A deportálás tragédiája), Olga Wormserrel. — *Les mouvements clandestins en Europe* (Földalatti mozgalmak Európában). — *Jean Moulin, l'unificateur* (Jean Moulin, az egyesítő). — *Vichy, année 40* (Vichy, 1940). — Számos francia és külföldi folyóirat munkatársa; a liègei (1958), a milánói (1961) és a bécsi (1965) nemzetközi konferenciák előadója, a „Harminc év történelme” c. televízió-adások történelmi vezetője, számos párizsi és vidéki kiállítás szervezője. — H. Michel a francia Akadémia és a társadalom- és államtudományi akadémia tagja, a Becsületrend lovagja.

A termelőszövetkezettörténet feldolgozásának helytörténeti kérdései

Elhangzott az ELTE Helytörténeti munkacsoportjának
1966. április 5-én tartott továbbképző ülésén

Tudományos igényű elvi-módszertani útmutatást adni a termelőszövetkezettörténet feldolgozásához azt jelenti, hogy a közelmúltat és a jelen vallatjuk, hogy sarkában vagyunk a történelemnek.

De a közelmúlt és a jelen vallatásából az is következik, hogy témánk iratait — a pártapparátusban keletkezett iratok kivételével — nem találjuk meg még a levéltárakban. Ezek az iratok nincsenek még alapeleltárakba foglalva s gondos rendezői kezek még nem készítették elő a kutatás számára, hanem az esetek többségében azok keletkezésük színhelyén található.

A változás mértékéről — a kapitalista mezőgazdaságról a szocialista mezőgazdaságra való átmenetről — szólva, meg kell állapítanunk, hogy e változás csak a legnagyobb történeti sorsfordulókkal hasonlítható össze. Jelentősége és kihatása a parasztságra minden eddigi átalakulásnál nagyobb.

E változás érzékeltetésére legyen szabad egyetlen adatot felhozni. Az elmúlt 17–18 év alatt parasztságunk a lóról a traktorra ült:

Míg 1950-ben a mezőgazdasági munkák 80%-át végezték fogatos erővel és 20%-át gépi erővel, addig ma az arány fordított: e munkák 80%-át végzik gépi és 20%-át fogatos erővel.

Persze e nagyarányú változás — az egyéni gazdálkodásról a nagyüzemi szocialista gazdálkodásra való áttérés — a faluban nem történt könnyen és nem történt megrázkódtatás nélkül.

Mivel kezdjük a termelőszövetkezet történetének feldolgozását? Azzal, hogy a termelőszövetkezet szocialista nagyüzem. Ennek megfelelően a téma tárgyalását az alapot, a gazdasági-technikai bázis (gép, épület, kémiai anyagok stb.) vizsgálatával kezdjük, legyen akár országos, akár helytörténeti igényű (falu, járás, megye, országrész) vizsgálatról szó.

A gazdasági-technikai bázis alakulásáról, általános érvennyel elmondhatjuk, hogy Magyarországon a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása gyorsabb volt, mint a gazdasági-technikai bázis alakulása. 1949-ben a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozásakor minimális volt a mezőgazdaság gépesítettsége: erőgépeknél a gépesítettség foka 20%-os, munkagépeknél 10%-os volt. Jelenleg erőgépeknél 80%-os, munkagépeknél 50%-os a gépesítettség foka.

A mezőgazdasági géppark 1961-ig a gépállomásokhoz kapcsolódott. A gépállomások a 3 éves terv időszakától, 1947 második felétől, a termelőszövetkezeti mozgalmat megelőzve, a termelőszövetkezetektől elkülönítve alakultak meg. Számuk tíz év alatt — 1948–1958 között — több mint kétszeresére nőtt: 1948 évi 110-ről 250-ra nőtt. Traktorállományuk ezalatt az idő alatt megtízszereződött: 1500-ról 15 300-ra nőtt.

A gépállomások szervezeti felépítettsége: Gépállomás és Gépesítési Főigazgatóság az FM-ben. Megyéiben: Gépállomások Alközpontja. Végül: egyes gépállomások.

Hol találom e felsorolt szervek iratait? A Gépállomás és Gépesítési Főigazgatóság öt évnél idősebb iratait a Földművelésügyi Minisztérium levéltárában, az öt évnél fiatalabb iratokat pedig a szóban forgó főosztályon találom. A Megyei Alközpont és az egyes gépállomások öt évnél idősebb és öt évnél fiatalabb irata egyaránt a helyszínen levő iratárban van.

Értékes forrásokot adnak a gépállomásokról, gépparkról a megyei MSzMP Archívumok is. Elsősorban a Pártvégrehajtó Bizottság gazdasági osztályának iratai.

Mi volt a gépállomások szerepe és funkciója?

- a) kiscgazdaságok megmentése az igazsorsától,
- b) majd 1948-tól a nagyüzemi szocialista gazdaságok szervezése,
- c) az elkobzott gépek (elsősorban cséplők) begyűjtése,
- d) az új gépek megismertetése és megszerettetése.

Kezdetben a gépállomások (az első 1–2 évben) a szövetkezeti talajmunkák (szántás, boronálás) egy részét végezték és a cséplést teljesen. A 3. és 4. évtől kezdve már a többi talajmunkát: vetést, boronálást stb., majd pedig a speciális mezőgazdasági munkákat is a gépállomások végezték.

Mi a termelőszövetkezet gépesítetttségének megállapításához az első lépés? Annak a gépállomásnak a gépesítetttségét vizsgálom, amelyhez a vizsgált termelőszövetkezet tartozik.

A gépállomások gépesítetttségének alakulásáról az alábbi (gépállomáson és megyei alközpontban található) iratok tájékoztatnak:

1. a $\frac{1}{4}$ évenkénti és évenkénti „mérlegbeszámoló”.

Mit tudok meg a mérlegbeszámolóból?

- a) géppark alakulását negyedévről-negyedévre, ill. évről-évre,
 - b) a gépek által teljesített összmunkát.
2. $\frac{1}{4}$ évenkénti vagy „idényzáró termelési jelentések”.

Ezek feltüntetik:

- a) az egy-egy gép által teljesített munkát,
- b) egy-egy gép kihasználási fokát.

3. A $\frac{1}{4}$ évi, ill. évenkénti „beruházási jelentés”, amely kimutatja a meglévő és beszerzendő gépek darabszámát, nem és Ft érték szerint.

A gépesítetttség vizsgálatánál a második lépés: A kiválasztott termelőszövetkezet vagy szövetkezetek gépesítetttségi fokának vizsgálata. Itt az alapvető forrás: A gépállomás és termelőszövetkezet üzemi kapcsolatát szabályozó, évenként kötött „Termelési szerződés”.

A szerződés tartalmazza valamennyi idényben elvégzendő munka megnevezését, helyét, mennyiségét. A termelési szerződés (ill. a végzett gépi munka) alapján tájékozódhatunk arról pl., hogy

1. a kalászos gabona hány %-át aratták géppel, ill. kézzel,
2. őszi mélyszántást a TSz területének hány %-án végeztek,
3. mennyi volt az 1 kat. holdra jutó szántóterület,
4. mennyi volt az egy traktorra jutó kat. hold terület stb.

De a termelési szerződésből tudhatjuk meg azt is, hogy hogyan történt a végzett munka elszámolása. Hány %-a történt természetben, hány %-a történt pénzben? (Ezt a kérdést a továbbiakban még érinteni fogjuk.)

A gépállomások jellege 1961 és 1965 között megváltozott. A jelzett időben a gépek többségét a termelőszövetkezeteknek adták át. E változással lehetőség nyílt a gépesítetttség fejlődésének klasszikus értelemben vett vizsgálata.

Miért adták át a gépállomások a termelőszövetkezeteknek a gépeket? Azért mert:

1. a gépek túlnyomó részének számszaki kihasználhatósága nagyobb, ha a gépek üzemben belül vannak,

2. a termelőszövetkezetek gazdasági megerősödése lehetővé tette, hogy a gép mint alapvető termelőeszköz a termelőszövetkezetek tulajdonába kerüljön. Ezzel a termelőszövetkezetek megkezdték saját önálló gépparkjuk kialakítását.

A gépállomások évről-évre meghatározott számban eladhatták gépeiket és a gépállomások nagy többsége gépjavitó állomássá alakult át.

Jelenleg 29 régi értelemben vett gépállomás és 130 gépjavitó állomás működik az országban. Mi a gépjavitó állomások fő feladata? A termelőszövetkezetek műszaki kiszolgálása, a gépek javításának zavartalan biztosítása.

Milyen gépek maradtak a gépjavitó állomások tulajdonában? A gépjavitó állomások tulajdonában maradtak pl. a kombájnok, láncfalpas univerzális traktorok.

Ennek egyrészt az az oka, hogy ezeknek a gépeknek igen magas a beszerzési ára, másrészt, hogy e gépek népgazdasági kihasználásának foka gépállomási kezelésben magasabb.

Az említett 29 régi értelemben vett gépállomás olyan körzetekben maradt fenn, ahol a termelőszövetkezetek kellő gazdasági megerősödés híján még nem mertek vállalkozni a gépek megvásárlására.

A gazdasági-technikai bázist alkotó épületeknél, kémiai anyagoknál a következőkre vagyunk kíváncsiak:

1. haszonállattartásra szolgáló építményeknél az állatférőhelyek számára,
2. magtárak, górék, zárt pajták esetében a befogadó képességre,
3. kémiai anyagoknál pl.:

a) az 1 kat. holdra felhasznált műtrágya mennyiségére,

b) vegyszeres kapásoknál a terület %-ára stb.

A gazdasági-technikai bázis vizsgálata után az *irányított mezőgazdasági termelés vagy állami beavatkozás* tárgyalására térünk át.

Az irányított mezőgazdasági termelés feladata a termelés és az elosztás szabályozása.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásáig, 1956 novemberéig az irányított mezőgazdasági termelés a beszolgáltatási rendszeren keresztül érvényesült. Ez azt jelentette, hogy a termelőszövetkezetek nem maguk határozták meg termelésük szerkezetét, hanem megkapták az előirányzatokat a megyei, ill. járási tanács mezőgazdasági osztályától. Más szóval: mind a szántóföldi termelési tervnek, mind az állattenyésztési tervnek összhangban kellett lennie az adó természetben történő megfizetésével, ill. a kivetett termény- és állatbeadási kötelezettséggel.

A beszolgáltatási rendszerről az alábbi iratokból tájékozódhatok:

1. megyei és járási szinten a tanács mezőgazdasági és begyűjtési osztályának vonatkozó irataiból;

2. községi szinten a tanács „Begyűjtési kimutatásai”-ből;

3. termelőszövetkezeti szinten pedig a termelési tervekről készült „Kimutatás”-ból, a „termelési szerződés”-ekből, a beadási kötelezettségről készült „Kimutatás”-ból, „Vezetőségi” vagy „Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek”-ből, az „Üzemi pártszervezet ülési jegyzőkönyvek”-ből, a „Közgyűlési jegyzőkönyvek”-ből, a „Beszámoló jelentések”-ből.

A termelőszövetkezetek beadási kötelezettsége¹ — amelyet évről-évre a földművelésügyi vagy begyűjtési miniszter, ill. a Minisztertanács rendeletei írtak elő — a következő volt:

¹ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Bpest. 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956. Lásd 103.700/1949.

(V. 29.) K. H. sz. rendelet 1109. l., 103.750/1949.

(VI. 8.) K. H. sz. rendelet 1114. l., 103.720/1949.

(VI. 2.) K. H. sz. rendelet 1113. l. stb., 142/1950.

(V. 17.) M. T. sz. rendelet 310. l. stb. . .

1. terület után kivetett beadási kötelezettség,
 2. gépállomások által végzett munkák díjának természetbeni kiegyenlítése.
- A terület utáni beadási kötelezettség a következő ágakra oszlott:
1. terménybeadási kötelezettségre
 2. állatbeadási kötelezettségre
 3. tejbeadási kötelezettségre
 4. baromfi- és tojásbeadási kötelezettségre
 5. borbeadási kötelezettségre.

A terménybeadási kötelezettségnél a beadási norma: az alapterület 1 kat. holdjára eső terménybeadási kötelezettség volt. A beadási norma a szövetkezetek földjének minőségétől, vagyis a kataszteri tiszta jövedelemtől függött. A kat. tiszta jövedelem mérésére a föld aranykorona értéke szolgált. Az aranykorona érték alapján nyolc kataszteri csoportot állítottak fel. (Az alacsony aranykorona érték tehát előnyt jelentett.) A kivetés kat. holdanként búza kg-ban történt, de a teljesítés 12 felsorolt termékkel (búza, rozs, árpa stb.) történhetett. A többi beadási kötelezettséget: állat, tej, baromfi és tojás stb. kivetésekat holdanként állapították meg. A tejbeadási kötelezettséget szempontjából az ország négy tájegységre oszlott. A beadás teljesítését $\frac{1}{4}$ évi ütemben írták elő, s nem teljesítés esetén 10%-kal megemelődött. A termelőszövetkezetekre 1952-ben előírták az egyetemleges felelősség elvét.

A gépállomások munkadíjának természetbeni fizetéséről is szólni kell a beadási kötelezettség mellett. A gépállomások munkadíját természetben kellett fizetni addig, ameddig az ellenérték el nem érte az összes szántóterület után számított kat. holdankénti 30 búza kg-ot. Az ezen felüli részt szabad választás alapján: vagy pénzben vagy természetben lehetett kiegyenlíteni.

Beszolgáltatási kötelezettség alóli mentesülés esetei:

1. Az ipari növények termelésére termelési szerződéssel lekötött területek mentesültek a terménybeadási kötelezettség alól, ha a szövetkezet a szerződésben vállalt kötelezettségének eleget tett.

2. Szőlő terület után nem volt terménybeadási kötelezettség. A borbeadási kötelezettség 400 négyyszögölön felül kezdődött. Mentessült a szőlőterület a borbeadási kötelezettség alól:

a) ha négy évnél fiatalabb volt a szőlő,

b) ill. a termelési szerződéssel lekötött terület a szerződés teljesítése után.

3. A nem ipari növények pl. búza, rozs, árpa, zab stb. vagy tetőburgonya termelésére szerződéssel lekötött terület nem mentesült a terménybeadási kötelezettség alól, de a termelőszövetkezet rövidlejáratú, azaz évi termelési hitelt a termelési szerződésben lekötött terület után kapott. (A hitel kérdésére később még visszatérünk.)

A besolgáltatási kötelezettség mérséklésének esetei:

1. Mérsékeltek a beadást azon terület után, ahol a termelőszövetkezet öntözéses zöldségtermelést folytatott.

2. Mérsékeltek a tejbeadást, ha a termelőszövetkezet vagy annak tagjai bika- borjú nevelésre vagy tinó vagy üszöborjú nevelésre szerződést kötöttek.

Összefoglalóan el lehet mondani, hogy a mentesítések és mérséklések részben a tájkultúrákat — szőlő, zöldség, állattenyésztés — védték, részben a kötött gazdálkodást lazították, mérsékeltek. Hogy a mentesítés és mérséklés adta lehetőségekkel élt-e és milyen mértékben a termelőszövetkezet, az a vezetés — termelőszövetkezeti és pártvezetés — színvonalával ill. a gazdálkodás színvonalával szorosan összefüggő kérdés volt. E vonatkozásban nem kevés nehézséget okozott 1956 előtt az, hogy jól gazdálkodó középparaszatok is kerültek kuláklistára, s ezzel kikapcsolódtak a nagyüzemi szocialista termelésből.

Lássuk ezután a szerződéses termelés és a hitel összefüggéseit.

A szerződéses termelés kihatását a beszolgáltatásra szóvá tettük már. Most még el kell mondanunk, hogy a termeltető szerződtető vállalat gondoskodott a megfelelő vetőmagról és a műtrágyáról is.

De a szerződéses termeltetésben a termelőszövetkezet a hitel miatt is érdekelt. Ugyanis a szerződéses termelés értékének kétszeresét kapta meg a termelőszövetkezet rövidlejáratú hitelként. (Ez jelenleg is érvényes.) Vagyis a rövidlejáratú hitel fedezetét 50%-ban a szerződéses termelés értéke alkotta. A rövidlejáratú vagy üzemi hitel egy gazdasági évre szól. Felhasználható növénytermelésre, állathizlálásra stb. A középlejáratú hitel több gazdasági évre szól. Tenyészállatvásárlásra, gépek beszerzésére stb. használható fel. A hosszúlejáratú hitel beruházásokra, berendezésekre, építkezésre, nagyobb gépek stb. beszerzésére fordítható.

A közép- és hosszúlejáratú hitel törlesztése a 3. évtől kezdődik.

A közép- és hosszúlejáratú hitel összegét, nagyságát a népgazdaság teherbíró-képessége határozza meg. Egy-egy megyében, a rendelkezésre álló összeg felett a tanácsok mezőgazdasági osztályai és a Magyar Nemzeti Bank illetékes fiókjai együtt diszponálnak.

A hiteleosztás megyei szintű vizsgálata kívánatos minden helytörténeti jellegű termelőszövetkezet-kutatásnál. Nem ritkán ugyanis éppen a kedvező vagy kedvezőtlen hitellehetőségek magyarázzák meg egy-egy termelőszövetkezet fejlődésének az általánostól eltérő voltát.

A beruházási hitel vagy annak egy részének munkaegységre történő elszámolása ugyancsak rendkívüli előnyhöz segíti a termelőszövetkezetet.

Hogy mennyi hitelt lehet jövedelmezően befektetni a gazdálkodásba, azt a termelőszövetkezet vezetőségének tudnia kell. Vagyis másszóval azt, hogy milyen összegű hitel nem teher a termelőszövetkezet számára. Az 1 kat. holdra eső hitelösszeg kiszámítása tehát igen fontos.

A hitelből alapokat, tartalékokat lehet képezni. De ha túlzott a hitelfelvétel, a hitel visszafizetése esetén a termelőszövetkezet az alábbi alternatíva elé kerül: vagy alapokra nem marad, vagy nem tudja a kívánt összeget munkaegységre fordítani.

Szükséges a hitelátalakítás vizsgálata is. Pl. a rövidlejáratúnak középlejáratúvá vagy hosszúlejáratúvá, ill. a középlejáratúnak hosszúlejáratúvá.

Itt hívjuk fel a figyelmet a termelőszövetkezetek felé rendszeresített hitelelengedésre. A hitelelengedést² évről-évre külön kormányrendelet szabályozza.

A hitelek vizsgálata érdekében az alábbi iratokat kell átnézni: a termelőszövetkezet „Adósok és hitelezők” könyvét, a „Zárszámadási mérleg”-et, a „Vezetőségülési jegyzőkönyv”-et, a Járási Tanács mezőgazdasági osztályának valamint az illetékes Nemzeti Bank fiók vonatkozó iratait.

Fentiek ismerete alapján végezhetjük el a szántóföldi termelés és állattenyésztés — ha ezek a fő termelési ágak — vagy a szőlőtermelés fejlődésének vagy visszafejlődésének elemzését. A növénytermelésben a tájjellegű növények, a hagyományos tájkultúra nagyüzemi eredményeire vagyunk kíváncsiak. Pl. a homokos talajon a burgonyára, szőlőre stb.-re. A kívánt vizsgálatokat a holdankénti átlagterméstől a legfontosabb mutatókig elvégzem.

Az állattenyésztésben kíváncsiak vagyunk a számosjószág létszámának alakulásától, az egy tehénre eső évi tejtermelésig — amely jelenleg országosan 2190 liter — minden lényegesre s arra is, hogy hány db számos állatot lát el, gondoz egy ember, milyen a gépfejés % aránya stb.

²Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Bpct. 1949 és 1965 közötti kiadványai. 1053/1953. (IX. 19.) sz. minisztertanácsi határozat. I. m. 207. l. stb.

Az irányított mezőgazdasági termelés vagy állami beavatkozás a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány óta egyszerűbb, áttekinthetőbb, a mezőgazdasági fejlődést jobban biztosító lett.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány eltörölte a beszolgáltatási rendszert. A beszolgáltatási rendszer eltörlésével a termelőszövetkezetek önállósága minden téren megnőtt. A termelőszövetkezet saját maga állítja össze termelési tervét, a gazdasági lehetőségek figyelembevételével. Termelési irányszámot a termelőszövetkezet csupán a kenyérgabonára kap. Valamennyi többi irányszámot a felvásárló vállalatok kapják.

Az állam termelésirányító szerepe ebben a szakaszban a tervszerű befolyásoláson keresztül érvényesül.

A tervszerű befolyásolás a szerződéses termelés révén, hitelnyújtáson, árrendszeren és a különböző kedvezmény nyújtásán keresztül valósul meg.

A termelőszövetkezeteknek nincs beadási kötelezettségük. Ha úgy tetszik, termékeik magasabb áron, a szabadpiacon értékesíti.

A termelőszövetkezeteknek azonban a hitelen és egyéb kedvezmények következtében az az érdekük, hogy a szerződéses termelésen keresztül a tervszerű termelést segítsék elő.

A felvásárló vállalatoknak, amelyek a termelési irányszámokat megkapják, maguknak kell megkeresniük a termelőszövetkezeteket. Tudomásul kell venniük, hogy a termelőszövetkezetek egyenlő partnereik, s hogy velük a tanácsok közbejötté nélkül kell a termelési szerződést megkötöniük, ha az a termelőszövetkezeteknek megfelel.

Ezután áttérünk a *munkaszervezet, vagyon és jövedelemalakulás, háztáji gazdaság kérdéseinek* vizsgálatára.

Itt azt kell kifejteni, hogy a termelőszövetkezet megalakulását követően a tagok által bevitt földterület alapján, földrendezéssel és tagosítással³ hogyan válik lehetővé a munka jobb megszervezése. Hogyan szerveztek munkacsoportokat vagy brigádokat? Hogyan osztották fel a területet majd később a munkacsoportok között? A nagyüzemi táblák lehetővé tették a megfelelő vetésforgó kialakítását, s ezzel együtt jelentkezett a mezőgazdász-, az agronomusszükséglet. A közös istállók építése révén — amely a legtöbb helyütt persze csak a háztáji istállókat helyettesíti — hogyan alakult ki a termelőszövetkezet közös állatállománya?

A termelőszövetkezeti tagok szorgalmas munkájának, a jó vetésforgó s az állatállomány fejlődésének az eredményeként, évről-évre le lehet mérni:

- a) az egy munkaegységre eső jövedelem emelkedését,
- b) a közös vagyon gyarapodását.

A termelőszövetkezet vagyonát a „Mérleg” összesíti. A mérleg évről-évre jelzi:

- a) a fel nem osztható szövetkezeti alap növekedését,
- b) azt, hogy a költségétényezőkre, azaz a bővített újratermelésre megvannak-e az alapok. Vetőmag, takarmány stb.

A folyamatos munkavégzés s a jövedelem emelése érdekében a vezetőségnek s a tagságnak menetközben kell megoldani, ill. kezdeményezni a tagok anyagi érdekeltségének fokozását.

Az anyagi érdekeltség fokozásának módja az adott szövetkezet gazdasági lehetőségeinek függvénye. Ennek megfelelően ismerünk szövetkezetet, ahol rendszeres előlegfizetéssel, míg másutt a munkaegységen alapuló készpénzfizetéssel törekednek az anyagi érdekeltség fokozására.

³ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Bpest. 1949 és a többi évfolyamai. 1949. évi 3 tvr. 101. l., 15.010/1949. (VIII. 30.) FM. sz. rendelet 1057. l., 145/1951. (VII. 24.) M. T. sz. rendelet 253. l. stb.

Kifejtésre vár, hogy a munkaerőhiányon vagy munkaerőfeleslegesen a termelőszövetkezet hogyan lett urrá. Érdemes a munkaerő kérdéseire külön figyelmet fordítani a növénytermelésben és a gépesítésben. Ez utóbbival kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a gépparknak a termelőszövetkezetek kezébe kerülése óta, országos viszonylatban a traktorosok 50%-a hagyta el a termelőszövetkezeteket és az iparba ment át dolgozni.

E résznél elemzésre vár a közös gazdaság munkáiban részt vett és részt nem vett tagok és családok számának alakulása, a keresők és nyugdíjasok arányának bemutatása, a tagok kor szerinti megoszlása, valamint társadalmi tudatuk alakulása.

A munkaszervezet, a vagyon és jövedelemalakulás kérdéseire az alábbi iratok derítenek fényt:

- „Földrendezési (tagosítási) jegyzőkönyv”
- „Vezetőségülési” és „közgyűlési jegyzőkönyv”
- „Munkaegység kimutatások”
- „Zárszámadási leltárakatok”
- „Mérleg” stb.

Szólnunk kell azután a háztáji gazdaságról. Az alapszabály szerint 1 db tehén és szaporulata lehet a háztáji gazdaságban. Ténylegesen azonban annyi szarvasmarha van a háztáji gazdaságban, amennyit a szövetkezet tagja tartani képes.

Az alapszabály születésekor az volt a kiindulópont, hogy a nagyszámú háztáji állatállomány elvonja a tagokat a közös munkától. A gyakorlat e területen mást bizonyít, különösen a nagycsaládoknál.

Háztáji gazdaságra még hosszú ideig szükség lesz, mindaddig, amíg a gépesített nagyüzemi állattenyésztés megvalósul hazánkban. Jelenleg szükség van a háztájiban tartott számosállatra (a szarvasmarhaállomány közel 40%-a a háztájiban van), az ott kifejlt tejre, tojásra, stb.-re.

A háztáji gazdaságról a „Háztáji bizottság” irataiban tájékozódhatunk. Itt van feltüntetve a háztáji terület nagysága, a háztájiban tartott állatok száma, a kiosztott takarmány mennyisége stb.

A háztáji-jövedelem számbavételénél fontos forrás a „Járlat-levél”.

Végül esszemenően hangsúlyozni szeretném, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom közel két évtizedes fejlődésrajzánál az 1959-es év éles kontúrt jelent. Mások voltak a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének a lehetőségei 1959 előtt és mások lettek 1959 után.

Míg 1959 előtt az egyéni gazdaságok tengerében, általában a falu határának kisebb részén, pár száz holdon gazdálkodott a termelőszövetkezetek többsége, addig 1959 után, azzal, hogy a mezőgazdaságban a szocialista termelési viszonyok lettek uralkodóvá, a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődési lehetőségei megnöttek, megkezdődött a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság fölényének kibontakozása.

Mészáros Károly

Brúz Lajos

(1817—1856)

Az 1848—49-es polgári forradalom egy eddig még nem igen ismert dél-erdélyi magyar szereplőjével szeretném megismertetni az olvasókat. Brúz Lajost a kortárs forradalmárok fölé elsősorban a román nép, a föld népe iránti rokonszenve emeli. A román nemzeti törekvések megértése és támogatása tekintetében alakja méltán állítható a tragikus sorsú erdélyi szász evangélikus lelkész, Stephan Ludwig Roth mellé, azzal a

lényeges különbséggel, hogy — ha politikai munkássága tekintetében nem is mérkőzhetik vele, s bár emberi nagyságában nem marad mögötte — mindvégig a barrikád innenső, a forradalmárok által védett oldalán harcolt. 1848–49-es politikai szereplése alapján Varga Katalin és Mocsáry Lajos mellett benne is a nemzetiségi megbékélés egyik korai magyar előharcosát tisztelhetjük.

Brúz Lajos 1817-ben született, egyes adatok szerint a hajdani Szászföld (Királyföld) legnyugatibb városkájában, Szászvároson, mint lugosi Brúz Ferenc idevaló királybíró unokája.¹ Szászvároson és Szászvárosszékekben évszázadok óta együtt élt a három erdélyi nép: a magyar, a román és a szász. Magyarok és szászok voltak a városlakó céhpolgárok, közülük kerültek ki a patrícius, illetőleg nemes magisztrátus tagjai s a honoráciorok. Románok eleinte csak a külvárosokban kaphattak helyet, de ők lakták csaknem kizárólagosan a szék területén levő tizenkét falut. Viszonylag korán, 1757-ben magában a városban is felbukkant a első román házvásárló,² 1761-ben pedig hivatalosan is elismerték a románoknak a polgárok közé való betelepédési jogát.³ A falvakból kapott bőséges utánpótlás következtében a XIX. század első felére magában a városban is a legnépesebb nemzetiséggé fejlődtek. A szék területén élő s csak jelképesen robotoló, kiterjedt földbérletekkel rendelkező, libertinus, taxás állapotú parasztság gyermekei közül sokan bekerültek a városi református kollégium padjai közé is. 1847-ben az iskola 178 diákjából 53 volt a román származású.⁴ A város és a szék területén élő román parasztsók s vezetőik: a zömmel ortodox papok, az asszimilálódó görög kereskedők, s a fiatal, népi származású értelmiségiek így jutottak el az 1840-es évek elején a polgári és nemzeti szabadságjogok követeléséig. E harcban a magyar nyelv használatának eltiltása miatt értékes támogatásra találtak a város liberális magyar polgáraiban, akik összefogtak a románokkal a szászok ellen. Mint ők mondták: „... az egy hajóban evezők könnyen szövethkeznek...”⁵

A kis város nyugalma tulajdonképpen 1842-ben borult fel, midőn a kolozsvári országgyűlésen Lészai Antal és Loréni József szászvárosi követek a többi szászföldi követtől eltérően szavaztak a magyar diplomatikai nyelv ügyében, amiért a szászok mindkettőjüket visszahívták.⁶ A német hivatalos nyelvnek az egész Szászföldre való kiterjesztése igen érzékenyen érintette a szászvárosi magyar polgárokat, akik a status quo alapján szerettek volna megmaradni az évszázadok óta háborítatlanul élvezett magyar nyelvhasználat birtokában. Ugyancsak ebben az esztendőben jelentkeztek a helybeli románok is első politikai követeléseikkel. A székgyűlés, melyben a többséget a falvakat képviselő 24 román küldött alkotta, március 14-én kérte a románok számára, „... hogy az idők viszontagságai miatt elvesztett jogaikba tétessenek vissza; gyermekeik czéhokba,

¹ Az „Activitatea” c. Orăstie-Szászváros-i román nyelvű újság 1901. évf. július 18-i száma szerint. Mivel azonban Brúz Ferenc 1860-ban, 66 éves korában hunyt el Szászvároson, valószínű, hogy Brúz Lajos a fia és nem unokája volt. Lugosi Brúz Ferenc sírja a helybeli református temetőben van. Brúz Lajos sírját ugyanitt még nem sikerült megtalálni. Némi ellentmondásban van a sírfelirattal a helyi néptanács levéltárában levő egyik anyakönyv bejegyzése, mely szerint Brúz Ferenc Szászvároson 1801-ben született. Brúz Lajos itteni születéséről viszont nincs bejegyzés.

² Magyar Országos Levéltár, Gubernium Transsylvaniae in Politicis 1774/1757, 5–6.

³ Avram P. Tóodor: Graiul din Cimpul Pinii. Teza de doctorat. (Kéziratban.)

⁴ Dósa Dénes: A szászvárosi kollégium története. 66. l. Köztük sok volt azonban a Hunyad megyei román kisnemesek gyermeke is.

⁵ Erdélyi Híradó, 1843. évf., 61. sz. Szászvárostra és Szászvárosszékekre vonatkozóan részletes történeti adatokat tartalmaz közelmúltban megjelent könyvem: Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848). Bpest. 1963.

⁶ Pesti Hírlap, 1842. évf., febr. 10-i és 27-i sz.

s ha tanulnak, tisztségekre vétessenek fel; magok más a fundus regiison lakókkal egyenlő polgároknak tartassanak, nemzetök és vallások a bévettek közé számláltassék . . .”⁷ Ezután az 1843. április 3-án tartott székgyűlés elégtételt szolgáltatott a méltatlanul meghurcolt országgyűlési követeknek, egyben pedig kérte, hogy a jövőben a „Szászföld” elnevezés helyett a „Királyföld” (fundus regius) nevet használják.⁸ A magyar nemesség és a szász uralkodó osztály közt élesedő nyelvharc Szászvároson végül is a magyar nyelvhasználat megtiltását eredményezte. Ezért Szentiványi Miklós tordosi követ és falujegyző, a szék románságának vezére 1846-ban beadott s 7 pontból álló követelése közé a nyelvi status quo visszaállítását is felvette.⁹ Közben a románok sérelmeit fokozta a sváb betelepítés. Ennek érdekében a városi szász polgárok külső telkeikről sok román zsellért eltávolítottak. Ezért „. . . az oláh oly ingerült Szászvároson, hogy aggodás szállt meg mindenkit.”¹⁰ Így alakult ki a szászvárosi magyarok és a szék területén élő románok közti politikai szövetség, melynek legszebb gyümölcsei 1848-ban értek be.

E politikai szövetségnek egyik legjelentősebb alakja éppen Brúz Lajos volt. Mint végzett jogász és ügyvédjelölt egyes híradások szerint saját irodát tartott fenn Szászvároson,¹¹ mások szerint mint kancellista nyert ugyanitt alkalmazást.¹² Az 1840-es évek elejétől kezdve különböző újságok hasábjain tűntek fel írásai, melyek komoly politikai és irodalmi képzettségről tanúskodnak. A polgári radikalizmusnak, a lelkes forradalmiságnak, a merész és élesszemű társadalmi kritikának és a patetikus hazafiságnak megnyilvánulása valamennyi. Írójuk 1848—49-ben érte el pályája delelőjét. A forradalom és szabadságharc bukása egyéni fejlődését és kibontakozását is derékba törte.

A kezdő litterátorra jellemző szerénységgel, a névtelenség megőrzését kérve küldötte be egyik legelső írását a „Múlt és Jelen” című kolozsvári konvratív lap szerkesztőjének.¹³ A tárca rovatban megjelent „Déva” című folytatásos cikk a szomszédos Hunyad megye székhelyének életéről közölt jellemző részleteket. A romanticizmus irodalmi felfogásának megfelelően összehasonlította a dicsőséges dák történelmi múlt nagyságát az elkorcsosult jelen törpeségével. A megyei nemesség tudatlanságát, semmittevő, kártékony életmódját állította pellengérré: „Hát a város? Egy igénytelen kis hely, gyűlpontja a nemeseknek, kik Sardanapoli életet élnek annak zajos carnevaljain. Van kényelmes elrendezésű casinója, van hírlap, teke-asztal, tarók, márvány szobák, és preferancz; a’ mivel olvasó egyének itt kártyáznak, nem félve, hogy boldog mítsem tévésőkben a felettök kinyúló hegy orom maga alá temeti a szunnyadókat . . .” — „A várost olyba tekintem, mint elfajult király gyáva gyermekét, kit homály szült, előítélet nevelt, a nemtudás volt dajkája, kitől feledést szopott, egy lélek, testben előregedett gyermek, ki nem érti az idő szózatát, mert tanítói kiölték belőle az apák józan erkölceit; nincs itt nyoma a nagyinak, egy kákatenger ez, melyen csak egy-két érdemetlen munkakerülő halász kéreget más csolnakján — hivatalt.”¹⁴

A szerkesztő az előzetes megállapodás ellenére felfedte az író „Dévai Gergely” álnévét. Emiatt azután hosszas polémia keletkezett Brúz és a lap között. A cikk miatt mindjárt meg is támadta őt egy Tóth László nevű dévai ügyvéd.¹⁵ Az író álnevének

⁷ Erdélyi Híradó, 1842. évf., 33. sz.

⁸ Uo. 1843. évf., 30. sz.

⁹ Erdélyi Híradó, 1846. évf., 175. sz.

¹⁰ Uo. 150. sz.

¹¹ Activitatea, uo.

¹² Militaire Distrikt-Comando Akten 1850/1925. Serviciul Arhivelor Statului reg. Braşov, Filiale Sibiu.

¹³ Erdélyi Híradó. 1845. évf., 48. sz., továbbá Múlt és Jelen, 1845. évf., 51. és 52. sz.

¹⁴ Múlt és Jelen, 1845. évf., 35. sz.

¹⁵ Múlt és Jelen, 1845. évf., 36., 51. és 52. sz., valamint Erdélyi Híradó, 1845. évf., 48. sz.

lapalji magyarázata viszont azt is elárulja, hogy megelőzően a Pesten megjelenő „Életképek” című lapban „Bauczári Bíró Pál” néven ugyancsak Déváról közölt tudósításnak is Brúz volt a szerzője.¹⁶ E régebbi írása a dévai nemesség elnemzetietlenedését panaszolja: „... Megesendült a koboz és lyra, s Erdély e classicus népe is elkezdé a németet Strauss és Lanner sörházi nótáira; csak éjfél után járá négy ügyvéd a nemzeti kört, mellyre firtogatva tekintének a salon arszlánnoi.”¹⁷ Bezzeg más a helyzet Szászvároson, ahol a Nagyszebenből jövő nyomás miatt állandó veszélyben van a magyar nemzetiség ügye. Itt... „készebb szinte az egész városi polgárság kétszer is megfoltozott köntössel járni, mint külföldit viselni”.¹⁸

A politikai jellegű írások mellett megpróbálkozott a szépirodalommal is. Két néprege feldolgozása került elő. Az első az „Erdélyi Híradó”-ban jelent meg.¹⁹ Ebben az Olt-kanyarban fekvő Rika hegyességhez fűződő mondát önti eleven, érdekfeszítő formába. Szép természeti leírással kezd, majd történelmi kútfők alapján ismerteti Attila király itteni táborát, a nyugati követek tiszteletére adott pompás lakomáját, s végül a történetet a nagy hun király feleségének, Rekának halálával zárja be. Róla nevezték el a legendás hegyecsoportot. Stílusa élénk, megfigyelései eredetiek. Az elbeszélés végén szól a székelyekről is. Itt csendül ki a jelenre vonatkozó tanulság: „... e nép nem oly áldott mint érdemlené.”

Másik népregeje jóval később, 1848 őszén „Tiriscum” címen a Petőfi és Jókai szerkesztette „Életképek”-ben látott napvilágot.²⁰ Ebben az elbeszélésében a dák és román emlékekben gazdag Hunyad megye régmúltjának képei elevenednek meg. Egyben az író minden kétségen felülálló vallomása is a román nép iránt érzett rokonszenvéről. Tiriscum az utolsó dák vár, melynek népe még ellenáll a rómaiak ostromának. A dákok eltemetett szelleme kikél sírjából, hogy utolsó harcában segítse halálra szánt népét. A történetet tragikus szerelmi epizód élénkíti. Tiriscum vára végül elesik, s a hős dák nép csatát veszít.

A márciusi forradalmat közvetlenül megelőző utolsó években Brúz Lajost már széles körű tudósítói tevékenység közepette találjuk. Egy alkalommal pl. a szászvárosi kollégiumban tanuló parasztfjúságról közölt érdekes helyzetképet. E fiatalság részben Hunyad megyei, kis-tehetségű szülők gyermeke, akiknek nem telik az enyedi kollégiumra. Szászvárosról sokan vissza is mennek falujukba „az ősi tűzhely előtt dajkameséket hallgatni s az ekeszarvát tartva szántani”.²¹

Az „Erdélyi Híradó”-n kívül 1847-ben munkatársa lett a Balázsfalván megjelenő s Cipariu kanonok által szerkesztett román nyelvű egyházi, politikai és irodalmi lapnak, az „Organulu Luminării”-nak is.

Valószínűleg tőle származnak azok a tudósítások, melyek a Szászvároson kibontakozó román színjátszásra vonatkoznak. 1847-ben Farkas direktor magyar társulata román nyelven mutatta be itt a „Prețioasa”-t és a „Căciula sunătoare”-t. Az előadások a román irodalmi nyelv csiszolását és fejlesztését eredményezték: „Era bucurie a auzi, cum un popor apăsat, uitat, o natiune, care nu avuse un trecut așa strălucit, se repede curăpindu- și limba națională din stilul culinar, a și- o forma într’ o limbă literară, poetică și conversațională, și cum se repede, îmbrățișând ideea civilizațiunii a toată lumea, a ne arăta cumcă ei se deșteptară. Muțumită și laudă acestor aleși cari cu fapte și cu peana

¹⁶ Múlt és Jelen, 1845. évf., 36. sz. és Életképek, 1845. évf., 7. sz.

¹⁷ Életképek, uo.

¹⁸ Erdélyi Híradó, 1845. évf., 43. sz. Brúz tudósítása B-név alatt.

¹⁹ Uo., 1845. évf., 78. sz.

²⁰ Életképek, 1848. évf., II. félév, 13. és 14. sz. (szept. és okt.).

²¹ Erdélyi Híradó, 1845. évf., 102. sz., D... Gergely álnéven.

influsc spre cultivarea spiritului comun.”²² A színre kerülő darabok közt eredeti is akadt: a „Coconulu Jorgu”, míg a többséget magyarból (pl. a „Soldatul fugit”-ot) és németből fordították le.²³

Március 15-e után Brúz Lajos valóságos szárnyakat kapott. Bekapcsolódott a kolozsvári radikális „Ellenőr” munkájába, gyakran küldött tudósításokat pesti lapokba is, a „Pesti Hírlap”-ba és a „Kossuth Hírlapjára”-ba. Ez utóbbinak egyenesen ő a legszorgalmasabb vidéki levelezője. Hírlaptudósítói tevékenysége ekkor már szorosan összekapcsolódott aktív politikai szereplésével, városa és az Erdélyt lakó három nép sorsával.

A Szászvároson kialakult sajátos politikai helyzet — mint láttuk — már jóval 1848 előtt a román nép barátjává tette Brúz Lajost. Mindvégig annak a nemzetiségi politikának volt meggyőződéses híve és hirdetője, melyet 1849 véres napjaiban magyar részről leginkább még az erdélyi honvéd hadsereg parancsnoka, Bem József tábornok képviselt. Nagy része volt abban, hogy Szászvárosszék azon kevés számú helyek közé tartozott Erdélyben, ahol 1848-ban a márciusi forradalomban kiharcolt szabadságjogokat nemcsak az egyes polgárookra, hanem az egész románságra, mint nemzetiségre is kiterjesztették. Ezirányú szereplése még magyar polgártársai körében is váltott ki itt-ott gyanakvást. Ezért 1848. június 26-án a következő nyilatkozatot tette: „Nyilatkozat. Gyanúsítanak, hogy az Organuba írok. Én nyole év óta vagyok a m. lapoknak szászvárosi tudósítója s más fél év óta az Organunak is. Mit akartam az Organuban? Felvilágosítani lelkészeik által az itteni népet; megírni azon burocratiiai önkényt, mely oly keményen sújtotta e város m. és o. lakosait, s ösztönözní az oláhok, hogy a magyarnak kezét adjanak — mert csak akkor lehetünk erősek az itteni harmadik, minket felfalni akaró elem ellenében. Ez volt vezéreszmém, az idő megérlelé” . . .²⁴

A forradalmi változások Szászvároson is elsöpörték a reakciót és a szászoknak a magyar polgárokkal szemben túlzásba vitt nacionalista intézkedéseit. Kezdetben elég általánosan felkesedtek az emberek Erdélynek Magyarországgal való uniójáért. A városi kaszinóban megrendezett vacsorán pohárköszöntők éltették Kossuthot, Şagunát és általában az összes román polgártársakat. Az ünnepségen részt vett egy román pap is. A tudósító pedig annak a reményének adott kifejezést, hogy „valahára a nemesek megértve az idő lelkét, őket, t. i. az oláhokat többé le nem nézendik mint eddig”.²⁵ A városban lakó magyarok és szászok ekkor már annyira elhidegültek egymástól, hogy külön-külön szervezték meg nemzetőrségi csapataikat.²⁶

A május 21-én tartott székgyűlés legfontosabb eseménye a követek megválasztása mellett az volt, hogy a szék románsága, mely „százados sötétéből most lelkesül”, ekkor nyújtotta be 24 pontból álló követeléseit. A kérést 20 000 paraszt és papjai nevében Szentiványi Miklós tordosi követ és falujegyző terjesztette be.²⁷ A beadvány, melyet magyar nyelven fogalmaztak meg, így hangzik:

„Tekintetes Elnök Úr, s Nemes Székgyűlés!

Elérvén Isten jóvoltából az emberiség ezen fényes epochát, melynek minden európai nemzetek, melyek nagy részint a setétség árnyékában ülnek vala, igen nagyon örvendenek, s már most legbuzgóbb iparral törekednek nagyobb-nagyobb tökélyedésre, mely epochában már a diéső polgári nap maga sugarait a századok óta setétben tartott s szinte egészen

²² Organulu Luminarii, Blaj, nr. XLVI. 15. Noemvrie 1847.

²³ Uo., nro. LIII. 3. Januárie 1848. Az itt használt „Tibur” álnevet megtaláltam az „Erdélyi Híradó” 1843. évf., 33. számánál is. Brúz Lajos a lap előfizetői közt így szerepelt: Domnu Bruz L. Assess. Sz. Város. — Uo., nro LII. 27. dec. 1847. A lapot 1848. május 15-e után „Organul Nationale” néven jelentetik meg.

²⁴ Ellenőr, 1848. évf., júl. 6-i sz.

²⁵ Jelen, 1848. évf., ápr. 18. sz.

²⁶ Uo. máj. 5-i sz. és Ellenőr, 1848. évf., máj. 30. sz. Ez utóbbi Brúz tudósítása

²⁷ Uo.

elnyomtatott oláhok szeméihez is valahára eljuttatá, alább írt, az ezen szék húsz ezer oláh lakosai s azok papjai felszólítására a tekintetes elnök urat s nemes szék-gyűlést kérem méltóztassanak az országgyűlésre megválasztandó követeknek egy közönséges utasítást adni, melynél fogva az országgyűlésen ezen szék legnagyobb számú oláh lakosainak következő sérelmeit (postulata) hatósan védelmezni tartsák szoros kötelességüknek:

1-ször: Kívánja az oláh nemzet, hogy vétessék fel hazai nemzetnek (pro natione regnicolari) melynek hasonlóan mind azon polgári jogok (jura civilia) adassanak meg, melyekkel a más egyesült nemzetek ezen hazában éltek s élnek.

2-szor: Az oláhoknak az ő napkeleti rítusuk, vagy vallások, valamint nyelvek is hagyattassék meg, sőt

3-szor, maradván a magyar nyelv diplomatikai nyelvnek, mindazonáltal a hazai törvények a) fordíttassanak oláh nyelvre is, b) az oláhok is, valamint más nemzetbeliek minden kéréseiket a tisztiségekhez tulajdon oláh nyelveken meg írva adhassák be, melynek interpretációjára s lefordítására a status költségein tartassék egy translator, c) az oláh falukban, ahol magyarok és szászok nem léteznek a jegyzőkönyvek vitessenek oláhhul.

4-szer. A czéhek mint az iparnak ártalmasok végképpen töröltessenek el, hogy mindenki azon mesterséget, melyet tanult és tud, mindenütt szabadon gyakorolhassa.

5-ször. A felsőbb oskolákat kitanult és hivatalokra alkalmaztatást kereső oláh ifjak nem kevésbbé mint a 3-as egyesült (tres nationes unitae) nemzetbeliek ezen hazában mindenütt, minden szék és vármegyék, vidékek, faluk és városokban minden hivatali rangokra (a proportione) vallás különböztetése nélkül vétessenek fel.

6-szor. A dézsmák töröltessenek el, és azoknak helyében minden valláson levő papoknak vallások különböztetése nélkül, egy fundusból, melyről az ország gondoskodni fog, állandó fizetés (fixum salarium) adattassék.

7-szer. Követeket ország gyűlésére s más gyűlésekre ú. m.: magyar, székely és szász gyűlésekre, az oláhok is mindenkor szabadon választhassanak és küldhessenek.

8-szor: Állíttassanak mindenütt a hazában falukon és városokban az oláh nemzedék számára célarányos népiskolák s rendeltessenek azokban az oláh nyelven kívül, magyar és német nyelvben is jártas és fizetéses tanítók, a hol az oláh gyermekek vallások megtanulása mellett az írt nyelvekben is oly alapot (fundamentum) tegyenek le, melyre a felsőbb oskolába menendők, biztos előmenettel tovább építhessenek, s majd az életbe kilépvén, az által annál derekabb polgárokká válhassanak.

9-szer: A közterheket ezen hazában ezután, az eddig volt nemes és nemtelen között minden különbség megszűnván, a magyar hon minden polgára a proportione, egyaránt hordozni köteles legyen.

10-szer. A malmokat, allodiumokat, s egyéb ecclesiái jövedelmeket a bevett vallások (religiones receptae) egyaránt osszák fel és használják.

11-szer. A colonusok vagy jobbágyok a robota praestálása alól emancipalodjanak és szabad emberekké váljanak.

12-szer. A külső akadémiákra szándékozó oláh ifjaknak és azoknak is kik ezen haza felsőbb oskoláiban jelesen tanultak adattassanak stipendiumok, alumniumok, subsidiók a különböző adakozók által fundált pénztárakból is, melyből az oláh ifjak eddig elő soha nem részesültek, holott ahoz az oláhoknak is éppen olyan joguk volt és van mint a szászoknak, mit az emberiség is megkíván, hogy ennél fogva az oláh ifjak is bár e legújabb időkben elébb mehessenek és pallirozódhassanak.

13-szor. A könyvek nyomtatása szabadon gyakoroltassék és a törvénytelen cenzúra örökre töröltessék el.

14-szer. A nem egyesült vallás (ad analogiam aliarum receptarum religionum) ismertessék el, miről országos törvénycikk alkottassék.

15-ször. Az oláh nemzet részire az ország pénztára vagy akár micsoda közönséges fundus költségével állíttassék egy fővárosban egy Praeparandia, melyben a paedagogia azon tanítókra nézve, kik a falukra rendeltetnek, taníttassék.

16-szor. A Papok közé a csak 3-ik Sándor Pápa alatt becsúsztatott coelibatus mint polgári társaság természet és Isten törvényét sértő rendelés töröltessék el; valamint szintén az özvegy papokra nézve is határozttassék meg, hogy másodszer is megházasodhassanak — mivel maga az Isten mondotta: nem jó az embernek egyedül lenni.

17-szer. Az oláh nemzet nemzeti gyűlést (congressum nationale) minden évben tarthasson — úgy ecclesiasticus synodust is.

18-szor. Az Erdélyi Oláh püspökök idegen érsekektől ne függjenek t. i. az egyesült püspök az esztergomi római katolikus érsektől, s a nem egyesült püspök a Karlovitzai rácz érsektől szakasztassanak el, és az egyesült fogarasi püspökség a régentén volt érseki igazaiba tétessék vissza (reponatur), a nem egyesült érsekségre nézve pedig emeltessék az oláh clerusból ismét egy más érsek, kitől függjenek a más nem egyesült oláh püspökök oly móddal, hogy

19-szer. mind a két egyesült és nem egyesült érsekeknek joguk legyen minden évben ecclesiái synodusokat tartani, a vallás és Isten tisztelet és egyáltaljában az egyházat illető minden tárgyakra nézve, mely synodusok tagjai álljanak belső és külső tagokból.

20-szor. Mindennemű gyűlések tartassanak, mivel különben gyanúsak, kinyílt ajtókkal.

21-szer. A vásár vámok töröltessenek el, a só ára, a posta bér, mivel szerfelett drága, leszállíttassék.

22-szer. A koldusok töröltessenek el, legyenek dolgozó házak, és a nyomorékokat tartsa a státus.

23-szor. A tordosi határ sós forrásokkal lévén megáldatva Istentől, a tordosi lakosok, mint szegény adózók kérésekre esedezzenek a követeink az ország rendjeinek, méltóztassanak meg engedni, hogy a Tordosi határon a szegény adózó embereknek számára egy sós kút nyíttassék meg, melyből egy héten legalább kétszer házi szükségekre sós vizet vihessenek s mint ezen jótétemény más helységekből is törvényesen megadattatott.

24-szer. A Balázsfalván tartott nemzeti gyűlésnek az országgyűlés eleibe terjesztendő oláh nemzet sérelmeit s kérelmeit pártolni ismerjék kötelességeknek. Mely pontokról, a mint reményem, többektől is pártolandó ezen véleményemet kívánom jegyzőkönyvbe tétetni.

Szászváros, 22 Mai 848.

Szentiványi Miklós
Tordosi követ.”²⁸

A szászvárosszéki románok 1842 óta beadott petíciói kezdet óta túlmutattak a szék közigazgatási határain, s kiterjeszkedtek a szászföldi románok kívánságaira általánosságban is. Most pedig egyszeriben felölelték az egész erdélyi román nép leglényesebb követeléseit. A beadvány nemzeti és polgári jellege vitathatatlan. Az általa megjelölt úton, egy polgári Magyarország keretein belül biztosított román nemzeti autonómiával talán elkerülhető lett volna az 1848/49-es vérontás.

A székgyűlés megtárgyalta és elfogadta a románok által benyújtott petíciót, a városi tanács viszont a céhekre és a balázsfalvi gyűlésre vonatkozóan tett észrevételt.

²⁸ Kiadva *Sibiu Dragomir: Revoluția Românilor din Transilvania in 1848—49. Sibiu, II. köt. 480. l.*

Májusban a követek a beadványt a kolozsvári országgyűlés elé terjesztették,²⁹ ahol Szász Károly foglalkozott vele a román püspökök emlékezetes, 1842. évi követeléseivel párhuzamosan. Azokat a pontokat, melyeket az 1848-as törvények nem oldottak meg, a legközelebbi közös országgyűlés elé utalták.³⁰ Ezzel e szép helyi kezdeményezés szálai meg is szakadtak.

Az országgyűlésen kimondott unió híre Szászvároson nagy lelkesedést keltett: „Elsőbbben a casino erkélyéről Szentiványi M. szónokolt a tömérdek oláhságnak s miután kifejté nékiek, hogy az uniót megnyerve régi ború után tiszta napokat kaptak, a jövőre kilátásaik magosb pontot vesznek, a magyarok iránti engedelmesség és hálára szólítá fel barátit.”³¹ A magyar–román barátkozás örömnünnepeiről Brúz Lajos részletesen is beszámolt: „... éppen most jövök egy csaknem 300 magyarból álló népgyűlésről, hol a mi tántoríthatatlan L. D.³² főnökünknek kezét nyújtott az oláh egyház értelmes feje, s ők ott egymásnak ünnepélyes fogadást tevének, hogy ezután m. és o. egyesült harcot vív a szabadság és jog eltapodók ellen. Ez egyesülés a jövőnkön mint kitisztított szellem ragyogtatja szárnyait. Vége lesz a nyomasztó tehernek, ha ez egyesülés nem mulékony lob.”³³

Június 1-én a székgyűlés elfogadta a román nyelvnek közügyekben való használatát. Ezzel a döntéssel Szászváros ismét háromnyelvűvé vált. A német mellett március 15-e után helyreállt a magyar nyelvhasználat, a holt latin helyébe pedig az élő román lépett.³⁴ Innen kezdve a székgyűléseken „magyar és oláh oly keményen egybetartott, mint vándorlások korában ősapáink” – írta Brúz Lajos.³⁵ Az összetartás kézzelfogható eredménye a Pestre küldendő képviselő-választáskor mutatkozott meg. A magyar és szász választópolgárok száma egyenlő volt, a románoké ellenben mindkettőjüket felülmúlta. A román papok a magyarok oldalára álltak s ez eldöntötte a szászokat támogató falujegyzőkkel szemben. Dr. Lészai Dániel városi orvos és Popovics Miklós protopópa lettek a megválasztott képviselők.³⁶ Brúz Lajos szerint „a szászok boszuló démonként hintegetének a magyarok és oláhok között mind eddig a szakadásra magot, most az egyesült erő levágta a hydrafőt. Az oláh saját kárára nem akart eddig a magyarral egyesülni, most velünk tart, s hinni merjük, a süker fölött ünnepet ülendnek gyermekei.”³⁷

A nyár folyamán Tordoson sor került egy közösen megrendezett magyar–román unió ünnepségre is, ahol . . . „áldomások ürtettek, magyar és oláh nyelven éltették a királyt, a nádort, ministeriumot s mindazon jó hazafiakat, kik hazánk szabadságának és az uniónak eszközlői voltak.”³⁸

A székgyűléseken résztvevő magyar és román radikálisok ez idő tájt már odaig merészkedtek, hogy olvasatlanul félretették a Nagyszébenből jövő utasításokat . . .³⁹

A magyarok és románok helyi barátságát végül is az országos események viharsele borította fel. Ismeretes, hogy a magyar–szerb viszony elmérgesedése a nyár derekára véres összetűzések színhelyévé tette a déli megyéket. Innen szerb papok jöttek be

²⁹ Uo., 487. l.

³⁰ Kolozsvári Híradó, 1848. évf., jún. 22. sz. és *Silviu Dragomir*: i. m. 487. l.

³¹ Ellenőr, 1848. évf., jún. 8-i sz. Brúz tudósítása.

³² Lészai Dániel.

³³ Ellenőr, 1848. évf., júl. 6-i sz. Brúz tudósítása.

³⁴ Kolozsvári Híradó, 1848. évf., jún. 18-i sz.

³⁵ Ellenőr, 1848. évf., jún. 29-i sz.

³⁶ Pesti Hírlap, 1848. évf., aug. 1-i sz.

³⁷ Kossuth Hírlapja, 1848. évf., júl. 8-i sz.

³⁸ Uo. 1848. évf., aug. 18-i sz. Brúz tudósítása.

³⁹ Ellenőr, 1848. évf., aug. 10-i sz. és Kolozsvári Híradó 1848. évf., aug. 22-i sz.

Az előbbi Brúz tudósítása.

Erdélybe, hogy a románokat is a magyarok ellen tüzeljék. Brúz Lajos is beszámolt egy ilyen Szászvároson átutazó s a gyorsszekérről a románokat hareba hívó rácz papról.⁴⁰ Ekkor még a román lakosság körében nem volt az efféle beszédnek semmi különösebb hatása.⁴¹ Mindennek ellenére kétségtelen, hogy e városka és környéke sem maradhatott sokáig hermetikusan elzárva mindattól, ami 1848 őszén Erdély egyéb vidékein történt. Az általános események fokozatosan megváltoztatták az itteni románság hangulatát is. A cári intervenciótól való félelem volt az első momentum, ami a magyarokkal való barátkozást meggondolandóvá tette.⁴² Egy átvonuló, 1104 főből álló székely katona csapatnak a falvakban való elszállásolása már egyenesen ingerültséget váltott ki.⁴³ Ehhez járult azután az újoncozás. Köztudomású, hogy 1848 őszén a magyar kormány Erdélyben is megkezdte a katonasorozást. A román parasztság körében ez az intézkedés nagy ellenállást váltott ki, s a szeptember elején Balászfalván összegyűlt nép közt már nagy volt a felzúdulás.⁴⁴ Szászváros környékén is ekkor csapott át nyílt ellenkezésbe a román lakosság körében itt-ott tapasztalható nyugtalanság: „A román azt mondja: hogy ő a magyarnak katonát adni nem akar. E nép, melynek eddig nem volt joga, mit védjen, — nem volt személyes szabadsága, melyért küzdjön, szóval nem bírt semmit, minek neve jog, szabadság; most mindent adánk neki s irántunk vonzalommal még sines — honéért áldozni lelke nincsen” — írta Brúz Lajos a parasztok hangulatáról.⁴⁵ Világosan felismerte e magatartás okát is: „Hanem azon nem lehet csodálkoznunk, hogy oly kiéhezett évszázad után kétkedő a nép s nem akar szinte barátkozni . . .” — Majd így folytatta: „. . . azt látom, hogy a tömeg gondolat-iránya szerint most is hódol királynak s mit a múltban szenvedett, nem királyainak rójja fel bűnül, de a nemességnek.”⁴⁶ A román papok közül ekkor már majd mindenki azt bizonygatta: „. . . mi úgy fogunk cselekedni, mint Ősguna fogja mondani.”⁴⁷ Brúz Lajos, a fiatal ügyvéd-politikus, a magyar—román barátság meggyőződéses híve ilyen körülmények közt keserűen állapította meg: „A házalon függő kard alatt állunk; éles legyen a kormánynál az emberi ész, nem elálmosodott. Beállt a küzdelem fürgetege, de beállhat az üdv-sugár is a távol egéről.”⁴⁸ Megpróbálta szinte a lehetetlent is, hogy megelőzze az eseményeknek tragikus irányba való fejlődését. 1848. szeptember 10-én Szászváros piacterén drámai erejű, román nyelvű beszéddel fordult az ott egybegyűlt paraszti tömeghez. Beszéde bizonyossága annak, hogy közel 120 évvel ezelőtt milyen világosan látta a magyar—román sorsközösség sok alapvető történelmi igazságát, s a két nép egymásra utaltságát:

„Străbunii nostrii de trei sute ani cunoseură cum că ticăloșia sêracului popor apăsă a pătruns pân' la cas, precepură că poporul a trăit numai pătîmind, dar' aceste n'avură timp ale îndrepta. Mai târziu după ce încetară turburările de două sute ani și eu introducerea ostășimei stătătorice nobilimea sarcina apăreri de patrie a pus-o pe umerii popurului, de atunci incoace nobilimea s'a împărtășit numai din drepturi și mărire, car' din greutăți numai poporul. A domnit serbitutea. A dietei din Pojon din anii 1832—6 este mărirea că a început a vindece relele aceste. Lă inceptu temeiul unei stări mai bune. Dieta din anii 1839/40 cu un pas mare a mers mai departe. La anul 1848 s'a pus temeiul drepturilor comuni. Pornirăm înainte cătră un seop măreț. A repăși nici odată, și poporul

⁴⁰ Ellenőr, 1848. évf., aug. 25-i sz.

⁴¹ Kossuth Hírlapja, 1848. évf., aug. 27-i sz. Brúz tudósítása.

⁴² Emiatt „az oláhság öltözve alszik s remegéssel ébred” — írta Brúz Lajos. Ellenőr, 1848. évf., aug. 10-i sz.

⁴³ Kossuth Hírlapja, 1848. évf., szept. 10. Brúz tudósítása.

⁴⁴ Activitatea, uo.

⁴⁵ Ellenőr 1848. évf. szept. 24-i sz.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

român a câștigat. El e cetățan liber cu cel mai mare domn având asemenea drepturi și stând sub asemenea îndetorire. Câștigă pământurile Robotele. Câștigă folosirea limbii sale. Câștigă scăpare de dijme Amicii mei, Ungurul luă de pre voi jugul sclăvesc și-și împărți drepturile pământurile cu voi și razele libertății eluptate le împărți cu voi. Pronunța cuvântul: Pentru o mamă a noastră. Prin aceasta să făcu legătura între Ungur și Român, și partea ce voește a debilita și a nu întări aceasta, aceea e neprecepta, aceea a dujmăna amicului soțului ei, e vênzătoare în sînul patriei.

De aci încolo să fie conțelegere și pace între noi, uitați Români suferința purtată. Sub jugul turcesc și al absolutismului, domniei nețermurite, întru asemenea pătimi țăranul român și țăranul unguresc; pătimi parte pentru apărarea constituțiunei, parte că nu era nobil, nemes. Puterea crudă era peste popoare, puterea minții o apără folosirea despotică a baionetelor. D-zeu ne dete conțelegere, amicție, libertate. Ce avem să facem acum împreună? După ce Românul lapădă prepusul, și vede că e în periclu patria, se nu se dee jos, ca să nu cadă earăși în sclăvie. Avem lipsă de ostași și aici sosi demândarea ministerială și poporul pe jumătate voește a asculta pe jumătate a și pune contra. Dacă e comun dreptul, să fie comună și sarcină, pân' aci nau militat nobilii acum împreună vreau a se lupta pentru drepturi, și voi nu ați întinde de ajutor? O șea lăpădarăm, lăsavom a ni să pune alta? Nici odată. De patru ani e timpul de ostășime, ci de atâta nu va pătimi nici unul. Ardealul a și dat 4000 în împărțirea nouă să socotesc și aceste Preoților!! Amicii mei, Luminați turma, ce Vă încredință Isus. Blăstēmul bățăilor dela Mohaciu și Șieu la-a produs împărecherea. Țineți una cu noi! Și va veni împărăția lui D-zeu. Care să retrage acum de ostășie, acela e demn să fie călcat de dujman. Tătarii și Turcii pentru acea potură face atâta vėrsare de sânge, pentru-că de regii Bela IV. și Ludovic II. nu să însotiră nobilii, și poporul crezēnd că nu să va afla în colibă, și mai târziu acolo s'a prăpedit cu ai sei. Așa va putea fi și acum, dacă nu ne vom uni cu mergere în oaste.

Să ne grăbim, aceasta' mi e o rugare. Cealaltă: să dați și voi cetățenii miei agricultori ceva pentru lipsele patriei. Jo aici port foaie de subscriere, prea carea fiiece în samnă ceva; au mai scris aici și mai mulți concetățeni români.

Preoți! frați! urmați și voi acest exemplu și dacă cu cuvinte însuflețite veți descrie necazurile patriei prin poporul ușurat, ca să fie ușurată patria.

Doamne trimiteți spiritul sfânt, ca să ne înțelegem unii pre alții.⁴⁹

Hiába volt azonban minden erőfeszítése, az áradat irányát megváltoztatni már nem lehetett. Október első napjaiban megérkezett a városba Šaguna András nagy-szebeni román metropolita. „Rohant felé a románság s falvi követek”,⁵⁰ s bár a metropolita megnyilatkozásai békés jellegűek voltak, Brúz Lajos nem tévedett abban, hogy román vonatkozásban „mi ezután jó, az tőle foly ki”.⁵¹ Persze a magyar kormányt is felelősség terheli 1848-ban követett, s a nemzetiségek jogos követeléseit elutasító politikája miatt azért, hogy e kritikus történelmi pillanatban Erdély román „népe vágó pallossá ingerült”.⁵²

Ilyen körülmények között érkezett meg a katonailag bekerített Szászvárosra Riebel osztrák őrnagy követe, hogy a magyar nemzetőröket megadásra szólítsa fel. A férfiak — mintegy háromszázan — előkészületeket tettek a fegyverek átadására. Erről adott számot utolsó, megrázó tudósításában 1848. október 28-án Brúz Lajos őrnagy segéd.⁵³

⁴⁹ Activitatea, uo.

⁵⁰ Ellenőr, 1848. évf., okt. 17-i sz. Brúz tudósítása.

⁵¹ Pesti Hírlap, 1848. évf., okt. 24-i sz. Brúz tudósítása.

⁵² Kossuth Hírlapja, 1848. évf., okt. 27-i sz. Brúz tudósítása.

⁵³ Ellenőr, 1848. évf., nov. 3-i sz.

November 10-én a szászvárosi radikális polgárokat, köztük Brúz Lajost szoros fegyveres őrizet mellett Nagyszébenbe szállították, ahol az egyesült osztrák–szász reakció valamennyiüket bebörtönöztette.⁵⁴ Hősünk tehát látszólag tragikusan elbukott s azok hatalmába került, akiket hírlapírói tevékenysége során számtalanszor mint a maradiság, az arisztokratizmus és bürokrácia megtestesítőit ostorozott s akik sötét gyűlölettel eltelve hosszú időn keresztül készültek arra, hogy szabadelvű felfogása és cselekedetei miatt irgalmatlanul leszámoljanak vele. Örömük azonban ezúttal túlságosan korainak bizonyult. 1849. március 11-én ugyanis Bem József tábornok honvéd hadseregének katonái elfoglalták Nagyszebent, a reakció főfészekét, s kiszabadították a politikai foglyokat. Brúz Lajos innen kezdve — valószínűleg Bem megbízásából — mint Nagyszében város helytartója folytatta politikai tevékenységét. Múltóbb elégtételt nem is kívánhatott magának. Helytartói működésének csak elszórt nyomai maradtak fenn. Egy alkalommal a „Siebenbürger Bote” hasábjain, nyílt levélben szállt vitába Barcsay Lászlóval. Azt bizonygatta, hogy a szászok közt csak a vezetők érdemelnek büntetést, míg a népnek magának kímélet jár. Felsorolta a szászok történelmi érdemeit, fejlett ipari és mezőgazdasági tevékenységüket, megreformált vallásukat, nyomdáikat, eleven kulturális életüket stb. Arra kérte Barcsayt, hogy a kiontott magyar vérért ne álljon bosszút s a népek megbékélése érdekében ne vezesse a szászokkal szemben rosszindulat. Felejtse el a marosvásárhelyi, enyedi, felvinci és szászvárosi véres napokat.⁵⁵ Máskor viszont az ismert szász íróval, Marlin Józseffel gyűlt meg a baja. Emlékeztette őt a „Siebenbürger Bote”-ban arra, hogy régebben útszéli hangon nyilatkozott a magyar nemzetről s ezért nincs joga, hogy most védje a szászokat, s hogy bármiféle közszerepet játsszék.⁵⁶ Több emléke helytartói tevékenységének nem is maradt fenn. Emberi nagyságának így is kétségtelen jele az, hogy lemondott a bosszúról s a polgárháború okozta sebek begyógyításával igyekezett az Erdélyben lakó népek közti megbékélést elősegíteni.

A szabadságharc leverése után a jelek szerint idejében elmenekült Nagyszébenből és Szászvárosra húzódott meg. Ezért ismét itt fogták el és tartóztatták le.⁵⁷ Szabadságvesztésének okai közt első helyen hírlapírói tevékenységét említették meg, 1852-ig újra Nagyszébenben volt internálva. Ekkor látogatta meg a várost erdélyi útja alkalmával Ferenc József császár. A politikai foglyokkal is elbeszélgetett. Brúz Lajos kitűnően beszélt németül s mivel vér nem tapadt kezéhez, az uralkodó szabadlábba helyeztette. E döntés éppen a Brúzzal való beszélgetés következtében jött létre.⁵⁸ Szászvárosra való hazatérte után feltéhetőleg ismét ügyvédi hivatásának élt. Ebből a korból is maradtak fenn írásai. Egy alkalommal a polgári fejlődés korabeli klasszikus hazájáról, az Északamerikai Egyesült Államokról írt eleven, érdekfeszítő ismertetést.⁵⁹ Máskor pedig régi írói álnevén, Dévai Gergely aláírással arról tudósított, hogy a Déván élő magyar ügyvédek nem praktizálhatnak, mivel nem tudnak megfelelően németül.⁶⁰ Az általam felkutatott legutolsó, tőle származó közlemény az „Új Magyar Múzeum” 1853. évfolyamában jelent meg. Kommentár nélkül küldte be a szerkesztőségnek Benkő József egy

⁵⁴ Briefe der Familie Leonhardt-Broos 71. a. 1848. nov. 19. M. Z. 13/1923. Bruckenthal-Muzeum. Sibiu, továbbá Siebenbürger Bote, 1849. évf., szept. 10-i sz.

⁵⁵ Siebenbürger Bote, 1849. évf., nro. 64. „Offener Brief an Herrn Ladislaus Barcsay. — L. Brúz.”

⁵⁶ Uo. nro. 60. „Offenes Schreiben an Herrn Joseph Marlin — L. Brúz Lieutenant.”

⁵⁷ Militaire Distrikt Comendo Akten 1925/1850. és 1421/1850. Serviciul Arhivelor Statului reg. Braşov, Filiale Sibiu.

⁵⁸ Activitatea, uo.

⁵⁹ Kolozsvári Lap, 1851. évf., szept. 28. Eszerint szabadlábba helyezésének időpontja nem 1852, vagy esetleg korábban is közölték írásait.

⁶⁰ Uo. 1852. évf., júl. 17-i sz.

kis munkáját, mely az erdélyi történetírók magyar nyelven írt kéziratairól adott áttekintést. A közleményhez Toldy Ferenc írt Benkő Józsefről szóló rövid megemlékezést, s ebben Brúz Lajost „buzgó hazafi”-nak nevezte.⁶¹

További sorsa teljesen homályba vész. Általunk még közelebről nem ismert körülmények között, 1856-ban, 39 éves korában, tifuszban halt meg.^{61a} Rokonai később is éltek Szászvároson. 1860-ból ismeretes pl. dr. Brúz Zsigmond neve.⁶² Tudjuk még, hogy 1901-ben az a ház, melyben lakott s mely saját tulajdonát képezte, egy Nagy Albert nevű polgár birtokában volt.⁶³

Brúz Lajos korai halála bizonyára összefüggött kétszeri meghurcoltatásával, egészségi állapota megromlásával. Vele sírbaszállt az 1848/49. évi magyar forradalmi ifjúság egy eléggé még nem értékelt, s a politikában kortársai átlagánál jóval messzebbre látó alakja. A nemzetiségi megbékélés érdekében tett fáradozásai miatt román részről megbecsülték. Az Osztrák-Magyar Monarchia elnyomó nemzetiségi politikája ellen tevékeny harcot indító szászvárosi „Activitatea” 1901-ben így írt róla: „Mai mulți, domni vîrstnici de aici, intervivați de Redacție, declară toți cam asemenea, că Bruz, care era nepotul lui Bruz Ferenc, jude reg. (Königsrichter, királybíró) chiar în acelaș an, a fost un om al păcii și a bunei înțelegeri între locuitorii orașului, ca și care azi nu avem.”⁶⁴

Kitekintés

A Szászvárosszékből létrejött magyar–román megegyezés annak bizonyága, hogy a feudális elnyomástól leginkább szenvedő román nép nemzeti és szociális elégedetlensége egyaránt irányult a magyar nemesség és a szász patriciátus ellen. A reformkori erdélyi országgyűlések tanúsága szerint az egymással civódó két uralkodó osztály azon igyekezett, hogy a románok elégedetlenségét lehetőleg a másik ellen irányítsa.⁶⁵ A liberális magyar nemesség ennek megfelelően támogatta a szászföldi románok követeléseit.⁶⁶ E támogatás tette lehetővé pl., hogy 1848-ban a Szászrégen-környéki románok és magyarok is együttesen tiltakozzanak a Szászföldre való csatolás ellen, mondván: „Nem kell szász vármegye, nem szebeni direkció!” Ehelyett hat román falu s a városban lakó magyarok Pestre küldték fel kérvényüket szabad királyi városi cím elnyerése érdekében.⁶⁷

A magyar liberálisok politikája azonban ugyanakkor lehetetlenné tette még 1848. március 15-e után is a szabadságjogoknak az ország összterületén a nemzetiségek egészére való kiterjesztését. Ennek azután nagy része volt abban, hogy a nemzetiségek döntő többsége 1848 őszén szembefordult a magyar kormánnyal. Ilyen körülmények között különös elismerés illeti azokat a férfiakat, akik 1848/49-ben az átlag fölé emelkedve

⁶¹ Új Magyar Múzeum, 1853 május hó, 217–245. l. III. évf. V. füzet.

^{61a} Halála 1856. jún. 22-én következett be. Temetése 24-én volt. A halálára vonatkozó bejegyzéseket az 1837–1874. évekből fennmaradt szászvárosi keresztelési, házassági és halotti anyakönyv 34. oldalán levő 12. tétel tartalmazza. Arhiva Statului popular al orașului Orăștie.

⁶² Kolozsvári Közlöny, 1860. évf., 69. sz.

⁶³ Activitatea, uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Ld. erre Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848). Bpest. 1963. c. könyvemet.

⁶⁶ Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. (Erd. Ritkaságok. Kolozsvár) II. köt. 15–16. és 112. l.

⁶⁷ Magyar Országos Levéltár, Archivum Regni Lad. XX. 22. fasc. 2. a jegyz. 272. és 280.

munkálkodtak a népek közeledésén és barátságán. A magyar Brúz Lajos ezért kétszer is börtönbüntetést kapott, Dr. Lészai Dánielt pedig állásvesztésre ítélték. A román Szent-iványi Miklóst hosszasan mellőzték, Popovics Miklóst pedig felelősségre vonták.⁶⁸ Ezért is illő, hogy mi kései utódok elégtételt szolgáltatassunk e férfiak tiszta emlékének s példájuk nyomán ápoljuk a jelen körülményei közt fejlődő magyar—román barátságot.

Sárközi Zoltán

⁶⁸ Militaire Distrikt Comando Akten 1388/1850 és 683/1849, Serviciul Arhivelor Statului reg. Braşov, Filiale Sibiu, továbbá *Silviu Dragomir*: i. m. V. köt. 269. l., 1. jegyzet.

Hírek

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Anglia

Várkonyi Ágnes, az Intézet osztályvezetője, 1967 július–augusztusában Londonban, a British Museum anyagában kutatott a pozitivistá történetiszemléletre vonatkozó anyagban.

Ausztria

1967. március 24-én előadást tartott az Intézetben *Fritz Fellner*, a salzburgi egyetem professzora. Előadásának címe „A teheráni konferencia” volt.

Hanns Leo Mikoletzky professzor, a bécsi Hofkammerarchiv igazgatója május 5-én tartott előadást „Weg und Wandlungen des österreichischen und deutschen Bürgertums im XX. Jahrhundert” címmel.

Richard Plaschka, a bécsi egyetem professzora, az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut vezetője, hallgatóinak 40 tagú csoportjával magyar–jugoszláv tanulmányi kirándulásuk során, június 6-án látogatták meg az Intézetet. Kutatóinkkal hosszabb, kötetlen megbeszélést folytattak.

Puskás Julianna az Österreichisches Staatsarchivban a kivándorlás és emigráció dualizmuskori történetének anyagában kutatott 1967 február–márciusában.

Benda Kálmán. márciusban négy hétig Bécsben tartózkodott, hogy a Magyar Országgyűlési Emlékek forráskiadványsorozat 1607–1608-as kötetéhez anyaggyűjtést végezzen.

Heckenast Gusztáv május–júniusban szintén az Országgyűlési Emlékekhez végzett kutatásokat Bécsben.

Ránki György, az Intézet h. igazgatója, a salzburgi egyetemen „Az ipari forradalom a XIX. században Európában” címmel tartott előadást májusban.

Makkai László 1967. május 31-én a burgenlandi eisenstadti levéltár meghívására előadást tartott gazdaságtörténeti kutatási módszerekről, melyet konzultáció követett.

Pamlényi Ervin az Ost- und Südosteuropa Institut vendégeként 1967 júniusában három hétig kutatott az Österreichisches Staatsarchivban.

Zimányi Vera július 2–23. között Burgenlandban tartózkodott, hogy számadás-könyvekre vonatkozó kutatásait a burgenlandi forrásokkal egészíthesse ki.

Bulgária

Peter Miatev, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa 1967 márciusában két hétig magyar levéltárakban kutatott, a magyar–bolgár újkori történeti kapcsolatok témakörben. Az Intézetet több ízben felkereste.

M. Bur Márta, a bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, szeptember–novemberben magyar levéltárakban végzett kutatásokat a „Bolgár–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XVIII. században” c. témájához.

Csehszlovákia

A Magyar—Csehszlovák Történeész Vegyesbizottság 1967. március 1—2-án Szomolányban megbeszéléseket folytatott az 1848—49-es korszak egyes kérdéseiről. Magyar részről *Andics Erzsébet, Arató Endre, Dolmányos István, Kóvágó László, Niederhauser Emil, Spira György, Szedő Antal* és *Varga János* vettek részt.

1967. augusztus 28.—szeptember 1. között a Szlovák Tudományos Akadémia nemzetközi konferenciát rendezett Pozsonyban az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezésről. A tanácskozáson 15 ország, több mint száz kutatóval képviseltette magát. A magyar delegációt *Ránki György* vezette. A konferencia négy problémakomplexummal foglalkozott: 1. A nemzetközi helyzet és a kiegyezés. 2. A Monarchia társadalmi, gazdasági és politikai problémái. 3. A nemzeti kérdés. 4. A föderalizáció problémái a soknemzetiségű Monarchiában. Valamennyi nagyobb problémakör megvitatásához hozzájárultak magyar előadások is. *Handák Péter*: „A polgári átalakulás a Habsburg-Monarchiában és a kiegyezés”, *Katus László*: „A magyar politikai vezető rétegek és a nemzeti kérdés az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés idején”, *Kovács Endre*: „Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés és az európai nagyhatalmak”, *Peczé Ferenc*: „Az 1870-es évek trialista terveinek reakciója Magyarországon”, *Ránki György*: „A gazdasági fejlődés néhány problémája az Osztrák-Magyar Monarchiában” címmel küldték be referátumaikat.

Az előadásokhoz kapcsolódó vitákat a tudományos tárgyyszerűség, szomszédainkkal folytatott eszmecezeréinket az álláspontok közeledése jellemezte.

Gonda Imre 1967 szeptemberében három hétig Prágában tartózkodott, hogy a világháború után alakult új nemzeti államok létrejöttével kapcsolatosan kutatásokat végezzen.

Franciaország

François Furet, a Sorbonne professzora, az 1968-ban tartandó francia—magyar gazdaságtörténeti kollokvium megrendezése ügyében folytatott tárgyalásokat Magyarországon. 1967. február 17-én az Intézet fogadást adott tiszteletére.

1967. május 11—12-én Párizsban megtartották a II. Világháború Történeti Bizottsága alakuló gyűlését, melynek megalakítását az ellenállási mozgalom történetével foglalkozó bizottság múlt évi budapesti konferenciája során határozták el. A megbeszélésen részt vett Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Dánia, Franciaország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Románia, a Szovjetunió és az USA egy-egy történettudósa. A magyar történészeket *Ránki György* képviselte.

1967 májusában a Lille-i egyetem meghívására *Ránki György* előadást tartott Magyarország gazdasági fejlődéséről a XX. században.

Ádám Györgyné 1966. november 15. és 1967. április 1. között az École Pratique des Hautes Études ösztöndíjasaként Párizsban dolgozott. Sajtóanyagokban végzett kutatásokat, főleg „A Kisantant és Magyarország” c. témájához.

Victor Lucienne Tapié, a Sorbonne professzora, magyarországi tartózkodása során meglátogatta az Intézetet 1967. október 4-én. *Pach Zs. Pál*, az Intézet igazgatója fogadta, majd több munkatárssal kötetlen beszélgetést folytatott.

Kanada

M. C. Kenneth MacRobbie, a kanadai Winnipeg egyetem középkori történeti tanszékének docense, 1967. szeptember 1-én meglátogatta az Intézetet, hogy a kanadai—magyar történészek közötti kapcsolatok fejlesztéséről tárgyaljon.

Lengyelország

A Lengyel Tudományos Akadémia meghívására *Győrffy György* 1967 májusában Lengyelországba utazott, hogy a krakkói egyetemen előadást tartson „István király oklevelei és az Asztrik-kérdés” címmel.

Kovács Endre, az Intézet osztályvezetője, 1967. június 12.—július 3. között Var-sóban folytatott kutatásokat „A magyar—lengyel viszony a két világháború között” c. tervmunkájához.

Német Demokratikus Köztársaság

Willibald Gutsche, a berlini Tudományos Akadémia Történettudományi Intézeté-nek tagja két hétig Magyarországon tartózkodott. Az első világháború levéltári anyagá-ban kutatott és június 19-én meglátogatta az Intézetet.

Ságvári Ágnes 1967. május 25.—június 16. között a második világháborús időszak belpolitikájára vonatkozó kutatásokat végzett a potsdami levéltárban. — Leipzigben előadást tartott a „Kortörténetkutatás magyarországi eredményei és módszertani problémái” címmel, melyet vita követett.

Az Institut für Geschichte des Bergbaus und Hüttenwesens Freibergben 1967. június 23—24-én nemzetközi munkaértekezletet tartott, melyre meghívták *Paulinyi Oszkárt*, az Intézet főmunkatársát is. „Die soziale und wirtschaftliche Gliederung des Unternehmertums in der Montanwirtschaft von Schemnitz Mitte des XVI. Jhs.” címen tartott előadást. A hozzászólók igen eredményesnek ítélték a mennyiségi megismerés módszerét, amelyre az előadás épült.

Lackó Miklós részt vett Berlinben egy nagyszabású előadássorozaton a Német Történelmi Múzeumban, melyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évforduló-jának tiszteletére rendeztek 1967. szeptember 17—22. között.

Német Szövetségi Köztársaság

Ránki György 1967 májusában a mainzi Institut für Europäische Geschichte meg-hívására előadást tartott „Magyarország német megszállása” címmel. Az előadást kétórás élénk vita követte.

A marburgi Fülöp-egyetem gazdaságtörténeti tanszéke 1967. július 17—22. között „A Kelet- és Közép-európai kereskedelmi kapcsolatok története a XV—XVII. században” tárgykörből nemzetközi gazdaságtörténeti konferenciát rendezett. A kon-ferencián neves nyugat-német történészekon kívül csehszlovák, jugoszláv, lengyel és osztrák történészek vettek részt. Magyar részről *Fügedi Erik*, *Kubinyi András*, *Makkai László* (ki a XVI—XVII. századi magyar marhakereskedelemről előadást tartott), *N. Kiss István* és *Paulinyi Oszkár*. A távollevő *Ember Győző* előadását felolvasták.

A loccumi Evangélikus Akadémia magyar napokat tartott 1967 októberében, amelyek keretében *Lackó Miklós* előadást tartott a magyar történetírás mai helyzetéről és problémáiról. Az előadást vita követte.

Arno Peters, az NSzK-ban és Svájcban megjelenő Synchronoptische Weltgeschichte szerkesztője, 1967. október 6-án az Intézet és a MTA Földrajztudományi Intézetének és a Földrajzi Bizottság tagjainak „Szinkronoptikai világtörténelem jellege és rokonsága a földrajzi ábrázolásmóddal” című előadást tartott.

Norvégia

Thorolf Rafts, a bergeni gazdaságtörténeti főiskola tanára egy hetes magyarországi tartózkodása során 1967. március 20-án hallgatóival meglátogatta az Intézetet.

Románia

Emil Lazea, a bukaresti Történeti Intézet tagja, XII—XIV. századi gazdaság-történeti kutatásokat végzett budapesti levéltárakban 1967. június 12.—július 10. között.

Fuchs Simion romániai történész négy hétig kutatott Magyarország levéltáiraiban a román—magyar antifasiszta ellenállás anyagában. Június 28-án látogatta meg az Intézetet.

Szász Zoltán 1967. június 18.—július 16. között Romániában „A magyar kormányok román politikája 1900—1918” című témájára vonatkozó kutatásokat végzett, főleg sajtóanyagban.

Svédország

A lundi egyetem végző történészhallgatóinak 28 tagú csoportja *Lennert Ljörstädt* professzor vezetésével közép-európai körutat tett. Ennek során 1967. június 5-én felkeresték az Intézetet, hogy az Intézet munkájáról, a magyar és európai történetírás problematikájáról kötetlen beszélgetést folytassanak.

Szovjetunió

Vladimir Pavlovics Susarin, a moszkvai Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa 1967. január 6.—március 6. között magyar levéltárakban és könyvtárakban kutatott. Az Intézetet több ízben meglátogatta.

M. V. Keldis akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke vezetésével akadémikus küldöttség tartózkodott hazánkban 1967 július elején. A küldöttség egyik tagja, *P. N. Fedoszejev* akadémikus, a SzU Akadémiájának elnökségi tagja, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja és a Szovjet—Magyar Barátság Társasága elnöke tiszteletére július 3-án az Intézet igazgatója, *Pach Zsigmond Pál* fogadást adott.

„A Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentősége” témakörből, 1967. március 27—31. között Moszkvában nemzetközi történész-konferenciát rendeztek. A munka két szekcióban folyt. Az elsőben az Októberi Forradalom és a nemzetközi forradalom kapcsolatait, a másodikban az Októberi Forradalom és az internacionalisták kérdését vitatták meg. Mintegy 50 ország képviseltette magát a konferencián, ahol Magyarországot *Pach Zsigmond Pál* akadémiai l. tag vezetésével a következő delegáció képviselte: *Farkas Márton, Hajdu Tibor, Józsa Antal, L. Nagy Zsuzsa, Pamlényi Ervin, Siklós András* és *Zsilák András*.

Mucsi Ferenc 1967. február 24.—március 17. között Moszkvában „Az Osztrák—Magyar Monarchia és a cári Oroszország kapcsolatai, ellentétei a Balkánon, 1908—14” című témájához végzett kutatásokat, főleg hírlaptári anyagban.

Schütz Ödön 1967-ben 6 hónapot töltött kutatásokkal a Szovjetunióban. Egy-egy hónapot Lvov, Kiev, négy hónapot a jereváni levéltárakban dolgozott.

M. Somlyai Magda 1967 június—júliusban tanulmányutat tett a Szovjetunióban. „Magyarország politikai és társadalmi viszonyai 1944—45” e. témájához nézte át a Szovjet Tájékoztató Iroda bizalmas anyagát.

Spira György az akadémiai csereegyezmény keretében 1967. szeptember 24.—október 16. között Moszkva, Leningrád, Munkács, Beregszász, Ungvár levéltáiraiban végzett kutatásokat „A magyar társadalom átalakulása a XIX. század derekán” e. témájához.

Bartha Antal 1967 október elején Mongóliába utazott, hogy részt vegyen egy nemzetközi konferencián, mely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a mongol népi forradalom összefüggésének kérdését tárgyalja. „A nemzeti és a társadalmi felszabadulás programja a mongol népi forradalomban” címmel előadást tartott.

VITÁK

Az Intézet *feudáliskori magyar osztálya* 1967 februárjában vitát rendezett a feudáliskori Magyarország értelmiségének problémáiról. A vitaindító referátumot Benda Kálmán tartotta. — Májusban *Benda Kálmán* „A Bocskai-kori Hajdúság összetétele és társadalmi törekvései” c. tanulmányát vitatták meg.

Az *újkori magyar osztály* májusban rendezett vitát *Spira György* „A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve” c. munkájáról. — Szeptemberben *osztályértekezlet* keretében beszámolót tartottak a pozsonyi konferencia eredményeiről.

A *legújabbkori magyar osztály* májusban megvitatta *Stier Miklós* „A totális fasiszta rendszer bevezetésére tett gömbösi kísérlet válságba jutása (1935–36 fordulója)” c. három íves tanulmányát.

Az *egyetems osztály* májusban *Sz. Ormos Mária* „A francia biztonsági politika problémái a Duna-medencében, 1931–35” c. munkáját vitatta meg.

DISSZERTÁCIÓS VITA

Márkus László 1967. május 30-án védte meg „Az ellenforradalmi kormányzati erők átesoportosítása a gazdasági válság hatására, 1931–32-ben ” c. kandidátusi disszertációját. Opponensek: Siklós Aladár kandidátus és Kónya Sándor kandidátus voltak.

AZ INTÉZET SZEREPE A TÁRSULAT JUBILEUMI ELŐADÁSAIN

A Magyar Történelmi Társulat tudományos ülésszakkal egybekötött centenáris közgyűlésének előkészítésében és megrendezésében — más történészintézményekkel együtt — nagy szerepet vállalt a Történettudományi Intézet munkatársi gárdája. A három napos tudományos tanácskozáson az Intézet munkatársai közül előadást tartott *Pamlényi Ervin* „A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta” címmel; korreferátummal szerepelt: *Pach Zsigmond Pál*, *Lackó Miklós*, *Makkai László*, *Spira György* és *Várkonyi Ágnes*.

AZ INTÉZET TAGJAINAK 1967-BEN MEGJELENT MUNKÁI

H. Haraszti Éva: „A chartista mozgalom”. Bpest, Kossuth Kiadó. 330 l.

Molnár Erik: „A marxizmus szövetségi politikája, 1848–89.” Bpest, Kossuth Kiadó, 493 l.

Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum. II. Roma. (Magyar részét *Mályusz Elemér* szerkesztette.)

Ságvári Ágnes: „Népfront és koalíció Magyarországon, 1946–48.” Bpest, Kossuth Kiadó. 308 l.

Varga János: „Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn, 1767–1849.” Bpest, Akadémiai Kiadó. 152 l.

Az Intézet gondozásában megjelenő *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Új sorozat.

42. sz. *Szokolay Katalin*: „Az osztrák-magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején.” Bpest. 1967. 171 l.

VEGYES

Gonda Imre és *Márkus László*, az Intézet tudományos munkatársai a munkásmozgalomban való negyedszázados résztvételükért a Szocialista Hazáért Érdemrend kitüntetésben részesültek.

Molnár Erik halálának egyéves fordulóján az Intézetben a magyar tudományos élet több képviselőjének jelenlétében emléktáblát avattak az Intézetet megalapítása óta vezető nemzetközi hírű marxista tudós tiszteletére. Molnár Erik életművéről, tudományos munkásságáról *Pach Zsigmond Pál* akad. lev. tag, az Intézet igazgatója emlékezett meg.

A Magyar Történelmi Társulat centenáris közgyűlésén a Társulat vezetősége a Történettudományi Intézet igazgatóját, *Pach Zsigmond Pált* kitüntette a most alapított Molnár Erik emlékéremmel.

A KISz Budapesti Bizottsága, a Magyar—Szovjet Baráti Társaság Budapesti Titkársága, az MTA Történettudományi és Irodalomtudományi Intézete és a Fővárosi Tanács Oktatási Osztálya a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója tiszteletére közös pályázatot hirdetett meg középiskolai tanulók részére. — A pályamunkáknak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeit, nemzetközi visszhangját, hatását Magyarországon és a világban, kiemelkedő egyéniségek életét, munkásságát, a Forradalom irodalmi hatását kell feldolgozniuk dokumentumok alapján. Indulni lehet irodalmi és történelmi jellegű, magyar és orosz nyelvű, egyéni és kollektív pályamunkákkal. A legjobb munkákat díjazzák.

*

Az Intézet ideológiai továbbképzése keretében 1967 februárjában a tudományos munkatársak részt vettek a Magyar Irodalomtörténet Kézikönyve V.—VI. kötetének az Irodalomtörténeti Intézetben megtartott vitáján. Az V. kötet anyagát *Katus László*, a VI. kötetet pedig *Lackó Miklós* referátuma alapján vitatta meg a Történettudományi Intézet és az Irodalomtörténeti Intézet kollektívája.

K. E

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1966. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin
Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium, Hollandia
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország
Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közép-Kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Kína
Mongólia
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika
Ausztrália

Marx—Engels—Lenin

- András B.*: Egy Marx-életrajz margójára. RSS 28. (1966. máj. – aug.) 115–136.
Zanardo A.: A szabadság elmélete Marx ifjúkori gondolkodásában. IGSS 1966. 1. sz. 3–70.
Becker G.: A harmadik per Marx Károly és a „Neue Rheinische Zeitung” ellen 1849-ben. – Dokumentáció. ZG 1966. 3. sz. 436–440.
Badia G.: Marx Károly egy kiadatlan levele. Pensée 125. (1966. jan. – febr.) 77–80.
Leontyev L.: Marx Tökéje és helye a történelemben. MEMO 1966. 9. sz. 14–28.
Marx „A politikai gazdaságtan kritikája” c. művének kéziratából. VF 1966. 5. sz. 131–142.; 9. sz. 86–101.
Emmanuel A.: A profitráta és Marx és Keynes összeférhetlensége. Ann 1966. 6. sz. 1189–1211.
Buhr M.: Marx Károly filozófiája és az ideológiai osztályharc. Az elidegenedés fogalmának funkciója a polgári Marx-kritika rendszerében. Ein 1966. 11. sz. 1424–1433.
Opke W.: Marx Károly és a polgári filozófia válsága. (Megjegyzések a marxizmus polgári eltorzításának

új tendenciáiról és a marxizmus elfogadásáról Nyugat-Németországban.) Ein 1966. 3. sz. 355–364.

- Bruhát J.*: A francia forradalom és Marx gondolkodásának alakulása. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 125–170.
Konjusaja R.: Marx és az orosz forradalom. Kom 1966. 16. sz. 70–81.
Trubeckoj B. A.: Marx a 19. század 60–80-as éveinek orosz időszaki sajtójában. VIK 1966. 7. sz. 97–100.
Hertz-Eichenrode D.: Marx a parasztságról és a szövetség kérdéséről. IRSH XI/3. (1966) 382–402.
Vorobjeva O. B., Maravina E. M.: Engels halálának 145. évfordulójára. VIK 1966. 1. sz. 149–151.
Forstreuter K.: Egy hang Engels Frigyes „A munkásosztály helyzete Angliában” c. írásához. SW 1966. 3. sz. 366–369.
Golman L. I.: Új anyag Marx és Engels műveiből műveik második kiadásában. VIK 1966. 6. sz. 92–102.
Tartakovszkij B. G.: A nemzetközi munkásmozgalom történetének kimeríthetetlen forrása. NNI 1966. 4. sz. 3–17. [Marx és Engels műveinek második kiadásában levő új anyagok.]
Kanqyel J. P.: Marx és Engels harca a szektánsok ellen

* A cikkek sorrendje az egyes oszlopokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- a 19. század ötvenes éveiben. NNI 1966. 6. sz. 3-18.
- Plimák Je. G.*: Marx, Engels és Oroszország. Megjegyzések a mai burzsoá történetirásról. ISzSzSzR 1966. 4. sz. 191-209.
- Szverjuzina N. G.*: V. I. Lenin új munkái és iratai a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom problémáiról. (Művei teljes gyűjteményének szemléje.) NNI 1966. 1. sz. 3-17.
- Abdrahmanov M. A.*: Lenin „Gyermekbetegség” c. könyvéről. VIK 1966. 6. sz. 81-91.
- Szolovjev A. A.*: Lenin utolsó műveiről. VIK 1966. 3. sz. 87-96.
- Obieskin G. D.*: Az új lenini dokumentumok jelentősége az SzKP történetének kidolgozása szempontjából. VIK 1966. 7. sz. 18-27.
- Egy új Lenin dokumentum. VIK 1966. 3. sz. 3-5. [1892].
- Reichberg G. Je., Sapik B. Sz.*: Egy ismeretlen Lenin interjú. VIK 1966. 4. sz. 81-82. [1920].
- Vrenyer M. V.*: Lenin egy feljegyzésének története. (A Cseka egy munkatársának emlékezései.) VIK 1966. 10. sz. 123-125. [1921.]
- Dmitrienko M. F.*: Lenin műveinek publikálása az ukránjai bolshevik lapokban. (1917. márc. - 1918. febr.) UIZs 1966. 4. sz. 41-48.
- Saumjan Sz. Sz.*: Lenin és a brüsszeli „egyesítő” értekezlet. ISzSzSzR 1966. 2. sz. 27-43. [1941. júl. 3-5.]
- Jerskov N. V.*: Új adatok Lenin tevékenységéről külföldön. VIK 1966. 4. sz. 66-71.
- Szozin I. V.*: Új adatok Lenin és Krupszkaja életéről Lengyelországban. ISzSzSzR 1966. 5. sz. 160-163.
- Ljovina Z. A.*: Lenin életrajzának eltorzítása. VIK 1966. 4. sz. 58-65.
- Nicholls A. J.*: Rosa Luxemburg és Lenin. H LI/173. (1966. okt.) 331-335.
- Lavrov Sz. G.*: Lenin és M. M. Kocjubinszkij. UIZs 1966. 5. sz. 15-24.
- Poszpelov P. P.*: Lenin és a szovjet tudomány. VAN 1966. 4. sz. 3-12.
- Najgyonov M. Je.*: A lenini korszak a történettudományban. VI 1966. 2. sz. 21-37.
- Szarbej V. G.*: Ismételtlen a lenini korszakról a történettudományban. VI 1966. 9. sz. 16-26.
- Zevin V. Ja., Klopov E. V., Jakovlev B. M.*: A társadalomtörténet néhány problémája Lenin műveiben. (Az Összes Művei új anyaga alapján.) ISzSzSzR 1966. 2. sz. 3-26.
- Csjornik A. G.*: Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom polgári irodalmáról. UIZs 1966. 11. sz. 3-12.
- Perszov M. Sz.*: Hogyan használta fel V. I. Lenin a történelem tapasztalatait a szocialista forradalomban. PIS 1966. 2. sz. 6-15.
- Goncsarova V. M., Makarenko A. A.*: Lenin a nemzeti és nemzetközi viszonyairól a társadalom fejlődésében. UIZs 1966. 4. sz. 19-29.
- Berenstjén L. Ju.*: Lenin a Kommunista Párt vezető szerepéről a szovjet társadalomban. UIZs 1966. 4. sz. 93-101.
- Trojanovszkij A. P.*: Lenin harca a proletár internacionalizmus eszméinek megerősítéséért. UIZs 1966. 4. sz. 30-40.
- Szemjonov Ju. I.*: A nemzeti kérdés elméleti kidolgozása Lenin által. NAA 1966. 4. sz. 106-129.
- Szohan P. Sz.*: Hogyan dolgozta ki Lenin a forradalmi és demokratikus erők egységének taktikáját az Október előtti időszakban. UIZs 1966. 5. sz. 3-14.
- Zevin V.*: Lenin a szovjet állam külpolitikájáról. MEMO 1966. 4. sz. 11-23.
- Szpvakovszkij Je. I.*: Lenin kapcsolatai a román munkásmozgalommal és a leninizmus propagálása Romániában. Új anyag. ISzSzSzR 1966. 2. sz. 188-200.
- Alekszandr Ilijes Uljanov levelei. VIK 1966. 5. sz. 67-74. [1883-1887.]
- Aydolotte W. O.*: A kvantifikáció a történelemben. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 803-825.
- Berthold W.*: Adalék a történelem, a történetírás és a történelmi-politikai gondolkodás történetelméleti-metodológiai jelentőségéhez. ZG 1966. 1. sz. 98-100.
- Bezuszjev I. V.*: Az emberiség jövőjéről való elképzelések fejlődése a Marx-előtti társadalmi gondolkodásban. VI 1966. 11. sz. 47-64.
- Boccaro P.*: Az állami monopolkapitalizmus kérdéséről. ÉP 1966. 4. sz. 5-18.
- Boccaro P.*: Összefoglalás az állami monopolkapitalizmusról. ÉP 138. (1966. jan.) 5-18.
- Bogomolov A. Sz.*: Az idealista dialektika a 20. században. VF 1966. 3. sz. 98-107.
- Brutyenc K.*: Az ideológia kérdései a nemzeti felszabadító mozgalomban. Kom 1966. 18. sz. 37-50.
- Burmisztrova T. Ju.*: A nemzet elméletének néhány kérdése. VI 1966. 12. sz. 100-109.
- Coleman W.*: Exakt tudomány és szimbolum a Turner-féle elméletben. AHR LXXII/1. (1966. okt.) 22-49.
- outurier M.*: Egy új mechanografikus módszer felé. (Az adatok előkészítése.) Ann 1966. 4. sz. 768-778.
- Csesznokov D. I.*: A társadalmi érdek és a társadalmi törvények működésének mechanizmusa. VF 1966. 9. sz. 3-14.
- Dalin Sz.*: Az állam-monopolista kapitalizmus és a gazdasági válságok. MEMO 1966. 12. sz. 89-99.
- Decker F.*: Üzemgazdaság és történelem. SW 1966. 3. sz. 344-365.
- Delitz P., Pütter W.*: „Az irányított társadalom” imperialista elmélete. DAP 1966. 11. sz. 1283-1297.
- Dzsunsuszov M. Sz.*: A nemzet mint emberek társadalmi-etnikai közössége. VI 1966. 4. sz. 16-30.
- Fedoszejev P. N.*: A marxista szociológia feladatai és perspektívái. VAN 1966. 7. sz. 3-11.
- Gatovszkij L.*: A szocializmus gazdasági törvényei kutatásának jellegéről. Kom 1966. 15. sz. 48-61.
- Glezerman G.*: A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődésének törvényszerűségei. Kom 1966. 9. sz. 83-95.
- Gorbunov V. V.*: A párton belüli harc törvényszerűségei tanulmányozásának lenini módszere. UIZs 1966. 8. sz. 24-37.
- Grossin W.*: A munka ideje és értéke közötti viszonyról az emberi munkaerő valorizálása a gép által. RHES 1966. 2. sz. 222-241.
- Grzybowski K.*: Az egyén - a történelem - a marxizmus. KH 1966. 2. sz. 363-367.
- Hennig J.*: A „történetiség” fogalmának mai használatához. GWU 1966. 7. sz. 416-425.
- Ibarrola J.*: Vajon a feudális társadalom osztály nélküli társadalom-e? Adalék az osztályok problémájának elméleti megközelítéséhez. RHES 1966. 3. sz. 315-333.
- Iribadzakov N.*: Ideológia és szociológia. NV 1966. 11. sz. 26-40.
- Jacenko G. A.*: Az árutermelés fejlődésének néhány kérdése a feudalizmus utáni korszakban. UIZs 1966. 4. sz. 73-81.
- Jedigesz P. M.*: A történelmi materializmus struktúrájának alapelveiről. VF 1966. 1. sz. 114-123.
- Kelle V. Zs.*: A szocializmus fejlődésének néhány sajátága. VF 1966. 3. sz. 14-24.
- Kilunov A. F.*: A materialista dialektika és a történet-kutatás speciális módszerei. UIZs 1966. 11. sz. 43-52.
- Kiszlova A. A.*: A vallási modernizmus a protestáns teológiában. VI 1966. 10. sz. 51-57.
- Kogan L. A.*: A marxista filozófia struktúrájáról. (A probléma történetéhez.) VF 1966. 7. sz. 80-87.
- Kovalzon M. Ja.*: A társadalmi haladás. VF 1966. 4. sz. 156-167.
- Kulinov A. I.*: A kölesönös kapcsolat a világnézet és a történelmi kutatás módszertana között. UIZs 1966. 2. sz. 3-12.
- Lavrovskij V. M.*: A történelem mint tudomány tárgya és módszere. VI 1966. 4. sz. 72-77.
- Lefort Cl.*: A demokrácia szociológiájának létrehozásáért. Ann 1966. 4. sz. 750-768.
- Lenin I.*: A kapitalizmus fejlődésének egyenetlensége és az imperialista elentétek kiéleződése. MEMO 1966. 3. sz. 43-56.

Elvi tanulmányok

- Arab-ogli E.*: A „burzsoá nemzetek” és a „proletár-nemzetek” mítusza. MEMO 1966. 6. sz. 45-55.
- Avreh A. Ja.*: A forradalmi helyzet néhány kérdéséről. VIK 1966. 5. sz. 30-44.

- Levada Ju. A.*: A társadalmi folyamatok felismerése és irányítása. VF 1966. 5. sz. 62–73.
- Levintov N. G.*: A forradalom lenini elméletének néhány mozzanata. VF 1966. 4. sz. 22–32.
- Liveanu V.*: A történelem és a filozófia. LC 1966. 10. sz. 24–41.
- Lozek G.*: Az imperialista totalitárizmus-doktrína létrejötte, változása és hatássága. ZG 1966. 4. sz. 525–541.
- Macchioro A.*: A marxizmus és a politikai gazdaságtan a 19. és a 20. században. RSS 27. (1966. jan.–ápr.) 3–75.
- Marahov V. G., Melescsenko Ju. Sz.*: A modern tudományos-technikai forradalom és társadalmi következményei a szocializmus viszonyai között. VF 1966. 3. sz. 129–140.
- Maringin M.*: A szocialista internacionalizmus és a harcok imperializmus politikája. MEMO 1966. 6. sz. 3–18.
- Markarjan E. Sz.*: A történelem összehasonlító tanulmányozásának fő alapelveiről. VI 1966. 7. sz. 18–31.
- Mirnic K.*: „Tömegkultúra” vagy „demokratikus” kultúra. ZDN 44. (1966) 60–90.
- Mnacakanjan M. O.*: A nemzet és a nemzeti államiség. VI 1966. 9. sz. 27–36.
- Novikov N. V.*: A modern burzsoá szociológia, mint a társadalmi ismeretek történetileg múltó formája. VF 1966. 6. sz. 102–105.
- Nyikolajev N. G.*: A tudomány szerepe a szocialista társadalomban. VF 1966. 3. sz. 3–13.
- Ornea Z.*: A tradicionálisizmus és evolúció a román burzsoá szociológiában. LC 1966. 4. sz. 55–70.
- Parain Ch.*: A Földközi-tenger térségének előtörténete és az ázsiai termelési mód. Pensée 127. (1966. máj.–jún.) 24–43.
- Pasuto V., Szalov V., Cserepnjin L.*: A pártserűség elve a történeti kutatásban és ennek mai kritikusai. Kom 1966. 4. sz. 72–79.
- Pelletier A.*: A civilizáció fogalma. Pensée 125. (1966. jan.–febr.) 21–46.
- Petrozjan M.*: A szocialista társadalom és az egyén. Kom 1966. 3. sz. 61–71.
- Pojda D. P.*: A monopol-kapitalizmus előtti időszak parasztmozgalma tanulmányozásának módszertanáról. UIZs 1966. 5. sz. 25–31.
- Porsnyen B. F.*: Lehet-e azonnal tudományos forradalom a primatológiában? VF 1966. 3. sz. 108–119.
- Porsnyev B. F.*: A lenini forradalmi tan és a társadalmi lélektan. UIZs 1966. 4. sz. 3–18.
- Proncsev I.*: A nem-kapitalista fejlődési út és helye a történeti folyamatban. MEMO 1966. 12. sz. 3–14.
- Rimlinger G. V.*: Jólét-politika és gazdasági fejlődés. Összehasonlító történeti vizsgálat. JRH XXVI/4. (1966. dec.) 556–571.
- Rose G.*: Annak a legendának az eredete, hogy a szocializmus hasonlóná válik a kapitalizmushoz. DAP 1966. 12. sz. 1497–1506.
- Rozental M.*: Az általános és különös a szocializmus dialektikájában. Kom 1966. 10. sz. 74–85.
- Rudnyev V. V.*: A szocialista nemzet fogalmának meghatározásához. UIZs 1966. 1. sz. 54–61.
- Sobolewska B.*: „A lét határozza meg a tudatot” avagy az egyén ideológiájának alapelvei. KH 1966. 2. sz. 355–362.
- Szalkovszkij O.*: A burzsoázia társadalmi-gazdasági politikája és a munkasztrálya. MEMO 1966. 9. sz. 88–97.
- Szemjonov Ju. I.*: A „társadalmi szervezet” kategóriája és jelentősége a történettudomány számára. VI 1966. 8. sz. 88–106.
- Szimonija, N. A.*: A nemzeti felszabadító forradalmak jellegéről. NAA 1966. 6. sz. 3–22.
- Szolovjev E. Ju.*: A filozófiai és szociológiai kutatás a modern burzsoá ideológia rendszerében. VF 1966. 9. sz. 48–56.
- Thal P.*: A gazdasági liberalizmus és a szocialista tervgazdálkodás közti ellentét eszméletörténeti és elméleti szempontjai. Ww 1966. 10. sz. 1585–1597.
- Vinokurova R. F.*: P. M. Rogacev és I. M. Szverdlin „A nemzet fogalmáról” írt cikkének megvitatása. VI 1966. 2. sz. 169–171.
- Vojnov L. I., Kunyecov A. Sz.*: A szocialista társadalom fejlődésének dialektikája. VF 1966. 10. sz. 137–155.
- Williamson H. F.*: Kereskedelem-történet és gazdaságtörténet. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 407–417.
- Wiltram R.*: Történeti elmélet és történeti öntudat. GWU 1966. 8. sz. 510–516.
- Zotov V. D.*: A fejlődésben levő országok szocialista koncepciója és a tudományos szocializmus. VF 1966. 1. sz. 134–144.

Egyetemes történet

- Ljublinszkaja A. D.*: Robert Fawtier, 1885–1966. SzV 29. (1966) 324–325.
- Güeystör A.*: A történettudományi kongresszusokról. KH 1966. 2. sz. 481–483.
- Pietrzak-Pawłowska I.*: Az egyetemes történet néhány tendenciája a nemzetközi kongresszusok fényében. KH 1966. 2. sz. 492–495.
- Vinogradov V. A.*: A szocialista országok tudományos akadémiainak sokoldalú együttműködése. VAN 1966. 2. sz. 102–106. [Moszkvában, a IV. értekezlet, 1965. dec. 1–6.]
- Manfred A. Z.*: A történészek kongresszusa Bécsben. VAN 1966. 1. sz. 99–103.
- Cserepnjin L. V.*: A XII. nemzetközi történészkongresszus. ISzSzSzR 1966. 1. sz. 3–23.
- Guber A. A.*: A XII. nemzetközi történészkongresszus. VI 1966. 3. sz. 3–14.
- Zak L. A.*: A diplomáciai harc a bécsi kongresszuson. VI 1966. 3. sz. 70–82.
- Pigulevszkaja N. V.*: Az ókori világ történetének kérdései a XII. történészkongresszuson Bécsben. VDI 1966. 2. sz. 237–238.
- N. Sz.*: A szláv problematika a XII. nemzetközi történészkongresszuson Bécsben. SzSz 1966. 1. sz. 111–112.
- Tych F.*: A bécsi történészkongresszus. ZPW 1966. 1. sz. 3–12.
- Batowski H.*: A bécsi Nemzetközi Történészkongresszusról. KH 1966. 2. sz. 488–490.
- Kowalski J.*: Bécsi benyomások. KH 1966. 2. sz. 490–492. [XII. történészkongresszus.]
- Leńnodorski B.*: Történeti konfrontációk, 1965. Bécs. KH 1966. 2. sz. 484–487.
- Wolski J.*: Az ókor története a bécsi kongresszuson. KH 1966. 2. sz. 495–496.
- Jędruszcak T.*: A német kérdések a XII. történészkongresszuson. KH 1966. 2. sz. 496–501.
- Djordjević D.*: A XII. nemzetközi történészkongresszus. JJC 1966. 1–2. sz. 211–213.
- Šidak J.*: A jugoszláv történészek a XII. nemzetközi történészkongresszuson Bécsben. HZb XVIII. (1965) 414–416.
- Macek J.*: A XII. történészkongresszus Bécsben. ČCH 1966. 1. sz. 156–160.
- Horská P.*: A történeti demográfia az 1965. évi nemzetközi történészkongresszusokon. ČCH 1966. 1. sz. 155.
- Lozek G.*: A történeti gondolkodás alkotóelemeiről és a történészek nemzetközi együttműködéséről. ZG 1966. 1. sz. 100–103. [Reflexiók a XII. nemzetközi történészkongresszushoz.]
- Neubauer H.*: A XII. Nemzetközi történészkongresszus Bécsben. JGO 1966. 1. sz. 149–155.
- Kessler A.*: Visszatekintés a XII. bécsi nemzetközi történészkongresszusra. GWU 1966. 6. sz. 332–341.
- Deist W.*: Az első világháború történetének tárgyalása a XII. bécsi nemzetközi történészkongresszuson. Wehrwiss. Rundschau 1966. 5. sz. 295–297.
- Müller Kl. J.*: Kollokvium az európai ellenállásról Bécsben a XII. nemzetközi történészkongresszusra. Wehrwiss. Rundschau, 1966. 4. sz. 228–230.
- Jagoditsch R.*: Nationalizmus Közép-Európában és a tengeren túl. Néhány megjegyzés Seton-Watson bécsi előadásához. Ő 1966. 2. sz. 148–151.
- Berindei D., Potino N., Manolescu R.*: A XII. nemzetközi történészkongresszus, Bécs 1965. aug. 29.–szept. 5. S 1966. 1. sz. 129–144.
- Berindei D., Potino N., Manolescu R.*: A XII. nemzetközi történészkongresszus, Bécs 1965. aug. 29.–szept. 5. RRH 1965. 5. sz. 1045–1061.
- Mureşan C.*: A XII. nemzetközi történészkongresszuson. SUBBH 1966. 1. sz. 140–142.

- Djordjević D.*: Vita a nemzetiségek sorsáról a Habsburg Monarchiában Bloomingtonban. JIC 1966. 1–2. sz. 201–202.
- Zöllner E.*: Tudományos ülésszak a Habsburg-Monarchia nemzetiségi problémáiról a 19. században. (Bloomington, 1966. ápr. 2–7.) MIÖG 1966. 3–4. sz. 500–502.
- Felner Fr.*: A nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában. DDr 1966. 4. sz. 227.
- Kann R. A.*: A nemzetiségi probléma a Habsburg-Monarchiában. Konferencia az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban 1966. április 2–7. között. ÖO 1966. 5. sz. 403–404.
- Barany G.*: Egy konferencia tanulságai. ÖO 1966. 5. sz. 404–407. [Bloomington, Monarchia-konferencia, 1966. IV. 2–7.]
- Gella A.*: A XI. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus. KH 1966. 2. sz. 526–531. [Varsó, aug. 24–26.]
- Grigorijan A. T.*: A XI. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus eredményeivel. VF 1966. 5. sz. 154–157.
- Erecz I.*: A III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus. HZb XVIII. (1965) 416–418. [München, 1965. aug. 23–27.]
- L. V.*: Nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus Münchenben. NNI 1966. 1. sz. 189–190.
- Gürmann K., Nötzel J., Strauss C.-J.*: Az anyaggazdaság kutatóinak IV. nemzetközi szimpóziuma. Ww 1966. 3. sz. 497–501.
- Ledovszkaja I. V.*: Kelet-Európa agrártörténetének VIII. köztársaságközi szimpóziuma. ISzSzSzR 1966. 3. sz. 221–225. [Moszkva, 1965. szept. 16–21.]
- Naumov Je. P.*: Symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. SzSz 1966. 1. sz. 112–113. [Moszkva, 1965. szept. 16–21.]
- A szlavisták nemzetközi bizottsága IX. ülésszakának határozatai. SzSz 1966. 2. sz. 112–115. [Bécs, 1965. szept. 21–24.]
- Vozdviszenszkaja T. A.*: A szlavista történészek nemzetközi szimpóziuma. NNI 1966. 4. sz. 192–193. [Moszkva, 1966. ápr.]
- Hrisztof Hr.*: Nemzetközi szlavisztikai szimpózium. IP 1966. 5. sz. 124–126. [Smolenice, 1966. jún.]
- Guszev V. V., Moszkalenko A. Je., Szapronova N. T.*: A szlavista történészek III. egyetemenközi konferenciája Voronyezsben. SzSz 1966. 4. sz. 103–108. [1966. jan. 1–5.]
- Tretjakov P. N.*: Szláv archeológiai kongresszus Varsóban. VÁN 1966. 2. sz. 127–129. [1965. szept. 14–18.]
- Tretjakov P. N.*: A szlavista archeológusok kongresszusa Varsóban. SzSz 1966. 3. sz. 107–111.
- Dembúnska M.*: Nemzetközi szláv archeológia kongresszus. KH 1966. 1. sz. 244–246.
- D. M.*: A szláv archeológia I. nemzetközi kongresszusa. PH 1966. 2. sz. 314–315. [Varsó, 1965. szept. 14–18.]
- Oliva P.*: V. Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia. ČCH 1966. 2. sz. 238. [Tarento, okt. 10–14.]
- Köpstein H.*: Konferencia a késő ókor problémáiról. ZG 1966. 2. sz. 281–285. [Berlin, 1965. nov. 29.–dec. 2.]
- Szemper N. Je.*: A III. össz-szövetségi konferencia az ókori Kelet történetéről, kultúrájáról és filológiájáról. VDI 1966. 4. sz. 225–230.
- Krekić B.*: A XIII. bizantinológiai kongresszus. JIC 1966. 1–2. sz. 205–207. [Oxford, 1966. szept. 5–10.]
- Iliescu O.*: A XIII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus. Oxford, 1966. szept. 5–10. S 1966. 6. sz. 1196–1198.
- Oszipova K. A.*: A bizantinológusok új tanulmányai. (Össz-szövetségi konferencia Tbilisziában.) VAN 1966. 3. sz. 189–191. [1965. dec. 13–18.]
- Todorov N., Dimitrov Sztr.*: Az Institut d'Études Balcaniques 1965-ben. IP 1966. 2. sz. 142–147.
- Miller A. F.*: A balkanisztika problémái és perspektívái. (Kongresszus Szófiában.) VAN 1966. 12. sz. 65–67. [aug. 26.–szept. 1.]
- Todorov N.*: Az első Balkanisztikai Kongresszus. NV 1966. 10. sz. 111–116.
- Avramovskij Ž.*: A balkanológusok I. nemzetközi kongresszusa. JIC 1966. 1–2. sz. 202–205.
- Demanche F.*: A balkanisztikai kutatások kongresszusa. Szófia, 1966. aug. 25.–szept. 1. RHD LXXX. (1966. okt.–dec.) 363–364.
- Căndea V.*: A délkelet-európai stúdiuumok nemzetközi szövetségének összejövetele Szarajevóban. RESE 1965. 3–4. sz. 669–670. [1965. máj.]
- T. S.*: Az európai államok kezdetei. KH 1966. 1. sz. 243–244. [Nemzetközi kollokvium Európa 9–11. sz. történetéről Varsóban, 1965. szept. 7–13.]
- Knapič-Krhen C.*: Nemzetközi szimpózium „Ausztria-Magyarország és az I. Internacionálé”. PR 5. (1965) 271–272. [Bécs, 1964. szept. 7–9.]
- Jagodin V.*: Világkonferencia Belgrádban a világ lakosságának problémáiról. VE 1966. 1. sz. 155–159. [1965. szept.]
- Veltkovics L. N.*: A XXI. egyetemes zsinat. VI 1966. 9. sz. 91–103. [Róma, 1962. okt. 11.]
- Schaek A.*: A locumni Evangélius Akadémia nemzetközi munkája. ÖO 1966. 2. sz. 144–147. (1965. dec. 1–4. I. keleteurópai kongresszus.)
- Grabovszkij Sz. B.*: Nemzetközi történészkonferencia Berlinben. VIK 1966. 8. sz. 151–152. [A hitleri támadás 25. évford.] jún. 15–16.]
- Liebig G., Marum H.*: Egy ellentmondásos kongresszus. (A szocialista Internacionálé 10. kongresszusához.) Ein 1966. 8. sz. 1087–1096.
- Malek J.*: A tudomány és a fejlődésben levő országok. Pensée 127. (1966. máj.–jún.) 104–108. [A FMTS budapesti szimpóziumán elhangzott előadás, 1965.]
- Mojszejev P. P.*: A parasztnozsokalm Ázsia és Afrika országaiban. VAN 1966. 2. sz. 173–175. [Konferencia Moszkvában, 1965. okt. 28.–nov. 2.]
- Pokora T.*: Symposium az ázsiai és afrikai társadalmi formációkról. ČCH 1966. 1. sz. 155–156. [Prága, 1965. okt. 5–6.]
- Kopčan V.*: Symposium az ázsiai és afrikai társadalmi formációkról. HČ 1966. 1. sz. 156–157.
- Ivanov M. Sz.*: Az iraniszták nemzetközi kongresszusa Teheránban. VAN 1966. 12. sz. 59–64. [aug. 31.–szept. 6.]
- Pitronová B.*: Lengyel konferencia a legújabbkori történet tanulmányozásának módszertanáról. SS 1966. 1. sz. 107–110. [Katowice, 1965. szept. 20–21.]
- Nemzetközi találkozó Prágában a Komintern VII. kongresszusának 30. évfordulóján. NNI 1966. 2. sz. 173. [1965. okt. 21–23.]
- Mútej J.*: A fasisztaellenes harcban részt vett európai népek tanítóinak nemzetközi konferenciája. HČ 1966. 2. sz. 327–328. [Potsdamban, 1965. nov. 22–25.]
- Zaglagyin V., Csernyjejev A.*: A kommunisták harci taktikája az állami monopolkapitalizmus ellen. Kom 1966. 18. sz. 25–36. [Vita 1966. nov. Prágában.]
- Az állami monopolkapitalizmus. Nemzetközi konferencia Choisy-le-Roi-ban, 1966. május 26–29. EP 143–144. (1966. jún.–júl.) 1–248; 145–146. (aug.–szept.) 1–272.
- Todorov N.*: Nemzetközi konferencia a jelenkor történetéről Strassburgban. IP 1966. 4. sz. 155–156. [márc. 10–12.]
- Nazarov V. D.*: A szocialista világtrendszerek fejlődésének problémái. (Tudományos ülésszak Moszkvában.) VAN 1966. 11. sz. 86–89. [Moszkvában, június 8–9.]
- Manuszjevics A. Ja.*: A szocialista országok történészeinek II. koordinációs konferenciája. SzSz 1966. 2. sz. 115–116. [Moszkva, 1965. okt.]
- Gwizd A.*: A parlamenti dokumentáció nemzetközi központja Genfben. SM 1966. 10. sz. 97–104.
- Bervé H.*: Ókor. Az irodalom szemléje. GWU 1966. 11. sz. 701–712.
- A nemzetközi problematika a lengyel irodalomban. Bibliográfia, összeállította W. Daszkiewicz. VAN 1966. 4. sz. mell. 1–80.
- Weymar E.*: Marxizmus–kommunizmus. Irodalmi tájékoztató. GWU 1966. 7. sz. 432–452.
- Schramm P. E.*: Irodalmi tájékoztató. GWU 1966. 10. sz. 625–648. (Az NSZK-ban 1965-ben megjelent történeti kiadványokról.)
- Weiss H.*: Az 1965. évi balti bibliográfia, az Észtországról és Lettországról szóló írások kiegészítésével. ZFO 1966. 4. sz. 785–800.
- Collison R.*: Az enciklopédiák kronológiája 1900-ig. CHM IX/3. (1966) 453–456.

- Grimal P.*: Antik enciklopédiák. CHM IX/3. (1966) 459–482.
- Lemerle P.*: Az enciklopédizmus Bizáncban a birodalom virágzása, különösen VII. Konstantinus Porphyrogenetos idején. CHM IX/3. (1966) 596–616.
- Paret R.*: Adalékok a középkori közel-keleti kultúrákórkó tanulmányozásához: Az arab-mohamedán „enciklopédizmus” 850–950 között. RH CCXXXV. (1966. jan.–márc.) 47–100.
- Pellat Ch.*: Az enciklopédiák az arab világban. CHM IX/3. (1966) 631–658.
- Gandillac M.*: Kora-középkori és középkori enciklopédiák. CHM IX/3. (1966) 483–518.
- Schmidt H. D.*: Az „Európa” megnevezés meggyökere-
sedése politikai műszó gyanánt. THJ IX/2. (1966) 172–178.
- Miyake M.*: J. M. Baernreither és „Középeurópa”. Egy tanulmány Baernreither hagyatékából. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 359–398.
- Bünisch A.*: Új polgári publikációk a modern kapitalizmus tervezésének elméletéről és gyakorlatáról. Ww 1966. 6. sz. 1021–1036.
- Gajevszkij A. N., Sevsuk G. M.*: A történettudomány és a szociológiai kutatások. UIZs 1966. 6. sz. 27–39.
- Bowyer-Ajam M.*: Történeti és politikai elemzések. Pensée 127. (1966. máj.–jún.) 116–124. [Szemle.]
- Gilb C. L.*: Idő és változás a 20. századi gondolkodásban. CHM IX/4. (1966) 867–883.
- Renouvin P.*: Az új- és legújabbkori történet kutatása. Mai áramlatok Franciaországban. JMH 38/1. (1966. márc.) 1–12.
- Castellan G.*: A Balkán történetének új irányai. RH CCXXXVI. (1966. júl.–szept.) 107–124.
- Grau K.*: A német–szláv kapcsolatok történetének tanulmányozása a Német Demokratikus Köztársaságban. SzSz 1966. 4. sz. 113–119.
- Nolte E.*: A nemzeti történetírás mai koncepciójához. HZ 202/3. (1966) 603–621.
- Ozouf J.*: Mérték és túlmérték: A közvélemény vizsgálata. Ann 1966. 2. sz. 324–345.
- Soboul A.*: A leírás és mérték a társadalomtörténetben. KH 1966. 2. sz. 277–290.
- Hérmandinquer J.-J.* stb.: Adalékok az anyagi élet történeti atlaszához. Ann 1966. 5. sz. 1012–1025. [gabona, kukorica, manióka]
- Stojanović Tr.*: Anyagi élet és biológiai feltételek: a kukorica a Balkánon. Ann 1966. 5. sz. 1026–1040.
- Breu J.*: A dunai államok atlasza. ÖO 1966. 2. sz. 141–144. [Az Ost- und Sülosteuropa-Institut-ban folyó kartográfiai munka állásáról.]
- Endrei W.*: Egy allegória mutációja: A töl és az újévi áldozatbemutató. Ann 1966. 5. sz. 982–989.
- Fischer Ch. A.*: Európa változó dimenziói. JCH 1966. 3. sz. 3–20.
- Malov V. N.*: Mi a paleográfia. VI 1966. 2. sz. 209–213.
- Deschamps H.*: Az etnikumtörténet céljai és módszerei. RH CCXXXVI. (1966. okt.–dec.) 305–316.
- Bruk Sz. I., Tokurco Sz. A.*: Az európai etnográfiai-történeti atlasz összeállításának problémái. (A nemzetközi etnológiai kartográfiai konferencia anyaga alapján, Zagreb, 1966. febr. 7–10.) SzE 1966. 5. sz. 91–101.
- Marejtána Sz. A.*: A földközösség és a földművelés kérdései az asszam-hegyi népeknél. NAA 1966. 3. sz. 51–60.
- Melikisvili G. A.*: A legregibb osztálytársadalmak jellegének kérdéséhez. VI 1966. 11. sz. 65–80.
- Kolesznyickij N. F.*: A korai osztálytársadalmak néhány típusú és specifikus vonásáról. VI 1966. 7. sz. 82–91.
- Udalcova Z. V.*: A feudalizmus a nyugat-európai országokban. A kutatás feladatai. VI 1966. 9. sz. 61–70.
- Müller-Mertens E.*: Adalék a nyugati feudalizmus fejlődéséhez és a feudális viszony definíciójához. ZG 1966. 1. sz. 52–73.
- Barg M. A.*: A burzsoá történetírás a középkori társadalom társadalmi struktúrájáról. VI 1966. 12. sz. 82–99.
- Zastrowá B.*: A bizantinológia fejlődésének és jelenlegi állapotának áttekintése. ČCH 1966. 2. sz. 161–178.
- Gerické H.*: A termelőerők és termelési viszonyok dialektikájához a feudalizmusban. ZG 1966. 6. sz. 914–932.
- Bisson Th. N.*: A középkori képviselői rendszer katonai eredője. AHR LXXI/4. (1966. júl.) 1199–1218.
- Manteuffel T.*: A szegénymozgalmak a középkorban. Szentek és eretnekek. APH XIII. (1966) 5–13.
- Morghen R.*: A középkori eretnekek eredetének problémái. RH CCXXXVI. (1966. júl.–szept.) 1–16.
- Kompan Je. Sz.*: A történeti összehasonlító módszer és a késői feudalizmus kutatásának egyetemes történeti szemlélete. UIZs 1966. 1. sz. 36–46.
- Malowist M.*: A gazdasági fejlődés egyenlőtlenségének problémája a késő-középkori Európában. EcHR XIX/1. (1966. ápr.) 15–28.
- A parasztság rétegződése a késői feudalizmus korszakában. Vitacikk. ISzSzsZK 1966. 1. sz. 70–81.
- Koroljuk V. D.*: A Drang nach Osten és a Közép-, Kelet- és Délkelet-európai népek történeti fejlődése a feudalizmus korszakában. (A fő kutatási tematika áttekintése.) SzSz 1966. 4. sz. 14–26.
- Zseltjokov A. D., Szmolín G. Ja.*: Néhány gondolat az ázsiai és afrikai országok középkori történetének tanításáról. NAA 1966. 5. sz. 80–85.
- Schieder Th.*: A nemzetállam topológiája és megjelenési formái Európában. HZ 1966. 1. sz. 58–81.
- Szorkin G. Z.*: A nemzeti kérdés lenini elméletének néhány problémája. NAA 1966. 4. sz. 207–215.
- A „nemzet” fogalmáról. (Hozzájárulások P. M. Rogacsev és M. A. Szverldin cikkéhez.) VI 1966. 12. sz. 110–116.
- A marxista gondolkodás fejlődése az állam és nemzet kérdésében. (A Z Pola Walky folyóirat által rendezett vita sztenogram-szövege.) ZPW 1966. 3. sz. 45–142.
- Erwin R.*: A civilizáció mint a világtörténet fázisa. AHR LXXI/4. (1966. júl.) 1181–1198.
- Csesznokov G. D.*: A civilizáció problémája Arnold Toynbee történefilozófiájában. VF 1966. 10. sz. 70–79.
- Wodka J.*: Az egyház és a felvilágosodás. ÖGL 1966. 5. sz. 223–231.
- Korosztovcev M. A.*: A régi keleti társadalom jellegéről. NAA 1966. 3. sz. 74–78.
- Vaszin P.*: Vita a régi keleti társadalom jellegéről. NAA 1966. 3. sz. 79–81.
- Rubin V. A.*: A keleti despotizmus problémái a szovjet kutatók műveiben. NAA 1966. 4. sz. 95–104.
- Gumilev L. N.*: A belső-ázsiai nomád kultúra ritmusának forrásai. (Történeti-földrajzi szintézis kísérlete.) NAA 1966. 4. sz. 85–94.
- Kosztin Ju. A.*: A régi ázsiai társadalomról. NAA 1966. 3. sz. 218–229.
- Antoniadis-Bibicou H.*: Bizánc és az ázsiai termelési mód. Pensée 129. (1966. szept.–okt.) 47–72.
- Garusjanc Ju. M.*: Az ázsiai termelési módról. VI 1966. 2. sz. 83–100.
- Krapivenszkij Sz. E.*: Külön formáció avagy a társadalom átmeneti állapota? NAA 1966. 2. sz. 87–90. [Az ázsiai termelési módról.]
- Chesneau J.*: Hol áll az ázsiai termelési mód vitája? II. Pensée 129. (1966. szept.–okt.) 33–46.
- Suret-Canale J.*: „Az ázsiai termelési mód” marxista fogalmáról. CC 1966. 3. sz. 62–68.
- McDonough Sh.*: Értelen és érzelme: Nyugati vélemények a hinduizmusról, buddhizmusról és az iszlámról az Enciklopédia Britannica különböző kiadásai-ban. CHM IX/3. (1966) 769–784.
- Pak M. N.*: Az ázsiai és afrikai országok története tanításának néhány aktuális problémája. NAA 1966. 4. sz. 130–138.
- Sarkisyanz N.*: Tapasztalatok Ázsia modern történetének összábrázolásáról mint egyetemi előadások témáiról. GWU 1966. 7. sz. 425–428.
- Vasziljev L. Sz., Sztucevszkij I. A.*: A kapitalizmus előtti társadalmak létrejöttének és fejlődésének három modellje. VI 1966. 5. sz. 77–90.
- Vajncovaj N. K., Gatalullina L. M., Kim G. F., Kulikova F. I.*: A nem-kapitalista fejlődési út elmélete és gyakorlata. (A kérdés felvetése.) NAA 1966. 4. sz. 47–58.
- Bocsagov A. K.*: A nem-kapitalista fejlődés útjának elméleti alapjairól. NAA 1966. 4. sz. 59–67.
- Mažsak A.*: Az európai kapitalizmus létrejötté. (J. Topolski könyvének margojára.) PH 1966. 4. sz. 636–642.
- Zangheri R.*: Történeti kutatás, gazdaságtörténeti kuta-

- tás. Mezőgazdaság és a kapitalizmus fejlődése. IGSS 1966. 3. sz. 451–469.
- Leontjev L.*: A kapitalizmus világgazdasági rendszere a történelem ítélszéke előtt. MEMO 1966. 6. sz. 19–29.
- Pitronov B.*: Az iparvidék és a modern társadalmi tudat kialakulásának előfeltételei. SS 1966. 1. sz. 1–27. [Közép-Európa.]
- Mandrou R.*: Kapitalizmus és protestantizmus: tudomány és mítosz. RH CCXXXV. (1966. jan.–márc.) 101–106.
- Schreckenberg W.*: „Zsidóság – sors, jelen, és jövő” – Irodalmi tájékoztató. GWU 1966. 5. sz. 294–325.
- Polonszkaja L. R., Litman A. D.*: A vallás hatása a keleti népek társadalmi gondolkodására. NAA 1966. 4. sz. 3–15.
- Brunschwig H.*: Gyarmatosítás, dekolonizáció és kooperáció. RH CCXXXV. (1966. ápr.–jún.) 397–412.
- Sfia M. S.*: Az iszlám és a kapitalizmus. IGSS 1966. 3. sz. 585–590.
- Rimtor V.*: A kolonializmus és a világgazdaság. MEMO 1966. 2. sz. 3–16.
- Strayer J. R.*: Birodalnak. Gondolatok a római és a modern imperializmusról. CSSH IX/1. (1966. okt.) 101–104.
- Bragamor E.*: A sovínizmus és nemzeti nihilizmus az imperializmus ideológiájában. Kom 1966. 14. sz. 105–116.
- Arbator Ju.*: Az imperializmus külpolitikai propagandája. MEMO 1966. 2. sz. 17–26.
- Woodward L.*: A legújabb kor történetének vizsgálata. JCH 1966. 1. sz. 1–13.
- Towpik A.*: Lengyel kutatások a béke és nemzetközi biztonság terén. SM 1966. 2. sz. 60–75.
- Garašanin V.*: A prehisztorikus balkáni civilizációkat ért dél-keleti hatásokról. RESE 1965. 1–2. sz. 5–16.
- Pršek J.*: A sztyeppei övezet a korai nomádoknál és Kína időszámításunk előtt 9–7. században. ČCH 1966. 6. sz. 805–823.
- Litvinszkij B. A., Pjankov I. V.*: A hadügy a középkori népekül az i. e. VI–IV. századokban. VDI 1966. 3. sz. 36–52.
- Gyakonov I. M.*: A gazdaság fő vonásai Nyugat-Ázsia ókori monarchiáiban. NAA 1966. 1. sz. 44–58.
- Ferrill A.*: Herodotos és Xerxes betörésének stratégiája és taktikája. AHR LXXII/1. (1966. okt.) 102–115.
- Will E.*: Polybios történetírói módszere. RH CCXXXV. (1966. ápr.–jún.) 317–332.
- Parente F.*: Luigi Salvatorelli eredményei Izrael és az ókereszténység történetének feldolgozásában. RSI 1966. III. 479–512.
- Avgyijev V. I.*: Karthago, Róma és Egyiptom. PIS 1966. 1. sz. 27–40.
- Brud P. A.*: A római proletariátus. PP 35. (1966. dec.) 3–28.
- Stajerman Je. M.*: A római köztársaság bukása a szovjet történetírásban. VI 1966. 3. sz. 83–93.
- Fussell G. E., Kenny A.*: A római birtok gazdasági felszerelése. Ann 1966. 2. sz. 306–323.
- Rodinson M.*: Az arabok a görög-római világban. Ann 76. 5. sz. 1082–1086.
- Sztuczenszkij I. A.*: Nero. VI 1966. 6. sz. 213–217.
- Golovacsen I. F.*: Az afrikai colonusok tulajdonjogának kérdéséhez, a 1–4. században. VDI 1966. 3. sz. 163–172.
- Kolendo J.*: A krzemienieci gyűjtemény egy ismeretlen felirata és a Duna alsó szakaszának megerősítése a tetrachia uralma idején. PH 1966. 4. sz. 558–579. [298–299.]
- Andrišich J.*: Történelmi-kulturális találkozások a Kárpátok térségében. ÖGL 1966. 7. sz. 326–337. [A rómaiaktól a Monarchia felbomlásáig.]
- Hiescu O.*: Új adatok az erdélyi római aranyrudakról. RESE 1965. 1–2. sz. 269–281.
- Werner R.*: A hunok történetéhez. JGO 1966. 2. sz. 243–260.
- Pacaut M.*: Az egyház története a középkorban, 5–13. század. RH CCXXXVI. (1966. júl.–szept.) 135–178.
- Demougeot E.*: Északkelet-Gallia az 407. évi germán betörés előestéjén. RH CCXXXVI. (1966. júl.–szept.) 17–46.
- Winkelmann F.*: Gelasius Cyzicus „Historia Ecclesiastica”-jának forrásai (475 után). BS 1966. 1. sz. 104–130.
- Guiland R.*: Tanulmányok a bizánci hippodromról. A löversenyek. BS 1966. 1. sz. 26–40.
- Natoniadis-Bibicu H.*: A „carav-ok stratégiája” első említéséről. BS 1966. 1. sz. 71–91.
- Besečiev V.*: Moesia és Thracia antik városai és sorsuk a kora középkorban. EB 1966. 5. sz. 207–220.
- Marrou H.-I.*: Szevillai Izidor és a középkori kultúra kezdetei. RH CCXXXV. (1966. jan.–márc.) 39–46.
- Dölger F.*: A bizonyítás a bizánci bírói eljárásban. SoF XXIV. 1965. 67–80.
- Kazdan, A. P.*: A bizánci önkényuralom társadalmi jellegéről. NAA 1966. 6. sz. 52–65.
- Frances E.*: Nicephoros I. császár és a bizánci tengeri kereskedelem. BS 1966. 1. sz. 41–47.
- Dujčev I.*: Afrión Szt. Péter életéről. BS 1966. 1. sz. 92–97. [773–837.]
- Kaegi W. E. jr.*: A bizánci hadsereg és a képprombolás. BS 1966. 1. sz. 48–70.
- Deornik F.*: Ignatius patriarcha és Bardas caesar. BS 1966. 1. sz. 7–22.
- Andreotti M. P.*: A longobard történet egy oldala: Ratchis király. NRS L/III–IV. (1966. máj.–aug.) 281–327.
- Grabois A.*: Nagy Károly emléke és legendája a középkori héber szövegekben. MA 1966. 1. sz. 5–41.
- Waas A.*: Nagy Károly jámborsága. HZ 1966. 2. sz. 265–279.
- Kresten O.*: Kiemelt oklevélírás a késő ókorban és a korai középkorban. MIOG 1966. 1–2. sz. 1–50.
- Malbos L.*: Az udvari évkönyvről Kegyes Lajos idején. MA 1966. 2. sz. 225–233.
- Mitscha-Märheim H.*: A nagyomva kiállítás és a keresztény misszió a szlávoknál. ÖGL 1966. 3. sz. 97–99.
- Verescagin Je. M.*: Kyrill és Method biltingizmusának jellemzéséhez. SzSz 1966. 2. sz. 61–65.
- Schramm P. E.*: Ásatások révén nyert új adatok a középkor történetéhez. GWU 1966. 11. sz. 695–701. [Szemle.]
- Tymieniecki K.*: Az európai városok keletkezésének történetéről. PH 1966. 1. sz. 137–153.
- Bulin H.*: Középkori államok kialakulása Közép-Európában. SMM 1966. 85. évf. 209–215.
- Oikonomides N. A.*: Vizsgálatok a Duna-medence 10–11. századi történetéhez: A nyugati Mezopotámia. RESE 1965. 1–2. sz. 57–80.
- Miquel A.*: Nyugat-Európa Ibrahim b. Jakub előadásában (10. sz.) Ann 1966. 5. sz. 1048–1064.
- Lemay R.*: A trubadurok művészetének arab eredete. Ann 1966. 4. sz. 990–1011.
- Szerovszkij Ju. D.*: A jogmegszólás a burgundi feudális urak között a 10–12. században. II. SzV 29. (1966) 16–27.
- Jäschke K.-U.*: Királyi kancellária és birodalmi királyság a 10. században. HJ 1964. II. sz. 288–333.
- Stănescu E.*: Konnénosz Izsák reformjai. RESE 1966. 1–2. sz. 35–69.
- Maszlev Szt.*: A bizánci császárnő államjogi helyzete. BS 1966. 2. sz. 308–343.
- Krekić B.*: A „szkita” megnevezés a balkáni szlávokra Anna Komnénánál. GFFNS VIII. (1964–1965) 1–3.
- Puyen J. C.*: A humanizmus a középkori román irodalmakban, a 12–14. században. MA 1966. 1. sz. 129–137.
- Maschke E.*: II. Frigyes császár gazdaságpolitikája a sicíliai királyságban. SW 1966. 3. sz. 289–328.
- Kurze D.*: Nemzeti indítékok a későközépkori jóvendőlésekben. HZ 1966. 1. sz. 1–23. [A 14–16. századi európai proficiák elemzése.]
- Wyżwalski A.*: Gondolatok a 14–17. századi európai gazdaságról. KH 1966. 3. sz. 613–618.
- Spremić M.*: A törökök és a Balkán félsziget a 14–15. században. JIC 1966. 1–2. sz. 37–50.
- Perrin Ch.-E.*: Az egyház története 1378–1449. RH CCXXXVI. (1966. okt.–dec.) 317–346.
- Strnad A. A.*: Pietro Corsini legatus a császári udvarban. A birodalom és a pápai kúria kapcsolatai a 14. század második felében. MÖS 19. sz. (1966) 1–55.
- Paseu St.*: Parasztmozgalmak Közép- és Délkelet-Európában a 15–20. századokban. AHC VIII. (1965) 7–72.

- Duțu A.*: Néhány észrevétel a dákokról, kikkel Mánuel Chrysoloras Rómában találkozott. RESE 1965. 3-4. sz. 647-650.
- Molnár A.*: Husz János helye az európai reformáció történetében. ČCH 1966. 1. sz. 1-14.
- Tsaras I.*: Paleologos Andronikos, az utolsó thesszaloniki első uralmának vége. RESE 1965. 3-4. sz. 419-432.
- Djurđev Br.*: A vlahokra vonatkozó adatok jelentősége Isa-beg Ishaković 1455. évi összeírásában. GDIBIH XV. (1966) 63-78.
- Beldiceanu N., Beldiceanu-Steinherr I.*: II. Mohamed négy irata a szláv Balkánon a vlahokat illetően. SoF XXIV. 1965. 103-118.
- Rotondo A.*: Ertekezelmények Európában a cinquecento idején. RSI 1966. I. sz. 102-139.
- Nyemirovskij Je. L.*: Új munkák a szláv ősnymotatvány történetéről. SzSz 1966. 1. sz. 69-79.
- Koliada G. I.*: A délkeleti szláv könyvnyomtatási kapcsolatok történetéből a 16-17. században. SzSz 1966. 4. sz. 34-43.
- Szvet Ja. M.*: Az antilla tenger kalózái. NNI 1966. 1. sz. 132-144. 2. sz. 106-115. [1520-60-as évek.]
- Mehmet A.*: Bitliszi Idrisi krónikája, mint a Balkán-félsziget török általi elfoglalása történetének forrása. RESE 1965. 1-2. sz. 95-130.
- Tüchle H.*: Egy élet az egyház reformjéért folytatott harcban. Gondolatok az új Kapisztrán-biográfiákról. HJ 1966. II. sz. 394-398.
- Heimpel H.*: A reformáció mint világtörténeti esemény. GWU 1966. 6. sz. 329-332.
- Hehn J.*: A lett nép küldetése a reformáció időszakában. (Irodalmi tájékoztató.) ZFO 1966. 4. sz. 750-754.
- Šindelf B.*: A vesztzfíliai békekongresszus (1643-1648) és a cseh kérdés. II. SzV 29. (1966) 159-172.
- Elias O. H.*: Riga nem-német lakosságának helyzete a 18. században. JGO 1966. 4. sz. 481-484.
- Fischer W.*: Társadalmi feszültség és iparosítás kezdeti szakaszán. CSSH IX/1. (1966. okt.) 64-83.
- Neef H.*: Szeptember 1. - a béke napja. ZG 1966. 2. sz. 228-238.
- Sarova K.*: A párizsi kommun visszhangja a délszlávok között. IIB 16-17. sz. (1966) 347-364.
- Hillgruber A.*: A koalíciós hadvezetés alakváltozása az 1792/1815-ös korszakban. Vázlat. GWU 1966. 5. sz. 265-283.
- A 19. század egyetemes története. KH 1966. 1. sz. 69-88. [Vita M. Zywczyński: Egyetemes történet, 1789-1870. c. könyvéről.]
- Roos H.*: A lengyel nemzeti társadalom és a felosztó hatalmak államhatalma az európai történelemben (1795-1863). JGO 3. sz. 388-399.
- Barracloou G.*: Európa, Amerika és Oroszország a 19. sz. elképzelésében és gondolkodásában. HZ 1966. 2. sz. 280-315.
- Bairoch P.*: A mezőgazdaság szerepe a modern vasipar létrehozásában. RHES 1966. 1. sz. 5-23. [18-19. sz.]
- Kriegel A.*: A munkásság története a 19. és 20. században. RH CCXXXV. (1966. ápr.-jún.) 455-490.
- Hafner St.*: Nyelv és népesség a szlávoknál az 1848-as forradalmat megelőző időszakban. SoF XXIV. 1965. 138-165.
- Renouvin P.*: 1848 története. RSI 1966. III. 471-478. [Luigi Salvatorelli: Az európai forradalom c. munkájáról.]
- Becker G.*: Az „Új Munkás-Szövetség Londonban” 1852-ben. Adalék a Kommunista Szövetsége történetéhez. Dokumentáció. ZG 1966. 1. sz. 74-97.
- Milisaovac Z.*: A kulturális együttműködés a délszláv népek között a 19. század második felében és a 20. század elején. EB 1966. 4. sz. 53-80.
- Hantsch H.*: 1866 - Európa végzetes éve. ÖGL 1966. 3. sz. 414-422.
- Panajotov I.*: A san-stefanoi béke diplomáciatörténetéből. IP 1966. 5. sz. 27-49.
- Rojkoff M. V.*: Oroszország kereskedelme Közép-Ázsiával a 19. század hatvanas éveiben. CHM IX/4. (1966) 953-986.
- Bravo G. M.*: Bakunyin és a vita az első Internacionáléban. IGSS 1966. 4. sz. 767-802.
- Todorov N.*: Dokumentum a balkáni egységről a nemzeti felszabadító harcban. IIB 16-17. sz. (1966) 499-516.
- Živančević M.*: A szláv kölcsönösség eszméje a 19. század 60-70-es éveinek horvát irodalmában. GFFNS VIII. (1964-1965) 221-246.
- Jones G. A.*: További gondolatok a franchise-ról, 1885-1918. PP 34. (1966. júl.) 134-138.
- Eugen Pottier születésének 150. évfordulójára. A dokumentumot publikálja: Je. V. Kiszeleva. VIK 1966. 10. sz. 90-92.
- Panacione A.*: A II. Internacionálé: a kutatás problémái és perspektívái. RSS 29. (1966. szept.-dec.) 31-60.
- Pinzani C.*: A Millerand ügy és a nemzetközi szocializmus, 1899-1901. II. IGSS 1966. 1. sz. 71-96.
- Fischer Ch. A.*: A változó dimenziók Európában. JCH 1966. 3. sz. 3-20.
- Nélas St.*: Az Üstfedni banka üzleti kapcsolatainak kezdete a szláv országokkal. SS 1966. 2. sz. 190-198. [1903-1907.]
- Edwards E. W.*: Nagy-Britannia és a mandzsuriai vasút-kérdés, 1909-1910. EHR LXXXI/321. (1966. okt.) 740-769.
- Geiss I.*: Az első világháború kitérője és a német háborús célok. JCH 1966. 3. sz. 75-92.
- Matschenz K., Richter W., Paasch W.*: A német imperializmus háborús céljai az első világháborúban, 1914-1915. WZHU 1965. 6. sz. 827-842.
- Mommsen W. J.*: Vita a német háborús célok felett. JCH 1966. 3. sz. 47-72.
- Epstein Kl.*: Gerhard Ritter és az első világháború. JCH 1966. 3. sz. 193-210.
- Andrew Chr.*: Német világpolitika és a duális szövetség újjáformálása. JCH 1966. 3. sz. 137-151. [1914.]
- Renouvin P.*: A francia kormány háborús céljai, 1914-1918. RH CCXXXV. (1966. jan.-márc.) 1-38.
- Stone N.*: Magyarország és az 1914. júliusi válság. JHC 1966. 3. sz. 153-170.
- Baridy J.*: Legújabb francia történeti munkák az 1914-1918 világháborúról. GWU 1966. 8. sz. 516-520.
- Nikov N.*: Bethmann Holweg szerepe az 1914-1918-as háborúban. EB 1966. 5. sz. 71-106.
- Valiani L.*: Az 1914-es háború és az olasz beavatkozás gyökerei az utolsó 20 év történeti kutatásainak és publikációinak tükrében. RSI 1966. III. 584-613.
- Epstein P. T.*: Új irodalom a keleti politika történetéhez az első világháborúban. JGO 1966. 1. sz. 63-94.
- Bestuzhev I. V.*: Orosz külpolitika 1914. február-júniusban. JCH 1966. 3. sz. 93-112.
- Stone N.*: Magyarország és az 1914. júliusi válság. JCH 1966. 3. sz. 153-170.
- Valiani L.*: Olasz-osztrák-magyar tárgyalások 1914-1915. JCH 1966. 3. sz. 113-136.
- Bihl W.*: A központi hatalmak 1914 szeptemberében tervezett Fekete tengeri akciója. JGO 1966. 3. sz. 362-366.
- Torrey G. E.*: Románia és a hadviselő, 1914-1916. JCH 1966. 3. sz. 171-191.
- O'Boyle L.*: A közép-európai Nyugat-Európában, 1815-1848. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 828-845.
- Davis G. H.*: Az Ancona affér. A preventív diplomácia esete. JMH 38/3. (1966. szept.) 267-277.
- Just H.*: Semlegesség az első világháborúban. MÖS 19. sz. (1966) 363-435.
- Piszarev, Ju. A.*: Orosz csapatok a szaloniki fronton 1916-18-ban. IZ 79 (1966) 109-138.
- Gak A. M., Kuzko V. A., Poljanszkij I. Sz.*: A szovjet nép testvéri anyagi segítsége a tőkés államok dolgozóinak, 1917-1927. VI 1966. 7. sz. 48-58.
- Roskill S. W.*: Jellicoe admirális menesztése. JCH 1966. 4. sz. 69-94.
- MacKay D. I., Forsyth D. J. C., Kelly D. M.*: A közmunkaprogramok megvitatása, 1917-1935; Néhány megjegyzés a munkásmozgalom hozzájárulásáról. IRSH XI/1. (1966) 8-17.
- Křížek J.*: T. G. Masaryk és a csehszlovák légio intervenciója 1918 tavaszán. ČCH 1966. 5. sz. 637-666.
- Baumgard W.*: Ludendorff és a Külügyi Hivatal a Krim félsziget elfoglalása tervéhez 1918-ban. JGO 1966. 4. sz. 529-538.
- Karpenko A. Je.*: Észak-Bukovina megszállása a bojár Románia által és a dolgozó tömegek harca a megszálló uralom ellen, 1918-1919. UIZs 1966. 10. sz. 56-62.
- Petrović N.*: A nemzeti kérdés és Ausztria-Magyarország szétválása. JIČ 1966. 1-2. sz. 51-78.

- Gajan K.:** Csehszlovákia szerepe Közép-Európában 1918–1945 között. ÓO 1966. 3. sz. 183–191.
- Lipgens W.:** Európai egységesszme 1923–1930 és Briand Európa-terve a német akták megítélésében. II. rész. HZ 1966. 2. sz. 316–362.
- Batowski H.:** Adalék Lengyelország közép- és délkelet-európai politikájához 1932–1939-ben. ÖG 1966. 3. sz. 173–182.
- Mayer A. J.:** Háború utáni nacionalizmusok, 1918–1919. PP 34. (1966. júl.) 114–126.
- Loewenstein B.:** Az első világháború hatása a német ideológiára és irracionális civilizáció kritika. (Az első világháborútól a fasizmusig ideológiai és kultúrszociológiai megvilágításban.) ČCH 1966. 4. sz. 521–547.
- Engel J.:** Nappaink története – külpolitika. A két háború közti időben, I. rész, 1919–1929/32. – Irodalmi tájékoztató. GWU 1966. 9. sz. 569–582.
- Boros F.:** A versaillesi rendszer válsága 1920-ban. ČCH 1966. 2. sz. 207–213.
- Mosse G. L.:** A bevezetés: A fasizmus keletkezése. JCH 1966. 1. sz. 14–26.
- Seton-Watson H.:** Fasizmus, jobboldal és baloldal. JCH 1966. 1. sz. 183–197.
- Diggins J. P.:** Flörtölés a fasizmussal: amerikai pragmatikus liberálisok és Mussolini Itáliája. AHR LXXI/2. (1966. jan.) 487–506.
- Sugar P. F.:** Fasizmus Kelet-Európában a két háború között. Konferencia Washington állam Seattle-i egyetemén 1966. ápr. 11–13. ÓO 1966. 5. sz. 408.
- Broszat M.:** Fasizmus és kollaboráció Keletközép-Európában a két világháború között. VtZg 1966 3. sz. 225–251.
- Sumejko I. M.:** A Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa és az egységfront kérdései az ifjúsági mozgalomban. UIZs 1966. 1. sz. 14–25.
- Pasztozarov V. V.:** A kommunisták és szociáldemokraták együttműködése Ausztriában a Komintern VII. kongresszusa előestéjén. UIZs 1966. 11. sz. 59–65.
- Lipscher L., Plezsa V.:** Konferencia a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának jelentőségéről. HČ 1966. 3. sz. 513–515.
- Dabagyan E. Sz.:** A Komintern VII. kongresszusa és Latin-Amerika. NNI 1966. 1. sz. 184–185. [Emlékünnep Moszkvában 1965. okt. 8-án.]
- Vita a Kommunista Internacionálé tevékenységéről.** Közl.: J. Knebel és B. Perelmutter. ZPW 1966. 1. sz. 69–93. [1965. ápr. elején, Varsóban.]
- Toporowicz W., Walle M.:** Anyagok a Kommunista Internacionálé történetéről a Párttörténeti Intézet gyűjteményeiben. ZPW 1966. 1. sz. 247–253.
- Watt D. C.:** Német tervek a Rajna-vidék megszállására: egy jelezék. JCH 1966. 4. sz. 193–199. [1936 előzményei.]
- Vital D.:** Csehszlovákia és a nagyhatalmak. 1933 szeptember. JCH 1966. 4. sz. 37–67.
- Nyekrics A. M.:** A titkos háború labirintusaiban. NNI 1966. 1. sz. 122–131.
- Hass G.:** 1941. június 22. nemzetközi jelentősége. DAP 1966. 6. sz. 726–733.
- Ziegler J.:** Az 1945–1965 között a második világháborúról megjelent nemzetközi kiadványok bibliográfiája. RHDGM 63. (1966. júl.) 69–80.
- Hass G.:** A második világháború jellege és a Szovjetunió háborúba lépésének nemzetközi jelentősége. ZG 1966. 6. sz. 877–895.
- Kudrickij A. V.:** Az európai országok antifasiszta harcának történetéből a második világháború idején. UIZs 1966. 12. sz. 52–57.
- Reprincer F. Sz.:** A magyar antifasiszták részvétele az európai népek ellenállási mozgalomban. UIZs 1966. 12. sz. 58–64.
- Bleyer W.:** Totális háború és totális monopohatalom. Állammonopolista összeolvastási kísérlet a monopolszervezetek és a fasiszta állam között a második világháborúban. ZG 1966. 6. sz. 896–913.
- Sejnmar M. M.:** Miért hallgatott a pápa? NNI 1966. 1. sz. 97–104. [A Stelvetreter dráma kapcsán.] A második világháború vége. NNI 1966. 1. sz. 18–40. [Részlet a „Final” c. kollektív munkából.]
- Przelacznik Fr.:** A nemzetközi bíróság tevékenysége, 1945–1965. SM 1966. 2. sz. 82–102.
- Volfson Sz. V.:** MacArthur és a világháború fenyegetése 1950–1951-ben. NNI 1966. 2. sz. 65–74.
- César J.:** Az 1956-os suezai válság. SH 1966. 14. sz. 231–270.
- Mikulszkij K. I.:** A kizsákmányoló osztályok likvidálásának fő vonásai az európai szocialista országokban. SzSz 1966. 4. sz. 3–13.
- Sirjajev Ju. I.:** Két irányvonal a szocialista nemzetek fejlődésében. UIZs 1966. 6. sz. 73–81.
- Zamanasz G. O.:** A szocialista nemzetek közlekedési folyamatának lényegéről. VF 1966. 7. sz. 3–12.
- Kacsalov I.:** A szocialista világszervezet problémáinak tanulmányozása. VE 1966. 1. sz. 152–155.
- Gondor F.:** A szocialista világszervezet néhány kérdése a szovjet történetírásban. SS VII. (1965) 123–133.
- Szorokin G.:** A szocialista világgazdaság fejlődéstörvényei és történeti perspektívái. Kom 1966. 5. sz. 81–91.
- Alampjev P., Sztolpov N., Telefusz A.:** A szocialista országok gazdaságának fejlődése. VE 1966. 7. sz. 111–121.
- Bogomolov O.:** A szocialista országok gazdasági együttműködésének aktuális problémái. MEMO 1966. 5. sz. 15–27.
- Jurjev Ju. N.:** A gazdasági fejlődés néhány eredménye és a KGSZ tagországainak együttműködése. NNI 1966. 1. sz. 73–81.
- Kallahcsjan Sz. T.:** A szocialista országok gazdasági együttműködése és a szocialista internacionalizmus. VF 1966. 2. sz. 3–13.
- Dugyinszkij I. V.:** A nemzeti és nemzetközi viszonya a világ szocialista rendszerének fejlődésében. VF 1966. 6. sz. 14–26.
- Zevin L. Z., Sztrepetova M. P., Usakova N. A.:** A szocialista országok gazdasági együttműködése a fejlődő országokkal. NNI 1966. 2. sz. 3–16.
- Slapnicka H.:** Új törvényhozás Keletközép- és Dél-Európában. DDr 1966. 3. sz. 151–161.
- Surányi-Ünger Th.:** A délkelet-európai tervgazdaság alapproblémái. DDr 1966. 1–2. sz. 1–22.
- Wessely K.:** A gazdasági reformok érvényre jutása Keleten. ÓO 1966. 6. sz. 483–491.
- Popov K. I.:** A külkereskedelm mint a gazdasági fejlődés tényezője a szocialista országokban. ÓO 1966. 4. sz. 330–338.
- Zotschev D. Th.:** Külkereskedelm és gazdasági revizionizmus a dunai államokban. DDr 1966. 1–2. sz. 23–36.
- Bauer E.:** A szakemberek a dunai államok gazdasági szervezetében. DDr 1966. 3. sz. 162–171.
- Wessely K.:** Szabadalmi jog – a keleti államok piacvédelme és szabadalmi szerződésai. ÓO 1966. 4. sz. 319–330.
- Iszkenderov A. A.:** A fejlődésben levő országok és a neokolonializmus. VIK 1966. 3. sz. 29–41.
- Petrov L.:** A nemzeti felszabadító forradalom új szakasza. NV 1966. 11. sz. 74–85.
- Uljanovszkij R.:** A felszabadult országok nem-kapitalista fejlődésének néhány kérdése. Kom 1966. 1. sz. 109–119.
- Alesina I.:** A tervezés a fejlődésben levő országokban és a neokolonialista elméletek. VE 1966. 5. sz. 112–123.
- Iszkenderov A.:** A szocialista áramlatok a fejlődő országokban. Kom 1966. 5. sz. 104–113.
- Mirszkij G., Pokatajeva T.:** Az osztályok és az osztályharc a fejlődő országokban. MEMO 1966. 2. sz. 38–49.
- Alekszandrov Ju. G.:** A parasztszervezetek jellege Ázsia és Észak-Afrika fejlődő országaiban. NAA 1966. 2. sz. 3–14.
- Szaveljev N.:** A városi kisburzsoázis a fejlődő országokban. MEMO 1966. 11. sz. 60–71.
- Csebokszarov N. N.:** Etnikai folyamatok Dél- és Délkelet-Ázsia országaiban. SZE 1966. 2. sz. 50–58.
- Bojcov V. V.:** A nemzetközi Valutaalap hiteltevékenysége és a Nemzetközi Bank csoportjai Délkelet-Ázsiában. NAA 1966. 5. sz. 17–24.
- Zdanowicz J.:** A gazdasági fejlődés a háború után Nyugat-Európában. SM 1966. 9. sz. 45–62.
- Knyazinszkij V. B.:** A nyugateurópai integráció történetéhez. NNI 1966. 6. sz. 129–139.
- Dvorkin I. A.:** politikai gazdaságtan és a burzsoázis országok gazdaságpolitikája. VE 1966. 9. sz. 76–86.

- Zoch K.*: A nemzetközi kooperáció és a monopolista konkurrencia problémái az Európai Közös Piac tagállamaiban. WZHU 1966. II. sz. 173–186.
- Alhammer W.*: Az Európai Közös Piac és a Keletre irányuló kereskedelem. ŐO 1966. 6. sz. 433–446.
- Soldaczuk J.*: A kelet–nyugati kereskedelem problémái. SM 1966. 5. sz. 13–30.
- Wagner H.*: A stratégiai és taktikai szituáció a kapitalizmus általános válságának 3. szakaszában és a kommunista és munkáspártok feladatai az imperiaalista államokban. WZHU 1966. 2. sz. 285–306.
- Hesselbarth H.*: A nemzetközi munkásmozgalom és a demokratikus alternatíva Nyugat-Európában. Ein 1966. 10. sz. 1335–1349.
- Resetov P. N., Fedotov V. P.*: Az SzKP XXIII. kongresszusának nemzetközi jelentősége. VIK 1966. 7. sz. 70–79.
- Szladkovszkij M.*: A SzKP XXIII. kongresszusa és a szocialista országok gazdasági együttműködésének problémái. VE 1966. 6. sz. 92–100.
- Mityán M. B.*: A filozófia és a szociológia kérdései a XXIII. kongresszus határozatainak fényénél. VF 1966. 8. sz. 3–14.
- Ott H.*: Az SzKP XXIII. kongresszusa – a nemzetközi erőviszonyok – a kommunista világmozgalom. Ein 1966. 7. sz. 835–845.
- Wessely K.*: A szocialista államok gazdasági fejlődése 1965-ben. Általános áttekintés a terv teljesítéséről. ŐO 1966. 5. sz. 349–355.
- Dmochowski M.*: A fő tendenciák Lengyelországnak az európai szocialista országokkal való kereskedelmében, 1966–1970. SM 1966. 6. sz. 12–21.
- A kapitalista és fejlődő országok gazdasági helyzete, 1965-ben és 1966 elején. MEMO 1966. 9. sz. mell.
- L'Huilier F.*: A Vatikán politikája a világválságban. RHDGM 63. (1966. júl.) 1–22.
- Kolík N.*: A világ forradalmi folyamatának főerői ma. MEMO 1966. 3. sz. 3–18.
- Nykolnyikov G. L.*: A világforradalmi folyamat jelenlegi korszaka. UIZs 1966. 12. sz. 74–85.
- Albánia**
- Wessely K.*: Albania Varia. ŐO 1966. 2. sz. 124–134.
- Sztojkov R.*: Az első tudósítás az albánokról a történeti forrásokban. IP 1966. 1. sz. 60–62.
- Anglia**
- Lulfulla M.*: Thomas Robert Malthus. Új anyagok egy életrajzi esszéhez. RHES 1966. 3. sz. 393–398.
- Meyer M.*: G. B. Shaw a közgazdász. RHSE 1966. 1. sz. 66–106.
- Peretz M.*: Laski redivivus. JCH 1966. 2. sz. 87–101. [Harold L. J. † 1951.]
- Owen G. L.*: G. D. H. Cole történeti írásai. IRSH XI/2. (1966) 169–196. [1889–1959.]
- Milne A. T.*: A londoni Institute of Historical Research. RH CCXXV. (1966. ápr.–jún.) 423–426.
- Szemjonov V.*: A gazdasági kutatások szervezete Nagy-Britanniában. MEMO 1966. 3. sz. 138–142.
- Fogel R. W.*: Az új gazdaságtörténet. Kellékei és mód-szerel. ECHR XIX/3. (1966. dec.) 642–656.
- Davis L.*: Fogel professzor és az új gazdaságtörténet. ECHR XIX/3. (1966. dec.) 657–663.
- Pelling H.*: [Anglia Angliája. PP 33. (1966. ápr.) 149–158. (Anglia története, 1914–1945. e. könyvről.)
- Einbänder H.*: Az Enc. Britannica 11. kiadása a brit tudományos élet jelentős emléke. CHM IX/3. (1966) 785–797.
- Preece W. E.*: A tudományos szervezés és az enciklopédiák tervezése: Az Enciklopédia Britannica példája. CHM IX/3. (1966) 798–818.
- Cook T. G.*: Iskolai történeti tankönyvek. XVIII. H LI/171. (1966. febr.) 39–56.
- Wells L. V.*: Iskolai történeti tankönyvek. XIX. H LI/173. (1966. okt.) 308–322.
- Cobb H. S.*: A gazdaságtörténet forrásai a Lord Record Office parlamenti anyagában. ECHR XIX/1. (1966. ápr.) 154–174.
- Tate W. E.*: Rövid levéltári útmutató: Az elkerítési döntvények és törvények. H LI/172. (1966. jún.) 179–182.
- Barrat D. M.*: Plébániai javadalmi kimutatások. (Rövid útmutató történeti forrásokhoz 13.) H LI/171. (1966. febr.) 35–38.
- Haworth C. M.*: Az ókori történet oktatása a VI. osztályban. H LI/173. (1966. okt.) 300–307.
- Kuzmin M. Sz.*: A Szovjetunióval való kulturális kapcsolatok angol társasága. VI 1966. 2. sz. 203–206.
- Chaplain P.*: Az angolszász királyi exeteri oklevelek hitelessége. BIHR XXXIX/99. (1966. máj.) 1–34.
- Schmith K.*: Fordulat Anglia történetében a 11. században. HJ 1966. 1. sz. 1–53.
- Davis R. H. C.*: A norman hódítás. H LI/173. (1966. okt.) 279–286.
- Uljanov Ju. R.*: A Watlington uradalom Oxfordshireben, 1086–1300. (Egy nagy magánbirtok struktúrájának és gazdasági szervezetének fejlődése a középkori Angliában.) SzV 29. (1966. 2. sz.) 28–69.
- Lennard R.*: A caruca összetétele a Domesday Bookban. EHR LXXXI/321. (1966. okt.) 770–775.
- Edwards G.*: Tíz nap alatt írták-e a Crownland krónika „második” folytatását? BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 117–129.
- Greenway D. E.*: A Szt. Pál templom dékánja, Ralph de Diecto utódja. BIHR XXXIX/99. (1966. máj.) 86–95.
- Suyers J. E.*: A canterbury érsék irattárának gondozása és őrzése a középkorban. BIHR XXXIX/99. (1966. máj.) 95–107.
- Gutnova Je. V.*: A paraszttudomány történetének fő forrásai és történetírása Angliában a 13–14. században. SzV 29. (1966) 70–89.
- Thrsk J.*: A közös földek eredete. PP 33. (1966. ápr.) 142–147.
- Lane F. C.*: A republikánizmus forrásainál. AHR LXXI/2 (1966. jan.) 403–420.
- Davies R. R.*: A walesi jog hajnala, 1284–1536. H LI/172. (1966. jún.) 143–164.
- Scammell J.*: Durham privilégiumának eredete és korlátai. EHR LXXXI/320. (1966. júl.) 449–473.
- Wormald F.*: Egy korai karmelita liturgiai naptár Angliában. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 174–179. [1300 k.]
- Baker A. R. H.*: A Nonarium Inquisitiones tanúsága az árendába adott szántókról Angliában a 14. század elején. ECHR XIX/3. (1966. dec.) 518–532.
- Britnell R. H.*: Piaeratermelés egy kisbirtokon a 14. században. ECHR XIX/2. (1966. aug.) 380–387. [Langenhoe, Essex]
- Palmer J. J. N.*: Cikkelyek az Anglia és Franciaország közötti békekötésből, 1399. jún. 16. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 180–185.
- Bellamy J. G.*: Fellebbezés és vádmezés a jó parlamentben. BIHR XXXIX/99. (1966. máj.) 35–46.
- Baker A. R. H.*: A kenti ingum és solin viszonya a gillinghami érseki uradalomban. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 74–79. [1447.]
- Virgou R.*: Suffolk parlamenti választások a 15. század közepén. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 185–196.
- Brown A. L., Webster B.*: A warwicks earl tevékenysége 1464 nyarán. Helyesbítés. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 80–82.
- Reddaway T. F.*: A céhek a Tudor Londonban. H LI/173. (1966. okt.) 287–299.
- Hughton K. N.*: Elmélet és gyakorlat a kerületi parlamenti választásokon a 15. század végén. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 130–140.
- Thompson F. M. L.*: A földbirtokok társadalmi megszokása Angliában a 16. század óta. ECHR XIX/3. (1966. dec.) 505–517.
- Crossley D. W.*: Egy vasgyár igazgatása a 16. században. ECHR XIX/2. (1966. aug.) 273–288. [Robertsbridge, Sussex.]
- Snow V. F.*: A procurator képviselő és a királyi tanács VIII. Henrik uralma idején. THJ 1966. 1. sz. 1–26.
- Pound J. F.*: Norwich társadalmi és kereskedelmi struktúrája, 1525–1575. PP 34. (1966. júl.) 49–69.
- Bush M. L.*: A Lisle-Seymour agrárviták: Hatalom és befolyás az 1530-as években. THJ IX/3. (1966) 255–274.

- Smith L. B.:** VIII. Henrik és a protestantizmus diadala. AHR LXXI/4. (1966. júl.) 1237–1264.
- Davies C. S. L.:** Rabszolgaság és Sommerset protector: az 1547. évi csavargótörvény. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 533–549.
- Outwaite R. B.:** A külföldi kölcen nehézségei. Az angol Korona és az antwerpeni pénzhatóságok a 16. század közepén. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 289–305.
- Stone L.:** Társadalmi mobilitás Angliában, 1500–1700. PP 33. (1966. ápr.) 16–55.
- Everitt A.:** Társadalmi mobilitás a kora-újkor Angliában. PP 33. (1966. ápr.) 56–73.
- Wrigley E. A.:** Családi limitálás és ipari korszak előtti Angliában. EcHR XIX/1. (1966. ápr.) 82–109.
- Zins H.:** A moszkvai kereskedelmi társaság és Narva problémája a balti angol hajózásban a 16. század második felének elején. KH 1966. 4. sz. 833–847.
- Coleman D. C. A.:** „gentry” ellentét és az arisztokrácia válságában, 1558–1641. H LI/172. (1966. jún.) 165–178.
- Sutherland N. M.:** Erzsébet királynő és az amboise-i összeesküvés, 1560 március. EHR LXXXI/320. (1966. júl.) 474–489.
- Hawben P. J.:** Az eretnység üldözése. Spanyol diplomata Spanyol eretnek ellen Franciaországban és Angliában a vallásáborúk idején. THJ IX/3. (1966) 275–285.
- Rabb T. K.:** Befektetések az angol tengerentúli vállalkozásokba, 1575–1630. EcHR XIX/1. (1966. ápr.) 70–81.
- Deuar M. A.:** „Discourse of the Common. Weal” szerzősége. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 388–400. [1581.]
- Greenleaf W. H.:** Sir Robert Filmer patriarcalis története. THJ IX/2. (1966.) 157–171.
- Beier A. L.:** A szegénygondozás Warwickshireben, 1630–1660. PP 35. (1966. dec.) 77–100.
- Lehmborg S. E.:** Cromwell mint a király fővikáriusa. A kérdés új vizsgálata. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 225–235.
- Pearl V.:** Oliver St. John és a hosszú parlament „középső csoportja: 1643 aug.–1644 május. EHR LXXXI/320. (1966. júl.) 490–519.
- Underdown D. E.:** John Boys parlamenti naplója, 1647–8. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 141–164.
- Speck W. A.:** Társadalmi státus a késői Stuart Angliában. PP 34. (1966. júl.) 127–130.
- Skinner Q.:** Hobbes politikai eszméinek ideológiai összefüggései. THJ IX/3. (1966) 286–317.
- Baxter Sr.:** Újabb munkák III. Vilmosról. JMH 38/3. (1966. szept.) 256–266.
- Davis R.:** A védővámok fokozódása Angliában, 1689–1786. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 306–317.
- Torntoft P.:** III. Vilmos és Dánia–Norvégia, 1697–1702. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 1–25.
- Vaucher P.:** Anglia belső fejlődése a 18. században. Néhány probléma. RH CCXXXV/1966. jan.–márc.) 107–122.
- Crouzet Fr.:** Anglia és Franciaország a 18. században. A két gazdasági növekedést összehasonlító tanulmány. Ann 1966. 2. sz. 254–291.
- Plinn M. W.:** Műzőgazdasági produktivitás és gazdasági fejlődés Angliában 1700–1760 között. Hozzászólás. JMH XXVI/4. (1966. márc.) 93–98.
- Harris J. R.:** A vörösréz és a hajózás a 18. században. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 550–563.
- Reitan E. A.:** A civilista a 18. századi brit politikában. Parlamenti szupremácia a Korona függetlenségével szemben. THJ IX/3. (1966) 318–337.
- Kamen H. A. F.:** A spanyol ezüstflotta összeűzése Vizionál 1702-ben. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 165–173.
- Holmes G. S.:** Támadás „a Korona befolyása” ellen, 1702–1710. BIHR XXXIX/99. (1966. máj.) 47–68.
- Beattie J. M.:** I. György udvara és az angol politika, 1717–1720. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 26–37.
- Mathew W. M.:** A glasgowi egyetemisták eredete és foglalkozásuk, 1740–1839. PP 33. (1966. ápr.) 74–94.
- Williams J. E.:** A brit életszínvonal, 1750–1850. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 581–589.
- Anders Chydenius:** A nemzeti jövedelem (1765). Közli: Ph. Couty. RHES 1966. 4. sz. 433–467.
- Neale R. S.:** Az életszínvonal, 1780–1844. Terület és osztály. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 500–606.
- Wilson R. G.:** Szállítási illetékek mint a gazdasági fejlődés indexei, 1775–1820. EcHR XIX/1. (1966. ápr.) 110–123.
- Ginter D. E.:** A whig pártszervezet finanszírozása, 1783–1793. AHR LXXI/2. (1966. jan.) 421–440.
- Murphy O. T.:** DuPont de Nemours és az 1786. évi angol–francia kereskedelmi szerződés. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 569–580.
- Ginter D. E.:** A loyalista szövetségi mozgalom 1792–1793-ban és a brit közvélemény. THJ IX/2. (1966) 179–190.
- Fericelli J.:** Malthus, a növekedés teoretikusa. RHES 1966. 1. sz. 24–65.
- Pugh R. B.:** Charles Abbot és az Országos Levéltár: az első fázis. BIHR XXXIX/99. (1966. máj.) 69–85.
- Fladeland B.:** Az abolicionisták nyomása az európai hatalmakra, 1814–1822. JHM 38/4. (1966. dec.) 355–373.
- Collison R.:** A Taylor Coleridge és az Enciklopédia Metropolitana. CHM IX/3. (1966) 751–768.
- Davies R. W.:** A dissenter stratégia a visszatérítési kampányban, 1820–1828. JHM 38/4. (1966. dec.) 374–393.
- Chaudhuri K. N.:** India külkereskedelme és a Kelet-indiai Társaság kereskedelmi tevékenységének megszűnése, 1828–1840. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 345–363.
- Moore D. C.:** Engedmény vagy kijávitás: az első reformtörvény szociológiai alapjai. THJ 1966. 1. sz. 39–59. [1832.]
- Ponko V.:** Gazdasági igazgatás egy szabadkereskedelmi birodalomban. Az angol korona gyarmatigazgatási hivatalnokainak munkája a 19. században és a 20. század elején. JEH XXVI/3. (1966. szept.) 363–377.
- Rose M. E.:** A juttatási rendszer az új szegénytörvényben. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 607–620.
- Finlayson G. B. A. M.:** A községségi reform politikája, 1835. EHR LXXXI/321. (1966. okt.) 673–692.
- Ward J. T.:** Nyugatra költöző birtokosok és a gabonátörvény. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 256–272.
- Davis L.:** Tőkepiacok és ipari koncentráció. Összehasonlító tanulmány az Egyesült Államokról és az Egyesült Királyságról. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 255–272.
- Stephen M. D.:** Gladstone és a legfelső egyházi bíróság, 1850–1873. THJ IX/2. (1966) 191–200.
- Williams D.:** Az India Tanács és a helyi felső kormányzat közötti viszony, 1858–1870. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 56–73.
- Rudolph L. I.:** Radjputana angol szupremácia alatt: az indirekt igazgatás kudarca. JMH 38/2. (1966. jún.) 138–160.
- Huttenback R. A.:** Indiaiak Dél-Afrikában, 1860–1914. A brit birodalmi filozófia próbája. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 273–291.
- Winter J.:** Adullah barlangja és a parlamenti reform. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 38–55.
- Dunbabin J. P. D.:** Parlamenti választások Nagy-Britanniában, 1868–1900. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 82–99.
- Church R. A., Smith B. M. D.:** Verseny és monopólium a kopersó-iparban. 1870–1915. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 612–641.
- MacLeod R. M.:** Társadalompolitika és „fluktuáló lakosság”. A Canal Boats törvények végrehajtása, 1877–1839. PP 35. (1966. dec.) 101–133.
- Gupta P. S.:** A vasutas-szakszervezetek Britanniában, 1880–1900. EcHR XIX/1. (1966. ápr.) 124–153.
- Luis R.:** Sir Percy Anderson nagy afrikai stratégiája, 1883–1893. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 292–314.
- Steinberg J.:** A kopenhági komplexum. JCH 1966. 3. sz. 23–46. [Német félelem angol támadástól az északnyugati német kikötők ellen, 1890–1914.]
- Trebilecock R. C.:** „Speciális kapcsolat”: kormány, újrafegyverkezés és lőporvállalatok. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 302–379. [1890–1914.]
- Lowe C. J.:** Angol–olasz nézeteltérések Észak-Afrika kérdésében, 1892–1895. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 315–336.
- Reid F.:** Szocialista vasárnapi iskolák Britanniában, 1892–1939. IRSH XI/1. (1966) 18–47.

- Pantev A.:** Az angol–bolgár kapcsolatok Szt. Sztambolov bukása után, 1894–1896. IP 1966. 4. sz. 87–96.
- Tucker A.:** Katonai reform kiadása az unionista kormányban, 1903–1905. THJ 1966. 1. sz. 90–100.
- Williams B. J. A.:** A stratégiai háttér az 1907. augusztusi angol–orosz entente-ban. THJ IX/3. (1966.) 360–373.
- Edwards E. W.:** Nagy-Britannia és a mandzsuriai vasút-kérdés, 1909–1910. EHR LXXXI/321. (1966. okt.) 740–769.
- Truhanovszki V. G.:** Winston Churchill. (Egy politikai életrajz töredékei.) VI 1966. 5. sz. 130–148., 6. sz. 117–137; 7. sz. 119–138.
- Gilbert B. B.:** Winston Churchill a Webb testvérekkel szemben: a brit állásnéküliségi biztosítás kezdetei. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 846–862.
- Kolpakov A. D.:** „Vörös húsvét”. (Az írországi felkelés 50. évfordulójára.) VI 1966. 4. sz. 213–216.
- Roskili S. W.:** Jellicoe admirális menesztése. JCH 1966. 4. sz. 69–94. [1917.]
- Louis W. R.:** Nagy-Britannia és az 1919. évi afrikai békekötés. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 875–892.
- Oszetrov A. F.:** Szovjet-Ukrajna és Anglia munkásainak baráti kapcsolatai, 1924–1927. UIZs 1966. 8. sz. 13–23.
- Fewster J. M.:** A Webb házaspár és Morpeth falu. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 236–255.
- Rothstein A.:** Az angliai általános sztrájk 40. évfordulójára. VI 1966. 9. sz. 203–204.
- Zajcev V. P.:** Az 1926. évi általános sztrájk Angliában. VIK 1966. 5. sz. 96–100.
- Bloch Ch.:** Nagy-Britannia álláspontja a német újrafegyverkezés kérdésében és az 1935. évi tengeri egyezmény. RHDGM 63. (1966. júl.) 41–68.
- Samuels St.:** A baloldali könyvek klubja. JCH 1966. 2. sz. 65–86. [1935.]
- Calmette A.:** A Jedburgh különítmények a franciáországi harcokban. RHDGM 61. (1966. jan.) 36–47.
- Kraszilnyikov A. N.:** Anglia uralkodó köreinek katonai-politikai doktrínái a második világháború után. VI 1966. 8. sz. 62–76.
- Kraszilnyikov A. N.:** A NATO és Anglia labourista pártja. NNI 1966. 4. sz. 74–84.
- Zsigalov I. I.:** A harc Angliában a reakciós külpolitikai kurzus ellen, 1955–1964. NNI 1966. 2. sz. 17–30.
- Gluskov V.:** A regionális fejlődés egyenlőtlensége és a tervezés Nagy-Britanniában. MEMO 1966. 2. sz. 71–80.
- Berezowski M.:** Nagy-Britannia megoldatlan problémái. SM 1966. 1. sz. 67–83.
- Riznikov V. A.:** A szocializmus labourista formában: mítoszok és realizmus. NNI 1966. 5. sz. 120–129.

Ausztria

- Johann Kopleng** – 75 éves. WZ 1966. 5. sz. 276–278.
- Marek F.:** A bécsi konferencia. WZ 1966. 7–8. sz. 362–363. (A kapitálista országok KP-jai konferenciája 1966. máj. 9–12.)
- Kann R. A.:** A nemzetiségi probléma a Habsburg Monarchiában. Konferencia az Indiana egyetemen, Bloomingtonban 1966. április 2–7. között. ŐO 1966. 5. sz. 403–404.
- Barany G.:** Egy konferencia tanulságai. ŐO 1966. 5. sz. 404–407.
- Djordjević D.:** Vita a nemzetiségek sorsáról a Habsburg Monarchiában Bloomingtonban. JIC 1966. 1–2. sz. 201–202.
- Fellner Fr.:** A nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában. DDr 1966. 4. sz. 227.
- Zöllner E.:** Tudományos ülésszak a Habsburg-Monarchia nemzetiségi problémáiról a 19. században. (Bloomington, 1966. ápr. 2–7.) MIÖG 1966. 3–4. füzet 500–502.
- A vezető osztrák levéltárosok szakkonferenciája Bécsben 1964. június 9–10-én. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 560–561.
- Az Intézet tudományos ülészsaka. DDr 1966. 4. sz. 228–233. [A Forschungsinstitut für den Donaauraum ülészsaka, 1966. szept. 30–okt. 2.]
- Feigl H.:** Alsó-Ausztria középkor- és újkortörténetének újabb irodalma 1945–1965. MIÖG 1966. 1–2. sz. 118–166.
- Köfler W.:** Tirol történetének újabb irodalma 1953–1965. MIÖG 1966. 1–2. sz. 167–186.
- Miyake M.:** J. M. Baernreither és „Középeurópa”. Egy tanulmány Baernreither hagyatékából. MÖS 17–18. sz. (1964–1965.) 350–388.
- Collotti E.:** Újabb tanulmányok az osztrák munkásmozgalomról. IGSS 1966. 2. sz. 365–387.
- Seidler H.:** A Habsburg-mítosz a modern osztrák költészetben. ŐGL 1966. 1–2. sz. 47–50.
- Otruba G.:** Osztrák folyóiratszemele 1964-re. ŐGL 1966. 1–2. sz. 50–62.
- Novotny A.:** Ausztria történetének 500 éve. ŐGL 1966. 3. sz. 117–120. (Reflexiók Mayer-Kaindl két könyvéhez.)
- Horner R.:** Az állampolgári képzés gondoljai Ausztriában. ŐGL 1966. 4. sz. 180–186.
- Klein A.:** Folyóiratunk fennállása tizedik évének küszöbén. ŐGL 1966. 1–2. sz. 1–5.
- Rath G.:** Az Osztrák Állami Levéltár 20 éve, 1945–1965. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 562–610.
- Stropp R.:** A Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltári segédleteinek új beosztása és felállítás. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 611–639.
- Broucek P.:** Az ún. „Salbuch”-ok az Általános Közigazgatási Levéltárban. MÖS 19. sz. (1966) 436–511.
- Weinzierl-Fischer E.:** A Borgs-Maciejewski újság-archívum jelentősége a jelenkortörténet számára. MÖS 19. sz. (1966) 539–546.
- Andritsch J.:** Történelmi-kulturális találkozások a Kárpát térségben. ŐGL 1966. 7. sz. 326–337.
- Kromer K.:** A hallstatti Kilb bányatelep archeológiai munkái. ŐGL 1966. 5. sz. 231–234.
- Drabek A. M.:** A Wais-család. Egy alsóausztriai-morva nemes család a Babenbergi és Premysli uralkodó-család uralma alatt. MIÖG 1966. 3–4. sz. 292–332.
- Ganshoff F. L.:** Megjegyzések a „Inquisitio de thelonis Raffenstettensis”-hez. MA 1966. 2. sz. 197–224. [Passau, 1254–1265.]
- Huber J.:** IV. Rudolf, Ausztria előrszági és Tirol megszerzése. ŐGL 1966. 1–2. sz. 6–23.
- Strnad A. A.:** Johann Schallermann dekretista tanulmánymenetéhez. MIÖG 1966. 1–2. sz. 108–117.
- Urblein P.:** Néhány középkori bécsi teológus életrajz-történetéhez. MIÖG 1966. 1–2. sz. 95–107.
- Adel K.:** Konrad Celtis és Bécs. ŐGL 1966. 5. sz. 237–244
- Strnad A. A.:** Pietro Corsini legatus a császári udvarban. A birodalom és a pápai kúria kapcsolatai a 14. század második felében. MÖS 19. sz. (1966) 1–55.
- Perini L.:** A parasztháború Tirolban. IGSS 1966. 2. sz. 388–400. [Megjegyzések Macek könyvéhez.]
- Szmirín M. M.:** A tirolai bányások harca és Michael Gaismair társadalmi-politikai programja. SzV 29. (1966) 114–138. [1525–1526.]
- Rainer E.:** Gróf Sardan a kalandor. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 520–550. [1676]
- Sweet R.:** Két új életrajz Szavoyai Jenő hercegről. JMH 35/2. (1966. jún.) 181–186.
- Benna A. H.:** Kettős kénkedés Bécs 1683 évi török ostroma idején. MÖS 17/18. sz. (1964–1965) 1–23.
- Klima A.:** Merkantilizmus a Habsburg Monarchiában és speciális vonásai a cseh tartományokban. Hist (1965) 95–119.
- Erecy I.:** Merkantilizmus Horvátországban. A Habsburg állam gazdaságpolitikája a 18. században, különös tekintettel Magyarországra és a szomszédos országokra. ŐO 1966. 4. sz. 300–308.
- Paskaleva O.:** Bécs és a bolgár kereskedők a 18. és 19. században. A bolgárok kereskedelmi kapcsolatai Bécs városával a bolgár újjászületés idején. ŐO 1966. 2. sz. 107–115.
- Sprunck A.:** Francisco Bernardo de Quiros, egy spanyol diplomata az osztrák uralkodóhoz szolgáltatásban a spanyol örökösödési háború idején. MÖS 17/18. sz. (1964–1965) 24–95. 19. sz. (1966) 56–134.
- Pascher F.:** Palenzy és reidorfi báró Joseph von Spergees (1725–1791). ŐGL 1966. 10. sz. 539–549.
- Reingrabner G.:** Adalék az evangélikus egyház jogi helyzetéhez az osztrák örökös tartományokban 1781 után. ŐGL 1966. 10. sz. 525–539.
- Schöndorfer U.:** A felvilágosodás hatása a filozófia alakulására. ŐGL 1966. 9. sz. 473–480.
- Gavrilić Šl.:** Adalékok Bosznia, Hercegovina Ausztriával való kereskedelmének történetéhez, 1789–1849. ZDN 44. (1966) 91–119.

- Michtner O.*: Da Ponte abbé ügye. MÖS 19. sz. (1966) 170–209. [1790–1791].
- Matís H.*: Osztrák gyári- és manufaktúra munkások társadalmi és gazdasági viszonyairól a 18–19. század fordulóján. SW 1966. 4. sz. 433–476.
- Sauwigny B.*: Metternich és Napóleon a „száz nap” idején. RHD LXXX/1. (1966. jan.–márc.) 7–40.
- Walstein-Wartenberg B.*: Osztrák nemzeti jog, 1804–1918. MÖS 17/18. sz. (1964–1965) 109–146.
- Tripeša T. N.*: Az 1804–1813-as szerb népi felkelés idején az osztrák–szerb határon lezajlott események. RESE 1966. 1–2. sz. 169–196.
- Rauchensteiner M.*: A VI. osztrák badtest az 1809. évi háborúban. J. Freiherr v. Hiller (1748–1819) feljegyzései szerint. MÖS 17/18. sz. (1964–1965) 147–208.
- Kraehe E. E.*: Államraion és ideológia Metternich német politikájában, 1809–1820. RHMC XIII. (1966. júl.–szept.) 181–194.
- Zuk L. A.*: A nyugati hatalmak és a német kérdés a bécsi kongresszuson. NNI 1966. 3. sz. 95–106.
- Hantsch H.*: Metternich és a nemzetiségi probléma. DDR 1966. 1–2. sz. 51–61.
- Blaas R.*: Ausztria Brazíliával való kereskedelmének kezdetei. MÖS 17/18. sz. (1964–1965) 209–285.
- Obermann K.*: Kiadatlan anyagok Metternich diplomáciájához, 1821–1848. MÖS 19. (1966) 210–263.
- Brouček P.*: Alexander Ypsilanti fogsága Ausztriában. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 550–559.
- Otruba G.*: Gazdasági és társadalmi helyzet Ausztriában a Vormärzben. ÖGL 1966. 4. sz. 166–176.
- Waller Fr.*: A cseh császári kabinetlevél, 1848. ápr. 8. ÖGL 1966. 8. sz. 405–414.
- Real W.*: Ausztria és Poroszország a frankfurti fejedelmi gyűlés előterében. Adalék a szövetségi reform történetéhez. HJ 1966. 2. sz. 339–398. [1849–1860].
- Novotny A.*: I. Ferenc József császár. Halálának 50. évfordulója alkalmából. DDR 1966. 4. sz. 193–203.
- Novotny A.*: I. Ferenc József császár személyisége és munkássága. ÖGL 1966. 9. sz. 457–462.
- Neck R.*: Gazdasági és társadalmi problémák I. Ferenc József uralkodásának ideje alatt. ÖGL 1966. 9. sz. 462–469.
- Neck R.*: A munkásosztály Ausztria társadalmi és politikai történetében. ÖGL 1966. 1–2. sz. 28–33.
- Blaas R.*: A friauli püestől (1864 ősz) Velence feladásáig. MÖS 19. sz. (1966) 264–338.
- Engel-Jánesi F.*: Az 1859. év mint 1866 előjátéka. DDR 1966. 3. sz. 140–150.
- Thomas Chr.*: A császári kincsek és a leváltár biztos helyre szállítása 1866-ban. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 286–311.
- Regele O.*: Ausztria hadserege és flottája az 1866. háborús esztendőben. DDR 1966. 3. sz. 125–139.
- Höfle K. H.*: Königrätz és a németek 1866-ban. GWU 1966. 7. sz. 393–416.
- Hantsch H.*: 1866 – Európa végzetes éve. ÖGL 1966. 8. sz. 414–422.
- Plaschka R. G.*: Két vereség Königrätz környékén. MÖS 1966. 3–4. sz. 393–420.
- Stainer H.*: Ausztria munkásosztálya az 1866-os osztrák–porosz háború után. NNI 1966. 6. sz. 90–93.
- Goldinger W.*: Belpolitikai kérdések 1867–1914 között. ÖGL 1966. 8. sz. 422–427.
- Kiszlény R.*: Ausztria–Magyarország katonai megállapodásai 1867–1914 között. ÖGL 1966. 8. sz. 427–435.
- Stourzh G.*: Eötvös József politikai eszméi és az osztrák állampolitika. DDR 1966. 4. sz. 204–220.
- Musa VI.*: A horvát szocialista sajtó a bosznia-hercegovinai munkásmozgalomról, 1878–1894. PR 7–8. (1966) 215–222.
- Wank S.*: Aehrenthal két irata 1898–1899-ből Ausztria–Magyarország belső válságának feloldására. MÖS 19. sz. (1966) 339–362.
- Stone N.*: Hadsereg és társadalom a Habsburg Monarchiában, 1900–1914. PP 33. (1966. ápr.) 95–111.
- Vinogradov K. B., Piszczew Ju. A.*: Ausztria–Magyarország külpolitikájának fő irányzatai VI 1966. 6. sz. 86–101.
- Heilbronner H.*: Gróf Aehrenthal és az orosz zsidóság, 1903–1907. JMH 38/4. (1966. dec.) 394–406.
- Gross M.*: Ferenc Ferdinánd főherceg és a horvát kérdés. Adalék a nagy-osztrák politikához Horvátországban. ÖO 1966. 4. sz. 277–299.
- Leser N.*: Ausztró-marxizmus: új értékelés. JCH 1966. 2. sz. 117–133.
- Csáky M.*: Ausztria és a modernizmus. Ausztria vatikáni ügyvivőjének jelentései alapján, 1910–1911. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 322–336.
- Engel-Jánesi Fr.*: Néhány új dokumentum Rudolf trónörökös halálához. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 312–321.
- Fussek A.*: Gróf Stürgkh K. miniszterelnök és a parlamenti kérdés. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 337–358.
- Stone N.*: Moltke – Conrad: az osztrák–magyar és német vezérkar közti viszony, 1909–1914. THJ IX/2. (1966) 201–228.
- Valiani L.*: Olasz–osztrák–magyar tárgyalások 1914–1915. JCH 1966. 3. sz. 113–136.
- Michel B.*: Az osztrák hadikölcsönök szabotálása a cseh bankok részéről 1914–1916-ban. ČCH 1966. 5. sz. 685–698.
- Nikov N.*: Bethmann-Hollweg szerepe az 1914–1918-as háborúban. EB 1966. 5. sz. 71–106.
- Bihl W.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia ruszinokkal folytatott politikájának néhány aspektusa 1914–1918. JGO 1966. 539–550.
- Böhm J.*: Nemzetiségi probléma 1918-ban. (Szociáldemokrata vita az ausztriai nemzetiségi kérdés megoldásáról 1918-ban.) WZ 1966. 9. sz. 492–500.
- Petrović N.*: A nemzeti kérdés és Ausztria–Magyarország széthullása. JIC 1966. 1–2. sz. 51–73.
- Mechler P.*: Az osztrák vasutak nemzetközi kapcsolatai az első köztársaság elején. A régi osztrák vasúti ügy levélszáma a Duna-monarchia összeomlása után. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 399–426.
- Gulya K.*: A nyugatmagyarországi kérdés az első világháború után. Burgenland és a magyar kormányok politikája 1918–1921-ben. ÖO 1966. 2. sz. 89–100.
- Auer J.*: Antiszemita áramlatok Récsben 1921–1923-ban. ÖGL 1966. 1–2. sz. 23–27.
- Remnhoffer Fr.*: Emlékezés Ignaz Seipel-re. ÖGL 1966. 9. sz. 469–472.
- A fasiszta puccs Ausztriában 1934 júliusában, és Dolfuss kancellár meggyilkolása. (A Fekete tó fenekén talált náci dokumentumok.) VI 1966. 2. sz. 110–122.
- Pusztogarov, V. V.*: A kommunizták és szociáldemokraták együttműködése Ausztriában a Konintern VII. kongresszusa előestéjén. UIZS 1967. 11. sz. 59–65.
- Steiner H.*: Ausztria 1938–1945 között. (Reflexiók Karl Stindler: Österreich im Spiegel der NS Akten, Herold-Verlag, 1966. 427. p. e. könyvéhez.) WZ 1966. 12. sz. 645–649.
- Jedlička L.*: Az osztrák Heimwehr. JCH 1966. 1. sz. 127–144.
- Christoph P.*: Osztrák felszabadítási bizottság Párizsban. Dokumentumok és feljegyzések alapján. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 427–476.
- Deuerlein E.*: Ausztria külpolitikai helyzete 1945-ben. A potsdami konferencia előkészítéséről és lefolyásáról szóló amerikai iratok alapján. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 477–519.
- Bardy R.*: Az osztrák gazdaság a második világháború alatt. (Áttekintés) ÖGL 1966. 5. sz. 213–222.
- Ermacora J.*: A kisebbségek védelméről a dunai államokkal kötött békeszerződésekből a második világháború után. DDR 1966. 1–2. sz. 64–74.
- A gép- és vasipar helyzete az osztrák gazdaságban. ÖGL 1966. 9. sz. 511–516.
- Ausztria vas- és fémáruipara. ÖGL 1966. 7. sz. 386–394.
- Klaar A.*: Települések Ausztriában. ÖGL 1966. 5. sz. 251–255.
- Hopf K.*: Az osztrák szövetségi államok kultúrföldrajzi szerkezete. Gondolatok a jelenkori osztrák öntudat alapjairól. ÖGL 1966. 5. sz. 245–251.
- Truger W.*: A koalíció jövője. WZ 1966. 3. sz. 123–128.
- Mocsalin D.*: A szocialista párt Ausztriában. MEMO 1966. 2. sz. 126–132.

Belgium, Hollandia

- Vercauteren F.*: In memoriam Jan Frederik Niermeyer, 1907–1965. MA 1966. 1. sz. 187–191.
- Renouvin P.*: Franz van Kalken történeti művei. RHMC XIII. (1966. okt.–dec.) 303–309.
- van Houlle J. A.*: A bruges-i piac fellendülése és hanyatlása. ECHR XIX/1. (1966. ápr.) 29–47.
- Mertens J. A.*: *Verhulst A. E.*: Mezőgazdasági terméshozam Flandriában a 14. században. ECHR XIX/1. (1966. ápr.) 175–182.
- Pitz, E.*: Tökével való ellátottság és vállalkozási formák Antwerpenben 1488–1514. SW 1966. 1. sz. 53–91.
- Outhwaite R. B.*: A külföldi kölcsön nehézségei. Az angol Korona és az antwerpeni pénzpiac a 18. század közepén. ECHR XIX/2. (1966. aug.) 289–305.
- Laurent P. H.*: Antwerpen Bréma ellen: Atlanti-túli gőzhajó diplomácia és európai kikötői versengés, 1839–1846. CHM IX/4. (1966) 938–952.
- Smit C.*: A németalföldi rezidens Pekingben az ostrom idején, 1900. RHMC XIII. (1966. okt.–dec.) 285–302.
- Bauman G. G.*: Az 1941. februári sztrájk – fordulópont Németalföld ellenállási mozgalmának történetében. NNI 1966. 4. sz. 94–101.
- Judanov Ju.*: A belga fináncok nemzetközi pozíciója. MEMO 1966. 4. sz. 69–76.
- Burnel E.*: A belga munkásmozgalom jelenlegi szakaszában. Kom 1966. 6. sz. 105–112.

Bulgária

- Todorov N.*: Az első Balkanisztikai Kongresszus. NV 1966. 10. sz. 111–116. [Szófia, 1966. aug. 26. – szept. 1.]
- Demanche P.*: A balkanisztikai kutatások kongresszusa, Szófia, 1966. aug. 25. – szept. 1. RHD LXXX. (1966. okt.–dec.) 363–364.
- Dimitrova A.*: A XI. archeológiai konferencia Veliko Trnovban. IP 1966. 5. sz. 120–123. [ápr. 19–22.]
- Kuzmanova A.*, *Szokolova B.*: A balkáni kölcsönösség hete. IP. 1966. 1. sz. 113–117.
- Hrisztoff H.*: Dimitr Koszov akadémikus tudományos művei. IIIB 16–17. sz. (1966) 5–10. [Műveinek bibliográfiája, uo. 11–24.]
- Todorova Cv.*: A Bolgár Történettudományi Intézet tudományos tevékenységének egy éve. IP 1966. 2. sz. 138–142.
- Georgiev K.*: A Bulgária történetére vonatkozó források publikálásának kérdéséről. IP 1966. 3. sz. 91–114.
- Szejanov I.*: A tudományos kutatás koordinálásának problémái. NV 1966. 11. sz. 41–48.
- Dinekov P.*: A bolgár irodalom periodizálása a balkáni irodalmak fejlődésének fényénél. EB 1966. 4. sz. 5–14.
- Snitman A. M.*: Bulgária Lenin ideológiai hagyatékában. IP 1966. 4. sz. 3–29.
- Kriszianov Cv.*: A bolgár nép etnogenezisének történetéről. IP 1966. 3. sz. 33–50.
- Baleszki D.*: Bulgária lakossága. NV 1966. 10. sz. 48–51.
- Hrisztoff P.*: Szófia törzsökös lakosai. IP 1966. 1. sz. 51–60.
- Posztrikova N. M.*: Bulgária középkori lakosságának antropológiai jellemzése (4–15. és 19–20. század). SzE 1966. 6. sz. 90–97.
- Szenegarov I.*: Mely évben keresztelték Borisz fejedelmet? IP 1966. 5. sz. 92–99. [864–865]
- Georgiev E.*: Ochridai Kelemen a bolgár nép és a szlávok fejlődésében és harcaiban. (Halálának 1050. évfordulójára.) NV 1966. 8. sz. 57–66.
- Blagoeva B.*: Szamuil cár eredetéről. IP 1966. 2. sz. 79–95.
- Vojnov M.*: A macedonai bolgár kisebbség kérdéséhez. IP 1966. 5. sz. 61–72.
- Cankova-Petkova G.*: Petr Deljan, ahogy kortársai látták. IP 1966. 4. sz. 97–106.
- Primov B.*: A második bolgár állam nemzetközi jelentősége megalakítása és megszilárdítása idején. IP 1966. 1. sz. 22–46.
- Angelov D.*, *Güzelev V.*: Az örmény források tudósításai Bulgária középkori történetéről. IP 1966. sz. 1. 120–127.
- Razbojnikov A.*: Megfoszthatta-e Kalojan Dimotik falut a víztől a Marica eltérítésével? IP 1966. 1. sz. 81–83.
- Ionescu-Nişcov Tr.*: Román–bolgár feudális kapcsolatok a 14.–15. században. EB 1966. 5. sz. 177–206.
- Milkova F. G.*: A mirnye állami birtok jellege az ottomán birodalomban a 15–19. században. EB 1966. 5. sz. 135–176.
- Atanaszov P.*: Jakov rituálja, 1566–1966. IP 1966. 2. sz. 96–104.
- Margosz A.*: Útjegyzetek a bolgár földről Simeon Dpir Lehaci 17. századi örmény utazó tollából. IP 1966. 2. sz. 105–107.
- Matkovszki Al.*: Adatok a hajdukokról Macedóniában a 17. század második felében. IP 1966. 3. sz. 67–82.
- Gyemina Je. I.*: A damaszkinok helye a bolgár irodalmi nyelv fejlődésében. Szsz 1966. 4. sz. 28–33.
- Paskaleva O.*: Bécs és a bolgár kereskedők a 18. és 19. században. A bolgárkór kereskedelmi kapcsolatai Bécs városával a bolgár újjászületés idején. ÖO 1966. 2. sz. 107–115.
- Szenegarov I.*: Paiszi Hilendarszki születési helyéről. IIIB 16–17. sz. (1966) 517–524.
- Razlogov N.*, *Hadzsiulcsjev D.*: Paiszi Banzsko városában született. IIIB 16–17. sz. (1966) 525–535.
- Sarova K.*: A párizsi kommun visszhangja a délszlávok között. IIIB 16–17. sz. (1966) 347–364.
- Paszkalova V.*: A bolgár nemzet kialakulásának néhány sajátossága és tényezője a 19. század első felében. IIIB 16–17. sz. (1966) 423–452.
- Eskenazi E.*: Néhány adó beszédési módja Nyugat-Bulgáriában a 19. században a felszabadulásig. IIIB 16–17. sz. (1966) 333–346.
- Veliki K.*: Kivándorlás Karnobatóból Havasalföldre 1830-ban. IIIB 16–17. sz. (1966) 453–466.
- Devedzsev M.*: A várnai kikötő kiszélesítése a tavak felé és egyesítése a Devnya síksággal. A probléma fejlődése. IP 1966. 5. sz. 81–91.
- Koledar-c P. D.*: A „Dobrodetelna družsina” előtörténete. IIIB 16–17. sz. (1966) 385–406.
- Szigyelnyikov Sz. I.*: A bolgár nép felszabadító mozgalma a 19. század 60–70-es éveiben a Bolgár Népköztársaság történeti irodalmában. Szsz 1966. 2. sz. 76–82.
- Bozilov B.*: A nagy költő és forradalmár. (Hrisztoff Botev halálának 90. évfordulójára.) NV 1966. 5. sz. 89–91.
- Dundjiev I.*: Vaszil Levszki és a balkáni népek egysége. RESB 1965. 3–4. sz. 549–562.
- Todorov N.*: Dokumentum a balkáni egységről a nemzeti felszabadító harcban. IIIB 16–17. sz. (1966) 499–516.
- Panajotov I.*: A san-stefanoi béke diplomáciatörténetéből. IP 1966. 5. sz. 27–49.
- Burmov A.*: Harc a bolgár központi forradalmi bizottság eszmei-forradalmi tisztaságáért Bukarestben, 1869–1871. IIIB 16–17. sz. (1966) 365–384.
- Tumangelov T.*: Ljuben Karavelov születésének dátumáról. IP 1966. 3. sz. 115–117.
- Jerihonov L. Sz.*: Ljuben Karavelov a Znanie folyóiratban, 1875–1878. IIIB 16–17. sz. (1966) 273–316.
- Ehrinov L.*: Ljuben Karavelov az orosz diplomaták levelezésében. IP 1966. 6. sz. 47–58.
- Mitev J.*: Az 1876. áprilisi felkelés. NV 1966. 4. sz. 3–13.
- Radev St.*: Az 1876. áprilisi felkelés visszhangja a magyar sajtóban. IP 1966. 3. sz. 59–67.
- Kalinov A.*, *Koledarov P.*: Az áprilisi felkelés 90. évfordulójára. IP 1966. 4. sz. 138–149.
- Batovszki H.*: A balkáni államok és a bolgár kérdés az 1876. áprilisi felkelés idején. IIIB 16–17. sz. (1966) 317–332.
- Hrisztoff H.*: Bulgária két állami felépítési tervezete 1870-ből. IIIB 16–17. sz. (1966) 479–498.
- Popov C.*: Franciainorszag állásfoglalása az 1876. évi bulgáriai eseményekkel kapcsolatban. GFNS VIII. (1964–1965) 81–127.
- Bogdanova E.*: Új dokumentumok Vela Blagoeváról a szovjet levéltárakból. IP 1966. 1. sz. 84–91. [1878–1884]
- Nyikityin Sz. A.*: Dokumentumok a bulgáriai mezőgazdaság orosz beszéiréséről 1879-ben és ennek tudományos jelentősége. IIIB 16–17. sz. (1966) 467–478.
- Birman M. A.*: A bolgár–lengyel marxista kapcsolatok történetéből. IIIB 16–17. sz. (1966) 269–272. [1880–1910]

- Todorov G. D.:** Marin Sz. Drinov professzor és az állami puccs 1881-ben a cári Bulgáriában. IIIB 16-17. sz. (1966) 233-263.
- Vaszilov K.:** Dimitir Blagoev a párt kiváló teoretikusa. NV 1966. 6. sz. 22-35.
- Anev P.:** Dimitir Blagoev és a szociáldemokrata szervezet létrehozása Plovdiv városában, 1893-1901. IP 4. sz. 77-87.
- Pantev A.:** Az angol-bolgár kapcsolatok Sz. Sztambolov bukása után, 1894-1896. IP 1966. 4. sz. 87-96.
- Martinyenko A. K.:** A Szovjetunió néhány levéltárának dokumentumanyaga az orosz-bolgár kapcsolatok történetéről az imperializmus korszakában, 1895-1917. IP 1966. 5. sz. 126-134.
- Fükipov I.:** Vaszil Kolarov a munkások képviselője a plovdivi munkabizottságban. IP 1966. 2. sz. 65-79.
- Arabasziev Sz.:** A parasztasszonyok felkelése Veliko-Trnovo térségében 1918-ban. IP 1966. 5. sz. 73-80.
- Damjanov V.:** A francia közvélemény és a forradalmi események Bulgáriában 1923-1925-ben. IIIB 16-17. sz. (1966) 191-232.
- Fajziev S.:** Az 1923 szeptemberi bulgáriai antifasiszta felkelés visszhangja Ukrajnában. UIZs 1966. 2. sz. 53-60.
- Leonidov A.:** A második „Szovgor”-kormány politikája a hadisarc és a nemzetközi imperializmus rablásai tekintetében, 1926-1931. IP 1966. 2. sz. 10-35.
- Toncsjev J.:** A Munkásifjúsági Szövetség az 1929-1934. évi gazdasági válság idején. IP 1966. 4. sz. 30-59.
- Vaszilov V.:** Az „ötvenkettők” pere 1929-ben: visszhangja és fontossága. IIIB 16-17. sz. (1966) 145-190.
- Sarlanov D.:** A legális segélyszervezet létrehozása és működése, 1929-1934. IP 1966. 5. sz. 3-26.
- Dimov N.:** A bolgár egyetemisták nemzeti szövetségének tevékenysége a balkáni országok forradalmi diákifjúságának tömörítéséért, 1931-1932. IP 1966. 1. sz. 47-51.
- Radenkova P.:** A lipseai Georgi Dimitrov Múzeum új kiállítása. IP 1966. 2. sz. 147-151.
- Constantinescu-Iasi P.:** A Reichstag-per és az antifasiszta mozgalom Romániában. IIIB 16-17. sz. (1966) 133-144.
- Hadzsinikolov V.:** Giorgi Dimitrov fogadtatása a Szovjetunióban Németországból való kitoloncolása után. IIIB 16-17. sz. (1966) 97-132.
- Bistrickij V.:** Mozgalom Dimitrov megmentéséért Csehszlovákiában. SS VII. (1965) 35-57.
- Hadzsinikolov V. G.:** Dimitrov tevékenysége Ernst Thälmann megmentésére. IP 1966. 3. sz. 51-59.
- Csempalov I. N.:** A német tőke pozícióinak megerősödése Bulgáriában a 20. század harmincas éveiben. SzSz 1966. 1. sz. 3-11.
- Petrov Szt.:** A bolgár nép fegyveres harcának szakaszai a fasizmus ellen 1941-1944-ben. IP 1966. 3. sz. 83-90.
- Todorovszki Gl.:** Bulgária és Olaszország viszonya 1941-1943-ban Nyugat-Macedonia tekintetében. IG 1965 2-3. sz. 77-97.
- Kamenov F.:** A német-fasiszta megszállás jellemző vonásai Bulgáriában 1941-1944-ben. IP 1966. 1. sz. 3-21.
- Tisev D.:** A bolgár népi agrárszövetség és a bolgár nép fegyveres harca a monarcho-fasiszta diktatúra ellen, 1941-1944. IP 1966. 3. sz. 3-32.
- Bozsinov V.:** Az Egyesült Államok politikája 1944-ben Bulgáriával szemben. IP 1966. 6. sz. 67-83.
- Milev J.:** A bolgár hadsereg részvétele az 1944. szept. 9-i felkelésben. IIIB 16-17. sz. (1966) 65-96.
- Trifonov D.:** Az ifjúsági brigádok mozgalmának megindulása és fejlődése, 1946-1950. IP 1966. 5. sz. 50-61.
- Gencsjev N.:** A népi demokratikus hatalom végleges megszilárdulása Bulgáriában, 1947-1948. IIIB 16-17. sz. (1966) 25-64.
- A Bolgár KP áprilisi plénuma megnyitásának 10 éve. NV 1966. 3. sz. 3-12.
- Nikolov C.:** 10 év az áprilisi plénum által kijelölt úton. IP 1966. 2. sz. 3-9.
- Jordanov T.:** A párt gazdaságpolitikája és az ötödik ötéves terv direktívái. NV 1966. 12. sz. 37-49.
- Platkovszkij V.:** A szocialista Bulgária. Kom 1966. 16. sz. 103-112.
- Bocskova V.:** A Bolgár Népköztársaság tervezésének és vezetésének új rendszere. VE 1966. 11. sz. 100-108.

Csehszlovákia

- Bokes Fr.:** In memoriam PhDr T. Lamoš, 1921-1965. HČ 1966. 1. sz. 159-160.
- In memoriam Dr. T. Lamoš, CSc. ČCH 1966. 2. sz. 288.
- Dřimal J.:** Jiřy Radimský emléke. SMM 1966. 85. évf. 7-10. [brnói levéltáros, 1919-1965.]
- In memoriam Bohumil Sobotka, 1905-1966. SS 1966. 1. sz. 116-118.
- Klement Gotwald:** Születésének 70. évfordulójára. VIK 12. sz. 93-97.
- Horváth P.:** Dr. Fr. Bokes 60 éves. HČ 1966. 1. sz. 158-159.
- Havránek B.:** Antonín Dostál. BS 1966. 1. sz. 1-6. [60. szül-nap.]
- Bk.:** Dr. A. Horákova-Gašparikova 70 éves. HČ 1966. 3. sz. 516.
- Horvát P.:** A Húščava professzor 70 éves. HČ 1966. 1. sz. 157-158.
- Lehotská D.:** Dr. A. Húščava professzor tudományos munkássága. HŠ XI. (1966) 7-16.
- Dr. A. Húščava professzor műveinek bibliográfiája. HŠ XI. (1966) 317-319.
- Polla B.:** Ing. Dr. H. C. Stefan Janšák 80 éves. HČ 1966. 3. sz. 515-516.
- Palat A., Vjalkin R.:** Jaroslav Průšek (60. születésnapjára). NAA 1966. 5. sz. 215-218. [sinológus]
- Jan Ryпка (80. születésnapjára). NAA 1966. 3. sz. 217. [Iranista]
- Václav Vaněček 60 éves. PS 1965. 11. sz. 5-8.
- Havlicek Fr.:** A Csehszlovák Kommunista Párt XIII. kongresszusáról. CC 1966. 7-8. sz. 79-91.
- Hristov Hr.:** Nemzetközi szlavisztikai szimpozium. IP 1966. 5. sz. 124-126. [Smolenice, 1966. jún.]
- B. F.:** A Szlovák Történelmi Társulat közgyűlése. HČ 1966. 3. sz. 511-512. [1966. ápr.]
- Matula V.:** A szlovák történetész V. kongresszusa. SzSz 1966. 1. sz. 121-122. [Bauska Bistrica, 1965. jún. 16-18.]
- Bokes Fr.:** A szlovák történetész ötödik kongresszusa, 1965. jún. 18-18. sz. SHS IV. (1966) 282-285.
- A Szlovák Történelmi Társulat V. kongresszusáról. HČ 1966. 3. sz. 464-472.
- F. B.:** Helytörténeti szeminárium Pozsonyban. HČ 1966. 2. sz. 326. [1965. nov. 17.]
- Šterbinský T.:** A történeti bibliográfia problémáiról. HČ 1966. 1. sz. 153-155. [Pozsony, 1965. május 24.]
- Fuchs G.:** Cseh szaktudósok konferenciája Lipcseben. ZG 1966. 5. sz. 788-790. [1966. ápr. 5-6.]
- Eichler E.:** I. cseh munkaértekezlet Lipcseben. ZG 1966. 1. sz. 119-121. [1965. ápr. 28-29.]
- T. J.:** A prágai Husz János symposium. KH 1966. 1. sz. 248-249. [1965. aug. 18-20.]
- Kolesnyk A.:** Symposium Hussianum Pragense. ZG 1966. 1. sz. 117-119.
- Šmahel Fr.:** Tudományos konferencia a pozsonyi egyetem alapításának 500. évfordulóján. ČCH 1966. 2. sz. 291-292. [1965. dec. 13-16.]
- Vantuch A.:** A pozsonyi akadémia megalapításának 500. évfordulóján rendezett tudományos konferencia: Humanizmus és reneszánsz. HČ 1966. 2. sz. 322-325.
- Bihl W.:** A nacionalizmus problémái a cseh országokban a 19. és 20. században. Nemzetközi szimpozium Badenben 1966. szept. 22-25-én. ŐO 1966. 6. sz. 500-504.
- Schwarz S.:** Német nacionalizmus Csehszlovákia ellen München előtt és után. DAP 1966. 12. sz. 1507-1508. [Tudományos konferencia Ostravában 1966. okt. 6-7.]
- Matej J.:** A fasisztaellenes harcban részt vett európai népek tanítóinak nemzetközi konferenciája. HČ 1966. 2. sz. 327-328. [Potsdamban, 1965. nov. 22-25.]
- Hubenák L.:** A fasisztaellenes harc történetének csehszlovák bizottsága ülése. HČ 1966. 2. sz. 325-326. [Hofalceen 1965. dec. 8-9.]
- Vlachovič J.:** A Csehszlovák-Magyar Történelmi Bizottság ülése 1965-ben. HČ 1966. 3. sz. 512-513. [Budapest-Debrecenben, 1965. nov. 23-26.]
- B. F.:** A csehszlovák és magyar jogtörténészek konferenciája Egerben. HČ 1966. 4. sz. 663-664.
- Mészáros J.:** A magyar és csehszlovák jogtörténészek konferenciája a dualizmusról Pécsen. HČ 1966. 1. sz. 152-153. [1965. szept. 23-25.]

- Mésáros J.**: A csehszlovák – magyar jogtörténeti konferencia a dualizmusról Pécsen. PS 1966. 12. sz. 284 – 286.
- Pitronová B.**: Tudományos Konferencia a cseh – lengyel kapcsolatok 1000. évfordulójára keretében. SS 1966. 1. sz. 110 – 112. [Opava, 1965. szept. 9 – 10.]
- Ratkó P.**: A lengyel – csehszlovák történeti bizottság ülésszaka. HC 1966. 1. sz. 156. [Pozsony és Smolenice, 1965. okt. 12 – 13.]
- Chlebowczyk J.**: A lengyel – csehszlovák történeti bizottság munkájából. KH 1966. 2. sz. 522 – 523.
- Oliva P.**: A „Világtörténet” kiadásának előkészítéséről. ČCH 1966. 1. sz. 66 – 69.
- Marek J.**: Az egyetemes történet. ČCH 1966. 2. sz. 214 – 222.
- Macárek J.**: Vita az új csehszlovák „Világtörténetről.” ČCH 1966. 4. sz. 548 – 557.
- Ulák L.**: A világtörténet módszertanáról. ČCH 1966. sz. 699 – 702.
- Stojka O.**: Az egyetemes és nemzeti történet oktatásának színvonala a közép- és szakiskolákban. ČC 1966. 2. sz. 284 – 289.
- Lapteva L. P.**: A csehszlovák történetesek művei a késő-középkori Csehszlovákia gazdaságtörténetéről. SzSz 1966. 2. sz. 82 – 86.
- Kogan B. M.**: A szovjet történetírás a cseh nemzeti újjászüléstől. VI 1966. 5. sz. 151 – 155.
- Molok F. A.**: A csehszlovák – szovjet kapcsolatok a Szovjetunió történetében a Slovanski Pregled folyóiratban az 1964 – 1965 években. ISzSzSzR 1966. 5. sz. 195 – 200.
- Grobelný A.**: A csehszlovák történelem forrásai a náci megszállás idején a katowicei levéltárban. SS 1966. 2. sz. 217 – 236.
- Holotik L.**: A szlovák történetírás mai állapota és problémái. HC 1966. 1. sz. 1 – 9.
- Lewandowski J., Molenda D.**: Szlovákia történetének új koncepciója. KH 1966. 2. sz. 523 – 526.
- Halaga O. R.**: Szlovákia történeti kezdetei kutatásának jelenlegi állapota. HC 1966. 2. sz. 281 – 288.
- Škorupová A.**: Új bibliográfiai munkák a szlovák történelemre vonatkozóan. SHS IV. (1966) 255 – 268. Válogatott bibliográfia a Szudéta-vidék történetéhez és földrajzához, 1965. Összeállította H. Jilek. ZfO 1966. 2. sz. 385 – 400.
- Šindlár J.**: A Historický Časopis az 1982 – 1965 években. SS 1966. 1. sz. 131 – 135.
- Zastěrová B.**: A bizantinológia fejlődésének és jelenlegi állapotának áttekintése. ČCH 1966. 2. sz. 161 – 178.
- Kučera M.**: A lakosság decurio és centurio szervezetei a koraközépkori Szlovákiában. HŠ XI. (1966) 57 – 77.
- Bulín H.**: A középkori államok kialakulása Közép-Európában. SMM 1966. 85. évf. 209 – 215.
- Koller H.**: A nagymorva birodalom. ÖGL 1966. 3. sz. 100 – 105.
- Dostálová R.**: Nagy-Morvaország. BS 1966. 2. sz. 344 – 349.
- Preidel H.**: A nagymorva birodalom az újabb cseh irodalom tükrében. ŐO 1966. 3. sz. 222 – 237.
- Poulik J.**: Adalék a délmorva archeológiai ásatásokhoz és a nagymorva állam eredetének kérdéséhez. ÖGL 1966. 3. sz. 112 – 117.
- Havlík L. E.**: Nagy-Morvaország. (Questiones Magnae Moraviae, II.) SMM 1966. 85. évf. 216 – 226.
- Graus F.**: Kereszténység a Nagymorva birodalomban. (Z. R. Dittrich könyvről.) Hist XI. (1965) 273 – 281.
- Vavřínek V.**: A kereszténység kezdetei Morvaországban. ÖGL 1966. 4. sz. 177 – 180.
- Mitscha-Märheim H.**: A nagymorva kiállítás és a keresztény misszió a szlávoknál. ÖGL 1966. 3. sz. 97 – 99. [Bécsben.]
- Fiala Z.**: A cseh politikai és kultúrtörténet fő problémái a 9 – 10. században tudásunk mai állapota szerint. ČCH 1966. 1. sz. 54 – 65.
- Cibulka J.**: A cseh Bojovj herceg és Ingo fejedelem magánainak megtérése. ÖGL 1966. 3. sz. 106 – 112.
- Vanděček V.**: A római és a kánoni jog behatolása a mai Csehszlovákia területére a 9. század második felétől a 14. század első feléig. PS 1966. 12. sz. 27 – 40.
- Graus Fr.**: A szláv liturgia és írásbeliség a 10. században a Pjemysl-kori Csehországban. ČCH 1966. 4. sz. 473 – 495.
- Barthoča R.**: Olomouc vizállya Brnával. SMM 1966. 85. évf. 140 – 146.
- Turek H.**: A cseh korafundális bazilikák problematikájához. PS 1965. 11. sz. 17 – 27.
- Krdlik O.**: Vjačeslav első őszláv Vitájának keletkezése. BS 1966. 1. sz. 131 – 163.
- Polla B.**: Az archeológiai történeti kutatások eddigi eredményei Szlovákiában. HŠ XI. (1966) 17 – 42.
- Marsina R.**: Az oklevelek jelentősége a településkutatás számára. HŠ XI. (1966) 43 – 56.
- Krajčovič R.**: Toponimikai kutatások és a társadalom-történeti problematika. HC 1966. 1. sz. 75 – 84.
- Kučera M.**: A népesség struktúrája Szlovákiában a 10 – 12. században. SHS IV. (1966) 7 – 82.
- Halaga O. R.**: A szlovák városok kezdetei kutatásának módszertanához. HC 1966. 3. sz. 488 – 491.
- Novák J.**: A szlovák városi és községi címerek tartalmi elemei. HŠ XI. (1966) 253 – 261.
- Barčí J.**: A pozsony-megyei eltűnt település „Zolgerer” lokalizálásához. HŠ XI. (1966) 91 – 98.
- Spruňanský Sv.**: A pozsony vár késő-gotikus átépítése a levéltári források világánál. HŠ XI. (1966) 121 – 138.
- Roučka B.**: A korházak, birtokaik, igazgatásuk és helyzetük a cseh feudalizmus adórendszerében. PS 1966. 12. sz. 41 – 90.
- Tibenský J.**: Adalékok az európai tudományos közvéleménynek a feudalizmus korabeli szlovák bányászat iránti érdeklődéséhez. ZDVTs IV. (1966) 165 – 204.
- Fischer K.**: Adalékok az asztronómia fejlődéséhez Szlovákiában a dualizmus korában. ZDVTs II. (1963) 141 – 174.
- Vaculík K.**: A középkori képzőművészet problematikájához Szlovákiában. SHS IV. (1966) 83 – 108.
- Ratkó P.**: Az örökösödési jog a 13. századi turóc-iptói kiváltságlevelekben. HŠ XI. (1966) 79 – 90.
- Lanoš T.**: Körmeőbánya város topográfiája, 1328 – 1430. HŠ XI. (1966) 99 – 120.
- Matějka Fr.**: A cseh és szlovák falu a késő középkorban. (Az újabb kutatások szemléje.) KH 1966. 1. sz. 127 – 150.
- Šmahel Fr.**: A kézzel írott könyvek ára Csehországban 1500-ig. SH 1966. 14. sz. 5 – 48.
- Molnár A.**: Husz János helye az európai reformáció történetében. ČCH 1966. 1. sz. 1 – 14.
- Ionescu-Nișcov Tr.**: Huszitika a román történetírásban. ČCH 1966. 1. sz. 104 – 115.
- Chalupecký I.**: A tizenhat zsepesi város pecsétje. HŠ (1966) 227 – 251.
- Macek J.**: Posthumus László király haláláról. ČCH 1966. 5. sz. 766 – 775.
- Kejř J.**: Podjebrád György király béketervezetének új kéziratánál 1462 – 1464. PS 1966. 12. sz. 153 – 157.
- Beneš Fr.**: Depositeria generale della Crociata. Forrástanulmány arról a pénzügyi támogatásról, melyet a pápai kúria az eretnekek elleni harára Podjebrád György király idején Csehországnak nyújtott. ČCH 1966. 5. sz. 738 – 757.
- Ratkó P.**: A Thurzó – Fugger társaság létrejöttének körülményei 1495-ben. ČCH 1966. 5. sz. 758 – 765.
- Halaga O. R.**: A szlovák városok kapcsolata Lengyelországgal és Oroszországgal a 16. századig. HŠ XI. (1966) 139 – 165.
- Matulay C.**: A zólyom-megyei kongregációs jegyzőkönyvek, 1506 – 1579. HŠ XI. (1966) 195 – 217.
- Urfus V.**: „Merkantilizmus-előtti” törvényhozás Csehországban és annak jellege. PS 1965. 11. sz. 43 – 52.
- Horváth P.**: A kereskedelmi kapcsolat Szlovákia valamint Szilézia és Morvaország között a 16. század első felében. HŠ XI. (1966) 167 – 193.
- Kučera M.**: A lengyel – szlovák sókereskedeleme a 16. század végéig. ŠS VII. (1965) 89 – 122.
- Bokesová-Uherová M., Fundárek R.**: A fűdők és gyógyforrások iránti tudományos érdeklődés kezdetei Szlovákiában. ZDVTs III. (1964) 265 – 296.
- Zytkovič L.**: A mezőgazdaság fejlődése cseh földön és Lengyelországban a 16. században és a 17. század elején. ČCH 1966. 4. sz. 589 – 607.
- Bokesová-Uherová M.**: Szlovákiai orvostanhallgatók a Keltémetországai egyetemeken a 16 – 18. században. ZDVTs I. (1962) 113 – 138.
- Můlnz T.**: A 17 – 18. századi szlovákiai ideológiai és tudományos fordulat értékeléséhez. ZDVTs III. (1964) 9 – 32.
- Kučera K., Truc M.**: Külföldi diákok a prágai jogi fakultáson a 17. században. PS 1965. 11. sz. 53 – 73.

- Čuprová L.:** Silesiaca a morvaországi könyvtárakban a 17. és 18. században. SS 1966. 3. sz. 380–389; 4. sz. 543–551.
- Kočíš J.:** A bicsei uradalom könyvelési irafajtái 1606–1626-ban. HŠ XI. (1966) 219–225.
- Sindelář B.:** A vesztfáliai békekongresszus (1643–1648) és a cseh kérdés, II. SzV 29. (1966) 150–172.
- Sindelář B.:** Komenský, a német protestánsok és a vesztfáliai béke. ČCH 1966. 6. sz. 802–806.
- Toegel M.:** Jan A. Komenský politikai nézetei és visszatükröződésük műveiben. ČCH 1966. 1. sz. 15–35.
- Brtiš R.:** Szlovák rablók Sziléziában és Morvaországban. SS 1966. 3. sz. 376–389. [Janosik a 17.–18. sz. ford.]
- Klíma A.:** Merkantilizmus a Habsburg Monarchiában és speciális vonásai a cseh tartományokban. Hist XI. (1965) 95–119.
- Watzka J.:** A gabonaneműk természetese a jobbágygazdaságokban Bars megyében a 18. században. HŠ XI (1966) 283–304.
- Spiesz A.:** A szlovák kispolgárság a 18. században. HČ 1966. 1. sz. 10–36.
- Štrácky J.:** Szlovákok Jugoszláviában. (Adalék a szlovákok Jugoszláviában való letelepedésének történetéhez.) ZDN 44. (1966) 5–22.
- Pošnář J. J. J.:** Klausner, királyi feljegyző és impresszor, 1705–1771. PS 1966. 12. sz. 177–186.
- Duka N.:** Első kísérletek az első pozsonyi orvosegyesület létrehozására. ZDVTs IV. (1966) 233–246.
- Sopko A.:** A bányatudomány kezdetei Szlovákiában. M. Poda és K. T. Delius munkássága. ZDVTs III (1964) 133–160.
- Suchardín S. V.:** A csehszlovák–orosz tudományos-technikai kapcsolatok a bányágy területén. ZDVTs IV. (1966) 71–76.
- Schultheiss E., Tardý L.:** Egy a selmechányai Bányakadémia diákjai közül: Reinegus Jakob az orvos és bányaeépítő szakember. ZDVTs IV. (1966) 217–222.
- Fundárek R.:** M. J. Jaquin Selmechányán kifejett tudományos tevékenységéhez. ZDVTs III. (1964) 97–114.
- Molenda D.:** A lengyel bányászkutatás kezdetei és a selmechányai Bányakadémia részvétel a lengyel szakemberek oktatásában. ZDVTs IV. (1966) 61–70.
- Šustník T.:** Az erdészoktatás kialakulása és fejlődése a Selmechányai Bányakadémián. ZDVTs III. (1964) 179–200.
- Klabouch J.:** Törökvesek a cseh bíróság megreformálására 1730 körül. PS 1965. 11. sz. 29–42.
- Lomič V.:** Az állam törökvesei a sziléziai bányászat újjáélesztésére 1763–1770-ben. SS 1966. 2. sz. 237–249.
- Lomič V.:** Bányászati tájékoztató munka Morvaországban 1765–1784-ben. SMM 1966. 85. évf. 112–139.
- Tibenský J.:** A selmechányai Bányakadémia megalakulásának 200 éves jubileuma után. ZDVTs IV. (1966) 5–6.
- A selmechányai Bányakadémia – a szlovákiai oktatás, tudomány és technika haladó hagyománya. ZDVTs III. (1964) 5–7.
- Malkovský J.:** Szlovákia kohászata a 18. századig és a Bányakadémia jelentősége a kohászat fejlődésében. ZDVTs IV. (1966) 111–146.
- Kruliš J.:** Adalékok a selmechányai fémkohászati kemenékek történetéhez a 18. században. ZDVTs IV. (1966) 77–110.
- Paulinyi Á.:** Az ún. szlovák kemenék és a kovácsolt vas közvetlen előállítása Szlovákiában a 18. században. ZDVTs I. (1962) 57–82.
- Voda J.:** A tűzgépek szerepe a gőzgépek fejlődésében Watt előtt a 18. századi Szlovákiában. ZDVTs I. (1962) 201–252.
- Vlachovič J.:** A 18. századi szlovákiai bányászkutatás története. ZDVTs III. (1964) 33–96.
- Dokumentumok a bányászkutatás történetéhez Csehszlovákiában. Összeállította: J. Vlachovič. ZDVTs III. (1964) 297–317.
- Bokesová-Uherová M.:** Adalékok a bányá-egészségügy és orvostudomány történetéhez Szlovákiában a 18. században. ZDVTs III. (1964) 161–178.
- Grav K.:** Ján Dániel Perlicius (1705–1778) és a Berliini Tudós Társaság. ZDVTs IV. (1966) 223–232.
- Lomič V.:** J. T. Peithner, 1727–1792. ZDVTs IV. (1966) 47–60.
- Teich M.:** Born Ignác (1742–1791) és Szlovákia. ZDVTs IV. (1966) 205–216.
- Haubelt J.:** Giovanni Antonio Scopoli tudományos munkássága Selmechányán. ZDVTs III. (1964) 115–132.
- Schmidt Z., Jancsy J., Baran J.:** Adalékok a geológiai tudományágak történetéhez a 18. századi Szlovákiában. ZDVTs III. (1964) 201–236.
- Burica M.:** Adalék a heliocentrikus rendszer szlovákiai elterjedéséhez. ZDVTs I. (1962) 83–96.
- Andrusov D.:** A geológiai tudományok fejlődése és hatása a materialista világnézet megszlárdítására. ZDVTs I. (1962) 9–34.
- Hrabovec I.:** Adalékok a botanika és zoológia történetéhez Szlovákiában a 18. században. ZDVTs III. (1964) 237–263.
- Fundárek R.:** A 18. századi szlovákiai gyógyszerkészítmények. ZDVTs II. (1963) 175–205.
- Palas K.:** Az irodalmi megújulás kezdetei Brnóban. SMM 1966. 85. évf. 95–111.
- Špiesz A.:** Szlovákia technikai fejlődése a 18. és a 19. század fordulóján. ZDVTs I. (1962) 35–56.
- Paulinyi Á.:** A mértékek összehírása 1775-ben és egy-séges szemmértékegység bevezetése 1776–1780-ban a középszlovákiai bányavidéken. HŠ XI. (1966) 263–281.
- Tibenský J.:** Megjegyzések a régebbi és újabb nézetekről Bernolákról, a Bernolák-féle mozgalom és a szlovák nemzeti megújulás. HČ 1966. 3. sz. 329–371.
- Novotný J.:** Tudományos ülésszak L'udovit Štúr életéről és tevékenységéről. ČCH 1966. 2. sz. 288–290. [Születésének 150. évford. Pozsony, 1965. okt. 27.]
- Novotný J.:** Tudományos konferencia L'udovit Štúr életéről és tevékenységéről. ČCH 1966. 3. sz. 470–472. [Pozsony, 1965. okt. 27.]
- Bk.:** Tudományos konferencia L'. Štúr emlékére. HČ 1966. 1. sz. 151.
- Mésáros J.:** A Štúr-problematika kutatásának jelenlegi állása. HČ 1966. 2. sz. 270–280.
- Vlachovič J.:** A selmechányai bányászakadémia a 19. században. ZDVTs IV. (1966) 7–46.
- Hapák P.:** A szlovákiai vasipar technikai fejlődésének néhány kérdéséhez 1800–1867-ben. ZDVTs II. (1963) 205–234.
- Chlebowczyk J.:** A lengyel történetírás a cseh történelemről és a lengyel–cseh és lengyel–szlovák kapcsolatokról a 19. és 20. században (1965-ig). SS 1966. 3. sz. 348–358.
- Dokoupil L.:** Vitkovice demográfiai fejlődése 1820–1879-ben. SS 1966. 2. sz. 179–189.
- Vyvíjalová M.:** Törökvesek a nyelv egységesítésére a 19. század huszas éveiben és Ondrej Bošani. HČ 1966. 2. sz. 251–263.
- Gregor V.:** Az 1830–1831-ből származó lengyel forradalmi dalok a cseh területeken. SS 1966. 4. sz. 488–510.
- Felczák W.:** A nemzeti kérdés hatása az 1848. évi magyar forradalom társadalmi jellegére. HČ 1966. 1. sz. 85–99.
- Rebro K.:** Kísérlet a szlovák nemzeti kérdés törvényes megoldására az 1848–1849-es forradalom idején. SHS IV. (1966) 109–138.
- Walter Fr.:** A cseh császári kabinetlevél. 1848. ápr. 8. ÖGL 1966. 8. sz. 405–414.
- Šimeček Zd.:** Joseph Chowanetz. (Publicista és újságíró sorsa március előtt és az 1848-as forradalomban.) SMM 1966. 85. évf. 80–94.
- Sobotík B.:** Népfelkelés a Hlučín-vidéken 1848 szeptemberében. SS 1966. 3. sz. 341–347.
- Hubenák L.:** Forrásanyagok Szlovákia állam- és jogtörténetéhez a kapitalizmus korában, 1848–1945. I. rész: 1918-ig. PS 1965. 11. sz. 229–246.
- Horská P.:** Gazdasági és társadalom-történet 1848–1918-ig a cseh történetírásban az elmúlt húsz év folyamán. SH 1966. 14. sz. 75–94.
- Mésáros J.:** A dualizmus válsága és a 19. század kilencvenes éveinek szlovák nemzeti mozgalma. HČ 1966. 3. sz. 372–411.
- Lomič V.:** Adalékok a František Pošepný (1836–1895) szlovákiai tevékenységéhez. ZDVTs IV. (1966) 283–292. [cseh geológus]

- Hrabovec I.*: Gustav Reuss és művének jelentősége a szlovákiai botanika fejlődésében. ZDVTS I. (1962) 97–112.
- Krajčovič M.*: Gustav Augustin (1851–1900) jelentősége a szlovák–román–szerb kapcsolatokban. SS VII. (1965) 145–154.
- Bikar F.*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája és a nem-magyar – horvát, szlovák, román és szerb – szocialista mozgalnak, 1890–1907. PR 6. (1966) 7–54.
- Borodovčák V.*: Lengyel munkáspártok és szlovákok a két század fordulóján. SS VII. (1965) 59–88.
- Nečas S.*: Az Űstřední Banka üzleti kapcsolatainak kezdete a szláv országokkal. SS 1966. 2. sz. 190–198. [1903–1907]
- Pišch M.*: A pozsonyi munkások harca 1904-ben. HŠ XI. (1966) 305–315.
- Michel B.*: Az osztrák hadikölcsönök szabotálása a cseh bankok részéről 1914–1916-ban. ČCH 1966. 5. sz. 685–698.
- Bachmann H.*: Joseph Maria Baernreither és a cseh kérdés az első világháború alatt. DDr 1966. 1–2. sz. 78–83.
- Křížek J.*: T. G. Masaryk és a csehszlovák légió intervenciója 1918 tavaszán. ČCH 1966. 5. sz. 637–666.
- Tajtak L.*: A magyar uralkodó körök erőfeszítései Szlovákiának Magyarország keretein belül való megtartásáért 1918-ban. HČ 1966. 4. sz. 552–584.
- Hubená L.*: Az állam és a jog történetének forrásai Szlovákiában a kapitalizmus korában. II. rész: Az 1918–1938-as évek leltári forrásai. PS 1966. 12. sz. 159–176.
- Gaján K.*: Csehszlovákia szerepe Közép-Európában 1918–1945 között. ŐO 1966. 3. sz. 183–191.
- Némec Z.*: Megjegyzések az 1918–1938. évi csehszlovák ipari index összeállításának problematikájához. ČCH 1966. 3. sz. 411–425.
- Pavelko V. U.*: Szovjet-Ukrajna és Csehszlovákia kulturális kapcsolatainak történetéből. 1918–1939. UIZs 1966. 7. sz. 73–82.
- Kotč M.*: Az osztravai iparvidék és Szilézia közigazgatásának fejlődése 1918–1938-ban. SS 1966. 4. sz. 433–458.
- Pulaski M.*: A lengyel–csehszlovák kapcsolatok a két világháború között a krakkói történészek utolsó műveiben. SS 1966. 4. sz. 555–558.
- Lemberg H.*: Karel Kramář orosz akciója Párizsban 1919-ben. JGO 1966. 3. sz. 400–428.
- Holotik L.*: Harc a köztársaság jellegéért – a forradalmi Hlohovec 1920-ban. HČ 1966. 2. sz. 219–250.
- Steiner J.*: Az osztravai iparvidék jellege és a proletariátus állapota a huszas évek elején. SS 1966. 3. sz. 318–340.
- Szinaí M., Szilas L.*: Adalékok a Csehszlovákia ellen irányuló német és magyar agresszív tervek történetéhez, 1920–1939. HČ 1966. 4. sz. 595–607.
- Holotiková Z.*: Az 1921–1925 évek szlovák politikájának néhány problémája. HČ 1966. 3. sz. 412–463.
- Hendrich J.*: A Csehszlovák KP megalakításának 45. évfordulója. Kom 1966. 8. sz. 99–109.
- Mejdrová H.*: A Csehszlovák Kommunista Ifjúsági Szövetség történetéből, 1924–1925. ČCH 1966. 3. sz. 312–327.
- Černý B.*: A két világháború közötti csehszlovák politika gazdasági feltételei. (Az Agrárpárt gazdaságpolitikájához.) Hist XI. (1964) 177–215.
- Mlyndřík J.*: A munkanélkülek mozgalmanak tetőfoka Szlovákiában 1929–1933-ban. HČ 1966. 1. sz. 37–74.
- Mlyndřík J.*: Az új sztrájkstratégia és taktika és az északi cseh textilmunkások sztrájkja 1929-ben. ČCH 1966. 5. sz. 703–727.
- Laichmann M.*: A baloldali értelmiség Brno vidékén 1929–1933-ban. SMM 1966. 85. évf. 38–54.
- Kvaček R.*: Csehszlovákia helyzete és külpolitikája a 20. század harmincas éveiben. Hist XI. (1965) 217–271.
- Sládek Z.*: Hogyan finanszírozta a Szovjetunió a csehszlovák kereskedelmet a harmincas években. ČCH 1966. 4. sz. 496–520.
- Kvaček R., Vlnš V.*: A német–csehszlovák viszony történetéhez a harmincas években. ČCH 1966. 6. sz. 880–896.
- Protová V.*: Harc a német demokratikus színházért a Csehszlovák Népköztársaságban. ČCH 1966. 2. sz. 179–206.
- Káňa O.*: A német irredentizmus társadalomgazdasági és szervezeti bázisa Hlučín vidékén. SS 1966. 3. sz. 306–317.
- Bistřícký V.*: Mozgalom Dimitrov megmentéséért Csehszlovákiában. SS VII. (1965) 35–57.
- Černý B.*: A Schwarze Front Csehszlovákiában, 1933–1938. ČCH 1966. 3. sz. 328–357.
- A csehszlovák kérdés Horthy-Magyarország diplomatai irataiban (1936–1938 – Münchenig.) A dokumentumok közli: M. Lavrová. HČ 1966. 4. sz. 608–637.
- Antoš Z.*: Vér és föld – a Szudéta-vidék nemzeti kérdésének „végeleges megoldása”. SS 1966. 1. sz. 28–59.
- Stanislavská St.*: Lengyelország és a csehszlovák válság 1938 őszén. SS 1966. 2. sz. 166–178.
- Vítal D.*: Csehszlovákia és a nagynatalmak, 1938 szeptember. JCH 1966. 4. sz. 37–67.
- Krás M.*: Nehru és Csehszlovákia az 1938 évi európai válság időszakában. ČCH 1966. 3. sz. 358–373.
- Holotiková Z.*: A szlovák kérdés és a Csehszlovák Kommunista Párt a München-előtti Csehszlovákiában. SHS IV. (1966) 139–158; PR 6. (1966) 81–96.
- Lipták L.*: A szlovák állam és az antifasiszta mozgalom 1939–1943-ban. HČ 1966. 2. sz. 161–218.
- Vítor M.*: A megszálló közigazgatás rendszere a Horthy-Magyarország által megszállt szlovák területen. PS 1965. 11. sz. 107–228.
- Bohmann A.*: Az oberlandrat-inspektorok helyzete. A német igazgatási szervezet az azelőtti Cseh-morva protektorátusban. ZFO 1966. 1. sz. 118–126.
- Musilová M.*: A csehek és a „Viktoria” náci propagandaakció. SMM 1966. 85. évf. 195–208.
- Konečný Z.*: A tészini központi fogolytábor, 1941–1945. SMM 85. évf. 11–37.
- Vítor M.*: A szlovák fasiszta kormány kísérlete az ún. Szlovák Állam megőrzésére 1943–1944-ben. PS 1966. 12. sz. 109–135.
- Antoš Z.*: Szeminárium a csehszlovák antifasiszta ellenállási harc története maketjének összeállításához. SS 1966. 2. sz. 261–262.
- Kopaseva M.*: A csehszlovák történeti irodalom 1965-ben a csehszlovákiai népek antifasiszta ellenállási mozgalmról. SzSz 1966. 3. sz. 68–72.
- Benčík A., Pivovaráč J.*: A szlovák nemzeti felkelés katonai problémái. SHS IV. (1966) 159–254.
- Faltan S.*: Megjegyzések Král recenziójához (A csehszlovák nemzeti felkelés eddigi értékeléséről.) HČ 1966. 4. sz. 585–594.
- Mainuš F.*: A német és cseh lakosság hangulata Csehszlovákia területén 1945-ben az NSDAP helyzet-jelentésében. SMM 1966. 85. évf. 184–194.
- Rečková E.*: Dél és Délkelet-Szlovákia szovjet hadsereg által való felszabadításának néhány problémájához. SS VII. (1965) 135–144.
- Basak A.*: A csehszlovák történészek tudományos konferenciája a szlovák felkelés 20. évfordulóján. ZPW 1966. 3. sz. 241–243.
- A Szlovák KP funkcionáriusai konferenciájának jegyzőkönyve, 1945. ápr. 8. Közl: V. Prečan. ČCH 1966. 2. sz. 236–249.
- Wysocki K.*: A munkások bérendszere az osztrava-karvini szénüdvében az 1945–1959 években. SS 1966. 1. sz. 77–93; 2. sz. 199–217.
- Proházka V.*: Az új Csehszlovákia húsz éve. PS 1965. 11. sz. 127–132.
- Gosiorovský W.*: A tudomány és technika fejlődése Szlovákiában – Csehszlovákia kultúrforradalmának alkotó eleme. ZDVTS II. (1963) 5–14.
- Barnovský M.*: A fémfeldolgozó és gépipar fejlődése Szlovákiában 1945–1948-ban. HČ 1966. 4. sz. 517–551.
- Moravec J.*: A Nemzeti Front kezdetei az Ostrava vidékén. SS 1966. 4. sz. 459–479.
- Pivouška J.*: Csehszlovák–szovjet kapcsolatok 1945 után a történeti irodalomban. SS VII. (1965) 155–165.
- Sládek Z.*: Csehszlovák–szovjet kapcsolatok 1945–1960 között. SS VII. (1965) 9–33.
- Kaplan K.*: Gazdasági demokrácia az 1945–1948-as években. ČCH 1966. 6. sz. 844–861.
- Čarvaga J.*: Mezőgazdasági és földreform-hivatal munkacsoportjainak szervezete és működése a nyugat-

- szlovákiai területen 1945–1950-ben. PS 1965. 11. sz. 171–195.
- Bianchi L.*: Népi bírások Szlovákiában 1945–1947-ben. PS 1966. 12. sz. 187–197.
- Topornyin B. N.*: A sok-pártúság tapasztalata Csehszlovákiában. VI 1966. 12. sz. 39–52.
- Topornyin B. N.*: A néphatalom helyi szerveinek fő fejlődési szakaszai Csehszlovákiában. NNI 1966. 6. sz. 19–27.
- Houser J.*: Az állami szervek feladatainak a társadalmi szervezetekre való átvitele a csehszlovák szocialista állam fejlődésében. PS 1965. 11. sz. 133–151.
- Sládek Zd., Schwankmayer M.*: A burzsoá történetírás a csehszlovák–szovjet viszonyról. SzSz 1966. 1. sz. 12–17.
- Lacina V.*: Útkeresés és a cseh falu szövetkeztetésének első lépései. SH 1966. 14. sz. 95–134.
- Houser J.*: A szakszervezetek és a népi demokratikus állam a februári fordulat előtt. PS 1966. 12. sz. 137–152.
- Kuzmín M. N.*: A tömegek képzettségi színvonalának emelkedése a szocializmus építésének folyamatában Csehszlovákiában. SzSz 1966. 3. sz. 3–15.
- Kouba K.*: A gazdaság vezetésének új rendszere Csehszlovákiában. MEMO 1966. 2. sz. 27–37.
- Zavozszkij Sz. G., Lakin L. I.*: A népgazdaság vezetése tökéletesítésének kérdései a csehszlovák és lengyel közigazdászok művelében. SzSz 1966. 2. sz. 71–76.
- Vernes J.*: Új módszerek a gazdasági irányításban Csehszlovákiában. ÉP 140. (1966. márc.) 115–131.
- Turček O.*: Az új gazdasági mechanizmus Csehszlovákiában. DDr 1966. 1–2. sz. 41–46.
- Koudełka M.*: Pénzügyi politika és a népgazdaság vezetésében történt módosítások Csehszlovákiában. ŐO 1966. 3. sz. 211–221.
- Nykyryn J.*: Piacutatás és reklám Csehszlovákiában. ŐO 1966. 5. sz. 384–391.
- Finnország**
- Sz. A.*: II. tudományos konferencia a skandináv országok és Finnország történetéről, gazdaságáról és irodalmáról. SzV 29. (1966) 322–323. [Leningrád. 1965. szept. 27. – okt. 1.]
- Zaerbin A. Sz.*: Néhány új tendencia a jelenkori finn burzsoá történetírásban. VI 1966. 8. sz. 183–189.
- Billoux Fr.*: A Finn Kommunista Párt kongresszusa. CC 1966. 23. sz. 58–61. [jan. 29. – febr. 1.]
- Franciaország**
- Braudel F.*: Lucien Febvre halálának 10. évfordulója. Ann 1966. 6. sz. 1187–1188.
- Braudel F.*: Tiszteletadás Ferdinand Lotnak. Ann 1966. 5. sz. 1177–1178. [Szül. 100. évf.]
- Le Goff J.*: Ferdinand Lot és az Annales. Ann 1966. 5. sz. 1179–1186.
- Léon P.*: In memoriam Edmond Esmonin, 1877–1965. RHMC XIII. (1966. ápr.–jún.) 176–180.
- Perroy E.*: In memoriam Robert Fawtier, 1885–1966. MA 1966. 1. sz. 183–186.
- D. G.*: Nekrológ André de Laboulayeról. RHD LXXX. (1966. okt.–dec.) 357–358. [1876–1967.]
- Guillard R.*: In memoriam Jean Verpeaux, 1922–1965. BS 1966. 1. sz. 200.
- A Francia KP XVIII. kongresszusának politikai határozat-tervezete. CC 1966. 11. sz. 7–23.
- Vita az ideológiai és kulturális problémákról. A Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának rendezésében. Argenteuil, 1966. márc. 11–13. CC 1966. 5–6. sz. 1–326.
- Guber A. A.*: A Szovjetunió és Franciaország történelmeinek találkozója. VAN 1966. 11. sz. 68–69. [Párizs, május 23–23.]
- Narocnyickij A. L.*: A szovjet és francia történészek találkozója. NNI 1966. 6. sz. 176–177. [Párizs, 1966. május 21–28.]
- Bowier J.*: Francia–szovjet történeti konferencia. Pensée 129. (1966. szept.–okt.) 130–131. [1966. május 23–27.]
- Enjalran P.*: Francia–szovjet történeti napok. Paris. 1966. május 21–28. RHD LXXX. (1966. okt.–dec.) 358–363.
- D. G.*: Risorgimento-kongresszusok. RHD LXXX. (1966. okt.–dec.) 364. [májusban Grenobleben, október elején Velencében.]
- Timbal T. C.*: A jogtörténeti kutatócsoport. (A történeti kutatás központjai.) RH CCXXXVI. (1966. okt.–dec.) 385–386.
- Renouvin P.*: Az új- és legújabbkori történet kutatása. Mai áramlatok Franciaországban. JMH 33/1. (1966. márc.) 1–12.
- Robichez J.*: Az Encyclopédie Française. CHM IX/3. (1966) 819–831. [1935–]
- Narocnyickij A. L.*: Két tendencia a Szovjetunió és Franciaország viszonyának alakulásában. (A történeti kutatás eredményeihez és feladataihoz.) NNI 1966. 5. sz. 3–21.
- Rougerie J.*: Vajon departement-ok szerint kell-e szemlélni Franciaország történetét? Ann 1966. 1. sz. 178–193. [Szemle]
- Ozouf M.*: Építészet és urbanizmus: Városképek Claude-Nicholas Ledouxnál. Ann 1966. 6. sz. 1273–1304.
- Broise P.*: d'Annecy környékének fejlődése: Történeti stratigráfiai tanulmány egy urbanizáció felé haladó terület fejlődéséről. Ann 1966. 4. sz. 859–874.
- Devèze M.*: A francia erdők az 1789 forradalom előestéjén. RHMC XIII (1966. okt.–dec.) 241–272.
- Devèze M.*: Francia erdők és német erdők. Összehasonlító történeti tanulmány. RH CCXXXVI. (ápr.–jún.) 347–380; (júl.–szept.) 47–68.
- Demougout E.*: Északkelet-Gallia a 407. évi germán betörés előestéjén. RH CCXXXVI. (1966. júl.–szept.) 17–46.
- Norberg D.*: Melyik korszakban szűntek meg latinul beszélni Galliában? Ann 1966. 2. sz. 346–356.
- Kienast W.*: A hercegi cím Franciaországban és Németországban (a 9. századtól a 12. századig). HZ 1966. 3. sz. 532–580.
- Nyeretyina Sz. Sz.*: A karoling minuscula Észak-Franciaországban a 9. század derekán. SzV 29. (1966) 191–207.
- Bienvenu J. M.*: A szegénység, nyomor és jótékonyosság Anjouban a 11–12. században. MA 1966. 3–4. sz. 389–424.
- Gaier Cl.*: A relikviák katonai szerepe és Szent Lambert zászlaja a löge-i hercegségben. MA 1966. 2. sz. 235–249.
- Fanchamps M. L.*: Faszállítás és fakereskedeleme Meuse-ön a középkorban. MA 1966. 1. sz. 59–81.
- Amargier P. A.*: Benoit d'Alignan, marsillesi érsek, 1229–1268. MA 1966. 3–4. sz. 443–462.
- Wolfe M.*: Francia nézetek a vagyonról és adókról a középkortól az ancien regime-ig. JEH LXXI/4. (1966. dec.) 466–483.
- Cazelles R.*: Néhány reflexió a francia királyi pénzek változásairól, 1295–1360. MA 1966. 1. sz. 83–105; 2. sz. 251–278.
- Gyenyiszova N. A.*: A papság és a nemesség az országgyűlésen 1302–1308-ban. SzV 29. (1966) 90–113.
- Voronova T. P.*: Renault de Sainte Beuve elszámolása I. niutazásáról, 1313 február–március. SzV 29. (1966) 260–266.
- Palmer J. J. N.*: Cikkelyek az Anglia és Franciaország közötti békekötésből, 1393. jún. 16. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 180–185.
- Desportes P.*: Reims lakossága a 15. században egy 1422. évi népszámlálás alapján. MA 1966. 3–4. sz. 463–509.
- Levandovszkij A. P.*: Ál Jean d'Arc-ok. VI 1966. 9. sz. 211–215.
- Grunzweig A.*: Philippe de Comines memoárjai egy passzusának kijavítása. MA 1966. 3–4. sz. 511–530. [1465]
- Davis N. Z.*: A szakmai szervezet a 16. századi Franciaországban. ECHR XIX/1. (1966. ápr.) 48–69.
- Länder R. D.*: P. Viret és a 16. századi francia protestáns forradalmi hagyomány. JMH 33/2. (1966. jún.) 125–137.
- Malov V. N.*: Francia állami titkárok a 16–17. században. (A paleográfia adaléka a közigazgatástörténethez.) SzV 29. (1966) 267–275.
- Kelley D. R.*: Jean du Tillet, levéltáros és antikvárius. JMH 33/4. (1966. dec.) 337–354. [1570]

- Yardeni M.*: Nemzeti antagonizmusok és propaganda a vallásháborúk idején. RHMC XIII. (1966. okt. – dec.) 273 – 284. (1580 – 1590-es évek).
- Sutherland N. M.*: II. Fülöp külpolitikája és a francia katolikus liga. H LI/173. (1966. okt.) 323 – 331.
- Buisseret D.*: A francia királyi intendánsok intézményének fejlődése IV. Henrik idején. THJ 1966. 1. sz. 27 – 38.
- Boiteau P.*: Az inkvizíció korában. J. C. Vanini és a fejlődés fogalma a 17. század elején. Pensée 127. (1966. máj. – jún.) 93 – 103.
- Yardeni M.*: Az ügyvédek rendje és a párizsi ügyvédi kamara sztrájkja 1602-ben. RHES 1966. 4. sz. 481 – 507.
- Rubner H.*: A colbertizmus évszázada a francia erdőgazdaságban (1661 – 1763). HJ 1964. 1. sz. 101 – 117.
- Katuskina L. G.*: J. Mabilon kiadatlán levelel. SzV (1966) 276 – 298. [1696 – 1697]
- Birembaut A., Thuillier G.*: Egy kiadatlán forrás: Jean Hallot vegyész (1685 – 1766) jegyzetei. Ann 1966. 2. sz. 357 – 364.
- Crouzet Fr.*: Anglia és Franciaország a 18. században. A két gazdasági növekedést összehasonlító tanulmány. Ann 1966. 2. sz. 254 – 291.
- Durand Y.*: Vizsgálatok a párizsi építőmunkások béréiről a 18. században. RHES 1966. 4. sz. 468 – 480.
- Coirault Y.*: Rangok, humor és temetési szertartás. Saint-Simon herceg kiadatlán jegyzetei szerint (1705). RHD LXXX. (1966. okt. – dec.) 289 – 298.
- Dautry J.*: Cl-H. de Saint-Simon újlagos megjelenése. Pensée 127. (1966. máj. – jún.) 82 – 92.
- Sarailh J.*: de Fleury kardinális mint a pápai tiara jelöltje. RHD LXXX. (1966. okt. – dec.) 299 – 313. [1740]
- Shennan J. H.*: A párizsi „parlament” politikai szerepe Fleury kardinális idején. EHR LXXXI/320. (1966. júl.) 520 – 542.
- Thomas J.*: Jelentős álmás az emberiség kulturális fejlődésében: a francia Enciklopédia. CHMIX/3. (1966) 695 – 711. [1751 – 1772]
- Navarri R.*: A francia materialisták, 1750 – 1800. Pensée 127. (1966. máj. – jún.) 113 – 115.
- Trenard L.*: Az Enciklopédia kisugárzása, 1751 – 1789. CHM IX/3. (1966) 712 – 747.
- Kucserenko G. Sz.*: Jean Meillet és az enciklopedisták. NNI 1966 5. sz. 100 – 108.
- Noël J.-F.*: Határkérdések Franciaország és a német birodalom között a 18. század második felében. RH CCXXV. (1966. ápr. – jún.) 333 – 346.
- Temple N.*: A pénzügyi ellenérzés a francia városokban az ancien régime idején. H LI/171. (1966. febr.) 16 – 34.
- Meyer J.*: Az Orvostudományi Akadémia ankétjei a járványokról, 1774 – 1794. Ann 1966. 4. sz. 729 – 749.
- Duroselle J.-B.*: Buchez és a francia forradalom. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 77 – 107.
- Zilberfarb J.*: Charles Fourier és a francia forradalom. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 53 – 75.
- Guiral P.*: Proudhon és a francia forradalom. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 109 – 123.
- Bruhát J.*: A francia forradalom és Marx gondolkodásának alakulása. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 125 – 170.
- Réberiooux M.*: Jaurès mint a francia forradalom történetese. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 171 – 195.
- Godechot J.*: A forradalom és a császárság kora. Az 1962. és 1965. között megjelent művek szemléje. RH CCXXXVI. (1966. júl. – szept.) 179 – 218; (okt. – dec.) 399 – 433.
- Fr.-J. Lange „tervének” első vázlata. Közli: A. Ioannissian. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 15 – 18. [1792]
- Ioannissian A.*: A „L'avant coureur du changement du monde entier” szerzőjéről. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. – jún.) 1 – 14.
- Henriot M.*: Martin Combert, Chaumont képviselője az országgyűlésen. AHRF XXXVIII/186. (1966. okt. – dec.) 547 – 553.
- Bouvier-Ajam A.*: A jogok egyenlősége és a lehetőségek egyenlősége a francia forradalom határozataiban. Pensée 129. (1966. szept. – okt.) 117 – 129.
- Bouloiseau M.*: A francia forradalom gazdasági és társadalomtörténeti bizottsága. RH CCXXVI. (1966. okt. – dec.) 387 – 398.
- Dalin V. M.*: Marc-Antoine Jullien (thermidor 9 után). AHRF XXXVIII/185. (1966. júl. – szept.) 390 – 412.
- Eude M.*: Maure vagy Pottotfeux? AHRF XXXVIII/185. (1966. júl. – szept.) 413 – 419.
- Doyon A.*: Maximilien Radix de Sainte-Foy, 1736 – 1810. RHD LXXX. (1966. júl. – szept.) 231 – 274; (okt. – dec.) 314 – 354.
- Hutt M.*: A III. év állítólagos pacifikációja. Kritikai gondolatok a bretagne-i helyzetről quiberon elféltéjén. AHRF XXXVIII/186. (1966. okt. – dec.) 485 – 521.
- Abensour M.*: Saint-Juste politikai filozófiája. A problematika és a társadalmi keretek. II. AHRF XXXVIII/183. (1966. jan. – márc.) 1 – 32., 185. (júl. – szept.) 341 – 357.
- Dommanget M.*: Saint-Juste és az agrárkérdés. AHRF 1966. jan. – márc. 33 – 61.
- Charmelot M. A.*: Saint-Juste életéből. AHRF 1966. jan. – márc. 61 – 83.
- Lutfallu M.*: Saint-Juste mint a forradalmi infláció elemzője. RHES 1966. 2. sz. 242 – 255.
- Dalin V.-M.*: Babeuf történetírása. Pensée 128. (1966. júl. – aug.) 68 – 101.
- Legrand R.*: Babeuf egy panaszirata, 1792. AHRF XXXVIII/186. (1966. okt. – dec.) 577 – 586.
- Manfred A. Z.*: Robespierre az orosz és szovjet történetírásban. NNI 1966. 2. sz. 56 – 64.
- Kossok M.*: Észrevételek a kortársi Robespierre-képről Spanyolországban. ZG 1966. 3. sz. 430 – 435.
- Soboul A.*: A Robespierre fivérek levelezéséből. AHRF XXXVIII/185. (1966. júl. – szept.) 421 – 425.
- Poncet-Delpech* irataiból. (Közli: D. Ligou.) AHRF XXXVIII/185. (1966. júl. – szept.) 426 – 446; 186. (okt. – dec.) 561 – 576.
- Moravia S.*: Értelmiség és politikai élet a Direktorium korszakában. A kor ideológusai. RSI 1966. III. 614 – 676.
- Woloch I.*: A jakobinizmus felújulása Metzben a direktorium idején. JMH 38/1. (1966. márc.) 13 – 37.
- Bergeron L.*: Profit és kockázat a párizsi ügyletekben a direktorium és konzulátus idején. AHRF XXXVIII/185. (1966. júl. – szept.) 359 – 389.
- Murphy O. T.*: DuPont de Nemours és az 1786. évi angol – francia kereskedelmi szerződés. EcHR XIX/3. (1966. dec.) 569 – 580.
- Robin R.*: A városi proletariátus Semur-en-Auxoisban 1789-ben. RHES 1966. 4. sz. 508 – 517.
- Julia D.*: A plébánosok a reims-i egyházmegyében a 18. század végén. RHMC XIII. (1966. júl. – szept.) 195 – 210.
- Mallet du Pan* levelezése a liszaboni udvarral. Közli: J. de Pins. AHRF 1966. jan. – márc. 84 – 94. [1796 – 97]
- Daumard A.*: Az ingó vagyon Franciaországban társadalmi körök szerint a 19 – 20. században. RHES 1966. 3. sz. 364 – 392.
- Gerbod P.*: Az egyetemes tanfelügyelők és a tanfelügyelőség a közoktatásban 1802 – 1882-ben. RH CCXXXV. (1966. júl. – szept.) 79 – 106.
- Dufraisse R.*: Vámrendszer, blokádnak, kontinentális rendszer: helyreigazítási kísérlet. RHES 1966. 4. sz. 518 – 543.
- Hollingsworth B.*: Napóleon betörése Oroszországba és az újabb szovjet történeti irodalom. JMH 38/1. (1966. márc.) 38 – 52.
- Caillé J.*: Franciaország konzulátusa Tangerben az első császárság idején. M-A. d'Ornano ügyvivősége. RHD LXXX/2. (1966. ápr. – jún.) 97 – 117.
- Tresse R.*: A nizzai szénát a franciaországi kohzók exequaturja, 1814 – 1848. RHD LXXX/2. (1966. ápr. – jún.) 118 – 131.
- Gangl II.*: Az alkotmány fejlődése Franciaországban 1814 – 1830 között. HZ 1966. 2. sz. 265 – 308.
- Léonard J.*: Az orvostudományi tanulmányok Franciaországban 1815 és 1848 között. RHMC XIII. (1966. jan. – márc.) 87 – 94.
- Sauvigny B.*: Metternich és Napóleon a „száz nap” idején. RHD LXXX/1. (1966. jan. – márc.) 7 – 40.
- Thuillier G.*: Szokások visszaélések Nivernaisben a Császárság végén. RHES 1966. 2. sz. 169 – 182.
- Natanson E. A.*: Tények és legendák Napóleon utolsó napjairól. VI 1966. 10. sz. 123 – 133.
- Tresse R.*: A nizzai kikötő gazdasági pangásának politikai okai, 1815 – 1821. RHES 1966. 2. sz. 183 – 195.

- Dautry J.*: A szükséges forradalom Cl-H. de Saint-Simon gróf szerint. AHRF XXXVIII/184. (1966. ápr. - jún.) 19-51. [1818]
- Gerbod P.*: Az egyetemi élet Párisban a restauráció idején, 1820-1830. RHMC XIII. (1966. jan. - márc.) 5-48.
- Johnson Chr. H.*: Etienne Cabet és az osztályantagonizmus problémája. IRSH XI/3. (1966) 403-443.
- Theodorides Sz.*: Alexander v. Humboldt sürgőnye IV. Frigyes-Vilmos porosz királynak a franciaországi politikai és társadalmi helyzetéről, 1841. RHD LXXX/1. (1966. jan. - márc.) 41-45.
- Perrier A.*: Pierre Leroux jelöltsége az alkotmányozó gyűlésbe 1848-ban Haute-Vienne részéről. RHMC XIII. (1966. ápr. - jún.) 157-162.
- E. Coeurderoy* három kiadatlan levele, 1849-51. Közli: M. Veilleumier. IRSH XI/2. (1966) 267-280.
- Molok A. I.*: Új francia munkák a párizsi kommuné történetéről. NNI 1966. 3. sz. 141-147.
- Damjanov Sz.*: A francia diplomácia és a francia közvélemény magatartása az 1876 áprilisi felkelés iránt. IP 1966. 2. sz. 36-64.
- Bury J. P. T.*: Léonie Léon kiadatlan levelei. RH CCXXV. (1966. jan. - márc.) 123-130. [1887]
- Calduell T. B.*: A kereskedelmi és ipari alkalmazottak szindikátusa, 1887-1919. IRSH XI/2. (1966) 228-266.
- Larkin J. M.*: Az egyház és a francia konkordátum, 1891-1902. EHR LXXXI/321. (1966. okt.) 717-739.
- Mayeur J.-M.*: A jobboldaliak és a „csatlakozottak” a képviselőházban 1894 elején. RHMC XIII. (1966. júl. - szept.) 117-136.
- Dethan G.*: Gabriel Hanotaux iratai és a francia-orosz szövetség proklamálása, 1895-1897. RHD LXXX. (1966. júl. - szept.) 205-213.
- Hanotaux G.*: M. Félix Faure utazása Oroszországban, 1897. aug. 18-31. Jegyzetek pétervári utazásáról, tárgyalása a cárral és Muraviev gróffal. RHD LXXX (1966. júl. - szept.) 214-230.
- Wolkovitsch M.*: A transzvaali háború (1899-1902), ahogy a Revue des Deux Mondes látja. RHD LXXX/2. (1966. ápr. - jún.) 132-148.
- Vincent G.*: A középiskolai tanárok a „szép idők” társadalmában. RHMC XIII. (1966. jan. - márc.) 49-86.
- Thobie J.*: A francia érdekek az Ottomán birodalomban a 20. század elején. Forrástanulmány. RH CCXXXV. (1966. ápr. - jún.) 381-396.
- Chevalier Fr.*: Irodalmi tanúságok és hitbeli eltérések: A nagybirtok kiterjesztése Haut-Perouban a 20. században. Ann 1966. 4. sz. 815-831.
- Ozouf J.*: A manche-i tanítók és szövetségeik a 20. század elején. RHMC XIII. (1966. jan. - márc.) 95-114.
- Genette G.*: Oktatás és retorika a 20. században. Ann 1966. 2. sz. 292-305.
- Watson D. R.*: A politikai és közoktatási reform Franciaországban a harmadik köztársaság idején, 1900-1940. PP 34. (1966. júl.) 81-99.
- Willard Cl.*: A III. köztársaság három válsága. Pensée 1966. márc. - ápr.) 119-124.
- Renouvin P.*: A francia-orosz szövetség orientációja 1900-1901-ben. RHD LXXX. (1966. júl. - szept.) 193-204.
- Mayeur J.-M.*: Vallás és politika; az ellenállás földrajza az egyházi leltárakban, 1906. febr. - márc. Ann 1966. 6. sz. 1259-1272.
- Bariéty J.*: Legújabb francia történeti munkák az 1914-1918 világháborúról. GWU 1966. 8. sz. 516-520.
- Renouvin P.*: A francia kormány háborús céljai, 1914-1918. RH CCXXXV. (1966. jan. - márc.) 1-38.
- Nouschi A.*: Franciaország, a petroleum és a közel-kelet, 1918-1919. IGSS 1966. 1. sz. 97-128.
- Lemberg H.*: Karel Kramář orosz akciója Párizsban 1919-ben. JGO 1966. 3. sz. 400-428.
- Short R. S.*: A szürrealizmus politikája, 1920-1930. JCH 1966. 2. sz. 3-25.
- Kriegel A.*: A Francia Kommunista Párt és a hatalom kérdése, 1920-1939. Ann 1966. 6. sz. 1245-1258.
- Dzumanov A.*: Szovjet-francia kulturális és tudományos kapcsolatok 1928-1935-ben. UIZS 1966. 7. sz. 90-97.
- Guérin D.*: Egy szakszervezeti egyesítési kísérlet, 1930-1931. RHES 1966. 1. sz. 107-121.
- Wilkinson D.*: Mulraux a forradalmár és miniszter. JCH 1966. 2. sz. 43-64.
- Kriegel A.*: Szervezeti struktúra és létszámmozgás a francia kommunista pártban a két világháború között. IRSH XI/3. (1966) 335-361.
- Volkov V. K.*: A „teuton kard” hadművelet, Marseille, 1934. okt. 9. NNI 1966. 2. sz. 31-43.
- Joll J.*: A Front Populaire 30 év múlva. JCH 1966. 2. sz. 27-42.
- Villon P.*: 30 éves évforduló - a Népfront Franciaországban. WZ 1966. 4. sz. 198-203.
- Allardyce G. D.*: Jacques Doriot politikai áttérése. JCH 1966. 1. sz. 56-74.
- Chabod M. Th.*: A francia információs szolgálat, 1936-1947. RHDGM 64. (1966. okt.) 81-87.
- Pevsner M.*: A francia filmhíradó, 1940-1944. RHDGM 64. (1966. okt.) 83-96.
- Mermel P.*: Az ORTF hangarchívuma. RHDGM 64. (1966. okt.) 97-101.
- Lévy Cl.*: Bibliográfiai jegyzetek a franciaországi német propagandáról, 1939-1944. RHDGM 64. (1966. okt.) 102-116.
- Lévy Cl.*: A német propaganda megszervezése Franciaországban. RHDGM 64. (1966. okt.) 7-28.
- Pevsner M.*: A német propaganda témái 1941. június 22. előtt. RHDGM 64. (1966. okt.) 29-38.
- Mermel P., Danan Y. M.*: A német propaganda témái 1941. jún. 22. után. RHDGM 64. (1966. okt.) 39-62.
- Baudot M.*: A közvélemény Oroszország inváziója előtt. RHDGM 64. (1966. okt.) 63-80.
- Cibina K. P.*: A Szovjetunió és Franciaország harca a német fasizmus ellen. NNI 1966. 1. sz. 41-53.
- Calmette A.*: A Jedburgh különítmények a franciaországi harcokban. RHDGM 61. (1966. jan.) 36-47.
- Josse R.*: Az uriaige-i káderiskola, 1940-1942. RHDGM 61. (1966. jan.) 49-74.
- Leclère Fr.*: A „Zéro France” hálózat összetétele. RHDGM 61. (1966. jan.) 75-86.
- Willard G.*: A gazdasági kollaboráció Franciaország megszállásának első évében. Pensée 127. (1966. máj. - jún.) 70-81.
- Michel H.*: A francia ellenállási mozgalom társadalmi vonatkozásai. PR 7-8. (1966) 30-51.
- Ivan Trojan* - a francia ellenállás hőse. Az iratokat közli: Z. N. Tyihonova. VI 1966. 11. sz. 151-155.
- Berdarida Fr. et R.*: Egy egyházi ellenállás: „A keresztény tanúság” mozgalom kezdetei, 1941-1942. RHDGM 61. (1966. jan.) 3-33.
- Soucy R. J.*: A franciaországi fasizmus természete. JCH 1966. 1. sz. 27-55.
- Zsekova-Cvetkova E.*: Az 1958. májusi politikai puccs Franciaországban. IP 1966. 4. sz. 60-56.
- Courthéoux J.-P.*: A jövedelmek politikájának létrejötte és fejlődése Franciaországban, 1903-1966. RHES 1966. 3. sz. 289-314.
- Perceval L.*: Az agrárkérdés Franciaországban: a premonopol kapitalizmustól az állami monopolkapitalizmusig. ÉP 1966. 139. (1966. febr.) 17-74.
- Barjonet A.*: A francia gazdaság és a közös piac. CC 1966. 4. sz. 40-47.
- Flavien J.*: A gazdasági helyzet a francia mezőgazdaságban. CC 1966. 3. sz. 33-47.
- Cogniot G.*: A közoktatásügy az V. terv első évében. Pensée 125. (1966. jan. - febr.) 47-64.
- Joannes V.*: A Francia Kommunista Párt 30 éves harca az egységért. CC 1966. 9. sz. 210-220.
- Stefanowicz J.*: De Gaulle európai politikája. SM 1966. 1. sz. 84-102.

Görögország

- Papoula B.*: A görögországi „Királyi Kutatóintézet”. SoF XXIV. (1965) 203-206.
- Irmischer J.*: A görög-német kapcsolatok a 13. századtól napjainkig. Első áttekintés. RESE 1966 3-4. sz. 355-370.
- Camariano-Cioran A.*: Az 1768-1774-es orosz-török háború és a görögök. RESE 1965, 3-4. sz. 513-548.
- Broucek P.*: Alexander Ypsilanti fogsága Ausztriában. MÖS 17-18. sz. (1964-1965) 550-559.

- Kitsikis D.*: Görögország és Briand európai uniósi terve, 1930. május 1. RHMC XII. (1965. júl.–szept.) 203–218.
- Szergejev M. G.*: Egy ember a legendából. VI 1966. 9. sz. 150–156. [Tanaszisz Klarasz, görög szabadsághős 1945.]
- Neubert H.*: A demokratikus erők harca és eredményei Görögországban. Ein 1966. 9. sz. 1206–1211.
- Popon V.*: A mai Görögország ipari fejlődésének sajátosságai. MEMO 1966. 12. sz. 118–125.

Írország

- McCutcheon W. A.*: A dokumentumanyag felhasználása Észak-Írországban az ipari archeológiában. ECHR XIX/2. (1966. aug.) 401–412.
- James F. G.*: Az ír alsóház a 18. század elején. EHR LXXXI/320. (1966. júl.) 543–557.
- Lee J., Lynch P., Vaizey J.*: A pénz és a sör Írországban, 1790–1875. ECHR XIX/1. (1966. ápr.) 183–194.
- Kolpakov A. D.*: „Vörös hűsvét”. (Az írországi felkelés 50. évfordulójára.) VI 1966. 4. sz. 213–216.

Jugoszlávia

- Vasović M.*: Jovan Cvijić, a Balkán országainak kiváló kutatója születésének 100. évfordulójára. ŐO 1966. 3. sz. 240–251.
- Kulišić S.*: Jovan Erdeljanović tudományos munkássága. (Halálának 20. évfordulója alkalmából.) ZDN 45. (1966) 92–109. [etnográfus.]
- Slođnjak A.*: Emlékezés Mirko Rupelre (1901–1964) SoF XXII. (1965) 255–256. [szlovén irodalomtörténész.]
- Mali J.*: Ivan Grafenauer (1880–1964). SoF XXIV. (1965) 259–262. [szlovén irodalomtörténész.]
- šk.*: A horvát krónika a IV. jugoszláv történetkongresszuson Szarajevóban, 1965. XI. 16–18. HZB XVIII. (1965) 413–414.
- Pašalić E.*: A jugoszláv történetészek IV. kongresszusa. JIC 1966. 1–2 sz. 213–218. [Szarajevó, 1965. nov. 16–18.]
- Oštrić VI.*: A jugoszláv történetészek IV. kongresszusa. Szarajevó, 1965. XI. 16–18. PR 7–8. (1966) 253–262.
- Schilfert G., Zöller M.*: A jugoszláv történetesegyesületek szövetségének IV. kongresszusa Szarajevóban. ZG 1966. 2. sz. 271–272.
- Gross M.*: A mai jugoszláv történetírás IV. történetkongresszus Szarajevóban 1965. nov. 16–18. ŐO 1966. 3. sz. 238–245.
- Šidak J.*: A jugoszláv történetészek a XII. nemzetközi történetkongresszuson Bécsben. HZB XVIII. (1965) 414–416.
- Jemuović R.*: A Montenegrói Történelmi Társulat közgyűlése. JIC 1966. 1–2. sz. 218–220. [Titograd 1965. nov. 6.]
- Oštrić VI.*: Konferencia „A társadalmi és gazdasági fejlődés horvát földön a feudalizmus megszűnése után” témáról. PR 6. (1966) 223–224. [Zágráb, 1964. dec. 3–4.]
- šk.*: A magyar és jugoszláv történetészek első munkatörténeti. HZB XVIII. (1965) 412. [Rijeka, 1965. XII. 9–11.]
- Radačić N.*: Szimpózium a felszabadulás 20. évfordulóján. PR 7–8. (1966) 263–267. [Zágráb, 1966. aug. 18–20.]
- Jelić I.*: Vita Titogradban a Jugoszláv Kommunista Szövetsége történetéről. PR 6. (1966) 227–238. [1964. ápr.]
- Petrović R.*: Symposium av AVNOJ első ülészaka emlékére. JIC 1966. 1–2. sz. 207–209. [1966. okt. 4–7.]
- Totkze I.*: Pánortodox konferencia Belgrádban. ŐO 1966. 6. sz. 496–497. [1966. szept. 1–14.]
- Mitrović A.*: A történettudomány nehézségei a modern történet tanulmányozásánál. IG 1965. 4. sz. 99–114.
- A Szerb Történelmi Társulat alapszabályai.** IG 1965. 4. sz. 152–156. [Jóváhagyva Nisben, 1965. okt. 22–23.]
- Šidak J.*: A horvát történetírás 1955–1965 között. HZB XVIII. (1965) 1–46.
- Trudžman Fr.*: A Horvát Munkásmozgalmi Intézet munkájáról. SzSz 1966. 4. sz. 119–122.
- Krekčić B.*: A jugoszláv bizantinológia, 1945–1965. NRS L/V–VI. (1966. szept.–dec.) 744–753.
- Jugoszláv történeti bibliográfia, 1964. Összeállította: R. Stefanović. IG 1965. 1. sz. 124–143.
- Szocialista és munkásmozgalmal Szerbiában 1918-ig. Az 1945–1964-es bibliográfia pótléka. Összeállította: M. Radević. IG 1965. 2–3. sz. 188–197.
- A jugoszláv nép múltjáról 1964-ben külföldi folyóiratokban és gyűjteményes munkákban megjelent művek bibliográfiája. Közli: J. Milicević. JIC 1966. 1–2. sz. 191–195.
- Vinaver V.*: Új munkák a magyar–jugoszláv kapcsolatokról. JIC 1966. 1–2. sz. 183–185.
- Medaković D.*: A XVIII. és XIX. század szerb művészete. (Bibliográfiai-kritikai forrástájékoztató.) SoF XXIV. (1965) 166–185.
- Volkov V. K., Gibianszkij L. Ja.*: Jugoszlávia új- és legújabbkori történetének problémái a „Jugoslovenski Istorijski Časopis”-ben. NNI 1966. 145–153.
- Stulli B.*: Az új levéltári törvény alapelvei a Horvát Szocialista Köztársaságban. AV VII–VIII. (1964–1965) 341–372. [1963/1965]
- Stulli B.*: A horvátországi levéltárak munkája és soronlevő feladataik. AV VI. (1963) 277–289.
- Babić St.*: A levéltári nyilvántartás. AV VI. (1963) 231–267.
- Marković M.*: A horvátországi levéltár kartográfiai gyűjteménye Zágrábban. AV VII–VIII. (1964–1965) 373–388.
- Grafenauer B.*: A jugoszláv nép etnikai struktúrájának középkori területe és fejlődése. JIC 1966. 1–2. sz. 5–36.
- Glauert G.*: A kultúrtáj változása Nyugat-Horvátországban (A. Blanc után). SoF XXIV. (1965) 186–220.
- Wytrzens G.*: Ünnepelel ohrdai Szent Kelemen halálának 1050. évfordulója alkalmából. ŐO 1966. 6. sz. 497–500. [1966. szept. 10–12. Skopje]
- Klacić V.*: Egy horvát népi díszítés korából való oklevél diplomatikai elemzése. HZB XVIII. (1965) 141–188. [12. sz.]
- Kampus I.*: A Zágráb melletti Gradec város keletkezésének történetéhez. HZB XVIII. (1965) 129–139. [13. sz.]
- Spremić M.*: A törökök és a Balkán félsziget a 14–15. században. JIC 1966. 1–2. sz. 37–50.
- Lučić J.*: A közigazgatás Dubrovnik (Raguza) vidék körzetében (Astareja). AV VI. (1963) 231–249.
- Šunjić M.*: A velencei határok megváltoztatása a 15. században és a szomszédokhoz fűződő viszony. GDIBIH XV. (1966) 47–62.
- Kovalević D.*: Dubrovnik iparosok a középkori Srbrnícán. GDIBIH XV. (1966) 25–46.
- Hrabak B.*: Feudális adománytelkek Isa-beg Isaković határvidéken a 15. század 50–60-as éveiben. IG 1965. 2–3. sz. 3–49.
- Djurjev Br.*: A vlahokra vonatkozó adatok jelentősége Isa-beg Ishaković 1455. évi összeírásában. GDIBIH XV. (1966) 63–78.
- Makova Je. Sz.*: A zágrábi kereskedelem állapota a 16. század közepén a városi vámkönyvek adatai szerint. SzSz 1966. 4. sz. 44–54.
- Adamček J.*: Dokumentumok a susjedgrad-stubicei nagybirtok történetéhez, 1563–1574. AV VII–VIII. (1964–1965) 7–340.
- Alpatov M. A.*: Jurij Krizanić történetfelfogása. SzSz 1966. 3. sz. 31–44.
- Morduhovics L. M.*: Jurij Krizsanics kiadatlan értekezése. SzSz 1966. 2. sz. 66–70.
- Erceg I.*: Merkantilizmus Horvátországban. A Habsburg állam gazdaságpolitikája a 18. században, különös tekintettel Magyarországra és a szomszédos országokra. ŐO 1966. 4. sz. 300–308.
- Petrović N.*: A Duna–Tisza csatorna építése a 18. században. ZDN 43. (1966) 5–34.
- Siracky J.*: Szlovákok Jugoszláviában. (Adalék a szlovákok Jugoszláviában való letelepedésének történetéhez.) ZDN 44. (1966) 5–22.
- Pecinjaki S.*: A bánati Újfalu a 18. században és a 19. század elején. ZDN 45. (1966) 110–150.

- Gavrilović St.:** Az 1785. évi pestistől az 1848–49. évi forradalomig. GFFNS VIII. (1964–1965) 5–70.
- Gavrilović St.:** Adalékok Bosznia-Hercegovina Ausztriával való kereskedelmének történetéhez, 1789–1849. ZDN 44. (1966) 91–119.
- Živojinović Dr.:** Dubrovnik és az 1796–1797-es politikai válság. IG 1965. 2–3. sz. 99–114.
- Doklečić Lj.:** A hitelrendszer Macedóniában a 19. században és a 20. század elején. HZB XVIII. (1965) 219–238.
- Jovanović S.:** Miša Anastasijević őrnagy, 1803–1885. IG 1965. 2–3. sz. 127–142.
- Tripesa T. N.:** Az 1804–1813-as szerb népi felkelés idején az osztrák–szerb határon lezajlott események. RESE 1966. 1–2. sz. 169–196.
- Sárközy Z.:** Adalékok a jugoszláv mezőgazdasági vándormunkások történetéhez, 1805–1914. HZB XVIII. (1965) 239–243.
- Nikolić A.:** A varvarini csata, 1810. IG 1965. 1. sz. 61–84.
- Gavrilović St.:** Ellenállás az abszolutizmus ellen Szlovóniában és Horvátországban 1821–1825-ben. HZB XVIII. (1965) 119–128.
- Velimirović S. M.:** Az első vasúttépítési terv Szerbiában. IG 1965. 4. sz. 85–91.
- Pribić N.:** Vuk Karadžić és Oroszország. SoF XXIV. (1965) 235–240.
- Stojančević Vl.:** Vuk Karadžić és Obrenović Miloš fejlődése. HZB XVIII. (1965) 103–118.
- Bodoga T.:** Šaguna és Vuk Karadžić levéltársaiból. RESE 1966. 3–4. sz. 593–602.
- Milutinović N.:** Mihajlo Polić Desančić haladó politikai koncepciója. GDIBIH XV. (1966) 201–212.
- Grujić Vl.:** J. St. Popović tanácsa tudományos akadémia alapítására, tudományos gyűjtemények és néhány társadalmi intézmény felállítására. IG 1965. 4. sz. 93–98.
- Vojvodić V.:** Kísérlet Doszjet művei Szerbiában való terjesztésének betiltására 1842-ben. GFFNS VIII. (1964–1965) 71–79.
- Radević M.:** Az első orosz professzorok Belgrádban. IG 1965. 1. sz. 85–93. [1849–1854.]
- Dimitrov St.:** A forradalmi mozgalom Nis környékén 1850-ben. IIIB 16–17. sz. (1966) 407–422.
- Valentić M.:** A fő problémák a horvát–szlavan határvidéki gazdaságában 1850–1873 között. HZB XVIII. (1965) 89–102.
- Dirvala I.:** Román–szerb kapcsolatok a függetlenségi háború idején. RRH 1966. 2. sz. 257–273.
- Florescu, G. G.:** A délkelet-európai kapcsolatok történetének néhány aspektusa: a román–szerb viszony 1859–1866 között. RESE 1966. 1–2. sz. 207–222.
- Karaszov V.:** Živojin Žujović és Vladimir Jovannović. ZDN 43. (1966) 113–125.
- Krajevčić M.:** Gustav Augustin (1851–1900) jelentősége a szlovák–román–szerb kapcsolatokban. ŠŠ VII. (1965) 145–154.
- Miljoska D.:** A macedonai társadalom osztálystruktúrája a 19. század második felében. JIČ 1966. 1–2. sz. 101–126.
- McLellan W. D.:** Szerbia és társadalmi demokrácia, 1870–1878. IRSH XI/1. (1966) 48–72.
- Popov C.:** A „Rosen ügy” és az 1875. évi német–szerb diplomáciai vita. IG 1965. 2–3. sz. 115–126.
- Bikar F.:** Az I. Internacionálé és a párizsi kommuné hatása a horvát munkásmozgalomra magyarországi kapcsolatai révén. PR 5. (1965) 193–207.
- Musa Vl.:** A horvát szocialista sajtó a bosznia-hercegovinai munkásmozgalomról, 1878–1894. PR 7–8. (1966) 215–222.
- Knapić-Krhen C.:** Néhány adat a munkások helyzetéről Zágrábban 1880 és 1900 között. PR 7–8. (1966) 103–109.
- Bikar F.:** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája és a nem-magyar – horvát, szlovák román és szerb – szocialista mozgalmak 1890–1907. PR 6. 1966. 7–54.
- Hajdarhodžić H., stb.:** Fran Supil levelezése 1891–1914-ből. AV VI. (1963) 7–229.
- Babić N.:** A „Die Neue Zeit” mint a szocialista eszme és gyakorlat forrása a 19. század végén és a 20. század elején. GDIBIH XV. (1966) 229–246.
- Gross M.:** A szocialista gondolat fejlődése Horvátországban, 1890–1907. PR 5. (1965) 117–130.
- Knapić-Krhen C.:** A horvát és a szerb munkásmozgalom kapcsolatai 1894–1903 között. PR 6. (1966) 156–160.
- Tomac E.:** Horvát-Szlávia Szociáldemokrata Pártjának a II. Internacionáléhoz való csatlakozásáról. PR 6. (1966) 161–167.
- Oštrić Vl.:** Az első munkáspárt megalakítása Horvátországban. (A Horvátország és Szlavónia Szociáldemokrata Pártja 70. évfordulója alkalmából, 1894–1964.) PR 5. (1966) 141–164.
- Gross M.:** Ferenc Ferdinánd főherceg és a horvát kérdés. Adalék a nagy osztrák politikához Horvátországban. ŐO 1966. 4. sz. 277–299.
- Bikar F.:** A kapcsolat fejlődése a horvát és a szerb szociáldemokraták között és felfogásuk koordinálása a nemzeti kérdésben 1909 és 1914 között. PR 5. (1965) 165–192. [D. Tucović halálának 50. évfordulója alkalmából.]
- Bikar F.:** Szimpózium „A Szerb Szociáldemokrata Párt”-ról. PR 6. (1966) 225–226. [Dr. Tucović halálának 50. évford. alk. Belgrád, 1964. nov 18–20.]
- Nikola Pašić az oroszországi önkéntes hadtestről. Közli: A. Lainović. HZB XVIII. (1965) 215–218.**
- Vujović D.:** Még egyszer Montenegro és Szerbia egyesüléséről. JIČ 1966. 1–2. sz. 131–141.
- Ocsak I. D.:** Filip Filipović ismeretlen levele. SzSz 1966. 1. sz. 66–68. [Budapest, 1918.]
- Ocsak I. D.:** A jugoszláv tanácsok Oroszországban 1918–1921-ben. VI 1966. 6. sz. 44–55.
- Popović M.:** Elméletek az államról és a jogról vajdasági jogi szakkapokban a két világháború között. ZDN 45. (1966) 162–171.
- Gál Gy.:** Szög, drót, lánc, szögcsedrőt és patkózszer karlelek a háború előtti Jugoszláviában. ZDN 43. (1966) 36–61.
- Koprivica-Oštrić St.:** Az ellenzék 1920. évi kiáltványáról. PR 7–8. (1966) 147–161.
- Vinaver V.:** Jugoszlávia külpolitikai orientációja, 1920–1925. ZDN 44. (1966) 23–59.
- Atanaszova E.:** Az 1923. szeptemberi felkelés visszhangja Jugoszláviában. ÉB 1966. 5. sz. 47–70.
- Starčević V.:** Sándor király diktatúrája Jugoszláviában 1929–1931-ben és ennek jellege. ČCH 1966. 1. sz. 36–53.
- Petrović Lj.:** Adalékok a szakszervezeti mozgalom történetéhez Horvátországban 1929–1932-ben. PR 7–8. (1966) 162–178.
- Vinaver V.:** Adalékok a jugoszláv–orosz kapcsolat történetéhez 1929–1934. IG 1965. 1. sz. 3–59.
- Boban Lj.:** A viszony V. Maček és az udvar között a január 6-i rezsim idején. (A viszonyok az 1931. szept. 3-i oktrojált alkotmányig.) HZB XVIII. (1965) 47–88.
- Bodrozić M.:** Kísérlet radikális szocialista párt alakítására. IG 1965. 2–3. sz. 51–76. [1932]
- Uradin M.:** Adalékok Vladimir Čopić életrajzához. Halálának 25. éves évfordulójára, 1939–1964. PR 6. (1966) 174–184.
- Janjatović B.:** Munkáskamara válsztások Horvátországban 1933-ban. PR 7–8. (1966) 60–70.
- Sv. Pribičević levele a január 6-i rezsim idejéből. Közli: Lj. Boban. HZB XVIII. (1965) 208–213.**
- Gliporjević Br.:** Nemzeti-szocialista ideológiájú politikai mozgalmak és csoportok és egyesülésiük a Ijotici „Zbor”-ban. IG 1965. 4. sz. 35–83. [1935]
- Janjatović B.:** A „Tivar” gyár textil munkásainak sztrájkja 1936-ban. PR 6. (1966) 55–80.
- Avramovski, Ž.:** A jugoszláv kormány és a szovjet–román kölcsönös védelmi és segítségnyújtási egyezményre irányuló Titulescu féle tárgyalások. RESE 1966. 3–4. sz. 491–512.
- Jelić I.:** A jugoszláv Népfőnt megalakításának alapvető problémái 1941 előtt. PR 7–8. (1966) 71–102.
- Manesov K.:** Jugoszlávia dolgozóinak harca a Szovjetunióval való kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötéséért, 1939. szept.–1941. ápr. EB 1966. 5. sz. 23–46.
- Vinaver V.:** A jugoszláv–szovjet kapcsolatok felvétele (1940) külpolitikai háttere. ZDN 45. (1966) 5–60.
- Jelić I.:** Május elsejei tüntetések Zágrábban 1940-ben. HZB XVIII. (1965) 198–201.
- Tudjman F.:** A jugoszláviai népfel szabadító mozgalom társadalmi vonatkozásai. PR 7–8. (1966) 7–29.

- Ivanović Ij.*: Az agrárreform Szerémben a Független Horvát Állam idején. ZDN 43 (1966) 126–147.
- Grisić V.*: A felkelés kezdete az uzsici vidéken 1941-ben. IG 1965. 4. sz. 3–23.
- Milošević Sl.*: Elemi oktatás a felszabadított területen Foca körzetében 1942 első felében. IG 1965. 2–3. sz. 143–152.
- Leković M.*: Draža Mihajlović tervei a nyugat-boszniai „partizánállam” megsemmisítésére 1942 második felében. JIČ 1966. 1–2. sz. 79–100.
- Butić F.*: A „Horvát Független Állam” néhány akciója csődje előestéjén. PR 7–8. (1966) 187–194.
- Popov C.*: A szerémi népi felszabadító erők harca a mezőgazdasági termelésért 1944 folyamán. ZDN 43. (1966) 62–108.
- Katušić J.*: A népfelszabadító harc 1944–45. évi fordulalmi vívmányai, a KP háború előtti forradalmi tevékenységének és az osztályharc fejlődésének szervező része. PR 7–8. (1966) 52–59.
- Jeržabek V. J.*: Telepítés és a betelepültek társadalmi beilleszkedése Vrsacon, 1945–1963. ZDN 45. (1966) 151–161.
- Matković D.*: Kőolajgazdaság Jugoszláviában. DDR 1966. 4. sz. 221–225.
- Mihalović P.*: Az 1965. évi jugoszláv gazdasági reform, ÖO 1966. 2. sz. 116–123.
- Šarinić H.*: Az I. Internacionálé szelleme a mai munkásmozgalomban. PR 5. (1965) 131–140.
- Barjaktarević M.*: A legújabb népmozgalom Szerbiában. SzE 1966. 3. sz. 129–132.

Lengyelország

- Dukiewicz J.*: Marcel Handelsman a napóleoni kor történése. PH 1966. 4. sz. 512–527.
- Jabłoński H.*: Wacław Tokarz mint Varsónak és környékének története. PH 1966. 4. sz. 505–511.
- Nieżycki M.*: Stanisław Arnold professor 70 éves. KH 1966. 2. sz. 505–508.
- Ochalski A.*: Władysław Tatkiewicz 80. születésnapjára. KH 1966. 3. sz. 783–784.
- Kolodziejczyk R.*: In memoriam Antoni Artymiak, 1897–1963. KH 1966. 2. sz. 533.
- Tazbir J.*: In memoriam J. St. Bystron, 1892–1964. KH 1966. 1. sz. 253–255.
- Tymieniecki K.*: In memoriam J. Czekanowski, 1882–1965. KH 1966. 1. sz. 256–257.
- Garbacik J.*: In memoriam Jan Dąbrowski, 1890–1965. KH 1966. 1. sz. 258–264.
- Zahorski A.*: Nekrológ Jan Tytus Dühről, 1902–1965. KH 1966. 3. sz. 793–794.
- Reychman J.*: In memoriam Divký Adorján, 1880–1965. KH 1966. 1. sz. 265–267.
- Grabski A. F.*: Nekrológ Tadeusz Hübnerről, 1940–1966. KH 1966. 3. sz. 795.
- Topolski J.*: In memoriam Oskar Lange, 1904–1965. KH 1966. 2. sz. 534–536.
- Manteuffel T.*: In memoriam Stanisław Płoski, 1899–1966. KH 1966. 2. sz. 537–539.
- Mincer Fr.*: Aleksander Rombowski, 1899–1965. KH 1966. 3. sz. 791–792.
- T. S.*: Az európai államok kezdetei. KH 1966. 1. sz. 243–244. [Nemzetközi kollokvium Varsóban, 1965. szept. 7–13.]
- Dembńska M.*: Nemzetközi szláv archeológiai kongresszus. KH 1966. 1. sz. 244–246.
- Tretyakov P. N.*: A szlavista archeológusok kongresszusa Varsóban, SzS 1966. 3. sz. 107–111. [1965. szept. 14–18.]
- Pitronová B.*: Lengyel konferencia a legújabbkori történet tanulmányozásának módszertanáról. SS 1966. 1. sz. 107–110. [Katowice, 1965. szept. 20–21.]
- Daniszewski T.*: Nemzetközi tudományos konferencia Párizsban a Népfront 30. évfordulója alkalmából. ZPW 1967. 2. sz. 61–70.
- Gurevics F. D.*: Lengyel–oros szimpozium a balti–szláv kapcsolatokról. SzS 1966. 4. sz. 109–110. [Belosztok, 1965. szept. 20–21.]
- Pitronová B.*: Tudományos konferencia a cseh–lengyel kapcsolatok 1000. évfordulója keretében. SS 1966. 1. sz. 110–112. [Opava, 1965. szept. 9–10.]
- Ratkoš P.*: A Lengyel–csehszlovák történelemszövetség ülészaka. HČ 1966. 1. sz. 156. 1965. okt. 12–13. [Pozsony és Smolenice.]
- A lengyel kultúrkongresszus. ND 1966. 11. sz. 149–155. [okt. 7–9.]
- Suchodolski B.*: A tudomány és a tudósok szerepe. Reflexiók a millenium fényében. ND 1966. 5. sz. 219–227.
- Koźmiewski K.*: Néhány megjegyzés Lengyelország milleniumának ünneplésével kapcsolatban. KH 1966. 3. sz. 601–604.
- Kruczkowski A.*: Múlt, jelen és jövő. (A lengyel állam 1000 éve). SM 1966. 7. sz. 13–31.
- Babinic W.*: A lengyel millenium ünneplése vidéken. KH 1966. 4. sz. 911–914.
- Ogrodiński Wl.*: Olsztyn-vidéke és a lengyel millenium ünneplése. KH 1966. 4. sz. 907–909.
- Persowski Pr.*: Lengyelország ezeréves évfordulója és a regionális kutatások. KH 1966. 3. sz. 595–599.
- Koroljuk V. D., Miller I. Sz.*: A lengyel állam ezredéve. (Nemzeti ünnep és történettudomány.) VI 1966. 10. sz. 3–16.
- Szmironov A. F.*: A lengyel állam ezer éve. NNI 1966. 5. sz. 22–32.
- Falkovics Sz. M.*: A lengyel történelemszövetség részvétele Lengyelország ezeréves fennállásának megünneplésében. ISzSzsZR 1966. 5. sz. 146–159.
- A lengyel munkásmozgalom helye a nemzet ezeréves történetében. ZPW 1966. 2. sz. 3–9.
- Zshovszkij M.*: Lengyelország ezer éve. SzS 1966. 5. sz. 3–17.
- Janov M. P.*: A lengyel állam megalapításának 1000. éve. NV 1966. 7. sz. 86–90.
- Löttsch D.*: A népi Lengyelország a milleniumi ünnepek évében. DAP 1966. 7. sz. 805–817.
- Motas M.*: A leváltárosok IV. országos konferenciája. KH 1966. 2. sz. 515–516. [Varsó, 1965. jan. 15–16.]
- Woliński J.*: A Történetbarátok Társaságának 60 éves jubileuma. PH 1966. 4. sz. 495–497.
- Szwankowska H.*: A Történetbarátok Társaságának 60 éve. Kronika. PH 1966. 4. sz. 528–537.
- A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1953–1963. KH 1966. 2. sz. mell. 372–399.
- Menzel T.*: Történelem-központ Lublinban. SzS 1966. 3. sz. 144–123.
- Chlebowczyk J.*: A lengyel–csehszlovák történeti bizottság munkájából. KH 1966. 2. sz. 522–523.
- Losszovszkij P.*: A Lengyel TA. Történettudományi Intézete „Szovjetunió és Kelet-Európa története” szektora. SzS 1966. 1. sz. 125–126.
- Groszkowski J.*: A lengyel tudomány és a lengyel tudósok a szocializmus építésének éveiben. VAN 1966. 10. sz. 46–52.
- Wielopolski A.*: A szeczeni történészek és tudományos tevékenységük. APH XII. (1965) 167–170.
- Heike O.*: A lengyel kutatás a lodzi iparvidékről. ZfO 1966. 3. sz. 511–515.
- Pulaski M.*: A cseh–lengyel kapcsolatok problematikája a háború közti időszakban a krakkói történelemszövetség legutóbbi munkáinak tükrében. SS 1966. 4. sz. 555–558.
- Płoski St.*: Megjegyzések a Lengyel Történeti Bibliográfiáról. KH 1966. 3. sz. 641–645.
- Maleczyński K.*: A Lengyel történet válogatott bibliográfiája. KH 1966. 3. sz. 647–656. [Válasz: no. 657–663.]
- A nemzetközi problematika a lengyel irodalomban. Bibliográfia, összeállította W. Daszkiewicz. SM 1966. 4. sz. mell. 1–80.
- Rister H.*: Poznańról és vidékéről 1963–1964-ben megjelent íráskor válogatott bibliográfiája. ZfO 1966. 3. sz. 585–600.
- Bednarz Br.*: A lengyel hadtörténetből. („A lengyel hadtörténet vázlata 1864-ig” megjelenésével kapcsolatban.) ND 1966. 5. sz. 223–239.
- Zagórski K.*: A lengyel szociológiai irodalom, 1960–1964. VF 1966. 4. sz. 178–182.
- Jabłoński J.*: Lengyelország története a szovjet tudósok műveiben. VAN 1966. 10. sz. 53–60.
- Manuszewicz A. Ja.*: A népi Lengyelország a szovjet történészek műveiben. VI 1966. 6. sz. 147–154.
- Hernová Š.*: Prof. Jan Szczepański a lengyel társadalom felépítéséről. SS 1966. 2. sz. 266–268.

- Bieżunská-Malowiec I.*: Az ókori történet művelése a népi Lengyelország húsz éve alatt. APH XII. (1965) 109–128.
- Lam A.*: Próza és líra Lengyelországban, 1945–1964. ŐO 1966. 4. sz. 309–318.
- Kiepuska H.*: Vita „Lengyelország története (1900–1914)” III. kötetének makettjéről. KH 1966. 2. sz. 509–511.
- Kowalski J.*: A nemzeti kérdés néhány aktuális kérdéséről. ZPW 1966. 1. sz. 31–68.
- Romano R.*: Történeti források és társadalmi-gazdasági tanulmányok a fejlődés problémáiról. PH 1966. 3. sz. 453–456.
- Toporowicz W., Walle M.*: Anyagok a Kommunista Internacionálé történetéről a Párttörténeti Intézet gyűjteményeiben. ZPW 1966. 1. sz. 247–253.
- Feicht H.*: A lengyel zene történetének problematikája. APH XIII. (1966) 65–86.
- Borkowski J.*: Tanulmányok a lengyel parasztmozgalmak történetéről. APH XIII. (1966) 103–113.
- Lowmiański H.*: Az északi szláv települések a koraközépkor kezdetén. APH XII. (1965) 5–21.
- Tyszkiewicz J.*: A pogányság hanyatlása lengyel földön. KH 1966. 3. sz. 549–562.
- Tymieniecki K.*: Az európai városok keletkezésének történetéről. PH 1966. 1. sz. 137–153.
- Gieysztor A.*: Lengyelország területe a 9. és a 10. században. GDIBH XV. (1966) 7–24.
- Wasilewski T.*: A gneznói kongresszus bizánci szimbolikája és jogi-politikai jelentősége. PH 1966. 1. sz. 1–14.
- Kloczowski J.*: Lengyelország kultúrájának történelmi alapjaihoz. ŐO 1966. 5. sz. 447–462.
- Grabki A. P.*: Lengyelország és a lengyelek a 10–13. században, ahogy a külföldiek látták. APH XII. (1965) 22–43.
- Dziewulski W.*: I. Béla magyar király állítólagos tartózkodása Lengyelországban. PH 1966. 2. sz. 270–276.
- Dowiat J.*: Válasz Wl. Dziewulski kritikai megjegyzéseire. PH 1966. 3. sz. 447–452. [I. Béla lengyelországi látogatásáról, 1038/9.]
- Lalik T.*: A piacok Lengyelországban a 12. században. KH 1966. 4. sz. 817–832.
- Gottschalk J.*: A ciszterciek jelentősége a keleti német települések, különösen Szilézia szempontjából. ZfO 1966. 1. sz. 67–106.
- Buczek K.*: Az ún. fejedelmi és királyi jogokról. KH 1966. 1. sz. 89–110.
- Kosman M.*: Litvánia nemzetközi szerződéseinek formája a 13. század első negyedében. PH 1966. 2. sz. 213–234.
- Tazbirowa J.*: Iwo Odrowąż politikai szerepe. PH 1966. 2. sz. 199–212.
- Kuhn W.*: A németjogú városok Sziléziában és Lengyelországban a 13. sz. első felében. ZfO 1966. 2. sz. 278–337; 3. sz. 457–510; 4. sz. 704–743.
- Wyrobisz A.*: Az üvegútak száma és földrajzi megoszlása Kis-Lengyelországban a 14–17. században. PH 1966. 3. sz. 366–388.
- Vetulani A.*: A krakkói egyetem kezdetei. APH XIII. (1966) 14–40.
- Dziubiński A.*: Egy lengyel lovag Marokkóban a 15. században. PH 1966. 3. sz. 444–446.
- Halaga O. R.*: A szlovák városok kapcsolata Lengyelországgal és Oroszországgal a 16. századig. HŠ XI. (1966) 139–165.
- Kučera M.*: A lengyel–szlovák sókereskedelm a 16. század végéig. ŠS VII. (1965) 89–122.
- Kaniewska I.*: Néhány megjegyzés a krakkói egyetem-táskáról a 16. században. KH 1966. 1. sz. 115–117.
- Zytkowicz L.*: A mezőgazdaság fejlődése cseh földön és Lengyelországban a 16. században és a 17. század elején. ČCH 1966. 4. sz. 589–607.
- Brown H. O. J.*: Lengyelország hozzájárulása a protestantizmushoz. A reformációval kapcsolatos lengyel állásfoglalás. ŐO 1966. 2. sz. 101–106.
- Brown H. O. J.*: Egy lengyel reformációtörténet problémái. A lengyelországi protestáns reformáció különösségéről. ŐO 1966. 6. sz. 478–482.
- Tazbir J.*: A kislelmi-bereseki lengyel testvérek közösgége. PH 1966. 1. sz. 126–136.
- Tazbir J.*: Az arianusok a szépirodalomban. KH 1966. 3. sz. 563–593.
- Wójcziak Zb.*: A lengyel–tatár kapcsolatok néhány problémája a 17. században. Az 1654–1666. évi lengyel–tatár szövetség pénzügyi vonatkozásai. APH XIII. (1966) 87–102.
- Codello A.*: A hadiesemények Zsmudiában és Kurföldön 1656–1660. PH 1966. 1. sz. 49–69.
- Lepkowski T.*: A nép és a lengyel népi tudat a reformok és felkelések korszakában, 18–19. században. ND 1966. 6. sz. 16–27.
- Michalski J.*: A lengyel sejmik a 18. században. APH XII. (1965) 87–107.
- Molenda, D.*: A lengyel bányaoctás kezdetei és a Selmecebányai Bányakadémia részvétele a lengyel szakemberek oktatásában. ZDVTŠ (1966) IV. 61–70.
- Jackman S. W.*: Angol irat Stanislaw August reformelgondolásairól. KH 1966. 4. sz. 925–937.
- Mihordea V.*: Moldova diplomáciái részvétele a lengyel–tatár nézeteltérések elsimításában, 1763-ban. S 1966. 2. sz. 321–342.
- A 19. század egyetemes története. KH 1966. 1. sz. 69–88. [Vita M. Zywezyński: Egyetemes történet, 1789–1870 c. könyvéről.]
- Zahorski A.*: A Le Moniteur az 1789–1795. években a lengyel eseményekről. PH 1966. 1. sz. 70–96.
- Zahorski A.*: A május 3-i alkotmány. ND 1966. 4. sz. 30–42. [1791]
- Wyrobisz A.*: A Visztula melletti Solec kereskedelme a 18. század végén. Adalék a lengyelországi belső piac történetéhez a felosztás előtt. PH 1966. 1. sz. 15–48.
- Roos H.*: A lengyel nemzeti társadalom és a felosztó hatalmak államhatalma az európai történelemben (1795–1863). JGO 1966. 3. sz. 388–399.
- Chomac R.*: Tanulmányok Lengyelország 19–20. századi agrárstruktúrájáról. KH 1966. 4. sz. 939–946.
- Tazbir J.*: Hamis oklevelek készítése Lengyelországban a 19. század első felében. PH 1966. 4. sz. 580–598.
- Lepkowski T.*: Lengyel–kubai kapcsolatok a 19. században. PH 1966. 4. sz. 599–609.
- Halićs E.*: A lengyel kérdés Tilsitben. APH XII. (1965) 44–65.
- Glinkin P.*: A lengyelországi nőmozgalom forrásainál. SzS 1966. 2. sz. 48–55.
- Gregor V.*: Lengyel forradalmi dalok 1830–1831-ben cseh földön. ŠS 1966. 4. sz. 488–510.
- Csetri A.*: Az 1830–1831. évi lengyel felkelés foglyai és menekültjei Erdélyben. ŠUBH 1966. 1. sz. 67–90.
- Janowski A. A.*: Zaliwski hadműveletei a lengyel irdalomban, 1833–1848. KH 1966. 1. sz. 33–54.
- Fajnhauz D.*: Új szempontok Henryk Kamiński titkos tevékenységéről. IP 1966. 3. sz. 389–414. [1846]
- Reychman J.*: Varsó és Istanbul között. A Kosciuszko-felkelés. Kapcsolatai és visszhangjai Délkelet-Európában. KH 1966. 2. sz. 291–325.
- Zajaczkowski A.*: Irodalmi honoráriumok Lengyelországban a 19. század második felében. PH 1966. 2. sz. 268–269.
- Gyakov V. A.*: Forradalmi mozgalom az orosz hadseregben és az 1856–1865. évi lengyel felszabadító mozgalom. SzS 1966. 3. sz. 16–30.
- Miller J. Sz.*: Kiadványok az 1863. évi forradalom 100. évfordulóján. NNT 1966. 2. sz. 116–124.
- Clasesik N. N.*: Az 1863. évi felkelés. Anyagok és dokumentumok. SzS 1966. 4. sz. 70–75.
- Stakelberg, Ju. I.*: Az 1863-as felkelés történetéből. SzS 1966. 5. sz. 60–69.
- Wierzchoski M.*: A Chelm-vidék kérdése az orosz állami dumában. PH 1966. 1. sz. 97–126.
- Birman M. A.*: A bolgár–lengyel marxista kapcsolatok történetéből. IIB 16–17. sz. (1966) 269–272. [1880–1910]
- Garlicki A.*: Roman Dmowski a Liga Narodovárol. PH 1966. 3. sz. 415–443. [1886–1931]
- Radlak Br.*: Tudományos úlesszak Julian Marchlewski születésének 100. évfordulóján. KH 1966. 4. sz. 1021–1022.
- Wróblewska B.*: Julian Marchlewski a zürichi emigrációban, 1893–1896. ZPW 1966. 2. sz. 11–22.
- Kalestynska L.*: A kapcsolat a Porosz-Lengyelország Lengyel Szocialista Párt külföldi vezetősége között. 1893–1903. ZPW 1966. 3. sz. 3–18.
- Jarecka St.*: A népi mozgalom 70. évfordulója. KH 1966. 1. sz. 246–247. [Rzeszów 1895.]

- Borodovták V.:** A lengyel munkáspártok és a szlovákok a két század fordulóján. SŠ VII. (1965) 59–88.
- Brokman H.:** A varsói egyetem hallgatóinak találkozója 1905-ben. PH 1966. 4. sz. 498–504.
- Buszko J.:** Az 1905–1907. évi lengyel forradalom. A politikai események a lengyel királyságban az osztrák-magyar diplomaták tudósításainak tükrében. ŐO 1966. 5. sz. 356–368.
- Dymek B.:** Az 1905–1907. évi forradalom Żyrardówban és Siedlecin. Tudományos ülésszakok a 60. évfordulón. KH 1966. 4. sz. 1023–1024.
- Radlak Br.:** A Lengyel Szocialista Párt tevékenysége. A lodzi baloldali frakció 1906–1918-ban. KH 1966. 3. sz. 627–632.
- Kancewicz J.:** A Lengyel Szocialista Párt baloldali frakciójának ideológiai és politikai programja, 1907–1914. KH 1966. 3. sz. 619–626.
- A Lengyel Szocialista Párt tanácsának ülései jegyzőkönyvei, 1909–1914. I. rész 1909–1910. Közl.: A. Galiński, ZPW 1966. 2. sz. 103–144.**
- Machowski J.:** A lengyel diplomácia. SM 1966. 4. sz. 117–139; 5. sz. 90–101; 6. sz. 71–87.
- Markiewicz H.:** Stefan Zeromski és Boris Wigilew. (Egy régi fénykép margójára.) ZPW 1966. 2. sz. 41–46.
- Grosfeld L.:** 1918 novembere Varsóban. KH 1966. 3. sz. 665–668.
- Szklowski H.:** A Lengyel KP politikájáról és katonai tevékenységéről, 1918–1928. KH 1966. 1. sz. 119–126.
- Landau Zb.:** A munkapiac és a bérek fő tendenciái Lengyelországban az infláció éveiben, 1918–1923. ZPW 1966. 1. sz. 13–30.
- Wapinski R.:** A nemzeti demokrata párt ideológiai és politikai fejlődésének néhány problémája 1919–1939-ben. KH 1966. 4. sz. 861–878.
- Grosfeld L.:** A dąbrowai medence 1919 februárjában. PH 1966. 4. sz. 634–635.
- Gostyńska W.:** Julian Marchlewski szerepe a titkos lengyel–szovjet békétárgyalásoknál, 1919. jún.–júl. ZPW 1966. 2. sz. 23–40.
- Pulaski M.:** A lengyel–csehszlovák kapcsolatok a két világháború között a krakói történészek legutóbbi műveiben. SS 1966. 4. sz. 555–558.
- Orzechowski M., Zieliński H.:** Megjegyzések a lengyel–német kapcsolatokhoz a két háború közötti időszakból. KH 1966. 2. sz. 397–406.
- Arnal P.:** Emlékezések Felső-Sziléziáról, 1920–1921. RHD LXXX/1. (1966. jan.–márc.) 46–72; 2. (ápr.–jún.) 149–179.
- Długoborski W., Tomaszewski J.:** A politikai helyzet Felső-Sziléziában, 1921–1939. KH 1966. 3. sz. 633–640.
- Radziejewski J.:** A Szelrob Párt létrejötte. ZPW 1966. 2. sz. 47–70.
- Olszanski P.:** Vera Horuzsaja tevékenysége Nyugat-Beloruszsiában az 1924–1925. években. SzSz 1966. 1. sz. 18–24.
- Jablonski H.:** A konzervatívok az 1926. májusi puccs előtt. PH 1966. 4. sz. 610–633.
- Batowski H.:** Adalék Lengyelország közép- és délkelet-európai politikájához 1932–1939-ben. ŐO 1966. 3. sz. 173–182.
- Goguel R.:** Az Észak- és Kelet-Német Forschungsgemeinschaft a Lengyelország elleni fasiszta agressziós politika szolgálatában, 1933–1945. WZHU 1966. 5. sz. 663–674.
- Barbag J.:** Változások Lengyelország népességstruktúrájában. ŐO 1966. 2. sz. 134–140. [1933–64 között]
- Boguszlanski M. J.:** A Komintern VII. kongresszusa és a harc a nemzeti front megalakításáért Lengyelországban 1934–1935. SzSz 1966. 2. sz. 3–13. A Lengyel Szocialista Főtanács ülése 1936 májusában. Közl.: J. Tomicki. ZPW 1966. 1. sz. 155–164.
- Lengyel kommunista vezetőemberek Spanyolországban** Levelezések a Lengyel KP KB-vel, 1937. Publikálja: S. Ajzner. ZPW 1966. 1. sz. 95–154.
- Staniławska St.:** Lengyelország és a csehszlovák válság 1938 őszén. SS 1966. 2. sz. 166–178.
- Malinowski M.:** A Felszabadulási Harc Szövetsége. Adalék a kommunisták antifasiszta ellenállási mozgalmának történetéhez a Lengyel Munkáspárt (PPR) megalakulásának előestéjén. ZPW 1966. 2. sz. 71–92. [1941]
- Loga-Sowiński I.:** A párt a nép élén a szocializmusért. (A lengyel Munkáspárt megalakulásának 25. évfordulója.) ND 1966. 12. sz. 4–18.
- Kłiszko Z.:** A Lengyel Munkáspárt 25. évfordulója. ZPW 1966. 4. sz. 3–8.
- Szydek Br.:** A lengyel Munkáspárt harci irányvonala az akcióegységért 1944–1946-ban. ZPW 1966. 4. sz. 63–82.
- Slabek H.:** A kommunista pártok a földreform kérdésében folytatott politikájáról, 1944–1948. ZPW 1966. 4. sz. 45–62.
- Halaba R.:** A reakciós alap elleni harc problematikájából 1944–1947-ben. ZPW 1966. 4. sz. 83–92.
- Morawski W.:** A Lengyel Munkáspárt egy illegális körének megalakítása és tevékenysége a németországi Oflag II D lengyel hadifogolytáborban, 1944-ben. ZPW 1966. 2. sz. 145–155.
- Kersten K.:** A néphatalom felkelésének történeti jelentősége. ND 1966. 7. sz. 38–48. [A PKWN 1944. júl. 22-i kiáltványa.]
- Drukier B.:** „A lengyel kérdés” a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság megalakulásának idején, 1944. júl. 22.–aug. 1. KH 1966. 2. sz. 327–354.
- Landau Zb.:** A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság pénzügyi politikája, 1944. júl.–1945. jan. APH XII. (1965) 66–86.
- Kowalski W. T.:** A lengyel külpolitika kulcsproblémái 1945-ben. SM 1966. 9. sz. 63–83.
- Kersten Kr.:** A nemzetiségek átköltöztetése a 20. században. KH 1966. 1. sz. 3–32. [Különös tekintettel a lengyelországi német kisebbségre.]
- Golebiowski J. W.:** Lengyelország állásfoglalása opelei Szilézia autohton lakossága iránt, 1945–1947. APH XIII. (1965) 41–64.
- Landau Zb.:** Harc a pénzügyi egyensúlyért 1945-ben. KH 1966. 4. sz. 879–897.
- Szcebelewski I.:** A Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt egyesülésének szervezeti előkészítése. ZPW 1966. 4. sz. 93–104.
- Truger W.:** A lengyel–német határ. WZ 1966. 1. sz. 10–20.
- Zawadzki S.:** A népi demokratikus forradalom jellege és szakaszai Lengyelországban. ZPW 1966. 4. sz. 9–30.
- Migdal S.:** A népi demokrácia Felső-Sziléziában. (K. Orzechowski könyvének margójára.) PH 1966. 2. sz. 283–291.
- Varsó felszabadításának és újjáépítésének problémái.** Találkozó M. Spychalski marsallal. KH 1966. 1. sz. 55–68. [20. évford.]
- Tejchma J.:** A falu és a mezőgazdaság fejlődése az 1966–1970. években. ND 1966. 7. sz. 17–27.
- Dmochowski M.:** A fő tendenciák Lengyelországnak az európai szocialista országokkal való kereskedelmében, 1966–1970. SM 1966. 6. sz. 12–21.
- Olszewski K.:** A Szovjetunióval való gazdasági együttműködés fontossága a lengyel gazdaság szempontjából. SM 1966. 4. sz. 12–33.
- Jędrzejewski S.:** A népgazdaság vezetésének tökéletesítése a Lengyel Népköztársaságban. MEMO 1966. 4. sz. 24–34.
- Zawolozszkij Sz. G., Lukin L. I.:** A népgazdaság vezetése tökéletesítésének kérdései a csehszlovák és lengyel közigazdászok műveiben. SzSz 1966. 2. sz. 71–76.

Magyarország

- Trojan M. V., Kulinyics I. M.:** Kun Béla elvtárs. (Születésének 80. évfordulójára.) UIZs 1966. 2. sz. 131–133.
- Kulinyics I. M.:** Zalka Máté. (Születésének 70. évfordulójára.) UIZs 1966. 4. sz. 130–133.
- Iszlamov T. M.:** Czobel Ernő. VI 1966. 12. sz. 189–190.
- Reychman J.:** In memoriam Divéky Adorján, 1880–1965. KH 1966. 1. sz. 265–267.
- Šmahel Fr.:** Tudományos konferencia a pozsonyi egyetem alapításának 500. évfordulóján. ČCH 1966. 2. sz. 291–292. [1965. dec. 13–16.]
- Oliva P.:** A klasszikus stúdiumok konferenciája Budapesten ČCH 1966. 2. sz. 290–291. [Budapest, 1965. nov. 1–4.]

- Tpkova-Zaimova V.**: A klasszikus stúdiumok nemzetközi kongresszusa Budapesten. IP 1966. 1. sz. 118–210. [1965. nov. 1–4.]
- Malet J.**: A tudomány és a fejlődésben levő országok. Pensée 127. (1966. máj.–jún.) 104–108. [A FMST budapesti szimpóziumán elhangzott előadás, 1965.]
- Knapič-Krhen C.**: Nemzetközi szimpózium „Ausztria-Magyarország és az I. Internacionálé”. PR 5. (1965) 271–272. [Bécs, 1964. szept. 7–9.]
- Zöllner E.**: Tudományos ülésszak a Habsburg-Monarchia nemzeti ségi problémáiról a 19. században. (Bloomington, 1966. ápr. 2–7.) MŰG 1966. 3–4. füzet 500–502. [Más beszámolókat lásd: „Ausztria”-nál.]
- Vlachovič J.**: A Csehszlovák–Magyar Történelmi Bizottság ülése 1965-ben. HČ 1966. 3. sz. 512–513. [1965. nov. 23–26. Budapest–Debrecen.]
- B. F.**: A csehszlovák és magyar jogtörténetek konferenciája Egerben. HČ 1966. 4. sz. 663–664.
- Mésáros J.**: A magyar és csehszlovák jogtörténetek konferenciája a dualizmusról Pécsen. HČ 1966. 1. sz. 152–153. [1965. szept. 23–25.]
- Mésáros J.**: A csehszlovák–magyar jogtörténetek konferenciája a dualizmusról Pécsen. PS 1966. 12. sz. 284–286.
- P. B.**: Helytörténelmi szeminárium Pozsonyban. HČ 1966. 2. sz. 326. [1965. nov. 17.]
- ők.**: A magyar és jugoszláv történetek első munkateketei. Hzb XVIII. (1965) 412. [Rijeka, 1965. XII. 9–11.]
- Hudanyics V. I.**: A magyar–szovjet barátság társaságának IV. kongresszusa. UIZs 1966. 4. sz. 159–160. [Budapest, 1966. jun. 21–22.]
- Kan Je. M.**: A marxista történelmi fejlődésének problémái Magyarországon. NNI 1966. 2. sz. 164–165. [Pach Zs. cikke a Századokban.]
- Serfőző L.**: A szegedi egyetem történelme tudományos munkája. VI 1966. 10. sz. 193–197.
- Bruwier M.**: Agrártörténelmi tanulmányok Magyarországon. MA 1966. 2. sz. 385. [Agrártörténelmi Szemle, stb.]
- Kun J.**: A magyar Hadilevéltár. MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 672–679.
- Popa R.**: Középkori régészeti kutatások Máramaros megyében. RRH 1966. 5. sz. 759–780.
- Böhme H. W.**: Avar temető a Szolnok megyei Alattyánban. SoF XXIV (1965) 11–65.
- Neamtu A., Kovács J.**: Nicolae Iorga, Erdély története. SUBBH 1966. 1. sz. 29–38.
- Turzai M.**: A felvilágosodás korának kincsestára Erdélyben. Telesi Sámuel könyvtára Marosvásárhelyen. RRH 1966. 2. sz. 341–354.
- Vinaver V.**: Új munkák a magyar–jugoszláv kapcsolatokról. JIC 1966. 12. sz. 183–185.
- Škorupová A.**: Új bibliográfiái munkák a szlovák történelemre vonatkozóan. SHS IV. (1966) 255–268.
- Dziewulski W.**: I. Béla magyar király állítólagos tartózkodása Lengyelországban. PH 1966. 2. sz. 270–276. [1038/39].
- Dowlat J.**: Válasz W. Dziejulski kritikai megjegyzéseire. PII 1966. 3. sz. 447–452.
- Novák J.**: A szlovák városi és községi címerek tartalmi elemei. HŠ XI. (1966) 253–261.
- Chalupecký I.**: A tizenhat szépei város pecsétje. HŠ XI. (1966) 227–251.
- Kučera M.**: A népesség struktúrája Szlovákiában a 10–12. században. SHS IV. (1966) 7–82.
- Baril J.**: A Pozsony megyei eltűnt települést „Zolgaueur” lokalizálásához. HŠ XI. (1966) 91–98.
- Halaga O. R.**: A szlovák városok kezdeti kutatásának módszertanához. HČ 1966. 3. sz. 488–491.
- Bulgaru V.**: Néhány megjegyzés egy etnográfiai tanulmány margójára. A románok, nomád pásztorok, autochton lakosok a Balkánon és „betelepülők” Erdélyben? RRH 1965. 5. sz. 995–1006.
- Holban M.**: Balkáni kapcsolatok és román valóság a magyar királyság dunai szlein. Basarábra vonatkozó új források publikálása kapcsán. RESE 1965. 3–4. sz. 385–418.
- Costchel V.**: Nicolae Jorga Erdély középkori városairól. FVL 9/2. (1966) 39–48.
- Tinta A., Bizerea M., Rusu Al., Rudneau C.**: Adatok Temesvár keletkezéstörténetéhez. FVL 9/1. (1966) 111–118. [12–14. sz.]
- Pascu St.**: Kollégiumok és akadémiák a középkori román országokban. RRH 1966. 6. sz. 925–936.
- Vaculik K.**: A középkori képzőművészet problematikájához Szlovákiában. SHS IV. (1966) 83–108.
- Niculescu C.**: A fémfeldolgozó művészet Erdélyben (14–18. század). Kiállítás a Bruckenthal Múzeumban. FVL 9/2. (1966) 153–154.
- Lamos T.**: Körmeobánya város topográfiája, 1328–1430. HŠ XI. (1966) 99–120.
- Vantuch A.**: A pozsonyi akadémia megalapításának 500. évfordulóján rendezett tudományos konferencia: Humanizmus és reneszánsz. HČ 1966. 2. sz. 322–325.
- Holban M.**: Történelmi variációk az erdélyi kenézek problémájáról. RRH 1965. 5. sz. 901–924.
- Pach Zs. P.**: A feudális járadék fejlődése Magyarországon a 15. században. EcHR XIX/1. (1966. ápr.) 1–14.
- Pohl A.**: A pozsonyi pénzverde a középkorban. SoF XXIV. (1965) 81–102. [1430–1525]
- Roznyer I. G.**: Értékes tanulmány Erdély történetéről. SzV 29. (1966) 306–310. [Susarin az 1437–38-as parasztfelkelésről.]
- Răduțiu A.**: A nona Erdélyben 1437-ig. AIIC VIII. (1965) 321–323.
- Redep J.**: Szibinyáni Janko születésének motívuma a középkori irodalomban és a népköltészetben. GFFNS VIII. (1964–1965) 189–220.
- Pall Fr.**: A Hunyadi János által a török ellen vezetett 1442–1443-as háború feltételei és nemzetközi visszhangja. RESE 1965. 3–4. sz. 433–464.
- Macek J.**: Posthumus László király haláláról. ČCH 1966. 5. sz. 760–775.
- Pall Fr.**: A reneszánsz és a reformáció kérdései Románia történetében. FVL 9/2. (1966) 5–28.
- Ratkó P.**: A Thurzó–Fugger társaság létrejöttének körülményei 1495-ben. ČCH 1966. 5. sz. 758–765.
- Pach Zs. P.**: Magyarország a 16. században: A földesurak kereskedelmi tevékenysége és árutermelése. Ann 1966. 6. sz. 1212–1231.
- Jakó Zs.**: A nagyszombi nyomda a 16. században és jelentősége a román kultúrtörténet szempontjából. FVL 9/1. (1966) 31–59.
- Jakó Zs.**: Román könyvek nyomtatása Nagyszomben a 16. században. Újabb eredmények az első román nyomtatott könyvre vonatkozó kutatások terén. AIIC VIII. (1965) 115–126.
- Bobesková-Uherová, M., Fundárek R.**: A fürdők és a gyógyforrások iránti tudományos érdeklődés kezdetei Szlovákiában. ZDVTS III. (1964) 265–296. [16–18. sz.]
- Horváth P.**: A kereskedelmi kapcsolat Szlovákia és Szilézia és Morvaország között a 16. század első felében. HŠ XI. (1966) 167–193.
- Štarha I.**: A stépáni vaskohók története. SMM 1966. 85. évf. 147–180. [16–19. sz.]
- Alexandru-Dersca M. M.**: I. Szelejmán privilégiuma Buda elfoglalása után (1526). RESE 1966. 3–4. sz. 377–391.
- Rumpler H.**: A protestantizmus és a magyar nemzet. ÓO 1966. 6. sz. 512–514. [Fr. Göttsas: Die Frage der Protestanten in Ungarn... München, 1965. c. könyvéről.]
- Prodan D.**: A csicsói vár uradalma 1553-ban. AII VIII. (1965) 73–113.
- Šimeček Z.**: A 16. századi Amerika a Rožnubek család hírszolgálati adatainak tükrében. Hst XI. (1965) 53–93.
- Killyen Fr.**: A Honterus János és Wagner V. kiállítás Brassóban. FVL 9/2. (1966) 152–153.
- Gündisch G.**: Jacobus Palaeologos erdélyi tartózkodásáról. RESE 1966. 1–2. sz. 71–79. [1572–1575]
- Műnz, T.**: A 17–18. századi szlovákiai ideológiai és tudományos fordulat értékléséhez. ZDVTS III. (1964) 9–32.
- Kočíš J.**: A bicsei uradalom könyvelési iratfajtái 1606–1626-ban. HŠ XI. (1966) 210–225.
- Toegel M.**: Jan A. Komenský politikai nézetei és visszautkrözödésük műveiben. ČCH 1966. 1. sz. 15–35.
- Guboglu M.**: Evliya Cselebi Dél-Erdélyben. Fogaras, Brassó és Nagyszomben leírása. FVL 9/1. (1966) 119–130.

- Nicolescu C., Küllen Fr.:* A brassói aranyműves, Georg May II. és művei. FVL 9/1. (1966) 60–73. [1688–1708.]
- Watzka J.:* A gabonaneműek termesztése a jobbágygazdaságokban Bars megyében a 18. században. HŠ XI. (1966) 283–304.
- Petrovič N.:* A Duna–Tisza csatorna építése a 18. században. ZDN 43. (1966) 5–34.
- Ereçy S.:* Merkantilizmus Horvátországban. A Habsburg-állam gazdaságpolitikája a 18. században, különös tekintettel Magyarországra és a szomszédos országokra. ÖO 1966. 4. sz. 300–308.
- Blaga L.:* A 18. századi erdélyi román gondolkodás. RRH 1966. 6. sz. 1000–1004.
- Giurgiu N.:* Három 18. századi összefoglalás az erdélyi román lakosságról. SUBBH 1966. 1. sz. 55–60.
- Pecinjáki S.:* A bánáti Újfalú a 18. században és a 19. század elején. ZDN 45. (1966) 110–150.
- Voda J.:* A tüzegek szerepe a gözgépek fejlődésében Watt előtt a 18. sz.-i Szlovákiában. ZDVTS I. (1962) 201–252.
- Hrabovec I.:* Adalékok a botanika és zoológia történetéhez Szlovákiában a 18. században. ZDVTS III. (1964) 237–263.
- Duka N.:* Első kísérletek az első pozsonyi orvosegyesület létehozására. ZDVTS IV. (1966) 233–246.
- Makai F.:* Az orvostudomány és elsősorban a sebészet fejlődése. ZDVTS I. (1962) 139–166. [18–19. sz.]
- Schmidt Z., Jancsy J., Baran J.:* Adalékok a geológiai tudományágak történetéhez a 18. századi Szlovákiában. ZDVTS III. (1964) 201–236.
- Fischer K.:* Adalékok az asztronómia fejlődéséhez Szlovákiában a feudalizmus korában. ZDVTS II. (1963) 141–174.
- Fundárek R.:* A 18. századi szlovákiai gyógyszerkészítmények. ZDVTS II. (1963) 175–205.
- Malkovský J.:* Szlovákiai kohászat a 18. századig és Bányakadémia jelentősége a kohászat fejlődésében. ZDVTS IV. (1966) 111–146.
- Kruliš I.:* Adalékok a selmecbányai fémkohászati kemencék történetéhez a 18. században. ZDVTS IV. (1966) 77–110.
- Paulinyi Á.:* Az ún. szlovák kemencék és a kovácsolt vas közvetlen előállítás Szlovákiában a 18. században. ZDVTS I. (1962) 57–82.
- Sopko A.:* A bányatudomány kezdetei Szlovákiában. M. Poda és K. T. Delius munkássága. ZDVTS III. (1964) 133–160. [18. sz.]
- Fundárek R.:* M. I. Jacquin Selmecbányán kifejtett tudományos tevékenységéhez. ZDVTS III. (1964) 97–114.
- Haubelt J.:* Giovanni Antonio Scopoli tudományos munkássága Selmecbányán. ZDVTS III. (1964) 115–132.
- Lomčí V.:* J. T. Peithner (1727–1792). ZDVTS IV. (1966) 47–60. [Bányatudós.]
- Teich M.:* Born Ignác (1742–1791) és Szlovákia. ZDVTS IV. (1966) 205–216. [Bányatudós.]
- Vlachovič J.:* A 18. századi szlovákiai bányatechnika története. ZDVTS III. (1964) 33–96.
- Dokumentumok a bányatechnika történetéhez Csehszlovákiában a 18. században. Összeáll.: J. Vlachovič. ZDVTS III. (1964) 297–317.
- Tibenský J.:* Adalékok az európai tudományos közvéleménynek a feudalizmus korabeli szlovák bányászati iránti érdeklődéséhez. ZDVTS IV. (1966) 165–204.
- Tibenský J.:* A Selmecbányai Bányakadémia megalakulásának 200 éves jubileuma után. ZDVTS IV. (1966) 5–6.
- Schultheiss E., Tardy L.:* Egy a selmecbányai Bányakadémia diákjai közül; Reinegg Jakab, az orvos és a bányaeépítő szakember. ZDVTS IV. (1966) 217–222.
- Molenda D.:* A lengyel bányatechnika kezdetei és a Selmecbányai Bányakadémia részvétele a lengyel szakemberek oktatásában. ZDVTS IV. (1966) 61–70. [18–19. sz.]
- Šucharďin S. V.:* A csehszlovák–orosz tudományos-technikai kapcsolatok a bányatechnika területén. ZDVTS IV. (1966) 71–76. [18. sz.]
- Štastný T.:* Az erdőszekció kialakulása és fejlődése a Selmecbányai Bányakadémian. ZDVTS III. (1964) 179–200. [18–19. sz.]
- Kállay I.:* Egy új királyi adó (census regius) bevezetése a szabad királyi városokban Magyarországon. 1749–1780. MÖS 17/18. sz. (1964–1965) 96–108.
- Burica M.:* Adalék a heliocentrikus rendszer szlovákiai elterjedéséhez. ZDVTS I. (1962) 83–96. [18. sz. 2. f.]
- Kállay I.:* A magyar szabad királyi városok pénzügye Mária Terézia idején. MÖS 19. sz. (1966) 135–169.
- Bozac I.:* A zalatnai felső uradalom malmái 1774-ben. AIIC VIII. (1965) 329–353.
- Paulinyi Á.:* A mértékek összeírása 1775-ben és egységes szénmértékegység bevezetése 1776–1780-ban a középszlóvak bányavidéken. HŠ XI. (1966) 263–281.
- Csetri A., Imreh St.:* Az erdélyi városok helyzetének és fejlődésének aspektusai (1786–1848). SUBBH 1966. 2. sz. 61–70.
- Edroiu N.:* Parasztmozgalmak Segesvár környékén a Horla-lázadás idején. SUBBH 1966. 2. sz. 47–60.
- Imreh St.:* Adalékok a jobbágyok munkaerejének felhasználásához. AIIC VIII. (1965) 127–172. [1789–1792.]
- Neagoe M.:* Gh. Sincai élete és munkássága. (Halálának 150. évfordulója alkalmából.) S 1966. 6. sz. 1187–1178.
- Tibenský J.:* Megjegyzések a régebbi és újabb nézetekről Bernolákról, a Bernolák-féle mozgalom és a szlovák nemzeti megújulás. HČ 1966. 3. sz. 329–371.
- Ránci Gy.:* Magyar történészek kutatómunkái az újabbkori magyarországi történelem területén a 19–20. században. ÖO 1966. 5. sz. 392–402.
- Simányi T.:* Néhány szó a 19. századi magyar irodalomról. ÖO 1966. 5. sz. 369–375.
- Hapák P.:* A szlovákiai vasipar technikai fejlődésének néhány kérdéséhez 1800–1867-ben. ZDVTS II. (1963) 205–234.
- Vlachovič J.:* A Selmecbányai Bányakadémia a 19. században. ZDVTS IV. (1966) 7–46.
- Sárközi Z.:* Adalékok a jugoszláv mezőgazdasági vándormunkások történetéhez, 1805–1914. HZB XVIII. (1965) 239–243.
- Gavrilovič St.:* Ellenállás az abszolútizmus ellen Szlovákiában és Horvátországban 1821–1825-ben. HZB XVIII. (1965) 119–128.
- Volđán Vl.:* A morvaországi reformerek (obrozeno) kapcsolatai a Buchlov-i várral. SMM 1966. 85. évf. 161–169. [1829–1851.]
- Csetri A.:* Az 1830–1831. évi lengyel felkelés foglyai és menekültejei Erdélyben. SUBBH 1966. 1. sz. 67–90.
- Netea V., Güllner C.:* G. Barič és Johann Gött brassói könyvnyomdász kapcsolata. FVL 9/1. (1966) 74–90.
- Rebro K.:* Kísérlet a szlovák nemzeti kérdés törvényes megoldására az 1848–1849-es forradalom idején. SHS IV. (1966) 109–138.
- Felczak W.:* A nemzeti kérdés hatása az 1848. évi magyar forradalom társadalmi jellegére. HČ 1966. 1. sz. 85–99.
- Hubenák L.:* Forrásanyagok Szlovákia állam- és jogtörténetéhez a kapitalizmus korában (1848–1945). I. rész. 1918-ig. PS 1965. 11. sz. 229–246.
- Kovács I.:* A polgári földbirtok kialakulása Erdélyben az 1848-as jobbágyfelszabadítás után. SUBBH 2. sz. 77–100.
- Valentič M.:* A fő problémák a horvát-szlavon határvidéki gazdaságban 1850–1873 között. HZB XVIII. (1965) 89–102.
- Hrabovec I.:* Gustav Reuss és művének jelentősége a szlovákiai botanika fejlődésében. ZDVTS I. (1962) 97–112.
- Lomčí V.:* Adalékok František Pošepný (1836–1895) szlovákiai tevékenységéhez. ZDVTS IV. (1966) 283–292. [Cseh geológus.]
- Retegan S.:* Az erdélyi román burzsoázia álláspontja az 1865-ös kolozsvári országgyűléssel szemben. SUBBH 1966. 2. sz. 101–124.
- Florea C.:* Az első magyar munkáskongresszus centenáriuma. LC 1966. 8. sz. 33–43.
- Mésáros J.:* A dualizmus válsága és a 19. század kilencvenes éveinek szlovák nemzeti mozgalma. HČ 1966. 3. sz. 372–411.
- Jandák J.:* Ellenállás a birodalmi tanácsba való közvetlen választások tervezete ellen és a morvaországi

- aktív politika kezdetei. SMM 1966. 85. évf. 55–79. [19. sz. 60–70-es éve]
- Kiszláng R.*: Ausztria-Magyarország katonai megállapodásai 1867–1914 között. ÖGL 1966. 8. sz. 427–435.
- Stourz H. G.*: Eötvös József politikai eszméi és az osztrák állampolitika. DDr 1966. 4. sz. 204–220.
- Surdub B.*: A (román) nemzeti konferencia Szerédyában. 1869. AIIC VIII. (1965) 173–211.
- Kuntschke H.*: Birodalmi bíróság – a burzsoázia és a junkerek közötti osztálykompromisszum eredménye. PS 1966. 12. sz. 199–206. [1870-es évek]
- Curticapeanu V.*: A „Transilvania” nevű bukaresti egyesület tevékenysége az ausztria-magyarországi román diákok és ipari tanulók támogatása érdekében. S 1966. 1. sz. 93–113. [1870–1918]
- Jordky L.*: Krasser Frigyes tevékenysége a nemzetközi munkásmozgalomban. FVL 9/2. (1966) 69–71. [1870–1880 nagyszabeni orvos]
- Szent-Imányi B.*: Adólf. Kohut, kulturális közvetítő Magyarországon és Németország között. WZHU 1965. 6. sz. 843–868. [1848–1917.]
- Radev St.*: Az 1876. áprilisi felkelés visszhangja a magyar sajtóban. IP 1966. 3. sz. 59–67.
- Bikar F.*: Az I. Internacionálé és a párizsi komitű hatása a horvát munkásmozgalomra a magyarországi kapcsolatai révén. PR 5. (1965) 193–207.
- Gross M.*: A szocialista gondolat fejlődése Horvátországban, 1890–1907. PR 5. (1965) 117–130.
- Bikar F.*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája és a nem-magyar – horvát, szlovák, román és szerb – szocialista mozgalmak 1890–1907. PR 6. (1966) 7–54.
- Knapit-Krhen C.*: Néhány adat a munkások helyzetéről Zágrábban 1880 és 1900 között. PR 7–8. (1966) 109–109.
- Omrić Vl.*: Az első munkáspárt megalakítása Horvátországban. (A Horvátország és Szlavónia Szociáldemokrata Pártja 70. évfordulójára alkalmából, 1894–1964.) PR 5. (1966) 141–164.
- Wank S.*: Aehrenthal két irata 1898–1899-ből Ausztria-Magyarország belső válságának feloldására. MÖS 19. sz. (1966) 339–362.
- Vinogradov K. B., Piszarev Ju. A.*: Ausztria-Magyarország külpolitikájának fő irányzatai. VI 1966. 6. sz. 86–101.
- Stone N.*: Hadsereg és társadalom a Habsburg Monarchiában, 1900–1914. PP 33. (1966. ápr.) 95–111.
- Egyed A.*: Az 1903–1904-ben Arad és Bihar megyékben lefolyt paraszttendüfélések és mozgalmak tanulmányozásához. AIIC VIII. (1965) 213–234.
- Pisch M.*: A pozsonyi munkások harca 1904-ben. HŠ XI. (1966) 305–315.
- Stone N.*: Moltke–Conrad: Az osztrák-magyar és német vezérkar közti viszony 1909–1914. THJ IX/2. (1966) 201–228.
- Bikar F.*: A kapcsolat fejlődése a horvát és szerb szociáldemokraták között és felfogásuk koordinálása a nemzeti kérdésben 1909 és 1913 között. PR 5. (1965) 165–192. [D. Tučović halálának 50. évfordulójára alkalmából.]
- Farkas D.*: A Magyar Szociáldemokrata Párt agrárpolitikájáról. 1910–1914. – UIZs 1966. 11. sz. 13–30.
- Stone N.*: Magyarország és az 1914 júliusi válság. JCH 1966. 3. sz. 153–170.
- Vahiani L.*: Olasz–osztrák-magyar tárgyalások 1914–1915-ben. JCH 1966. 3. sz. 113–136.
- Bihl W.*: Az Osztrák-Magyar Monarchia ruszinokkal folytatott politikájának néhány aspektusa 1914–1918. JGO 1966. 4. sz. 539–550.
- Bihl W.*: A magyar nemzetiségpolitika egy epizódja 1916/17-ből. SoF XXIV. (1965) 251–252.
- Piszarev Ju. A.*: Az orosz hadifoglyok Ausztria-Magyarországon 1917–1918-ban. ISzSzSzR 1966. 4. sz. 166–173.
- Orosz kommunista csoportok Ausztriában és Magyarországon 1917–1918-ban. A dokumentumot közli: R. A. Jermolajeva. VIK 1966. 7. sz. 67–69.
- Ocsak I. D.*: Filip Filipovics ismeretlen levele. SzSz 1966. 1. sz. 66–68. [Budapest, 1918.]
- Křížek J.*: T. G. Masaryk és a csehszlovák légio intervenciója 1918 tavaszán. ČCH 1966. 5. sz. 637–666.
- Constantinescu M.*: Lenin üzenete Ausztria-Magyarország munkásságához és népeihez 1918. nov. 2–3. S 1966. 1. sz. 115–127.
- Petrović N.*: A nemzeti kérdés és Ausztria-Magyarország széthullása. JIC 1966. 1–2. sz. 51–78.
- Tajták L.*: A magyar uralkodó körök erőfeszítései Szlovákiának Magyarország keretein belül való megtartásáért 1918-ban. HC 1966. 4. sz. 552–584.
- Gulya K.*: A nyugat-magyarországi kérdés az első világháború után. Burgenland és a magyar kormányok politikája 1918–1921-ben. ÖO 1966. 2. sz. 89–100.
- Göllner C.*: Az erdélyi szászok állásfoglalása Erdély Romániához való csatlolásának kérdésében. FVL 9/2. (1966) 29–38.
- Bihl W.*: Adalék Ausztria-Magyarország Ukrajnapolitikájához 1918-ban. JGO 1966. 1. sz. 51–62.
- Bak J.*: Vita az 1919. évi magyarországi tanácsköztársaságról. JGO 1966. 4. sz. 551–578. [Irodalmi tájékoztató.]
- Szinai M., Szűcs L.*: Adalékok Csehszlovákia ellen irányuló német és magyar agresszív tervek történetéhez. 1920–1939. HC 1966. 4. sz. 595–607.
- Weber E.*: Mihály arkangyal emberei. JCH 1966. 1. sz. 101–126. [Codreanu 1927-ben alapított mozgalma.]
- Moravec J.*: Népfőnt kialakulása és működésének kezdete az osztravai területen. SS 1966. 4. sz. 459–479.
- Schreiber Th.*: Magyarország és a második világháború. RHDGM 62. (1966. ápr.) 1–6.
- Puskas A. I.*: Magyarország és a második világháború idején. VI 1966. 2. sz. 176–185. [Az irodalom szemléje.]
- Puskas A. I.*: Magyarország a második világháború éveiben. (M. 1966.). Ismertetés P. P. Bezuskotól. VI 1966. 11. sz. 166–169.
- Reprincev, P. Sz.*: A magyar antifasiszták részvétele az európai népek ellenállási mozgalmában. UIZs 1966. 12. sz. 58–64.
- Zsigmond L.*: Magyarország külpolitikája 1933–1939-ben. RHDGM 62. (1966. ápr.) 7–18.
- Lackó M.*: A nyilaskeresztesek, 1935–1944. RHDGM 62. (1966. ápr.) 53–68.
- A csehszlovák kérdés Horthy-Magyarország diplomáciai irataiban (1936–1938 – Münchenig). A dokumentumot közli: Lavová M. HC 1966. 4. sz. 608–637.
- Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1939–1943-ban. RHDGM 62. (1966. ápr.) 19–36.
- Vietor M.*: A megszálló közigazgatás rendszere a Horthy-Magyarországon által megszállt szlovák területen. PS 1965. 11. sz. 197–228.
- Ránki Gy.*: Magyarország megszállása a németek részéről. RHDGM 62. (1966. ápr.) 37–52.
- Szabó B.*: A népidemokratikus forradalom kérdéséhez Magyarországon. ZPW 1966. 4. sz. 21–44.
- Ignotus P.*: Radikális írók Magyarországon. JCH 1966. 2. sz. 149–168.
- P. B.*: Magyarország – 10 évvel ezelőtt. DDr 1966. 4. sz. 226.
- Darvasi I.*: Magyarország 10 éve. CC 1966. 10. sz. 67–76.
- Kemenes E.*: A magyarországi piac és befolyásának lehetősége. ÖO 1966. 3. sz. 200–210.

ISMERTETÉSEK

Acta Classica Univ. Sc. Debreceniensis. I. 1965. – Ism. P. O. ČCH 1966. 2. sz. 257–258.

Ádám M.: A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája, 1936–1938. Bp. 1965. – Ism. E. Lengyel. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 1017.

Ádám M., Juhász Gy., Kerekes Gy.: Allianz Hitler–Horthy–Mussolini. Dokumente zur ungarischen

Aussenpolitik (1933–1944). Bp. 1966. – Ism. (A. Sz. Grosszmann) VI 1966. 9. sz. 197–201; (I. Deák) AHR LXXII/1. (1966. okt.) 238.

Andics E.: 1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól. Századok 1965. – Ism. (J. N.) ČCH 1966. 3. sz. 458.

- Andics E. (szerk.):* A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben. III. Iratok 1849. márc.–1850. ápr. – *Ism. (J. N.) CCH* 1966. 1. sz. 138–139; (R. A. Averbuh) *NNI* 1966. 5. sz. 158–160; (P. F. Sugar) *AHR LXXI/3.* (1966. ápr.) 1014.
- Bakács I.:* A magyar nagybirtokos családok hitelügyei a 17–18. században. Bp. 1965. – *Ism. (N. J.) CCH* 1966. 6. sz. 912.
- Barta I.:* Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről. *Századok* 1965. – *Ism. (J. N.) CCH* 1966. 3. sz. 457.
- Bendeffy L. (szerk.):* Magyar Geodéziai Irodalom 1498–1960. Bibliográfia. – *Ism. (A. Sk.) HC* 1966. 1. sz. 136.
- Berend I., Ránki Gy.:* Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Bp. 1966. – *Ism. VI* 1966. 6. sz. 192.
- Bertász J.:* Deruschwan János könyvtára. A hazai humanizmus történetéhez. Bp. 1964. – *Ism. K. Oberdorffer. SoF XXIV.* (1965) 302–304.
- Bertász J.:* Istvánffy Mihály Könyvtáráról. *OSzK Évkönyv* 1959. – *Ism. A. Andjelic. HZb XVIII.* (1965) 392–393.
- Bibliographie d'oeuvres choisies de la Science Historique Hongroise 1959–1963.* (Nouvelles Études Historiques) Bp. 1965. – *Ism. (F. B.) HC* 1966. 2. sz. 299.
- Bónis Gy.:* Der Zusammenhang der Summa legum mit dem Tripartitum. *Studia Slavica XI.* – *Ism. (Z. Št.) CCH* 1966. 4. sz. 610.
- Bónis Gy.:* Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. (Nouvelle Études Hist.) Bp. 1965. – *Ism. (A. G.) HC* 1966. 2. sz. 301–302.
- Bónis Gy.:* Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanon. Abt., Bd. 80.* Weimar 1963, 174–235. – *Ism.: Rebros. PS* 1965. 11. sz. 273.
- Csizmadia A.:* Az állam és az egyházak jogi kérdései a Horthy-korszakban. Budapest, 1965. – *Ism.: Bianchi. PS* 1965. 278–279.
- Csizmadia A.:* A pécsi egyetem a középkorban. *Studia Iuridica, Pécs.* – *Ism. (L. B.) HC* 1966. 2. sz. 301; (L. B.) *CCH* 1966. 2. sz. 254–255.
- Dávid Z.:* Az első magyar kataszterek, 1786–1789. *Kwart. Hist. Kult. Mat. XIV.* – *Ism. (- th.) HC* 1966. 3. sz. 497.
- Diószegi I.:* Ausztria-Magyarország és a francia-porosz háború 1870–1871. Bp. 1965. – *Ism. D. Sinor. AHR LXXI/3.* (1966. ápr.) 1003.
- Ember Gy.:* A Habsburg abszolútizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években. *II. Oszt.-közl.* 1963. – *Ism. (Bk.) HC* 1966. 1. sz. 129.
- Fereny E.:* Bevezetés az ékírásos történetbe. Bibliográfia. Budapest, 1962. (5 mikrolap). – *Ism.: O. Klina. PS* 1965. 11. sz. 268–269.
- Fellich N.:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilsmarót-Basaharc. *Studia Arch.* 1965. – *Ism. H. Preidel. JGO* 1966. 1. sz. 102–103.
- Galántai J.:* Tisza és a világháború. Századok 1964 és Die Kriegspolitik der Tisza-Regierung 1913–1917. (Nouvelles Études Hist.) Bp. 1965. – *Ism. (F. B.) HC* 1966. 2. sz. 307–308.
- Galántai J.:* Der Sturz der Tisza-Regierung im Jahre 1917. (Annales Univ. Budap. Sectio Hist. VII., 1965) – *Ism.: (E. Schr.) HZ* 202/3. (1966) 769–770.
- Gunst P. (szerk.):* Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1960–61. (Bp. 1964.) – *Ism.: (H. Franz) HZ* 1966. 3. sz. 691.
- Gyöffy Gy.:* Formation d'état au IX. siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du notaire anonyme. *Nouvelles Études Historiques I.* 1965. Bp. – *Ism. (F. G.) CCH* 1966. 1. sz. 127–128.
- Gyöffy Gy.:* Monuments du Lexique Petchenegue. *Acta Orient. XVIII.* – *Ism. (V. K.) HC* 1966. 1. sz. 124–125.
- Hahn I.:* Zur Echtheitsfrage der Themistokles-Inschrift. *Acta Antiqua* 13. – *Ism. (P. O.) CCH* 1966. 2. sz. 257.
- Hajdu T.:* Michael Károlyi and the Revolutions of 1918–1919. *Acta Hist. X.* 1964. – *Ism. (J. Ko.) CCH* 1966. 2. sz. 271.
- Heckenast G.:* Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. *Nouvelles Études Historiques.* Budapest 1965. 159–179. – *Ism.: (Orh) HC* 1967. 2. sz. 328–329; (J. N.) *CCH* 1966. 2. sz. 287.
- Hegy D.:* Notes on the Origin of Greek Tyrannis. *Acta Antiqua.* Budapest 1965. – *Ism. (P. O.) CCH* 1966. 3. sz. 442.
- Hermann Zs.:* Egy beszercebányai könyvkereskedő a XVI. század közepén. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve III. Budapest 1966. 79–100. – *Ism.: (A. V.) HC* 1967. 2. sz. 830.
- Horváth Z.:* Teleki László 1810–1861. Bp. 1964. – *Ism. (F. B.) HC* 1966. 2. sz. 304–305; (D. Silagi) *SoF XXIV* (1965) 305.
- Ila B., Kovacsics J.:* Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. – *Ism. J. M. Bak. HZ* 1966. 1. sz. 203.
- Járdányi P. (szerk.):* Ungarische Volksliedtypen I–II. Mainz, Bp. 1964; Kerényi György: Volkstümliche Lieder. Mainz, Bp. 1964. – *Ism. W. Sulstan. SoF XXIV.* (1965) 308–309.
- Jennitz J.:* The first International and the War, 1864–66. *Acta Hist. XI.* – *Ism. (M. H.) CCH* 1966. 2. sz. 281–282.
- Jennitz J.:* Nationalism and Internationalism and the Labour Movement at the Turn of the Century. *Nouvelles Études Hist.* Bp. 1965. – *Ism. (M. Mü.) CCH* 1966. 2. sz. 283.
- Juhász Gy.:* Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940. Bp. 1962. – *Ism. E. Lengyel. AHR LXXI/3.* (1966. ápr.) 1017.
- Juhász Gy.:* A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Bp. 1964. – *Ism. (Chm.) HC* 1966. 2. sz. 309–310; (E. Lengyel) *AHR LXXI/3.* (1966. ápr.) 1017.
- Kerekes L.:* Anschluss 1938: Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Bp. 1963. – *Ism. E. Lengyel. AHR LXXI/3.* (1966. ápr.) 1017–1018.
- Képes krónika.* Bp. 1964. – *Ism. (L. D.) S* 1966. 2. sz. 422–423.
- Kirschner B.:* Der Rücktritt der Räteregierung und die Bildung der Gewerkschaftsregierung und das Echo in Transdanubien. *Annales Univ. Budap. Sectio Hist. VII.* 1965. – *Ism.: (E. Schr. HZ* 202/3. (1966) 772.
- Komjáthy M.:* Zur Untersuchung des geschichtlichen Quellenwertes des Telegramms. (Nouvelles Études Hist.) Bp. 1965. – *Ism. (F. B.) HC* 1966. 2. sz. 299.
- Kubinyi A.:* A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseiről. *Századok* 1965. – *Ism. (A. G.) HC* 1966. 2. sz. 302–303.
- Kulesár Zs.:* Eretnekmozgalmak a 11–14. században. Bp. 1964. – *Ism. J. Paquet. MA* 1966. 3–4. sz. 605–608.
- Liptai E.:* A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965. – *Ism. Dj. Gal. JIC* 1966. 1–2. sz. 160–163.
- Magyarország története, I–II.* Bp. 1964. – *Ism. (T. B.) SoF XXIV.* (1965) 296.
- A magyar irodalom története, I–V.* 1964–1965. – *Ism. (F. B.) HC* 1966. 2. sz. 319–320.
- A magyar irodalom története, IV.* A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sötér I. Bp. 1965. – *Ism. (J. N.) CCH* 1966. 1. sz. 124.
- A magyar irodalom története V.* A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Budapest 1965. Szerk. Szabolcsi M. – *Ism. (J. N.) CCH* 1966. 6. sz. 900–901.
- A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.* Bp. 1962. – *Ism. I. Erecg. HZb XVIII.* (1965) 400–402.
- Mályus E.:* Les débuts du vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale. (Nouv. Études Hist.) Bp. 1965. – *Ism. (A. G.) HC* 1966. 2. sz. 301–302.
- Mátrai L.:* Probleme des Fortschritts und Verfalls in der Kulturgeschichte. *Acta Hist.* Bp. 1965. – *Ism. (J. Mk.) CCH* 1966. 1. sz. 119.
- Mérei Gy.:* L'essor de l'agriculture capitaliste en Hongrie dans la première moitié du XIX. siècle. *Revue d'hist. mod.* 12. 1965. – *Ism. (W. G.) HZ* 1966. 3. sz. 776.
- L. Nagy Zs.:* A párisi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965. – *Ism. (A. G.) CCH* 1966. 3. sz. 400.

- L. Nagy Zs.*: The Mission of General Smuts to Budapest, April 1919. Acta Hist. 1965. — Ism. (J. Ko.) ČČH 1966. 3. sz. 461.
- Nemes D.*: Az ellenforradalom története Magyarországon, 1919–1921. Bp. 1962. — Ism. E. Lengyel. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 1015–1016.
- Nemes D.*: A Bethlen-kormány külpolitikája. Bp. 1964. — Ism. V. Vinaver. ZDN 44. (1960) 158–162.
- Ormos M.*: Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése. Bp. 1964. — Ism. J. M. Bak. HZ 1966. 1. sz. 252–253.
- Pach Zs. P.*: A magyarországi agrárfejlődés a 16–17. században. Studia Hist. 1964. — Ism. W. Maas. HZ 1966. 2. sz. 454.
- Pach Zs. P.*: Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Studia Historica 54. Budapest 1964. — Ism.: [A. Spiesz] SHS (1966) IV. 275–277; (H. Prickler) ZFO 1966. 4. sz. 771–773.
- Pall F.*: Über die sozialen und religiösen Auseinandersetzungen in Klausenburg in der zweiten Hälfte des 16. Jh. (Stud. Hist. 53.) 1963. — Ism.: Moe. HZ 202/3. (1966) 745–746.
- Párducz M.*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn (Studia Archaeologica I, Bp. 1963). — Ism. B. Saria. SoF XXIV. (1965) 302.
- Paulinyi O.*: Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte, besonders jene von Schemnitz, in der Mitte des 16. Jahrhunderts. Nouvelles Études Hist. 1965. — Ism. (J. MZ.) ČČH 1966. 1. sz. 135; (G. Probszt) SoF XXIV. (1965) 295–296.
- Perényi J.*: A történezműveltségű korból. Bp. 1965. — Ism. (F. B.) HČ 1966. 2. sz. 298.
- Perjes G.*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest 1965. — Ism. (N. J.) ČČH 1966. 6. sz. 912.
- Ránki Gy.*: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről: Horthysta politika a második világháborúban. Bp. 1964. — Ism. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 1018; (Chm) HČ 1966. 1. sz. 133–134.
- Róza Gy.*: Budapest régi látképei (1493–1800). B. 1962. — Ism. Th. Bogay. SoF XXIV. (1965) 306–307.
- Sashegyi O.*: Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. — Ism. (Kállay I.) MÖS 17–18. sz. (1964–1965) 700–702; (F. B.) HČ 1966. 2. sz. 306–307; (J. N.) ČČH 1966. 1. sz. 138.
- Schultheiss E., Tardy L.*: Medici italiani in Ungheria fino al 1512. L'Arcipedale S. Anna di Ferrara. 1956. — Ism. (A. Sk.) HČ 1966. 1. sz. 138.
- Schultheiss E., Tardy L.*: Ungarische Arztewappen berichten von Erfolg und Tradition. Die Waage. 1965. — Ism. (M. B-U.) HČ 1966. 2. sz. 317.
- Sik E.*: The History of Black Africa. Bp. 1966. — Ism. (G. C. N.) NRS L/III–IV. (1966. máj.–aug.) 540.
- Siklós A.*: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp. 1964. — Ism. (L. F.) HČ 1966. 1. sz. 130–131.
- Sipos P.*: Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről. Századok 1966. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 5. sz. 801.
- Spira Gy.*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. — Ism. P. F. Sugar. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 1015.
- Szabó I. (szerk.)*: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, I–II. 1848–1914. Bp. 1965. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 2. sz. 267–268.
- Századok. 1965. 99. évf. 6. sz. — Ism.: (N. J.) ČČH 1966. 6. sz. 899–900.
- Székely Gy.*: Les rapports des citadins et des paysans dans la Confédération Helvétique à l'époque de la Réforme. Nouvelles Études Hist. Bp. 1965. — Ism. (J. M.) ČČH 1966. 3. sz. 453.
- Székely G., Fügedi E. (szerk.)*: La renaissance et la reformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963. — Ism. (L. Peter) — H LI/173. (1966. okt.) 351–352; (R. F. Leslie) EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 156; (G. Schramm) SW 1966. 3. sz. 392–393; (P. Kawerau) HZ 1966. 3. sz. 639–641.
- Színai M., Szűcs L.*: Horthy Miklós titkos iratai. Budapest 1962. — Ism.: (M. Vietor) PS 1966. 12. sz. 273; (J. N.) ČČH 1966. 4. sz. 629–630; (A. Radvánszky) DDR 1966. 1–2. sz. 111–112.
- Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 1. sz. 123–124.
- Társadalmi Szemle. Ism.: (J. M.) ND 1966. 112–120.
- Thomas E.*: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. — Ism. (Ju. K. Kolosovszkaja) VDI 1966. 1. sz. 117–123.; (B. Saria) SoF XXIV. (1965) 297–298
- Gross M.*: Új munkák a pángermanizmusról az I. világháború előtt. JIC 1963. 1–2. sz. 127–129. (Tokody Gy.: Die Pläne des Alledutschen Verbandes zur Umgestaltung Österreich-Ungarns. Acta Hist. 1963.—u5. Az Össz német Szöv. és közép-európai. tervei 1890–1918. Értekezések 1959.)
- Tordai Gy.*: Az 1848-as márciusi ifjak az egyházról és a vallásról. Bp. 1965. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 5. sz. 799.
- Trócsányi Zs.*: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 5. sz. 798.
- Tardy L.*: A tokaji borvásárló bizottság története 1733–1798. Sárospatak, 1963. — Ism. L. Haraksim. SS VII. (1965) 172–174.
- Ukrán–magyar történelmi kapcsolatok. Kiev, 1964. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 2. sz. 255.
- Unger M., Szabolcs O.*: Magyarország története. Bp. 1965. — Ism. (F. B.) HČ 1966. 2. sz. 319.
- Varga J.*: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767–1849. Studia Hist. Bp. 1965. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 5. sz. 797; (Révész L.) DDR 1966. 4. sz. 246–247.
- Varga Z.*: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban, 1851–1918. Bp. 1963. — Ism. P. F. Sugar. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 1015.
- R. Várkonyi Á.*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyosság a XVII–XVIII. század fordulóján. Századok 1965. — Ism. (J. N.) ČČH 1966. 3. sz. 455.
- Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. — Ism. I. Erceg. ZDN 43. (1966) 157–159.
- Vincze E. S.*: Der ideologische Einfluss der österreichischen sozialistischen Arbeiterbewegung auf die ungarländische Arbeiterbewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Studia Historica 51. — Ism.: (H. P.) HČ 1966. 4. sz. 657.
- Wellmann I.*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jh. in Ungarn. Nouvelles Études Hist. Bp. 1965. — Ism. (A. S.) HČ 1966. 3. sz. 498–499.
- Windisch E. V.*: Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jh's. Acta Hist. Bp. 1965. — Ism. (J. Ko.) ČČH 1966. 3. sz. 458–459; (M. Gross) JIC 1966. 1–2. sz. 129–130.
- Zádor A., Genthon I. (szerk.)*: Művészeti Lexikon, I. Bp. 1965. — Ism. Th. Bogay. SoF XXIV. (1965) 296–297.
- Zsigmond L.*: Zur deutschen Frage, 1918–1923. Die wirtschaftlichen und internationalen Faktoren der Wiederbelebung des deutschen Imperialismus und Militarismus. Studia Hist. LV. Bp. 1964. — Ism. (R. E. Hertzstein.) JHM 38/1. (1966. márc.) 111–112.; (J. Hk.) ČČH 1966. 4. sz. 628; (A. Meyer) RHDGM 62. (1966. ápr.) 94–95; (E. Geigenmüller) HZ 1966. 2. sz. 424–426.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

- AHR The American Historical Review (Richmond – New York – London)
AHRF Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
AHC Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)
Ann Annales (Economics, sociétés, civilisation) (Paris)
APH Acta Poloniae Historica (Warszawa)
AV Arhivski Vjesnik (Zagreb)
BIHR Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
BS Byzantinoslavica (Praha)
CC Cahiers du Communisme (Paris)
ČCH Československý Časopis Historický (Praha)
CHM Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)
CSSH Comparative Studies in Society and History (Hague)
Dap Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)
DDR Der Donauraum (Wien)
EB Études Balcaniques (Szófia)
ECHR The Economic History Review (London – New York)
EHR The English Historical Review (London)
Ein Einheit (Berlin, DDR)
EP Economie et politique (Paris)
FVL Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj)
GDIBIH Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
GFFNS Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
GWU Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
H History (London)
Hist Historica (Praha)
HČ Historický Časopis (Bratislava)
HJ Historisches Jahrbuch (München – Freiburg)
HŠ Historické štúdie (Bratislava)
HZ Historische Zeitschrift (München)
HZb Historijski Zbornik (Zagreb)
IG Istorijski Glasnik (Beograd)
IGSS Studii Storici, Istituto Gramsci (Milano)
IIB Izvesztija na Insztituta za Isztorija (Szófia)
IP Isztoriesezski Pregled (Szófia)
IRSH International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR Isztorija SzSzSzR (M)
IZ Isztoriesezskije Zapiszki (M)
JCH Journal of Contemporary History (London)
JEH The Journal of Economic History (New York)
JGO Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
JIČ Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)
JMH The Journal of Modern History (Chicago)
KH Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
Kom Kommunizist (M)
LC Lupta de Clasă (Bucureşti)
MA Le Moyen Age (Bruxelles)
MEMO Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija (M)
MIÖG Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
MÖS Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
- NAA Narodi Azii i Afriki (M)
ND Nowe Drogi (Warszawa)
NNI Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
NRS Nuova Rivista Storica (Roma – Napoli)
NV Novo Vreme (Szófia)
ÖGL Österreich in Geschichte und Literatur (Wien)
ÖO Österreichische Osthefte (Wien)
Pensée La Pensée (Paris)
PH Przegląd Historyczny (Warszawa)
PLS Preradavanje Isztorii v Skole (M)
PP Past and Present (London)
PS Právne historické Studie (Praha)
PR Putovi Revolucije (Zagreb)
RESE Revue des Etudes Sudest-Européennes (Bucureşti)
RH Revue Historique (Paris)
RHD Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RHES Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
RHMC Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
RRH Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
RSI Rivista Storica Italiana (Roma)
RSS Rivista Storica del Socialismo (Firenze)
S Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
SH Sbornik Historický (Praha)
SHS Studia Historica Slovaca (Bratislava)
SM Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
SMM Sbornik Matice Moravské (Brno)
SoF Südostforschungen (München)
SS Slovanské štúdie (Bratislava)
SS Slezsky Sbornik (Opava)
SUBBH Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historica (Cluj)
SW Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
SzE Szovjetszkaja Etnografia (M)
SzSz Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (Moszkva)
SzV Szrednyije Veka (M)
THJ The Historical Journal (Cambridge)
UIZs Ukrainzkij Isztoriesnij Zsurnal (Kijev)
VAN Vesztnyk Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
VDI Vesztnyk Drevnej Isztorii (M)
VE Voproszi Ekonomiki (M)
VF Voproszi Filozofii (M)
VCZg Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
VI Voproszi Isztorii (M)
VIK Voproszi Isztorii KPŠzSz (M)
Ww Wirtschaftswissenschaft (Berlin DDR)
WZ Weg und Ziel (Wien)
WZHU Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss., Reihe) (Berlin, DDR)
ZDN Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
ZDVTS Z dějin vied a techniky na Slovensku (Bratislava)
ZFO Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
ZG Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
ZPW Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Беренжер</i> : Французско-венгерские отношения во время заговора Вешелены (1664—1668)	275
<i>Й. Бувье</i> : Один из типов банковских групп: сегодняшние Ротшильды	292
<i>Ф. Будо</i> : Проблематика истории кооперативного движения во Франции	303
<i>Т. Шрейбер</i> : Французские дипломатические акты и Венгрия	315
<i>Г. Мишель</i> : Новая зоря	325

ОБЗОР

Вопросы разработки местной истории сельскохозяйственных кооперативов (<i>К. Месарош</i>)	337
Лайош Бруз. 1817—1856. (<i>З. Шаркесу</i>)	343
ИЗВЕСТИЯ	356
РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	362

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>J. Bérenger</i> : Französisch—ungarische Verbindungen zur Zeit der Wesselényischen Verschwörung (1664—1668)	275
<i>J. Bouvier</i> : Ein Beispiel der Bankengruppen: Die Rothschilds von heute	292
<i>F. Boudot</i> : Problematik der Geschichte der französischen Genossenschaftsbewegung	303
<i>Th. Schreiber</i> : Französische diplomatische Schriften und Ungarn	315
<i>H. Michel</i> : Neues Morgenrot	325

RUNDSCHAU

Lokalgeschichtliche Fragen bei der Bearbeitung der Geschichte der Produktionsgenossenschaften (<i>K. Mészáros</i>)	337
Lajos Bruz (1817—1856), (<i>Z. Sárközi</i>)	343

NACHRICHTEN	356
-------------------	-----

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	362
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>J. Bérenger</i> : Les relations franco—hongroises pendant la conjuration du palatin Wesselényi (1664—1668)	275
<i>J. Bouvier</i> : Un exemple de groupe bancaire: les Rothschild d'aujourd'hui	292
<i>F. Boudot</i> : Problèmes et problématique dans l'histoire de la coopération en France	303
<i>Th. Schreiber</i> : Les documents diplomatiques français et la Hongrie	315
<i>H. Michel</i> : Une aube nouvelle	325

REVUE

Les problèmes d'histoire locale de la mise au point de l'histoire des coopératifs de production (<i>K. Mészáros</i>)	337
Lajos Brúz (1817—1856), (<i>Z. Sárközi</i>)	343
NOUVELLES	356
RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	362

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>J. Bérenger</i> : French—Hungarian Connections during Wesselény's Conspiracy (1664—1668)	275
<i>J. Bouvier</i> : An Example of Bank Group: Contemporary Rothschilds	292
<i>F. Boudot</i> : Problems of Cooperative Movement's History in France	303
<i>Th. Schreiber</i> : French Diplomatic Papers and Hungary	315
<i>H. Michel</i> : New Uprise	325

REVIEW

Local Historical Problems of Working up Cooperative Farm's History (<i>K. Mészáros</i>)	337
L. Bruz (1817—1856), (<i>Z. Sárközi</i>)	343

NEWS	356
------------	-----

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	362
--	-----

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1, és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21

telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05, 915, 111-46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u 22,

telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1967 X. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bartha Antal</i> : Ötven esztendő	395
TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK	
<i>B. Sirendib</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Mongóliában	400
<i>Mályusz Elemér</i> : 1526 előtti okleveleink forrásértéke	416
<i>Palotás Emül</i> : Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén	430
<i>Rácz János</i> : Az Üzemi Bizottságok a termelés megindításáért és az öntevékenyen kialakított hatáskör fenntartásáért.	454
SZEMLE	
<i>H. Haraszti Éva</i> : A fasizmus történetéből	479
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	486

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

BARTHA ANTAL

Ötven esztendő

Az orosz klasszikus irodalomból jól ismert Nyevszkij sugárút mértani egyenesének térré táguló síkjában „egész Oroszország” egykori cárjainak káprázatos pompával berendezett palotája emelkedik. Vele szemközt az egykori birodalmi vezérkar hatalmas, az orosz fegyverek dicsőségét jelképező szigorú, militarista épülete zárja a teret. A gránit mederbe szorított, sötét vizű Nyéva folyó túlsó partján, a volt cári palotával szemközt a Péter-Pál erőd szürke, alattomos bástyái mögött a világtörténelem egyik legirgalmatlanabb börtönére és az erőd szívében emelkedő Szt. Péter-Pál székesegyház karsú sziluettjére, az uralkodó család végső nyughelyére tekinthettek a palota egykori urai. A palotával szinte egy vonalban az Izsák-székesegyház gránit oszlopesarnokos, lenyűgöző kupolával borított épülete és az Admiralitás aranyozott tornya ragadja meg a tekintetet. A híres sugárutat mértani pontossággal metsző hangulatos utcák mentén méltóságot sugárzó arisztokrata paloták emelkednek.

Az építészet zseniális mesterei szinte páratlan tökélyel öntötték téglába, malterbe, városképi egységbe a cár, az arisztokrácia, a hadsereg, az egyház és a börtön szövetségét, amelyhez a nagypolgárság szecessziós építményei törlszkedtek.

Az arisztokrata-nagypolgári városközponttal a munkásnegyedek szomorú és komor bérkaszárnnyáinak gyanakvó világa nézett farkasszemet.

A két világrész tájait egyesítő birodalom szinte átfoghatatlan térségein a gazdagodó kereskedő-ipari polgárságot s a jogfosztottság miatt még a nyomasztó szegénységénél is jobban szenvedő munkásosztályt feloldhatatlan gyanakvásba és gyűlöletbe egymáshoz szorító, Európa és Ázsia gazdagságán és verejtékén emelkedett városok szaggatták a feudalizmus gúzsait. Ezek a városok oázisnak tűntek a kötöttségeitől, az elmaradottságától szabadulni vágyó falvak sivárságában. Az orosz paraszti élet nyomorából kiláboló írástudatlanok százezrei ezekben a városokban keresték megformálatlan vágyaik beteljesülését és találták meg nyomorúságuk újabb színhelyét.

A vigasztalannak tűnő politikai és társadalmi nyomorúság szikkasztó sivárságából kitörni igyekvők, a sivárság okait tudatosan keresők életének ismerője, Maxim Gorkij döbbenetes őszinteséggel tárta a világ elé a két világrészből gyűrt orosz élet értelmetlen kegyetlenségét, az utat törő kapitalizmus embertelen kíméletlenségét. Urak, akik önmaguk és a társadalom számkivetettjeinek dermesztő megalázása nélkül még mosolyogni sem tudtak, az anyagi elnyomás terhén kívül a tudatlanság, a vallásos és még a kereszténységelőtti babonás előítéletek szorításában vergődő parasztok és munkások riasztó élete lüktet örökbecsű műveiben. Páratlan megfigyeléssel és finom elemzéssel tárta fel a tehetségekben, zseniális alkotóerőkben oly gazdag orosz nép gondolatait és ér-

zelmi világát. Sajgó lélekkel mutatta be a zsákutcába kényszerült tehetségek vergődő tehetetlenségét a közönnyel, az új, magasabbrendű emberi kapcsolatok követelménye elől menekülő konoksággal szemben.

Humanista meggyőződésben mintázott irodalmi alakjai vajudó korának szánandó gyengéit, de nagyszerű küzdelmeit is példázzák. A társadalmi-gazdasági igazságtalanság láncaitól kicsinyes ravaszkodások árán magukat megváltani igyekvők, vagy inkább az ily áron elképzelt megváltás légvárát építgetők sunyítása, a szakadékba zuhantak amorf nyüzsgésében az emberségnek még mindig el nem lobbant szikrája, az elnyomottak egyetemességéért tudatosan küzdők morális nagysága Gorkij műveiben a dokumentált történelmi igazság világirodalmi szintjére emelkedett.

A tudatlanság, a szolgalelkűség béklyóiba vert leigázottak előtt a szabadulás tüzét fellobbantó forradalmár nemzedékeknek fiatal hajtása, a kormos-szenyes gyárakban, nyirkos bányákban fegyelemre és tudatos szolidaritásra kényszerült orosz proletariátus szocialista élesapata merészen törte az utat az emberi gondolat büszke csúcsaihoz. A tudatos élesapatnak nemcsak a cári önkényuralom, hanem az osztályos társak fásult közönye, vagy önemésztő, értelmetlen lázadása ellen is küzdeni kellett.

Kljucsevszkij, a századforduló jelentős liberális történésze jellemezte népét úgy, hogy az orosz ember az okos embereknek ahhoz a típusához tartozik, amelyik nem tud mit kezdeni tehetségével. Ma már bizonyára nem nehéz cáfolatot keresni erre a jellemzésre, de elhangzásának időpontját tekintve, talán szerzője szándéka ellenére, keserű igazságot fejezett ki.

Századunk első évtizedében még éltek azok, akik a pétervári újságokban földesurak hirdetéseit olvashatták — ha véletlenül olvasni tudtak — eladásra szánt jobbágyaikról, vagy szemtanúi lehettek annak, hogy az orosz földesurak vadászkutyáért vagy versenylőért cserébe jobbágycsaládokat adtak. Éltek még azok, akik saját bőrükön érezték az 1861 előtti orosz paraszti sorsnak ezeket a távrolról sem végtelen fordulatait. Ebből a paraszti életből kilábaltak ipari proletárrá vált fiainak vállára nehezedett az elnyomottak megnyeréséért és felszabadításáért vívott szocialista harc terhe.

Az orosz forradalmi értelmiség kiemelkedő képviselőinek szellemi öröksége termékenyítette meg az orosz munkás forradalmárok szellemét és alakította fogékonnyá a marxizmus szocializmus befogadására. A társadalom forradalmi átalakítását, a cári önkényuralom megdöntését hirdető alkotó gondolat és az elnyomás terhétől leginkább szenvedők magasztos szövetségének Oroszországban történelmi hagyományai voltak.

V. I. Lenin az orosz értelmiségnek abból a rendkívül vonzó rétegéből származott, amely jól ismerte az orosz élet forradalmi átalakítását szomjazó valóságát, bátyja a forradalmi narodnyik mozgalom kiemelkedő alakja, életével fizetett a III. Sándor elleni merénylet miatt.

V. I. Lenin egész életében folytatott szakadatlan elméleti és politikai tevékenysége, a marxista elmélet merész alkotó fejlesztése emelte az orosz munkásosztály küzdelmét világtörténelmi szintre. Tevékenysége az oroszországi osztályharcot kiemelte a nemzeti keretből, vezetése alatt céltudatos forradalmi párttá szerveződött bolsevikok elvi következetességben, erkölcsi felelősségtudatban, osztályharcok tüzeiben edzett bátorságban és politikai éleslátásban egyesítették és egyetemes emberi jelentőségre emelték mindazokat a nemes tulajdonságokat, amelyek oly tiszteletet ébresztő módon jellemezték az 1825. december 14-én a pétervári Szenátus tér granit kockáin a szabadságért vérüket

hullató dekabristákat, csak úgy, mint az orosz munkás és paraszt forradalmárok marxizmus előtti nemzedékét.

Az 1905. évi első és 1917 februárjának második forradalma, a kettőt egybefűző elméleti és politikai harc súlyos hétköznapi kimeríthetetlen bőséggel bizonyítja, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt bolsevik szárnya az emberi gondolat legnagyobb alkotásának, a szocialista forradalom elméletének politikai hordozójaként messze a megelőző orosz forradalmár nemzedékek fölé emelkedett. Küzdelmük egybeforrt a világ valamennyi kismemizettjének harcával, elévülhetetlen példamutatásukkal e nemzetközi harc élére álltak.

Századunk második évtizedében fellobbant világégés kezdetétől Pétervár nagyszerű parkjaiban negyedszer hullottak le a levelek. A főváros palotáit, a munkásnegyedek verejtékszagú bérkaszárnnyait a tengerből támadt hideg köd borította. A hideg, nyirkos város peremén az egyre szűkösbbé váló élelmiszeradagokra várakozó elkeseredett asszonyok és gyermekek szomorú serege várt csodára. A bőségéről nevezetes Oroszország munkásait az éhség réme fenyegette. Az 1917-ben még mindig jelentős készletek szállítását a korlátolt bürokratizmus és az előrelátó kártevés akadályozta.

A frontokon a sártól, mocsoktól iszapos lövészárkokban szürke arcú, dühös katonák követelték az értelmetlen áldozatvállalás árát. A riadt vagy gőgös tisztek tehetetlensége a katonák egyre céltudatosabbá váló fellépésével szemben még a szolgálékükben is fellobbantotta a reményt. A frontról a hátszágba vezető vasútvonalakon fegyverüket és kenyérsákjukat szorongató katonák tömege zötykölődött. Az Orosz Birodalom egykori büszkeségének, a hadseregnek külsőleg szárnalmas, az értelmetlen vérontástól kiábrándult maradványa, új forradalmi parancsnokainak, katoná szovjetjeinek vezetésével leszámolásra készülődött a nyomorúság okozóival.

Az országot átfogó forradalmi erjedés visszafojtása érdekében 1917 nyarán értelmetlen és sikertelen támadásba hajszolt katonák elkeseredése tetőpontját érte el. A támadás áldozatai a tömegsírokat szaporították. Az elárvult családok ősi sirató énekek bánatát jajgatták enyhíthetetlen fájdalmukban. Szomorú kórusuk a háború viharaitól tépett milliók lázadó elégedetlenségével, a földet követelő parasztok türelmetlenségével párosult.

Az értelmetlen áldozatvállalás kétségbeejtő következményei nemcsak a két forradalomban edzett bolsevikok számára tették nyilvánvalóvá a leszámolás elkerülhetetlenségét, hanem az addig restségre vagy alkotó erejének tékozlására kárhoztatottak milliós tömegeit is riadóztatták.

A cárnélküli imperátori palotában polgári és kispolgári szocialista parvenü miniszterek próbálkoztak akár reformok árán is a régi rendet egykor összetartó abrónesok összeillesztésének sziszifuszi feladatával. 1917 júliusában erejükből még tellett a munkáshatalom mellett tüntető félmilliónyi tömegre irányított sortűzre. A sortűz eloszlatta a tömegeknek még maradék naivitását, halálzagú füstjében szétfoszlott a forradalom békés fejlődésébe vetett remény, de mögüle előtűnt az ideiglenes kormány tántorgó koalíciójának kapkodó tehetetlensége is.

A Téli Palotával szemközti vezérkari épület íve alól rohamra indulók 1917. november 7-én szuronyaikkal kezdték el a világtörténelem új fejezetének írását.

A világ hatalmasai győztes forradalmat még nem fogadtak olyan leplezetlen gyűlölettel, mint a világ első proletárdiktatúrájának államát, de a hatalmon

kívül rekesztettek sem fogadtak még forradalmat olyan szimpátiával és szolidaritással, mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat.

De a fiatal szovjet államnak, az együttérző és a fegyverhez nyúló európai proletariátusnak, valamint Ázsia elnyomott népeinek szövetségével növelt ereje is aránytalanul kisebb volt, mint az orosz ellenforradalommal szövetséget imperializmus ereje.

A Béke-, a Föld-dekrétum, a munkásellenőrzés bevezetéséről szóló dekrétum, a dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációja, a nemzetek önrendelkezési jogának elismerése — nemcsak Oroszország, hanem az egész világ elnyomottainak vágyát emelte az állami politika rangjára. A sokszoros túlerővel farkasszemet néző és azzal harcot vállaló forradalmi Oroszország csak olyan forradalmi államférfi vezetésével győzedelmeskedhetett, mint amilyen V. I. Lenin volt. Az ő politikai éleslátása, a mindenkori helyzet realitásának elvont doktrinérkedéstől mentes helyzetfelismerése tette lehetővé a belső ellenforradalom és a külső intervenció kegyetlen szorításán mutatkozó hajszálrepedések bravúros kitágítását, a gyújtó szavakba öntött álforradalmi perspektíva helyett a lélegzetvételt biztosító keserű kompromisszumok, engedmények elfogadtatását.

V. I. Lenin a teoretikus és a napi politikai élet kusza háborgásában a lényegyet felismerő államférfi, jobban mint bárki, tisztában volt azzal, hogy az öntudatos forradalmi élespathoz csatlakozott milliók tettvágya és energiája nem kimeríthetetlen. A béke akarása azonban önmagában nem volt elegendő, még akkor sem, ha az erőpróbára készülő európai proletariátus a kimerült orosz milliók szövetségesevé vált a béke követelésében.

Az imperialista hatalmak és a belső ellenforradalom szovjetellenes koalíciójában jelentkező nézetkülönbségek és ellentétek kihasználása sem mentesítette a világháború előidézte viszontagságoktól kimerült dolgozókat az újra és újra kiújuló fehérgárdista és intervenciók támadások okozta szenvedésektől és áldozatoktól.

Minden nép történelmében vannak mély emberi megrendülést, együttérzést kiváltó események, korszakok. Meddő kísérlet volna a szemlélőben kiváltott érzelmek, vagy éppen nemzeti szolidaritás érzése alapján rangsorolni ezeket a nemzeti katalizmákat, hiszen az ilyesféle kísérlet a nemzeti elfogultság veszélyét tartogatja.

A történetileg egyetlen elfogadható mérce az egyetemes emberi haladás szolgálata. A forradalmi Szovjet Oroszországnak dolgozó népei az élet legszükségesebb javait nélkülözve, az első világháború csatatereinek értelmetlen vérontásából kiábrándulva és azt meggyűlölve is vállaltak, győzedelmesen végigküzdöttek egy olyan polgárháborút, amelynek kimenetele a világtörténelem menetének szabott új irányt. A hőstettek végrehajtásuk pillanatában nem patetikusak, még a világtörténelmi jelentőségük sem azok. Az igazukért fegyvert ragadó elnyomottak hősiessége néma, legfeljebb iszonyatos szitkokra fakad. A nagy forradalmakat és polgárháborúkat nem fehér kesztyűs lovagok vívták meg. A pártoszt az írástudók, az események krónikásai teremtik, szerencsés esetben azok, akik kortársai, kivételes esetben szemtanúi és legkritikább esetben azok, akik részesei voltak a megörökítésre érdemes tetteknek.

Az első munkás-paraszt állam megteremtéséért és védelmében fegyvert ragadó, munkájukkal annak életet adó munkások és parasztok kétharmada írástudatlan volt. A szavakba nehezen foglalható ínség közepette a mindennapok fegyveres és munka hőstetteit azok a tömegek hajtották végre, melyek mögött már nem a cári kormány kényszerítő, erőszakos hatalma állt, hanem a harcra kény-

szerült milliók nyers fegyelme és elszántsága sarkallt a győzelemre. De e győzelem záloga a minden áldozatra kész oroszországi dolgozók és századunk legkiválóbb forradalmár társadalomtudósainak szövetségén alapult. A napi 5 dkg-os kenyérfejadagnak és a „Győzelem vagy halál” jelszónak rideg valósága közepette léptek fel azok a szovjet művészek és írók, akik méltó megörökítőivé váltak az orosz nép öntudatraébredésének, akik saját maguk is megjárták népük felemelkedésének tövises útját. Iszaak Babel, Alekszander Szeráfimovics, Dmitrij Furmanov tolla alól életre kelt valóság forró atmoszférája telíti hús-vér étellel e világtörténelmi harcnak milliók verejtékéből és könnyeiből desztillált tényeit.

Az emberi szellem óriásai rótták már le megrendítő hálájukat vagy elismerésüket az oroszországi felkelt nép felszínre tört tengernyi keservéből kovácsolt forradalmi akarat előtt, amely félévszázaddal ezelőtt elsöpörte az orosz kapitalista-földesúri rendet, legyúrta a belső ellenforradalom és a külső imperialista intervenció seregeit.

Az 1917. november 7-től eltelt ötven esztendő alatt az egyetemes emberi haladás nagyobb léptekkel haladt, mint bármikor az emberi történelem folyamán. E forradalmi változások forrása és kezdete, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt rójjuk le emberi tiszteletünket.

B. SIRENDIB*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Mongóliában

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom gyökeres fordulatot jelentett a világtörténelemben: vele vette kezdetét a kapitalista és a kapitalizmust megelőző viszonyoktól a szocializmus felé vezető átmeneti korszak. Az októberi forradalom győzelmében valósult meg az a történelmi küldetés, amit a munkásosztály és élcsapata, a kommunista párt hivatott elvégezni a világ forradalmi átalakításában.

A kapitalisták és a földesurak hatalmát megdöntő októberi forradalom létrehozta a proletárdiktatúrát, az állam új típusát, a szovjet köztársaságot, valamint a demokrácia új formáját, a dolgozók demokráciáját. A tudományos szocializmust a tömeges munkásmozgalommal egyesítő bolsevik párt vezetése alatt a proletárdiktatúra állama biztosította az új gazdasági rend és kultúra kialakulását, a lakosság életszínvonalának korábban soha nem tapasztalt mértékű megjavítását. A szocializmus építése a Szovjetunióban s a sikeres előrehaladás a kommunizmus felé — ez az októberi szocialista forradalom legfőbb eredménye. Október közvetlen hatására megmozdult a kizsákmányolt munkások, parasztok és elnyomottak világa. Az októberi forradalom példát adott a munkásoknak a kapitalizmus elleni küzdelemben, az elnyomott népeknek pedig a régi és új gyarmatosítók elleni forradalmi harcban.

Október győzelmének, a kommunista eszmék győzelmének további sikerét a szocialista világrendszer kialakulása jelentette. A szocialista világrendszer korunk fő forradalmi ereje, a békéért, a nemzetek szabadságáért, a demokráciáért és a szocializmusért küzdő népek legfőbb támasza.

A marxista—leninista pártok vezetése alatt, a dolgozók erőfeszítése nyomán a szocialista államok többségében létrejöttek a szocializmus alapjai, kialakult a dolgozó osztályok társadalma, fokozatosan megszilárdul az egész nép társadalmi-politikai és eszmei egysége. Korunk legfőbb ellentmondása a szocialista és a kapitalista világrendszer közötti harc.

A szocialista testvériségben élő nemzetek és a kommunista világmozgalom egysége ellen támadó Mao Ce-tung-csoport a szocialista vívmányokat veszélyezteti Kínában, és súlyos károkat okoz a nemzetközi kommunista mozgalom, a demokrácia és a béke ügyének. A marxizmus—leninizmus és a proletár internacionalizmus zászlaja alatt tömörülő nemzetközi kommunista mozgalom leleplezi a Mao-csoport igazi arcát és folytatja Október ügyét.

A marxista tudósok az októberi forradalom világtörténelmi jelentőségének tudatában elméleti síkon összegezik a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti-felszabadító mozgalmak tapasztalatait.

* B. Sirendib a Mongol Tudományos Akadémia elnöke, történész.

Konferenciánk, amelyen neves tudósok és küldöttek vesznek részt a Nagy Október hazájából, a Szovjetunióból, egy sor baráti szocialista államból, valamint Ázsia és Afrika egyes országaiból, annak a nemzetközi ünnepségsorozatnak képezi részét, melynek során a világ forradalmi és haladó erői megemlékeznek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójáról.

I. A Mongol népi forradalom győzelme — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom mély hatást gyakorolt Mongóliára. E hatásnak köszönhető, hogy az arátok* nemzeti felszabadító mozgalma népi-demokratikus forradalomná változott, népi forradalmi párt alakult, létrejött a népi-demokratikus állam, sor került az ország demokratikus átalakítására, s végül a kapitalista út kihagyásával győzött a szocializmus.

A forradalom előtti Mongóliában feudális viszonyok uralkodtak, s a természetes nomád állattenyésztő gazdaságok domináltak. Annak ellenére, hogy az imperializmus korában a külföldi tőkének sikerült szert tennie bizonyos befolyásra és megjelentek az áru-pénz-forgalom csirái is, naturálgazdálkodás folyt. Az a körülmény, hogy az ország számos, egymástól elszigetelt részfejedelemségre tagolódott, erősen visszavetette a nemzeti piac kialakulását. Mongólia elmaradott, feudális jellegű, gyarmati ország volt.

A néptömegek a mandzsu és saját mongol földesurak és a kínai uzorások hármasság elnyomása alatt éltek. A tönkrement arátok egyre gyakrabban léptek fel a külső és belső kizsákmányolók ellen. Céljuk helyzetük megjavítása volt. A múltban az arátok valamennyi mozgalma helyi jellegű és szervezetlen volt, s nélkülözötte a határozott politikai programot, így mindannyiszor vereséget szenvedett. Megmozdulásaik mégsem múltak el nyomtalanul: gazdagították az arátok harci tapasztalatait.

Az 1905. évi első orosz, majd az 1911. évi kínai polgári forradalom hatására Mongóliában tömegmértetűvé vált a mandzsu-ellenes felkelés és magával ragadta az egész országot. A mandzsu császárok ellen irányuló nemzeti-felszabadító mozgalmat a mongol feudális urak irányították. 1911-ben hatalomra jutottak, s helyreállították az ország állami függetlenségét. A kapitalista világtrend uralma idején Mongólia állami függetlensége azonban nem nyert elismerést.

1915-ben az ún. háromhatalmi, azaz Oroszország, Kína és Mongólia között létrejött megállapodás értelmében Külső-Mongóliára Kína hűbéri fennhatóságát kényszerítették. Kína és a cári Oroszország uralkodó köreinek gyarmatosító politikája tehát Mongólia nemzeti függetlenségét, melyet a néptömegek vívtak ki számára, az autonómia színvonalára süllyesztette. A mongol nép által vívott nemzeti-felszabadító mozgalom fő követelése — a belső és a külső elnyomás felszámolása — teljesítetlen maradt.

Ennek ellenére azonban az autonómia korszakában (1915—1918), az oroszországi forradalmi mozgalom, s különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének hatására egyre élesebbé vált az arátok osztályharca a helyi feudális urak ellen. Erősödött és egyre szervezettebb formát öltött a mongol nép felszabadító mozgalma a külföldi tőkés és uzorások ellen, sőt, egyes esetekben sor került az arátok fegyveres harcára is. Ezek a felkelések azonban csak a feudális urak és a külföldi cégek önkénye elleni tiltakozásig jutottak el.

* Mongol állattenyésztő pásztorok.

A mongol nép előtt csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme nyitotta meg a nemzeti és társadalmi felszabadulás útját.

A mongol arátok antiimperialista, a nemzeti és társadalmi felszabadulásért vívott harcukban első ízben találtak Szovjet-Oroszországban hű barátokra és osztályszövetségesre. Az arátok helyzete rendkívül súlyossá vált, amikor 1919-ben a kínai reakciók fegyveres erői felszámolták Mongólia autonómiáját. A mongol arátok ismét idegen uralom jármát nyögték. Az így kialakult helyzetben az októberi forradalom felszabadító eszméinek hatása alatt 1919 nyarán Külső-Mongólia fővárosában, Urgában két illegális forradalmi kör alakult. E két kör volt az elnyomott arátok első komoly politikai szervezete. A kettő hamarosan egyesült, elfogadta a „Párttagok Esküjé”-t. Ez a történelmi jelentőségű dokumentum nagy szerepet játszott az egységes politikai platformmal, közös célokkal felfegyverzett fegyelmezett és egységes pártszervezet kialakításában.

Az egyesülési ülésen határozat született arról, hogy kapcsolatot kell létesíteni a Komintern által vezetett nemzetközi munkásmozgalommal s a világ első munkás-paraszt államával, Szovjet-Oroszországgal. Ez a határozat megfelelt a mongol arát dolgozók érdekeinek. A forradalmi arátok képviselői Szovjet-Oroszországba utaztak, hogy ott kapcsolatot létesítsenek a munkásokkal és parasztokkal, a lenini párttal és a szovjet állammal.

Amíg az arát forradalmi mozgalom vezetői Szovjet-Oroszországban tartózkodtak, az országban még súlyosabbá vált a helyzet; folytatódott a lakosság kirablása és az erőszakoskodás. Egyidejűleg újabb intervenciók, az orosz fehérgárdisták is betörték az országba.

Az újonnan megalakult forradalmi szervezet által vezetett mongol arát dolgozókra három-frontos harc várt: harc a kínai militaristák, az orosz fehérgárdisták és a belső reakciós feudális urak ellen. Az arátok legjobb vezetőik, a forradalmárok segítségével egyre alaposabban megismerkedtek az októberi forradalom, a szovjet hatalom eszméivel, Szovjet-Oroszország munkásosztályának harci tapasztalataival. Az egyesített forradalmi kör Szovjet-Oroszországban járt küldöttei visszatérésük után összehívták a párt kongresszusát, forradalmi partizáncsapatokat szerveztek, és népi fegyveres felkelést készítettek elő. A kör tagjai rendkívül nehéz körülmények között, illegálisan folytatták felvilágosító munkájukat a lakosság körében és szervezték a fegyveres harchoz szükséges önkéntes egységeket.

1921. március 1-én ült össze a Mongol Népi Párt I. kongresszusa, amelyen kihirdették a párt megalakulását és megválasztották a Központi Bizottságot. A népi-forradalmi pártot létrehozó mongol-arát forradalmárok történelmi érdeme az, hogy megértették és átvitték a gyakorlatba a proletár forradalom eszméit, az elmaradott országok paraszti tömegei és az élenjáró országok proletariátusa közötti internacionalista osztályszövetség lenini eszméit. Lenin, aki a nemzeti-felszabadító mozgalmakat a világforradalmi folyamat egyik áramlatának tartotta, utalt arra, hogy „most az a feladat vár Szovjet Köztársaságunkra, hogy maga köré gyűjtse Kelet ébredő népeit, s velük együtt harcoljon a nemzetközi imperializmus ellen”.¹ A mongol népi forradalmi párt közvetlen kapcsolatba került a nemzetközi kommunista mozgalommal s annak élenjáró csapatával, az SzKP-vel.

¹ Lenin összes művei. 30. köt. Budapest, Szikra. 1953. 148. l.

A kongresszus az elkövetkező forradalom fő tartalmát az antiimperialista és antifeudális harcban határozta meg, és kimondta, hogy a forradalomban a pártnak kell a vezető szerepet játszania, mivel a párt fejezi ki az arátok elnyomott osztályának az érdekeit, s a párt képes arra, hogy Szovjetország segítségével a teljes nemzeti és társadalmi felszabadulásért harcba vezesse a néptömegeket.

Az I. kongresszuson elfogadott platform képezte a Mongol Népi-Forradalmi Párt első programját. E program messzemenően tükrözte a Nagy Október eszméinek mongóliai hatását, az elnyomottak forradalmáról, az élenjáró országok munkásosztálya és a gyarmati, valamint félgymati országok elnyomott tömegei közötti internacionalista szövetség szükségességéről szóló marxi—lenini tanítást. A program marxista felfogásban szólt a világimperializmusról és hódító gyarmati politikájáról, a proletár világmozgalomról és a kommunista pártok szerepéről.

A forradalom irányítója a Népi Párt volt, melyet az arát forradalmárok hoztak létre élükön Szuhe Bátorral. A párt a Mongóliában 1921-ben kialakult sajátos és bonyolult viszonyokhoz alkalmazta a proletárforradalom eszméit, formáit és módszereit. E téren szembetűnően érvényesült az októberi forradalomnak az arátok mozgalmára gyakorolt hatása.

1921. március 13-án Troickoszavszk városában összeült a határmenti hosunok* dolgozóinak, a partizáncapatoknak és a pártszervezeteknek képviselőiből álló értekezlet, amely megalakította az ország történetének első népi (ideiglenes) kormányát.

A mongol forradalmi kormány megszervezte saját fegyveres erejét, amely alkalmas volt arra, hogy biztosítsa a forradalmi program megvalósítását. A mongol népi hadsereg alaposan tanulmányozta a Vörös Hadsereg és a partizánharcot folytató szovjet munkások és parasztok tapasztalatait.

A párt Központi Bizottsága és az ideiglenes népi kormány határozata értelmében 1921. március 18-án a mongol néphadsereg felszabadította az első mongol várost, Kjáhtá-Májmásent a nagyszámú és jól felfegyverzett kínai megszálló csapatok uralma alól. A számbeli fölényben levő kínai militaristák felett aratott győzelem rendkívül lelkesítően hatott. A világi fejedelmek reakciós felső körei, a mongóliai főrangú lámák s Ungern fehérgárdistái viszont összefogtak a nép, a párt és az ideiglenes kormány ellen.

Ebben a helyzetben a párt Központi Bizottsága és az ideiglenes népi kormány tovább erősítette a partizán-hadsereget, megszilárdította pozícióit, az ungermisták és a reakciós mongol feudális urak elleni harcra mozgósította a népet, a maga oldalára vonta a hivatalnokok hazafias érzelmű részét, sőt a feudális urak és lámák közül is egyeseket. A párt irányította a népi forradalom különböző áramlatait: az arátok antifeudális harcát, a lakosság széles tömegeinek egyetlen, közös célért folytatott antiimperialista, nemzeti felszabadító mozgalmát.

A mongol népi kormány számára nehéz feladatot jelentett az, hogy a kor viszonyaihoz képest jól felfegyverzett s jelentős erőt képviselő ungermistákat kiűzze az ország területéről. Ezért az ideiglenes népi kormány 1921. április 10-én a közös ellenség, az orosz fehérgárdisták ellen katonai segítséget kért Szovjet-Oroszország kormányától. A szovjet kormányt, amikor a kérést teljesítette, az a lenini tanítás vezette, hogy a gyarmatok dolgozóinak demokratikus-fel-

* Feudális területi-adminisztratív egység.

szabadító mozgalmait a világproletariátus szövetségesei a nemzetközi imperializmus elleni küzdelemben.

A Vörös Hadsereg megjelenése Mongóliában aktív forradalmi harcra készítette az arát tömegeket, s bénítólag hatott a reakciós erőkre. A mongol—szovjet határ mentén május—június folyamán a Vörös Hadsereg hatalmas csapásokat mért az ugnernisták erőire, s jelentősen meggyöngyöztette őket.

A fiatal mongol népi forradalmi hadsereg és a Vörös Hadsereg közös harcában erősödött a mongol parasztiok és a szovjet munkások antiimperialista, internacionalista osztályszövetsége, a mongol és szovjet nép testvéri barátsága.

1921. június 28-án szovjet csapatokkal karöltve a mongol néphadsereg támadást kezdett Urga irányában. A támadás a mongol főváros felszabadításával végződött. 1921. július 10-én a hatalom átment az ideiglenes népi kormány kezébe.

Az Ungern elleni hadműveletek befejezetlensége és a bogdo-gegen* nagy vallási befolyása miatt a bogdo-gegen egyelőre megtarthatta korlátozott uralkodói címét. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az ideiglenes népi kormány engedményt tett volna a feudális uraknak. Csupán arról tanúskodik, hogy helyesen számolt a külső és belső viszonyokkal, többek között a lakosság vak hitével a bogdo-kán** iránt.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom közvetlen hatása nyomán győzedelmeskedő 1921. évi népi forradalom fordulópontot jelentett a mongol nép sokévszázados történelmében. Győzelmével a nép kivívta az állami függetlenséget és szabadságot. Az ország kivált a kapitalista világrendszerből, s megindult a szocialista építés útján, megmenekült mindattól a szenvedéstől és nélkülözéstől, amit a kapitalizmus jelent a néptömegek számára.

Az 1921. évi mongol népi forradalom — a benne résztvevő széles népi tömegek jellegéből adódóan — paraszti, polgári-demokratikus forradalom volt, melynek legfőbb eredménye az volt, hogy Mongólia a kapitalizmus elkerülésével léphetett a szocializmus felé vezető útra. Ilyen értelemben ez a forradalom volt az első népi-demokratikus forradalom. Ennek az elvileg új jelenségnek a gyökerei abban a forradalmasító hatásban rejlenek, amelyet a szocialista proletár forradalom gyakorolt a paraszti forradalomra.

A szocialista forradalom győzelme kezdetben egy, majd mind több országban komoly lehetőséget nyújt a nemzeti-felszabadító mozgalmaknak arra, hogy a szocialista világrendszerre támaszkodjanak.

Lenin körültekintően kidolgozta a parasztság szerepének kérdését a polgári-demokratikus forradalom, ill. a nemzeti-felszabadító mozgalmak során, s arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista forradalomban elengedhetetlen a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége. Ez a lenini eszme valamenynyire ország kommunistái számára a cselekvés vezérfonalát jelöli meg. Ezt az eszmét támasztotta alá a mongol népi forradalom győzelme s annak végeredménye, a szocializmus építése is. A mongol forradalom története nagyon jól példázza az elmaradott országok dolgozóinak s az iparilag fejlettebb országok munkásosztályának közös harcát a világ-imperializmus ellen. A mongol népi forradalom csak azért győzhetett, s a Mongol Népköztársaság — a kapitalizmus elkerülésével — csak azért térhetett rá a feudalizmusból a szocializmus felé vezető útra, mivel az októberi forradalom nagy hatást gyakorolt az országra,

* Külső Mongólia teokrata uralkodójának rövidített egyházi és világi címe.

** Külső Mongólia teokrata uralkodójának rövidített egyházi és világi címe.

s Szovjet-Oroszország munkásosztálya szövetségre lépett a mongol arátokkal. Röviden: a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság baráti, testvéri szövetségének döntő jelentősége volt.

A munkásosztály és a parasztság világméretű szövetségének lenini eszméjével szemben a Mao-csoport a város és a falu, Kelet és Nyugat ellentétét, szembenállását hangsúlyozza.

A Mao-csoportnak ez a felfogása arra irányul, hogy megossza a világ forradalmi erőit, s a nemzeti-felszabadító mozgalmakat elszakítsa a szocialista országoktól és a nemzetközi munkásmozgalomtól.

A szocialista világrendszer, a kommunista-, munkás-, és nemzeti-felszabadító világmozgalom egész fejlődése mind elméleti, mind gyakorlati téren a Mao-csoport „eszméinek” tarthatatlanságát bizonyítja.

Midőn Mongólia a feudalizmusról rátért a szocializmus felé vezető útra, egyidejűleg kettős feladat előtt állt: meg kellett oldania a polgári-demokratikus forradalom feladatait, ugyanakkor meg kellett teremtenie a szocialista építés előfeltételeit is, elsősorban az ipar, a közlekedés és a hírközlés területén. A mongol népi forradalom fejlődését két fő szakaszra oszthatjuk: általános demokratikus (1921-től 1940-ig) és szocialista szakaszra (1941-től 1961-ig). 1961 óta a szocialista szakasz új stádiumba, a befejezés stádiumába lépett. Az első szakasz során kerültek megoldásra azok az alapvető társadalmi-gazdasági problémák, amelyek az arátok és feudális urak közötti osztályellentétekből következtek. Megszilárdult az ország függetlensége, erősödött a népi-demokratikus rendszer.

A forradalmi változtatások végrehajtása nem ment könnyen. Nehézséget jelentett a jól képzett, arát származású szakemberek hiánya, a korábbi államegépzetben dolgozó hivatalnokok szabotázsja, az egyház befolyása a lakosságra, a feudális urak reakciós részének, az ungermisták maradványainak és a külföldi kereskedelmi tőkének az ellenállása, ami még sokáig uralkodó szerepet játszott az ország kereskedelmi életében. A népi kormány a népi párt vezetésével leküzdötte ezeket a nehézségeket, s 1921—24 során kitaró munkával, lépésről lépésre oldotta meg a forradalom aktuális feladatait: felszámolta az arátok jobbágyi függését, eltörölte a feudális szolgáltatásokat, semmiskéne nyilvánította a lakosság tartozásait a külföldi cégekkel szemben, bizonyos mértékig (vámadó-rendszer és nemzeti kereskedelmi-fogyasztási szövetkezetek létesítése útján) korlátozta a külföldi tőke befolyását, megszervezte az állami iparvállalatok tevékenységét, megszilárdította az állami pénzügyi-hitelrendszert stb.

Mindennek nagy jelentősége volt az ország gazdasági függetlenségének biztosításában, a forradalom mozgó erejét képviselő arátok életszínvonalának javításában, a forradalom antifeudális és antiimperialista feladatainak a sikeres megoldásában.

Az arát gazdaságok, miután megszabadultak a feudális szolgáltatások és a külföldi uzsorásokkal szembeni végnélküli tartozások terhétől, fokozatosan kisárutermelő gazdaságokká váltak. A továbbiakban ez a kisárutermelő szektor vált döntővé az ország gazdasági életében.

A természetes gazdaság (Lenin kifejezésével élve a mezőgazdaság legprimitívebb formája), amely a forradalom előtt Mongólia gazdasági életét meghatározta, mindinkább a piac hatása alá került.

A feudális gazdaságok által képviselt feudális szektor a földbirtokos osztály politikai uralmának és a feudális viszonyok felszámolásának következtében jelentős mértékben meggyengült. Mivel azonban ezek a gazdaságok jelentős állatállománnyal rendelkeztek, bérmunkát alkalmaztak, és spekulációs ügylete-

ket bonyolítottak le külföldi cégek és a helyi lakosság között, jellegükben kulák-típusú nagygazdaságokká váltak. A feudális szektor részét képezték a kolostorok gazdaságai is, amelyek szintén jelentős állatállománnyal rendelkeztek.

Kialakult egy tökéletesen új elem is — a szocialista szektor. A szocialista szektort kezdetben a következő intézmények képviselték: az állami pénzügyi és hitelrendszer, a kereskedelmi és fogyasztási szövetkezetek, az állami mezőgazdasági intézmények (állami vetések és állami csordák)* csirái, valamint kézműves és félig-kézműves kisebb ipari vállalatok, amelyek korábban a külföldi tőke ill. az autonóm kormány kezében voltak.

A szocialista szektor súlya akkor még igen csekély volt. Az ország piacán továbbra is a külföldi magántőke játszotta a vezető szerepet: az amerikai, angol, német és egyéb külföldi kereskedő cégek tucatjai s a kínai cégek százai. A külföldi tőke minden lehetséges módon igyekezett megtartani korábbi pozícióit az ország életében, támogatta a belső reakciót és bátorította a születő kapitalista elemeket.

A születőben levő burzsoázia ideológusai úgy vélték, hogy a forradalom győzelme az ő érdekeiket szolgálja, s elérkezett a kapitalista fejlődés ideje Mongóliában. A népi párt és a kormány számolt ezzel.

Azok a társadalmi-gazdasági intézkedések, amelyeket 1922—24 során a Mongol Népi Forradalmi Párt irányításával vezettek be, elősegítették a népi állam erősödését, s 1924 novemberében a köztársaság kikiáltásához vezettek.

Míndez lehetőséget adott a néptömegeknek arra, hogy a saját tapasztalataik révén győződjenek meg a feudális gazdaságok és a külföldi tőkés cégek felszámolásának s olyan feltételek megteremtésének szükségességéről, amelyek kizárják a kizsákmányolás bármilyen formájának újraéledését.

II. Szocialista építés a világ első szocialista államának segítségével

A Mongol Népi Forradalmi Párt a marxizmus—leninizmus eszmei fegyvertárában találta meg a választ a „hogyan tovább?” történelmi kérdésre.

Marx, Engels és Lenin feltárták a társadalmi fejlődés általános törvényeit, a társadalmi-gazdasági formációk változásának törvényszerűségét, s megállapították, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti periódus uralmi formája a proletariátus diktatúrája, melynek vezető ereje a munkásosztály és a kommunista párt. Mongóliában azonban a megdöntött feudális-gazdasági formáció örökségeként nem volt sem proletariátus, sem burzsoázia. Ebből következően az átmeneti szakasz feladatait nem oldhatta meg a proletariátus diktatúrája, mint ahogy az Oroszországban történt.

Felmerült a kérdés: ilyen körülmények között megvalósítható-e Mongóliában a szocializmus? Melyik osztály, milyen párt legyen annak az átmeneti szakasznak a vezére, amely a kapitalizmust megelőző viszonyoktól vezet a szocializmushoz?

A választ a marxizmus—leninizmus adta meg. Amikor Marx, Engels és Lenin feltárták a világtörténelmi fejlődés általános törvényszerűségeit, egyáltalán nem zárták ki a sajátos fejlődési folyamatok s a sajátos formák lehetőségét.

* A mai állami gazdaságok elődeit nevezték így a 20—30-as években, amikor szakember hiányában a földművelés még igen szerény méretű volt.

A kapitalizmus imperialista szakaszának tanulmányozása során Lenin feltárta a kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvényét. Az egyenlőtlen fejlődés elvéből kiindulva arra a zseniális következtetésre jutott, hogy a szocialista forradalom nem egyszeri esemény, hanem különböző belső szakaszokkal és sajátságokkal rendelkező egész periódus.

Lenin még 1916-ban lehetségesnek tartotta, hogy az elmaradott országok — az élenjáró országok proletariátusának a segítségével — rátérjenek a szocializmus útjára. Így írt akkor: „Mi arra fogunk törekedni, hogy ezeknek az elmaradott és nálunknál elnyomottabb népeknek, a lengyel szociáldemokraták gyönyörű kifejezésével élve, »önzetlen kulturális segítséget« nyújtsunk, vagyis segítségükre legyünk a géphasználatra, a munka megkönnyítésére, a demokráciára és a szocializmusra való áttérésben.”² Lenin tehát már akkor, az októberi forradalom előtt lehetségesnek találta Mongólia nem-kapitalista fejlődési útját a győzedelmeskedő oroszországi proletariátus segítségével.

A fejlődés nem-kapitalista útja az egységes világforradalmi folyamat része: az elmaradott országok útja a kapitalizmust megelőző viszonyoktól a szocializmushoz. Nem valami különleges út tehát, ami nincs alárendelve a történelmi fejlődés általános törvényszerűségeinek.

A nem-kapitalista és a szocialista út a társadalmi gazdasági fejlődés irányát és végső céljait tekintve egy és ugyanaz. Ugyanakkor a szocializmushoz vezető nem-kapitalista út egy sor közbeeső, belső szakaszra tagolódik.

1920-ban, a Komintern II. kongresszusán tartott előadásában Lenin azt mondta, „hogy az előrehaladott országok proletariátusának segítségével az elmaradott országok áttérhetnek a szovjetrendszerre és bizonyos fejlődési fokokon keresztül — a kommunizmusra, a tőkés fejlődési szakasz elkerülésével”.³

A keleti szovjet köztársaságok tapasztalatainak tanulmányozása és saját belső politikai és gazdasági helyzetének felmérése után a Mongol Forradalmi Néppárt 1924-ben megtartott III. kongresszusa a lenini elvek által vezérelve kimondta, hogy Mongólia számára az egyetlen elfogadható és helyes fejlődési út a nem-kapitalista fejlődés. Ez a megállapítás volt az alapja a Mongol Forradalmi Néppárt második programjának, amelyet 1925-ben a IV. kongresszus fogadott el.

Amikor a Mongol Forradalmi Néppárt a nem-kapitalista útban jelölte meg az ország további fejlődési vonalát, a következő reális belső és nemzetközi tényezőkből indult ki:

- a MFNP politikai vezető szerepe;
- a népi-demokratikus hatalom léte;
- a nemzetközi kommunista mozgalom, az első szocialista állam, a Szovjetunió segítsége.

1921 novemberében a mongol delegációval folytatott beszélgetése során Lenin kifejtette Mongólia nem-kapitalista fejlődésére vonatkozó nézeteit. Az egyik legfontosabb feltételnek a párt és a népi hatalom nagymértékű megerősítését tartotta.

A Mongol Forradalmi Néppárt harci tapasztaltai bebizonyították, hogy amennyiben egy igazi forradalmi párt — kezdetben paraszti összetétele ellenére — a dolgozók valóságos és tényleges osztályérdekeit fejezi ki, és a tár-

² Lenin összes művei. 23. köt. Budapest, Szikra. 1951. 63. l.

³ Lenin összes művei. 31. köt. Budapest, Szikra. 1951. 244. l.

sadalmi fejlődésről szóló marxista—leninista tudományra támaszkodik, akkor teljességgel alkalmas arra, hogy vezére legyen annak a harenak, amelyet a néptömegek a nem-kapitalista fejlődési út győzelméért folytatnak. A tapasztalat azt bizonyította, hogy ha a dolgozó parasztság legjobb képviselőiből álló párt arra törekszik, hogy marxista párttá váljék, akkor állandóan javítania kell összetételét, s be kell vonnia a párt soraiba a dolgozók legjobbait, elsősorban a születő munkásosztály képviselőit.

A MFNP tapasztalatai azt is alátámasztották, hogy elengedhetetlen a párt önnevelése és edzése a kommunista pártok szervezeti-ideológiai elvei alapján és a proletár internacionalizmus, vagyis az adott ország dolgozói és a nemzetközi munkásmozgalom szoros kapcsolata alapján; beigazolódott, mennyire fontos a dolgozók odaadása a párt és a proletár internacionalizmus zászlaja iránt, milyen következetes harcot kell folytatni a párt soraiban a nacionalizmus és sovinizmus minden megnyilvánulása, a helyi nemzeti sajátosságok túlértékelése s az általános törvényszerűségek lebecsülése vagy semmibevevése ellen.

Alapítása óta a Mongol Forradalmi Néppárt nagy és dicső utat tett meg. Ez az út a MFNP programjaiban megfogalmazott politikai vonal helyességéről és életképességéről tanúskodik.

A mongol tapasztalat azt is bebizonyította, hogy az államhatalmat meghódító parasztok marxista pártjuk segítségével kitűnően magukévá tehetik, és a különböző országok igen bonyolult, a történeti fejlődés során kialakult sajátos viszonyaihoz alkalmazhatják a proletárdiktatúra eszméit.

A MFNP által vezetett dolgozó arátok diktatúrája — a szovjet munkásosztály és a nemzetközi kommunista mozgalom internacionalista támogatásával és segítségével — az 1921-től 1941-ig terjedő periódusban sikeresen megoldotta a forradalom általános demokratikus szakaszának feladatait, azaz felszámolta a feudális urak osztályát és véglegesen kiszorította az ország piacáról a külföldi tőkét.

Az arátok szegény- és középrétegeire támaszkodó, s a népi párt vezetése alatt álló népi hatalom éles osztályharc közepette hajtotta végre azokat a mélyreható társadalmi-gazdasági intézkedéseket, melyek a feudális viszonyok maradványainak felszámolását, a társadalmi élet demokratizálását, a dolgozók érdekeit szolgálták. E forradalmi hatalom funkciója azonos volt a munkásosztály és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrájának rendeltetésével.

1929 őszén és 1929—1930 telén az arátok közvetlen részvételével több száz feudális nagygazdaság kisajátítására került sor. A kisajátított állatállományt majd teljes egészében a szegény arátoknak és a mezőgazdasági szövetkezeteknek adták át.

Az egyházi jellegű feudális birtokok gazdasági pozícióinak gyengítése terén nagy szerepet játszott a kolostorok gazdaságainak megadóztatása s a bérmunkások alkalmazásának korlátozása.

Az államnak ügyes, rugalmas osztálypolitikával, többek között az adózási rendszer segítségével sikerült elérnie, hogy az arát gazdaságok zöme egyre inkább árutermelő jelleget öltött, hozzájárulván így a mezőgazdasági munkásként dolgozó s szegényparaszt arátok anyagi helyzetének javításához s a kapitalista elemek korlátozásához a gazdasági és kereskedelmi élet területén. Az 1933-ban elfogadott adótörvény pl. jelentősen csökkentette a kisebb gazdaságok adóterheit, a szegényparashti gazdaságokat pedig teljesen felmentette az adófizetési kötelezettség alól. A gazdagparashti gazdaságok jövedelmük arányában adóztak.

A népi állam támogatta az arátoknak az állattenyésztés fellendítésére irányuló magánjellegű kezdeményezéseit, s állandó állami segélyben részesítette őket. Az állam külön figyelmet fordított az arát állattenyésztők kölcsön-nel való ellátására. Csupán két év alatt, 1932-től 1934-ig több mint lízszeresére emelkedett az arátok számára nyújtott kölcsönök összege. A kölcsönök 50%-át a szegényparaszti gazdaságok kapták.⁴ Az ilyen és ehhez hasonló intézkedések eredményeképpen az állatállomány az 1924-ben megállapított 13,8 millióról 1937-re 23,3 millióra emelkedett, vagyis 69%-os növekedést ért el.⁵

A forradalom nemcsak politikai jogokat, hanem jelentős anyagi javakat is juttatott az arátoknak, s nagymértékben emelte kulturális színvonalukat is.

A forradalom első szakaszának végére, hozzávetőleg 1939-re, sikerült felszámolni a feudális urak osztályát, és véglegesen kiszorítani az országból a külföldi tőkét. Új társadalmi erő született — a nemzeti munkásosztály. A forradalom általános demokratikus feladatainak végrehajtása során kialakult e formálódó munkásosztály szövetsége az arátokkal, s a későbbiek során ez a szövetség képezte a szocializmus felé vezető társadalmi fejlődés alapját. A szocializmushoz vezető nem-kapitalista fejlődési út feladatainak megoldása során egyre nagyobb súlyt kapott a munkásosztály vezető szerepe, azé a munkásosztályé, amely a dolgozó parasztsággal szövetségben gyakorolja a proletárdiktatúra funkcióját.

Jelentős eredményeket sikerült elérni kulturális téren is. Kialakult a népi értelmiség, nagy lépésekkel haladt előre a népművelés, a tudomány, a művészet és az irodalom.

Az ország gazdasági rendjében végbement társadalmi változások következtében alapjaiban sikerült felszámolni a feudális és naturálgazdálkodást, elterjeszteni és megerősíteni a szocialista szektort. A kisárutermelői szektor csupán a mezőgazdaság terén maradt továbbra is uralkodó. Az arátok többsége a párt és a kormány támogatása révén középparaszti szintre emelkedett. Az arátok soraiból kiemelkedő kulákgazdaságok bérmunkát alkalmaztak ugyan, de fejlődésüket a népi állam politikája, többek között az adórendszer szabályozta.

Az ország gazdasági életében két szektor alakult ki: az iparban, a közlekedésben, a hírközlésben és a kereskedelemben az állami és szövetkezeti vállalatok szocialista, valamint a magántulajdonban levő arát gazdaságok kisárutermelői szektora. A népi állam mindkettő fejlődését elősegítette, minden erejével támogatta azonban a szocialista szektort, meghonosítva ott a tervezés és elszámolás szocialista elveit.

III. A szocializmus győzelme a Mongol Népköztársaságban

A szocializmus alapjainak felépítésében a pártra váró legfontosabb feladatokat a Mongol Forradalmi Néppárt X. kongresszusán (1940) elfogadott III. program tartalmazta.

A gazdasági függetlenség biztosítása és a szocializmus felépítése érdekében nem csupán az állattenyésztés — mint a mongol népgazdaság alapvető ága —

⁴ История МНР. У. Б. 1966.

⁵ Уо.

fejlesztéséről kellett gondoskodni, hanem a lehető legnagyobb mértékben elő kellett segíteni a szocialista ipar fejlődését is.

Ennek során elsősorban olyan iparágakat hoztak létre és fejlesztettek tovább, melyek számára az ország biztosítani tudta a nyersanyagot és a kedvező feltételeket. Jelentős fejlődésnek indult a fűtőanyag-energetikai ipar, az ércbányászat, a könnyű- és az élelmiszeripar.

A legfontosabb népgazdasági ágakban fokozatosan kialakult az ipari bázis, újabb és újabb ágazatok megjelenésével állandóan fejlődött a szocialista ipar, kezdetben a Szovjetunió, majd egy sor szocialista ország segítségével kiépült a modern közlekedési és hírközlési hálózat. Mindezek eredményeképpen Mongólia agrárországból agrár-ipari országgá vált.

1965-ben Mongólia ipari össztermelésén belül a termelő-eszközök termelése („A”-csoport) 42,7%-ot, míg a fogyasztási eszközök („B” csoport) termelése 57,3%-ot tett ki.⁶

Az ország egész társadalmi-politikai életében megnőtt a munkásosztály és élcsapata, a Mongol Forradalmi Néppárt vezető szerepe. Emelkedett a MFNP munkás tagjainak száma. Míg 1935-ben a párttagoknak csupán 5,3%-a volt munkás, addig 1965-ben már 25,4%.⁷ Egyre több munkást választanak be a Nagy Népi Hurál tagjai közé, továbbá az államhatalom helyi szerveibe: míg 1951-ben, a Nagy Népi Hurál első összehívásakor a küldötteknek csupán 13,3%-a volt munkás, addig 1966-ban, a hatodik ülészen arányuk már 21,6%-ra emelkedett.

A népgazdaság és a kultúra fejlődését szolgáló negyedik ötéves terv (1966—1970) további jelentős lépés ahhoz, hogy a Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság és a többi szocialista ország segítségével Mongólia ipari-agrár országgá váljék. Ugyancsak ezt segíti elő Mongólia belépése a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsába.

Az ötéves terv során az ipar össztermelése 1,7—1,8-szorosára nő, s az ipari termelés átlagos évi növekedésének aránya 11—12,5%.⁸

A Mongol Népköztársaság egyik legfőbb eredménye a mezőgazdaság szövetkezeti alapokon történt szocialista átszervezése.

A szövetkezeket létrehozása során figyelembe kellett venni a nomád arát gazdaságok történeti, életmódbeli sajátosságait, hagyományait és sajátos vonásait. A párt hosszú éveket áldozott arra, hogy megteremtse az arát gazdaságok szövetkezeti átszervezésének előfeltételeit. A szövetkezek kialakítása során szigorúan betartották az önkéntesség elvét.

A legmegfelelőbb és legegyszerűbb szövetkezési formát az 1934-ben alakult Arát Termelési Egyesülések, a ATE-k jelentették. Az ATE-k erősítésével egyidejűleg a népi állam nagy gondot fordított arra, hogy a modern technika és tudomány vívmányai alapján állami nagygazdaságokat hozzon létre a mezőgazdaságban. A magángazdaságok tengerében az állami gazdaságok és a Gépi Szénakaszáló Állomások (GSzÁ) jelentették a szocialista gazdálkodás és az új szocialista kultúra szervezett, erős gócait. Az arátok, különösen a szegényparaszatok, szívesen vállaltak munkát az állami gazdaságokban és a gépi szénakaszáló állomásokon, és sokan közülük a munkástörzsgárda tagjaivá váltak.

⁶ О директивах XV съезда МНРП по IV пятилетнему плану развития народного хозяйства и культуры МНР на 1966—1970 гг. «Новости Монголии», 8. VI. 1966.

⁷ А Статистikai Hivatal adatai.

⁸ Отчетный доклад ЦК МНРП XV съезду партии. «Новости Монголии», 8. VI. 1966.

A párt helyes politikája nyomán az aratok egyre inkább meggyőződtek a közös gazdálkodás előnyeiről, s így 1956-ra széleskörű, önkéntes szövetkezeti mozgalom bontakozott ki. 1959-re befejeződött a szövetkezetek kialakítása, a köztársaság arát gazdaságainak 99,3%-a belépett a mezőgazdasági egyesületekbe. A bevitt állatállomány 73,3%-át képezte az ország állatállományának.⁹

A Mongol Népköztársaságban nem került sor a kizsákmányolók ún. kuláktalanítására, hanem — egyenlő feltételek mellett — ők is lehetőséget nyertek arra, hogy belépjenek a mezőgazdasági szövetkezetekbe.

A mezőgazdasági szövetkezetek kialakításával a termelőeszközök a népgazdaság minden ágában szocialista tulajdonba kerültek, s ezzel a Mongol Népköztársaság fejlődésének új szakaszába lépett — a szocializmus építésének befejező szakaszába.

A jelenlegi mongol szocialista mezőgazdaság két ágazattal — állattenyésztés és földművelés — rendelkezik. Fejlődésük a tudomány és technika legújabb vívmányain alapul.

1966—1970 során a mezőgazdaság anyagi-technikai bázisának bővítésére és megerősítésére szánt befektetés kétszer akkora, mint a korábbi ötéves tervben előirányzott összeg. Ugyanezen idő alatt a mezőgazdaság össztermelése 38—40%-kal fog emelkedni. Az évi átlagos növekedés aránya kb. 7%-os.¹⁰

Az egyre növekvő állami segítség kölesön, építőanyag és tervdokumentáció formájában járul hozzá a mezőgazdasági egyesületek beruházásaihoz, gazdasági, kulturális és szolgáltató objektumok építéséhez.

A kultúrforradalom kérdését, mint a szocializmus építésének egyik alapvető problémáját, szintén sikerült megoldani a Mongol Népköztársaságban. A legfőbb eredmény e tekintetben az analfabétizmus felszámolása volt a felnőtt lakosság körében.

1961-ben az iskoláskorú gyermekek kivétel nélkül kötelező oktatásban részesültek. Falun az elemi, míg városban a 7 éves iskola elvégzése kötelező. A negyedik ötéves terv során (1966—1970) az általános iskolai tanulók száma 45%-kal emelkedik az 1965 évihez viszonyítva.¹¹

Jelenleg Mongólia egy sor speciális közép- és felsőfokú tanintézménnyel rendelkezik, amelyek a különböző népgazdasági ágazatok számára a hazai szakemberképzésről gondoskodnak.

A tudományos kutatások központja a Tudományos Akadémia, melyhez tudományos kutatóintézetek, kísérleti kutató állomások és egyéb tudományos intézmények tartoznak.

Új mongol kultúra és művészet született, mely hivatásának érzi a népművészet, valamint a nemzeti és egyetemes kultúra legjobb hagyományainak ápolását. Kialakult és megszilárdult a dolgozók szocialista öntudata.

A szocializmushoz vezető nem-kapitalista út hallatlan politikai és alkotó aktivitást váltott ki a lakosság körében. A marxista—leninista tudomány vált a mongol szocialista társadalom ideológiai alapjává. A nem-kapitalista fejlődési út — amelyre Mongólia a népi forradalom eredményeképpen, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt lépett — a dolgozók anyagi jólétének jelentős fokozódását eredményezte.

⁹ История МНР. У. Б. 1966.

¹⁰ О директивах XV съезда МНРП по IV пятилетнему плану развития народного хозяйства и культуры МНР на 1966—1970 гг. «Новости Монголии», 8. VI. 1966.

¹¹ Уо.

Az új ötéves terv továbbra is előirányozza a szocialista népgazdaság jelentős fejlesztését, valamint a lakosság anyagi helyzetének javítását: a terv értelmében 1965-höz viszonyítva 30⁰/₀-kal nő a Mongol Népköztársaság nemzeti jövedelme,¹² 16—17⁰/₀-kal emelkedik a dolgozók reáljövedelme, s 30⁰/₀-kal a munkások és a tisztviselők fizetésére szolgáló alap összege.¹³ 1965-höz viszonyítva 1,6-szorosára emelkedik a mezőgazdasági egyesületek tagjainak a közös gazdaságból származó pénzbeli jövedelme.¹⁴

A Mongol Népköztársaság példája azt bizonyítja, hogy egy olyan ország, amely a múltban mind a gazdasági, mind a kulturális fejlődés terén elmaradott volt, egy fejlettebb szocialista ország segítségével igen rövid idő alatt gyors társadalmi ugrást hajthat végre, s rátérhet a szocializmus építésére. Ez a lehetőség a szocialista világrendszer létrejöttével és erősödésével napjainkban egyre inkább kiszélesedik.

A Mongol Népköztársaság létrejöttében és megerősödésében, a nem-kapitalista fejlődési úton kitűzött céljai elérésében nagy segítséget jelentett a szovjet szocialista állam sokoldalú internacionalista segítsége.

A Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság, negyed évszázadon át ellenséges kapitalista környezetben élve, első ízben építettek ki olyan új államközi kapcsolatokat, amelyek elvi alapját a szocialista internacionalizmus, a teljes egyenjogúság és a kölcsönös tisztelet képezte.

A Mongol Népköztársaság megalakulásának első percétől kezdve a Szovjetunió állandó katonai segítségét élvezte. 1921-ben a mongol kormány kérésére a Szovjet Hadsereg egységei részt vettek az ország felszabadításában, az ungerista bandák kiűzésében.

A Szovjetunió katonai segítsége nem egy esetben mentette meg a Mongol Népköztársaságot a japán imperializmus közvetlen veszélyétől. Így volt ez pl. 1939-ben, amikor a militarista Japán Halhin-gólnál támadást intézett Mongólia ellen. Ekkor a Szovjetunió az 1936-ban kötött kölcsönös segélynyújtási jegyzőkönyv alapján Mongólia segítségére sietett, hogy kemény fogadtatásban részesüljön a japán agresszió.

A második világháború, a fasiszta Németország támadása a Szovjetunió ellen, valamint a távolkeleti japán agresszió feszült helyzetet teremtettek a Mongol Népköztársaság számára is, felborították gazdasági és kulturális fejlődésének normális menetét.

A Szovjetunió a háborús idők minden nehézsége ellenére továbbra is katonai segítséget nyújtott Mongóliának, hogy megvédelmezhesse állami függetlenségét.

A Mongol Népköztársaságnak mindig elsőrendű fontosságú feladata volt és marad a baráti és testvéri kapcsolatok ápolása a Szovjetunióval. A MFNP és az SzKP, a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság kormánya és népe a nemzetközi viszonyok valamennyi kérdésében közös álláspontot vallanak.

A Mongol Népköztársaság és a Szovjetunió közötti megbonthatatlan barátság és együttműködés továbbfejlesztésében és erősítésében nagy jelentőséggel bírt az L. I. Brezsnyev vezette szovjet párt- és kormányküldöttség 1966. évi mongóliai látogatása. A szovjet párt- és kormányküldöttség mongóliai tartóz-

¹² Отчетный доклад ЦК МНРП XV съезду партии. «Новости Монголии», 8. VI. 1966.

¹³ О директивах XV съезда МНРП по IV пятилетнему плану развития народного хозяйства и культуры МНР на 1966—1970 гг. «Новости Монголии», № 43, 8. VI. 1966.

¹⁴ Уо.

kodása idején írták alá a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság közötti új barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt.

A Mongol Népköztársaság a többi országgal szemben is a barátság, a kölcsönös együttműködés, az egyenjogúság és a béke politikáját folytatja. A Mongol Népköztársaságnak jelenleg mintegy 40 állammal van diplomáciai kapcsolata.

A Mongol Forradalmi Néppárt a testvéri kommunista és munkáspártokkal s a világ haladó erőivel karöltve harcol a világbéke megszilárdításáért, az imperialisták által Vietnamban és a Közel-Keleten kezdett háborúk megszüntetéséért, az atomfegyverek gyártásának, terjesztésének és alkalmazásának betiltásáért, az általános és teljes leszerelésért, a szocialista világrendszerhez tartozó országok közötti barátságért és együttműködésért, a népek nemzeti-felszabadító küzdelme s a kapitalista országok munkásosztálya által vívott forradalmi harc támogatásáért.

A Szovjetunió, a Mongol Népköztársaság és a baráti szocialista országok politikája teljes mértékben megfelel a szocializmus, a nemzetközi munkás- és nemzeti-felszabadító mozgalom érdekeinek, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által megnyitott forradalmi korszak célkitűzéseinek.

Meggyőződésünk, hogy Október eszméi győzedelmeskednek egész földgolyónkon.

Б. ШИРЕНДЫБ

ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В МОНГОЛИИ

Резюме

Статья Б. Ширендиба, президента Академии Наук Монголии, исследует историю связей между революционной Россией и монгольским освободительным движением и подводит их принципиальные выводы.

Автор устанавливает, что Монгольская Революционная Народная Партия объединяла патриотические и революционные элементы Монголии, борющиеся против феодальных и китайских милитаристов-угнетателей. Завоевание национальной независимости сочетали с требованием общественного освобождения, считали эти задачи неразделимыми.

Вследствие отсталости общественных условий в Монголии число сознательных народных сил было невелико, но в их борьбе они могли опираться на уроки стихийного антифеодального движения монгольских аратов, главным образом же на интернациональные идеи победоносной Октябрьской Революции и на готовность КПСС и советского правительства оказать помощь.

Очищение Сибири от белогвардейских войск сделало возможными непосредственные связи между монгольскими революционерами и революционной Россией. Идеи и практические советы В. И. Ленина сыграли решающую роль с точки зрения развертывания монгольской народной революции. Проведение в жизнь этих советов было отражено в программе Монгольской Революционной Народной Партии, принятой на первом ее съезде и в воззвании созданного временного правительства.

Белогвардейские войска барона Унгерна, бежавшие на территорию Монголии, означали серьезную опасность не только для монгольского народа, но также и для Советской России. Исполняя просьбу временного революционного правительства Монголии, советское правительство послало войска Красной Армии в Монголию с целью оказать помощь монгольской народной армии.

Российская Красная Армия при содействии с войсками Монгольской Народной Армии разбила войска китайских милитаристов и белогвардейцев барона Унгерна.

Советский Союз оказывал постоянную помощь монгольскому народу с целью ликвидации отсталости. Эта помощь в сочетании с преданной работой монгольских революционеров-марксистов-ленинцев обеспечила ликвидацию феодальных общественных по-

рядков. Стало возможным создание основ современной промышленности и сельского хозяйства, проведение культурной революции.

Сегодня Монголия является аграрно-промышленной страной с современной индустрией.

Все существование Монгольской Народной Республики переплеталось с высокими идеями пролетарского интернационализма и борьбой против национализма. Монгольская Революционная Народная Партия по этому осуждает направленную против единства националистическую политику группы Мао Цзе-дуна, последовательно защищает интернационализм, разделенный подавляющим большинством социалистических стран. Практическим олицетворением этого является много сторонняя экономическая и политическая связь со всеми социалистическими странами, а также экономическое планирование высшего уровня в рамках СЭВ-а.

Монгольская Народная Республика в международных организациях действует в духе политики мирного сотрудничества и в этом духе формирует свои отношения с капиталистическими и несоциалистическими, развивающимися странами.

Достижения Монгольской Народной Республики в области экономического и общественного строительства суммируются в нераздельной победе социалистических отношений, доказательством того, что отсталые страны могут преодолеть последствия вековой отсталости быстрее всего следуя по некапиталистическому пути развития. В этом и выражается международное значение Монгольской Народной Республики.

B. SIRENDIB

L'EFFET DE LA GRANDE RÉVOLUTION SOCIALISTE D'OCTOBRE EN MONGOLIE

Résumé

L'étude de B. Sirendib, le président de l'Académie des Sciences de Mongolie, analyse l'histoire des rapports entre la Russie révolutionnaire et le mouvement de libération mongol; elle condense également les enseignements théoriques de ces rapports.

Elle constate d'abord que le Parti Populaire Révolutionnaire Mongol était l'union des éléments patriotes et révolutionnaires mongols en lutte contre les oppresseurs féodaux et les militaristes chinois. Les révolutionnaires liaient la libération du pays à la libération sociale, professaient l'unité indéfectible de ces deux objectifs.

Par suite de l'état arriéré de la société mongole, les effectifs des forces populaires conscientes n'étaient pas élevés, mais, au cours de leur juste combat, ils pouvaient prendre appui sur les enseignements de la lutte antiféodale spontanée dans le pays et, au premier chef, sur les idées internationalistes de la révolution socialiste victorieuse, sur la ferme volonté de les aider témoignée par le parti communiste soviétique et par l'URSS.

Une fois la Sibirie débarrassée des troupes de gardes blancs, les contacts entre les révolutionnaires mongols et russes devinrent possibles. Les bons conseils théoriques et pratiques de V. I. Lénine jouèrent un rôle décisif dans le développement de la révolution populaire en Mongolie. Ces conseils ont été mis en pratique dans le programme reçu au premier congrès du Parti Populaire Révolutionnaire Mongol, ainsi que dans l'appel du gouvernement provisoire qui venait d'être fondé.

Les troupes de gardes blancs du baron Ungern qui s'étaient réfugiées en Mongolie représentaient un danger sérieux non seulement pour le peuple mongol, mais aussi pour la Russie soviétique. Répondant à la requête du gouvernement révolutionnaire provisoire de la Mongolie, le gouvernement soviétique envoya des formations de l'Armée Rouge pour aider l'armée populaire mongole.

Les deux forces armées coopérant étroitement, les troupes des militaristes chinois et les gardes blancs d'Ungern furent écrasés.

Dans l'intérêt de l'évolution du peuple mongol, l'Union Soviétique lui a fourni un soutien permanent qui, s'additionnant au travail plein d'abnégation des révolutionnaires marxistes-léninistes du pays même, a permis la liquidation des conditions sociales féodales, la pose des fondations d'une industrie et d'une agriculture modernes, le succès de la révolution culturelle.

A l'heure présente, la Mongolie est devenue un pays angraire-industriel disposant d'une industrie conforme aux exigences de notre époque.

Toute l'existence de la République Populaire Mongole s'est fondue aux magnifiques idéaux de l'internationalisme prolétarien, à la lutte contre le nationalisme. C'est justement pour cela que le Parti Populaire Révolutionnaire Mongol condamne la politique scissionniste et nationaliste du groupe de Mao-Tze-Tung, et prend la défense systématique de l'internationalisme professé par la grosse majorité des pays socialistes. Le témoignage pratique en est la coopération bi-et multilatérale, sur le plan économique comme sur celui politique, avec tous les pays socialistes, ainsi que la planification économique d'un haut niveau préconisée dans le cadre du COMECON.

La République Populaire de Mongolie oeuvre, dans l'esprit de la coexistence pacifique, au sein des organisations internationales et règle conformément ses relations avec les pays capitalistes et les États non-socialistes sur la voie du développement.

Les résultats réalisés par la République Populaire de Mongolie dans l'édification économique et sociale se sont additionnés dans la victoire intégrale des conditions socialistes — cela fournissant la preuve que les pays retardataires peuvent liquider le plus rapidement et de la manière la moins pénible, grâce à la voie de l'évolution non-capitaliste, les conséquences de leur retard séculaire. C'est là l'expression du poids de la République Populaire de Mongolie sur le plan international.

MÁLYUSZ ELEMÉR

1526 előtti okleveleink forrásértéke

A magyarországi középkori forrásanyag mennyisége és sajátos jellege egyaránt elüt valamennyi környező országtól, ami előnyökkel és hátrányokkal jár.

Előny, hogy mennyisége kedvezőbb helyzetet biztosít a magyar kutatónak, mint amilyennel más nemzetek történészei rendelkeznek, ha saját hazájuk múltjával foglalkoznak. Kelet-Európa történetíróira bénítólag hat, hogy itt előbb megszűnt az államok önállósága, mintsem az élőszóbeli ügyintézészt felválthatta volna az írásbeli, következésképpen az oklevelek száma oly csekély, hogy a társadalom életének még legjelentősebb mozzanatait is legfeljebb csak körvonalazni lehet. Ugyanakkor a nyugat-európai történetírók valósággal eltemeti az oklevelek óriási tömege. Amennyire a messze távolból meg tudjuk ítélni, a XIV—XV. századi francia, olasz vagy német oklevelek száma oly nagy, hogy legfeljebb csak nyomtatásban megjelent részének megismerését tűzheti ki maga elé célul a kutató. Az a nagyobb terület, amelynek múltját a levéltárakban őrzött oklevelek összegyűjtése után remélheti bárki is megismerhetni, legfeljebb egy-egy territórium. A territóriumok sorsának feltárása azonban nem teszi ki az állam történetét. Mind maga az állam, mind pedig a társadalom, amelyen nyugszik, nem egyszerűen mozaikszemek összessége. Belső egység jellemzi életét, amely az ellentétek kiegyensúlyozásával alakítja ki az állam akaratát. Bármily fejlett legyen is a francia területi történetírás, egyáltalán nem teszi feleslegessé annak beható vizsgálatát, hogy a társadalmi tényezők miként bontakoztatták ki a francia királyság elhatárolásait.

A magyar történeti forrásanyag mennyiségileg nem több annál, ami egy francia vagy német territórium múltjáról napjainkra fennmaradt. Előnye viszont, hogy oly önálló államnak az életét segít megismerni, amelynek területe, a Kárpát-medence az Adriai tengerig lenyúló részével, jelentősen nagyobb volt, mint az egész Appenini félsziget vagy a mai Franciaország fele, képes volt oly önálló politikát folytatni, hogy szomszédjainak figyelembe kellett venniük állásfoglalását, sőt a gyengébbek közülük kényszerültek alkalmazkodni hozzá, amidőn pedig a török birodalom a Balkán után Közép-Európa meghódítását tűzte ki maga elé célul, helytállásától függött, hogy Kelet és Nyugat küzdelme miként fog végződni. A magyar történetkutató tehát ugyanannyi fáradsággal, amellyel Nyugaton egyetlen territórium múltjában lehet tájékozódni, egy egész állam életét szemé elé idézheti. Gyakorlatilag további előnyt jelent, hogy az oklevelek a kutatók számára könnyen hozzáférhetők, s így egy kérdés vizsgálatánál sem kell ismeretlen fondok lappangásával számolni.

A középkori forrásanyagnak hátránya, hogy rendkívül egyoldalú. Egyrészt hiányzik a csehhez és lengyelhez hasonló Archivum coronae, mivel 1526-ban a magyar államnak nemcsak függetlensége veszett el, hanem levéltára is meg-

semmisült, s így nemcsak adókiivetésekről, hanem országgyűlések tartásáról is esetleg csak egyetlen írásos adat emlékezik meg. Másrészt az okleveleket a feudális uralkodó osztály, az egyházi és világi földbirtokosság érdekei hívták életre, és a parasztság, a dolgozó tömegek sorsáról csak közvetve adnak felvilágosítást. Az egyoldalúság jellemzésére legyen szabad egy példát felemlítenünk. A XIV—XV. század fordulójának magyarországi okleveleit tartalmazó Zsigmondkori Oklevéltár szerkesztése közben feltűnt, hogy az 1396. évből észrevehetően kevesebb szöveg maradt fenn, mint akár az előző, akár a következő évekből, ami a kiadásban szereplő — tartalmilag fontosabb — oklevelek számában is visszatükröződik. Amíg ugyanis 1393-ból 516, 1399-ből 593 oklevél szövege volt regisztrálható, a közbeeső éveké pedig így alakult: 1394: 503, 1395: 443, 1397: 554, 1398: 499, addig 1396-ból, noha a gyűjtési és válogatási elvek egyformán érvényesültek, mindössze 372 nyerhetett helyet a kiadványban. A négy-, sőt ötszázon felüli számok között 372 azt jelzi, hogy 1396-ban valami rendkívüli jelenség akadályozhatta az oklevélírást. Könnyű felismerni, hogy Zsigmond királynak nikápolyi hadjárat néven ismert nagy vállalkozása tette szükségtelemmé a szokásos jogi cselekmények írásba foglalását. A hadjáratban részt vett a francia lovagság színe-virága, sok német lovag és természetszerűleg, számra is a legnagyobb tömegben, a legközvetlenebbül érdekelt Magyarország hadereje. A felvonult egész keresztény sereg létszámát H. Delbrück 9—10 000-re, ezen belül a francia kontingenst — ezer lovagot és apródot véve fel, segédszemélyzettel együtt — 2500 főre teszi.¹ Lehet, hogy a számok hiperkritika eredményei, bár nehéz volna Delbrück érvelését cáfolni, kétségtelen azonban, hogy a magyar feudális uralkodó osztály néhány ezer fegyvert fogó tagjának eltávózkodása az országból önmagában is elég volt, hogy a társadalom életének az a része, amely az oklevelekben tükröződni szokott, veszítsen intenzitásából. A távollevőknek nem volt módjuk a bíróságok előtt pereskedni, nem volt szükségük birtokukat eladni vagy zálogba vetni, nem volt lehetőségük fegyverescikkelt megátmadni szomszédjaik birtokait, az itthon maradtaknak pedig nem nyílt alkalmuk, hogy a királyt felkeresve és szolgálataikra, esetleg képzelt érdemeikre hivatkozva birtokot kérjenek tőle adományul. A panaszok, a perbeli döntések, a vizsgálatok, az adományok hiányában arra sem volt szükség, hogy a bírák, a hatóságok, a kancelláriák okleveleket állítsanak ki.

További egyoldalúsága a magyarországi forrásanyagnak, hogy számszerűen nem érzékelteti a feudális társadalmon belül a polgárság javára mutatkozó eltolódást. Ez a jelenség nem indokolható a városi írásbeliség fejletlenségével. A magyarországi városok éppen úgy feljegyezték protocollumaikban polgáraik jogi ügyleteit, állítottak ezekről ki okleveleket vagy készítették adójegyzékeket, mint máshol Európában, maguknak a városoknak a zöme azonban elpusztult, amidőn Magyarország török uralom alá jutott, s velük együtt levéltáraik is megsemmisültek. Bár az északnyugati és északi határvidék városai elkerülték a pusztulást, az ő forrásanyaguk magában nem képes pótolni mindazt, ami visszavonhatatlanul elveszett.

A magyarországi középkori társadalmi fejlődés vizsgálója kétségtelenül hátrányban van a cseh- vagy lengyelországi kutatókkal szemben, mivel ezek a feltörő új társadalmi osztálynak, a polgárságnak a szerepét gondosan megrajzolhatják, ugyanakkor viszont előnyt jelent számára, hogy a földbirtokosok

¹ Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Berlin. 1923^a. II. köt. 498. l.

életkörülményeit, társadalmi helyzetét, részvételét az államéletben pontosan megismerheti. Úgy látszik, s ez sajátságos jelenség, a magyar feudális uralkodó osztály tagjai, legyenek mágnások vagy köznemesek, jobban meg tudták őrizni okleveleiket, mint cseh vagy lengyel társaik. A magyar kutatóknak így módjában van a rendi mozgalmakat alaposan megismerni. Az oklevelek viszonylag csekély száma a nagy tömeg nyugat-európai mellett, ugyanakkor imént jelzett egyoldalúsága lehetővé teszi, hogy a nemességén megismerhető emberekből álló társadalmi alakulatot, s így pontosabban lemérhessük, kik és mily körülmények között tudták a rendi kiváltságokat megszerezni, ill. biztosítani.

A magyar polgári történetírás alaposan kihasználta azokat a lehetőségeket, amelyek okleveles anyagunk egyoldalúságából az uralkodó osztályok életének megrajzolására kínálkoztak. Ezt mutatja genealógiai és heraldikai irodalmunk viszonylagos gazdagsága is. Amennyiben a kutatás történeti szerepet játszó nagy családjaink, mint a Kanizsaiak, Báthoryak, Rákócziak múltjának feltárására irányult, csak helyeselhető, sőt sajnálatos, hogy nem terjedt ki valamennyi, a régebbi múltban vezérszerpet betöltő familiánkra, amilyenek pl. az Ujlakiak, Kuzsalyi Jakcsok, Bebekek. Az okleveleknek a genealógiai kapcsolatok feltáró utalásai teljes hitelűek, de a tudomány szempontjából felesleges fényűzés volt jelentéktelen újkori családok nemzedékrendi táblázatait összeállítani, különös tekintettel bizonyos talmi dicsőség csillogtatására.

A polgári történetírás más vonatkozásban is hasznosítani igyekezett az uralkodó osztályok életének megrajzolása érdekében az okleveles adatokat. A XV. századi rendi mozgalmak, a köznemesség előtérbe lépése Hunyadi kormányzósága idején, a Jagello-kor pártharcai indokoltan kerültek vizsgálat alá. Kifogásolható az a hántó egyoldalúság volt, amellyel az uralkodó osztályok életének megfigyelését és képét nem egészítette ki a nép, a dolgozó tömegek sorsának megfigyelése. Ezt az egyoldalúságot a magyar marxista történettudomány első kötelességének tartotta kiküszöbölni. A Székely György szerkesztésében megjelenő, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században c. kötet (1953) nagy haladást jelentett e hiányosságok bepótlásában. Ez a tanulmánykötet példát mutatott arra, miként lehet a korábban figyelembe nem vett okleveles adatokat új szempont szerint felhasználni. Sajnos, az osztályharcok megismeréséhez nem csatlakozott a világnézet, vallási és politikai ideológia, művelődési jelenségek, együttesen a felépítmény részeinek hasonlóképpen elmélyedő vizsgálata. Történeti tudatunknak ezeket a hiányosságait ma keservesen érezzük. Érezzük, hogy az egyoldalúságot ki kell küszöbölnünk, eldöntetlen azonban, hogy ez miként történjék. A hiányok pótlására szolgáló irányelveinket meg kellene vitatnunk, körvonalaznunk kellene a szükséges teendőket és munkához látnunk.

Ezekkel a kérdésekkel azonban most ne foglalkozzunk, mert az elvek megfelelő kikristályosítása nélkül esetleg vissza találnánk kanyarodni a polgári történetírás mesgyéire.

Célunk változatlanul az, hogy az okleveles forrásokat az elnyomott néptömegek szempontjából vizsgáljuk meg és hasznosítsuk. A kutatómunkát rendkívül megkönnyíti az a körülmény, hogy a teljes okleveles anyagot az Országos Levéltár őrzi, vagy eredetiben, vagy mikrofilm-másolatban. Az eredeti oklevelek száma 105 ezer, a lefényképezetteké kereken húszezer. Előbbiek részben a nagybirtok államosítása során a családi levéltárak bekebelezése útján kerültek az Országos Levéltárba. A mikrofilmmezésre a Levéltárak Országos Köz-

pontja és az Országos Levéltár együttes anyagfeltáró munkájának eredményeképpen került sor. Szemben a polgári berendezkedésű államok történetkutatóival, akiknek csak előzetes engedély elnyerése után lehet egy-egy főúri vagy egyházi levéltárban kutatniok, a magyar történészek akadálytalanul gyűjthetik össze Budapesten, fárasztó utazások nélkül, forrásanyagukat.

Az oklevelek jelentős része nyomtatásban már megjelent ugyan, mivel azonban a válogatás szempontjai nem voltak egységesek, egy részük több ízben is napvilágot látott. A kiadott anyag ennek következtében nehezen tekinthető át. Nagy szükség volna olyan bibliográfiára, amely az oklevéltárakat tartalmilag is, bár röviden, ismertetné.

Jelenleg csak Bartoniek Emmának címekeket felsoroló vezérfonala áll rendelkezésünkre.² A cím azonban oklevéltár esetében sokszor a kelleténél kevesebbet mond. Ennek igazolására elég egyetlen példa. Bartoniek könyvében megtaláljuk a Zichy-család Okmánytárát s az utalást, hogy a kiadvány tizenkét kötetből áll. A cím alapján azt kellene gondolnunk, hogy valamennyi kötet a Zichy-család történetére vonatkozó adatokat tartalmaz, holott a valóság az, hogy magába foglalja mindazokat az okleveles emlékeket, amelyek a Zichy-család birtokában volt javakról fennmaradtak, s amelyek egy-egy kihalt család jószágaival együtt kerültek a Zichyek tulajdonába. Az egész tizenkét kötetes sorozatban alig találunk valamit, ami a Zichyekre utal. Annál többet az Anjoukorban felemelkedő Bátmonostori Töttös-családról és a XV. században nagy szerepet játszó Várdayokról. Mivel a Töttös-birtokok a Dunántúlon, Tolna megyében, a Várday-család földjei pedig a Tiszántúl terültek el, a Zichy Okmánytár elsősorban ennek a két vidéknek a történetére vonatkozólag nyújt felvilágosítást. A helyi vonatkozásokon kívül minden oklevelesoportunknak van továbbá általános érdekű része is. A Bátmonostoriak közül az egyik Albert király és özvegye, Erzsébet idejében királyi kincstartó volt, és ily módon számos érdekes, az adózásra vonatkozó oklevelet őriz levéltára. Egy Várday meg kalocsai érsek és Mátyás király kancellárja volt, s így levéltára az állam történetére szolgált értékes felvilágosításokat. Ezenfelül a Várday-család tagjainak külföldi egyetemekről haza írt levelei érdekes művelődéstörténeti dokumentumok. Bizonyára felesleges bővebben fejtegetni, hogy az egyes levéltárkiadványok ilyesfajta jellemzése igen hasznos volna.

Attól sajnos messze vagyunk, hogy a világnak meg tudnók mutatni hazai oklevelesanyagunk jellegzetes vonásait. Korántsem saját hibánkból vagy kényelemszeretetből, hanem mert elődázódott annak a nagy tervnek a megvalósulása, amely kereteivel alkalmas háttérül szolgálhatott volna az összehasonlításához. Néhány évig alapos reményünk volt, hogy a világ mediévistáinak részvételével sikerül összeállítani a középkori tárgyú oklevéltárak oly jegyzékét, amely a kiadványok címén kívül jellemzésüket is tartalmazza. A gondolatot W. Holtzmann professzor, a római német történeti intézet igazgatója vetette fel figyelemre méltó tapasztalatok hatása alatt. A középkori elbeszélő kútfőket számba vevő Repertorium fontium historiae mediæ ævi szerkesztői munkája közben feltűnt ugyanis előtte, hogy a krónikák, legendák alig-alig tartalmaznak a gazdasági és társadalmi viszonyokra vonatkozó adatokat, s mert ilyenek az oklevéltárakban rejtőznek, rájött, hogy szükség volna a diplomatáriumok

² Magyar történeti forráskiadványok (A magyar történettudomány kézikönyve. I. köt. 3/b. füzet). Bpest. 1929.

tömegében tájékoztató vezérfonalat adni a kutatók kezébe.³ Terve általában helyeslésre talált, lengyel és magyar részről pedig megvalósítása érdekében tett kezdő lépésekről lehetett 1964-ben számot adni. A lengyelek összeállították okleveles kiadványaik teljes lajstromát, mi pedig a magyar oklevéltárakat legszembetűnőbb jegyeik alapján csoportosítva, megkíséreltük közülük néhánynak típusok szerinti jellemzését.⁴ Ellenvetés nem merült fel a kiadás tervével szemben, annál több aggály, hogy az előkészületek veszélyeztethetnék az elbeszélő kútfők folyamatban levő számbavételének befejezését. Mivel egy évtizedes munka után csak 1967-ben került sor a Repertorium A és B betűs anyagát tartalmazó kötet megjelenésére, s mert számítani kellett arra, hogy a következő kötetek sajtó alá rendezése tetemes időt fog igénybe venni, bár fájó szívvel, beláttuk, hogy a világ medievistáinak nincs annyi erejük, hogy egyidőben két hatalmas vállalkozást valósítsanak meg. A döntés, hogy a Repertorium befejezése után kerülhet csak sor az erők átcsoportosítására és az Archivum előkészítő munkálataira, bár nem véglegesen, mégis hosszú időre megakadályozza az európai nemzetek oklevéltárainak számbavételét, a magyarországi anyag jellegzetes vonásainak összevetés segítségével felismerését s az első lépések megtételét abban az irányban, hogy az egyetemes gazdasági és társadalmi fejlődést ne monográfiák és szintézisek, hanem oklevelek segítségével próbáljuk megismerni.

Mindaddig, amíg az említett elképzelések megvalósulhatnak, be kell érnünk Bartoniek és Kosáry (1951) alapvető bibliográfiáival és kiadott oklevéltárainkról a köztudatban élő általános ismeretekkel. Tehát pl. azzal, hogy mi a *Wenzel*: Árpádkori Új Okmánytár, *Fejér*: Codex diplomaticus, az Anjoukori Okmánytár vagy a Diplomáciai emlékek Mátyás király korából. Mindezekről az oklevéltárakról és szerkezetükről értesülnünk azért is fontos, mert a kutatás üteme azt kívánja meg, hogy először a kiadott forrásokban tájékozódjunk. Akár egy terület települési viszonyairól, akár egy város gazdasági fejlődéséről vagy a jobbágyi munka és terhek alakulásáról, vagy bármely kulturális jelenség magyarországi előfordulásáról legyen is szó, ezt a sorrendet meg kell tartanunk. Csak a publikált anyag összegyűjtése után lehet arra gondolnunk, hogy az Országos Levéltár tárgyunkra vonatkozó kiadatlan okleveleit felkutassuk és értéke-sítsük.

Az oklevelek, mint már említettük, az uralkodó osztályok érdekének védelmében készültek. Még abban az ezernyi ezer esetben is, amikor egy-egy jobbágy megöléséről, megkínzásáról, kifosztásáról, elhurcolásáról van szó, az oklevél nem a jobbágy, hanem földesurának jogvédelmét van hivatva szolgálni. Csak a Zsigmondkori Oklevéltár második kötetében a jobbágyok sérelmére elkövetett hatalmaskodások a Név- és tárgymutatóban több hasábot foglalnak el. Jobbágyasszonyok lovakkal legázolása, jobbágy bebörtönzése, jószágának elhajtása, ekéjének, fejszójének elvétele, borának, gabonájának elrablása, házá-nak kifosztása miatt sohasem a jobbágy maga emelt panaszt, hiszen erre nem is volt módja, hanem földesura, aki megkárosítottnak érezte magát, ha jobbágyával tette ezt egy másik nemes. Maguk a tények, amelyeket az uralkodó osztály tagjai hiteles helyvel vagy megyével foglaltattak írásba, esetleg egy központi

³ Tervére először 1957-ben hívtuk fel a figyelmet. Vö. Beszámoló a „Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Age” 1956. évi római konferenciájáról. A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei, 8 (1957). 151. l.

⁴ A kísérletről részletesen szólunk: A magyar medievisztika forráskérdései (Medievisztika és oklevélkiadás). Levéltári Közlemények, 38 (1967). 15. sk. l.

bíróságnak az idézőlevele tartalmaz, elvitathatatlanok. Azt sohasem vonták kétségbe, hogy az említett jobbágyal ez vagy az tényleg megtörtént, hanem csak az szolgált védekezésül, hogy a hatalmaskodás elkövetője nem a megváltott földesúr megbízásából cselekedett.

Hasonló elbírálás alá csúsz a XIV—XV. század fordulóján megjelenő iniusta taxa jelensége. Ezt sem a jobbágyok nevezik iniustának, hanem a földesurak. Kérdés, hogyan támad, majd alakul ez a szóhasználat.

A reá vonatkozó adatokat a földesurak egymás közti jogi ügyletei és viszállyai csak mellékesen szolgáltatják. Bármily töredékesek legyenek is a megemlékezések, valamelyes tájékozódást mégis nyújtanak.

Jellemzőnek mondható, hogy az első adatok a pénzjáradék megnövekedéséről a nyugat-magyarországi határvidékről maradtak fenn, időben visszanyúlnak a XIV. századba, a járadékot sokáig változatos nevekkkel jelölik, maguk az adatok pedig eleinte szórványosak és számuk fokozatosan növekszik. Az első megemlékezés 1371-ből ismeretes. Ekkor Jakabnak, az egykori pozsonyi bírónak a fia elzállogítva a Csallóközben fekvő Pruck falu felé egy pozsonyi polgárnak, ezt felhatalmazta, hogy az ottani jobbágyoktól collectát, taxát, censust vagy descensust jogosan és jogtalanul kénye-kedve szerint annyiszor, ahányszor tetsszik neki, beszedhessen. A következő évben testvére a falu másik felé ugyanannak a polgárnak pontosan egyező feltételekkel zállogítja el. Értelmileg megegyező, szavakban azonban eltérő fogalmazású oklevelekkel adtak zálogba pozsonyi polgárok 1391-ben és 1392-ben kezükben levő birtokokat magának a városnak. Ők úgy fejezték ki magukat, hogy a város a jobbágyokon annyiszor, ahányszor alkalmasnak látszik, collectat, taxát jogosan vagy jogtalanul behajthat. A két egymást követő évben szóról-szóra megisméltető formula szokászerűvé lett gyakorlatról tanúskodik, az iniuste kifejezés pedig minden bizonnyal a földesúri adónak újszerűségét, a régi mértéken túlmenő voltát jelzi. 1400-ban Keszthely mezőváros lakói panaszkodnak a király előtt a különböző és mértéken felüli censusk és collecták miatt, 1402-ben Bars megyei nemes átengedve haszonélvezetre egy birtokot mostohaanyjának, ezzel megállapodást köt, hogy ott egyikük sem fog jogtalan vagy szokatlan collectákat beszedni, 1404-ben dunántúli földesúr az ellen tiltakozik, hogy bírság fejében lefoglalt birtokait tönkreteszik az ideiglenes tulajdonosok, mert jobbágyaitól sok illetéktelen, szokatlan, jogtalan és mértéken felüli collectát hajtanak be, 1406-ban Moson megyei birtokos elzállogítva egy falut ennek rendkívüli adójának beszedésére nem ad felhatalmazást, 1410-ben pedig Zalában a földesúr azzal a kikötéssel adja zálogba birtokát, hogy ezen csak az igazságos és szokott collectákat és censuskokat szabad behajtani, nem pedig a szokatlant, pl. az ewsterado-t.

Az ewsterado névben nyilvánvalóan a Steuer szó lappang, annak jeléül, hogy német nyelvterületen kialakult névvel illették az adót, amidőn a hazai viszonyok elérték azt a fokot, hogy a jobbágyságra új terhet lehetett helyezni. Latinul, a XV. század második évtizedétől, taxa, taxa extraordinaria alakban állandósult neve, bár párhuzamosan a korábbi megjelölések továbbra is feltűnnek.

Mindjárt 1411-ben Verőce megyében egy főúr officialisa, amikor megtudja, hogy a lefoglalt birtokot a király parancsára vissza kell adnia jogos tulajdonosának, búcsúzóul csavar még egyet a présen, és maxima taxat ró a jobbágyokra, a barsi ispán pedig 1417-ben jogtalan tettét, hogy birtokot foglalt le, azzal tetézi, hogy az ottani jobbágyokra taxat vet ki. A kiróvás módjára és önkényes jellegére utal Gömör megye 1415-i megállapítása, hogy a zálogbirtokos két alkalommal is a jobbágyokat egyezkedéssel szorította fizetésre, a földesurak azon törekvésére

pedig, hogy a kiróvásnál lehetőleg egyöntetűen járjanak el, egy Zólyom megyei-nek a kikötése: jobbágyaiktól háború esetén a zálogbirtokosok csak annyi pénzt követelhetnek, amennyit a szomszédos nemesek szoktak. Ekkor a negyedszázad előtt a nyugati határvidéken feltűnt esetek már északon is gyakoriak. Sáros megyében Perényi Miklós lovászmester királyi megbízásból lefoglalja Szinnyei Péter birtokait, s ezeken tetszése szerint censust, collectát, taxát, jövedelmet szed; 1419-ben ki kell bocsátania kezéből a birtokokat, de a királytól bizto-sítást kap, hogy a jövedelmek beszedése miatt nem vonható felelősségre.

A védekezés a zálogbirtokos mohó zsarolásával szemben a földesúr jól felfogott érdekeit szolgálta s korántsem a jobbágy védelmét. Azt, hogy a földes-úr mint járt el, ha saját hasznáról volt szó, tanulságosan mutatja Forgách Miklós fiainak 1427-i panasza. Anyjuk, mondják, atyjuk halála után birtokaik minden jövedelmét élvezte, köztük a rendkívüli taxákat is, amelyeket számtalan-szor kivetett és behajtott a jobbágyokon.

A felsorakoztatott adatok bizonyossá teszik, hogy a XIV. században szo-kásos censuson, terragiumon, ajándékokon, collectán, kilenceden kívül a földes-urak új, eddig szokatlan pénzdótot szedtek collecta vagy taxa címen. Hallga-tagon, de szokássá erősödő módon s szabálytalanul, egyszerűen annyit, amennyit jónak láttak, amennyit lehetett: iuxta libitum. Éppen mert szabályozatlan a szolgáltatás mértéke, nagyságáról nincs is írásos feljegyzés. Egyetlen adatot ismerünk, amelyből következtetést vonhatunk le. Eszerint 1430-ban Blagay László felesége elzálogosítva 35 jobbágytelket, kiköti, hogy a zálogbirtokos, valahányszor ő és fiai a sthewr nevű datiumot vagy collectát jobbágyaiktól beszedik, a most elzálogosított telkeken élőkötől 50 aranyfrtnál többet nem csikarhat ki. A teher tehát telkenként közel másfél aranyforintot tett ki, azaz tehát az adót, amely a XV. század közepén rendszeressé vált, és Mátyást a szá-zad második felében a Fekete Sereg felállítására és a centrális hatalom kiépítésére képessé tette, a jobbágy szorgalma már a XV. század elején előteremtette, csakhogy ekkor még nem az állam, hanem a földesúr vitte el. Hunyadi János és Mátyás uralkodói képességét éppen az mutatja, hogy ezt a földesurak részéről eddig fölösleges fényűzésre eltékozolt összeget az állam javára tudták igénybe venni. Addig azonban, amíg a török veszedelem elhárítása kényszerítőleg nem teremtette meg a központosítás számára kedvező feltételeket, a földesurak adóztatták kényük-kedvük szerint jobbágyaikat.

Ennek az összegnek a behajtását a földesúr, a maga szemszögéből nézve, jogosnak tartotta. Szokatlanak, a régi gyakorlathoz képest újnak, de megen-gedhetőnek, mivel nem teszi tönkre a jobbágy gazdasági erejét. Más volt ter-mésztesen a zálogbirtokos esete. Ennek számára közömbös volt, hogy tönkre-ment, elpusztult birtokot ad-e vissza, ő csak pillanatnyi érdekét nézte, s nem riadt vissza, hogy elviselhetetlenül súlyos terhet hárítson a jobbágyokra. Az ő eljárásának a következményei felől Zsigmondnak Vöröskői Pálhoz 1434-ben intézett utasításából értesülünk: A nála zálogban lévő magyaróvári királyi uradalom jobbágyaira ne merjen rendkívüli censust vagy taxát, collectát és datiumot kivetni, sem azokat, akik ily követeléseivel szembeszállanak, fogságba vetéssel, csonkítással és halállal büntetni. A jobbágyok tehát ellenállott a király által is súlyosnak tartott követeléseknek, s csak az erőszaknak engedett. Bizo-nyítja ellenszegülését az okleveleknek az a kifejezése is, hogy az új szolgálmányt „kicsikarni” szokták. Ez a megjelölés oly általános, hogy minden célzatos-ság és él nélkül is használták a szerződésekben, így a Blagay-féle megállapo-dásban.

Ily közömbössé azonban bizonyára csak idők folyamán kopott, eredetileg szó szerinti értelme fedhette jelentését.

A gyakorlat, hogy a földesúr rendkívüli taxát vehet ki, oly általános lett, hogy csakhamar szabály alakult ki, amely tiltotta a bíróilag lefoglalt birtokok jobbágyainak taxa extraordinaria alá vetését. 1427-ben a régi jogszokást így állapították meg: az efféle birtokon, amíg az érdekeltek vissza nem váltják, csak eensus vagy szokott collecta, ajándék és szokott bírság szedhető, tehát — s ez a következtetés jelezte a dolgok menetében az újat — taxa extraordinaria nem.

Amíg a földesurak biztosítani törekedtek, hogy a kezükből ideiglenesen kibocsátott birtokokat ne kifosztottan kapják vissza, s céljukat, a panaszok gyér számából következtetve, úgy látszik, sikerült is elérniük, a király kevésbé tudta a zálogbirtokosok követeléseit elhárítani. A vele szerződőknek könnyebb dolguk volt, ők hamarabb tudták lekiismereti aggályait eloszlatni s rávenni, hogy zálogba adott birtokaival a rendkívüli adóztatásnak a jogát is engedje át. Zsigmond 1422-ben, amikor Maróti János volt macsói bánnak 15 000 aranyfrtnyi kölesön fejében nagy tömeg birtokot átadott, azt még biztosítani tudta, hogy az első évben csak a szokott jövedelmek szedhetők, későbbre azonban bele kellett nyugodnia, hogy Maróti többi birtokának módjára kezelje azokat, vagyis megszorítás nélkül lássa hasznukat. Azt, hogy miként bánik a földesúr saját jobbágyaival, Erzsébet királyné 1438-i utalásából olvashatjuk ki. Átengedve két váruradalmat Perényi Jánosnak, ezt felhatalmazza, hogy az ott élő jobbágyokra akkor és ahányszor akarja, a saját birtokai módjára, rendkívüli taxát vetessen ki. Ha hangsúlyozta fenntartását a király, azzal még csak jobban kiemelte, hogy mily távoli — a végső — határig tartja kizsákmányolhatónak a jobbágyot. Zsigmond, uralma utolsó éveiben, formulaszerűen ismétli meg: zálogba vetett uradalmában, ha egyéb birtokain rendkívüli taxát szed, ugyanezt a zálogbirtokos is megteheti, éppen csak mérsékelt legyen az adó, hogy a lakosok tönkre ne menjenek. A szövegegyezés, az okleveleknek hol szó szerinti, hol értelemszerűen azonos fogalmazása bizonyítékul szolgálhat, hogy a földesúr eljárásán a kor valóban nem ütközött meg. Ezért rögzítették meg a földesurak egymás közötti egyezményeikben is kölesönösen ugyanezt az elvet.

A gyakorlatban tehát a földesúr a saját jobbágyait kénye-kedve szerint adóztathatta. Ezt a gyakorlatot 1455-ben V. László elvileg is elismerte és megerősítette. Alkalmat a borsmonostori apát panaszja szolgáltatott. Észszerint a monostor népei és jobbágyai vonakodtak megfizetni a rendkívüli taxát akár a maga, akár egyháza szükségleteinek kielégítésére vetette azt ki, sőt lázadozva kijelentették, hogy a rendes censuson kívül másról tudni sem akarnak. A király parancsában engedelmességre hívta fel az ellenszegülőket, figyelmeztette őket, hogy az apát, aki az ő természetes uruk, az ország más nemeseinek és birtokos embereinek módjára hatalommal rendelkezik felettük, mint alattvalói felett s am időn akarja, kedve szerint adóztathatja őket.

A jobbágynak pénzszolgáltatásra szorítása oly általános volt, hogy a zálogbirtokosokkal szemben a század elején érzett aggályok hovatovább elnémultak. Az 1430-as években a birtokosok, mintha már nem tartanak szükségesnek, hogy zálogba adott jobbágyaik számára a rendkívüli taxától való mentesítést kikössék, a szokott meg a rendkívüli taxákat egyaránt átengedik a zálogbirtokosoknak. Általában külön tesznek róla említést a rendes bevételi források után, mint 1443-ban a Rozgonyiak, amikor arra adtak felhatalmazást, hogy a „datium, collecta, census és ajándék” mellett a zálogbirtokosok a kezükbe adott

falvak jobbágyságait megadóztathassák, ha a többi nemes ugyanezt teszi, a sorrend azonban ekkor már csak az adó viszonylag új eredetéről, nem pedig szokatlan voltáról tanúskodik.⁵

Összeállíthatunk azonban az iniusta taxát emlegető okleveleken kívül olyan további oklevélcsoportot is, amely a jobbágyság egyetemének társadalmi helyzete más oldalú megismeréséhez segít hozzá. Ilyen pl. az, amelyből a jobbágyságok elköltözésének megakadályozásáról, a jobbágyságok visszatartásáról vagy elhurcolásáról van szó. Ezek az oklevelek a perfolymatot tükrözik, de a perfolymatból ki lehet olvasni, hogy a központi bíróságok, vagy a megye befolyása volt-e nagyobb az efféle ügyek elbírálásánál. Minél alacsonyabb szinten került az ügy döntésre (pl. megyénél), annál mélyebb süllyedését jelenti ez a jobbágyságnak. A földesúr saját érdekeit ugyanis jobban tudta érvényesíteni helyi, megyei bíróságnál, ahol saját atyjafiai ültek az ítélkező székben. Amikor az ügyintézés véglegesen a megyék szintjén reked meg, ez a jobbágyságot teljes kiszolgáltatottságát jelenti.

De összeválogathatunk olyan okleveleket is, amelyek a jobbágyság szabad bérlővé emelkedésének az útját mutatják meg. Előfordult ti., hogy a jobbágyság erdőt irtott, vagy fel nem tört földön szőlőt telepített. Ezek után a területek után nem tartozott olymértékű szolgálmányokkal, mint amiket a jobbágyságok után teljesített, szabadon rendelkezett felettük, és rajtuk keresztül olyan viszonyba került földesúrával, mintha csak bérlője volna.⁶ Ilyen kapcsolatba földesúrral kisnemesek és városi polgárok is léphettek. Ez a jelenség közelebb hozta a jobbágyság kiemelkedő rétegét szabad népelemekhez és megindította a fejlődést olyan szabad bérlő réteg kialakulása felé, amely, más körülmények között, Angliában a jobbágyság kiszolgáltatottságának végét vetette, és megteremtette a személyében szabad, bár gazdaságilag elnyomott bérlőosztályt. Magyarországon ennek a fejlődésnek Werbőczy törvénykönyve rövid úton végét vetette, úgy, hogy itt a második jobbágyság formációja alakult ki.⁷

A szabad földdel is rendelkező jobbágyság az eljövendő bérlőosztálynak csak egyik eleme. A másik, nagyobb összetevő a mezővárosi polgárokból állott volna elő. Mezővárosokról szóló írásos emlékek viszonylag nagy számban maradtak fenn mind a kiadott, mind a kiadatlan forrásokban.⁸ Összegyűjtésük sok kutatónk számára volna hálás feladat. Itt ugyanis nem arról lenne szó, hogy egyetlen tudós dolgozza fel a mezővárosokra vonatkozó teljes anyagot, hanem arra kellene törekedni, hogy minden egyes mezővárosnak támadjon a helyi viszonyokkal ismerős, ott élő, annak jelenével összeforrott képzett kutatója. A várostörténeti kutatás ma világszerte a legnépszerűbb témakörök egyike, garmadával jelennek meg körébe vágó tanulmányok — egyes monográfiák és összehasonlító feldolgozások, forráskiadások — szinte versenyre kel egymással a Szovjetunió és Nyugat-Németország, Itália és Franciaország.

A középkori magyar városok zöme Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia

⁵ A forrásadatokat levéltári jelzetükkel együtt ismertettük: *Les débuts du vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale*. Nouvelles Études Historiques. Budapest. 1965. I. köt. 68. sk. 1.

⁶ *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963. 68. sk. 1.

⁷ *Mályusz E.*: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok 63—64 (1929—1930), 809. sk. 1.

⁸ Ezt meggyőzően bizonyítja *Bácskai Vera* gazdagon dokumentált munkája: Magyar mezővárosok a XV. században (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 37). Bpest. 1965.

területén fekszik. Történetük kutatása számunkra nehézségekbe ütközik. Hazai nagyvárosaink közül Buda és Pest levéltára elpusztult, a középkori történetükre vonatkozó okleveleknek összegyűjtése csak hatalmas és fáradságos munka árán és nagy anyagi áldozatok árán sikerült. Az okleveles anyag tekintélyes része fényképmásolatban a Fővárosi Múzeumban már hozzáférhető. Egyetlen középkori városunk, amelynek levéltára fennmaradt, Sopron. Ennek egykorú okleveleit példaadó módon Házi Jenő városi főlevéltáros évek során tucatnyi kötetben publikálta.

Az, hogy a Kárpátmedence várostörténete nagy vonásaiban mégis áttekinthető és feldolgozható volna, elsősorban Házinak, a Bártfa és Eperjes regesztáit kiadó Iványi Bélának, a Kolozsvár okleveleit egy évszázaddal ezelőtt publikáló Jakab Eleknek és a horvát tudósoknak köszönhető, akik ugyancsak hatalmas sorozatban tették közzé Zágráb okleveles anyagát. Sajnálatos, hogy ezt az utóbbi kiadványt kevésbé forgattuk. A lehetőségeket, amelyek egy-egy város emlékeinek feldolgozása körül nyílnak, szépen mutatják a Soproni Szemle tanulmányai.

Magyarország területén számos olyan, már a középkorban fejlődésnek indult városi képződmény volt, amelyek, ha fejlődésüket a török nem akadályozza, hamarosan elérik az európai városok színvonalát. Hosszú sort nevezhetnénk meg: Szombathelytől Csongrádig, Péctől Egerig, Veszprémtől Sátoraljaújhelyig, közöttük pedig Miskolcot, Debrecent, Keszthelyt, Ceglédet, Kecskemétet, Nagykőröst stb., amelyek mindegyike nemcsak egy-egy monografusra, hanem odaadó vezetéssel működő munkaközösség tevékenységére vár.

Györffy György Történeti földrajzában már sok mezőváros 1330-as éveikig terjedő rövid történetét megtalálhatjuk, azonban csak azokat, amelyek az A—B—C—Cs betűvel kezdődő megyékben fekszenek. Történetük későbbi szakaszai még felderítésre várnak. Hasonlóképpen a többi, még csak ezután megjelenésre kerülő kötetekben előforduló város története is. A munka leghelyesebb menete az volna, ha egy már részletesebben ismeretes korból készülné előbb keresztmetszet, s azután a monografusok innen hatolnának vissza a korábbi évszázadokba, másrészt haladnának előre a jelen felé. Ez a keresztmetszet Debrecen vagy Miskolc esetében a XVI—XVII. század, Ceglédnél vagy Nagykőrösnél pedig a XVIII. század lehetne, tehát az az időpont, amikor a város kiterjedéséről, utcahálózatáról már vagy térképek tájékoztatnak, vagy a töredékes adatok segítségével magunk szerkeszthetünk térképeket. Telekkönyvek, amelyek pl. Pozsonyból a XV. századból maradtak ránk, több mezővárosunkban szintén található a XVIII. századból, esetleg még korábról. Az egyes telkek, házak birtokosainak és a családoknak a sorsát összefüggően vizsgálva, a minuciózus pontosságú kutatás rendkívül tanulságos keresztmetszetet rajzolhat meg.

A középkori oklevelek adatai ehhez a sűrűszemű hálózathoz szervesen volnának azután hozzákapcsolhatók. Ha csak a XV. századi anyagot gyűjtjük össze egy-egy mezővárosunkról, töredékes képet nyerünk, és az eredmény, éppen mert az egyes részadatok izoláltaknak látszanak, nem lesz arányban munkánkkal. Az adatok, vélt töredékességük ellenére sem maradnak azonban minden esetben elszigeteltek! Pl. a Zichy Okmánytárban több XIV. századi oklevél van kiadva Sárospatakról, a Zsigmondkori Oklevéltárban pedig Sátoraljaújhelyről. Ha összehasonlítjuk akár az egyik, akár a másik város esetében több éven keresztül az előljárátság — bíró és esküdtek — neveit, azt találjuk, hogy azok többnyire ismétlődnek. Aki az egyik évben bíró, az két-három év múlva a tanács-

nak a tagja, és fordítva. Pl. Sátoraljaújhelyen 1353-ban az egyik esküdt Tivadar fia László, s ugyanígy hívják az 1362-i bírót.

Az oklevelek szerint a városi universitas nevében intézkedett az előljáróság, némelykor még azt is hozzátéve, hogy a szegények és gazdagok megbízásából. Ugyanezt a látszatot erősítik az alapvető királyi privilégiumok, amidőn a szabad bíróválasztást emlegetik. Mindkét esetben az oklevelek megszépítik a valóságot. Nem a polgárok egyeteme választotta előljáróit. Ha így lett volna, aligha mindig ugyanazokra esett volna a választás. A leggazdagabb polgárok, mint egy érdekközösség tagjai, a bírót maguk közül szemelték ki, ők pedig mint tanácsstagok tevékenykedtek mellette.

Mezővárosainkban ugyanaz az oligarchikus rendszer uralkodott, mint Buda vagy Pozsony középkori szervezetében. A városi előljáróság tagjainak névsorát azonban nemcsak azért szükséges vizsgálnunk, hogy megállapíthassuk, milyen uralkodó csoport kezében volt a hatalom, hanem azért is, hogy a patrícius réteg mellett a kézművesek előtérbe nyomulását figyelemmel kísérhessük. Ha egy vezetőség tagjai sorában ötvös, szücs, szabó, kovács jelzők szerepelnek a tulajdonnevek mellett, akkor ebből a tényből joggal vonhatunk le következtetést a kézművesek érvényesülésére.

A fejlődés következő állomása a céhek megalakulása. XIV. századi kereskedővárosainkban, Kolozsvárott, Nagyszebenben, Pozsonyban és Kassán már kialakult céhekkel találkozunk (Kolozsvár: 1369). Az első, korunkra maradt mezővárosi céhlevél a debreceni szürkeposztót gyártó takácsok 1395-i céhlevele. A város földesuraival, Monaki Sándorral és Debreceni Lászlóval bocsáttatták ezt ki a Homok-utcában lakó takácsok, természetesen elsősorban közvetlen érdekeik védelmére. A versenytársak távoltartása céljából kimondatták tehát, hogy mesterségüket csak díjak lefizetése után lehet űzni, a nem közéjük tartozóknak megtiltatták a gyapjú vásárlását és máshonnan behozott kész szürkeposztó eladását, egyöntetű eljárásuk biztosítására pedig bíraskodási jogkört ruháztattak magukra. Nyolc választott képviselőjük gyakorolja ezt, míg ketten, akiknek később céhmester lett a neve, félhónaponként a készítmények minőségét s a végek hosszúságát, szélességét ellenőrzik. Annak a helyzetnek megfelelően, hogy a szervezkedő céh elsősorban a bíraskodási felhatalmazással oly jogkört vett át, amelyet korábban a földesúr és a városi hatóság gyakoroltak, ezek mindegyikének részesedést biztosít a jövedelmekből a céhlevél.

Az oklevél kezdetleges fogalmazása egybevetve azzal a két ténnyel, hogy egyrészt oly elsődleges iparág mezővárosi művelőinek céhbe szerveződéséről szól, amely számára nyersanyagot a Tiszántúl bőven szolgáltatott, másrészt a céhé alakulás a vásáraitól híres Debrecenben következett be, mindez természetes módon adódó, egyenletes fejlődésről tanúskodik. Azonban a céhintzmények jogi formák közti megjelenése csak követte a fejlődést, a debreceni takácsok nem egyszerűen a helyi szükséglet kielégítéséről gondoskodtak. Más piacok számára, vagy, ha a debreceni vásáron került eladásra, más vidékek fogyasztói részére is készült a posztó. Ez pedig az iparág virágzását tételezi fel. Sőt van a céhlevélnek még egy rendkívül sokatmondó pontja is: utalás arra, hogy a debreceni szabályozás a váradi mintájára következett be, amiből kétségtelen, hogy ott már korábban megalakult a takácsok céhe.⁹

A XV. század közepétől a céhlevelek száma egyre nő. A szabályzatokat

⁹ A jelenségek adatszerű ismertetése: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bpest. 1953. 142. sk., 135. sk. I. (A mezővárosi fejlődés.)

vagy a város vagy a földesúr bocsátotta ki. Összegyűjtésük még a jövő feladata, annak ellenére, hogy Szádeczky-Kardoss Lajos már 1913-ban kiadott „Az iparfejlődés és a céhek története Magyarországon” c. kétkötetes munkájának oklevéltári részében számos céhlevelet. Ezek azonban, néhány erdélyit kivéve, mind újkoriak. A középkorból származók összegyűjtése ma már nem ütköznék elháríthatatlan akadályokba, éppen csak kiadót kellene hozzá találni.

Amíg a céhlevelek összegyűjtése tagadhatatlanul sok időt igénylő munka volna, jóval egyszerűbb feladat az Országos Levéltárban őrzött számadáskönyvek, pénzügyi feljegyzések és hasonló jellegű iratok közzététele. Ezeket a levéltári leltárak is könnyen felismerhető módon tartják számon. Kutatások nélkül is szinte kínálkoznak a közzétételre, rendkívül értékesek főleg ár- és pénztörténeti, tágabb vonatkozásban társadalomtörténeti szempontból. A királyi számadáskönyvet, amely II. Ulászló korából maradt fenn, Engel János Keresztély a XVIII. század végén nyomtatásban közzétette,¹⁰ a II. Lajos korit Fraknoi Vilmos kb. száz éve,¹¹ az úgynevezett Bakócz-kódexet, amely Bakócz Tamás egri püspöki számadásait tartalmazza, 1887-ben az Adatok az egri egyházmegye történetéhez c. gyűjteményes sorozatban jelentették meg.¹² Sajnálatos, hogy éppen a tömeges életét, a napszámások béreit feltüntető számadás-töredékek hevernek kiadatlanul, marxista történetírásunk nem nagy dicsőségére.

Hasonló a helyzet az urbáriumok terén. Itt is példamutató kezdeményezések várnak folytatásra. Helyesebben, az előzményekkel való kiegészítésre. Jakó Zsigmond és Maksay Ferenc szép kiadványaira gondolunk. Jakó az erdélyi gyalui vártartomány urbáriumait tette közzé egy hatalmas kötetben,¹³ Maksay pedig gazdag választékot adott a XVI—XVII. századi urbáriumokból.¹⁴ Azonban mind a ketten a Mohács utáni korból. A korábbiakat csak kutatók használták, mint pl. Pach Zsigmond Pál, Szabó István, az ő utalásaik, idézeteik azonban nem pótolhatják a teljes szöveget. Amint már említettük: ha a mai napig is mindig csak hiányosságokat tudunk megállapítani, amikor pedig az Országos Levéltár gyűjteményeiben, vagy eredetiben, vagy mikrofilm másolatban a teljes középkori anyag rendelkezésre áll, akkor ez a vállalkozási kedv, a kutatók szorgalma és a kiadói készség hiányára mutat.

Mindaz, amiről eddig szó volt, a társadalom ún. alapjelenségeire vonatkozik. Az alap, a gazdasági fejlődés képe, amiben elsősorban az elnyomott osztályok sorsa kap hangsúlyt, eddig is állandó kutatási tárgy volt. Most arra volna szükség, hogy a múltat árnyaltabban ismerjük meg. Az árnyalást a felépítménynek, a művelődés különféle mozzanatainak az ábrázolása nyújtaná. Bármily fontos és elodázhatatlan azonban az életet teljes szín pompájában ábrázolni, kancelláriák és főiskolák, kultúrintézmények történetét kutatni, az alap feltárása változatlanul a legfontosabb feladatnak kell hogy maradjon a történettudomány számára.

¹⁰ Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I. köt. Halle. 1797. 17—181. l.

¹¹ Magyar Történelmi Tár, 22 (1877). 49—236. l.

¹² II. kötet (3. füzet) 333—458. l. Közli Kandra Kákos.

¹³ Kolozsvár. 1944.

¹⁴ Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 7). Bpest. 1959.

Э. МАЙУС

**ЦЕННОСТЬ ВЕНГЕРСКИХ ДОКУМЕНТОВ, ПРЕДШЕСТВОВАВШИХ 1526 Г. С ТОЧКИ
ЗРЕНИЯ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ**

Резюме

Ценность документов, относящихся к средневековой истории Венгрии, с точки зрения источниковедения определяется главным образом тем, что они были составлены в интересах господствующих классов. Насколько правильный такой подход, видно уже одному по тому, что когда венгерские войска пошли в поход против турок под Никаполь в 1396 году. Свод Документов времени короля Жигмонда из этого года содержит лишь 372 регест, когда из 1395 года имеются 443, а из 1397 года — 554 документа. Уход нескольких тысяч дворян из страны сам по себе был достаточен, чтобы часть жизни общества, отражаемая в документах, ощутило потерю из своей интенсивности. Так как отсутствующие не в силах были вести процессы перед судом, продавать или сдавать в аренду свои имения, не могли нападать со своей вооруженной свитой на соседей, органы власти, канцелярии из-за отсутствия жалоб, судебных приговоров, следствий составляли меньше документов. Признаком односторонности документов является, в частности то, что даже тогда, когда в них речь идет об убийстве крепостного, о его мучении, ограблении, насильственном уводе, зафиксированы не жалобы крепостного, а документы служат юридической защитой помещика. Он чувствует себя потерявшим ущерб обидой-понесенной своим крепостным. Сам факт, описанный в документе, впрочем, является достоверным, его правдоподобность не ставится под сомнение обжалованным помещиком, и последний защищается лишь тем, что сочинителю поступка не он дал указание. Имеется и такой случай, что жалобы и отвращение крепостных также находят отражение в документах. В конце XIV — начале XV вв. обычай, распространенный среди помещиков, что заставляют крепостных платить столько денежного оброка, сколько лишь могут, назывался самими помещиками «ингюста такса». Эта подать была в самом деле чрезвычайно тяжелой. Она показывает, что уже в начале XV столетия крепостное крестьянство в состоянии было своим трудом создать ту прибавку, которую начиная с середины века центральная государственная власть вызывала сначала спорадически, а затем регулярно требовала в форме подати в один золотой форинт. Пока защита против турок мотивировала повышение налогового бремени, занятие помещиками прибавки во всяком случае было несправедливым поступком. Заклемяющее название указывает на то, что помещики, сознавая свою силу, считали возможным кичиться своим произволом. Впротивовес выгодному положению чешского и польского исторических исследований, ущербом венгерской историографии является то, что отечественный документальный материал не отражает сдвиг внутри феодального общества в пользу городского населения. Причиной данного явления является не отсталость городской жизни, а уничтожение ее следов турецким нашествием. В какой мере требуют сохранившиеся городские документы критического подхода, укажем на примере. По документам городское управление распоряжается от имени городского «университатис», кое-когда прибавляя к этому, что оно действует по поручению бедных и богатых. Ту же видимость укрепляют основные королевские привилегии, когда указывают на свободный выбор судей. В действительности городское управление выбиралось не всеми горожанами. Если бы это было так, то вряд бы выбирались всегда те же лица. Самые богатые горожане, как члены одной клики, выдвигали кандидатуру на пост судьи из своей среды, а сами действовали возле него в качестве членов городского совета.

E. MÁLYUSZ

LA VALEUR DOCUMENTAIRE DE NOS CHARTES D'AVANT 1526

Résumé

La valeur documentaire des chartes relatives à l'histoire de la Hongrie médiévale est fondamentalement conditionnée par le fait qu'elles étaient au service des intérêts des classes dirigeantes. Cela dans une telle mesure qu'en 1396, lorsque l'armée hongroise se porta contre le Turc sous Nicapolis, le Chartrier de l'époque de Sigismond ne comprend que 372 analyses, alors qu'en 1395 on avait édité 443 chartes et, en 1397, 554. Ainsi, quelques milliers de nobles quittant le pays suffisaient déjà à réduire l'intensité de cette partie de la vie publique qui se

réfléchit, d'habitude, dans les chartes: comme les absents n'avaient momentanément pas l'occasion d'intenter des procès, de vendre ou de mettre en gage leurs propriétés, d'attaquer avec leurs hommes d'armes leurs voisins, les plaintes, les jugements, les enquêtes diminuèrent en nombre et les autorités, les chancelleries délivrèrent moins de diplômes. Un témoignage du parti pris de ces documents est qu'ils se consacrent, chaque fois qu'il est question de l'assassinat, de la torture, du dépouillement, de l'enlèvement d'un serf, non à l'enregistrement de la plainte de celui-ci, mais à la défense des droits du seigneur: c'est lui qui se sent lésé par le préjudice porté à son serf. Quant au fait consigné dans le document, le seigneur accusé ne met pas en doute sa véracité, mais tout en jugeant l'accusation pertinente, il se défend d'avoir donné mission à l'auteur du crime. Il y a cependant des cas, où les doléances et l'animosité des serfs ont suscité des échos dans les chartes d'époque. Une coutume de plus en plus implantée au tournant des XIVe et XVe siècles est que le seigneur impose à son serf autant de taille en espèces que bon lui semble, c'est-à-dire autant qu'il lui est possible d'en pressurer. Les seigneurs eux-mêmes disaient, alors, ramasser la «iniusta taxa»; celle-ci pesait évidemment très lourdement sur les roturiers. Sa carrière démontre qu'au début du XVe siècle les serfs étaient déjà en mesure de produire l'exédent qu'à partir du milieu du siècle le pouvoir d'État mettra à contribution, d'abord sporadiquement, puis régulièrement, sous la forme de la taxe d'un florin-or. Tandis que la défense contre les attaques turques motivait les impositions plus sévères, la mise à contribution par les seigneurs était, de toute façon, une injustice. La dénomination péjorative semble attester que, conscients de leur pouvoir, les seigneurs jugeaient admissible de faire ostentation de l'arbitraire. A l'encontre de la situation avantageuse de la recherche historique en Bohême ou en Pologne, les sciences historiques hongroises supportent cet inconvénient que nos sources nationales ne rendent pas sensible le décalage survenu, au sein de la société féodale, au profit de la roture. La cause de ce phénomène n'est certes pas l'état arriéré de la vie citadine, mais bien la destruction de ses monuments écrits par la conquête ottomane. Nous pouvons fournir un exemple pour illustrer combien les chartes des cités qui nous sont parvenues exigent, avant d'être utilisées, une analyse critique. Selon les chartes, la municipalité prenait ses mesures au nom de l'«universitas» de la cité, en ajoutant même parfois qu'elle le faisait sur mandat des riches et des pauvres. Les privilèges royaux fondamentaux renforcent cette même apparence en mentionnant la libre élection du maire. En réalité, ce n'était nullement l'ensemble de la roture qui procédait à l'élection de ses dirigeants: les roturiers les plus riches, en tant que membres d'une même communauté d'intérêts, choisissaient le maire en leur sien, c'est pourquoi la même personne se voyait distinguée plusieurs fois de suite, tandis que ses pairs oeuvraient à ses côtés comme conseillers.

PALOTÁS EMIL

Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén

A történeti irodalom, amely Ausztria-Magyarország balkáni politikájával foglalkozik, nagyon egyenlőtlenül oszlik meg. Néhány kiemelkedő témáról, pl. az 1875/78-as időszakról, vagy az ún. annexiók válságáról komoly feldolgozások jelentek már meg, ugyanakkor hosszú periódusok szinte teljesen elkerülték a kutatók érdeklődését. A viszonylag feltárt témakörökben is bőséggel maradtak még megoldásra váró fontos kérdések, így könnyű elképzelni, mily kevésbé ismerjük az eddig figyelemre nem méltatott korszakok történetét. Ilyen időszak az említett két válságperiódust egymástól elválasztó három teljes évtized. Az 1890-es évekről pl. eddig nem készült egyetlen széles forrásbázisra támaszkodó, alapos monográfia sem. A történetírás számára e kor legfontosabb forrásai nehezen hozzáférhetőek. Az osztrák-magyar külügyminisztérium fennmaradt gazdag iratanyagából eddig igen keveset publikáltak.¹ Így azok, akiknek a tágabb értelemben vett századforduló külpolitikai problémáit valamilyen formában érinteniök kell, általában közvetett forrásokból, a többi nagyhatalom kiadott diplomáciai irataiból, memoárokból stb. merítenek. Ezekből sok mindent megtudhatunk, de Ausztria-Magyarország balkáni politikájának tudományos igényű ábrázolásához nem nyújtanak elégséges alapot. A közvetett forrásanyag nem ad választ több fontos kérdésre, az ismert diplomáciatörténeti összefoglaló munkák jól tükrözik ezt. Talán nem érdektelen vállalkozás tehát, ha új levéltári adatok alapján megkíséreljük röviden felvázolni az osztrák-magyar balkánpolitika néhány jellemző vonását a múlt század utolsó évtizedében, korántsem tartva igényt a kérdés teljes kifejtésére.²

Bevezetőként csak röviden utalunk arra, hogy a dualista rendszer számára létkérdés volt annak az egyensúlynak (a nemzeti elnyomás ismert sajátos formájának) fenntartása, amely a Habsburg-birodalom népei között 1867-ben kialakult. A fő cél: a meglévő viszonyok változatlan megőrzése a nemzeti mozgalmak elleni küzdelmet igényelte nemcsak a belpolitika terén, hanem külpolitikai síkon is. A keleti kérdésben követett osztrák politikát régóta meghatározta az a körülmény, hogy a balkáni nemzeti mozgalmak csak két irányba törhettek: a Habsburg- és a szultáni birodalom ellen. Az Ausztriára jellemző hagyományos törökbarátság, az Oszmán Birodalom európai birtokainak védel-

¹ Néhány fontos iratot tett közzé a bécsi levéltárból *E. Walters: Austro-Russian Relations under Goluchowski, 1895—1906* cím alatt a *Slavonic and East European Review* c. folyóirat 1950—1954 közötti számaiban.

² Dolgozatunk az 1966 augusztusában Szófiában megrendezett I. Nemzetközi Balkán Kongresszuson elhangzott előadás alapján készült, így a szerteágazó problematika részletes bemutatására itt nincs módunk.

mezése ezért egyben önvédelem is volt. A XIX. század végéfelé, az önálló balkáni államok megjelenése miatt, ez a politika új vonásokkal egészült ki.

A kettősmonarchia külpolitikai vezetése 1878 után — rettegve a belső nehézségektől — Bosznia és Hercegovina biztosításán túl minden újabb területgyarapításról kénytelen volt eleve lemondani. Ezen az irányvonalán akkor sem akart és nem is tudott változtatni, amikor a nemzetközi helyzet erre látszólag kedvező lehetőséget teremtett. Éppen ellenkezőleg, a balkáni viszonyok megváltozásának pusztá lehetősége is mindig különféle aggodalmakat, súlyosabb bonyodalmaktól való félelmet szült Bécsben. A Monarchia vezetőit a periódikusan visszatérő keleti válságok rendre nehéz helyzetbe hozták. E jelenség szorosan összefügg azzal, hogy a dualizmus idején a Balkán jelentette az osztrák-magyar külpolitika egyetlen mozgási területét. Ez a tény a nagyhatalmi voltára oly kényes Habsburg-monarchia számára már önmagában sem volt kellemes, még kevésbé lehetett az, hogy mozgásszabadságát az önként vállalt, de szükségszerű és merev status quo-politika még a Balkánon is nagymértékben korlátozta.

Ausztria-Magyarország balkáni politikája az 1870-es évektől kezdve kettős célt követett. Egyrészt folytatódott a balkáni hegemoniáért való rivalizálás a cárizmussal, és az osztrák diplomácia fontos feladata volt Oroszország és a balkáni népek kapcsolatainak gyengítése. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, a balkáni országok öntudatának és nemzeti aspirációinak érezhető megerősödése szintén gondot okozott. E nemzeti törekvések fékezése és Ausztria-Magyarország számára még elfogadható keretek közé szorítása külön feladat volt. A kettős célkitűzésen belül természetesen hol az egyik, hol pedig a másik oldal került előtérbe, a körülmények alakulásától függően. Az általunk vizsgált időszakra az jellemző, hogy a balkáni kis országok nemzeti törekvései ezidőben nem kerültek összhangba a cári birodalom közel-keleti érdekeivel — vagyis nem alakult ki olyan szituáció, amely Andrássy óta halálos veszedelemnek számított. E döntő fontosságú körülmény nagyban megkönnyítette az osztrák-magyar külpolitika feladatát.

A két „leginkább érdekelt balkáni hatalom” viszonyát a három-császár-szövetségének 1881-es felújítását követő esztendőekben az a csereügylet szabta meg, amelynek keretében Ausztria-Magyarország hozzájárult a bolgár fejedelemség és Kelet-Rumélia egyesítéséhez, míg Oroszország elismerte a kettősmonarchia jogát Bosznia és Hercegovina annektálására. A Bismarck által kitartóan sugallt érdekszférákra osztást elutasítva, a többi balkáni kérdésben sem Bécs, sem Pétervár nem vállalt semmilyen kötelezettséget. A bolgár egyesülés nyomán kibontakozó 1885/87-es keleti válság nem csupán a három-császár-szövetséget és a fent vázolt korlátozott együttműködést szüntette meg, hanem lényegesen megváltoztatta az osztrák-magyar—orosz balkáni kapcsolatok alakulását megszabó egyéb feltételeket is. Előtérbe került a kettős célkitűzés másik alkotóeleme.

A kis balkáni országokkal szembeni magatartásában Ausztria-Magyarország figyelembe vette, hogy e nemzetek múltba visszanyúló kölcsönös vetélkedése (a „török örökség” megszerzésének igénye) ekkor már az állampolitika szintjén jelentkezett, alapvetően és tartósan befolyásolta ezeknek az országoknak egymás közötti viszonyát. A kettősmonarchia mindaddig kockázat nélkül támogathatta belső fejlődésüket, amíg ez a köztük kialakult erőegyensúlyt, ezáltal kölcsönös semlegesítésüket nem veszélyeztette. A 80-as években Ausztria-Magyarország — a területi status quo megőrzésének alapelvét teljes egészében fenntartva — politikai téren fokozatosan erősíthette balkáni pozícióit. Szerbiában az orosz politikával elégedetlen Milán fejedelem 1881-ben titkos szerződést

kötött Béccsel, amelynek eredményeképpen Szerbia lényegében a Monarchia protektorátusává vált; a szerződéssel a már korábban is meglevő teljes gazdasági kiszolgáltatottságot politikai alárendeltség egészítette ki. Alig két év elteltével I. Károly román király lett Ausztria-Magyarország szövetségese. Bár ezt a szerződést a legszigorúbb titoktartás övezte, a román belpolitikai viszonyokra befolyással nem volt és a Monarchia politikai túlsúlya Romániában ezután is ingatag maradt, — mégis volt elegendő garancia, hogy amíg Károly ül a trónon, a kettősmonarchia számíthat erre az országra. A sikerek kiteljesedését az 1885/87-es válság hozta meg. Oroszországnak ügyetlen politikája miatt el kellett hagynia a saját maga teremtette fiatal bolgár államot. Ezzel a vereségével a cári hatalom csaknem teljesen kiszorult a Balkánról, politikai befolyása mélypontra süllyedt. A helyzetet jól jellemzi III. Sándor cár ismert mondása: egyetlen igaz barátja maradt a Balkánon, a montenegrói fejedelem. A régebbi orosz—osztrák versengés helyét egy időre Ausztria-Magyarország kizárólagos túlsúlya foglalta el.

A kettősmonarchia diplomáciájának minden különösebb erőfeszítés nélkül, szinte ölébe hullott ez a kedvező eredmény. Ha valaha, akkor éppen most léphetett fel a status quo-politika őszinte híveként. Ekkor keletkezett az a jelszó, hogy biztosítani kell a balkáni országok önálló, zavartalan belső fejlődését, meggátolva minden kívülről eredő beavatkozást. Az utóbbin természetesen nem a Ballhausplatzról jövő tanácsokat értették, hanem a többi nagyhatalom, mindenekelőtt Oroszország esetleges balkáni aspirációit. Mivel a Monarchia vezetői minden területnövelésről lemondtak, a kis országok önállóságának erősítése maradt elméletileg is az egyetlen járható út. Bécsben szeretnék volna tartósan konzerválni a 80-as évek végén kialakult viszonyokat, és minél messzebbre kitolni a „Balkán-kérdés” végső megoldását. Ilyen politikát Oroszország balkáni elszigeteltsége idején nem volt nehéz sikerrel folytatni.

A kis országok belső önállóságának erősítését célzó politikának kétségtelenül volt pozitív hatása az érdekelt országokban, Bulgáriában pl. nagymértékben hozzájárult a belső konszolidációhoz. Mindezzel azonban korántsem akarjuk azt állítani, hogy Ausztria-Magyarország valóban önzetlenül mindent megtett az önállóság minél teljesebb kibontakoztatásáért. Egyáltalán nem. A Habsburg-birodalom nemcsak a félsziget politikai viszonyaiban volt legközelebbül érdekelt. Gazdasági kapcsolatai szintén ráutalták e területre. Oroszországtól eltérően, a Monarchia gazdasági érdekei nem egyszer meghatározó szerepet játszottak külkapcsolatainak alakulásában. Bár pozíciói éppen gazdasági téren voltak a legerősebbek, és e téren orosz előretöréstől sem kellett tartania, mégis mindig nagyon nehezen hajlott a balkáni országok által kért, azok gazdasági megerősödéséhez elengedhetetlenül szükséges kereskedelmi és vámengedményekre. Emiatt azután nem egyszer komoly konfliktusok keletkeztek. Bizonyítja ezt a román vámháború (1886—) és az első bolgár kereskedelmi szerződés megkötésével kapcsolatos, hosszúranyúlt tárgyalások egész története, arról nem is szólva, hogy a Monarchia Szerbiával szemben mindenkor csupán a diktátumok nyelvén volt hajlandó beszélni, a legkisebb engedmények nélkül.

A dualista rendszeren belül meglévő abszolutista maradványok sokfajta lehetőséget biztosítottak a mindenkori külügyminiszter számára, hogy a Monarchia politikáját saját elképzelése szerint irányítsa. Ilyen lehetősége ter-

mészetesen *Kálnoky Gusztávnak* is volt. Egy nemrég megjelent életrajzi vázlat szerzője Kálnoky bölcsességének tudja be a miniszter szerény külpolitikai programját, ami Ausztria-Magyarország nagyhatalmi helyzetének megőrzésére korlátozódott, s ebben látja a siker biztosítékát.³ Valóban, a Kálnoky által követett politika kiválóan megfelelt mind belső meggyőződésének (szigorúan konzervatív felfogású volt, s a régi típusú centralizmus híve, aki szükségből elkor-mányozta a dualista rendszer hajóját is), mind személyi tulajdonságainak (nem volt lángész, még kevésbé merész alkotó természet, már kortársai megfigyelték, hogy irtózott a nagyobb vállalkozásoktól, a „negatív tett” embere volt). Hozzá kell azonban tennünk, hogy a Monarchia kedvező helyzete nem e passzív politika eredményeként alakult ki. S ha Kálnoky koncepciója az adott kedvező szituációban megfelelő volt is, a körülmények változatlan fennmaradását tartósan nem biztosíthatta. Előre látható volt, hogy a hatalmi viszonyok bármely komolyabb változása feltétlenül e politika kudarcához vezet majd.⁴

A balkáni országok a 90-es évek első felében alig érdekelték Kálnokyt. Nem is nagyon törődött velük. Látta, hogy Romániában egyetlen kormánynak sincs elég ereje a nemzeti mozgalommal szembeszállni, s azt is, hogy a magyar kormányok rövidlátó erdélyi politikája károsan befolyásolja a kettősmonarchia bukaresti pozícióit. Megkísérelte mérsékletre bírni a magyar kormányt, de amikor ezirányú fáradozása eredménytelen maradt, beírta annak konstatálásával, hogy „Bukarestben külsőleg korrektül viselkednek velünk szemben”. Szerbiát teljesen lebecsülte. Milán lemondása után a titkos konvenció egy darabig formálisan még érvényben maradt, hatása azonban megszűnt. A régens-tanács nyíltan oroszbarát politikát folytatott. A helyzet nem sokat változott Sándor király 1893-as nagykorúvá nyilvánítása után sem. Kálnokyt a kedve-zőtlen szerbiai fejlemények hidegen hagyták. Úgy vélte, ez az ország a belső felbomlás felé halad, a külvilágra nem képez veszélyt, így hát nincs mit törődni vele. Még azt sem tartotta fontosnak, hogy ott esetleg újra a Karagyorgyevics-dinasztia jut hatalomra.⁵

A XX. század elejétől Ausztria-Magyarország balkánpolitikájának centrumában a szerb (délszláv) kérdés állott, a múlt század utolsó évtizedében azonban még úgy látszott, hogy a bolgár fejedelemség sorsának alakulása szabja meg az egész Balkán-kérdés kimenetelét. Kálnoky osztotta ezt a véleményt. Többször kifejtette, tart attól, hogy ha Bulgáriában ismét felülkerekednék az orosz befolyás, akkor az végzetes következményekkel járhat: az egész félsziget Oroszországhoz fordulna, s a cárizmus szoros gyűrűt vonna a kettősmonarchia köré. Ilyen fordulat azonban egyre kevésbé tűnt valószínűnek. Minisztersége

³ *E. Rutkowski: Gustav Graf Kálnoky. Eine biographische Skizze. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 14. Wien. 1961. 333, 342. II. A felfogás egyébként nem újkeletű, már Kálnoky első méltatójánál találkozunk vele. Vö. H. Friedjung: Graf Gustav v. Kálnoky. „Historische Aufsätze”, Berlin. 1919. 343. skk.*

⁴ Kálnoky jellemzéséhez felhasználtuk *Thallóczy Lajos* kiadatlan naplóját (OSzK Kézirat-tára, Quart. Hung. 2459, I. köt. 434. l.). Kálnokyról igen elítélően ír *Thallóczy*: „Regimjének markáns vonása az, hogy van külügyminiszter, de nincs külügyi politika . . . Diplomata minden ízében, előkelő szempontból mérlegelven a dolgokat, de a politikáról nincs helyes fogalma. Összes ereje nyelvén és tollában van. Ezért ha majd nem hallgatják s nem olvassák, senki sem fog rá emlékezni. . .” Uo. 68. l. (1891-ben tett bejegyzése.)

⁵ *Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll vom 17. April 1895. OL Filmtár, 1039. dob.; Thallóczy: i. m. 380, 434, 457. stb. II.; E. Ebel: Rumänien und die Mittelmächte von der russisch-türkischen Krise 1877/78 bis zum Bukarester Frieden vom 10. August 1913. Berlin. 1939. 59—61. II.*

utolsó szakaszában Kálnoky diplomáciai eszközökkel segítette ugyan a bolgárok küzdelmét az orosz protektorátus visszaállításának megakadályozásáért, de a fejedelemség belső viszonyaiba nem igen avatkozott bele. Ebben nem csupán a fekete-sárga arisztokrata gőgös lenézését kell látnunk (ami általában jellemző volt e kis népekkel szembeni magatartására), hanem azt is, hogy ezekben az években a bolgárok önállósulási törekvései még tökéletes összhangban voltak a Monarchia célkitűzéseivel; a cárizmus balkáni intrikái elleni védekezés összefűzte őket. A Ferdinánd—Sztambulov rezsim tevékenységével Bécsben tehát igen elégedettek voltak. A disszonancia első jelei csak 1894-ben jelentkeztek. Sztambulov bukása után érezhetően megváltozott a bolgár politikai élet atmoszférája, az eddig erősen háttérbe szorított ruszofil irányzat élénkülni kezdett. Kálnoky tudomásul vette ezt a folyamatot is; passzivitásából azonban semmi sem zökkenhetett ki.

A történeti irodalomban többen hangsúlyozták már, hogy Ausztria-Magyarország balkáni pozícióit jól kiépített szövetségi rendszer biztosította. Valóban, a Dreibund, amelyhez Románia külső társként csatlakozott, valamint az 1887-ben Angliával és Olaszországgal kötött ún. accord à trois, amelyet viszont Spanyolország egészített ki, kétségtelenül impozáns erőt tömörített. Kevésbé megnyugtató azonban a kép, ha a dolgokat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy ezek az egyezmények mennyire jelentettek megbízható támaszt Ausztria-Magyarország fentebb vázolt speciális érdekei számára. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy a gyarmatokért és piacokért folyó versengés ekkortájt már az egész világot átfogó bonyolult érdekellentéteket (ill. érdekazonosságokat) produkált, meglehetősen változékonyt eredményezett a nemzetközi viszonyokban, a kormányok állásfoglalása pedig ennek megfelelően gyakran változott. Ugyanekkor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az európai politikában korábban oly fontos szerepet játszó keleti kérdés jelentősége halványulni kezdett. A bolgár probléma pl. az 1887-et követő évtizedben a legtöbb hatalom számára csupán egyetlen alkotóelem volt a nemzetközi élet feszültségócainak kontinenseket átfogó szövevényében. Az áttérés a „világpolitikára” nagymértékben befolyásolta Anglia és Németország, a kettősmonarchia fő szövetségeseinek magatartását. Bécsben számontartották e változásokat, de az európai hatalmi viszonyok alakulására nem tudtak érezhető befolyást gyakorolni.

Mindezeket túl a diplomáciai egyezmények jellegéből fakadó problémákat sem lehetett lebecsülni. Ismeretes, hogy az 1879-es szerződés kizárólag akkor garantálta formálisan Németország katonai támogatását, ha közvetlenül Ausztria-Magyarország területét érné támadás Oroszország részéről. Minden egyéb esetben Berlin pillanatnyi érdekei szerint alakíthatta (s alakította is) állásfoglalását. Bismarck általában azt az alapelvet követte, hogy a német érdektelenség hangsúlyozása mellett a bolgár kérdésben Oroszországot, a szerb ügyekben a Habsburg-monarchiát támogatta. Bukása után pedig az „új kurzus” ingadozásai, bizonytalan külpolitikai vonalvezetése nehezítette meg az osztrák-magyar diplomácia helyzetét. Az Angliához fűződő kapcsolat még problematikusabb volt. A Salisbury vezette konzervatívok hagyományosan Törökország fennmaradásának hívei voltak, s ezen az alapon Oroszország ellenfelei. Viszont a kontinentális hatalmak ellentéteinek kihasználása, a „fényes izoláció” előnyeinek maradéktalan kiaknázása érdekében a brit diplomácia féltékenyen vigyázott cselekvési szabadságára. A szorosok elleni esetleges orosz agresszió elhárítását célzó, 1887 decemberi megállapodás kritikus pontja éppen az volt, hogy nem kötelező akciót, hanem csupán közös eljárás kialakítását célzó kötelező konzultációt írt elő. A londoni kabinet, ha érdekei úgy kívánták, könnyen kibújhatott

ígéreteinek teljesítése alól. Amennyiben viszont a liberálisok kerülnének hatalomra, úgy még ez a felemás egyezmény is értékét veszítené. Olaszország gyenge szövetséges volt katonai szempontból, hírhedt „sakál-politikája” kezdetől fogva bizalmatlanságot szült, sőt, a Dreibund első megújítása körüli tárgyalásokon (1886/87) már mint potenciális vetélytárs jelentkezett a Balkánon.⁶

A negatívumok e korántsem teljes felsorolása jelzi annak a szövetségi rendszernek gyenge pontjait, amelyre a Habsburg-monarchia balkáni érdekei védelmezésekor támaszkodhatott. Mindezek alapján érthető, hogy ha a balkáni ügyekről volt szó, Kálnoky értékrendjében a védszövetségekkel egyenrangú helyet foglalt el az Oroszországhoz fűződő viszony. Tisztában volt azzal, hogy a 80-as évek Ausztria-Magyarország számára oly örvendetes állapota Oroszország visszavonulásának eredményeként keletkezett a Balkánon, s hogy a dolgok itteni jövője alakulása ugyancsak a cárizmus magatartásától függ elsősorban. Politikájában fontos helyet foglalt el ebben az időben is a két nagyhatalom viszonya. A bolgár válságot közvetlen követő időszakban még reális veszélyként kellett számolni egy orosz—osztrák—magyar fegyveres konfliktus lehetőségével.⁷ Kálnoky nem volt háborúspárti; mindent megtett, hogy az összeütközést elhárítsa. Nemcsak a háború elkerülhetetlen belső következményeitől félt, hanem arról is meg volt győződve, hogy Ausztria-Magyarország nem tudja legyőzni az északi kolosszust, annak tartalékai kimeríthetetlenek.⁸

A háborús feszültség azonban enyhült, a két hatalom között hamarosan helyreállt a „normális” viszony, bár a végnélküli és terméketlen tárgyalások a bolgár kérdésről tovább folytatódtak. A Berlini Szerződés értelmében Törökország mint szuverén hatalom, csak a többi nagyhatalom beleegyezése után erősíthette meg tisztségében a bolgárok által választott fejedelmet. Oroszország viszont az 1887-es bolgár nemzetgyűlést törvénytelennek, Koburg Ferdinándot trónbitorlónak, a fejedelemségi kormányt pedig illegálisnak deklarálta. Az orosz vétó miatt a probléma megoldása a szokásos diplomáciai módszerekkel kilátástalannak tűnt. Emiatt Szófiában többször felmerült az az elképzelés, hogy a gordiuszi csomót a függetlenség kikiáltásával oldják meg. Némely okmány alapján azt lehetne gondolni, mintha Kálnoky egyidőben maga is szimpatizált volna ezzel a megoldási móddal.⁹ Valószínűbb azonban, hogy az ötlet nála inkább diplomáciai nyomás eszköze volt.¹⁰ Számtalan példa mutatja, hogy a bolgároknak állandóan türelmet és óvatosságot prédikált, rendre eltanácsolta őket attól, hogy szükségtelenül élezzék az orosz—bolgár viszonyt vagy veszélyeztessék a „nyugalmat és az európai békét”.

Pétervárott kezdetben bizonyosak voltak abban, hogy az új bolgár rendszer nem lesz hosszúéletű. Bukását különböző eszközökkel maguk is igyekeztek meggyorsítani, de sem a bolgár vezetők elleni merényletek és összeesküvések, sem pedig a szomszédos országokban tevékenykedő szlavofil orosz diplomaták

⁶ Ld. ehhez *F. Fellner*: Der Dreibund. München (1960).

⁷ *Diószei I.*: Einige Bemerkungen zur Frage der österreichisch-ungarischen Ostpolitik. „Österreich-Ungarn in der Weltpolitik” Berlin. 1965. 238—240. l.

⁸ *Thallóczy*: i. m. 400. l.; Kálnoky an Liechtenstein Nr. 53. Wien, 20. März 1895. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Politisches Archiv (A továbbiakban: IHHStA PA) X. Russland, Karton 104.

⁹ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. (Gr. P.) 9. Band, Berlin. 1924. Nr. 2075.

¹⁰ Lobanov-Rostowsky à Giers. Vienne, le 28. Septembre (10. Octobre) 1889. Архив внешней политики России, Москва. Фонд Канцелярии (A továbbiakban: АВПР ф. К.) 1889 г. дело № 92.

mesterkedései nem vezettek célra.¹¹ A bolgárok „hálátlanoknak” bizonyultak. Részben e negatív tapasztalatok alapján, s méginkább amiatt, hogy a cári diplomácia figyelme mindjobban Közép-Ázsia és a Távkelet felé fordult, a bolgár kérdés kezdett háttérbe szorulni az orosz külpolitikában. Giers külügyminiszter 1893-ban, Bécsben átutazóban kijelentette, hogy az orosz kormányt nem érdeklik többé a bolgárok. Ferdinánd elismerését ugyan továbbra is megtagadták, mivel III. Sándor cár korábbi kategorikus kijelentéseivel túlságosan elkötelezte magát, s most presztizs-okokból nem engedhetett, de különben azt vallották, csináljanak Szófiában amit akarnak, „főjenek meg saját levükben”. S valóban, az intrikák szűnőben voltak, a leginkább kompromittált orosz diplomatákat pedig leváltották.

Bécsben tehát egyre inkább megbizonyosodtak arról, hogy a balkáni orosz érdektelenség tartóssá vált, a bolgár ügy elvesztette a cár számára izgató, aktuális jellegét. A diplomáciai iratok tanúsága szerint ezen az alapon fokozatos közeledés ment végbe a két hatalom között 1893—94 táján, ami végül is elvezetett egy írásban pontosan nem rögzített megállapodás-féléhez. Ennek lényege: Kálnoky és Giers hallgatólagosan megegyezett, kölcsönösen tartózkodni fognak attól, hogy a balkáni országok belső dolgaiba beavatkozzanak.¹²

Kálnoky politikájával kapcsolatban említést érdemel, hogy a miniszter az általa irányított *hivatalos* külpolitikában ezidőtájt érvényesülő két irányzatot: az oroszellenes tartalmú diplomáciai szövetségek meglétét és a cárizmussal megegyezést kereső tendenciát nem úgy fogta fel, mint egymást kizáró, még kevésbé mint egymást váltogató tényezőket. A szerződéseket a status quo biztosító defenzív eszköznek tartotta, amelyre akkor van szükség, ha Oroszországban, sajnálatos módon, az „akciópárt” erősebbnek bizonyulna a cár békeakaratanál, s a Monarchia pozíciói megvédésére kényszerülne. De Kálnoky még a legfeszültebb viszony idején is vigyázott, hogy a kontaktus a két hatalom között fennmaradjon, s a jóviszony mihamarabb helyreálljon. A Habsburg- és a Romanov-dinasztiát összefűző tényezőket erősebbnek érezte, mint a két birodalmat elválasztó, általa időlegesnek vélt viszálykodást. Az ideológiai megfontolások tehát fontos szerepet játszottak. A tőle származó diplomáciai okmányokban gyakran találunk utalást az európai uralkodók érdekközösségére, a monarchikus szolidaritás szükségességére. Mindez Kálnokynál nem üres szóvirág vagy diplomáciai fogás; az érvelés a miniszter legösszintébb meggyőződéséből ered. Republikánizmus, anarchizmus, szocializmus — szemében mindmegannyi szörnyű veszedelem a monarchikus Európa számára. Az ellenük való harcot minden másnál előbbrevalónak tartotta.¹³ Ilyen összefüggésben külö-

¹¹ Авантюры русского паризма в Болгарии. Сборник документов. Сост. П. Павлович. Москва, 1934; И. Панайотов: Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанда (1888—1896). София. 1941.

¹² „Memoire des Freiherrn von Aehrenthal über die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland, 1872—1894.” (Készült 1895 júniusában.) HIIStA PA I. Geheim XXIII/b. Másolata: OL Filmtár. W 260. dob. Aehrenthal itt arról számol be, hogy amikor 1894-ben Szerbiában belső válság keletkezett, Giers jegyzékben kérte Kálnokyt, Ausztria-Magyarország ne avatkozzék be a szerbek belügyeibe. A kezdeményezést követő diplomáciai levélváltás tartalmazza a fenti negatív tartalmú megegyezést. „Ob diese Übereinstimmung in critischen Zeiten die Belastungs-Probe bestehen wird. kann nur die Zukunft lehren” — tette hozzá ekkor Aehrenthal.

¹³ „Ich glaube heute mehr noch als früher an die Erhaltung des Friedens, weil nebst dem Schrecken und dem materiellen Ruin eines modernen Krieges, jeder Monarch, jede Regierung von Tag zu Tag die inneren sozialen Gefahren wachsen sieht, gegenüber welchen der Staat ebenso wachsam sein muss, wie gegen einen auswärtigen Feind.” Kálnokynak a 8. sz. jegyzetben említett leveléből Liechtensteinhez.

nösen nagyra értékelte az osztrák császár és az orosz önkényuralkodó összefogását.

Az 1891-es kronstadti látogatást és a francia—orosz intimitás szaporodó jeleit sajnálkozva figyelte. Mivel szerinte a Franciaországhoz közeledés fő oka az volt, hogy III. Sándor bizalmatlanná vált Németországgal és Ausztria-Magyarországgal szemben, igyekezett a cárt a hármasszövetség békeszándékairól meggyőzni, s ezzel a „természetellenes kapcsolat” megszilárdulását meggátolni.¹⁴ Szerette volna elkerülni, hogy Európa két, egymással farkasszemet néző ellenséges táborra szakadjon.¹⁵ Fáradozása azonban eredménytelen maradt. Toulon után meg kellett győződnie, hogy a francia—orosz blokk kialakulása ténnyé változott. Bizonyos jelekből arra következtetett, hogy a cárizmus, megjavult nemzetközi helyzetét felhasználva, aktívabb politikára készül a Földközi-tengeren, esetleg megkísérlí a szorosok megnyitását saját hadihajói előtt. Az utóbbi elképzelés élénken foglalkoztatta. Ezzel kapcsolatos az a kezdeményezése, amely talán az egyetlen tőle kiinduló nagyobb szabású akció.

Kálnoky terve spekulatív jellegű volt. Feltételezte, hogy Oroszország a Balkán helyett ismét közvetlenül a szorosok problémáját fogja előtérbe állítani, és igyekezett erre az eshetőségre jó előre felkészülni. Célja elsősorban Anglia mozgósítása volt. A francia—orosz hajóhaddal csak az angol flotta szállhatott szembe, így a Rosebery vezette liberális kormány magatartása súlyosan esett a latba. Ugyanakkor Kálnoky megpróbálta Németország álláspontját is tisztázni. Berlin szerepe különösen fontos lett, amikor Rosebery közölte Béccsel, hogy Anglia hajlandó síkraszállni a status quoért, sőt szükség esetén egy háborútól sem riad vissza, — de abban az esetben, ha a franciák és oroszok együtt támadnának, Anglia csak akkor vállalkozhat fellépésre, ha közben a hármasszövetség (értsd Németország) a franciákat sakkban tartja. Ám ezen a ponton Kálnoky terveibe beleszólt a világpolitika. Angliának különböző gyarmati vitáiban Franciaországgal szemben jól jött volna a németek segítsége, de az éppen akkortájt, s ugyancsak gyarmati talajon (Kongó) elkezdett német—angol feszültség miatt Berlin nem sietett a szigetország helyzetét megkönnyíteni. A német elutasítás az egész vállalkozás sorsát eldöntötte. Bécs kénytelen volt Rosebery „kötelező” ígéretével beérni: Anglia mindaddig ragaszkodni fog a szorosok helyzetét garantáló nemzetközi szerződések betartásához, „amíg neki befolyása lesz az angol külpolitikára”.¹⁶

¹⁴ Kálnoky an Wolkenstein. Wien, 12. Februar 1893. HHStA PA X. Russland, Karton 99. Utasításában a miniszter kifejti, miért szükséges a cár jóindulatát megnyerni: „Dann erst würde die französische Allianz, die vor allem ein Kriegsbündnis gegen Deutschland, ein Dogma der gefährlichsten Chauvinisten beider Länder ist, ihren aktuellen Wert einbüßen. Dann könnte auch mit überzeugenden Argumenten der Beweis gelingen, dass in friedlichen Zeiten die Verbrüderung der Russen mit der korrupten Republik, mit dem durch moralischen und religiösen Atheismus durchtränkten, sittenlosen Frankreich, welches der Urquell aller revolutionären und antimonarchischen Lehren ist, nur zum Verderben des russischen Volkes und Reiches führen könnte.”

¹⁵ Ennek veszélyességét többször hangsúlyozta Lobanov orosz nagykövet előtt. Vö. B. H. Ламздорф: Дневник 1891—1892 гг. Москва. 1934. стр. 161.

¹⁶ A fentieknél elsősorban egy korabeli feljegyzésre támaszkodtunk: „Auszug aus den geh. Akten betreffend einen von Graf Kálnoky im Winter 1893—94 in London gemachten Schritt wegen energischeren Auftretens Englands in Konstant. und im Mittelmeere zur Hintanhaltung des russisch—französischen Übergewichts.” HHStA PA VIII. England, Karton 174. A központi hatalmak és Anglia közötti hosszadalmas eszmeeseréről sok dokumentumot közöl Die Grosse Politik . . . (Bd. 9) válogatása egyoldalú és szembeötlően elfogult Németország javára.

A tulajdonképpeni célt: Anglia tényleges elkötelezését és Németország támogatásának biztosítását tehát nem sikerült elérni. A kudarc mégsem járt komolyabb következményekkel. Oroszország feltételezett aktivizálódása Konstantinápolyban nem következett be, és az említett orosz—osztrák-magyar közeledést a Balkánon semmi nem zavarta meg.¹⁷ Egyelőre nem hoztak változást a Pétervárott végbement személyeserek — II. Miklós trónralépése és Giers halála — sem. Az orosz külpolitika irányítását a volt bécsi nagykövet, Lobanov herceg vette át. Az ő felfogása sok mindenben hasonlított Kálnoky nézeteihez. Azok közé tartozott, akik kívánatosnak tartották a két hatalom balkáni együttműködését. Ennek alapján Kálnoky úgy gondolta, hogy a fennálló balkáni viszonyokat konzerváló formális megegyezés a cárizmussal csupán idő kérdése már.

A Monarchia külpolitikai helyzetét változatlanul igen kedvezőnek tartotta.¹⁸ Amikor az Agliardi-affér kapcsán lemondásra kényszerült, azzal büszkélkedett, hogy sikerült elsimítania a keleti bonyodalmakat és az ügyeket a legteljesebb rendben hagyja hátra.¹⁹ Nem kellett sok idő ahhoz, hogy a hangulat gyökeresen megváltozzék Bécsben.

*

1895 májusában az ifjabb *Goluchowski Agenor* lett Kálnoky utóda. A rendelkezési állományba helyezett volt bukaresti követből váratlanul Ausztria-Magyarország első diplomatájává kinevezett Habsburg-hű galíciai arisztokrata hivatalbalépésekor ugyancsak derűlátóan nyilatkozott a Monarchia nemzetközi helyzetéről. Azt ígérte, változatlanul folytatni fogja a korábbi politikát. Az ígéret megtartása, a Kálnoky-vonal töretlen továbbvitele azonban hamarosan komoly akadályokba ütközött. A közel-keleti helyzet bonyolultabbá vált, az események Ausztria számára kedvezőtlen fordulatot vettek, és ekkor kiderült, hogy Goluchowski korántsem képes mindenben hű maradni elődjének hagyományaihoz. Különösen távol állt tőle az események csaknem passzív tudomásulvétele.

A százados keleti kérdés a 90-es évek közepén újra akut stádiumba lépett. Kezdetét az örmény probléma napirendre kerülése jelentette 1894/95 telén. Az osztrák-magyar diplomáciát maga az örmény kérdés nem érdekelte, de kizugárzása, az európai Törökországra gyakorolt hatása már annál inkább. Az itt élő népek felszabadító mozgalmának megerősödése veszélyeztette volna a status quot. E terület (főleg Makedonia) sorsa régóta foglalkoztatta a szomszédos kis országokat, amelyek arra számítottak, hogy a török uralom felszámolásakor megszerezik maguknak a „török örökséget”, vagy legalábbis egy részét. Diplomáciájuk erősen készült e feladat megvalósítására. Közülük különösen a bolgárok fejtettek ki nagy aktivitást. Amikor Goluchowski a Ballhausplatzra került, a Balkánon szolgálatot teljesítő osztrák-magyar diplomaták már jelezték

¹⁷Thallóczy találon jegyezte meg: „Van egy szerencséje: minden jól sikerült, akkor volt házi orvosa a Monarchiának, mikor csak katarális bajai voltak. Lesz-e mersze akarni, ha majd akutabb bajaink lesznek, nem tudom.” *Thallóczy*: i. m. 68. l.

¹⁸A már említett 1895. április 17-i közös minisztertanácson mondta: „Ich glaube sonach, dass die allgemeine Situation für die Monarchie günstig ist und dass sich in der weiteren Entwicklung eine noch ruhigere und bestimmtere Friedenstimmung herausbilden wird, so dass man wird daran [denken] können, sich weniger mit den äussern und mehr mit den inneren Zuständen zu beschäftigen und in einer allerdings noch nicht zu bezeichnenden Zukunft auch in den militärischen Forderungen einen Nachlass eintreten zu lassen.”

¹⁹*II. Friedjung*: i. m. 360. l.

aggodalmukat az örmény mozgalom serkentő hatása nyomán kibontakozó fejlemények miatt. A konstantinápolyi nagykövet, Calice nyugtalanzkodott, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő bulgáriai makedón agitáció (s a török hatóságok ezzel összefüggő zaklatásai a bolgár fejedelemséggel határos tartományokban) beláthatatlan következményekkel járó véres tragédiákhoz vezethetnek. De Bécsben akkor még bíztak a Monarchia intő szavának erejében, mely a bolgárokat visszatartja attól, hogy az egyre veszélyesebb játékban túl messzire menjenek.

Ám a bolgár kormány ígéretei ellenére a makedón agitáció tovább erősödött. A fejedelemség területén szabadcsapatok (cseták) alakultak a makedóniai testvérek „felszabadításának” jelszavával. A cseták szervezésében bolgár tisztek is részt vettek. Közben a bolgár—török határon a fegyveres incidensek száma egyre nőtt. A Sztambulov-rezsim bukása után alakult Sztóilov-kabinet belső bázisa gyenge volt és nem tudott, de taktikai okokból valószínűleg nem is akart szembeszállni a fejedelemséget elárasztó agitációval, amelyet ilyen vagy olyan formában valamennyi ottani politikai párt támogatott. Közben a makedón mozgalommal párhuzamosan egy másik külpolitikai jellegű vállalkozás is kibontakozott. Hosszas előkészületek után 1895 júniusában egy nem hivatalos, de magas szintű delegáció indult Szófiából Pétervárra III. Sándor sírját megkoszorúzni. A kegyes célnál azonban fontosabb volt a csaknem egy évtizeddel korábban megszakadt orosz kapcsolatok felújítása. Bécsben most figyeltek fel arra, hogy a fejedelemségben megerősödött és mozgásba jött az oroszbarát párt. Úgy látták, tevékenységét a hivatalos orosz körök kezdik pártfogolni. A bolgár küldöttség, amelyet hivatalos személyek, köztük a cáer is fogadott, Pétervárott tárgyalásokat kezdett a kibékülésről.

Az osztrák-magyar külpolitika irányítói kezdetben úgy vélekedtek, hogy a deputáció nem képviseli a kormány és Ferdinánd fejedelem véleményét. Így a veszélyt eleinte abban látták, hogy ha Oroszország kemény árat szab a kibékülésért, akkor elkerülhetetlenné válik a küzdelem a bolgár kormány és a Pétervár igényeit kielégíteni akaró oroszbarát párt között. Kettejük harca könnyen polgárháborúba sodorhatja az országot — aggodalmaskodtak Bécsben. Az eseményekből valóban erre lehetett következtetni: Szófiában a nyílt utcán merényletet követtek el Sztambulov ellen, s a bukott diktátort, az oroszoktól való elszakadás és önállósulás megteremtőjét halálosan megsebesítették. Ugyanekkor tetőzött a tavasszal kezdődött cseta-mozgalom is. Törökországba átjutott bolgár cseták megpróbálták felkelést kirobbantani Makedóniában. Egy határmenti kisvárost néhány órára sikerült is elfoglalniuk. A mozgalom körül támadt széleskörű visszhang tovább növelte a pétervári zarándokút és a szófiai gyilkosság-kiváltotta nagy felindultságot. A legkellemetlenebb az volt, amikor a Monarchia vezetőinek be kellett ismerniök: az Ausztria-Magyarország számára oly váratlan és szomorú fejleményekre korántsem a Sztóilov-kabinet vagy Ferdinánd fejedelem akarata ellenére, hanem éppen ellenkezőleg, az ő beleegyezésükkel és támogatásukkal került sor.

Az események a Ballhausplatz összes előzetes elképzeléseit halomra döntötték. A gyorsan pergő drámai fordulatok rádöbbenették az osztrák diplomáciát a helyzet komolyságára, a megelőző változások igazi jelentőségére. Az események időbeli egybeesése Ausztria-Magyarország számára felette kényelmetlen dolgok koncentrált megjelenését eredményezte. Mindez olyan nagyfokú feszültséget eredményezett, amekkorát a még eléggé tapasztalatlan Goluchowski impulzív természete alig tudott elviselni. A korábbi nagy optimizmust sötét aggodás vál-

totta fel. Ki emlékezett ekkor a Kálnoky-féle politika töretlen folytatásáról alig néhány hónapja elhangzott beköszöntő szavakra?²⁰

Goluchowski egy beszélgetés során Kapniszt bécsi orosz nagykövet előtt kijelentette: attól tart, hogy a fejedelemségen belső anarchia lesz úrrá és a bolgár kérdés teljes egészében újra napirendre kerül.²¹ Arról természetesen ez alkalommal nem szólt, ami talán még jobban izgatta: az eseményekből azt olvasta ki, hogy a pétervári kormány magatartása Bulgária irányában megváltozott. Oroszország feladta korábbi visszavonultságát és ismét aktivizálódik a Balkánon. Attól félt, hogy a cárizmus megkísérli befolyásának visszaszerzését először talán csak Bulgáriában, később esetleg másutt is. Nyilvánvaló volt, hogy ha az aggodalmak beigazolódnak: a cárizmus valóban megváltoztatta politikáját, akkor a kettősmonarchia többé nem maradhat az események passzív szemlélője. Goluchowski közölte a bolgárokkal, hogy Ausztria megvonja tőlük támogatását és jóindulatát, ha országukat „egy harmadik állam szolgálatába állítják”.²² Az oroszokkal szintén határozott hangon tudatta, Ausztria-Magyarország nem fogja engedni, hogy bármely hatalom kiváltságos helyzetet igényeljen magának Bulgáriában.²³ Az udvari körök ijedt harciasságát jól tükrözik a német diplomáciai iratok is.²⁴

A hivatalos orosz politika váltig hangoztatta, irányvonala nem változott, nem fog beavatkozni Bulgária belső ügyeibe, a kibékülés még a jövő zenéje. Lobanov és Kapniszt kijelentéseit Goluchowski kétkedéssel fogadta. Sokáig még az orosz külügyminiszter őszinteségét is kétségbe vonta, s iránta tanúsított bizalmatlansága később sem tűnt el teljesen. Goluchowski a pétervári politikában ekkortájt két irányzatot vélt felfedezni. A Lobanov-féle, addig Ausztria-Magyarországgal együttműködő konzervatív irányzattal szemben álltak a Pobedonoszev-vezette pánszlávisták, akik nyíltan tüzelték a russzofileket Bulgáriában.²⁵ Mindkét csoportnak volt befolyása. Az orosz külpolitikában az abszolutizmus még csorbítatlan volt: a cár döntésétől függött minden. A fiatalon trónra került II. Miklósnak önálló elképzelései nem voltak. Határozatlan és könnyen befolyásolható természete közismert volt. Bécsben számolni kellett azzal, hogy az eddig hangadó konzervatív irányzat háttérbe szorulhat, de legalábbis a szlavofilek nyomására változtatni kényszerül korábbi magatartásán (amit néhány jel a bolgár deputáció látogatása kapcsán már jelzett). Volt egy másik bizonytalansági tényező is. A rendkívül nagy aktivitást kifejtő orosz külpolitikában ellentmondó vonások mutatkoztak, a világ egymástól távoleső pontjain zajló vállalkozások koordinálatlannak tűntek. A Távols-Keleten élesedtek az angol—orosz ellentétek (a kínai kérdésben), míg a Közel-Keleten a két hatalom együttesen próbálta a szultánt az örményeknek adandó reformok elfogadására bírni. Afrikában viszont olasz—orosz elhidegülés (közvetve ismét angol—orosz ellentét)

²⁰ Az osztrák-magyar álláspont részletesebb kifejtését ld. *Palotás E.*: Die bulgarische Frage und das Verhältnis Österreich-Ungarns zu Russland beim Debüt des Aussenminister Goluchowski. In: „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae”. Sectio Historica, tomus VIII, Budapest 1966, pp. 139—159.

²¹ Kapnist à Lobanov-Rostowsky, confidentielle. Vienne, le 25 (13) juillet 1895. ABIP φ. K. 1895 г. дело № 111.

²² Goluchowski an Burian, vertraulich. Wien, 22. August 1895. HHStA PA XV, Bulgarien Karton 35.

²³ „Aufzeichnung über eine Unterredung des Grafen Goluchowski mit dem russischen Botschafter Grafen Kapnist. Wien, 13. August 1895.” HHStA PA X, Russland Karton 104.

²⁴ Gr. P. Bd. 10, Nr 2488.

²⁵ Ld. a 23. sz. jegyzetet.

volt kialakulóban Abesszínia miatt. Ennek alapján nehéz volt megítélni, hogy a bolgár ügynek milyen szerepet szánanak Pétervárotnak.

A bolgár kérdés még nagyon élénken foglalkoztatta Bécsset, amikor 1895 őszén olyan vészjósló események bontakoztak ki a Közel-Keleten, amelyek a korábbiaknál sokszorta súlyosabb bonyodalmakkal fenyegettek: beköszöntött a soronlevő krízis Konstantinápolyban. Az örmény kérdés, majd a makedóniai (és bolgár) fejlemények után a politikai barométer súlyosabb vihart jelzett, ezúttal magában a török fővárosban. A helyzet egyre kritikusabbá vált, hamarosan hasonlítani kezdett az emlékezetes 1876-os fordulatot megelőző szituációra. A kialakult válságállapotban az európai megfigyelők egyre inkább elkerülhetetlennek és igen közelinek tartották a szultáni birodalom teljes esődjét és felbomlását, annak összes szükségszerű következményével együtt. Így tudósította Bécsset Calice konstantinápolyi nagykövet is. A még mindig nyitott bolgár kérdés (amely a balkáni ügyek közül változatlanul a legfontosabb volt Ausztria-Magyarország számára) ettől kezdve a sokkal nagyobb horderejű általános keleti kérdés részeként, annak alárendelve foglalkoztatta a Ballhausplatzot. Ilyen körülmények között a Monarchia vezetőinek mindenekelőtt arról kellett dönteniük, méghozzá Oroszország balkáni aktivizálódási készségéből kiindulva, hogy mi legyen Ausztria-Magyarország álláspontja a cári birodalommal, pontosabban annak közel-keleti terveivel kapcsolatban.

A külpolitikai irányvonal kérdésében a vélemények megoszlottak. A vita arról folyt, hogy az elméletileg elképzelhető két út közül melyik előnyösebb a kettősmonarchia számára: Angliával és a hármasszövetség tagjaival együtt határozottan szembezügelni minden olyan orosz próbálkozással, amely a válságot kihasználva Konstantinápoly vagy a szorosok megszerzésére tenne kísérletet, avagy éppen fordítva, tárgyalásokat kezdeni a pétervári kormánnyal és közvetlen osztrák-magyar—orosz megállapodással biztosítani Ausztria-Magyarország érdekeit. Az utóbbi megoldásnak a legfelső körökben éppúgy voltak hívei, mint a legfontosabb posztokat betöltő diplomaták között. A külügyminiszter hosszú ideig más véleményen volt. Abból indult ki, hogy az adott körülmények között csak úgy lehet a cári birodalommal megállapodni, ha a Habsburg-monarchia eleve lemond a status quo fenntartásának lehetőségéről. Ebbe Goluchowski semmiképp sem akart beleegyezni.

A német forrásokból tudjuk, Ferenc József és külügyminisztere nagyon határozottan vallották a német szövetséges előtt, hogy Ausztria kész szembe szállni az északi kolosszus expanziójával. Bár a Habsburg-birodalom vezetői mindenki másnál gyakrabban hivatkoztak a kettősmonarchia nagyhatalmi voltára és állandóan ennek megőrzéséről beszéltek, mégis ők maguk tudták legjobban, hogy belső gyengesége miatt Ausztria-Magyarország erre egyedül nem képes. A nagyhatalmi pozíció Oroszországgal szembeni megóvásánál a fő teher a szövetségesekre hárult.

A válság elmélyülésekor Goluchowski tehát Németországnál és Angliánál keresett támogatást. Mint említettük, Kálnoky néhány évvel korábban, kizárólag elvi megfontolásból, már megpróbálta aktivizálni Ausztria-Magyarország két legfontosabb szövetségesét. 1895 őszén Goluchowski ugyanarra az útra lépett, amelyen elődje, nem is oly régen, egyszer már kudarcot vallott. Kálnoky akkor nem kényszerítő szükség vezette, csupán fel akart készülni a várható változásokra. 1895 őszén viszont a helyzet egészen más volt. Ekkor a diplomatavilág meg volt győződve arról, hogy a keleti kérdésben bekövetkezett a sorsdöntő pillanat. A mindenki által várt, küszöbönálló fordulat sürgössé tette

a tényleges helyzet tisztázását. Goluchowski szerette volna Berlint arról meggyőzni, hogy káros az adott helyzetben továbbra is mereven ragaszkodni az ismert német érdektelenségi állásponthez, amivel eddig kitértek a balkáni ügyek megtárgyalása elől, hiszen Ausztria gyengülése egyben a Dreibund gyengülését is jelentené. Sok remény mégsem lehetett Berlin megnyerésére, mert ekkor, az újabb német—orosz közeledés idején, feléledtek a bismarcki eszmék, amelyek Ausztria-Magyarország és Oroszország egyezkedését tartották Németország számára egyedül előnyösnek.

Mivel Oroszország elleni védekezésről volt szó, elsősorban Anglia jöhetett számításba. 1895 júniusában ismét kormányra került Salisbury. Az angol kabinet-változástól sokat vártak Bécsben. Bízta abban, hogy Salisbury a konzervatívok hagyományos „turkofil” politikájához híven az accord à trois vonalat fogja felújítani. Hatalomrakerülése után bizonyos jelekből kétségtelenül erre lehetett következtetni. Az angolok támogatták Ausztria-Magyarországot a bolgárok hazafias felbuzdulásának lehűtésében. Az örmény kérdés kapcsán Salisbury ismételten a status quohoz való ragaszkodásáról biztosította Goluchowskit, sőt az osztrákok érdeklődésére félreérthetetlenül kijelentette: ragaszkodik az 1887-es szerződésekhez.²⁶ Mindez biztató volt.

Augusztus elején azonban, amikor sor került az első személyes találkozásra Goluchowski és Hohenlohe német kancellár között, a külügyminiszterre kellemtelen meglepetés várt. Hohenlohe ugyanis beszámolt neki az angol miniszterelnök és Hatzfeldt londoni német nagykövet között folyó tárgyalásról. Salisbury ennek során közölte, véleménye szerint eljött az európai török uralom alkonya, ezért ő szükségesnek tartja, hogy a baráti hatalmak már most rögzítsék az Oszmán Birodalom felosztásával kapcsolatos kölcsönös érdekeiket. Goluchowskit meglepte a hír. Közölte a kancellárral, hogy Salisbury vele más hangnemben tárgyalt eddig. Hangsúlyozta, Ausztria-Magyarország ragaszkodik a status quohoz és elképzelhetetlennek tart bármiféle „kompenzációs” politikát.²⁷ Hohenlohe és Goluchowski egyetértettek abban, hogy igyekezniük kell az angol politika irányítóját visszavezetni a status quo biztonságos vizeire. Az osztrák-magyar külügyminiszter Salisbury iránti bizalma mégis meggyengült: az angol miniszterelnök nyilvános beszédben is megerősítette, hogy mint közeli lehetőséggel számol Törökország összeomlásával.

Goluchowskit ekkoriban kezdte foglalkoztatni az a probléma, hogy mi legyen Ausztria-Magyarország álláspontja az 1887-es szerződés esedékessé váló megújításával kapcsolatban. Erről kikérte vezető diplomatái véleményét. Az akkori nézeteket jól tükrözi az a többszöri levélváltás, amely a külügyminisztérium irányítói és Calice között zajlott le ebben az időben. Goluchowski álláspontja legvilágosabban a hozzá közelálló Zwiedinek 1895. szeptember 25-i leveléből derül ki:²⁸ Ha Ausztria-Magyarország nem akar veszélyes függőségbe kerülni Oroszországtól, akkor ezt a hatalmat távol kell tartania a Balkántól. Oroszország célja, amiről sohasem mondott le, Konstantinápoly megszerzése és a Fekete-tenger orosz beltengerré változtatása. Ha Oroszország hozzájut Konstantinápolyhoz, akkor nem csupán Bulgária szabad autonóm fejlődése

²⁶ „Hauptmomente der geheimen Verhandlungen mit England.” IIIStA PA I, Karton 462; J. A. S. Grenville: Goluchowski, Salisbury and the Mediterranean Agreements, 1895—1897. The Slavonic and East European Review, No. 87 (June 1958), pp. 344—345.

²⁷ „Aufzeichnung der Unterredung mit Fürst Hohenlohe über die Beziehungen zu England. 9. August 1895.” IIIStA PA I, Karton 462.

²⁸ IIIStA PA I, Karton 462.

szűnnék meg; Szerbia és Románia szintén orosz befolyás alá kerülne. Az így túlsúlyba jutó cári birodalom Ausztria-Magyarországot délről és keletről teljesen bekerítené és meggátolná kereskedelmi kapcsolatainak fejlesztését a Kelettel. Oroszországgal megegyezni viszont csak akkor lehetne, ha Pétervár beleegyeznék abba, hogy a szorosokat megnyissák valamennyi nagyhatalom hadihajói előtt. Oroszország erre ugyanúgy nem hajlandó, mint arra, hogy elősegítse egy olyan Bulgária autonóm fejlődését, amely nem a cár akaratához igazítja magatartását. Mi tehát — szögezi le a szerző a Ballhausplatz álláspontját — nem engedhetjük meg, hogy Oroszország szabad kezet nyercsen balkáni terveinek végrehajtására. Ebben rejlik a két nagyhatalom érdekellentéte, amelyre nem lehet békés megoldást találni. Mindebből számára egyetlen következtetés adódik: ragaszkodni kell a status quohoz.

Csak olyan szövetség értékes nekünk — folytatódik a levél—, amely védi ezt az elvet. Németország biztosítja keleti határunkat az orosz támadástól. Ha pedig Oroszország balkáni vállalkozásba kezdene, Anglia és Olaszország velünk közösen lép majd fel a status quo érdekében. Kétségtelenül előnyösebb lenne számunkra, ha Anglia az eddig inkább akadémikus jellegű megállapodás helyett szabályos kötelezettséget vállalna; ha ezt az ottani parlament viszonyok lehetetlenné teszik, akkor értékes marad nekünk az érdekközösségről szóló régi 1887-es megállapodás is. A fejtegetést az a gondolat zárja, hogy az Oszmán Birodalom léteére a törökországi belső feszültségek, nyugtalanságok mindaddig nem képeznek igazán komoly veszélyt, amíg valamely erőteljes külső [nyilvánvalóan orosz] ösztönzés nem támogatja őket. Ha a Dreibund és Anglia közösen és nyíltan síkraszáll a status quo érdekében, akkor a végső megoldás hosszú időre kitolódhat, ezalatt a balkáni államok konszolidációja, megerősödése előrehalad és az európai török örökséget nyugodtan nekik lehet átengedni — hangzik az optimista befejezés.

A gondolatsor szinte kizárólag hipotézisekből áll. Számunkra kétségtelen, hogy az adott viszonyok között ezeket az elképzeléseket nem lehet teljesen irreálisnak minősíteni, de azt is hozzá kell tennünk, hogy az egész következtetés buktatója abban a — mint láttuk, szintén nem teljesen alaptalan — meggyőződésben rejlik, hogy Salisbury visszatérése az angol kormány élére egyben a „turkofil” angol politika újjáéledését is jelenti, s hogy az új konzervatív kabinet hajlandó lesz erővel megakadályozni Oroszország esetleges előretörését. Goluchowski ekkor még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a brit miniszterelnök csatlakozni kíván a Dreibundhoz, s kész volt őt ebben támogatni.

A külpolitikai orientációval kapcsolatos véleményesere további ismertetése előtt érdemes talán röviden összevetni Goluchowski koncepcióját elődje elgondolásával. Kálnoky idején a külpolitikában hosszú ideig a konzervatív-defenzív irányvonal dominált. Goluchowski hivatalbalépésével ez a Balkán-politika alapvetően nem változott meg: mind Goluchowski, mind Kálnoky jelszava a status quo volt. Politikájukban mégis lényeges különbség észlelhető. Kálnokynál a hangsúly a konzervatív jellegen volt. Ideológiai okokból elsősorban az együttműködés lehetőségeit kereste Oroszországgal, s e politika sikerében rendületlenül bízott. Minisztersége utolsó szakaszában a látszólagos balkáni szélesend csak megerősítette ebben a törekvésében. Goluchowski — éppen ellenkezőleg — miniszteri pályafutása kezdetén rendkívül bizalmatlan volt a pétervári kormányval szemben. Magatartásában tükröződött személyes oroszellenes beállítottsága, és erősen érződött a megváltozott nemzetközi helyzet hatása. A pánszláv irányzat felülkerekedésének réme a bolgár kérdés újbóli kiéleződése óta szünt-

len kínoztta. Úgy vélte, a mélyülő keleti válság szinte csábít a szultáni birodalom felbomlásának meggyorsítására, a messzemenő orosz tervek realizálására. Ebben rendkívüli veszélyt látott. Kialakult meggyőződése szerint Oroszország aktivizálódása nem egyszerűen csak sérti a kettősmonarchia balkáni érdekeit, hanem szükségszerű következményként fenyegetést jelent magának a dualista rendszernek a létére. A *védekező* feladat megvalósításakor egyetlen megoldást tartott előnyösnek. Olyan európai koalíciót szeretett volna létrehozni, amely képes meggátolni mindenfajta erőszakos változást a Balkánon. De amíg Andrassy 1878-ban a már kialakult európai koalícióra támaszkodva hajlandó volt egy Oroszország elleni preventív háborúra is, addig Goluchowski számára bármiféle katonai megoldás elképzelhetetlennek tűnt. Preventív háború helyett ő preventív *elriasztásról* álmodozott — szeretete volna Oroszországra kényszeríteni „Európa” akaratát.^{28a} Ez Anglia aktív támogatása nélkül természetesen megvalósíthatatlan volt.

A stratégiai elképzelésekkel kapcsolatban talán azt is érdemes megemlíteni, hogy korábban az osztrák-magyar Balkán-politika fő célkitűzése egy nagy déli szláv állam létrejöttének megakadályozása volt. Andrassy először Nagyszéria ellen küzdött, később, amikor az oroszok a bolgárokról építettek, Bulgária ellen. Egy ilyen orosz segítséggel kreált és mindenben Oroszországra orientálódó állam veszélyeztette volna a Monarchia nagyhatalmi pozícióit. A 90-es évek közepén másként alakultak a dolgok. Goluchowski félelmének tárgya elsősorban maga Konstantinápoly volt. Attól félt, hogy ha Oroszországnak sikerül ott megvetnie a lábát, akkor hihetetlenül megnő majd hatása; a vonzásnak a balkáni népek képtelenek lesznek ellenállni, sőt még Ausztria-Magyarország délszláv alattvalói sem tudnak e hatás alól szabadulni. A különbség kettejük között tehát az, hogy Andrassy orosz protektorátus alatt, de mégis önálló déli szláv államalakulattal számolt és tartott veszélyesnek, Goluchowski előtt viszont közvetlen orosz expanzió rémképe lebegett és az abból fakadó végveszély. Ez a legfőbb oka annak, hogy hosszú ideig hallani sem akart semmiféle megegyezésről Oroszországgal, mert ezt a végzetes irányba tett első lépésnek tekintette.

Térjünk most vissza az 1895-ös őszi vitára. A konstantinápolyi nagykövet több levélben részletesen kifejtette véleményét.²⁹ Calice óvta miniszterét a túlzott reményektől. Érdekes módon nem azt bizonygatta elsősorban, hogy Anglia nem fog nagyon ragaszkodni az 1887-es szerződéshez, bár utalt ennek lehetőségére, hanem azt hangsúlyozta, hogy az accord à trois eredeti formájában nem nyújt biztonságot Ausztria-Magyarországnak. Emlékeztetett arra, hogy időközben megváltoztak a körülmények: létrejött a francia—orsz. blokk, megnőtt Oroszország szárazföldi és tengeri ereje, s főleg megváltozott Bulgária magatartása. Míg 1887-ben a fejedelemséget az oroszokkal szemben kellett védeni, addig most ez az ország önként hajlandó csatlakozni a cárizmushoz. Az 1887. decemberi szerződés 7. és 8. pontját ebben az esetben nem lehet realizálni.

^{28a} „... es mir gerade in diesem Augenblick umso ratsamer und erwünschter erscheine unsere Gruppe durch Heranziehung weiterer Elemente zu stärken, als in der Politik des St. Petersburger Cabinetts eine grosse Unruhe zum Vorschein komme und die Vorgangsweise der russischen Regierung in den letzten Monaten gewiss nicht geeignet sei grosses Vertrauen einzuflossen. Gerade aus diesem Grunde hielt ich es für sehr wichtig, sowohl Spanien als auch England an den Dreibund fester zu binden und könnte ich nicht umhin der Hoffnung Ausdruck zu geben, dass man in Berlin bedacht sein werde, auch Schweden für die Ziele unserer Politik zu gewinnen.” „Aufzeichnung über eine Unterredung des Grafen Goluchowski mit dem deutschen Botschafter Grafen Eulenburg. Geheim. Wien, 1. September 1895.” HHStA PA I, Karton 478.

²⁹ Calice an Zwiedinek, 26. September; 3. Oktober 1895. IIIStA PA I, Karton 461.

Calice szerint az accord à trois felújításához más előfeltételek szükségesek: garanciát kell szerezni arra, hogy Bulgária és Törökország az eljövendő válságban velünk s nem ellenünk lesz, valamint arra, hogy orosz támadás esetén feltétlen számíthatunk Németországra: szárazföldi háborúban Anglia és Itália aligha tudnának érezhető segítséget nyújtani. Amíg ezek a biztosítékok hiányoznak, addig nem szabad a régi szerződéshez változatlan formában ragaszkodnunk, mert az új viszonyok között az veszélyezteti a Monarchiát, ahelyett, hogy védené. A közel-keleti helyzet napról napra változik, előre nem látható fordulatok adódhatnak, ezért nem szabad kezünket most megkötnünk. Az angolokkal szemben legjobb halogató taktikát alkalmazni — javasolta a nagykövet. Véleménye nemcsak azért érdekes, mert ő volt a keleti ügyekben a legtapasztaltabb osztrák diplomata, hanem azért is, mert 1887-ben éppen ő sürgette a szövetségekötést Angliával.

Calice tehát nagyobb óvatosságot kért az Angliával kapcsolatos kombinációkban. Javasolta, ne ejtsék el végleg azt az alternatívát sem, hogy Oroszországgal megállapodásra lehet jutni elfogadható feltételekkel is. Mások sem helyeselték Goluchowskinak azt a túl optimista álláspontját, hogy, minden kétely ellenére, Angliának végeredményben érdeke Konstantinápoly védelmezése, és adott esetben ez a tény fogja megszabni London magatartását. Az augusztusban megrendült bizalom teljes visszaállítása többé nem sikerült az angoloknak, bár fáradoztak ezirányban. Októberben Salisbury újra megkísérelte meggyőzni Bécsset, hogy Anglia számára egyedül a status quo fenntartása előnyös. A lezajlott konzultációk hatására azonban Goluchowski már kezdte belátni: túl általánosak az angol miniszterelnök biztosítékai. Egyetértett Caliceval, legjobb halogatni a formális megújítást mindaddig, amíg a szituáció a Keleten nem tisztázódik. Ilyen értelmű utasítást küldött Londonba.³⁰ Kételyeit a későbbi fejlemények megerősítették.

A török fővárosban a feszültség november elején érte el tetőpontját. Calice egyre nyugtalanítóbb jelentéseket küldött, sőt felhatalmazást kért, hogy sürgős esetben külön utasítás nélkül megtehesse minden szükségesnek látszó intézkedést. Hiszen egy forradalom, a szultán trónfosztása, vagy esetleg egy ellenszultán felbukkanása — írta — egyáltalán nem elképzelhetetlen. A többi nagykövet már felkészült az anarchiára — tette hozzá.³¹ Valóban így volt: a Földközi-tengeri angol flottát Konstantinápoly közelébe vonták ekkorra össze. S éppen, amikor e válság előszele már megérintette Bécsset, Szögyény nagykövet Berlinből azt a szenzációs értesülést közölte miniszterével, hogy a német—angol tanácskozásokon Salisbury valójában nem előrelátó konzultációt, hanem konkrét felosztási tervet javasolt a németeknek, amelyben — többek között — az olaszoknak szánta Albániát.³² A hír villámsapásként hatott Bécsben.

Hát mégis igazak azok a kósza hírek, miszerint a britek sem idegenkednek a keleti kérdés „megoldásától”, akár Törökország feldarabolása árán is? Goluchowski mindaddig azt hitte, csak az oroszoktól lehet ilyen merényletet várni. Most már az angoloktól is félnie kellett. A német császár jóvoltából hozzá eljutott cáfolhatatlan bizonyítékok porrá zúzták Angliával kapcsolatos ábrándjait. Nagy felindultságában született meg november 12-i javaslat, amellyel

³⁰ Goluchowski an Deym, Telegramm. Wien, 8. November 1895. Uo.

³¹ Calice an Goluchowski, privat. Constantinopel, 7. November 1895. IHHStA PA XII, Türkei Karton 163.

³² Szögyény an Goluchowski, streng geheim. Berlin, 9. September 1895. IHHStA PA I, Karton 461.

felszólította a nagyhatalmakat, hozzanak létre a Földközi-tenger keleti medencéjében egy közös egyesített hajóhadat. Úgy képzelte, ezt a nemzetközi flottát bármilyen konstantinápolyi bonyodalom esetén — akár a szultán akarata ellenére is — a hatalmak konstantinápolyi képviselői a török fővároshoz rendelhetik a „rend helyreállítására”. Goluchowski azt remélte, hogy a szorosok ilyen kollektív megszállása alkalmas lesz mindenfajta egyoldalú kaland meggátlására, akár az oroszok, akár az angolok próbálkoznának a szorosokra történő erőszakos flottabetöréssel kikényszeríteni Törökország azonnali felbomlását. Amint az várható volt, Oroszország egyáltalán nem szándékozott beleegyezni a szorosokra vonatkozó nemzetközi szerződések felrugásába. Félt, hogy ezáltal veszélyes precedenst teremt. Így a november 12-i javaslat hamar kútba esett. Goluchowski első önálló diplomáciai kezdeményezése, amely sajátos kísérlet volt az ún. európai koncert feltámasztására, számára kizárólag keserű tapasztalatot hozott.

Bár a rettegve várt konstantinápolyi anarchia és a vele járó bonyodalmak novemberben nem következtek be, a közel-keleti helyzet továbbra is aggasztotta az érdekelteket. A bizonytalanság továbbra sem szűnt meg Bécsben. Goluchowskit a novemberi kudarc, a hatalmak sikertelen próbálkozásai a törökországi reformok kérdésében és nem utolsósorban a feléje szüntelenül záporozó tanácsok (a németek is állandóan azt prédikálták, nem szabad az angoloknak hinni, azok csak másokkal akarják maguknak a gesztenyét kikapartatni) arra készítették, hogy egy utolsó erőfeszítéssel végleg tisztázza az angol szövetség értékét, nyílt színvallásra kényszerítse Londont. 1896 elején olyan hír röppent fel, hogy az angolok és az oroszok azt tervezik, Konstantinápolyt kettejük kondomíniumává alakítják. Bár a hírt mind London, mind Pétervár hamarosan megcáfolta, Bécsben az ügyet Salisbury két értelmű magatartása újabb bizonyítékeként kezelték.

Goluchowski ekkor már belátta és vallotta, hogy az angol politika Ausztria-Magyarország irányában megváltozott 1887 óta. London fel akarja cserélni a szerepeket: míg a nyolcvanas években Anglia védte flottájával Konstantinápolyt, addig most az angolok ezt nem ígérik, hanem Ausztria-Magyarországot tolják előtérbe és maguknak igyekeznek szabad kezet biztosítani. A miniszter elhatározta, csak akkor újítja meg az 1887 decemberi szerződést, ha Anglia ezáltal félremagyarázhatatlan módon elkötelezi magát. Ilyen értelmű javaslatot küldött Londonba. Tervezetében tulajdonképpen már nem a régi szerződés módosításáról, hanem inkább egy új szerződés megkötéséről volt szó. A leglényegesebb változás az volt, hogy amíg a korábbi egyezmény csak a felek közötti konzultálást írta elő, addig az új javaslat szerint a szerződő országok egyrészt pontosan meghatározott kötelezettségeket vállalnak Konstantinápoly védelmére, ha azt veszély fenyegetné, másrészt lemondanak mindenfajta provokatív politikáról és egyoldalú akcióról.³³ A kategorikus kérdésre végül világos válasz jött. 1896. február 4-én az angol miniszterelnök közölte Goluchowskival, hogy nem járul hozzá a kért módosításokhoz.

Az angol visszautasítás az accord à trois politika halálos ítélete volt. Az angol—osztrák jóviszony ápolására ugyan továbbra is vigyáztak Bécsben, de a külpolitikai irányvonal megszabásakor a londoni kudarcot komolyan figyelembe kellett venni. Lezárult egy fontos korszak Ausztria-Magyarország keleti politikájában.

³³ A tervezet szövegét ld. *E. Walters: Lord Salisbury's Refusal to Revise and Renew the Mediterranean Agreements. The Slavonic. . . Review No. 72. (1950), pp. 271—276.*

Még a németekkel és angolokkal folyó tárgyalásokkal párhuzamosan Goluchowski egyre több gondot fordít Oroszországra, pontosabban, november óta az eddigieknél komolyabban igyekszik felderíteni a cárizmus terveit. Kapniszt régóta sugalmazta neki, hogy az orosz politika következetesen konzervatív és céljaival teljes összhangban áll a közel-keleti status quo.³⁴ Goluchowski tapasztalatai alapján már elismerte, hogy a hivatalos orosz diplomácia valóban a közel-keleti béke fenntartásán dolgozik. Továbbra is félt azonban a potenciális veszélyt jelentő pánszláv csoporttól.

Az Angliával, Németországgal és Oroszországgal folytatott bonyolult tárgyalássorozat végül is Goluchowski számára igen meglepő eredményt hozott. A Monarchia tényleges szövetségei nem tanúsítottak megértést az osztrák elképzelésekkel szemben, a krízis idején sem változtattak korábbi álláspontjukon: Anglia határozottan visszautasított mindenfajta kötelezettségvállalást Oroszország ellen Törökország integritásának biztosítására, Németország pedig még kategórikusabban elzárkózott a Dreibund eredeti formájának módosítása elől, és továbbra is ragaszkodott a háttérbenmaradáshoz. Sőt, a német kancellár azt javasolta, oldják meg a keleti kérdést úgy, hogy Ausztria és Oroszország, a két rivális, ossza fel egymás közt a szultán európai birtokát. Konstantinápoly jutna az oroszoknak, míg a Monarchia Bosznia mellett Makedóniát szerezhetné meg, s ha szükségesnek véli, akár Szerbiát is. Goluchowski kerekelt meztagadta, hogy erről akárcsak akadémikus formában tárgyaljon.³⁵ Így tehát éppen az a hatalom, amely ellen a Monarchia oly kétségbeesetten keresett szövetségescsinél védelmet, mutatott egyedül hajlandóságot közös eljárásra a meglevő állapotok befagyasztása érdekében: Oroszország kész volt a balkáni és közel-keleti nyugalom biztosítására. Ez a felismerés eleve megszabta a Bécs által követendő utat.

Ausztria-Magyarországot 1895/96 telén különösen a makedón kérdés foglalkoztatta — ott várták annak a földindulásnak kezdetét, amely, ha idejében nem előzné meg, rövid úton elvezethet az európai török uralom likvidálásához. Abból kiindulva, hogy egyetlen kis balkáni ország sem mer rendbontásra vállalkozni, ha ettől a nagyhatalmak egyhangúan és félreérthetetlenül eltanácsolják, Goluchowski már 1895 vége felé igyekszik az orosz diplomáciát rávenni egy közös, összehangolt eljárásra a makedón kérdésben. Kapniszttal folytatott beszélgetései során javasolta, hogy a cárizmus tegyen ilyen értelmű kezdeményezést a többi hatalomnál.³⁶

Lobanov készségesen hajlott a közös cselekvésre. Érdekes, hogy az „entente” a makedón kérdésben — ahogyan Ferenc József és Goluchowski nevezte a két hatalomnak azt a készségét, hogy minden megmozdulást elfojtanak,³⁷ éppen akkor jött létre, amikor a német diplomáciai akták szerint az osztrák vezetők igen el voltak keseredve a bulgáriai orosz sikerek miatt.³⁸ 1896 februárjában, miután a bolgár trónörökös-csecsemőt pravoszláv vallásra keresztelték át, megtörtént a kibékülés Oroszország és Bulgária között, és felújították a két

³⁴ Kapnist à Lobanov-Rostowsky, très confidentielle. Vienne, le 30. novembre (12 décembre 1895). ABIP ф. К. 1895 г. дело № 111.

³⁵ E. Walters „Austro-Russian Relations. . .” The Slavonic and East European Review No. 76. (December 1952), pp. 212—218.

³⁶ Kapnist à Lobanov-Rostowsky. Vienne, le 26 (14) janvier 1896. ABIP ф. К. 1896 г. дело № 169.

³⁷ Uo.

³⁸ Vö. Gr. P. Bd. 12/I, Nr. 2948.

ország diplomáciai kapcsolatait. Az esemény kétségtelenül depressziót váltott ki Bécsben, de a Szófiába érkezett új orosz diplomaták mérsékelt magatartása lassanként megnyugtatta a kedélyeket.³⁹

Goluchowskinak nem csupán Berlinből sugalmazták állandóan, hogy az Angliával való kacérkodás helyett jobb közvetlenül a cárizmussal egyezkedni. Ezt a Monarchián belül is sokan vallották. A hivatalos politika bizonytalan-kodásaival elégedetlenek szava egyre hangosabbá vált. A Külügyminisztériumban orosz szakértőnek számító Aehrenthal 1895 szeptemberében készített emlékiratában osztrák és orosz érdekszférák létrehozását javasolta a Balkánon.⁴⁰ Tervezte értelmében Ausztria-Magyarország kapja Szerbiát és az ún. Ószerbiát, Oroszországnak jut Konstantinápoly. Makedónia nagyobbik része felosztásra kerül Bulgária és Görögország között (szerzőnk ez utóbbinak adja Szalonikit is), Albánia pedig önállóságot nyer. Romániának és Bulgáriának — Aehrenthal elképzelése szerint — az ütközőállam szerepét kell betöltenie a két nagyhatalom között. Újabb leveleiben Calice ugyancsak megegyezést és érdekszférák kijelölését tanácsolta. Az Oroszországgal történő megállapodás mellett Beck tábornok, vezérkari főnök és Badeni osztrák miniszterelnök, a császár két bizalmi embere szintén szót emelt. Rajtuk kívül a régi három-császár-szövetség hívei is hallatták szavukat Bécsben. Viszont említésre méltó, hogy a forrásokban nem akadunk egyetlen olyan politikus nyomára sem, aki az 1895/97-es keleti válság idején a háborús megoldás mellett foglalt volna állást. A balkáni válságok során 1878-ban és 1887/88-ban, tehát két ízben is, felmerült az osztrák-magyar— orosz katonai összecsapás lehetősége. Mindkét alkalommal elsősorban a magyar kormány volt a konfliktus háború útján történő rendezésének fő szószólója. A 90-es évek válságperiódusában ez nem ismétlődött meg: a Bánffy-kormány nem lépett fel a szélsőséges megoldás híveként. Mindezt természetesen nem hagyhatta a külügyminiszter figyelmen kívül.

Ugyanakkor az 1895 novemberi-decemberi nagy izgalom más formában szintén tanulságos volt. Goluchowski feladta általunk is idézett korábbi nézetét, hogy a keleti kérdés végső rendezését el lehet távolabbi időre halasztani. 1896 elejétől kezdve bizonyos volt abban, hogy rövid időn, legfeljebb néhány éven belül feltétlenül bekövetkezik a szultáni impérium teljes feldarabolása. Ettől kezdve szüntelen hangoztatta, hogy az osztrák-magyar külpolitika fő feladata, hogy erre az esetre minél jobban felkészüljön.⁴¹ A következő esztendőben Goluchowskinál számtalanszor visszatér ez a gondolat.

³⁹ Egy 1896 áprilisi közös minisztertanácsi ülésen az orosz—bolgár kibékülésről már így beszélt Goluchowski: „Sicher sei, dass sie eine gewisse Beruhigung zur Folge gehabt habe, und wie die Dinge heute ständen, drohe von dieser Seite vorläufig keine Gefahr. Russland habe entschieden erklärt, dass es nur die Aufrechterhaltung des status quo wünsche und sich in die inneren Verhältnisse des Landes nicht einmengen wolle. Solange es an diesem Standpunkt festhalte, sei unsererseits nichts einzuwenden. Russland habe unverkennbar das Bestreben gehabt, aus der Sackgasse in die es seit Jahren geraten war, herauszukommen, und habe zu diesem Behufe seinen früheren Standpunkt mit einem raschen Verzicht aufgegeben.” Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll vom 13. April 1896 (P. Z. 390).

⁴⁰ „Denkschrift des Freiherrn von Aehrenthal, September 1895.” HHStA PA I, Karton 462.

⁴¹ „Bei der dermaligen Situation auf der Balkan-Halbinsel könne vielleicht bald der Augenblick eintreten, wo die Aufteilung der europäischen Türkei sich als notwendig erweisen werde. Nach Reders Ansicht dürfte in etwa 3 oder 4 Jahren der ganze Complex der orientalischen Fragen zur Regelung gelangen, und diese Möglichkeit allein beweise, dass wir keine Zeit zu verlieren haben.” Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll. P. Z. 393. Wien, 26. August 1896.

Mivel a Monarchia katonai tekintetben elmaradt a többi nagyhatalom mögött, és ezen a kedvezőtlen állapoton minden erőfeszítés ellenére sem sikerült változtatni, a tervbe vett felkészülés terhe nagyrészt a diplomáciára hárult. 1896 folyamán a keleti válság tovább szélesedett. Az örmény probléma mellé egy újabb elem csatlakozott: a krétai görögök törökellenes mozgalma, amely beavatkozásra ösztönözte Görögországot. És bár 1895/96 telének válsághangulata többé nem ismétlődött meg, az események újabb aggodalmakat szültek. Ismét attól tartottak, a tűz átterjedhet a Balkánra, s megint felélesztheti az alig elcsitul makedón agitációt. Hogy mégsem így történt, abban az a körülmény játszott elsősorban közre, hogy itt újból találkozott az osztrák-magyar és az orosz diplomácia egyaránt konzervatív vonala. A makedón és a krétai kérdés kapcsán kialakult közös elítélő álláspont és közös fellépés a balkáni országokban meggyőzően bizonyította, hogy mindkét hatalom nemcsak elhatározta a felszabadító mozgalmak elleni közös eljárást, az adott viszonyok őrzését, de kész volt ezt a gyakorlatban is megvalósítani. Megérlelődött Goluchowskiban az elhatározás, törekedni kell arra, hogy a két ország kapcsolata szilárdabbá váljék; Pétervárott egyelőre a konzervatív irány erősödött meg, a status quo védelmezése viszont jó alap egy osztrák-magyar—orosz megállapodás számára. A miniszter elismerte, hogy a cárizmus most a keleti kérdés befagyasztásában érdekelt. Korántsem jelenti ez azt, hogy megnőtt benne a bizalom Oroszország iránt. Csupán a realitásokkal való szükségszerű számvetésről volt szó.

Az osztrák-magyar—orosz balkáni egyezmény előkészítésében fontos állomás volt II. Miklós cár és Lobanov-Rostovszkij bécsi látogatása 1896 augusztusában. A két külügyminiszter ekkor lehetőséget nyert a balkáni helyzet és az azzal kapcsolatos problémák közvetlen személyes megvitatására. A tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a pétervári kabinet a keleti kérdés kiélezését ugyan nem kívánja, de az Oszmán Birodalom tényleges szanalása sem érdeke. A kettősmonarchia számára, éppen ellenkezőleg, Törökország megerősítése, tartós fennmaradásának elősegítése lett volna a legkedvezőbb, de Bécsben nem áltathatták magukat azzal, hogy ez az eszmei cél elérhető. Az augusztusi tanácskozáson egyetlen pozitív credmény született: a két fél teljes egyetértésre jutott abban, hogy a balkáni status quo fenntartása mindkettőjük közös célja, ezért igyekezniük kell megtalálni a cél elérésére legalkalmasabb eszközöket.⁴²

Az előzetes megegyezés értékét azonban kétségessé tette az a körülmény, hogy a hazatérés közben Kiebben váratlanul elhunyt Lobanov helyére II. Miklós sokáig nem nevezett ki senkit. A cár megkísérelte, hogy saját maga külügyminisztere legyen, de az első kudarcok után kénytelen volt letenni tervéről. Mivel az orosz külpolitika irányítása újra ingatagga vált, a kialakult szituációban Goluchowski nem siettetta a formális szerződészkötést.

A bolgár kibékülés révén ismét megnövekedett orosz befolyás ellensúlyozására az osztrák-magyar diplomácia igyekezett a nem-szláv balkáni államokra támaszkodni, azokat egymáshoz közelíteni. Széleskörű együttműködés lehetőségéről tárgyalt Görögországgal s elősegítette a román—görög közeledést.⁴³ Mindez persze csupán palliatív intézkedés lehetett. Goluchowski jól tudta, hogy amíg a Monarchiának nem sikerül Oroszországgal kialakult újfajta kapcsolatát

⁴² „Resumé der Unterredungen des Grafen Goluchowski mit dem Fürsten Lobanow. Wien, August 1896.” IHHStA PA X, Russland Karton 104.

⁴³ IHHStA PA XVIII, Rumänien Karton 56. Liasse V. „Wiederherstellung der diplomatischen Beziehungen zwischen Griechenland und Rumänien.”

szilárd alapra helyeznie, addig a bizonytalanság nem szűnik meg. Éppen ezért az új orosz külügyminiszter, Muravjov kinevezése után azonnal kezdeményezte az 1896 augusztusi megállapodás továbbfejlesztését. Az orosz vezetők hajlottak az újabb tárgyalásokra. Erre kitűnő alkalmat szolgáltatott Ferenc József pétervári látogatása 1897 áprilisában, amivel II. Miklós cár bécsi bemutatkozását viszonoza.

A látogatásra való felkészülés során Beck tábornok vezérkari főnök egy emlékiratot készített. Ebben részletesen kifejtette elképzelését a Balkán átrendezéséről egy osztrák-magyar—orosz megállapodás alapján. A két hatalom érdekeltségi területét a tábornok úgy osztotta fel, hogy a Balkán keleti fele Bulgáriával együtt Oroszország ellenőrzése (ezen belül Konstantinápoly közvetlen megszállása) alá került volna. Ausztria-Magyarország Bosznián és Hercegovinán túl a novibazári szandzsákat is bekebelezi, így biztosítva Szerbia és Montenegro szétválasztását. A fennmaradó volt török területet a balkáni országok kapják. Beck elképzelése szerint két új államot kellene teremteni: Albániát és Makedóniát, mindkettőnél biztosítva a kettősmonarchiával szembeni politikai alárendeltséget.⁴⁴

Április közepén a külügyminiszternél bizalmas megbeszélés zajlik le Beck és Kállay Béni részvételével. Itt Goluchowski ismét hangsúlyozta, hogy mind jobban közeleg a török hatalom bukása. Kívánatosnak tartotta, hogy Pétervárott elsősorban azt tisztázzák: lehetséges-e, és ha igen, milyen alapon egy formális szerződés Oroszországgal a balkáni ügyekben. Ugyanakkor azonban — ellentétben Beck-vel, aki az orosz félnél általa feltételezett ilyenirányú hajlandóságából kiindulva igen kedvezőnek ítélte a kilátásokat egy „történelmi jelentőségű” szerződés megkötésére — az volt a véleménye, hogy nem helyes túlzott reményeket táplálni a küszöbönálló tárgyalásokkal kapcsolatban, mert egyáltalán nem kizárt, hogy Oroszországban a mostani irányzatot a közeljövőben egy Ausztria-Magyarország számára kedvezőtlenebb váltja fel. Ezért szorította a tárgyalásokon csupán azt kell célul kitűzni, hogy az esetleges megállapodás irányát tisztázzák. A tartalmi vonatkozásokat illetően a két közös miniszter elismerte, hogy Beck elaborátuma a Monarchia szempontjából felettébb előnyös elgondolásokat tartalmaz, de azokat mindketten gyakorlatilag megvalósíthatatlannak ítélték. Goluchowski és Kállay ellenezte, hogy az oroszokkal balkáni érdekszférák létesítéséről kezdeményezzenek tárgyalásokat. A résztvevők abban állapodtak meg, hogy javasolják Pétervárnak: ha elkerülhetetlenné válik a török uralom likvidálása, akkor a szóban forgó területet osszák fel a kis országok között, biztosítva az erőegyensúly fennmaradását.⁴⁵

Ezzel a döntéssel tarsolyában indult el Ferenc József és kísérete az orosz fővárosba. Itt valóban sor került a Balkán-egyezmény elveinek megbeszélésére. A diplomáciai gyakorlatban eléggé ritka, de az orosz—osztrák kapcsolatok történetében egyáltalán nem egyedülálló módon Pétervárott csak szóbeli megállapodás történt. Az írásbeli megerősítést — idő hiányára hivatkozva — későbbre halasztották. Mintegy fél évvel a tanácskozás után egy közös miniszter-

⁴⁴ „Beiträge zur Klarstellung der bei einer etwaigen Aenderung des Status quo auf der Balkan-Halbinsel in Betracht zu ziehenden Verhältnisse.” HHStA PA I, Karton 474. A tervezetet röviden említi *E. Glaise-Horstenaus*: Franz Josephs Weggefährte (Leipzig—Wien 1930), S. 380.

⁴⁵ „Aufzeichnung über eine am 19. April 1897 bei dem gemeinsamen Minister des Aeussern Grafen Goluchowski abgehaltene vertrauliche Besprechung bezüglich der Modalitäten einer Verständigung mit Russland über die zukünftige Gestaltung der Dinge auf der Balkan-Halbinsel.” HHStA PA I, Karton 474.

tanácsi ülésen Goluchowski elmondta, az orosz—osztrák-magyar megegyezés jelentőségét abban látja, hogy sikerült döntő lépést tenni előre a kölcsönös bizalmatlanság felszámolásában. Pétervárott az osztrák államférfiak meggyőződtek arról, hogy a kettősmonarchia életbevágó politikai érdekeinek feladása nélkül is megakadályozható az összeütközés Oroszországgal.⁴⁶ Az áprilisi tárgyalások menete azonban nem nélkülözött minden konfliktust.

A pétervári látogatásról hazatérve Goluchowski egy Liechtenstein nagykövetnek címzett, de az orosz fél számára készült levélben összegezte a tárgyalások eredményeit: 1. fenn kell tartani a jelenlegi status quot, amíg csak lehetséges; 2. ha a két kormány akarata ellenére a viszonyok mégis megváltoznának, akkor a felmerülő problémákat Ausztria-Magyarország és Oroszország külön megállapodásban rendezni a következő alapelvek szerint: mindkét hatalom lemond minden hódításról és ugyanerre készíti a többi nagyhatalmat is; Konstantinápoly és a szorosok kérdése, általános európai jelentőségük miatt, nem Ausztria-Magyarország és Oroszország, hanem az összes nagyhatalmak megegyezésének tárgya; a balkáni török terület esetleges felosztásakor Ausztria-Magyarország megtartja magának Boszniát, Hercegovinát és a novibazári szandzsákat, valamint fenntartja magának a jogot, hogy az okkupációt alkalmas pillanatban annexióvá változtassa; a Janina és Szkutari közti területen önálló albán állam alakul, s a fennmaradó többi részt felosztják a meglévő balkáni országok között, vigyázva arra, hogy az egyensúly közöttük fennmaradjon.

Muravjov válaszelevelében készségesen nyugtázta mindazokat a pontokat, amelyek a jelen helyzetet érintették: fenntartani a status quot, Ausztria-Magyarország helyesli a szorosok bezártságának fennálló rendszerét, a két kormány közösen dolgozik a balkáni kis országok erősítésén és kerüli mindazt, ami kettejük között surlódást vagy bizalmatlanságot eredményezhetne, de megkérdőjelezett minden elképzelést, ami a jövőre vonatkozott. Az annexiós jogot egyenesen kétségbe vonta, Albánia problémájáról és a Goluchowski által vázolt területfelosztásról pedig kijelentette, hogy ezekről a jelenben nehéz és korai dönteni. Egyetlen kivételt tett csupán, bár ez nagyon lényeges volt: megerősítette, hogy a két hatalom a status quo megváltoztatása esetén eleve lemond minden hódító szándékról.⁴⁷ Goluchowski levelében utalt ugyan arra, hogy az általa elmondottakat a két uralkodó már Pétervárott jóváhagyta, s ezt orosz kollégája nem vonta kétségbe. Csúpan az volt a véleménye, hogy „leírva minden másképp néz ki, mint élőszóban”.⁴⁸ Más forrásból tudjuk, hogy Muravjovnak Goluchowski feltételeivel szemben — az annexiót is beleértve — nem volt elvi kifogása, de mivel Bécs a hozzájárulásért semmit sem kínált cserébe, egy ilyen olcsó vásárba az orosz külügyminiszter nem kívánt belemenni.⁴⁹

Az 1897-es osztrák-magyar—orosz megegyezést általában úgy szokás jellemezni, hogy az a felvetett problémákat nem oldotta meg, csak a status quot deklarálta. Ez a megállapítás szerintünk kiegészítésre szorul. Az elmondottakból talán kiderül, hogy a pétervári megállapodás lényegében Goluchowski előzetes

⁴⁶ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll vom 5. Oktober 1897. P. Z. 405. OI. Filmtár 1041. doboz.

⁴⁷ A leveleket A. F. Pribram publikálta „Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914” (Wien, 1920) c. könyvében (78—82. ll.).

⁴⁸ Liechtenstein an Goluchowski, streng geheim. 18. (6.) April 1897. HStA PA I, Karton 474.

⁴⁹ В. Хвостов: Ближне-восточный кризис 1895—97 гг. «Историк — Марксист» 1929 г., т. 13, стр. 51.

elképzeléseit rögzítette. (Más kérdés az, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter meglehetősen kanyargós utat tett meg, amíg 1897 áprilisáig eljutott.) Ezen túlmenően nyilvánvalónak tűnik, hogy a Kálnoky és Giers közötti fentebb említett hallgatóságos megállapodáshoz (a be nem avatkozáshoz) képest az 1897-es megegyezés tényleges előrehaladást jelez: a két hatalom lényegében *akcióprogramot* dolgozott ki konzervatív politikájára megalósítására, ezirányú közös erőfeszítéseik egybehangolására. A status quo biztosítása az adott viszonyok mellett ugyanis feltétlenül megkívánta mind Törökország tevékeny támogatását az európai részen 1897 után kibontakozó felszabadító mozgalommal szemben,⁵⁰ mind pedig az örökségre vágyó balkáni országok állandó csillapítását, visszatartását, és végül meghatározta a két hatalom egymás közötti viszonyát is: a nyílt rivalizálás háttérbe szorítását igényelte. Mindezt a két hatalom a későbbiek során nagyjából meg is valósította. A pétervári megegyezés ily módon egy évtizedre megszabta Ausztria-Magyarország balkáni politikáját.

Э. ПАЛОТАШ

АВСТРО-ВЕНГРИЯ И БАЛКАНСКИЙ ВОПРОС В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Резюме

Статья исследует балканскую политику и дипломатию Габсбургской империи в 90-х годах прошлого века на основе новых архивных материалов. В предыдущем десятилетии Австро-Венгрия создала себе прочные позиции в балканских странах, но в результате т. н. болгарского кризиса австро-русские отношения стали очень натянутыми. Автор показывает балканскую политику Кальноки в первой половине 90-х годов. В связи с этим он обращает внимание на постепенное австро-русское сближение и затрагивает также влияние франко-русского союза на позиции Австро-Венгрии. Автор указывает на то, что в глазах Кальноки существование союзов, направленных против России и стремление восстановить добрые отношения с царизмом своеобразно дополняли друг друга. Статья доказывает, что с 1894 г. австрийский и русский министры иностранных дел подготавливали новое соглашение о Балканах. Однако в 1895 г. начался новый ближневосточный кризис, под влиянием которого (и главным образом из-за весьма невыгодных для двуединой монархии осложнений в болгарском княжестве) на короткое время снова возобновилось глубокое взаимное недоверие двух держав. Новый министр иностранных дел Голуховский на основе разных фактов пришел к выводу, что Россия старается использовать этот кризис для упрочения своего положения на Ближнем Востоке. Поэтому он стал работать над созданием антирусской коалиции, надеясь в помощи Германии и, особенно, Англии. Его цель заключалась в недопущении активизации России на Ближнем Востоке. Попытка эта, однако, не увенчалась успехом вследствие изменения политики Англии. Между тем, русские руководители обнаруживали скоро склонность действовать совместно с Австро-Венгрией в подавлении балканских национальных движений. На этой основе развернулось новое сближение между двумя державами. В статье рассматриваются соображения, возникшие у австро-венгерских руководителей в связи с этим сближением, а также предистория австро-русских переговоров в мае 1897 г. В заключении анализируется австро-русское соглашение 1897 г.

⁵⁰ Ld. erről Э. Палоташ: Из дипломатической истории македонского вопроса на исходе XIX века. „Annales Univ. . .” t. V, Budapest 1963.

E. PALOTÁS

L'AUTRICHE-HONGRIE ET LA QUESTION DES BALKANS À LA FIN DU XIXe SIÈCLE

Résumé

C'est sur la base de matières d'archives inédites que cet article analyse la politique et la diplomatie aux Balkans de l'Empire des Habsbourg dans les années 1890. Au cours de la décennie précédente, l'Autriche-Hongrie avait établi des positions renforcées dans les pays balkaniques, mais en résultat de la crise bulgare les rapports austro-russes s'étaient tendus à l'extrême. L'auteur présente la politique de Kálnoky dans la première moitié de la dernière décennie du siècle; à ce propos, il s'étend au rapprochement graduel entre la Russie et l'Autriche et rappelle l'effet de l'alliance franco—russe sur les conceptions austro-hongroises. Il attire l'attention sur le fait que, selon les idées de Kálnoky, l'existence des alliances antirusses et le désir de rétablir les bons rapports avec le régime tsariste se complétaient de manière spécifique. A partir de 1894—notre article nous en fournit les preuves—, les ministres des Affaires étrangères d'Autriche et de Russie préparaient un nouveau Pacte balkanique. Mais l'année suivante une crise se dégageait au Proche-Orient, dont le résultat fut (surtout à cause des rebondissements internes en Bulgarie, très défavorables à la Monarchie) la recrudescence, pour une brève période, de la méfiance réciproque et profonde des deux puissances. Goluchowski, le nouveau ministre des Affaires étrangères austro-hongrois déduisait, à partir de divers facteurs, que la Russie s'efforçait de mettre à profit la crise pour étayer ses propres positions au Proche-Orient. En conséquence, il se dépensa, espérant l'aide de l'Allemagne et surtout de l'Angleterre, pour réunir une coalition hostile à la Russie et dont le but aurait été de mettre un terme à l'activité accrue de celle-ci dans l'aire proche-orientale. La politique anglaise ayant subi des modifications, cette tentative n'eut pas de suites. Cependant, parallèlement, les dirigeants russes se montraient enclins à coopérer avec l'Autriche-Hongrie contre les mouvements nationaux des Balkans. Ce fut là la base d'un rapprochement austro—russe renouvelé. L'article présente les idées que cette détente suscita chez les dirigeants austro-hongrois. Il développe les antécédents des pourparlers austro—russes en mai 1897 et termine en analysant l'accord austro-hungaro—russe de la même année.

RÁCZ JÁNOS

Az Üzemi Bizottságok a termelés megindításáért és az öntevékenyen kialakított hatáskör fenntartásáért*

Más összefüggésben — a néptömegek forradalmi öntevékenysége vizsgálatánál, a harcoló Vörös Hadsereg termékekkel való segítségével — szoltunk már arról, hogy a romokban heverő, nagyrészt vezetés nélkül maradt vállalatok dolgozói felismerték az azonnali cselekvés szükségességét, nem várva központi utasításra, haladéktalanul hozzáálltak a romeltakarításhoz, a termelés megindításához. Az üzemi bizottságok, általában a népi szervek céljait, kezdeti tevékenységét rögzítő feljegyzések, jegyzőkönyvek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a dolgozók és hatalmi szerveik elsőrendű feladatuknak a termelés feltételeinek megteremtését, a termelés megindítását tartották. Felismerték, hogy a lerombolt ország újjáépítése a munkásosztályra, a népre vár. A fennmaradt dokumentumok ugyanakkor azt is hűen tükrözik, hogy a dolgozók tudatában voltak annak, hogy áldozatos, nehézséget és lehetetlent nem ismerő munkájukkal új országot építenek. Ilyen értelmű reményeiket a MKP termelést, halasztást nem tűrő felhívásai csak megerősítették: „Most meg kell próbálnunk új életet teremteni a romokon. A feladatok, amelyek ebből ránk hárulnak, elképzelhetetlenül nagyok. Alig tudjuk elgondolni, hogyan fogjunk neki, *de egy bizonyos: ezekből a romokból nem szabad a régi Magyarországnak feltámadnia és nem is fog. Új Magyarországot építünk, a munkások és dolgozó polgárok Magyarországot.*”¹

A felszabadulás nyomán kibontakozott népi demokratikus forradalom második, kommunista irányítás alatt kiadott legális lapja, a Szegedi Népakarat² első és második számában (1944. október 18. és 19.) egyértelműen leszögezte: „A romokból, a pusztulásból, a nép valamennyi rétege összefogásával új Magyarországot akarunk és fogunk építeni”, „Új és szociális Magyarország épül majd fel a régi rendszer kártyavárként összeomlott tákolmánya helyén”.

A Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár üzemi bizottságának elnöke, arról szólva, hogy a hallatlan nehézségek leküzdéséhez mi adott erőt a munkásságnak, szintén az új ország felépítésének reményét emelte ki: „Akkor, amikor a romok alól kikapartuk gépeinket, amikor fagyos kezekkel tisztogattuk azokat, meg voltunk győződve, hogy ezek a gépek ha mozgásba jönnek egy új világban, az egész magyar nép érdekében fognak működni. Soha nem látott lelkesedéssel

* Részlet a szerző „Az üzemi bizottságok szerepe a magyar népi demokratikus átalakulásban (1944—1948)” c. kandidátusi dolgozatából.

¹ PI. Arch. — Röpiratgyűjtemény. Közli A munkásosztály az újjáépítésért 1945—1946. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 24—25. l. (Kiemelés tőlem — R. J.)

² Az első, amlyből 5 szám jelent meg, az Orosházi Népakarat volt, melynek első száma 1944. okt. 15-én jelent meg. Ezt a lapot a Kommunista Párt Orosházi Csoportja adta ki. A Szegedi Népakaratot, amelyből 1944. okt. 18—27. között összesen 9 szám jelent meg, a KMP Szegedi Csoportja adta ki.

fogtunk a munkához. A kezdeti nehézségeket leküzdve elindítottuk üzemünket. Az indulás volt csupán nehéz. Ehhez kellett erőt gyűjteni. De bennünk volt hit és volt erő, mert tudtuk azt, hogy magunknak építünk.”³

Az ÜB-k megalakulása egyben a romeltakarítás, a termelés megindulását is jelentette. A Szegedi Kenderfonó Rt. üzemi tanácsa 1944. október 20-án alakult meg, és vezetésével azonnal megkezdődött a gyárban a termelés.⁴ Amikor az ÜT. 1945 februárjában a jelentkezett tulajdonosoknak átadta a gyár vezetését; a vállalat munkásainak legnagyobb érdemét a termelés megindításában jelölte meg: „A felszabadulás első napjaiban üzembehelyezték a gyárat. A gyár vezetését a helyi hatóságokkal egyetértésben, az üzem munkásai által megválasztott és a szegedi szakszervezeti tanács által jóváhagyott üzemi tanácsra bízták. Az üzemi tanács a gyár minden vagyonával hűségesen, a közösség érdekeinek megfelelően gazdálkodott: kenyeret adott a gyár dolgozóinak, és árut termelt. A gyár dolgozói és üzemi tanácsa az értékek megmentésével és a termelés megindításával a magyar demokrácia ügyét szolgálták.”⁵ A szegedi üzemekben 1944 október—november folyamán megalakult üzemi tanácsok egységesen a termelés megindításában, a vállalatok vagyonának megtartásában és gyarapításában jelölték meg legfontosabb feladatukat.⁶

Hódmezővásárhelyen a malmok és üzemek munkásai a város felszabadulása után első feladatuknak az üzemek megindítását tartották. A Hódmezővásárhelyi Kokran Textilgyár gépeit a tulajdonos leszereltette, ennek ellenére az üzem munkássága a felszabadító Vörös Hadsereg bevonulása után 3—4 nappal a gyárban a termelést megkezdte.⁷

Békéscsaba 1944 októberében szabadult fel, és a KP helyi vezetőségének tagjaiból alakult városi tanács utasítására a város malmaiban és üzemekben megkezdődött a termelés. A tanács a malmokba és üzemekbe megbízottakat küldött ki, akik számbavették a nyersanyag- és árukészleteket és mozgósították a munkásokat a termelés megindítására.⁸

A nemzeti bizottságok nemesak a malmok, de a helyi üzemek megindításáról is gondoskodtak. Az Egri Nemzeti Bizottság pl. a Borsodnádasi Lemezgyár

³ SzOT I. 1945. 38/3. d. Jkv-ek., „Rokka” 1945. júl. 5.

⁴ SzÁL. Szegedi Kenderfonógyár Rt. Orosz katonai parancsnokság d.

⁵ PI. Arch. 2/16—93. A dokumentumot közli Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért 1944—1948 (Összeállította, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Dr. Jenői Károly, Rácz Béla, Strassenreiter Erzsébet) c. kötet is. Táncsics Könyvkiadó. 1966. 204—205. l. (a továbbiakban: ÜB-köt.). Nevezett gyár üzemi tanácsának munkájára lásd még: Délmagyarország, 1944. dec. 17. „Munkában az üzemi tanács” c. cikkét.

⁶ Lásd Szegedi Népakarat, 1944. okt. 25. (A gyufagyári munkások szervező ülése) SzÁL. Szegedi Polgármesteri iratok 79/1945. (A Szegedi Cipészipari Szövetkezet 1944. nov. 21-én tartott üzemértekezlet jkv-e.) Tóbiás Márton Fiai Fémáru gyár üzemi tanácsának megalakulása uo. 257/1945 stb.

⁷ Délmagyarország, 1944. dec. 3.

⁸ Lásd Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—1946. Bpest. Kossuth. 1961. 28—29. l. A szerző értekes művében helyesen mutat rá, hogy a városokban a nemzeti bizottságoknak az üzemi termelés megindításában általában nem volt jelentős szerepük. E feladatot sikeresen a városi üzemekben a munkások, az ÜB-k és az állami szervek irányításával oldották meg. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a nemzeti bizottságoknak egyáltalán semmi szerepük sem lett volna az üzemi termelés megindításában. Az első hónapokban különösen a vidéki malmok, téglagyárak, konzervgyárak és más vállalatok üzembehelyezésére nagy és eredményes erőfeszítéseket tettek az NB-k. A továbbiakban Balázs Béla könyve alapján idézünk erre néhány példát.

vezetésére mérnököt küldött ki, akit gyárvezetői címmel ruházott fel.⁹ A Szigetvári Nemzeti Bizottság a helyi konzervgyár munkáját indította meg és segítséget nyújtott a gyárosnak a munkaerő toborzásában.¹⁰ A Győri Nemzeti Bizottság három mérnököt hatalmazott fel a helyi lenszövő- és textilüzemek működésének megindításával.¹¹ A Mezőhegyesi Nemzeti Bizottság az ecetgyár megindítását határozta el, és az üzem karbantartását a helyi ipari szakszervezetre bízta.¹² A Nagykanizsai Nemzeti Bizottság a konzervgyár termelésének megindítását kezdeményezte, és a város egyik legnagyobb péküzemét — a tulajdonos fellebbezése ellenére — átadta az élelmiszeripari munkások szakszervezetének, hogy közösségi alapon kezdjék meg a munkát.¹³ A Gyulai Nemzeti Bizottság a téglagyárak üzembehelyezésével az építőmunkások és a földmunkások szakszervezetét bízta meg stb.¹⁴ Ezenkívül a nemzeti bizottságok mellett számos helyen újjáépítési bizottságok alakultak, amelyek szakemberek bevonásával dolgozták ki a romeltakarítást, az újjáépítés helyi tervét, és részt vettek a munkálatok megszervezésében és irányításában.¹⁵ A néhány felsorolt példából is kitűnik: a nemzeti bizottságok, ha nem is oly mértékben, mint az üzemi bizottságok, de hozzájárultak — főleg vidéken — az üzemi termelés gyors megindításához is.

A Debreceni MÁV Főműhely dolgozói a város felszabadulását követő napon megkezdték a romeltakarítást, vasúti mozdonyok és kocsik javítását. A helyreállítási munkálatokat mintegy 100-an kezdték el, és január végén már kb. 1500-an dolgoztak az üzemben.¹⁶ Ózd 1944. december 20-án szabadult fel, de a baloldali munkásvezetők szervezése és felhívása nyomán az ózdi vasműben 23-án már kb. 1000 munkás jelentkezett munkára, 24-én pedig mintegy 2500-an.¹⁷ Az első napokban a munka megindítására a két munkáspárt helyi szervei és az újraválasztott bizalmiak mozgósították a dolgozókat, 1945 január végétől pedig az MKP ózdi szervezetének kezdeményezésére létrehozott Termelési Bizottság, amely gyakorlatilag az ÜB funkcióit töltötte be.¹⁸ A MÁVAG diósgyőri vas- és acélgyárában az 1944. december első hetében megalakult üzemi tanács kezdeményezésére és vezetésével indult meg a munka. Az ÜT. a munkahelyükön maradt műszakiakkal, tisztviselőkkel szorosan együttműködve, kidolgozta a békés termelésre való áttérés tervét, melyről az illetékeseket és az üzemet 1945. január 7-én meglátogató Takács Ferenc iparügyi minisztert tájékoztatta.¹⁹

⁹ ÁL. Eger, Egri NB iratai. 1945. jan. 3-i jkv. Idézi *Balázs Béla*: i. m. 146. l. Minden bizonnyal Nemes Aladár mérnökről van szó, akit korábban a gyárból baloldali magatartása miatt bocsátottak el, és a gyár kommunistái kérték az Egri NB-t arra, hogy Nemes Aladárt nevezze ki a gyár élére. Vö. *Bakos Gyula*: Urak nélkül c. visszaemlékezésével. A Szabadság hajnalán. Bpest, Kossuth. 1965. 153. l.

¹⁰ ÁL. Pécs. Szigetvári NB iratai. 1945. jan. 23-i jkv. Uo. 146—147. l.

¹¹ ÁL. Győr. Győri NB iratai. 1945. ápr. 16-i jkv. Uo. 147. l.

¹² ÁL. Gyula. Mezőhegyesi NB iratai. 1945. máj. 5-i jkv. Uo.

¹³ ÁL. Kaposvár. Nagykanizsai NB iratai. 1945. jún. 22-i és aug. 31-i jkv.-ek. Uo.

¹⁴ ÁL. Gyula. Gyulai NB iratai. 1945. febr. 2-i jkv. Uo.

¹⁵ Uo. 148—149. l.

¹⁶ Néplap (Debrecen), 1945. jan. 28. Közli A munkásosztály az újjáépítésért 1945—1946. 28—29. l.

¹⁷ Lásd *Kirschner Béla—Ráczi Béla*: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. Századok, 1963. 3. sz. 661. l.

¹⁸ Lásd uo. 663. l., ÜB-köt. 189—190. l., SzOT L. 1945. l. d. Vas-Witteg levelek. A gyár ÜB-jének 1945. jún. 15-i jelentése.

¹⁹ Lásd OL. Takács Ferenc iparügyi min. töredékes ir. Közli az ÜB-köt. 168—174. l.

Szolnok 1944. november 4-én szabadult fel, és jóformán még el sem ült a harci zaj, amikor a szervezett baloldali munkások példamutató tevékenysége nyomán megkezdtek az üzemek helyreállítását. A Szolnoki Cukorgyár munkásai a vezetés nélkül maradt üzemet már november elején megindították.²⁰ A Szolnoki Fűtőház baloldali munkásai szintén nem vártak utasításra, vezetésükkel megindult a helyreállítási munka: „Nekünk, munkásoknak kellett a munkát megszerveznünk és irányítanunk — írja visszaemlékezésében Fehérvári József —, mert a fűtőház egész vezető személyzete főnököstül együtt elmenekült. . . . Lehet, hogy sok mindent rosszul értettünk, de munkánkat szívvel-lélekkel végeztük. Annyira belelendültünk (a munkába — R. J.), hogy azon vettük észre magunkat, majdnem az üzemi bizottság irányítja a politikai életet, a fűtőház szakmai vezetését, a közellátás ügyeit, stb.”²¹

A Weiss Manfréd Művek ideiglenes üzemi bizottsága — amely, mint említettük, a 13-as bizottság határozata alapján alakult meg 1945. január 9-én, Csepel felszabadulása napján — első ülésén (10-én) fő feladatát a romeltakarítás megszervezésében, a háborús károk helyreállításában, a folyamatos termelőmunka feltételeinek biztosításában jelölte meg.²² Minden más munkát — az üzem megtisztítása a fasisztáktól, szervezeti élet, fizetés, a dolgozók élelmezése stb. — a termelés érdekeinek rendelt alá az ÜB. Amikor az igazgatóság 1945 január végén megkezdte működését, akkor már az ÜB vezetésével több mint 5000 ember dolgozott a WM-ben.²³

A MÁV Északi Főműhely ÜB-je 1945. február 5-én az MKP-nak küldött jelentésben beszámolt arról, hogy 1945. január 16-án megindult az új élet a Főműhelyben, megalakult az ÜB. „Az üzemi bizottság fáradhatatlan munkával látott hozzá a romok eltakarításához és a romok alól kikapart, megmentett gépek és szerszámok rendbehozatalához. A kezdő létszám 300 ember volt. . . . Az üzemi bizottság és a főnökség célkitűzése, minél több mozdony és teherkocsi kijavítása és üzembehelyezése, amelytől függ, a Vörös Hadsereg támogatásán kívül, Budapest kiéhezett lakosságának a legrövidebb időn belül élelemmel való ellátása. . . . Az üzem jelenleg kb. 1000 emberrel dolgozik. Minden reményünk meg van arra, hogy a nagy nehézségek között megindult és a pusztulás utáni első benyomás hatása alatt reménytelennek látszó munka meghozza a kívánt eredményt. *Hisszük, hogy a régi rendszer bűneit levezekelvén, a MÁV Északi Főműhely az elsők között lesz, aki a fasizmus szörnyű pusztításai után helyet kér a szabadság jegyében fogant új demokratikus Magyarország felépítésében.*”²⁴

A Ganz Wagonygyár ÜB-jének 1945. évi zárójelentésében olvasható: Miután az ÜB január 18-án megalakult, legfontosabb feladatának az üzem megindítását tartotta, ami hihetetlen nehézségek leküzdése útján, a munkásság ál-

²⁰ Népszava, 1945. máj. 17. („Szolnok élni akar”).

²¹ *Fehérvári József*: A Szolnoki Fűtőház kommunistái. A Szabadság hajnalán . . . 143—144. l.

²² *Vö. Kirschner Béla—Rácz Béla*: Adalékok a felszabadult Csepeli WM első négy hónapjának történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1961. 3. sz. 133. l., *Drucker Tibor*: A felszabadult Csepel. Csepel története. Bpest, Kossuth. 1965. 411. l.

²³ Lásd Szabadság, 1945. febr. 10. („Munkában a csepeli WM-gyár üzemi bizottsága”), *Fogaskerék*, 1945. ápr. 7. („Dolgozó társainkhoz”), *Berend T. Iván—Ránki György*: A csepeli vasmű rövid története. Csepel története. . . 94. l.

²⁴ PI. Arch. 2/16—93. (Kiemelés tőlem — R. J.). A dokumentumot közli az ÜB-köt. is 209—210. l. A termelés beindítására lásd még: Szabadság, 1945. márc. 20. („Munkában az Északi Főműhely”), Szabad Nép, 1945. jún. 15. (Gerő Ernő a 100. mozdony átadásának ünnepén, ekkor már az üzemben 1700-an dolgoztak).

dozatvállalása eredményeként sikerült. Január 23-án még csak 786 munkás és 224 tisztviselő dolgozott a gyárban — ami az 1944. évnek kb. $\frac{1}{6}$ -a volt —, 1945 végén már kb. 4000.²⁵ Pongrácz Kálmán, a Ganz-gyár ÜB-jének akkori elnöke a rádiónak adott nyilatkozatában (1945 április) így emlékezett vissza az indulásra: „Január 18-án jelentünk meg a gyárban... Az első órákban nagy elkeseredés vett erőt rajtunk, látva a rombolást... Az elkeseredés azonban rövid ideig tartott, beláttuk, hogy ezen segíteni kell, mert ránk vár a feladat, hogy a gyárat újjáépítsük, mi akik hosszú esztendőök alatt összforrtunk a gyárral. Nem kesereghettünk, hanem keményen neki kellett látnunk a munkának, hogy minél hamarabb életet fakasszunk a lerombolt műhelyekben.”²⁶

A Fémárú-, Fegyver és Gépgyár Rt. ÜB-je az SzT-hez 1945. február 13-án küldött jelentésében beszámolt arról, hogy a vállalat a bizalmi testület által jóváhagyott ÜB. vezetésével január 7-e óta működik. „Teljes foglalkoztatás esetén 900—1100 munkást tudnánk foglalkoztatni, a jelenlegi 439-cel szemben.”²⁷ Az ÜB 1945. július 30-án tartott beszámolójában szerepel: „Nehéz körülmények között alakult meg az üzemi bizottság, amely felismerte a rendkívüli időt, ami 1945. január elején volt. Az ÜB fő feladatául tűzte ki célul az üzemet megindítani, ami sikerült.”²⁸

Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. ÜB-je 1945. augusztus 28-án beszámolt az ÜB munkájáról az SzT-nek, és a többi között az alábbiakat írták: „A szervezett munkásság a felszabadulás pillanatában — 1945. január 10-én szabadult fel Újpest és a gyár — hozzálátott a romeltakarításhoz, a helyreállítási munkához. Az ÜB programot dolgozott ki, a Vörös Hadsereg pedig megrendeléseket adott.”²⁹ Az MKP újpesti szervezete 1945. február 24-én kelt jelentésében a termelés megindítása és állapota szempontjából jellemzi a fontosabb újpesti üzemeket: a Budavidéki Posztógyárban az ÜB vezetésével január 20-tól már termeltek, a Kender Juta Rt-ben az ÜB kezdeményezésére már január 14-én megkezdték a termelést, a Magyar Pamutipar Rt-ben február közepétől 1600-as létszámmal dolgoztak a Vörös Hadsereg részére, a Hazai Pamutszövőben 450, a Kender, Juta és Textilipar Rt-ben pedig 589 munkással dolgoztak ugyancsak a VH részére.³⁰

A Mautner Ödön magtermelő és nagykereskedelmi Rt. ÜB-je az alábbiak szerint számolt be az indulásról: „A vállalat az ostrom után a szó betű szerinti értelmében romokban állott. 1945. január 20-tól kezdődően minden külső segítség, tőke és tőkés nélkül kezdtük meg a munkánkat. Az üzem valamennyi dolgozója attól a tudattól áthatottan, hogy az újjáépítés a legfőbb feladat, lankadatlan szorgalommal dolgozott ennek érdekében és úgyszólván a körmeinkkel ástuk ki a romokban heverő épületek alól, a pincékben elrejtett csekély mennyiségű árut...”³¹

²⁵ SzOT L. 1945. 4. d. Vasas Szakszervezet Ganzgyár. Uo. 1. d. Vasas Szakszervezet vegyes levelek. Vö. még: PI. Arch. 2/16—99. Népszava, 1945. márc. 11. („Termel a Ganz Wagongyár”), Szabad Nép, 1945. júni. 3. („Teljes erővel dolgozik a Ganzgyár”).

²⁶ SzOT L. 1945. 1. d. Vasas Szaksz. vegyes levelek. Lásd még: ÜB-köt. 310—311. 1.

²⁷ SzOT L. 1945. 38/3. d. Jkv.-ek.

²⁸ SzOT L. 1945. 8. d. Vasas Szaksz. vegyes. A termelés megindítására lásd még: PI. Arch. 2/16—93 (Vásárhelyi Miklós a gyár helyzetéről szóló 1945. jan. 26-án kelt beszámolója.)

²⁹ SzOT L. 1945. 5. d. Vasas Szaksz. E. Izzó Rt.

³⁰ PI. Arch. 2/16—93.

³¹ PI. Arch. 253/1—85., Fogaskerek, 1945. ápr. 28. „A Mautner gyárból írják”; „Romokban állt a Mautner maggyár és malom az angol bombázás következtében, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította a gyárat. Az Igazgatóság eltűnt, de a munka ennek ellenére megindult a Munkásbizottság és Pausch István elvtárs vezetésével.”

Az Egyesült Magyar Ásványolajgyárak Rt. üzemi bizottsága 1945. február 15-én legfontosabb teendőit az alábbiakban határozta meg: „Az ÜB feladatául tűzte ki, hogy a termelést az összes rendelkezésre álló lehetőségek felhasználásával biztosítsa, s az alkalmazottak szociális helyzetét a körülményekhez képest a legmesszebbmenően elősegítse. Ezzel egyidejűleg az ÜB gondoskodni fog arról, hogy a vállalatot a fasiszta érzelmű és jobboldali egyénektől megtisztítsa.”³²

A termelés gyors megindítása és folyamatosságának biztosítása, az ország újjáépítése szempontjából meghatározó jelentősége volt a bányászok aktivitásának. A bányamunkásság az ipari munkássághoz hasonlóan abból a felismerésből indult ki, hogy „a szétdőlt országot csak a munkásság önálló és kezdeményező fellépése állíthatja talpra”.³³

A felszabadulással egyidőben a bányászok a létrehozott ÜB-k vezetésével megkezdték a bányák víztelenítését, az élet megindulásához szükséges szén felszínre hozását. Szabados András bányász az indulásról többek között ezeket írta: „A borsodi bányák üzemait a *magunk erejéből*, minden vezetés nélkül tettük üzemképessé, mert a volt üzemvezetők legtöbbször elszökött a németekkel... A bányászok nekiláttak a lerombolt bánya megépítéséhez. A hideg téli napokban emberfeletti munkát végeztek. Azt lehet mondani félig meztelenül, ruha és bakancs nélkül, fizetés és élelem nélkül, de öntudattal végezték ezt a nehéz munkát. Minthogy a bányákban villanyáram nem volt, nem volt ami a lejtő-aknából felhozza a megrakott csilléket, a bányász nekilátott és drótkötéllel húzta ki a nehéz csilléket. A bányából a kisebb vizet pedig vödörökkel távolította el... Ezt mind vezetők nélkül csinálta, ebben a munkában csak a Vörös Hadsereg volt segítségére...”³⁴

A salgótarjáni szénmedencében azokban a bányákban, amelyek nem kerültek víz alá, már 1944 december végén megkezdődött a szén kitermelése. Januárban már a napi átlagos széntermelés 2948 vājárral 94 483 q volt, olyan körülmények között, amikor a normális termeléshez szükséges feltételek nem álltak rendelkezésre. Kezdetben különösen nagy volt a szakemberhiány. A salgótarjáni területen a felszabadulás előtt a termelést 34 mérnök és 5 igazgató irányította, 1945 januárban pedig csak 5 mérnök és 1 igazgató.³⁵ A nagy szakemberhiány arra készítette még a legbaloldalibb üzemi bizottságokat is, hogy együttműködjenek az általuk reakciónak tartott műszakiakkal, azaz az ÜB-k többsége a termelés érdekében kiállt a régi szakemberek mellett. Jellemzően mutatja ezt a sajkókazai bánya üzemi bizottságának 1945. augusztus 11-én hozott határozata. A bányát kitűnően ismerő, volt bányafelügyelő munkába állítását a bányászokkal szemben — akiknek az illetővel antiszociális, reakciós magatartásából eredően ellentétek voltak — az ÜB az alábbi módon indokolta: „Mivel azonban tudjuk azt, hogy egy bánya menetét csak szakember tudja vezetni, úgy határozunk, hogy maradjon itt. Azonban elvárjuk tőle, hogy a munkásságot a mai

³² SzOT L. 1945. 38/3. d. Jkv.-ek.

³³ Pl. Arch. 253/1—21. A bányákat ért háborús károsodásra lásd *Kolossa Tibor*: A szénbányák államosítása c. munkáját, Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1955. 399—451. l.

³⁴ Népszava, 1945. máj. 3. („A bányászok válasznak.”)

³⁵ Lásd SzOT L. 1945. 2. d. Bányász Szaksz. A salgótarjáni területen a termelés alakulása — egy napra számítva — 1945 január—1945 augusztus között: február: 281 133 q (4939 vājár), március: 615 000 q (5213 vājár), április: 604 000 q (5863 vājár), május: 298 000 q (6184 vājár), június: 382 000 (5631 vājár), július: 501 000 q (6074 vājár), augusztus: 561 000 q (6187 vājár). Uo. Lásd. még: Népszava, 1945. okt. 6.

időknek megfelelő szociális és igazságos módon fogja kezelni. Elvárjuk tőle, hogy az ÜB-t és a szakszervezetet minden az üzemet érintő ügybe bevonva, ezen szervekkel együtt fog működni.”³⁶

A bányászok az ÜB-k vezetésével rendkívül erőfeszítéseket tettek a termelés megindítása és fenntartása érdekében. Nem egy bányában a bányafa hiányát saját erőből történő fakitermelés megszervezésével pótolták.³⁷ A robbanóanyagot pedig az összegyűjtött lövedékekből kiszertelt lőporral igyekeztek pótolni.³⁸ A legnagyobb gondot azonban az elégtelen élelmezés okozta. A tárnák-ból naponta vittek ki bányászokat, akik munka közben az éhségtől estek össze.³⁹ A rossz ellátás következtében nagy mértékben csökkentek a teljesítmények: 1940-ben egy bányász műszakonként átlagosan 8,7; 1944-ben már csak 7,7; 1945 nyarán pedig mindössze 3 mázsa szenet termelt.⁴⁰

A bányamunkásságnak a széntermelés növelésére tett erőfeszítéseit a fel szabadító Vörös Hadsereg kezdettől támogatta. A bányászok önfeláldozó munkáján kívül ennek is szerepe volt abban, hogy a széntermelés 1945 végén megközelítette az 1938. évi 60%-át, ami nélkülözhetetlen feltétele volt az ipari termelés megindításának és növekedésének, a lerombolt ország újjáépítésének.⁴¹

Azoknál a vállalatoknál, amelyek nem maradtak vezetés nélkül, az ÜB-k a munkáspártok, a szakszervezet és az állami szervek segítségével kényszerítették a tulajdonosokat az üzemek megindítására, ill. indították meg a termelést. Számos ÜB a termelés megindítása és fenntartása érdekében kért vállalatvezetőt a gyár élére, kívánta szövetkezeti alapon üzemeltetni a vállalatot, ill. követelte az államosítást. A WM érdekeltségéhez tartozott Sigg Rt. alumíniumgyár ÜB-je 1945. május 5-i beadványában a gyár élére vállalatvezető kirendelését kérte az Iparügyi Minisztériumtól: „Vállalatunk jelenlegi vezetőjével az együttműködés lehetetlen, mert vállalatunk vezetője minden olyan kísérletet, amely üzemünk megindítását lehetővé tenné, csendes szabotálással gátol... Ő mint a Weiss Manfréd család bizalmi embere, a család érdekeit kell hogy képviselje. Nem törődve azzal, hogy az üzem megindulása esetén elsősorban az újjáépítés és a népi demokrácia keretein belül is nagy szerephez tudna jutni.

Üzemünkben foglalkoztatott szakértársaink az üzemi bizottsággal karöltve már február végére helyrehozták a belövések által okozott kárt, úgy, hogy az üzem részlegesen már akkor indulhatott volna.”⁴²

³⁶ SzOT L. 1945. 7. d. Bányász Szaksz.

³⁷ Pl. az ózdi bányák. Lásd SzOT L. 1945. 2. d., 1946. 10. d. Bányász szaksz., az Ajkai Kőszénbányában. OL. ÜB Jkv.-ek. 40. cs.

³⁸ A Közgazdaság Évkönyve 1947. 189. l. Idézi *Berend T. Iván*: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—1948. Bpest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1962. 41. l.

³⁹ Lásd az 1945. máj. 12—13-án tartott bányász-kongresszus anyagát. SzOT L. 1945. 6. d. Bányász Szaksz., Szabad Nép, okt. 21., dec. 2.

⁴⁰ Az MNB gazdasági helyzetjelentése a bankvezetőség részére 1945. aug. 25. Idézi *Berend T. Iván*: Újjáépítés. . . 41. l. Lásd még Zgyerka János, a Bányász Szakszervezet akkori főtítkárnak 1945. aug. 16-án Salgótarjában tartott beszédét. SzOT L. 1945. 2. d. Bányász Szaksz.

⁴¹ Vö. *Berend T. Iván*: Újjáépítés. . . 41—42. l., *Kolossa Tibor*: A szénbányák államosítása. 420. l. A tokodi ÜB 1945. okt. 25-én a SzT-hez küldött jelentésében a széntermelés egyenletes emelkedésének — napi átlag: április: 17 vagon, május: 21,2; június 25,8; július: 31,4; augusztus: 33,6; szeptember 38,3; október 25-ig 44 — legfontosabb okát az élelmezés javulásában jelölte meg. SzOT L. 1945. 6. d. Bányász Szaksz.

⁴² Lásd Ol. Iparügyi M. 1945—B—52. 458. Közli *Földi Tamás*: Iratok a magyar nagyipar történetéhez 1945—1946-ban. Levéltári Közlemények, 1960. 243—244. l., SzOT L. 1945. 9. d. Vasas Szaksz. vegyes. (Az Iparügyi Minisztérium átirata a Vas- és Fémmunkások Szövetségéhez az ÜB kérése tárgyában.)

A Vass Kálmán zár- és lakatosáru gyár ÜB-je 1945. február 10-én jelentette az Iparügyi Minisztériumnak, hogy a gyárat üzemképes állapotba helyezték, a tulajdonos azonban nem jelentkezik, ezért kérik, hogy a gyár élére vállalatvezetőt jelöljenek ki, illetve az üzemet a szervezett újjáépítésbe bekapcsolni.⁴³ A Kemény Antal szerszám- és szerszámgépgyár üzemi bizottsága 1945. május 2-án a vállalat szövetkezetesítését — amely addig Rt. formában működött — a termelés zavartalan biztosítása és növelése érdekében kérte.⁴⁴ Az Athenaeum Nyomda Rt. ÜB-je 1945. február 16-án kérte az SzT-t, hogy vegye tulajdonába az üzemet, mert a tulajdonosok nem jelentkeztek, a nyomda munkájára, mint írták, nagy szüksége van az országnak.⁴⁵

A Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt. ÜB-je 1945 februárjában a „vállalat záros határidőn belül való szocializálását” a termelés zavartalan biztosítása céljából tartotta szükségesnek, ill. ezért javasolta az üzem államosítását.⁴⁶ A Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. üzemi bizottsága 1945. április 16-án a vállalat államosítását hasonló indokkal javasolta: „A Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. mint a Magyar Általános Hitelbank tulajdonát képező gyár a hitelbank keretében és vezetése mellett nem tud a demokratikus Magyarország felépítéséhez kellően hozzájárulni, annál is inkább, mert feltehető, hogy a további együttműködés (az ÜB és az igazgatóság között — R. J.) állandó súrlódással járna, ami akadálya a gyártól elvárható teljes kapacitás kifejlődésének. Ezért szükségesnek tartjuk, sőt követeljük a fentiek kivizsgálását, a gyár rövid úton való államosítását, miáltal megoldódnának azok a vitás kérdések, melyek jelenleg is hátráltatják a komoly építő munkát.”⁴⁷ Az Ózdi Vas- és Acélgépgyár szervezett munkássága a konszern sürgős államosítását többek között ezzel indokolta: „A jelenlegi gyárvezetőség többszöri kérelmünkre sem tud eleget tenni a gyár üzembentartásának a biztosítására . . . Nem használja ki a múltbeli üzleti összeköttetéseit nyersanyag beszerzésére. A munkásság szorgalmával teljesen üzemképesre helyreállított Magyarország legnagyobb vasgyára áll. . . Magyarország összes vasutai és hidai meg vannak rongálva. A Szovjetunió részére szállítandó jóvátételi vasanyagokat legnagyobb részben az Ózdi gyárnak kellene legyártani, de a mostani gyárvezetőség nem tud vagy nem akar eleget tenni. Azonban az ózdi munkásság becsületbeli kötelességének tartja, hogy a magyar vasutak és hidak elkészüljenek és a Szovjetunióknak a jóvátételt leszállíthassa.”⁴⁸

A csak töredékesen ismertett néhány dokumentum is egyértelműen mutatja, hogy a munkásosztály és szerveik, az ÜB-k kivétel nélkül egységesen az üzemek helyreállításában, a termelés megindításában látták és jelölték meg első tennivalóikat. A dokumentumokból az is kitűnik, hogy az ÜB-k létrejöttük pillanatától tudatában voltak annak, hogy a termelés gyors megindítása nemcsak gazdasági jelentőségű, de nagyon fontos politikai kérdés is. A szervezett munkásság felismerte, hogy a vezető szerep megszerzésének fő területe az újjáépítés, s ennek érdekében minden más célkitűzést a termelés érdekeinek rendelt

⁴³ PI. Arch. 2/16—93.

⁴⁴ SzOT L. 1945. 38/1. d. ÜB-iratok.

⁴⁵ SzOT L. 1945. 2. d. (Kossa-levelek).

⁴⁶ SzOT L. 1945. 2. d. (Kossa-levelek).

⁴⁷ SzOT L. 1945. 38/1 d. ÜB-iratok.

⁴⁸ SzOT L. 1945. 1. d. Vasas Szaksz. (vegyes). Itt jegyezzük meg, hogy az üzemek szövetkezeti, ill. állami tulajdonba vételére irányuló törekvéseknél — amint ez a fentebb idézett néhány dokumentumból is kitűnik — a termelés megindítása, fenntartása mellett a magántulajdon tagadásának gondolata is szerepet játszott.

alá. Többek között a hatékony munkásellenőrzést is azért lehetett igen gyorsan — még az ország teljes felszabadulása előtt, gyakorlatilag Budapest felszabadításával egyidőben — rendeleti úton is megteremteni, mert a munkásosztály öntevékeny és önfeláldozó szerepe az újjáépítésben meghatározó jelentőséggel bírt, azzal nem számolni, azt el nem ismerni lehetetlen volt.⁴⁹ A munkásosztály a tennivalók helyes meghatározása mellett példát mutatott abban is, ahogyan eleget tett a termelés megindításából a reá, mint kezdeményező, vezető erőre háruló feladatoknak. A rendkívül nehéz helyzetben — lerombolt üzemek, a gépek és felszerelések nagy része használhatatlan volt, nem állt rendelkezésre elegendő nyersanyag, energia, munkáskéz, élelem stb. — a munkások az ÜB-k vezetésével nagy körültekintéssel, felelősségteljesen kezdték meg a munkát.

A termelés eredményes megindítása és fenntartása szempontjából különösen nagy volt a jelentősége annak, hogy az üzemi bizottságok együttműködnek-e a műszaki értelmiséggel, tisztviselőkkel, azokkal, akik korábban a vállalatokat irányították, ill. az irányításban részt vettek.⁵⁰ Az ÜB-k nagy többsége felismerte az értelmiséggel való együttműködés szükségességét, határozottan fellépett az értelmiségellenes megnyilvánulásokkal szemben. Már az ÜB-k létrehozásánál érvényesült az a törekvés — az üzemek szakszerű irányításának biztosítása céljából —, hogy a műszakiakat is bevonják az üzemi bizottságokba. A Chinoin Gyógyszer-gyár 8 tagú ÜB-jébe 6 munkást és 2 mérnököt választottak be.⁵¹ A Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt. ÜB-jének más összefüggésben idézett feljegyzésében olvasható: „Január 12-én kezdtük meg a munkát és az üzemi bizottságba két mérnök igazgatót is bevontunk, akik minden héten tartoztak jelentést tenni az üzemben végzettekről.”⁵² A Kemény Antal szerszám- és szerszámgépgyár ÜB-jében kezdettől részt vettek a műszakiak is.⁵³ A MÁV Északi Főműhely üzemi bizottságába szintén 2 mérnököt vontak be rögtön az alakuláskor.⁵⁴ A Ganz MÁVAG ÜB-jének tagjai lakásaikon keresték fel a műszakiakat és kérték fel őket a munka folytatására, mert tudták, hogy nélkülük a termelés nem indulhat meg.⁵⁵

A Dreher—Haggenmacher vállalatok 1945. január 30-án létrehozott munkásbizottsága — központi ÜB — munkájának segítése, szakmai tanácsadás céljából 6 szakembert kért fel.⁵⁶ A WM ÜB-je 1945. január 22-én a termelés megindítása érdekében állást foglalt a munkásság és a műszaki értelmiség együttműködése mellett. A tanácskozáson az ÜB a szakemberek megbeecslését

⁴⁹ Vö. Berend T. Iván: Újjáépítés. . . 34—35. l.

⁵⁰ Várható volt ugyanis, hogy a felszabadulás nyomán mindenek előtt az elmaradottabb munkások körében tisztviselő-értelmiség ellenes hangulat, magatartás keletkezik. Ennek a veszélynek reális alapja volt, hiszen a felszabadulás előtt az üzemek, bányák műszaki és adminisztratív személyzete kevés kivételtől eltekintve a tőkés érdekeket képviselte a munkássággal szemben. Ezért a munkások egyrésze a mérnököket, technikusokat, tisztviselőket úgy tekintette, mint a munkaadók hajcsárjait. Növelte az értelmiség-ellenes hangulat feltörésének lehetőségét az, hogy a műszaki személyzet jelentős része a tőkésekkel együtt elmenekült stb.

⁵¹ Lásd PI Arch. 2/16—77 ill. 93. 1945. jan. 18., jan. 30.

⁵² SzOT L. 1945. 2. d. (Kossa-levelek).

⁵³ SzOT L. 1945. 38/1. d. ÜB-iratok.

⁵⁴ PI Arch. 2/16—93. Az ÜB-kötet névmutatója ebben a vonatkozásban is tanulságos, jól használható. A több mint másfélezer személy adataiból hozzávetőleges pontossággal következtetni lehet arra, hogy az üzemi bizottságokban milyen arányban képviseltették magukat a műszaki értelmiségiek.

⁵⁵ Bajtai István, Kara József, Márkus István, Németh Ferenc és Valecz József visszaemlékezése alapján (saját gyűjtés 1964. júl. 15.).

⁵⁶ PI Arch. 2/16—93. A teljes dokumentumot közli az ÜB-köt. 199—200. l.

hangsúlyozta, s a fizetések megállapításánál leszögezte: „A gyár vezetői nagyobb felelősségünknel fogva részesüljenek nagyobb fizetésben.”⁵⁷ A bizottság 1945. június 4-én elsősorban az üzem menetének szakszerűbb, eredményesebb ellenőrzése céljából műszaki bizottságot hozott létre.⁵⁸

A Hazai Fésüsfonó és Szövőgyár Rt. üzemi bizottsága az igazgatósággal együtt már 1945. március 7-én műszaki bizottságot hozott létre a Vörös Hadsereg rendelkezéseinek előírászerű lebonyolítása és az összes felmerülő nehézségek időben való kiküszöbölése céljából.⁵⁹ Az Ózdi Vas- és Acélgyárban a munkáspártok és az ÜB kezdeményezésére mérnökökből, művezetőkből, mesterekből és munkásokból 1945. július 19-én alakult műszaki bizottság. A bizottság tagjai a bányászat, energiaszolgáltatás, nyersvasgyártás, acélgyártás, gázfejlesztés, hengerlés és üzemfenntartó gépészet területeiről kerültek ki. A bizottságban a szakszervezet és a két munkáspárt is képviselve volt. A bizottság célja: a gyárvezetés — általában a mérnöki kar — és a munkásság közötti műszaki kapcsolat megteremtésével az eredményes munkához szükséges kölcsönös bizalom biztosítása. Feladata: minden fontos műszaki probléma megvitatása, a megoldásban az üzemek együttműködésének megteremtése és a végrehajtás ellenőrzése.⁶⁰ A vállalat vezérigazgatója augusztus 2-án levélben tiltakozott a műszaki bizottság létesítése ellen: „Egy ilyen célú és feladatkörű bizottság működése feleslegessé teszi a műszaki vezetést és azt teljesen kikapcsolja a termelésből. Nem vitás, hogy a bizottság ülésein jelenlevő pártkiküldöttek a tárgyalási anyagba politikai szempontokat fognak keverni. . . Az üzemvezetőség működése az ÜB kontrollja alatt áll, felesleges tehát további ellenőrző és konzultáló szerveket létesíteni.”⁶¹

Abban, hogy az ÜB-k döntő többsége kezdettől együttműködött a műszaki értelmiséggel, hogy csak elvétve akadtak olyan ÜB-k, amelyek a mérnököket, technikusokat kirekesztették az ÜB-k munkájából,⁶² a munkáspártoknak, a Szakszervezeti Tanácsnak és az üzemek élére kirendelt szovjet parancsnokoknak is nagy szerepük volt. Az MKP tagjain és szervezetein keresztül az üzemi bizottságokat a műszaki értelmiséggel való szoros együttműködésre szólította fel. A párt féléves működéséről szóló jelentés erről a törekvésről az alábbiakat tartalmazza: „Pártszervezeteink összehoztak termelési értekezleteket nemcsak a munkásokkal, hanem mérnökökkel, igazgatókkal, műszaki alkalmazottakkal, ahol egy egész sor fontos szakkérdést tárgyaltak meg velük. Ilyen módszerek segítségével pártszervezeteink azon fáradoznak, hogy minél eredményesebben bevonják a műszaki értelmiséget az újjáépítésbe.”⁶³ Az ÜB-k munkáját közvetlenül irányító Szakszervezeti

⁵⁷ OL. WM. O. 1094. sz. Közli: ÜB-köt. 182—185. l. Az ÜB jan. 25-i ülésén a 18 éven felül i segéd munkások órabérét 4, a betanított munkásokét 5, a szakmunkásokét 6 pengőben, a havidíjasok bérét 600—1400 pengő keretben és öt kategóriában állapította meg. OL. WM. körövények 1945—48 (22. sz.), idézi: ÜB-köt. 28. l.

⁵⁸ SzOT L. 1945. 3. d. Csepeli ÜB-k. Lásd Szabad Nép, 1945. jún. 19. („Csepel munkába lendül”).

⁵⁹ OL Hazai Fésüsfonó ir. 28. Cs. Közli: ÜB-köt. 276. l.

⁶⁰ OL. RMSV. Rt. 11/1945—46. 34—35. Vez. ig. lev.

⁶¹ Uo.

⁶² Vö. ÜB-köt. 21, 27. l., *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945—1947. Bpest, Kossuth. 1964. 77—78. l. Néhány üzemi bizottságnál pl. a fizetések megállapításánál egyenlősítési tendenciák jutottak ideiglenesen kifejezésre. A Fém-tömegcikk-Tubus- és Kupakgyár ÜB-je abból a megfontolásból kiindulva, hogy a felszabadulás egyenjogúságot eredményezett, 1945. febr. 15-én azonos fizetést állapított meg a munkások és az értelmiségiek részére. (SzOT L. 1945. 38/3. d. JKv-ek.) Hasonlóan járt el a Szalai István Rt., a Kábelgyár Rt., a Svéd és Társa Rt. stb. üzemi bizottsága is. (SzOT L. 1945. 38/1. d. ÜB-iratok, 38/3. d. Jkv-ek., 38/2. d.)

⁶³ PI Arch. 1/11—28. Idézi: *Ságvári Ágnes*: i. m. 77. l.

Tanács a nemzeti összefogás programjának megfelelően határozottan kiállt az értelmiséggel való szoros együttműködés mellett és következetesen harcolt a helyenként megnyilvánuló egyenlősdi szemlélet, törekvések ellen. Az SzT főtükára 1945 februárjában a Svéd és Társa Rt. ÜB-jének válaszolva az értelmiség díjazásával kapcsolatban többek között ezeket írta: „Mi a magunk részéről természetesnek és helyénvalónak tartjuk, hogy a fizikai és értelmiségi munkásság díjazása között különbség legyen. . . Beteges, szektáns álláspontnak tartjuk azt a kezdődő vélemény kialakulását és törekvést, amely szerint egyenlő nevezőre akarják hozni a két munkásréteg díjazását.”⁶⁴

Az üzemek élére állított szovjet parancsnokok is a termelés és a fasizmus elleni harc érdekében abban az irányban befolyásolták az ÜB-eket, hogy együttműködjenek a tisztviselőkkel, értelmiségiekkel, a gyárakban maradt és visszatért tulajdonosokkal. Több ízben — így pl. a Vadásztöltény-, Gyutaacs- és Fémárúgyár Rt-nél, a Magyar Fogaskerékgárban, a Haidekker Sándor Rt-nél stb. — ők kezdeményezték a műszaki értelmiség bevonását az üzemi bizottságok munkájába, ill. szorgalmazták munkába állításukat.⁶⁵

A munkások, üzemi bizottságok romeltakarítását megkezdő, termelést megindító munkája, az a lelkesedés és áldozatvállalás, amely ezen a téren is megnyilvánult, nagy hatást gyakorolt a tisztviselőkre, műszakiakra. Ez is megkönnyítette mozgósításukat, azt, hogy többségük közösséget vállaljon a lerombolt ország újjáépítéséért folytatott harcban a legdöntőbb erővel, a munkásosztállyal.

A termelés megindításánál az üzemi bizottságoknak az említett nehézségeken kívül meg kellett küzdeniök már a háború alatt leromlott *munkafegyelem* problémájával is. A munkafegyelem felbomlását több tényező idézte elő: 1. A harcok alatt a vállalatok jelentős része tulajdonos, ill. vezetők nélkül maradt. 2. A Vörös Hadsereg felszabadító hadműveleteinek eredményeként a régi államhatalom széthullott. 3. A felszabadulás nyomán kibontakozó népi demokratikus forradalom a termelési normák, szabályok vonatkozásában is új helyzetet teremtett, felborítva a régieket.⁶⁶ 4. Az a tény, hogy az üzemek többségében a munkásság által választott testületek, üzemi bizottságok irányították a termelést, állapították meg a fizetéseket, munkaidőt, normákat stb., a munkások egy részét fegyelmezett munkára serkentette, másokat viszont fegyelmezetlenségre.⁶⁷

Az üzemi bizottságok nagy többsége felismerte a munkafegyelem helyreállításának fontosságát, harcolt a termelést és az újjáépítést gátló fegyelmezetlenségek ellen. A termelés megindítását rögzítő célkitűzések mellett megtalálni a munkafegyelem helyreállítását és megszilárdítását tartalmazó célkitűzést is. „Az új demokratikus Magyarország felépítése — olvashatjuk a Kőbányai Polgári Serfőző és Szt. István Tápszerművek Rt. ÜB-jének Munkafegyelem—Önfegyelem c. felhívásában — csak munkafegyelem alapján lehetséges. Megköve-

⁶⁴ SzOT L. 1945. 38/2. d.

⁶⁵ SzOT L. 1945. 38/1. d. (ÜB. Jkv. 1945. febr. 25.), Uo. (az ÜB Szakszervezeti Tanácshoz intézett beadványa 1945. ápr. 12.), SzOT L. 1948. 42. d. Vasas Szakszervezet egyes iratok (ÜB Jkv. 1945. febr. 20.), lásd még ÜB-köt. 22. 1.

⁶⁶ Vö. ÜB-köt. 26. 1.

⁶⁷ Az Ambrusvölgyi-bánya üzemi bizottsága ezzel kapcsolatban 1946. ápr. 17-i ülésén keserűen állapította meg: „A munkásság nehezen szokta meg, hogy saját maga által választott munkatársai örködnek a többtermelés ügye felett, ők állapítják meg a munkafegyelmet, normákat, a munkaidő helyes beosztását stb.” SzOT L. 1946. 8. d. Bányász Szaksz.

teljük ezután szigorúbban a munkafegyelmet. Nem tűrhetjük, hogy most, amikor az idők száguldó tempót diktálnak a termelés terén — mert a munka átmenetileg nehéz — a munkástársaink soraiban szabotálók is legyenek. *Harcunk csak úgy lehet eredményes felfelé a tőke, a kapitalizmus felé, ha lefelé a munkástársainknál a munkafegyelem alapján elért eredményekre hivatkozhatunk.*⁶⁸

Az Ajkacsingervölgyi-bánya üzemi bizottsága hasonló szellemben indokolta a munkafegyelem helyreállításának szükségességét: „Az igaz, hogy az elmúlt rendszernek a munkafegyelemre vonatkozó módszerei ma nem követhetők, azonban ma is elengedhetetlen a munkafegyelem, mert csak így lehetséges komoly termelési és munkaprogramot megvalósítani.”⁶⁹

Az üzemi bizottságoknak különösen nagy gondot okozott a munkából igazolatlanul távolmaradók nagy száma. Ezek ellen az ÜB-k szigorúan és a legkülönbözőbb szankciókat alkalmazva jártak el. A ládi fűrésztelep ÜB-je pl. 1945. január 2-án ezzel kapcsolatban leszögezte: „Az üzemi tanács elhatározza, hogy az utóbbi időben sajnálatos módon leromlott munkamorálon akként igyekeznek segíteni, hogy a jogtalanul és indokolatlanul elmaradt munkásokat és tisztviselőket büntetéssel fogja sújtani, amelynek módozatait esetenként fogja elbírálni.”⁷⁰ Az Orion Rádiógyár ÜB-je 1945. január 26-án tartott alakuló ülésén a munkafegyelem helyreállítását és megszilárdítását az ÜB egyik legfontosabb feladataként jelölte meg.⁷¹ A Felten és Guillaume Kábelgyár Rt. üzemi bizottsága az igazgatósággal együtt 1945. február 20-án a helyreállítási munkák gyors és zavartalan biztosítása érdekében szigorú rendelkezést adott ki az igazolatlanul távolmaradók ellen, a meghatározott munkaidő becsületes betartása és kitöltése érdekében.⁷²

A bányamunkásság körében különösen nagy volt a munkából igazolatlanul hiányzók száma. Ez főleg abból következett, hogy egyrészt a nagymérvű élelemhiány miatt sok száz és ezer bányász élelem beszerzéssel — batyúzással — foglalatostkodott,⁷³ ill. másrészt a bányamunkások jelentős része a nyári hónapokban aratási munkát igyekezett vállalni, hogy évi élelmiszerszükségletének egy részét ily módon biztosítsa.⁷⁴ Az Ajkai köszénbánya Rt. 1945. június 19-én ezért jelentette kétségbeesetten az Iparügyi Minisztériumnak: „Attól kell tartani, hogy az aratási munkák megindítása alkalmával létszámunk rohamosan tovább fog apadni, úgy hogy jelenlegi 500 tonnás napi termelésünk 300, esetleg 200 tonnára fog csökkenni.”⁷⁵ Tatabányán is elsősorban az elégtelen élelmezés és a nagyszámú hiányzás miatt esett le a termelés az 1945 február—márciusi napi 700—750 vagonról 1945 júniusra 160—200 vagonra.⁷⁶

A fegyelemmel összefüggésben a másik nagy problémát az üzemi bizottságoknak az elszaporodott üzemi lopások leküzdése okozta. Ennek érdekében szervezték meg a gyári őrségeket, a portaszolgálatot, ill. a szigorú ellenőrzést

⁶⁸ PI Arch. 253/1—21. (Kiemelés tőlem — R. J.)

⁶⁹ OL. ÜB. Jkv-ek. 40. cs.

⁷⁰ Miskolci Ál. Miskolci NB 1945—1951. Közli: ÜB-köt. 165—167. 1.

⁷¹ PI Arch. 2/46—93.

⁷² Lásd OL Felten ÜB ir. sz. n. közli: ÜB-köt. 259—260. 1.

⁷³ Csak a salgótarjáni szénmedence bányászai közül 1945 augusztus, szeptember elején mintegy 350-en a falvakat járták élelemszerzés céljából. SzOT L. 1945. 2. d. KÜB Jkv. 1945. szept. 9.

⁷⁴ Ennek tudható be, hogy pl. a salgótarjáni szénmedencében a beteget jelentettek száma 1945. június—júliusban közel kétszerese volt a januárinak. Lásd uo.

⁷⁵ OL. Iparügyi Minisztérium 1945—B—58. 146. Közli: *Földi Tanács*: i. m. 228. 1.

⁷⁶ Szabad Nép, 1945. jún. 17.

— motozást — a kapunál.⁷⁷ Az ÜB-k mellett létesített fegyelmi bizottságok jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a legtöbb fegyelmit igazolatlan hiányzások, ill. üzemi lopások miatt kellett lefolytatni. A fegyelmi büntetések változatosak voltak: a munkából való igazolatlan távolmaradás általában fizetés levonást, élelmiszer és ruházati cikkek juttatásából való rövidebb, hosszabb ideig történő kizárást, súlyos esetben elbocsátást vont maga után.⁷⁸ A tolvajlások ellen még szigorúbban jártak el: A Ganz Vagon-gyár ÜB-je a munkaerőhiányra való tekintettel 1945. július 14-én úgy határozott, hogy a tolvajláson érteket nem büntethetik rögtön elbocsátással, helyette az értékek megfizetésére kell kötelezni, ill. nyilvánosan meg kell szégyeníteni őket.⁷⁹ A büntetésnek ez a formája azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, ezért az ÜB augusztus 22-i ülésén új határozatot fogadott el, melynek értelmében azokat, akiket tolvajláson értek, azonnali hatállyal elbocsátották, ill. a rendőrségnek átadták.⁸⁰ A Fémárugyár ÜB-jének fegyelmi bizottsága az egyik dolgozót — aki a gyárból 2 drb. 1/2 literes zománcozott bögrét akart ellopní, de rajtakapták — azzal büntette, hogy „egy héten keresztül napi 2 órát díjazás nélkül dolgozzon”. Az illető csak azért úszta meg az ügyet ilyen enyhe büntetéssel, mert családjá volt, és az üzemben eltöltött 12 év alatt ellene semmilyen kifogás nem merült fel.⁸¹ Annak ellenére, hogy az ÜB-k lépten-nyomon tapasztalták az erélyesség népszerűtlenségét, zömük nem riadt vissza a termelés, az ország újjáépítése érdekében azt következetesen alkalmazni. A munkafegyelem megszilárdításáért, a gyári lopások megszüntetéséért folytatott harcban számos ÜB vélekedett úgy, mint a Mátravidéki Szénbányák ÜB-je: „A szabadság nem azt jelenti, hogy mindent szabad, hanem azt is, hogy csendőr nélkül is rend legyen.”⁸²

A munkásosztály, elsősorban az MKP vezetésével, az üzemi bizottságok közvetlen irányításával a rendkívül súlyos helyzet ellenére biztosította, hogy az ipari termelés folyamatossága általában nem szakadt meg, ill. nagyon rövid idő alatt megteremtette a termelés feltételeit, beindította a termelést.⁸³ Az MKP Országos Értekezlete az üzemi bizottságok legnagyobb érdemként állapíthatta meg: „A szakszervezetek és az üzemi bizottságok, a munkásosztálynak új hatalmas vívmányai, az első hónapokban rohammunkával és az összes megmozdítható eszközök felhasználásával életet teremtettek ebben az országban, megindították az ipari termelést, megteremtették magának a munkának a feltételeit.”⁸⁴

A munkásosztály ezzel a történelmi jelentőségű tetteivel az egész ország előtt bizonyított: egyetlen olyan osztály, amely képes kivezetni az országot a hosszantartó világháború és a fasiszták okozta pusztulásból. A munkásosztály vezető szerepének minden kétséget kizáró jogosságáról Szekfű Gyula többek között ezeket írta: „Az első ínséges és inflációs esztendőben a két munkáspártnak volt köszönhető a fegyelem, melynek a munkások alávetették magukat és az ő megfeszített munkájuk a romok eltakarítására és a helyreállítás meg-

⁷⁷ Az Egyesült Izzó Rt. ÜB-je már 1945. febr. 13-i ülésén határozatot hozott a kapunál való szigorú ellenőrzés visszaállítására. SzOT L. 1945. 5. d. Vasas Szaksz. Egyesült Izzó Rt.

⁷⁸ Lásd SzOT L. 1945. 8. és 1946. 5. d. Mindkét dosszié kizárólag csak a fegyelmi bizottságok jegyzőkönyveit tartalmazza.

⁷⁹ Lásd SzOT L. 1945. 4. d. Vasas Szaksz. Ganzgyár.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ SzOT L. 1945. 8. d. A fegyelmi bizottság 1945. aug. 15-i Jkv-e.

⁸² SzOT L. 1946. 7. d. Bányász Szaksz. ÜB. jkv-ek. 1946. jan. 25.

⁸³ Vö. *Földi Tamás*: i. m. 205. l.

⁸⁴ Harc az újjáépítésért, az MKP Országos Értekezletének jegyzőkönyve. 92. l. (Eredeti kiemelés — R. J.)

kezdésére. Visszatekintve erre az időre lehetetlen el nem ismernünk, hogy amikor az értelmiség soraiban sokan kételkedtek, lehet-e még valaha is feltámasztani ezt az országot és sokan keresték a réseket, melyeken át a háború borzalmaiktól mentes, a kapitalista világ kényelmét biztosító országokba húzódnának, az ipari munkásság egészében érezte és bizonyította is, hogy »e kívül nincsen számodra hely«. Téli hidegben kezdett hozzá utak és hidak helyreállításához, a lerombolt gyári üzemek felépítéséhez, lerongyoltan, fagyoskodva és éhezve. . . *Egyedül az ipari munkásságnak köszönhető, hogy az új élet feltételei, a rendezett termelés és helyreállítás megindulhattak, s lassanként mindnyájan visszanyerhettük bizalmunkat és bátorságunkat a magyar élethez. A munkásság ezzel a magatartásával bebizonyította hazafiságát és jogot szerzett az új élet irányítására és hatékony ellenőrzésére.*⁸⁵

A munkásosztály és az üzemi bizottságok áldozatos munkáját, a helyreállítás és a termelés gyors megindításában betöltött vezető szerepét, az e téren szerzett érdemeit még a burzsoázia is kénytelen volt elismerni. A Ganz és Társa Villamossági Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. helyettes vezérigazgatója — Odescalchi Károly — 1945. augusztus 10-én erről így nyilatkozott: „Még tartott Budán az ostrom, midőn megjelentek felszabadult ipartelepünkön a mostani üzemi bizottságot alakító munkatársaink, valamint a vállalatunk azon főtisztviselői, akik Pesten tartózkodtak. Ővők az érdem, hogy az elhagyott és a háború által erősen megtépázott gyártelepünket gondozásba vették, és az üzem megindításához minden nehézség dacára a szükséges intézkedéseket megtették.

Ennek a munkának súlyát csak az tudja kellően értékelni, aki ezt vagy hasonlót közelről észlelt.

Ezzel a munkával az újonnan alakult üzemi bizottság igen nagy érdemeket szerzett. . .

Amidőn átjöttem a gyárba, meglepődtem, milyen frissességgel, buzgalommal és mélységes hittel állt neki az üzemi bizottság a feladatok megoldásához.⁸⁶

A GyOSz vezetői 1945. szeptember 10-én az Újjáépítési Miniszterhez intézett átiratukban hasonlóan nyilatkoztak: „Aki látta a magyarországi, nevezetesen a Nagy-Budapest területén levő gyárak állapotát közvetlenül a felszabadulás után, annak valóban elismeréssel — s talán esodálkozással is — kell tudomásul vennie, hogy az ipar aránylag igen rövid idő alatt kezdett magához térni, a termelés megindult, a foglalkoztatásban bizonyos javuló tendencia mutatkozott. Nagy érdeme ez az öntudatos munkásságnak. . .”⁸⁷

Természetes tehát, hogy amikor a népi demokratikus forradalom és átalakulás vezető pártja, az MKP értékelte az üzemi bizottságok szerepét, elsősorban a termelés megindítása érdekében kifejtett nagy jelentőségű tevékenységükre mutatott rá. Kádár János az üzemi bizottságok első kongresszusán az ÜB-k legnagyobb érdeként emelte ki az ország újjáépítésében betöltött szerepüket. Munkájukkal nagymértékben hozzájárultak, „hogy a munkásosztály ma Magyarországon nem az utolsók között van, hanem élen jár. . .”⁸⁸ A munkásosztály vezető erővé válásának egyik jelentős tényezője kétségtelen a romeltakarítás, a termelés haladéktalan megindítása stb. céljából létrejött üzemi bizottságok voltak.

⁸⁵ Szekfű Gyula: Forradalom után. Bpest, Cserépfalvi Kiadó. 1947. 110—111. l. (Kiemelés tőlem — R. J.)

⁸⁶ OL Ganz Vezérig. ir. 31. cs. közli: ÜB-köt. 365—367. l. (Kiemelés tőlem — R. J.)

⁸⁷ KGI. GyOSz. 5. cs. Az újjáépítés adadályai c. dosszié. Közli: Rákosi Sándor Párttörténeti Közlemények, 1961. 3. sz. 164—178. l.

⁸⁸ Lásd Országos Üzemi bizottsági kongresszus. Bpest. 1945. 13. l.

Az üzemi bizottságok harca az öntevékenyen kialakított hatáskör megvédéséért, ill. fenntartásáért

Az ÜB-rendszer kialakulása okainak vizsgálatánál már jeleztük, hogy a dolgozók egy része úgy értékelte a felszabadulás nyomán kialakult helyzetet, hogy elérkezett a második Tanácsköztársaság megteremtésének ideje.⁸⁹ Ez az értékelés elkerülhetetlenül kihatott a népi szervek, így az üzemi bizottságok célkitűzéseire, programjaira. Az kétségtelen, hogy az üzemi bizottságok többsége nem lépett fel közvetlenül a tőkés magántulajdon ellen, márcsak azért sem, mert az MKP és a vezetése alatt álló Szakszervezeti Tanács már az ÜB-rendszer teljes kiépülése előtt következetesen hirdette a magántulajdon elismerésének szükségességét. Ebből azonban még nem következik az, hogy „az üzemi bizottságok feladatukat egységesen a tőkés termelés ellenőrzésében látták. A tőkés tulajdonjogát elismerték, a vállalatok szocializálását nem vetették fel.”⁹⁰

Már az eddig ismertetett dokumentumok is mutatják, hogy az ÜB-k korántsem voltak teljesen egységesek a tulajdonviszonyok értelmezésében. A legfontosabb feladatok — romeltakarítás, a termelés megindítása, a Vörös Hadseregnek termeléssel való segítése, a munkásság érdekeinek védelme — meghatározása vonatkozásában érvényesült az egyöntetűség, de már a feladatok megoldásának eszközei, módszerei tekintetében nem állítható ez. S ebben — különösen az ÜB-rendelet megjelenése előtti időszakban — a felszabadulással kialakult helyzet különböző értékelésén kívül nagy szerepe volt annak is, hogy a népi szervek öntevékenyen jelölték ki céljaikat és hatáskörüket.

Számos dokumentum tanúsítja, hogy az ÜB-k ellentmondásosan viszonyultak a magántulajdonhoz. Jelentős részük a hatáskör kialakításánál túlmélt a tőkés termelés és vezetés ellenőrzésén, tudtuk és beleegyezésük nélkül semmi sem történhetett az üzemekben. Közülük sokan a vállalat teljes vezetésére tartottak igényt. A gyakorlati munka során, általában közvetve tagadták a magántulajdont, különböző indoklással, mint pl. a termelés megindítása, fenntartása és növelése érdekében, nem egy ÜB a vállalat azonnali államosítását, szövetkezeti tulajdonba vételét követelte.

⁸⁹ „A régi szervezett munkások még emlékeztek rá, hogy a gyárak vezetésére, a termelés megszervezésére 1919-ben üzemi tanácsokat alakítottak. Világos volt, hogy most is hasonlóan kell eljárniuk. Így alakultak meg, a dolgozók alulról jövő kezdeményezésére, a 6—9 tagból álló üzemi bizottságok.” A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének jelentése a XVII. küldöttközgyűlésnek. 1898—1948. 22. l. Bpest, a Szakszervezeti Tanács Kiadása. 1948. „Voltak eleinte olyanok, akik nem is üzemi bizottságokat, hanem üzemi tanácsokat gondoltak létrehozni. Azt hitték, hogy a Vörös Hadsereg bejövételével Tanácsköztársaság lesz Magyarországon.” *Nemes Dező*: A szakszervezeti mozgalom. Bpest, Szikra. 1945. 27. l. „Még nem tudatosodott eléggé a tömegek között az illegális kommunista párt nemzeti egységfront politikája, viszont a 19-es proletárdiktatúra enléke még elevenen élt . . . Ezért sokan közülük azt gondolták. . . az első proletárdiktatúra megbukott, most jön a második«, s ennek szellemében hozták létre az első forradalmi szerveket is.” *Balázs Béla*: i. m. 34. l. stb.

⁹⁰ *Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet*: Az üzemi bizottságok harca a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzésének megvalósításáért és kiszűréséért (1944—1948). Párttörténeti Közlemények, 1965. 1. sz. 138. l. Az ÜB kötet bevezetőjében (24. l.) a szerzők megismétlik, hogy a munkásbizottságok a tőkés tulajdonjogát elismerték, de az ÜB-k hatáskörének öntevékeny kialakításánál ugyanott arról írják: „A munkásbizottságok gyakorlata mögött az az elvi megfontolás húzódott meg, hogy rövidesen úgyis sor kerül a tőke kisajátítására, s hogy ezt a párt csak *taktikai okokból* nem veti fel a felszabadulást követő hónapokban.” „A munkásság körében tőkeellenes hangulat uralkodott, s az üzemek *szocializálására*, de legalábbis a *tőkés vezetés hatáskörének határozott csökkentésére* irányuló intézkedések népszerűek voltak.”

A szegedi vállalatok üzemi tanácsai — amint erre fentebb már utaltunk — a hatáskör megállapításánál abból indultak ki, hogy „az üzemi tanács nem tulajdonosa, csak vezetője a vállalatnak, s mint ilyen felelősségteljesen vezeti és intézi a vállalat üzemi életének minden megnyilvánulását, *ide nem értve a vállalat tulajdonjogi viszonyát, mely fölött az állam, vagy a város illetékes szervének van joga dönteni*”.⁹¹ Hogy a szegedi üzemi tanácsok mennyire nemcsak a tőkés termelés ellenőrzésében látták feladatukat, azt bizonyítja a Kenderfonógyár üzemi tanácsának 1945 februárjában a visszatért tulajdonosokkal kötött s már idézett megállapodása, melyben az ÜT jogait rögzítették a gyár átadása utáni időszakra. A kérdés vizsgálata szempontjából különösen fontos a megállapodás 3., 6. és 7. pontja: „A termelés irányítása, megszervezése és vezetése az üzemi tanács joga. Ez határoz a gépek és szerszámok helyes felhasználása, a dolgozók beosztása, a termelési folyamat időbeli meghatározása, a termelés mennyisége és minősége kérdéseiben... A gyár igazgatósága biztosítja a gyár dolgozói részére felállítandó üzemi szociális intézmények... anyagi szükségleteit oly módon, hogy az üzem évi tiszta jövedelmének 20 százalékát az üzemi tanács kezeihez befizeti. A gyár igazgatósága oly módon kívánja biztosítani, hogy nem kíván kiszákmányoló üzempolitikát folytatni, hogy felajánlja az üzem dolgozóinak termelési járulék címén az évi tiszta jövedelem 30, azaz harminc százalékát.”⁹²

Néhány ÜB még kategórikusabban fejezte ki üzemvezetési igényét, ill. az igény jogosságát. A Kábelgyár Rt. ÜB-je pl. hatásköre meghatározásánál nyomatékosan hangsúlyozta: „A gyárat az üzemi tanács fogja vezetni és viták ezentúl nem lehetnek, mert az üzemi tanács szava dönt... *A gyár azoké, akik benne becsületes és szorgalmas munkát végeznek.* Nincs különbség tisztviselő, igazgató és munkás között, minden ami a gyárban történik csak az üzemi tanács tudtával és beleegyezésével történjék.”⁹³ A Magyar Fogaskerékgyár üzemi bizottsága igazságtalannak tartotta a vállalat magántulajdonba való visszaadását: „A gazdasági élet vérkeringését az üzemi munkások indították el. Míg a háború hasznélvezői kényelmes óvóhelyeken, megfelelő tartalék élelmiszer birtokában jobb időket vártak.”⁹⁴ A Fém-tömegcikk-, Tubus- és Kupakgyár ÜB-je még

⁹¹ Lásd SzÁL. Szegedi polgármesteri iratok 335/1945. (Kiemelés tőlem — R. J.) — Fentebb jeleztük, hogy az üzemi munkásszervek elnevezése kezdetben igen eltérő volt. Az első hetekben a leggyakoribb elnevezés az üzemi tanács, üzemi munkásbizottság, üzemi bizottság volt. De neveztek e szerveket: termelési bizottságnak, üzemi intéző bizottságnak, üzemi tisztikárnak, üzemi választmányoknak, ötös, hetes bizottságnak, néhány helyen üzemi direktóriumnak is. (Lásd SzOT I. 1945. 1., 2., 5., 7. d., ÜB-köt. 8. jegyzet 11. l. stb.) *Ságvári Agnes*: Az üzemi bizottságok megalkulása 1945. Századok, 1962. 5—6. sz. 806. l. és *Sárközi Zoltán*: Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadulás után. Levéltári Közlemények, 1960. 94. l. azt állítják, hogy az elnevezésbeli különbségek a lényegét nem érintették, azonos tartalmat fejeztek ki. Az elnevezések sokasága valóban a mozgalom öntevékeny jellegéből következett, ez azonban nem jelenti azt, hogy a különböző elnevezés azonos tartalmat takart. Véleményünk szerint az elnevezések sokasága részben tükrözi azokat a különbségeket, amelyek a szervek létrehozásában, a felszabadulás nyomán kialakult helyzet megítélésében, az üzemi tanácsok, bizottságok feladatainak meghatározásában stb. adva voltak. Ezt ismerte fel az MKP, és ezért utasította el az üzemi tanács elnevezést. (Lásd erre pl. Mód Aladárnak a Szabadság 1945. febr. 21-i számában megjelent „Üzemi bizottság vagy üzemi tanács?” c. cikkét. A cikk helyteleníti az üzemi tanács elnevezést, mert azok 1919-ben a proletárdiktatúra szervei voltak. Az MKP ebben a cikkben a februári ÜB-rendeletre támaszkodva nyilvánosan elutasította az ÜB-k egy részéről megnyilvánuló idő előtti szocializálási törekvést.)

⁹² Pl. Arch. 2/16—93. Lásd még: ÜB-köt. 204—205. l.

⁹³ Lásd SzOT I. 1945. 38/3. d. Jkv-ek. 1945. márc. 2. (Kiemelés tőlem — R. J.)

⁹⁴ SzOT I. 1945. 38/4. d. ÜB iratok. A gyár ÜB-jének 1945. ápr. 11-i beadványa az MKP, SzDP, BNB és SzT vezetőségéhez.

1945 áprilisában is — az ÜB. február 15-én alakult meg — azt hirdette, hogy az üzem csak azokért lehet, akik azt megmentették és áldozatos munkával helyreállították. A termelés fokozása lehetséges, mert „most mindenki saját magának dolgozik és egyenlőség van értelmiség és munkás között”.⁹⁵

A gazdátlanul maradt nagyszámú vállalat dolgozói, üzemi bizottságai természetesnek tartották, hogy üzemeik az állam, ill. a dolgozók tulajdonába kerülnek. E felfogásuk különösen erőteljesen kifejeződött akkor, amikor az elmenekült tőkésék az országba visszatérve vállalataik vezetését az üzemi bizottságoktól átvették, ill. igyekeztek átvenni. Ez nem ment simán, mivel a munkások jelentős része nem értett egyet azzal, hogy a tulajdonosok távollétében a dolgozók által megvédett és helyreállított üzemeket át kell adni a visszatért tőkéseknek.

A Nógrád megyei főispán 1945. április 4-én kelt átiratában utasította Salgótarján polgármesterét, hogy szerezzen érvényt annak az iparügyi miniszteri rendeletnek — 50.703/1945. sz. —, melynek értelmében a visszatért tulajdonosnak 3 napon belül vissza kell adni vállalatát. Ebben az átiratban olvasható: „Az Iparügyi Miniszter tudomására jutott, hogy az elmenekült tulajdonosokat, miután visszatértek, a Nemzeti Bizottságok és az Üzemi Bizottságok megakadályozzák vállalatuk birtokbavételét.

A jelenlegi viszonyok és a termelés folytonossága feltétlen megköveteli, hogy a visszatért tulajdonosokat jogaikba visszaállítsassék.”⁹⁶

A Schmidt és Császár Gőzmalom üzemi bizottsága 1945. április 7-én kérelemmel fordult a Budapesti Nemzeti Bizottsághoz annak érdekében, hogy: „a régi igazgatóság kizárásával továbbra is hagyják meg vezetésünk és igazgatóságunk alatt (az üzemet), az esetben is, ha a Vörös Hadsereg átadná üzemünket a közellátásnak.

Indokaink felhozása után az üzemi bizottság és a munkásság kéri, hogy az üzemet vagy államosítsák vagy pedig az üzemi bizottság vezetése mellett a munkásság tulajdonát képezze, szövetkezeti alapon.”⁹⁷

A Pécsi Kokszművek Rt. dolgozói 1945. április 29-én az alábbi indoklással kérték a vállalat munkásszövetkezetté való átalakítását: „Az igazgatóság, azok a részvényesek, akik a munkásságot szégyenteljes uzsorás módon kihasználták, profitjukat az évig növelték, fasiszták voltak, az üzemet szétrombolni akarták, elhagyták és vele nem törődtek, nem jogosultak többé az üzemmel rendelkezni.

Az a munkásság azonban, amely az üzemet a szó legszorosabb értelmében megmentette a feldúlástól, majd munkájával a gépek elvitelétől, az a munkásság hivatott arra, hogy a vállalat ügyeibe belefolyjon, hogy a vállalat részesévé váljon.”⁹⁸

Még 1945 nyarán is jelentős volt, főleg a kis- és középüzemi munkásság körében az elégedetlenség azért, mert az üzemeket vissza kellett adni. Ezt mutatja többek között az SzDP III. kerületi (Bp.) üzemszervező titkárának, Bán Antal iparügyi miniszterhez küldött feljegyzése is: „Az elvtársaknak sok panasza összesítve arra irányul, hogy ők még az ostrom idején ágyúdőrgés közepette

⁹⁵ Lásd SzOT L. 1945. 38/3 d. Jkv-ek. Az ÜB beszámolója 1945. ápr. 22.

⁹⁶ Pest-Nógrád megyei AL. Salgótarján polgármesteri hivatal 2001—2500.

⁹⁷ Fővárosi Levéltár. Budapesti Nemzeti Bizottság Vegyes ir. II. Közli: ÜB-köt. 189—290. l.

⁹⁸ OL. Iparügyi Minisztérium 1945—B—53.502. Közli: *Földes Tamás*: i. m. 247. l. (Kiemelés tőlem. — R. J.) Több vállalat — pl. a Szalay István Rt., Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgyépgyár Rt., Uhri Testvérek autókarosszéria üzem stb. — üzemi bizottsága a fentiekhez hasonló indoklással szövetkezetesítette, ill. kívánta szövetkezetesíteni vállalatát. Lásd SzOT L. 1945. 4. d. (1945. ápr. 27.) 38/1. d. ÜB-iratok (1945. máj. 2.), 1. d. Vass-Witteg levelek (1945. ápr. 18.). A szövetkezetesítési törekvésekre lásd még: ÜB-köt. 24—25. l.

odasiettek a gyárakba a romokat eltakarítani és üzembe helyezni. *Most meg jelentkeznek a gyárosok nem azért, hogy tőkékükkel a termelést előmozdítsák, hanem hogy újjáépítési és termelési kölcsönöket kapjanak, melynek egy jelentős része nem is az ipari termelést szolgálja, hanem tőzsdei spekulációra és egyéb sötét üzletek lebonyolítására lennének felhasználva...*"⁹⁹

Az MKP — mint erre már más összefüggésben rámutattunk — ekkor még nem tűzte ki célul a tőke elleni frontális támadást, s ezért fellépett a munkásság tőke elleni támadásával szemben. Rákosi Mátyás a májusi pártértekezleten tartott beszámolójában szintén a munkások, üzemi bizottságok tőke elleni mozgalmáról szólt,¹⁰⁰ ami ellen a pártszervezeteknek harcolniuk kell, mert az e területen megnyilvánuló baloldali szektaszellem veszélyezteti az ország újjáépítését: „Hasonló bajokat tapasztalhatunk a baloldali szekta-szellem miatt nem egyszer a szakszervezetekben és az üzemi bizottságokban. Itt is gyakran olyan dolgokat csinálnak elvtársaink, amik lényegében oda fognak vezetni, hogy a felépítés, az újjáépítés üteme nem lesz olyan gyors, mint ahogy a nemzet érdeke megkívánná... A legtöbb üzem a felszabadulás után igazgató, sőt gyakran vezető mérnökök nélkül maradt. A munkások voltak azok, akik ezeket az üzemeket rendbehozták és megindították... *Heteken, sőt hónapokon keresztül nem láttak igazgatót és ez azt az érzést keltette fel bennünk, hogy lényegében egész jól el tudják ők vezetni a gyárakat kapitalisták nélkül is.*"¹⁰¹ Kossa István a pártértekezleten elmondott felszólalásában ugyancsak a munkásság, üzemi bizottságok tőkeellenes, szocializálási törekvéseiről szólt: „Nem értik meg és nem hiszik el (a szakszervezetekben és az üzemi bizottságokban dolgozó kommunisták — R. J.) —, hogy nincs napirenden a szocializálás. És ebből igen sok hiba fakad a szakszervezeti munkában.

Azok az elvtársak, akik az üzemi bizottságokban dolgoznak, akik ott döntő szerepet játszanak, nem érzik át a maga teljességében azt, hogy a magántulajdon elismerése a pártnak politikai vonala. Ők úgy értelmezik ezt a vonalat, hogy az csak átmeneti jellegű, úgy hogy szerintük nem érdemes az üzemeket visszaadni, vagy kiadni az üzemi bizottságok kezéből arra a rövid időre, amíg a Párt a magántulajdon alapján áll. Ebből keletkezik a sok visszás helyzet... Nem engedik be például a tulajdonost az üzem területére még akkor sem, ha a tulajdonos nem volt fasiszta. Abból indulnak ki: ha idáig tudtuk vezetni heteken, hónapokon keresztül az üzemet és saját erőnkéből állottunk helyre, ezután is el fogjuk tudni vezetni a tulajdonos nélkül."¹⁰²

⁹⁹ PI Arch. 253/1—21. 1945. júl. 20. (Kiemelés tőlem — R. J.)

¹⁰⁰ Az a tény, hogy az MKP 1945 tavaszán, így a pártértekezleten is kénytelen volt a tömegek részéről idő előtt megnyilvánult tőke elleni támadással hadakozni, ellene fellépni, világosan mutatja, hogy a munkásság és az ÜB-k nem voltak egységesek a tőkés-tulajdon megítélésében. Az ÜB-k egy része, elsősorban az elhagyott üzemek esetében különböző megfontolásból kiindulva tagadta a tőkésék tulajdonjogát.

¹⁰¹ Lásd Hare az újjáépítésért. . . 27. l. (Kiemelés tőlem — R. J.) Az MKP-n belül és a szakszervezetek, üzemi bizottságok részéről megnyilvánult baloldaliságra, ill. a pártértekezleten törtéző értékelésre lásd még *Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—1948.* 54—55. l.

¹⁰² Hare az újjáépítésért. . . 113—114, 117. l. Az 55 000-es üzemi bizottsági rendelethez írt előszóban Kossa István az ÜB-k egyik nagy hibájaként említette, „hogy sok üzemi bizottság abban a hűben, hogy a magántulajdon alapján álló rendszer ügyis csak átmeneti lesz és utána jön a szocializálás, egyáltalán nem engednek beleszólást a tulajdonosnak vagy megbízottjának az üzem ügyeibe. Szinte teljesen kisajátítják a munkásság részére az üzemet. Még azt sem veszik figyelembe, hogy fasiszta vállalatról van-e szó, vagy sem. Az üzemi bizottságok nem helyesen cselekszenek, ha kirekesztik az üzemből az olyan tulajdonost, aki munkájával, szakértelmével és tőkájével hajlandó résztvenni az újjáépítésben.” Az üzemi bizottságok új működési szabályzata. A Szakszervezeti Tanács Kiadása 1945. 5—6. l.

Úgy gondoljuk az elmondottak meggyőzően bizonyítják, hogy az ÜB-k korántsem voltak egységesek a tulajdon kérdésében. Az ÜB-k jelentős része kétségbevonta a tőkések gyárakhoz való jogát, az első hetekben, hónapokban felléptek a magántulajdon ellen. A két munkáspártnak és a Szakszervezeti Tanácsnak jelentős erőfeszítésébe került a tőkeellenes idő előtti akciók leszerelése. A magántulajdon elleni közvetlen harc csak akkor szorult háttérbe az ÜB-k tevékenységében, amikor tapasztalták, hogy az MKP nem pillanatnyi taktikai megfontolásból adta ki a tőkének az ország újjáépítésébe való bevonásának jelszavát. Amikor meggyőződtek arról, hogy a párt komolyan veszi a burzsoáziával való együttműködést. Ettől az időtől kezdve az üzemi bizottságok a vállalatok vezetésében való nagyobb beleszólásért, hatáskörüik növeléséért harcoltak.

Az ÜB-k gyakorlati munkájában ténylegesen érvényesült forradalmi radikalizmust, tőkeellenességet véleményünk szerint nem helyes egyoldalúan, csak negatívan értékelni. Az feltétlen igaz, hogy a magántulajdon ellen irányuló tömegakciók bizonyos fokig ellentétben álltak az MKP 1944—1945-ben követett politikai és gazdasági irányvonalával. Az a tény, hogy az ÜB-k hatáskörüik kialakításánál, gyakorlati munkájukban messze túlmentek a tőkés termelés és elosztás ellenőrzésén, ténylegesen hátráltathatta, akadályozhatta a tőke bevonását az ország újjáépítésébe. Ezért a pártnak fel kellett lépnie a magántulajdon ellen irányuló idő előtti támadással szemben. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a munkásosztálynak, az üzemi bizottságoknak ez a határozott tőkeellenessége, forradalmi radikalizmusa kedvező kiindulási alapot biztosított a reakciós erőkkel szembeni harcban. Mert az a tény, hogy az MKP harcolt a munkásság, szakszervezetek és üzemi bizottságok túlkapásai, baloldalisága ellen, hogy éppen a Kommunista Párt mérsékelte az ÜB-k radikalizmusát, forradalmiságát, igyekezett velük betartatni a burzsoázia által is tudomásulvett ÜB-rendeletet, ezt a burzsoázia is látta, nap mint nap tapasztalta, ez viszont „megnyugtatta” a burzsoáziát. Végeredményben, a párt politikai irányvonalának megfélemlően elősegítette a burzsoázia — elsősorban a kis- és középtőkések — bizonyos fokú bevonását az ország újjáépítésébe. Az ÜB-k baloldaliságának, ill. radikalizmusának értékelésénél ezt sem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az ÜB-rendeletek — különösen a második, 55 000-es rendelet — megjelenése után az üzemi bizottságok elsősorban az öntevékenyen kialakított hatáskör fenntartásáért, a gyárak vezetésében való nagyobb részvételért harcoltak. A korábban kialakított hatáskört szabályozó és csökkentő ÜB-rendeletekkel elégedetlenek voltak, s az ÜB-k többsége a gyakorlati munka során nem tartotta azokat be. Ezért a tőkések, igazgatóságok és az üzemi bizottságok között állandó súrlódások, viták voltak. Az előbbieik — törekedtek, hogy az ÜB-k tevékenységét a rendeletekben foglalt jogok, hatáskör keretei közé szorítsák, az utóbbiak pedig a vállalatok vezetésében való nagyobb részvételért küzdöttek. Ez volt az alapja a hatásköri túllépéseknek, melyek élesen és tömegesen a rendeletek megjelenése után kerültek felszínre.

Az ÜB-k a 2. rendelet megjelenése után is igényt tartottak a személyzeti ügyek operatív intézésére, a vállalatok vagyonával való gazdálkodásra, az összes levelezés ellenőrzésére stb. A Magyar Felvonó- és Gépgyár Rt. igazgatósága panasszal fordult a Szakszervezeti Tanácshoz, mert az ÜB a rendelettel ellentétben felmondásokat eszközölt, az igazgatóság részére érkező posta felbontásához ragaszkodott, sőt utasította a postást, hogy a postát csak az ÜB-nek ad-

hatja át.¹⁰³ A tatabányai ÜB közölte az igazgatósággal: „A bányatelep nyugalma és biztonsága, továbbá a termelés zavartalan folytatása érdekében nem tartják megengedhetőnek, hogy az elmenekült alkalmazottak most visszatérve minden következmény nélkül állíttassanak ismét munkába. Ezt még akkor sem találjuk megengedhetőnek, ha őket az itt működő Igazoló Bizottság egyébként fenntartás nélkül igazolta.”¹⁰⁴ Az Iparügyi Minisztérium 1945. június 8-án utasította a Várpalotai Szénbánya üzemi bizottságát, hogy tartsa magát az ÜB rendelethez: „A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-nek közvetlenül hozzám tett jelentése szerint az üzemi bizottság saját hatáskörében, a vállalat meghallgatása nélkül, elmozdította a várpalotai szénbányászat bányaigazgatóját, s helyette új bányaigazgatót nevezett ki.

Figyelmeztetem, hogy ilyen eljárása törvénytelen, mert az üzemi bizottságnak az 1945. évi 55 000/1945. Ip. M. számú rendelet szerint csak ellenőrzési joga van.”¹⁰⁵ A Salgótarjáni Acélgyár igazgatója 1945. november 21-én az Országos Üzemi Döntőbizottsághoz fordult, és 11 pontban sorolta fel azokat az eseteket, amelyekben az ÜB hatáskörét túllépte: az ÜB megakadályozza, ill. késlelteti az új műszaki és adminisztratív leigazolt munkaerők felvételét, az ÜB akarja eldönteni, hogy a műszaki és irodai feladatok elvégzésére ki és mennyiben alkalmas, ill. szükséges, leváltásokat eszközölnék, szolgálati lakások felett önhatálmúlag rendelkeznek, az illetmények folyósítását megakadályozzák stb.¹⁰⁶

Rendkívül tanulságos és egyben jól mutatja az ÜB-k ragaszkodását a rendeletek előtt kialakított hatáskörhöz a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű vezérigazgatójának a Borsodnádasdi Lemezgyár vezetőségéhez 1945. június 28-án küldött levele: „Az a körülmény, hogy az üzemi bizottság sok kérdésben intézkedési jogot is vindikál magának, nem menti fel címet attól a köteleességétől, hogy a munkaadói érdekek védelmében olyan határozottsággal járjon el, mint amilyen eréllyel az üzemi bizottság képviseli a munkavállalói érdekeket.

Nyomatékosan hívjuk fel arra, hogy kihasználva az új üzemi bizottsági rendelet világos és félre nem érthető intézkedéseit, gondoskodjon arról, hogy a bizottság működése mindenkor szigorúan a rendeletszabta mederben folyjon.

Elismerjük, hogy a januári zűrzavaros napokban nem volt mód a lakáskiutalások terén elkövetett túlkapásokat megakadályozni. Ebből azonban nem következik, hogy az akkor elkövetett jogtalanságra ma már mint jogra lehet hivatkozni. . . *Nem szabad Címnek szem elől tévesztenie azt, hogy a mai kormányzati rendszer is szigorúan a magántulajdon elvén épül fel.*”¹⁰⁷

Az Ózdi Vasolvasztó igazgatósága 1945. november 16-án feljelentette az ÜB-t a Szakszervezeti Tanácsnál, mert: „megjelent alulírottnál Medve Kálmán olvasztár ÜB tag azzal a bejelentéssel, hogy az ÜB folyó hó 11-én akként határozott, hogy az igazgatói irodákba ellenőrként egy-egy ÜB tagot helyez be ottani állandó tartózkodásra, s e célra ő jelöltetett ki a kohóigazgatósági irodába”. Ez ellen a vezetőség tiltakozott, mert az ÜB szabályzatban ilyesmiről szó sincs.¹⁰⁸ Az iparügyi miniszter, ill. Minisztérium szintén több esetben felszólította a Szak-

¹⁰³ Lásd SzOT L. 1945. 38/1. d. ÜB-iratok 1945. szept. 18.

¹⁰⁴ Uo. 1945. okt. 25.

¹⁰⁵ OL. Budapesti Bányakapitányság ir. 1945—205. Közli: ÜB-köt. 324—325. l.

¹⁰⁶ Lásd OL. RSV 11/1945—46. 16—18. Vezérig. lev.

¹⁰⁷ OL. RSV 11/1945—46. 7—8. A vezérigazgató 1945. júl. 24-én felszólította a gyár ÜB-jét a rendelet betartására és többek között hangsúlyozta: „Joga és jogköre van az üzemi bizottságnak, de joga és jogköre ugyanúgy van a munkaadónak is.” (Uo.)

¹⁰⁸ Lásd OL. RSV 11/1945—46. 5. Vezérig. lev., SzOT L. 1945. 1. d. Vas—Witteg levelek.

szervezeti Tanácsot, hogy az üzemi bizottságokkal tartassa be az ÜB rendeletet. „Magáninformációk alapján — olvashatjuk az egyik ilyen felszólításban — arról értesülök, hogy a MÁVAG ÜB-je bizonyos kérdésekben túllépi hatáskörét és olyan — hatósági jogkörbe vágó — intézkedéseket is foganatosít, amelyek nem egyeztethetők össze az ÜB feladatkörével.”¹⁰⁹

A Szakszervezeti Tanács az MKP politikai irányvonalának megfelelően egyrészt arra törekedett, hogy az ÜB-k ne rekesszék ki a tőkéseket a vállalatok vezetéséből, nap mint nap ne vitassák, ne vonják kétségbe a tulajdonosok üzemi vezetéséhez való jogát, hatásköri túllépésekkel ne veszélyeztessék a tőke újjáépítésbe való bevonását, másrészt minden ÜB éljen a rendelet biztosította lehetőségekkel.¹¹⁰ Az SzT a hatáskörüket túllépő ÜB-eket a rendeletben biztosított ellenőrzési jogkör következetes kiaknázására szólította fel. A hatásköri túllépéseket elítélte: „Nincs joga az ÜB-nek — írta felszólításában az SzT főtítkára — azt követelni egyetlen vállalatnál sem, hogy a vállalat igazgatósága a szokásos üzletmenethez tartozó üzletkötéseket és pénztári kiutalásokat az ÜB-nek végrehajtás előtt bemutassa. . . Önöknek, mint üzemi bizottságnak joguk van negyedévenként könyvszakértők útján a vállalat egész üzletmenetét ellenőriztetni.

Az Önök egész eljárása (a rendeletben biztosított hatáskör túllépése — R. J.) sérti a két munkáspárt és a Szakszervezeti Tanács álláspontját, amely feltétlenül a magántulajdon elvén áll.”¹¹¹

A Szakszervezeti Tanács jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy helyes mederbe terelje az ÜB-k tevékenységét. Munkájuk egységes elvek alapján történő irányítása, hatékony segítése céljából 1945 június elején az SzT Üzemi Bizottsági Titkárságot létesített. Az ÜB-k munkájának rendszeres, közvetlen és szakszerű irányítására többek között szükség volt azért is, mert számos ÜB, abból eredően, hogy elégedetlen volt a Szakszervezeti Tanács irányításával — mint fentebb láttuk, inkább azzal a politikával, amelyet képviselt —, az ÜB-k irányítására önálló szervezetet kívántak létrehozni. Jól mutatja ezt a törekvést a Lugossy Testvérek Krolupper Művei ÜB elnökének 1945. május 24-én az MKP-hoz és az SzT-hez benyújtott javaslata az Üzemi Bizottságok Országos Szövetsége létrehozására.¹¹² Az ÜBOSz megalakítását egyrészt az ÜB-k szerepének növelése, másrészt a reakció elleni eredményesebb harc érdekében tartotta fontosnak a javaslattevő. Hatáskörét a GyOSz fölé kell emelni, termelésben, tervezésben, anyagelosztásban irányító szerv kell, hogy legyen, továbbá: „a szövetségnek alaptétele legyen a vállalatvezetésnek az üzemi bizottságok részéről való fokozatos, később teljes átvétele, annál is inkább, mert a régi vállalatvezetők, tulajdonosok, a GyOSz elnevezésű támaszpontjukról kiindulva, máris megragadnak minden alkalmat arra, hogy a nekik ismert okoknál fogva nem szimpatikus üzemi bizottságok működését, hatáskörét korlátozzák. . .”

Hasonló céllal hívta össze a Szakszervezeti Tanács 1945. július 12—13-ra az üzemi bizottságok első országos konferenciáját. Az ÜB-k működésének koor-

¹⁰⁹ SzOT L. 1945. 9. d. Vasas Szaksz. Vegyes.

¹¹⁰ Lásd erre *Kossa István*: A kommunisták feladatai a szakszervezetekben. Harc az újjáépítésért. . . 111—119. l., *Kádár János*: A szakszervezetek és az üzemi bizottságok az újjáépítés szolgálatában. MKP-kiadás 1945. Kézirat gyanánt. 10. l., *Nemes Dezső*: i. m. 28. l. Szabad Nép, 1945. júl. 15. (munkás és tőkés az üzemben) stb.

¹¹¹ SzOT L. 1945. 38/1. d. ÜB. iratok.

¹¹² Lásd SzOT L. 1945. 38/1. d. ÜB-iratok., *Vö. Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet*: i. m. 223. l. A szerzők az ÜB-k első országos konferenciáján elhangzott olyan javaslatot ismertettek, amely Országos Üzemi Bizottsági Tanács létrehozására irányult.

dinálására, az egységes elvek alapján történő együttműködésre való törekvés adva volt az ÜB-k és a szakszervezet részéről egyaránt. Mint azt már más összefüggésben jeleztük, az azonos profilú vállalatok, egy-egy szakma, ill. kerület, város üzemi bizottságai többé-kevésbé rendszeresen a munkáspártok és a szakszervezet irányításával kicserélték tapasztalataikat, meghatározták legfontosabb tennivalóikat. Az ÜB-konferencia összehívását is az ÜB-k és az SzT kezdeményezte. Már március elején felvetődött a konferencia összehívásának gondolata, elsősorban az ÜB-rendelet, ill. a kiegészítő javaslatok megvitatása végett. Végül is az SzT 1945. április 6-i választmányi ülésén határozták el a 2 napos konferencia összehívását, melyen minden ÜB 1—2 taggal képviselteti magát.¹¹³ 1945. május 6-án Drahos Lajos vezetésével előkészítő bizottság alakult, és a bizottság első megbeszélésén úgy határoztak, hogy a konferencia küldöttjeinek megválasztását össze kell kapcsolni az ÜB-k megtisztításával.¹¹⁴

Az országos tanácskozás összehívását sürgette a június 5-én napvilágot látott 55 000-es rendelettel szemben megnyilvánult nagyarányú elégedetlenség, ill. az ÜB-k gyakori hatásköri túllépése. A konferenciát megnyitó Kisházi Ödön a tanácskozás célját az új üzemi alkotmány (ÜB-rendelet) megvitatásában, a félreértések tisztázásában jelölte meg.¹¹⁵ Kossa István viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy minden ÜB-nek élni kell a rendelet biztosította jogokkal, lehetőségekkel, de nem szabad túllépni azokat a határokat, amelyeket a rendelet kijelölt, mert az zavarja a termelést, nyugtalanságot kelt, a tőke visszahúzódik, ez pedig nem érdeke az országnak.¹¹⁶

A konferencia központi feladatává tehát a munkáspártok és a Szakszervezeti Tanács az új ÜB-rendelet elfogadtatását, az abban biztosított lehetőségek maximális kihasználását tették. Ezt szolgálták Antos István, Filipp Miklós, Kiss Imre, Szücs József vitaindító előadásai.¹¹⁷ Előadásában Antos István a vállalatvezetés ellenőrzésében mutatkozó hibákra, a tőkésekkel való együttműködés szükségességére, az ellenőrzés növelésének jelentőségére, az ehhez szükséges szakismeretek megszerzésének fontosságára mutatott rá. „Az üzemi bizottságoknak a vezetéssel kapcsolatos teendői túlnyomórészt ellenőrzési és csak kisrészben aktív ténykedések. Nem az a cél, hogy az üzemi bizottság cselekedjék a vállalatvezető, az igazgató helyett, hanem ellenőrizze a munkásság és ezzel az összes dolgozó érdekében a vállalat menetét.”¹¹⁸

A konferencia nem váltotta be sem az ÜB-k, sem az SzT reményeit. Az ÜB-k azt várták a tanácskozástól, hogy az majd egységesen állást foglal a rendelet ellen, a hatáskör bővítése mellett, a munkáspártok és a Szakszervezeti Tanács elismeri követelésük jogosságát. Ezt tükrözte a konferencia lefolyása, melyről

¹¹³ SzOT L. 1945. 38/2. d. ÜB.-kongresszus. Vö. még: ÜB-köt. 92. jegyzet 50. l.

¹¹⁴ SzOT L. 1945. 1. d. Vasas Szaksz. (vegyes). A megbeszélésen részt vettek: WM, MÁVAG, Ganz-gyárak, Ilzai Fésűsfonó, Ilangya Központ, Magyar Fémlemezipar Rt., Magyar Államvasutak, Mezőkémia, Hoffherr—Schrantz, Magyar Acélárúgyár Rt, Elektromos Művek, Magyar Fogaskerékgyár KFT, Sarkadi Cukorgyár, Vasmunkás Szövetség és a Demokratikus Nők Szövetségének képviselői.

¹¹⁵ Országos üzemi bizottsági kongresszus. . . 3. l.

¹¹⁶ Uo. 5. l.

¹¹⁷ Antos István az ÜB-k vállalatok irányításában és ellenőrzésében betöltendő szerepéről. Filipp Miklós az ÜB-k technikai képzéséről, intelligenciájáról, Kiss Imre az ÜB-k üzleti könyvekbe való betekintési jogáról, Szücs József pedig az ÜB-k feladatairól tartott előadást. Lásd Országos üzemi bizottsági kongresszus. . . , SzOT L. 1945. 38/2. d. ÜB kongresszus (jelentés a kongresszusról).

¹¹⁸ Országos üzemi bizottsági kongresszus. . . 20. l.

szerepével kapcsolatos feladatokat, tudnivalókat tárgyalták meg. Így pl. a Vasas Szakszervezet 1945. július 4., 6. és 19-én három előadásból álló tanfolyamot tartott: 1. Az üzemi bizottságok jogi kérdései, 2. üzemi bizottságok és a társadalombiztosítás, 3. szabadelmek és azok jogi védelme.¹²⁵ Az 1945. június 1-én újra megindított Szakszervezeti Közlöny szintén jelentős segítséget nyújtott az ŰB-k továbbképzéséhez.

Az első országos ŰB-konferencia az üzemi bizottságok szervezettebb továbbképzésére hívta fel az illetékesek figyelmét. Ennek érdekében a Szakszervezeti Tanács egyrészt Munkásoktatási Bizottságot létesített, másrészt javasolta az Iparügyi Minisztériumnak könyvelési és üzemszervezési ŰB-tanfolyamok indítását, ill. finanszírozását. Bán Antal iparügyi miniszter a Ruggyantagárban tartott értekezleten bejelentette, hogy a Minisztérium és a Szakszervezeti Tanács az egész országban továbbképző tanfolyamokat szerveznek az üzemi bizottságok részére. Helyesen hangsúlyozta: „Most az erős szakszervezet és az üzemi bizottság olyan hatalmi szervezet a munkásság kezében, amely, ha az üzemi bizottságok tagjai részéről kellő szakértelemmel is párosul, *feltétlenül biztosítja a munkásság vezető szerepét a gazdasági életben és a termelésben.* Hogy az üzemi bizottságot a tőkés ne mosolyoghassa le, meg kell tanítanunk őket a gyár vezetésére.”¹²⁶

Természetesen az ŰB-elnökök és -tagok továbbképzése önmagában nem oldhatta meg az ŰB-k munkájában jelentkező hiányosságokat. Feltétlen fokozni kellett az üzemi bizottságok munkájának ellenőrzését és segítségét, egyrészt felülről — munkáspártók, szakszervezet —, másrészt alulról, a munkásság részéről. Ennek a feltételei adva voltak, annál is inkább, mert 1945 nyarára az üzemi pártszervezetek az egész országban kiépültek.

Я. ПАЦ

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКИЕ КОМИТЕТЫ ЗА ПУСК ПРОИЗВОДСТВА И ЗА СОХРАНЕНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ, ЗАВОЕВАННОЙ КОМИТЕТАМИ САМОЧИННО

Резюме

Статья является частью обширной монографии автора, охватывающей вопросы фабрично-заводских комитетов, созданных в 1944—1945 гг. Фабрично-заводские комитеты были созданы на предприятиях территорий, освобожденных Советской Армией сразу же после освобождения. Их создание принадлежит самоактивности рабочих, об их создании не говорилось ни в программах заявлений рабочих партий, ни в иных воззваниях. Однако разрушения, сочиненные фашистами, масштабы военных ущербов в сочетании с желанием создания нового общественного порядка со стороны старых организованных сознательных рабочих, выдвинули необходимость создания органов рабочей контроли на заводах, органов рабочей демократии.

Первой и центральной задачей созданных фабрично-заводских комитетов был пуск производства, восстановление заводов, фабрик. Эта задача комитетами была осознана и разрешалась она с помощью значительных масс рабочих. Участие в работе, направленной на восстановление причем на ведущем месте, само указывало на претензию рабочего класса строить новый общественный порядок.

Работа фабрично-заводских комитетов в январе 1945 года была регулирована временно со стороны центральной власти. В феврале появился окончательный указ правительства. Данный указ, в соответствии с общей политикой рабочих партий, определил главную задачу фабрично-заводских комитетов в контроли производства и руководства предприятиями и в оказании им помощи, в то же время он признавал частную

¹²⁵ SzOT L. 1945. 9. d. Vasas Szaksz. (vegyes).

¹²⁶ Lásd Szabad Nép, 1945. júl. 21., SzOT L. 1945. 2. d. Kossa-levelezés.

собственность капиталистов. Фабрично-заводские комитеты долгое время не согласились с таким определением их компетенции; в этих рабочих органах жили очень сильные антикапиталистические устремления и выражали в самых различных формах желание рабочих, направленное на экспроприацию капиталистов, на принятие в государственную или кооперативную собственность перприятий. Данное требование рабочих, не совпадавшее с политической линией коммунистической и социалдемократической партий, нельзя однако считать негативным проявлением, в нем нашло выражение стремление рабочего класса к социализму и к развитию рабочей демократии на фабриках и заводах.

J. RÁCZ

LES COMITÉS D'ENTREPRISE POUR LA REPRISSE DE LA PRODUCTION ET LE MAINTIEN DES ATTRIBUTIONS SPONTANÉMENT ENDOSSÉES

Résumé

Cette étude fait partie d'une monographie de l'auteur sur les comités d'entreprise formés en 1944—1945. Ces comités avaient commencé à fonctionner dans les entreprises, sur les territoires libérés par l'armée soviétique, immédiatement après la cessation des combats. Leur naissance était due à l'initiative des ouvriers, leur création ne figurant, à l'origine, ni dans les programmes des partis ouvriers, ni dans d'autres appels. Mais les destructions causées par les fascistes, les énormes dégâts des hostilités, ainsi que l'aspiration des anciens ouvriers syndiqués à une nouvelle structure sociale suggèrent la nécessité immédiate des organes du contrôle ouvrier et de la démocratie ouvrière dans les entreprises.

La tâche majeure et centrale des comités d'entreprise fut, dès les premiers instants de leur formation, de lancer à nouveau la production, de commencer la reconstruction des ateliers. Cette prise de conscience des comités d'entreprise bénéficia du soutien des larges masses ouvrières. La participation aux tout premiers rangs de la reconstruction du pays était déjà, à elle seule, une expression de l'aspiration de la classe ouvrière à un nouvel aménagement social.

En janvier 1945, les activités des comités d'entreprise furent temporairement réglementées du sommet. Le décret gouvernemental définitif parut en février. Conformément à la politique générale des partis ouvriers, ce décret délimitait la tâche principale des comités d'entreprise dans le contrôle et le soutien de la production et de la gestion; il reconnaissait le droit de propriété des capitalistes. Pendant un certain temps, les comités d'entreprise ne voulurent pas souscrire à une telle limitation de leurs prérogatives; ils exprimèrent, sous les formes les plus variées, l'exigence des ouvriers: l'expropriation des capitalistes, la prise en propriété étatique ou coopérative des usines. Bien que cette revendication ne concordât point avec la ligne politique des partis communiste et social-démocrate, nous ne pouvons la considérer comme unilatéralement négative, puisqu'elle était la manifestation du désir des ouvriers d'instaurer le socialisme et de développer la démocratie des travailleurs dans les entreprises.

II. HARASZTI ÉVA

A fasizmus történetéből

(„The Journal of Contemporary History“ bemutatkozó száma)

1966-ban új angolnyelvű negyedévi történeti szemlével gazdagodott a nemzetközi történettudomány. Az 1964-ben „Institute for Advanced Studies in Contemporary History” néven alakult intézmény („A jelenkori történelemmel foglalkozó kutatók intézete”) a londoni „Wiener Library”-vel* együtt jelenteti meg a „The Journal of Contemporary History”-t (a jelenkori történeti szemlét), melynek célja a XX. századra vonatkozó történettudományi kutatások elősegítése és az eredmények közzététele. A fenti intézet ezt a célt más eszközökkel is — kutatócsoportok szervezése, nyilvános előadások tartása, monográfiák megírására ösztönzés — igyekszik előmozdítani. A „The Journal of Contemporary History” szerkesztőségi bizottságában többségükben politika-, társadalom-, ideológia- és nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozó neves polgári tudósokat, e szakma néhány nemzetközileg elismert doyenjét, és egy-két a marxizmushoz közelebb álló történészt találunk. (Ld. A. Bullock, G. Craig, P. Geyl, J. Joll, W. N. Medlicott, P. Renouvin, H. Seton-Watson, D. Thomson, L. Valiani, E. Weber, Y. Talmon és mások.) Az első évfolyamban megjelent négy szám közül az első háromban sikerült egy-egy téma köré csoportosítani a tanulmányokat. („Nemzetközi fasizmus 1920—1945”, „Baloldali értelmiségiek a két világháború között”, és „1914”), a negyedik számban ez nem sikerült és valószínűleg a következő évfolyamok számaiban is nehezen tudják majd e célkitűzést valóráváltani. Ha csak nem módosítják a szerkesztők a lap profilját és teret adnak a XX. század gazdaságtörténeti kérdéseinek is. Ez utóbbi több szempontból kívánatos lenne. Először is: újabb tematikai csoportosítási lehetőségek adódnának — pl. a világgazdasági válság, vagy a német tőkebehatalás Kelet- és Délkelet-Európa országaiba. De ami ennél még lényegesebb: számos jelenség, áramlat magyarázata a gazdasági háttér vagy a gazdaságtörténeti tények ismerete, illetve szerepeltetése nélkül felületesnek és indokolatlannak tűnik. Néhány jeles tanulmányon érződik, hogy a szerző értékes adataival nem tud olyan következtetéseket levonni, amelyek szélesebb társadalmi-gazdasági ismeretek alapján adódnának anyagából; helyenként a szerzők önmaguknak mondanak ellent, holott kutatásuk, feldolgozásuk nem felületes, csupán egyoldalú vagy másodrendű jelenségekre irányult. Az első világháború politikai vagy hadtörténetének részletkérdései nem igénylik annyira a gazdaságtörténeti jelenségek ismeretét, a fasizmus genezise vagy a franciaországi fasizmus természetének jellemzése azonban már feltételezi azt. A szer-

* A londoni Wiener Library — nem bécsi könyvtárat jelent, névadója a könyvtár Wiener nevű alapítója volt.

kesztők (W. Laqueur és G. L. Mosse) szívesen fogadják a lappal kapcsolatos javaslatokat vagy akár tanulmányokat is.

Jelen ismertetésben a lap jellegét és tematikáját csupán a fasizmussal foglalkozó első szám (1. évfolyam 1. sz.) tanulmányai gondolatmenetének ismeretetésével kívánjuk bemutatni. A tanulmányok részletes kritikai elemzését távolabbi — esetleg néhány évfolyam tapasztalatából leszűrhető — feladatnak tekintjük. A folyóirat induló számában találjuk a bevezetőül szánt szerkesztőségi jegyzetet (III—VI. l.), amely bemutatja a lap témakörét: a tanulmányok és viták a XX. századi Európa problémáit, jelenségeit, legújabbkori történelmét ölelik fel, ahol szükséges, visszatekintéssel a XIX. századra, kitekintéssel — ha kell — más földrészek felé. Minthogy azonban a legújabbkori európai történet számtalan kérdése és részlete feltárásra, megválaszolásra vár, a folyóirat a központi kérdések, áramlatok, jelenségek megválaszolására, megírására kíván ösztönözni. Egyszermind arra törekszik, hogy a szak- és laikus közönség figyelmét egyaránt felkeltse, és bővítse azt az egyre inkább önmagába zárt tábort, amely a történészkiadványokat olvassa. Ennek az első számnak témája a nemzetközi fasizmus 1920—1945 között.

L. Woodward „The History of British Foreign Policy in the Second World War” c. mű szerzője a legújabbkori történelem kutatásának elvi és gyakorlati kérdéseit fejtegeti (1—13. l.). Utal arra a tényre, hogy 1920-ig, a „Royal Institute of International Affairs” megalakulásáig Angliában nem folyt a jelenkorra vonatkozó kutatás és oktatás. Koruk kérdései homályban álltak az ország politikusai előtt, néhány külföldi tudósító gondolatébresztő könyveit (Wallace, Steed stb. műveit) általában nem ők olvasták. Ma már merőben más a helyzet Angliában és az angol nyelv-területeken. A veszély ma már, főleg az Egyesült Államokban, az, hogy túlságosan előtérbe helyezik a jelenkori történelem tanulmányozását. A szerző vitába száll azzal a tévhitel, hogy a jelenkori történelem írása egyenlő a tudománytalansággal. Az eredmény általában a forrásanyag mennyiségétől és minőségétől függ. S korunk statisztikailag megfogható, mérhető és mérlegelhető forrásanyaga minden korábbi korszak forrásanyagát felülmúlja. A titkosnak vélt vagy ítélt adatok nagyrésze is kikutatható, ha az illető tudja, hol keresse. Mint Sir Lewis Namier megállapította, a legtöbb titkot kinyomtatták, csak tudni kell megtalálni.

G. L. Mosse („The Crisis of German Ideology” c. mű szerzője) „A fasizmus genezise” címmel tulajdonképpen az európai fasizmus általános és specifikusan középkelet-európai jellegzetességeit, jegyeit kísérli meghatározni (14—26. l.). Gondolatmenete így foglalható össze: Európában már Hitler előtt számos országban fasiszta pártok alakultak, s nem látszott lehetetlennek 1936-ban egy fasiszta Európa létrejötte. Az európai fasizmusnak nem volt közös alapítója, de Európa-szerte hasonló problémák születtek a fasiszta pártokat, és ezek valamennyien hasonló megoldásokat javasoltak. A fasizmus a XIX. század végén a pozitívizmus és liberalizmus elleni támadásból származik. Az ipari társadalom szülötte; a polgár úgy érezte, hogy egyénisége és az a társas viszony, amelyre személyes kapcsolatai, a polgári morál és biztonság épült, veszélyeztetve van, illetve semmissé válik. Lázadása a művészetben az expresszionizmusban fejeződött ki, politikai síkon fasizmusban. Az expresszionizmus is, a fasizmus is az ösztönre és lélekre apellálva, az atomizálódott, társadalomtól elidegenült teljes ember visszaállítására törekedett. A fasizmus egyik kérdőjele: hogyan szabályozza e lázadást? Hogyan birkózzék meg a maga által keltett káosszal? Hogyan irányítsa át hatékony politikai erővé? A szerző utal a fasizmus „elő-

ideológusaira”, a francia G. Sorel-ra és G. Le Bon-ra, s az általuk adott receptekre: az irracionális konzervativizmusra és a vezér mágikus tömegszuggesztiójára. Ez a konzervativizmus erőteljesen hivatkozik a nemzeti hagyományokra és a modern társadalom által már kissé szétzilált családi kötöttségekre, az egyének arra a törekvésére, hogy valamilyen határozott csoportba tartozzék. Ez a konzervativizmus ugyanakkor összefonódik a mozgással, a „mozgalom” az életetője; vezérei nagyrészt az első világháború frontarcosai voltak: Röhm, Codreanu, De Bono, Szálasi. A fasizmus szabályozó gépezetéhez tartozott a kultusz, a liturgia eleme, a jelszavak szakadatlan ismétlése, a szimbólumok felmutatása. A fasizmus — a szerző megítélése szerint — az ifjúság mozgalma volt. Hierarchián alapult, a nép vagy nemzet „szolgálatában” —, ahogyan vezérei leegyszerűsítették. Nyugat-Európában az ideális fasiszta állameszme a korporációs állam volt, ugyanitt tömegbázisát a polgárság adta. A munkásság és parasztság azokban az országokban fertőződött vele, ahol a burzsoázia nem vált olyan erőssé, mint másutt, s ahol a marxista mozgalommal nem találkozott e két társadalmi osztály. A fasizmus kialakulásában a gazdasági helyzet kevésbé számítható döntő tényezőnek, mint a kulturális befolyás — ez a szerző nézete. Nyugat-Európában azonban élesen el kell határolni a fasizmust és a reakciós kormányzatokat, bár sok fasiszta szervezet támogatta a monarchikus kormányzatokat. (Pl. a rexisták a belga monarchiát.) A szerző példának hozza fel Horthy diktatúráját, mint reakciós, de nem fasiszta kormányzatot, és Franco diktatúráját, amely saját fasiszta mozgalmát, a falangot semmisítette meg, hogy egy Horthy-féle diktatúrát teremtsen. Egyes országokban a fasizmus eltérő jegyei abból állapíthatók meg, hogy a fajelmélet és antiszemitizmus jelen volt-e vagy sem. A fasizmusnak sem az egyik, sem a másik nem feltétlen szükséges velejárója; ezek több országban (Olaszország, Spanyolország) újabb fellendüléshez „segítették” a fasiszta mozgalmat. Csupán Közép-Kelet-Európában volt a fajelmélet már kezdettől a fasiszta ideológia fő kelléke. Itt volt a zsidóság leginkább sebezhető, s a kereskedelembe való részvétele miatt több országban (Románia, Magyarország) „a” kizsákmányolónak látszó középosztály. Az első világháborút követően a kelet-európai zsidóság jelentős része Németországba és Ausztriába emigrált; az európai fasizmus számára talán itt vált megszembélyesíthetővé az „ellenség”. Nemzeti felszabadító harcai révén Kelet-Európa egyébként is könnyen vált a romantizmus és fajelmélet talajává; Hitler e tradíciókra és a „zsidókérdésre” épített. Számára az ellenség nem valami elvont marxizmus volt, hanem „a zsidóság”. A közép-kelet-európai tömegterroron és tömeggyilkosságon alapuló fasizmus, azaz a német fasizmus, nem azonos a nyugat-európai fasizmussal. A fasizmus belső ellenségei után szükségszerűen fordította kifelé arculatát, csápjait. Hitler új Európát, Mussolini Mare Nostrumot, Péron egy Argentína uralta Dél-Amerikát akart, Kelet-Európában pedig elég irredenta akadt erre a szerepkörre.

R. J. Soucy (készülő műve „Conservatism and Fascism in France”) a franciaországi fasizmus jellegének meghatározására vállalkozott (27—55. l.). Mind a háborút megelőző, mind a háború időszakában meglévő fasiszta pártok és vezetők jellegét, természetét, ideológiai vonásait taglalja. Utal a nehézségekre is: a franciaországi fasiszta mozgalom nem volt egységes, nem volt központosított szervezete sem. Más és más vonalat képviselt az 1925-től, a G. Valois által alapított „Faisceau”, a J. Doriot által 1936-ban létrehozott „Parti Populaire Français” (PPF), a M. Déat „Rassemblement Nationale Populaire”-je (RNP), valamint az egyik neves francia fasiszta újság, a „Je suis partout”, továbbá

a fasiszta ideológusok, mint R. Brasillach és P. Drieu La Rochelle. A szerző sokoldalú kérdésfeltevéssel közelít témájához: Hazai politikai hagyományokból fakadt vagy importeikk volt-e a francia fasizmus? Azért volt-e a politikai életben a háború előtt és folyamán viszonylagosan gyenge erő, mert nem volt átfogó filozófiája? Mennyiben volt köze, kapcsolata a francia konzervativizmushoz? Nemzetiek vagy európaiak voltak-e céljai? Mennyiben különbözött a német nemzeti szocializmustól, és ha igen, miért volt annyi német kollaboráns Franciaországban a háború alatt? Mi volt a fasiszta francia ideológusok politikai, filozófiai, gazdasági programja, milyen körben hatottak és milyen fajta írásokban körvonalazták véleményeiket? A szerző részletes eredményeiből kiemelhető az a megállapítása, hogy bár a francia fasiszták számára a latin fasizmus (olasz, spanyol, portugál) volt a vonzó példa és a német náciizmus számos eleme mindvégig idegen maradt, mégis a náciizmus, „a hitleri embertípus” vált 1940-től mintaképükké. Dekadenciára és demokratizmusra hajlamos honfitársaikkal ellentétben a harmadik birodalom emberei mutattak számukra utat a liberális és kommunista Európával szemben.

A sokféle változatban jelentkező franciaországi fasizmusnak egy képletét vázolja fel G. D. Allardyce (J. Doriot készülő életrajzának szerzője), mégpedig egy változó képletét: Jacques Doriot politikai átalakulását (56–74. l.). A tanulmányban elsősorban nem az eseménytörténeti részeket s nem is Doriot jellembeli portréjának megrajzolását kell kiemelni, hanem a francia–szovjet kapcsolatok alakulásának hatását e balról induló politikus jobbrafordulásában és a francia Kommunista Párttal való szakításában. 1935-től Doriot a Hitlert „megbékéltető” angol politikusok francia megfelelője. Az 1935-ben alakult Népfronton belül már a szovjetellenes és hazai kommunista-ellenes vonalat akarja kifejleszteni, majd, miután ez nem sikerül, a Népfront ellen uszít. Ideológiájában mindvégig egymásnak ellentmondó felfogásokat képviselve, 1935–36 fordulóján Doriot a hazai fasizmust ellenzi, és a Németországhoz való közeledést sürgeti. Szervezete a „Parti Populaire Français” (PPF) kezdetben „béke-fasizmusnak” indult, inkább kommunista-ellenességével, mint a római és berlini modellek utánzásával tűnt ki. Aktivizmusra hajló természetét az európai fasizmus „élénksége” megragadta. A belső-franciaországi helyzet 1934-től kedvezett a baloldallal és a Népfronttal szembehelyezkedő rétegek által keresett új, „vaskezü” ember megjelenése és egy „újszerű”, vasfegyelmű párt megalakulása számára. 1936-ban Doriot fasizmusa még számos kelléket nélkülözött, de találó a szerző jellemzése: fasiszta felfogásában a kommunisták helyettesítették a zsidókat. Vázlatos, de úgy véljük, találó a PPF rajza: tagjai a paramilitáris szervezetek volt sorkatonái, nacionalisták, utópista fasiszták, jobboldali újságok és klubok, kávéházak fiatal „intellektüeljei”, akik előtt Doriot tapasztalt és erőteljes politikusnak tűnt. Kezdetben mind a PPF, mind Doriot számára a háború és a kommunizmus elleni küzdelem egy és ugyanaz volt. Azonban a politikai realitások felett nem lehetett sokáig szemet hunyni. Az emocionalizmustól és a kívánságoktól vezérelt gondolkodású Doriotnak és a PPF-nek 1938 diplomáciai eseményei új irányt adtak. A német megszállás folyamán Doriot útja természetesen végül torkollott a kollaborációba.

A Lyttelton oxfordi kutató az olaszországi fasizmusnak úgynevezett második hullámát jellemző tanulmányában (75–100. l.). Ez az olasz fasiszta hatalomátvétel 1921-től 1928-ig tartó hosszas folyamatában az 1925 januári Matteotti-válságtól kezdődött. Mussolini január 3-i beszéde volt a határozott választóvonal az alkotmányos kormányzat és a diktatúra között. A tanulmány

jellegzetes terméke a részletező, vagy ahogyan egy angol kutató (J. Joll) nevezi, a „nüansztörténetírásnak” („history of nuances”). Egész rövid bevezetés után a szerző szinte beleesik anyagába, szinte napról-napra idézve véleményeket, eseményeket, beszédeket a fasiszták római és vidéki szervezeteiről, erejéről, befolyásáról. A tanulmány előfeltételezi az olaszországi fasizmus jellegének, huszas évekbeli története fővonalának ismeretét, de még valószínűbb, hogy kiragadott fejezete a készülő monográfiájának.

Eugène Weber, a Los Angeles-i egyetem modern európai történeti tanszékének professzora, az „Action Française”, a „The Nationalist Revival in France” (A nacionalista újjáéledés Franciaországban) és a „Varieties of Fascism” (A fasizmus változatai) c. könyvek szerzője e folyóiratban a romániai fasizmusról írott cikkével szerepel (101—126. l.). A Corneliu Codreanu által 1927-ben alapított „Mihály Arkangyal Légioja” c. fasiszta szervezet leírása, tömegbázisának nyomkövetése, a tagság életkorának megállapítása, a Légio felbomlásának magyarázata azonban a szerző számára csak ürügy, illetve kellék főkérdéskomplexumához, amely röviden ez: Igaz-e az a sokat idézett állítás, hogy a fasiszta mozgalmak tömegeit főleg a közép- és kispolgárság adja? Ebben a vonatkozásban a középosztály fogalmának van-e jelentősége? És végül: ténylegesen és jellegzetesen reakciócsok-e azok a társadalmi csoportok, melyekből a fasiszták tömegei rekrutálódnak, s ha igen, melyek ezeknek a csoportoknak fő jellegzetességei? Válasza a következő: Nem szükségszerűen adódnak a fasizmus tömegei a társadalom középrétegeiből. Ezt bizonyítja Románia és a Romániához hasonló struktúrájú országok példája. Romániában a parasztság és kisipari munkásság adta a fasizmus tömegeinek jelentős részét. Magyarországon „a Szálasi köré tömörült nemzeti szocialista koalíció tagságának 40⁰/₀-a munkás volt, míg az aktív lakosságnak csupán 23⁰/₀-a foglalkozott iparral és bányászattal”. (Adatait Deák, I.: *National Socialism in Hungary, 1920—1938*” [é. n.] c. műből idézi.) A második kérdésre válasza az, hogy a „középosztály” elnevezés ebben a vonatkozásban félrevezető, mert olyan érdekeltségeket társít e fogalom, amely nem tipikus a fasiszta mozgalmakra. A fasiszták általában nem ismerték el a középosztályt önálló osztálynak és értékeit elvetették. A fasizmus többnyire ott talált tömegekre, ahol akár az ipari munkásság, akár a gazdagok egy szűkebb rétege számára nem volt erős felépítésű párt, — ahol politikai vagy ideológiai vákuum tátongott. Ilyen értelemben használhatjuk — a szerző megítélése szerint — a középrétegek fogalmát; egyetért egy német szociológus véleményével: a fasizmus termékeny talajává az alsó középosztálybeli vagy paraszti hátterű „quasi-proletariátus” vált. A szerző harmadik kérdése: valóban, ténylegesen reakciócsok-e ezek az emberek? Megtestesítenek-e politikailag vagy társadalmilag visszahúzó irányzatokat? A szerző szerint ez annak a rendszernek jellegétől függ, amelyet a fasizmus támad vagy felvált. E kérdés megközelítésénél a szerző teljesen tévútra kerül. A fasisztává lett emberek pszichéjét vizsgálja, hogyan ütközik a valóságba az otthonról hozott legtöbb esetben idealisztikus becsületesség, erkölcsi kép, hogyan ütközik össze feloldhatatlanul az elmélet és a gyakorlat. Itt szembe állítja az infantilis embert és a cinikust, a francia nevelési rendszert és a németet, s elfelejti, hogy a politikai mozgalmakban részvevő emberek vagy embercsoportok tetteinek mércéje az, hogy *objektíve* milyen a társadalmi, politikai hatásuk, nem pedig az, hogy *szubjektíve* ezalatt mit éreztek vagy mit éltek át. A műfajilag kettőssé vált tanulmányban rendkívül zavaróan és zavarosan keverednek a lélektani és társadalomfilozófiai fejtegetések.

Ludwig Jedlicka, a bécsi egyetem professzora, a Jelenkori Osztrák Tör-

ténnettudományi Intézet igazgatója „Az osztrák Heimwehr” címmel (127—144. l.) foglalja össze e kérdésről eddig írottakat és tudottakat. Tanulmányának külön érdekessége számunkra az, hogy ami újat nyújt e mozgalom részletkérdéseiről — nevezetesen a Heimwehr olaszországi támogatásáról 1928 óta, Mussolini és Bethlen miniszterelnök egyezségéről, a Heimwehr, illetve az osztrák jobboldal támogatását illetően — azt Kerekes Lajos kutatásainak eredményeiből, cikkéből veszi át. Idézett adataiból ki kell emelni a Bécsben 1949-ben megjelent titkos Mussolini-Dollfuss levelezés idevonatkozó részeit. Ezek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Mussolini olyan eszköznek vagy fegyvernek használta fel a Heimwehrt, amellyel Dollfust Ausztria belpolitikájának fasizálására akarta kényszeríteni. Különösen érdekes Mussolini 1933. szeptember 9-i levele, amelyben kifejti, hogy Ausztriának azért kell a fasizmus útjára lépnie, mert csak így védekezhetik a nemzeti szocializmus ellen.

P. M. Hayes oxfordi kutató, Quisling életrajzírója, e számban közzétett tanulmányában csupán Quisling politikai eszméit igyekszik felvázolni (145—157. l.). Ha ironizálni akarnánk, azt mondhatnánk, hogy valamennyi tanulmányíró közül ő vállalkozott a legnehezebb feladatra. Tanulmányából ugyanis az derül ki, hogy éppen az eszmék hiánya jellemezte Quisling politikai karrierjét; egy valóságtól elrugaszkodott, befelé forduló, embergyűlölő, antiszemita, nacionalista, elhivatottsági érzésektől eltelt pszichopata volt. Az agrárpárt örült, amikor 1933-tól megszabadult tőle. Nemzeti egységpártjának keretei és céljai Hitler-től, az SS-től kölesönzött formák és célkitűzések voltak. „Eszmevilágára” Alfred Rosenberg művei és a „Protocols of the Elders of Zion” c. szörnyirat hatottak. Amiről viszont szívesen olvastunk volna és amire talán inkább akadtak volna hasznos részletadatok is: az Quisling önmaga által kijelölt közvetítő politikája Németország és Anglia között a második világháborút megelőző néhány esztendőben.

E. Oberländer, a „Tolstoi und die revolutionäre Bewegung” c. mű szerzője elméleti, valamint szerkezeti gyengeségekkel terhes cikkében az Összorosz Fasiszta Párt létrejöttét, az orosz emigráns társaság fasiszta kísérleteit igyekszik bemutatni (158—173. l.). Ez a vállalkozás nem is lehetett sikeres, hiszen olyan emigráns „mozgalom” jellemzésére törekedett a szerző, amely nem volt mozgalom. S a világ több részére szétszóródott orosz jobboldali csoportosulások ténykedését tudományosan feldolgozni néhány folyóirat és újság alapján lehetetlen. A szerző mentségére szóljon, hogy ezt ő maga is érzi és felveti munkájának kezdetleges, illetve bevezető jellegét. Ugyanakkor jócskán megtüzdeli írását lapalji jegyzetekkel. Ezzel ellentétes módszerű írás Hugh Thomas-nak, a spanyol polgárháború ismert angliai szerkesztőjének tanulmánya. A szerző „The Spanish Civil War” c. műve 1962-ben elnyerte a Somerset Maugham-díjat. Ő rutinos esszéíróban, jegyzetek mellőzésével, röviden és hiányérzetet keltve jellemzi José Antonio Primo de Rivera-t, a spanyol fasizmust, annak összetevőit, eredőit (174—182. l.). A vázlatos írásmű bemutatja, hogy szerzője mennyire uralja témáját, ugyanakkor rávilágít arra is, mily kevés fáradságot vett Hugh Thomas, hogy vázlatát koncepciózussá tegye. Primo de Rivera jellemzését megkezdi, de nem fejezi be; fasizmusát és értelmiség-ellenességét főleg pszichológiai tényezők eredményeként érzékelteti. A spanyol fasizmus csoportjait is csupán felsorolja: annak is kevés, aki az eseményekkel ismerős, s azok számára sem elegendő, akik áttekintést kívánnak szerezni.

Meggondolkoztató, átfogó igényű írás *Hugh Seton-Watson* „Jobb- és baloldali fasizmus” c. elmefuttatása (183—197. l.). Nézőpontja természetesen

polgári, módszere, problémalátása azonban igényesen tudományos. Tudása horizontális és vertikális; számára a faszizmus a két világháború közötti időszak világszerte jelentkező problémája — mint ahogyan az is volt —, a jövőre nézve pedig potenciális veszély Európa egyes és Európán túl számos államban. Ami több brit és francia történész számára kérdés, az az ő számára is az: hol lehet határt vonni a konzervativizmus és faszizmus között. A fogalmaknak igyekszik pontos értelmezést adni és tisztázni, hogy a politikai propaganda szolgálatában ma pl. a reakciós vagy fasiszta jelzőhöz milyen képzetek és jelentések fűződnek. Azonban több vonatkozásban nem lehet egyetérteni Seton-Watsonnal. Hogy csak néhányat említsünk: Szerinte Hitler rendszere nemcsak a német zsidók ezreivel végzett, hanem gyökeresen átalakította a német társadalom osztályainak és egyedeinek életformáját. Ezért ezt forradalomnak nem nevezni „doktrinér perverzitás”. Nem lehet teljesen egyetérteni a szerzőnek azzal a megállapításával sem, hogy reakciós nem létezett Angliában. (Ha a reakciós célokra egy elmúlt politikai rendszer vagy vallásos hit visszaállításának törekvését értjük.) Az igaz, hogy Angliában nem akarták az 1832-es vagy 1867-es választójogi reformtörvényeket visszaesinálni, vagy nem kívánták volna vissza a Stuartok despotizmusát. Ellenpéldának Franciaországot hozza fel: itt még sokáig erős — bár csak a kisebbség részéről megnyilvánuló — királypárti érzelmek uralkodtak a forradalmat követő időkben. Azt írja Seton Watson, hogy a társadalmi struktúra reakciós felfogásának két főeleme van: az ipari-városi gazdasági élet elvetése és az a hiedelem, hogy a régi uralkodó osztálynak a tömegekkel való szövetkezése a kapitalisták ellen közérdek. Ez a felfogás épphogy klasszikusan illett a kapitalista Angliára a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben. Érdekesekek viszont Seton-Watson meghatározásai a „reakciósról” és a „konzervatívról”. Egyet lehet érteni a szerző cikkét záró szavaival is: nem az volt a célja, hogy végleges definíciókat vagy válaszokat adjon; inkább az, hogy ráterelje a figyelmet azokra a mozgalmakra, amelyeket ma is legjellemzőbben fasisztának nevezhetünk. És — helyesen — nem utolsósorban azért tartja szükségesnek a faszizmus összehasonlító vizsgálatát, hogy mielőtt még nem késő, az új nemzedékeket régi veszélyekre figyelmeztessük.

A *Journal of Contemporary History* nemzetközi faszizmussal foglalkozó számának gondolatébresztő tanulmányai arra intenek: mennyi tennivaló van még a faszizmus történetének összehasonlító és a jelenben hasznosítható vizsgálata területén. A folyóirat anyaga sok segítséget, új szempontokat nyújt a magyarországi faszizmus kialakulásának feldolgozásához is.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1966. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin
Elvi tanulmányok
Egyetemes történet | II. Németország
Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közél-kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Kína
Mongólia
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika
Ausztrália |
|--|--|

Németország

- Freudenberger T.A.*: In memoriam Berthold Altauer. HJ 1964. I. 251—256. [1885—1964.]
- Schlenker H.*: Hans Martensen (1894. jan. 17.—1964. máj. 27.) — Nekrológ. ZFO 1966. 3. sz. 401—403.
- Bernath M.*: In memoriam Harold Steinacker. SoF XXIV. (1965) 1—10.
- Braubach M.*: In memoriam Franz Steinbach. HJ 1964. II. 382—391. [1894—1964.]
- Karetnyikov A. Je.*: Wilhelm Pieck. (90. születésnapjára.) VIK 1966. 1. sz. 105—108.
- Bartel W.*: Wilhelm Pieck születésének 90. évfordulójára. ZG 1966. 1. sz. 5—18.
- Schieder Th.*: Walter Kienast 70. születésnapjára. HZ 1966. 3. sz. 529—531.
- Sarih B.*: Hans Pirhegger professor 90 éves. SoF XXIV. (1965) 253—254.
- Ziegler A. W.*: Bernhard Stasiewski 60. születésnapjára. JGO 1966. 1. sz. 158—160.
- Dr. Friedrich Walter egyetemi tanár 70. születésnapján. ÜGL 1966. 7. sz. 325.
- Becker G.*: Tudományos ülésszak a NSZEP nemzeti politikájáról. ZG 1966. 4. sz. 618—625. [1966. márc. 29—30.]

- Lebegyev N. M.*: Németország Szocialista Egységpártjának 20 éve. (Egyesített tudományos ülésszak.) NNI 1966. 4. sz. 191—192. [Moszkva, 1966. ápr.]
- Teschner G.*: Tudományos konferencia a NSZEP megalapítása 20. évfordulója alkalmából Moszkvában. ZG 1966. 5. sz. 781—782. [1966. ápr. 21—22.]
- Maur H., Moritz H., Rothe L., Woitinas E.*: Konferencia a NSZEP szövetségi politikájáról. ZG 1966. 5. sz. 782—786. [1965. ápr. 14—15.]
- Becker G.*: Tudományos ülésszak a Német Kommunista Párt brüsszeli konferenciájának 30. évfordulója alkalmából. ZG 1966. 1. sz. 113—117. [Berlin, 1965. nov. 10—11.]
- Laboor E.*: A Német Tudományos Akadémia történeti szekciójának plenáris ülése Berlinben. ZG 1966. 7. sz. 1157—1160. [1966. jún. 24.]
- Babić N.*: A Német Demokratikus Köztársaság történetének III. kongresszusa. JIC 1966. 1—2. sz. 209—210. [Berlin, 1965. márc. 19—22.]
- Dieckmann J.*: A német—szovjet baráti társaság 8. kongresszusa elé. DAp 1966. 6. sz. 673—675.
- Csernov A. B.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészbizottságának tudományos ülésszaka. VIK 1966. 12. sz. 141—144. [Moszkva, 1966. okt. 19—21.]

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Kirchheisen P., Weinberger G.*: Tudományos konferencia a Szovjetunió fasiszta megtámadásának évfordulója alkalmából. ZG 1966. 6. sz. 960—965. [Berlin, 1966. jún. 15—16.]
- Grabovszkij Sz. B.*: Nemzetközi történészkonferencia Berlinben. VIK 1966. 8. sz. 151—152. [jún. 15—16. a hitleri támadás 25. évford.].
- Mai S.*: Német antifasiszták harca a spanyol nép nemzeti forradalmi háborújában. DAP 1966. 4. sz. 476—479. [Tudományos konferencia a német katonai akadémián, 1966. jan. 20—21.]
- Bogisch G.*: Fiatall német antifasiszták részvétele a nemzetközi brigádok harcában Spanyolországban. Tudományos konferencia Greifswaldban. ZG 1966. 6. sz. 965—967. [1966. máj. 13—14.]
- Cherestseju V., Mojsiu V.*: A Deutsches Institut für Zeitgeschichte és tevékenysége. S 1966. 4. sz. 786—788.
- Gabriel H.*: A Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde 1965. évi ülésszaka. JGO 1966. 1. sz. 154—155. [1965. okt. 20—23. Téma: terveződéskódás.]
- Richter H.*: Kollokvium a német kérdékről és Európa jövőjéről ZG 1966. 4. sz. 628—630. [Berlin, 1966. febr. 28. —márc. 1.]
- Kolbe H.*: Állammonopolista kapitalizmus és Nyugat-németország gazdaságának és társadalmi életének militarizálása. ZG 1966. 4. sz. 625—627. [Tud. konferencia Berlinben 1966. márc. 17—18.]
- Kathe H.*: A középnémet parasztek és földművesek forradalmi harcának problémái. Tudományos ülésszak a Halle-i demokratikus földrreform 20. évfordulója alkalmából. ZG 1966. 2. sz. 276—277. [1965. okt. 19.]
- Lojcseski Jz.*: Az állammonopolista uralomrendszer és a nyugatnémet főiskolák kapcsolata néhány kérdésről rendezett symposium. ZG 1966. 2. sz. 273—275. [Berlinben, 1965. nov. 30.—dec. 3.]
- Reimers K. F.*: Göttingai filmdokumentumok a jelenkor történetéhez. 1966. évi tájékoztató. VIZg 1966. 3. sz. 334—339.
- Stohr B.*: A történettanítás kérdéseiről rendezett nemzetközi symposium Berlinben. ZG 1966. 2. sz. 285—286. Berlin, 1965. okt. 25—30.]
- Krüger K.*: A Németországi Történettanárok Szövetségének pünkösdi konferenciája Münsterben. GWU 1966. 11. sz. 689—692.
- Rochow I.*: „A késő antikvitás problémái” konferencia a berlini Német Akadémián, 1965. nov. 30.—dec. 2. BS 1966. 2. sz. 441—448.
- Kütscher H.*: A német történelmi társulat kultúrtörténeti bizottságának első tudományos ülése. ZG 1966. 6. sz. 972—973. [Potsdam, 1966. márc. 25.]
- Buck H. R.*: A salzburgi Paulus-Társaság 1965. évi tudományos ülésszaka. JGO 1966. 1. sz. 147. [1965. ápr. 29.—máj. 2.]
- Heintel P.*: Keresztény humanizmus és marxista humanizmus. A Paulus-Társaság tudományos ülése Hessenchiemsceben, 1966. ápr. 28.—máj. 1. ÖO 1966. 6. sz. 491—495.
- Köstler K.*: Tudományos ülésszak az 1916. évi jénai ifjúsági konferenciáról. ZG 1966. 6. sz. 967—969. [Lipsee, 1966. ápr. 15—16.]
- Laube A., Zsuh H.*: Város-történeti konferencia Lipseeben. ZG 1966. 2. sz. 277—281. [1965. okt. 11—13.]
- Walther H.*: A lipseei névkutatási munkacsoport néhány eredményéhez. ZG 1966. 6. sz. 974—975. Lipsee, 1966. V. 25.]
- Laube A.*: A Hanza Történelmi Társulat 82. pünkösdi ülésszaka Göttingában. ZG 1966. 6. sz. 969—972. [1966. máj. 30.—jún. 2.]
- Grabovszkij Sz. B.*: A drezdai diákkör köztársasági konferenciája. ZG 1966. 6. sz. 975—976. [Drezda, 1966. V. 24—25. napjaink történetéről.]
- Kiszeljov I. A.*: Az eredményes együttműködés egy ragyogó példája. NNI 1966. 5. sz. 172—174. [Az SZA és a Német TA.]
- Arnold G.*: A német egyetemes történeti intézet. SM 1966. 5. sz. 102—104. [Deutsches Institut für Zeitgeschichte.]
- Pogrebnoj N. G.*: A Freies Deutschland nemzeti bizottság propagandatevékenysége. UIZs 1966. 5. sz. 45—55.
- Steinwand J.*: Franz Mehring koncepciója Németország történetéről. IP 1966. 4. sz. 107—114.
- Csernov A. B.*: A Németország történetének tanulmányozására alakult csoport munkájának 10 éve. NNI 1966. 6. sz. 177—179.
- Grau K.*: A német—szláv kapcsolatok történetének tanulmányozása a Német Demokratikus Köztársaságban. SzSz 1966. 4. sz. 113—119.
- Schlenker U.*: A Latinamerika-kutatás hagyományai és jelenlegi feladatai a berlini egyetemen. WZHU 1965. 6. sz. 819—821.
- Mommsen J. W.*: Az új Max-Weber-irodalom. SW 1966. 1. sz. 92—96.
- Mügdefrau W.*: A helytörténeti munkák alapkérdései. Az erfurti, gerai és suhli körzet történezeinek feladatai. ZG 1966. 2. sz. 239—254.
- Knoop A.*: Európai távlatok az oktatásban. GWU 1966. 11. sz. 679—688.
- Történettudomány és történelemoktatás. Mader Ursula hozzászólása. ZG 1966. 6. sz. 957—959.
- Schilfert G., Weitendorf Fr.*: A történettudomány és történetoktatás helyzetéről és közös feladatairól szóló vita mérlege. ZG 1966. 7. sz. 1148—1156.
- Greiffenhagen M.*: A politikai nevelés tudományos alapvetéséhez. GWU 1966. 8. sz. 457—471.
- Koroljuk, V. D.*: A „Drang nach Osten” és Közép-Kelet, és Délkelet-Európa népeinek történeti fejlődése a feudalizmus korszakában. (A kutatás alapvető problémáinak áttekintése). — SzSz 1966. 4. sz. 14—27.
- Loewenstein B.*: A német antidemokratikus problémájához. (Részlet) Hist (1965) XI. 121—176.
- Messerschmidt F.*: A nemzet a politikai képzésben. GWU 1966. 11. sz. 649—665.
- Antók Zd.*: Vér és föld — a Szudéta-vidék nemzeti kérdésének „végleges megoldása”. SS 1966. 1. sz. 28—59.
- Brilling B.*: Sziléziai helységnévek mint zsidó családnevek. Adalék a sziléziai zsidóság településföldrajzához. ZFO 1966. 1. sz. 60—67.
- Hartmann J., Lötze H.*: A levéltárügyről szóló újabb rendelet az NDK-ban, és jelentősége a történetkutatásban. ZG 1966. 3. sz. 441—445.
- Lötze H.*: 20 éves a Deutsches Zentralarchiv (1946—1966.) (Függelékben az elkészült speciális inventáriumok jegyzéke.) ZG 1966. 7. sz. 1180—1163.
- Koschnitzke R.*: Közösségtudomány-tájékoztató egy új tantárgy bevezetéséről. GWU 1966. 6. sz. 341—358.
- Kampmann W.*: A jelenkor történetének didaktikájához. GWU 1966. 6. sz. 358—364.
- Ritter G.*: A tudományos történetírás egykor és most. Visszatekintés és emlékezés. HZ 202/3. (1966) 574—602.
- Nolte E.*: A mai nemzeti történetírás koncepciójához. HZ 203/3. (1966) 603—621.
- Berger D., Eichhorn W., Jopke W., Noske D.*: Imperializmus és társadalomelmélet. (Adalék a polgári filozófia és ideológia új irányzataihoz Nyugatnémetországban.) Ein 1966. 6. sz. 792—801.
- Lötze H.*: A történeti segéd tudományok helyzete és fejlődése az NDK-ban. ZG 1966. 1. sz. 104—112.
- Braubach M.*: Új publikációk az egyetemek történetéhez. HJ 1966. I. 138—156.
- Schulin E.*: Ranke első könyve. HZ 1966. 3. sz. 581—609.
- Berthold W.*: Ottó Hoetzscok történész álláspontváltoztatása. Hozzájárulása a haladó történeti tudat fejlődéséhez 1946-ban. ZG 1966. 5. sz. 732—744.
- Rister H.*: Poznaánról és vidékeiről 1963—1964-ben megjelent írások válogatott bibliográfiája. ZFO 1966. 3. sz. 585—600.
- Válogatott bibliográfia a Szudéta-vidék történetéhez és földrajzához, 1963. Összeállította H. Jilek. ZFO 1966. 2. sz. 385—400.
- Dereze M.*: Francia erdők és német erdők. Összehasonlító történeti tanulmány. RH CCXXXV. (1966. ápr.—jún.) 347—380; (júl.—szept.) 47—68.
- Hermann J.*: Korai osztálytársadalmi különbségek Németországban. ZG 1966. 3. sz. 398—482. [2—5. század.]
- Büttner H.*: Koraközépkori püspökségek az alpesi térségben a Nagy Szent Bernát hágó és a Brenner hágó között. HJ 1964 I. sz. 1—33.
- Geldner F.*: A Babenberg család idősebb ágának genealógiájához. HJ 1964. II. sz. 257—270.

- Metz W.:** I. Henrik király származása. HJ 1964. II. sz. 271—287.
- Müller-Mertens E.:** Adalék a nyugati feudalizmus fejlődéséhez és a feudális viszony definíciójához. ZG 1966. 1. sz. 52—73.
- W. Kienast:** A hercegi cím Franciaországban és Németországban (a 9. századtól a 12. századig) HZ 1966. 3. sz. 532—530.
- Zaisberger Fr.:** Az egyházi pecsétes oklevelek korai időszakára Németországban (10. és 11. század) MIOG 1966. 3—4. sz. 257—291.
- Wasilewski T.:** A gneznói kongresszus bizánci szimbolikája és jogpolitikai jelentősége. PH 1966. 1. sz. 1—14.
- Petersohn J.:** Apostolus Pomeranorum. Tanulmány I. Ottó bambergi püspök apostoli címének történetéről és jelentőségéről. HJ 1966. II. sz. 257—294.
- Glaser H.:** Wilhelm von Saint-Denis. Egy humanista Suger apát környezetében és az apátság krízise 1151-től 1153-ig. HJ 1965. II. sz. 257—322.
- Kahl H. D.:** A brandenburgi püspökség fejlődése 1165-ig. A keletközépméretű térség egyháztörténetének egy kevéssé ismert fejezete. HJ. 1966. I. sz. 54—79.
- Gottschalk J.:** A ciszterciek jelentősége a keleti német települések, különösen Szilézia szempontjából. ZFO 1966. 1. sz. 67—106.
- Tillmann H.:** Keltézési kérdések III. Ince pápa és IV. Ottó császár közötti harc történetében. HJ 1964. I. sz. 34—85.
- Irmischer J.:** A görög—német kapcsolatok a 13. századtól napjainkig. Első áttekintés. RESE 1966. 3—4. sz. 355—370.
- Kuhn W.:** Németjogú városok Sziléziában és Lengyelországban a 13. század első felében. ZFO 1966. 2. sz. 273—337; 3. sz. 457—510; 4. sz. 704—743.
- Procházka V.:** Az egyház és az állam az Elba mentén és a Baltikumban. PS 1965. 11. sz. 95—110. [13. sz.]
- Gottschalk J.:** Sziléziai Hedvig hercegnő († 1243) palástja kínai aranybrokátból? Adalék a keleti kereskedelem történetéhez. — (Kutatási tájékoztató.) ZFO 1966. 3. sz. 403—456.
- Roberg B.:** Kasztíliai X. Alfonz legköszönése a német királyságról. HJ 1964. II. sz. 334—351.
- Petersohn J.:** Johann von Neumarkt "Summa Cancellarii" c. kéziratgyűjteményének új kézírata. MIOG 1966. 3—4. füzet 333—346. [14. sz.]
- Droege G.:** A területi állam pénzügyi alapjai Nyugat- és Keletnémetországban a középkorból az újkorba való átmenet idején. SW 1966. 2. sz. 145—161.
- Carlsson, St.:** Svédország és Pomeránia az újkori történelemben. ZFO 1966. 2. sz. 262—278.
- Engels O.:** A birodalmi gondolat a konstanci zsinaton. HJ 1966. I. sz. 80—106.
- Hagenmeyer Ch.:** Egy német pestis-diagnózis a Münsterbergből származó Bartholomäustól. SoF XXIV. (1965.) 241—250.
- Gulka K.:** Az 1451. évi mailbergi Bund. Tanulmány a fejedelem és a rendek közötti viszonyhoz a 15. sz. közepe táján. II. MIOG 1966. 3—4. füzet 347—392.
- Weise E.:** Az 1466. évi második thorni egyezmény a kortársak ítéletében jogi érvényessége végéig, 1497-ig. ZFO 1966. 4. sz. 601—621.
- Lhotsky A.:** Kiállítás „III. Frigyes császári rezidenciájáról Wiener Neustadtban”. ÖGL 1966. 6. sz. 273—279.
- Ott H.:** Konrad Summenhart gazdasági etikájához. (ca. 1455—1502) SW 1966. 1. sz. 1—27.
- Hubatsch W.:** A politikai kialakulás korszakai az északkelet-német térségben a középkortól a 18. század közepéig. ZFO 1966. 2. sz. 201—231.
- Bokesová-Uherová M.:** Szlovákiai orvostanhallgatók a keletnémetországi egyetemeken a 16—18. sz.-ban. ZDVTS (1962) I. 113—138.
- Angermeier H.:** Az átlagember képzete az államról és a birodalomról a német parasztháborúban. SW 1966. 3. sz. 329—343.
- Schnabel H.:** A röpláparusok történeti jelentősége a korai reformáció és a parasztháború idején. WZHU 1965. 6. sz. 869—881.
- Bensting M.:** Müntzer Tamás fiatalága. Észrevételek Goebke H.: „Újabb kutatások Müntzer Tamásról” c. könyvéről. ZG 1966. 3. sz. 423—430.
- Heimpel H.:** A reformáció mint világtörténeti esemény. GWU 1966. 6. sz. 329—332.
- Reinhardt R.:** A Pfalz-Neuburg-i dinasztia birodalmi egyházpolitikájához. HJ 1964. I. sz. 118—128. [17—18. sz.]
- Kellenzsch H.:** Egy csapatszállítás Lisszabonból Buenos Airesbe 1600-ban és korai amerikai—német kereskedelmi kapcsolatok. SW 1966. 4. sz. 511—516.
- Sindelff B.:** Komenský, a német protestánsok és a vesztfáliai béke. CCH 1966. 6. sz. 862—866.
- Wittstadt Kl.:** Placidus von Droste füldei hercegek (1678—1700) megválasztása. Vatikáni források értékelése az egyházfejedelem jellemzéséhez. HJ 1966. II. sz. 295—310.
- Engelsing R.:** Életszínvonal és létfenntartási költségek a 18. és 19. században Bréma és Hamburg Hanza városokban. IRSH XI/1. (1966) 73—107.
- Gollob H.:** A bécsi ipari rajziskola története. ÖGL 1966. 7. sz. 337—345. [18. sz.]
- Schnee H.:** Baruch Simon, Ludwig Börne nagyapja, mint udvari bizományos a mergentheimi és bonni fejedelmi udvarokban. HJ 1964. II. sz. 352—381. [18. sz.]
- Grau K.:** Ján Daniel Perlicius (1705—1778) és a Berlini Tudós Társaság. ZDVTS (1966) IV. 223—232.
- Ruby H.:** Lorenz Hübnér (1751—1807) élete és munkássága mint publicista, topográfus és történész Salzbúrgban. ÖGL 1966. 7. sz. 345—356.
- Droz J.:** Németország története a 18. század derekától az első világháborúig. RH CCXXXV. (1966. ápr.—jún.) 427—454. [Szemle]
- Jablonski H.:** A politika változásai az északkelet-német térségben a 18. század közepétől a második világháborúig. ZFO 1966. 2. sz. 232—261.
- Noel J.-F.:** Határkérdések Franciaország és a német birodalom között a 18. század második felében. RH CCXXXV. (1966. ápr.—jún.) 333—346.
- Adelmann G.:** Strukturváltozások a rajnai vízvon- és pamutiparban az iparosítás kezdetekor. SW 1966. 2. sz. 162—184.
- Schwaiger G.:** Stólapéznés és vallásos szokások Bajorországban a felvilágosodás időszakában. HJ 1966. II. sz. 311—333.
- Grab W.:** Demokrata klubok Észak-Németországban, 1792—1793. AHRF XXXVIII/186. (1966. okt.—dec.) 523—546.
- Aycoberry P.:** A német történetírás a háború óta. Németország története a 19. században. Ann 1966. 6. sz. 1402—1409.
- Witetschek H.:** A müncheni egyetem teológiai fakultásának jelentősége az egyház megújulásában a 19. század első felében. HJ 1966. I. sz. 107—137.
- Peters J.:** A svéd korona uralma alatt. Pomeránia svéd uralom alóli felszabadulásának 150. évfordulójára. ZG 1966. 1. sz. 33—51. [1815. szept. 19.]
- Zak L. A.:** A nyugati hatalmak és a német kérdés a bécsi kongresszuson. NNI 1966. 3. sz. 95—106.
- Köllmann, W.:** Az állami szociálpolitika kezdetei Poroszországban 1860-ig. SW 1966. 1. sz. 28—52.
- Tilly R.:** A pénzügy politikai gazdaságtana és az iparosítás Poroszországban, 1815—1866. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 484—497.
- Laurent P. H.:** Antwerpen Bréma ellen: Atlantin-tüli gőzhajó-diplomácia és európai kikötői versengés, 1839—1846. CHM IX/4. (1966) 938—952.
- Theodorides J.:** Alexander v. Humboldt sürgönye IV. Frigyes-Vilmos porosz királynak a franciaországi politikai és társadalmi helyzetéről, 1841. RHD LXXX/1. (1966. jan.—márc.) 41—45.
- Novotny A.:** Politikai áramlatok az 1848-as forradalmat megelőző időszakban. ÖGL 1966. 6. sz. 279—287.
- Real W.:** Ausztria és Poroszország a frankfurti fejedelmi gyűlés előterében. Adalék a szövetségi reform történetéhez. HJ 1966. II. sz. 339—393. [1849—1860.]
- Fricke D.:** Újabb irodalom Bismarckról (Irodalmi tájékoztató). ZG 1966. 6. sz. 1023—1027.
- Mullen Th. E., Rogge H.:** Bismarck két ismeretlen levele (amelyet fiatalkori barátjához, C. Kinghez intézett.) HZ 1966. 2. sz. 352—362.
- Silberner E.:** Moses Hess néhány kézírata. IRSH XI/1. (1966) 113—119. [1859/60.]
- Stupperich R.:** Adolf Stoeker fiatal éve (nyomtatásban még ki nem adott levelek és figyelembe nem vett cikkek alapján). HZ 1966. 2. sz. 309—332. [1860—70-es évek]

- Hauser O.*: Poroszország nemzeté válásának problémájához. HZ 202/3. (1966) 529—541.
- Schwab H.*: Düppeltől Königrätzig. A német burzsoázia politikai magatartása a nemzeti kérdésben 1864—1866. ZG 1966. 4. sz. 589—610.
- Seeber G.*: August Bebel és Max Hirsch. Bebel négy ismeretlen levele az 1865—1868-as évekből. ZG 1966. 5. sz. 766—780.
- Neck R.*: 1866 az osztrák történelemben. ÖGL 1966. 6. sz. 287—294.
- Preradovich N.*: A német hadsereg vezetői 1866-ban társadalmi szempontból. SW 1966. 3. sz. 370—376.
- Höftele K. H.*: Königrätz és a németek 1866-ban GWU 1966. 7. sz. 393—416.
- Steiner H.*: Az 1866-os év és a munkásmozgalom. WZ 1966. 7—8. sz. 409—417.
- Steiner H.*: Ausztriamunkásosztálya az 1866-os osztrák—porosz háború után. NNI 1966. 6. sz. 90—93.
- Lehmann H.*: Friedrich von Bodelschwingh és a sedani ünnep. Adalék a német pietizmus politikailag aktív irányzatának nemzeti gondolkodásához a 19. században. HZ 202/3. (1966) 542—573.
- Berthold L.*: A német munkásmozgalom történetének egy lezárt képe ZJ 1966. 8. sz. 1277—1281. [„A német munkásmozgalom története”. 1—8. kötetéről.]
- Bartel H., Fricke D.*: A német munkásmozgalom történetéhez (1917-ig). (Gondolatok „A német munkásmozgalom története” első két kötete megjelenése alkalmából.) Ein 1966. 3. sz. 339—347.
- Schmidt W., Dlubek R.*: A német munkásosztály marxista pártjának létrejötte. A német munkásmozgalom története első főperiódusának elvi kérdései. ZG 1966. 8. sz. 1282—1333.
- Bartel H.*: A marxizmus érvényre juttatása a német munkásmozgalomban a 19. század utolsó harmadában. A német munkásmozgalom története második fő periódusának problémái. ZG 1966. 8. sz. 1334—1371.
- Hubatsch W.*: Mazuria és Porosz-Litvánia Poroszország nemzetiségi politikájában 1870—1920 között. II. ZFO 1966. 1. sz. 1—55.
- Popov C.*: A „Rosen ügy” és az 1875. évi német—szerb diplomáciai vita. IG 1965. 2—3. sz. 115—126.
- Schröder W., Seeber G.*: Az erfurti program előkészítéséről. — Dokumentáció. ZG 1966. 7. sz. 1117—1147.
- Obermann K.*: Wilhelm Liebnicht amerikai utazása 1866-ban. — Dokumentáció. ZG 1966. 4. sz. 611—617.
- Röhl J. C. G.*: Államcsiny terv, vagy előkészület államcsinyre? Bismarck politikája lemondásának válságkorszakában. HZ 1966. 3. sz. 610—624.
- Röhl J. C. G.*: A „Kartell” felbomlása és Bismarck bukásának politikai háttere, 1887—1890. THJ 1966. 1. sz. 60—89.
- Steinberg J.*: A kopenhágai komplexus. JCH 1966. 3. sz. 23—46. [Német félelem angol támadástól az északnyugati német kikötők ellen, 1890—1914.]
- Andrew Chr.*: Német világpolitika és a kettős (francia—orosz) szövetség újjaalakulása. JCH 1966. 3. sz. 137—151. [1899]
- Szent-Iványi B.*: Adolf Kohut, kulturális közvetítő Magyarország és Németország között. WZHU 1965. 6. sz. 843—868. [1848—1917.]
- Williams R. C.*: Oroszok Németországban, 1900—1914. JCH 1966. 4. sz. 121—150.
- Hartmann R.*: A német szociáldemokraták és a japán szocialisták álláspontja az orosz—japán háború tekintetében. NAA 1966. 5. sz. 63—70.
- Williams B. J.*: A stratégiai háttér az 1907 augusztusi angol—orosz entente-ban, THJ IX/3. (1966) 360—373.
- Lashitza A.*: Az imperializmus és a munkásosztály pártjának új feladatai. A német munkásmozgalom története harmadik fő periódusának alapproblémái, új kérdésvetéseit és kutatási eredményeit. ZG 1966. 8. sz. 1372—1399.
- Kersten Kr.*: A nemzetiségek átköltöztetése a 20. században. KH 1966. 1. sz. 3—32. [Különös tekintettel a lengyelországi német kisebbségre.]
- Ratz U.*: Kautsky és a leszerelési ellentét a német szociáldemokráciában, 1911—1912. IRSH XI/2. (1966) 197—227.
- Groh D.*: A „hazafiatlan szocialisták” és az állam. JCH 1966. 4. sz. 151—177. [1914. aug. 3. előzményei.]
- Klara Zetkin kiadatlan leveleiből. VIK 1966. 8. sz. 83—88. [1914—1915]
- Nicholls A. J.*: Rosa Luxemburg és Lenin. H LI/173. (1966. okt.) 331—335.
- Jevzerov R. Ja.*: Rosa Luxemburg a német militarizmus ellen az első világháború előestéjén. NNI 1966. 2. sz. 95—105.
- Schwabe Kl.*: Az ésszénmet annexionizmus kezdete és elterjedése a német professzorok között az első világháború idején. (Adalék az értelmiségi beadványok keletkezéséhez 1915 nyarától.) VfZg 1966. 2. sz. 105—138.
- Hillgruber A.*: Riezler „kalkulált kockázat” elmélete és Betmann Hollweg politikai koncepciója az 1914. júliusi válságban. HZ 1966. 2. sz. 333—351.
- Andrew Chr.*: Német világpolitika és a kettős szövetség újjaalakulása. JCH 1966. 3. sz. 137—151.
- Geiss I.*: Az első világháború kitörése és a német háborús célok. JCH 1966. 3. sz. 75—92.
- Matschek K., Richter W., Paasch W.*: A német imperializmus háborús céljai az első világháborúban. 1914—1915. WZHU 1965. 6. sz. 827—842.
- Epstein Kl.*: Gerhard Ritter és az első világháború. JCH 1966. 3. sz. 193—210.
- Mommser W. J.*: Vita a német háborús célok felett. JCH 1966. 3. sz. 47—72.
- Joll J.*: 1914 vitája folytatódik. Fritz Fischer és kritikái. PP 34. (1966. júl.) 100—113. [„Griff nach der Weltmacht” 1961.]
- Trumpener U.*: Liman von Sanders és a német—török szövetség. JCH 1966. 4. sz. 179—192.
- Kopicev N. I.*: A német szociáldemokrácia az első világháború éveiben. VI. 1966. 12. sz. 139—142. [Szemle]
- Louis W. R.*: Ausztrália és a csendes-óceáni német gyarmatok, 1914—1919. JMH 38/4. (1966. dec.) 407—459.
- Szlepor L. A., Tyomkin Ja. G.*: A kienthali konferencia. (Új anyag alapján.) NNI 1966. 3. sz. 22—36. [1916. ápr.]
- Diehl E.*: A német munkásmozgalom története 1917—1945 között. (Gondolatok „A német munkásmozgalom története” 3—5. kötetének megjelenése alkalmából.) Ein 1966. 5. sz. 622—631.
- Sztyepanov A. I.*: Német—szovjet kapcsolatok 1917—1927 között a diplomáciai akták tükrében. ZG 1966. 2. sz. 255—265.
- Baumgart W.*: Ludendorff és a Külügyi Hivatal a Krím félsziget elfoglalása tervéhez 1913-ban. JGO 1966. 4. sz. 529—538.
- Deist W.*: A tengeri hadvezetőség politikája és az 1918 októbervegi Flottalázadás. VfZg 1966. 4. sz. 341—368.
- Wohlgemuth H.*: Újabb nyugatnémet irodalom a németországi 1918 novemberi forradalomról. ZG 1966. 5. sz. 827—833.
- Hertzman L.*: A Földműves Szövetség (BdL) és a novemberi forradalom: G. Roessicke két levele. IRSH XI/1. (1966) 108—112.
- Szlezinger M.*: Rosa Luxemburg és az 1918-as német forradalom. ZPW 1966. 3. sz. 19—44.
- Pokrovskij A. Sz.*: A szovjet kormány első visszhangja az 1918. nov. 9-i németországi forradalomra. ISzSzSzR 1966. 5. sz. 26—34.
- Müller H.*: A német katolicizmus 1918/19-ben. GWU 1966. 9. sz. 521—536.
- Edmondson N.*: A Fichte Társaság: egy fejezet a németországi konzervatív forradalomból. JMI 38/2. (1966. jún.) 161—180.
- Kaul F. K.*: Német háborús bűnösök üldözése az első világháború után. ZG 1966. 1. sz. 19—32.
- Predki J.*: Német nacionalista politika a lengyelekkel szemben a weimari köztársaságban, 1918—1933. WZHU 1966. 5. sz. 611—616.
- Arnal P.*: Emlékezések Felső-Sziléziáról, 1920—1921. RHD LXXX/1. (1966. jan.—márc.) 46—72. (ápr.—jún.) 149—179.
- Szinai M., Szűcs L.*: Adalékok Csehszlovákia ellen irányuló német és magyar agresszív tervek történetéhez. 1920—1939. HC 1966. 4. sz. 595—607.
- Gruber H.*: Willi Münzenberg német kommunista propaganda birodalma, 1921—1933. JMH 38/3. (1966 szept.) 278—297.

- Auer J.*: Hitler két bécsi tartózkodása. VfZg 1966. 2. sz. 207—208. [1921. dec. és 1922. jún.]
- Jähn G.*: A német munkásosztály segítése a szovjet dolgozóknak 1921—1922-ben. ISzSzsR 1966. 5. sz. 182—195.
- Hájek M.*: Az 1923 németországi események hatása a Komintern egységfrontjának politikájára. IGSS 1966. 2. sz. 291—324.
- Lippens W.*: Európai egységsejme 1923—1990 és Briand Európa-terve a német akták megítélésében. II. HZ 1966. 2. sz. 316—362.
- Noakes J.*: Konfliktus és fejlődés az NSDAP-ben, 1924—1927. JCH 1966. 4. sz. 3—36.
- Holzer J.*: Németország 1924—1929. Politikai stabilitáció vagy a politikai válság előjátéka? PH 1966. 2. sz. 152—267.
- Kühnl R.*: Adalék a baloldali nemzeti szocialisták program adásához. A Strasser-program 1925/26-ban. — Dokumentáció. VfZg 1966. 3. sz. 317—333.
- Streit J.*: Az osztály-jogszolgáltatás fejlődési tendenciái a weimari köztársaságban. WZHU 1965. 6. sz. 823—826.
- Wimmer W.*: A munkásosztály pártja, mint a nemzeti társadalmi felszabadulás előharcosa. A német munkásmozgalom kérdései a weimari köztársaság időszakában. ZG 1966. 8. sz. 1400—1423.
- Finker K.*: Katonai jellegű védelmi szövetségek a weimari köztársaságban. Adalék a német nagyburzsoázia stratégiájához és taktikájához. ZG 1966. 3. sz. 357—377.
- Becker J.*: Heinrich Brüning a weimari köztársaság válságos éveiben. GWU 1966. 4. sz. 201—219.
- Walter H.-A.*: Leopold Schwarzschild és a Neues Tage-Buch. JCH 1966. 2. sz. 103—116.
- Loewenstein B.*: Az első világháború hatása a német ideológiára és irracionális civilizáció kritika. (Az első világháborútól a fasizmusig ideológiai és kultúr-szociológiai megvilágításban.) ÖCH 1966. 4. sz. 521—547.
- Kraček R. — Vinsk V.*: A német—csehszlovák viszonyok történetéhez a harmincas években. ČCH 1966. 6. sz. 880—896.
- Orzechowski M., Zieliński H.*: Megjegyzések a lengyel—német kapcsolatokhoz a két háború közötti időszakból. KH 1966. 2. sz. 397—406.
- Csempalov I. N.*: A német tőke pozícióinak megerősödése Bulgáriában a 20. század harmincas éveiben. SzS 1966. 1. sz. 3—11.
- Dickmann F.*: A thüringiai kormányalakítás, mint a hatalom megragadásának modellje. Hitler egy levele 1930-ból. (Dokumentáció.) VfZg 1966. 4. sz. 454—464.
- Ginberg L. I.*: A hitlerista diktatúra előtörténetéről. VI 1966. 4. sz. 180—189.
- Ginberg L. I.*: A hitleri diktatúra előcsarnokában. NNI 1966. 1. sz. 54—72.
- Schaefer E.*: A nemzeti szocialisták erőszakos hatalomátvételének legelizálásához. GWU 1966. 9. sz. 536—554.
- Otmar K.*: Kaas prelátus, Franz von Papen és az 1933. évi konkordátum. VfZg 1966. 3. sz. 252—279.
- Mason T. W.*: A munkásság a Harmadik Birodalomban, 1933—1939. PP 33. (1966. ápr.) 112—141.
- Goquel R.*: Az Észak- és Keletnémet Forschungsgemeinschaft a Lengyelország elleni fasiszta agressziós politika szolgálatában, 1933—1945. WZHU 1966. 5. sz. 663—674.
- A Harmadik Birodalom bebörtönöztette. Ernst Thälmann új levelei és dokumentumok fogságáról. Közli: T. Sz. Davidovics. NNI 1966. 4. sz. 102—119. [1933—37]
- Hadzsinikolov V.*: G. Dimitrov tevékenysége Ernst Thälmann megmentésére. IP 1966. 3. sz. 51—59.
- Olenhusen v. A. G.*: „nemárja” hallgatók a német főiskolákon. Adalék a nemzetiszocialista faji politikához 1933—1945 között. VfZg 1966. 2. sz. 175—206.
- Rudoj G. Ja.*: „A hosszú kések éjszakája.” NNI 1966. 5. sz. 86—99.
- Volkov V. K.*: A „teuton kard” hadművelet, Marseille, 1934. okt. 9. NNI 1966. 2. sz. 31—43; 3. sz. 47—59.
- Bloch Ch.*: Nagy-Britannia álláspontja a német újrafegyverkezés kérdésében és az 1935. évi tengeri egyezmény. RHDGM 63. (1966. júl.) 41—68.
- Sodeikat E.*: A nemzetiszocializmus és a danzigi ellenzék. VfZg 1966. 2. sz. 139—174. [1935—1939]
- Watt D. C.*: Német tervek a Rajna-vidék megszállására: egy jegyzék. JCH 1966. 4. sz. 193—199.
- Bednarek H.*: Német szakszervezeti tagok koordinációs bizottsága Franciaországban 1937-ben. A szakszervezetek antifasiszta harca és hozzájárulása a munkásosztály akcióegységéhez. ZG 1966. 5. sz. 745—757.
- Jacobsen H. A.*: Hitler háborús célja és politikája, 1939—1943. RHDGM 63. (1966. júl.) 23—40.
- Rauch G.*: Az 1939 augusztusi német—orosz megemlékezési szerződés és a szovjet történeti kutatás GWU 1966. 8. sz. 472—481.
- Birkenfeld W.*: Sztálin mint Hitler gazdasági partnere (1939—1941). SW 1966. 4. sz. 477—510.
- Fomin V. T.*: A Szovjetunió elleni fasiszta—német agresszió előkészítésének történetéből. VI 1966. 8. sz. 77—87.
- Metzmacher H.*: Német—angol kiegyezési erőfeszítések 1939 nyarán. VfZg 1966. 4. sz. 369—412.
- Graf B.*: A müncheni egyezmény a nyugatnémet politikában. DAP 1966. 6. sz. 733—739.
- Bohmann A.*: Az Oberlandrat-inspektorok helyzete. A német igazgatási szervezet az azelőtti Cseh-Morva protektorátusban. ZFO 1966. 1. sz. 118—126.
- Portner E.*: Koch—Weser alkotmánytervezete. Adalék a német emigráció eszmétörténetéhez. VfZg 1966. 3. sz. 280—293. [1942—45]
- Petzina D.*: Hitler és a német ipar. Kommentár irodalmi és kutatási beszámoló. GWU 1966. 8. sz. 482—490.
- Treue W.*: Néhány német nagyiparos viszonyulása Hitler külpolitikájához. GWU 1966. 8. sz. 491—506.
- Drobisch Kl.*: A Flick-konzern és a náciák. ZG 1966. 3. sz. 378—397.
- Thieleke K.-H.*: Állami monopól konkurencia és a monopóliumok agresszivitása. Hogyan árjásította a Flick-konzern a Petschek-műveket. WZHU 1966. 2. sz. 209—223.
- Bleyer W.*: Totális háború és totális monopólium. Állammonopolista összeolvadási kísérlet a monopolszervezetek és a fasiszta állam között a második világháborúban. ZG 1966. 6. sz. 896—913.
- Streisand J.*: A német evangélikus egyházak és a fasiszta diktatúra. ZG 1966. 4. sz. 568—587.
- Lüsch K.*: Adalék a náciizmus és német parlamentarizmus fejlődésének történeti feltételeihez. PS 1966. 12. sz. 91—108.
- Hansen R.*: Albert Speer konfliktusa Hitlerrel. GWU 1966. 10. sz. 596—621.
- Galkin A. A.*: A német fasizmus munkásosztállyal szembeni politikájának néhány sajátossága. NNI 1966. 6. sz. 28—44.
- Schumann W.*: Küzdelem az akcióegységért és az új demokratikus Németország programja a fasizmusmal szemben folytatott harc idején. „A német munkásmozgalom története” 5. kötetéhez. ZG 1966. 8. sz. 1424—1453.
- Staehe W.*: Adalék a német ellenállás külföldi kapcsolataihoz. (Dokumentáció.) VfZg 1966. 2. sz. 209—223. [A Goerdeler-körrel.]
- Maier H.*: Az SS és a 1944. július 20-a. VfZg 1966. 3. sz. 299—316.
- Stein G. H., Krosby H. P.*: Az SS fegyveres erők finn önkéntes zászlóalja. Tanulmány az SS diplomáciájáról és a külföldi önkéntes mozgalomról. VfZg 1966. 4. sz. 413—453.
- Bartel W., Drobisch K.*: Az SS gazdaságigazgatási főhivatal D. IV hivatala vezetőjének feladatköre. (Az SS gazdaságirányítási főhivatalának és D. hivatali csoportjának előtörténete, létesítése, struktúrája és feladatai.) ZG 1966. 6. sz. 944—956.
- Cloet R.*: Goebbels direktívái. RHDGM 64. (1966. okt.) 1—6.
- Kirchelsen P.*: A rádió mint a fasiszta német imperializmus agresszív külpolitikájának eszköze. ZG 1966. 6. sz. 933—943.
- Antypenko N. A.*: Németország kapitulációjától Potsdamig. (A frontmögöttes terület parancsnokának feljegyzéséből.) VI 1966. 9. sz. 106—117.
- Herzog U.*: Nürnberg tanulságai. DAP 1966. 2. sz. 207—209. [A Humboldt-Egyetemen 1965. dec. 3-án

- a nürnbergi perek tanulságairól tartott nemzetközi konferencia.]
- Benser G.:** A német munkásosztály nemzeti koncepciója. „A német munkásmozgalom története” 6. kötetének alapkérdése. (1945—1949.) ZG 1966. 8. sz. 1454—1471.
- Müz E.:** Az Egységpárt alapjai. Wilhelm Pleck előadásvázlata 1946. március 12-éről. (Dokumentáció.) ZG 1966. 2. sz. 266—270.
- Steininger H.:** Szabadság és államhatalom az állammonopolista Nyugatnémetországban. Ein 1966. 6. sz. 744—754.
- Schmidt M.:** A nyugatnémet polgári parlamentarizmus ma. Ein 1966. 3. sz. 365—377.
- Rutloh G.:** A klerikális szervezetek szerepe és feladata falun. WZHM 1966. 2. füzet 243—254.
- Neubert W.:** Nyílt nacionalizmus Nyugatnémetországban. Ein 1966. 9. sz. 1174—1186.
- Schwarz S.:** Az 1961. augusztus 13-i események befolyása a nyugatnémet külpolitikára. DAP 1966. 8. sz. 957—966.
- Heymann St.:** Szűkül a nyugatnémet külpolitika manőverezési területe DAP 1966. 2. sz. 131—141.
- Stenzel G.:** A Flick-konzern helyreállítása a második világháború után. Ww 1966. 8. sz. 1361—1367.
- Erdmann K. D.:** Németország és Kelet — a jelenlegi helyzet történelmi értékeléséhez. GWU 1966. 10. sz. 585—596.
- Schlenger H.:** Írások a német és az európai Keletről — Irodalmi tájékoztató. GWU 1966. 12. sz. 752—776. [1965—66]
- Jefimov Sz. Je.:** A nyugatnémet kolonializmus „új orientációja”. NAA 1966. 5. sz. 33—42.
- Gulevics G. N.:** A Német Szövetségi Köztársaság katonai potenciájának növekedése és militarizálása. UIZS 1966. 2. sz. 13—21.
- Rheinhold O.:** A nyugatnémet imperializmus Európa legagresszívabb ereje. Kom 1966. 15. sz. 107—118.
- Hemberger H.:** A nyugatnémet imperializmus különös agresszivitásának alapjairól. DAP 1966. 7. sz. 858—865.
- Maier L.:** A német imperializmus sajátos agresszivitásának alapjairól. Ww 1966. 8. sz. 1233—1251.
- Richter K.:** Állammonopolista kapitalizmus és a gazdaság militarizálása Nyugatnémetországban. DAP 1966. 6. sz. 743—746.
- Weckwerth M.:** A nyugatnémet gazdasági fejlődés és „irányított társadalom”. Ein 1966. 10. sz. 1309—1318.
- Klein D.:** Az állammonopolista programozás problémái. WZHU 1966. 2. füzet 187—208.
- Gebhardt G.:** Vállalkozási tanácskozások Nyugat-Németországban és az Egyesült Államokban. Ww 1966. 2. sz. 287—296.
- Saponyicsenko P.:** A nyugatnémet tőke csendes inváziója Ausztriában. DAP 1966. 12. sz. 1468—1475.
- Halpap P.:** Nyugatnémetország technikai segítségére Latinamerikának. Ww 1966. 4. sz. 628—639.
- Schmidt E.:** A bonni arárpolitika háttere. A nyugatnémet monopóliumok érdeke a nyugatnémet mezőgazdaság gyorsított kapitalista fejlődésében. WZHU 1966. 2. füzet 229—242.
- Lunge J.:** Nyugatnémetország mezőgazdasági profilú területein az ipartelepítésben bekövetkezett változások 1953—1964 között. WZHU 1966. 2. füzet 255—268.
- Trocenko I. D.:** A nyugatnémet parasztság harca a monopóliumok uralma ellen. VI 1966. 6. sz. 73—85.
- Sumsztyj V. Sz.:** A Német Szövetségi Köztársaság dolgozóinak harca a rendkívüli törvények ellen. VIK 1966. 11. sz. 28—39.
- Sperker H.:** A Washington—Bonn tengely kialakulásához. DAP 1966. 12. sz. 1411—1423.
- Poeggl W.:** Németország nemzetközi jogi helyzete és a német állam. DAP 1966. 11. sz. 1298—1312.
- Stadler H.:** Berlin, Bonn és az európai biztonság. DAP 1966. 9. sz. 1027—1031.
- Doernberg St.:** A német kérdés és Európa jövője. Ein 1966. 5. sz. 605—614.
- Reinhold O.:** Az imperializmus ellentmondásai és a demokratikus alternatíva. Ein 1966. 7. sz. 875—885.
- Horn W.:** A német munkásmozgalom 1945 utáni történetéhez. Gondolatok „A német munkásmozgalom története” 6—8. kötete megjelenése alkalmából. Ein 1966. 7. sz. 897—905.
- Stöckigt R.:** A Német Szocialista Egységpárt megalapítása és jelentősége a munkás-paraszti szövetségben. ZG 1966. 2. sz. 197—207.
- Blank A. Sz.:** Új anyag a német kommunizmus antifasiszta harcához. VIK 1966. 2. sz. 108—111.
- Ulbricht W.:** A Német KP és a Német Szociáldemokrata Párt egyesülésének 20. évfordulójára. Kom 1966. 6. sz. 90—104.
- Richter K.:** 20 éves a NSZEP kiállítás a Német Történeti Múzeumban. ZG 1966. 5. sz. 786—788.
- Florin P.:** A Német Szocialista Egységpárt — az NDK szocialista külpolitikájának megteremtője és formálója. DAP 1966. 4. sz. 379—387.
- Hager K.:** Németország Szocialista Egységpártjának 20 éve. NNI 1966. 3. sz. 9—21.
- Benser G., Heitzer H.:** A Német Szocialista Egységpárt nemzeti politikája 1945—1955. között. ZG 1966. 5. sz. 709—731.
- Heitzer H.:** A NSZEP stratégiája és taktikája 1949—1955. között. „A német munkásmozgalom története” 7. kötetének problémái. ZG 1966. 8. sz. 1472—1484.
- Karenyikov A. Je., Szenyin M. V.:** A Német Szocialista Egységpárt a szocializmusért, a békéért és a nemzeti újraegyesülésért. VIK 1966. 8. sz. 33—46.
- Werner H.:** A NSZEP harca a békéért, a szocializmusért és a nemzeti kérdés megoldása, 1956—1963. „A német munkásmozgalom története” 8. kötetéhez. ZG 1966. 8. sz. 1485—1499.
- Herferth W.:** A szövetkezeti mozgalom fellendülése a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága 1957 októberében tartott 33. plénuma után. ZG 1966. 2. sz. 208—225.
- Truger W.:** A Német Szocialista Párt németországi politikája. WZ 1966. 12. sz. 623—632.
- Felber R.:** Nemzetközi jogi problémák a NDK országhatárának biztosításánál. DAP 1966. 3. sz. 272—290.
- Truger W.:** A lengyel—német határ. WZ 1966. 1. sz. 10—20.
- Arzinger R.:** A nemzetközi jog szerinti önrendelkezési jog és alapjai Németországban. DAP 1966. 8. sz. 910—921.
- Lefranc P.:** A tervezés új rendszere a Német Demokratikus Köztársaságban. CC 1966. 1. sz. 57—64.
- Jochimsen R.:** Az összgazdasági fejlődés az NDK-ban. GWU 1966. 12. sz. 713—729.
- Blohm G.:** A mezőgazdaság fejlődése az NDK-ban. GWU 1966. 12. sz. 729—737.

Olaszország

- Duclos J.:** Az Olasz Kommunista Párt XI. kongresszusa. CC 1966. 3. sz. 48—57.
- Gellert P.:** Az olasz kommunisták pártkongresszusa. WZ 1966. 3. sz. 133—146. [Róma 1966. jan. 25—31.]
- Volobuev P. V., Piszarev Ju. A.:** A szovjet és olasz történészek II. konferenciája. VI 1966. 10. sz. 190—193. [Róma, máj. 28—30.]
- Villari L.:** Az olasz és szovjet történészek 2. összejövetele. IGSS 1966. 2. sz. 431—437.
- Komolova N. P.:** Szovjet—olasz történészkonferencia. NNI 1966. 5. sz. 175—177. [Róma, máj. 28—30.]
- D. G.:** Risorgimento-kongresszusok. RHD LXXX. (1966. okt—dec.) 364. [májusban Grenobleben, október elején Velencében.]
- Filatov G. Sz.:** Antonio Gramsci. (Születésének 75. évfordulójára.) VIK 1966. 1. sz. 108—112.
- Néhány nekrológ Gramsciról. RSS 29. (1966. szept—dec.) 143—163.
- E. J. H.:** Nekrológ. Delio Cantimori, 1904—1966. PP 35. (1966. dec.) 157—158.
- Talano G.:** Az olasz Risorgimento-Intézet. RH CCXXXVI. (1966. júl.—szept.) 125—129.
- Vacca G.:** Újabb tanulmányok a nápolyi hegelianizmusról. IGSS 1966. 1. sz. 159—210.
- Bonelli Fr.:** A malária Olaszország demográfiai és gazdaságtörténetében: első kutatási jelentés. IGSS 1966. 4. sz. 659—687.
- Toubert P.:** A középkori Itália története, 10—13. század. Az 1955—1964-ben megjelent kiadványok. RH CCXXXV. (1966. jan.—márc.) 135—192.

- Cowdrey H. E. J.*: II. Albert milánói érsek. H. LI/171 (1966. febr.) 1—15. [1018—1045]
- Duval-Wirth G.*: Emlékezés Dante születésének 700. évfordulójára. Pensée 125. (1966. jan.—febr.) 125—127.
- Roon-Bassermann E.*: Firenzei rendek a 13. században. SW 1966. 2. sz. 185—194.
- Romano R.*: Olaszország a 14. század válságában. NRS L/V—VI. (1966. szept.—dec.) 580—595.
- Baroni M. Fr.*: Visconti Giovanni Maris és Filippo Maria kancellárjai. NRS L/III—IV. (1966. máj.—aug.) 367—423.
- Sunjić M.*: A veneczi határok megváltoztatása a 15. században és a szomszédokhoz fűződő viszony. GDIBIH XV. (1966. ápr.) 47—62.
- Macek J.*: Petrarca és Cola di Rienzo. Hist. (1965) XI. 5—51.
- Seigel J. E.*: „Polgári humanizmus” vagy cicerói retorika? Petrarca és Bruni kultúrája. PP 34. (1966. júl.) 3—48.
- Tenenti A.*: Az utópia a reneszánszban, 1450—1550. IGSS 1966. 4. sz. 689—707.
- Klapisch Chr.*: A carrarai márványkereskedelem, 1450—1550. NRS L/V—VI. (1966. szept.—dec.) 720—730.
- Tramontana S.*: A katalán Spanyolország a Mediterráneumban és Szciliában. NRS L/V—VI. (1966. szept.—dec.) 545—579.
- Kudrna J.*: Machiavelli műve egységének kérdéséhez. PS 1965. 11. sz. 111—125.
- Ginzburg C.*: Néhány megjegyzés a cinquecento „profetizmusához”. RSI 1966. I. 184—227.
- Perini L.*: A parasztháború Tirolban. IGSS 1966. 2. sz. 388—400. [Megjegyzések Macek könyvéhez.]
- Lacombe R.*: Nápoly kegyes bankjai. RHES 1966. 3. sz. 334—363. [16—18. sz.]
- Cervelli I.*: Velence hanyatlásáról. NRS L/V—VI. 1966. szept.—dec.) 596—642.
- Zanetti D.*: A genovai tüzérség a 17. század elején. NRS L/V—VI. (1966. szept.—dec.) 643—664.
- Villani P.*: Az agrárkapitalizmus Olaszországban, 17—19. század. IGSS 1966. 3. sz. 471—514.
- Giorgetti G.*: A Lipót-féle örökélet történetéhez, 1769. IGSS 1966. 2. sz. 245—290., 3. sz. 515—587.
- Giarrizzo G.*: Paolo Balsamo a közgazdász. RSI 1966. I. 5—60.
- Kovalszkaja M. I.*: G. G. Byron és a carbonári mozgalom. VI 1966. 11. sz. 213—217.
- Della Peruta Fr.*: A déli emigráció történetéről, III. G. Ricciardi. NRS L/III—IV. (1966. máj.—aug.) 429—452.
- Galante G. A.*: A risorgimento és ellenrisorgimento Luigi Salvatorelli írásai. RSI 1966. III. 513—543.
- Nyevler V. Je.*: Garibaldi és a felszabadító mozgalom Itáliában az 1859—1860-as években. VI 1966. 4. sz. 78—81.
- Garibaldi G.*: Az 1859—1860. évi felszabadító háború és a forradalom. VI 1966. 4. sz. 82—95.
- Garibaldi és a római köztársaság védelme. Memoárjából, közli: V. Je. Nyevler. VI 1966. 3. sz. 109—123.
- Funaro L. E.*: Garibaldi angliai útja és az olasz demokrácia válsága az egyesülés után. IGSS 1966. 1. sz. 129—158.
- Giuseppe Garibaldi és „Emlékiratai”. Részleteket közli: V. Je. Nyevler. VI 1966. 1. sz. 117—133. [1872]
- Dell Caria R.*: Palermo 1866-ban: egy reménytelen felkelés. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 149—177.
- Vacca G.*: Antonio Labriola 12 (eddig kiadatlan) levele Bertrando Spaventához. IGSS 1966. 4. sz. 757—766. [1870—1883]
- Sbarberi Fr.*: A politika és az állam Antonio Labriola premarxista felfogásában. RSS 23. (1966. máj.—aug.) 71—101.
- Love C. J.*: Angol—olasz nézeteltérések Kelet-Afrika kérdésében, 1892—1895. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 315—336.
- Cohen J. S.*: Pénzügyek és iparosítás Itáliában, 1894—1914. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 577—578. [Diszertáció-ismertetés.]
- Monteleone R.*: A trentói szocializmus és a nemzeti probléma. IGSS 1966. 2. sz. 325—356. [1894—1917]
- Monteleone R.*: A trentói szocializmus történetének interpretációi. IGSS 1966. 4. sz. 803—822.
- Mastroianni G.*: Gentile alapelvei. IGSS 1966. 4. sz. 747—756. [1897]
- Valiani L.*: Az 1914-es háború és az olasz beavatkozás gyökerei az utolsó 20 év történeti kutatásainak és publikációinak tükrében. RSI 1966. III. 584—613.
- Valiani L.*: Olasz—osztrák-magyar tárgyalások 1914—1915. JCH 1966. 3. sz. 113—136.
- Melograni P.*: Az olasz reformisták és a háború néhány 1915 júniusi dokumentumban. RSS 23. (1966. máj.—aug.) 102—114.
- Francoch G.*: Az 1911. évi általános sztrájk a piombinói acélgyárban. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 126—148.
- Woolf S.*: Mussolini mint forradalmár. JCH 1966. 2. sz. 187—196. [1883—1920.]
- Arfé G.*: Giacomo Matteotti az ember és politikus. RSI 1966. I. 61—102. [1885—1924]
- Gabriele R.*: A forradalmi párt és a politikai közömbösség Amadeo Bordighának a Kommunista Internacionáléhoz intézett két levelében, 1919—1920. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 178—188.
- De Felice R.*: Az 1919—1922. évi polgárháború az Olasz Kommunista Párt egy dokumentumában. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 104—125.
- Palazzo G.*: Az Olasz Kommunista Párt illegális apparátusa 1921—1922-ben és a fasizmus elleni harc. RSS 29. (1966. szept.—dec.) 95—142.
- de Clemenzi A.*: Az Olasz Kommunista Párt politikája 1921—1922-ben és a Bordigha—Gramsci jelentés. RSS 23. (1966. máj.—aug.) 137—181, 29. (szept.—dec.) 61—94.
- p. s.*: Gramsci néhány „titkos” körleveléről és egy „jelentéséről”, 1921. IGSS 1966. 4. sz. 823—831.
- De Felice Fr.*: A déli kérdés és az állam problémája Gramscinál. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 179—220.
- Spriano P.*: Az Olasz Kommunista és a Szocialista Párt sikertelen egyesülési kísérlete 1923-ban. IGSS 1966. 4. sz. 709—746.
- Agazzi E.*: Benedetto Croce és a fasizmus kezdete. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 76—103.
- Diggins J. P.*: Flörtölés a fasizmussal: amerikai pragmatikus liberálisok és Mussolini Itáliája. AHR LXXI/2. (1966. jan.) 487—506.
- Freda T.*: Mussolini a szocializmustól a fasizmusig. RSS 27. (1966. jan.—ápr.) 221—230.
- Lytleton A.*: A fasizmus Itáliában: a második hullám. JCH 1966. 1. sz. 75—100.
- Garosci A.*: Adolfo Omodeo. III. Erkölcsi és politikai útmutatása. RSI 1966. I. 140—183. [A fasizmus idején.]
- Filato G. Sz.*: A fasizmus és az antifaszista mozgalom történetírása Olaszországban. NNI 1966. 6. sz. 140—150.
- Todorovski Gl.*: Bulgária és Olaszország viszonya 1941—1943-ban Nyugat-Macedonia tekintetében. IG 1965. 2—3. sz. 77—97.
- Mrázková J.*: Nemzeti felszabadítási bizottságok az olasz antifaszista mozgalomban 1943—45. ČCH 1966. 6. sz. 824—843.
- Legnani M.*: Újabb munkák az ellenállás történetéről. IGSS 1966. 3. sz. 591—613.
- Zamis G.*: Az olasz köztársaság keletkezése DAp 1966. 5. sz. 561—568. [20 éves évforduló.]
- Muravjeva N. A., Blinova Je. P.*: Az olaszországi KP a nők demokratikus mozgalmanak élcsapatában. VIK 1966. 1. sz. 30—39.
- D'Urso D.*: Változások Olaszország politikai életében. DAp 1966. 12. sz. 1493—1496.

Románia

- Vasile Grecu professzor 80 éves. RESE 1965. 3—4. sz. 377—384.
- Dan M.*: Ioan Bogdan didaktikai tevékenységéről. AIIC VIII. (1965) 235—272. [1891—1919-ig a bukaresti egyetemen a szláv filológia tanára.]
- Panaitecu P. P.*: Ioan Bogdan és a középkori kultúra a románoknál. RRII 1965. 5. sz. 963—977.
- Toma Gh.*: A. D. Xenopol „történeti sora” a filozófiában. SUBBH 1966. 1. sz. 103—123.
- Strikun P.*: Bogdan Petriceicu Hasdeu, a jogász; hozzájárulása a jogtörténethez. S 1966. 4. sz. 723—743. [1838—1907]

- Ofetea A.*: Mihail Kogălniceanu, a történész és az államférfi. S 1966. 5. sz. 849—862.
- Simionescu, D.*: Mihail Kogălniceanu ismeretlen művei. S 1966. 5. sz. 863—871.
- Pascu St.*: Nicolae Iorga, a tudós és gondolkodó. SUBBH 1966. 1. sz. 7—28.
- Pall Fr.*: Nicolae Iorga és az egyetemes történet problémái. SUBBH 1966. 1. sz. 39—46.
- Neamtu A., Kovács J.*: Nicolae Iorga, Erdély története. SUBBH 1966. 1. sz. 29—38.
- Costachel V.*: Nicolae Iorga Erdély középkori városairól. FVL 9/2. (1966.) 39—48.
- Oprescu P.*: A Román Szocialista Köztársaság akadémiájának közgyűlése. S 1966. 4. sz. 783—785. [ápr. 6—8.]
- A román múzeumok II. tudományos ülésszaka, 1965. dec. RRH 1966. 1. sz. 175—179.
- Ilescu O.*: A középkori román numizmatika szimpoziumja, Bukarest 1965. május 13. RRH 1965. 5. sz. 1062—1063.
- Sporea C.*: Román kongresszus Fribourghban, 1965. Svájc. JGO 1966. 2. sz. 315. [1965. szept. 4—10.]
- Goliat I.*: A Román Szocialista Köztársaság Akadémiája. S 1966. 6. sz. 1131—1165.
- Porjeanu Al., Fotino C., Chipser I.*: A Román Kommunista Párt, a Munkás- és Demokratikus Mozgalom Történeti Múzeuma. S 1966. 3. sz. 581—592; RRH 4. sz. 743—755.
- Turzai M.*: A felvilágosodás korának kincstára Erdélyben, Telesi Sámuel legrégibb Marosvásárhelyen. RRH 1966. 2. sz. 341—354.
- A. I.*: „A tudományok fejlődése Romániában” kiállítás. S 1966. 6. sz. 1194—1196.
- Giurescu C. O.*: „A tudomány a történelemben” és a román nép. RRH 1965. 5. sz. 989—993.
- Liveanu V.*: A történelem és a jelenkor. S 1966. 2. sz. 251—264.
- Moisuc V.*: Dokumentumok Románia újkori történetéről a NDK levéltáraiban. S 1966. 2. sz. 373—376.
- A román történelem válogatott bibliográfiája. Pótlék. Összeállította: P. Cernovodeanu, P. Simionescu. RRH 1966. 3. sz. 547—572.
- Cronț Dj.*: Források és tanulmányok a román állam és jog történetéről. IP 1966. 3. sz. 141—145. [Szemle.]
- Bratu R.*: A nagyszzebeni szekció tevékenysége a társadalomtudományok területén 1965-ben. FVL 9/2. (1966) 151—152.
- Peșfuss M. D.*: A román irodalom helyzete 1965-ben. Ö 1966. 5. sz. 376—383.
- Horrent J.*: Román filológia, 1956—1962. MA 1966. 2. sz. 291—312.
- Gubogu M.*: A török történetírás a 15—18. században. RESE 1965. 1—2. sz. 81—94.
- Diaconu P.*: Archeológiai realitások és történeti elgondolások. (Új eredmények az Alsó-Duna anyagi kultúrájáról, 7—10. sz.) RRH 1966. 3. sz. 485—493.
- Popa, R.*: Középkori régészeti kutatások Máramaros megyében. RRH 1966. 5. sz. 759—780.
- Rusu I. I.*: A tráko-dák és illír szubsztrátum és a románok etnocezisének folyamata. RRH 1965. 5. sz. 887—900.
- Teșosu D. L.*: A felső-dáciai provinciális művészet tanulmányozásáról. SUBBH 1966. 1. sz. 47—54.
- Bulgaru V.*: Néhány megjegyzés egy etnográfiai tanulmány margójára. A románok, nomád pásztorok, autochton lakosok a Balkánon és „betelepülők” Erdélyben? RRH 1965. 5. sz. 995—1006.
- Stahl, P. H.*: Fatemplom épületek Romániában. RESE 1965. 3—4. sz. 611—638.
- Donat I.*: A román pásztorok és problémái. S 1966. 2. sz. 281—305.
- Oikonomides, N. A.*: Vizsgálatok a Duna-medence 10—11. századi történetéhez. A nyugati Mezopotámia. RESE 1965. 1—2. sz. 57—80.
- Oleanu St.*: Moldva és Havasalföld 10—17. századi bányászati termelésének vizsgálata. S 1966. 5. sz. 941—966.
- Barnea, I.*: A középkori dobudzsai állatbrázolásokról (10—14. sz.) RESE 1965. 3—4. sz. 585—610.
- Tinta A., Bizerea M., Rusu Al., Rudăneanu C.*: Adatok Temesvár keletkezéstörténetéhez. FVL 9/1. (1966) 111—118. [12—14. sz.]
- Pascu St.*: Kollégiumok és akadémiák a középkori román országokban. RRH 1966. 6. sz. 925—986.
- Holban M.*: Néhány, az erdélyi románokra vonatkozó 13. századi okmány jelenlegi közzététele kérdéséről. S 1966. 4. sz. 765—782. [Györffy Gy. Tört. Szle. 1964. 1—2. sz. megjelent cikkéről.]
- Nicolescu C.*: A fémfeldolgozó művészet Erdélyben (14—18. század). Kiállítás a Bruckenthal Múzeumban. FVL 9/2. (1966) 153—154.
- Ionescu-Nisocov Tr.*: Román-bolgár feudális kapcsolatokat a 14—15. században. EB 1966. 5. sz. 177—206.
- Mincsev D. N.*: Liutwidról, az állítólagos dobudzsai vajdáról. RESE 1965. 3—4. sz. 634—645.
- Holban M.*: Balkáni kapcsolatok és román valóság a magyar királyság dunai szejlein. Basarábra vonatkozó új források publikálása kapcsán. RESE 1965. 3—4. sz. 385—418.
- Holban M.*: Történeti variációk az erdélyi kenézek problémájáról. RRH 1965. 5. sz. 901—924. [1377/1427]
- Pascu St.*: Parasztmozgalmak Közép- és Délkelet-Európában a 15—20. századokban. AIIC VIII. (1965) 7—72.
- Răduțiu A.*: A nona Erdélyben 1437-ig. AIIC VIII. (1965) 321—328.
- Pall Fr.*: A Hunyadi János által a török ellen vezetett 1442—1443-as háború feltételei és nemzetközi viszonzója. RESE 1965. 3—4. sz. 433—464.
- Pall Fr.*: A reneszánsz és a reformáció kérdései Románia történetében. FVL 9/2. (1966) 5—28.
- Simionescu Dan.*: Matthieu de Myre krónikás és Historiájának egy ismeretlen fordítása. RESE 1966. 1—2. sz. 81—114.
- Mioc D.*: A rendi gyűlések és a pénzügyigazgatás Havasalföldön és Moldvában. RRH 1966. 2. sz. 197—233. [16—18. sz.]
- Florescu G. D., Pleșia D.*: A Văcărești család levéltára Okmánymásolatok, regeszták és közzétett megjegyzések. S 1966. 5. sz. 967—986.
- Jakó Zs.*: A nagyszzebeni nyomda a 16. században és jelentősége a román kultúrtörténet szempontjából. FVL 9/1. (1966) 31—59.
- Jakó Zs.*: Román könyvek nyomtatása Nagyszzebenben a 16. században. Újabb eredmények az első román nyomtatott könyvre vonatkozó kutatások terén. AIIC VIII. (1965) 115—126.
- Küllyen Fr.*: A Honteris János és Wagner V. kiállítás Brassóban. FVL 9/2. (1966) 152—153.
- Neagoie M.*: Neagoie Basarab külpolitikájáról. S 1966. 4. sz. 745—764.
- Prodan D.*: A csicsói vár uradalma 1553-ban. AIIC VIII. (1965) 73—113.
- Gündisch G.*: Jacobus Palaologos erdélyi tartózkodásáról. RESE 1966. 1—2. sz. 71—79. [1572—1575]
- Virtosu Emil.*: Moldva és Havasalföld kapcsolatai az Ottomán Birodalommal a fejedelmi iratok tükrében (17—19. sz.). RESE 1966. 1—2. sz. 197—206.
- Georgescu Al.*: Az állami gyűlés és a Nagygyűlés mint bírói szerv Moldvában és Havasalföldön (17—18. sz.). RRH 1966. 5. sz. 781—808.
- Cernavodeanu P.*: Bukarest. A 17—18. század találkozásának jelentős dél-kelet európai politikai központja. RESE 1966. 1—2. sz. 147—168.
- Camariano-Cioran A.*: Jeremiás Cacavela és kapcsolatai a román fejedelemségekkel. RESE 1965. 1—2. sz. 165—190.
- Greco V.*: Az 1646-os és 1652-es román törvénykönyvek bizánci forrásai. RESE 1965. 1—2. sz. 238—290.
- Nicolescu C., Küllyen Fr.*: A brassói aranyműves, Georg May II és művei. FVL 9/1. (1966) 60—78. [1688—1708]
- Papacostea V.*: A bukaresti „Görög Akadémia” alapítása. A keletkezési dátum eltérésének és történeti terjedésének eredete. RESE 1966. 1—2. sz. 115—145; 3—4. sz. 413—436. [1689]
- Căndea V.*: Constantin Cantacuzino stolnic, a politikus-humanista. S 1966. 4. sz. 651—665.
- Căndea V.*: Constantin Cantacuzino stolnic. A politikus és humanista. RRH 1966. 4. sz. 587—629.
- Ionașcu I.*: Constantin Cantacuzino stolnic életéből és munkásságából (1640—1716). S 1966. 4. sz. 633—650.
- Șerban C.*: Adalékok Constantin Cantacuzino stolnic levelezésének repertóriumához. S 1966. 4. sz. 683—705.

- Simonescu D.*: Constantin Cantacuzino a nagy román humanista könyvtára, 1640—1716. Emlékiállítás. 1966. június. S 1966. 4. sz. 785—786.
- Duflu Al.*: A moldvai felvilágosodási mozgalom a 18. század végén. S 1966. 5. sz. 911—928.
- Blaga L.*: A 18. századi erdélyi román gondolkodás. RRH 1966. 6. sz. 1000—1004.
- Giurgiu N.*: Három 18. századi összeírás az erdélyi román lakosságról. SUBBH 1966. 1. sz. 55—66.
- Popacostea D. C.*: Bulgár és görög kereskedelmi rend Oltániában az osztrák megszállás időszakában (1718—1738). RESE 1966. 3—4. sz. 475—490.
- Papacostea S.*: Havasföld népességééé Constantin Mavrocordat reformjai előestéjén. Egy kiadatlan okmány. S 1966. 5. sz. 929—939. [1737]
- Mihordea V.*: Moldva diplomáciai részvétele a lengyel-tatár nézeteltérések elsimításában 1763-ban. S 1966. 2. sz. 321—342.
- Cicanci O.*: Tájékoztató A. C. Ipsilanti művében a havasalföldi közigazgatási és pénzügyi berendezkedésről, 1764—1765. S 1966. 2. sz. 343—361.
- Bozac I.*: A zalatnai felső uradalom almai 1774-ben. AIIC VIII. (1965) 320—353.
- Edroiu N.*: Parasztmozgalom Segesvár környékén a Horia-lázadás idején. SUBBH 1966. 2. sz. 47—60.
- Csetri A., Imreh, St.*: Az erdélyi városok helyzetének és fejlődésének aspektusai (1786—1848). SUBBH 1966. 2. sz. 61—70.
- Imreh St.*: Adalékok a jobbgyok munkaerejének felhasználásához. AIIC VIII. (1965) 127—172. [1789—1792]
- Neagoie M.*: Gh. Sincai élete és munkássága. (Halálának 50. évfordulója alkalmából.) S 1966. 6. sz. 1167—1178.
- Ghişe D., Teodor P.*: Gheorghe Sincai — a felvilágosult gondolkodó és nagy hazafi. LC 1966. 11. sz. 55—63.
- Duflu A.*: Egy görög könyv a nyugati „felvilágosodásról” lefordítva románra 1819-ben. RRH 1965. 5. sz. 979—987.
- Bodogae T.*: Saguna és Vuk Karadžić levélváltásából RESE 1966. 3—4. sz. 593—602.
- Vélikí K.*: Kivándorlás Karnobathól Havasföldre 1830-ban. IIB 16—17. sz. (1966) 453—466.
- Csetri A.*: Az 1830—1831. évi lengyel felkelés foglyai és menekültjei Erdélyben. SUBBH 1966. 1. sz. 67—90.
- Corfus I.*: A Szervezeti Szabályzat hatásai Havasföldön az első két évtizedben. S 1966. 5. sz. 887—910.
- Bodea C.*: A románság egyesüléséért folytatott harcának eseményeiről, 1835—1848. S 1966. 1. sz. 17—22; RRH 1. sz. 5—12.
- Netea V.*: A „Románia”, a román nép első napilapja. S 1966. 1. sz. 47—58. [1838]
- Donat I., Retegan G.*: Havasalföld 1838-ban. RRH 1965. 5. sz. 925—941.
- Netea V., Göllner C.*: Barit és Johann Gött brassói könyvnyomdász kapcsolata. FVL 9/1. (1966) 74—90. [1840-es évek]
- Mihail P.*: Nagy István moldvai vajda I. Jusztinián Dorofej metropolitához intézett iratáról. RESE 1966. 1—2. sz. 239—246. [1845]
- Platon G.*: Adalékok a társadalmi és politikai mozgalmakhoz az 1848-as forradalom előtt Moldvában. RRH 1965. 5. sz. 943—962.
- Loano M. G.*: Egy 1848-as román forradalmár: Nicolae Bălcescu. RSI 1966. III. 677—715.
- Maier L.*: Axente Sever tevékenysége az 1848-as forradalom tavaszán. SUBBH 1966. 1. sz. 91—101.
- Kovács I.*: A polgári földbirtok kialakulása Erdélyben az 1848-as jobbgyfelszabadítás után. SUBBH 2. sz. 77—100.
- Berindei D.*: Az ad-hoc divának történeti helye. S 1966. 1. sz. 23—31. [1857—58.]
- Maciu V.*: Mihai Sturdza egy 1857. évi tervezete a román fejedelemségek szervezeteiről. S 1966. 1. sz. 59—91. 2. sz. 235—256.
- Vastile Al. D.*: Gondolatok a román nép harcáról az egyesülésért 1856—1859-ben. RRH 1966. 3. sz. 471—484.
- Válogatott bibliográfia a román fejedelemségek egyesülésének történeti periódusáról, 1859—1866. Összeállította: P. Simionescu. RRH 1966. 1. sz. 183—194. A román fejedelemségek egyesülésének évfordulója. S 1966. 1. sz. 144—150.
- A román fejedelemségek egyesülésének 107. évfordulója. RRH 1966. 1. sz. 173—175.
- Murgulesco I.*: Január 24 a fejedelemségek egyesülésének napja. RRH 1966. 1. sz. 3—4.
- Ofetea A.*: A román fejedelemségek egyesülése. S 1966. 1. sz. 5—16.
- Admilioie N.*: A román fejedelemségek egyesülése. LC 1966. 1. sz. 16—27.
- Pascu St.*: A román fejedelemségek egyesülésének történeti jelentősége. SUBBH 1966. 2. sz. 23—34.
- Zane G.*: Az egyesülés gazdasági problémái. A. I. Cuza 1859. dec. 6-i üzenetének fényénél. RRH 1966. 1. sz. 35—46.
- Berindei D., Cojocaru E.*: Alexandru Ioan Cuza kétszeres megválasztása az osztrák diplomáciai levelezés tükrében. RRH 1966. 1. sz. 13—34.
- Jelavich B.*: Oroszország és Alexander Cuza kétszeres megválasztása 1858—1859-ben. S. I. Popov levelei N. K. Giershez. SoF XXIV. (1965) 119—137.
- Maciu V.*: Gh. Costafaru részvétele a román fejedelemségek egyesüléséért vívott harcban. RRH 1966. 1. sz. 89—120.
- Admilioie N.*: A parasztság és Cuza fejedelem. S 1966. 1. sz. 33—39; RRH 1. sz. 55—63.
- Netea V.*: Az erdélyi románok és a fejedelemségek egyesülése. RRH 1966. 1. sz. 65—75.
- Göllner C.*: Az erdélyi szácsok állásfoglalása Erdély Romániához való csatlolásának kérdésében. FVL 9/2. (1966) 29—38.
- Giurescu C. C.*: Cuza fejedelem a román nép emlékezetében. S 1966. 1. sz. 41—46; RRH 1. sz. 47—53.
- Copoiu N., Hurezeanu D.*: A román fejedelemségek egyesülése (1859) Románia szocialista gondolkodásának visszatükröződésében az első világháborúig. RRH 1966. 1. sz. 77—88.
- Emerit M.*: A romániai első francia misszió ügyiratai. RRH 1966. 4. sz. 575—586.
- Retegan S.*: Az erdélyi román burzsoázia álláspontja az 1865-ös kolozsvári országgyűlésel szemben. SUBBH 1966. 2. sz. 101—124.
- Isar N. St.*: Rosetti tevékenysége vallás- és közoktatási miniszter korában 1866-ban. S 1966. 6. sz. 1179—1190.
- Radulei R.*: A Román Akadémia centennáriuma. LC 1966. 9. sz. 30—44.
- Ofetea A.*: A Román Szocialista Köztársaság Akadémiájának centennáriuma. S 1966. 6. sz. 1055—1067.
- N. M.*: A Román Szocialista Köztársaság Akadémiájának centennáriuma. S 1966. 6. sz. 1191—1194.
- Pascu St.*: Egy évforduló jelentősége. SUBBH 1966. 2. sz. 35—46. [A Román Akadémiai Társaság alapításáról, 1865]
- Berindei D.*: A Román Akadémiai Társaság, 1867—1878. S 1966. 6. sz. 1069—1089.
- Simonescu D.*: A nemzeti történeti források publikációja a Román Akadémia tevékenységében. S 1966. 6. sz. 1121—1129.
- Ionescu M., Traian L.*: A Román Akadémia és a parasztkérdés. S 1966. 6. sz. 1111—1120.
- Maciu V., Netea V.*: A nemzeti egység a Román Akadémia tevékenységében. S 1966. 6. sz. 1091—1109; RRH 6. sz. 937—962.
- Florescu G. G.*: A délkelet-európai kapcsolatok történetének néhány aspektusa: A román—szerb viszony 1859—1866 között. RESE 1966. 1—2. sz. 207—222.
- Surdu B.*: A [román] nemzeti konferencia Szeredában, 1869. AIIC VIII. (1965) 173—211.
- Curtideanu V.*: A „Transilvania” nevű bukaresti egyesület tevékenysége az ausztria—magyarországi román diákok és ipari tanulók támogatása érdekében. S 1966. 1. sz. 93—113.
- Jordáky L.*: Krasser Frigyes tevékenysége a nemzetközi munkásmozgalomban. FVL 9/2. (1966) 69—71. [1870—1880 k. nagyszabeni orvos.]
- Veverka I.*: A. D. Xenopol koncepciója Románia iparosításáról. S 1966. 2. sz. 265—279.
- Dirdala I.*: A román—szerb kapcsolatok a függetlenségi háború idején. RRH 1966. 2. sz. 257—273. [1877—78]
- Cincea P.*: Román és francia szocialista munkások közötti kapcsolatok (1880—1900). RRH 1966. 5. sz. 809—823.
- Ciachir N.*: Az 1886-os bukaresti béke megkötése más-

- irodalmáról. SzV 29. (1966) 322—323. [Leningrád, 1965. szept. 27.—okt. 1.]
- Martinov V.*: A szovjet skandinávisták konferenciája. MEMO 1960. 1. sz. 145—147.
- K. A.*: A II. ösz-szövetségi skandinávisták konferenciája. NNI 1966. 1. sz. 190. [Leningrád 1965. szept. 27.—okt. 1.]
- Pohlebkín V. V.*: A dán hurzsoá történészek tevékenysége a háború utáni években. VI 1966. 6. sz. 177—185.
- Kellenbenz H.*: Gazdaságtörténet a skandináv folyóiratokban. SW 1966. 2. sz. 257—288. [Folyóirat-szemle.]
- Karpov Sz., Hanyin M.*: Norvégia: hajózás és gazdaság. MEMO 1966. 10. sz. 131—135.
- Christensen A. E.*: A hajóépítés történetének tanulmányozása Dániában, Svédországban és Norvégiában. SZE 1966. 6. sz. 17—29.
- Anohin G. I.*: Földközösségi hagyományok a mai norvég parasztknál. PIS 1966. 2. sz. 73—84.
- Fennell J. L.*: Eriksson Magnus király hadjárata Novgorod ellen 1348-ban. A források vizsgálata. JGO 1966. 1. sz. 51—62.
- Carlsson St.*: Svédország és Pomeránia az újabkori történelemben. ZFO 1966. 2. sz. 262—278.
- Ekman E.*: A Gusztáv Adolf kutatás három évtizede. JMH 38/3. (1966. szept.) 243—255.
- Szokolzskij I. P.*: A közvetlen kereskedelmi kapcsolatok felvétele Oroszország és Svédország között az 1817. évi stobbovi béke után. SzV 29. (1966) 139—158.
- Torruoft P.*: III. Vilmos és Dánia-Norvégia, 1697—1702. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 1—25.
- Peters J.*: A svéd korona uralma alatt. Pomeránia svéd uralom alóli felszabadulásának 150. évfordulójára. ZG 1966. 1. sz. 33—51. [1815. szept. 19.]
- Steinberg J.*: A kopenhágai komplexus. JCH 1966. 3. sz. 23—46. [Német félelem angol támadástól az észnyugati német kikötők ellen, 1890—1914.]
- Lorenson E. G.*: A. M. Kollontaj Svédországban. NNI 1966. 1. sz. 106—111.
- Christophersen J. A.*: „Mot Dag” és a norvég baloldal. JCH 1966. 2. sz. 135—148. [1921—1936]
- Kan A. Sz.*: Norvégia külpolitikája a második világháború éveiben. VI 1966. 12. sz. 53—65.
- Hayes P. M.*: Quisling politikai eszméi. JCH 1966. 1. sz. 145—157.
- Spanyolország, Portugália**
- Milín M. A.*: A lángoló harcos jubileuma. VIK 1966. 2. sz. 148—150. [Dolores Ibarruri 70 éves]
- Findeisen O.*: Tudományos konferencia a spanyol nép nemzeti és forradalmi harcának 30. évfordulója alkalmából. ZG 1966. 3. sz. 446—449. [Drezda, 1966. jan. 20—21.]
- Mai S.*: Német antifasiszták harca a spanyol nép nemzeti-forradalmi háborújában. DAp 1966. 4. sz. 476—479.
- Bogisch G.*: Fiatall német antifasiszták részvétele a nemzetközi brigádok harcában Spanyolországban. Tudományos konferencia Greifswaldban. ZG 1966. 6. sz. 965—967. [1966. máj. 13—14.]
- Gomez Tabanera J. M.*: Spanyolország népeinek keletkezése és kialakulása. SZE 1966. 5. sz. 58—74.
- Chalon L.*: A Quarte-i csata a „Cantar de mio Cid” hősi énekben. MA 1966. 3—4. sz. 424—442. [1094]
- Lourie E.*: Egy háborúra szervezett társadalom: a középkori Spanyolország. PP 35. (1966. dec.) 54—76.
- Tramontana S.*: A katalán Spanyolország a Mediterráneumban és Sziáliában. NRS I/V—VI. (1966. szept.—dec.) 345—379.
- Hauben P. J.*: Az eretnység üldözése. Spanyol diplomata, spanyol eretnekek ellen Franciaországban és Angliában a vallásháborúk idején. THJ IX/3. (1966) 275—285.
- Sutherland N. M.*: II. Fülöp külpolitikája és a francia katolikus liga. H LI/173. (1966. okt.) 323—331.
- Callahan W. J.*: A korona, a nemesség és ipar a 18. századi Spanyolországban. IRSH XI/3. (1966) 444—464.
- Sprunck A.*: Francisco Bernardo de Quiros, egy spanyol diplomata az osztrák uralkodóház szolgálatában a spanyol örökösödési háború idején. MÖS 17/18. sz. (1964—1965) 24—93, 19. sz. (1966) 56—134.
- Kamen H. A. F.*: A spanyol ezüstflotta összeűzése Vigonál 1702-ben BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 165—173.
- Mallet du Pan* levelezése a liszaboni udvarral. AHRF 1966. jan.—márc. 84—94. [1796—97.]
- Just H.*: Semlegesség az első világháborúban. MÖS 19. sz. (1966) 363—435. [Különös tekintettel Spanyolországra.]
- Rivière M.*: A spanyolországi háború 30. évfordulója. Pensée 128. (1966. júl.—aug.) 25—52.
- Lengyel kommunista vezetők Spanyolországban. Levelezésük a Lengyel KP KB-val 1937. Publikálja: S. Ajzner. ZPW 1966. 1. sz. 95—154.
- Szircova Sz. M.*: Ukrajna munkáosztyáinak proletár szolidaritása a köztársasági Spanyolország dolgozóival, 1936—1939. UIZs 1966. 7. sz. 83—89.
- Kuznyecov N. G.*: A spanyol tengerészekkel a faszizmus ellen. VI 1966. 6. sz. 102—116.
- Kukuskin Ju. M.*: A Portugál Kommunista Párt harca az antifasiszta erők tömörítéséért. VIK 1966. 6. sz. 19—29.
- Thomas H.*: Egy hős az üres szobában. José Antonio és a spanyol faszizmus. JCH 1966. 1. sz. 174—182.
- Vizens J.*: A gazdasági fejlődés tendenciái Spanyolországban. MEMO 1966. 7. sz. 40—49.
- Jansen R.*: Társadalmi problémák a mai Portugáliában. GWU 1966. 9. sz. 554—564.
- Sejnyisz V. L.*: A portugál kolonializmus Afrikában: a gazdasági struktúra. NAA 1966. 5. sz. 3—16.
- Sváje**
- Vasella O.*: Klérus és nép a trident reformokért folytatott harcban Svjácban. IJ 1964. 1. sz. 86—100.
- Gruner E.*: Néhány gondolat a politikai elitről a svájci allamszövetségben 1848 óta. RHES 1966. 2. sz. 145—168.
- Gruner H.*: A Z. Internacionálé doktriner hatásai Svjácban. IRSH XI/3. (1966) 362—381.
- Bonjour E.*: Sváje visszatérése az abszolút semlegességhez 1938-ban. HZ 1966. 1. sz. 24—37.
- Mazohin V. A.*: Sváje semlegessége a második világháború éveiben: mítosz és valóság. NNI 1966. 6. sz. 105—113.
- Szovjetunió**
- Antjuhina V. J.*: V. Tarle a tudós és hazafi. NNI 1966. 4. sz. 26—41.
- Kovalenko L. A.*: I. Ja. Franko a szlávok történésze. UIZs 1966. 8. sz. 53—61.
- Pusztoru F. D.*: I. Ja. Franko és a radikális párt. (I. Ja. Franko születésének 110. évfordulójára.) UIZs 1966. 8. sz. 45—52.
- Ljublinszkaja A. D.*: O. A. Dobias-Rozsgyensztyenskaja műveinek jelentősége a latin paleográfia fejlődésére a Szovjetunióban. (Halálának 25. évfordulójára.) SzV 29. (1966) 173—186. [Műveinek jegyzékével]
- In memoriam Zs. B. Batirov. VI 1966. 4. sz. 217. [A Turkmén Akadémia elnöke, 1908—1965.]
- Dondua V. D., Kikvadze R. K.*: In memoriam A. Berdzenisvili. ISzSzSzR 1966. 2. sz. 244—246. [1895—1965.]
- A. V. Csernov emlékezete. ISzSzSzR 1966. 3. sz. 232—233. [1901—1966]
- In memoriam A. V. Fagyjev. VI 1964. 4. sz. 218. [1908—1965.]
- In memoriam Sz. I. Gopnyer. VI 1966. 6. sz. 219. [1880—1966.]
- Ijusin A. A.*: In memoriam N. K. Gudzij. SzS 1966. 3. sz. 127.
- Nekrológ Viktor Kornyelevics Jacuszkijról. VI 1966. 12. sz. 213. [1892—1966.]
- In memoriam Arkagyij Szamszonovics Jerusalimskij. VI 1966. 2. sz. 219. [1901—1965.]

- In memoriam A. Sz. Jeruszalimszkij. NNI 1966. 1. sz. 195—196.
- In memoriam B. G. Kubalov. VI 1966. 11. sz. 220. [1879—1966.]
- In memoriam V. I. Lebegyev. VI 1966. 6. sz. 220. [1894—1966.]
- In memoriam J. I. Linkov. VI 1966. 11. sz. 219. [1909—1966.]
- In memoriam K. V. Ode-Vasziljeva (Kelszum-Ode.) NAA 1966. 2. sz. 349—250. [Arabista, 1892—1965.]
- In memoriam Ju. A. Orlov. VAN 1966. 11. sz. 93. [Paleontológus, 1893—1966.]
- Lettenbauer W.: In memoriam Fedor Stepun. JGO 1966. 2. sz. 320. [1885—1965]
- In memoriam P. V. Szemernyin. VIK 1966. 6. sz. 153.
- In memoriam A. L. Sziporov. VI 1966. 5. sz. 220. [1900—1966.]
- Voboljev P. V.: A. L. Sziporov emlékezete. ISzSzsZR 1966. 3. sz. 234—238.
- Pustula Zb.: Nekrológ L. Sziporovról, 1900—1966. KH 1966. 3. sz. 784—785.
- In memoriam Vaszilij Vasziljevics Sztruve, 1880—1965. VDI 1966. 1. sz. 3—8.
- Olderogge D. A., Matvejev V. V.: In memoriam V. V. Sztruve. SzE 1966. 2. sz. 148—150.
- Asszaturona M. I.: Emlékülés M. N. Tyihomirov akadémikusról. VI 1966. 5. sz. 149—150.
- B. M. Dancig, a történettudományok doktora, fő műveinek jegyzéke. 70. születésnapjára. NAA 1966. 2. sz. 225—228.
- Rindszszkij P. G.: Nyikolaj Mihajlovics Druzsinyin akadémikus alkotó útja. VI 1966. 7. sz. 164—173.
- N. M. Druzsinyin akadémikus 80. születésnapja. ISzSzsZR 1966. 1. sz. 231—232.
- N. M. Druzsinyin akadémikus 80 éves NNI 1966. 1. sz. 183—184.
- N. M. Druzsinyin akadémikus 80. születésnapja. PIS 1966. 2. sz. 29—29.
- Gankovszkij Ju. V.: A. M. Gyakov 70. születésnapjára. NAA 1966. 2. sz. 221—225. [Bibliográfiával]
- Racskov G. Je., Jahontov Sz. Je.: Alekszandr Alekszejevics Holodovics. NAA 1966. 3. sz. 212—215. (Japanológus, 60. születésnapja alkalmából műveinek jegyzéke: uo. 215—217.)
- Kozsziusko I. I.: I. A. Hrenov 60. születésnapjára. VI 1966. 11. sz. 170—171.
- Ivanov R. F.: A. V. Jefimov alkotó útja. VI 1966. 9. sz. 185—187.
- A szovjet amerikanisztika kezdeményezője, A. V. Jefimov 70 éves. NNI 1966. 2. sz. 170—171.
- G. V. Jefimov, a történettudományok doktora, fő műveinek jegyzéke. 60. születésnapjára. NAA 1966. 2. sz. 231—233.
- A. V. Jefimov akad. lev. tag 70. születésnapjára. PIS 1966. 2. sz. 31—32.
- Scserbak A. M.: Andrej Nyikolajevics Kononov. (60. születésnapjára.) NAA 1966. 5. sz. 213—215. [Műveinek jegyzékével.]
- Iraszjula M. K.: Ivan Petrovics Kripjakevics. (80. születésnapjára.) UIZs 1966. 6. sz. 127—131 [Műveinek bibliográfiája uo. 131—133.]
- Sztyeblij F. I.: I. P. Kripjakevics akadémikus 80 éves. UIZs 1966. 9. sz. 155.
- Dalín V. M., Zubok L. I.: A. Z. Manfred 60. születésnapjára. VI 1966. 11. sz. 169—170.
- A. Z. Manfred 60 éves. NNI 1966. 5. sz. 181.
- Kononov A. N.: M. Sz. Mihajlov 70. születésnapjára. NAA 1966. 2. sz. 229—280.
- I. I. Minc akadémikus ünneplése 70. születésnapja alkalmából. VAN 1966. 4. sz. 156—157.
- Seljubzskij A. P.: A bolsevik harcos katona, tudós. (I. I. Minc akadémikus 70. születésnapjára.) VI 1966. 3. sz. 167—170.
- A tudós, szervező, társadalmi tényező. I. I. Minc akadémikus születésének 80. és tudományos, pedagógiai és társadalmi tevékenységének 50. évfordulójára NNI 1966. 2. sz. 169—170.
- I. I. Minc akadémikus hetvenedik születésnapja. PIS 1966. 2. sz. 30—31.
- Arutjunov G. A.: A. V. Pjaszkovszkij 70 éves. ISzSzsZR 1966. 5. sz. 215—216.
- Gutnova Je. V., *sb.*: Sz. D. Szkazkin akadémikus alkotó útja. VI 1966. 4. sz. 148—158.
- Gutnova Je. V.: Szergej Danyilovics Szkazkin akadémikus 70. születésnapjára. SzV 29. (1966) 3—11. [Művei 1960—1966. Uo. 12—15.]
- N. N. Ulascsik 60 éves. ISzSzsZR 1966. 3. sz. 227.
- M. P. Vjatkin 70 éves ISzSzsZR 1966. 3. sz. 291.
- Korionov V.: Az SzKP XXII. kongresszusának nemzetközi jelentősége. Kom 1966. 6. sz. 13—25.
- Resetov P. N., Fedotov V. P.: Az SzKP XXIII. kongresszusának nemzetközi jelentősége. VIK 1966. 7. sz. 70—79.
- A XXIII. kongresszus határozatait és a szovjet tudomány feladatait. (Az SzTA tudósainak értekezlete.) VAN 1966. 6. sz. 3—12.
- Nagy feladatok. VI 1966. 6. sz. 3—8. [A XXIII. kongresszus határozatainak teljesítése.]
- Az SzKP XXIII. kongresszusa és a párttörténetek feladatai. VIK 1966. 5. sz. 3—17.
- A XXIII. kongresszus és a történettudomány feladatai. VDI 1966. 3. sz. 3—7.
- Lipinski R.: A SzKP XXIII. kongresszusa és a világ helyzet alakulása. SM 1966. 7. sz. 32—44.
- Ott H.: Az SzKP XXIII. kongresszusa világtörténelmi jelentőségű esemény. DAP 1966. 6. sz. 635—647.
- Scharf E.: Gondolatok az SzKP XXIII. kongresszusa alkalmából. WZ 1966. 5. sz. 241—244.
- Koleszniczenko D. A.: Az első orosz forradalom történetének tanulmányozása. (Össz-szövetségi ülés-szak Moszkvában.) VAN 1966. 3. sz. 182—186. [1965. dec. 14—17.]
- Lebegyev M. N.: Az 1905—1907. évi oroszországi forradalom és nemzetközi jelentősége. Tudományos ülésszak a Marxizmus-Leninizmus Intézetében. NNI 1966. 2. sz. 173—174. [1965. dec.]
- Kirjanov Ju. I., Lebegyev N. M., Szimonova M. Sz.: Az 1905—1907. évi orosz forradalom történetének problémái. ISzSzsZR 1966. 3. sz. 213—217. [Konferencia Moszkvában 1965. dec.]
- Cseremjyin N. V.: Az imperializmus korszakának első népi forradalma. (A történészek össz-szövetségi tudományos ülésszaka Moszkvában.) VIK 1966. 2. sz. 144—148. [1965. dec. 14—17.]
- Müller V. I.: A szocialista országok történészeinek értekezlete „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéről.” ISzSzsZR 1966. 1. sz. 232—234. [Moszkva, 1965. okt. 5—7.]
- Kochański A.: Nemzetközi konferencia Moszkvában az Októberi Forradalom jelentőségéről és történetéről szóló kutatások koordinálásáról. ZPW 1966. 1. sz. 242—247. [1965. okt. 5—7.]
- Vinogradov V. A.: A szocialista országok tudományos akadémiáinak sokoldalú együttműködése. VAN 1966. 2. sz. 102—106. [Moszkvában, IV. értekezlet, 1965. dec. 1—6.]
- Manuszevics A. Ja.: A szocialista országok történészeinek II. koordinációs konferenciája. SzS 1966. 2. sz. 115—116. [Moszkva, 1965. okt.]
- Vozdvizsenszkaja T. A.: A szlavista történészek nemzetközi szimpoziuma. NNI 1966. 4. sz. 192—193. [Moszkva, 1966. ápr.]
- Guszev V. V., Moszkalenko A. Je., Szapronova N. T.: A szlavista történészek III. egyetemes konferenciája Voronyezsben. SzS 1966. 4. sz. 103—108. [1966. jan. 1—5.]
- Nyenanov A. P., Razgon A. I.: A történészek össz-szövetségi ülészaka Ogyesszában. ISzSzsZR 1966. 2. sz. 233—235. [1965. nov. 12—16.]
- Danyilov V. A., Petrijev K. D.: Az internacionalista dolgozók és a Nagy Októberi Országos történetész-ülésszak Ogyesszában. NNI 1966. 2. sz. 175—176. [1965. nov.]
- Zelenyin V. V.: Tudományos ülésszak Ogyesszában. SzS 1966. 2. sz. 116—118. [1965. nov. 12—16.]
- Szemper N. Je.: A III. össz-szövetségi konferencia az ókori Kelet történetéről, kultúrájáról és filológiájáról. VDI 1966. 4. sz. 225—230.
- Oszipova K. A.: A bizantinológusok VII. össz-szövetségi konferenciája. VI 1966. 4. sz. 127—129. [Tbiliszi, 1965. dec. 13—18.]
- Oszipova K. A.: A bizantinológusok új tanulmányai. (Össz-szövetségi konferencia Tbiliszi-ben.) VAN 1966. 3. sz. 189—191. [1965. dec. 13—18.]
- „A Szovjetunió története a legrégebb időkől napjainkig” sok kötetes kiadvány. VAN 1966. 1. sz. 3—8. [A SzTA elnökségi ülésén, 1965. nov. 12.]

- Szomodurova D. G.*: A feudális formáció korai történetének aktuális problémái. VI 1966. 9. sz. 159—163. [Moszkva, 1966. máj. 30.—jún. 3.]
- Ledovszkaja I. V.*: Az áttérés a feudalizmusról a kapitalizmusra Oroszországban (A Tudományos Tanács ülészaka.) ISzSzSZR 1966. 1. sz. 237—241. [1965. jún. 2—4.]
- Lorenz R.*: A korai szovjet társadalom alternatívái. JGO 1966. 2. sz. 317—318. [Marburg/Lahn 1966. jan. 3—5.]
- Rogacszevszkaja L. Sz.*: A szovjet munkásosztály élete és munkája. (Tudományos ülészak Leningrádban.) VAN 1966. 5. sz. 114—116. [május 23—24.]
- Dadikin R. P., Ovszjankin V. A.*: A Szovjetunió munkásosztálya történetének problémái a jelenlegi szakaszban. ISzSzSZR 1966. 5. sz. 211—212. [Leningrád, 1966. máj. 23—24.]
- Ju. A.*: Konferencia a parasztmozgalmak problémáiról. NAA 1966. 2. sz. 234—239. [Moszkva, 1965. okt. 28.—nov. 2.]
- Kapelijus Ja. Sz., Prigozin A. I.*: A szovjet Szociológiai Társaság közgyűlése. VF 1966. 6. sz. 157—159. [1966. febr.]
- Beljaev E. V., Szaganyenko G. I., stb.*: A szociológusok össz-szövetségi szimpóziuma. VF 1966. 10. sz. 156—163. [Leningrád, 1966. febr. 16—19.]
- Butics I. L., Puskarjov L. N.*: Ukrajna leváltáros-történéseinek tudományos konferenciája. ISzSzSZR 1966. 1. sz. 242—244. [Kiev, 1965. jún. 1—4.] A filozófiatörténet területén folyó tudományos kutatás eredményei és perspektívái. VAN 1966. 2. sz. 95—101. [SzTA osztályülése. 1965. nov. 26.]
- B. F.*: XX. tudományos konferencia az ungvári állami egyetem történeti fakultásán. UIZs 1966. 6. sz. 147—148. [1966. márc.]
- Gurevics F. D.*: Lengyel—oroszszimpozion a balti—szláv kapcsolatokról. SzS 1966. 4. sz. 109—110. [Belosztok, 1965. szept. 20—21.]
- Csernov A. B.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történéshizottságának tudományos ülészaka. VIK 1966. 12. sz. 141—144. [Moszkva, 1966. okt. 19—21.]
- Dieckmann J.*: A német—szovjet baráti társaság kongresszusa elé. DAp 1966. 6. sz. 673—675.
- Guber A. A.*: A Szovjetunió és Franciaország történéseinek találkozója. VAN 1966. 11. sz. 68—69. [Párizs, május 23—28.]
- Narocsnyickij A. L.*: A szovjet és francia történészek találkozója. NNI 1966. 6. sz. 176—177.
- Bowtier J.*: Francia—szovjet történeti konferencia. Pensée 129. (1966. szept.—okt.) 130—131.
- Enjalbaln P.*: Francia—szovjet történeti napok, Paris, 1966. május 21—28. RHD LXXX. (1966. okt.—dec.) 353—363.
- Volobujev P. V., Piszarev Ju. A.*: A szovjet és olasz történészek II. konferenciája. VI 1966. 10. sz. 190—193. [Róma, máj. 28—30.]
- Komolova N. P.*: Szovjet—olasz történészekkonferencia. NNI 1966. 5. sz. 175—177.
- Villari L.*: Az olasz és szovjet történészek 2. összejövetele. IGSS 1966. 2. sz. 431—437. [Róma, máj. 28—30.]
- Keđrov B. M.*: A tudomány története és a jelenkor. UIZs 1966. 8. sz. 38—44.
- Najgyonov M. Je.*: A lenini korszak a történettudományban. VI 1966. 2. sz. 21—37.
- Vajnstejn O. L.*: A szovjet történettudomány létrejötte, a húsz év. VI 1966. 7. sz. 32—47.
- Szelezov D. K.*: A szovjet társadalom történetírásának fontos problémái. VI 1966. 4. sz. 130—133.
- Mendel A. P.*: A mai szovjet történetelmélet. Új irányzatok vagy a régi? AHR LXXII/1. (1966. okt.) 50—73.
- Kompan Je. Sz.*: A történeti összehasonlító módszer és a késői feudalizmus kutatásának egyetemes történeti szemlélete. UIZs 1966. 1. sz. 36—46.
- Orlov A. V., Petrenko V. Sz.*: Szociológiai módszerek alkalmazása a történeti kutatásnál. UIZs 1966. 10. sz. 39—46.
- Gajevszkij A. N., Sevsucsk G. M.*: A történettudomány és a szociológiai kutatások. UIZs 1966. 6. sz. 27—39.
- Sersenko L. A., stb.*: A szociológia aktuális problémái. (Konferenciák Moszkvában, Leningrádban és Minszkben.) VAN 1966. 6. sz. 92—99.
- Jadov V.*: A konkrét szociológiai kutatások fejlődése a Szovjetunióban. NV 1966. 11. sz. 108—115.
- Pronstejn A. P.*: Szenteljünk több figyelmet a tudományos kutatások koordinálásának. VI 1966. 11. sz. 198—201.
- Asszaturova M. I.*: A SzTA Történettudományi Osztályára. ISzSzSZR 1966. 5. sz. 213—215. [1965 eredményei]
- A SzKP története tudományos kidolgozására alakult koordinációs tanácsban. VIK 1966. 6. sz. 153—157. [Előkészületek az 50. évford.]
- Szelepov L. A.*: A párt történetének egyik legfontosabb időszaka. (Az SzKP Történet II. kötetének megjelenése alkalmából) VIK 1966. 8. sz. 17—32.
- Barakov K. N.*: A SzTA Történettudományi Intézete 1965-ben. NNI 1966. 3. sz. 187—188.
- Hroszov V.*: A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tevékenysége. RH CCXXXVI. (1966. júl.—szept. 130—134.)
- Beszkrornij L. G.*: A Szovjetunió Október-előtti történetének tanulmányozása a SzTA Történettudományi Intézetében a hétéves terv ideje alatt. ISzSzSZR 1966. 5. sz. 205—210.
- Skaratan O. I.*: A szovjet munkásosztály története tanulmányozásának módszertani szempontjai. VI 1966. 4. sz. 3—15.
- Lelcsuk V. Sz.*: A Szovjetunió nemzeti köztársaságai szocialista iparosításának történetírása. ISzSzSZR 1966. 3. sz. 81—102.
- A Latinamerikai Intézet kutatási irányairól. VAN 1966. 12. sz. 3—6.
- Komiszarov B. N.*: A szovjet latinoamerikanisztika történetéből. (V. M. Mirosevszkij iratai.) NNI 1966. 4. sz. 132—135. [1900—1942.]
- Venyegyiktov G. K.*: A SzTA Szlavisztikai Intézete szláv nyelvészeti szektorának munkája, 1963—1965. SzS 1966. 3. sz. 72—78.
- Zajcev V. M.*: A SzTA Szlavisztikai Intézete 1965-ben. NNI 1966. 3. sz. 188—189.
- Koval M. K.*: A történettudományi intézmények létrehozása és tevékenysége Ukrajnában a szovjet hatalom első éveiben. UIZs 1966. 4. sz. 66—72.
- Szancevics A. V.*: A történettudomány fejlődése Ukrajnában a XXII. és XXXIII. kongresszus között. UIZs 1966. 3. sz. 40—52.
- Kamenyckaja N. V.*: A Belorussz SzSZR TA Történettudományi Intézetének munkája 1965-ben. ISzSzSZR 1966. 4. sz. 229—230.
- Biron A. K.*: A történettudomány fejlődésének fő irányai Szovjet-Lettországban. VI 1966. 8. sz. 3—19.
- Fedosov I. A.*: A történettudomány a moszkvai egyetemen, 1956—1965. VI 1966. 10. sz. 134—144.
- Beljavszkij M. T.*: A helyszíni-látogatás és a feudalizmus-kori orosz történelem tanulmányozása az egyetemeken. ISzSzSZR 1966. 5. sz. 68—79.
- Gavrilcsev V. A.*: A tomszki „Kujbisev” egyetem történéseinek tudományos-kutató munkája. VI 1966. 7. sz. 139—143.
- Parlonszkaja A. I., Utsenko Sz. L.*: A SzTA Ókori történeti szektorának munkája 1965-ben. VDI 1966. 1. sz. 145—152.
- Giorgazde G. G.*: Az ókori történet, filológia és archeológia tanulmányozása Grúziában, 1960—1965. VDI 1966. 3. sz. 223—232.
- Udalcova Z. V.*: A szovjet bizantinológusok a NDK-ban VI 1966. 6. sz. 175—176.
- Udalcova Z. V.*: A szovjet bizantinológia 1964-ben. NRS L/V—VI. (1966. szept.—dec.) 738—743.
- A szovjet történészek szívügye. ISzSzSZR 1966. 4. sz. 3—8. [A emlékvédelmi bizottság megalakítása.]
- Gukonszkij A. I.*: A szovjet archeográfia vitás kérdései. VI 1966. 5. sz. 65—76.
- Azbelev Sz. N.*: A textológia mint történeti segéttudomány. ISzSzSZR 1966. 4. sz. 81—106.
- Malov V. N.*: Mi az a paleográfia. VI 1966. 2. sz. 209—213.
- Brachman B., Schreier H.*: A dokumentáció minimuma vagy maximuma? VI 1966. 8. sz. 107—112.
- Furszenko A. A.*: A filatélia és a történelem. VI 1966. 3. sz. 205—215.
- Kovalenko N. B.*: A szovjet társadalom történetének forrásai az Októberi Forradalom közp. Áll. Archivumában. VI 1966. 3. sz. 154—160.

- Puskarjov L. N.*: A történeti környezet és a történeti forrás. UIZs 1966. 7. sz. 15—21.
- Sevargyin A. Ja.*: A legújabb történet tansegédleteinek megvitatása. VI 1966. 5. sz. 165—172.
- Kantorovics I. N.*: Az ázsiai és afrikai országok új és legújabbkori történetének oktatása a középiskolában. NAA 1966. 1. sz. 82—85.
- Kuzmin M. Sz.*: A Szovjetunióval való kulturális kapcsolatok angol társasága. VI 1966. 2. sz. 203—206.
- Ioffe A. Je.*: A Szovjetunióval való külföldi baráti társaságok tevékenysége. VI 1966. 3. sz. 15—30.
- Plimak G. V.*: Marx, Engels és Oroszország. Megjegyzések a mai burzsoá történetírásról. ISzSzsZr 1966. 4. sz. 191—209.
- Kastanov Sz. M.*: Oroszország feudalizmus-kori társadalom és belpolitikai történetének tanulmányozása Franciaországban 1960—1964-ben ISzSzsZr 1966. 3. sz. 189—203.
- Rikalov V. Sz.*: A Szovjetunió külpolitikájának kérdései P. Renouvin és J. B. Duroselle megvilágításában. VI 1966. 9. sz. 192—196.
- Molok F. A.*: A csehszlovák—szovjet kapcsolatok a Szovjetunió történetében a Slovakszi Pregled folyóiratban az 1964—1965 években. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 195—200.
- Sladek Z., Schwankmeyer M.*: A burzsoá történetírás a csehszlovák—szovjet viszonyokról. SzS 1966. 1. sz. 12—17.
- Kulicsenko M. I.*: A nemzeti kérdés megoldása a Szovjetunióban a burzsoá történetírás torzításában. VIK 1966. 1. sz. 62—74.
- Kanyevszkij B. P.*: Az amerikai „szovjetológia” jellemzéséhez. VI 1966. 5. sz. 181—186.
- Allatorceva A. I.*: Az „Istórik-Marksziszt” — „Voproszi Istórii”. (A folyóiratok krónikájának 40 éve.) VI 1966. 3. sz. 170—176; 4. sz. 153—169.
- Volkov F., Ghinkin A., Szelenyev K.*: A szovjet történetészek foruma. Kom 1966. 14. sz. 120—125. [A Novaja i Novejszaja Istorija folyóiratról.]
- Kumanov V. A.*: A 12 kötetes „Szovjetunió története” előkészítésének menetéről. VI 1966. 3. sz. 139—142.
- Lasuk L. P.*: „A világ népei” sorozat és az etnográfia fejlődésének néhány problémája. VI 1966. 10. sz. 144—155.
- Kalacsian Sz. T.*: A „nemzet” fogalmának kérdéséhez. Vitacikk. VI 1966. 6. sz. 24—43.
- Vinokurova R. F.*: P. M. Rogacev és I. M. Szverdlin „A nemzet fogalmáról” írt cikkének megvitatása. VI 1966. 2. sz. 169—171.
- Rudnyev V. V.*: A szocialista nemzet fogalmának meghatározásához. UIZs 1966. 1. sz. 54—61.
- Garusjanc Ju. M.*: Az ázsiai termelési módról. VI 1966. 2. sz. 83—100.
- Petrov V. P.*: Az ősi szlávok az 5—8. században. (Az évkönyvek adatai az archeológiai anyag megvilágításában.) UIZs 1966. 2. sz. 30—37.
- Stökl G.*: Az orosz nemzet létrejötte. ÖO 1966. 4. sz. 261—276.
- Tolocko P. P.*: Kiev politikai helyzete a feudális feldaraboltság idején. UIZs 1966. 10. sz. 63—73.
- Karjalov V. V.*: A régi Rusz és nomádok. PIS 1966. 3. sz. 24—38.
- Zimin A. A.*: A jobbágytörvény — történeti forrás a holopokról a Kievi Ruszból. UIZs 1966. 7. sz. 48—60.
- Müller D. A.*: A kievi Pecszerszkij katedrális hatása és befolyása az orosz ortodox egyházra. JGO 1966. 3. sz. 321—326.
- Sevelenko A. Ja.*: A középkor történeti jelentősége. PIS 1966. 5. sz. 12—23.
- Szaharov A. M.*: Az orosz középkori kultúra. PIS 1966. 5. sz. 24—30; 6. sz. 20—30.
- Gutnova Je. V.*: A középkori parasztság ideológiájának néhány problémája. VI 1966. 4. sz. 52—71.
- Krupnov Je. I.*: A Kaukázus országunk legrégibb történetében. VI 1966. 5. sz. 27—40.
- Popov M. Ja.*: Az Észak-Kaukázus népei a feudalizmus korában. VI 1966. 7. sz. 143—150. [Szemle.]
- Cseremynin L. V.*: Forrástani megjegyzések a nyírfakéregre írt iratokkal kapcsolatban. ISzSzsZr 1966. 2. sz. 94—104.
- Buganov V. I.*: Az orosz évkönyvírás a szovjet történetírásban. VI 1966. 12. sz. 143—154.
- Rappaport P. A.*: Dél-Oroszország történetéből a 11—12. századból. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 113—116.
- Poppe A.*: A szmolenszki érsekség alapítása. PÍH 1966. 4. sz. 538—577. [1135]
- Baramidze A. G.*: Sota Rusztaveli. (Születésének 800. évfordulójára.) VAN 1966. 9. sz. 135—139.
- Kucskin V. A.*: A legrégibb szmolenszki oklevelek. ISzSzsZr 1966. 3. sz. 103—114. [13—14. sz.]
- Procházka V.*: Az egyház és az állam az Elba mentén és a Baltikumban. PS 1965. 11. sz. 95—110. [13. sz.]
- Leinassare I.*: A településformák Lettországban a 13—14. században. SZE 1966. 1. sz. 52—58.
- Karajev O.*: A kirgizek átköltözése a Tien-Samba és a helyi törzsek asszimilálása a 13—15. században. SZE 1966. 4. sz. 100—107.
- Fennell J. L.*: Eriksson Magnus király hadjárata Novgorod ellen 1348-ban. A források vizsgálata. JGO 1966. 1. sz. 51—62.
- Halaga O. R.*: A szlovák városok kapcsolata Lengyelországgal és Oroszországgal a 16. századig. HŠ XI. (1966) 139—165.
- Misko D. I.*: Honnan támadt az „Ukrajna” elnevezés. UIZs 1966. 7. sz. 41—47.
- Kolokolova M. N., Katanov V. M.*: Orjol város 400 éve. VI 1966. 12. sz. 192—196.
- Zins H.*: A moszkvai kereskedelmi társaság és Narva problémája a balti angol hajózásban a 18. század második felének elején. KH 1966. 4. sz. 833—847.
- Devey H. W.*: Helyi kormányzati iratok IV. Iván cár uralkodása idején. JGO 1966. 1. sz. 10—20.
- Kobrin V. B.*: Maljuta Szuratov. VI 1966. 11. sz. 210—212. [1560-as évek.]
- Angermann N.*: A dorpati ortodox püspökség történetéhez. JGO 1966. 2. sz. 232—242. [16. sz. 2. f.]
- Hoffmann P., Donvert E.*: Az oroszországi abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjainak kérdéséhez. ZG 1966. 5. sz. 758—765.
- Mescserjakova N. M.*: A kapitalizmus keletkezésének tanulmányozása. VI 1966. 9. sz. 163—169.
- Buligin I. A., stb.*: A kapitalizmus létrejöttének kezdeti szakasza Oroszországban. VI 1966. 10. sz. 65—90.
- Pavlenko N. I.*: Az oroszországi kapitalizmus létrejöttének vitás kérdései. VI 1966. 11. sz. 81—102.
- Jeroskin N. P.*: A Szovjetunió története a kapitalizmus korszakában. PIS 1966. 4. sz. [Folyóiratszemle.]
- Ekante D.*: A rablók Oroszországban a 17—18. században: Mitosz és valóság. RHMC XII. (1965. júl.—sept.) 161—202.
- Melnyikova A. Sz.*: Az orosz pénzforgalom sajátosságai a 17. században. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 102—112.
- Anpilogov G. N.*: Új anyagok a Bolotnyikov vezette parasztfelkelésről. VI 1966. 12. sz. 199—202.
- Szmirnov I. I.*: A Bolotnyikov felkelés történetéből. (A V. I. Koreckij által talált volga-menti iratok és „Gyimitrij cár kormánya”) ISzSzsZr 1966. 3. sz. 67—78.
- Erasztov D. P.*: A Bolotnyikov-féle parasztháború iratainak optikai-fotográfiai vizsgálata és restaurálása. ISzSzsZr 1966. 3. sz. 79—80.
- Saszkolszkij I. P.*: A közvetlen kereskedelmi kapcsolatok felvétele Oroszország és Svédország között az 1617. évi stolbovói béke után. SzV 29. (1966) 139—158.
- Manykov A. G.*: Ludwig Fabritius a Razin vezette parasztfelkelésről. VI. 1966. 5. sz. 202—206.
- Romanovszkij V. A.*: Az ukrán városi lakosok és a cári kormány politikája a 17. század második felében. UIZs 1966. 2. sz. 22—29.
- Morduhovics L. M.*: Jurij Krizsanics kiadatlan értekezése. SzS 1966. 2. sz. 66—70. [1600 körül]
- Alpatov M. A.*: Jurij Krizsanics történetfelfogása. SzS 1966. 3. sz. 31—44.
- Kamenceva Je. I.*: A mértékrendszer szervezete és az ellenőrzés ügye Oroszországban a 17. sz. végén és a 18. sz. első negyedében. UIZs 1960. 1. sz. 87—94.
- Buganov V. I.*: A 17. század utolsó negyedében lezajlott moszkvai felkelések a forradalomelőtti és a szovjet történetírásban. ISzSzsZr 1966. 2. sz. 105—115.
- Volkov M. Ja.*: Bőrkereskedői vállalkozások a 18. század első negyedében. ISzSzsZr 1966. 1. sz. 138—151.
- Troockij Sz. M.*: A 18. században Oroszországban lezajlott „palotaforradalmak” történetírása. VI 1966. 2. sz. 38—53.
- Dvojszenko-Markova Je. M.*: A 18. századi orosz—

- amerikai tudományos kapcsolatok történetéből. SzSz 1966. 2. sz. 41—47.
- Šuchardín, S. V.: A csehszlovák—orosz tudományos-technikai kapcsolatok a bányá-ügy területén. ZDVTs (1966) IV. 71—76. [18. sz.]
- Geyer Fr.: A „társadalom” mint állami intézmény. (Megjegyzések a 18. századi orosz államigazgatás társadalomtörténetéhez.) JGO 1966. 1. sz. 21—50.
- Sinzheimer G. P. G.: Az orosz jobbhátság gazdasági helyzete és az amerikai rabszolgaság gazdasági helyzete (összehasonlító tanulmány). JGO 1966. 4. sz. 513—528.
- Amburger E.: Orosz kereskedelmi ügynökök és kereskedő tanoncok sikertelen kísérletei külföldön a 18. század közepén. JGO 1966. 2. sz. 161—166.
- Schmidt S. O.: A cárizmus belpolitikája a 18. század közepén. Ann 1966. 1. sz. 95—110.
- Jablunovskij H.: A politika változásai az északkelet-német térségben a 18. század közepétől a második világháborúig. ZfO 1966. 2. sz. 232—261.
- Laran M.: A polgári értelmiség első generációja Oroszországban, 1750—1780. RHMC XIII. (1966. ápr.—jún.) 137—156.
- Kabuzan V. M., Troickij Sz. M.: Új források Kelet-Szibéria lakosságának történetéhez a 18. század második felében. SzE 1966. 3. sz. 23—47.
- Laran M.: Nemesek és parasztok Oroszországban a jobbhátság „aranykorától” eltörteléséig, 1762—1861. Ann 1966. 1. sz. 111—140.
- Camariano-Cioran, A.: Az 1768—1774-es orosz—török háború és a görögök. RESE 1965. 3—4. sz. 513—548.
- Je. I. Pucagov kihallgatása és elítélése. A jegyzőkönyveket közli: R. V. Ovesnyikov. VI 1966. 3. sz. 124—138; 4. sz. 111—126; 5. sz. 107—121; 7. sz. 92—109; 9. sz. 137—140.
- Dalín V. M.: Gilbert Romm, Pavel Sztroganov és a szentpétervári udvar. VI 1966. 6. sz. 207—213.
- Lukin B. V.: Miranda kapcsolata a londoni orosz diplomáciai misszióval. (Ismeretlen leveleiből.) NNI 1966. 4. sz. 67—73. [1791—1800]
- McNally R. T.: Pjotr Ja Csaadajev könyvtára. JGO 1966. 4. sz. 495—512.
- Stribirny W.: Az orosz birodalom ércbányászata 1785-től. SW 1966. 2. sz. 195—201.
- Kovalcsenko I. D., Milov L. V.: A parasztek robotkiszákmányolásának intenzitásáról Közép-Oroszországban a 18. század végén és a 19. század első felében. ISzSzSzR 1966. 4. sz. 55—80.
- Rindzjunszkij, P. G.: Közép-Oroszország parasztságára nehezedő adó-kiszákmányolás mértékének megállapításához a 18. század végén és a 19. század első felében. ISzSzSzR 1966. 6. sz. 44—64.
- Barracough G.: Európa, Amerika és Oroszország a 19. sz. elképzelésében és gondolkodásában. HZ 1966. 2. sz. 280—315.
- Pruckov N. I.: A szocializmus eszméi a 19. század orosz klasszikus irodalmában. VAN 1965. 1. sz. 69—72.
- Holodkovszkij V. M.: Napoleon egette-e fel Moszkvát? VI 1965. 4. sz. 31—43.
- Hollingsworth B.: Napoleon betérése Oroszországba és az újabb szovjet történeti irodalom. JMH 33/1. (1966. márc.) 38—52.
- Vodarszkij Ja. Je.: Az európai-Oroszország központi iparvidéke ipari településeinek kialakulása. ISzSzSzR 1966. 3. sz. 144—160.
- Fjodorov V. A.: A parasztság bomlása időszakában Oroszországban lezajlott parasztmozgalmak történetírása. VI 1966. 2. sz. 148—156.
- Szirovatszkaja N. A.: A volhiniai és podoliai kormányzóságok parasztjainak harca a feudális elnyomás ellen a 19. század első negyedében. UIZs 1966. 5. sz. 56—60.
- Grivel M.: Az orosz mezőgazdaság néhány strukturális vonása, 1815—1917. RHES 1966. 2. sz. 196—221.
- Manfred A. Z.: Társadalmi-politikai eszmék 1815-ben. VI 1966. 5. sz. 54—64.
- Danyijalov A. D.: A dagesztáni és csecsnyai hegyilakók mozgalma Samil vezetésével. VI 1966. 10. sz. 17—28.
- Zadonszkij N. A.: Jermolov tábornok kegyvesztett éve. VI 1966. 8. sz. 215—218.
- Galaktionov A. A., Nyikandrov P. F.: A szlavofilizmus nemzeti forrásai az orosz gondolkodás történetében. VF 1966. 6. sz. 120—130.
- Konjuhova T. A.: A litván állami falvak lustrációja és gazdasági megszervezése P. D. Kiszjelov reformja szerint, 1840—1857. ISzSzSzR 1966. 5. sz. 53—67.
- Radevič M.: Az első orosz professzorok Belgrádban. IG 1965. 1. sz. 85—93. [1849—1854.]
- Dmitrijev Sz. Sz.: A pravoszláv egyház és állam reform előtti Oroszországban. SzSzSzR 1966. 4. sz. 20—54.
- Litvak B. G.: Kollektív nyilatkozat az oroszországi első forradalmi helyzetről. VI 1966. 11. sz. 156—161. [1850—60-as évek]
- Müller E.: Ivan Vasziljevics Kirejevskij naplója 1852—1854-től. JGO 1966. 2. sz. 167—194.
- Gyakov V. A.: Forradalmi mozgalom az orosz hadseregben és az 1856—1865 évi lengyel felszabadító mozgalom. SzSz 1966. 3. sz. 16—30.
- Kizelstejn G. B.: G. V. Csicserin kézirata A. M. Gorceakov diplomáciai tevékenységéről. NNI 1966. 4. sz. 129—130. [1856—1883.]
- Gurzsj J. A.: Ukrajna iparának fejlődése az öszszövetségi piac rendszerében a 19. század 60—90-es éveiben. UIZs 1966. 10. sz. 26—38.
- Rojkoff M. V.: Oroszország kereskedelme Közép-Ázsiával a 19. század hatvanas éveiben. CHM IX/4. (1966) 953—986.
- Rogger H.: Reflexiók az orosz konzervatívizmusról 1861—1905. JGO 1966. 2. sz. 195—212.
- Druzsinyn N. M.: Az 1860—70-es évek szénátúsi revíziói. (Az 1861-es reform realizálásának kérdéseihez.) IZ 79. (1966) 139—175.
- Thorner D.: A parasztagazdaság egy neopopulista elmélete: A. V. Csajanov iskolája. Ann 1966. 6. sz. 1232—1244.
- Stakelberg Ju. I.: Az 1863-as felkelés történetéből. SzSz 1966. 5. sz. 60—68.
- Vandalkovszkaja M. G., Koleszniczenko D. A.: Vita az orosz forradalmi mozgalom raznocsinyec-korszakának belső periodizációjáról. ISzSzSzR 1966. 4. sz. 107—134.
- Szmirnov A., Szokolov O.: Új irodalom a forradalmi raznocsinyecokról. Kom 1966. 16. sz. 82—91.
- Szaharov A. N.: A Narodnaja Volja „vörös” terrorja. VI 1966. 5. sz. 122—129.
- Korotkov, Ju. N.: Az első „Zemlja i Volja” forrásaiból. (A. A. Szlepcov fűzetének kiadatlan lapja.) IZ 79 (1966) 176—210.
- Volocszenko A. K.: Társadalmi-politikai mozgalom a második forradalmi helyzet idején a Jobb-parti Ukrajnában. UIZs 1966. 1. sz. 76—86.
- Dmitrijev Sz. Sz., Ruzgko N. P.: M. P. Dragomanov szocialista nézetei a 70-es évek demokratikus fellendülésének időszakában. UIZs 1966. 9. sz. 36—45.
- Ivanova R. P.: M. P. Dragomanov és a forradalmi narodnyikok. (A 19. század 70-es éveinek második fele és a 80-as évek eleje.) UIZs 1966. 9. sz. 46—58.
- Szarbej V. G.: M. P. Dragomanov cárizmus-ellenes publicisztikája és a marxizmus-leninizmus klasszikusainak viszonya. UIZs 1966. 9. sz. 23—35.
- Gornova E.: M. P. Dragomanov politikai tevékenysége a lengyel történetírás megvilágításában. UIZs 1966. 9. sz. 72—81.
- Gorovoj F. Sz., Lapin N. A.: Ivan Krasznoperev forradalmi narodnyik. VI 1966. 8. sz. 209—211.
- Sz. A. Podolinszkij a forradalmi narodnyikok között a 19. század 70-es éveiben. (P. levelezése a Vperjod szerkesztéségi titkárával, V. M. Szmirnovval.) Közli: M. P. Ruzgko. UIZs 1966. 7. sz. 120—130.
- Wierzhowski M.: A Chelm-vidék kérdése az orosz állami dumában PH 1966. 1. sz. 97—126. [1875—1905]
- Bulatov A. I.: Egy schlüsselburgi rab emlékezései. VI 1966. 8. sz. 116—123. [1880-as évek.]
- Szuhomlin V. V.: Feljegyzések a kari-i kényszermunka táborról. VI 1966. 4. sz. 97—110. [Sziibéria, 1880-as évek.]
- Zajoncskovszkij P. A.: III. Sándor és legközelebbi környezetéről. VI 1966. 8. sz. 130—146.
- McKay J. P.: Idegen vállalkozók Oroszország iparosításában, 1880—1914. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 582—595.
- Girault R.: Nemzetközi pénzügyek és nemzetközi kapcsolatok. A Putyilov művekről. RHMC XIII. (1966. júl.—sept.) 217—236. [1884—1914]

- Olegina I. N.*: A mai angol és amerikai történetírás a Szovjetunió iparosításáról. VI 1966. 3. sz. 53—69.
- Yaney G. L.*: Bürokrácia és szabadság; N. M. Korkunov államelmélete. AHR LXXI/2. (1966. jan.) 468—486.
- Stepakov A. N.*: Az ukrán immigráció kezdetei Kanadában. UIZs 1966. 6. sz. 50—58.
- Kravecuk P.*: I. Franko és a munkások emigrációja Kanadában. UIZs 1966. 8. sz. 70—80.
- V. B. Lopuhin* emlékiratai: „Emberök és politika” (A 19. század végén és a 20. sz. elején.) Bevezette: A. P. Pokrebinszkij. VI 1966. 9. sz. 118—130; 10. sz. 110—122.
- Rigberg B.*: A cári cenzúra határossága 1894—1917 között. JGO 1966. 3. sz. 327—346.
- Veljanyinova Z. R.*: Lenin műveinek terjesztése a Poltava vidéken 1895—1907. UIZs 1966. 5. sz. 88—96.
- Nyerler V. Je.*: Az orosz delegáció az Internacionálé II. londoni kongresszusán. (Új anyag alapján.) ISzSzSZR 1966. 2. sz. 84—93.
- Martinyenko A. K.*: A Szovjetunió néhány levéltárának dokumentumanyaga az orosz—bolgár kapcsolatok történetéről az imperializmus korszakában, 1895—1917. IP 1966. 5. sz. 126—134.
- Detnan G.*: Gabriel Hanotaux iratai és a francia—országi szövetség proklamálása, 1895—1897. RHD LXXX. (1966. júl.—szept.) 205—213.
- Hanotaux G.*: M. Félix Faure utazása Oroszországban, 1897. aug. 18—31. Jegyzetek pétervári utazásáról. Tárgyalása a cárral és Muraviev gróffal. RHD LXXX. (1966. júl.—szept.) 214—230.
- Andrew Chr.*: Német világgöpiükés a kettős (francia—országi) szövetség újjáalakulása. JCH 1966. 3. sz. 137—151.
- Williams R. C.*: Oroszok Németországban, 1900—1914. JCH 1966. 4. sz. 121—150.
- Renouvin P.*: A francia—országi szövetség orientációja 1900—1901-ben. RHD LXXX. (1966. júl.—szept.) 193—204.
- Iljin V. M.*: A statisztikai források és módszerek felhasználása az 1900—1917 közötti ukrán munkásmozgalom tanulmányozásához. UIZs 1966. 7. sz. 22—33.
- Gingyin I. F.*: Az orosz kapitalizmus néhány gazdasági és társadalmi sajátossága a 20. század elején. ISzSzSZR 1966. 3. sz. 48—66.
- Heilbronner H.*: gróf Aehrenthal és az orosz zsidóság, 1903—1907. JMH 38/4. (1966. dec.) 394—406.
- Hartmann R.*: A német szociáldemokraták és a japán szocialisták álláspontja az orosz—japán háború tekintetében. NAA 1966. 5. sz. 63—70.
- Wierchowski M.*: A kadet párt taktikája az orosz dumában. KH 1966. 4. sz. 849—859.
- Jerman L. K.*: Oroszország demokratikus értelmisége 1905—1907-ben. VI 1966. 12. sz. 23—38.
- Heilbronner H.*: Witte-ellenes diplomáciai összeesküvés 1905—1906: a Schwanebach-memorandum. JGO 1966. 3. sz. 347—361.
- Kovalenko N. B.*: A szevasztopoli szonáta. (Schmidt hadnagy emlékének dokumentált története.) VI 1966. 7. sz. 110—119. [1905]
- Grunt A. Ja.*: „Az új barrikád-taktika” és az 1905 és 1917-es fegyveres felkelések. VI 1966. 11. sz. 20—31.
- Kramarov G. M.*: A fegyveres felkelés a doni Rosztovnál. (Emlékezés.) VI 1966. 12. sz. 117—124. [1905. dec.]
- Vorobej P. I.*: A nemzeti felszabadító mozgalom Ukrajnában az első orosz forradalom fellendülése időszakában. 1905. UIZs 1966. 1. sz. 26—35.
- Ioffe A. M.*: A Znanije kiadó pártrészege. (Adalék a bolsevik könyvkiadás történetéhez az első orosz forradalom idején.) VIK 1966. 2. sz. 69—76.
- Alekszandrov I. A.*: A bolsevik párt stratégiája és taktikája a burzsoá-demokratikus forradalom győzelméért folyó harcban. VIK 1966. 10. sz. 93—106.
- Gyemoeskina N. N.*: A menzsevik eszmék zászlaja alatt. (Megjegyzések a szovjetek 1905. évi történetének mai burzsoá történetírásáról.) ISzSzSZR 1966. 5. sz. 164—182.
- Haupt G.*: Lenin, a bolsevikok és a II. Internacionálé, 1905—1914. RSS 29. (1966. szept.—dec.) 3—30.
- Zotov M. A.*: Harc az OSzDMP III. kongresszusának összehívásáért és a helyi pártszervezetek, 1905. jan.—ápr. VIK 1966. 7. sz. 47—55.
- Avreh A. Ja.*: A június 3-i monarchia és a munkáskérdés. ISzSzSZR 1966. 1. sz. 42—69.
- Caermenszkij Je. D.*: Az orosz burzsoázia 1905 őszén. VI 1966. 6. sz. 56—72.
- Majszkij B. Ju.*: A Sztolipin-rendszer és Sztolipin halála. VI 1966. 2. sz. 123—140.
- Kac N. I.*: Munkásokoportok az össz-oroszországi legális kongresszusokon, 1907—1910. ISzSzSZR 1966. 5. sz. 91—101.
- Szolovjev M. Je.*: Cári provokátorok és a II. állami дума szociáldemokrata frakciójának ügye. VI 1966. 8. sz. 124—129.
- Smorgun P. M.*: Ukrajna bolsevik szervezeteinek harca a szektánság és a baloldali opportunizmus ellen, 1907—1910. UIZs 1966. 10. sz. 14—25.
- Szokurenko V. F.*: A Poltava vidék bolsevikjei a forradalmi fellendülés időszakában (1910—1914). UIZs 1966. 12. sz. 39—43.
- Lorenson E. G.*: A. M. Kollontaj Svédországban. NNI 1966. 1. sz. 106—111.
- Jakusina A. P.*: Az OSzDMP külföldi szervezete bizottságának tevékenysége köréből, 1911—1914. VIK 1966. 4. sz. 72—80.
- Pancsenko V. Sz.*: A Don munkásoksztyája a IV. állami дума választási kampányára idején. ISzSzSZR 1966. 1. sz. 131—137.
- Az OSzDMP KB levelezése a helyi bolsevik szervezetekkel, 1912—1914. VIK 1966. 11. sz. 76—85.
- Mitrofanov N. N.*: Néhány új adat a Pravda történetéből, 1912—1913. VIK 1966. 5. sz. 114—118.
- Rozental I. Sz.*: A bolsevikok és az alsóbb állami hivatali dolgozók mozgalma, 1913—1914. (Dokumentumgyűjtemény.) ISzSzSZR 1966. 2. sz. 142—150.
- M. M. Litvinov* kiadatlan levelei V. I. Leninhez, 1913—1915. Közl.: Z. Sz. Sejnyisz. NNI 1966. 4. sz. 120—128.
- Rogger H.*: Oroszország 1914-ben. JCH 1966. 4. sz. 95—120.
- Bestuzhev I. V.*: Az orosz külpolitika, 1914. február—június. JCH 1966. 3. sz. 93—112.
- Haritonov V. L.*: A bolsevikok katonai munkája Ukrajnában az első világháború éveiben. UIZs 1966. 7. sz. 34—40.
- Kazancev B. N.*: A Szovjetunió ipari munkásai jövedelmének és realbéérének emelkedése 1915—1958-ban. ISzSzSZR 1966. 3. sz. 10—26.
- Szejranjan B. Sz.*: A hadipari bizottságok bojkottja bolsevik taktikájának helyes megvilágításáért. VIK 1966. 2. sz. 112—116.
- Szmirnov A. Sz.*: A bolsevikok viszonya a baloldali eszerekhez az Októberi Forradalom előkészítésének időszakában. VIK 1966. 2. sz. 14—28.
- Piszarev, Ju. A.*: Orosz csapatok a szaloniki fronton 1916—18-ban. IZ 79. (1966) 109—138.
- Puskareva I. M.*: A burzsoá demokratikus forradalom győzelme Oroszországban. PIS 1966. 1. sz. 15—26.
- Volobujev P. V.*: Az Ideiglenes Kormány népellenes politikája. PIS 1966. 3. sz. 9—23.
- Lorenz R.*: Az ideiglenes kormány iparpolitikája. JGO 1966. 3. sz. 367—387.
- Ganreckij Ju. M.*: Az ukrán munkás- és katonaküldöttek szovjetjének álláspontja a kéthatalmi időszak idején a nemzeti felszabadító mozgalom kérdéseire. UIZs 1966. 7. sz. 3—14.
- Miller, V. I.*: A régi hadsereg demokratizálásának kezdete a februári forradalom napjaiban. ISzSzSZR 1966. 6. sz. 26—43.
- Bugajev Je.*: Oroszország osztlályai és pártjai Október előestéjén. Kom 1966. 16. sz. 9—21.
- Trukan G. A.*: Közép-Oroszország Október küszöbén. ISzSzSZR 1966. 5. sz. 3—20.
- Komarenko N. V.*: A Szovjetunió 1917—1941-es időszakáról szóló kandidátusi disszertációk szemléje. UIZs 1966. 7. sz. 131—137.
- Szvorokin A. M.*: Az 1917. júniusi tüntetés történetéhez. VIK 1966. 5. sz. 45—54.
- Sztarcev V. I.*: Kerenszkij megfútása. VI 1966. 11. sz. 204—206.
- A bolsevik párt VI. kongresszusa. VIK 1966. 9. sz. 40—65; 10. sz. 39—58. („Az SZKP története” készülő könyvből.)
- Szpirin L. M.*: Az OK/b/P harca a kispolgári pártokkal 1917—1920-ban. A kérdés történetírásának szemléje. VIK 1966. 4. sz. 101—108.

- Andrejev A. M.*: A bolsevik szervezetek és a szovjetek a kettős uralmi rendszer felszámolása után. 1917. július. VIK 1966. 11. sz. 40—49.
- Szanyisz V., Sarapov G.*: Az Októberi Forradalom és a parasztság. Kom 1966. 15. sz. 25—35.
- Jackson G. D. jr.*: A parasztnacionálé és a paraszt mint forradalmár. JGO 1966. 2. sz. 213—231.
- Borcseszki V. Ja.*: A parasztküldöttek szovjetjei a Donyec—Krivoj-rogi medencében (1917. szept.—okt. eleje). UIZs 1966. 10. sz. 96—100.
- Fedjakin Sz.*: Az Októberi Forradalom és az értelmiség. Kom 1966. 13. sz. 39—49.
- Inojatov H. S., Landa L. M.*: Az Októberi Forradalom szovjet historiográfiája Középáziában. ISzSzsZr 1966. 6. sz. 3—25.
- Jerikalov Je. P.*: A pétervári Októberi fegyveres felkelés megvilágítása a párttörténeti irodalomban, 1956—1966. VIK 1966. 5. sz. 121—127.
- Acarkin A. N.*: A munkásifjúság a tizenhetes Október nagy napjaiban. PIS 1966. 6. sz. 8—19.
- Jermakov V. T.*: A kulturális forradalom tartalma és kronológiai keretei a Szovjetunióban. VI 1966. 10. sz. 58—64.
- Jerikalov Je. F., Korablev Ju. I.*: Néhány új anyag az OSzDMP III. általános pétervári városi konferenciájáról. VIK 1966. 7. sz. 28—35.
- Szullanova Je. A.*: Lenin részvétele a Szovjetek II. Össz-oroszországi kongresszusa bolsevik frakciójának munkájában. VIK 1966. 8. sz. 47—54.
- Vorobcova Ju. I.*: Az OSzDMP (b) KB külföldi képviselete 1917-ben. VIK 1966. 6. sz. 80—88.
- Emberek és politika. V. B. Lopuhin emlékirataiból.* VI 1966. 11. sz. 116—128. [1917]
- Orosz kommunista csoportok Ausztriában és Magyarországon 1917—1918-ban.* A dokumentumokat közli: R. A. Jermolajeva. VIK 1966. 7. sz. 87—89.
- Pizarev Ju. A.*: Az orosz hadifoglyok Ausztria-Magyarországon 1917—1918-ban. ISzSzsZr 1966. 4. sz. 166—178.
- Kukuskin Ju. Sz.*: A szovjetek 1917-ben. PIS 1966. 2. sz. 16—27.
- T'kacsuk A. G.*: A katonai forradalmi bizottságok a délnyugati román fronton. 1917. okt.—1918. febr. UIZs 1966. 5. sz. 65—81.
- Geraszimjuk V. R.*: Lenin harca a kenyérért a szovjet hatalom első hónapjaiban, 1917. okt.—1918. ápr. VIK 1966. 1. sz. 75—84.
- Alijarov Sz. Sz.*: Gyakorlatilag alkalmazták-e a bakui munkások kollektív szerződését 1917-ben. ISzSzsZr 1966. 1. sz. 110—123.
- Haritonova A. G.*: Orenburgi vasutasok Leninnél 1917 novemberében. VIK 1966. 7. sz. 101—104.
- Golinkov D. L.*: Ki volt az 1917. októberi juncker felkelés szervezője? VI 1966. 3. sz. 202—205.
- Bljumfeld O. A.*: A főhadiszállás mellett működő katonai-forradalmi bizottság. ISzSzsZr 1966. 2. sz. 131—142.
- Nikola Pašić* az oroszországi önkéntes hadtestről. Közli: A. Lainović. HZB XVIII. (1965) 215—218.
- Resedko P. F.*: A Vörös Gárda a Balparti Ukrajna falvaiban (1917 november—1918 január). UIZs 1966. 11. sz. 95—102.
- Garcev P. I.*: Az orosz nép fegyveres segítsége Ukrajna munkásainak a Központi ráda és a Kalinyin elleni harcban (1917 december—1918 január). UIZs 1966. 11. sz. 103—109.
- Gurjanov P. D.*: A vörös községek gyenyikínisták ellen vívott harcának néhány lapja. UIZs 1966. 11. sz. 87—94.
- Szarbej V. G.*: Hogyan bírálta Lenin az USzDMP vezetőinek burzsoá-nacionalista koncepcióját és ennek jelentősége a történetírásban. UIZs 1966. 3. sz. 53—59.
- Kalita V. D.*: Szovjet Ukrajna első kormánya létrejöttének előfeltételei. UIZs 1966. 3. sz. 67—74.
- Kajmjny Ja.*: A párt harca a szocialista forradalom győzelméért Lettországon 1917—1919-ben. (A források szemléje.) VIK 1966. 10. sz. 126—133.
- Verhosz V. P.*: A Vörös Gárda történelmének irodalma. VI 1966. 2. sz. 141—148.
- Cipkin G. A.*: A vörös-gárdisták úrlapjai mint történeti forrás. VI 1966. 5. sz. 199—202.
- Krutov D. I.*: A szovjetek hatalmáért küzdő harcok hősei. (Adatok a polgárháború éveiben kitüntetett vörös-hadseregbeli harcosokról és alakulatokról.) VIK 1966. 3. sz. 97—98.
- Ikorszkij P. I.*: Az elvtársi bíróságok szerepe a munkafegyelm megerősítésében és a dolgozók nevelésében 1917—1919-ben. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 217—220.
- Zsikina F. G.*: A Kommunista Párt átszervezése Október győzelmé után. VIK 1966. 11. sz. 50—60.
- Dmitrenko V. P.*: A kereskedelem államosításának néhány eredménye 1917—1920-ban. IZ 79 (1966) 225—243.
- Siskin V. A.*: Az Októberi Forradalom és a szovjet állam és a kapitalista világ gazdasági kapcsolatai 1917—1918-ban. VI 1966. 11. sz. 3—19.
- Sztyepanov A. S.*: Német—szovjet kapcsolatok 1917—1927 között a diplomáciai akták tükrében. ZG 1966. 2. sz. 255—265.
- Pavelko V. U.*: Szovjet-Ukrajna és Csehszlovákia kulturális kapcsolatainak történetéből, 1918—1939. UIZs 1966. 7. sz. 73—82.
- Kurtovin Ja. D.*: A szocializmus felépítésének lenini terve a Szovjetunióban. VIK 1966. 3. sz. 79—86.
- Galperina B. D., Szarcev V. I.*: A városi dumák felszámolásának történetéhez, 1918. ISzSzsZr 1966. 1. sz. 124—130.
- Bihl W.*: Adalék Ausztria-Magyarország Ukrajna-politikájához 1918-ban. JGO 1966. 1. sz. 51—62.
- Ahtamdzjan A. A.*: Az 1918. évi breszt-litovszki tárgyalások. VI 1966. 11. sz. 32—46.
- Szemanov Sz. N.*: A mahnoizmus és esődje. VI 1966. 9. sz. 37—60.
- Karpenko A. Je.*: Észak-Bukovina megszállása a bojár Románia által és a dolgozó tömegek harca a megszálló uralom ellen, 1918—1919. UIZs 1966. 10. sz. 56—62.
- Ocsak I. D.*: A jugoszláv tanácsok Oroszországban 1918—1921-ben. VI 1966. 6. sz. 44—45.
- Kazakov A. Ja.*: Az OK (b) P KB hogyan vezette a szibériai bolsevikok tevékenységét a fehérgárdisták hátában 1918—1920-ban. VIK 1966. 6. sz. 49—58.
- Jelkina Sz. I.*: Az OK (b) P KB tárgyalásai a nemzeti köztársaságok és területek felelős funkcionáriusával, 1918—1923. VIK 1966. 3. sz. 54—61.
- Tadevoszjan E. V.*: A nemzeti kérdés megoldása a Szovjetunióban — Október legnagyobb vívmánya. PIS 1966. 4. sz. 21—31.
- Kiszeljov G. F., Ljubiseva V. A.*: V. I. Lenin és az OSzSzsZK állami pecsétjének és címerének megalkotása. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 21—25.
- Sztaszcsikij D. N.*: Az USA polgári történetírása a Szovjet-Oroszországnak nyújtott amerikai segítyéről. VI 1966. 4. sz. 173—180. [ARA, 1919—1923.]
- Rakovszkij M. Je.*: A Grigorjev-féle kulaklázadás veresége, 1919. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 35—52.
- Mustukov V., Katibli M.*: Szergej Minonovics Kirov emlékezete. VIK 1966. 5. sz. 151—153. [szül. 80. évford.]
- Tudósok Sz. M. Kirovról.* ISzSzsZr 1966. 2. sz. 116—131. [Megemlékezések találkozásokról.]
- Arubjungan Ju. V.*: A falu kutatásának szociológiai tapasztalatai a huszas években. VIK 1966. 3. sz. 62—69.
- Donkov I. P.*: Az Antonov-féle összeesküvés szétzúzásaának megszerzése. VIK 1966. 6. sz. 59—71.
- Inojatov H. S., Csugajev D. A.*: A népi forradalmak győzelmé és a szovjet népi köztársaságok megalakulása Horezmben és Buharában. ISzSzsZr 1966. 2. sz. 66—83. [1920]
- Surigin A. P.*: Az OK (b) P KB Távolkeleti Irodája a polgárháború éveiben (1920—1922). VIK 1966. 8. sz. 55—62.
- Sereseszki B. M.*: A Távolkeleti Köztársaság megalakítása. VI 1966. 3. sz. 31—42.
- Burjak V. I.*: Az első kommunista szombatok Groznyban. ISzSzsZr 1966. 1. sz. 104—110. [1920.]
- Geller I. I.*: Május 1-i kommunista szombat a Kremlben. VI 1966. 5. sz. 207—209.
- Zak L. M., Iszajev M. I.*: A Szovjetunió népei irásbeliségének problémái a kultúrforradalomban. VI 1966. 2. sz. 3—20.
- Bacsinszkij P. P.*: Az OK (b) P X. kongresszusának 45. évfordulója. UIZs 1966. 3. sz. 132—134.
- Kukuskin Ju. Sz.*: A szovjetek a helyreállítási időszakban. VI 1966. 3. sz. 43—52.

- Bucinszkij P. P.*: A lenini nemzeti politika megvalósítása Ukrajnában a helyreállítási időszakban, 1921—1925. UIZs 1966. 1. sz. 97—107.
- Noszkov F. A.*: A Donyec-medence első pártszervezeteinek részvétele a termelési kérdések megoldásában, 1921—1925. VIK 1966. 2. sz. 45—52.
- Klimov Ju. N.*: Az új gazdaságpolitika periodizációjának kérdéséhez. VIK 1966. 11. sz. 61—66.
- (Gladkov I. A.)*: V. I. Lenin a Nep-re való áttérésről. (Az SzKP története IV. kötetéből.) VIK 1966. 10. sz. 60—75.
- Morozov L. F.*: Az államkapitalizmusról és a kooperatívák társadalmi természetéről a Nep kezdetén. VIK 1966. 12. sz. 44—45.
- Foa L.*: Gazdasági viták a Szovjetunióban a NEP korszakáról. RSS 29. (1966. szept.—dec.) 164—172.
- Danyilov, V. P.*: A szovjet falu társadalmi politikai helyzetének jellemzéséhez a kollektivizálás kezdetén. IZ 79. (1966) 3—49.
- Petrovskaja, G. P.*: A mezőgazdasági munkásság és a mezőgazdasági és faipari munkások szövetsége a Szovjetunió mezőgazdasága kollektivizálásának előestéjén. IZ 79. (1966) 50—76.
- Dahalejger G. F.*: Kazahsztan a NEP előestéjén. VI 1966. 8. sz. 20—34.
- Korozov A. I.*: Az államkapitalizmus problémái és a párt gazdaságpolitikája az átmeneti időszakban. VIK 1966. 10. sz. 76—89.
- Kiszeljov V. I.*: A kolhozok demokratikus igazgatási szerveinek történetéhez. UIZs 1966. 10. sz. 3—13.
- Jahn G.*: A német munkásszövetség segítése a szovjet dolgozóknak 1921—1922-ben. IszSzsZr 1966. 5. sz. 182—195.
- Tulepajev B. A.*: A gyapotkérdés megoldása a Szovjetunióban. VI 1966. 9. sz. 3—14. [20/30-as évek]
- Szerij Ja. M.*: Az OK(b)P KB Középázsiai hivatala szervezetének és működésének történetéből (1922 május—1924 vége). IZ 79. (1966) 210—225.
- Dmitrenko Sz. L.*: A helyi párhizottságok összetétele 1924—27-ben. IZ 79. (1966) 77—108.
- Csernyak Je. B.*: A szocialista Internacionálé és a harc a háború ellen, 1924—1939. VI 1966. 2. sz. 54—69.
- Olaanszkij P.*: Vera Horuzsaja tevékenységét Nyugat-Beloruszsiában az 1924—1925. években. SzSz 1966. 1. sz. 18—24.
- Szun Jat-szen a szovjet—kínai barátságról. Az újságcikket publikálja: R. A. Mirovieckaja. NAA 1966. 2. sz. 138—140. [1924]
- Oszetrov A. F.*: Szovjet-Ukrajna és Anglia munkásainak baráti kapcsolatai, 1924—1927. UIZs 1966. 8. sz. 13—23.
- Kopicsen N. I.*: A Német Szövetségi Köztársaság burzsoá történetírása a Szovjetunió külpolitikájáról 1924—1925-ben. VIK 1965. 7. sz. 36—46.
- Az OK(b)P XIV kongresszusa. Irányvétel az ország szocialista iparosítására. Az „új ellenzék” szétűzése. VIK 1966. 1. sz. 40—61. [1925. dec.]
- Aboljtin V. Ja.*: A szovjet hatalom visszaállítása Észak-Szahalinban. VI 1966. 10. sz. 91—110.
- Kukuskin Ju. Sz.*: Kulákterror falun 1925—1928-ban. IszSzsZr 1966. 1. sz. 94—103.
- Kolomijenko I. I.*: Az UK(b)P ideológiai munkájának néhány kérdése, 1926—1929-ben. UIZs 1966. 10. sz. 47—55.
- Grinjuk P. F.*: Hogyan irányította a párt a saját és a Munkás-szegényparaszt felügyelet mozgalmát Ukrajnában, 1926—1929. UIZs 1966. 1. sz. 70—75.
- Kolomijenko I. I.*: Az Ukrán K (b) P szervezeti megerősítése a szocializmus frontális előretörésének időszakában, 1926—1929. UIZs 1966. 1. sz. 3—13.
- Kiperman S. T.*: Ukrajna dolgozóinak szolidaritása az angol strajkokkal 1926-ban. UIZs 1966. 5. sz. 125—128.
- Lutcsenko A. I.*: Hogyan irányította az SzKP a műszaki értelmiségi káderek kiképzését 1926—1933-ban. VIK 1966. 2. sz. 29—42.
- Harin A. F.*: A szovjet ipar kapitányai 1926—1940-ben. VI 1966. 5. sz. 3—14.
- Ekstejn A. E.*: Az ország villamosítása lenini tervének megvalósításáért. VIK 1966. 2. sz. 86—96. [1926—1929]
- Voszkrzesenskij Ju. V., Szubbotin D. T.*: A szovjet szakszervezetek részvétele a Kommunista Párt harcában a trockisták ellen 1926—1927-ben. VIK 1966. 7. sz. 113—119.
- Okuny Sz. B.*: Ju. N. Tinjanov historizmusa. („Bazir—Muhtar halála” c. regénye és a mai történettudomány.) VI 1966. 8. sz. 35—46. [1927/1929]
- Drobiszser V. Z.*: Az ipar igazgatásának tökéletesítése az első öt éves terv éveiben. VI 1966. 6. sz. 9—23.
- Urarov V. D.*: Az Ukrán KP harca a jobboldali elhajlás ellen a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása előestéjén, 1928—1929. UIZs 1966. 9. sz. 93—99.
- Dzsumanov A.*: Szovjet—francia kulturális és tudományos kapcsolatok 1928—1935-ben. UIZs 1966. 7. sz. 90—97.
- Dorogova M. I.*: Az RKI—CKK szerveinek tömegmunkája az iparban 1929—1932. VIK 1966. 1. sz. 85—93.
- Kaszjanyenko V. I.*: Az SzKP és a szovjet állam harca az ország gazdasági függetlenségéért. VIK. 1966. 11. sz. 15—27.
- Majszkij I. M.*: Naplóm lapjairól. NNI 1966. 6. sz. 118—128. [A Szovjetunió angliai nagykövete, 1932—43.]
- Koval M. V.*: A forradalmár és diplomata. (M. M. Litvinov születésének 90. évfordulójára.) UIZs 1966. 7. sz. 43—145.
- Sunajko I. M.*: A Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa és az egységfront kérdése az ifjúsági mozgásban. UIZs 1966. 1. sz. 14—25.
- Sládek Zd.*: Hogyan finanszírozta a Szovjetunió a csehszlovák kereskedelmet a harmincas években. ČCH 1966. 4. sz. 496—520.
- Sarapor N. P.*: A külföldi munkások és szakemberek részvétele a szocialista építésben az Uralban, 1930—1934. VIK 1966. 3. sz. 70—78.
- Ljudmirszkij D. G.*: A Harkovi Traktorgyár és első vezetője. VI 1966. 2. sz. 207—209. [1930—]
- Kopiaszjanskaja N. F., Gosorszkij V. L.*: Hogy jött létre I. Olbracht első könyve a Kárpát-Ukrajnáról: „Föld név nélkül”. SzSz 1966. 3. sz. 55—62.
- Vilcan M. A., Kim M. P.*: A kulturális építés a szovjet falun, 1933—1940. VI 1966. 5. sz. 15—26.
- Vilcan M. A.*: A kolhozfalu társadalmi-gazdasági rendszere 1933—1940-ben. IszSzsZr 1966. 2. sz. 44—65.
- Kuznyecov N. G.*: A spanyol tengerészekkel a fasizmus ellen. VI 1966. 5. sz. 91—106; 6. sz. 102—116.
- Sevor N. Sz.*: A szocializmus győzelme a Szovjetunióban. Az új alkotmány elfogadása. VIK 1966. 4. sz. 83—91.
- Zelenyin I. Je.*: A szovhozok politikai osztályai a háború előtti években. VIK 1966. 8. sz. 73—82.
- Dudocskin P. P.*: Egy író feljegyzései M. I. Kalinyinról. VI 1966. 8. sz. 113—116.
- Vinaver V.*: A jugoszláv—szovjet kapcsolatok felvételének (1940) külpolitikai háttere. ZDN 45. (1966) 5—60.
- Amort Č.*: Náci tervek a szovjet népek leigázására és kiirtására. (Himmler titkos levéltári anyaga alapján.) IszSzsZr 1966. 2. sz. 163—187.
- Rauch G.*: Az 1939 augusztusi német—orosz megemeltetési szerződés és a szovjet történeti kutatás. GWU 1966. 8. sz. 472—481.
- Birkenfeld W.*: Sztálin mint Hitler gazdasági partnere (1939—1941). SW 1966. 4. sz. 477—510.
- Sadzjuusz G. A.*: A balti köztársaságok ipara és munkásosztálya a szovjet hatalom visszaállítása után, 1940—1965. IszSzsZr 1966. 1. sz. 24—41.
- Zsilin P.*: A Nagy Honvédő Háború és a történettudomány. Kom 1966. 11. sz. 63—74.
- Hass G.*: A második világháború jellege és a Szovjetunió háborúba lépésének nemzetközi jelentősége. ZG 1966. 6. sz. 877—895.
- Klokor V. I.*: A második világháború és a társadalmi tudat balratolódása. VF 1966. 6. sz. 16—26.
- Pirumova M. N.*: V. V. Szuhomlin emlékezései. VI 1966. 4. sz. 96—97.
- Göppfert H.*: A Szovjetunió fasiszta megtámadásának katonai előkészítése. ZG 1966. 7. sz. 1092—1116.
- Lange D.*: A Szovjetunióval való fasiszta rajtatítés és az emigrációban levő német szocialista vezetők magatartása. Kommunisták és szocialdemokraták együttműködésének kezdeteihez az angol emigrációban. ZG 1966. 4. sz. 542—567.

- Jakubovszkij I. I.*: A Szovjet Hadsereg hősi harcái Ukrajna területén 1941. július–októberben. UIZs 1966. 6. sz. 3–15.
- Jazikovics E. F.*: A külföldi antifaszisták a belorusz partizánok soraiban, 1941–1944. ISzSzsZr 1966. 5. sz. 80–90.
- Dimitrov D., Kosev Hr.*: A partizánmozgalom a felkelő tevékenység VI. zónájában, IP 1966. 6. sz. 22–47.
- Kiricsenko Sz. N.*: Ukrajna pártszervezeteinek részvétele védelmi vonalak létrehozásában a Nagy Honvéd Hőború első szakaszában. UIZs 1966. 6. sz. 64–71.
- Matyijko N. M.*: Szovjet-Ukrajna tudósainak hozzájárulása a hadiparhoz a Nagy Honvéd Hőború időszakában, 1941–1945. UIZs 1966. 6. sz. 59–63.
- Kozsárba P. M.*: A pártszervezetek szerepe az ukrán nép erőinek mozgósításában a Nagy Honvéd Hőború első időszakában. UIZs 1966. 2. sz. 63–72.
- Hljakin A. A.*: A partizánosztagok harcái tartalékainak létrehozásáról. UIZs 1966. 6. sz. 72–77.
- Gyenyiszenko I. P.*: Az Ukrán KP politikai tömegmunkája a háterszágban (1941–1943). UIZs 1966. 12. sz. 31–38.
- Akulov M. R.*: Szibéria munkásainak harca a haditermelés fejlesztéséért 1941–1942-ben. ISzSzsZr 1966. 3. sz. 27–47.
- Vasziljev A. F.*: A szovjet háterszág a Nagy Honvéd Hőborúban. VI 1966. 6. sz. 138–147.
- Vasziljevskij A.*: A döntő fordulat a Honvéd Hőború menetében. Kom 1966. 7. sz. 48–60.
- Proektor D. M.*: Ezerkilencszázegyenegy. NNI 1966. 5. sz. 33–50. A nagy moszkvai csata. A dokumentumokat közlik: Sz. M. Kljakin, A. D. Kolesznyik, A. M. Szinyicin. VI 1966. 12. sz. 3–22.
- Tribuc V. P.*: Hanko haditengerészeti bázis helyőrségének kiürítése. VI 1966. 11. sz. 103–115. [1941.]
- Mereckov K. A.*: A hadak útján. 3. Az első távoikeleti hadosztály. Emlékezések. VI 1966. 2. sz. 101–109.
- Gaponov V. N., Zajcev A. D.*: A légi felöklelés hőse. ISzSzsZr 1966. 4. sz. 135–166. [A 2. világháború légi csatáiról.]
- Pecorkin V. K.*: Új külföldi munkák a sztálingrádi csatáról. VI 1966. 7. sz. 177–184.
- Lemescauk M. M.*: A Kommunista illegálisítás az antifaszista harc szervezése és vezetője az ukrániai fasiszta haláltáborokban. UIZs 1966. 2. sz. 73–81.
- Cibina K. P.*: A Szovjetunió és Franciaország harca a német fasizmus ellen. NNI 1966. 1. sz. 41–53.
- Nyevrics A. M.*: A titkos háború labirintusaiban. NNI 1966. 3. sz. 107–114.
- Lescenko L. A.*: Ukrajna az 1940. évi párizsi békekonferencián. UIZs 1966. 7. sz. 61–72.
- Sládek Zd.*: Csehszlovák–szovjet kapcsolatok 1945–1960 között. SŠ VII. (1965) 9–33.
- Pivoluska J.*: Csehszlovák–szovjet kapcsolatok 1945 után a történeti irodalomban. SŠ VII. (1965) 155–165.
- Poletajev V. Je.*: A tudomány és a termelés munkásai alkotó együttműködésének történetéből, 1946–1958. ISzSzsZr 1966. 1. sz. 82–93.
- Romanov V. A.*: Változások az Ukrán SzSzk munkásosztályának minőségi összetételében a háborút követő periódusban. UIZs 1966. 12. sz. 13–21.
- Korkocenko D. I.*: A párt harca a népgazdaság helyreállításért és fejlesztéséért a háború utáni időszakban. VIK 1966. 5. sz. 85–95.
- Utyenkov A. Ja.*: A szocialista verseny a háború utáni években. A történeti irodalom néhány kérdése. VIK 1966. 6. sz. 110–113.
- Romanov V. A.*: Mennyiségi változások az Ukrán SzSzk iparának munkásosztályában, 1946–1964. UIZs 1966. 2. sz. 33–44.
- Bromlej N. Ja.*: Az életszínvonal a Szovjetunióban, 1950–1965. VI 1966. 7. sz. 3–17.
- Gyigijenko V. V.*: Az Ukrán KP tevékenysége a kolhozparasztok anyagi érdekeltsége elveinek bevezetésében (1956–1961). UIZs 1966. 11. sz. 53–58.
- Tonkun V. I.*: Az USzSzk lakosság migrációjának sajátosságai 1959–1963-ban. UIZs 1966. 4. sz. 49–46.
- Nuszupbekov A. N.*: Kazahsztan munkásosztályának kialakulása a szocialista építés éveiben. ISzSzsZr 1966. 4. sz. 9–19.
- Vellouz B.*: Összehasonlító statisztikák a Szovjetunió és az Egyesült Államok fejlődéséről. 1953–1963. ÉP 147. (1966. kot.) 87–95.
- Kozsukalo I. P.*: Az Ukrán KP pártszervezési munkája falun, 1953–1958. UIZs 1966. 3. sz. 81–93.
- Weigt P.*: A szovjet kormányzási rendszer Sztálin halála óta. Értelmezési kísérlet. ÓO 1966. 3. sz. 192–199.
- Lewytjckij B.*: Változási folyamat a szovjet vezetőrétegben. ÓO 1966. 6. sz. 463–468.
- Gajerszkij A. N.*: Az Ukrán KP munkások közötti politikai tömegmunkája formáinak és módszereinek gazdagodása. 1963–1965. UIZs 1966. 3. sz. 15–28.
- Klimenko V. K.*: Az ukrániai szakszervezetek munkája a dolgozók bevándorására a termelés irányításába a XXII. és XXIII. kongresszus közötti időszakban. UIZs 1966. 3. sz. 3–14.
- B. Sz. Baszkov memoárjai. Közli: V. S. Lelcsuk. VI 1966. 3. sz. 94–108. [1884–1965. a Dnyeprosztrój külf. beszerzője.]
- Gorobov A.*: Az 1965. évi terv részletei és problémái. ÉP 138. (1966. jan.) 87–102.
- Gljazer L. Sz.*: Az új öt éves terv. PIS 1966. 4. sz. 12–20. [1966–1970.]
- Vernes J.*: Az 1966–1970 évi gazdasági távlatok a Szovjetunióban. ÉP 142. (1966. máj.) 13–26.
- Alekszejev A., Sirjagin Ju.*: A Szovjetunió a mai világ-gazdaságban. MEMO 1966. 3. sz. 19–31.
- Bass J.*: Az adók a Szovjetunióban. ÉP 141. (1966. ápr.) 125–144.
- Belejkij V. Sz., Mensov V. P.*: A külpolitika lenini elve a SzKP és a szovjet állam tevékenységében. UIZs 1966. 12. sz. 65–73.
- Plakszin Sz. V.*: Az SzKP tevékenysége a szocialista országokkal való együttműködésért a gazdasági építés területén. VIK 1966. 2. sz. 28–39. [1965–66.]
- Olaszvski K.*: A Szovjetunióval való gazdasági együttműködés fontossága a lengyel gazdaság szempontjából. SM 1966. 4. sz. 12–33.
- Narocnyickij A. L.*: Két tendencia a Szovjetunió és Franciaország viszonyának alakulásában. (A történeti kutatás eredményeire és feladataira.) NNI 1966. 5. sz. 3–21.
- Schmiederer U., Gripenburg R.*: A koexistencia stratégiája a szovjet elméletben és gyakorlatban. RSS 29. (1966. szept.–dec.) 173–191.
- Gribanov Sz. Sz.*: A Komintern VII. kongresszusának történeti tanulságai és a jelenkor. NNI 1966. 2. sz. 171–172.
- Jelcsenko Ju. I.*: Az ukrán Komszomo ltevékenysége az ifjúság forradalmi hagyományok szerinti nevelésében. UIZs 1966. 8. sz. 3–12.
- Szemjonov P. G.*: A nemzet és a nemzeti államiság a Szovjetunióban. VI 1966. 7. sz. 72–81.
- Panibudlaszka V. F.*: A nemzet kérdés marxista-leninista programja és megvalósítása a Szovjetunióban. UIZs 1966. 11. sz. 78–86.
- Gyemün L. Sz.*: A Szovjetunió lakossága növekedési dinamikájának néhány sajátossága. VF 1966. 11. sz. 127–135.
- Kulikov V.*: A szovjet parasztság. Kom 1966. 4. sz. 91–96.
- Arutyunjan Ju. V.*: A falusi lakosság szociális struktúrája. VF 1966. 5. sz. 51–61.
- Nuhovics E.*: A Szovjetunió gazdasági együttműködése a felszabadult országokkal és a burzsoá kritikusok. VE 1966. 10. sz. 81–92.
- Bunitsch P.*: A gazdasági reform problémái a Szovjetunióban. A hiánytalan gazdasági számvevőket követően meg kell valósítani. Ein 1966. 11. sz. 1414–1423.
- Nyers R.*: A gazdasági mechanizmus és a párt. Kom 1966. 16. sz. 92–102.

Törökország

- Guboglu, M.*: A török történetének a 15–18. században. RESE 1965. 1–2. sz. 81–94.
- Mollov R.*: A középkori török irodalom periodizálásáról. EB 1966. 4. sz. 175–198.
- Balıt S.*: Délszláv hozzájárulás az oszmán prózairodalomhoz. ÓO 1966. 6. sz. 469–477. [15–18. sz.]
- Kabrdra J.*: A timár-szpáni rendszer fő vonásai az Oszmán Birodalomban. ČCH 1966. 3. sz. 293–311.

- Spremić M.*: A törökök és a Balkán félsziget a 14—15. században. JIC 1966. 1—2. sz. 37—50.
- Milkova F. G.*: A miriye állami birtok jellege az ottomán birodalomban a 15—19. században. ÉB 1966. 5. sz. 155—176.
- Pall Fr.*: A Hunyadi János által a török ellen vezetett 1442—1443-as háború feltételei és nemzetközi viszonyai. RESE 1965. 3—4. sz., 433—464.
- Göllner C.*: A török alakja a 16. század drámairodalmában. RESE 1965. 1—2. sz. 131—154.
- Alexandrescu-Dersca M. M.*: I. Szulejmán privilégiuma Buda elfoglalásakor (1526). RESE 1966. 3—4. sz. 377—392.
- Virtosu Emil*: Moldva és Havasalföld kapcsolatai az Ottomán Birodalommal a fejedelmi iratok tükrében (17—19. sz.). RESE 1966. 1—2. sz. 197—206.
- Guboglu M.*: Evliya Cselebi Dél-Erdélyben. Fogarasz, Brassó és Nagyszeben leírása. FVL 9/1. (1966) 119—130.
- Benna A. H.*: Kettős kémkedés Bécs 1683 évi török ostroma idején. MÖS 17/18. sz. (1964—1965) 1—23.
- Boyer P.*: Bevezetés Algéria belső történetébe az oszmán uralom alatt. RH CCXXXV. (1966. ápr.—jún.) 297—316.
- Camariano-Cioran A.*: Az 1768—1774-es orosz—török háború és a görögök. RESE 1965. 3—4. sz. 513—548.
- Reychman J.*: Varsó és Istanbul között. A Kosciuszkofelkelés kapcsolatai és visszhangjai Délkelet-Európában. KH 1966. 2. sz. 291—325.
- Thobie J.*: A francia érdekek az Ottomán birodalomban a 20. század elején. Forrástanulmány. RH CCXXXV (1966. ápr.—jún.) 381—396.
- Trumpener U.*: Liman von Sanders és a német—török szövetség. JCH 1966. 4. sz. 179—192.
- Csernyikov I. F.*: Az USA politikája Törökország irányában, 1950—1960. UIZs 1966. 1. sz. 62—69.
- Karpat K. A.*: A török baloldal. JCH 1966. 2. sz. 169—186.
- Sabith S.*: Az 1960. május 27-i puccs és a második köztársaság Törökországban. NAA 1966. 2. sz. 37—44.
- Danilov V. I.*: Az 1960. május 27-i államesiny jellege Törökországban. ÉB 1966. 5. sz. 5—22.
- Danzig B., Mojszejev P.*: A gazdasági fejlődés sajátossága Törökországban. MEMO 1966. 2. sz. 81—89.

Közel-Kelet

- Nouschi A.*: Franciaország, a petróleum és a Közel-Kelet, 1918—1919. IGSS 1966. 1. sz. 97—128.
- Chevallier D.*: A lassú termeléstől a dinamikus gazdasághoz Szíriában. Ann 1966. 1. sz. 59—70.
- Osztrovitjanov Ju.*: A Baath párt nemzetközi szocializmusának múltja és jelene. MEMO 1966. 1. sz. 40—50.
- Levin M.*: A Zsidó nép vége? Ann 1966. 6. sz. 1309—1322.
- Chevallier D.*: Az arabok és „a zsidó nép vége”. Ann 1966. 6. sz. 1323—1331.
- Kraszev R.*: A kurd nemzeti felszabadító mozgalom és a kurd nemzeti szervezetek. IP 1966. 1. sz. 63—80.

Irán

- Jan Rypka (80. születésnapjára.) NAA 1966. 3. sz. 217.
- Kuciya K. K.*: A társadalmi mozgalmak a szehevida állam városaiban. (A nuktavik mozgalma.) NAA 1966. 2. sz. 69—75.
- Keddie N. R.*: A vallásos-radikális szövetség kezdetei Iránban. PP 34. (1966. júl.) 70—80. [1890-től]
- Ivanov M. Sz.*: A munkásosztály kialakulása Iránban. SzE 1966. 2. sz. 59—72.
- Tyihonov N. Sz.*: A Német Szövetség Kőztársaság gazdasági behatolása Iránban. NAA 1966. 3. sz. 42—50.
- Volodarszkij M. I.*: A mai Irán problémái a burzsoá irodalom értékelésében. NAA 1966. 3. sz. 154—159.

India

- Fillozo J.*: Az indiai enciklopédiák. CHM IX/3. (1966) 659—664.
- Ahmad A.*: Történeteszemlélet a 19. század végén és a 20. század elején a mohamedán Indiában. CHM IX/4. (1966) 987—1008.
- Bonard-Levin G. M.*: Köztársaságok az ókori Indiában. (A matematika és a fő anyagok.) VDI 1966. 3. sz. 8—35.
- Szozsina N. N.*: A pancasajaták és szerepük a mai Indiában. (Az indus folyóiratok anyaga alapján.) NAA 1966. 4. sz. 216—221. [Közszégi önkormányzat]
- Belszkij A. G.*: „Az igazi nacionalizmus” koncepciója és ennek reakciós lényege. (Az indus kommunalizmus politikai ideológiájának néhány sajátosságáról.) NAA 1966. 4. sz. 16—28.
- Borsa G.*: A földtulajdon Indiában az angol uralom idején. NRS L/111—IV. (1966. máj.—aug.) 328—366.
- Rudolph Ll. I.*: Radjputana angol szupremácia alatt: az indirekt igazgatás kudarca. JMH 38/2. (1966. jún.) 138—160.
- Pavlov V. I.*: A földművelés és a falusi kézműipar egyetemesítése a 19. századi Indiában. NAA 1966. 4. sz. 68—77.
- Chaudhuri K. N.*: India külkereskedelme és a Kelet-indiai Társaság kereskedelmi tevékenységének megszűnése, 1828—1840. EchR XIX/2. (1966. aug.) 345—363.
- Williams D.*: Az India Tanács a helyi és felső kormányzat közötti viszony, 1858—1870. EHR LXXXI/318. (1966. jan.) 56—73.
- Huttenback R. A.*: Indiaiak Dél-Afrikában, 1860—1914. A brit birodalmi filozófia próbája. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 273—291.
- Jegorov I. I., Rasztjanyikov V. G.*: A felhalmozás Indiában és realizálásának problémái. NAA 1966. 2. sz. 15—26.

Közép-Kelet

- Gooneratne Y.*: A két társadalom. A városi élet a 19. századi Ceylonban. THJ IX/3. (1966) 338—359.
- Andrejev M. A.*: Indonézia. Az állami szektor és a hivatali burzsoázia. NAA 1966. 2. sz. 27—36.
- Pajetta Gl.*: Az indonéz tragédia (Első észrevételek az indonéziai vereséghez.) WZ 1966. 9. sz. 453—466.
- Ivanova Je. V.*: Faluközösségi hagyományok Közép-Thaiföldön. NAA 1966. 3. sz. 70—73.
- Lepkowski T.*: A történeti kutatások fejlődése a demokratikus Vietnámban. KH 1966. 1. sz. 249—251.

Kína

- Gyeljuszin L. P., Szuharsuk G. D.*: A XVII. simológus kongresszus NAA 1966. 1. sz. 229—231 [Leads, 1965. júl. 3—10.]
- Bauer W.*: Az enciklopédiák Kínában. CHM IX/3. (1966) 665—691.
- Chesneaux J.*: Kína új- és legújabbkori történetének kutatása Párizsban. RH CCXXXV (1966. ápr.—jún.) 413—422.
- Prűsek J.*: A sztyeppei övezet a korai nomádoknál és Kína az idősámításunk előtti 9—7. században. ČCH 1966. 6. sz. 805—823.
- Rubin V. A.*: Hogyan ábrázolta Szema Cien a Csungcsiu korszakot. NAA 1966. 2. sz. 76—86. [l. e. 7—6. sz.]
- Twitchett D.*: Kínai társadalomtörténet a hetedik századtól a tizedik századig. A tunhuangi dokumentumokból levonható következtetések. PP 35. (1966. dec.) 28—54.
- Hartvoell R.*: A piac, technológia és a vállalkozás struktúrája a 11. századi kínai vas- és acélpipar fejlődésében. JEH XXVI/1. (1966. márc.) 29—58.
- Tyihirinszkij Sz. L.*: A mandzsu Csin dinasztia uralodása Kínában. VI 1966. 9. sz. 71—90. [1644—1912]
- Borovaja G. M.*: A forradalmi Kantonban. (Visszaem-

- lékezések.) NAA 1966. 3. sz. 134—153. [20. sz. 1. negyede]
- Deyon P.*: Az 1911. évi kínai forradalom. (A Wentworth-by-the-Sea-i konferencián.) Ann 1966. 2. sz. 365—371. [1965. aug.]
- Garusjanc Ju. M.*: Szun Jat-szen, 1866—1925. VI 1966. 11. sz. 129—134.
- Szun Jat-szen születésének 100. évfordulója. VAN 1966. 12. sz. 92—93. [Tud. ülésszak Moszkvában, nov. 10—11.]
- Garusjanc Ju. M.*: Szun Jat-szen és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. NNI 1966. 6. sz. 86—89.
- Kartunova A. I.*: Szun Jat-szen a szovjet nép barátja. VIK 1966. 10. sz. 27—38.
- Szenyin N. G.*: Szun Jat-szen a harcos, gondolkodó, a Szovjetunió barátja. VF 1966. 11. sz. 32—43.
- Szun Jat-szen a szovjet—kínai barátságáról. Az újság-cikkeket publikálja: R. A. Mirovickaja. NAA 1966. 2. sz. 138—140. [1924]
- Vjatin R. V.*: Szun Jat-szen a visszaemlékezésekben és levelekben. NAA 1966. 6. sz. 39—52.
- Ma Hsziang*: Tíz év Szun Jat-szennel. (Emlékezés.) VI 1966. 11. sz. 134—150; 12. sz. 125—138.
- Chesneaux J.*: A föderalista mozgalom Kínában, 1920—1923. RH CCXXVI. (1966. okt.—dec.) 347—384.
- Spira L.*: A kínai „kulturális forradalom” WZ 1966. 10. sz. 507—516.

Mongólia

- Fedotov V. T.*: Jumzsagin Cedenbal. (50. születésnapjára.) VIK 1966. 9. sz. 93—96.
- Kosztova E.*: A történettudomány a Mongol Népköztársaságban. IP 1966. 4. sz. 149—155.
- Falke W.*: A mongol népköztársaság útja. Dap 1966. 6. sz. 690—704.
- Denis J.*: A népi Mongólia. (A Mongol KP XV. kongresszusa után.) CC 1966. 10. sz. 77—87.
- Títkov V. I.*: Társadalmi-gazdasági átalakulások a Mongol Népköztársaságban. VF 1966. 12. sz. 15—25.
- Títkov V. I.*: A mongol népi-forradalmi párt harca az ország fejlődésének nem-kapitalista útjáért a szocializmus felé. VIK 1966. 5. sz. 18—29.
- Matejeva G. Sz.*: A munkásosztály kialakulásának tapasztalatából a Mongol Népköztársaságban. VI 1966. 4. sz. 44—51.

Japán

- Racskov G. Je., Jahontov Sz. Je.*: Alekszandr Alekszejevics Holodovics. NAA 1966. 3. sz. 212—215. [japanologus, 60 éves, műveinek jegyzéke: uo. 215—217.]
- Yoshida A.*: Az istennő ürüléke és a mezőgazdaság kezdetei. Ann 1966. 4. sz. 717—728.
- Tussing A.*: A munkaerő a Meidzsi korszak gazdasági fejlődésében. A jamasi prefektúra mennyiségi vizsgálata. JEH XXVI/1. (1966. márc.) 59—92.
- Goldberg D. I.*: Az 1905. szeptemberi zavargások jellege Japánban. NAA 1966. 3. sz. 61—69.
- Hartmann R.*: A német szociáldemokraták és a japán szocialisták álláspontja az orosz—japán háború tekintetében. NAA 1966. 5. sz. 63—70.
- Sztyepanov A. Sz.*: Diplomáciai megbeszélés Dairenben. VI 1966. 11. sz. 202—203. [1920]
- Vasziljevna Z.*: A japán nacionalizmus és a második világháború. Pensée 128. (1966. júl.—aug.) 102—118.
- Mráček R.*: A japán megszállás és az indonéz felszabadulási mozgalom 1942—1945-ben. SH 1966. 14. sz. 187—230.
- Forster C.*: A jelenlegi japán gazdasági fejlődés távlatai. JEH XXVI/2. (1966. jún.) 239—243.

Amerikai Egyesült Államok

- Dyar B.*: Az American Historical Association san-franciscói közgyűlése, 1965. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 1160—1168.

- Pierce R. A.*: Az American Historical Association közgyűlése, San Francisco 1965. JGO 1966. 2. sz. 315—317. [Dec. 28—30.]
- Dupree A. H.*: Az amerikai tudomány története: A terület maga találja meg magát. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 863—874.
- Higham J.*: Szakadás az amerikai tudományban. AHR LXXII/1. (1966. okt.) 1—21. [exakt—humán]
- Northrop F. S. C.*: Jefferson felfogása a tudomány szerepéről a világ történetében. CHM IX/4. (1966) 891—911.
- Loeadau A.*: A praesentizmus az USA polgári történetírásában. ZG 1966. 7. sz. 1069—1091.
- Zamoskin Ju. A., Mührohn L. N.*: Az antikommunizmus társadalmi-pszichológiai gyökerei az Egyesült Államokban. VF 1966. 10. sz. 80—91.
- Geftyer M. Ja., Malkov V. L.*: Válasz egy amerikai tudósnak. VI 1966. 10. sz. 29—50. [Arthur Mendel michigani egy. tanár kérdései a marxizmus történetelméletéről.]
- Golozenko I. A.*: Pitirim Sorokin történetfilozófiája. NNI 1966. 4. sz. 85—93.
- Sarkov A. M.*: Amerikai szervezetek Ázsia tanulmányozására és ezek tevékenysége. VI 1966. 6. sz. 188—191.
- Aszkoldova Sz. M.*: A munkásmozgalom amerikai burzsoá történetírásának fő irányzata. VI 1966. 5. sz. 41—53.
- Slepakov A. N.*: Az amerikai történetírás az immigráció szerepéről az USA történetében. NNI 1966. 3. sz. 148—156.
- Schmidt H.*: A bevándorlás különböző hullámai az Északamerikai Egyesült Államokba a kezdetektől a kvóta-törvény életbelépéséig. HJ 1965/II. 323—361.
- Sinzheimer G. P. G.*: Az orosz jobbagység gazdasági helyzete és az amerikai rabslolgaság gazdasági helyzete (összehasonlító tanulmány). JGO 1966. 4. sz. 513—528.
- Gyemihovszkij M. V.*: Az USA uralkodó köreinek politikája az indián lakossággal szemben. VI 1966. 2. sz. 70—82.
- Zolotarevszkaja I. A.*: Az indiánok sorsa az Egyesült Államokban. NNI 1966. 4. sz. 47—55; 5. sz. 60—68.
- Suret-Canale J.*: A feketék problémája az Egyesült Államok történetében. Pensée 130. (1966. nov.—dec.) 105—109. [Szemle]
- Meislin B. J.*: Párhuzamok a talmudi és new-yorki úrszortörvény között. CSSH IX/1. (1966. okt.) 84—100.
- Walton G. M.*: Az amerikai gyarmati hajózás mennyiségi vizsgálata. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 595—598. [Disszertáció-beszámoló.]
- Lockridge K. A.*: Dedhan (Massachusetts) lakossága, 1636—1736. ECHR XIX/2. (1966. aug.) 318—344.
- Dvojszenko-Markova Je. M.*: A 18. századi orosz—amerikai tudományos kapcsolatok történetéből. SzSz 1966. 2. sz. 41—47.
- Barracough G.*: Európa, Amerika és Oroszország a 19. század elképzelésében és gondolkodásában. HZ 1966. 2. sz. 280—315.
- Temin P.*: Gőz és vízierő a 19. század kezdetén. JEH XXVI/2. (1966. jún.) 187—205.
- Lebergott St.*: A közlekedés fejlődése az Egyesült Államokban és külső körülményei. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 437—461. [Hozzászólás: H. N. Scheiber, uo. 462—465.]
- Fishlow A.*: A közoktatási befektetések színvonalja a 19. századi Amerikában. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 418—436.
- Murphy J. J.*: Vállalkozók az amerikai őraiपर megalapozásában. JEH XXVI/2. (1966. jún.) 169—186.
- Davis L. E., Legler J.*: A kormány az amerikai gazdaságban, 1815—1902. A mennyiség tanulmányozása. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 514—552.
- Severson R. F., stb.*: A jelzalogkölcson mint fejlett ág: Jelzalogkölcsonök Champaign megyében, Illinois, 1836—1895. JEH XXVI/2. (1966. jún.) 147—168.
- Sviterenga R. P.*: A telekspekulálás „profit” új megvilágításban. Közép-Iowa mint vizsgálati egység. JEH XXVI/1. (1966. márc.) 1—23. [1845—1884]
- Feller I.*: A méterárú-síkszővőszék New England textil-

- iparában. Egy újítás elterjedése. JEH XXVI/3. (1966. szept.) 320—437.
- Gutman H. G.*: A protestantizmus és amerikai munkásmozgalom: A keresztény szellem az aranykorban. AHR LXXII/1. (1966. okt.) 74—101. [1850—1900.]
- Primaek M. L.*: A farm-tőkeképzés mint a mezőgazdasági munkaerő felhasználása az Egyesült Államokban, 1850—1910. JEH XXVI/3. (1966. szept.) 348—362.
- Davis L.*: Tőkepiacok és ipari koncentráció. Összehasonlító tanulmány az Egyesült Államokról és az Egyesült Királyságról. EcHR XIX/2. (1966. aug.) 255—272.
- Temin P.*: Munkaerőhiány és az amerikai ipari ipar termelőképesége az 1850-es években. JEH XXVI/3. (1966. szept.) 277—298.
- Walsh W. D.*: A technológiai változás elterjedése a pennyváltai vasiparban, 1850—1870. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 591—594. [Disszertáció-beszámoló]
- Trescott P. B.*: A szövetségi kormány bevételei és kiadásai, 1861—1875. JEH XXVI/2. (1966. jún.) 206—222.
- Fohlen Cl.*: A szecessziós háború százéves évfordulójáról. RH CCXXXVI. (1966. júl.—szept.) 69—78.
- Korunioez L.*: A polgárháború okai az amerikai történetírásban KH 1966. 3. sz. 637—687.
- Todorovskij Ju. V., Vannab E. E.*: Az USA elnökei gyilkosok céltáblájaként. (Lincoln meggyilkolásától Kennedy meggyilkolásáig.) NNI 1966. 5. sz. 73—85.
- Kacsanov V. Je.*: John Boot rejtélye. VI 1966. 2. sz. 213—217. [1865. Lincoln gyilkosa]
- Woodman W. D.*: A pamut feldolgozásának hanyatlása a polgárháború után. AHR LXXI/4. (1966. júl.) 1219—1236.
- Zubok L. I.*: Az Egyesült Államok expansionistáinak ideológiája a 19. század végén és a 20. század elején. NNI 1966. 6. sz. 45—56.
- Smith T. L.*: Új szempontok a bevándorlás történetéhez Amerikában a 20. században. AHR LXXI/4. (1966. júl.) 1265—1279.
- Harlan L. R.*: Booker T. Washington és a fehér ember terhei. AHR LXX/2. (1966. jan.) 441—467.
- Davis G. H.*: Az ancona affér: a preventív diplomácia esete. JMH 38/3. (1966. szept.) 267—277. [1915. nov. 7.]
- Sztaszevszkij D. N.*: Az USA polgári történetírása a Szovjet-Oroszországnak nyújtott amerikai segítyéről. VI 1966. 4. sz. 173—180. [ARA, 1919—1923.]
- Szivaacev N. V.*: A négerkérdés az USA munkásmozgalmában. 1919—1939. VI 1966. 8. sz. 47—61.
- Wicker E. R.*: A szövetségi tartalékpolitika az 1920—1921. évi depresszió idején. A kérdés újraértékelése. JEH XXVI/2. (1966. jún.) 223—238.
- Green G. D.*: Bankügyek és pénzügyek a háború előtti Louisianában, hatásnak a gazdasági fejlődés menetére. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 579—581. [Disszertáció-beszámoló.]
- Mihajlov B. Ja.*: Az American Federation of Labour jobboldali vezetői az amerikai munkásmozgalom haladó erői ellen, a 30—40-es években. NNI 1966. 2. sz. 75—82.
- Bozsinov V.*: Az Egyesült Államok politikája 1944-ben Bulgáriával szemben. IP 1966. 6. sz. 67—83.
- Szapoznyikov B. G., Voroncov V. B.*: MacArthur emlékezik. (Az amerikai megszálló politika Japánban.) VI 1966. 12. sz. 66—81.
- Jakovlev N. N.*: Lapok F. D. Roosevelttől életéből. A háború éveit. VI 1966. 1. sz. 145—163.
- Jancsik I. J.*: Az USA az 1940. évi havi konferencián. NNI 1966. 1. sz. 89—96.
- Csernyikov I. F.*: Az USA politikája Törökország irányában, 1950—1960. UIZs 1966. 1. sz. 62—69.
- Vellouz B.*: Összehasonlító statisztikák a Szovjetunió és az Egyesült Államok fejlődéséről, 1953—1963. EP 147. (1966. okt.) 87—95.
- Zeilin I.*: A tudományos-ipari forradalom formái Amerikában. CHM IX/4. (1966) 1009—1019.
- Nyikityin V. A.*: A maccarthyzmus — a burzsoá demokrácia kiéleződése az Egyesült Államokban. NNI 1966. 6. sz. 94—104.
- Korionov V. G.*: Az USA imperializmus politikai stratégiájának és taktikájának néhány kérdése Latin-amerikában. NNI 1966. 3. sz. 37—46.
- Larinov V.*: A fegyverkezési eszközök fejlődése és a stratégiai koncepció az USA-ban MEMO 1966. 6. sz. 74—81.
- Perlo V.*: A pénzügyi ellentétek és az amerikai gazdaság kormányzati szabályozása. MEMO 1966. 6. sz. 82—94.
- Sperker H.*: A Washington—Bonn tengely kialakulásához. DAP 1966. 12. sz. 1411—1423.
- Gebhardt G.*: Vállalkozási tanácskozások Nyugat-Németországban és az Egyesült Államokban. Ww 1966. 2. sz. 287—296.
- Wheeler M. E.*: Az Orosz—Amerikai Társaság megalakulása. JGO 1966. 4. sz. 485—494. [1966]

Amerika többi országai

- Dabagjan E. Sz.*: A komintern VII. kongresszusa és Latinamerika. NNI 1966. 1. sz. 184—185. [Emlékönnep Moszkvában 1965. okt. 8-án.]
- L. N.*: A latinamerikai országok története a szovjet kutatók műveiben. NNI 1966. 5. sz. 178—179.
- Komisszarov B. N.*: A szovjet latinoamerikanisztika történetéből. (V. M. Mirosevskij iratai.) NNI 1966. 4. sz. 132—135. [1900—1942.]
- Szmirnova N. A.*: A második orosz expedíció Dél-Amerikába, 1914—1915. (Anyagok és gyűjtemény.) SZE 1966. 6. sz. 98—112.
- Schlenker U.*: A Latinamerika-kutatás hagyományai és jelenlegi feladatai a berlini egyetemen. WZHU 1965. 6. sz. 819—821.
- Lipschutz A.*: Latinamerika agrárproblémái. A gyarmati és előgyarmati korszak maradványai. Ann 1966. 4. sz. 779—814.
- Latinamerika. Ann 1966. 1. sz. 226—238; 6. sz. 1344—1401. [Az irodalom szemléje.]
- Furtado C.*: Latinamerikában: fejlődés és stagnálás. Strukturális vizsgálat. Ann 1966. 1. sz. 1—31.
- Masbie G.*: Latinamerika: urbanizáció és társadalmi-gazdasági fejlődés. MEMO 1966. 10. sz. 43—51.
- Kubler G.*: A városok egysége az amerikai országokban. CHM IX/4. (1966) 884—894.
- Khalabari P.*: A népesség stabilizációjának problémája a fejlődő országokban. DAP 1966. 4. sz. 466—475.
- Khalabari P.*: A népesség robbanásszerű növekedése a fejlődő országokban. DAP 1966. 2. sz. 190—198.
- Romanova Z. I.*: Gazdasági integráció Latinamerikában. Az ellentétek új szakasza. NNI 1966. 3. sz. 73—83.
- Mocsanov Ju.*: Amerika legrégebb kultúrája. SZE 1966. 4. sz. 83—99.
- Kellenbenz H.*: Latinamerika. I. Fejlett indián kultúrák és a conquista. GWU 1966. 4. sz. 233—255. [Szemle]
- Rousseau J.*: Összehasonlító pénztörténet: a wampum piacának csődje. Ann 1966. 5. sz. 1073—1077.
- Jefimov A. V.*: Ki fedezte fel Amerikát? NNI 1966. 4. sz. 18—25.
- Grigulevics I. R.*: Az inkvizíció büntetetei Spanyolországban a 16—19. században. NNI 1966. 6. sz. 72—85.
- Šimeček Z.*: A 16. századi Amerika a Rožemberk család hírszolgálati adatainak tükrében. Hist (1965) XI. 53—93.
- Mahn-Lot M.*: Nézeteltérések Bartolomé de las Casas körül. Ann 1966. 4. sz. 875—885.
- Afanaszjev V. L.*: Bartolomé de Las Casas, a spanyol gyarmatosítók leleplezője. (Halálának 400. évfordulójára.) NNI 1966. 3. sz. 60—72.
- Kosok M.*: Észrevételek a kortársi Robespierre-képről Spanyolországban. ZG 1966. 3. sz. 430—435.
- Hintzke W.*: A nemzeti felszabadító mozgalom Latinamerikában. WZ 1966. 10. sz. 529—540.
- Orosz diplomaták a latinamerikai függetlenségi háborúról. NNI 1966. 1. sz. 112—121; 5. sz. 109—119.
- Paris R.*: José Carlos Mariategui és az inka „kommunizmus” modellje. Ann 1966. 5. sz. 1065—1072.
- Kellenbenz H.*: Egy csapatszállítás Lisszabonból Buenos Airesbe 1600-ban és korai amerikai—német kereskedelmi kapcsolatok. SW 1966. 4. sz. 511—516.
- Strahov A. I.*: Az argentin nép történetének dicső oldala. (Argentína függetlensége kikiáltásának 150. évfordulójára.) NNI 1966. 4. sz. 42—46.

- Kovaljov Je.*: Az agrárreform Bolíviában. Osztályjellege és jelentősége. NEMO 1966. 6. sz. 56—64.
- Blass R.*: Ausztria Brazíliával való kereskedelmének kezdetei. MŰS 17/18. sz. (1964—1965) 209—285.
- Brazília az 1821—1829. évi orosz expedíció résztvevőinek leírásában. NNI 1966. 3. sz. 115—127.
- Furtado C.*: Brazíliában: a gazdaság, politika és társadalom. Ann 1966. 4. sz. 832—841.
- Moszkalenko A. P.*: A történelem és Chile lakosságának mai összetétele. SzE 1966. 1. sz. 59—67.
- Salas E. P.*: Az idő képzetének fejlődése Chilében a gyarmati korszakban. Ann 1966. 1. sz. 141—158.
- Gongora M.*: A kóborlás és a pásztortársadalom Latin-amerikában. (Különösképpen Közép-Chilében.) Ann 1966. 1. sz. 159—177.
- Lavrov N. M.*: Politikai harc Chilében a 19. század végén és a 20. század elején. NNI 1966. 5. sz. 51—59.
- Taraszov K.*: Chile fináncoligarchiája. MEMO 1966. 9. sz. 66—76.
- Iljina N. G.*: A „violencia” problémája a columbiai történetírás megvilágításában. NNI 1966. 2. sz. 125—132 [A reakciók reprezentálják a 40-es évek végétől.]
- Wachtel N.*: Strukturális és történelem. A Cuzco társadalmi szervezetről. Ann 1966. 1. sz. 71—94. [16. sz. Peru]
- Figueros F. B.*: A föld magántulajdonának kialakulása Venezuelában. NNI 1966. 5. sz. 130—136.
- Alperovics M. Sz.*: Miranda és „Nagy Kolumbia”. NNI 1966. 4. sz. 56—66. [Francisco Miranda venezuelai hazafi halálának 150. évf.]
- Lukin B. V.*: Miranda kapcsolata a londoni orosz diplomáciai misszióval. (Ismeretlen leveleiből.) NNI 1966. 4. sz. 67—73. [1791—1800.]
- Mintz S. W.*: A Karib-tengeri térség mint társadalmi kulturális terület. CHM IX/4. (1966) 912—937.
- Will H. A.*: Az alkotmányreform problémái Jamaicában, Mauritiusban és Trinidadban. 1880—1895. EIIR LXXXI/321. (1966. okt.) 693—716.
- Gonyionakij Sz. A.*: „Duvalier atyuska” — Haiti öröngyök tirannusa. NNI 1966. 2. sz. 44—54.
- Séjourné L.*: A maják ma. Ann 1966. 1. sz. 32—43.
- Robertson A.*: A Fray Bernardino de Sahagun által összeállított 16. századi mexicói enciklopédia. CHM IX/3. (1966) 617—627.
- Bad'ura B.*: Nézetek az agrárkérdésről a mexikói forradalomban 1910—1917. SH 1966. 14. sz. 135—185.
- Voroncova Sz. M.*: A mexicói agrárreform céljai és realitása. NNI 1966. 6. sz. 57—71.
- Navarro G.*: Mexico gazdasági és társadalmi fejlődése. Ann 1966. 4. sz. 842—858.
- de Rivecourt J.*: A történettudomány Kubában, 190—1958. NNI 1966. 3. sz. 128—140.
- Lepkowski T.*: Lengyel—kubai kapcsolatok a 19. században. PH 1966. 4. sz. 599—609.
- Polišenský J.*: Az 1895—1898 kubai függetlenségi háború és a csehek s szlovákok, ČCH 1966. 3. sz. 426—432.
- Marinello H.*: A Nagy Október és Kuba. NNI 1966. 5. sz. 69—72.
- De Santis S.*: Jegyzetek a Kubai Kommunista Párttól, létrejöttéről a Castro-forradalomig, 1925—1958. RSS 28. (1966. máj.—aug.) 182—209.
- Nyitoburg E. L.*: A kubai felszabadító mozgalom dokumentumai. (A Szovjetunió Áll Forradalmi Múzeum iratgyűjteményének áttekintése.) MMI 1966. 2. sz. 83—94.
- Dunpierre E.*: Julio Antonio Melia — a kiváló kubai forradalmár. NNI 1966. 1. sz. 82—88. [1903—1929.]
- Brusone J.*: A kubai forradalom gazdasági feltételei. KH 1966. 3. sz. 605—612.
- Merl R.*: Moncada — Fidel Castro első csatája. NNI 1966. 5. sz. 137—144.
- Onufrjev Ju.*: A társadalmi-gazdasági átalakulások Kubában. VE 1966. 5. sz. 124—130.
- Kravecuk P.*: I. Franko és a munkások emigrációja Kanadába. UIZs 1966. 8. sz. 70—80.
- McInnis R. M.*: Regionális bevételi differenciák Kanadában, 1911—1981. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 586—588. [Disszertáció-beszámoló.]
- Shoyama T. K.*: A közszolgáltatások és a regionális fejlődés Kanadában. JEH XXVI/4. (1966. dec.) 498—513.
- Rousseau J.*: Anyagi élet és biológiai feltételek: a quebeci erdőben. Ann 1966. 5. sz. 1040—1047.
- Afrika**
- Pokora T.*: Symposium az ázsiai és afrikai társadalmi formációkról. ČCH 1966. 1. sz. 155—156. [Prága, 1965. okt. 5—6.]
- Szpirt A. Ju.*: A trópusi Afrika története a mai haladó történetírásban. VI 1966. 3. sz. 143—147.
- Louis R.*: Sir Percy Anderson nagy afrikai stratégiája, 1883—1893. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 292—314.
- Love C. J.*: Angol—olasz nézeteltérések Észak-Afrika kérdésében, 1892—1895. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 315—336.
- Louis W. R.*: Nagy-Britannia és az 1919. évi afrikai békekötés. AHR LXXI/3. (1966. ápr.) 875—892.
- César J.*: Az 1956-os szuezi válság. SH 1966. 14. sz. 231—270.
- Andreev A.*: A nemzeti forradalom legyőzhetetlen. (A Szuvei csatorna államotásának és az EAK elleni imperialista intervenció szétzúzásának 10. évfordulója.) NV 1966. 7. sz. 91—94.
- Zseltjakov A. D., Szmolín G. Ja.*: Néhány gondolat az ázsiai és afrikai országok középkori történetének tanításáról. NNA 1966. 5. sz. 80—85.
- Sejnyisz V. L.*: A portugál kolonializmus Afrikában: a gazdasági struktúra. NAA 1966. 5. sz. 3—16.
- Brunschwig H.*: Gyarmatosítás, dekolonizáció és kooperáció. RH CCXXXV. (1966. ápr.—jún.) 397—412.
- Ake Cl.*: Kharizmatikus legitimitáció és politikai integráció. CNSS IX/1. (1966. okt.) 1—13. [Az afrikai népeknl.]
- Karpiński R.*: A szolga-szervezet és a kaszkot szerepe Nyugat-Szudánban. PV 1966. 2. sz. 235—250.
- Cornevin R.*: Ethnotörténet és Afrika története. Ann 1966. 4. sz. 954—958.
- Khalatbari P.*: A népesség stabilizációjának problémája a fejlődő országokban. DAP 1966. 4. sz. 466—475. [Afrika, Latinamerika, Ázsia országairól]
- Khalatbari P.*: A népesség robbanásszerű növekedése a fejlődő országokban. DAP 1966. 2. sz. 190—198.
- Gdański M.*: Az arab egység elméletben és gyakorlatban. SM 1966. 5. sz. 58—73.
- Küek G.*: Az arab országok gazdasági együttműködése. DAP 1966. 9. sz. 1103—1113.
- Alekszandrovskaja L.*: Az afrikai országok gazdasági fejlődési üteme. MEMO 1966. 7. sz. 14—26.
- Tyetyerin O. I.*: Az amerikai magántőke Afrikában. NAA 1966. 3. sz. 31—41.
- Lachenal G.*: Katonai puccsok Afrikában CC 1966. 4. sz. 73—84.
- Liebig G.*: Adalék az Afrikában történt katonai puccsok néhány okához és hátteréhez. Ein 1966. 6. sz. 768—778.
- Gorodnov V. P.*: RSA: Az afrikai nacionalizmus problémái. NAA 1966. 4. sz. 27—37.
- Alekszandrov Ju. G.*: A parasztmozgalom jellege Ázsia és Észak-Afrika fejlődő országaiban. NAA 1966. 2. sz. 3—14.
- Gordon L., Fridman L.*: A felszabadult országok munkásosztálya. (Az ázsiai és észak-afrikai proletariátus száma, összetétele és struktúrája.) MEMO 1966. 1. sz. 27—39.
- Ivanov N. A.*: A nemzeti munkásmozgalom létrejötte Tuniszban, 1924—1925. NAA 1966. 2. sz. 45—56.
- Brunschwig H.*: Kelet-Afrika. RH CCXXXVI (1966. okt.—dec.) 435—472. [Az irodalom szemléje.]
- Benot Y.*: Fokozott fejlődés és társadalmi forradalom Nyugat-Afrikában. Pensée 126. (1966. márc.—ápr.) 19—36.
- Fokejev C. V.*: Délnyugat-Afrika a háború utáni nemzetközi kapcsolatokban VI 1966. 7. sz. 59—71.
- Araszli, E. G.*: Az EAK gazdasági kapcsolatai a többi arab országgal. NAA 1966. 6. sz. 22—30.
- Ivanova I. P.*: Agrárátalakulások és a mezőgazdasági termelés fejlődése az EAK-ban. NAA 1966. 3. sz. 9—20.
- Goldobin A. M.*: Algír és az EAK nem-kapitalista fejlődési útjának néhány kérdése. NAA 1966. 5. sz. 43—48.
- Boyer P.*: Bevezetés Algéria belső történetébe az oszmán uralom alatt. RH CCXXXV. (1966. ápr.—jún.) 297—316.

- Emerit M.*: Kiváltságos törzsek Algériában a 19. század első felében. Ann 1966. 1. sz. 44—58.
- Jagja V. Sz.*: A földviszonyok a mai Etiópiában. NAA 1966. 5. sz. 71—79.
- Dziubiński A.*: Egy lengyel lovag Marokkóban a 15. században. PH. 1966. 3. sz. 444—446.
- Caillé J.*: Franciaország konzulátusa Tangerben az első császárság idején. M. A. d'Ornano ügyvivősége. RHD LXXX/2. (1966. ápr.—jún.) 97—117.
- Malowist M.*: Társadalmi és gazdasági stabilitás Nyugat-Szudánban a középkorban. PP 33. 1966. ápr.) 3—15.
- Tymowski M.*: A Niger, mint közlekedési út Nyugat-Szudán nagy államában a 16. század végéig. PH 1966. 3. sz. 346—365.
- Volin N. N.*: Nigeria gazdasági nehézségei. NAA 1966. 4. sz. 38—46.
- Hopkins A. G.*: Az 1897. évi lagosi sztrájk. (A nigériai munkásmozgalom egy kevésbé ismert eseménye.) PP 35. (1966. dec.) 133—156.
- Green R. H., Hymier S. H.*: A kakaó az Aranyparton. Az afrikai farnerek és mezőgazdasági szakemberek közötti viszony. JEH XXVI/3. (1966. szept.) 299—319.
- Deme K.*: A társadalmi osztályok a gyarmati korszak előtti Szenegamban. Pensée 130. (1966. nov.—dec.) 11—31.
- Hooker J. R.*: Jótékonyasági egyesületek és más intézmények Rhodeziában a két világháború közt. CSSH IX/1. (1966. okt.) 51—63.
- Huttenback R. A.*: Indiaiak Dél-Afrikában, 1860—1914. A brit birodalmi filozófia próbája. EHR LXXXI/319. (1966. ápr.) 273—291.
- Wolkovitsch M.*: A transvaali háború (1899—1902), ahogy a Revue des Deux Mondes látja. RHD LXXX/2. (1966. ápr.—jún.) 132—148.
- Garson N. G.*: „Het Volk”: a Botha-Smuts párt Transvaalban, 1904—1911. THJ 1966. 1. sz. 101—132.

Ausztrália

- Kurocskina O. I.*: Historical Studies. Australia and New Zealand. University of Melbourne. Szemle. VI 1966. 2. sz. 186—191.
- Kabo V. R.*: Az osztálytársadalom létrejötte az óceáni népeknél. NAA 1966. 2. sz. 57—68.
- Taylor G. P.*: Birtokpolitika és a település fejlődése Queenslandben 1868—1894-ben. BIHR XXXIX/100. (1966. nov.) 202—204.
- Louis Wm. R.*: Ausztrália és a csendes-óceáni német gyarmatok, 1914—1919. JMH 38/4. (1966. dec.) 407—459.
- Lebegyer I.*: Ausztrália a kapitalista világgazdaságban. MEMO 1966. 5. sz. 71—78.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)	ND	Nowe Drogi (Warszawa)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	NNI	Novajai Novejsaja Isztorija (M)
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
Ann	Annales (Economies, sociétés, civilisation) (Paris)	NV	Novo Vreme (Szófia)
APH	Acta Poloniae Historica (Warszawa)	ÖGL	Österreich in Geschichte und Literatur (Wien)
AV	Arhivski Vjesnik (Zagreb)	ÖO	Österreichische Osthefte (Wien)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	Pensée	La Pensée (Paris)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	PH	Przeład Historyczny (Warszawa)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)	PIS	Prepodavanije Isztorii v skole (M)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	PP	Past and Present (London)
CHM	Cahiers d'histoire Mondiale (Paris)	PS	Právně-historické Studie (Praha)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	PR	Putovi Revolucije (Zagreb)
DAP	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	RESE	Revue des Etudes Sudest-Européennes (Bucureşti)
DDR	Der Donauraum (Wien)	RH	Revue Historique (Paris)
EB	Études Balcaniques (Szófia)	RHD	Revue d'histoire Diplomatique (Paris)
ECHR	The Economic History Review (Utrecht)	RHDGM	Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
EHR	The English Historical Review (London)	RHES	Revue d'histoire Economique et Sociale (Paris)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)	RHMC	Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
EP	Economie et politique (Paris)	RRH	Revue Roumaine d'histoire (Bucureşti)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj)	RSI	Rivista Storica Italiana (Roma)
GDIBIH	Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	RSS	Revista Storica del Socialismo (Firenze)
GFENS	Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	S	Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	SH	Sbornik Historický (Praha)
H	History (London)	SHS	Studia Historica Slovaca (Bratislava)
Hist	Historica (Praha)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)	SMM	Sbornik Matice Moravské (Brno)
HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)	SoF	Südostforschungen (München)
HS	Historické Študie (Bratislava)	SŠ	Slovanské Študie (Bratislava)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	SS	Slezský Sbornik (Opava)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)	SUBBH	Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historica (Cluj)
IG	Istorijski Glasnik (Beograd)	SW	Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
IGSS	Studi Storici, Istituto Gramsci (Milano)	SzE	Szovjetszkaja Etnografia (M)
IIB	Izveštija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SzSz	Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (Moszkva)
IP	Isztorieseszkzi Pregled (Szófia)	SzV	Szrednyije Veka (M)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
ISzSzSzR	Isztorija SzSzSzR (M)	UIZS	Ukrainszkij Isztoriesnij Zsurnal (Kijev)
IZ	Isztorieseszkzi Zapiszki (M)	VAN	Vesznyik Akademii Nauk SzSzSzR (M)
JCH	Journal of Contemporary History (London)	VDI	Vesznyik Drevnyej Isztorii (M)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
JGO	Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)	VF	Voproszi Filosofii (M)
Jič	Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)	VfZg	Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	VI	Voproszi Isztorii (M)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VIK	Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
Kom	Kommunist (M)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin DDR)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)	Wz	Weg und Ziel (Wien)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)	WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin, DDR)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija (M)	ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, (Innsbruck)	ZDVTs	Z dějin vied a techniky na Slovensku (Bratislava)
MÜS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)	Zfo	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
NAA	Narodi Azii i Afriki (M)	ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

А. Барта: Пятьдесят лет 395

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

Б. Ширендыб: Влияние Великой Октябрьской Социалистической Революции в Монголии 400

Э. Майюс: Ценность венгерских документов, предшествующих 1526 г. с точки зрения источниковедения 416

Э. Палоташ: Австро-Венгрия и балканский вопрос в конце XIX века 430

Я. Рау: Фабрично-заводские комитеты за сохранение компетенции, завоеванной комитетами самочинно 454

ОБЗОР

Э. Харати: Из истории фашизма 479

РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ 486

INHALTSVERZEICHNIS

A. Bartha: Fünfzig Jahre 395

STUDIEN, BEITRÄGE

B. Sirendib: Wirkung der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution in der Mongolei 400

E. Mályusz: Der Quellenwert der ungarischen Urkunden aus der Zeit vor 1526 416

E. Palotás: Österreich-Ungarn und die Balkanfrage am Ende des 19. Jahrhunderts 430

J. Rác: Die Betriebskommissionen um die Aufnahme der Produktion und um die Erhaltung
des automatisch herausgebildeten Wirkungskreises 454

RUNDSCHAU

É. H. Haraszi: Aus der Geschichte des Faschismus 479

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEIT-
SCHRIFTEN 486

TABLE DES MATIERES

<i>A. Bartha</i> : Cinquante ans	395
--	-----

ETUDES, COMMUNICATIONS

<i>B. Sirendib</i> : L'effet de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre en Mongolie	400
<i>E. Mályusz</i> : La valeur documentaire de nos chartes d'avant 1526	416
<i>E. Palotás</i> : L'Autriche-Hongrie et la question des Balkans à la fin du XIX ^e siècle	430
<i>J. Rácz</i> : Les comités d'entreprise pour la reprise de la production et le maintien des attributions spontanément endossées	454

REVUE

<i>É. H. Haraszi</i> : De l'histoire du fascisme	479
--	-----

REPertoire DES REVUES HISTORIQUES ETRANGÈRES	486
--	-----

CONTENTS

<i>A. Bartha: Fifty Years</i>	395
ARTICLES	
<i>B. Sirendib: The Effect of the Great October Socialist Revolution in Mongolia</i>	400
<i>E. Mályusz: The Source-value of our Charters before 1526</i>	416
<i>E. Palotás: Austria-Hungary and the Balkan Problem at the End of the 19th Century</i>	430
<i>J. Rácz: For the Workings of Trade Union Committees and for the Maintenance of their independently formed Sphere of Authority</i>	454
REVIEW	
<i>É. H. Haraszi: From the History of Fascism</i>	479
REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL REVIEWS	486

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1, és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05. 915. 111—46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u 22.

Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX : 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST